

A DUNÁNTÚLI EVANGÉLIKUS EGYHÁZKERÜLET TÖRTÉNETE.

**A DUNÁNTÚLI ÁGOSTAI HITVALLÁSÚ EVANGÉLIKUS
EGYHÁZKERÜLET MEGBIZÁSÁBÓL**

IRTA

PAYR SÁNDOR,

**A M. KIR. ERZSÉBET EGYETEM EVANG. HITTUDOMÁNYI KARÁN
AZ EGYHÁZTÖRTÉNET TANÁRA.**

I. KÖTET.

(A MŰ ELSŐ FELE.)

SOPRON.

NYOMATOTT SZÉKELY ÉS TÁRSA KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1924.

Főtisztelendő és méltóságos GYURÁTZ FERENC,
nyugalomba vonult dunántúli evang. püspök urnak,
méltóságos Dr. BERZSENYI JENŐ urnak,
a dunántúli evang. egyházkerület volt felügyelőjének,
főtisztelendő és méltóságos KAPI BÉLA urnak,
a dunántúli evang. egyházkerület püspökének,
méltóságos Dr. MESTERHÁZY ERNŐ urnak,
a dunántúli evang. egyházkerület felügyelőjének,
méltóságos Dr. OSTFFY LAJOS urnak,
Ostffy Mihály első dunántúli felügyelőnk sarjadékának, volt egyházmegyei felügyelőnek,

mély tisztelettel ajánlja

a szerző.

TARTALOM

ELŐSZÓ.

BEVEZETÉS.

Néprajzi viszonyok és kiterjedés. A megalakulás rövid áttekintése.

Korszakok és terület szerint való felosztás.

ELSŐ KORSZAK. AZ ALAPVETÉS ÉS ELSŐ VIRÁGZÁS KORA (1522-1647)

ELSŐ RÉSZ.

Az egyes dunántúli egyházközségek története.

- I. Sopron és a hozzátartozó falvak.
- II. Az Ausztriához tartozó és egyéb határszéli urodalmak Sopronmegyében.
- III. Az egyházkerület törzse a Nádasdyak urodalmaiban.
- IV. Pápa, E. Török Bálint városa és a veszprémmegyei egyházak.
- V. A Batthyányak urodalmi Vas megyében.
- VI. Kőszeg és vidéke.
- VII. A vend gyülekezetek a Széchyek és Batthyányak urodalmaiban.
- VIII. A hegyháti és rábamenti gyülekezetek Vasmegyében.
- IX. Kemenesalja.
- X. Győr és a győrmegyei gyülekezetek.
- XI. A zalamegyei gyülekezetek.
- XII. A somogymegyei gyülekezetek.
- XIII. A reformáció Tolnában és Baranyában.
- XIV. A reformáció Székesfehérvárott és Fehérmegyében.
- XV. Révkomárom és a komárommegyei gyülekezetek.
- XVI. Magyaróvár és a mosonmegyei gyülekezetek.
- XVII. Horvátország és Szlavónia.

MÁSODIK RÉSZ.

Az egyházkerület általános története.

- I. Az útegyengetők és az alapvetők.
- II. Az egyházalkotmány fejlődése.
- III. A tanfejlődés és a hitviták.
- IV. Az evangélikus istentisztelet.
- V. A vallásos erkölcsi élet,
- VI. Az egyházi irodalom.
- VII. Az iskolák és a nevelés ügye.
- VIII. Evang. egyházunk a magyar nemzeti szellem szolgálatában.

ELŐSZÓ.

Dunántúli evang. egyházkerületünk még a reformáció négyszázados jubileuma alkalmából bizott meg e nagyobb történeti műnek megírásával. Az I. kötet nagyobb része, az egyes egyházközségek története, már évekkel ezelőtt elkészült. Kiadását azonban a világháborút követő nehéz viszonyok között nem remélhettem s azért a kinyomatását nem is kértem. Jobb időkre vártam. Kishitúságemet váratlanul hamar megszegyenítették a kemenesalji és győri egyházmegyék lelkészei s más buzgó hivek, kik egyházi lapunkban sürgették munkámnak kiadását s a megrendelők és előfizetők is szép számmal jelentkeztek. Majd pedig egy igen megtisztelő és lekötő ajánlat érkezett hozzám. Egyházunknak egyik előkelő, buzgó tagja, aki ezután is névtelen kíván maradni, tisztán egyházunk multja iránt való meleg érdeklődésből felajánlotta, hogy a kiadás összes költségeit előlegezi és a vele járó kockázatot is vállalja.

Ez az evang. egyházunkat jellemző nemes áldozatkészség régi példákra emlékeztet. A kuruc háborúk szenvedései és a szatmári béke után, midőn az ellenséges hatalom templomfoglalásokkal, iskoláink lefokozásával, cenzurával, revízióval és az üldözés más nyílt és titkos eszközeivel igyekezett szellemi életünket elfojtani és egyházunkat a csendes kimúlás állapotára juttatni, a Halléból visszatért ifjú lelkészek, Szeniczai Bárány, Vásonyi, Sartorius Szabó s a nagy Francke többi lelkes tanítványa, megdöbbenve látták itthon szellemiekben is a sorvasztó nagy inséget. Még ábécéskönyve sem volt a gyermeknek és énekeskönyve sem a gyülekezetnek. „Hasonlók voltunk - mondják később ők maguk - Izraelhez, melyben Saul király idejében a harcnak napján sem kovács, sem fegyver, sem dárda nem volt.” (I. Sám. 13, 19.) S tollat ragadva abban a nemzetietlen korban rövid idő alatt igen értékes egyházi irodalmat teremtettek, 1000-1500 oldalas vastag kötetek látnak napvilágot díszes bőrkötésben, aranyvágással. Bél Mátyás javított Ujszövetség-fordítását rövid időközben Torkos András és a két Bárány új fordításai követik, az utóbbi magyarázatokkal; az Új Zengedező 1600 lapra felduzzasztott kötete, Arndt János és Rambach vastag könyvei mutatják e kornak szellemi gazdagságát. Egyházi emberek művelik a magyar nemzeti irodalmat is. Bél Mátyás földrajzi, történelmi és nyelvészeti munkái mellett Szeniczai Bárány írja Francke nyomán erősen hazafias szellemben az első magyar neveléstant. A hazai könyvnyomtatók a hatósági tilalom miatt nem merték vállalni az egyházi műveket. Titokban, Norinberga, Frankofurtum helynevekkel jelentek meg, holott Győrött Fábrí Gergely, a fiatal káplán-rektor rendezte őket sajtó alá. Mindez pedig úgy volt lehetséges, hogy Telekesi Török István, a volt kuruc ezredes és Rákóczi kormánytanácsosa, Ostffy Mihály, az első felügyelőnk, a Wittnyédyek, Schwaidli Mihály uram „juratus assessor és Győrött, a belvárosban nevezetes kereskedő”, a Wittenbergben alapítványt tevő Poldt Mihály uram, szintén győri polgár, adták a kiadás költségeit. Már Sylvester, Dévay, Sztáray, Kulcsár, Beythe, a Zvonaricsok, Magyarai, Lethenyi és egyéb dunántúli evang. írók művei is csak a Nádasdyak és más jókedvű patrónusok bőkezűségéből jelenhettek meg. Ez a hagyományos evang. szellem ma sem halt ki egyházunkból. Bizonyossága ime, hogy ily nagyobb terjedelmű munka a mai viszonyok között, midőn nemzetünk „tudománymentő” egyesületre szorul s nagyobb műveket régi tudományos társulataink is alig adhatnak ki, a mi szerény egyházi irodalmunk terén megjelenhetett. Hála érte a névtelen jótévőnek.

Egyházkerületünktől a megbízatást nagy örömmel vettem. Már e nélkül is ifjúkorom óta gyűjtöttem az anyagot s a munkamegosztás elve szerint szülőföldemnek, a hozzám közelebb eső Dunántúlnak egyháztörténetét tűztem célul magam elé. Kész előmunkálatokat nem igen találtam. Jegyzőkönyveink csak 1600 óta vannak s eleinte nagyon hiányosak. Püspökeink közül Musay Gergelynek volt nagyobb történeti érzéke, aki hivatalos útjairól 1646. már Itineráriumot készített s 1661. Regestumba foglalta az elveszett és megmaradt gyülekezeteket, Haynóczi

Dániel soproni rektor latin költeményéhez 1742. a dunántúli püspökök rövid életrajzát mellékelte. Ribini János kétkötetes művében sok értékes dunántúli adatot is közöl. Az első buzgó történetírója Dunántúlnak Hrabovszky György várapolotai lelkész volt, aki lázas szorgalommal gyűjtötte vastag kötetekbe a dunántúli forrásokat (Scriinium Antiquarium, Presbyterologia, Gymnasiologia), de nyomtatásban csak „Papi Tükör” című füzeté (az 1806-ban élt lelkészek életrajzai) jelent meg. Zarka, Vietoris és Wilfinger szintén csak a dunántúli püspökökről irtak igen röviden. Gamauf Teofil Sopron történetével kapcsolatban az egyházkerületre vonatkozó adatokat is gyűjtött. S végül Pálffy József is közölt Dunántúl egyháztörténetéből egy kis vázlatot az 1853. évi Névtárban. Ujabban a Protestáns Szemlében és az Egyháztörténeti Adattárban jelentek meg értékesebb forrásközlemények is.

Munkámat a források gyűjtésével kezdtem meg s Dunántúlnak általam szerkesztett Egyháztörténeti Emlékeiből egy kötetet ki is adott a kerület. (Sopron, 1910. 8. r. 404. l.) Majd a soproni egyházközség történetéből irtam meg az I. kötetet. (Sopron, 1917. VIII. + 521, a szövegbe nyomott 76 képpel.) E nagyobb művein megjelenése előtt és után folyóiratokban és külön füzetekben is főként olyan tárgyakat dolgoztam fel, melyek Dunántúl egyháztörténetének voltak kiegészítő részei.¹ Ezek az előtanulmányok bátorítottak arra, hogy a megfizetendő megbízatást elfogadtam s az egyházkerület egész történetének megírására is vállalkoztam. Ismerem munkámnak gyengéit. Igen nagy volt a terület, melyet át kellett kutatnom. Felvettem ugyanis minden egyházközséget, amely valaha akár csak átmenetileg is rövid időre a dunántúli kerülethez tartozott. S mivel csak igen kevés egyházközség története volt megírva s ezek is hiányosan, magam igyekeztem ezt a hiányt, amennyire birtam, pótolni. Mert az egyes gyülekezeteknek, mint alkotó részeknek ismerete nélkül, a kerületnek, mint egésznek történetét megírni nem lehetett. Művem így módon egy külön résszel bővült, mely csak az alapvetés és első virágzás korának tárgyalásában így terjedelmes. Itt ugyanis a filiákkal együtt mintegy 530 egyházközségről kellett beszámolnom, míg az elnyomatás korában kerületünk 50 gyülekezetre fog összezsugorodni. Azért a hátralevő két korszak (az elnyomatás és feléledés kora), a tervbe vett II. kötetben jól elfér. Az első korszak határát a források hiányossága miatt többször át kellett lépnem, hogy visszafelé vonhassak következtetéseket. Feladatom itt sokkal nehezebb volt, mint Sopron egyháztörténetének megírásakor. Mert ott csak egy helyre szorítkozott kutatásom, rendezett gazdag levéltár és értékes előmunkálatok állottak rendelkezésemre, míg itt a terület nagy, a forrásanyag igen hézagos és az út töretlen volt. Azért a tárgynak arányos és egyenletes feldolgozása itt sok nehézségbe ütközött s a figyelmet lekötő részletek és jellemző adatok csak ritkábban kínálkoztak.

¹ Ilyen dolgozatokat irtam a fláciánus és pietista lelkészekről, a Nádasdyakról: Tamásról, a két Ferencről és Pálról, valamint a három Nádasdynéről: Kanizsay Orsolyáról, Báthory Erzsébetről és Révay Juditról; első reformátoraink közül Sylvesterről, Dévayról, Gerengel Simonról, továbbá Magyar Istvánról, Gabelmann Miklósról, a Zvonaricsokról; az evang. Kollonicsokról és Zinzendorfokról, Bocskay és Bethlen dunántúli hadjáratairól, Lackner Kristófról, az első magyar Concordia-könyvről, az evang. Csepreg pusztulásáról és a csepregi graduálról; Pápa, Sárvár, Csepreg, Kőszeg régi gyülekezeteiről, a régi tanítóvilág emlékeiről és a soproni iskoláról; Wittnyédy Istvánról, Zsédényi István gályarabról, a gályarabok énekéről, Szenczi Fekete püspökről, Serpilius soproni városbíró családjáról, Aáchs Mihály énekköltőről, Telekesi Török István kuruc ezredestől, az Ostffyokról, Perlakyokról, Szeniczai Bárány Györgyről, Fábri Gergelyről, az artikuláris Vadosfáról és Nemeskéről, Matkovich Pálról, Nagy Györgyről, Szakonyi Józsefről, Ráth Mátyásról, Berzsenyiről, Kis Jánosról, a dunántúli énekeskönyvekről, Edvi Illés Pálról és Karsay Sándorról.

A feldolgozott anyag nagy részét még közzé nem tett s eddig fel nem használt, jobbára latin nyelvű kéziratokból, az eredeti jegyzőkönyvekből s egyéb levéltári adatokból merítettem. A tárgyalta egyházközségek középkori történetéből is vettem át egyes érdekesebb egyház- és kulturtörténeti adatokat, de a középkorra vonatkozólag önálló levéltári kutatásokat nem végeztem, ez nem volt feladatom. Itt a nyomtatásban megjelent forrásokat, különösen Békefi Remig nagybecsű műveit használtam fel. A reformáció korára vonatkozó forrásaimból, amint magam is sokat tanultam, hiszem, hogy olvasóim is több újonnan feltárt dolgot fognak megismerni. Szükség is van arra, hogy eddigi hiányos egyháztörténeti ismereteink kiegészíttessenek. Egyes helyi monográfiák ugyanis néha igen mostohán bánnak el a protestantizmus történetével. Két tekintélyes egyházi írónak „Lövvő története” c. műve például a római pogány őskort is tárgyalja és a legújabb kor plebánusait s bérnáló és bucsuünnepeit is sorra veszi, de a Lövvőn közel másfél századig virágzott protestáns korszakról vajmi keveset mond. Arról, hogy itt már a XVI. században virágzó iskola s több értékes magyar kiadvánnyal könyvnyomda is működött, hogy Lövvőnek Lethenyi István és Musay Gergely személyében irodalmi műveikből is ismert, tudós lelkészei voltak s az evang. Révay Zsófia, Erdődy Bálint gróf özvegye még 1651. is Lövvőn a kastélyában evang. udvari lelkészt tartott, a lövvői születésű s irodalmilag is működött Vajda Györgyöt, aki „ex castello Sicz” írott levelében a nyomtatott „Csepregi Gradual” mellé egyéb liturgikus énekeket is kért használatra, arról pedig szó sincs benne. Ennek bizonyára a rejtve lappangó források voltak az okai. De másutt arra is van példa, hogy szándékosan hallgatják el egyházunk történetét, mint ahogyan II. Rákóczi Ferencről sem volt szabad szólni sokáig s csak Thaly Kálmán derített fényt a nagy fejedelemre és korára.

Az egyház s ebben is a vallásos hitélet volt kutatásom főtárgya. Erre nézve igyekeztem minél több értékes anyagot összehordani s az egyházi élet minden ágát megvilágítani. Vannak is e téren értékes forrásaink. Timon Ákos szerint például a győri r. kath. püspökség legrégibb egyházlátogatási jegyzőkönyve csak 1641-ből való, míg nekünk már 1627-ből és 1631-ből is vannak ilyenek, és pedig eléggé részletesek. Igyekeztem azonban egyházunk multját művelődéstörténeti keretbe foglalni s egyházunknak a magyar kulturtörténetben való jelentőségét is mindenütt figyelemmel kísérni. Jegyzőkönyveinkben akadtam magyar falvakra, melyekről ma már alig tud a geográfia. Komárom megyében Bokod mellett Szentersébetre 1639. még lelkészt avatott Kis Bertalan püspökünk. Ma már Bokod határában csak egy dülő őrzi még Szentersébet nevét. Ilyen az evang. gyülekezettel együtt eltűnt magyar falvak voltak még Sárkányziget Zalában, Inta és Varsány Vas megyében, Mindszent, Kistrét Győr megyében. Az egyházi belső emberek, a lelkészek és tanítók mellett mindig figyelembe vettem a többi egyháztagot, a főurakat, köznemeseket, sőt az egyszerű céhmestereket (gondnokokat) is. Ez által munkám családtörténeti adatokkal bővült s azt hiszem, sikerült a magyar genealógiához értékes anyagot szolgáltatnom. Fontos adatokat találtam az evang. házassági jog, (törvénykezés, válóperek) történetéhez is, amelynek még több kérdése vitás s vannak jogtudósok, kik a protestánsok külön házassági jogát a multa nézve is kétségbe vonják. Ennek cáfolatául közlöm az evang. egyházi törvényszék néhány ítéletét teljes szövegében még a bécsi béke és a zsolnai zsinat előtti időkből. Figyelemmel voltam az egyházi intézmények mellett evang. népünk erkölcsi életére, a lakodalmi s egyéb népszokásokra. Forrásaink bepillantást engednek a régi evangélikus városok (Sopron, Sárvár, Csepreg, Kőszeg, Magyaróvár) előjáróinak erkölcsi biráskodásába s feltárják e téren az egyháznak a világi felsőséghez való viszonyát. Iskoláink, a magyar nevelés, ennek felsőbb foka, a lelkészképzés története is több adatot vehet dunántúli egyházunknak kutforrásaiból. S egyházi irodalmunk néhány termékét talán az általános hazai irodalomtörténet sem fogja kicsinyleni.

Evang. egyházunk a vallásos hitélet mellett hű ápolója volt mindig a hazafias magyar nemzeti szellemnek is. Dunántúli egyházunknak, melyben a magyarság a hitközösség révén idegen nemzetiségekkel, horvátokkal, vendekkel, tótokkal, németekkel állott érintkezésben és egyházi kapcsolatban, ezen a téren nehéz, de egyszersmind nemzeti szempontból igen fontos hivatás jutott osztályrészül. És a múlt idők emlékei bizonyítják, hogy egyházunk ebben a helyzetében is hazafias hűséggel tette meg kötelességét. Az evang. magyarság a dunántúli részeken nem vesztett, hanem inkább hódított és pedig tisztán magasabb szellemi műveltségével, minden erőszakos elnyomás és kényszerítés nélkül. Egyházunknak helyzete és feladata e tekintetben sokkal nehezebb volt, mint a tisztán magyar vidéken alakult egyházaké. Egyházunk a török elől menekült horvátokat, a Zvonaricsokat és a sok szláv nevű lelkészt és tanítót jó magyarokká nevelte, kik hamar megtanulták nyelvünket és jó magyarsággal irták műveiket. Csepreg iskolája nagy magyarbaráttá nevelte a mecklenburgi Gabelmann magisztert, a történetírót, akinél lelkebben német ember a magyar nép jelleméről még nem szólt. A Felvidékről Dunántúlra költözött Turóczyak, Bánóczyak, Hajnóczyak, Hrabovszkyak, Matkovichok, Turcsányiak, Zmeskalok, Zathureczkyek, Jeszenszkyek és a többiek itt evang. egyházunk kebelén lelkes magyar családokká váltak. A cseh-német Lobkovitz Poppel Éva, Batthyány Ferenc hitvese, a buzgó lutheránus nagyasszony, Balassa verseit énekelte, magyarul levelezett, Bethlen Gábornak esküdött hűséget s a költő Zrínyi Miklósnak volt nevelőanyja. Lackner Kristóf dr. polgármester, a soproni bajor-német, magyar főurakkal levelez, Szenczi Molnár Albertet vendégül látja s Besztercebányán ott van a Bethlent királlyá kiáltó magyarok között. Sopron, a német város, Bécs szomszédságában másfél évre az erdélyi fejedelmet ismeri urának s magyar világot teremt a falai között. Kőszeg is a protestáns világban vezette jegyzőkönyveit magyar nyelven és a német Ruszt első lelkészét „magyar” predikátornak nevezi. Sokat mondó bizonyága a magyarság hódításának, hogy Sopronban a német szenátorok 1658. külön magyar felsőbb iskolát alapítanak, a lyceumot, ahol később Kis János első Magyar Társasága s majd a Deákuti Vármegeye lesz német környezetben a magyarság erős vára.

Első sorban egyházunk lelki vezéreinek, lelkészeknek, tanítóknak, valamint a lelkes felügyelőknak, presbytereknek, minden buzgó egyháztagnak és az evang. ifjúságnak szántam művemet. Olvassák el és lássák meg, mi volt a protestantizmus hazánknak csak e dunántúli részén is. Kazinczy Ferenc mondása: „Járatlan Magyarország történetében, aki nem tudja, mit teszen protestáns lenni”. Igen, a történelemből tanulhatjuk meg, hogy evang. egyházunk Isten országának építésével a magyar nemzeti műveltségnek is mily szolgálatot tett s az ősök példája, a hagyományos evangélikus szellem mire kötelez. Hasé szavai szerint: „Az egyháztörténelem az egyháznak önmagáról való öntudata.” Ha gazdagabbnak ismerjük meg egyházunk múltját, erősebb lesz önérzetünk és nemes becsvágyunk a jelenben is, a jövőndő elé pedig Istenbe vetett erős bizodalommal tekintünk.

Nehéz időket élünk. Szűk határok közé szorított magyar hazánkban a mi evang. egyházunk vesztett legtöbbet. S a nagyobb és erősebb testvér ahelyett, hogy a jó katolikus Zrínyi Miklós intelme szerint a külső ellenségre vetné tekintetét, itthon kezd harcot ellenünk; a vallásbékét feldulva küzd magyar a magyar ellen. A kommunizmus istentagadó uralma, a keresztyén egyházak testvéri szövetsége feledve már. A külföldről idegenek által irányított internacionális áramlat hatása alatt nálunk is régóta nem látott erőszakkal lép fel a vallási türelmetlenség, eszközökben nem válogatva, a lelkiismeret szabadságát lábbal taposva szedi a reverzálist és dülja fel a családi békességet. Felekezetek szerint tagolják szét és gyengítik a nemzetet, mintha nem volna elég a körülünk leselkedő ádáz ellenségek telhetetlen tábora.

Hazánk története szolgált nekünk igazságot. Ez tanít meg arra, hogy magyar nemzetünknek az evangéliumból merített szellemi erőkre s ezekből táplálkozó evang. egyházunkra a mai válságos nehéz időkben nagyobb szüksége van, mint valaha. Az evangeliomi igazság volt mindig a mi egyedüli erőnk és fegyverünk. Hosszú küzdelmes négy századon át a Mindenhatónak erős karja és oltalma fedezte a mi nehéz viharokat átélt anyaszentegyházunkat. Ma is Ő a mi erős pajzsunk és oltalmunk. Ne félj, ne csüggedj el kicsiny sereg! Erős vár a mi Istenünk. Ha Ő velünk, ki ellenünk!

Sopron, 1924. május hó 25-én.

Payr Sándor.

BEVEZETÉS.

Néprajzi viszonyok és kiterjedés. A megalakulás rövid áttekintése. Korszakok és terület szerint való felosztás.

Dunántúl kulturája legrégebb az országban. A reformációnak Németországból és Svájcból érkező hírnökeit ez az országrész megértő lélekkel és kész szívvvel fogadta.

Népessége között a magyarokon kívül vannak a soproni és vas megyei hegyes határvidéken már a honfoglalás előtt itt lakott bajor származású németek, az úgynevezett hiencek, Vas megye délkeleti és Zalamegye délnyugoti részében vendek; a Rábaközben Oslí, Beled, Farad és Csorna vidékén voltak a középkorban, miként az idegen származású helynevek mutatják, szlávok, kik azonban mind beleolvadtak teljesen a magyarságba. A határookra védőkül, mint kitűnő nyilasokat (sagittarii) a besenyőket hozták. Ilyeneknek maradványait találjuk Felsőőr vidékén az úgynevezett Őrségben, Kemenesaljára székelyek is telepedtek. És a török elől ismételten menekültek ide és telepedtek le Sopron és Vas megyében horvátok (Wasserkroaten), Moson megyébe a reformáció korában svábok (Heidebauern) jöttek, mint vallásuk miatt üldözöttek. A stájer és osztrák protestánsok közül is sokan kerestek nálunk menedéket. Később a török dúlások és Buda vár visszavétele után a pusztai vidékekre Komárom, Fejér és Veszprém megyébe tótokat, a két utóbbitól Tolna és Baranya megyébe württembergi és rajnamelléki németeket is telepítettek. És mind e sokféle nemzetiség között a reformáció korában nagy számmal voltak evangélikus egyházunknak hívei.

Tárgyalásunkban kiterjeszkedünk mind azokra a falvakra és városokra, amelyek valaha - amikor határai a legtágabbak voltak - a dunántúli ág. hitv. evangélikus egyházkerülethez tartoztak. Szólunk tehát oly gyülekezetekről is, amelyek kezdetben még nem tartoztak ide, s olyanokról is, melyeket később más kerülethez csatoltak át.

Az egyházkerület mai egységes kormányzati formáját csak hosszabb fejlődési és átmeneti idő után nyerte meg. Kezdetben önálló volt egyházi tekintetben minden város és minden urodalom. Legfeljebb az egy és ugyanazon földesúr birtokain alakult gyülekezetek közt volt bizonyos egyházkormányzati kapocs. Ilyenek alakult esperesség vagy egyházkerület. A patrónusi jog még a reformáció után is sokáig érvényben marad. Az egy urodalomban működő lelkészek a földesúr engedelmével és ennek védelme alatt gyülekeztek össze zsinatra és küldtek ki egyházlátogatókat, választottak esperest, püspököt. A városnak (például Sopronnak) egyházi joghatósága pedig kiterjedt a birtokában levő összes falvakra is (Balf, Harka, Ágfalva, Lépesfalva, Meggyes).

Több tekintélyes gyülekezetünk Vas és Sopron megye határszélén (Kőszeg, Borostyánkő, Kábold, Fraknó, Kismarton, Szarvkö) a reformáció idejében (1491-1649) politikailag Ausztriához tartozott, de az 1491. évi átadó szerződésben ki volt kötve, hogy „egyházi viszonyaikra nézve továbbra is eddigi felsőségük alatt maradnak.”² Ez a viszony a reformáció után is fennállott ugyan, de a szerződés ellenére mégis megtörtént, hogy az egyházlátogató osztrák szuperintendens előtt a flaciánus hitviták idején magyarországi lelkészek is megjelentek.

Ily sokféle nyelvű és nemzetiségű, más és más földesurat, illetve szab. kir. várost szolgáló s részben Ausztriához tartozó népelemeket - ha az Ágostai Hitvallást mindannyian elfogadták is - nehéz volt egy kerületbe, egy püspök alá összefoglalni. Ez csak hosszabb fejlődési folyamat

² Szalay L. Magyarorsz. tört. III. 198. I. Chernel K. Kőszeg város jelene és múltja II. 22.

után volt lehetséges, amikor egyes gyülekezetek, sajnos, evang. egyházunkra nézve már el is veszték.

Idő szerint Sopronban, mint a külfölddel közvetlen összeköttetésben álló német ajkú művelt kereskedő városban találkozunk legelőször Luther tanainak hatásával. Azután Pápa mint Thurzó Elek s majd Enyingi Török Bálint birtoka és Sárvár, Nádasdy Tamás városa lesznek a dunántúli reformációnak első központjai. Az osztrák főnemese is, kiknek itt a határszéli urodalmakban voltak tekintélyes birtokaik, korán a reformációhoz csatlakoztak. Ilyenek voltak a Weiszpriach, Fürst, Teufel, Polheim, Puchaim, Salm, Poppel, Ungnad, Braun, Rueber, Königsparg, Zinzendorf és Kollonics család tagjai. A magyar főurak közül pedig a dunántúli részeken a Nádasdy, Perényi, Enyingi Török, Bánffy, Zrinyi, Erdődy, Batthyány, Dersffy és Széchy, a kiválóbb nemesi családok sorából az Ostffy, Choron, Ákosházi Sárkány, Kisfaludy, Káldy, Telekesi Török, Wittnyédy sat. lesznek evang. hitűnk első védői. Ezek birtokain találjuk az első evang. lelkészeket és tanítókat. A nagyobb várerőségekben pedig, mint Magyaróvárott, Győrött, Komáromban, Tatán, Székesfehérvárott és Nagykanizsán egyes buzgó várparancsnokok veszik oltalmukba az igehirdetőket. A katonaság, mely később a klérus fanatizmusának lesz szolgája, kezdetben az evangélium ügyének volt lelkes misszionáriusa. Az Ausztriából időnként idejött hadvezérek is, Fels, Salm, Roggendorf, Braun, Rueber sat. eleinte mind buzgó evangélikusok voltak, akik a magyar reformáció ügyének is nagy szolgálatot tettek.

A reformáció tanainak gyors elterjedésében nem csak a lelkészeknek és tanítóknak, hanem a világi patrónusoknak, földesuraknak és városi szenátoroknak is nagy érdemük van. A férfiak mellett kivették részüket a szent munkából a buzgó nők, a családanyák. A tudósok mellett a lantosok és kegyes poéták, az udvarbírák mellett a művelt háziorvosok, városokban a kereskedők, katonák sat.

Régi források csak csekély számmal és hézagosan maradtak reánk. Igen sok elveszett belőlük a törökulások, templomfoglalások és egyéb veszedelmek idején. Néhol csak egy véletlenül felbukkant XVII. századbeli adat, levél vagy tanuvallomás utal vissza arra, és pedig teljes bizonyossággal, hogy az illető gyülekezet már a XVI. században is létezett és virágzott. Sok helyen találkozunk a névtelen hősök munkájával. Erre nézve szépen mondja az idősebbik Révész Imre „A mi hőseink jeltelen sirokból nyugosznak, alakjaik talán végképen elenyésztek, mint a felhő, mely villámait, záporát kiontván, maga semmivé lesz, de hatását s emlékét a megáztatott föld s a megtisztított lég hirdeti”.

Sok helyen elveszték és megszakadnak az összekötő kapcsok, melyek a fejlődés folytonosságát tanúsíthatnák; de ez a hézagosság és aránytalanság, mely a történeti előadásnak nagy szépséghibája, ne bántsa szemünket. Ilyen esetekben elégedjünk meg a kevés helyi vagy közeli adattal s az ezekből vont, de szilárd alapon álló következtetésekkel.

Az eddig megjelent gyülekezeti monográfiák - kevés kivétellel - oly szegényesek és szűkszavúak, hogy különösen a XVI. és XVII. századra vonatkozó anyagot majdnem egészen magamnak kellett összeszednem. Ne tulajdoníttassék tehát vétkül, ha munkám első felében, a reformáció terjedésének történetében olyan dolgokról is szólok, melyeknek inkább csak az egyes gyülekezetek monográfiájában volna helyük s melyekre a kerület történetírója már csak mint ismertekre óhajtana hivatkozni.

Korszakok szerint dunántúli egyháztörténetünket is hazai protestáns egyháztörténetünkkel párhuzamosan s vele egységes alapon három egymástól világosan megkülönböztethető korszakra oszthatjuk. Dunántúl történetében korszakos jelentőségű ifjabb Nádasdy Ferenc hitehagyása s ennek urodalmaiban a sok gyülekezetnek erőszakos rekatholizálása. Ennek ideje összeesik a linci békekötéssel. A másik korszakos esemény pedig a Türelmi Rendelet kiadása,

mely után a dunántúli kerületben is sűrűen támadtak fel új életre az eddig elnyomott s már-már elenyészett egyházközségek. Így lesz tehát a három korszak:

I. Az alapvetés és első virágzás kora (1522-1647). Luther reformációjának feltűnésétől a linci békekötést megerősítő országgyűlésig.

II. Az elnyomatás kora (1647-1781). A II. József-féle Türelmi Rendeletig.

III. A feléledés és vallási megújulás kora (1781-1922). A Türelmi Rendelettől napjainkig.

Minden korszakban az első részben külön tárgyaljuk az egyes egyházközségeknek, mint az egyházkerület alkotó részeinek történetét. Ebből ismerjük meg az első magvetőket, az igehirdetőket és patrónusokat, a reformációt elősegítő és akadályozó körülményeket, a terjeszkedés vagy elnyomatás okait, a külső hatalmakkal, a római egyházal és állami hatalommal való küzdelmet (külső történet), az egyes gyülekezetek megalakulását, szervezkedését és belső életét. A második általános és összefoglaló résznek tárgya pedig már maga az egyházkerület mint magasabb, sőt abban az időben legmagasabb egyházi testület és hatóság. Ebben kerül sorra az egyházkerület megalakulása és szervezkedése, határainak kibővülése vagy összeszorulása, az egész egyházalkotmány, az első zsinatok s a későbbi kis és nagy gyűlések (synodus particularis et generalis), a tanfejlődés a hitvitákkal s az egész tudományos és gyakorlati egyházi irodalom, az istentisztelet és valláserkölcsei élet s végül egyházunknak a nemzeti közművelődésre gyakorolt hatása.

A területi felosztásban az egyházközségeket esperességek szerint csoportosítani a megalakulás korában még nem lehet; részint azért, mivel a legkorábbi források még nagyon hiányosak, részint pedig azért is, mivel az egyházmegyék határai az esperesek lakóhelye és a földesurak változása szerint még nagyon ingadozóak. Az alakulás természetes rendje szerint az egyházközségeket csak városok, urodalmak, vidékek és vármegyék szerint lehetett és kellett összefoglalni.

Területileg és időrendileg Dunántúlnak egyes városait, urodalmait, vidékeit és vármegyéit, amelyekben evang. gyülekezetek keletkeztek, s amelyekből az egyházkerület fokozatosan megalakult, a következő sorrendben tárgyaljuk:

I. Sopron és a hozzátartozó falvak.

II. Az Ausztriához tartozó és egyéb határszéli urodalmak Sopron megyében.

III. Az egyházkerület törzse a Nádasdyak uodalmaiban.

IV. Pápa, Thurzó Elek, majd E. Török Bálint városa és a veszprémmegyei egyházak.

V. A Batthyányak uodalmai Vas megyében.

VI. Kőszeg és vidéke.

VII. A vend gyülekezetek a Széchyek és Batthyányak uodalmaiban.

VIII. A hegyháti és rábamenti gyülekezetek Vas megye közepén.

IX. Kemenesalja.

X. Győr és a győrmegyei gyülekezetek.

XI. A zalamegyei gyülekezetek.

XII. A somogymegyei gyülekezetek.

XIII. A reformáció Tolnában és Baranyában.

XIV. A reformáció Székesfehérvárott és Fehérmegyében.

XV. Révkomárom és a komárommegyei gyülekezetek.

XVI. Magyaróvár és a mosonmegyei gyülekezetek.

XVII. Horvátország és Szlavónia.

ELSŐ KORSZAK. AZ ALAPVETÉS ÉS ELSŐ VIRÁGZÁS KORA (1522-1647)

ELSŐ RÉSZ. Az egyes dunántúli egyházközségek története.

I. Sopron és a hozzátartozó falvak.

a) A reformáció Sopron városában.

Dunántúl legkorábban Sopronban, ebben a határszéli művelt kereskedő városban voltak ismeretesek Luther iratai.³ Itt a plebánus feljelentése szerint a városi polgárok már 1522 óta nyilvános helyeken, a polgári bormérő házakban is olvasták Luther könyveit és gúnyolták a pápát, kardinálisokat és a papokat. Kétségtelen, hogy a kereskedők hozták ide Luther műveit, amelyeket nyilvánosan is árultak. Burgio pápai követ jelentése szerint 1524 nyarán két könyvárust égettek meg az ország nyugoti részében, talán éppen Sopronban vagy Pozsonyban. Egy Kristóf nevű szerzetes 1524. s ennek ismeretlen nevű elődje már 1522. Luther szellemében predikált a ferenciek templomában, sőt Peck Simon plebánus káplánja ugyanezt merete megtenni a Szent Mihályról nevezett templomban is. A lelkészeknél nagy számmal találtak lutheránus könyveket, melyeket különböző helyekről hozattak ide. Krámer Pál városi polgár is a feleségével megszegte a böjti tilalmat és lutheránus könyveket tartott a házában.

Gosztonyi János győri püspök feljelentésére II. Lajos király Szegedi Gergelyt, a ferenciek provinciálisát küldte ide vizsgálatra s a részletes jegyzőkönyv szerint a polgárok Kristóf szerzetest enyhítő vallomásaikkal kimentették ugyan, de Krámernek nyilvánosan kellett vezekelnie, Luther könyveit pedig a hóhér 1524. okt. 30-án a város piacán égette el. A város ezért a rajta esett szégyenért azután oly módon vett elégtételt, hogy a Sopronban élő nagyszámú oltáros papokat (beneficiatus, altarista) erkölcstelen életük miatt feljelentette. II. Lajos 1524. nov. 16-án ezek ellen is külön rendeletet adott ki, mely szerint a polgármester és a tanács jelentéséből arról értesült, hogy a soproni beneficiatus papok közül a legtöbben az egész klérus gyalázatára és a lelkeknek nagy kárára erkölcstelen életet élnek, nyilvánosan ágyasokat tartanak, akikkel gyermekeket is nemzettek. A király tehát ágyasaik, elűzését követeli, s azzal fenyegeti meg őket, hogy a város, mint patrónusuk, beneficiumaikat fogja elvenni.⁴

³ Sopron egyháztörténetét illetőleg utalok a gyülekezet kiadásában megjelent nagyobb munkámra: A soproni evang. egyházközség története I. kötet. Sopron 1917. Pótlásul a 20. laphoz itt jegyzem meg, hogy az osztrák-magyar határon, különösen pedig Kőszeg és Hartberg között valdensék is voltak. Hartbergben 1401. egy nőt égettek meg, ki 50 év óta tartozott a szektához. Anna von Grüns, a kőszegi Beratungsgott Jakab özvegye szintén 12 év óta. A győri püspökség területére Péter és Márton inquisitorok voltak kiküldve és 1401. január 9. a soproni templomban több valdens férfiú és nő ellen ítéletet hirdettek ki. A bűnbánók kék keresztjét kellett nekik hordani és az eklézsiát is megkövetni. (Haupt H. Waldensertum und Inquisition im südöstl. Deutschland. 28. és 77. l. Zeitschrift für Kirchengesch. 1892. 482. Seregély B. Ev. Glocken 1919. 11. l.)

⁴ Bunyitay, Ehtört. Eml. I. 181. l.

Vizsgáló biztosok azután még ismételten jártak Sopronban. A hóhér ujabban, sőt harmadszor is égetett el lutheránus könyveket s egy György nevű soproni lakost kinzó vallatás alá is fogott. Schneider Vida pedig több polgárral együtt szintén a hite miatt került börtönbe, melyből csak a király külön rendeletére szabadult ki. A vizsgáló biztosok már Sopron vidékére is kiterjesztették figyelmüket, mert itt is voltak a „dögvészes lutheránus szektának” követői. Kajári István főesperestől már ekkor azt kívánták, hogy az egész esperességben tiltsa meg papjainak a lutheránus könyvek olvasását. És 1526-ban is Csézi András és Kajári Antal esztergomi kanonokok az egész esperesség papjait beidéztek Sopronba, s óva intették őket az eretnekségtől s kötelességükké tették az eretnekek kinyomozását. Később I. Ferdinánd is azt mondja 1551. évi rendeletében, hogy a vármegyében is sok az eretnek.

A mohácsi vész s az utána következő politikai zavarok Sopronban is megakasztották a reformáció menetét. A város szoros összeköttetésben állott Mária királynéval, valamint Henkel János is járt Sopronban. Nádasdy Tamásnak egy Márk nevű kliense szerint a regensburgiak terjesztették itt Luther tanait. A polgárság 1532. a nürnbergi vallásbéke évében már határozottan evang. szellemű predikátort követel a tanácstól, illetve plebánustól. A ferenciek évkönyvei szerint is 1532. jöttek Sopronba lutheránusok Ausztriából. 1532 óta jártak ki soproni ifjak (Faber, Schreiner, Wirth) Wittenbergbe. Weiszpriach János kaboldi báró, Sopron várkapitánya már 1541. aláírta az osztrák rendek kérvényét, melyben vallásszabadságot kérnek I. Ferdinándtól. Weiszpriach és a közelben még Fürst Ernő, Fraknó és Kismarton zálogbirtokosa, lesznek az evangélikusok pártfogói.

Jeckel Bálint, a városból megszökött r. kath. jegyző 1551. már feljeli a soproniakat, hogy a feleséges protestáns papok Luther és Zwingli szellemében predikálnak s a város ilyeneknek adja a beneficiumokat. Ilyen lelkészek voltak Kalbermatter Péter, Fochter Farkas és egy József nevű pap, kit a győri püspök Kesző várában tartott fogságban. Már kiközösítés fenyegette a várost, de Miksa trónörökös és Gregoriáncz Pál, az új püspök helyreállította a békességet.

Az 1553. évi soproni országgyűlésen I. Ferdinánd ugyan keményen kifakad az evang. rendek ellen és cenzurával akarja a protestáns könyvek kinyomtatását és terjesztését meggátolni, de a protestáns nemesség jelenléte és erélyes fellépése mégis bátorítólag hatott a német polgárságra is. A városban nagy számmal lakó magyar nemeseket és a bennszülött német polgárokat a régi gyűlölködés leküzdésével éppen közös hitük és közös sorsuk hozta közelebb egymáshoz. Gregoriáncz Pál győri püspök már arra kéri őket, hogy összejöveteleiken ne mondjanak lutheránus beszédeket. Humel Kristóf, az első evang. polgármester maga megy el személyesen Waltersdorfbá (Ausztria) Fochter Farkas lelkészt visszahívni. A tanácsbeliek már nyíltan evangélikusoknak vallják magukat s még az anabaptista új keresztyéneket is megtűrik városukban, akiknek itt külön predikátoruk van.

Az 1555. évi augsburgi vallásbéke által is felbátorítva a soproni evangélikusok végre nyíltan is különválnak a római egyháztól. Wirth Mihály tanuló 1555. a tanács költségén megy Wittenbergbe s Melanchthon külön levelet ír a városnak. Majd 1557. protestáns szellemben újjászervezik az iskolát s végül 1565-ben nyíltan is evang. predikátort hívnak.

Az iskola reformálásában Humel Kristóf polgármesternek volt legnagyobb érdeme, akit nagy buzgalmaért utóbb Gerengel is megdicsér, s aki saját kertjét adta ajándékkul az iskola kibővítésére. Az átalakítás 650 font pénzbe került s ez az első evang. iskola fent a kövezeten (am Pflaster) a Szent Mihály utcában a mai 10. számú háznak a helyén állott. Nuszer Boldizsár volt az első evang. rektor (1557-61), akit azután Wolf Máté, a bécsi Siebenbürger Domokos és a bécsujhelyi Hartmann Ferenc követték.

Több adat bizonyítja, hogy már I. Ferdinánd idejében is voltak evang. lelkészeik, de nyíltan ilyent a tanács csak Miksa király trónralépte után mert hívni. Sopronnak első nagy papja, ki a szervezés nehéz munkáját végezte, *Gerengel* Simon volt. Az alsóausztriai Pottschachban született és Aspangban kezdett Luther szellemében predikálni. Emiatt 1551. Salzburgba hurcolták negyedfél évi szigorú várfogságra. Kiszabadulása után 9 évig Bajorországban az ősi Rothenburgban volt lelkész, 1564-ben pedig Burgbernheimba hívták meg. Soproni nő lévén a felesége, 1565. évi látogatása alkalmával a tanács kértére itt a Szent Mihály-templomban próbabeszédet mondott, mely annyira megtetszett, hogy a plebános mellé nyomban meghívták rendes predikátornak a lakáson és tűzifán kívül 200 font pénzből (160 császári forint) és 12 akó borból álló fizetéssel. Megválasztása ellen nem ugyan a lanyha és idegen Delphini győri püspök, hanem maga Oláh Miklós primás tiltakozott. A soproniak azonban hathatós közbenjárással kivítették, hogy Gerengel 1571. bekövetkezett haláláig mégis köztük maradhatott.

Gerengel idejében Szent Mihály templomában reggel 8 óráig a plebános misézett, utána pedig az evangélikusok tartották istentiszteletüket. Kiváló munkatársai voltak az osztrák Pharerus Gergely (1565-70) a Szent György-templomban és Villanus Hofer János (1565-73) az ispotályi lelkész. Gerengel 1569. kátét is adott ki, melyet a legujabb időkig használtak. Ő adott gyülekezetének agendát s énekes és imádságos könyvet is. Ő rendezte itt az istentisztelet rendjét, s a gimnázium mellé, melyben a rektor mellett három segédtanító is működött, ő alapított a reformáció szellemében népiskolát is, melyben a bajorországi Reuter Orbán volt az első néptanító.

Nem feledkezett meg Gerengel a Sopronban lakó magyarokról sem. Kedvükért kátéjában az úrvacsorai kérdéseket latinul is közli, mert - úgymond - a magyarok jobban tudnak latinul, mint németül. A soproniaknak első magyar lelkésze Szeremlyéni Mihály volt, aki már I. Ferdinánd idejében, tehát még Gerengel előtt predikált itt. Utána 1568-69-ig Novanus Ferenc volt a magyar lelkész. 1570-ben pedig a jeles Sztáray Mihályt hívták meg Pápáról és kevésbe mult, hogy Sopronnak egy időben két oly jeles lelkésze nem lehetett, mint Gerengel és Sztáray. Ez év őszén Semlyén Simon mondott próbabeszédet a Szentlélek-templomban, de nem hívták meg, hanem Blasenitz Lukács volt (1571. júl. 1.-okt. 2.) a legközelebbi magyar lelkész. Az első ismert nevű magyar tanító pedig Csatai János. Gerengelt soproni lelkész korában itt Chytraens Dávid, a jeles rostocki theologus is meglátogatta s nagy dicsérettel emlékezett meg róla és a soproni tanácsról.⁵

Gerengel idejében még jó viszony és sok tekintetben feles gazdálkodás volt a két egyházfelekezet között. Liszti János győri püspök (1572-78), aki mint özvegy ember fiai mellett Paduában evang. nevelőt tartott, türelmes egyházfő volt. Spillinger Farkas személyében azonban egy durva és türelmetlen plebános került Sopronba, aki nem csak Musaeus Jónás, Rittschendel Jakab és Pfendtnér András lelkészeknek okozott igen sok bosszúságot, hanem a badeni születésű Zeitvogel Gáspár magisztert és rektort is nyílt utcán támadta meg és arcúl ütötte. Ezzel a békés jó viszony felbomlott, annyival is inkább, minthogy Draskovich György, az erőszakos új győri püspök Spillingert minden tekintetben védte és bátorította. E két férfiú kezdte meg itt nagy hévvel az ellenreformációt és vetett véget a gyülekezet virágzásának.

A német mellett szépen fejlődött a kis magyar gyülekezet is. 1574-ben ismét Sztárayt hívták meg, aki ápr. 15. itt is volt Sopronban, de megkésve ért ide, mert a soproniak ekkor már a jeles és fiatalabb Beythe István alsólendvai lelkésszel kötötték meg a szerződést. Beythe két évig

⁵ In urbe regia Odeburgo, illustrem in qua Simonera Gerengelium Pastorem et Senatum ac cives verae doctrinae studiosissimos ipsi coram cognovimus. Chytrai Oratio post reditum ex Austria. 1574. és 1580. 27. l.

munkálkodott itt s bizonyára méltó ellenfele volt Spillingernek. Utána a körmenői születésű Dragonus Gáspár (1576-82), szintén tudós lelkész szolgált a magyaroknak, ki később világi hivatalt vállalt Draskovich püspök, mint kancellár mellett. A magyar tanítók pedig Lendvai János, a jeles Muraközi György (1574-84) és Peresztegi János voltak.

Ezek idejében érte Sopront az első támadás. Draskovich püspök ugyanis 1579. zsinatra hívta a soproni evangélikusokat is Szombathelyre, de ezek Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár tanácsára nem jelentek meg. Emiatt való haragját elsőben a beteg és gyógykezelés végett Bécsben tartózkodó Musaeus lelkészen töltötte ki, akit mint kancellár Ernő főherceg tudtával letartóztatott és fogságban tartott. Ennek itt 1582. történt halála után pedig a soproni tanácsot kétszer is Bécsbe idézte és a főherceg parancsolatjára hivatkozva, lelkészeik eltávolítását követelte tőlük.

Még nagyobb haragra gyulladt a püspök, midőn a soproniak XIII. Gergely pápa új naptárát sem fogadták el s karácsony ünnepét a régi módon, vagyis tíz nappal később ünnepelték, mint a római katolikusok. A vihar így már kitörőben volt, de a gyülekezet belső élete e napokban is virágzott. Musaeust Pfendtner ispotályi lelkész helyettesítette, a szintén elhalt Rittschendel helyébe pedig Pinder Lénárd lelkészt hívták meg Gumpoldskirchenből. A tanítók sorából a strassburgi Sturm János földije és tanítványa, Schremmel Ábrahám (1583-84) válik ki, aki itt szigorú őre volt az ágostai hitvallásnak és Bécsből is voltak tanítványai.

A gyülekezetnek kiváló tagja volt Oláh Ilona, az esztergomi érsek testvérhuga, aki végrendeletében Musaeus és Rittschendel lelkészekről is megemlékezik; továbbá Szigethi Frankovics Gergely orvos, aki 1588. hazánkban az első magyar nyelvű orvosi munkát adta ki. Művének több mint a fele vallásos elmélkedés, imádság és ének. Homberger Jeremiás, gráci primárius lelkész, ki a soproniak számára több lelkészjelöltet avatott fel, Flosculus Eden (Edenburg) című munkájának ajánlásával (Németujvár 1584) tisztelte meg a várost, amelyben ő is, mint előbb már Chytraeus, nagy dicsérettel szól a soproni tanácsról, egyházzal és iskoláról.

Ennek a virágzásnak Draskovich püspök vetett véget s a hazai ellenreformációnak Sopron lett az első nagyobb áldozata és pedig olyan időben, mikor más helyek a közelben még teljes vallásszabadságot élveztek. Ernő főherceg 1584. ápr. havában az egész tanácsot, élükön Steiner János polgármesterrel és Gering János városbíróval, Bécsbe idézte, s mivel papjaikat elbocsátani nem akarták, mindnyájukat letartóztatták. Mathesius győri nagy prépost pedig azzal fenyegette az itthonvalókat, hogy a lelkészeket szekérhez vasalva fogják Bécsbe vitetni s az előjárók élete is veszedelemben forog. Rudolf korában ez a fenyegetés elég komoly volt, s hogy a városnak fegyveres erővel való megszállását elkerüljék, Pfendtner lelkész Nyékre Dersffy Ferenchez, Pinder Lénárd pedig Sopronkereszturra Nádasdy Ferenc oltalma alá menekült.

A soproniak ezután több mint húsz évig (1584-1606) e két helységbe jártak ki istentiszteletre. De a püspök és a főherceg ezt sem tűrte, a soproniakat pénzbírsággal és bebörtönözéssel akarták a kijárástól visszatartani. A bábák, kik az újszülötteket keresztelek végett a plebánusnál nem jelentették fel, börtönbe kerültek. Traxel Bertalant, a polgári őrség hadnagyát, ki fegyveres ellenállásra izgatta fel a népet, szintén börtönbe vetették. A soproni tanács is ismételtelen szenvedett fogságot Bécsben és Prágában. Győr eleste után a káptalan és a püspök is Sopronba menekült s árulkodással, vallási üldözéssel fizettek a szállásadásért. Grünberger Gábor tábori lelkészt, kit a soproniak 1595. meghívtak, Mátyás főherceg és Rudolf király szigorú rendeletekkel utasította ki a városból s engedetlensége miatt 6000 tallér bírságot vetettek ki a polgárságra. A száműzetés eme két évtizedében az evangélikusok a plebánus szolgálatát nem vették igénybe és gyermekeiket sem küldték a r. katolikus tanítókhoz.

Sopronnak talán legtöbb és legnagyobb sérelme volt az országban, de hagyományos királyhűsége és Bécshez való közelsége még sem engedte, hogy Bocskay hajduit befogadja, és a fejedelemhez pártoljon. Emiatt is sokat kellett szenvednie. A hajduk és a török-tatár segédcsoportok 1605. ismételen is ostrom alá fogták. Hagymássy a külvárost felperzselte és a belvárosiak is kínos helyzetben voltak az ostrom alatt, Básta György seregei szabadították fel a várost. Szent Mihály feldúlt templomából evang. polgárok üzték el a képrombolókat, Bocskay hadai elől a káptalan és a r. kath. papság elmenekült Sopronból, a bécsi békekötés után tehát mi sem akadályozta többé a várost, hogy evang. lelkészeket hívjon, amire Illésházy már Bécsben felbátorította a soproni követeket.

Egerer Jakab, a volt ricingi lelkész, előbb Gager Balázs házában, majd a Szent György-templomban, a nyéki születésű Fuchsjäger István Szent Mihály templomában predikált, Farkasdy Márton magyar lelkész pedig Szent Jakab kápolnájában. Náprágyi Demeter győri püspök tiltakozott Szent Mihály templomának közös használata ellen, inkább az evangélikusoknak engedte át teljesen s ettől fogva a Szentlélek-templom lett a r. kath. parochiális templom. Az iskolai igazgatók közül Frank István, Schwanshofer és Klokovius voltak a kiválóbbak, magyar tanítónak pedig Kőszegi Székér Mátyást nyerték meg, akit csakhamar lelkészüknek is megválasztottak. A világi tagok közül Dr. Lackner Kristóf polgármesternek, a nagyműveltségű jogtudósoknak vannak kiváló érdemei az egyházi élet terén is. II. Mátyástól 1613-ban ő eszközölte ki, hogy Szent Mihály temploma az evangélikusok birtokában maradhatott, akik ezt 1674-ig bírták.⁶ Lackner ezen kívül egy tudóstársaságot is alapított 1604. és több szép alapítvánnyal örököltette meg a nevét.

Bethlen Gábor idejében Sopron városa is a diadalmas erdélyi fejedelemhez pártolt, aki 1619. nov. 30-án tartá ünnepélyes bevonulását a városba. A soproni követek 1620. a Bethlent királlyá kikiáltó beszercebányai országgyűlésen is jelen voltak, ahol Lackner polgármestert hitvédőnek (defensor fidei) is megválasztották. E háborús időkben Pázmány Péter lefoglaltatta a soproni polgároknak Bécsben elhelyezett pénzeit. Bethlen pedig Rákost, a győri püspök faluját 12.000 tallérért Sopronnak adományozta, viszont azonban az előtte tisztelgő Köntös János plebánusnak azt is megígérte, hogy a r. katolikusok vallásszabadságát sem engedi megzavarni. A magyar világ csak másfél évig tartott Sopronban. Collalto gróf császári hadvezér elé, aki később Csepreget is feldulatta, 1620. máj. 22. maga Lackner lovagolt ki és kiméletet kért a város részére.

II. Ferdinánd újra kegyelmébe fogadta Sopront és azzal tüntette ki, hogy rövid időközökben háromszor is tartott itt országgyűlést. Itt iktatták törvénybe a nikolsburgi békekötést és itt választották meg Thurzó Szaniszlót nádornak 1622. Pázmány Péter 1625-ben itt kéri a királyt, hogy tiltsa meg a soproniaknak a bécsi és más osztrák főúri családok befogadását. Itt választják meg ugyanekkor Esterházy Miklóst is nádornak s még az 1634. évi országgyűlésen is az osztrák menekültek dolgát tárgyalták.

A soproni gyülekezetnek, melynek dolgait Lackner dr. a nagy diplomaták ügyességével vezette, Pázmány sem tudott ártani. Az egyházi élet itt II. Ferdinánd korában is virágzó volt, amelyhez nagyban hozzájárultak az idemenekült előkelő osztrák családok (Altban, Auersperg, Herberstein, Heritsch, Jörger, Königsberg, Polheim, Raumschüssel, Trautmannsdorf, Windischgrätz stb.). A lelkészek közül kiválóbbak voltak a túlbuzgó Mag. Gensel Kristóf (1619-28), a jeles Gensel János orvos nagyatyja, a morvaországi Iglából idemenekült Schubert Pál (1623-49), Gerengel után Sopronnak legkiválóbb lelkésze, aki nem csak esperes, hanem püspökjelölt is volt. Székér Mátyásnak pedig Simaházi Tamás magyar lelkész lőn az

⁶ Fridelius J. Lackneri vitae curriculum. Ratisbonae 1714. 101. l.

utódja s mellette Laátos Mátyás és Sárközi Miklós voltak a magyar tanítók. A gimnáziumot továbbra is Swanshofer vezette.

A gyülekezet virágzásának Pázmány Péter a jezsuiták betelepítésével akart gátat vetni. Az 1635. évi nagyszombati tanácskozáson kívánta, hogy Sopronnak is jezsuita gimnáziuma legyen s ifjabb Draskovich György győri püspök és Esterházy nádor ezt a tervet a polgárság erős tiltakozása ellenére is 1636-ban nagy erőszakossággal valószínűsítették meg. Dobronoki György a nagyszombati egyetem rektora, az ország legügyesebb jezsuitája maga jött el és vezette be a páterokat az új kollégiumba, akik nagy buzgalommal kezdték meg térítő munkájukat Sopronban és a vidéken. De velük szemben a protestánsoknak is kiváló védője volt Artner Erhard, dr. Artner Vilmos, a két jeles polgármester és Wittnyédy István, a magyar jegyző. A linci békekötést követő országgyűléseken már a r. katolikusok is sok vádat emeltek a soproni protestánsok ellen.

A soproni gyülekezet kezdetben teljesen független volt az egyházkerulettől. Bornemissza Péter dunáninneni püspöknek Beythe István számára adott bizonyítványát 1574. elfogadta ugyan, de Sopron a maga német papjelöltjeit felavatás végett ekkor még nem a dunántúli püspökhöz, hanem rendszerint Grácba küldte. Igaz, hogy Horváth Stansith Gergely Skultéti Severinus bármai lelkészjelölttel is Grácba utazott hasonló célból. Sem Szegedi Máté, sem Beythe István a soproniak számára német lelkészt nem avatott. De magyar lelkészeikről feltehetjük, hogy a kerületi gyűlésekre eljárak s a város ezt nem ellenezte. A testvéri és hitrokoni viszonyt azonban a német polgárság a magyar gyülekezetekkel is fenntartotta, tanuló ifjaikat és üldözött lelkészeiket segélyezte.

Ebből a zárkózottságból azonban Sopron is mind jobban kibontakozott. A gráci lelkészek elűzése után Graf Mihály soproni kandidátust 1608. már Klaszekovics István esperes által itthon avattatták fel s az egyházkerületi consistoriumtól 1610. egy házassági ügyben Pythiraeus sopronkereszturi esperes-lelkész közvetítésével tanácsot kértek. Majd midőn Pythiraeus halála után az iváni zsinaton 1619. febr. 26. Fuchsjäger István soproni lelkészt választották meg esperesnek, a városi tanács nem tiltakozott ellene. Az egyházlátogatást a dunántúli püspöknek ugyan továbbra sem engedték volna meg - ezt oly sérelemnek vették volna, mintha a vármegye avatkoznék a szab. kir. város dolgába - de Schubert Pált is 1624. esperesnek választotta a kerület, sőt a csepregi zsinaton 1625. jun. 2. püspöknek is jelölte a soproniak ellenmondása nélkül. A kerületi gyűlésekre ezután már a soproniak is elküldték követeket, de inkább csak tiszteletből és hitrokoni érdeklődésből. A kerület egyházi hatóságát magukra nézve csak házassági perekben ismerték el. A város falvaiban működő lelkészek közül is csak Oemich Tivadar, az elmozdított meggyesi lelkész, mert „az ő püspökéhez” mint magasabb hatósághoz fellebbezni.

b) A reformáció a Sopronhoz tartozó falvakban.

A Sopron földesurasága alá tartozó falvakban is a reformáció a városéval egy időben indult meg. Fentebb láttuk, hogy Kajári István főesperes már 1524. s Csézi András és Kajári Antal vizsgáló biztosok 1526. már az egész soproni esperességben kutatták a lutheránus könyveket és találtak is ilyeneket. Jeckel jegyző feljelentése már vidéki lelkészekről is szól és I. Ferdinánd király is már 1551. évi rendeletében mondja, hogy az egész vármegyében sok az eretnek. A falvak a reformáció dolgában is bizonyára földesuroknak, a városnak példája nyomán haladtak s a városi tanácsban hathatós pártfogókra találtak.

Ágfalva. Ágfalvának Bánfalva és Lépesfalva volt a filiája és már 1552. egy *Floder* Márton nevű lelkészét ismerjük, aki innen Trautmannsdorfba költözött s új földesura, Breyner Fülöp levélben kérte Sopron városától, hogy adják ki papjának az általa még Ágfalván elvetett gabonát. Utána pedig *Schilher* György ágfalvi lelkész nevével találkozunk, aki 1573-74. a beteg Musaeus Jónás lelkészt helyettesítette Sopronban. Ágfalván működött *Fellner* Erasmus (Noricus, felsőausztriai) is, aki egyházi beszédeit 1581. elején kiadni és a soproni tanácsnak akarta ajánlani. A soproni lelkészek elűzetése után is egy ideig Ágfalván maradt, mert 1586-ban is van még szó róla. 1588-ban azonban már egy Scherer András nevű r. kath. plebánus volt Ágfalván, talán testvére Scherer Györgynek, a hírneves bécsi jezsuitának.

A bécsi békekötés után Ágfalva is nyomban evang. lelkészt hívott ismét. Az első *Schwaiger* Kristóf volt, akinek fia már 1608. Sopronba járt iskolába s két éven át Fuchsjäger István lelkésznél volt szálláson, Schwaiger idejében Ágfalva templomot is épített vagy javított, mert a soproni tanács ehhez öt mérő meszet adott nekik. Schwaiger azután Meggyesre költözött át, ahol több volt a lelkészi jövedelme, itt is halt meg 1617. Bánfalvára is Schwaiger járt ki s 1616. jul. 29. a soproni tanács megintette a bánfalviakat, hogy jobban vigyázzanak a templomukra, és ne engedjék meg, hogy abban a barát (pálosrendű) predikáljon. Utána *Leobald* András volt az ágfalvi lelkész, akit 1625-ben vettek fel Sopronban Lackner Kristóf tudós társaságába. 1628-ban András és Dániel nevű fiainak születési bizonyítványát kérte a városi tanácstól. 1630-ban a közhalmi lelkésszel volt kellemetlensége, aki helyette az istentiszteletet végezte s nem akarta neki átadni a gyónópénzt. Életben volt még 1632. is, mert Lackner temetésekor ő is, mint a többi falusi lelkész, egy aranyat kapott. Utána *Steidelmayer* Kristóf (1632-33) és *Zimmermann* Kristóf voltak az ágfalvi lelkészek, de mind ketten csak rövid ideig.

Ezután egy „öregurat” találunk Ágfalván, akit már nehéz volt megérteni s az úrvacsoraosztáskor reszketett. Valószínűleg *Liebezeit* Márton volt ez, aki mint a morvaországi Iglauból elűzött lelkész élt Sopronban s egy hírneves soproni családnak lőn a törzsatyja. Előbb Meggyesen volt lelkész s onnan jött Ágfalvára. Itt 1638. Gensel Kristóf soproni lelkész helyettesítette. 1639-ben már *Paumgartner* Károly az ágfalvi lelkész, akinek atyja Orbán, mint karinthiai exul halt meg 1630. Pozsonyban. Még ő is Karinthiában született és Sziléziában Kauth és Nobschitz helységekben volt előbb lelkész. Mint száműzött jött ő is 1639. állást keresni Sopronba s a város előbb helyettes, azután pedig rendes lelkésznek küldte Ágfalvára. Megválasztásakor állapították meg, hogy a három község, Ágfalva, Bánfalva és Lépesfalva mit fizessen közös lelkészének. Úgy látszik, nagy tekintélynek és tiszteletnek örvendett. A soproniak jeles lelkésze, Lang Mátyás az ő leányát, Rozínát vette 1655. feleségül. Huszonkét évi buzgó munkásság után 1661. febr. 10. halt meg.

Harka. Első ismert evang. lelkésze *Sallinger* Ábel, aki nyomban Gerengel után 1571. szolgált itt és 35 év múlva 1606. mint exul folyamodott Sopron városához lelkészi vagy tanítói állásért. Nem sokáig lehetett itt, mert az utóda *Winkler* Tamás is 1577. már bucsut vett Harkától. Ebben az évben ugyanis a soproni születésű *Grosz Major* Pál került ide, aki Breslauban és Wittenbergben tanult s hazatérte után a magyaróvári urodalomban Mosonszolnokon vagy Rajkán volt tanító s hívei 1576. felavatás végett Wittenbergbe küldték ki. A soproni tanács 1577. tavaszán Harkára választotta meg lelkésznek, de nem sok bizalommal voltak iránta, mert előre megfenyegették, hogy bármelyik napon is kitelik az esztendeje, ha panasz lesz reá. És 1579. már csakugyan el is ment Harkáról. Az utóda *Stramm* Márton volt, kit Sopron városa 1580 elején avattatott fel Grácban s november havában Harkán tartá lakodalmát, melyre a soproni tanács a városi zenészeket is átengedte. A soproni lelkészek elűzetésekor Harkán *Capeller* János volt a lelkész, kit a város 1584. május havában szintén Grácban avattatott fel. A

száműzetés 22 éve alatt Harkán is plebánusok voltak ismét: Kunter István 1587. Sabay Vida 1589. és ismét Kunter 1592 óta.

A bécsi béke után a soproni születésű *Graf* Mihályt találjuk Harkán, aki 1604-05. Wittenbergben tanult s 1608-ban Nádasdy Pál urodalmában Klaszekovics István esperes avatta fel lelkésznek Harkára. 1609-ben Harkán is templomot építettek vagy javítottak, mert Sopron városa 9 mérő meszet adott nekik. A városi tanács 1611. megintette Grafot, hogy jobb barátságban és békességben éljen a híveivel. 1613-ig a balfi gyülekezetet is ő adminisztrálta. 1614. júl. 23-án panaszkodik a tanács előtt, hogy tartozásukat a hívek nem teljesítik, 1615. ápr. 13-án pedig az elbocsátását kérte és meg is kapta. Előbb Balfra azután pedig Meggyesre távozott. Utána *Riedl* Tóbiás pályázott Harkára és próbabeszédet is mondott, de most még alig választották meg, mert 1618. Veperdről hívta őt a harkai tanító gyülekezetükbe, amikor valószínűleg meg is választották.

Utána az erdélyi Reps községben született *Agnetis* Salamon volt a harkai lelkész, aki 1622. Locsmándról jött ide. Illetlen beszéde miatt 1625. jun. 13. a tanács elé idézték. Ekkor írta a Harkát gondozó soproni tanácsosnak (Stadtgraf), hogy már negyedfél éve van a város oltalma alatt. Részt vett ez évben a csepregi zsinaton is, ahol Kis Bertalant püspöknek választották. Még 1628. is Harkán volt, de 1632. elején már alig, mert Lackner Kristóf temetésén a harkai lelkész nem volt jelen, s úgy látszik üresedés állott be a lelkészi állásba. Agnetis unokaöccsei voltak Klesch Dániel soproni konrektor és Retzinger János harkai tanító, akik 1655. kérték a soproni tanácstól nagybátyjuk örökségét. A legközelebbi ismert harkai lelkész Scheffler János (1646-1656) volt, aki 1652. aug. 6. kelt egybe Uebermann borbolyai lelkész özvegyével.

Balf. Balfon egy *Péter* nevű volt az első ismeretes lelkész, akit 1578. Braun Erasmus, Magyaróvár parancsnoka kér tábori lelkésznek Tatára. Hogy mióta működött itt s kik voltak az elődjei, azt nem tudjuk. De a soproni tanács vagy egyáltalán nem, vagy csak rövid időre bocsátotta el, mert még 1583-ban is hat fuvar tüzi fát rendelt a számára. 1584-ben a soproni lelkészekkel együtt bizonyára őt is száműzték.

A bécsi béke után 1609. javították templomukat a balfiak is, a meszet hozzá Sopron városától kapták. Eleinte Graf Mihály harkai lelkész szolgálatával éltek, de 1613. nov. 8. már egy külön jelöltet mutattak be a tanács előtt és pedig a breslaui születésű *Ludwig* Mátét, aki 1612. Ilmicen szolgált, s akit a tanács el is fogadott. De nem sokáig maradt Balfon, mert a soproni tanács 1614. szept. 10. már *Eder* Kristófot választotta meg balfi lelkésznek s ez alkalommal fizetését is megállapította. Volt 4 szőlője, melyben hívei végezték az egész munkát. Szántóföld és rét helyett kapott évi 30 font pénzt. Halotti beszédért nagyobb halott után 5 schillinget, kisebb után 25 magyar pénzt. S ezen kívül halas tavat és fát is kapott a maga szükségletére. Eder után 1616. *Graf* Mihályt hívták meg Harkáról, de ez már a következő évben Meggyesre távozott tőlük.

Helyébe a rothenburgi születésű *Horn* György magisztert választották meg, aki már 1616. ápr. 18. mint száműzött folyamodott a balfi állásért. A tanács bizonyítványait és válaszát kérte, vajon megelégszik-e a balfi jövedelemmel és eltarthatja-e belőle családját? Horn 1616. máj. 8. igenlőleg válaszolt s így bizonyára el is foglalta balfi állását, bár előbb fényesebb ígérekkel hívták Magyarországra. Őt ugyanis Sartorius János hernalsi lelkész küldte Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évának és nővérének, Salm grófnénak birtokára, de innen a kálvinisták, akikhez nem akart áttérni (deren Liedlein er nicht singen wollte), fizetésének megvonásával elűzték. Ezután jött Felsőpéterfára (Petersdorf), de itt meg nem kért bizonyítványt. Ezeknek, ugymond, maguknak kellene lelkészeiktől bizonyítványt kérni, mert alig két év alatt öt lelkészüket volt; más szemében a szálkát is, a magukéban a gerendát sem látják meg.

Balfon csakugyan kevés volt a fizetés, mert lelkészei igen sűrűen változnak, Horn után *Posthius* Pál volt a lelkész (1619-21), ki a soproni kórházban halt meg. Ugyanitt hunyt el két hónappal előbb már a felesége is. Vagyonkájukat a kórházra hagyták. A balfi pap fizetése ekkor 30 forint, 12 mérő gabona és 8 öl fa volt. A négy szőlőt (in den Höllern) és 3 holdnyi szántóföldjét a gyülekezet munkálta, de a rétről neki kellett a szénát betakarítani. *Rudolph* Mátyás lelkészük (1621-23) szintén a soproni kórházban halt el. *Lampertus* Gábor következett utána, akinek 1623. nov. 30. kelt díjlevele a soproni 1739. jún. 5-iki tanácsjegyzőkönyvben fordul elő más 1630. és 1650. évi díjlevelekkel együtt. Ezután az Iglauból elűzött *Fuchs* János került Balfra, ki mint 62 éves ember, két más száműzött lelkésszel együtt keresett Sopronban menedékhelyet.

Schwarzenbach János balfi lelkészt 1627. úgy kellett a hivatalából elmozdítani s Kőszegre távozott. *Stosius* Dániel is (1628-30) csak rövid ideig volt Balfon. Majd 1630. márc. 20. a soproni születésű *Raab* Pált avatták fel Balfra, de 1635. ez is kórházi lelkésznek kívánczolt be Sopronba, innen pedig 1639. Meggyesre távozott. Az ő díjlevele, is megvan az 1739. évi tanácsjegyzőkönyvben. *Alter* István balfi lelkész is mint exul jött 1635. Sopronba, ahol segélyben részesült s még ez évben Balfra hívták. Kérvényében a stólák is részletezve vannak: halotti beszéd 16 schilling, rövidebb beszéd (Vermahnung) 5 schilling, kihirdetés és esketés 4 schilling, keresztelezés 2 schilling. Balfról Pomogyra távozott, ott is halt meg. Az utóda 1646-ban *Kühn* Tóbiás volt.

Meggyes. Itt az első ismert *János* nevű papot 1578. bepanaszolták a soproni tanács előtt, viszont ő is vádolta a bírót, hogy nem rendeli be a gyermekeket a katekizációra. Felesége sem élt a paplakhoz méltó életet. Azért a tanács a lelkészt híveinek megkövetésére és elmozdításra ítélte. Utána *Lang* Vida volt a lelkész, ki Traskó Dávid soproni orvos feleségének, Lerchenfeld Reginának végrendeletében említetik s 1582. ápr. 11. gabonát kért a városi tanácstól. A meggyesi evang. lelkészek szolgálatával éltek eleitől fogva a rusztiak is.

Ernő főherceg 1584. évi parancsolatjára Meggyes is kénytelen volt lelkészét elbocsátani s helyette plebánust befogadni. Erre az időre esik a falunak Sopron ellen való fellázadása. Úgy látszik a jobbágyi terheket sokalták s az volt a gyanujuk, hogy Sopron nem is jogos alapon jutott Meggyes birtokába. Az evang. Kollonics Szigfridhez, Kismarton kapitányához fordultak, hogy szabadítsa meg őket. Az így megindult mozgalomról Sopron városa is korán értesült és Szentbertalani Menyhért polgármester 1597. megfelelő kísérettel nyomban kiment Meggyesre, a falu népét meglepte, *Freund* Vida bírót elfogatta és Sopronba vitte magával. Rajta kívül *Frank* Pál és *Teufel* Tamás voltak a leghangosabb lázítók, kiket a soproni tanács vagyonuk elkobzására és a faluból való kiseprűzésre ítélte. A bűnösök r. katolikusok lehettek, vagy áttértek, mert Mátyás főherceg és *Pethe* Márton győri püspök vette őket pártfogásba. Nekik köszönhatték, hogy a város büntetésük nagyobb részét elengedte s beleegyezett, hogy az elűzött hat meggyesi lakos Rákosra, *Pethe* püspök falujába költözhessék át. Ime az evang. lelképásztor elűzése után ilyen zavarok támadtak Meggyesen.

A bécsi béke után 1609 óta *Neodomus Neuhaus* Henrik volt a meggyesi lelkész, aki dec. 21. Sopronban a Szent György templomban mondta el próbabeszédét. 1611. jan. 19. tartá a lakodalmát, melyre a soproni tanácsot is meghívta. Korán elkezdett betegeskedni. Utódai közül *Schwaiger* Kristóf ismeretes, aki Ágfalváról jött ide s 1617. itt halt meg. Ez évi pünkösdi napja körül *Graf* Mihály jött a helyébe Balfról, akinek utóda, *Eder* Kristóf, a volt balfi lelkész itt halt meg 1624-ben.

Meggyesi lelkész volt a szászországi Zölligből (Meissen, Marienberg közelében) származott *Oemichius* Tivadar is (1624-27), a későbbi Emich család őse. Csepregen 1617. máj. 24. avatták fel Csávára, s innen választották Sopronkereszturra. Majd Gálosra (Gols auf dem

Heideboden) s innen 1624. Meggyesre került. A soproni tanács, nem tudni mi okból, 1627-ben elmozdította állásából. Ekkor hivatkozott a dunántúli püspökre, mint az ő felsőbb hatóságára s visszament Kereszturra. Mint kereszturi lelkész volt jelen 1628. a csepregi zsinaton. Mária mennybemeneteléről egy polemikus művet írt, melyet 1631. Tübingenben kiadott és Kis Bertalan püspöknek ajánlott. A soproni születésű és jeles képzettségű *Unger* Joakim 1627-29. volt meggyesi lelkész. A soproni külső tanács igen szép szavakkal nyilatkozott róla már felavatásakor s Meggyesről szülővárosába hívták haza lelkésznek.

A Sopronból heves beszédei miatt elmozdított *Gensel* Kristóf 1629. csak egy évig volt meggyesi lelkész, ekkor gyermekei érdekében hazautazott Szászországba. Utána egy ideig *Liebezeit* Márton volt helyettes lelkész, amint ez bizonyos Graul Ehrenhold leveléből látható, aki 1629. dec. 18. engedélyt kért a várostól, hogy a tehetetlen *Liebezeit* helyett a karácsonyi ünnepekben predikálhasson.

Kedvelt papjok volt az osztrák Stein városából való *Müller* György (1630-35), aki Sopronban tanult és *Gensel* ajánlotta Meggyesre lelkésznek. Őt is Kis Bertalan püspök avatta fel Raab Pál balfi lelkésszel együtt Sopronkeresztúron 1630. márc. 20. Az istentiszteletet egyházi zenével (christliches exercitium musicum) tette épületesebbé, ami nagyon tetszett a hiveknek s a vidékről (Rusztól) is sokan jártak Meggyesre. Sopron városától egy kis hordozható kézi orgonát (ein Regal) kért. Kiváló tehetségeinek köszönhető, hogy 1635. Pozsonyba hívták meg lelkésznek.

Majd azután e korszakban még *Winkler* András (1635-39) a volt soproni kórházi lelkész és a soproni születésű *Raab* Pál (1639-46) lelkészkedtek Meggyesen. Ez utóbbi előbb Balfon, azután pedig a soproni kórházban volt lelkész.

Kópháza és Klimpa horvát falvakban is voltak evangélikusok, de ezek anyagyülekezetté soha sem alakultak. A horvátok a török elől menekültek ide Dunántúlra és pedig különösen a Kanizsaiak Velike és Stenyicsnyak nevű horvát falvaiból. A klimpai Missaleba 1542. cyrill betűkkel van beírva a horvát Miatyánk. Horvát énekek alatt pedig ez olvasható: Finis per me Georgium Soccovych de Jastrebarstna 1561.⁷ *Dragonus* Gáspár soproni lelkész csak mint filiába járt ki Kópházára és Klimpára, de panaszkodik rájuk. A horvátok itt kevés hajlandóságot mutattak az evangélium ügye iránt. A bécsi béke után a soproni lelkész rendszeren már alig járt ki hozzájuk. A városi tanács 1616. júl. 29. azt határozta, hogy a kópházai templomban misézhet akár szerzetes, akár plebánus és ha az evangélikusok evang. lelkészt kívánnak, ez is szabadon predikálhat.

II. Az Ausztriához tartozó és egyéb határszéli urodalmak Sopronmegyében.

a) A Weiszpriach és Fürst család s ezek birtokai.

E határszéli urodalmakban a gazdag és tekintélyes Weiszpriach és Fürst családok pártoltak át legkorábban a reformációhoz, s nekik úgy Sopron városának, valamint a vidéki gyülekezeteknek reformálásában is nagy érdemük van.

⁷ Mohl A. Szarvkő és urai. Századok 1903. 630. Horvátok bevándorlása 1533. Bpest 1915. 12. l.

Weiszpriach Zsigmond, ki a karinthisi Weiszpriach⁸ helységből költözött be hazánkba, már Mátyás király korában ura volt Stájerországban Pettaunak és Sopronmegyében Lánzsér és Kabold várának. Mátyás király 1471. okt. 31-én Sopron városát is a szokott adókkal és jövedelmekkel zálogba adta neki 10.400 forinton.⁹

Ennek fia, Weiszpriach János 1537-1550. Sopron kapitánya és főispánja volt s Lánzséron és Kaboldon kívül, mely utóbbiról kaboldi bárónak nevezték, zálogban birta Jurisich Miklós halála (1544) után¹⁰ Kőszeg városát is, amellyel kegyura lett egyszersmind a borsmonostori cistercita apátságnak is. De már 1550. átadta Kőszeget vejének, Krotendorfi Teufel Kristóf császári kapitánynak.¹¹

A várkapitányoknak Sopronhoz való viszonyáról annyit tudunk, hogy a város évi 436 frtot fizetett nekik, s ha Sopronban laktak, a király házában (königl. Freihaus) volt a lakásuk, amely szabad házhoz rét, szántóföld és szőlő is tartozott.¹² Nádasdy László 1604. Nezsiderben termett borait is még a katonák elöl Sopronban „az kapitányság házában” akarta biztonságba helyezni.¹³ Weiszpriach állandóan Kaboldon lakott s csak időnként látogatott be Sopronba.

Később a fraknoi grófságot és a kismartoni urodalmat is zálogba vette. Magára a fraknoi állatkertre 2000 forintot költött s ezzel együtt 30.500 frt zálog volt a két birtokon. Weiszpriach, illetve tisztjei állítólag kizsarolták ezt a két urodalmat. Azt is felpanaszolták ellene, hogy sok zsidót telepít ide. Miksa király 1569. vizsgáló bizottságot küldött ki s majd szigorú rendeletet is adott ki ellene, amelyet Weiszpriach nem sokkal élt túl.¹⁴ Felesége Lunay Borbála volt, akitől három leánya maradt: Eszter Polheim Miksáné, Judit Khreigné és Zsuzsanna Teufel Kristófné. Jóságait ezek örökölték s így még tovább is találkozunk velük egyháztörténetünkben.

Weiszpriach János, akinek felesége I. Ferdinánd udvarában, mint főudvasmesternő s a királyi gyermekek nevelője nagy kegyben állott, más osztrák főurakkal már korán csatlakozott a reformációhoz. Így Polheim Zsigmond Lajossal, Künsperg (Königsberg) Honoriusszal (Ehrenreich) és más osztrák főurakkal már 1541. aláírta azt a kérvényt, melyet a reformáció és a vallásszabadság érdekében nyújtottak be I. Ferdinándhoz.¹⁵ A király Weiszpriachnak, mint a soproni várkapitánynak és főispánnak 1537. ugyan még azt parancsolta, hogy Pacha János soproni plébánost egyházi javadalmaiban, melyeket tőle a reformációhoz hajló soproni polgárok elvettek, oltalmazza meg;¹⁶ de ezt megtehetette akkor is, ha maga is a reformációhoz hajlott. És Weiszpriach unokaöcsének, Lunay Kristófnak, aki állítólag az egyházi pályára készült, I. Ferdinánd még 1550-ben is 100 forintot utalványozott ki a borsmonostori apátság

⁸ Weissbriach ma is evang. anyagyülekezet Karinthisban. 1855-ben 1175 volt a lélekszáma. Loesche G. Inneres Leben der österr. Toleranzkirche 8. l.

⁹ Új Magyar Múzeum. 1854. V. füz. 478. l.

¹⁰ Jurisics neje Dersffy Potentiana volt, Szerdahelyi Dersffy János lánya, akinek 1563. még Miklós és Gábor nevű fivérei vannak. Chernel K. Kőszeg multja II. 43.

¹¹ Chernel i. m. II. 48.

¹² Sopr. lev. V. et E. fasc. I. Ráth K. A soproni kapitányságról M. Tört. Tár I. 143.

¹³ Poda E. A soproni bor. 8. l. Sopr. mon. függ.

¹⁴ Virágh E. A fraknoi grófság és kismartoni urod. 35. és 42. l.

¹⁵ Raupach, Evang. Österreich I. Forts. Beilage 81. Polheim Zs. L. Innsbruckban 1494. szül. csász. tanácsos és asztalnok (Truchsess) volt, † 1544. jún. 14.

¹⁶ Bunyitay, Ehtört. Eml. III. 169.

jövedelméből; de ilyen javadalmakban más protestánsok is részesültek, mint például Révay Ferenc és Kolonics Szigfrid.

Míg Weiszpriach Lánzséron, Kaboldon, Fraknón és Kismartonban, addig a Fürst család a szarvkői urodalomban volt buzgó pártfogója a reformációnak. Ősök Fürst Vida, ki a doktor címet használja (Doctor Veit von Fuerst) Württembergből származik. Előbb a tübingeni egyetemnek volt rektora, majd Bécsben telepedett le, s mint bécsi polgár vette meg 1504. Grafeneck Ulriktól Szarvkő várát. Egyszersmind kapitánya volt (Weiszpriach előtt) Kismartonnak is, itt is halt meg 1515. s az éppen akkor épülő kismartoni plebániai templomban temették el. Művészi síremléke mai napig fennmaradt. Gyermeke nem lévén, öccse Ernő lett az örökös (1515-50). Ez és fiai, Móric (1550-53) és János Konrád (1553-61) már protestánsok voltak. Ennek az özvegyétől Pichler Lénárd (1561-67) sváb herceg vette meg Szarvkőt. A szerződés Tübingenben 1561. márc. 27. kelt. Már Pichler is r. kath. volt és rekatholizálni akarta az urodalmat, de 1567. elhalt s utána a württembergi Stotzingen Ruprecht, Miksa király leányának, Erzsébet francia királynénak főudvarmestere vette meg. Ez alapította Stotzing falut és Lajtapordányban Győr visszavételekor 1598. emlékkeresztet állíttatott fel.¹⁷ Szarvkő tehát igen korán elvesztette evang. patrónusait.

A lánzséri, kaboldi, fraknói, kismartoni és szarvkői urodalmakban, melyek 1649-ig mind Ausztriához tartoztak, ez a Weiszpriach és Fürst család s az ezeknek pártfogása alatt működő lelkészek hirdették az evangéliumot Luther szellemében és pedig a soproni ferenciek krónikája és a vimpáci évkönyvek szerint már 1532 óta, amely évben az Ausztriából kiűzött protestánsok nagy számmal jöttek Sopronmegyébe.¹⁸ Ebben az évben hozott a soproni tanács is oly határozatot, hogy a plebanus tisztességes és hű predikátort tartson, aki nem ellensége az evangéliumnak.¹⁹

Különösen Fürst Móric ellen volt a papságnak több panasza. A vasvári káptalan 1539. ismételten is folyamodott az országgyűléshez és Ferdinánd királyhoz, hogy Ilmic mosonmegyei helységnek felső részét, melyet Fürst Móric Bécsnek a török által való megszállása után erőszakosan foglalt el, adassa vissza nekik. De ez csak 1545. történt meg, amikor Chernel Ambrus, Kisfaludy Pál sopronmegyei alispán és Pruz Tamás soproni városbíró voltak ez ügyben a kir. biztosok.²⁰ Sőt Fürst Móric Rákost, a győri püspök faluját is elfoglalta egy időre. Fürst Konrád pedig a szarvkői urodalomban foglalta le a győri püspököt illető tizedeket s az 1555. évi pozsonyi országgyűlésen kéri a rendek a királytól, hogy adassa vissza.²¹

A fraknói grófsághoz az 1569. évi urbárium szerint a következő helységek tartoztak: Martersdorf, Traunsburg, Anthau, Stodra (Szerdahely), Zemendorf (Szemere), Siggraben, Gross-Höflein, Haschendorf, Praitenbrunn (Széleskut), Pamaken (Pomogy), Knensdorf (Krensdorf), Millichdorf (Kövesd), März, Forchtenau, Wisen, Petschorn, Schadendorf, Siggles, Wallern, Traunsdorf, Zillingthal (Ikka), Stinkenbrunn. A fraknói grófság így Ausztriába is benyomult és Bécsujhelyen a magyar kapunál a vámszedési jog is megillette. A törvénykezés

¹⁷ Mohi A. Szarvkő és urai. Századok 1903. 716-719. Szarvkőt 1702. örök joggal Esterházy Pál vette meg a kincstártól. Bubics-Merényi, Esterházy P. 253. l.

¹⁸ Annales Wimpasingenses 48. és 99. l. Mohi A. i. m. Századok 1903. 630. és 633. l. Protocollum vetus Conventus Soproniensis Fratrum Minorum. A bencések birtokában. Gamauf, Kirchengesch. Oedenb. I. 58. l.

¹⁹ Sopron monográfiája I. 15. l.

²⁰ Bunyitay i. m. III. 403-405. és IV. 415.

²¹ Fraknói V. Magyar. országgyűl. eml. III. 477.

helye az egész grófságban Nagymarton volt s 1589-ben 15 a plebánák száma, előbb kevesebb volt.²²

A kismartoni urodalom falvai pedig: Kishöflein, Szentgyörgy, Fehéregyház, Millichdorf, Semendorf, Feketeváros, Okka, Siercz, Oszlop, Szentmargit, Zarány, Ilmicz, Neusiedl am See, Apetlon, Darázsfalu, Vulka-Pordány, Antau.²³

És Szarvkőhöz tartozott 1388. óta állandóan: Rou, Prodersdorf (Pordány), Wimpasing, Hornstein (Szarvkő falu), Stinkenbrunn és Potlisdorf (Potli vagy Potl nemzetségről így nevezve, később Pöttelsdorf, Petőfalva), mely még a Karolingek idejéből való.²⁴

Többet a községek közül 1529. és 1533. a török elől menekült horvátok (Wasserkrobot) leptek el s eleinte ezek közt is terjedt a reformáció. Kismartonban is nagy számmal voltak horvátok. Nagyhőflány, Kishőflány, Szárazvám (Millendorf), Lajtapordány, Fraknónádasd, Sopronszentmárton, Okka és Siercz horvát faluk voltak, de később elnémetesedtek, Szarvkő, Vulkapordány, Búdöskút, Darázsfalu, Darufalva, Czinfalva, Kertes, Oszlop stb. ma is horvát községek.²⁵

b) A fraknói, kismartoni és szarvkői urodalom.

A reformációnak Weiszpriach és Fürst urodalmaiban való elterjedéséről legkorábbi adatunk, hogy Dachs János Nezsiderből (Neusiedel) már Dévai Mátyással 1530. volt künn Wittenbergben.²⁶

Jeckel Bálint megszökött soproni jegyzőnek 1551. évi feljelentése szerint pedig, midőn a Villachból menekült József nevű beneficiátus pap (előbb ágostonrendű szerzetes) Afra nevű feleségét 1548. *Kismartonban* elvette, akkor Fürst Móric tartotta számukra a lakodalmat. Ugyanennek *Szentgyörgy* nevű falujában a sziléziai János úr volt a lelkész, ki előbb Kőszegen (Guisseg) tanítóskodott s ott meg is nősült. Lelkesszé a bécsi püspök avatta fel. Fürst urodalmában *Kishőflányban* volt lelkész a megaggott és elgyengült Pál úr is, ki szintén Kőszegről (Guisseg) származott. Fiatal feleséget vett s mikor Jeckel jegyzővel a nagyhőflányi kénés fürdőben találkozott, azt mondá: inkább a papságtól válik meg, mint a feleségtől.

Weiszpriach János urodalmában *Nagyhőflányban* egy Farkas nevű volt a lelkész, aki 1548. nősült, lakodalmat Gantner Dipolt, Dräskirchen (Darufalva vagy az osztrák Traiskirchen) bírása tartott számukra. *Tormafalun* (Krendorf), szintén Weiszpriach urodalmában pedig bizonyos György úr a lelkész, ki előbb a közeli Boldogasszonyban (Frauenhaid) volt tanító. A bécsi püspök avatta fel, jóllehet feleséges ember volt. Most igen serényen védelmezte a lutheránusok dolgát.²⁷ Raupach szerint Kismartonban (Eisenstadt) is volt 1552 után egy Eggec György nevű evang. lelkész. De kérdés, hogy nincs-e Ausztriában is egy Eisenstadt nevű helység.²⁸ Piscator

²² Virágh E. i. m. 41. és 44. l.

²³ Virágh E. i. m. 31. és 41. l. Mohi A. Századok 1903. 620. l.

²⁴ Mohi A. u. o. 620. l.

²⁵ Mohi A. Horvátok bevándorlása 1533-ban. 4. l.

²⁶ M. Tört. Tár VI. 215. Bunyitay i. m. I. 549.

²⁷ Payr S. Jeckel B. soproni jegyző emlékirata. Ev. Egyházi Élet 1915. 226. l.

²⁸ Raupach, Presbyterologia 30. l.

Márton is, akit Gregoriáncz Pál győri püspök Pozsonyban 1566. avatott fel és Pottensteinban volt lelkész, Darufalván (Dreskirchen) 1537. született.²⁹

Weiszpriach János és veje Polheim Miksa 1567-ben az isztriai Consul Istvánt és Dalmata Antalt hívták Württembergből, illetőleg Regensburgból Kismartonba, de csak az előbbi jött el hazánkba. Egy gráci ismeretlen írja 1568. szept. 16-án Gallus Miklós regensburgi lelkésznek, hogy Consul Magyarországon horvátoknak hirdeti az igét. „Venerunt sagittarii [az őszi gyakorlatokra] ex eo loco, ubi noster bonus Consul suis Croatis semen divini verbi spargit”.³⁰

Consul és Dalmata lefordították Brenz postilláit horvát nyelvre (Regensburg 1568) és ezt Weiszpriach Jánosnak (auf Forchtenstein) és Polheim Miksának (auf Ottenschlag) ajánlották.³¹ Consulról tehát határozottan tudjuk, hogy ő horvát nyelven predikált. A horvátok különben a németektől eltérőleg nem sok hajlandóságot mutattak a reformáció iránt. Ezen a vidéken a horvát (krobot) plebánusok 1569. a Miksa király által kiküldött bizottságtól azt kérték, hogy engedjék meg nekik a régi módon való misézést s függeszték fel az erre vonatkozó tilalmat. Íme tehát voltak horvát papok, akiknek nem kellett a reformáció.³²

Consul István, akinek nagy érdemei vannak a protestáns műveknek horvát nyelvre való lefordításában, 1579-ig működött Weiszpriach oltalma alatt Fraknón és Kismartonban. Leányát Annát 1570. Rittschendel Jakab soproni lelkész vette nőül, ennek halála után pedig Lackner Ádám soproni aranyműveshez ment másodszor is férjhez. Ő volt nevelőanyja a soproni jeles polgármesternek, dr. Lackner Kristófnak. Maradt Consulnak egy Osvald nevű fia is, akivel Rittschendel 1579. Sopronban az örökség felett egyezkedett.³³

Weiszpriach leánya is, Polheim Miksáné, oly erélyes védője volt evang. egyházának, hogy 1579. nem engedte meg papjainak a szombathelyi zsinaton való részvételt. Lackner Kristóf Paduában 1595. megjelent jogi értekezését (Theses) még b. Polheim Miksának és b. Pragh János Kristófnak ajánlotta. De ez a Polheim valószínűleg már csak fia volt az elsőnek.³⁴

Weiszpriach János halála után Miksa király a fraknoi és kismartoni urodalmat 1571. visszaváltotta és Zinzendorf Hannibált helyezte bele várkapitánynak, aki maga is 20.000 forintot kölcsönzött a kiváltáshoz. Zinzendorfnak már az atyja János, kamarai tanácsos is evangélikus volt, akit Miksa 1571-ben Braun Erasmus óvári kapitánnyal együtt küldött ki a Weiszpriach örökösökkel való egyezkedésre. Fia Hannibál már 1572. aug. 8. elhalt.³⁵ A várkapitány mellett egy udvarbíró (Burggraf) és számtartó (Rentmeister) vezette az urodalom ügyeit.

Zinzendorf utóda a buzgó evang. *Kollonics* Szigfrid volt, akit Miksa király 1572. aug. 20. nevezett ki fraknoi és kismartoni kapitánynak. Báró Fuchs Mária volt a felesége. Hasonló nevű fia, ifjabb Szigfrid már Kismartonban született, bizonyára evang. lelkész, talán éppen Consul István keresztelte. Miksa király 1572. szept. 22. utasította Zinzendorf nevű udvari kamarását, hogy őt a gyermek keresztelőjén, Kismartonban helyettesítse és egy 70-80 forint értékű

²⁹ Raupach, Ev. Österr. II. Forts. 284. és Presbyt. 141. l.

³⁰ Österr. Prot. Jahrbuch XXI. 164.

³¹ Österr. Prot. Jahrb. XXIV, 180. l.

³² Virágh E, i. m. 37. l.

³³ Payr S. Consul István, a horvát predikátor. Ev. Ehi Élet 1915. 191. l.

³⁴ Károlyi, Speculum Jauriense 89. l. Szabó K. Rmkönyvtár III. 860. sz.

³⁵ Payr S. Zinzendorf ősei Sopronban. Ev. Ehi Élet 1916. 345. Virágh E. i. m. 43. l. Gersei Petheő János soproni főispánnak Zinzendorf Erzsébet volt a felesége. 1559-ben keltek egybe. Ez az Erzsébet Zinzendorf Istvánnak és Weiszpriach Margitnak volt a leánya.

serleget vigyen ajándékul.³⁶ Íme tehát Miksa király egy protestáns gyermeknek volt a keresztapja. Consul lelkész is bizonyára kiváló pártfogót nyert az új várkapitányban, aki 1579. szintén nem engedte meg lelkészeinek, hogy Draskovich püspök szombathelyi zsinatán részt vegyenek. Az ő korában már Fraknónak, Kismartonnak és az urodalomban több helységnek rendes evang. lelkészei voltak.

Ezek a községek, bár politikailag Ausztriához voltak csatolva, de egyházilag az 1491. évi szerződés értelmében a győri püspök hatósága alá tartoztak és Draskovich György püspök most Rudolf király idejében és Ernő főherceg segítségével nagy erőszakkal kezdte meg bennök az ellenreformációt. Kollonics Szigfridhez is Ernő főherceg már 1581. okt. 20. és Rudolf király 1582. márc. 24. és máj. 24. intézett igen szigorú rendeleteket, hogy a predikátorok elűzésében segédkezzék, a megüresedett lelkészi állásokat be ne töltsék, az egyházi javakat senkinek ne adományozza, mert ez a püspök joga, a kismartoni predikátort pedig három nap alatt eltávolítsa. A királlyal és püspökkel szemben Kollonics is csak nehezen tudta megvédeni hit-rokonait. Stock Frigyes, b. Teufel Kristófnének, Weiszpriach lányának lelkésze, Katzelsdorfból Savanyukut mellől írja 1582. aug. 15-én dr. Backmeister Lukács rostocki tanárnak: „A győri püspök sok gyülekezetet elpusztít a Kismartonhoz tartozó urodalomban. Az ágostai hitvallású lelki tanítókat kiűzvé, pápistákat erőszakol reájok. A főurak, amennyire ugyan én tudom, azon idő óta, hogy eltávoztál, csak alig valami kevéssé viselik gondját a vallásnak. Én egy nap sem vagyok biztonságban a szomszédoknak dühöngése miatt, ha csak az Isten meg nem oltalmaz bennünket. Kész vagyok, ha Isten erőt ad, bármit is Krisztusnak igazságáért eltűnni.”³⁷ A lelkes pap még 1585-ben is Katzelsdorfból írta leveleit és Spillinger soproni esperes és a bécsújhelyi apát 1587. indította meg ellene a hajtóvadászatot.

Draskovich püspök, amint láttuk, Ernő főherceg által 1584. Sopronból és a hozzátartozó falvakból is elűzette az evang. lelkészeket és Rómába küldött emlékiratában maga dicsekszik vele, hogy ezen kívül még 48 plebánát sikerült neki a római egyházba visszavezetni.³⁸

Vele szemben, úgy látszik, Kollonics sem tudta megvédeni lelkészeit. Kénytelen volt Sopron példáját követni s egyes helyeken a lelkészi szolgálatról lemondani. A király különben elhalmozta kegyeivel, 1583-ban bárói rangra emelte. Mint gazdag ember 1585. b. Pappenheim Konrádtól megvette Raudenhof helységet Pozsonymegyében. A meggyesieket is állítólag ő bátorította fel arra, hogy 1597. Sopron ellen fellázadtak és más földesúrhoz akartak pártolni. Ő maga azonban 1599. bekövetkezett haláláig megmaradt evangélikusnak.

Fia, ifjabb Kolonics Szigfrid is buzgó evangélikus, katonáit szerető, jeles hadvezér és jó magyar hazafi volt. Szülei még németnek nevelték, de korán barátságot kötött Nádasdy Ferencsel és Thurzó Györggyel. Az 1598. évi országgyűlés felvette az ország rendei közé. 1604-ben mint dunáninnyi kapitány Érsekújvározt lakott, később pedig Léván. Bocskay idejében az ég szerelmére kérte az udvart, hogy legalább egyelőre hagyják békében a vallásügyet. De ő mellé is r. kath. vicegenerálist rendeltek. Bűnül rótták fel neki, hogy Léván házat jelölt ki a predikátornak. Feleségül a gazdag Perényi Zsófiát vette el. Pozsony mellett is voltak birtokai s

³⁶ Dass er den Sohn des Seyfried von Kollonitsch „unseres Fürschneiders und Hauptmannes zu Eysenstatt” aus der Taufe hebe „um unsertwegen Gfota werde und zum Christen machen helfe”. Maurer J. Cardinal L. Kollonitsch. 2. és 7. l. Payr S. Az evang. Kollonicsok. Ev. Ehi Élet 1916. 63. l. Payr S. Flacianus lelkészek Magyarországon. 35. és 37. l.

³⁷ Multae vistantur Ecclessiae ab Episcopo Jaurinensi, quae sunt ditionis Eysenstadiensis, expulsis Augustanae et obtrusis Papisticae religionis Doctoribus. Etc. Raupach, Presbyterologia 184.

³⁸ Fraknoi V. Katholikus Szemle 1902. 803. l.

udvari lelkészét, Reuss Andrást Récséről már 1590 óta átengedte a pozsonyiaknak. 1611-ben pedig Bécsből kért az urodalmaiba ágostai hitvallású lelkészeket Zvonarics Mihály sárvári esperestől. Hamis vádakkal Bécsben fogságban tartották. 1623-ban hunyt el. Csak ifjúságát töltötte Kismartonban, ahol bizonyára ő is buzgó védője volt az evangélikusoknak.³⁹

A gyülekezetekről, melyek e három urodalomban a kiváló patrónusok oltalma alatt virágoztak, csak igen hiányos adataink vannak.

Kismarton. Első ismert lelkésze a fentebb említett Eggec György, aki 1552 után említetik. Consul István még Weiszpriach idejében 1567-ben jött ide s tíz évig predikált Kismartonban és a vidéken a horvátoknak. A soproni tanács jegyzőkönyve szerint 1577. március havában pedig Futterer György nevű lelkész volt itt. 1581-ben a mansfeldi grófságból jött Böttiger Albert volt a kismartoni lelkész, ki aláírta az osztrák flaciánusok hitvallását, de a következő évben már mint exul írja alá a nevét.

Mikor Ernő főherceg és Rudolf király Kollonicshoz 1581. és 1582. a fentebbi szigorú rendeleteket küldték, akkor tehát főként Beygewither Jakab állása forgott veszedelemben. Ennek a rendelet szerint három nap alatt kellett a várost elhagynia és dr. Wiessel plebánust rendelték a helyébe. Beygewither csakugyan el is hagyta Kismartont. 1582. aug. 27-én Kismartonban kelt és Sopron városához írt levelében, mint „gewester Pfarrherr in Eisenstadt, jetzund Hofprediger zu Rabs” írja alá a nevét. Ez évi okt. 29-én pedig Draskovich püspök már Spillinger Farkas soproni esperest küldi ki Kismartonba az eretnekséggel vádolt Wirffel György plebánus vagy predikátor ellen, aki talán egy személy az odarendelt Wiessellel.⁴⁰

De még 1587-ben is volt evang. lelkész Kismartonban, mikor Sopronból már régen elűzettek, mert Rudolf király ez évi febr. 12-én ismét Spillinger esperest küldte ki Lőrinc bécsújhelyi apát kíséretében a város rekatholizálása végett. Lőrinc apát a kismartoni urak és az ottani lelkész ügyében felvett jegyzőkönyvet, illetve jelentést aláírás és esetleges pótlások végett küldte meg Spillingernek Sopronba. Kísérőlevele szerint az új bíró és a városi tanács megígérték, hogy megmaradnak a r. kath. egyházban. A jegyzőt és a tanítót is meg lehet hagyni hivatalában. Ha pedig a szőlősgazdák közül (unter den Hauern) egyik vagy másik megváltoztatná életmódját (hitét), a plebánus jelentse fel, és majd elveszik méltó büntetésüket. Lőrinc apát e levélben Stock Frigyes katzelsdorfi lelkész eltávolítását is ajánlja, mivel sok egyenetlenséget okoz a vidéken. Ime tehát az első heves támadások után még öt év múlva is vannak evang. lelkészek Kismartonban és a vidéken. Bizonyára Kollonics érdeme volt ez.⁴¹

Wittenbergben 1615-ben még egy kismartoni ifjú, Gruber Dániel (Eisenstadiensis Pannonus) tanult, akinek nevét egy emlékkönyvből ismerjük.⁴² Csak később Esterházy Miklós nyomta el itt teljesen a protestantizmust, amint ezt az 1638. évi országgyűlés elé beadott sérelmekből is olvassuk. És szomorú utójátéka volt ezeknek az eseményeknek, midőn I. Lipót 1674. Sowitsch Kristóf és Barth Konrád lelkészeket Sopronból Kismartonba rendelte, hogy itt lakjanak és tartsanak istentiszteletet a Bécsből leránduló külföldi protestáns követeknek.

³⁹ Takács S, Vasárnapi Újság 1911. az arcképét is közli. Payr S. Az evang. Kollonicsok i. h. Takács S. Régi idők, régi emberek. Bpest 1922. A magyar „rebellis” tragédiája. 238. l.

⁴⁰ Gamauf, Dokumente I. 2. A. 142. l. Vár. lev. Lad. XII. et M. fasc. I. 53. Póda E. A soproni parochia tört. 16. Vár. lev. Lad. LL. fasc. I. és Lad. XXXI. et FF. fasc. I. 34. sz.

⁴¹ Gamauf, Dokum. I. 2. C. 63. l.

⁴² Történelmi Tár 1907. 511. l.

Fraknó. Lelkészei közül csak az egy *Hoë* János nevét ismerjük, aki 1580. a flaciánus lelkészek „Einfeltig Bedenken” című iratának, mint „Pfarrherr zu Forchtenau” írt alá. Fraknón volt még 1581-ben is, amikor egy másik flaciánus irat (*Repetitio, das ist Wiederholung der Norma christlicher Lehre*) alatt találjuk a nevét. *Hoë* János egy családból való lehetett a bécsi születésű *Hoë von Hoënegg* Mátyás híres prágai majd drezdai lelkésszel.⁴³

Nagymarton. Kern Mihály nevű lelkészét ismerjük, aki berlini születésű és szintén flaciánus volt. A fentebbi két flaciánus iratot 1580. és 1581. ő is aláírta. Ebből arra kell következtetnünk, hogy földesurok, Kollonics Szigfrid is pártfogója volt a flaciánusoknak. A nagymartoni, márcfalvi, fehéregyházi és okkai evangélikusokat még az 1659. évi országgyűlés idején is kínozták és fosztogatták Körtvélyes János, fraknói és kismartoni provisor.⁴⁴

Nagyhöflány.¹ Esterházy Miklós nádor eme kedvelt nyaralóhelyének evang. gyülekezetéről valamivel többet is tudunk. Itt, amint fentebb Jeckel soproni jegyző feljelentéséből láttuk, már 1548-51. volt egy *Farkas* nevű evang. lelkész. 1577-ben pedig a flaciánus *Hasler* István Stájerországból, Schladingból menekült ide Kollonics Szigfrid oltalma alá. De csak öt évig maradhatott itt. 1582-ben ugyanis Ernő főherceg Spillinger soproni esperest Ankerreither Ádám győri prépost kanonok társaságában küldte Nagyhöflányba, hogy ezt a főflaciánus predikátort űzze el és Perger János plebánust ültesse helyébe.⁴⁵

Spillinger erről az utjáról külön jelentésben számol be a főherceg előtt. Szept. 30-án jártak Höflányban s a község bizony nagyon tiszteletlenül fogadta őket. Pogner Péter, a falu bírása ebédet sem főzetett nekik s a lakásába sem bocsátotta be őket, hanem azt akarta, hogy az utcán olvassák fel a főherceg rendeletét. A bírói lak udvarába mégis csak bementek, de ott sem volt se szék, se pad, annál kevésbé asztal a számukra. Míg a rendeletet felolvasták, senki a kalapját le nem vette. Pedig a biztosok nyájasan köszöntötték őket és kezet is nyújtottak, de azok nem fogadták el. A flaciánus eretnek, úgymond, annyira magához csábította őket, hogy egy ideig a templom kulcsát sem adták át nekik. Végre is a tanító szánta el magát, de ez sem a kezéből, hanem egy fára téve nyújtotta át nekik a kulcsot. Szidalmazták és gúnyolták a katolikusokat. A beiktatott plebánust pedig a szektás predikátor kedvéért haszontalan szajhás papnak (verhurter Pfaff) mondták. A bíró a szegény horvátokat és a többi katolikusokat meg is fenyegette, hogy majd megtaníttja őket, ha a kommisszáriusok elmennek. Ha a főherceg oltalmába nem veszi őket - mondja Spillinger - nagy veszedelemben forognak a szegény emberek.

Mindazáltal eljártak megbízatásukban. Az új plebánusnak mindent, ami a parochiához tartozik, átadták, a szektás papot a paplaktól kiharcolták s meghagyták a bírónak, hogy három napon túl ne töltsön meg a községben. A bíró azonban ezt nem tette meg, sőt megengedte, hogy a flaciánus predikátor az általa megvásárolt házban továbbra is megmaradjon. A legközelebbi vasárnapon még predikált is a maga szektájának a katolikusok nagy bosszúságára.⁴⁶

A jelentésben nincsen dátum, de mivel a kismartoni lelkész ellen is 1582. csikarta ki Draskovich püspök a rendeletet, azért ezt is erre az évre kell tennünk. Így jártak el bizonyára másutt is. A nagyhöflányi rendezett gyülekezet lehetett már, mert tanítója is volt s nem lehetett benne egy könnyen elnyomni a protestantizmust. Az 1638. évi sérelmekben ez is úgy szerepel, mint amelyet 1608. után foglaltak el.

⁴³ Raupach, Ev. Österr. II. Forts. 95. és III. Forts. 20.

⁴⁴ Zsilinszky M. Vallásügyi tárgy. III. 156.

⁴⁵ Póda E. i. m. 16. I. Payr S. Flaciánusok Nagyhöflányban. Ev. Ehi Élet 1915. 375. I.

⁴⁶ Sopronvárosi levéltár. Lad. VI. et F. fasc. II. 47. Gamauf, Dokum. I. 2. A. 190. I. Payr s. Flaciánus lelkészek Magyarországon. Pozsony 1916. 35. I.

Kishöflálynak is, mint Jeckel feljelentéséből kitűnik, 1551-ben már a kőszegi származású Pál úr volt a lelkész. S Rudolf király Kollonics Szigfridhez intézett 1582. évi rendeletében közli, hogy Kishöflány is (az evangélikusok kiszorítása céljából) külön plebánust fog kapni.⁴⁷

Szentgyörgyön szintén már 1551-ben, miként fentebb láttuk, a sziléziai származású János úr a lelkész, ki előbb Kőszegen volt tanító. Rudolf király, illetve az ő nevében Draskovich győri püspök és kir. helytartó 1582. külön plebánust rendelt ide, amint erről Kollonicsot értesítette.

Tormafalun (Krendorf) is Jeckel szerint 1551-ben már egy György nevű evang. lelkész van, aki előbb Boldogasszonyban (Frauenhaid) volt tanító.

Okka (Oggau) községnek is 1581-ben Schwenningen Mihály nevű lelkésze volt, ki a fláciánus hitvallások aláírásaiból ismeretes.

Sércznek (Gtschiess) 1581. szintén evang. lelkésze volt Rohrer Kálmán, ki a fláciánusokkal tartott.^{II}

Feketeváros (Purbach) lelkésze Zschinkel András szintén csak a fláciánusok 1581. évi aláírásából ismeretes.

Fehéregyházán (Dondels-, Dundles-, utóbb Donnerskirchen) már hosszabb ideig 1577-1585. lelkészkedett az ide menekült *Hauser* János fláciánus, aki előbb és pedig 1566. óta Villachban Karinthiában volt lelkész, de nagy kiméletlensége miatt 1577. jun. 28-án elmozdították. Az elbocsátó levelet, melyet neki a villachi városbíró és városi tanács adott, közölte 1579-ben kiadott „Christl. und beständiges Bekäntnis von der Erbsünde” című munkájában.⁴⁸ Ernő főherceg 1585. elfogatta és 12 napi fogság után az egész birodalom területéről száműzte. Fehéregyházán Wittnyédy István soproni prókátornak is volt birtoka s az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint Esterházy Lászlóval szemben ő kelt védelmére itt az evangélikusoknak. Ezeket még az 1659. évi országgyűlés idején is üldözte Körtvélyes János, a fraknoi és kismartoni provizor (Zsilinszky III. 156.)

Szarvkőn és ennek vidékén még kevesebbet tudunk az evang. gyülekezetek dolgáról.^{III} Itt a Fürst család után r. kath. volt a földesúr s az 1638. évi sérelmek között Szarvkő is előfordul. A Stotzing család buzgó katolikus volt, de a győri püspöknek dézsmát ők sem akartak fizetni. Ifjabb Draskovich György győri püspök 1636-ban 300 főnyi lovas és gyalogkatonával, hintóval, kocsikkal és bor alá való szekerekkel tört be hozzájuk s megijesztve Stotzing Adolf és Rudolf földesurakat, 875 forint árendát erőszakolt ki tőlük. Dicsekedve írta Draskovich „velut alter David” a jezsuitáknak: „Magyarországon három olyan tartomány sem fizet ennyit. Több kétszáz esztendejénél, hogy püspöknek onnét sem dézsmát, sem árendát (a szarvkői német urak) nem adtak és senki más, csak én Isten után vihettem ezt véghez.”⁴⁹

Az 1638. évi országgyűlésen a rendek, mint olyan helyeket, hol 1608 után részint Esterházy Miklós nádor, részint pedig a kir. fiskus tisztjei templomot, iskolát, paplakot foglaltak el, említik Fraknót, Kismartont, Márcfalvát, Nagymartont, Nádasdot (Rórbak), Somfalvát (Sándorf), Szárazvámot, Darufalvát (Drasburg), Heflányt, Szentmargitot, Okkát, Sércet, Fejéregyházát, Feketevárost és Széleskutot. A szarvkői urodalom összes templomait is 1608 után vették el a gazdatisztek.⁵⁰

⁴⁷ Gamauf, Dokumente I. 2. A. 138. és 140. l.

⁴⁸ Raupach, Presbyterologia 58. l.

⁴⁹ Payr S. Draskovich Gy. győri püsp. Prot. Szemle 1904. 87. l.

⁵⁰ Historia Diplomatica. Appendix 20. l.

Somfalva. A linci békekötés után az evang. rendek a *somfalvi* templomot (Schadendorf, Schattendorf, Sandorf) is és ezenkívül még Sopron megyében a csepregi felső, német-kereszturi, nagymartoni és ruszti templomokat követelték vissza, de az 1647. évi országgyűlés a visszaadott 90 templom közé csak a somfalvit vette fel. Valósággal többé ezt sem kapták vissza. Mert az 1662. évi országgyűlés elé terjesztett sérelmek közt olvassuk, hogy Esterházy Pál gróf, ki az evang. községekbe katonai lovasságot szállásoltatott be, a 90 templom közé becikkelyezett és vissza is adott somfalvi templomot a paplakkal és jövödelmeivel együtt e célból kiküldött emberei és katonái által elfoglaltatta, akik ezzel és a jobbágyok zaklatásával meg nem elégedve a paplakba is betörték s az ott talált könyveket, gabonát, bort és butorokat felprédálták s a lelkészt is, ha el nem menekül, megölték volna. Feltűnő, hogy e Sopronhoz oly közel fekvő gyülekezetről közelebbi adatokat nem ismerünk. Egyetlen ismeretes lelkésze a karinthiai Villachból való *Paumgartner* Kristóf, akit Musay Gergely püspök 1648. dec. 8. Ágfalván avatott fel.⁵¹ Somfalva, mint fentebb láttuk, már az 1638. évi sérelmek közt is szerepel.

c) A lánzséri uradalom és a Dersffyék.

Lánzsér várát Mátyás király valami Mrakes családnak ajándékozta, ez pedig zálogjogon Weispriach Ulriknak, Kabold urának adta át. II. Ulászló király a várat 1512-ben, midőn Weispriach özvegye bírta s a királyi család ellenségei szoktak itt összegyülekezni, a Szentgyörgyi grófok és Bazini Péter által ostrom alá vettette. Anyja halála után Weispriach János, Ulrik fia, a soproni várkapitány örökölte Lánzsért is, aki ezt 1548. királyi jóváhagyással Teufel Erasmusként adta el. Ugyanekkor a másik örökös, Weispriach Zsuzsanna, Krotendorfi Teufel Kristóf neje is sógorára, Erasmusra ruházta át Lánzsérhez való összes jogait.

Teufel Erasmus azonban, aki Lakompak várát újjáépítette, Palást mellett fogságba esett és Konstantinápolyban fejét vették. Ekkor fivérei, Kristóf György és András, mint örökösök, Lánzsért és Lakompakot Oláh Miklós esztergomi érseknek örök áron 1553. a soproni országgyűlés jóváhagyásával eladták. A női ág protestált, de a primás még ez évben Teufel Erasmus defectusa címén királyi adománylevelet is szerzett.⁵²

A Weispriach és Teufel családok már a reformáció hívei voltak s így az evangéliom hirdetése, miként a szomszéd urodalmakban, bizonyára már a XVI. század első felében itt is megkezdődött. Oláh Miklós a soproni evangélikusokkal is jó viszonyban volt ugyan, de a maga birtokán bizonyára gátat vetett a reformáció további terjedésének.

Oláh Miklós Ilona nevű hugának Sopronban vett házat és pedig azt, mely előbb Nádasdy Tamás udvari orvosának, Szegedi Fraxinus Gáspárnak volt a tulajdona; Mátyás nevű fivérét is másként elégítette ki, Lánzsérre nézve pedig 1561. úgy intézkedett, hogy ez Orsolya nevű nővérének fiára, Oláh Császár Miklóssra szálljon, aki 1560. Sopronban ülte lakodalmát Nádasdy Tamásék nevelt leányával, Szluni Frangepán Annával. Állítólag a primás (más forrás szerint maga Oláh Császár) Lánzsért Lakompak, Nádasd, Kertes és Czinfalva helységekkel 1562. a jezsuiták nagyszombati rendházának ajándékozta volna s csak 1566-ban a jezsuitáknak hazánkból való kiköltözése után került volna vissza ismét az Oláh Császár család birtokába.

⁵¹ Hist. Dipl. App. 39. 40. 106. Zsilinszky III. 198. Payr, Eht. Eml. 146. Ker. jkv. Egyet. levár V. 6. 309. l.

⁵² Bubics-Merényi, Eszterházy Pál 57 l. Tomek Ö. Tört. helyek Sopron megyében 76. Thirring G. Sopron és a magyar Alpok 157.

Oláh Császár Miklósnak Kristóf nevű fia korán elhalt s így Lánzsért és Lakompakot Orsolya nevű leánya örökölte, akit Szerdahelyi Dersffy Ferenc vett nőül. Ez utóbbi Dersffy Jánosnak volt a fia, akinek még Miklós, Gábor és Potentia (Jurisich Miklósné) gyermekei ismeretesek. Lánzsér így a Dersffyekkel evangélikus kézre került. Sőt a primás testvérhuga, Oláh Ilona is mint evang. nő halt meg és temettetett el Sopronban.⁵³

Oláh Császár Miklósné Frangepán Anna „a lánzséri magnifica domina” 1579-ben még elküldte, vagy legalább elengedte papjait a szombathelyi zsinatra. A lánzséri urodalomból hét lelkész volt jelen Draskovich György győri püspök zsinatján, ú. m. Grotthi György, Lingván Mihály, Stesser Antal (ex Dracsendorf, Derecskéről), Rádóczi György Császárfaluból (ex Kaisersdorf), Paswadicz György Gyirótról (ex Geristorf), Kolonicz János Czinfálváról (ex Czindorf) és a fülesi lelkész (plebánus ex Fyles).⁵⁴

Dersffy Ferenc, az új földesúr, nem csak itt Dunántúl, hanem Sáros megyében is buzgó pártfogója volt az evangélikusoknak. Muraközy György pulyai lelkésznek 1586. házat adományozott. Ha kellett, szóval is védelmére kelt hitének, mint például 1592-ben Zágrábban, hol a papokkal vitatkozott, Erhard Miklós bártfai rektor „Carmen de Resurrectione Salvatoris” című versét neki, mint lánzséri bárónak és sárosi főispánnak ajánlotta. Sculteti Severinus bártfai lelkészt a kálvinisták ellen írott „Hypomnema” című művének kiadására ő szólította fel. E mű előszavából is látni, hogy buzgó lutheránus volt és igen érdeklődött a hitviták iránt. Sculteti műve 1599. Bártfán jelent meg s az előszó után Erhard rektor ismét egy Dersffyt magasztaló epigrammot írt. Jó barátjának, Nádasdy Ferencnek halálára Ruland János bécsújhelyi orvossal íratott Dersffy egy latin gyászbeszédet (Oratio luctuosa, Keresztúr 1604). Részt vett Bocskay felkelésében is és ifjabb Nádasdy Tamással 1605. jún. 17. Lakompakról egy hosszú levelet írt Sopron városához, és Trautmannsdorf császári hadvezérhez, akit békés elvonulásra s ezáltal a város megmentésére szólított fel.⁵⁵

Buzgó evangélikus volt Ferencnek fivére Dersffy Miklós is (liber baro in Ztrechen), hont-megyei főispán és kir. tanácsos, aki mint földesúr teplai kuriájában 1595. adott szabadságlevelet a zsolnai előjáróknak arra nézve, hogy evang. lelkészt és tanítót hívhassanak. Mikor pedig egyetlen leányát, Dersffy Katalint, Wesselényi Istvánhoz nőül adta, ismét Teplán 1604. dec. 5. kelt szerződésben kikötötte és eskü alatt megkövetelte, hogy Wesselényi a nejét az ágostai hitvallásban, amelyet édes szüleitől szivott magába, háborgatni nem fogja, az evang. lelkészeket az apa halála után is az összes Dersffy-birtokokban megtűri, azon esetre pedig, ha leánya a pápistákhoz áttérne, akkor az apai birtokok ne leányára, hanem a többi rokonokra szálljanak át. Dersffy Miklós is Illésházyval és Bocskayval tartott s 1604. jelen volt Trencsén vármegye gyűlésén.⁵⁶

⁵³ Bubics-Merényi i. m. 59. l., ahol Dersffyné Oláh Császár Orsolya arcképe is közölve van. Nagy Iván, Magyar családok V. 371. Chernel K. Kőszeg múltja II. 43.

⁵⁴ Károlyi, Speculum Jaurinense 89. l.

⁵⁵ Szabó K. Rmk. II. 289. 292. 322. Takáts S. Zrinyi M. nevelőanyja. 22. és 66. l. Soproni levél Lad. VI. et F. fasc. IV. 186. Payr S. Bocskay hadai Sopronban 20. l.

⁵⁶ Fabó A. Codex diplom. 148. és 149. l. Károlyi J. A trencsényi vár 70. l.

A Dersffyék idejében az evang. hit szabadon terjedt és virágzott a lánzséri urodalomban. Az iváni zsinat 1603. dec. 3. Muraközi György és Kőszeghi Balázs espereseket küldte ki, hogy a Dersffy Ferenc birtokain levő gyülekezeteket hivatalosan meglátogassák.⁵⁷ De nem sokkal Dersffy Ferenc halála után itt is megváltozott minden. Lánzsért ugyanis ennek leánya Dersffy Orsolya örökölte, aki egy rövid ideig Magochy Ferencnek volt a hitvese, 1612. nov. 22. pedig még a gyászév letelte előtt az udvarában élő Esterházy Miklóshoz ment férjhez. Rokona, Pálffy Katalin, Illésházy István özvegye ezért a korai házasságért meg is feddette. Lánzsér, Lakompak s a többi Dersffy-birtok így a hitehagyott Esterházy kezére került, aki nejét is áttérítette és Hajnal Mátyás jezsuita vezetésével kezdte meg urodalmaiban az ellenreformációt.⁵⁸

Lánzsér. Első ismert lelkésze a tübingeni születésű *Hartlieb* György magiszter és koszorús költő (poeta laureatus) volt, aki 1601-ben „pro tempore in Comitatu Lanseensi concionator evangelicus” szavakkal jelzi hivatalát. Ebből még az sem egészen bizonyos, hogy a lánzséri várban vagy helységben volt-e az állomása s nem a lánzséri urodalomban valahol másutt, például Lakompakon, ahol a Dersffyék gyakran tartózkodtak. Hartlieb gyászbeszédet írt és adott ki (Tumulus in honorem, Keresztur 1601.) az erfurti Schmuck János nyéki lelkész (in oppido Neck comitatus Lanseensis) nejének halálára, aki 1600. okt. 15. halt el férjének és gyermekeinek nagy bánatára. Ugyanő 1604. Nádasdy Ferenc halálát is latin költeménnyel (Carmen heroicum, Keresztur 1604.) gyászolta. Később Kőszegre hívták meg lelkésznek. Soproni barátait itt sem feledte el. Kőszegről 1610. szept. 17. keltezve „Anagrammata Hungaro-Sopronia” című latin párverseket adott ki (Keresztur 1610.) Szentbertaláni Menyhért soproni polgármesternek és az egész tanácsnak ajánlva. Ezekben külön versekben nagy dicsérettel szól az összes tanácsosokról: Lackner Kristóf, Pucher János, Tamisch Marton, Faut Márk, Krámer Mátyás, Treusel Mihály, Hornig Boldizsár, Wagner Jakab, Dobner Sebestyén, Artner Erhard, Unger Mihály soproni polgárokról. A mű végén egy külön üdvözlét is áll: Ad amplissimum Soproniensium senatum ob restauratam Evangelii doctrinam Gratulatio. És ebben kiált fel: „Dulce reformati sacra cernere limina templi!” Hartliebot, mint szerzőt, a mű elején üdvözlük: a horni iskola igazgatója Ausztriában (Vitus a Cunis, illustris scholae Hornensis Paedagogarcha), Sármelléki Nagy Benedek kőszegi rektor, Szekér Mátyás, Kótai Jakab és Porubszki János.⁵⁹

Lánzséron később 1606-ban még Muraközy Györgyöt, a volt pulyai lelkészt találjuk, aki febr. 21-én innen ajánlkozik magyar lelkésznek Sopronba. Ekkori levelében írja: „Mivelhogy bizonyos helyem nincsen ennyi sok háború miatt.” A török-tatár csapatok Bocskay idejében, úgy látszik, Lánzsért is feldúlták s az itteni urodalomban sem volt többé biztos állásuk a lelkészeknek.⁶⁰

⁵⁷ Rndi Domini Georgius Muraközi et Basilius Keöszeghi seniores cum Rndo Dno Gregorio Pithyraeo visitent Ecclas Bük, Meszlen, Keresztur et caeteras, quae sunt in bonis Magfci Dni Francisci Deörsffy, nec non Magnifcae Dnae Margaretae Chorom, item Ecclas ad Leuka et Borsmonostra pertinentes (Protoc. Synodale Superint. Transdanub. Egyetemes ev. ehi. levéltár V. 5. 50. l.)

⁵⁸ A romantikusnak látszó házasság történetét lásd: Ipolyi A. Nyáry Krisztina 70. l. Bubics-Merényi. Herceg Esterházy Pál 14. és 18. l.

⁵⁹ Szabó K. Régi Magyar Könyvtár II. 315. 320. 335. Az „Anagrammata Hung. Sopronia 4-ed rétű 30. levél. Megvan a N. Múz. és az Akademia könyvtárában. Címlapját lásd a sopr. ev. ehkőzs. törtben.

⁶⁰ Payr S. Ehtört. Eml. 158. l.

Lánzsér később is, mikor már Esterházy üldözte itt az evangélikusokat, sokat szenvedett. Bethlen Gábor idejében Csepreggel egyidőben 1621. Lánzsér is elpusztult. A csepregi verselő diák, mint kortárs és szemtanu Esterházyhoz szólva mondja:

*Lánzsér lakóknak nem lett volna vesztek,
Megmaradt volna békességgel Kőszeg.
Meg nem égetnek volna faluid is,
Jobb állapottal volna a Lánzsér is.*⁶¹

Az evang. rendek 1638. panaszolják fel, hogy a Lánzsér várához tartozó községekben Esterházy Miklós pusztította el az evang. gyülekezeteket. Esterházy Pál herceg második neje, Thököly Éva, akit férje térített át, 1701-ben zárdát és templomot épített a kamalduli barátoknak. Ezeknek szerzetét II. József 1782. oszlatta fel s az elbocsátott rendtagoknak évi 300 forint nyugdíjat utalványozott. 1751-ben evang. foglyokat hoztak Vadosfáról Lánzsérre is. Ezek az ősi várak (Kapuvár, Keresztúr, Lánzsér, Sárvár), melyekben előbb virágzó evang. egyházi élet volt, utóbb börtönei lettek hitsorsosainknak.⁶²

Alsó- és Középpulya. Ismert evang. lelkésze Muraközy György, aki 1578-1584-ig Sopronban volt magyar tanító s ez évben Ernő főherceg által a lelkészekkel együtt elüzetvén, Középpulyán talált menedéket. Földesura, Dersffy Ferenc és neje Oláh Császár Orsolya lakompaki kastélyukban 1586. febr. 25. kelt adománylevelükkel Muraközynek és nejének Koltay Katalinnak szorgalmuk és hű örökösük jutalmául Középpulyán (ad castrum Lanzer pertinens) egy fél szessziót engedélyezett, amelyet Muraközyék Madarász Istvántól és nejétől Czarthy Katalintól pénzen vettek meg. A szesszió szomszédja délfelől Bognár Mihály, északfelől pedig Daich Vida volt. Pulyai lelkész volt Muraközy még 1591-ben is a csepregi kollokvium idején, amelynek jegyzőkönyvét, mint egyik hitelesítő írta alá. Az 1595. évi lajstrom szerint évi 1 forint adót fizetett.⁶³ Az Egyesség könyvét is (Liber Concordiae) 1596. harmadik helyen, mint pulyai lelkész írta alá. Időközben esperesnek is megválasztották. Pulyán volt még 1603. is, amikor dec. 3. az iváni zsinatról mint esperest egyházlátogatásra kiküldték. Kőszegi Balázs csepregi esperes-lelkész és Pithyraeus Gergely sopronkereszturi lelkész társaságában neki Büköt, Meszlent, Sopronkereszturt s a Dersffy Ferenc és Choron Margit urodalmához, valamint a Lékához és Borsmonostorhoz tartozó gyülekezeteket kellett meglátogatni. 1606-ban Lánzsérről írt Sopronba, de a folytonos háborúk miatt nem volt állandó lelkészi állomása. Utoljára 1612-ben mint pinnyei lelkésszel találkozunk vele.⁶⁴

Nyék. Mint a lánzséri urodalomhoz tartozó mezővárosban (oppidum), Nyéken már 1568 előtt Khettscher János volt a tanító, akit ekkor Sopronban alkalmaztak templomszolgának.⁶⁵ Erről azonban nem tudni, hogy evang. volt-e már. Nem valószínű, mert evang. tanító, akitől méltán vártak magasabb műveltséget, nem vállalkozott volna szolgai állásra.

1584-ben, amikor a soproni lelkészeket elűzték és Pfendtnér András kórházi lelkész Nyékre menekült, már Dersffy Ferenc volt a földesúr, aki bizonyára hívott ide evangélikus lelkészt is.

⁶¹ Payr S. Ehtört. Eml. 183. l.

⁶² Tomek Ö. i. m. 77. Thirring G. i. m. 157.

⁶³ M. Prot. Ehtört. Adattár VII. 40. l.

⁶⁴ Egyet. levéltár V. 5. 50. l. M. N. Múz. 2077. Fol. lat. 73. l. Gamauf i. m. I. 455. Payr, Ehtört. Eml. 42. 45. 53. 61.

⁶⁵ Sopron monográfiája. Forrásanyag II. 24. l.

Emellett Pfendtner most, mint második lelkész szolgált az ide kijáró soproni evangélikusoknak s fizetését továbbra is a soproniaktól kapta. A terménybeli adományokat is kihordták utána. Pfendtner pedig titokban a városba is bejárt és ott egyházi cselekvényeket végzett. Nyéken a vidéki kis gyülekezetnek most az adott nagy jelentőséget, hogy a soproni vagyonos polgárság több mint husz évig ide és Sopronkereszturra járt ki templomba. Eleinte kocsikon, hosszú menetben, lakodalmak alkalmával, hangos lármával és lövöldözéssel jöttek ki a soproniak, később azonban, mikor tiltva volt, már csak titokban. Sopron mintegy filiája volt Nyéknek ebben a két évtizedben. Hogy meddig szolgált Pfendtner Nyéken, azt nem tudjuk.

Magának Nyéknek és Dersffynek az első ismert evang. lelkésze a szepesmegyei *Stieber* Joakim volt, aki 1588. egy soproni árvaleányt vett feleségül. Creuzer György, szintén a Szepességéből való csepregi lelkész volt a kérője, aki ez évi jul. 4. levélben kérte a tanácsot, hogy az árvaleány férjhezmeneteléhez adja beleegyezését. Stieber a feleségével házat is örökölt Sopronban és Nyéken volt még 1596. és 1597-ben is. 1596-ban mint nyéki lelkész (oppidi Nék, *ditionis magnifici domini Francisci Dersfi*) irta alá az Egyesség Könyvét s 1597-ben, midőn Kutasi győri püspök azzal vádolta a soproniakat, hogy egy vidéki lelkész Sopronban házat vett s ott egyházi cselekvényeket végez, a városi tanács felelte, hogy Stieber nyéki lelkész nem úgy vett, hanem felesége után úgy örökölt egy házat Sopronban.⁶⁶

1600. és 1601-ben az erfurti születésű *Schmuck* János volt a nyéki lelkész. Feleségének halálára, aki 1600. okt. 15. hunyt el, a fentebbi Hartlieb György gyászbeszédet adott ki. Ismerjük még a pfalzi Heideckből való *Munderlin* Lénárd lelkészt is (Hei deccencis alumnus Palatinus, pro tempore Pastor in Neckenmarkt), aki 1612. ápr. 3. irta alá az Egyesség Könyvét. 1620-ban pedig *Krisán* Mátyás nyéki lelkész volt a szentszék elé idézve.⁶⁷

Ricing. Az adólajstrom szerint már 1595. volt evang. lelkésze (concionator).⁶⁸ De csak egy lelkészét, *Egerer* Jakabot ismerjük, aki mint szepesmegyei származású, jó barátja volt Bocatius János eperjesi, majd kassai rektornak, a hirneves poétának, akit egy Wittenbergben 1596. kiadott „Gratulationes” című füzetben többek között ő is üdvözölt. Előbb tanító volt s az ev. egyetemes levéltárban megvan még az eredeti latin levele melyben Dersffy Ferenc bárótól kéri a ricingi lelkészi állást. (Egyet. lev. Ia 3, 2). 1600-ban mint ricingi lelkész irta alá az Egyesség Könyvét. Úgy látszik a Bocskay hadai elől menekült ő is Sopronba s itt már a bécsi béke megkötése előtt 1605-ben is predikált magánházaiban a nélkül, hogy a gyülekezet neki rendes lakást és fizetést biztosított volna. 1606. szept. 13-án azután rendes lelkésznek is meghívták a Szent György-templomhoz. Érdeméül említik ekkor, hogy már háromnegyed év óta hallgatják, semmiféle tévelygést vagy szektáskodást nem találtak benne és a magyar nyelvet is jól érti. (Weil er ein guter Unger sei). 1619. jan. 3-án bekövetkezett haláláig azután itt Sopronban működött hűséggel.⁶⁹

Hogy Ricingben Bocskay idejében még evangélikusok laktak, azt Payer György soproni krónikairó is emlékezetben hagyta, aki egész családjával és más ricingiekkel ekkor menekült Sopronba.⁷⁰

⁶⁶ Payr, Ehtört. Eml. 44. 54. Soproni lev. Lad. X. et K. fasc. III. 136. Gamauf i. m. I. 375.

⁶⁷ Szabó K. Rmk. II. 315. Payr, i. m. 62. I. Soproni lev. Lad. XII. et M. fasc. IV. 157.

⁶⁸ Prot. Eht. Adattár VII. 40.

⁶⁹ Szabó K. Rmk. III. 882. Payr S. Eht. Eml. 59. 149. I. Payer Gy. krónikája és Gamauf II. 528.

⁷⁰ Anno 1605. Da haben wir uns ich und meine lieben Eltern sammt meinen Geschwistern und die meisten Benachbarten zu Ritzing in die Flucht müssen hieher begeben zu dieser Stadt Oedenburg. Payer Gy. krón. 8. I. Lyc. kv. Ea 251.

Derecske. Lánzsérhez tartozott Derecske is, (Drassmarkt vagy Drassendorf), amelynek lelkésze *Stesser* Antal Oláh Császár Miklósné idejében 1579. még jelen volt a szombathelyi zsinaton, de azért evang. maradt. Bocskay idejében 1605. a török elől ide menekült Locsmándról a morva Müglitzből származott *Steinhacker* Lőrinc tanító, ki a derecskei ifjuságot az ágostai hitvallásra tanította s ezért mindnyájan szerették is. Az előjáróság 1605. jun. 29. adott erről Steinhackernek igen szép bizonyítványt, ki ekkor visszament hazájába.⁷¹ A Boroszlóból ideszármazott Gerberides Jónás 1610-ben mint derecskei lelkész irta alá az Egyesség Könyvét. Az 1638. évi sérelmi jegyzékben említett „Terecz” község is valószínűleg Derecske volt, ahol tehát szintén Esterházy Miklós nádor vetett véget az evang. gyülekezetnek. Musay püspök az 1637 és 1661 között elfoglalt gyülekezetek közt említi Derecskét is.

Szentmárton. Ide tartozott Szentmárton is, amint ezt Musay püspök említi, de róla nincs több adatunk.⁷²

A protestánsok 1638. évi sérelmi jegyzékében olvassuk Lánzsér vidékére vonatkozólag: „in Soproniensi, in bonis Domini Comitibus Esterházi, adarces Lansér, Lacombak, Frakno et Kis Marton, Templa Oppidorum et possessionum Nyegh, Ritzingh, Sz. Márton, Terecz, Alsó et Közép Pulja, Martz, Nagy Márton, Rorback, Sándorf, Szárazvám, Drasburgh, Hefflan, Margaretha, Ocha, Szircz, Feyeregyház, Fekete Város, Széleskuth, cum aliis reliquorum oppidorum et possessionum Templis, Scholis et Parochiis, partim per Illustrissimum Comitem Nicolaum Eszterhazi Palatinum, partim per Officiales Fiscii Regii post Annum 1608. ab Evangelicis occupata sunt.”⁷³

d) A kaboldi uradalom.

Kabold és Veperd. A szintén Ausztriához tartozó kaboldi urodalomban is Weiszpriach János bárónak, mint földesúrnak oltalma alatt korán voltak már evang. lelkészek, de neveiket nem tudjuk. Az urodalom két kiváló helységének Kaboldnak és Veperdnek rendszerint közös lelkésze volt, aki Veperden lakott. Weiszpriach után 1564. ápr. 20. már *Devecseri Choron* János volt a kaboldi báró. E napon ugyanis Milperger György veperdi lelkész bizonyítványt állított ki,^{IV} mely szerint ez keresztyén rendelés szerint (nach christlicher Ordnung und Einsetzung) törvényes házasságot kötött egy Orsolya nevű veperdi hajadonnal. Milperger adta össze őket („nach alten christlichen Prauch”) Hardinger Péternek és Tröschler Lőrincnek, Choron János kaboldi báró jobbágynak jelenlétében. De mivel ezeknek pecsétjük nem volt, tehát Fürst György kádarmesternek és Wedl István veperdi lakosoknak pecsétjét nyomták a lelkész pecsétje mellé. Choron nevét őrzi az általa alapított Csóronfalva (Tschurndorf), melyet egyideig helytelenül neveztek Czundrának.⁷⁴

Choron Sopron városának is várkapitánya és főispánja volt 1571-1584. Vallási téren nem volt türelmetlen, mert az ő urodalmából négy lelkész, köztük a locsmándi Rieder Balázs, az 1579. évi szombathelyi zsinaton is megjelent s a soproni evangélikusokat vallási zavargás miatt 1585. jul. 17. kelt magyar levelében felelősségre vonta.⁷⁵ Choron még ebben az évben meghalt és fia

⁷¹ Fiedler K. *Gesch. der ev. Kirchengem. Locsmánd* 12.

⁷² Payr, *Eht. Eml.* 61. 149.

⁷³ *Hist. Diplom. Appendix* 20. 1.

⁷⁴ *Sopr. lev. Lad. VIII. et H. fasc. V. 213. Gamauf, Dok. I. 2. A. 83. 1. Thirring G. Sopron és a magyar Alpok* 71.

⁷⁵ Payr, *Sopr. Eh t.* 162. 1. Károlyi, *Speculum Jauriense* 89. 1.

nem maradt. Leányai közül Margitot 1563. Nádasdy Kristóf (Tamás nádor öccse) vette feleségül, Katalint Thurzó Elek (akitől született Thurzó Szaniszló nádor) és Annát Liszti István, Köpcsény ura. (Az első férje Balassa István volt.)⁷⁶ A kaboldi urodalmat a három vő közül Liszti István örökölte, aki Liszti János győri püspöknek volt a fia. Az új földesúrnak is evangélikus lévén a nevelője, ha át nem tért, legalább is igen türelmes volt vallási téren.

Liszti idejében 1589. a fentebbi Rieder Balázst hívták meg lelkészüknek Veperdre, aki bécsi születésű és igen kedvelt papjok volt a veperdieknek és kaboldiaknak, de csak négy évig maradhatott náluk. Az 1593. évi ápr. 24-én a kaboldi előjáróság (Richter Geschworne und Bürgerschaft des Markts Kobersdorf) és pedig Laydl Jakab bíró, Lenkenstorfer György, Rosner György, Pankl Ambrus és Tapler András esküdtek, mint Lisztius István kaboldi és kőszegi bárónak alattvalói igen szép bizonyítványt állítottak ki Rieder (Blasius Rieder von Wien) számára, mely szerint feleségével együtt a legjobb viszonyban élt közöttük, hiven az ágostai hitvallás szerint predikált és tanította a kátét; továbbra is szívesen megtartották volna maguk között, de kegyelmes felsőségük (Liszti) itt Veperden (allhier zu Weppersdorf) egy más flaciánus lelkészt hívott és fogadott fel. Hogy ki volt ez a flaciánus, nem a nyugtalan Volmar Menyhért-e, akinek Beythe is helyet keresett a Nádasdyak urodalmában, azt nem tudjuk.⁷⁷

Liszti után rövid időre Choron Margit és ennek fiai Nádasdy Tamás és Nádasdy László lesznek Kaboldnak urai. Az iváni zsinat 1603. dec. 3. Muraközi György és Kőszegi Balázs espereseket megbízta, hogy többek között Choron Margit birtokain is látogassák meg a gyülekezeteket. Ifjabb Nádasdy Tamás regényes előzmények után Gersei Petheő Benedek és Choron Frakszia leányát, Zsuzsannát vette feleségül Regedén 1599. febr. 2-án. A rokonság házassági akadályai alól, bár protestáns volt, a pápa menté fel, de Rudolf korában mégis vérfertőztetés vádjával keverték perbe, hogy vagyonát elkobozhassák. Részt vett Bocskay szabadságharcában s a bécsi béke az ő személyének és vagyonának sértetlenségét is biztosítja. Bethlen idejében hű maradt II. Ferdinándhoz. 1620. március havában gyermektelenül halt meg. Öccse Nádasdy László, ki 1604. szept. 8. Kőszegről írt levelében Nezsiderben termelt borainak a soproni kapitányság házában való elhelyezését kéri, szintén Kabold urának mondja magát, s mint Petenyéd örökös ispánja szólította fel Lackner Kristóf soproni polgármestert iskolai drámák írására.⁷⁸

Zvonarics Imre csepregi esperes és Nagy Benedek kőszegi rektor „Pázmán Péter Pironsági” című munkájukat (Keresztúr 1615) Nádasdy Tamásnak, mint Kabold, Egervár, Jánosháza, Ugod és Somlyó szabad urának és Petenyéd örökös ispánjának, nevezetes szentelt vitéznek etc. ajánlották. De Kőszeg várát is Nádasdy birta zálogban és pártfogója volt az ottani gyülekezetnek. 1609. ápr. 27-én Lukácsházáról írta („perpetuus a Petenied”) a soproniaknak, hogy Andreades Mihály lelkészt a szakonyiak nem bocsátják el s ebben ő is támogatja őket. Nádasdy idejében Veperden *Riedl* Tóbiás volt a lelkész, aki 1618-ban Harkára pályázott.⁷⁹

Nádasdyval régi barátságban és rokonságban állott Kaszaházi Joó János, a volt ítélőmester, ki Illésházy István perében szerepelt s már 1605. jun. 4-én Kaboldról írt levelet Nádasdynak.

⁷⁶ Gamauf, Kirchgesch. I. 341.

⁷⁷ Soproni levéltár. Lad. XII. et M. fasc. VI. 245. Gamauf, Dok. I. 2. B. 882. I.

⁷⁸ Prot. Syn. Transd. Egyet. levéltár V. 5. 50. I. Takáts S. Vas. Ujság 1912. 192. I. Póda E. A soproni bor 8. I. Soproni levéltár. Lad. 41 (talán XI. v. VI.) fasc. II. 102. Pázmány lev. I. 227.

⁷⁹ Payr, Eht. Eml. 162. Soproni Ehtört. 250 I.

1620 után Joó János kezében találjuk Kaboldot. Ennek vejét Zay Zsigmondot a sógora 1629. a kaboldi vár udvarán lőtte agyon.⁸⁰

Kaboldnak a magyar koronához való visszacsatolása, melyet már az 1635. évi országgyűlés is sürgetett, 1638. történt meg, amikor az urodalmat Ipolykéri Kéry János szerezte meg. (1642. óta báró, a kaboldi várat 1656. ez építette ujja.) Haynóczi Dániel Sipkovits Tóth János püspök beiktatására írt versében (Epistola Gratulatoria, Halle 1742) még a Kéryeket is az evang. patrónusok közé sorolja:

*Troës eramus! quando Nadasdia,
Törökiorum, Bánfia, Kéria,
Balassiorum, Zriniorum,
Drágfia, Prényia, ceterorum,
Gens quando, nostris dedita partibus,
Splendensque Martis non minus artibus,
Quam dotibus doctae Minervae
Munificos peperti patronos.*

Haynóczy azonban téved. Kéry János Esterházy Miklós nádornak sógora volt, Kaboldot is bizonyára az ő segítségével szerezte meg és így nem lehetett protestáns, de valamivel türelmesebb volt a nádornál. III. Ferdinánd 1643. őt küldötte követségbe I. Rákóczy György erdélyi fejedelemhez, már pedig a királynak ilyen bizalmi embere csak r. katolikus lehetett. Textoris György lelkészt Kaboldról 1640 előtt már ez a Kéry János üzte el. Textoris sárvári születésű volt, 1632. a sopronmegyei Ságra avatták fel, innen jött Kaboldra. Elüzetése után pedig Egyházásfalun és Sopronban lelkészkedett, a büki zsinat 1646. aug. 13. kerületi aljegyzőnek is megválasztotta. Textoris Lethenyi Istvánnak, a tudós esperesnek leányát, Zsuzsannát vette feleségül. István nevű fia Kaboldon született s Textoris helyett a Kaboldi nevet vette fel. A jogi pályára lépett, I. Lipóttól nemességet kapott s mint megyei assessor halt meg Sopronban 1694. Textoris lelkész özvegye Sopronban maradt, Anna nevű leányát 1653. nov. 12. Komáromi Péter soproni kirurgus vette feleségül. Unokája, Kabódi Textoris Menyhért is soproni kirurgus volt (1688-1747), aki egy emlékiratban emlékszik meg őseiről.⁸¹

Textorisnak az augsburgi *Gigelmar* Ábrahám volt az utóda (minister Kobersdorfensis et Weperdorfensis), aki Csepregen 1640. jun. 12. irta alá az Egyesség Könyvét. Lozson 1644. évi márc. 12-én *Getschmann* Menyhértet avatták fel veperdi lelkésznek. Az utóda *Weingarh* Vencel volt, előbb premontrei kanonok, majd röti lelkész. Weingarh 1646. már Veperden volt s 1650 elején a rokonaihoz utazott haza Sziléziába. Ez alkalommal az egyházkerület adott neki Doroszlón 1650. jan. 11. utlevelet. 1650. okt. 18-án zsinat is volt a kaboldi várhoz tartozó Veperden (Wepersdorf ad arcem Kabold) és Musay Gergely püspök itt avatta fel veperdi és kaboldi lelkésznek M. *Lagus* Jakabot, aki 1646-50. a soproni gimnázium rektora volt. Lagus hamburgi születésű, ki az egyetemen magiszteri grádust is nyert. Sopronban 1648. febr. 3. Scholz Jeremiás orvosnak leányát vette feleségül. Már mint rektor is két alkalmi költeményt írt és veperdi lelkész korában is egyet Neuheller János soproni lelkész halálára (Ehrengedechnis,

⁸⁰ Új Magy. Múz. 1856. VI. 307. Tomek Ö. Tört. helyek Sopron megyében 65. l.

⁸¹ Fabó A. Monum. II. 67. 209. Zsilinszky, A linczi békekötés 26. Payr, Sopr. Eht. 362.

Regensburg 1651). Hogy meddig működött itt, azt nem tudjuk. Musay püspök egyházlátogatásakor 1652. még Lagus volt a veperdi és kaboldi lelkész.⁸²

1657. jun. 12-én Geresden a góthai *Fomann* Jeromos Kristófot avatta fel Musay püspök Kaboldra és Veperdre, akit azonban a Kéryek már korán elűztek, mert a M. Seelmann Keresztély soproni rektor bucsuzása alkalmából megjelent emléksorok alá (Hodoeporica, Lőcse 1661) Fomann már mint „gewester zu Kobels- und Weppersdorf, nun aber vertriebener und verfolgter Diener Christi” írta alá nevét.

Az 1662. évi országgyűlés elé terjesztett sérelmek közt olvassuk, hogy Kéry Ferenc a veperdi papnak megüzenve, ha életét s javait elveszteni nem akarja, költözzék ki azonnal a paplaktól és másnap börtönnel és más fenyegetésekkel kicsikarván a szegény jobbágyoktól a kulcsot, a templomot Kabold filiával együtt elfoglalta. Kéry Jánosnak fiai atyjoknál is türelmetlenebbek voltak. Kaboldot Kéry Ferenc örökölte, ki Széchy Dénes leányát Juliát vette feleségül (édesanyja a vakbuzgó Draskovich Sára volt), a másik testvér Kéry János pedig pálos szerzetes és a theol. doktora volt, aki Zrinyi Miklós felett Csáktornyan a halotti beszédet mondotta. Kéry Ferenc nagy híve volt a bécsi udvarnak. Midőn Zrinyi és Frangepán 1670. ápr. 16. nála Kaboldon megháltak, sietve tudatta ezt Bécsben, ahova ő kísérte el vendégeit. Fia János koronaőr a grófi rangot is megkapta és nagy üldözője volt a protestánsoknak. Miklóssy András kaboldi tiszttartó 1682. kegyetlen fosztogatással és kínzással kényszeríté az urodalombeli jobbágyokat az áttérésre. A kaboldi urodalmat a Kéry grófoktól és anyjuktól, Széchy Juliannától 1704. Esterházy Pál herceg vette meg.⁸³

Az utolsó kaboldi lelkész a XVII. században Fomann Jeromos volt. Musay Gergely 1661. évi nemeskéri feljegyzése szerint Kabold ekkor a Schubert János soproni lelkész esperessége alá tartozott és az egyházmegye 17 gyülekezetet foglalt magában, amelyeknek nevei: 1. Sopron, 2. Ágfalva, 3. Somfalva, 4. Borbolya (Barbersdorf, Walbersdorf), 5. Ruszt, 6. Meggyes, 7. Balf, 8. Harka, 9. *Felsőpéterfa* (Petersdorf), 10. *Veperd* (*Kabolddal együtt*), 11. Csáva, 12. Kőhalom (Steinberg), 13. Bónya (Böringsdorf), 14. Rött (Rattersdorf), 15. Pörgölin (Pilgersdorf), 16. Léka (cum filialibus), 17. Ilmitz (cum filialibus). Musay megjegyzi, hogy ettől az esperességtől függöttek a Fertőn túl levő összes német gyülekezetek s ezeket a dunáninneni szuperintendenciától a Duna folyó választotta el.⁸⁴

Felsőpéterfa. A kaboldi urodalomhoz tartozott Felsőpéterfa (Petersdorf) is, mely már a középkorban (1302) Petur-Németi néven a kaboldi vár tartozéka volt. Ennek Choron, Liszti és a Kéryek voltak földesurai s szinte csudálni lehet, hogy a Kéryek itt az evang. vallásgyakorlatot egészen 1672-ig megtűrték. Musay püspök Felsőpéterfát 1646. a Liszti-urodalomhoz számítja. Kőszeg város jegyzőkönyve és Wislicenus lelkész levele szerint pedig Péterfának 1667-ben is Kéry Ferenc volt a földesura.³

Felsőpéterfának *Mészverem* községgel volt közös lelkésze. Az első, akit ismerünk, a rothenburgi születésű *Horn* György. Ez az egyetemről magiszteri grádust hozott magával és Sartorius János hernalsi lelkész ajánlatával jött Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Éva és nővére Salm grófné urodalmába. Innen azonban a kálvinisták („deren Liedlein er nicht singen

⁸² Payr, Eht. Eml. 78. 86. 146. Sopr. Eht. 357. Ehlátog. jkv. 1652. Ker. jkv. Egyet. lev. V. 6. 231 és 331 l.

⁸³ Müllner M. A soproni főtanóda tört. 32. Zsilinszky III, 204. Hist. Dipl. Appendix 108. l. Pauler Gy. Wesselényi és társai I. 393. Széchy K. Zrinyi M. V. 200. Tomek Ö. i. m. 65. Das verwirrte Königreich Ungarn 1683. 388. Bubics-Merényi, Esterházy Pál 253.

⁸⁴ Payr S. Ehtört. Eml. 146. l.

wollte”) fizetésének megvonásával és minden védelemnek megtagadásával elűzték. Így került 1616-ban Felsőpéterfára, ahol azonban csak igen rövid ideig szolgált. 1616. ápr. 18. már a balfi lelkészi állásért folyamodik, de a péterfaiaktól nem kér bizonyítványt, mert saját szavai szerint ezeknek inkább maguknak kellene lelkészeiktől bizonyítványt kérni, mint sem hogy ők adhatnának; alig két év alatt ugyanis öt lelkészük volt s olyan emberek, hogy más szemében a szálkát, magukéban pedig a gerendát sem látják meg. Sajnos, az itt említett öt lelkész közül ma már egynek sem ismerjük a nevét. A gyakori lelkészváltás nem jó fényt vet sem a gyülekezetre, sem a lelkészekre.⁸⁵

Másik ismert nevű lelkészük Müller György, aki 1644-46. soproni konrektor volt, de már a büki zsinaton 1646. aug. 13. mint a Lisztiek urodalmában levő lelkész említetik. Péterfán volt 1652-ben is, mikor Musay püspök tartott itt egyházlátogatást. És még valószínűleg három évig működött e helyen, mert a péterfaiak 1655-ben avattattak maguknak új lelkészt. Hogy ez a Müller egy személy-e a hasonló nevű meggyesi lelkésszel és a már korábbi (1624-26) soproni konrektoral, azt nem lehet eldönteni.⁸⁶

Müller után *Wislicenus* György személyében kaptak a péterfaiak egy kiváló lelkészt, aki 17 évig egészen a nagy üldöztetés idejéig szolgált náluk. A jó papot, úgy látszik, ők is meg tudták becsülni. *Wislicenus* János puchói (trencsénmegyei) esperes-lelkésznek volt a fia, akit Musay püspök 1655. nov. 25. a gencsi zsinaton avatott fel Felsőpéterfára. A soproni Seelmann igazgató távozásakor 1661. megjelent „Propemtica” című emlékfüzetben mint „Petersdorfensium et Kalchgrubensium pasior” írja alá a nevét. 1667-ben a kőszegiek hívták meg lelkészüknek Löhner Kristóf helyébe, de nem fogadta el a megtisztelő állást, mert távozása esetén Kéry Ferenc nem engedett volna Péterfára más lelkészt hívni. Ezzel szép példáját mutatta lelképásztori hűségének. Csak 1672-ben ment el Kőszegre, amikor már őt sem tűrték tovább Péterfán. Kőszegen a német templom elfoglalása (1671) után Küllös Gergely házának a pajtájában predikált s a magyar templom elvétele után 1673. végén neki is menekülni kellett Kőszegről. Két fia, András és Keresztély 1686. és 1691. Jenában tanult, Miklós nevű testvére Kassán volt 1656. tanító, János nevű testvére pedig Keczer-Peklámban lelkész és 1676. Naumburgban száműzött.⁸⁷ *Wislicenus* Gusztáv Adolf túlzó racionalista lelkész volt 1841. Halléban. (*Wislicenus* Hermann, Liszt Ferenc barátja pedig kiváló festő Düsseldorfban.)⁸⁸

e) Egyéb különálló német gyülekezetek Sopron megyében.

Locsmánd. Már a XIII. században várispánság (Comitatus de Luchman) volt, de igazi vármegyévé nem fejlődött, sőt Kőszeg várához csatolták. 1466-ban Weiszpriach Zsigmond volt a földesuruk s a vele kötött szerződésben Senfft Péter locsmándi bíró, Fleischhacker Jakab polgár és László Péter hegymester vallják, hogy a locsmándiak adójukat már régóta (von Alters her) Kőszegre fizették. A reformáció korában Weiszpriach János soproni főispán, ennek veje Teufel Kristóf, Devecseri Choron János és ennek unokája, ifjabb Nádasdy Tamás. 1616 óta pedig a Széchyek voltak Locsmánd urai. De voltak itt birtokai Wittnyédy Istvánnak is. Ez utóbbi 1662. jan. 6. írja Klesch Dániel kőszegi lelkésznek: „Jövő szerdán Locsmándomra

⁸⁵ Thirring G. J. m. 151. Payr S. Eht. Eml. 134.

⁸⁶ Payr S. Sopr. Eht. 251. l.

⁸⁷ Payr, Eht. Eml. 134. Sopr. Ehtört. 297. 302. 364. Schmidt K. J. Pozsony Eht. 53. l.

⁸⁸ Klein S. III. 78. 122. Müllner M. 33 l. Payr S. Eht. Eml. 90. 204. Sopr. Ehtört. 364. Östr. Prot. Jahrb. 1880. 96. és 1899. 51. 53.

megyek”. Locsmándi birtokos volt Káldy György is, akinél 1663. febr. havában Zrinyi Miklós gróf volt szálláson. Az utolsó evang. lelkészt 1672. pedig Széchy Péter gróf mint földesúr üzte el innen. Később az Esterházyak voltak itt is a földesurak.⁸⁹

Devecseri Choron András idejében a bécsi születésű *Rieder* Balázs volt a locsmándi lelkész, aki 1579. a szombahelyi zsinatra a győri püspök hívására elment ugyan, de evang. hitét azért el nem hagyta s 1589-1593. Veperdnek és Kaboldnak volt a lelkésze.

1596-ban Liszti István földesúr idejében a morva Müglitzből származott *Steinhacker* Lőrinc mint locsmándi tanító („ludirector in Leuczmannspurgk”) írta alá az Egyesség könyvét. 1605-ben Bocskay hadai elől Derecskére menekült, honnan az előljáróság igen szép bizonyítvánnyal bocsátotta el. (Lásd az igen érdekes okmányt Fiedler K. i. m. 12. l.)

1616. máj. 5. *Agnetis* Salamon erdélyi szász (Saxo-Transsylvanus Rupensis) volt a locsmándiak lelkésze, ki ekkor a várost királyi birtoknak mondja (in oppido Caesareo Locsman), Gamauf szerint Agnetis az erdélyi Reps községben született. 1622-ig lelkészkedett itt, amidőn Harkára távozott, hol még 1628. is hivatalban volt.⁹⁰

Az utóda a weimari származású *Papa* Flórián György,^V aki előbb talán Pápán lehetett tábori lelkész. Hegyfaluban 1622. máj. 26. írta alá az Egyesség Könyvét és a csepregi zsinat jegyzőkönyve szerint még 1628. máj. 24-én is Locsmándon volt. Az 1646. évi jegyzőkönyv a locsmándi lelkészt nem nevezi meg s csak mint távollevőt említi. 1648. júl. 22-én zsinat is volt Locsmándon s ugyan ide lelkésznek a bécsi születésű *Reinthal* Pált avatták fel.⁹¹

Ismeretes még a későbbi lelkészek sorából *Weingarth* Vencel, aki előbb premontrei szerzetes volt Morvaországban a Brünn melletti zabovici zárdában s hozzánk 1638. jún. 8. tért át. 1642-ben rőti (rattersdorfi) lelkész volt, az 1646. évi büki zsinat jegyzőkönyve szerint pedig már a Lisztiek urodalmában Veperden szolgált. Locsmándra csak 1652. jött s hét évig maradt itt. Midőn Musay püspök 1652. itt egyházlátogatást tartott, már ő volt a lelkész (Antea monachus, Braunoviensis Bohemus, ordinatus Csepregini 1642. die 20. Maii). 1658-ban Wittnyédy István soproni prókátornak és locsmándi birtokosnak írt levelet, melyben tanácsot kér, hogy egy engedetlen atyafival, ki az eklézsiát megkövetni nem akarja, mit csináljon. *Weingarth* idejében háromszor is volt egyházkerületi gyűlés Locsmándon, ú. m. 1652. nov. 25. 1658. máj. 21. és 1659. szept. 8-án.⁹²

Az utolsó lelkész a XVII. században a sziléziai származású *Vigebius* János volt Locsmándon, akit Musay püspök Szakonyban 1655. évi július 8-án avatott fel a bónyai (böringsdorfi) gyülekezetbe. Locsmándra 1659-ben jött át. 1661-ben Seelmann soproni rektor emlékfüzetébe mint locsmándi lelkész írta be a nevét. A felesége Fischer Zsuzsanna Johanna soproni nő volt. Hívei nehezen összeférhető embernek ismerték. Musay Gergely 1661. évi jegyzékében Locsmándot Godi Imre kőszegi lelkész esperességéhez számítja és még 1668. jún. 5. és 6-án is volt itt igen népes kerületi gyűlés.

Vigebius idejében a kőszegi Széchy Péter gróf volt Locsmánd földesura. 1673. okt. 14-én ennek kezébe adta ki *Vigebius* a templom kulcsát. „Soha sem tette volna meg - úgymond - ha császári parancsolat nem kényszerítette volna erre.” A templomfoglaláskor Széchenyi György

⁸⁹ Thirring G. 169. l. Payr, Eht. Eml. 235. Wittnyédy lev. II. 30. Fiedler K. Gesch. der ev. K Gemeinde Lócsmánd 6. 15. l.

⁹⁰ Károlyi, Speculum Jaur. 88. Payr, Eht. Eml. 58. 64. 129. Sopr. Eht. 301.

⁹¹ Ker. jkv. Egyet. lev. V. 6. 307. l. Fiedler K. i. m.

⁹² Payr, Eht. Eml. 67. 129. 76. 79. 134. Payr, Wittnyédy István, 55. l.

győri püspök és kalocsai érsek is jelen volt. Ez vette el Vigebiusnak 58 akó borát. Száműzetése napjait mint magánember Sopronban töltötte s 1682. hívták meg Pozsonyba lelkésznek, ahol szintén sok baja volt a gyülekezetben s 1700. ápr. 16-án halt meg 67 éves korában. Igen szép és nagy rézmetszetű arcképe maradt fenn, mely kicsinyített alakban a pozsonyi és soproni gyülekezetek történetében is közölve van. Az elnyomatás korából érdekes az 1702-ben Esterházy Pál herceg által kikényszerített reverzális, melyben a locsmándiak azt ígérk, hogy lutheránust nem türnek meg és lutheránus könyveiket is elvetik. Ennek ellenére is azonban Nemescsóba jártak templomba s 1783. ismét lelkészt hívtak.⁹³

Csáva. Csáván is (Stob), melynek lakói régi időktől fogva üzték az agyagipart, már korán kezdetét vette a reformáció. Földesurait nem ismerjük. 1617-ben a szászországi Zölligből való *Oemich* Tivadar (a magyar Emich család őse) volt a lelkészük, ki az Egyesség Könyvét ez évi május 24-én a csepregi zsinaton irta alá. De csak rövid ideig maradt Csáván, mert hamarosan Németkeresztúron, Gáloson s 1624-1627. Meggyesen lelkészkedett. Innen a soproni tanács elmozdította, de a rusztiak folyamodtak az érdekében, mert nem hitték, hogy az utódja pótolni fogja. Most ismét Németkeresztúrra hívták vissza, ahol egy polemikus munkát irt Mária mennybe meneteléről (Tübingen 1631), melyet Kis Bertalan dunántúli püspöknek ajánlott.

A veperdi kerületi gyűlésen 1650. okt. 18. Csávának egy *Stamecz* Sebestyén nevű lelkészét vonták felelősségre s úgy látszik, el is mozdították. Az 1652. évi egyházlátogatáskor *Schnab* Márton volt Csáva lelkésze, aki előbb 9 éven át volt Pomogyon tanító és két évig Óvárrott a Batthyányak birtokán lelkész. Csávára 1651. jött.

1662-ben az Erdélyben Nagyszebenben született *Roth* Tamás volt Csáva tanítója, aki ez évben aug. 21. a szakonyi gyűlésen irta alá az Egyesség Könyvét. Ekkor Musay püspök bizonyára lelkésszé is avatta Zvonarics Sámuel ládonyi és Löhner Kristóf kőszegi lelkészek jelenlétében. Az 1681. évi jegyzékben Csáva is mint elfoglalt gyülekezet szerepel.⁹⁴

Borbolya és Petőfalva. Borbolya is (Walbersdorf) a mellette épült Petőfalvával (Pöttelsdorf) régi községek még a középkorból. Borbolyának 1202. Villa Wolbrun volt a neve, 1425. pedig mint Walbersdorff említetik,^{VI} Petőfalvát a XIV. századbeli Potl családról nevezték el s eredetileg Potlsdorf, Potlisdorf volt a neve. Wittnyédy írja 1663. hogy Borbolya kicsiny falu, melyben nincs több 48 kicsiny háznál, s ezért a mustrára nem küldhetnek többet két gyalogosnál. „Az szegény borbolyaiak az sok földesúr között csak nem úgy vannak, mint az sok bába között az gyermekszülő asszony”. Földesurai nem Sopronmegyében laktak. Későbbi földesurai közül csak a Rottal családot ismerjük, melynek egyik tagja Borbolyán Klesch Dániel szerint még 1670. is evang. volt. Rottal Lajosnak, Styria kincstárnokának feleségét, Galler Eszter Apollóniát 1676. szept. 22. a soproni evang. temetőbe temették. A Rottal család Lusatiából jött Ausztriába s 1622. magyar indigenátust nyert. Id. Rottal János szendrei kapitány volt, Murányt birta és Thurzó Szaniszló nádor huga, Mária volt a felesége. Ezek fia, ifjabb Rottal János, Styriának örökös fő-ezüsttárnoka, ki jól tudott magyarul, nagy ellenfele volt Nádasdy Ferencnek s összeköttetésben állott Wittnyédy Istvánnal.⁹⁵

⁹³ Müllner M. 31. Payr, Eht. Eml. 89. 97. 146. Sopr. Ehtört. 446. Das verwirrte Königreich Ungarn 1683. 388. Schmidt K. J. Pozsony Eht. 88. I. Fiedler K. i. m. 23. I.

⁹⁴ Payr, Eht. Eml. 65. 94. Sopr. Ehtört. 301. 304. Ker. jkv. Egyet. levár V. 6. 343. I. Payr S. Emich miniszter papi őse. Harangszó. 1920.

⁹⁵ Thirring G. i. m. 86. I. Klesch D. Die Schlosskirche zu Schawenek, Bártfa 1670. 4. I. Pauler Gy. i. m. I. 157. I. Wittnyédy lev. II. 94.

Borbolyán a lelkész 1637. *Kern János* volt, aki már 1662. mint a pfalzi fejedelemségből való (a Wischneher, Palatinus) irta alá szimbolikus könyveinket. 1645-ben *Uebermann Gottfried* volt a borbolyai lelkész, akinek özvegyét 1652. aug. 6. Scheffler János harkai lelkész vette feleségül.⁹⁶

Harmadik ismert nevű lelkészük a soproni születésű *Schueller János*, a hasonló nevű városi közgyám fia, aki 1639-49. Sopronban volt konrektor s Musay püspök 1649. a németgencsi zsinaton Borbolyára avatta fel lelkésznek, († 1660.)⁹⁷

1660. április 13-án egyházkerületi gyűlés is volt Borbolyán, amikor Musay püspök ugyanide avatta fel lelkésznek *Marquart Mihályt*, ki a következő évben a soproni Seelmann Keresztély igazgató távozásakor kiadott emlékfüzetbe is (Hodoeporica) mint borbolyai lelkész irta be a nevét.⁹⁸

Ennek a Marquart Mihálynak idejében és a Nádasdy-féle üldözések folyamán vesztette el Borbolya is a maga evang. templomát. Az 1662. évi országgyűlés elé beterjesztett sérelmi jegyzékben olvassuk ugyanis, hogy Borbolyán (Walbersdorf) a télre elszállásolt német katonaságnak két főtisztje február havában (1662) a paplak felé lovagolván, ennek kinyittatását követelte. S midőn ezt az odaállított három őr megtagadta, maga a tábornoki segéd (Generalis Adjutant) szállott le lováról s a kapun belépve kivont karddal kergette és üzte el az őroket. Azután a belső ajtók is betörtén, a többiek, kiket odahívtak, a papot keresték, de nem találták, erre azután Despoth Simon az ablakokat kezdé betördösni s egy ágyut (bombarda) és az őroknak két kardját elvitte.

Másnap pedig eljött Esterházy Pál gróf s a bírótól és esküdtektől a templom kulcsát kérte, de ezek azzal mentették magukat, hogy földesuraik tudta nélkül s azok sérelmével semmit sem tehetnek. Erre a gróf szolgálai által össze-visszaveretén őket, a kulcsot tőlök elragadta, ő maga ment be a templomba, ezt elfoglalta és a kulcsot a jelen volt papságnak adta át.

A még fiatal (27 éves) Esterházy Pál ezt a hősi cselekedetét bizonyára sógorának, a hitehagyott Nádasdy Ferencnek bátorítására követte el. Nádasdynak is Despoth Pál nevű nemes ember segédkezett a protestánsok üldözésében. Wittnyédy a hős és szabadelvű Zrinyi Miklóssal szemben gúnyosan nevezi Nádasdyt és Esterházyt, mint rossz katonákat „az lutheránus török ellen való generálisnak és vicegenerálisnak.” S midőn Esterházy Sopron külvárosában és falvaiban is hasonló dolgokat művelt, Partingernek írja 1663-ban: „Talán ez is az apja (Miklós) nyomdokát akarja követni, aki az szegény ártatlan csepregieket levágatta volt”.⁹⁹

Petőfalva. Petőfalva csak filiája volt a közeli Borbolyának s a XVII. századból sincs más adatunk róla, mint hogy Schwendenwein Mihály és Zorren Tamás gyülekezeti tagok 1658. Németországban az iskolára és temetőre gyűjtöttek s 1662. fel is építették az iskolát és borospincét, valamint temetőt is szereztek. Ekkor állítólag még egy r. katolikus sem volt Petőfalván. Sinnabel János petőfalvi és borbolyai volt tanító azt írja életrajzában, hogy itt 1666. máj.

⁹⁶ Sopron v. lev. Lad. XII. et M. fasc. VI. 281. és u. o. fasc. V. 203. Payr, Eht. Eml. 68. Sopr. Eht. 301.

⁹⁷ Payr S. Ehtört. Em. 84. Sopr. Ehtört. 364.

⁹⁸ Payr, Eht. Eml. 93. Müllner M. 31.

⁹⁹ Hist. Dipl. App. 108. Zsilinszky M. Vallásügyi tárgy. III. 201-203. Fabó A. Wittnyédy lev. I. 215. II. 98.

21. egy Gebhardt János nevű lelkésznek vérért ontották s állítólag 1684. is megöltek egy másik lelkészt.¹⁰⁰

Ruszt. Ruszt már a rómaiak idejében is lakott hely volt Ulmo néven. (A latin Ulmus szótól = szilfa, Rustbaum.) Innen 1317. Szíl, 1393 óta pedig a német Ruszt néven említetik. Már a középkorban gazdag, művelt és a borairól híres város volt. Földesuraik közül a Héderváriak, Czirákiak és a Bazini grófok ismeretesek. Szent Egyedről nevezett csúcsíves temploma is még a középkorból való. A város kőfalai 1614. épültek.

A reformáció korában Ruszt a királyi család birtokában levő magyaróvári urodalomhoz tartozott, amelynek több buzgó evang. várkapitánya is volt, mint például Voniczky Zakariás, Huszár Gál patrónusa s Rotwitz Illés és Braun Erasmus. Így Rusztnak is volt már a XVI. században evang. lelkésze. Faut Márk soproni krónikája szerint Krini Máté soproni beneficiátus pap is előbb Ruszton volt s mint apostata került Sopronba. Ruszti feljegyzések szerint a régi felső templom a beneficiátus házakkal együtt később az evangélikusoké volt.¹⁰¹

Az evang. lelkészt Rusztról Rudolf korában az ellenreformáció kezdetével üzték el az urodalom tisztjei. A bécsi békekötés után is a tisztán evang. város 1618 körül a maga hitén levő lelkészt hívott, ezt azonban Harrach Károly gróf, Magyaróvárnak akkori ura 1621. elűzte, a templomot elfoglalta s Rusztot, mint filiát a győri püspök rákosi plebánájához csatolta. Majd pedig külön plebánust is rendelt Rusztra, akinek részére évi 40 forintot kellett fizetniük. De egyelőre még megengedte, hogy evang. tanítót tarthassanak és az egyházi cselekvények elvégzése céljából időnként evang. lelkészt is hozhassanak a szomszéd községekből, vagy pedig maguk mehessenek ki máshová az Isten igéjét hallgatni. Így a rusztiak különösen a megyyesi lelkész szolgálatát vették igénybe. 1624-1627-ig például Oemich Tivadar, megyyesi lelkész szolgált nekik s mikor a soproni tanács ezt el akarta mozdítani, a rusztiak 1627. máj. 5. külön levélben folyamodtak Oemich érdekében, mert kétkeltek, hogy az utóda őt pótolhatná.¹⁰²

A győri püspök és a rákosi plebánus azonban mind jobban beleavatkoztak Ruszt egyházi ügyeibe. A rákosi plebánus például 1629-ben a soproni tanács előtt tiltakozott az ellen, hogy Gensel Kristóf megyyesi lelkész Ruszton is fungáljon. És még nehezebb lett a helyzetük, midőn II. Ferdinánd a várost 1633. Sennyey István győri püspöknek adta zálogba. Az új földesúr 40 forintnyi büntetés terhe alatt hagyta meg mindnyájuknak és az egyeseknek, hogy az evang. tanítót bocsássák el és r. katolikust állítsanak helyébe; hasonló módon tiltotta meg eddigi vallásgyakorlatukat is, vagyis többé a megyyesi lelkész sem járhatott át hozzájuk. Így különféle módon akadályozván és zaklatván őket, a városi lakosság akarata ellenére a maga r. kath. plebánusát vitte le Rusztra, akinek évi 200 forintot tartoztak fizetni.¹⁰³

Ezen sérelmeiket a rusztiak az 1638. évi országgyűlés elé terjesztették. Ekkor is, mint említik, csak két r. katolikus volt Ruszton, a többi mind evangélikus.^{VII} De orvoslást nem nyertek. A linci békekötés után az evang. rendek a ruszti templom visszaadását is követelték, de ezt az 1647. országgyűlés a 90 templom közé nem vette fel. Így most elhatározták, hogy új templomot építenek s élni fognak az új törvény által adott vallásszabadsággal.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Eugen Gura, *Gesch. der ev. luth. Gem. Petőfalva. Sopron 1903.* 5. l.

¹⁰¹ Thirring G. i. m. 119. Warkowei K. *Gesch. der ev. Gem. Ruszt.* 10. Payr, *Sopr. Ehtört.* 162.

¹⁰² *Hist. Diplom. App.* 20. *Sopr. Ehtört.* 304.

¹⁰³ *Sopron v. lev. Lad XII. M. fasc. IV.* 176.

¹⁰⁴ *Hist. Diplom. Halbersladt 1710. Appendix* 20. és 39.

1647-ben állítólag már csak három olyan öreg ember élt Ruszton, akik emlékeztek reá, hogy itt valaha evang. lelkész lakott. De azért az új törvény alapján gyors elhatározással megválasztották és meghívták magukhoz a soproni születésű *Pfister* Jánost Meggyesről, aki Ruszton Pauer Ádám házában, a mai városházában 1647. máj. 12. Jubilate vasárnapján predikált először. Erről a soproni Payer krónikája is megemlékezik: „Anno 1647... Wie es dan zu Rust ein ungarischer Evangelischer Predikant ist eingesetzt worden Nahmens Johann Pfister; hat den 12 Tag May seine erste Predigt in einem Haus zu predigen angefangen, wie denn auch auf diesem Landtag den Rustern ist bewilligt und erlaubt worden eine evangelische Kirche zu bauen und darin zu predigen.”¹⁰⁵

Egygel azonban nem számoltak. A város új zálogtulajdonosától, valami Konskyné asszonytól (tit. Frau Konsky) elfeledtek engedélyt kérni. Ez azután a bírót, tanácsot és az egész községet törvény elé idézte és az alispán útján is mindent elkövetett, hogy a rusztiak jószándékát meggyőztse. Kevésbe múlt, hogy a lelkészt is el nem üzték. Most azonban jó boraikkal és pénzzel segítettek magukon a rusztiak. Okos és előkelő patrónusok tanácsára 20.000 tallér lefizetésével váltották meg magukat 12 évre attól a veszedelemtől, hogy az óvári királyi urodalom ismét más zálogtulajdonosok hatalma alá ne adja őket. S ezt az összeget házaikra és szüleikre kivetett önkéntes megadóztatással teremtték elő. 1660-ban újra nagy összeget fizettek, az 1681. évi soproni országgyűlésen pedig a szab. kir. városok kiváltságait is megszerezték.

1648. máj. 28. maga az óvári urodalom várnagya, Adlersbergi Ziepel Vida Márton jelölte ki nekik templom, iskola és paplak számára a ház helyet, Fleischhacker Mátyás polgárnak magánosan álló és a gyülekezet által megvásárolt házat. III. Ferdinánd király ismét nagyobb pénzösszegért 1649. máj. 31. még külön szabadalomlevelet adott nekik, mely szerint egyházi épületeik birtokában örök időkre megmaradhatnak.

1649. szept. 9-én istentisztelet keretében Natl Lipót városbíró a tanács és az egész gyülekezet nevében tette le a templom alapkövét. Ekkor is csak három r. kath. lakója volt a városnak, akik szintén szívesen segédkeztek volna fuvarral és egyéb szolgálmánnyal, de az evang. hivek nem fogadták el, nehogy a r. katolikusok ezen a címen később valami igényt támasszanak a templomhoz. Építőmesterük a zürichi Mayer Ulrik volt, ki a szépen sikerült művet Hayder István, Pauer Ádám és Gabriel Sebestyén vezetése alatt az 1651. év nyarán fejezte be. Az új templomot 1651. júl. 9-én fényes ünnepélyvel és a soproniak részvételével Musay Gergely püspök avatta fel.

Pfister János lelkésznek a gyülekezet szervezkedésében nagy érdeme van. Kiváló képzettségű és buzgalmú férfiú volt. Sopronban született, ahol birtoka is volt 1643. Königsbergben tanult, ahol két értekezést is adott ki. Üdvözlői közt van a ruszti születésű Pirnstingel János is, ki III. Ferdinándtól 1654. nemességet is nyert. Neje Wohlmuth Zsuzsanna volt. Gyermektelenül halt el 1655. febr. 25. s az új templomba temették. Sopronnak a Rózsautcában egy házat, Rusztnak 3 szőlőt és a könyvtárát hagyta.

Ruszt első tanítója Hackenberger Vida volt. Ennek lemondása után a Sziléziából száműzött *Sonntag* Jeremiás vezette az iskolát, akit Pfister halála után (1655-74) lelkésznek is megválasztottak. A szép új templom, melynek oltárát 1666. Grieszler Lőrinc bécsi festő készítette, 23 évig sem maradhatott az evangélikusoké, mert Széchenyi György győri püspök már 1674. febr. 5. elfoglalta. *Sonntag* Bécsen át Boroszlóba menekült s ott halt meg 1702.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Warkoweil K. i. m. 12. Payer Gy. krón. 1647.

¹⁰⁶ Warkoweil K. i. m. 13. 16. 65. Payr S. Ehtört. Eml. 86. Sopron Ehtört. 375. l.

III. Az egyházkerület törzse a Nádasdyak urodalmaiban.

a) A Nádasdy-család és ennek uradalmai.

Időrend szerint második, de jelentőségü szerint első helyen állanak a dunántúli egyházkerület történetében a Nádasdyak urodalmi.

Nádasdy Tamás mint királyi titkár már 1525. ott volt Budán az evang. Brandenburgi György, Schnaidpeck császári követ, Mária királyné, Cordatus és Henkel közelében. 1526-ban jelen van a speyeri birodalmi gyűlésen. Kevéssel az ágostai hitvallás felolvasása és a nürnbergi vallásbéke után fogadja sárvári udvarába Sylvester Jánost és Dévai Mátyást. Mint nádor 1554. óta a vakbuzgó I. Ferdinánd közelében ugyan kénytelen volt vallási meggyőződését elhallgatni és leplezni, de azért házában evang. predikátort tart, sőt egyetlen fiának nevelését is erre bízta. Ma már senki sem vonhatja kétségbe, hogy vallásos meggyőződése szerint Nádasdy protestáns volt.¹⁰⁷ Neje, a buzgó és jólelkű Kanizsay Orsolya, otthon a családi körében már nyíltabban vallhatott színt hitéről. Egész udvarnépük, Szegedi Máté lelkész, Makarius Bódog József, a nevelő, Körösi Fraxinus Gáspár, az orvos, Tinódi Sebestyén, a lantos, Ákosházi Sárkány Antal, Perneszi György, Szentgyörgyi Gábor, Zoltán Imre, a várnagyok, titkárok, sáfárok sat. mind evangélikusok voltak.

A Nádasdy-urodalmak reformálását közeli megbízható források (Reczés János, Zvonarics Mihály) az 1535. évre, vagyis Sylvester és Dévai idejére teszik s tovább mint száz évig ezek alkották a dunántúli evang. egyházkerület igazi törzsét. Nádasdy Tamás nádor halála (1562. jún. 2.) után fia, a törökverő jeles hadvezér, *Nádasdy Ferenc* (1555-1604. neje Báthory Erzsébet), aki lelkész távollétében maga olvasta háznépe előtt a bibliát és 1591. a csepregi kollokviumra hívta össze a lelkészeket; valamint unokája, *Nádasdy Pál* (1598-1633. neje Révay Judit), aki fiai számára imádságos könyvet is írt, szintén hithű és áldozatkész patrónusai voltak egyházunknak. Csak a dédunoka, ifjabb *Nádasdy Ferenc* (1621-1671) hagyta el Esterházy Miklós nádor leánya kedvéért apáinak hitét és 1643. évi áttéréssel és az evang. gyülekezetek üldözésével korszakos fordulatot idéző elő dunántúli kerületünk történetében.¹⁰⁸

Nádasdy Tamás a dunántúli urodalmakat nejével Kanizsay Orsolyával, Kanizsay László vasmegyei főispán egyetlen fiúsított leányával kapta hozományul. Sárvárt már 1532-ben, mindjárt az eljegyzés után birtokba vette s atyját Ferencet ültette be ide gazdának, de ő maga csak az egybekelés után 1534-ben választotta Sárvárt rendes lakóhelyének. Sárváron kívül Kapuvár és Léka voltak urodalmának kiválóbb központjai. De övé volt Egervár is Vasmegyében, Csókakő Fehérmegyében, Nagykanizsa Zalában és Somogyban is sok község. Régi királyi adománylevelek és Musay Gergely püspök feljegyzése alapján a Nádasdyak urodalmairól a következő áttekintést adhatjuk.

¹⁰⁷ Böven tárgyaltam e kérdést „Protestáns volt-e Nádasdy Tamás?” című dolgozatomban. Prot. Szemle 1914. 409. és külön lenyomatban.

¹⁰⁸ A Nádasdy-család történetére vonatkozólag lásd „A nádorispán udvara, Kanizsay Orsolya, Erdősi Sylvester János, Protestáns volt-e Nádasdy Tamás, Magyar István és Báthory Erzsébet, Révay Judit, a hitehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja, Az evang. Csepreg pusztulása” című dolgozataimat.

A *sárvári* urodalomhoz (ad arcem Sárvár) a következő helységek tartoztak: Sárvár, Sár, Ikervár, Péterfalva filiával, Csénye, Eölbő, Semjén, Vámoscsalád, Geösfalva, Répcelak, Hegyfalva, Seregélyháza, Nyőgér, Sótorny és Bejcz filiákkal, Eötvös. Sárvárhoz számították a sopronmegyei *Csepreg* városát is. Valamint Péczelt, az Erdődy grófok birtokát is. Az 1558. évi királyi adománylevél a sárvári urodalomhoz sorozza Nagygeresd, Kisgeresd, Iván, Pusztacsalád, Hegykő, Kövesd és Horpács sopronmegyei helységeket is.¹⁰⁹

A *kapuvári* urodalomhoz (ad arcem Kapu) tartoztak: Fertőszentmiklós (Szerdahely és Petőháza filiákkal), Csapod (Göbös, Hövej és Himód filiákkal), Endréd (Szergény és Agyagos filiákkal), Söjtör, Vitnyéd. Musay ide számítja Széplakot is Sarród filiával, mely a Megyeryek (1647-ben Megyery János) birtoka volt. A Rábaközéből Kapu várához tartozott: Kapuvár, Baboth (Ordó, Szárföld, Veszvény), Bogyoszló (Jobaház, Csáford, Potyond), Pordány, Szil (Bánthegey), Bodonhely (Szovát), Bágyog, Barbacs (Dör, Szillsárkány, Maglócza), Farád (Tamási), Keczől (Edve, Pápocz, Szentmiklósfalva). Beled 1647-ben Cziráky Ádám birtoka volt. Az úgynevezett Felsővidéken, melyhez Musay, Bö, Ujkér, Keresztény, Horpács (Lédecz), Lövvő, Kövesd, Lozs, Pereszteg, Czenk (Dávideczenk), Hidegség (Boz, Homok, Hegykő) falvakat számítja, szintén voltak a Nádasdyaknak birtokaik. Ebergőcz 1647. Viczay Ádám birtoka volt, Pinnye pedig Bessenyei Istváné és Szalay Gáboré.

A *lékai* urodalomhoz (ad arcem Leuka) tartozó helységek pedig: Léka (Piritschdorf és Kölsche filiákkal), Pergelin (Pilgersdorf), Németszentgrót (Geresdorf), Rendek (Liebing), Röt (Rattersdorf), Hosszuszeg (Landeck), Salamonfalva (Salmsdorf). És Sopronmegyéből ide tartoztak: Kéthely (Mannersdorf), Felsőlászó (Oberloisdorf), Kőhalom (Steinberg) Dörfel pusztával, Bónya (Piringsdorf), Micske (Strebersdorf) és *Németkeresztur*, Küllő (Girm) filiával. Az 1558-ból való oklevél még Alsópulya, Füles (Nikitsch) és Lathorfalu (Puelndorf) helységeket is említi.¹¹⁰

Egervár uradalmának tartozékait nem ismerjük. Nádasdy Tamás 1562. jún. 2. itt halt meg. S ezt a várat, úgy látszik, öccsének, Nádasdy Kristófnak engedte át.

Tekintélyes urodalma volt továbbá Nádasdynak *Csókakő* is Moór mellett Fehér megyében, mely szintén a Kanizsayokról szállott reá. II. Lajos Prágában 1522. aug. 20. kelt adománylevélével kapta ezt Kanizsay László főispán, ettől pedig leánya, Kanizsay Orsolya örökölte. Ennek az urodalomnak is kiválóbb helyei voltak: Csókakő, Moór, Nagyvelegyháza, Csurgó, Csákberény, Sárkány stb.¹¹¹

Nádasdyé lett a Kanizsayak ősi vára *Nagykanizsa* is Zala megyében. Ezt azonban a nádor özvegye 1568. jan. 4. a borsmonostori apátsággal cserélte el. A szerződésben ki volt kötve, hogy az evang. nádorné Borsmonostorban mindig r. katolikus papokat fog tartani.¹¹²

Jelentékeny birtokai voltak végül Nádasdynak *Somogy* megyében is, ahol Kálmánca és Szigetvár már szintén igen korán elfogadta a reformációt. Nádasdyé volt Somogyban Kanizsa, Szentgyörgy, Zákány, Iharos, Szentgyörgy, Holland, Veörs, Csákány, Mesztegnye, Merk,

¹⁰⁹ I. Ferdinánd 1558. aug. 1. kelt adománylevele. Farkas S. Csepreg tört. 299. l. Musay G. uti naplója 1646. Payr S. Ehtört. Eml. 136.

¹¹⁰ Vasvári káptalan bizonyítványa 1558. aug. 28. Nagy Imre, Sopronmegye tört. II. 628.

¹¹¹ Károlyi J. Csókakő vár és várbirtokai. A fejérmegyei tört. és rég. egyet. évkönyve 1893. 67. l.

¹¹² Kovács Ignác. A borsmonost. apátság tört. 305. l.

Tikos, Horvátkut, Fejéregyháza, Bihenye, Illési, Mikefalva, Hetes, Mérő, Csákharsztja, a két Bathián, Léta, Szőcsény, Sámson, Rinyaszentkirály stb.¹¹³

Ime, Nádasdynak a később megalakult dunántúli egyházkerület majd mindegyik részében, nem csak a nagyobb központokban, hanem a szélső határvonalakon is voltak birtokai. És ha tudjuk, hogy ezekben az egy gazdát ismerő urodalmakban mily élénk volt gazdatisztek, íródeákok, cselédek és egyéb udvari népség útján a közlekedés, egyszersmind annak titkát is megértjük, hogy miként terjedhettek el ily nagy területen oly gyorsan a reformáció tanai.

Bizonyos, hogy Nádasdy urodalmaiban, a Fertőtől le a Balatonig és a Drávaig a magyar reformátoroknak, tudós lelkészeknek és tanítóknak nagy száma hirdette legalább is 1534 óta az ígét és pedig nem is helyhez kötötten egy-egy állomáson, hanem apostoli és misszionáriusi mozgékonyssággal faluról-falura járva. Csak az akkori idők mostohaságának, a török dúlásoknak és vallási üldöztetéseknek kell tulajdonítanunk, hogy történeti források nagyon csekély számmal maradtak reánk s ennél fogva a dunántúli reformáció első munkásairól is aránylag csak keveset tudunk.

b) A reformáció Sárvarótt.

A reformáció Sárvarótt 1534. tavaszán *Sylvester* János megérkezésével kezdődik, akit Turkowyth Miklós budai városbíró és Gizdawyth Péter pápai tanító ajánlottak Nádasdynak. Reá várt az a feladat, hogy az iskolát régi szennyéből kivetkeztesse (e sordibus veteris scholae). A humanista tudós itt elemi iskolások tanítója volt. Nádasdy Sárvár mellett *Újszigeten* téglából épített iskolát, amelyért Melanchthon 1537. okt. 7. külön levélben fejezte ki dicséretét. Még ez évben könyvnyomdát is állított fel Nádasdy Ujszigeten az iskola mellé és egy *Strutius* János nevű német nyomdászt hozott Bécsből, akit azonban minden kedvezéssel sem tudott megtartani. Az ujszigeti sajtón nyomatta ki *Sylvester* a grammatikáját 1539. újszövetség-fordítását pedig 1541-ben. A nyomda vezetését időközben *Abádi* Benedek, a jeles theológus vette át az elszökött *Strutius*tól.

Az 1535. év elején *Dévai* Mátyás is Sárvárra jött, akit valószínűleg Nádasdy szabadított ki budai fogságából. Latinnyelvű hittani művének ajánlólevelét 1535. május 16. itt Sárvarótt írta. A következő év őszén már külföldre utazott, de Nádasdyval továbbra is levelezett. És azt a másfél évet, amit itt Sárvarótt *Sylvester* társaságában töltött, bizonyára jól fel is használta az evangéliom ügyének terjesztésére.

Sylvester továbbra is Sárvarótt maradt s majd tíz évig állott itt az iskola élén, csak 1544. távozott, amikor a bécsi egyetemre hívták meg tanárnak. A sárvári iskola jó hírnevét ő alapította meg. Korán be is népesült. A század közepén a sárvári diákok (*studiosi huius scholae Sarvariensis*) már írott folyamodványban kérnek Nádasdytól élelmiszereket. Azt is mondják ebben, hogy Nádasdy jótékonyságának és bőkezűségének hírére hallva, menekültek ebbe az iskolába tanulmányaiknak kibővítése céljából. Egy Kovács Márton nevű diák Nádasdynénak 1551. már egy magyar könyvecskét mutat be, melyet maga irt és segítséget kér további tanulásához.¹¹⁴

Sylvester távozása után 1556. előtt a Pozsonyban fogságot szenvedett Somogyi Péter lehetett a sárvári tanító, azután pedig kétségtelenül ennek *Mihály* nevű barátja, aki ily című munkát irt:

¹¹³ Földvári L. Szegedi Kis István. 163. l.

¹¹⁴ Békefi R. A káptalani isk. tört. 507. 509.

„An modernus Archiepiscopus Nicolaus Oláh sit verus Christi successor?” Solymosy János 1560. Pozsonyból kéri Nádasdyt, hogy Bajánházy Lőrinc iskolásfiut, akinek a latinban már van fundamentuma, vegye fel a nagy diákjai közé, vagy pedig Demjén mesternek adja át. Zimmermann Mihály bécsi könyvnyomtató is 1562. elején hallja, hogy Nádasdy Sárvárott partikuláris iskolát alapított, ezért ajánlja beszerzésre Melanchthonnak általa kiadott grammatikáját. A jeles *Beythe* István is valószínűleg már a nádor életében volt Sárvárott tanító, akinek András nevű fia 1564. okt. 18. itt született. Volt ezeken kívül házitanító is a sárvári kastélyban, *Pesti Makarius* (Bódogh) József, a Wittenbergben tanult tudós ifjú, ki a nádor unokaöccsének, Mayláth Gábornak volt a nevelője Sárvárott és 1547-ben Bécsben. Ugyanígyen *Sibolti* Demeter is, Nádasdy fiának nevelője.¹¹⁵

Az iskola szervezése mellett Nádasdynak vallási téren is nagyobb tervei voltak, melyeket azonban ellenségei, különösen egyes papok meggátolni akartak. Sylvester írja 1541-ben, hogy Szalay János pozsonyi főispán és némely püspökök féket vetettek Nádasdyra (az udvarnál bevádoltak), hogy véghez ne vihesse, amit a keresztyén hit dolgában tenni akar. Egy káplán volt ilyen Nádasdy udvarában és Mihály presbyter, akit szintén elidegenítettek Nádasdytól. Sylvester is ilyen hamis presbyterek (papok) között már szinte tarthatatlannak látta a helyzetét.¹¹⁶

Nádasdy tehát kénytelen volt megalkudni a viszonyokkal. Különben is türelmes lelkű ember lévén, Sylvester és Dévay mellett még r. kath. papokat is tartott udvarában. A fentebbi káplánon és Mihály papon kívül 1538. egy Illés nevű papot is említ Sylvester, valamint György pap és Imre pap (magister capellae) is van Nádasdy környezetében. 1545-ben János pap mint „presbyter, plebanus et vicearchidiaconus oppidi Sárvár” említetik. Ezek még r. kath. papok lehettek. Nádasdy neje még 1548. is libával, borral és gyümölccsel kedveskedvén Várday Pál esztergomi érseknek, ettől kér predikáló papot (concionator). De a primás felelete szerint csudálatosan kevés van olyan, ki a katolikus tan szerint predikál. Így még a szükség is arra kényszeríté Nádasdyékat, hogy protestáns lelkészeket hívjanak. Tamás presbyter, akivel Gáspár doktor 1554. küld üzenetet, már evangélikus lehetett.

Egyházi szokásokban is eleinte még csak bizonyos átmeneti állapotot találunk. Chernel Ambrus például 1537. Sárvárról írja Nádasdynak, hogy anyjának feladták az utolsó kenetet s az ő szokásuk szerint fogják eltemetni. Nádasdyék is 1547. husvét napján még szentelt borjuhust és szentelt paréjt esznek szalonnával. De viszont Pernesziyh György, a nádor főembere 1551. úrnapján a processziót már „ama régi visszaélés nélkül csupán himnuszokkal és egyházi énekekkel” vezeti a saári templomhoz. És Nádasdyné is 1554. két szín alatt veszi az urvacsorát. És evang. predikátor is mindig van a házban.

Dévay után Sárvárnak első ismert evang. lelkésze *Szegedi* Máté volt, aki 1545. tanult Wittenbergben s 1550. márc. 9. mint kálmáncsai lelkész ajánlotta fel szolgálatát Nádasdynak. Szegedi hamarjában Sárvárra is elkerült s az a predikátor, kit a családbéliek oly gyakran emlegettek s aki a kis Nádasdy Ferkót is nevelte, bizonyára Szegedi volt. Nádasdyék rokona és főtisztje, Ákosházi Sárkány Antal őt tette meg 1562. végrendelete egyik végrehajtójának. Ez is mutatja, hogy Szegedi régi hű és bizalmas embere volt a családnak. A dunántúli kerület 1576. Szegedi Mátét választotta meg első püspökének, akinek hithűségéről és béke szeretetéről az utódok nagy elismeréssel szólnak. Tovább mint 30 évig volt Sárvár lelkésze s itt halt meg 1585. júl. 12-én. Az özvegy nádornénak s a fiatal Nádasdy Ferencnek ő volt a tanácsadója. Családi bajai,

¹¹⁵ Payr S. Prot. volt-e Nádasdy T. 13. 15.

¹¹⁶ Bunyitay, Ehtört. Eml. III. 530.

amint Beythe említi, neki is lehettek és maradékai nem voltak kedvező helyzetben. Beythe 1599. az Igaz Mentségben mondja róla: „De Isten senkinek ne adjon oly háznépet és holta után való szerencsét, mint annak az Jámbornak.” (Adattár VII. 67.)

Volt Sárvárott a nádor udvarában egy *Sárvári* Pál nevű pap is, ki 1557-ben Erdélyből hozott oltóágokat oltogatott (Kerty István kertész jelentése szerint) a sárvári kertben, s a kinek Sárkány Antal szintén 25 magyar forintot hagyott 1562. végrendeletileg. Ez tehát Szegedivel egy időben lelkészkedett Sárvárott s bizonyára már szintén evangélikus volt.

Szegedi utóda *Szalárdi* Mihály volt, aki 1590. már Czenken lelkészkedett. Káldas Mihály sárvári polgármester és a többi előjárók mondják róla, hogy „Sárvárott laktában és tisztében jámborul tisztességben élven, az pusztára fundamentomból az maga saját költségén egy házat építtetett”, melyet 46 forinton eladott. Egyházi munkásságáról többet nem tudunk.¹¹⁷

Utána *Samarjai Vidos* Lénárd volt a sárvári lelkész, akit 1586. Semptén, Salm Gyula birtokán találunk. A csepregi kollokvium jegyzőkönyvét 1591. már mint sárvári lelkész hitelesíti és Sárvárott van 1596-ban is, mikor az Egyesség Könyvét aláírták. Ekkor már esperesnek (senior) nevezi magát.¹¹⁸

Samarjai Vidos után az irodalomtörténetből is ismeretes *Magyari* István lesz Sárvár lelkésze. A nádor fia, Nádasdy Ferenc, aki atyjánál is buzgóbb volt és nyíltan vallotta magát evangélikusnak, Magyarit mint tábori lelkészt vitte magával. Így ott volt urával már 1594. Esztergom ostrománál. De 1599. óta otthon marad mint rendes sárvári lelkész. Barátai concionator aulicus néven is említik. Az Egyesség Könyvét 1599. jún. 9. a hegyfalui zsinaton írta alá s a következő évben esperesnek is megválasztották. Mint ilyen fordította le és adta ki 1600. a mohácsi vész emléknapiján (aug. 29.) Beust Joakim wittenbergi tanárnak „Ars bene moriendi” című munkáját, 1602-ben pedig az „Országokban való sok romlásoknak okairól” szólott, amellyel Pázmány Pétert heves polémiára indította. Ezeken kívül Nádasdy Ferenc felett mondott két halotti beszédét is kiadta (Sárvár 1604).

Urnőjével, a hirhedt Báthory Erzsébettel szemben, akinek súlyos lelkibetegségét ő sem ismerte fel, nyíltan is fellépett és felelősségre vonta. 1602-ben már betegsége miatt nem jelenhetett meg a csepregi zsinaton, de az iváni zsinat határozatából 1603. mégis egyházlátogatásra indult. Patrónusát kevéssel élte túl. Az 1604. év végén vagy 1605. elején halt el. Az ő idejében a sárvári parochia kuriáján zsellérek telepedtek le és Beythe ezért a sárvári lelkészi állást a magáéhoz képest gazdag jövedelműnek mondja.¹¹⁹

Magyari idejében *Keőszeghi Rozs* Balázs is sárvári lelkésznek írja magát és pedig Magyari neve mellé 1599-ben. De őt már a következő évben Csepregbe hívták meg az 1599. dec. 13. elhalt Reczés János helyébe s ettől fogva hosszabb ideig volt itt lelkész és esperes. Kőszeghi még 1609-ben is egyik tekintélyes esperese az egyházkerületnek. Hutter Lénárd wittenbergi tanár a levelét a dunántúli vezetők között az ő nevére is címezi.¹²⁰

Magyari a tudós és buzgó *Zvonarics* Mihályban talált méltó utódot. Atyja, Bálint szegénysorsú varga volt Sárvárott a Nádasdyak szolgálatában s ezért a fiát is az idegen hangzású Zvonarics helyett Varga Mihálynak is nevezték, Beythe István bizonyos kicsinyléssel szólítja őt e néven. Édesanyja Báthory Erzsébethez is bejárt a kastélyba s bűnpörében mint tanú szerepelt. Már

¹¹⁷ Takáts S. Rajzok a török világból III. 374. Payr, Eht. Eml. 28. Történelmi Tár 1899. 576. 1.

¹¹⁸ Prot. Eht. Adattár VII. 21.

¹¹⁹ Payr, Ehtört. Eml. 187. Prot. Eht. Adattár VII. 69.

¹²⁰ Payr, i. m. 57. 151. 164.

mint sopronkereszturi rektor részt vett a felekezeti vitákban. Beythe élesen támadja. 1599-ben Szakonyban, 1601-ben Czenken volt lelkész. Itt fordította le Osiander Andrásnak művét „Pápa nem pápa” címen (Keresztur 1603). Sárvárra 1605-ben hívták meg és húsz évig lelkészkedett itt, előbb mint esperes, 1620-25. pedig mint püspök. Lelkipásztori gondját a pápai evangélikusokra is kiterjesztette, 1613-ban egy urvacsorai kátét küldött kéziratban Pápára s emiatt a reformátusok igen élesen támadták. Öccse, Imre Csepregnek volt a tudós lelkésze, fiai közül pedig György Németujvárott volt előbb nevelő, majd tartó, István pedig előbb czenki, kereszturi, majd kassai lelkész.¹²¹

Sárvárnak ebben a korszakban, sőt hosszú időre is az utolsó lelkésze *Kis Bertalan* volt. Somogy megyei származású és Lethenyi Istvánnal együtt Báthory Erzsébet küldte ki 1609. Wittenbergbe. Visszatérte után Csepregen rektor, 1612 óta pedig Szakonyban, majd 1615. Czenken volt lelkész. Itt vette feleségül a püspök leányát, Klaszekovics Jusztinát. Nádasdy Pál már 1619. óta udvari papjának nevezi s ő szokott a kereszturi kastélyban is predikálni. Zvonarics halála után pedig 1625. őt hívta meg Sárvárra. S még ebben az évben püspöknek is megválasztották, jóllehet fiatalossága miatt (alig volt több 35 évesnél) eddig még esperes sem volt. Igen nagy buzgóságot fejtett ki úgy gyülekezetében, mint püspöki hivatalában. A reformátusok őt is támadták. Kanizsai Pálffy János 1632. „Fantom Fánt” című gúnyiratot adott ki ellene. S neki kellett azt is megérnie, hogy a buzgó evang. Nádasdy Pálnak korai halála (1633. okt. 15.) után, ennek fiatal özvegye, Révay Judit, Esterházy Miklós nádor rábeszélésére s második férjének, Forgách Ádámnak kedvéért 1638. áttért. Egyetlen fia is, ifjabb Nádasdy Ferenc, ki anyját ezért elítélte, utóbb szintén a nádor hálójába került s hogy ennek leányát, a szép Esterházy Juliát megkaphassa, 1643. szintén elhagyta hitét. Még ez évben karácsony táján kellett Kis Bertalannak is Sárvárt elhagyni és száműzetésbe menni Répczeszentgyörgyre. Fiai Ádám és Pál Königsbergben tanultak. Ádám Kassának volt buzgó lelkésze hosszú ideig.

A lelkészek mellett a tanítók is mindig kiválók voltak Sárvárott. Beythe István után, aki 1565. ment el innen Alsólendvára lelkésznek, *Sibolti* Demeter (Tholnensis) volt a tiz éves Nádasdy Ferenc tanítómestere, aki 1565-68. állott a Nádasdyak szolgálatában s növendékét Bécsbe is elkísérte. Hálás tanítványa 1568. júl. 14. írja az özvegy nádornénak, hogy Siboltiról, aki hallomása szerint „mindent pénzen vesz és munkájával szerez” híven gondoskodik. Így Sibolti még 1568. után is valószínűleg a sárvári iskolában tanított Nádasdyné oltalma alatt. 1579. Semptén volt lelkész. Atyja vagy testvére, Sibolti János (Tholnensis) pedig már 1562. Galgócon.¹²²

1600-ban *Cziczak* János volt a sárvári tanító, akit Sopronkeresztúrról hívtak ide; 1602-ben pedig a jeles *Pálházi Göncz* Miklós, a későbbi dunáninneni püspök, aki Magyar műve elé mint „gymnasiarcha Sárváriensis” írta a nevét. Az utóda *Dongó* Gergely (1575-1637), aki Sopronban és Grácban tanult, Nádasdy Ferenc pedig Boroszlóba és Wittenbergbe küldte ki a maga költségén. Sárvárról Csepregre ment át rektornak, innen pedig Horpácsra avatták fel lelkésznek 1607-ben. Mint kövesdi espereslelkész halt meg 1637. febr. 14-én 62 éves korában. Halálára Lethenyi István *Epicediont* (gyászverset) írt, mely nyomtatásban is megjelent (Csepreg 1637).

1608-ban a lelkészek a sárvári tanítót Báthory Erzsébet jóváhagyásával ismét Csepregre helyezték át, ami itt rendes szokás volt. Pásztory Gergely sárvári főudvarbíró ekkor Kanizsai Pálffy János somorjai rektort hívta meg, aki azonban átpártolt a kálvinistákhoz és nem jött el.

¹²¹ Irod. tört. Közlem. 1908. 225. Prot. Eht. Adattár VII. 159.

¹²² M. Prot. Ehtört. Adattár VII. 19. 20.

Pásztorynak 1608. jún. 7. kelt levele némi felvilágosítást ad a sárvári iskolának akkori viszonyairól. A tanítónak adtak évenként 20 frt készpénzt, fűszerszámba 4 frtot, 20 köböl buzát, 10 akó bort, 3 pint vajat, 10 pint turót, 25 tyukot, 8 ludat, 1 ártányt, 8 juhsajtot, 10 dugásat, ruhára 8 1/4 rőf „stande” posztót, két télre 1 hátsubát vagy 12 forintot. S a sárvári határban levő rét hasznából is kap valami költséget. És remélni lehet - írja az udvarbíró - hogy a fizetésben naponként jobb módjuk lesz. A deákok táplálására Báthory Erzsébet egy malmából szép sabathalis jár. És sok főnép is lakja e környéket, akikkel való ismeretség nem leszen káros, mert ezek is gyermekeiket taníttatván, fizetéssel és segítséggel lesznek. A tanítói jövedelem abban a korban tehát elég jónak volt mondható.¹²³

A fentiekén kívül még egy kiváló tanítóját ismerjük Sárvárnak s ez *Lethenyey István* volt. Szintén Báthory Erzsébet alumnusa, ki Wittembergből hazatérve 1611-1615. volt itt rektor. Már ekkor küldte meg a pápai evangélikusoknak Hutter Lénárd kompendiumából az úrvacsorai részt magyar fordításban s mivel valamelyik lelkész (talán Zvonarics) Pápán magánháza az úrvacsorát is kiszolgáltatta az evangélikusoknak, Kanizsai Pálfi János pápai lelkész „a lutheránusból lett kálvinista” egy durva, mocskolódó iratot készített ellene 1613. ily címen: „Sárvári konyhánál Lethenyey Istvántól Pápára némely csemege kívánóknak valami speciale gyanánt ajándékon egy Haydunak kecséje alatt küldetett fekete lével főt nyulhusnak abálása, vizsgálása és fűszerszámba való fogyatkozásának előszámálása”. Sárvári tanító korában írt Lethenyey Zvonarics Imre csepregi esperes műve elé is (Szentirásbeli hitünk ágai, Keresztur 1614) egy hosszabb magasztaló latin verset. És feltűnő, hogy Pázmány Péter is Alvinczi Péter kassai lelkész ellen írott „Az Calvinista Predikátorok Tüköre” című polemikus munkáját Lethenyey István neve alatt adta ki 1614. ily módon akarván a két protestáns felekezetet egymás ellen ingerelni. Lethenyey István még sárvári tanító korában vette nőül Zvonarics Mihály esperes leányát. 1615-ben Ikervárott, 1617. Lövön, Csepreg pusztulása (1621.) után pedig itt volt lelkész és esperes. Nádasdy áttérése után Kőszegen kapott új állomást, ahol 1653. késő vénségben halt meg.¹²⁴

1622-ben Zvonarics István, a püspök fia volt sárvári tanító, akit 1625. Czenkre vittek el innen lelkésznek. Az utóda Zdáni Mihály volt, akit 1626. Mesteri lelkészének avattak fel s 1630. Rábaszentmihályon, 1633. Ostffyasszonyfán, 1635. pedig Újkéren lelkészkedett.¹²⁵ 1632-34. pedig Nodificis István a sárvári tanító s egyszersmind a fiatal Nádasdy Ferenc nevelője is, akit Újkérre hívtak meg lelkésznek, később pedig (1641-46) Kőszegen volt magyar lelkész és kerületi főjegyző.¹²⁶

Csepregre a tanítókat rendszerint Sárvárról szokták mintegy előléptetésül áthelyezni s ezért valószínű, hogy az ismeretes csepregi rektorok: Kereszturi Mihály és Tompor Balázs 1599 előtt, Andreades Mihály 1602. előtt és Brunswick Tóbiás 1613 előtt, Potyondy István 1618 előtt, Galgóczy Miklós 1619 előtt, Kálmáncsy Vazul 1627 előtt és Szunyagovszky Mátyás 1628 előtt, Sárvárott is voltak tanítók.¹²⁷

¹²³ Fabó A. Codex Dipl. 40.

¹²⁴ Bothár D. Lethenyey István 13. l.

¹²⁵ Ker. jkv. V. 5. 127. V. 6. 20. és 68. l. Payr, Eht. Eml. 69. 129.

¹²⁶ Payr, Eht. Eml. 74. 131. Ker. jkv. 60. 78. 193.

¹²⁷ Fabó, Codex Dipl. 13. l.

Ifjabb Nádasdy Ferenc hitehagyása után különösen Losy Mihály sárvári plebánus üldözte 1651. az evangélikusokat. Nem engedte, hogy a saári lelkész bejárjon és kereszteljen s a péntek-falvaikat is szolgálmányokra és fizetésre kényszerítette. Nádasdy már 1647. sem engedte meg, hogy a saári lelkész Sárvárott istentiszteletet tartson.¹²⁸

c) Sárvár várához tartozó községek.

Saár. Egészen Sárvár tőszomszédságában épült. Már a r. kath. világban Kanizsay Ferenc idejében volt iskolája és temploma. Az 1519. évi összeírásban említetik a saári szessziók között: domus plebani, item domus scolae. És a saári tanulók alamizsna és köszöntés (rekordálás) fejében többszörös adományokban részesültek.¹²⁹ Perneszyth György, Nádasdy Tamás főtisztje 1551-ben úrnapiján már „a régi visszaélés elhagyásával” csupán himnuszokkal és egyházi énekekkel vezette ide a precessziót. És Tinódy Sebestyént, Nádasdy lantosát „ki megvetvén e halandó földi muzsikát, az égiekhez költözött” Perneszyth 1556. január 30-án a „saári atyák” hamvai mellé, vagyis a saári templom sírboltjába temette. A saári polgárok közül Asboth Benedek nevét ismerjük, ki 1625. Biró Katalint vette feleségül s 1641. válni akart tőle, mert Győrött a kis papokhoz állott szolgálatba s itt gyermeke is született.

A saári lelkész 1599. két forint, 1601. pedig egy forint adót fizetett, feleannyit, mint Magyarai, a sárvári lelkész. De a saári papnak is volt két jobbágya, kik régi szokás szerint bizonyos napokon szolgáltak és terményekkel is adóztak. Kis Bertalan püspök nagyölbői egyházlátogatásából tudjuk, hogy az itteni határban is tizenharmadfél hold föld és nyolc kasza alja rét a saári gyülekezethez tartozott. *Kőszegi Rozs* Balázs Magyarai István idejében saári lelkész volt, akit Thokoich György halála után 1600 körül hívtak Csepregre. De *Breznóbányai* Mihályról is bizonyosan tudjuk, hogy 1630-33. Saáron lelkészkedett. Bükre ígérkezett, de nem ment el. Az utóda 1633. *Bejczy* György lett. Ezután pedig *Dési* István következett, akit csak 1637. avattak fel Nagygeresdre. Ez azonban paphoz méltatlan életet élt. 1640-ben feleségét és adósságait otthagya, elszökött Saárról és áttért a római egyházba.¹³⁰

Nádasdy Ferenc áttérése után is a saári evangélikusok még megtartották templomukat s 1646. nov. 7. Cziráky és Botka biztosok a községben megjelenvén, a linci békekötés és az ezt követő országgyűlés határozata szerint a saári templomot és paplakot minden egyházi jövedelemmel és az oltári edényekkel együtt visszaadták az evangélikusoknak és Musay Gergely püspök a saári gyülekezet gondozását ideiglenesen Csatlós György patyi lelkészre bízta.

E nehéz időkben a szentgróti születésű *Orsich* György volt a saáriak lelkipásztora, akit 1636. Szentlénárdra avattak fel, 1646-ban pedig Szilsárkányban lelkészkedett. Még 1651-ben is Saáron találjuk s itt Nádasdy gróftól sok méltatlanságot kellett szenvednie. A tizenhatod- és malomjövödelmen kívül két jobbágját is elvette tőle. A következő 1652. évben már a szentivánfai *Horváth* Benedeket rendelte ide az egyházkerület, akit 1641. Szentlénárdra avattak fel, de csakhamar szülőhelyére Szentivánfára választottak meg. Saáron a legnehezebb viszonyok között négy évig (1652-56) lelkészkedett. Ez évben bekövetkezett haláláig egyszersmind esperese is volt az egyházmegyének. Az ő idejében is panaszt emeltek az 1655. évi

¹²⁸ Egyet. lev. Ia 7, 70. Lasnár G. saári lelk. jelentése. Ker. jkv. V. 6. 316. l.

¹²⁹ Békefi R. Káptalani isk. tört. 507. 509.

¹³⁰ Századok 1908. 275. Prot. Ehtört. Adattár VI. 117. 118. Ker. jkv. 12. 68. 181. 198. 201. Mokos Gy. Hercegszöllősi kánonok 121. l.

országgyűlésen Nádasdy ellen, hogy Saáron és Ikervárott elveszi a lelkésztől a tizenhatod- és malomjövödelmet, Sárvárott pedig nem engedi meg neki a keresztelést.¹³¹

Utolsó lelkészük a saáriaknak *Lasnár* Gergely volt. 1642-ben mint iváni tanítót avatták fel Egervárra lelkésznek. 1646-ban Szentlénárdon, azután Csepregen, 1651-ben pedig Nemesládonyban találjuk. Saárra Horváth esperes halála után 1656. jött s itt a legnagyobb szenvedések várakoztak reá. Nádasdy Ferenc gróf 1660. pünkösdszombat után való csütörtökön durva bántalmazással muskatérosokkal hányatta ki a parochiából, amint ezt Musay püspöknek maga írta meg rábabogyoszlói száműzetéséből.¹³²

Csénye. 1596-ban Samarjai Ambrus volt az evang. lelkésze. 1603-ban az iváni zsinat határozata szerint itt is Magyar István főesperes és Cziczak János kerületi jegyző tartott egyházlátogatást. 1628-ban Böczeheli János, 1630-31-ben a bánfalvai születésű Laátos Mátyás (Bondorfinus) a lelkész, kit később Sopronban találunk. Templomát az országgyűlési biztosok 1646. visszaadván, Musay püspök helyettes lelkészül Lakosi Gergely rábakovácsi lelkészt rendelte ide. Ez a gyülekezet is ifjabb Nádasdy Ferenc hitehagyása után sokat szenvedett. Musay püspök 1649-ben a vármegye előtt panasolja, hogy tizenhatod-jövödelmétől megfosztották. 1651-ben Galli György volt a lelkésze, akit 1642. Szákra avattak fel, majd pedig Ugodon és Simonyiban lelkészkedett. Eőri Erzsébet, a szili esperes leánya volt a felesége.¹³³

Ikervár. Az Egyesség Könyvének aláírásakor 1596. Szeremlénny János volt a lelkésze, ki a helységet már ekkor mezővárosnak (oppidum) mondja. Szeremlénnynek 1606. nov. 6. pere volt pogány kézbe akadtott Sömjéni Mihály komájával. Bódis Bertalan és Kopácsi Márton voltak az ügyvédek. Mind a kettőt az eklézsia megkövetésére ítélték. Az ikervári lelkészt az esperesek az 1602. évi csepregi zsinaton Lövőre ajánlották, de a lövőiek nem fogadták el. 1606-ban a tudós Zvonarics Imre, a püspök fivére volt itt a lelkész, ki a németkereszturi tanítóságból jött ide. Híveivel nem volt megelégedve, mert a nov. 14. tartott zsinaton panaszkodott reájok. 1615. máj. 21-én a lövői zsinaton Klaszekovics István püspök a jeles Letenyey István sárvári tanítót avatta fel Ikervárra lelkésznek, akit innen 1617. hívtak meg Lövőre. Az 1622. felavatott Ujvári András is 1628. febr. haváig lelkészkedett itt. 1628. május hava óta Ferrari András volt az ikervári lelkész. 1630-32. Muraszombati Mihály, kit ekkor egyháztanácsos presbyternek választottak meg.

Kis Bertalan püspök 1633. márc. 14. tartott Ikervárott egyházlátogatást, amikor *Mattyus* János volt a lelkésze, aki 1628. még Szécsényben szolgált. A gyülekezet filiája ekkor *Péterfalva* volt. A lelkésznek sok földje, rétje, halászó tava, malomjövödelme és több zsellére volt. Egyike lehetett a jobban dotált gyülekezeteknek. Nádasdy Pál gróf volt itt a földesúr (a jobbágyok közt egy Komári Péter nevű is), de (Telekesi) Török István is a gyülekezet jóltevői közt szerepel. Van iskolája és tanítója, aki magától Nádasdytól 12 köből gabonát kap. Külön díj jár a harangozásért és ha „halott föliben éjjeli szolgálatra” (virrasztásra) elhívják. A régi egyházi fegyelemre nézve érdekes a jegyzőkönyv következő pontja: „Vagyon az oltárra való fekete vászony, mely szögény Berkes uram lován volt, ez vászonyból oltárra való abroszt köll csinálni, meghagyván az nyakátúl fogva az fején valót, kívül Isten után nem járóknak és egyéb botránkoztatókra való csuklyát köll csinálni.” A lelkésznek is, ha a lakodalomba meg nem hívták, egy itce bort, egy pecsenyét és két cipőt tartoztak adni. (Adattár VI. 122.)

¹³¹ Ker. jkőnyv 360. l. Eht. Eml. 76. 132. Ker. jkv. 364. 396. 437. 458. Eht. Eml. 78. 132. 138.

¹³² Payr S. Az utolsó saári predikátor. Harangszó 1912. 2. l. Egyet. levéltár Ia 7, 70. Zsilinszky M. Vallásügyi táry. III. 118. Ker. jkőnyv. 204 359.

¹³³ Payr, Ehtört. Eml. 56. 71. 130. 139. Ker. jkv. 33. 310. 358. 359. 403. 427.

1634-ben már Egerszegi János volt az ikervári lelkész. Ugyanekkor egy ismeretlen nevű tanítója is volt a gyülekezetnek, ki Sárvárról Székér Katát jegyezte el feleségül. (Ker. jkv. 83. 94.)

1646-ban Ikervár is ott volt a visszakövetelt és visszaadott gyülekezetek között Péterfalva filiával. Musay püspök ekkor Horváth Benedek szentivánfai lelkészt rendelte ide helyettesnek. De csakhamar rendes lelkészt is kaptak Szentivánfalvai Benedek személyében, akit 1649. esperesnek is megválasztottak. 1651-ben Losy Mihály sárvári plebánus üldözte az ikerváriakat. Személyesen ment az ikervári iskolaházra, elvitte a mester mentéjét és az iskolás gyermekeket is megijesztvén, ezek a Rába vizébe szöktek előre és majdnem belehaltak.¹³⁴

Nyögér. A XVI. században anyagyülekezet. 1634. Sutoris Szalay János, 1651. pedig Szerdahelyi Mátyás volt a lelkésze. Musay feljegyzése szerint Nyögérnek mint anyagyülekezetnek Sótony és Bejcz volt a filiája.¹³⁵

Az 1662. évi országgyűlésre beadott sérelmek közt olvassuk, hogy Nádasdy a nyögéri templomot, paplakot és egyházi jobbágyságot is elvette és a plebánusnak adta.

Sótony. 1596-ban Csepregi Dianovics János volt a lelkésze. Később Nyögér filiája.

Rábasömjén. Régi magyar község, mely a sárvári urodalomhoz tartozott. R. kath. temploma nagyon régi, ablakainak egy része gótikus. 1596-1602. Kenézy Máté és 1608. Nagy Tamás volt a lelkésze.

Egyházlátogatás 1633. márc. 10. volt Rábasömjénben. Jelen volt ezen a sárvári udvarbíró Sibrik János is és Bogyoszlóból Telekesi Imre, Vasmegye esküdtje. A lelkész ekkor *Németh* János, ki 1615-ben Köcskön volt s már 1630. is itt találjuk. Neki is vannak jobbágysái, kik több napon neki szolgálnak. A filiája *Rababogyoszló*, melyben sem kápolna, sem egyházföldre nem volt. A földesúr itt is Nádasdy Pál gróf. 1641 előtt Gotthard Miklós volt itt a lelkész, ki ekkor Ölbőre távozott. 1651-ben pedig Fövenyesy János lelkészt találjuk itt, akit 1649. avattak fel a vasmegyei Gyarmatra.

Utolsó lelkészét 1660. Losy Mihály sárvári plebánus és Sándor Péter kapitány muskétásokkal üzte ki. Nemes Izdenczy Mihályért, kit szertartás és harangozás nélkül temettek el, a plebánusnak 10 bírodalmi tallért kellett fizetniök.¹³⁶

Nagyölbő. 1596-ban Polyáni Ambrus volt a lelkésze, 1628-30. pedig Szentlőrinczi Balázs. 1631-ben Dobroni Gábort avatták fel Ölbőre, ki azonban hamar eltávozott. Kis Bertalan püspök 1633. márc. 11. volt itt egyházlátogatáson. Nádasdy Pál gróf itt is a földesúr és a nemesek közül Koroknay Mihály, Ölbői Tamás, Lóránt István birtokosok. A gyülekezeti tagok közt említve Hering Pál és Hering János. A lelkész ekkor a dabronyi szülelésű *Basilides* Gábor volt. Ennek is két jobbágysa volt, akik még karácsonyi kappannal is tartoztak. Két filiája volt: *Kisölbő* és *Esztergách*. Ez utóbbi falut csak 1630. építették ujonnan és az egyházlátogatás alkalmával csatlakoztak Nagyölbőhöz.

1635-ben a kassai Philargirus Jakab került Ölbőre. 1641-ben pedig Gotthard Miklós lelkészt találjuk Ölbön, ki a püspök tilalma ellenére jött ide Sömjénből. Főként a Szelestey urak kedvéért hagyták meg itteni állásában. 1652-ben ismét Dobroni Gábor volt a lelkészük, kit

¹³⁴ Eht. Eml. 55. 100. 130. 136. 138. Mokos Gy. Hercegszöl. kán. 123. Adattár VI. 122. Ker. jkv. 1600. 7. és 135. 325. N. Múz. 2077. 75. I. Egyet. lev. Ia 7, 70. Lasnár G. jelentése.

¹³⁵ Payr, Eml. 55. 74. 136. Zsilinszky i. m. III. 206. Ker. jkv. 359.

¹³⁶ Eht. Eml. 55. 60. 84. Zsilinszky M. i. m. 205. I. Ker. jkv. 13. 22. 33. 191. 360. Adattár VI. 112.

azonban részegeskedése miatt elmozdítottak.¹³⁷ 1646-ban ennek temploma is visszarendeltetvén, Musay püspök a gyülekezet ideiglenes gondozását Szemenyei János rábabogyoszlói lelkészre bízta. Utolsó lelkészét Losy Mihály sárvári plebánus és Lándor Péter, Nádasdy várkapitánya 1660. pünkösd előtt való csütörtökön korbáccsal és puskaagglyal verte ki a parókiából a papnéval együtt.¹³⁸

Hegyfalu. Nádasdy Tamást ennek birtokába az 1556. megújított donációs levél alapján vezette be a vasvári káptalan. Már 1560. körül a harcias lelkületű *Reczés* János, a későbbi csepregi esperes volt a tanítójuk, akit ők maguk avattattak fel lelkészüknek. Kis István nevű 70 éves hegyfalui földműves még az 1633. évi egyházlátogatáskor is visszaemlékezett reá. 1570. márc. 14-én már mint hegyfalui lelkész irta alá nevét Szelestey Bernát özvegyének, Derseny (Berseny) Ruzsinkának végrendeletére. 1576. okt. 24-én Dragonus Gáspár soproni magyar-horvát lelkész Hegyfalun tartotta lakodalmát Leporini István özvegyével, Déven Katalinnal, Déven Mihály, volt zágrábi polgármester leányával.¹³⁹

Hegyfalu volt az első időben az egyházkerület rendes gyülesező helye. Már a megalakulás is az első dunántúli püspök megválasztásával 1576. valószínűleg itt történt. A második püspökről, Beythe Istvánról már bizonyosan tudjuk, hogy 1585. júl. 25. itt választották meg. Nádasdy Ferenc 1588. titkárát, Szentgyörgyi Gábort és Creuzer György csepregi lelkészt Hegyfalura küldte, hogy itt Beythével vitatkozzanak. A csepregi kollokvium után 1595. és 1597. volt itt zsinat. Reczés János csepregi esperes 1595. ide hívta a lelkészeket hitvallási irataink aláírása céljából. Magyar István is ezeket 1599. jún. 9. a hegyfalui zsinaton irta alá. Később még 1622. máj. 26., 1634. okt. 3. és 1641. okt. 12. volt itt kerületi gyűlés.¹⁴⁰

Reczés után 1596-ban *Lynbetich* Miklós volt a hegyfalui lelkész s 1633. kihallgatott tanuk még Nyulas István, Nárdai Miklós, Cziczak János, Göncz Miklós, Bársony Farkas és Farkasdi Márton nevű hegyfalui lelkészeket említenek. Ezek közül tudjuk, hogy Pálházi Göncz Miklós, a későbbi püspök 1607. volt Hegyfalun. Farkasdi Mártont pedig 1610-ben innen választották meg soproni magyar lelkésznek. Nárdai Miklósról pedig saját leánya Zsuzsanna (Csapó Jánosné), ki ekkor 48 éves volt, mondta, hogy atyja két ízben 14 évig volt hegyfalui lelkész.

A XVI. században még Zsédén is Hegyfalu filiája volt, de el akart tőle szakadni. Hegedüs Pál (köcski vagy széplaki) lelkész szolgált náluk. De Magyar István és Kőszeghi Balázs esperesek 1602. kitiltották innen, arra hivatkozva, hogy Zsédén Reczés és Tokoich esperesek idejében Hegyfalu filiája volt. Hegedüs ellen az is panasz volt, hogy patrónusa, Megyeri Pál protonotárius kedvéért Telegdi Miklós pécsi püspök posztilláit használja, míg más gyülekezetekben Kulcsár György beszédeit. (Ker. jkv. 1602. 35. l.)

Kis Bertalan püspök 1633. márc. 2. volt Hegyfalun egyházlátogatáson. Vele voltak Ferencfi Péter és Jánossy Miklós nemesek is, mint Nádasdy Pál gróf képviselői. A helység bírása Ihász Gergely, a gondnok Nagy Pál volt. A hallgatóság között katonarendet is említ a jegyzőkönyv. R. kath. csak egy volt a helységben. A lelkész ekkor Ságody Gergely, egyszersmind esperes, aki már 1628 óta itt volt és itt is halt meg 1646-ban. Filiája *Possafalva*, a mai *Pósfa* volt, melynek lakói megígérték, hogy templomukat még ezen 1633. évben megépítik. 1646-ban a kiküldött biztosok Hegyfalut is visszarendelték az evangélikusoknak s a püspök, mivel a leégett paplakba új lelkészt nem hívhattak, Ujkéri Mihály répceszentgyörgyi lelkészre bízta a

¹³⁷ Adattár VII. 115. Ker. jkv. 21. 35. 100. 189. 191. 385. 395. Payr, Eht. Eml. 74.

¹³⁸ Payr, Eml. 55. 129. 139. Egyet. lev. 7, 70. Zsilinszky i. m. III. 205.

¹³⁹ Régi m. nyelveml. II. 219. Prot. Eh. Isk. L. 1864. 548. Prot. Adattár VI. 97. Payr, i. m. 37.

¹⁴⁰ Payr, i. m. 57. Fabó A. Beythe I. 55. I. Ker. jkv. 92. l.

gyülekezet gondozását. Ságody halála után Dán Mihályt választották meg lelkészüknek. Ennek idejében 1651. Répceszentgyörgy nevében Chernel Miklós és Szilágyi István nemesek azt kérték, hogy Hegyfalu engedje át nekik „Poosfalva” filiát, de a lelkész ebbe nem egyezett bele, mert Hegyfalunak is szüksége volt Pósfalva jövődelmére. Nádasdy innen is 1660 körül üzte el a lelkészt.¹⁴¹

Egervár. Vasmegye egyik legrégebb vára. Az Egerváryak után a Kanizsayak, Nádasdyak, majd a Széchenyiek birtoka. Oly laza talajon épült, hogy egy ölnyire süllyedt a földbe. Régi boltíves kapuján ma már csak mászva lehet bemenni. Régi templomát, mely a pálosoké volt, a mohácsi vész alatt lerombolták. A mostani templom mellett még láthatók a pálosok kolostorának alapkövei. Itt őrzik Szent Benedek vértanú maradványait. Egerváry Bereck (Briccius) tinnini c. püspöknek pedig a XVI. századból érdekes sírköve van. (Lásd fényképét Vasm. mon. 279. l.) A torony közepén a keletre néző ablak jobb oldalán ez a felirat olvasható: „Nona idest 9. Junii 1592. Thomas Nádasdy liber baro de Kabod”. A baloldalon pedig: „1601. Laurentius Sennyei, posteritati consignavit Franciscus parochus Egervariensis”.¹⁴²

Nádasdy Tamás idejében Egervárát is Sárvárról kormányozták.^{VIII} Udvari orvosa, a buzgó evang. Körösi Gáspár 1554. szept. 3. járt itt öccsével, Nádasdy Kristóffal, hogy a régi várat megtekintse. Már ekkor is a templom bejáratánál márvány kőlapokra régi betűkkel voltak bevésve a Nádasdyak őseinek nevei. Nádasdy Kristóf magyarázta ezeket Gáspár doktornak. 1557. jan. 11. pedig Török Bernát jelentette Egervárról, hogy a külső várnak két bástyáját rovatta fel. Ez a Török Bernát, a Telekesi Törökök őse, Nádasdy Kristófnak volt főprefektusa Egervárott. A nádor Egervárát, úgylátszik, öccsének, Kristófnak engedte át, ki 1563. aug. havában Kőszegen vette feleségül Devecseri Choron János leányát, Margitot, akivel Kabold várát kapta hozományul. Ezek fia volt az a Nádasdy Tamás, akinek neve az egervári tornyon 1592. évszámmal van feljegyezve. Úgy az apa, mint a fia igen buzgó evangélikusok voltak.

Egervár első ismert lelkésze az a *Ságodi* Gergely, aki 1596. írta alá hitvallási iratainkat és 1628-46. Hegyfalun volt esperes-lelkész. Evangélikus volt bizonyára az a *Ferenc* parochus is, akinek neve 1601. évszámmal van a vártornyon feljegyezve. Ezeken kívül még csak *Lasnár* Gergely nevét ismerjük, akit 1642. nov. 12. avattak fel egervári lelkésznek a guari zsinaton s később Szentlénárdon, Csepregen, Nemesládonyban és Saáron lelkészkedett. Musay Gergely püspök 1646. évi uti naplójában azt írja, hogy az Egervár körül levő gyülekezetek neveit távolságuk miatt nem ismeri.¹⁴³

d) Csepreg reformációja.

Csepreg már a középkorban is mezőváros (oppidum) s mint ilyen a Kanizsayak birtoka. Bár Sopron megyében fekszik, de azért mégis a sárvári urodalomhoz tartozott. Szent Miklósról nevezett régi templomát állítólag még 1391. Kanizsay János, esztergomi érsek építtette. 1391-ből egy János nevű tudós lelkészét ismerjük, kit Mária királynő Sopronba nevezett ki, de a soproni polgárok, jogaikra hivatkozva, nem fogadták el. S 1448-ban is volt egy ismeretlen nevű plebánusa, aki által Széchy Dénes esztergomi érsek több soproni polgárt megidéztetett.

¹⁴¹ Prot. Adattár VI. 97. Payr, Ehtört. Eml. 139. Ehker. jkv. 352. 359. Dan M. neve után egykorú kéz írta a jegyzőkönyvbe: „Sanctus canonizatus”.

¹⁴² Sziklay J. Vasmegye monogr. 31. és 279. l.

¹⁴³ Szmollényi N. A középkori Szeged 119. Századok 1907. 736. Payr, Telekesi Török István 3. l. Sopr. Ehtört. 192. 264. Payr, Eht. Eml. 57. 79. 138.

Kanizsai Ferenc főispán korából is ismeretes *Sólya Máté* (Matheus presbiter de Chepreg cognomine Solya), akiről azonban nem tudjuk bizonyosan, hogy plebánusa volt-e Csepregnek, vagy pedig csak csepregi születésű. Az 1528. évi ápr. 3-án Sopron városában I. Ferdinánd király meghagyásából egy osztrák és magyar vegyesbizottság ült együtt (köztük Cuspinianus János, a bécsi humanista és Amade István magyaróvári várnagy), mely a Csepreg melletti Szentkirály (ma már csak pusztá) plebániájára és ennek Szakony nevű filiájára vonatkozólag úgy döntött, hogy ezek kegyurasága Kanizsai Ferencet illeti meg, akit e peres ügyben Bársony Boldizsár csókakői várnagy képviselt. Kanizsai ez alapon nyomban a nevezett Sólya Máténak adományozta Szentkirály és Szakony plebániáját.¹⁴⁴

Csepregen is a reformáció bizonyára Sárvárával egy időben kezdődött. Sylvester János időnként itt is tartózkodott. 1543. márc. 26-án például Bécsből betegen való visszatérése után innen írt levelet Nádasdynak. Velikei Márk győri püspök-helyettes 1551. a csepregi plebánusnak még hivatalos körlevelet küldt ugyan a soproniak megidézése és kiközösítése tárgyában, de ez még magában nem bizonyítja ennek r. katolikus voltát, mert a püspökök az evang. lelkészek felett is fenn akarták tartani főhatóságukat, mintha semmi sem történt volna. Vagy az is lehető, hogy Nádasdy ismeretes türelmességével a plebánust továbbra is megtartotta.¹⁴⁵

Korán voltak már Csepregnek jeles tanítói. Nádasdy rokona és főtisztje, Ákosházi Sárkány Antal 1557. május 25-én írja urának Bécsből: „Továbbá az mestert is megszereztem, ugyan jeleset és tudóst. Akkor is ott vala Olaszországban Páduában, amikor mi ott valánk, ez héten jött onnét, az felföldi mester is sokáig volt, de addig nem megyen reája, míg kegyelmeddel szemben nem leszen... adassa tudtára az csepregi uraknak, hogy mást ne fogadjanak, mert egy hitvány akar rá menni.” Hogy ki lehetett ez a Páduában járt és a Felvidéken is sokáig tanítókodott tudós, azt ma már nem tudhatjuk.¹⁴⁶ Gyalui Torda Zsigmondra nem gondolhatunk, mert ő Eperjesről 1554. a kir. kamarához ment át. Később *Deberhegyi Fabricicius* Gáspár volt a csepregi iskola rektora, ki 1562. ápr. 1. írja a nádornak, hogy népes és virágzó az iskolája, de még tovább szeretne tanulni a külföldön s ehhez Nádasdy segítségét kéri.¹⁴⁷

1560-ban Osvald János polgármester idejében a gyónó betegek már kehelyből is, tehát két szín alatt vették az urvacsorát. Az első ismert predikátoruk *Máté* nevű, akinek szőlője 1570. került eladás alá. Nem az a Sólya Máté volt-e ez, akit feljebb mint csepregi presbiter említettünk? 1571. okt. 29-én pedig már Moson város bírája kéri Nádasdy Ferencről az egyik csepregi papját, *Rusa* Imrét. A csepregieknek - írja a mosoni bíró - „anélkül is vagyon pásztoruk, mivel mind városul beérik.” Tehát már 1570 előtt is két evang. lelkészük volt a csepregieknek: egyik a Szent Miklósról nevezett főtemplomban, másik a Magyar-utcában. E meghívását szépen okolja meg a mosoni városbíró és jól fogja fel első reformátoraink misszionáriusi mozgékonyágát, midőn azt írja Nádasdy Ferencnek: „Mert tudja Nagyságod, az ő hivataljuk az, hogy mindenütt hirdessék az Isten igéjét városról-városra, falukról-falukra.”¹⁴⁷

És 1570 után a túlbuzgó *Reczés* János is már Csepregen van, aki huszonöt éven át munkálkodott itt mint lelkész és főesperes. Előbb Hegyfalun volt tanító, majd lelkész. A lutheri orthodoxia szigorú őre, egyébként is makacs, hajthatlan jellem, aki Szegedi Máté püspökkel is „baknyakat vont.” Ellenfele a csepregi kollokviumról írt históriás énekben kétségbe vonja

¹⁴⁴ Bunyitay, Ehtört. Eml. I. 373. Farkas Sándor, Csepreg tört. 45. 393. és 422.

¹⁴⁵ Bunyitay IV. 239. Sopron v. lev. Lad L. fasc. X. 374.

¹⁴⁶ Történelmi Tár 1911. 93. Takáts S. Rajzok a török világból I. 18.

¹⁴⁷ Farkas S. Csepreg tört. 408. I. Tört. Tár 1893. 575. Payr, Eht. Eml. 36.

tudományának alaposságát. De földesurának, Nádasdy Ferencnek teljes bizalmát bírta 1599. dec. 13. bekövetkezett haláláig. Úgy látszik Szegedi halála után a püspökségre számított és Beythének, a szerencsés vetélytársnak nem tudott megbocsátani. Eréllyel és jó sikerrel vezette úgy a gyülekezet, mint az iskola ügyeit.¹⁴⁸

Reczés idejében volt csepregi rektor és Reczés asztalánál étkezett a mecklenburgi Grosstädenből való *Gabelmann* Miklós fiatal tudós (1587-88), aki itt tanulta megismerni és megszeretni a magyarokat s később mint Rudolf király történetírója a németeknél szokatlan lelkesedéssel szólt a magyarok vitézségéről és egyéb erényeiről. Gabelmann már 1585. jött hazánkba s előbb Késmárkon volt két évig tanár, Horváth Stansith Gergely ajánlotta Nádasdy Ferencnek a csepregi iskola szervezése és vezetése céljából. 1588-ban Németújvárott Manlius János sajtóján adta ki „*Monomachia Hungaro-Turcica*” című hadtörténeti munkáját és Nádasdyhoz s ennek titkárához, Szentgyörgyi Gáborhoz latin ódákat is írt. De tanulmányainak folytatása végett Blotius Hugó bécsi császári könyvtáros közvetítésével 1589-ben Paduába ment ki, 1591. óta pedig Grácban a stájer rendek evang. főiskolájában volt tanár. 1593. óta mint haditudósító és történetíró járt a harcmezőkön, több művet is adott ki (*Mansfeldiana Militia Hungara*, Frankfurt 1597.) s Mezőkeresztesnél Borsodmegyében 1595. okt. 26. a harctéren esett el. Alig volt több 30-32 évesnél, kézíratait a bécsi levéltár őrzi.¹⁴⁹

Gabelmannal egy időben jött Csepregre a késmárki születésű *Creuzer* György, nagyőri lelkész, a volt fláciánus, akit rövid időre (1587-88) szintén Horváth Stansith Gergely szepesi alispán engedett át barátjának és rokonának, Nádasdy Ferencnek. Idejövételének az iskola szervezésén kívül az volt a célja, hogy a lutheri orthodoxiát, melyet itt Beythe István és társai már megingatni kezdtek, megerősítsék. Egyik vitairat a kryptokalvinista Lám Sebestyén ellen (*Sendbrief, Monyorókerék* 1587.) csepregi tartózkodása idején adta ki. 1588-ban pedig Nádasdy felhívására Hegyfaluban Szentgyörgyi Gábor és Gabelmann jelenlétében vitatkozott Beythével. Hogy Creuzer a fentebbi két évben lelkészi teendőket is végzett, ezt a Stieber Joakim nyéki lelkész házassági ügyében 1588. júl. 4. a soproni tanácshoz intézett levele tanúsítja. De második rendes lelkésze Csepregnek Reczés mellett már ekkor is *Tokoich* György volt. Beythével szemben, ki 1587. a csepregi zsinaton hirdette ki kánonait, Creuzer is egyházlátogatási törvényeket, valamint Gabelmannal együtt iskolai rendszabályokat is készített, melyeknek elfogadását és megerősítését 1588. márc. 3. kelt levelében kérte Nádasdytól.¹⁵⁰

Ugyanekkor a magyar *segédtanító* (collaborator) távozóban volt. Creuzer Nádasdyt kéri, hogy sürgősen töltsék be a helyét, mert különben kárt szenved a nevelés ügye. Ez a tudós és buzgó lelkész, úgy látszik, állandóan akart Csepregen megtelepedni, mert a családja számára (Hoffner strassburgi lelkész leánya volt a felesége) házat készült venni és Nádasdytól előleget kért rá. De a következő évben mégis hirtelen visszatért Nagyörbe. Talán Beythével való vitája keserítette el, vagy a patrónusa hívta vissza. Beythe később bosszusan írja róla: „Ím ezelőtt való időkben Crajczér Györgyöt hozták vala az egyességök megháborítására az Uristen szolgálinak. Az fölkerelkedék, elméne mind Gabelmannusával öszve.” 1590. már meg is halt.¹⁵¹

¹⁴⁸ Prot. Ehtört. Adattár VII. 47. IX. 93. Reczés özvegye még 1607. is életben volt. Farkas S. i. m. 409. l.

¹⁴⁹ Payr, Gabelmann M. Ev. Eh. Élet 1922. 3. 12. Palcsó, A késmárki lyc. tört. 16. Oestr. Pr. Jahrb. XIX. 111. Payr, Eht. Eml. 42.

¹⁵⁰ U. o. 44. l. Irod. Közl. II. 1892. 310. Payr, Fláciánus lelk. Magy. 7. 23.

¹⁵¹ Igaz mentség, Prot. Eht. Adattár VII. 73.

Creuzer és Gabelmann idejében a virágzás magas fokán állott a csepregi iskola. Az abecedáriusok mellett voltak a grammatikát tanulók és öreg deákok is, kik a kisebbeket informálták. Sopronból, Bécsből és Bécsujhelyből is hoztak ide gyermekeket cserébe, a magyarok mellett voltak tehát német tanulók is. Gabelmann idejében járt a csepregi iskolába Lackner Kristóf is, Sopronnak későbbi tudós polgármestere. Az 1585-ből való tanítói díjlevél szerint, ha a tanító a felső predikátornál nem akart étkezni, akkor ennek pótlásául 40 köből buzát kapott. A nagyobb gyermekek 1 forint, a kisebbek 40 pénz vagy 10 denár tandíjat fizettek. A két templom szőlejének borából 5 akót kapott. A hegyvám szedésekor ő vezette a lajstromot s ezért Nádasdytól 25 vödör must, a polgároktól pedig pennabor járt neki. A négy országos vásárkor is 4, illetve 2 pénzt kapott s ezenkívül harangozópénzt, gyertyapénzt, tűzi fát, Szent Gál kakasát stb. A kórusnak a collaborator (segédtanító) viselte gondját, litaniát, vecsernyét s minden nap primát énekeltek, zivatar idején pedig az öreg deákok harangoztak, hogy a hívek Istenhez könyörögjenek. A külső malmokból az öreg deákoknak buza és rozs jövődelem is járt, melyet a tanító osztott szét közöttük.¹⁵²

Reczés Jánossal egy időben volt Csepregen lelkész és esperes *Thokoich* György is. Beythe püspök mint ilyent hívta őt is 1576. okt. 12. Surányba egy istenkáromló ügyében. Thokoich is 25 évig szolgált Csepregen. Eleinte a városon kívül épült s Boldogasszonyról nevezett templomnak volt a lelkésze, 1592-ben pedig a Magyar utcában építettek egy leégett kápolna helyébe új templomot (gót tornyu, gerendás, az úgy nevezett alsó templom), mely 1652-ig maradt az evangélikusok birtokában s csak 1877. alakították át apácazárdává.

Reczés halála után egy rövid ideig ennek dolgát is Thokoich végezte. De 1600. már szintén meghalt. Özvegyének, Posghay Annának több lelkésszel is volt pere. 1591-ben még Beythe püspökkel együtt adott bizonyítványt Frankovics Gergely soproni orvos eljegyzése ügyében. S az 1595. évi adóösszeírásban Reczés mellett mint Inglini (Inquilini) György említetik s csak 2 forint adót fizetett, míg Reczés 10-et.¹⁵³

Reczés és Thokoich hű, sőt talán túlbuzgó örökösei voltak Creuzer és Gabelmann hithű lutheránus irányának. Ezek idejére esik a csepregi kollokvium 1591. június 2. és 3-ikán. S az ezt követő szenvedélyes hitvitákban a szigorú lutheránus pártnak, mely elbocsátás terhe alatt követelte meg szimbolikus könyveinknek aláírását, éppen Reczés és Thokoich voltak a fejei. A kollokviumon nem vettek részt a vitában, de a jegyzőkönyvet, mint hitelesítők, aláírták. Beythe püspök lemondása után mint főseniorok Klaszekovics és Magyar esperesekkel ők vezették a kerület ügyeit, nem csak az egyházakat látogatták, hanem Reczés lelkészeket is avatott fel. (Lászlai Benedeket és Ruber Vörös Jánost a csánigi gyülekezetben.)¹⁵⁴

Reczés halála után a kőszegi születésű *Kőszegi Rozs* Balázs saári lelkészt hívták meg ennek helyébe, aki mint esperes 1601-ben már Kőszegen járt vizitálni s itt azzal fenyegette meg Rusa Mihály kőszegi lelkészt, hogy leteteti hivatalából és fogva kísérteti Sárvárra. De neki is volt kellemetlensége a gyülekezetben, mert a csepregiek azzal vádolták, hogy egy kehely ő miatta veszett el. Még 1606. is csepregi lelkész volt, mert ez évi márc. 23. Gerencsér Mihály Kőszegi Balázs lelkész jelenlétében tett végrendeletet.¹⁵⁵

¹⁵² Payr, Eht. Eml. 39. l.

¹⁵³ Fabó A. Beythe Istv. 50. l. Payr, Eht. Eml. 45. l. Prot. Eht. Adattár. VII. 39. Az Inquilinus szokásos mellékneve lehetett Thokoichnak. Farkas S. Csepreg tört. 68. 400.

¹⁵⁴ Payr, Ehtört. Eml. 45. Fabó, Monum. I. 83.

¹⁵⁵ Payr i. m. 151. Egyet. levtár, Miscellanea Sopr. VIII. 78. Farkas S. Csepreg tört. 410. l.

Legkiválóbb lelkésze volt Csepregnek *Zvonarics* Imre, a püspöknek, Mihálynak öccse, aki már mint a nagyőri iskola növendéke verset irt Horváth Stansith Gergely felett mondott halotti beszéd elé (Bártfa 1597). 1601-ben pedig mint Nádasdy Ferenc alumnusa vitatkozott Wittenbergben Hutter Lénárd elnöklete alatt az Augustana cikkelyeiről. A csepregi zsinat 1602. Sopronkereszturra rendelte rektornak. Innen hamarosan Ikervárra hívták meg lelkésznek. 1607-ben pedig már Csepregen volt papja a magyarutcai templomnak, ahonnan később a főtemplom mellé helyezték át. Mint csepregi lelkész és esperes fejté ki ismeretes és értékes irodalmi munkásságát. 1614-ben fordítá le Hafenreffer Mátyás tübingeni tanár dogmatikáját „Az Szentírásbeli Hitünk ágai” címen, melyet Nádasdy Pálnak ajánlott. 1615-ben pedig Pázmány Péterrel polemizálva Sármelléki Nagy Benedek kőszegi rektor társaságában adta ki „Pázmány Péter pírónsági” című eredeti és értékes munkáját. 1621. jan. 6-án e tudós lelkészünk is Csepreg pusztulásának esett áldozatul. A verselő csepregi diák szerint „juhai mellett szenvedte meg a martíromságot.” Collalto és Esterházy zsoldosai ölték meg őt is.¹⁵⁶

A pusztulás előtti időből *Zvonarics* munkatársai közül még *Collár* Dénes nevét ismerjük, ki az alsótemplom lelkésze volt s mint ilyen 1612. irta alá nevét az Egyesség Könyvébe. Csepreg előljárói továbbá 1625. márc. 5-én a „szegény Istenben elnyugodott *Mihály* predikátor urunk” haláláról is emlékeznek. *Crucius* Kereszturi Mihály volt ez, ki előbb mint rektor tanított iskolájukban. Előbb Lozson volt lelkész, 1600-ban jött Csepregre s Thokoich özvegyével hosszabb pere volt. A pusztuláskor is ez lehetett az a lelkész, akit megsebesítettek s mindenét elprédálták.¹⁵⁷

Gabelmann után a rektorok közül ismeretesek még *Tompor* Balázs és a fentebbi *Kereszturi* Cr. Mihály, kik még 1596 és 1598 között irták alá szimbolikus könyveinket. Csepregi rektor volt egy ideig *Dongó* Gergely is, Nádasdy Ferenc alumnusa és *Fejér* János (1603), ki később (1631) újkéri lelkész. A jeles készültségű *Andreades* Mihály több évig is vezette a csepregi jóhírnevű iskolát. Magyarai műve elé 1602. ő is 18 soros latin epigrammát irt s mint „Frontisterii Chepreghiani Rector” jelzi hivatalát (a sárvári gymnasiarcha Pálházi Göncz Miklós mellett). 1606. nov. 14. panaszkodott, hogy midőn a templomot bekerítették, az iskola kertjét elfoglalták, most tehát más kertet kért helyette. 1607. jan. 20. még mint csepregi rektor hívta a kőszegi iskolában tanuló Kanizsay Pálfi Jánost Fertőszentmiklóstra tanítónak. Még 1607-ben Szakonyba avatták fel lelkésznek. 1608. végén Sopronba hívták meg magyar lelkésznek, itt próbabeszédet is mondott, de lakását és fizetését keveselvén, nem jött el. Ifjabb Nádasdy Tamás is tiltakozott az eljövetele ellen. 1614-ben Pozsonyba hívták meg, ahol még ez évben meg is halt. *Andreades* után *Kis* Bertalan, Báthori Erzsébet alumnusa is volt rektor Csepregen.¹⁵⁸

Ismert nevű rektor volt továbbá *Zvonarics* idejében a galgóczi nemes családból származott *Brunswick* Tóbiás, aki a hozzá fűzött szép reményeket azonban később csúfosan meghiúsította. 1613-ban ifjan jött Csepregre s itt 3 éven át nagy sikerrel működött. Az egyházkerület még a papi vizsgálatokat megelőző disputációk elnökévé is őt tette meg. 1616. aug. 1. kiállított elbocsátó bizonyítvány szerint, mely a legnagyobb elismeréssel szól Brunswick képzettségéről és erkölcsi életéről, „miként a trójai lóból a legvitézebb katonák, úgy jöttek ki az ő iskolájából is a kiváló képzettségű ifjak, kiket azután a sopron-, vas- és zalamegyei iskolák vezetésére küldöttek ki.” Az ifjú rektor hazájába tért vissza, ahol őt a szeredi templomban 1617. nov. 15.

¹⁵⁶ Ráth Gy. Lám Sebestyén 32. Kézirat N. Múz. Fol. Lat. 2077. 75. I. Szabó K. Rmk. I. 449. 457. és III. 983. 984. Payr, Ehtört. Eml. 178.

¹⁵⁷ U. o. 63. I. Farkas S. Csepreg tört. 103. 413. Ker. jkv. I. 12.

¹⁵⁸ Payr, Eht. Eml. 57. 58. 60. 161. Sopron Ehtört. 224. Prot. Ehtört. Adattár IV. 49.

galgóczi lelkésznek avatták fel. 1620-ban már püspöknek is megválasztották. Csepregen 1625. jun. 2-án ő iktatta hivatalába Kis Bertalan dunántúli püspököt. De a Thurzók áttérése után 1630. a hívek nagy megbotránkozására ő is csúfosan elhagyta hitét.¹⁵⁹

Brunswick utóda a csepregi iskolában *Potyondy* István volt (1616-19), szép készütségű ifju, aki Wittenbergben 1614. Meisner Boldizsár elnöklete alatt vitatkozott (De personali unione duarum personarum in Christo) és művét Nádasdy Pálnak, Klaszekovics püspöknek és Zvonarics Mihály sárvári esperesnek ajánlotta. 1619. máj. 9. avattatott fel és 1628. Peresztegen volt lelkész. Potyondyval együtt avattatott fel M. Huber Márk is (Isnensis), aki Csepregen tartott lelkészvizsgálati disputációját (De justificatione hominis, Keresztúr 1619.) nyomtatásban is kiadta.¹⁶⁰

Potyondy után ismét kiváló rektort kapott a csepregi iskola *Galgóczy* Miklós személyében. Ez is két évig (1617-19) tanult Wittenbergben Nádasdy Pál költségén. A reformátusok 1616. kiadták a II. helvét hitvallást magyar nyelven, s ez indította őt arra, hogy erre egy nagyobb vitairattal feleljen: *Quatuor Theologicae Controversiae de omnipraesentia carnis Christi, de sacramentis etc.* (Wittenberg 1619. 228 lap. Hallei magyar könyvtár). Művét ő is Nádasdynak ajánlja s előre jelzi, hogy rövid idő alatt evang. hitvallási irataink is (Pálházi Göncz Miklós tollából) meg fognak jelenni.¹⁶¹

Csepregen 1619-ben foglalta el rektori hivatalát s a pusztulás idején ő volt az, kiről a csepregi diák énekli:

*Hasonló formán szegény mester romla,
Maga személye lengyel kézbe juta,
Feje váltsága lőn neki nagy summa,
Főfő könyvei jutának prédára.*

1622. máj. 26. avattatott fel lelkésznek Fertőszentmiklósról és 1628. már esperes volt. 1632-ben is egy soproni elválási perben mint esperes irta alá nevét.¹⁶²

Az 1621. évi katasztrófa rettenetes volt Csepreg életében, Nádasdy Pálnak Bethlen Gáborhoz való pártolásáért kellett így meglakolniuk. Január 6-8-ig három nap és éjjel tartott a rettenetes vérontás, melyben sem nőt, sem aggot, sem gyermeket nem kíméltek. Az egész város a két templommal együtt lángoknak lett martaléka, a három harang is leolvadt. A tanuló diákok közül is sokat lekasztak. Az összeolvasható halottak száma, kiket a szentkirályi major előtt egy közös sírba temettek el, 1223 volt.

De nem estek kétségbe. Erős hittel és bizodalommal kezdték meg a romok felett az építést. A munkát az új lelkész, Zvonarics méltó utódja, a tudós és erélyes *Lethenyey* István (1621-43) vezette, aki Löwöről jött ide s élénk részt vett az anyagi ügyek rendezésében is. A templomokat újra felépítették, polgármesterük Kis Tamás Bécsben járt új harangokat öntetni s az iskolát is, amennyire lehetett, rendbe hozták. A parochia jobbágyainak szolgálmányait 1626. júl. 20. Wittnyédy János prefektus jelenlétében szabályozták. Sőt haladás volt a város életében, hogy Lethenyey 1621-ben Farkas Imrét, a németkereszturi kiváló magyar nyomdászt is áttelepítette

¹⁵⁹ Fabó A. Codex Dipl. 105. Payr, Eht. Eml. 169. 188. Ehker. jkv. 1625.

¹⁶⁰ Eht. Eml. 65. 129. Szabó K. Rmk. III. 1140. és II. 388.

¹⁶¹ Ribini, Memorabilia I. 423. 453. Szabó K. III. 1265. Payr, A Concordia-könyv legrégibb magyar fordítása. Ev. Egyh. és Isk. 1900. 332. l.

¹⁶² Spataki Füz. 1858. 391. Payr, Eht. Eml. 68. 128.

Csepregre. A pusztulás után megújult erővel így még újabb tizenkét évig virágzott a gyülekezet.

Lethenyey nagy eréllyel fogott a munkához. Jelen van a polgármesterek évi számadásain s a fontosabb okleveleket ő maga írja a város jegyzőkönyvébe. Szily Mihály nemest például, aki megalkudott a csepregi diákokkal s a nekik járó köből mérce gabonát pénzben fizette, utasították, hogy ezután természetben fizesse „Cantor számra buzával és rozssal”, hogy a diákok kárt ne szenvedjenek. Teljes mértékben bírja Nádasdy Pál grófnak és nejének Révay Juditnak bizalmát. Ezek támogatásával indítja meg gazdag irodalmi munkásságát. Miként elődei, ő is rendületlen harcosa a lutheri orthodoxiának; a reformátusokkal s különösen Kanizsai Pálfi Jánossal vitatkozott, akinek nem tudta megbocsátani, hogy a mi iskoláinkban tanult s tőlünk pártolt át a kálvinistákhoz. A kereszteri nyomdászt is azért hívta át Csepregre, hogy annál könnyebben adhassa ki műveit.¹⁶³

Farkas Imre 1610 óta dolgozott Sopronkeresztúron a Nádasdyak oltalma alatt. A nyomdának úgy jutott a birtokába, hogy elődjének, Manlius Jánosnak özvegyét feleségül vette, akivel a sajtót is örökölte. Már 1621. megkezdte Csepregen a munkát a Cser-utcában s a tizenkét év alatt sok értékes művet bocsátott napvilágra. Egy 1621. évi naptár volt az első csepregi nyomtatvány. Több naptáron kívül a csepregi sajtó kiválóbb termékei: Zvonarics György vitairata Pécseli Király Imre ellen (1626); Zvonarics Mihály posztillái (ennek költségeihez Takács Miklós, Nádasdy csepregi ispánja és Kis Tamás csepregi polgármester is hozzájárultak) és urvacsorai kátéja (1627, 1628, 1643); a dunántúli egyházi kánonok (1630); Mihálykó János eperjesi lelkész és Nádasdy Pál imádságos könyve (1630 és 1631); a csepregi graduál (egyetlen példánya sem maradt fenn); Evangéliumok és Epistolák (1631, 1636, és 1643); Scholtz Jeremiás soproni orvosnak a balfi fürdőt ismertető műve (1631).¹⁶⁴

Lethenyey István műveiből Csepregen jelentek meg: 1. Succincta Diatyposis (ipának, Zvonarics Mihálynak versben írott rövid latin életrajza 1625); 2. Az Calvinistac Magyar Harmóniájának meghamisítása (Felelet Samarjai János uniói kísérletére 1633); 3. Szentírásbeli Hitünk Ágainak rövid öszveszedése (Hutter Lénárd kompendiumának fordítása 1635); 4. Epicedion (Dongó Gergely kövesdi esperes, volt csepregi lelkész halálára 1637). De a többi csepregi nyomtatványokat is ő nézte át és látta el előszóval vagy ajánló versekkel. Művei iránt Révay Judit is érdeklődött. Hittani művét például elolvasta és nagy dicsérettel szólott róla.¹⁶⁵

Munkatársai, az alsó templom lelkészei közül ismeretesek a fentebbi Kereszteri *Mihály* pap, 1625-ben pedig Kis Bertalan püspök megválasztásakor már *Dongó* Gergely volt a második csepregi lelkész s a városi jegyzőkönyv szerint itt volt 1628-ban is. 1632-ben egyháztanácsosnak választották Kis Bertalan püspök mellé. 1634-ben Kövesdre ment át s ott halt meg mint esperes. Utána *Savanyó* Miklós volt a magyarutcai lelkész 1636-ig, aki azonban hivatalához nem méltó emléket hagyott a város jegyzőkönyvében. (Szénási Andrásné pálinkamérő asszonyt hamis mérték és a lelkész meghazudtolása miatt perelte be, akit ezért vasárnapi napon mindenki szeme láttára nyelvével a pellengérhez kötöttek.) De ezután már Savanyó sem sokáig maradt Csepregen, mert 1636. dec. 7. már *Teutonides* János az utódja, ki 1628-30. lozsi

¹⁶³ Payr, Az evang. Csepreg puszt. Prot. Szemle 1898. 209. Farkas S. i. m. 411. Bothár D. Lethenyey István 16. Ker. jknyv V. 5. 127 és V. 6. 19. l.

¹⁶⁴ Payr, Farkas Imre könyvnyomtató. Soproni Nemzetőr 1908. szept. 6. Fabó, Monum. I. 89. Payr, A csepregi graduál. Ev. Ehi Élet 1912. 41. Könyvszemle 1878. 269. l.

¹⁶⁵ Bothár D. i. m. 26. l.

lelkész volt. 1637-ben az egyházkerület Pozsonyba ajánlotta magyar-tót lelkésznek, ahová meg is választották s 1645-ig volt itt hivatalban.¹⁶⁶

1639-ben Nagy János volt a csepregi alsó lelkész, kit azonban részegsége és egyéb hibái miatt Szily Gáspár tisztartó és Takách Miklós polgármester hozzájárulásával elítéltek és 1640-ben állásából el is mozdítottak. Két Nagy János is volt ekkor lelkész a kerületben. Mind a kettőt 1631. avatták fel, az egyiket Ságra Kemenesaljára, a másikat pedig, ki komáromi születésű szerzetes volt, Hidegségre Sopronmegyébe. S az egyik 1642. Terestyénfán, 1646. pedig Bucsun volt lelkész. A csepregi Nagy János dolgai inkább a kilépett szerzetesre vallanak.

Az utolsó csepregi kollégája Lethenyeynek a veszprémi születésű *Godi* Imre (előbb szanyi plebánus és győri kanonok) volt, aki Légrádról jött ide. A fiatal Nádasdy Ferenc gróf 1641. szept. 17. mint csepregi alsó lelkészt hívta Lékára predikálni és Csepregen volt még 1644. ápr. 20-án is. (A neje Kecskés Katalin.) Csak 1646-ban találjuk Bozsokon s majd Kőszegen. Ő tehát megmaradhatott az alsó parochián akkor is, mikor Lethenyeynek a felsőből már távoznia kellett. A városi jegyzőkönyvbe irt peres ügyéből látjuk, hogy neki is voltak jobbágjai.¹⁶⁷

A rektorok közül a kárvallott és megsebesült *Galgóczi* Miklós még részt vett az iskola újjászervezésében, de 1622. már Fertőszentmiklósról ment lelkésznek. Utódai közül csak *Szunyagovszky* Mátyás ismeretes, ki Zvonarics posztillái elé 1627. szép latin verseket irt és *Kálmáncsai* Vazul (Basilus), ki még 1627. váltotta fel amazt. Ez utóbbi légrádi születésű volt. A város jegyzőkönyvébe, melybe többször irt be szerződéseket, e latin párverset irta magáról:

*Haec Kálmánczy actis scripsit, qui natus in oris,
Sed Csepregiana nunc premit arva Scholae.*

Valószínűleg 1632. máj. 12-ig maradt Csepregen, amely napon lelkésznek avattatott fel és pedig az egyházkerület akaratából, amely őt Illésházy Gáspár leányához, Bethlen Péterné grófnéhoz küldte udvari lelkésznek. Illésházy levélben kért udvari lelkészt a leánya számára és az egyházkerület a négy kandidátus közül Kálmáncsait szavazattöbbséggel választotta meg. Ismeretes még *Szentmiklósi* János is, ki 1637. nov. 11-ig volt itt a rektor, amikor Kövesdre távozott lelkésznek s 1650-1674. Kajáron volt lelkész és esperes. 1638-ban a kerület nagy reménységgel várta, hogy a „csepregi kollégium megépül” s ez fog a falusi gyülekezeteknek tanítókat nevelni.¹⁶⁸

A földesurakon kívül egyéb áldozatkész polgárai is voltak Csepregnek, mint a fentebb említett Takács Miklós ispán és Kis Tamás polgármester. De nagy csapás volt a gyülekezetre nézve, hogy Nádasdy Pál már 35 éves korában 1633. okt. 15. váratlanul elhalt. Fiatal özvegyét, Révay Juditot Esterházy Miklós nádor Forgách Ádámnak szerezte feleségül s ennek fejében 1638. áttértette. Ezt a lépését még saját fia is elítélte, akit Kis Bertalan püspök és Lethenyey továbbra is evang. szellemben neveltek.¹⁶⁹

A püspöknek 1641. elején még nagy tervei voltak. Nagyszabású főiskolát akart építeni Csepregen „öreg auditoriumot, pítvart s a mestereknek és deákoknak házakát és kamrákat”. Szép körlevelet bocsátott ki e tárgyban s Széchy György özvegye, a buzgó Homonnay Mária

¹⁶⁶ Ehker. jkőnyv 1637. 147. l. Schmidt K. J, A pozsonyi ehk. tört. 102. l.

¹⁶⁷ Ker. jkv. 1639. 175. 205. Farkas S. i. m. 417. Payr, Eht. Eml. 65. 129. 212.

¹⁶⁸ Fabó, Monum. I. 89. Klein S. Nachrichten II. 530. Ehker. jkőnyv 1632. 45. 1638. 163. I. Hrabovszky Gy. Scrinium, Antiqu. Payr, Eht. Eml. 73. 76. 85. 148. 342.

¹⁶⁹ Payr, Révay Judit, Nádasdy F. édesanyja 15. l.

nyomban 25 tallért küldött Murányból a csepregi iskolára. Eközben azonban Esterházy a fiatal Nádasdy Ferencet is magához édesgette s a nagyratörő húsz éves ifju a szép Esterházy Julia kezéért kész volt evang. hitét is elhagyni. Az 1643. jún. 9. Csepregen tartott kerületi gyűlésre még Bezeredy Györgyöt küldte el követül s a jelenlevők talán nem is sejtették még a közeli nagy veszedelmet, de már ez évben nov. 25-én a csepregi felső templomban kijelentette az ismét zsinatra összejöött lelkészek és világiak előtt eltökélt szándékát és jezsuitákat fogadott udvarába, akik már eddig is körülvették. A kerületi jegyzőkönyv e szomorú eseményről mélyen hallgat (érthető okból) s a nov. 25-iki összejövetelt nem is említi. De Esterházy részletesen megírta Lamormain jezsuita gyóntatónak. Lethenyeynek a felső parochiából távoznia kellett, a kőszegiek hívták meg lelkészükné. De az alsó parochián Godi Imre még megmaradhatott s itt habár sokat kellett is szenvedniök, még kilenc évig (1643-52) volt az evangélikusoknak lelkészü.¹⁷⁰

Időközben (1644-1645) azonban Nádasdy a két alsó templomot is (Szent Katalin és Boldogasszony templomát) elfoglalta az evangélikusoktól s Godi Imrét is elűzte. De 1646-ban a kiküldött biztosok ezeket visszaadták s a már behelyezkedett új plebánust ki is utasították. Musay Gergely püspök nov. 11-én a galáciai levél 3. fejezete alapján mondott beszédet (de iustitia legali et evangelica) a visszafoglalt alsó templomban és Büki Szabó Mihály büki lelkészt rendelte ide helyettesnek, akit a nemesládonyi ker. gyűlés 1647. jún. 25. rendes lelkésznek is megválasztott. A biztosok távozása után azonban Budai István tiszttartó s Tömpör, Geregye, Sánta pápistává lett tanácsbeliek nyolcad magukkal felszólították a helyettes lelkészt, hogy rakodjék ki a parochiából és adja át a templom kulcsait; diákjainak nem engedték meg, hogy a városban mendikáljanak, egy kelyhet sem adtak neki vissza, s a város jövedelméből sem fizettek az alsó templomra többé semmit. Büki Mihály 1648. dec. 8. is kérte az ágfalvi kerületi gyűlést, hogy a Nádasdytól szenvedett jogtalanságok miatt engedjék őt más gyülekezetbe átmenni, de ezt „a lelkek veszedelme nélkül” nem engedhették meg s legalább az országgyűlés végéig még Csepregen kellett maradnia. Már 1649. is folyamodott az egyházkerület és panaszolta, hogy Szenttamásy Máté plebánus elvitte az alsó templom kelyhét, Réczey György prefektus pedig az alsó lelkész minden jövedelmét elvonja, úgyhogy ennek a napi eledelét vagy úgy kell összekoldulni, vagy pedig távozni kénytelen. Büki Mihályt 1651-54 ismét a büki gyülekezetben találjuk.¹⁷¹

Ebben a küzdelmes évtizedben volt Csepregen lelkész rövid időre *Németh* (Teutonides) György, *Kovácsics* Benedek, *Horváth* András 1651. (ki 1646. Cirákon volt) és *Lasnár* Gergely, a későbbi saári lelkész. Az utolsó csepregi lelkész pedig 1651-52. *Perennyei* András volt. Ennek idejében az evangélikusok már igen sokat szenvedtek, akik áttérni nem akartak, azokat Sárvárra hurcolták súlyos fogságba s némelyiket itt halálra is kínozták. Midőn Perennyei 1652. Szentháromság vasárnapján meghalt, a polgármester és céhmester az alsó templom kulcsát elvették és a szuperintendensnek valamint a temetésre egybegyűlt lelkészeknek meghagyták, hogy többé az alsó parochiába se merjenek Nádasdy tudta nélkül predikátort hívni. Majd pedig június 4-én a polgármester és városbíró a parochiára berontván, a helyettes lelkészt és az elhalt lelkész özvegyét árva gyermekeivel együtt a paplaktól kitzsigálták és oly súlyosan bántalmazták, hogy a helyettes lelkész el is ájult. Perennyei Andrásné, kinek Csepregen már magánházban sem volt maradása, még ebben az évben

¹⁷⁰ Prot. Eht. Adattár V. 47. Payr, Eht. Eml. 194. Ker. jkv. 1643. 221.

¹⁷¹ Farkas S. i. m. 417. Prot. Eht. Adattár V. 50. Payr, Eht. Eml. 78. 133. 239. Ehker. jkőnvv 320. 1.

folyamodott Sopron városához menedékhelyért, ahol kenyérsütéssel akarta magát és két árva gyermekét eltartani.¹⁷²

Ez volt utolsó kegyetlen jelenete a protestáns Csepreg második és most már végleges pusztulásának. A protestantizmussal, a fényes főiskola és könyvnyomda megszűntével Csepregnek virágkora is eltűnt és soha többé a r. kath. világban vissza nem tért. Világos példa arra, hogy melyik egyház szolgálta hazánk történetében igaz sikerrel a kulturát. Az üldözések idején egyes családok messze elköltöztek Csepregről. Így például *Csepregi Turkovics* Mihály Erdélybe vándorolt ki, 1648. kolozsvári, 1663. nagyszebeni lakos, ki Amsterdamban is járt és több művet fordított magyar nyelvre. Apaffy fejedelemnek kedves embere volt. Hasonlónevű fia kolozsvári tanár és lelkész volt. A Turkovicsok a Dunántúlra bevándorolt horvát családból valók. Egy Thurkovics már 1555. levelet ír Nádasdy Tamásnak. Turkovics Mátyás 1649. szentmiklósi lelkész volt.¹⁷³

e) Kapu várához tartozó rábaközi gyülekezetek.

Kapuvár. A Nádasdyak urodalmainak második központja. 1547-ben már egy Kapuy Mihály nevű lelkésze van, kinek Sárvárra az evang. vallású Zoltán Imre sáfárhoz írt levele maradt fenn, s aki valószínűleg már maga is a reformációhoz csatlakozott. Tanítója is 1550. már olyan volt Kapuvárnak, aki Erasmus műveit és a bibliát olvastatta. Nádasdynak több tanuló diákja is volt Kapuvárott. Bánffy János 1550. jún. 5. írja, hogy szorgalmasan tanulnak, de mivel könyvek nélkül nem boldogulhatnak, Erasmusnak *Colloquia* és *Apophthegmata* című műveit kéri a Bécsben időző Nádasdytól. Nádasdy László pedig szintén Kapuvárról 1550. jún. 23. írott levélben köszöni meg Nádasdynak, hogy más nevelőt szerzett nekik s ez által könyveket vásároltatott a maga és a többi commilito részére. De amit legjobban kívánt, azt nem kaphatta meg, t. i. a bibliát, amelynek olvasása az ő lelkét jobban kiművelheti és vallásosan informálhatja. Más alkalommal tehát bibliát kér. Preceptoruk beteg, de remélik, hogy meggyógyul. Itt tehát úgy a lelkészt, mint az ismeretlen nevű preceptorukat már evangélikusoknak vehetjük.¹⁷⁴

Későbbi lelkészei közül ismeretes Laurentiades János 1616-ból, Sztás István 1630-31-ből, Szombathelyi András 1632-ből. 1633-ban Lakosi Gergely bucsui lelkészt rendelte ide az egyházkerület, aki már 1634. Vámoscsaládra távozott. 1635-ben Lörinczfy Pált avatták fel kapuvári lelkésznek. Ifjabb Nádasdy Ferenc nyomban áttérése után innen is elűzte az evang. lelkészt. Musay püspök 1646. már Baboth filiájának mondja s a kiküldött biztosok sem adták vissza a Fertőszentmiklóson 1646. nov. 16. kihallgatott kapuváriaknak az evang. templomot.¹⁷⁵

A kapuváriak ezután mint leányegyház kezdték a baboti lelkészt maguk közé kihozatni. De már 1649. panaszzal, hogy a plebánus, ki az egész kapuvári lakosság akarata ellenére csupán 3-4 urodalmi ember kedvéért és a többi lakosság megfélemlítése végett tartózkodik a várban, Szentháromság ünnepe után a 13. vasárnapon a bírót és azt a polgárt, akinek házában a lelkész predikált, elfogatta és bilincsekbe verette. Cziráki Ádám alispán, akihez ez ügyben folya-

¹⁷² Prot. Eht. Adattár V. 56. Farkas S. i. m. 418. Payr, Eht. Eml. 195. 198. Payr S. Az utolsó csepregi papné levele. Harangszó 1919. Sopron v. levéltár Lad. XII. et M. fasc. X. 55.

¹⁷³ Bód P. Magy. Athenás 310. Szabó K. Rmk. I. 800. 1006. Dézsi L. Misztótfalusi Kis M. 169. Századok 1900. 172. Takáts S. Rajzok a török világból III. 95.

¹⁷⁴ Payr, Prot. volt-e Nádasdy T. 14. 16. 30.

¹⁷⁵ Payr, Eht. Eml. 67. 73. 74. 137. Hist. Dipl. App. 72.

modtak, megintette ugyan a plebánust, de ez még szigorúbb fogsággal fenyegette meg a bírót és az esküdteket. Somogyi Mihály kapuvári számtartó is gyalázta és azzal fenyegette őket, hogy ha még egyszer behozzák a predikátort, azt is megöleti és közülök is néhányat. Szentháromság 15. vasárnapján pedig a plebánus bezáratta a Rábafolyónál épült kaput és a hidat urodalmi szolgálkkal őriztette, úgyhogy a baboti lelkész nem is jöhetett be predikálni. Cziráki alispánhoz ujabban is hasztalanul folyamodtak. (Ker. jkv. 322. 346.)

Babot. Lelkészei közül Szerdahelyi Mátyás 1610-ből, Horváth Mátyás 1651-ből és a civakodó, és rendetlen életű Újvári Máté 1654-ből ismeretes. Nádasdy áttérése után a templomot és paplakot csak nehezen tudták a babotiak visszaszerezni. A kapuvári lelkész elűzése után ezekhez is a baboti lelkész járt ki. Felnai Ferenc, a szombathelyi káptalan prépostja itt 1649. máj. 20. egyházlátogatást tartott s a babotiakat Kapuvárra idézte, azt kívánta tőlük, hogy bocsássák el predikátorukat, vagy pedig a r. kath. papnak is ugyanannyit fizessenek, s midőn ezt megtagadták, ötöt közülök letartóztatott és júl. 7-ig fogságban tartott. 1654. jan. 19-én Musay evang. püspök is meglátogatta Babotot. Ekkor a templomból csak a pusztá falak álltak s a lelkészi jövedelmek legnagyobb részét a kapuvári plebánus foglalta le.¹⁷⁶

Bogyoszló. 1628. *Jaszkey* Péter volt a lelkésze, aki 1618. a körmendi esperességhez tartozó Szentkirályon volt református lelkész. A csepregi zsinaton az 1628-ik évben az ismeretlen nevű bogyoszlói tanító is jelen volt. 1630-ban Győrvári Ferenc nicki lelkész ígérkezett titkon Bogyoszlóra, de nem engedték ide jönni. 1630 óta Ferrarius András itt a lelkész, kit 1632. egyháztanácsos presbyternek, 1635. pedig rábaközi alesperesnek is megválasztottak. Az 1635-ben felavatott Kola István sajtoskáli lelkész is bogyoszlói születésű volt. 1646-ban *Jobaház*, *Csáford* és *Potyond* volt a filiája, lelkésze pedig Szemenyei János, akit Musay püspök Ölbőre rendelt helyettesnek. 1651-ben Büki György lelkészt találjuk Bogyoszlón, akit 1647. avattak fel Egyházasfalvára.¹⁷⁷

Rábapordány. Ezt a lakói csak 1610 körül szállották meg. Első lelkészük *Csanaki* István volt 1614-1625-ig. Ennek meghívásakor még nem volt külön predikatori ház, hanem Becző Miklós házában lakott. Csanak utóda Somogyi István lelkész volt, akit 1631. felesége erkölcstelen élete miatt fosztottak meg hivatalától. Az 1654. évi egyházlátogatáskor *Sutoris* János volt a lelkésze, Ách János a tanítója és *Dőr* a filiája.¹⁷⁸

Ez az Ách János pordányi tanító 1652. Hagymássy Miklós özvegyének, Maróthi Zsuzsannának unokáját, Ostffy Katalint kérette meg feleségül. Miskolczi Mihály szentgróti lelkész és Laskói János seregvajda voltak a kérői. A gyűrűváltás, keszkenőkiadás és kézfogásbeli lakodalom meg is történt. De az előkelő családból való nagyanya mást gondolt. Iváni majorjából üzente meg a tanítónak és a püspöknek, hogy sohasem fogja unokáját Ách Jánosnak adni. A tanító bepanaszolta Hagymásynét a kerületi gyűlés, mint egyházi törvényszék előtt. Majd pedig az ítéletet be sem várva, „vakmerőképpen adta magát házasságra ujonnan ugyanott Pordányban és magát megesküdtette pápista pappal.” A kerület Ách Jánost emiatt „eliminálta (elmozdította) az scholamesterségből.” (Ker. jkv. 412. l.)

Szil. Mint a Nádasdyak birtoka (oppidum), anyagyülekezet volt már a XVI. században. Reczés János esperes már 1595. előtt tartott itt egyházlátogatást. *Kincses* Pál volt ekkor az első ismert lelkésze, akit innen Kőszegre hívtak meg. 1628-ban *Körösi* Imre volt a lelkésze, aki ugyanitt 1632. már esperes. († 1635. máj. 14.) Hivatalában igen szigorú volt. Szeredi Mihály szent-

¹⁷⁶ Eht. Eml. 61. Ker. jkönyv. 291. 322. 346. 360. Prot. Adattár VI. 166.

¹⁷⁷ Payr, Eht. Eml. 75. 129. 130. 137. 139. Adattár VIII. 31. Ker. jkv. 12. 21. 33. 100. 359.

¹⁷⁸ Eht. Eml. 63. Adattár VI. 172. 174. Ker. jkv. 150.

mihályi lelkészt hajdukkal kísértette a bíró házához és elzáratta. De emiatt Kőrösit is felfüggesztették esperesi hivatalától. 1635 óta *Eőri Nicolai* György alesperes volt a lelkészük, ki Sövényházáról jött ide. Leányát, Erzsébetet, Galli György simonyi lelkész vette feleségül. 1646-ban is a kiküldött kir. bizottság visszaadta Szilnek és *Kistata* filiának a templomot, paplakot és iskolát. 1654. is még Eőri Nicolai a lelkész és Szeleczy Márton a tanító. 1659. Szakonyi Miklós a lelkész.¹⁷⁹

Bodonhely. Itt keresztyén vitézlő rend lakott a várban és Kincses Pál szili lelkész itt már 1595. előtt hirdette az ígét. 1611-ben Tarlósi György, 1616. Magyar János, 1628. Siklósi Márton, 1632-ben Dvornicenus András (kit ekkor egyháztanácsos presbyternek választottak) és 1651-54. Szucsányi György volt a lelkész.¹⁸⁰

Barbacs is *Bőszárkány* (a régi jegyzőkönyvben Bel-Sárkány) filiával anyagyülekezet volt a XVII. században. Első lelkészeit nevük szerint sem ismerjük. 1631-ben Magyar János volt a barbacsi lelkész. Az 1646-ik évi bizottság az itteni templomot is meghagyta az evangélikusok birtokában. Lelkészük szolgálatában 1649. még *Dőr* is harmados volt. Ezért kívánta nevükben Bencsik György, hogy a lelkész fizetésében, háza építésében és a szántásban is harmadosok legyenek. Dóczi Boldizsár a dőriek nevében ezt nem akarta elfogadni, de a kerület kötelezte őket. Dőr ekkor tehát még Barbacs filiája volt. Az 1654. évi egyházlátogatáskor *Kranitz* Lőrinc volt a lelkésze, aki 1646-ban még Pásztoriban szolgált s már 1651. is itt volt.¹⁸¹

Szilsárkány. Anyagyülekezet volt már a XVI. században. Szörényi Kata, Kalocsai Mihály özvegye, a Pásztoriból való 76 éves nemes asszony 1652. vallotta, hogy őt már Sárkány templomában az akkori evang. lelkész (tehát 1576-ban) keresztelte. Más tanuk vallomása szerint is már Győr elveszte, tehát 1594 előtt volt evang. temploma és iskolája s az Ostffy familiának is volt itt udvarháza. A pusztai templomot gróf Nádasdy Pál idejében, tehát 1633 előtt építették újjá. A 70 éves Lőrincz Kristóf sárkányi lakos mondja 1652-ben: „Tudok az én életemben itt kilenc predikátort, legelső Farkas János.” A 83 éves Osbát Ambrus is emlékezett egy predikátorra, akit még Győr veszése előtt szállítottak a predikatori házba.

A fentebbi Farkas János 1615-ben volt sárkányi lelkész, 1627-30. pedig Győrvári Miklós. 1644-ben Palla György lelkészt találjuk itt, akit hanyagsága és egyéb hibái miatt a koltai gyűlésen bepanaszoltak. 1646-ban Orsics György volt a sárkányi lelkész, 1651-54. pedig Domsics István. Turóczi György tétényi lelkész is, ki 1630. Felpécen volt, 1652. említi az ő korábbi sárkányi hivataloskodását.

Domsics lelkész idejében Potyondi Ferenc Sopron megye esküdtje a sárkányiak nevében tiltakozott az ellen, hogy Pásztori mint filia hozzájuk tartoznék. 1654-ben Musay püspök tartott Sárkányban egyházlátogatást. 1674-ben Nagy András volt a lelkészük, kinek nevét a pozsonyi törvényszék jegyzőkönyvéből ismerjük.¹⁸²

Pásztori. A hívek vallomása szerint Sárkány filiája volt, bár sokszor a nagy vizek miatt nem látogathatták az anyagyülekezetet, sőt temetkezni sem lehetett Pásztoriban. Jegyzőkönyveink

¹⁷⁹ Payr, Eht. Eml. 75. 129. Fabó, Beylhe A. 61. Hist. Dipl. App. 72. Adattár VI. 179. Ker. jkv. 30., 44., 100., 404., 427.

¹⁸⁰ Payr, Eht. Eml. 64. Adattár VI. 171. Ker. jkv. 360.

¹⁸¹ Payr, Eml. 133. Adattár VI. 170. Hist. Dipl. 73. Ker. jkv. 325. 360.

¹⁸² Payr, Eht. Eml. 64. 70. 132. Adattár VI. 174. Ehker. jkv. 21. 232. 359. 375.

1646. Pásztorinak Kránicz Lőrinc nevű lelkészét említik, ki 1651. barbacsi lelkész volt. Az 1654. évi egyházlátogatáskor a vakbuzgó Megyeri Zsigmond volt Pásztori földesura.¹⁸³

Farad. Régi temploma napkelet felől a falun kívül, a paplak pedig a falu derekán a Tamásiba vivő országút mellett épült. Iskolát csak később építettek. Az úrvacsorai kehely 1638-ból való. A XVII. század elején Baranyay Máté volt itt az első ismert nevű lelkész, kit 1635. mint miskei lelkészt esperesnek választottak meg. 1628-ban Kőszegi Lőrincz, 1642-51. Somogyi Péter, 1654. pedig Orsics Péter volt Farad lelkésze. Tanítója 1654. a trencsényi Laczkó András volt. A filiája *Tamási*. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv csak 1654. szól róla s így csak a második korszakban fogjuk tárgyalni.¹⁸⁴

Keczel. 1651-ből Magyarbéli György, 1653-ból pedig Desericzki András nevű lelkészét ismerjük. Filiája *Edve*, az Edvi Illések származási helye. Az 1654. egyházlátogatáson is jelen van Illés Balázs a nemes vármegye esküdtje. 1646-ban is már Magyarbéli György volt a lelkésze.¹⁸⁵

Szentandrás. Első ismert lelkésze *Kola* János, ki mint niczki lelkész írta alá 1596. az Egyesség Könyvét, 1608. jan. 8. pedig mint szentandrás lelkész volt jelen Marcaltón Marcaltői Miklósné Zay Anna végrendelkezésén. Telekesi Török János és neje Gersei Pethő Margit voltak a gyülekezet buzgó patrónusai. 1612-ben Musich Pál a lelkész, aki 1618. a reformátusok gyűlésén Pápán is jelen volt „mint ubiquista”. Ezt a Musichot mint szerdahelyi lelkészt 1630. megintette a kerület, hogy a beteget ne gyógyítsa exorcismussal. 1630-ban Bathai Pál, 1634-ben Tarcsáni Jakab, ez után Szeredi István (ki 1628-ban Beleden volt) a lelkész, 1641-ben a szuchói Laurentiades Márton, 1646-ban Eöry György, 1651. ismét Szeredi István, 1654. Németi István, 1673. Borhidai Miklós.¹⁸⁶

Egyed. Eleinte csak Szentandrás filiája lehetett. Sem Kis Bertalan, sem Musay püspök jegyzékeiben nem szerepel. Mint a buzgó Telekesi Törökök birtoka jut nagyobb jelentőségre. 1651-ben Textoris Gergely, 1655-ben Csepregi János, 1664. pedig Andrae György volt a lelkésze. 1696-ban Magasy János volt a tanítója. 1717-ben itt is fegyveres erővel szüntették meg a nyilvános vallásgyakorlatot.¹⁸⁷

Mihályi. Ősi evang. gyülekezet, bizonyára még a XVI. századból való. Régi földesuraik a Kisfaludy, Ládonyi, Ujszászy, Kis és Káldy családból valók. A régi paplak a majorbeli kertnek a helyén állott s ebben egy *István* nevű volt a legrégebb ismert evang. lelkészük úgy 1600 körül. A lelkész halála után Ládonyi Demeter nem akarta, hogy a paplak pusztán álljon s a disznópásztornak adta lakásul, a kert alját pedig azóta a pap réjtjének nevezték. A háborúk miatt lehetett a lelkészi hivatal üresedésben. Az egyik tanú szerint Ládonyi a kastélyát is a templom köveiből építette. A második ismert *Pál* nevű pap Ládonyit ezért kérdőre is vonta: „Miért cselekedte ezt Kegyelmed, hogy az templomból építetted az kastélyt, nem leszesz nyomós az kastélyban.” Ládonyi azután meg is hagyta a feleségének, hogy a templomot megépítse. Ez az első Pál akkor volt lelkész Mihályiban „mikor a ráczok jártak erre”. Az új paplak azután a falu közepén épült a templom mellett. Ez a templom pedig „az kastély

¹⁸³ Ehtört. Eml. 133. Adattár VI. 177. Ker. jkv. 375.

¹⁸⁴ Eht. Eml. 128. 132. 137. Adattár VI. 168. Ker. jkv. 359.

¹⁸⁵ Adattár VI. 192. Eht. Eml. 88. 133. Ker. jkv. 360. 407

¹⁸⁶ Eml. 55. 129. Ker. jkv. 18. 21. 201. 359. Adatt. VI. 177.

¹⁸⁷ Eml. 89. 95. 208. Ker. jkv. 21. 360.

ellenében napkelet felől az falu közepiben” állott. Iskolát csak későn építettek „az régi papság helyén”. 1654-ben Csóka János volt a tanítójuk.

Pál papot Odor Balázs (ki 1654. évi kihallgatásakor 75 éves volt) hozta Mihályiba „mikor az ráczok reánk jártanak”. Pál pap idejében Kisfaludy Balázs földesúr eszközölte ki, hogy a lelkész minden második vasárnap Kisfaludra is kijárt predikálni „de azelőtt csak harmadosok voltak”. Kis Gergely házában is jártak ez ügyben és a predikátor is ott volt.

1628-ban *Szeredi* Mihály volt Mihályi lelkésze, akit 1612. Tétényre avattak fel. 1630-ban *Ladányi* Miklós lelkész volt itt. 1631-46. *Hegyfalui* Pál a mihályi lelkész, de az első Pál nevű pap nem ez volt. Ezután a buzgó *Szentmiklósi* János került ide, aki még 1665. is Mihályiban volt esperes. 1674-ben Zvonarics Sámuel, 1680. pedig Horváth György a lelkész. Egyházlátogatás 1654. volt Mihályiban, melyen résztvett Kisfaludy Gáspár földesúr is és Vadosfa részéről Radó János gondnok. Ennek adatai a II. korszak történetébe tartoznak. A két filia, *Kisfalad* és *Vadosfa* viszonyát hosszabb pereskedés után 1665-ben rendezték véglegesen.¹⁸⁸

Tótkeresztur. 1617. az alsólendvai Göncz István, 1631-ben Völcssey István, 1642-ben Gomboth Mátyás, 1651-ben Kereszturi Miklós, 1654-ben Balogh Miklós volt a lelkésze. Ez utóbbinak külön jobbágya is volt a parochia fundusán. 1651-ben a kerületi gyűlést is itt tartották. *Zsebeháza* 1647-ben a filiája volt. 1660. a csornai prépost tartott itt egyházlátogatást s mivel a kereszturiak temetőjüket és harangjaikat védve, ezeket meghuzatni nem akarták, közülök és a zsebeháziak közül néhányat perbefogtak és elítéltek. 1674-ben Balog István volt a lelkészü, kinek nevét a pozsonyi törvényszék jegyzőkönyvéből ismerjük. 1680-ban csak tanítójuk volt.¹⁸⁹

Németi. Mint a vármegye egyik székes helye a XVII. században nagyobb gyülekezet volt. Parochiája az Ostffy-szeren épült. 1646-ban Szenczi János volt a lelkésze, akit 1640. avattak fel. Az 1654. évi egyházlátogatáskor Szepesi János volt a lelkésze és Nagy István a tanítója. 1655-59. Örményi Miklós, 1665. pedig Simonides Jakab alesperes volt a lelkészü.¹⁹⁰

Páli. Anyaegyház, a lelkésze 1646. Gomboth Mátyás volt. Páli plebánusa, Soproni János 1635. dec. 12. a fertőszentmiklósi kerületi gyűlésen áttért hozzánk s esküvel kötelezte magát az ágostai hitvallás követésére.¹⁹¹

Beled. Már a XVI. században is anyagyülekezet. Magyar István esperes Cziczak János kerületi jegyző kíséretében már 1603. tartott itt egyházlátogatást. Lelkészei közül 1628-ból Szeredi István, 1630-ból Surányi György ismeretes. De volt náluk Magyarbéli György is. Ez utóbbiról és Szerediről 1648. azt vallják, hogy 20 egész esztendeig voltak Beleden. 1648-ban Dobronyi Gábor, 1651-54. Kola István a lelkészü. A tanítójuk 1651. Vég Gergely, 1654. Ruzanich Mihály volt. 1680 előtt idősb Bárány György is volt itt lelkész. Földesuraik Nádasdy Ferenc gróf és Cziráky Ádám voltak. Templomukat és egyéb egyházi javaikat 1645-ben elvették ugyan és a tisztartók fenyegetése miatt nem is mertek lelkészt hívni, de az 1646. évi bizottság visszaadta javaikat. E bizottság tagja volt Cziráky Ádám is, aki mint földesúr patrónusi jogaira hivatkozva, protestált. *Vicza* és *Vásárosfalu* voltak a filiái. 1648-ban Mátis

¹⁸⁸ Eht. Eml. 63. 72. 133. Adattár III. 16. VI. 186. Ker. jkv. 366. 422. 527. Spat. Füz. 1863. 553.

¹⁸⁹ Eml. 65. 69. 79. 133. Adattár III. 16. VI. 184. Zsilinszky III 204. Spataki füz. 1863. 553.

¹⁹⁰ Eml. 77. 133. Adt. VI. 182. Ker. jkv. 447. 484. 527.

¹⁹¹ Eht. Eml. 133. Ker. jkv. 111. 127.

Benedek a belediek nevében panaszt emelt Vicza filia ellen s azt kívánta, hogy ne csak a lelkész szolgálatában, hanem a teljes fizetésben is harmadosok legyenek.¹⁹²

Vág. 1611. Pápai János, 1631-ben Talabor Jakab, 1641-ben Fodor Mihály, 1651. Völcsi István, 1654. Lázi György, 1658. Rusanics Mihály volt a lelkész. Lázi Koroncóról jött ide s Keglevicsné vette oltalmába. Rusanics tiltott időben eskette Dragonis Istók leányát és Nádasdy Ferenc országbíró emiatt a püspököt vonta kérdőre.¹⁹³

Zsebeháza. Eredetileg Tótkeresztúr filiája volt. 1647. jún. 25-én a nemesládonyi kerületi gyűlésen azt kívánta Tótkeresztúr, hogy a zsebeháziak, mivel a lelkész szolgálatában harmadosak, a templom és paplak építésében is ilyenek legyenek. De nem vállalták el, mivel kevesen vannak és nincs erre elég anyagi erejük. A kerestúriak a zsebeháziak templomi székeit is elbontották, de a kerület kötelezte őket ezeknek megcsináltatására. 1660-ban is a zsebeháziakat még együtt büntették a tótkeresztúriakkal. De 1674. és 1680. már külön lelkésze volt Zsebeházának is.¹⁹⁴

f) Fertőszentmiklós és vidéke.

Fertőszentmiklós. A kapuvári urodalomhoz tartozó virágzó mezőváros volt, melyben a vármegye is sokszor tartotta gyűléseit. A kerületi jegyzőkönyv is mint „fővárost” említi Sárvár, Csepreg, Kőszeg, Pulya, Czenk és Újkér mellett. Földesurai a Nádasdyak és Bezerédyek voltak. Bezerédy György mint a Nádasdyak követe volt jelen a zsinatokon 1639. 1641. és 1643-ban. Itt volt birtokos Wittnyédy János is, István atyja, akinek második nejét, Bezerédy Annát az itteni templom sirboltjába temették 1643. febr. 22. († febr. 16.) Itt élt és 1665. ápr. 17. itt halt meg Wittnyédy Pál is, István fivére.¹⁹⁵

Első ismert lelkésze *Klaszekovics* István (alias Plondinus) volt, ki már 1596. az Egyesség Könyvének aláírásakor is itt működött. Az adólajstrom szerint is már 1595. volt evang. lelkész, ki évi 2. forint adót fizetett. A tanítója ugyanekkor *Szenyvesi* Ferenc. Iskolája jó hírnévű és az elsők közül való, melyet messze vidékről is felkerestek. Szóts Pál 80 éves lövői lakos mondja az 1631. évi egyházlátogatáskor: „Ezen a földön az én emlékezetemre elein csak Sárvárrott, Csepregben, Kőszegen és Sopronban volt, ezenkívül sohol nem volt iskola, hanem rendelték azután Szentmiklóstra, Lozsra és Lövőre.” Így tehát a szentmiklósi iskola is a legrégebbek közül való. 1599-ben Berdóczy István a rektor, 1602-ben *Kopácsi* István, akinek idejében tanult itt Kanizsai Pálfi János, a későbbi református püspök. Őt követte az iskola vezetésében *Sármelléki Nagy* Benedek, aki itt Nádasdy Ferenc halálára 1604. „Naeniae” címen gyászverseket is írt és Keresztúron kinyomatta. (Szabó K. Rmk. II. 321.) De már 1605. Kőszegre távozott, ahova őt Kanizsai Pálfi is követte. 1607. jan. 20. Andreades Mihály csepregi rektor Klaszekovics esperes megbízásából a még mindig Kőszegen tanuló Kanizsai Pálfi Jánost hívta Szentmiklóstra rektornak, de nem jött el. 1625-ben *Hrabovszky* Fülöp volt a szentmiklósi iskola tanítója, aki 1634. mint söptei lelkész irta alá az Egyesség Könyvét. Később Sárosi Bálint volt itt a rektor (1628), akit 1631. ide avattak fel lelkésznek is.¹⁹⁶

¹⁹² Eht. Eml. 129. 138. Adatt. III. 16. VI. 189. Hist. Dipl. App. 73. Ker. jkv. 303. 360. 368.

¹⁹³ Eml. 78. 90. 133. 138. Ker. jkv. 360. 411. 485.

¹⁹⁴ Spat. Füz. 1863. 553. Prot. Eht. Adattár III. 16. Ker. jkv. 283.

¹⁹⁵ Adatt. V. 70. 72. VII. 40.

¹⁹⁶ Payr, Eht. Eml. 54. 57. 58. 73. 75. 128. 130. 137. Adattár IV. 49. Ker. jkv. 125.

Klaszekovics egy teljes negyedszázadig (1596-1620) volt Fertőszentmiklós lelkésze, 1600 óta esperes s 1612 óta püspök. Az ő idejében 1598. Reczés János, 1605-ben Klaszekovics Tétényi Dániel kíséretében látogatta az egyházakat és 1611. is volt itt vizitáció.

Utána 1622-1634. a szintén kiváló képzettségű *Galgóczi* Miklós (előbb csepregi rektor) volt a szentmiklói lelkész esperes, akit 1625. kerületi jegyzőnek és pénztárosnak is választottak. Ennek idejére esik Kis Bertalan egyházlátogatása (1631. márc. 29.), amelyen Dőry István és Bezerédy Gyula földesurak, Nádasdy Pál gróf képviselőjében pedig Wittnyédy János is jelen voltak. A gyülekezeti tagok közt szerepelnek Szilvási Jakab, Raffay György, Bella György. A gyülekezetnek egy rétje van „az emberölésnél való szigetben” s egy az Ikva vize mellett is. Az iskolaház városi egy hely, s annyi szántóföldje és rétje volt, mint egy helynek. A filiák: *Szerdahely* és *Petőháza*. A lelkésznek 100 forint készpénz fizetése volt, a tanítónak 20 forint, s ezen kívül tandíj 25 denár minden gyermektől minden kántorra, a német gyermekektől 1 forint. Sokadalomkor egy hüvely kés vagy 25 denár. Szent Gál kakasa, a sabbathalis egy-egy tojás. Az egyházlátogatók pontosan megszabták a céhmesterek (aedituus) kötelességeit is.¹⁹⁷

Galgóczi 1634. halt meg, de rektorukat *Sárosi* Bálintot már 1631. felavatták lelkészüknek, akit 1635. Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Mária hívott meg Murányba, innen pedig 1645. Kassára s majd Szenczre hívtak meg s püspöknek is megválasztottak. Az 1662. évi országgyűlésen ő volt az evang. rendek magyar papja Pozsonyban.¹⁹⁸

A hitehagyott Nádasdy a fertőszentmiklóiak templomát is elvette az evangélikusoktól, de mivel ez I. Rákóczy György szabadságharcainak idején a megállapított két terminus 1644. febr. 4. és 1645. nov. 30. között történt, a kiküldött biztosok, kik 1646. nov. 15. jártak Fertőszentmiklóson, a templomot, a paplakot (két jobbágyával), az iskolát, szőlőt és egyéb egyházi javakat visszarendelték az evangélikusoknak. De ez ellen Nagy György Nádasdy nevében protestált. 1646 után tehát újra hívhattak lelkészt. 1651-53. a turóci származású *Fabricius* Mátyás volt a szentmiklói lelkész, akit 1636. avattak fel és 1646. röjtöki lelkész volt. 1655-ben *Fisztrovics* György, 1658-ban pedig a Széplakról ide jött *Dimiakovics* Péter volt a lelkész. Nádasdy itt 1660. a legnagyobb kegyetlenséggel vetett véget a gyülekezeti életnek.¹⁹⁹

Endréd. Ennek lakói horvátországi menekültek voltak, kik Velikéből Belóvár - Kőrös megyéből a török elől költöztek ide, ahonnan egy 1515. készült aranyozott kelyhet is hoztak magukkal a patinájával együtt. Ugyanonnan hoztak egy régi keszkenőt is, amelyen a tíz parancsolat „régí betűkkel tótul vagyon carmasin selyemmel kivarva.” Két filiája volt: *Szergény* és *Agyagos*. Szergényben régi templom is volt a mezőn, de elpusztult, Szent Mártonról nevezték. A hozzátartozott paplak is, melyet egyidőre Bella Benedek és Bella András idegenítettek el, elpusztult, 1631-ben Martonfalvai Istvánné veteményes kertje volt ennek a helyén. De míg Martonfalvai élt, biztatta az endrédiakat, hogy ide Szergénybe hozzák a predikátort és a papi házhelyre építsenek neki házat. És Klaszekovics István szentmiklói lelkészt, a püspököt is biztatta Martonfalvai: „Imhol édes komám, ha kegyelmed rá épít, ez a kegyelmedé, megadom.” Volt itt egyházlátogatás 1598. és 1605-ben. Az utóbbi alkalommal Zvonarics Mihály sárvári lelkész tudakolta Klaszekovicstól: „István uram, Szergény és Endréd között a földeket birod-e?” S erre Klaszekovics azt felelte: „A réteket birom, de a földeket nem”. E feljegyzésekből azt

¹⁹⁷ Adattár VI. 11. A csepregi 1631. évi evangélikus könyvecske szerint Lethenyi István, Galgóczi Miklós, Ságodi Gergely, Kőrösi Imre és Terbócs János voltak 1631. az ehkerület esperesei. És így öt magyar egyházmegyénk volt ekkor a Dunán túl. (M. Könyvszemle 1911. 158.)

¹⁹⁸ Hrabovszky Gy. Presbyterologia. II. 196.

¹⁹⁹ Hist. Dipl. 65. 71. Payr, Eht. Eml. 76. 132. 221. Adattár VI. 155. 157. Soproni gyűl. lev. 212. sz.

kell következtetni, hogy az endrédi gyülekezet előbb a közeli Fertőszentmiklós filiája volt. Klaszekovics lelkész 1606. a ker. gyűlés előtt panaszolta be a petőháziakat és endrédieket, hogy tartozásukat nem fizetik. Első lelkészeit név szerint sem ismerjük.

Kis Bertalan püspök 1631. márc. 31. tartott itt egyházlátogatást. Ekkor *Szeredi* Gáspár volt a lelkész, Kuszlics György a bíró, Budesics György a gondnok. Szergény bírása Kis Tamás, gondnoka Somogyi János. Endréden a paplakot a gróf úr (Nádasdy Pál) adta a gyülekezetnek. Annyi szántóföld és rét tartozik hozzá, mint a többi házakhoz, az épület javítása és fenntartása a hallgatóság kötelessége. A lelkész a filiákba is kijárt istentiszteletre. Az 1646. évi bizottság megengedte, hogy evang. lelkészt hívhatnak és Musay püspök még 1661. is az anyagyülekezetek közt említi.²⁰⁰

Himód. 1596. Komáromi István volt a lelkésze. 1603-ban Klaszekovics István és Tétényi Dániel esperesek tartottak itt egyházlátogatást. Musay 1646. évi naplójában már csak úgy említi mint Csapod filiáját. De 1659. szept. 8. Tükörös Györgyöt mégis ide avatták fel lelkésznek. (Eml. 55. 137. Ker. jkv. 50. 489.)

Csapod. Az adólajstrom szerint már 1595. evang. lelkésze (concionator) volt. 1600 körül Kőszegi Lőrinc volt a lelkésze, aki 1628. Faradon szolgált. Tanítója jelen volt az 1628. évi csepregi zsinaton. 1603. Klaszekovics és Tétényi esperesek tartottak itt is egyházlátogatást. Az 1631. évi egyházlátogatáskor *Nárdai* Miklós volt a lelkésze, nemes Szalay János mint patrónus említették, a falu bírása pedig Kálmán Tamás. Iskolát csak mostanában építettek a paplak, templom és temető mellé. Itt a patrónus urak éppen úgy tartoztak szántással és kaszálással, mint a többi hallgatók. Sedecima is jár az „életből”, előbb a bárányból is megadták, de ez Madarász Miklós idejében elveszett. Filiái *Göbös*, *Vitnyéd* és később *Himód*. 1633-ban lelkészt kértek s a kerület Podrianics Máté pinnyei lelkészt rendelte ide. De alig jöhetett el, mert 1634. *Ujkéri* Miklós volt a lelkészük, ki ez évben meg is halt s a kövesdi esperest és újkéri lelkészt küldték ki, hogy az özvegy és az árvák részét megítéljék. 1641-ben *Szemenyei* Benedeket avatták fel csapodi lelkésznek. Az 1646. évi bizottság a csapodi templomot is visszarendelte az evangélikusoknak. 1651 óta Balika Benedek volt itt a lelkész és 1660. nagy kegyetlenséggel ezt üzték el innen és ennek családját.²⁰¹

Czirák. Az adólajstrom szerint 1595. már evang. lelkésze volt. 1607. Csapó Jakab, 1628-ban Csepregi Jakab, 1629-ben Joráni János, 1630-32. Drietomai (Dretomoszki) Sartoris György, 1648-51. Hetesi Ferenc volt a lelkésze. A helység földesurai, Czirák Mózes és 1632-ben Czirák Ádám és László a gyülekezetet több jövedelmétől megfosztották. A prot. patrónusok közt említettnek a győrói Kisfaludy Gáspár és Barcza Mátyás, Sopronmegye táblabírája. A két filia: *Dénesfa* és *Gyóró*. Czirák Mózesné asszony 1627. vitt el Vadász Gáspár bíró házából bizonyos papi öltözetet, mely még 1631. is náluk volt Dénesfán. A lelkésznek két ház jobbágya is volt, de ezeket Czirák elfoglalta. És két malom után járt neki sabbathalis vagyis „szombaton vecsernyekortul fogva reggeli predikáció végeztéig” a malomjövődelem. Tanítót ide is csak nem régiben hívtak.²⁰²

²⁰⁰ Mohi A. Horvátok bevándorlása 1533. 10. 12. Hist. Dipl. 72. Adattár VI. 15. Ker. jkv. I. 125. II. 21. 33.

²⁰¹ Payr, Eht. Eml. 59. 128. 137. 145. Ker. jkv. 78. 92. 193. Adattár VI. 11. 68. VII. 40. Zsilinszky i. m. III. 201. Nem. Múz. Fol. Lat. 2077. 43/b. I.

²⁰² Eht. Eml. 59. 70. 71. 83. 129. 132. Adattár VI. 88.

Röjtök. Lelkészei: 1596-ban Pápai Péter, 1603. Varasdy János, 1607. a kőszegi születésű *Bartholomaei* Gergely, 1610-ben Ládonyi Ferenc, 1620 körül egy Lukács nevű predikátor, aki Széplakról jött ide s akinek kedvéért építették meg a paplakot, 1628-31. Kotlóczy György, 1635. Szili Ferenc, 1646-ban Fabricius Mátyás s 1650-58-ig Acsádi Pál. Az 1631. évi egyházlátogatáskor Vágghi István, Poki István, Tompa György és Pósa György voltak a patrónusok. A mindennapi könyörgések itt nem voltak szokásban s vasárnap délután a lelkész a kátét sem magyarázta. Kis Bertalan püspök mind a kettőt elrendelte. Röjtöknek két filiája volt: *Muzsaj* és *Hegyszer*. Az anyagyülekezet és Muzsaj között felmerült peres ügyben 1625. jún. 18. bizottság járt Röjtökön, melyben jelen voltak Kis Bertalan püspök, Vágghi István és Grasalkovics Mátyás vármegyei táblabírák, mint földesurak, Galgóczi Miklós szentmiklósi, Simonházi Tamás kövesdi lelkészek, Hrabowszky Fülöp szentmiklósi rektor, Ládonyi Ferenc, Tompa György sat. S a röjtöki bíró, Egyed Lukács házában, Kaloda Balázs muzsaji bíró jelenlétében, úgy határoztak, hogy mind a két helység egyenlő arányban fizesse a lelkészt és teljesítse a szolgálmányokat, mivel mindketten egyformán veszik igénybe a lelkész szolgálatát.²⁰³

Az evang. vallásgyakorlat itt 1660. szűnt meg. Hertelendy Ádám és Viczay János Nádasdy és Esterházy Pál nevében üzték el az evang. lelkészt, Acsádi Pált. Musay püspök 1661. mint Fertőszentmiklós filiáját említi. Horváth Jakab muzsaji nemes, midőn 1660. elhalt fiának a röjtöki közös temetőben sírt ásatott, Hertelendy Ádám és Jósza Gáspár szolgálai a sírásókat elkergették, a sírt behúzták s az apa kénytelen volt fiát a mezőn eltemetni.²⁰⁴

Söjtör. (Süttör, Schüttern). Földesurai a Nádasdyak voltak. Az adólajstrom szerint 1595. már evang. lelkésze volt. Lelkésze 1628-31 Szemenyey György, 1635-ben Herczegszőlősi János, 1647-51. Szedenics János. Az 1631. évi egyházlátogatáskor Basits Balázs volt a bíró és Turbok János s Foglyár Mihály a gondnokok. A lelkésznek egy rétje az endrédi és söjtöri határok közt volt (kápolna-rét), egy másik pedig Sarród felé Megyery Zsigmond birtoka mellett. Szemenyey lelkészt Nádasdy Pál nyomban az egyházlátogatás után Széplakra helyezte át. Az 1646. évi bizottság a söjtöri templomot is visszarendelte az evangélikusoknak. Már a Klaszekovics István szentmiklósi és Tétényi Dániel czenki esperesek által 1603. meglátogatott gyülekezetek közt is ott voltak: Söjtör, Széplak, Röjtök, Czirák, Himód, Csapod stb.²⁰⁵

Széplak. 1540 körül Enyingi Török Bálint birtoka volt, majd pedig a Nádasdyak kapták meg ezt is. „Győr veszése (1594) után ide szállván.” Ugyanitt volt földesúr Nádasdy Ferenc jóbarátja és Nádasdy Pál gyámja, Megyery Imre alispán és kir. tanácsos, aki igen buzgó patrónusa volt a gyülekezetnek. A predikatori földeket ugyan elfoglalta ő is, de a „kutféje utjánál” három holdat adott helyette. Fia, Megyery Zsigmond báró Nádasdy példáját követve áttért, megkárosította a gyülekezetet s 1660. ő üzte el a lelkészt és foglalta el a templomot. (Wittnyédy István fenntartotta vele a komaságot, együtt bírálgatták Zrinyi Miklós kéziratait. Arcképét közli Széchy K. Zrinyi M. II. 232.) Széplakon az egész hegyvám is a lelkésznek járt. Az adólajstrom szerint 1595. már evang. lelkésze volt. A széplaki lelkészek közül ismeretes *Vörös Ruber* János, akit Reczés esperes 1590. körül avatott fel Csánigon s 1596-ban volt Széplakon. A röjtökiek is egy *Lukács* nevű predikátort említenek, aki Széplakról (1600 előtt) ment hozzájuk. 1600-1631-ig, több mint harminc évig nagy dicsérettel szolgált köztük *Pécsváradi* Péter, aki mindjárt 1598 után írta alá az Egyesség Könyvét. 1631-ben Nádasdy Pál gróf és a gyülekezet közmegegyezéssel *Szemenyey* Györgyöt hívta meg Söjtörről. A hitehagyott Nádasdy Ferenc 1644. innen is elűzte ugyan a lelkészt és a templomot elfoglalta, de

²⁰³ Ker. jk. könyv 1625. Egyet. levtár V 5. 124. l.

²⁰⁴ Eml. 56. 59. 61. 86. 129. 132. 145. Adattár VI. 41. 43. 105. Zsilinszky M. i. m. III. 200. és 203.

²⁰⁵ Eml. 74. 81. 129. Adattár VI. 18. Hist. Dipl. Ap. 72. Ker. jkv. I. 50. II. 20. 360.

a kir. bizottság 1646. nov. 17. visszaadta. A következő évben az iváni zsinaton felavatott *Domsics* Istvánt hívták meg lelkészüknek, akinek utóda már 1650-ben *Dimiakovics* Péter, 1656-ban *Fábri* István, 1658-ban *Kovács* István, 1660-ban *Rakicsáni* István volt, akit Megyery ekkor üzött el. 1658-ban bizottság járt Széplakon, hogy a hegykői hívekkel való villongást megszüntessék. Ebben az időben a lelkésznek még a passiót is kellett énekelnie.²⁰⁶

Sarród. Széplak filiájában Sarródon *Ostffy* Jakab, Sopron megye alispánja (1563-79) volt a földesúr, aki a sarródi templomföldeket is birta. Halála után ezeket Megyery Imre foglalta el és használta jóhiszeműleg. De midőn felvilágosították, hogy ezek a földek a templomhoz tartoznak, Megyery 1610 körül Donghó Gergely csepregi lelkész jelenlétében levelet is adott róla, hogy minden hold után egy köből gabonát fog fizetni. „Zsiga fiam is, ugymond, átkozott legyen, ha meg nem adja.” A levél azonban Bethlen Gábor háborújában (1619) elveszett. 1628-ban *Ostffy* János és Megyery Zsigmond voltak a sarródi földesurak. *Ostffy* kiadta a maga részét, de Megyery megtagadta. Nádasdy Pál gróf Balfon 1630. máj. 23. kelt levelében egy halastavat is biztosított a csapodi templom részére, mely az 1631. évi egyházlátogatáskor pusztán állott. Nádasdy külön 10 forintot is adott a felépítésére. A sőjtöri öregek ekkor mondták a sarródiaknak: ne Nádasdytól kérjenek segítséget, hanem Megyerytől, mert az éli az egyház földet. A széplaki lelkész minden harmadik predikációját Sarródon mondotta. 1631-ben Élő Ferenc volt a bíró és Odor István a gondnok.²⁰⁷

g) A Répcemellék és Felsővidék Sopron megyében.

Ezen a vidéken is egyéb földesurak mellett a Nádasdyaknak tekintélyes birtokaik voltak.

Répceszemere. Régi nevén Nagyszemere. Lakói bizonyára már a XVI. században elfogadták az ágostai hitvallást. Az 1631. évi egyházlátogatáskor vallotta a 80 éves Szabó György, hogy régi öreg emberektől hallotta: „amikor a pápista vallás innen kiszakadott volna, a templom földet ezen helynek négy udvarházbeli földesurai, az Ujszászi, Cziráki, Szopori és Vas nemesek elei, magukra és részük szerint való jobbágyságra osztották” vagyis elfoglalták. Ezért anyagyülekezetté csak 1631 után alakult. Az ez évi egyházlátogató jegyzőkönyvben mint „filialis pro tempore Nagy Szemere ad Ivan spectans” említetik. Iván és Szemere közös lelkésze ekkor *Repka* Márton volt, akit már 1628. is itt találunk. 1631-ben Szemerei István, Halasi Mihály táblabíró, Ujvári István, Ajkai Péter és a 85 éves Káldi Demeter voltak a község kiválóbb patrónusai. Ismeretes ezek közül Szemerey György is, anyai részről a későbbi Péteri Takátsok őse, kinek Zvonarics Mihály püspök rokonságából Zvonarics Ilona volt a felesége. 1631-ben ujonnan épített iskolája és így bizonyára tanítója is volt Szemerének.

Nemzetes és vitézlő Ujszászi Mihály 1655. jún. 9-én bemenvén a szakonyi kerületi gyűlésre, ott a szemerei gyülekezet érdekében vallomást tett, mely szerint Szabó Gergely egy rétet, Deli Ferencné két hold földet hagyott a templomnak, a hívek pedig a parochialis házhoz szintén két hold földet vettek a Csáford felé való mezőn.

Szemere még 1631. anyagyülekezetté alakult, mert a kerületi jegyzőkönyv szerint *Szemenyei* György volt a külön lelkésze, ki 1628. még Sőjtörön szolgált.

²⁰⁶ Eht. Eml. 54. 59. 66. 81. 86. 90. 129. Adattár VI. 19. 42. Hist. Dipl. Ap. 72. Soproni gyűl. lev. tára 212. sz. I. 25. Zsilinszky i. m. III. 200.

²⁰⁷ Prot. Eht. Adattár VI. 21.

1646-ban *Verbói* Mátyást találjuk itt, akit 1628-ban Szenttamásra avattak fel. 1659. jan. 29. Szemerén kerületi gyűlés volt s az itt tartott papi vizsgálaton Danielis János József kőszegi német lelkész elnökölt. Itt még a nagy üldözés idején is 1665. *Solnai* István volt a lelkész s a század végén, sőt a XVIII. század elején is Szemere még mindig anyagyülekezet volt.²⁰⁸

Nagygeresd. Az 1558. évi kir. adománylevél szerint a sárvári urodalomhoz tartozott. Így a reformáció bizonyára már itt is megkezdődött a XVI. században. Első ismeretes lelkésze *Eőri* Ferenc, akit Zvonarics Mihály püspök 1622. Hegyfaluban avatott fel. Ez volt a lelkésze már 1630. és az 1633. nov. 7. tartott egyházlátogatás alkalmával is, amelyen Kis Bertalan püspökön kívül Högyészi Ádám, Patthy János táblabíró, Patthy Miklós geresdi s a filiákból Sybolthi Sámuel, Fáncsi Pál és Kerecséni György táblabíró jánosfai földesurak voltak jelen. Az u. n. viaszos rét akkor Högyészi Ádám kezén volt, melytől a templomhoz évenként 12 denár járt. Viaszos rétnak nevezték mivel a hívek „karácsonra gyertyát szoktak tőle adni”. A predikátori házhoz annyi szántóföld és rét tartozott, mint más nemesi házhelyhez. Három filiája volt: *Kisgeresd*, *Jánosfalva* és *Csáford*. A kisgeresdi malomtól sabbathalis is járt a predikátornak „szombaton reggeltől fogva vasárnap reggelig amit talál, de ebből is a molnár az ő részét, a harmadát kiveszi”. A jánosfai kápolna a török császár Bécs alá menetelében pusztult el (1529) és azóta pusztá.

Eőri Ferencet, mivel az úrvacsorát bor helyett vízzel szolgáltatta ki, az egyházkerület 1637. egy évre minden papi cselekménytől eltiltotta és gyülekezetének elhagyására ítélte. Még ez évben *Deési* Istvánt avatták fel geresdi lelkésznek, aki 1638. egy nemesládonyi kiküldetésben is részt vett. Hitvallási iratainkat 1637. irta alá. De neve után az a megjegyzés áll, hogy semmirevaló apostata, aki átment a pápistasághoz (Factus apostata nequam, transiens in papismum). Deési ugyanis Geresdről a saári gyülekezetbe távozott s innen feleségének és nagy adósságoknak hátrahagyásával megszökött. A geresdi lelkészek közül ismeretes még *Gotthard* Miklós, akit 1636. avattak fel s 1646. aug. 13. a büki zsinaton mint geresdi lelkész volt jelen. 1649-ben Musay püspök *Philippi Fülöp* Mátyást avatta fel geresdi lelkésznek, aki 1651. mint kérő volt jelen Német György sági lelkésznek és kisgeresdi Sibolti Évának néhai nemes és nemzetes Sibolti Sámuel leányának eljegyzésén. 1654-ben Musay Gergely püspök *Posgay* Mártont avatta fel geresdi lelkésznek.²⁰⁹

Ugyanezen 1654. évi május 26-án a geresdi hívek a nemeskéri megyegyűlésen felkérték Eberghény János szolgabíró, hogy a viaszos rét ügyében jönné ki hozzájuk vizsgálatra. Ez június 1-én Musay püspök Zvonarics Sámuel, Lasnár Gergely és Nagy Pál lelkészek, Chernel Miklós és Mesterházy Mátyás táblabírók jelenlétében meg is történt, a rétet visszarendelték a templom számára és Högyészi Andrást, aki eddig bírta 2 frt 52 denár census lefizetésére kötelezték. 1657. jún. 14. ugyanezt a rétet a geresdiek Posgay Márton lelkészüknek adták át, oly feltétellel, hogy ezért évenként 50 denárt adjon gyertyára.

1654. dec. 2-án és 1657. jún. 12. zsinat is volt Geresden, valamint 1662. jún. 13-án is. Az 1671. jún. 4-re Geresdre összehívott zsinatot pedig igen súlyos okok (a Fekete István püspök ellen emelt vádak) miatt kellett elhalasztani. Geresznek így egészen 1673-ig megvolt a vallásgyakorlata.

²⁰⁸ Payr, Eht. Eml. 92. 95. 129. 133. 146. Adattár VI. 74. Ker. jkv. 33. 470. És adatok Takáts Lajos úr családi levéltárából.

²⁰⁹ Eht. Eml. 68. 76. 89. 91. 99. 132. 146. Adattár VI. 76. 78. 86. 90. 91.

Nemesládony. Négy filiája: *Pórládony, Tompaháza, Berekalja, Mesterháza*. Az adólajstrom szerint Pórládonynak 1595. már evang. lelkésze (concionator) volt. Első ismert lelkésze Baranyai Máté 1628-ból, aki 13 évig viselte itt hivatalát s 1635. már miskei lelkész volt. A ládonyiak őt halála után 1651. is nagy hálával és kegyelettel emlegették mint „szegény Máté predikátort, aki sörény ember volt”. Baranyai idejében tanítója is volt Ládonyinak, mindketten jelen voltak az 1628. évi csepregi zsinaton. 1631-ben, midőn Kis Bertalan járt itt egyházat látogatni, a lelkész *Skriba* János volt, akit a kerület 1632. Dozmatra rendelt, s akit később 1646. Szoporon találunk. A gyülekezet kiválóbb patrónusai: Szemerei István de eadem, Kereszturi Pál, Balogh alias Molnár János táblabíró, Mesterházy Mihály és Benedek, Tompa Péter de eadem, táblabíró stb. voltak. A templom kelyhét Adorján Balázs Klimpán lakó Földi Györgynek adta el. Fodor Benedek is adott el egy kelyhet és papi öltözeteket. A régi plebánia felház volt, a mostani iskolaház mellett. A paplakot a régi plebánia telkén építették s ebbe egy *Dávid* nevű lelkészt szenteltetett fel a gyülekezet elsőnek. Iskola itt eleitől fogva nem volt, „hanem lelki buzgóságból a fára épített a predikatori ház mellé”.

1638. már *Kopcsányi* János volt a lelkész, akit 1625. avattak fel Koroncóra s 1631. még Sajtoskálon volt. Ez ellen jún. 19. vizsgáló bizottság jött ki és Balogh Molnár János táblabíró ezelőtt vallotta, hogy ő Bán István céhmester kezéhez 50 magyar forintot fizetett oly célból, hogy ezen a predikatori házhoz földet vegyenek. Úgy látszik, a lelkésznek erről kellett elszámolnia. 1647. jún. 25. kerületi gyűlés is volt Nemesládonyban. 1646-1654. *Lasnár* Gergely, 1654-65. pedig a jeles *Zvonarics* Sámuel volt itt a lelkész és esperes, aki előbb Szentivánfán (1647-54) később pedig Meszlenben (1665-69) és Mihályiban (1669-1673) működött. 1664-ben *Rakicsányi* István volt a ládonyi lelkész, akit 1652. Szentgyörgyre avattak fel s 1664. Légrádra vittek el lelkésznek. Nemesládonyig már nem ért el Nádasdy keze s itt a nemesek oltalma alatt az evang. gyülekezet egészen a nagy üldöztetésig fennállott.²¹⁰

Pórládony és Mesterháza filiáknak 1651. pere is volt az anyagyülekezettel. Lasnár Gergely lelkész ugyanis megváltoztatta a lelkészi szolgálat rendjét. Baranyai lelkész még kétszer egymás után az anyagyülekezetben predikált s a harmadik vasárnapon a két filiában. Hogy ezt egy napon megtehesse, e célra paripát is tartott. Lasnár ellenben külön vasárnapokon predikált mind a két filiában. Az egyházkerület a régi szokást szentesítette. Musay Gergely püspök 1651. dec. 2. Odor István egyházi aljegyzővel és Fisztrovics György egyházasfalvi lelkésszel jelent meg ez ügyben Pórládonyban. Ott volt mint tanu a 80 éves Tompa Péter, Sopron megye esküdtbírája, Mesterházy Benedek, Mesterházy László, Tompa Imre, Czímber Miklós és sok más nemes. A tanuk közt szerepel a 36 éves *Laysperger* György ládonyi rektor is, aki már „szegény Kopcsányi predikátor idétt az scholamesterségben nyolcz esztendeig volt.”²¹¹

Sajtoskál. A jegyzőkönyv hozzáteszi: vagy Kozma-Domján. Kis Bertalan püspök itt is 1631. máj. 12-én volt egyházlátogatáson. A jelenvolt patrónusok: Niczki Boldizsár, Szemerei István, Bácsmegyei János (de Nagysziget), Chernel Ambrus szolgabíró és Szentlászlói Zsófia, Estrakovits István özvegye. A hívek több lelkészüket emlegetik, de csak a keresztnévén. A reformáció után első lelkészük *Gergely* volt. Ez lakott a Szentlászlói családtól vett új paplakban. Ezt követte *Márkus* pap, azután pedig *Ambrus* predikátor, aki a víz miatt nem lakhatván az eddigi paplakban, úgy készítették a mostani parochiát annak fájából. Volt egy *Pápai* Imre nevű lelkészük is, aki elvitte magával a kelyhet s ezt most a Beleden lakó fiától követelik. Ez a Pápai Imre 1596., midőn hitvallási könyveinket aláírta, pinnyei lelkész volt,

²¹⁰ Eht. Eml. 69. 81. 94. 129. 130. Adattár VI. 75. 76. Egyet. levár Ia 7, 95.

²¹¹ Ehker. jkőnyv 1651. 356. 371. E jkőnyvekben ismételtelen fordul elő „amazok”, mely szó ellen az újabb grammatika tiltakozni szokott.

1628-31-ig pedig cenki lelkész és esperes. Említenek egy *Máté* nevű lelkészt is, aki elvesztette a predikálószek arannyal szőtt bársony diszitményét, mely Ladányi Ferenc ajándéka volt. Azt követelik tehát, hogy az eltávozott, de még életben levő lelkész számoljon be róla. A hallgatók közt volt egy Hajogató János nevű, ki az úrvacsorája felől nagy tévelygésben volt s nem akart vele élni. A lelkész 1631-ben *Kopcsányi* János volt, kivel 1638. Nemesládonyban találkozunk. 1635-ben már a bogyoszlói *Kola* Istvánt avatták fel Sajtoskálra. 1646-ban pedig *Thomanides* János volt itt a lelkész.²¹²

Iván. 1631-ben Répceszemere is ehhez tartozott és közös lelkészük volt. Itt a Nádasdyaknak is volt birtokuk és a patrónusok közt találjuk nemes és nemzetes Telekesi Török Ferencet és Török Évát, Sárszegi Pétert. Később Hagymássy Miklós özvegyének, Maróthi Zsuzsannának is volt itt majorja. A hallgatók közt van Insel (Ensel) András és Mátyás. Bizonyos földeket még 1604. előtt Nádasdy Ferenc engedett át az ivániaknak. A hívek egy *István* pap és egy *Márkus* predikátor nevű régi lelkészeit említik. Az iváni evang. lelkész már az 1599. évi lajstrom szerint 1 frt. 50 denár adót fizetett. 1603. dec. 3-án az iváni zsinaton Magyar István főesperes (senior primarius) elnöklete alatt igen fontos határozatokat hoztak s innen küldték ki egyházlátogatásra Magyarit Cziczak János kerületi jegyző kíséretében, Klaszekovics István esperest Tétényi Dániel czenki lelkész és Muraközi György esperest Kőszegi Balázs csepregi lelkész kíséretében. Volt itt még zsinat 1619. febr. 26. és 1647. ápr. 2.

Az 1631. évi egyházlátogatáskor *Repka* Márton volt a lelkész, aki már 1628. is itt szerepel. A gyülekezet ekkor oly kehelynek volt birtokában, mely 1543. készült. Telekesi Török Éva oltárterítőt ajándékozott. A templom kikövezett padimentumos volt. A parochiához 32 hold föld tartozott. Iskolaház csak nem régiben épült Telekesi Török Ferenc kegyességéből. De tanítójuk volt már 1628. is, aki részt vett a csepregi zsinaton. Az egyházkerület 1632. Rábaszentmihályról *Sutoris* Mihályt, 1634. pedig *Győrvári* Ferencet rendelte ide lelkészül. A tanító 1642. *Lasnár* Gergely volt Ivánban. 1646-ban *Ódor* István és 1652. *Kótay* János volt az iváni lelkész, Filiája: *Csér*.²¹³

A Szentgróton lakó özvegy Hagymássy Miklósnénak 1652-54. Ivánban majorja volt. S itteni tartózkodásakor Ách János rábapordányi rektor, ki e nő unokájával, Ostffy Katával jegyet váltott, az iváni és geresdi predikátorokat (Kótay Jánost és Fülöp Mátyást) küldötte hozzá, az egybekelés megsürgetése céljából. De Hagymássyné azt mondta, hogy ő a leányzót bizony soha meg nem adja. S erre a predikátorok is azt felelték: „Ha nem akarod megadni, tartsd magadnak.” A rektor azután Pordányból is követet küldött Szentgrótra nemes és vitézlő Beszprémi György uram személyében. De az özvegy hivatkozott iváni üzenetére s ládácskáját előhozatván, abból a jeggyűrűt is kivette és visszaküldte a rektornak. (Ker. jkv. 413. l.)

Ság. Régi neve Nagy-Ság (jkönyveinkben Nemes-Ság is) s két filiája: *Kis-Ság* és *Simonháza*. Az 1599. adólajstrom szerint már 1599. volt Nagy-Sághnak evang. lelkésze. 1631 előtt *Sutoris* Miklós nevű lelkészük ismeretes, aki Sajtoskálon gyóntatta Pálfi Fábiánnét Szabó Gergely házában. 1626. *Csapur* Jánost avatták fel sági lelkésznek, de nem tudjuk, nem a vas megyei Ság volt-e ez. Kis Bertalan püspök 1631. máj. 10. volt Ságön egyházlátogatáson, amikor *Ujvári* András volt itt a lelkész, akit később Ostffyasszonyfára hívtak meg s 1646. esperesnek választottak. Jelen voltak 1631-ben mint patrónusok: Ságghi István, Ferda Mátyás,

²¹² Ehtört. Eml. 75. 132. Adattár VI. 65. Ker. jkv. 100 l. Templomuk Cosmas és Damianus szent testvérpárnak volt szentelve. Innen a falu másik neve.

²¹³ Eht. Eml. 57. 81. 87. 101. 129. 130. 133. 173. Adattár VI. 71-74. VII. 103. Ker. jkv. 55. 82. 204. 385.

Kis-Ságáról Czompó András és Simonházáról Bátsmegyei János (de Nagysziget). Mivel Nagy-Sághnak több volt a lakossága, úgy állapodtak meg, hogy a gondnokot (aedituus céhmester) csak minden harmadik évben válasszák Kis-Ságáról. A gondnokok tisztségét illetően az 1625. évi máj. 15. kibocsátott körlevélre hivatkoztak Bátsmegyei egy ön baptisteriumot ajándékozott a templomnak és egy táblát csináltatott az oltárra, melyen a feszület és a feltámadás vagyoni kiábrázolva. A kehely, melyből Sutoris lelkész gyóntatott, Rajki Istvánnál maradt. A paplaknak erdeje, rétje és 12 hold földje volt, mely „a pap diófájáig” terjedt. A lelkész két vasárnapon Nagy- és Kis-Sághon predikált, a harmadikon pedig Simonházán. Az iskolaház a plebániához ragasztatott volt, de mivel „félelmes mind a plebániához, s mind a templomtól”, lebontatták s a parochiális földek végében épült csordásházat rendelték iskolaháznak. Az iskolába német gyermekek is (cserébe adottak) jártak. Szent Gál kakasa és sabbathalis is járt a tanítónak.²¹⁴

1632-ben a sárvári születésű *Textoris* Györgyöt avatták fel ide lelkésznek, akit azután Kaboldra hívtak meg. Ezt nem sokára *Dobroni* Gábor lelkész követte, akinek 1635. szenvedélyes peres ügye volt Ferda Mátyás patrónussal. A ságiak Ferdát a röjtöki gyűlésen azzal vádolták, hogy a lelkészt és tanítót üldözi és háborgatja, e miatt már maradásuk sincs a gyülekezetben. El is határozták, hogy „a többi parochiális patrónusok tartozzanak nemesi szabadságuk rendi szerint mind praedikátorok, iskolamesterek és deákok oltalmazását magokra felveszni.” De Ferda 1635. nov. 12. a Ságban tartott kis gyűlésen visszafordította a vádat Dobroni lelkész ellen, aki őt folyton szidalmazza. Most is a szent szék előtt töröknek merte káromlani, ezt mondván: „Ha csak ilyen török volna Budán, mint te vagy, egy szál kopjára ki merném hívnya.” A consistorium felfüggesztette a lelkészt, de egyházkövetés után hamar visszafogadta. Dobroni 1646. Vágón volt lelkész. (Ker. jkv. 111. 119.)

Musay püspök 1650. *Németi* Györgyöt avatta fel sági lelkésznek. Egyházi munkásságát nem ismerjük. 1651-ben néhai nemes és nemzeti Sibolti Sámuel hajadon leányát, a nagyon is fiatal, „idétlen állapotban levő” Sibolti Évát. Kérői nemes és nemzeti Czompó András és Fülöp Mátyás geresdi lelkész voltak, a kiadó pedig nemes és nemzeti Palásti János, mint vér szerint való atyafi. Édesanyja és mostoha apja szívesen adták volna a leányt, az eljegyzést is nagy lakomával megtartották. De a mennyasszony elidegenült jegyesétől. Németi lelkész előbb Ebergényi János szolgabíró, később pedig az ehkerület elé idéztette meg a leányt és szüleit. Az egyházi törvényszék mind a szülőket, mind a lelkészt egyházkövetésre ítélte, mivel idő előtt akarták a leányt házasságra kényszeríteni. (Ker. jkv. 400. 407.)

Zábrák Jánost 1666. szept. 17. Pösén avatták fel sági lelkésznek, de nem tudjuk, nem a másik Ság volt-e ez a Kemenesalján. (Eht. Eml. 97.)

Lócs. A XIII. században a soproni johanniták birtoka volt s 1483. az erélyes Albert rendfőnök szerezte vissza. A reformáció korában itt is korán volt már gyülekezetünk. Filiái: *Berény* és *Hetye* (ma Iklanberény, Makkoshetye). 1628-ban a káldi születésű *Kelemen* Mátyás volt a lelkésze, kit 1614-ben avattak fel és 1633-ban Vámoscsaládon volt lelkész. Az 1631. évi egyházlátogatás idején *Bánszky* András a lelképásztor s mellette *Dukay* Tamás, Nagy János (de Felsőlócs), *Döbröczy* István (de Alsólócs), *Székely* István (de Berény), *Hettyey* István (de eadem) Vas vármegye esküdte a kiválóbb patrónusok. Egy kelyhet *Bocskay* hada előtt a vallonok vittek el *Pongrácz* Ferenc házából. *Székely* Istvánné *Ujhelyi* Zsuzsanna egy vont arany patyolatkeszkenőt ajándékozott a szöszékre. A templom földjei (öt hold) közel 30 esztendeig *Czemetei* István kezében voltak. *Ravasz* Miklós deák a templomra 8 frotot adott. A lelkész,

²¹⁴ Eht. Eml. 69. 97. 128. 131. 133. 134. Adattár VI. 36. 59. 66. VII. 103. Sopron eht. 362. A jknyvekben Simonháza mellett Simaháza is olvasható.

kinek 16 hold földet szántanak, minden harmadik vasárnap predikál a filiában. Harangozó is van a gyülekezetben.

Bánszky lelkészt a hívek dicsérték, de Guarban 1640. már részeges volt s 1647. Vönöczkőn a lelkészi hivatalától is megfosztották. 1640-46. *Nemsovai* András, 1651. Miskolczi Mihály (1654. szentgróti), 1652. Besenyey István (ki még ez évben itt meghalt), 1656. Dán Miklós a lócsi lelkész. 1656-ban és 1669. nov. 13. kerületi gyűlés is volt Lócson.²¹⁵

Bük. A csepregi jegyzőkönyvek szerint 1650-ben Felsőbük Vizló-Büknek, Középbük Egyházas-Büknek, Alsóbük Mankó-Büknek neveztetett.²¹⁶ Régi patrónusai a Mankóbüki Horváthok. Régi adójegyzék szerint 1595. itt már evang. lelkész (concionator) volt, ki 1 forint évi adót fizetett. 1596. márc. havában Soós János lozsi lelkész volt itt egyházlátogatáson több társával, akik Kincses Pál kőszegi lelkészt is ide várták. 1603-ban pedig Muraközi György esperes Pythiraeus Gergely németkereszturi lelkésszel vizitálta a büki egyházat. Első ismert nevű lelkésze *Lakosi* Gergely, aki 1622. volt Bükön, de 1628. már Bucsun és 1648. Rábakovácsin találjuk, ahonnan egy ideig Csényét is adminisztrálta. 1628. febr. 15-én még *Bánóczi* László a lelkésze, ez évi május 23-án pedig már a banovcei *Hlinka* László mondatik büki lelkésznek. Valószínű, hogy a kettő egy személyre vonatkozik. A bánóczi születésű Hlinka 1621. avattatott fel, 1631. mint lozsi lelkészt dicsérték a hívek s 1646-ban mint guari lelkész lett esperes. Valószínűleg ő volt őse a dunántúli Bánóczi családnak. 1631-ben Breznóbányai Mihály volt a büki lelkész. 1633-ban az egyházkerület az acsádi lelkészt (Gudor Jánost) ajánlotta a bükieknek. 1634-ben Zdanensis Mihály, volt sárvári rektor ígérkezett Bükre, de nem jött el. 1635. *Textoris* György a büki lelkész, aki Lethenyey István könyve elé epigrammát írt; 1632-ben avattatott fel, 1646-ban pedig egyházasfalvi lelkész volt. 1646-tól 1652-ig *Büki* Mihály a lelkésze, aki egyideig nehéz viszonyok között a csepregi alsó templomban is szolgált. 1660-61. *Fisztrovics* György, a későbbi püspök volt a büki lelkész, 1666 óta pedig *Fábri* Gergely, akit Szakonyból hívtak ide. 1651-ben Mankóbüki Horváth Ferenc volt a gyülekezet tekintélyesebb patrónusa. Kerületi gyűlés is többször volt itt 1645. 1646. 1649. és 1669-ben. 1645-ben püspök nem lévén, az esperesek avatták fel Bükön a lelkészeket. Különösen népes és fényes volt az 1669. évi büki gyűlés, amelyen Szenczi Fekete Istvánt avatták fel püspökké.²¹⁷

Szakony. Egyike a XVI. századból való legrégibb gyülekezeteinknek. Kis Bertalan püspök azonban sem itt, sem Bükön nem tartott egyházlátogatást. Ezért aránylag csak kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Első ismeretes lelkésze *Komári Chapi* Péter, ki már jelen volt a csepregi kollokviumon s ennek jegyzőkönyvét is 1591. jún. 3. aláírta. Az Egyesség Könyvének végzavai szerint az egyház kívánságára Komári is esküt tett hitvallási iratainkra és külön papiroson reversalist is állított ki, de valami súlyos apostasiával később mégis elpártolt („visszatért az ő okadására”). 1596. virágvasárnapján Kincses Pál kőszegi lelkész Reczést gyalázó levelet írt Komári szakonyi lelkésznek, aki az aláírás visszavonása miatt el is ment innen messze vidékre, nem akart Reczés esperessége alatt szolgálni. Utódjának 1597. febr. 19. írja és örömmel kiált fel: liberatus sum (megszabadultam.)

²¹⁵ Soproni Ehk. tört. 12. 13. Ker. jkv. 184. 287. 359. 386. Eht. Eml. 63. 87. 90. 98. 129. 133. 146. Adattár VI. 62. 100.

²¹⁶ Farkas S. Csepreg tört. 192. l.

²¹⁷ Eht. Eml. 68. 80. 84. 90. 128. 130. 133. 139. 140. 196. 202. 205. Farkas S. Csepreg tört. 421. Adattár VII. 40. Ehker. jkv. 33. 78. 82. 117. 234. 359. 490.

Az utódja 1597 óta *Sárvári* Mihály volt. E két lelkész idejében *Szentmiklósi* György volt a szakonyi tanító, aki 1596 és 1598 között maga is aláírta az Egyesség Könyvét. *Sárvári* Mihály utóda a jeles *Zvonarics* Mihály volt (1599-1601), aki Németkeresztúrról jött ide és 1601. szept. 27. *Kőszegi* Rozs Balázs csepregi esperes társaságában Kőszegen járt a gencsi tanító ügyében. 1603-ban *Sztansich* Mihály volt a szakonyi tanító, ki a hivatalából elmozdított Benkóczi Mihály kövesdi lelkész peres ügyében szerepel. *Zvonarics* után *Farkasdi* Márton lett a lelkész, akinek idejében 1607. megegyeztek a szakonyiak, hogy „a föld kepének fele és a föld köbölnek is fele legyen az praedicatoré, az fele pedig az templomé; Felső Szakonyban minden holdról fél kepe, Alsó Szakonyban pedig egy holdról egy köböl élést tartoznak adni, valamit vetnek bele.”

1607-ben a szakonyiak *Andreades* Mihály csepregi rektort avattatták fel maguknak lelkészül. Ezt már a következő évben a soproni magyarok hívták meg, de nem ment el, mivel a lakás és fizetés ellen volt kifogása. Ifjabb Nádasdy Tamás gróf 1609. ápr. 27. Lukácsházáról külön levelet írt a soproni tanácsnak, hogy a szakonyi predikátort meg nem kaphatják, mert „mikor a polgárság aféle tanítót nagy költséggel és fáradsággal felszenteltet, az magával nem szabad ember és nem kötelezheti el magát.” *Andreades* mint szakonyi lelkész Kanizsai Pálfi Jánost 1607. Fertőszentmiklósról, 1609-ben pedig Sárvárra hívta tanítónak, de egyik állást sem fogadta el. *Andreades* 1612-ig volt Szakonyban, 1614-ben Pozsonyba hívták meg magyar lelkésznek, de itt még ez évi november havában meghalt.

1612-ben *Kis* Bertalan csepregi rektort avattatták fel maguknak a szakonyiak, aki 1614-ben mint szakonyi lelkész írt üdvözlő verset *Zvonarics* Imre csepregi esperes műve elé. Szakonyból Nagyczenkre, majd pedig Sárvárra távozott. Fiatalon választották kerületi jegyzőnek és püspöknek. 1621-ben *Albini* Márton volt a szakonyi lelkész, kit 1646-ban Bobán találunk. 1628-30. években *Kőszegi* András lelkészkedik itt s az 1628. évben egy ismeretlen nevű szakonyi tanító is jelen volt a csepregi gyűlésen. *Kőszegi* utóda *Galli* János volt, akinek özvegye 1647. mint szakonyi predikátorné és mint tanú szerepel Chernel Miklós táblabíró szolgálójának, Sánta Dorottyanak házassági perében. 1646-ban a szakonyi születésű *Fábri* Istvánt hívták meg Lozsról. 1651-59. *Fábri* Gergely a lelkész, akit ide avattak fel s kerületi aljegyzőnek is megválasztottak. És 1666-69. *Laurentius* János lelkészt találjuk itt. Szakony igen sok lelkészt nevelt az egyházkerületnek, így például *Odor* István patyi és *Ensel* János meszlén lelkészt, valamint a Szakonyiak ároni családját. Kerületi gyűlés is sok volt itt, így például 1644. 1651. 1654. 1655. 1660. 1662. 1667. Ezek közül különösen az 1651. évi volt igen népes, melyen 111 magyar és 19 német lelkész jelent meg. A gyülekezeti élet itt egészen a nagy üldöztetésig (1673.) fennállott.²¹⁸

Keresztény. A XIII. században a soproni johanniták birtoka volt. 1483-ban az erélyes Albert rendfőnök szerezte vissza ezt is a rend számára. A XVI. század elején csak 14-16 porta volt az egész faluban. 1633-ban Nyéki Vörös Mátyás, a kiváló soproni keresztes pap és író telepíté be újra. Ekkor a jobbágyokkal kötött szerződés szerint „sok esztendő alatt pusztán állott falu-hely” volt. Pusztá volt a szentegyház helye is. Evang. lelkészt is csak ezen új betelepítés után hívhattak. 1642-ben *Gomboth* Mátyás volt a lelkésze, akit 1646. már Páliban találunk. 1653-ban pedig *Rotarius* Jánost avatták fel ide lelkésznek. *Musay* Gergely 1646. évi naplójában a Felsővidék elfoglalt gyülekezetei között említi s 1661. évi jegyzékében is felsorolja a még fennálló egyházak között.²¹⁹

²¹⁸ Eht. Eml. 45. 58. 60. 67. 73. 75. 80. 86-97. 128. 130. 132. 152. 161. 162. 174. Masznyik, Egyesség könyve 167. Ker. jkv. I. 48. 96. II. 21. 284. 359. Fabó, Codex Dipl. 44. Adattár IV. 49. VI. 75.

²¹⁹ Payr, Soproni ehk. tört. 12. 13. Eht. Eml. 79. 137. 146. Ker. jkv. II. 202. 407.

Újkér. A XVII. században mezőváros (oppidum), melyben vármegyei gyűléseket is tartottak. Régi gyülekezet, mert a hívek már 1604. is a régi időket emlegetik. S ekkor Báthory Erzsébet Nádasdy Ferencné volt a földesasszonyuk. Az első ismert lelkésze egy kőszegi tanuvallomás szerint 1578-ban *Semlyén* Simon volt, aki 1550 óta vagyis Teufel Kristóf korától Schönnach Ferenc koráig előbb már Kőszegen lelkészkedett és 1570. Sopronban is próbabeszédet mondott. Második ismert lelkésze *Szegedi* András, ki jelenvolt 1591-ben a csepregi kollokviumon s annak jegyzőkönyvét is aláírta. Az 1595. évi lajstrom szerint az újkéri lelkész (concionator) 50 denár évi adót fizetett. 1596-ban a Formula Concordiae aláírásakor már *Budaeus* András volt az újkéri lelkész. Erről írja Soós János lozsi lelkész 1596. márc. 18-án: „A visitálók ma mennek ki Csepregből visitálni. Először is Andreas Budaeus-hoz mennek, valamint állja meg az sárt”. Bizony nem jól állottá meg. Hitvallási iratainkat elől a 8-ik helyen írta alá s mégis átpártolt a kálvinistákhoz. 1618-28. Tápon volt ref. lelkész a pápai esperességben.²²⁰ Budaeusszal egy időben 1596. a tanító *Parthasy* Mihály (talán Bárdosy). 1599-től 1604-ig *Zempeczi* (Szenczi) Miklós volt az újkéri lelkész, akinek idejében 1602. máj. 13-án itt kerületi gyűlést tartottak s több fontos ügyet elintézték, Nádasdy Ferenchez is levelet intéztek Sinkó Mátyás ügyében. Az iváni zsinat meghagyásából pedig 1604. évi január 19-én egyházlátogatás is volt Újkéren Pithyraeus, Zvonarics, Benkóczi és Kelemenovics lelkészek jelenlétében. Először is az egyházi földeket és egyéb jövedelmeket vették számba. A két *Szopor* 1604. Újkér filiája volt. A lelkészi fizetésekre nézve ez a jegyzőkönyv egyik legrégibb okmányunk. Azután pedig, miként ezt az iváni zsinat külön is meghagyta, Zempeczi lelkész erkölcsi magaviseletére nézve hallgattak ki több tanut. Ezek részegséggel, szitkozódással vádolták őt s a szolgálóhoz való viszonyát is, akivel a lelkész táncolt és hüvely-kést (zsebkést) vett neki ajándécul, meggyanusították. Az ítélet azonban nincs közölve. Nagy kár, hogy jegyzőkönyveink főként csak a fegyelmi eseteket örökítik meg, ami jót műveltek a lelkészek és tanítók, arról hallgatnak. (Ehker. jkv. I. 31. 56.)

Zempeczi Miklóssal egy időben 1599. a csepregi születésű *Talabor* Jakab az újkéri tanító. E két tanítójukat Parthasyt és Talabort valószínűleg lelkészeknek is felavatták, mert még 1631-ben is visszaemlékeznek a régi plebániáhozban (az iskolaház helyén) lakott Jakab és Mihály nevű predikátorokra. 1626-ban kerületi gyűlés volt Újkéren, hol több kandidátust avattak fel lelkészeknek. Az 1628. évi csepregi zsinaton pedig *Ferrari* András lelkész képviselte a gyülekezetet s jelen volt ugyanitt az ismeretlen nevű újkéri tanító is. Ez a Ferrari lehetett az az András predikátor, ki a Bácsmegyei János által ajándékozott kehelytakarót kevéssel 1631. előtt elvesztette.

1631. május 9-én Kis Bertalan püspök járt egyházlátogatóban Újkéren. A lelkész ekkor az egykori csepregi rektor, *Albinus Fejér* János volt, akit igen dicsértek a hívei s 1632. a kerület is megválasztotta egyháztanácsos presbyternek. Újkérnek is Nádasdy Pál gróf a földesura. Vannak nemes és nemtelen lakói, kik egyformán szántanak a lelkésznek. Van még tized és sedecima. A templomnak négy kelyhe van, az egyiken még rajt az „Ave Mária”. Van egy töredezett tornyos monstrantiája is ezüstből, „tornyocskája alatt Mária ábrázata aranyos.” Vannak még papi öltözetek, oltárba való ékességek és a szószéken kárpit. A paplak a templom földjén van. Az iskola pedig a régi plebánia helyén s mivel ez a telek a lelkészé, azért kívánja a püspök, hogy másutt építsenek. Újkér iskolája egyike a legrégebbeknek. Itt is jár a tanítónak sabbathalis és Szent Gál kakasa. Két filiája ekkor is: *Alsó-* és *Felsőszopor*.

1633-ban az egyházkerület megengedte, hogy *Nodificis* István sárvári rektort hívhatják meg lelkésznek. De 1634-ben már *Serényi* György volt az újkéri lelkész, aki Erdélyből Tordáról való, előbb szombathelyi plebánus és kanonok volt, 1620 óta pedig légrádi evang. lelkész.

²²⁰ Eht. Eml. 53. Adattár VII. 41. VIII. 8. 23. IX. 99.

1636-ban ő is ott volt azok között (Lethenyey, Musay), kik a fiatal Nádasdy Ferencnek latinból való fordítását javígtatták. 1635-ben *Zdanensis* Mihály (előbb sárvári rektor) volt az ujkéri lelkész, kit ekkor már esperesnek jelöltek. 1637-ben pedig *Thomanides* Jánost avatták fel ide. Áttérése után Nádasdy Ferenc 1644. az ujkéri templomot is elfoglalta, de a kiküldött bizottság 1646. visszaadta. 1651-53. *Szili* Ferenc a lelkész, aki 1635. avattatott fel s 1646-ban még Terestyénfalván, 1663-ban pedig már Szilvágyon lelkészkedett. 1660-ban Nádasdy gyalogos katonái foglalták el a templomot és üzték el a lelkészt (valószínűleg Szili Ferencet.)²²¹

A büki gyűlésen 1659. Ujkér nevében Erhart Márton és Nagy János gondnok azt kívánták, hogy a két *Szopor* mint filiák a paplak és iskola építésében, a kertelésben s egyéb szükséges dolgok végezésében harmadosok legyenek. Erre Meszlényi Pál és Szopori Gergely szopori gondnokok így feleltek: „Nekünk szoporiaknak magánosan való templomunk, csemeteriomunk (temetőnk) és kelyhünk vagyon, ennek okáért mi azoknak épületihez vagyunk kötelesek, az mi pedig a materna ecclesiának parochiális házáat illeti, ha mikor ujonnan fundamentombul kölletik építeni, készek leszünk, mint azelőtt, úgy most is mind pénz s mind fábeli segítséggel lenni, de hogy aprólékos építésben, kertelésben, sározásban segítséggel legyünk, semmiképpen nem akarunk”. S ezt főként azzal okolták meg, hogy ők az áttért Nádasdy Ferenc gróf birtokán nem akarnak építeni. Ezt az ügyet már 1627. dec. 1. a lövői gyűlésen is tárgyalták s 31 év óta megnyugodtak rajta. Az egyházkerület tehát most is a filiák álláspontját tette magáévá. (Ehker. jkv. 478. l.)

Alsó- és Felsőszopor. Ujkér filiái, de időnként mint anyagyülekezet is szerepelnek. Az 1604. évi egyházlátogatáskor mint filiák említetnek, melyekbe az ujkéri lelkész minden harmadik vasárnapon járt predikálni. De 1608-ban *Hollósy* János már külön lelkésze volt Szopornak, akit 1614-ben Vathon találunk. 1610-ben már *Stephanides* Mihály írja magát szopori lelkésznek. Harmadik ismert lelkésze pedig 1646-ban *Skriba* János, ki 1631. még Nemesládonyban volt. Az 1631. évi egyházlátogatáskor ismét mint filiák fordulnak elő a jegyzőkönyvben. Jelen voltak ekkor a nemesek sorából Szomay Pál, Ságghi István, Meszlényi Ferenc (de Alsó Szopor), Szopori Ferenc (de Felső Szopor), Czene Ferenc, Alsószopori Nagy Pál stb. A felsőszopori határban egy kápolnácska volt, melyhez a régi Czene, Szopori és Győrfi családok „lelki buzgóságból” 16 hold földet adtak, melyeket azonban most a rokon Kálmán, Heteyi és Csikós családok a magukénak vitattak. Volt a templomhoz egy kehely, egy missale és egy papi öltözet „kit ornátnak hívnak”. Alsószoporon is volt 18 hold föld, melyekről kepét szedtek. Volt itt egykor plebániához is, „amint a Czene familia, régi nagy idős eleitől hallotta, a templom mellett alszélről” s e mellett 3 hold földnyi erdő „kit pap gyakrának hívnak”. A szoporiak is fizettek nem csak a lelkésznek, hanem a tanítónak is. Musay Gergely 1661. évi jegyzékében a két Szoport már ismét úgy említi, mint Ujkér filiáit, holott 1646-ban még külön lelkésze volt. A szopori templomot Nádasdy Ferenc gróf Bácsi jezsuita és növendékpapok segítségével foglalta el 1661-ben.²²²

Egyházasfalva. Filiái: *Basztifalu* (Bástifalu),^x *Völcsej* és *Gógánfalu*. Ez utóbbi filiában Erdősi Sylvester Jánosnak Nádasdy adományából egy kis mezei jószága volt. János nevű második fia 1541. május 7. itt született. Ellenségei elől Sárvárról menekült ide. Míg azonban Bécsben járt 1543 tavaszán a gógánfai jobbágyok a háborus török világban Sylvesternak minden vagyonát,

²²¹ Adattár VI. 22. 54. 66. 82. 85. 155. 157. 212. VII. 39. Hist. Dipl. Ap. 71. Zsilinszky i. m. III. 202. Eht. Eml. 24. 46. 53. 57. 59. 69. 129. 130. 137. 142.

²²² Adattár VI. 57. VII. 75. Eht. Eml. 60. 61. 133. 146. Zsilinszky i. m. III. 202. Ker. jkv. I. 56.

lovaikat, teheneiket, sertéseiket, gabnájukat veszni engedték. E vidéken tehát Sylvester terjeszté elsöben a reformáció tanait.

1607-ben *Szeniczei Henczel* Márton volt lelkésze. Kis Bertalan püspök 1631. május 9-én tartott itt egyházlátogatást, amikor azonban a lelkészi hivatal üresedésben volt. De a nemesi patrónusok közül jelen voltak Pásztori Gergely, Szomay Pál, Básty Gergely Bástifalváról, Thötösi Ferenc megyei esküdt Völcsejéről és Nagy Benedek bíró Gógánfalváról. Itt az egyház jóvödelmének megvizsgálására nem is volt szükség, mert a „nemes patrónusok esztendőnként számot vesznek a céhmesterektől.” A templomnak van kelyhe, az oltáron nyomtatott kárpitja, a prédikáló széken cafrangos csótárja. A templomhoz 24, a parochiához 45 hold földje van ezen kívül erdeje, rétje, szölője. Ez utóbbit „néhai kedves lelkipásztoruknak conferálta az fára ex gratia.” A paplak „alkalmas curia gyanánt vagyon gyümölcsös és elegendő veteményes kertével.” Négy zsellér jobbágy is tartozik hozzá. Iskola eleitől fogva nem volt, hanem a mostani (1631) nemzeti patrónus urak építették az egész keresztyén hallgatósággal együtt. A tanítónak halott fölött éjjeli virrasztáskor való énekléstül 12 denár jár, ezenkívül minden gyermektől egy kántorra 25 denár, Szent Gál kakasa, harangozási díj. A német gyermekektől, amint megalkudhatik stb. 1642-ben kerületi gyűlés is volt itt, melyen Kis Bertalan püspök több kandidátust avatott fel. Mindjárt az egyházlátogatás után még 1631. *Györfvári* Miklóst választották meg lelkésznek, aki 1642-ig maradt itt s ekkor Szécsénybe ment Telekesi Török János birtokára. 1645-ben a sárvári születésű *Textoris* György volt itt a lelkész, akit 1632. Peresztegen a sopronmegyei Ságra avatott fel Kis Bertalan püspök és 1635. Bükön volt lelkész. Utóbb Kaboldon működött s csak innen való elűzetése után jött Egyházashalura. Itt ő irta 1645. szept. 16. Basztifalvi Baszti Margit végrendeletét, ki Egyházfalva templomának is két darab földet hagyott. A bükzi zsinaton 1646. aug. 13. kerületi aljegyzőnek választották meg. Még ez évben jött kiségitő lelkésznek Sopronba, ahol hamarosan meg is halt. Lethenyey István esperes leánya volt a felesége. István nevű fia a Kaboldi nevet vette fel. Unokája Kabódi *Textoris* Menyhért pedig soproni kirurgus volt és krónikát irt. Utódjául Musay püspök 1647. *Büki* Györgyöt avatta fel egyházashalvai lelkésznek. 1651-54-ig *Fisztrovics* György, a későbbi püspök volt itt lelkész, akit 1661. Kőszegre hívtak meg, 1669-ben pedig *Deselvics* István esperes lett az utóda. A gyülekezet a nagy üldöztetésig (1673) fennállott. Utolsó lelkészét Pásztory Zsigmond és Rabi István horvát lovasokkal annyira megkínózták, hogy állítólag az áttérési ígéretet is kicsikarták tőle.²²³

Horpács. A középkorban itt, valamint a sopronmegyei Márcfalván, az Ostffyák őseinek, az Osl nemzetségnek voltak birtokai. Ezek adtak birtokrészeket Horpácson már 1230. a csornai premontrei rendnek és a márcfalvi ágostonrendűeknek is. Az utóbbiaknak zárdája is volt Horpácson, de elpusztult. Gyöngyösy Pál prépost (1857) tévesen közli, hogy a premontreieknek fiókprépostságuk is lett volna Horpácson. Némethy Lajos a márcfalvi prépostság történetirója mondja, hogy a Széchenyi grófoknak Horpácson szép kastélya van, ez valószínűleg a zárdá köveiből épült. De késő románstílusú temploma, mely Römer, Stessel és Pasteiner szerint a XIII. század közepén épült, még áll s méltó versenytársa a jáki templomnak. Az eredeti építkezésből, sajnos, csak főkapuja s belsejében néhány oszlop maradt fenn.²²⁴

²²³ Eht. Eml. 59. 79. 81. 132. Adattár VI. 52. 166. Payr S. Erdösy Sylvester János 29. Payr, Sopron eht. 362. I. Das verwirrte Ungerland. 1683. 387. I. Radvánszky, Magyar csal. élet III. 276. I. Ker. jkv. 33. 215.

²²⁴ Századok 1900. 444. Thirring G. Sopron és a magyar Alpok. 170.

A reformáció korában 1541-43. Erdősi Sylvester járt itt, kinek a közeli Gógánfán birtoka is volt. Az 1631. évi egyházlátogatás alkalmával a 78 éves Tóth Mihály egy régi emberre, Cankó Pálra, a predikátorság jobbágyságára hivatkozva (aki szintén régi emberektől hallá) vallotta, hogy a horpácsi templomot „a nemeskéri határban lévő régi barátok ott levő klastromából építették ide.” Egy „némi nemű nagy kegyességű patrona” építtette a templomot „klastrom formára” és fehér barátokat hoztak bele: „Sziget veszedelme előtt való időben mentenek el innét a barátok és azután fogva mind predikátorok laktanak innét.”

E tanuvallomás szerint a régi ágostonrendű zárda pusztulása után egy kegyes patrona új templomot épített „klastrom formára” s ebbe fehér, vagyis pálosbarátokat telepített a XV. század végén vagy a XVI. elején. E kegyes nőt én Kanizsay Lászlóné Drágfi Annában, Nádasdy Tamásné anyjában (második férje Frangepán Kristóf) keresem, ki Sárvárrott 1528. súlyos betegen tett végrendeletet. Ezek a pálos barátok azután a szigeti veszedelem (1566) előtt engedtek helyet az evang. lelkészeknek. A „Gurundban” (Grund) levő templomföldeket még Nádasdy Tamás († 1562) vette el a nemeskériektől és maga használta. Ezek fejében ő adott évenként egy palástot a plebánusnak, illetve később a predikátornak, amelyet a nemeskériek elmulasztottak megadni. A nádor többször járt Horpácson, mint például 1560. dec. 5-én. Halála után 13 éves fia, Nádasdy Ferenc Bécsből 1568. júl. 30. kéri az édesanyját, hogy Horpácson a pap zselléreit adná Giczi Farkasnak „csak addig, míg pap találkoznék oda”, hogy a szomszéd Gógánfalván segédkezzenek neki. A lelkészi állásnak ez a megüresedése azonban nem tarthatott sokáig. Egy hónappal később pedig a jószívű ifjú János deák számára kér ismét egy fertály földet Horpácson az édesanyjától. Máté csornai préposttól még Nádasdy Ferenc idejében († 1604) vettek el a gógánfai és lédeci határ között 4 hold földet, mivel megbizonyosodott, hogy a horpácsi templomhoz tartoznak. A predikátori ház eleitől fogva a templom mellett volt az egyház földjén és nem a többi házak rendjén.

Az első ismert horpácsi evang. lelkész *Alsólendvai* Péter, ki jelen volt a csepregi kollokviumon s ennek jegyzőkönyvét is 1591. jún. 3. aláírta. De az Egyesség Könyvét már nem írta alá, Beythe Istvánnal átpártolt a reformátusokhoz; Vépen volt lelkész és esperes, ahonnan 1612. üzetett el (pro nomine Christi ejectus). De 1614-19 Körmenten volt ismét esperes-lelkész, itt halt meg 1619. júl. 19. (post multos viriliter contra regnum diaboli exantlatos agonas). Kanizsai Pálfi János irt halálára emlékverset. A fentebbi Tóth Mihály még ennek is jobbágysága volt s ő hordozta a lelkészt a maga lován Nemeskérre, valamint utána még három lelkészt is, mert Nemeskér eredetileg Horpácsnak volt a filiája. De úgy látszik, Ujkér is igényt tartott rá, mert az iváni zsinat jegyzőkönyve már 1603. utasította az egyházlátogatókat, hogy nyomozzák ki, vajon Nemeskér Horpácsnak vagy Ujkérnek a filiája-e. (Ker. jkv. I. 50.)

Alsólendvai távozása után még 1596. *Szentgyörgyvölgyi* Gergely lett a horpácsi lelkész, aki már aláírta hitvallási iratainkat. Ennek az utódja *Kóla* János, aki előbb (1596) Niczken, később pedig (1608) Szentendrén s végül 1630 körül Vámoscsaládon volt lelkész. Kóla 1602. febr. 21. már Horpácson volt, mert e napon Tóth Istvánnak, Nádasdy Ferenc gazdatisztjének házassági perében tett mint lelkész tanubizonyságot. Muraközi György esperes és Pythiraeus Gergely németkereszturi lelkész 1603. még Kóla idejében voltak Horpácson is egyházat látogatni. *Donghó* Gergely, a volt sárvári és csepregi rektor 1607. máj. 9. avattatott fel horpácsi lelkésznek. Később Csepregen s végül Kövesden (1634-37) működött. Utódát *Eőri* Pétert 1610. okt. 20. avatták fel lelkésznek az esperesek. Tóth Mihály jobbágysága a három utóbbi lelkészt is szolgálta és hordozta szekerén Nemeskérre.

Kis Bertalan püspök az 1631. év tavaszán látogatta meg a horpácsi gyülekezetet is. A földesura Nádasdy Pál gróf volt ekkor, aki Thury Benedek nevű tisztje (officialis allodii Horpách) által képviseltette magát. A bíró Mendöl Jakab, a lelkész pedig *Rotarius* Márton

volt, akit még 1619. május 9. avatott fel Klaszekovics István püspök. Jelen volt a filiából Török Mihály lédeczi bíró is. Régi templomukban egy aranyozott ezüst kelyhet s a prédikáló széken egy bécsi csótárt talált a püspök. A régi szerzetesi öltözetek időközben a filiába Nemeskérre kerültek át. Itt 1633. még azt mondják: „volt a hiúban valami fekete ruha, kit barát ruhának hívtak, de a házzal együtt égett el.” És a 114 éves Kéri Máté 1611. máj. 8. tett végrendeletében mondja: „A pap öltöző kettő volt, mind a kettő bársony volt és a kámsa fehér bibor volt, földig való sűrű ráncos”. Ezek még az ágostonrendű és pálos barátok maradványai.²²⁵

A Gurundban levő templomföldeket most is Nádasdy Pál gróf bírta s a püspök meghagyta, hogy ezek fejében évenként a papi palástot kérjék meg tőle. A templomhoz több hold „köblös föld” is tartozott, melyeket a gyülekezeti tagok (egy holdat Rotarius Márton lelkész is) használtak és évenként egy köből termést szoktak utána fizetni, melynek fele a templom épületére, fele pedig a lelkésznek járt. A Hermesben is volt a lelkésznek 12 hold földje a gróf úr földei között, de mivel „az egyházi embereknek itt az úr önnagysága béresszolgái miatt nagy szenvedésük volt”, Nádasdy e helyett a faluban Czuppon Pál házhelyét adta, mely félhely. A lelkésznek hat zsellére volt s ezeknek szolgálatát a kerületi gyűlés állapította meg. „Itt schola ház soha bizonyos helyben nem volt, hanem ahol a velál rendelt neki helyet”. Az iskolához szántóföld nem tartozott. A tanító gabonát, egy kántorra 25 denárt, Szent Gál kakasát, vásárpénzt stb. kapott. Rotarius lelkész jobbágysai közt támadt vetekedést 1631. júl. 9. Galgóczi Miklós fertőszentmiklósi esperes igazította el. De már előbb is volt látszemle (oculata revisio) künn a mezőkön, melynél Nagy Benedek, a csornai prépost ispánja is jelen volt. A premontreieknek tehát még most is volt itt birtokuk. Több tanú vallomása szerint Nemeskér is a XVI. században Horpács filiája volt, de most már csak *Lédecz* említtetik mint ilyen. A lédeciek is úgy fizettek, mint a horpácsiak.

A gyülekezet későbbi sorsáról keveset tudunk. Nádasdy Ferenc áttérése után 1644. febr. 3. és 1645. nov. 30. között a horpácsi lelkészt is elűzte. Az először itt járt biztosok visszaitélték a templomot, de az evang. hívek az urodalmi tiszték fenyegetései miatt nem mertek lelkészt hívni. A plebánus pedig Kövesdről már misézni is átjárt. A második bizottság 1646. nov. 13. napján újra visszaadta az egyházi épületeket és földeket a hat jobbággyal együtt. 1660 körül végre is a (soproni) jezsuiták foglalták el a templomot és üzték el a lelkészt. Horpács utolsó lelkészeit már nevük szerint sem ismerjük.²²⁶

Lövő. Régi magyar neve Loevoe volt már a középkorban. Ősi lakói besenyő határőrök, nyilas vitézek (sagittarii, speculatores). Ősi pecsétjén is, az 1612. kelt okmányon lövő, nyilas vitéz lövésre feszített nyíllal látható. Német lakosokat már valószínűleg IV. Béla telepített ide a tatárjárás után. *Sicz* (Schützen) néven a XVI. század végén, de még 1650-59. is emlegetik jegyzőkönyveink. Németlövő neve csak a Bach-korszakból való.²²⁷

²²⁵ Adattár VI. 81. 84. Ker. jkv. I. 25. 50.

²²⁶ Századok 1900. 444. Nádasdy T. levelei 59. 195. 199. Payr, Kanizsay Orsolya 6. Hist. Dipl. 70. 106. Zsilinszky III. 199. Eht. Eml. 45. 54. 59. 66. 137. 146. Adattár VI. 47. 80. VII. 116. VIII. 5. 32. 43.

²²⁷ Mohl A. és Balics I. Lövő története. Győr 1892. 10. l. Feltűnő, hogy e címen a két ismert nevű író a lövői könyvnyomdáról és a protestáns világ itteni másfélszázados kulturkorszakáról alig mond valamit; ellenben a legkisebb plebánusról és az utolsó bérmlásról is jól beszámol.

A vármegyének régi mezővárosa (oppidum, oppidulum). A lakók maguk is városnak nevezik. Még 1650-ben is volt kastélya. Földesurai 1387 óta a Kanizsayak s azután a Nádasdyak, de kisebb nemesi földesurak is laktak benne. A török elől 1533. és már valószínűleg előbb is sok horvát család menekült ide is. Osztópáni Perneszi András 1566. írta Miksa királynak: „Szigetvár elfoglalása után Lövére vonultam családommal és ott kastélyt (castellum) építettem; több mint 600 paraszt menekült ide a török elől.” Feltűnő Lövön a sok szláv név: Balich, Gyuravich, Milkovich, Musich, Palovich, Radich, Stefanich, Szedenich, Jagodics, Portics, Nadarics, Obrán, Dokopendics stb. Némelyek még 1631. is kívánták, hogy a lelkész „néha-néha tótul is (azaz horvátul) predikállana.” És egy nyomtatott tót graduál volt a gyülekezet birtokában. Lövőről származott Lövey Mátyás soproni tanácsos és Lövey Balázs győri lelkész is. Atyjok Sziszeckről vándorolt be és Herbics volt a családi neve. (Dévén Mihály volt zágrábi polgármester leányát Dragonus lelkész Hegyfalun vette feleségül.)

Németek később is települhettek ide. Ilyen német lehetett például a Gallen család, mely valószínűleg Kassáról származott ide. Kassai volt Nádasdy Tamás udvarában Zoltán Imre is. Gallen János könyvkereskedő Kassán 1581. nyert polgárjogot és 1583. halt meg. Gallen Mihály pedig (vera nobilitate insignis) Nádasdy Ferencnek volt belső bizalmas embere (familiáris). Az esperesek az Egyesség Könyvének egyetlen fennmaradt példányát névre szóló nyomtatott díszes táblával 1598. ennek ajánlották. Ennek fiai lehettek Lövön Gallen András és György nemesek. A Nádasdyak sok jó indulattal voltak a lövőiek iránt.

Első ismert evang. lelkésze Musics Mátyás, aki már egy 1572. évi okmányon itt szerepel s 1579-ben „az lövei Szent Márton egyházában” keresztelte Cvitarics Varga Miklóst a lövői tanács által kiállított nemzetséglevél szerint. Musics 1596. aláírta az Egyesség Könyvét. Valószínűleg még Lövön volt ekkor. Első ismert tanítója pedig a városnak *Belechich* Gáspár (magister scholae in oppidulo Leoveo), aki 1599. írta alá hitvallási iratainkat. Virágzó lehetett itt az egyházi élet már a XVI. században is, mert a Laibachból evang. hite miatt száműzött *Manlius* János is a vándornomdájával 1592-1593. Lövön működött. Kilenc nyomtatványa jelent itt meg, melyeken a város nevét „Siczben, Syczini” szavakkal jelzi. Ezek között vannak Hunyady Ferenc, Decsi Gáspár, Gosárvári Mátyás históriái, a református Pathai István könyve „Az sakramentomokról”, Szalaszei György muraszombati lelkész imádságos könyve, Bock Mihály Füves Kertecskéje és Heltai Gáspár Vigasztaló Könyvecskéje. Ez utóbbit *Manlius* Czipnik Tamás tótországi főharmincadosnak és Koronghi Benedek harmincados ellenőrnek, mint pártfogóinak ajánlotta. A nyomda működése a buzgó és tudománykedvelő Nádasdy Ferenc idejére esik, aki nagy jóakarattal volt a lövőiek iránt.²²⁸

Az iskolát is ennek idejében építették a csordásház helyére. A 80 éves Szóts Pál nemes 1631-ben még visszaemlékezik reá, hogy ez volt az első iskolaház Lövön. „Mert ezen a földön - úgymond - az én emlékezetemre elein csak Sárvárrott, Csepregben, Kőszegen és Sopronban volt, ezen kívül sohul nem volt iskola, hanem rendelték azután Szentmiklóstra, Lozsra és Lövére.” Majd ennek elpusztulása után a Malom-út mellé építettek új iskolát.

1602-ben Magyar István esperes és az egész csepregi zsinat azt kérte Nádasdytól, hogy az általa Nagyőr híres iskolájában és egyéb helyeken kitaníttatott *Sinkó* Mátyást engedje át Lövére lelkésznek, akit már a németkereszturi iskolába rendelt ki. Ajánlották ugyan a lövőiknek a niczki és ikervári lelkészeket is, de ezeket nem fogadták el, mert olyant akarnak, aki dicséretesen tudná a tisztét betölteni. (Qui eidem non praeesset solum, sed odesse etiam possit laudabiliter). A zsinat azt írja Sinkóról Nádasdynak: ez egymaga többet fog ott tenni

²²⁸ Masznyik, Egyesség kve. Könyvszemle 1910. 190. Payr, Sopron Eht. 371. Farkas S. Csepreg tört. 55. Szabó K. Rmk. I. 263-274. Takáts S. Rajzok a török világból. II. 56.

Isten ígéjének terjesztésében és a hűséges szolgálatban, mintha tiz más olyant küldünk közülünk, akit nem kívánnak. Valószínű, hogy Nádasdy erre át is engedte Sinkót. 1604. dec. 16. kerületi gyűlés volt Lövön „nagyságos Báthori Erzsébet (Nádasdy F. özvegye) birtokán.” Ez még Sinkó idejében történt, de 1609-ben már *Miholics* Lukács volt a lövői lelkész.

1615. máj. 20-án ismét kerületi gyűlés volt Lövön, ahol Klaszekovics István püspök 11 kandidátust avatott fel lelkésznek. Erről a gyűlésről mondja Pathay István református püspök szemrehányólag, hogy Macheropaeus István rohonci horvát predikátort, aki néha az evangélikusok gyűléseire is el szokott menni, Lövön nem csak hogy jó szóval nem fogadták, hanem ki is küldték a házból, bosszúságos szóval mondván: „Menj ki közülünk, mert ellenség vagy, nem akarjuk, hogy sem seregünkben, sem tanácsunkban velünk légy.” Itt avatták fel Ikervárra *Lethenyey* István sárvári rektort is, aki azután 1617-1621-ig Lövön volt lelkész. 1617. okt. 2. már Lethenyey járt Nádasdy Pál grófnál Sárvárott és a lövői iskola számára 10 köből buzát eszközölt ki évenként. Nádasdy külön levélben biztosította ezt. „A mi eleinktől, boldog emlékezetű szüleinktől adattatott és rendeltetett jókban, úgymond, megtartani akarjuk lövői városunkban lakozó jobbágyainkat.” S a tíz köből buzát oly feltétellel adta, hogy „az ott való scholamester látván az ifjaknak tanuló voltukat, felét az ott valókra költse, felét magának tartsa; ha pedig nem volnának öreg ifjak, magáé legyen éppen.” Ebből látni, hogy Lövő a jóhírű iskolájára nagy gondot fordított. De későbbi tanítóinak nevét, sajnos, nem ismerjük. Lethenyey, aki maga is kiváló rektor és író volt, az iskolát is felvirágoztatta. Ebből került ki Vajda György, a köszegi rektor.²²⁹

Még Lethenyey idejében azonban nehéz idők következtek Lövőre is. Collalto és Esterházy hadai, melyek 1621. jan. 6. Csepreget elpusztították, Lövőt is, Nádasdynak ezt a második virágzó városát feldúlták. A csepregi diák írja historiás énekében:

*Mert épen volna Keresztúr és Csepreg,
Nem pusztult volna Lövő és Peresztég.*

Lethenyeyt éppen a pusztulás után hívták meg a vértanu Zvonarics Imre helyébe Csepregre. De Lövőre is méltó utód került a buzgó *Musay* Gergely személyében, akit 1623. még Zvonarics Mihály püspök avatott fel Lövőre.

Musay majdnem negyedszázadig (1623-1646) volt Lövőnek buzgó lelkésze. Itt választották meg 1638. esperesnek és 1646. püspöknek is. Az ő idejében csatolták *Nemeskért* is, mely előbb Horpácshoz tartozott, Lövőhöz. És Musay idejében látogatta Lövőt Kis Bertalan püspök is 1631. ápr. 8-án. A két Gallen testvéren kívül Szüts Pál nemes és Portics György bíró volt még jelen. A hívek dicsérik lelkészüket s már annyira megmagyarosodtak, hogy csak „némelyekért” kellett volna Musaynak „néha-néha” tótul (horvátul) is predikálni. A templomnak voltak földei a „törvényfánál” és a „várhelynél”. A 80 éves Szüts Pál vallja, hogy Nádasdy Ferenc régebben csak köből gabonát szedett az írtás földekről, egyebet semmit sem, de azután, hogy a papoktól a dézsmát megvette (bérletbe), képét szedtek úgymint tizedet és 20 denár írtáspénzt. Gallen Andrásnak a templom mellett voltak zsellérházacskái és egy kis darab földje, melyen előbb kenderáztató, utóbb pedig kovácműhely is volt. Erre nézve most derítették fel, hogy ezeket még 1572-ben Musics Mátyás lelkész és Podloski Jakab bíró idejében a város adta Gallen András atyjának Györgynek azért, hogy a templomot belől a maga költségén megépítette és megfehéřítette. Erre nézve elő is mutatta a „város méltóságos levelét” és ezt a privilégiumot 1588. Nádasdy Ferenc is konfirmálta.

²²⁹ Prot. Eht. Adattár VI. 47. VII. 184.

A predikátori ház a templom mellett épült, de régebben még közelebb volt a templomhoz. A templom mellett való árok miatt nem építhették a régi házhelyre. A lelkésznek 10 jobbágya s elég szántófölde, és réte van. Az iskolaház zsellérház, csak 4 hold földje van, a tanító és tanulók a fentebbi tíz köből búzát kapják. A gyermekek egy kántorra egy denárt fizetnek itt is, a német gyermekek 1 forintot minden kántorra. Ez utóbbiak minden vásárkor egy-egy kést is adnak a tanítónak. Felhő eleibe való harangozásért egy itce bor és Szent Gál kakasa itt is kijár. *Nemeskér* csak nem régiben rendeltetett filiálisul Lövhöz. A lelkésznek 12, a tanítónak 5 forintot fizet. A stólatát úgy fizeti, mint Lövő. A lelkésznek, aki minden harmadik vasárnap jön ki predikálni, ételt és italt adni tartoznak.

Musay tehát a Nádasdyak oltalma alatt itt elég jó viszonyok között élt. De az ifjabb Nádasdy Ferenc hitehagyása után, akinek latinból való magyar fordítását 1636. még ő is javítgatta, neki is a szomszédos Nemeskérre kellett menekülnie 1644. vagy 1645-ben. A kir. biztosok 1646-ban két alkalommal is jártak itt. Először nem jöttek ki, hanem csak Kövesdre hívták képviselőiket s az itt megjelent hat vagy nyolc ember Nádasdy kedvét keresve azt mondta, hogy szeretik az oda rendelt plebánust Gubasich Jánost (croata)²³⁰ és meg is tartják. Ezért azután meg is hagyták közöttük. 1646. november 13-án azonban az újabb biztosok, Cziráky Mózes sopronmegyei alispán, Bessenyei István kiskomáromi kapitány, Hanvay Ferenc abauji és Botka Ferenc pápai követ, már személyesen kimentek Lövőre s ezek meggyőződén róla, hogy a hat szenátoron kívül a többi hallgatóság mind evang. lelkészt akar, a templomot és a többi egyházi javakat vissza is ítélték nekik. Távozásuk után azonban nagy viszálykodás támadt a városban. Végre is az evangélikusok lévén többségben, a templomot elfoglalták, a biztosokat kísérő Musay Gergely a pápista pap jelenlétében imádságot is mondott az oltár előtt s az áldozópapot a parochiából kitették. De egy hét múlva Nádasdy emberei az urodalmi tisztek által bátorítva ismét elvették a templomot és visszahozták a misemondót. A buzgó Musay Gergely esperesnek, aki önszántából csatlakozott a kir. biztosok mellé, hogy a visszarendelt templomokat rövid istentisztelettel birtokba vegye s akit, mint nem hivatalos személyt, Cziráky el is akart maguk mellől utasítani, íme ily dolgokat kellett megérnie a maga gyülekezetében.

Musay azután Nemeskérre költözött át, ezt a helyet azonban mindig csak exiliumának mondta. 1646. aug. 13. már mint nemeskéri lelkészt választották meg püspökönek. Eddig is kiváló jelét adta arravalóságának s nehéz időkben kormányozta egyházunkat 1664. febr. havában bekövetkezett haláláig. Távozása után Lövőnek még egy evang. lelkésze volt és pedig a lövői származású *Vajda* György, aki csak egy itteni főrangú nőnek köszönhetette, hogy Lövön még predikálhatott. Vajda 1643-ban Rozsnyón tanult, hol Kucsera János igazgató elnöklete alatt a római egyház bálványozásáról disputációt is tartott, melyet nyomtatásban is kiadott. (*Disquisitio Historico-Theol.* Lőcse 1643. Egyetlen példánya a hallei magyar könyvtárban).²³¹ Azután 1649-ig Kőszegen volt rektor. Lelkésznek 1650. jan. 11-én avatta fel Musay Doroszlón és pedig „in concionatorem aulicum dominae magnificae Erdődianae”. Vajda 1650. márc. 16-án már Lövőről írt egy igen érdekes levelet.

E szerint a lövői kastélyból (ex Castello Sicz, melyet talán a fentebbi Perneszi építtetett), írja a levelét és „asszonya őnagysága” erőtelen állapottal van, ami miatt nem is távozhatik el mellőle. Evang. mágnásasszony, akit ez a cím megilleti, itt a Dunántúl ekkor már csak egy volt, Erdődy Bálint özvegye, Révay Zsófia, akinek Lethenyey kőszegi lelkész 1648. még egy vigasztaló könyvecskét küldött ajándékkul s akit az országgyűlésen Wittnyédy István képviselt. Az evang.

²³⁰ Mohl A. Horvátok bevándorlása 1533. 6.

²³¹ Könyvszemle 1891. 74. A csepregi graduál. Harsányi István, Irod. tört. 1912. 3. füz. Payr S. Egyházi Élet 1912. 42. 1. Bothár, Lethenyey Istv. 34 Ribini I. 497.

özvegy grófnénak, kinek előbb Monyorókerék volt a lakóhelye, unokaöccse, Nádasdy Ferenc most itt Lövön adott menedékhelyet.

Vajda ezt a levelét bizonyos Csepregi Mihály deáknak írta, aki tőle nem igen messze lakott, s akivel írott graduált készítettett, de csak olyan énekeknek (és pedig tőtből fordított énekeknek is) a kótákkal való lemásolását kérte, amelyek nincsenek meg „a nyomtatott csepregi graduálban”. A levél az akkori evang. templomi liturgiát még igen gazdagnak mutatja és Vajdának kiváló hymnologiai ismereteiről tanuskodik. Ez a levél egyetlen bizonyossága, hogy volt egy nyomtatott *csepregi graduálunk* is, melynek ma már egy példánya sem ismeretes.

Vajda még 1651-ben is Lövön volt lelkész, mint ilyen vett részt június 20. a szakonyi kerületi gyűlésen és július 9-én a ruszti új templom felavatásán. 1661-ben mint az acsádiak lelkésze predikált a büki zsinaton s ugyanitt egy törvényellenes esketés miatt egyházkövetésre ítélték. Valószínű, hogy a már betegeskedő Erdődy grófné halála után nyomban megszűnt Lövön a gyülekezeti élet. Most is bizonyára csak a kastélyban tarthattak istentiszteletet, mert Musay tudósítása szerint még 1646-ban misés pap foglalta el a templomot. S a kerület 1650. is felpanaszolta a nádor előtt, hogy a lövői templomot, bár visszatélték, még sem kapják meg. Az 1662. évi sérelmek között Lövő már nem említetik, ebből is azt kell következtetnünk, hogy innen már jóval korábban kellett Vajdának eltávoznia.²³²

Nemeskér. Előbb Horpács, később Lövő filiája. Az iváni zsinat 1603. utasította az egyházlátogatókat, hogy nyomozzák ki, melyikhez tartozik. De két ízben már a XVI. és XVII. században anyagyülekezet is volt. Horpácsi régi tanuk vallomása szerint a horpácsi ágostonrendűek középkori klastroma is a nemeskéri határban épült. Midőn ennek köveiből „a nagy kegyességű patrona” a horpácsi templomot építtetni kezdte, s a kőhordás alatt a hetedik szekér a nemeskéri falu helyén eltörött, ezt isteni ítéletnek vette és Nemeskéren is épített egy kápolnát. E szerint ez utóbbi egy idős volna a horpácsi templommal, s ebbe a kis templomba jártak a nemeskériek a reformáció korában is. A római katolikus világból maradtak és voltak itt még 1633-ban is kelyhek, melyek közül egyet „Bécsűjhelyen eladtak és a templom felit csinálták belőle”; két ampulla „kiből mosdottak és ittak az papok, két oltáröltöző, két papöltöző, mind a kettő bársony és a kámsa fehér bibor volt, földig való sűrű ráncos; és a hiuban valami fekete ruha, kit barát ruhának hívtak, továbbá casula, stola, alba”, de Kériék házával együtt elégett. Itt kisebb nemesi családok laktak, a Kéri, Mikó, Gallen, Vajda, Semberger stb. családok, akik később Nádasdy haragjától is meg tudták védeni a gyülekezetet.

A 78 éves Tóth Mihály horpácsi lakos még jól emlékszik, hogy lelkészeit, Alsólendvai Pétert, Kola Jánost, Donghó Gergelyt, Eőri Pétert, mind ő hordozta Nemeskére, mint filiába és több tanu is vallja, hogy Nemeskér Horpács filiája volt. De *Kosztoláni* György (Budaus András ujkéri lelkész neve után) 1596 és 1598 között mégis mint nemeskéri lelkész írta alá az Egyesség Könyvét. Ekkor tehát egy rövid időre anyagyülekezet volt. Kosztoláni jelen volt 1604. okt. 11. a sárvári zsinaton. Prágai András, ki Szenczi Molnár Alberttel 1615. járt Heidelbergben s a „Fejedelmek Serkentő Órája” című munkát fordította és I. Rákóczy Györgynek ajánlotta (Bártfa 1628) nemeskérinek (de Nemeskér) írja a nevét.²³³

Az 1633. évi január hó 12-én (ily szokatlan időben) Kis Bertalan püspök igen részletes és alapos egyházlátogatást tartott, amit itt a filiában, úgy látszik bizonyos gyülekezeti bajok tettek szükségessé. Vele volt több esperes is: Lethenyey István csepregi, Galgóczi Miklós

²³² Eht. Eml. 54. 58. 60. 63. 68. 77. 85. 100. 129. 130. 137. 139. Hist. Dipl. 70. Adattár VI. 43. Ker. jkv. I. 64. 68. II. 291. 329. 346. 359. 505.

²³³ Sz. Molnár A. napl. 75. Szabó K. Rmk. I. 566.

fertőszentmiklósi, Ságodi Gergely hegyfalui, Terbócz János felsőlendvai lelkész és a kerületi jegyző, Serényi György kövesdi lelkész, Nádasdy Pál gróf részéről pedig Guari Miklós és Wittnyédy János főtisztok. A nemeskériek közül jelen volt Mikó Benedek Sopron megye esküdtje, Kéri György, Vajda Mihály, Gallen Mihály, Lóránt Gáspár és több nemes. A filia gondnokai: Király Mihály és Sári András.²³⁴

Számba vették a Szent Mihályról nevezett *kistemplom* földeit, s mintegy 45 holdat találtak, melyeket „Nemeskér hét nemzetsége” használt. A plebániához helyét ekkor Veres Tamás birta, egy részén pedig már út volt. Sok tanut kihallgattak, köztük Szarka Balázsnét Patyi Dóra asszony nemes személyt, akinek atyja Patyi Tamás 113 éves volt és Kéri Miklós özvegyét, Mesterházi Piroska nemes asszonyt. Végre is a 114 éves korában meghalt Kéri Máténak végrendelete alapján döntötték el a vitás ügyet, akinek testamentumát 1611. május 8-án Kőszegi Gergely ujkéri lelkész írta. Ez pontosan megjelölte a templom földeit, rétjeit, egyéb javait és 80 forint adománypénzét, melyet két süvegben vittek Kéri Balázshoz az új céhmesterhez. Az összes javakat readjudikálták az egyházlátogatók a nemeskéri kápolnának.

Még egy kérésük volt a híveknek. Mivel ők mindig a horpácsi anyagyülekezethez hallgattak, „praetendálván a messzevalóságot” azt kívánták, hogy a szent consistorium engedne nekik szabadságot „hogy ők szabad fárak lennének és sehonnét ne függenének, hanem amikor és amint tetszenék, prolibitu akár Lövőre, akár Ujkérre járhatnának predikációra.” Erre nézve a püspök és kísérete így határozott: „Mivelhogy a szabad akarat csak világi dolgokban is nem hasznos és nem is tisztességes, sokkal inkább a lelkeknek idvességére való dolgok az Isten fiának a Szent Máté Cap. 18. megírt határjával (Qui non audierit ecclesiam etc.) vannak berekesztve. Ennek okáért ezen filiálisnak is semmi uttal magán való szabadságot nem adhatunk, hanem avagy régi anyai eklezsiájokat, a horpácsit kelletik hallgatniok és attól függeniök, avagy a lövői parochiát anyai eklezsia gyanánt acceptálniok mind addig, míg az örök úr Isten az ő áldott szent igéjének tiszta predikáltatását ott szolgáltatja és maguknak is valaha predikátor tartásra ezen helyben erejük és módjuk lehet.”

Ez az idő hamarabb bekövetkezett, mint várták volna, Musaynak Lövőről Nemeskérre való menekülésével. 1644-ben menekült ide Nádasdy elől és itt volt mint püspök 1664. bekövetkezett haláláig. E husz év alatt tehát Nemeskér ismét anyagyülekezet volt, jóllehet Musay e helyet csak exiliumának mondotta. Lövői hívei bizonyára itt is megadták neki a régi járandóságot, a nemeskériek pedig emelték a csekély fizetést. Musay 1661. évi jegyzékében maga is anyagyülekezetnek tünteti fel Nemeskért.

1644. évi május 31. már kerületi kisgyűlés volt Nemeskéren, ahol Kis Bertalan püspök Crock Joakim Ernő császári hadvezér kérelmére a königsbergi porosz Dieker Henriket, az Olmüc mellett táborozó lutheránus hadsereg tábori lelkészéül felavatta s Dieker ekkor szimbolikus könyveinket is aláírta. Bizonyára az I. Rákóczy György ellen induló császári csapatokkal került ide ez a protestáns tábori lelkész is. (Részt vett ebben az erdélyi hadjáratban Esterházy Miklós nádor s a fiatal Zrinyi Miklós, a költő is.)²³⁵

Nemeskérre Musay püspökhöz hozta 1650. okt. 16-án Szentmiklósy János kajári lelkész és esperes Ürményi Miklóst, a volt csoknyai kálvinista lelkészt is, akit Czeglédi Pál református püspök 1640. a köveskúti zsinaton avatott fel s a csöglei zsinaton is 1643. mint csoknyai lelkész volt jelen, most pedig a lébényi magyar templomban Szentmiklósy esperes jelenlétében ünnepélyesen áttért hozzánk és Musay püspökhöz is eljött Nemeskérre, hogy itt hitvallási

²³⁴ Adattár VI. 47. 79. Ker. jkv. 63.

²³⁵ Payr, Eht. Eml. 80. Ehker. jkv. 231.

iratainkat (Liber Concordiae) aláírja. Valószínűleg Lébényben, vagy Lébényszentmiklóson szolgálta egyházunkat.²³⁶

1654. júl. 3-án ismét kis gyűlés volt Nemeskéren, hol Musay a légrádi születésű Ivánka Pétert avatta fel lelkésznek. Az ebergőci nemesek és jobbágyok még 1660-ban is Nemeskére jártak istentiszteletre és úrvacsorára. Nemeskéri lelkész volt *Fisztrovics* György is, midőn 1664. püspöknek megválasztották. 1668. nov. 13. ismét kerületi kis gyűlés volt itt, ahol *Fisztrovics* György püspök és kőszegi lelkész három kandidátust avatott fel lelkésznek. 1671. ápr. 4-én a nemeskériek és szoporiak Fekete István püspöktől kérik, hogy lelkészüket megtarthassák. Valószínűleg itt is a nagy üldöztetéskor (1673) szakadt meg a gyülekezeti élet.²³⁷

Kövesd. Szintén a Nádasdyak birtoka volt. Peres ügyeikben sokszor emlegetik „urunk és asszonyunk ő nagyságát.” Tekintélyesebb nemesség alig lakott a faluban. Ellenben voltak itt is a török elől menekült horvát családok: Gratzol, Palkovics, Horváth Literati, Podár stb. Még 1631. is volt itt a gyülekezet birtokában egy tót graduál. Lelkeszi állomása egyike volt a legjobban dotáltaknak. Kincses Pál kőszegi lelkész 1596. ápr. 5. írta Reczés esperesnek: „Fele jövődmem ha vagyon, mint a kövesdi papnak.” És az 1595. évi adólajstrom szerint is a kövesdi evang. lelkész 4 forint évi adót, a csepregi lelkész után legtöbbet fizetett. A kerület papjai közül a Kövesdyek (Pál, János) valószínűleg innen származtak.²³⁸

Első ismert nevű lelkésze *Benkóczy* Mihály, ki 1596. már Kövesden írta alá az Egyesség Könyvét, rossz emléket hagyott maga után. Ellenségei paráznasággal és erőszakossággal vádolták. Beythe András, a püspök fia, „*Encomion Ubiquisticum*” című (Németújvár 1597) latin verseiben azt fogja reá, hogy viszonya volt Szegedi Máté leányával és feleségével, Hollósi Benedek leányát is megcsalta és gyalázatba ejtett egy nemesi családból való nőt is, kinek biborköpenyt ígért. Az elkeseredett Beythe István is Benkóczira célozva mondja az Igaz Mentségben: „Az többitök ki sodomita volt, ki nömös asszonyok subácskája csináltatója.” És alább ismét: „Tudjátok, mint jártatok az Máté mester (Szegedi) maradékával. Könyörgétök, hogy el ne veszesse az igaz ítélet, mert nektek tisztességtökben életötökben forgana. Megmentétök az hamisat és latrot, mind Benkóczitok jó hire nevével öszve.” Az ifjabb Beythe könnyezve vallotta be ugyan nyilvánosan, hogy ifjúi könnyelműségből koholta mind e vádakát és túlzott az atya is, de Pázmány Péter mégis e „bak bűzű fűzfa verseket” használta fel a protestáns lelkészek megbélyegzésére.²³⁹

Benkócziban ilyen nagy bűnök nem voltak. Sokkal kisebbekért is örökre elvesztette volna lelkészi állását. Egyházunk a fegyelmi eseteket jegyzőkönyveink szerint igen szigorúan vette. De sok másnemű hibájáért nem akarták hívei megtűrni. 1603. szept. 8. a kövesdi zsinaton tárgyalták ügyét. Zepsi János prókátor által ő panaszolta be híveit. Az egyik vasárnap ugyanis beharangoztatván, a kövesdi polgárság (az egész velal) Szdorcz Máté és Ohlianovics János céhmesterek által eltiltotta őt a predikálástól. Erdély János ennek hét okát adta elő. Legsúlyosabbak voltak, hogy négy török rabot fogván, a pénz és arany kicsikarása céljából kegyetlenül verte és verette őket s hogy ő is oka lett volna Varga István tűzbe dobálásának, akinek háza még 1594. gyulladt ki s aki csak nehezen szabadult meg a tűzhaláltól. Vádolták továbbá lelkészi kötelességeinek elmulasztásával is. Ügyvéde azonban sok mentő tanút sorakoztatott fel s Madarász Miklós nemes, Nádasdy Ferenc főtisztje is, kit az ura

²³⁶ Payr, Eht. Eml. 85. Thuri E. A dunántúli ref. ehker. tört. 294. 303. Zsilinszky III. 203.

²³⁷ Adattár VI. 47. 48. 79. Eht. Eml. 53. 80. 85. 89. 98. 130. 132. 145. Egyet. lev. Ia 7, 170.

²³⁸ Fabó, Beyte I. 61. Adattár VII. 39.

²³⁹ Adattár VII. 70. 73. Pázmány, Kalauz 1766. 247. Heszegszöl. kán. 122.

vizsgálóbírónak küldött ki Horpácsról, kedvezően nyilatkozott Benkócziról. De az egyházi törvényszék mégis elmozdította. Az ítéletet titokban akarták tartani, de Warasdy János röjtöki lelkész és Sztansich Mihály szakonyi rektor elárulták. Az iváni zsinaton 1603. dec. 3. Benkóczi javulást ígért és bocsánatot kért, de a paplakban utódjának kellett helyet adnia s Nádasdy más szállást rendelt számára a faluban. Azon esetre, ha az egy bűnbánati év alatt megjavul, megengedték neki, hogy más helyre megválaszthassák. Ujkéren az egyházlátogatáson 1604. jan. 19. már ő is jelen volt. (Ker. jkv. I. 39. 44. 56.)

Második ismert lelkésze Kövesznek *Simonházi* Tamás, kit még 1608. avattak fel a moson-megyei Bezenyére. (Pallersdorf, régi besenyő telep.) Kövesden is hosszabb ideig szolgált. 1629. okt. 23. Deli Péter nevű jobbágyát panaszolta be a kövesdi zsinaton. Nádasdy Pál gróf Söjtörön 1630. szept. 9. kelt levelében nagy dicsérettel szól Simonháziról s a zsinat határozatából már csak mint öreg embert engedte át a soproniaknak. Mint becsületes, okos, tudós embert jellemzi, akit „mind józan életéről, jó erkölcséről, jámborságáról és tudományáról” bizvást mer ajánlani. „Ő kegyelme cselédes ember és majorsága is van”, azért alkalmas szállást kér a számára, valamint azt is, hogy a kövesdi hegyen termett kevés leendő borát a maga asztala tartása szükségére bevihesse Sopronba. 1645. halt meg mint soproni magyar lelkész. A kövesdiek még később is emlékeznek reá, hogy a csótárt Csigó Péter parochiális jobbágy büntetéspénzéből Tamás predikátor akaratjából vették az oltárra, mely vételkor Musay lövői predikátor is jelen volt.²⁴⁰

Simonházi utóda 1631 óta az Erdélyből, Tordáról való *Serényi* György volt, ki előbb Szombathelyen volt plebánus és kanonok s áttérése után (1620) Légrádon lelkésszé vált. 1630. pedig a Batthyanyaknál (Poppel Évánál) volt udvari lelkész. Mint kövesdi lelkészt 1631. kerületi jegyzőnek választották és Kis Bertalan püspök kíséretében ő írta a terjedelmes jegyzőkönyveket. Ennek idejében 1631. ápr. 6-án volt Kövesden az egyházlátogatás. A hívek nagy dicsérettel szólnak róla: „Mindenekben az evangéliom szerint oktat bennünket”. A templomnak két régi kelyhe van, az egyikén még Mária neve olvasható. A tót graduál mellett „vagyon egy Magyar Graduál, szakadozott, Huszár Gálé”. Ugyan hol és mikor kallódhatott el e ritka és igen becses nyomtatvány, melynek ma már csak egy példánya ismeretes? A predikátori ház zsellérház, 18 hold földje, rétje szőlője van. Ez utóbbiról az Új hegyen senkinek semmit sem ad, „az úr önagysága (Nádasdy) lajstromában is liberális szőlőnek hívják”. Őt zsellérházban 10 parochiális jobbágy van, kik minden héten egy-egy napot szolgálnak és karácsonyi kappannal is tartoznak. Az iskolaház újonnan épített „ki azelőtt nem volt”, 3 hold föld tartozik hozzá. A tanító felhő ellen is harangoz s ezért minden szőlőtől egy meszely bort kap. A gyermekek 25 denár kántorpénzt, a németek 1 forintot fizetnek.

Serényi lelkész az egyházkerület határozatából már 1634. Czenkre költözött, az ő helyébe pedig az öreg *Donghó* Gergely esperes jött át Csepregről, aki 1637. febr. 14. itt is halt meg 62 éves korában. Lethenyey István emlékverseket is adott ki a halálára. (Epicedion, Csepreg 1637. nyom. Farkas Imre.) 1637-ben *Szentmiklósi* Jánost avatták fel Kövesdre, aki 1640. Sárvárrott a papi vizsgán is mint kövesdi lelkész elnökölt. Nádasdy Ferenc áttérése után 1644. ide is plebánus jött a lelkész helyébe s 1646-ban az első bizottság nem szállott ki Kövesdre, hanem Hegykőre idézték meg őket, ahová csak Nádasdynak 6-7 embere ment át, akik a plebánussal is meg voltak elégedve s ezért a templomot ekkor nem is ítélték vissza. Ezt csak a második bizottság tette meg 1646. nov. 14-én. A plebánus azonban a kelyhet nem adta vissza, mivel ő, úgymond, ezt már konszekrálta. Nádasdy nevében pedig Somogyi István tisztartó protestált az öt jobbágy telek visszaadása ellen. Musay naplója szerint azonban a kir. biztosok távozása után

²⁴⁰ Eht. Eml. 188. Payr, Sopron Eht. 296. Thirring G. i. m. 24. 219. Ker. jkv. I. 11.

nagy szakadás állott be Kövesden s a pápisták visszafoglalták a templomot és paplakot. Musay püspök 1647. a vármegyéhez, 1650. a nádorhoz folyamodott, de mind hasztalan volt. Ezzel itt a gyülekezeti élet teljesen meg is szűnt. Nem voltak nemesek, kik Nádasdyval szemben az egyházat megvédezhettek volna. Szentmiklósi lelkészük e zavaros időben ment el Sokorókajárra, ahol esperesnek is megválasztották.²⁴¹

Lozs. A legrégebbi kastélyos mezővárosok (oppidum) közül való, melyben megyegyűlések is tartattak. Gót stílusban épült Szent István-kápolnáját Tomek Ödön Szent László idejéből (1077-95) valónak mondja. Oklevelekben a XIV. század óta fordul elő. Régi földesurai a Viczayak, de sok köznemesség is lakott Lozson: a Kapy, Kerecsény, Madarász, Vághy, Losy, Fábián, Maróthy stb. családok. Wathay Ferenc poéta katona, ki 1580. körül tanult a soproni iskolában, 1600-ban Lozsról egy fiatal özvegyet, 1602-ben pedig Vághy Zsuzsannát vette feleségül. Itt született evang. szülőktől 1580. Lósi Imre, a későbbi esztergomi érsek Lósi Máté és Németszeghy Anna szülőktől. És innen való Lósi János deák is, Wittnyédy István alumnusa, aki 1659-ben Eberhard württembergi hercegnél járt követségben a magyar stipendium ügyében. Maróthy Mihály lozsi birtokos, midőn papot keresett, már 1599. előtt önérzetesen írhatta Reczés János esperesnek: „Mivelhogy ezt a mi városunkat sok főfő emberek is járják, annak (a lelkésznek) tudományának is kell lenni, hogy ő kegyelmével tisztességet vallhassunk”. A vidéki kisebb városok közül Fertőszentmiklós és Lövő mellett Lozsnak volt legrégebbi iskolája. Viczay Ádám 1643-ig, ügylátszik, evang. volt. Fiának a nevelőjét, Semptei Benedeket az egyházkerület ez évben küldte ki Légrádra lelkésznek. Valószínűleg Nádasdyval egyidőben hagyta el hitét.²⁴²

Az 1595. évi adólajstrom szerint Lozsnak ekkor evang. lelkésze (concionator) volt, ki 2 forint évi adót fizetett. Ez az első ismert nevű lelkész Soós János, aki már 1584. is itt lehetett, mert Sibolti Demeter, Nádasdyék nevelője s később semptei lelkész, Soós János kértére írta a Vigasztaló könyvecskéjét (Galgócz 1584). A lozsi lelkésznek is sok nyugtalanságot okoztak a csepregi kollokviumot követő hitviták. Ezekre vonatkozó három levele maradt fenn, egyet pedig Kincses Pál kőszegi lelkész írt ő hozzá. 1595. aug. 21-én írja Soós János Reczés János csepregi esperesnek, hogy ne kényszerítse őket Hegyfalura az aláírás végett, várják meg, míg Nádasdy hazajön és előbb hadd olvassák el az aláírandó artikulusokat. Reczésnek nem is lett volna joga egymagának gyűlést összehívni, hanem csak a többi esperesekkel együtt, már pedig a meghívó levélen nincs ott ezeknek a neve. Majd megfenyegeti Reczést: „Minden köztünk való egyenletlenségnek és scissionnak oka Kegyelmed leszen, mert egy coetusból kettőt akar csinálni Kegyelmed”. Egyébként üdvözli Reczésnek feleségét és gyermekeit.²⁴³

1596. márc. havában ismét Lozsról írja Kincses Pál kőszegi lelkésznek, hogy az egyházlátogatók márc. 18. indulnak ki Csepregről. Nem tudja, Budaeus András ujkéri lelkész megállja-e a sarat. Tétényi Imre cenki és Tétényi Dániel peresztegi lelkészek igen bánják, hogy aláírták a quaestiókat. Soós János ekkor még úgy mutatta, hogy ő nem fogja aláírni. De a kőszegi lelkész 1596. márc. 29. mégis azt hallotta róla, „hogy pribékké” lett (vagyis aláírt) s hozzá írt levelét is így címezi: „ministro ecclesiae losiensis pribékké facto”. Vidos Lénárd sárvári lelkész írta ezt Zrinyi György ispánjának. De a kőszegi kollegának mégis bizalma van Soós iránt mind addig, míg amoda nem subscribál, ahová nem illik s nem méltó. Soós azonban még 1596. az első

²⁴¹ Adattár VI. 39. VII. 39. Hist Dipl. 71. Eht. Eml. 54. 76. 129. 137. 140. 145. 187. Ehker. jkv. 11. 81. 82. 155. 181. 291. 306. 346.

²⁴² Zsilinszky III. 200. Tomek Ö. Történelmi helyek Sopron. m. 78. I. Századok 1914. 2. Magyar Sion 1866. 64. Eht. Eml. 46. 140. 226. Ker. jkv. 222. Adattár VI. 44.

²⁴³ Adattár VII. 40. Szabó K. Rmk. I. 208. Fabó, Beythe J. 54. Adattár VII. 41. 42. 63.

között (18-ik helyen) aláírta az Egyesség Könyvét. Még 1598. aug. 25-én is Lozson van, Klaszekovics István, mint illetékes szeniora előtt (senior cis lacum Fertő) igazolja magát, hogy bár volt is Meszlenben a Beythe-pártiak között, de azért nem esküdött Beythéhez. Soós így a bizalmat elvesztvén, még 1598-ban eltávozott Lozsról, a kálvinistákhoz pártolt át, 1612-ben Kiskomáromban találjuk mint esperest.

1598-99. egy György nevű jámbor és jó lutheránus lelkész volt Lozson. Maróthi Mihály lozsi előljáró 1599. szept. 14. írja Reczés esperesnek: „Az minemű jámbor Predikátort Isten közinkben vezérlett és hozott vala az fölső elmúlt esztendőben, esztendeje kitelvén tőlünk elmene”. Meszlenből ajánlkozott egy másik lelkész (onnan, ahol Beythéék gyüleseztek), de a távozó György predikátor azt ajánlotta, hogy Reczés esperessel vizsgáltsák meg, vajon Lozsra való-e, vagy nem. „Mert mi az Calvinistát teljes szünknek indulatjából nem szeretjük, hanem az Kegyelmed vallásán valót” - írja Maróthy Reczésnek. Ebből látni, hogy a szenvedélyes hitviták mennyire kiszivárogtak már a nép közé is. „Mi igaz vallásút kívánunk és jó tudományut.” Ha ilyen nem akad, akkor inkább engedjék meg a szenior urak, hogy iskolamesterük olvashassa a gyülekezetben vasárnap a Posztillát. 1599-ben tehát megbízható jó tanítójok volt a lozsiaknak.²⁴⁴

De lelkészt is kiválót kaptak még 1599. a volt csepregi rektor *Keresztúri Crucius* Mihály személyében, aki azonban csak egy évig volt náluk, mert Thokoich György utódjául választották meg a csepregiek. (Ker. jkv. I. 14.) Hogy ki lett ezután a megbízható jó lutheránus lelkész, sajnos, azt nem tudjuk. 1631-ben egy *László* nevű (talán a Csánigon felavatott Lászlai Benedek) papot emlegetnek a hívek, ki az új Ampol nevű földet bírta, mely „régén papsághoz való föld volt”. A földesurak erre szólót építettek s ekkor egy *Fábián* nevű papot hoztak ide, aki Viczai Györggyel tiz akó borban alkudott meg s ettől fogva a szőlő helyett mindenkor tiz akó bor járt a predikátorsághoz, amit eddig mindenkor megadtak. 1615-ben egyházlátogatás volt Lozson, amikor az *Ebergöcz* filiához való viszonyt is rendezték. 1620 körül *Ládonyi* Ferenc a lelkész, ki előbb Rőjtökön, 1624. pedig már Légrádon volt. 1628-ban *Teutonides* János lelkész van Lozson, akit 1618. avattak fel a lelkészi hivatalra, 1630. már kőszegi s 1636. csepregi lelkész volt.

Ennek utódja a bánóczi (banoviczi) *Hlinka* László, aki 1628. még büki lelkész volt. 1630-ban a csepregi zsinaton már mint lozsi lelkészt büntették meg a házasságkötésnél elkövetett szabálytalanság miatt. És ennek idejében 1631. ápr. 5-én volt Kis Bertalan püspök is Lozson egyházlátogatóban. Hívei dicsérik, tudós, szorgalmas és lelkiismeretes embernek mondják, de neki panasza van, hogy a templomot nem látogatják szorgalmasan és járandóságait sem fizetik pontosan a gondnokok hanyagsága miatt. Jelen voltak az egyházlátogatáson *Fábián* Balázs bíró és az esküdt polgárok közül *Kapy* György, *Kerecsényi* György, *Madarász* Pál, *Csánigh* Tamás stb. Az egyház birtokában feltűnő sok régi papi ruha van, különféle színűek: test színű virágos kámsa, kék atlasz, kamuka, vont arany kámsa, fehér parochiale, fehér és vörös stóla, praecinctorium, fekete kámsa, kin feszületvagyon stb., kehely, monstrantia s még bucsulevél is (literae indulgentiales). A predikatori ház nem a többi ház rendiben épült, hanem magános helyen Rátz János háza végében. Van a lelkésznek két szőlője, 24 hold szántóföldje, 3 rétje és 4 zsellérháza „a szajkban való pap-utcában”. Az iskolaház szőlejét is, melyet a mesterek elpusztulni hagytak, a predikátornak engedték át, a mesternek pedig 25 forintot adtak helyette. Van ezenkívül 2 hold földje. „Az uraknál a kastélyból jár étele, amikor fölmegy.” Virrasztásért úgy fizetik, amint megalkudhatik, „mert a tizenhat pénzen zendülés lesz”. A deákok harangozásért minden szőlőtől egy meszely bort kapnak. Temetéstől 2 tál étket, egy kenyeret

²⁴⁴ Adattár VII. 116. Eht. Eml. 46.

és bort. *Ebergőcz* mindenkor Lozshoz volt fărás. A nemes uraimék az 1615. évi visitatio szerint egy köböl buzával tartoznak. A predikátor minden harmadik vasárnap jár hozzájuk, amikor tisztességes étele, itala jár.

Hogy a püspöki látogatás után meddig maradt még Hlinka László itt Lozson, azt nem tudjuk. 1634. a répceszentgyörgyiek meghívását fogadta el, de nem akart elmenni. 1646-ban Guaron volt lelkész és esperes. Az utódjául a szakonyi születésű *Fábri* Istvánt hívták meg, akit 1635. avattak fel talán éppen ide és 1646-ig volt Lozson, ahonnan ez évben szülőhelyére Szakonyba ment át. Egyszersmind jegyzője is volt 1635. óta az egyházkerületnek és Musay püspök társaságában járt ő is a kir. biztosokkal. Kiváló lelkész volt, kit a kerület 1635. Murányba s 1637. Kassára ajánlott lelkésznek, de nem fogadta el a meghívást. 1649. márc. 22-től máj. 3-ig Pozsonyban volt, hová a kerület az evang. rendekhez küldötte követül vagy egyházi szónokul s megbízatását híven teljesítette. *Fábri* idejében 1644. márc. 12. kerületi kisgyűlés is volt Lozson lelkészavatással.

És *Fábrinak* kellett itt megérnie azt is, hogy *Viczay Ádám* mint földesúr 1645. a linci békekötés után elfoglalta úgy a városban levő parochiális, valamint a városon kívül a temetőben épült templomot a paplakkal, iskolával, 4 jobbággyal, 2 szőlővel és egyéb egyházi javakkal; a lelkészt elűzte s nyomban *Magnovicz János* plebánust ültette be helyébe. Már az első bizottság is visszarendelte ezeket nekik, de mivel a templomkulcsokat elvették tőlök, nem helyezkedhettek vissza régi jogaikba. *Viczay* „az scholabeli deákot is egynéhány dióért, kit a szőlőgyepün kívül szedegetett, megfogatta és ruháitúl megfosztotta, insuper a scholamestert is megverte.” Most 1646. nov. 14-én jött el azonban a második bizottság, amelynek kíséretében *Musay* és *Fábri* is ott voltak s a lozsiak és ebergőcziek nagy vigadozással (cum tripudio) fogadták őket. Ekkor teljes elégtételt nyertek, a plebánusnak távoznia kellett. Ez azonban *Viczay Ádám* nevében s ennek írásbeli felhatalmazásával tiltakozott a parochialis templom visszaadása ellen, mivel a bizottság ezzel együtt az ő őseinek, feleségének és elhalt gyermekeinek sírboltját is a jobbágyoknak ítélte oda. Valamint a kelyhet sem akarta a plebánus visszaadni, mivel azt állítólag a földesura javíttatta ki és ő már konszekrálta is. *Musay* a templomban mondott könyörgéssel adta azt át az evangélikusoknak. *Viczay Ádám* 1650. Laetare vasárnapján evang. jobbágyait a kastélyba hívatta, a kaput bezáratva s botot ragadva, kényszerítette őket, hogy lelkészüknek tagadják meg a fizetést. De két jobbággya ellenmondott. 1651-ben *Semptei* Benedek volt a lelkészük, kinek sokat kellett itt szenvedni. Az utolsó lozsi lelkészt 1660 körül *Tolnay István*, *Nádasdy Ferenc* szolgája lövöldözéssel és halálos fenyegetéssel űzte ki a paplakkból. Az ebergőcziek ezután *Nemeskérre* jártak templomba. *Semptei* 1662. már gencsi lelkész volt.²⁴⁵

Pereszteg. A *Nádasdyak* régi jobbággyfaluja, melyben horvát telepések is nagy számmal voltak, de megmagyarosodtak. A falu neve is szláv eredetű (proszteg = tág). A határban egyik dülőnek Velyke volt a neve s még ma is vannak a községben *Vasarich*, *Lovranics*, *Ivánics*, *Praznik*, *Pinezich*, *Sinkó* stb. nevek. *Jagodich* tanító 1598. még városnak (oppidum) nevezi *Pereszteget*.

Első ismert lelkésze *Tétényi Kevi* Dániel volt, aki 1596. írta alá az Egyesség Könyvét. Erről *Beythe András* is megemlékezik az *Encomion Ubiquisticum* című ocsmány verseiben (*Németujvár* 1597), ahol hazug szavakkal őt is fajtalan henyélőnek mondja:

*Ah Dániel Kevi, Preszteg quem detinet alma,
Gaudes desidia, vane Cinaede, tua.*

²⁴⁵ Adattár VI. 36. 37. 44. Ker. jkv. 178. Eht. Eml. 46. 54. 80. 129. 137. 140. 145. Mokos, Hercegszöl. Kán. 122. Hist. Dipl. 70. Zsilinszky III. 199. 203. Ker. jkv. 291. 321. 348. 350. 516.

Hogy mily alaptalan volt e vád, mutatja az, hogy Tétényi Kevi köztisztelőben álló lelkész és esperes volt Hidegségen 1625 óta s itt halt meg 1630. március havában. Kevivel egy időben már tanítója is volt Peresztegen, *Iványi Antal*, ki szintén 1596 és 1598 között írta alá az Egyesség Könyvét. 1599 óta pedig *Jagodich Miklós* a tanítója.²⁴⁶

Tétényi Dánielt a sógornője, Szegedi Klára (talán Szegedi Máté püspök leánya), Tétényi Imre cenki lelkész özvegye, 1601. febr. 21-én a csepregi zsinaton azzal vádolta, hogy míg ő betegségének gyógyítása végett távol volt, több portékáját, többek között egy tiz akós hordót is, mely könyvekkel volt tele, elvitetett a házatól s ő terjesztette azt a hirt is, hogy az özvegy nehézkes volt és gyermeket veszített. „Nemes ember gyermeke lévén”, ezt semmiért fel nem vette volna. A nőt ez ügyben Köntös János és Hember András képviselte. Az egyházi törvényszék tagjai: Magyar István főesperes, Klaszekovics és Kőszegi Balázs esperesek, Pythiraeus, Zvonarics M., Farkasdi Márton és Waydics György lelkészek, Kovách János peresztegi bíró és nemes Győrvári Bálint Peresztegen 1601. ápr. 7-én jöttek össze ítéletre. Tétényi Dániel bebizonyítja, hogy fivére hagyatékát Nádasdy Ferenc és az udvarbíró tudtával hozatta el és az árvák részére helyezte biztonságba, a rossz hirt pedig éppen az özvegy családja terjesztette, s nem csak Peresztegen, hanem a szomszédos falvakban is beszélték. A lelkészt a törvényszék tehát fel is mentette. Ennek a fia lehetett az a Tétényi István, akit 1630. a csepregi zsinat Nádasdy Pál költségén küldött külföldre. (Ker. jkv. I. 23. 29. II. 19.)

Csepreggel egy időben 1621. a verselő diák szerint Pereszteg is elpusztult. E veszedelem után *Potyondy István*, az egykori csepregi rektor volt a lelkész, akit 1625. Galgóczi Miklóssal iskolavizsgálónak küldtek ki, 1628. ott volt a csepregi zsinaton és Peresztegen 1631. január. 20-án kevéssel az egyházlátogatás előtt halt meg és temették el a templom sírboltjába. Ez évi április 4-én Kis Bertalan püspök vizitálta az egyházat Antal Ferenc bíró, Bors Bálint és Nagy Máté gondnokok, Máté István, Lencsés Benedek stb. esküdtek jelenlétében. A templomnak egy aranyozott ezüst kelyhe volt Pál apostol mondásával: Calix benedictionis, cui benedicimus, nonne communicatio sanguinis Christi est? (I. Kor. 10. 16.) A felső malomból a templomhoz 8 köböl buza census járt, melyet a régiek Ádám deák idejében 80 pénzre szállítottak le. Ezt a censust fizették az elhaltak közül Chernel Tamás és Pál és Czimber János. A földeken és réteken kívül másfél fertály szőlő is tartozik a paplakhoz (az Ágh hegyben urunk ő nagysága (Nádasdy) szőlője végében), melyet a község Potyondy István predikátor idejében vett 32 forinton. A paplakhoz 3 zsellér tartozik, kik a heti szolgálaton és karácsonyi kappanon kívül egy meszely vaját és egy turót is adtak. Az iskolaház 1631. pusztá most már csak a helye van fenn. Régenten Deák Péter házának hívták. A mesternek úgy fizetnek, amint megalkudhatnak.

Potyondy halála után *Repka Mártont* hívták meg Peresztegre lelkésznek, akit 1634. kerületi presbyternek választottak meg a püspök mellé. 1638-ban is itt volt még. Ez évben ugyanis 4 parochialis jobbágyát panaszolta be a csepregi gyűlésen. Nádasdy Ferenc hitehagyása után az itteni evangélikusok is elvesztették lelkészüket és templomukat. Az 1646. aug. 13. büki zsinaton *Szerdahelyi Mátyás* ugyan peresztegi lelkésznek mondatik, de kérdés, hogy ez nem a vas megyei Hosszúpereszteg lelkésze volt-e. A kiküldött kir. bizottságok ugyan ismételten is visszarendelték az egyházi épületeket és javakat az evangélikusoknak, de az 1649. évi sérelmi jegyzék szerint Vasvári György, a Czenkről kiutasított plebánus Nádasdy segítségével visszafoglalta s többé nem is adta vissza.²⁴⁷

²⁴⁶ Mohl A. Horvát bevándorlás 1533. 5. és 6. l. Pázmány, Kalauz 1766. 247. Adattár VI. 25. 31. Eht. Eml. 54. 58. 128. 183.

²⁴⁷ Adattár VI. 31. 31. Eht. Eml. 54. 56. 57. 58. 64. 68. 97. 129. 132. 137. 183. Mokos i. m. 124. Ehker. jkv. I. 123. II. 20. 30. 82. 164. 291. 321.

Pinnye. Régi földesurai a Szalay, Niczky, Ányós és Bessenyey családok voltak. Itt is vannak még horvát nevek: Bunics, Podrianics. De ezek mellett igen sok szép magyar nevet találunk. A régi r. katolikus világból itt is több kehely, keszkenő és régi papi ruha maradt. Ez utóbbiakat Bocskay háborúja idején (1605) a bíró menekülés közben lehajította a szekérről és úgy veszték el. A régi plebániához (paplak) is elpusztult s ennek helyére épült Nádasdy Andrásné Szalay Kata asszony háza, aki kertjéhez foglaltatta a papi házhelyet. Szalay Gábor neki is ment és elvonatta, de Nádasdyné ismét elkerteltette.

A községnek 1595. az adólajstrom szerint már evang. lelkésze van, ki 1 forint évi adót fizet. Az első ismert nevű lelkésze *Pápai* Imre, aki az Egyesség Könyvét mint pinnyei lelkész háromszor is (1596. és utoljára Csepregen 1598. nov. 17.) aláírta. Később Sajtoskálón volt lelkész, 1628-ban a csepregi gyűlésen már esperes és 1631. Czenken lelkész, 1632. kerületi presbyternek is megválasztották. Pápai Pinnyén már 1599-ben *Sárvári* János váltotta fel. Ez lehetett itt még Bocskay háborújában is, amikor a régi paplak elpusztult. A bécsi béke után 1612. egy rövid időre *Muraközi* Györgyöt is itt találjuk, aki előbb soproni tanító majd középpulyai lelkész volt s mint pinnyei lelkész írta alá az Egyesség Könyvét. Majd azután Szalay Gábor patrónus egy *Gáspár* nevű deákot fogadott a házába és „dolmánt, mentét, nadrágot fekete posztóból csináltatván neki, fölszenteltette a predikátorságra”. Ennek a csordásházban adtak szállást. S ebben az új paplakban ez volt az első lelkész. Később Asszonyfalvára távozott. Ez adatokból tudjuk meg, hogy ez a lelkészük *Kamondi* Gáspár volt (de Kisasszonyfalva), akit 1621. avattak fel és 1628. asszonyfalvai lelkész volt. Már 1614. Köveskuton, 1618-ban pedig Nagyasszonyfán (Acsád mellett) volt lelkész s a reformátusok a körmendi esperességükhöz számították, de szentlőrinci zsinatukon nem volt jelen és a jegyzőkönyv ezt mondja róla: „Caspar Kamondi Asszonfalvensis, pedibus quidem a puero, animo vero ab aliquot annis claudicare solitus.” Ebből is kitetszik, hogy evang. maradt, az 1628. évi csepregi zsinaton mint asszonyfai evang. lelkész vett is részt.²⁴⁸

1627-ben *Muraszombathi* Mihályt avatták fel Pinnyére. 1629-ben Győrvári Lukács hidegségi lelkész ígérkezett hozzájuk, de nem jött el, 1631-ben pedig már ismét a németújvári születésű *Podrianics* Mátét, akinek idejében volt az egyházlátogatás 1631. április 5-én. Jelen voltak ezen a gyülekezeten legkiválóbb patrónusai Szalay Péter és Szalay Gábor. Ezek közé tartoztak Bessenyey István a kiskomáromi kapitány, Ányós János és Niczky Ferencné. A község bírása Perneszi Márton. A régi paplakot Nádasdy Andrásné elfoglalván, e miatt még az unokáját, Bottka Kata asszonyt, Pogrányi János özvegyét is sok izbeli kéréssel búsitották, aki végre is, mivel a csordásházat alakították át új paplaknak, más csordásházat rendelt évenként a csordásoknak. Az egyházlátogatók Szalay Gábor és a bíró kíséretében külön ki is mentek a régi parochia házhelyének revíziójára és meg is találták a pajtának első kapufáit és a kert közepén két szilvafa mellett „a régtől fogva megtartatott megyét”. A régi papházhoz 12 hold föld tartozik, amelynek felszántására régente a patrónus urak is kiküldték embereiket. Szalay Gábor a predikátorházhoz újabb 4 hold földet ígért örökre. Ányós János és Niczky Ferencné házából 2-2 forint, Bessenyey házából pedig 3 forint járt a lelkésznek. Ezt vagy készpénzben fizették, vagy pedig a lelkész ennyit érő bort hozatott a nemes urak korcsmájából. Válya Lőrinc és felesége 40 forint jóféle pénzt hagyott a templom épületire. „A lélekkel való szítkozódókat” a lelkész megintette, ismételt esetben 4 forintot fizettek a templomra, vagy megkövették a szent gyülekezetet.

²⁴⁸ Adattár VII. 151. VIII. 31. 32. Eht. Eml. 67. 129.

Filiája *Szécsen*, ahol sok család és régi dülő (duzsina, kamenyak) megtartotta a horvát nevét, úgy fizetett mint Pinnye. Mikor a lelkész itt predikált, két tál étekkel és egy itce borral tartoztak neki. A lelkésznek az egész fára egy fél csöbrös szőlőt vett a nemes szőlőhegyen. Ennek felét a szécseniek munkálták, de most pártot ütöttek és nem akarják munkálni. A magisztrátus fogja őket erre kényszeríteni.

Podrianics lelkészt az egyházkerület már 1633. Csapodra rendelte s 1646-ban a vasmegyei Bögötén találjuk. Musay őt rendelte ki a kir. biztosok által visszaadott Péczelnek gondozására is. 1640-ben *Szempczy* Jánost avatták fel Pinnyére lelkésznek. Az előbb oly buzgó pinnyi patrónusok is, Szalay Gábor, Bessenyei István és Niczky Ferenc, Nádasdy példáját követve elhagyták hitüket, elűzték az evang. lelkészt s midőn az 1646. évi kir. bizottság, amelynek Bessenyei is tagja volt, a templomot a hozzátartozó egyházi javakkal visszarendelte, Bessenyei a maga, valamint a Szalay és Niczky családok nevében tiltakozott ez ellen, és pedig azon az alapon, hogy itt nekik patrónusi jogaik vannak, a templomot őseik építették, itt van azoknak sirboltja, ezt tehát továbbra is megtartják és senkinek át nem engedik.

Az 1649. évi sérelmek közt említi Pinnye, hogy régi úrvacsorai kelyhüket Bessenyei Istvánnak, az egykori kiskomáromi kapitánynak felesége két részre darabolta s egyiket megtartotta magának, a másikat pedig az evang. patrónusoknak küldte át. Így most vagy a szomszédoktól kell kelyhet kölcsönkérni, vagy pedig közönséges poharat használni. 1655-ben ugyan még egy *Rusznay* György nevű lelkészt avattak fel Pinnyére, de ezután már nem sokáig volt itt gyülekezeti élet.²⁴⁹

Nagyczenk. Oklevelekben már 1281. óta említetik Tótczenk (Tothchynk), Dánielczenke, Vámosczenk néven. Részben a Kanizsayaké volt, kik az itteni vámot is birták. Dánielczenk a Pok nemzetbelieké volt. A XIV. században Czenkiek, Ebergőcziek és Szigeti Fülöp, 1410. a Niczkyek is birtokosok itt. A reformáció korában a Kanizsayak része a Nádasdyakra szállott.

Kanizsay Orsolya 1541. dec. 19. Czenkről akart férjének, Nádasdy Tamásnak vadat küldeni. Itt is vannak szláv és német nevű lakosok. Nemesapáti Szalay Péter fiának, Lászlónak kisczenki jobbágysai közül Kováchich, Králich, Páztorych és Chernetich horvát jobbágysai 1555. Sopron városának Kópháza nevű horvát falujába szöktek át. Már a „Győr veszése” (1594) előtt való háborúban is német vallonok jártak itt, kik feltörték Tóth Mihály ládáját s a régi kehely először ekkor veszett el.

Első ismert lelkésze *Tétényi* Imre, aki 1591. már mint czenki lelkész tartotta lakodalmát s erre Sopron városát is meghívta. Jelenvolt a csepregi kollokviumon, melynek jegyzőkönyvét is 1591. jún. 3. aláírta. Ott van neve 1596. a Liber Concordiae aláírói között is, Soós János lozsi lelkész 1596. márc. 18. levele szerint Tétényi Imre és Dániel igen bánják, hogy „az írást tették a quaestiók alá”. Harmadik testvérük, Tétényi István valahol Nádasdy Ferenc birtokán még pápista volt, de mivel földesura ennek megtagadását kívánta tőle, tehát nem akar hálátlan lenni és „sponte, libere, non repugnante conscientia” esküvel is kész elfogadni az Aug. Confessio, Formula Concordiae és Articuli Schmalkaldici nevű könyveket. Levele 1590. körül kelt s nem tudjuk, hogy áttérése után hol kapott lelkészi állást. Tétényi Mihály református lelkész volt 1617. Polyánban a pápai esperességben.²⁵⁰

²⁴⁹ Adattár VI. 28. 33. 66. VII. 40. Eht. Eml. 56. 59. 61. 70. 72. 89. 133. 137. 139. 140. Hist. Dipl. 71. Mokos 123. Mohl A. 6. Ker. jkv. 12. 78. 182. 321. 442.

²⁵⁰ Thirring G. i. m. 82. Dávidczenket más forrás is módja Dánielczenknek. Nádasdy lev. 72. Mohl A. 6. Sopron v. lev. XII et M. fasc. II. 74. Adattár VII. 8. 13. 41.

Tétényi Imrének Czenken 1601-ben már a jeles *Zvonarics* Mihály volt az utódja, aki Szakonyból jött ide. Öccse Imre 1601. már mint czenki lelkésznek ajánlotta neki egy munkáját (*De poenitentia*, Wittenberg). Magyar István sárvári főesperes 1602. márc. 27. Czenken való átutaztában kért Zvonaricstól tanácsot, hogy Darvolya Anna asszonyt, Báthory Erzsébet bűntársát el merje-e tiltani az úrvacsorától. Zvonarics Ambrosius püspök és Theodosius császár példájára hivatkozva igenlőleg válaszolt. Még Czenken fordította le és adta ki Osiander András nürnbergi lelkésznek munkáját „Pápa nem pápa” címen, melyben az elválasztó tanokat tárgyalja s nagy erővel támadja a pápaságot „a régi pápistáktól” vett bizonyítékokkal (Keresztúr 1603). Még ezen 1603. évben Klaszekovics István esperes és Tétényi Dániel peresztegi lelkészek tartottak egyházlátogatást Czenken is. Magyar István halála után 1604. végén vagy 1605. elején ennek helyébe hívták meg Zvonaricsot Sárvárra.

Távozása után Szerdahelyi Ferenc a czenki lelkész, ki 1610. írta alá az Egyesség Könyvét. Ennek ismét egy kiváló utóda került Kis Bertalan, a későbbi püspök személyében, aki 1614-ben még Szakonyban, de 1617. már itt Czenken vezette a gyülekezetet. Ez a somogy megyei születésű, jeles készségű lelkész, aki Lethenyey Istvánnal együtt 1609-ben Wittenbergben még Báthory Erzsébet alumna és Hutter Lénárd tanítványa volt, itt Czenken vette feleségül Klaszekovics Jusztinát, a püspök leányát. Fiai, Kis Ádám, a későbbi kassai lelkész és Kis Pál itt Czenken születtek. 1615-ben Klaszekovics István püspök tartott itt egyházlátogatást. A czenki lelkészt is a Nádasdyak a sárvári mellett „udvari predikátoruknak” tekintették s mikor a közeli szép németkeresztúri kastélyban laktak, ennek szolgálatával éltek. Az 1631. évi egyházlátogatáskor mondják a czenkiek lelkészüik jövődelméről: „Járt az uraktul (Nádasdyaktól) posztó, öt rőf sáya, egy ártány minden esztendőben, ezért, hogy mindenkor Kereszturra kellett szolgálni, mikor az urak ott laktanak.” A derék és buzgó Nádasdy Pál gróf nagy figyelemmel és gyengédséggel volt Kis Bertalan iránt. Tudta, hogy neki otthon Czenken is feles számmal vannak hallgatói, azért nem akarta azzal terhelni, hogy Kereszturon is a husvéti ünnepekben az ő udvarnépének Kis Bertalan predikáljon, a helyettesítésére felkérte tehát Lethenyey István lövői lelkészt, de Kereszturon 1619. évi márc. 25-én kelt levelében megkérdezte előbb Klaszekovics püspöktől, hogy „ez dolog Kis Bertalan uramnak nem vergál-e aliquid in derogamen, mert ő kegyelmének nem akarunk véteni.” Kis Bertalannak csakugyan sok dolga lehetett. A soproni magyarok is, míg új papot nem választottak 1615-17. a czenki lelkészt hívták be úrvacsorát osztani.

Kis Bertalan idejére esik Bethlen Gábor szabadságharca, midőn Nádasdy Pál a fejedelemhez pártolt s majd a felkelők, majd pedig Dampierre vasas katonái pusztították Sopron vidékét. Keresztúr táborhely volt s bizonyára Kisnek kellett ott a tábori lelkészségét elvállalni, mert Keresztúrnak csak német papja volt. És Csepreg, Lövő, Pereszteg pusztulásakor 1621. bizonyára Czenk is, mint Nádasdy birtok, sokat szenvedett.

Kis Bertalant czenki lelkész korában 1624. választották meg kerületi jegyzőnek és Zvonarics halála után 1625. jun. 3-án, mikor még alig volt több 35 évesnél és éppen fiatalsága miatt még esperesi hivatalt sem viselt, püspöknek. Ekkor azonban el kellett Czenket hagynia, mert Nádasdy Sárvárra hívta meg Zvonarics helyébe. De Czenkről továbbra sem feledkezett meg. Még 1631-ben, mikor mint püspök járt itt vizitálni, a czenki céhföldek közül egy holdat ő bírt a Kövecsesben Sopron felé.²⁵¹

Kis Bertalan utódjául a czenkiek az elhalt püspök fiát, *Zvonarics* Istvánt avattatták fel (1625. jun. 3.), aki Wittenberget megjárva 1622. óta Sárvárrott volt rektor. Itt vette nőül Ságodi Gergely hegyfalui esperes leányát, Ságodi Orsolyát. Mint czenki lelkész látogatta Lethenyey

²⁵¹ Adattár VI. 30. Eht. Eml. 137. 174. Payr, Sopron Eht. 243.

István esperessel 1627. júl. 10-19. a vend gyülekezeteket a Széckyek és Batthyányak urodalmaiban. Még ebben az évben adta ki öccsével, Györggyel, Batthyány Ádám báró preceptorával atyjoknak, Zvonarics Mihálynak Posztilláit (Csepreg 1627), melyekből néhány példányt külön ajánló levél kíséretében Sopron városának is küldöttek. 1630-ban a győri őrsereg hívta meg lelkészének, az egyházkerület ez alkalomból 1629. okt. 23. igen szép bizonyítványt is állított ki számára, de Nádasdy Pál nem bocsátotta el, hanem inkább Keresztúrra hívta maga mellé udvari lelkésznek s a grófi csemeték nevelőjének. Mint ilyen, egyházi ügyekben ő volt Nádasdy képviselője. 1632-ben például ő kért tanítót a kis Ferenc gróf számára s ideiglenesen Nodificis István sárvári rektort engedték át. Nádasdy halála után az özvegy grófné is megtartotta ebben az állásában. 1637-ben mint „aulae Judithae Révay concionator” írja alá a nevét. Az özvegynek és fiának áttérése után Kassára ment lelkésznek. A kassaiak követe Sopronyi Miklós kassai rektor, már 1637. jun. 16-án meghívta ide. De 1638. még jelen volt a csepregi zsinaton s 1643. Németkereszturott volt valami pere Schiller János német lelkésszel. Osztropataki Mátyás egy disputációját (Königsberg 1649) mint kassai lelkésznek ajánlotta Zvonarics Istvánnak.²⁵²

Czenken az utóda 1630. óta *Pápai* Imre volt, ki előbb Pinnyén és Sajtoskálon lelkészkedett s 1628. már esperes volt, 1632. pedig kerületi presbyter a püspök mellett. Ennek idejében 1631. ápr. 3. jött Czenkre egyházat látogatni Kis Bertalan püspök. A bíró Benes Mihály, a gondnokok Jöcköl István és Szabó Mihály voltak. Az esküdt polgárok közt vannak Gróf (Graf) Mihály, Jöcköl (Jeckel) Antal, Donghó András, Szilvási Jakab, Kránitz András, Posgai György, Ensel János és Dávid-Czenk filiából Flajskor (Fleischhacker) János. Van a templomban egy ezüst kehely, a szószéken kék fonállal szőtt himes abrosz, az oltáron „egy nyomtatott bőr”. A vizitációkor Lőrinczfalvai Éva a kehelyre egy kerek keszkenőt adott. A templomhoz tartozó „céhföldek” ki vannak adva és dézsmát szednek róla. A templomba való temetéstől itt 4 forintot (másutt csak 1) fizetnek a templom épületire. A lelkésznek bőven vannak földjei, rétjei, szőlői és hat zsellér jobbágya. Sopron felé a rétek között egy elpusztult helyet „pap bokrának” neveznek. Malomjövődelem és hegyvám is jár a lelkésznek. Özvegy asszonyok, akiknek semmi vetése nincs és másnál laknak, „rokkán ülőknek hivatnak”. Ezek csak 4 denárt fizetnek. A régi iskolaház Káldy és Mihály kovács háza között állott. Az új pedig zsellérház „az alsó malom ellenében”. Ennek is van földje és rétje. Az iskolamester fizetése „az itt való vámról” 12 forint, az alsó malomból minden hétre egy fertály gabona. Az uraktól (Nádasdyaktól) ruházatjára való posztó és a vámháztól 4 dugá só. Az ábécés gyermekektől egy kántorra 25 denár jár „a följobb való tudományutól, amint a mesterrel megalkudhatik”. Ismeretlen nevű tanítója 1628. jelen volt a csepregi zsinaton. Van itt harangozó ház is, kiből eleitől fogván harangozót tartott a hallgatóság. Fiója *Dávid-Czenk* (Dániel-Czenk, Kisczenk), hol szintén 2 hold egyház földje van, a predikátornak úgy fizetnek, mint Nagyczenken. Ráczkevi Orsolya, Meszleni János özvegye, (második férje Tisler Jakab), 1631. bepanaszolta Pápai Imre lelkészt, hogy a földjeiből 4 holdat elszántatott.

Későbbi lelkészei közül még ismerjük *Serényi* Györgyöt, a volt szombathelyi kanonokot, ki Kövesdről 1634. jött ide és a sárvári születésű *Budak* Györgyöt, aki 1640. avattatott fel Czenkre, Nádasdy Ferenc áttérése után 1644. az evang. lelkésznek innen is menekülni kellett és plebánus jött a helyébe, de 1646. mind a két kir. bizottság visszarendelte a templomot a hozzátartozó egyházi javakkal és 5 jobbággyal együtt. A plebánus azonban a kelyhet nem adta vissza, „mivel ő ezt már felszentelte”. Adorjány András számtartó (rationista superiorum pertinentiarum Arcis Sárvár) pedig Nádasdy nevében földesúri jogainak sérelme és a jobbággyok visszarendelése ellen protestált. De Musay buzgó könyörgéssel a czenki templomot is birtokba

²⁵² Eht. Eml. 102. 185. 187. Szabó K. Rmk. III. 1726.

vette. Ezután is sokat szenvedtek. Az 1649. évi panaszlevél szerint Nádasdy és a tisztjei katonai beszállásolással is gyötörték a lelkészt és az evang. jobbágyokat.

Utolsó lelkésze *Hidegh* Mihály volt, 1637 óta bozsoki, majd 1646. doroszlói lelkész. 1651. júl. 9. a ruszti új templom felavatásán mint czenki lelkész volt jelen. 1658. jún. 30. résztvett Széplakon is a hegykői hívekkel való villongásnak kiegyenlítésében. Nádasdy 1660-ban szolgája, Glubiczer Polikárpus által szólítá fel a lelkészt távozásra, majd pedig fegyveresek által a legnagyobb kegyetlenséggel űzte ki a paplaktól. A plebánus csak drága pénzen engedett az evangélikusoknak temetőhelyet, a jezsuiták pedig 24 forinttal büntették azokat, akik át nem gyóntak.²⁵³

Hidegség. (Klein Andrae). Filiái: *Boz* (Holling), *Homok* (Amhagen), *Hegykö* (Heiligenstein). Hidegség és Homok már a XI. század végén szerepelnek, halászati joguk 1281. említetik. Az Osl, Kanizsai s utóbb a Nádasdyak voltak itt a földesurak. Ezekben is találunk horvát neveket. Első ismert lelkésze 1596. *Kelemenovich* István (de Domagoich) volt, aki 1604. jan. 19. jelen volt az újkéri egyházlátogatáson s akit „szegény István predikátor” néven még 1631-ben is emlegettek. „István predikátorné” pedig ekkor még életben is volt. 1603-ban Nádasdy Ferenc idejében Klaszekovics István esperes és Tétényi Dániel peresztegi lelkész vizitálták a hidegségi egyházat. Második ismert lelkésze *Tétényi Kevi* Dániel, ki 1596. Peresztegen szolgált s 1625. itt Hidegségen volt esperes, itt is halt meg 1630. márc. havában. Zvonarics halála után mint hidegségi lelkészt és esperest első helyen jelölték a püspöki hivatalra Schubert, Lethenyey, Donghó, Kis és Galgóczi mellett. Az ő idejében adták el a Kövesen való szőlőt „Dániel predikátor urunk consensusából”, mivel a sok háboruszkodás miatt nem munkálhatták. E szavak csak Bethlen Gábor háborújára vonatkozhatnak és Kevi e szerint már 1619. is Hidegségen volt. De már 1605. Bocskay idejében is sokat szenvedett a község, „A vízre a pusérok beütvén”, ezek miatt veszett el a templom régi kelyhe.

1630-ban *Győrvári* Lukács volt a hidegségi lelkész, ki Pinnyére ígérkezett, de nem akart elmenni. Midőn Kis Bertalan püspök 1631. ápr. 2. az egyházat látogatta, a lelkészi hivatal üresedésben volt. Az előjárók közt találjuk Toplyos Tamást, Martinkovith Mihályt, Raszepovits Balázst, Kusevetz Miklóst és Homokról Margisits Pétert, Grebenitz Mátét. A templom javaiból igen sok elveszett és elpusztult (talán Kevi öregsége és betegsége miatt), ezért eskü alatt kellett több tanut kihallgatni. Kusevetz Miklósné egy szőlőt hagyott a templomra, melyet a lelkésszel egyetértve 29 forinton adtak el széplaki Törpendi Péternek. Homokon elhalt Tóth Andrásné szintén egy szőlőt hagyott Buda hegyin a templomra, ezt pedig homoki Himber Andrásnak adták el 10 forinton. A predikatori ház fél hely s két annyi földje van, mint egy polgárnak, a régi vizitáció szerint 6 hold. A lelkésznek két zsellér jobbágya is van. „Kretágh napján minden háztól egy cipó és egy pénz jár neki”. *Boz* úgy fizetett, mint a hidegségiek, de István predikátorral 25 denárban alkudtak meg. *Homoknak* egy aranyozott ezüst kelyhe van.

Kevi helyére a hidegségiek a komáromi születésű *Nagy* Jánost hívták meg, ki előbb szerzetes volt s 1631. jún. 25. irta alá hitvallási iratainkat ezekkel a szavakkal: „Ex labyrintho pontificiorum idolomanico et secta Monachorum spiritu divino edoctus in gremium Sanctae Matris ecclesiae verae Augustanae Confessionis addictae receptus.” Nádasdy Ferenc áttérése után ide s Homok és Boz filiákba azonnal plebánust rendelt s az 1646. évi kir. bizottságok sem

²⁵³ Adattár VI. 28. VII. 41. Eht. Eml. 45. 47. 54. 61. 69. 78. 129. 130. 137. 140. 174. 186. Hist. Dipl. 73. 106. Payr, Sopron eht. 212. Ker. jkv. 38. 56. 78. 81. 291. 321. 359.

adták vissza az itteni templomot az evangélikusoknak. Sérelmük benne van az 1650. évi panaszlevélben.²⁵⁴

Hegykő. Régi neve Egykő = Szentkő, Heiligenstein. (Az ik, ig régi magyar szó = szent. Az ig szó azonban a köznyelvben egy-gyé változott, mint az egyház szóban. A Sopron és Nagycenk mellett elfolyó Ikva is ősmagyar név = szent víz). A községen kívül egy dombon ásás közben falazatra akadtak, melyet némelyek várnak vettek. De lehet templom vagy más épület maradványa is. A legrégibb ismert magyar levelet Bezerédy György Szabó Imre nevű barátjának Hegykőről írta 1504. virágvasárnapján. Nádasdy Tamás atyja, Ferenc 1543. Szent Antal napján Hegykőről írja fiának: „Tamás uramnéval a Förtön halászk. Az új testamentumot (Sylvester fordítását) küld meg egy bizott embertől. Kérlek szerető fiam, hogy viseld úgy magadat és tartsd úgy magadat, ki legyen idvességedre és tisztességedre.” A földesurak itt is a Nádasdyak.

Temploma az 1631. évi egyházlátogatáskor is fennállott. Volt két kelyhe, az egyik aranyozott ezüst „kin régi betűvel való jegyzések vannak.” Az oltárra való abrosz „kék fonállal deszkás módon szőtt.” A paplak azonban már elpusztult. A régi öreg emberek mondták, hogy a plebánia ház a harangláb mellett „a város utcája” hosszában állott. Szálai Istvánné szerint egy *Benedek* nevű nap, egyházi ember lakott benne, leányát Pap Katának és férjéről Jóba Péternének hívták, aki ezelőtt tíz esztendővel halt meg. A kihallgatott tanuk még ismerték. E szerint egy rövid időn át, talán Nádasdy Tamás és az özvegye, Kanizsay Orsolya idejében Hegykő anyagyülekezet is volt. A Nádasdyak pajtája végében levő földek egy táblában a paplakhoz tartoztak, valamint ezek mellett a „pap rétje” is. De Nádasdy idejében már mint filia csatlakoztak Hidegséghez és a papi földeket a földesúr vette használatba. Az 1603. évi egyházlátogatók, Klaszakovics esperes és Tétényi Dániel kérdést is intéztek és „a szegény boldog nagy emlékezetű úr, Nádasdy Ferenc urunk ő nagysága ezzel ajánlotta volt magát akkori egyházi uraink intercessiójára, hogy ha predikátor lankék Hegykőn, kész volna (a földeket) kezébe bocsátani, de mivelhogy most (1603) itt predikátor nem volna, a hidegségi szolgálván oda, annak is adott ő nagysága egy pusztá (ház) helyhez való földeket élni, s ezen fertály helynek földje, rétje, halászvíze vagy, mint szintén a több helyeknek.” Ezeket a földeket 1631. István predikátorné élte s a jegyzőkönyv megjegyzi: meg kell tudni, micsoda igazsággal bírja. Iskolaház is volt, de annak 1631. már a helyét sem tudják, ellenben „az schola földet” most is jól ismerik: Lencsés János és Horváth Andrásné földet közt vannak. „Mivelhogy itt (Hegykőn) sok halász lakott, szerdanap hordtanak ki a piacra halat és ha a halásznak tíz hala fölött volt, egy hallal ebédjére a papnak tartozott.”

Íjabb Nádasdy Ferenc az áttérése után 1644. a hegykői templomot is elfoglalta. Már az első bizottság is visszarendelte ugyan, de a fenyegetések és a lakosság félelme miatt nem mertek evang. lelkészt hívni, hanem a hidegségi plebánus misézett benne. A második bizottság 1646. nov. 17-iki visszaállító ítélete után, mivel Hidegségen evang. lelkész nem volt, úgy látszik, időnként a széplaki lelkész predikált Hegykőn is. 1658-ban *Kovács* István széplaki lelkész járt ki ide s valami villongás is volt a két község lakossága között, melyet bizottság kiküldésével kellett lecsillapítani. 1660-ban már *Rakicsány* István volt a közös lelkészük, akinek jelentése szerint: „Anno 1660. die 19. May Ganter Zsigmond hegykői számtartó és ott való ispán Terény Deák, a szentmihályi lakatjártó, egy kapuvári hajdu és egy erdőőr az szegény polgárság akaratja ellen nagy fejszével reá menének a templomra és mikor az lakatjártó nem nyithatta az

²⁵⁴ Adattár VI. 25. VII. 103. Eht. Eml. 54. 72. 137. Payr, Sopron eht. 303. Hist. Dipl. Ap. 73. Ker. jkv. II. 12. 346.

pléhet, nagy fejszével felfeszegették az templomot és hatalmasul elfoglalták.” Így szűnt meg itt is az evang. istentisztelet. De 14 évvel itt mégis tovább volt templomuk, mint Hidegségen.²⁵⁵

Bő. Musay Gergely püspök 1646. évi úti naplójában ezt a Répce mellett épült községet is a „Felső Vidék” elfoglalt gyülekezetei között említi. Itt azonban nem az evangélikusoknak, hanem a reformátusoknak volt gyülekezetük. Régi község, eredetileg a templáriusoké volt. A XIV. század első felében hiteles hely külön rendházzal. Később a johanniták kapták meg s már a XIV. században csak a soproni konvent fiókja. Mátyás király idejében a soproni rendházzal együtt Bő is a fehérvári johanniták vezetése alá került, de Albert az erélyes soproni preceptor visszaszerezte a soproni ház függetlenségét s régi birtokaival együtt Mátyás 1483. évi rendelete alapján Bő községet is, mely 1500-ban pusztá volt, de újra felépült. Midőn a soproni keresztesség az utolsó soproni keresztes, Nyéki Vörös Mátyás lemondásával 1636. megszűnt, ezeknek Keresztelő Jánosról nevezett soproni templomát is a hitehagyott Nádasdy Ferenc 1646-ban „a bűi keresztességhez tartozandó szentegyháznak” nevezi s a patrónusi jogokat továbbra is fenntartja. A soproni keresztesség felett való patrónusi jogot ugyanis (nem tudni, mi módon) a Kanizsayak s utánuk a Nádasdyak bírták. A soproni johanniták bői birtoka így 1636. a soproni jezsuitákra szállott át s a „keresztesség” nevét még csak Bő község őrizte meg ezután is. Soproni jezsuiták lesznek, kik a bői református egyháznak véget vetnek, a soproni keresztesek megtűrték őket.²⁵⁶

Bő az egyetlen község Sopronmegyében, melynek a XVI. és XVII. században református papja volt. Ezt a helyet Beythe István püspök bizonyára még a csepregi kollokviumon 1591. tudta a maga számára meghódítani. Az adólapstrom szerint 1599. protestáns lelkésze volt Bönek, ki 1 forint évi adót fizetett. Első ismert lelkésze *Tolnai* István határozottan református volt, aki *Zvonarics* Mihály sárvári lelkésznek 1613. írott és csak kéziratban terjesztett úrvacsorai kátéját (*Brevis isagoge*, kérdésekkel és feleletekkel való írásocska) igen keményen támadta s a szerző 1615. máj. 12. hasonló kiméletlenséggel felelt vissza reá. A reformátusok 1618. a szentlőrinci zsinaton még úgy határoztak, hogy a kerületi gyűlést előkészítő esperesi tanácskozásokat a Rábán innen Mesteriben, a Rábán túl pedig Böben tartsák meg évenként s az 1619. évi országgyűlésen már az a panasz is felmerül, hogy a soproni keresztes pap elűzte a bői prot. lelkészt. De Tolnai István (*senex venerandus*) még 1619. is Böben volt. 1622. tapolczai lelkész és 1628. mint csopaki lelkész és veszprémmegyei esperes említették. Hogy ő lett volna az a Tolnai István, I. Rákóczy Györgynek a papja, ki a wittenbergi tanároknak az üldözött prot. csehek vigasztalására írt könyvét (*Fidelis Admonitio* 1625.) magyarra fordította (*Gyulafejérvár* 1632.) s akiről a 13 éves Nádasdy Ferenc „mendosa et adulterina cuiusdam Calvinistae versio” szavakkal emlékezik, az nem valószínű.²⁵⁷

Bő előbb a körmendi, később pedig a vépi református esperességhez tartozott. Tolnai utódja itt 1622. óta *Szilágyi* István, *Szenczi Molnár* Albert sógora volt, ki 1612-ben Csémen, 1614 óta pedig Muraszombaton *Széchy* Tamás udvari lelkésze. E minőségében Bécsben is predikált *Széchy* udvarnépe és *Szenczi Molnár* előtt, akivel együtt Nádasdy udvarában voltak szállva. 1619-1620. *Zrinyi* Györgynek, a költő atyjának volt udvari lelkésze Csáktornya-Szentmihályon

²⁵⁵ Thirring G. i. m. 82. Tomek Ö. 63. Szalay A. Négyszáz magy. levél L. Nádasdy csal. lev. 225. Adattár VI. 27. Eht. Eml. 137. 140. 145. Hist. Dipl. 73. 107. Zsilinszky M. III. 200. Evang. Lap 1911. 23. sz.

²⁵⁶ Reiszig E. A János-lovagok Sopronban. Századok 1910. 546. 550. 635. Payr, Sopron eht. 308. 317. Eht. Eml. 220.

²⁵⁷ Adattár VII. 103. 159. 166. VIII. 91. IX. 107. Mokos, Hercegszöl. Kán. 174. Szilágyi S. M. N. Tört. VI. 220. Payr, Sopron eht. 260. Szabó K. Rmk. I. 617. Payr, Eht. Eml. 211.

a Muraközben. Ily előkelő udvari papi állásokból jött végre 1622. Bőre, ahol 1623. alesperesnek, 1625. pedig főesperesnek is megválasztották. De már 1626. Vépre ment át oly szigorú feltétellel, hogy hallgatói őt úgy a földesúr, mint bármely idegen nemzet és hitüknek ellenségei ellen meg fogják oltalmazni. Magával hozta ide Bőre még 1616. Muraszombatban született Szilágyi Benjámin István nevű kiváló tehetségű fiát, aki Gyulafehérvárott, Franeckerben tanult, majd Nagyváradon s végre 1645. óta Sárospatakon volt tanár s egyebek között megírta 1646. a szatmárnémeti zsinat történetét. Ezzel ő lett első kiválóbb egyháztörténetírónk oly időben, amikor Geleji Katona szerint „még főszemélyeink is keveset törődtek az egyház multjával.”²⁵⁸

1626. óta Szili János, 1640-ben Maráczi Balázs 1643-ban Gombos János a bői ref. lelkész. Nádasdy Ferenc áttérése után, még a linczi békekötés előtt innen is elűzték a református lelkészt, de itt már az első bizottság visszaadta 1646. a helvét hitvallásuaknak a templomot, iskolát s az összes egyházi javakat. Musay Gergely esperes és püspökjelölt, ki Fábri István kerületi jegyzővel a maga jószántából csatlakozott a második bizottsághoz, míg ennek tagjai 1646. nov. 10. a Chernel családhoz a chernel-házi kastélyba mentek vendégségbe, addig ő a Repcén átkelve Bőre ment előre s itt történt 11-ikén, hogy Cziráky Ádám alispán Musayt, arra hivatkozva, hogy nincs kir. felhatalmazása a velük való járásra, ettől egyszerűen eltiltotta. De Musay azt felelte, hogy ők csak mint evang. lelkészek Istentől vett és a kir. diplomában is biztosított joguknál fogva járnak nyomukban, hogy a visszarendelt templomokat ezekben mondott könyörgéssel ünnepélyesen birtokba vegyék. S továbbra is követték őket utjokban. Itt Bő községben, hol a református lelkész az első bizottság határozata szerint már itt is volt, s azóta őket senki nem zavarta, ez a második bizottság meghagyta az összes egyházi javakat a reformátusok kezében. Csak a Nádasdy-féle második nagyobb üldözés idején 1660. pünkösdkor esett Bő is áldozatul. A soproni jezsuiták Sárvárról hozott német katonákkal elfoglalták a templomot, a lelkészt kiűzték s ennek minden javait elkobozták. A reformátusok dolga iránt a lutheránus Wittnyédy István is melegen érdeklődött. 1660. júl. 11-én írta Kőszegre Gombosy Dániel tanácsosnak: közölje vele „ha a bűieknek is mi galibájuk történt volna”. Így került bele ez is az 1662. évi országgyűlés elé terjesztett sérelmek közé.²⁵⁹

h) Léka vára s a hozzá tartozó községek.

Léka. Egyike a legrégibb és legnevezetesebb vasmegyei községeknek, mely régebben Sopron-megyéhez tartozott. A XIII. században Chák soproni főispán, majd a Németújvári grófok s a XIV. század óta a Kanizsai család bírta. Többször volt a vár osztrák kézen is, de Mátyás király 1483. Kőszeggel együtt visszafoglalta. I. Miksa 1491. ismét Ausztriához csatolta. A Kanizsai család 1517. évi új adománylevele szerint Lékához tartozott Csepreg, Keresztúr, Füles, Hegykő és a soproni vámmal a Fertő egy része is. Kanizsay Orsolyával a lékai urodalom is 1532. Nádasdy Tamásra szállott és egészséges levegője miatt az új párnak igen kedves tartózkodási helye volt. A község mellett emelkedik Dunántúlnak egyik legszebb és legjellemzőbb lovagvára, melyben különös figyelmet érdemel a csúcsíves boltozatú lovagterem, eredetileg a IV. Bélától behívott ispotályosok kápolnaterme.²⁶⁰

²⁵⁸ Sz. Molnár Albert naplója 65. 70. Bód P. Magy. Athenas 268. Lampe-Ember eht. 654. 670. Spataki füz. 1857. Balogh Ferenc. A magyar prot. ehtört. irodalma 7. I.

²⁵⁹ Thury E. A dunántuli ref. ehker. tört. 294. 303. 304. Hist. Dipl. 69. 108. Payr, Eht. Eml. 139. 230. Zsilinszky III. 204.

²⁶⁰ Sziklay, Borovszky, Vasvármegye monogr. 62. Az ispotályosok kápolnatermének képe. 187. I. Thirring G. Sopron és a magyar Alpok 187.

1336 óta ferenci szerzetesek voltak itt, akiknek zárdája 1532. Kőszeg ostromakor pusztult el. Velikei Gergely 1522. Lékán másolta a Festetich grófok birtokában levő keszthelyi codexei s az ebben található „békességről való imádságot”. Ez a Velikei név azt mutatja, hogy a Kanizsaiak birtokain már 1533 előtt is voltak Horvátországból származó családok. A reformáció tanaival Lékán is Sylvester, Dévay és Gáspár doktor idejében ismerkedtek meg. Hirnik Lőrinc lékai várnagy 1537. jún. 29. értesíti Nádasdyt Jakab építőmester haláláról, aki jó keresztyén volt és végrendeletében gyóntató papjáról is megemlékezett. (Sicuti bonus et verus christianus confessus et contritus mortuus est, fecitque testamentum. Penulam et sablam legavit confessori suo). 1553-ban papok vannak Lékán. Nádasdy ápr. 12. megköszönvén feleségének a Lékára küldött spárgát, erről írja: „Ugyan ha úgy érleltétek meg a spárgát, az mint hallogatom, nem különben kezdenek az papok túló járni, mint az Kanizsai Lászlóné vénasszonya az Ladom (talán Ládoni) italjával, kit bizon bánnék”. Nádasdyné körül 1554. már Lékán is evang. lelkész lehetett. Erre vall férjéhez ápr. 23. Lékáról írt levele, melyben nádori hivatalához sajátkezüleg e szavakkal gratulál: „Az örök mindenható úr Isten, először lélekbe erősítsen meg az ő szent hitnek és ígéjének általa az igaz hitbe, hogy minden tévelygések távol legyenek mitőlünk és legyünk mi szegény kis keresztyén anyaszentegyház, egyesek mind lélekbe, mind testbe, hogy az mi urunkat igaz hitbe, atyafiui szeretetbe szolgálhassuk”. 1554-től kezdve Sombory Gergely tudósítja Nádasdyt a Lékán folyó építkezésekről, a halastóról a malomról és vízi erővel hajtott fűrészről. Ez az ipar Lékán már akkor is virágzott. 1559-ben is „az fűrészt jól jár” és új keresztyén (anabaptista) ács, pintér és tislérek dolgoznak Lékán, kiket Nádasdy emberei saját szerű ruhájokról kalugyerekeknek neveztek. Nádasdy nádor már az atyját, Ferencet is a lékai vár sírboltjába temette (1543 után). Keresztúr építéskor 1560. írja nejének: „Apám tömlőczét is az Leokat is ne hagyjuk.”²⁶¹

Evang. lelkész bizonyára már a nádor idejében is volt Lékán, de név szerint sem ismerjük őket. Fia Nádasdy Ferenc 1586. dec. 6-án Horváth Stansith Gergelytől a Szepességből kér lelkészt Lékára is: „Az predikátorok dolgának végére mentem, három kellene, az egyik Lewkára, ki bátor csak tiszta német lenne. Ennek lenne jövedelme 4 köből gabonáig, annak felette keresztlő, eskettető pénze. El lehet rajta annyira való jövedelme vagyon, ha mikor az jámborok magam segítsége nélkül szükölködnek, bennem meg nem fogyatkoznak.” Első ismert nevű lelkésze *Algerus* János, ki 1596. írta alá az Egyesség Könyvét. Második a pfalzi származású *Ott* Márkus, ki 1608. április 17. írt alá ugyanoda. Az iváni zsinaton 1603. dec. 3. Muraközi György és Kőszeghi Balázs espereseket azzal is megbízták, hogy a Lékához és Borsmonostorhoz tartozó gyülekezeteket is meglátogassák.

1612-ben egy tudós külföldi magiszter ismét a lékai lelkész. M. *Unger* Menyhért (Biberacensis, Svevus). Valószínűleg lékai pap volt 1613. a brassói erdélyi szász *Kerts* János is. 1637-ben *Vogel* Tivadar volt a lékai lelkész, aki Duoichich János tisztartó, Sankó Ferenc várnagy és Nagy Bálint vicecastellanus jelenlétében szerepel Kraganich Lőrinc katonának holttanúnyilvánítása ügyében. Mikor a Nádasdy grófok Lékán tartózkodtak, akkor a rendes német lelkész mellé egy magyar vendégszónokot is hívtak. Így például a fiatal Nádasdy Ferenc gróf is 1641. szept. 17. Lékáról írt Godi Imre csepregi lelkésznek s felkérte, hogy a jövő pénteken estvére jöjjön Leukára oly készültséggel, hogy szombaton és vasárnap a predikálást véghez vihesse. A csepregi ispánnál, Végh Istvánnál rendelt számára szekeret.²⁶²

²⁶¹ Vasvárm. monograf. 63. Bpesti Hirlap 1915. 135. sz. Bunyitay, Eht. Eml. III. 173. Nádasdy csal. lev. 9. 56. 91. Történelmi Tár. 1911. 443. 458.

²⁶² Ráth Gy. Lám Sebestyén hitvitája 11. I. Eht. Eml. 55. 60. 62. 63. 212. Ker. jkv. I. 50. II. 152. 295.

Két év múlva azonban Nádasdy áttért és Lékáról a német lelkészt is elűzte. De a kiküldött második kir. bizottság, mely a lékaikat Németkeresztúron 1646. nov. 18. hallgatta ki, a templomot az összes egyházi javakkal visszarendelte nekik. Ez alkalommal a lékai evangélikusok a bizottság előtt is megegyeztek abban, hogy templomukban ezután is, mint eddig, mind a két felekezetet, tehát a római katolikusok is tarthatnak a szokott ünnepnapokon istentiszteletet. Az így visszanyert jogukkal nyomban éltek is. 1647-ben a jénai születésű *Trost* Henriket hívták meg lelkészüknek, aki egy Pflug András nevű patrónusával hajón jött Budáig s egy magyar főúr ajánlotta Lékára. Feleségét, az augsburgi Lentzer Reginát már magával hozta. Csak három évig maradt Lékán, 1650-ben Bónyára (Piringsdorf) ment át, 1661-63. Ágfálván, azután pedig Sopronban a kórházban volt lelkész.²⁶³

Az 1649. évi országgyűlésen felpanaszolták a protestánsok, hogy a lékai templomot, melyet a legutóbbi országgyűlés visszaadott az evangélikusoknak, Nádasdy földesúr újból elfoglalta és három lékai jobbágyát, mivel evang. papot hallgattak, elzáratta. Papjukat csak Bunnya filiában egy kis kunyhóban tarthatják. A tisztek Réczey György prefektus meghagyásából üldözik őket. Nádasdy Boldizsár alispán is tanuja lehet szenvedéseiknek. A r. katolikusok viszont azt vették nagy sérelemnek, hogy a földesúr a kegyúri jogok ellenére még olyan helyeken is, mint Lékán, ahol két templom van, egyiket sem mondhatja magáénak. Itt Lékán tehát, hol a Nádasdy családnak sírboltja és lakása van, elégedjenek meg az evangélikusok azzal, hogy Nádasdy a másik templomot az ő számukra akarja kijavítani. Erre az evangélikusok ismét azzal feleltek, hogy Nádasdy a kir. bizottság által visszaadott lékai templomot nem követelheti, a család temetkező helye lehet a várban, de nem a községi templomban.²⁶⁴

Az üldöztetésnek e nehéz idejében az asszonyfai születésű *Sculteti* György volt a lékai lelkész, akit Musay püspök 1647. jún. 25. Nemesládonyban avatott fel Koltára. Nevével a csepregi hegymesterek könyvében találkozunk, hol mint „leokai predikátor”, Farkas Mihály árváinak gyámja s ezeknek egy szőlejét 1650. ápr. 6-án adta el 25 forintért Mankóbüki Horváth Andrásnak. Ennek idejében szünhetett meg az evang. vallásgyakorlat Lékán, mert az 1655. évi országgyűlés vallási sérelmei között olvassuk, hogy a lékai paplak jövődelmeivel együtt, jóllehet a kir. biztosok kétszer is visszaadták az evangélikusoknak, újra elvételétől tőlük s bár az alispánnál is panaszt emeltek, de orvoslás helyett fenyegetést és üldöztetést kénytelenek tűrni. Gamauf szerint Léka 1652. óta Bónyának lett volna a filiája, de nem tudom, nem téved-e. Az 1662. évi sérelmek közt Léka már nem is szerepel. Lemondtak róla.²⁶⁵

Nádasdy időközben végrehajtotta régi tervét. A ferenciek régi kolostora helyére 1655. ágostonrendű szerzeteseket telepített és 1655-69. a zárda mellett emelkedett helyen álló templomot is újjáépítette. (Oltárképe Kéry György csepregi festőtől 1675-ből való). És őseinek sírboltját a várból, ahol szoros és alkalmatlan volt a hely, 1656. ide telepítette át. Csáky László özvegyét, Batthyány Magdolnát a Lékán építendő családi sírbolt és templom alapkövételéhez külön levélben hívta meg. Ezzel véget ért Lékán a protestáns világ. Barátok jöttek a predikátorok helyére. A zárda 1784. szűnt meg és ma hg. Esterházy Miklós kastélya, mögötte szép park terül el, melynek a vár felől való része az egykori halastóval határos. Musay 1646. évi naplójában Lékának *Piritschdorf* és *Kölsche* nevű filiáit is említi.²⁶⁶

²⁶³ Hist. Dipl. App. 74. Eht. Eml. 82. Payr, Sopron Eht. 408. 445.

²⁶⁴ Zsilinszky M. i. m. III. 33. 34. 42. 50. 59. Ker. jkv. 11. 317.

²⁶⁵ Eht. Eml. 81. Farkas S. Csepreg tört. 192. Zsilinszky III. 118. Payr, Sopron eht. 408.

²⁶⁶ Vasvármegye monogr. 91. Thirring G. i. m. 186. 187. Tört. Tár. 1910. 608.

Rötfalva. (Rattersdorf Vasmegyében). Régi érdekes község a Gyöngyös mellett a lékai völgyben. Plebánája már a XIII. században volt. Régi ikertemploma egy korai gótikus déli és egy román boltozatú északi reneszánsz szárnyból áll. A gótikus szárny mellékhajója 1207-ből való (rajta az évszám is), főhajója és szentélye pedig a XIV. századból. Ezzel a szárnyal párhuzamosan s vele két ívvel s egy nagyobb környílással összekötve fekszik az újabbkori román-reneszánsz templom a XV. század végéről vagy a XVI. elejéről, melyet valószínűleg a Kanizsai vagy Nádasdy család építtetett. Érdekes a két templomot közösen fedő tetőzet is. (Lásd képét Vasm. mon. 296. l.) A község már a XIV. században Léka várához tartozott.²⁶⁷

Ebben az érdekes szép templomban több mint száz évig evang. lelkészek predikáltak. A XVI. századból azonban még neve szerint sem ismerünk egyet sem közülök. 1628-ban *Opsner* Kristóf (Remlingensis, Francus) volt a rötfalvi lelkész, akit 1621. Kőhalomra avattak fel. 1642-ben *Weingarth* Vencel az utóda, ki előbb Morvaországból való Brünn melletti (Zabovicens) premontrei szerzetes volt, ki már 1638. aláírta hitvallási iratainkat s Rötfalváról való távozása után 1646-ban a Lisztiek urodalmában Veperden, 1652-59 pedig Locsmádon volt lelkész. Weingarth utódja *Ruperty* Gottfried, akit Musay püspök 1647. nov. 12. avatott fel Rötfalvára lelkésznek.²⁶⁸

Nádasdy Ferenc áttérése után 1644-ben innen is elűzte az evang. lelkészt s nem ugyan az első, hanem a második kir. bizottság 1646. nov. 18. visszarendelte a rötfalviaknak is az evang. templomot. Ugyanekkor úgy a lékai, mint a rötfalvai hívek a bizottság előtt megegyeztek abban, hogy mint eddig, úgy ezután is mind a két felekezet tarthat ugyanazon templomban a szokott ünnepnapokon istentiszteletet. 1649-ben csak azért folyamodtak az evangélikusok, hogy a katolikusok 9 órán túl ne nyújtsák ki istentiszteletüket s az offertoriumot ne vegyék el. Nádasdy tehát Rötfalván tovább megtűrte az evang. lelkészt, mint Lékán. Musay Gergely püspök Müller Mátyás kőszegi és Schubert János soproni esperes kíséretében 1652. tartott itt egyházlátogatást. Így Musay püspök a kőszegi *Pinder* Andrást 1655. nov. 25. még Rötfalvára avatta fel, Rötfalváról való távozása után pedig Sámfalván és Óvárrott volt lelkész. Az 1659. febr. 2-iki tanuvallomás szerint Rötfalván akkor *Vigebius* János volt a lelkész, akit később Locsmádon találunk.

Rötfalváról is Despoth Pál és Gadóczy Péter, Nádasdy emberei halálos fenyegetéssel üldözték ki a lelkészt. A lakosság e hatalmaskodás miatt a grófhhoz folyamodott, de meghallgatás helyett a lékai zárda priorja, poroszlókat vevén magához, az evang. paplakot és templomot elfoglalta, a lakosokat pedig a legnagyobb erőszakkal kényszerítette áttérésre. Ettől fogva a rötfalvai templom is a lékai ágostonrendűek birtokába került.²⁶⁹

Pörgölény. (Pörgölin, Pilgersdorf, szintén Vasmegyében). Mint Léka várához tartozó, szintén a Nádasdyak birtoka volt. Ma Eszterházy herceg a kegyura. Első ismert nevű lelkésze *Pyrus* Benedek 1596. írta alá hitvallási iratainkat. De már 1597. és 1598. *Altenmarckter* Vida volt a pörgölíni lelkész. A pap-marasztás miatt itt is gyakoriak voltak a változások, mert 1600 után már ismét *Kappelmann* Mátyást találjuk itt. 1610-ben *Summerauer* János a pörgölíni lelkész, aki 1618. Kethelyen (Neumarkt, Szalonak mellett), 1619. pedig Kukméron szolgált református esperesség hatósága alatt. Ebből azonban nem következik, hogy általa is aláírt hitvallási

²⁶⁷ Vasvármegye monogr. 91. Thirring G. i. m. 186. 187. Tört. Tár 1910. 608.

²⁶⁸ Eht. Eml. 67. 79. 90. 129. Hist. Dipl. 74. Zsilinszky III. 205. Adattár VI. 152.

²⁶⁹ Eht. Eml. 82. Ker. jkv 295. 317. 443. 473.

iratainkat megtagadta volna. Fivére Summerauer Kristóf szentkúti lelkész (ad S. Fontem, Németujvár mellett) volt ugyanakkor.²⁷⁰

1617. május 24-én a csepregi zsinaton a meissenai Lichtensteinből való *Gerber* Gergelyt avatta fel Klaszekovics István püspök pörgölini lelkésznek.

Az 1630. évi csepregi zsinaton a pilgersdorfiaknak és név szerint nem említett lelkészüknél valami panaszkodás volt egymás ellen s a kerület úgy határozott, hogy a lelkész töltsen ki esztendejét, a gyülekezet pedig adja meg neki járandóságait s azután kölcsönösen kövessék meg egymást. (Ker. jkv. II. 19.)

I. Rákóczy György szabadságharca után Nádasdy az itteni templomot és iskolát is elfoglalta és plébánost helyezett be. Az első bizottság nem is orvosolta sérelmeiket, mivel Nádasdy a faluból oly képviselőket küldött, akik plébánost kértek. A második bizottság előtt azonban Sopronban 1646. nov. 19-én nemcsak Pörgölin, hanem a filiák (Godhardt, Geresdorf, Német-gyíró), Putendorf, Salmonsdorf (Salamonfalva), Kogl, Lebenbrunn, Steinbach lakói is megjelentek s határozottan kifejezett kívánságukra összes egyházi javaikat visszaadták. 1652. Musay Gergely püspök volt itt egyházlátogatáson, amikor *Lang* Farkas (előbb rohonci esperes) volt itt a lelkész és Greiner János a tanító. Jelenvoltak az idevaló nemesség közül Speidel Zsigmond Frigyes, Hohenwarth János Frigyes és Preinberger Károly. A filiái 1652-ben: Kogel, Löwenbrunn, Steinach, Bubendorf, Gersdorf, Salmonsdorf. Az 1662. évi sérelmek közt olvassuk, hogy Nádasdy emberei Pörgölinben is elvették a templomot, paplakot az összes egyházi javakkal és a kehellyel együtt, mely utóbbit az evangélikusok a maguk pénzén vásárolták. A lékai ágostonrendűek helyezkedtek be ide is.

Bónya. (Bunnya, Piringsdorf). Sopronmegyei község a Repce mellett, szintén Léka várához tartozó, tehát egykor Nádasdy-birtok. A linci béke előtti időből egy lelkészü nevét sem ismerjük. Áttérése után Nádasdy az itteni templomot is elvette, de 1646. nov. 18. a kir. bizottság a földesúr és patrónus tiltakozása ellenére is visszaadta. 1652-ben a jénai születésű *Trost* Henrik volt itt a lelkész, akit 1647. Lékára avattak fel s innen jött Bónyára. Gamauf szerint Léka a templomnak elvétele után Bónyának lett volna a filiája. A lékai pap ugyanis ide menekült. 1652. Musay püspök volt itt egyházlátogatáson. 1655. júl. 8-án a sziléziai *Vibegius* Jánost avatta fel Musay püspök Bónyára, aki három évig működött itt, utóbb pedig Locsmádon (1658-73) és Pozsonyban (1682-1700). A felesége Fischer Zsuzsanna Johanna soproni nő volt. Utódját, *Laymarius* Antalt 1658. máj. 21. Locsmádon avatta fel a püspök. Ezt a Laymar Antalt Danielis János József kőszegi német lelkész 1659. febr. 5. bevádolta, mivel a Lékán tartózkodó Leyser nemes úr előtt Laymar úgy nyilatkozott, hogy ő soha sem fogja elhagyni híveit, miként a kőszegi lelkész elhagyta, sőt Bozsokon is (ahol előbb Danielis volt a lelkész) a szószékről arra inté a rohonciakat: olyan alkalmas lelkészt kérjenek Istentől, aki nemcsak eljön hozzájuk, hanem náluk is marad. Ez ügyben Vigebius János rőtfolvi és Bayer Mihály állásnélküli lelkészeket is kihallgatták tanúul s Laymart arra ítélték, hogy Danielistól bocsánatot kérjen.

Utolsó ismert lelkésze Bónyának *Craumann* András volt, kit 1659. szept. 8. avattak fel. Bizonyára ez volt az, akit Nádasdy 1660. a lékai bíró által üzetett el. Ez ugyanis fegyveres kísérettel erőszakkal tört be a templomba, nemrégiben szerzett harangjokat Lékára vitette, az

²⁷⁰ Eht. Eml. 55. 56. 59. 61. 65. 136. 146. Adattár VIII. 29. 31. 52. 53. Hist. Dipl. 74. 109. Zsilinszky III. 205.

oltárt, szószéket, padokat összeromboltatta s másnap a lelkészt gyalázatosan kiűzvé, a templomot az összes egyházi javakkal elfoglalta.²⁷¹

Kőhalom. (Répecskéhalom, Steinberg). Régi község, már 1223. mint Steinperch említetik. 1411 óta a Kanizsaiak birtoka s Léka várához tartozik. Két filiája: *Felsőlászló* (Oberlosdorf) és *Dörfel*. Lelkésze, Martinus *Kamo* (ex Steinberg) 1579. jelen volt a szombathelyi zsinaton, de ebből még nem következik, hogy r. kath maradt volna. Beythe István püspök, Reczés János esperes, Pathay István és Thokoich György lelkészek 1591. jan. 11. *Dörfelben* adtak bizonyosság levelet arról, hogy Zakach Vince soproni polgár leányát nem Hayas András, hanem Frankovich Gergely soproni orvos jegyesének kell tekinteni. Második ismert lelkésze Kőhalomnak *Pythiraeus* Gergely már határozottan evangélikus, ki jelen volt a csepregi kollokviumon és 1591. jún 3. ennek jegyzőkönyvét is mint kőhalmi lelkész írta alá, de 1596. már Német-keresztúron találjuk. Utóda, *Metzler* Ádám Eislebenből a mansfeldi grófságból való (natione Islebiensis in comitatu Mansfeldiense) tehát Luthernek földije volt. Az adólajstrom szerint a kőhalmi lelkész 1595-ben 1 forint évi adót fizetett. Reczés János esperes 1596. ápr. 1-én járt Kőhalmon egyházat látogatni. Az 1603. évi iváni zsinat pedig Muraközi György esperest és Kőszegi Balázs csepregi lelkészt küldte ki a Lékához és Borsmonostorhoz tartozó egyházak látogatására. 1621-ben *Opsner* Kristóf (Remlingensis Francus) volt a kőhalmi lelkész, 1628-ban *Henrici* János és 1630-ban *Holler* János. Ez utóbbinak jelenlétében Kőhalom és Felsőlászló képviselői: Christoph János, Faymann András, valamint Pór Mihály, Winter János és Scholer János esküdtek kézzel és lábvalóval úgy egyeztek meg, hogy a lelkész felváltva predikáljon az anyagyülekezetben és a filiában.

Nádasdy Ferenc áttérése után úgy Kőhalomtól, valamint a két filiától is elfoglalta a templomokat és plebánust helyezte be a lelkész helyére. De a kir. bizottság 1646. nov. 18. úgy az anyagyülekezetnek, miként Felsőlászlónak is visszarendelte templomaikat. A dörfeliek ellenben azt vallották, hogy ők előbb is r. katolikusok voltak s többé nem is akarják a kőhalmi lelkészt a magukénak elfogadni. Itt tehát a bizottság is meghagyta őket a mostani állapotban.

A linczi békekötés után Kőhalomnak még két lelkészét ismerjük. Az egyik *Czigler* Miklós, aki Nemesládonyban 1647. jún. 25. írta alá hitvallási iratainkat. Ő egyszersmind Felsőlászló filia papjának is mondja magát s nevéhez jelmondatot is csatol: *Crux Christi Corona mea*. Ennek idejében 1649. az volt a sérelmük, hogy Stancsics Kristóf a távozó plebánus által neki átadott 3 helyből csak egyet adott át az evangélikusoknak s Nádasdy a tizenhatod jövödelmet, miként másutt, itt is megvonja a lelkésztől. A másik lelkész pedig a ruszti születésű *Lang* Kristóf volt, akit Musay püspök Szakonyban 1655. júl. 8. avatott fel Kőhalom és Felsőlászló papjának. Musay Gergely püspök 1652. még egyházlátogatást tartott itt. A templomot itt is 1660. pünkösdjén Nádasdy emberei, Gádóczy Péter, Despoth Pál, Ányós Péter és a lékai zárda priorja foglalták el. Míg a lelkész temetni volt, azalatt ragadták el a paplak asztaláról a templomkulcsot.²⁷²

Kethely. (Répecskethely, Mannersdorf). Régi német község a Répce mellett. Templomának szentélye 1239-ből való. Piacvám jövödelmet II. Endre 1224. a közeli borsmonostori (másként Klastrom) cistercita apátságnak adományozta. IV. László király 1277. nov. 27. itt táborozott, innen a Tábor helynév Alsólászló mellett, ahol a XVII. században még Tábor kastély, ma a

²⁷¹ Eht. Eml. 82. 89. 92. Hist. Dipl. 74. 109. Payr, Sopron eht. 408. Schmidt K. J. Pozsony eht. 83. I. Ker. jkv. 473. 489.

²⁷² Károlyi, Speculum Jaurinense 88. Adattár VII. 40. Fabó A. Beythe István 60. Hist. Dipl. 73. 107. Eht. Eml. 45. 46. 56. 67. 81. 89. 129 Ker. jkv. 14. 320. 361.

Táborkorcsma áll. Kethely legrégibb urai tehát a borsmonostori cisterciták voltak, akiknek zárdáját a török 1532. Kethellyel együtt elpusztította. De újra felépült. 1557-ben Szentgyörgyi István volt az apátja, Szentgyörgyi Gábornak, Nádasdy evang. titkárának a bátyja, akit a nagyszombati zsinaton betegsége miatt az öccse képviselt. Miksa király 1567. Mayláth Gábornak, 1568. jan. 24. pedig véglesen Nádasdy Ferencnek adományozta az apátságot. Az özvegy nádorné ezért még 1568-ban Nagykanizsát adta cserébe. A szerződésben azonban ki volt kötve: „Ita tamen, et ipsa quoque Domina Ursola cum filio suo in Ecclesia dictae Abbatiae Borsmonostora, pro conscientia ipsorum, personas Ecclesiasticas et Catholicas cultibus divinis obeundis idoneas semper intertenere curent et debeant.”

Nádasdyék ezt a feltételt bizonyára meg is tartották. De az apátsághoz tartozó falvakban a reformációnak is szabad utat engedtek, sőt támogatták is azt. Nádasdy Ferenc fentebb idézett levelében 1586. dec. 6. írta Horváth Stansith Gergelynek: „Második lelkész kellene *Kethelyre*. Ennek lenne négy faluja, ugyan alkalmas jövődelme vagyon. De ennek tótul (horvátul) és németül kellene tudni, mivelhogy Kalastrom (Borsmonostor) tartománya tót és német.” Az iváni zsinat 1603. utasította az egyházlátogatókat, hogy a Borsmonostorhoz tartozó községeket is vizsgálják meg. Kethely evang. lelkészei közül azonban egyet sem ismerünk. Az apátsági birtok 1671-ig Nádasdy Ferencé volt, ma az Esterházyaké.²⁷³

Füles. (Nikitsch). Szintén régi község. Lajos király 1371. Szalonak váráért cserébe a Kani-zsaiaknak adta. Az 1579. évi szombathelyi zsinaton még a „Plebanus ex Fyles N.” is jelen volt. De Nádasdy Ferenc 1586. évi fentebbi levelében ide is evang. lelkészt keresett: „Harmadik kellene Fülesre, kire kegyelmed ugyan kötele; az is lenne tót (horvát) és német, amint kegyelmed tudja.” Róla sincsen több adatunk.²⁷⁴

Micske. (Strebersdorf, Locsmánd közelében). Musay Gergely püspök ezt is a Léka várához tartozó és 1644. elfoglalt anyaegyházak közé sorolja. (Régi jegyzőkönyveink a vas megyei Miskét is rendszerint Micskének írják.) Több adatunk nincs róla.²⁷⁵

Keresztúr. (Németkeresztúr, ma Sopronkeresztúr). Szintén a lékai urodalomhoz tartozó régi szép mezőváros (oppidum), német lakossággal. Régi neve 1245. Bogyoszló volt. A községen kívül épült szép vára 1492. említetik, a Nagymartoniak, majd a Kanizsayak és Nádasdyak tulajdona volt. Különösen az utóbbiaknak kedvelt tartózkodási helye már csak Sopronhoz és Bécshez való közelsége miatt is. Nádasdy Tamás 1557 óta itt sokat építtetett és pedig főként az ügyes anabaptista (újkeresztény) mesteremberekkel, akiket saját szerű ruhájok miatt itt kalugyerekek is neveztek. 1559. aug. havában „az pap házában” dolgoztak a kalugyerek. Nádasdy 1560-ban építtette itt a kastélyt, amelynek ablakaiba üveget csináltatott. Ez akkor nagy fényűzés volt, nálunk csak a XV. század végén kezdik az ablaküveget használni. A nádor 1560. máj. 6. írja Bécsből nejeinek: „Sietess te is az kereszturi udvarral, mert eltekéllettem, hogy míg az uristen éltet veled és Ferkóval egyetembe, nagyobb részét üdölknek itt (Bécsben) és Keresztúrott mulassuk el, kit császárnak is ő felségének megmondtam.”

A községnek német lelkésze volt, de Nádasdyék, ha Keresztúron tartózkodtak, Czenkről vagy Lövőről hívtak a várba magyar predikátort. Hogy mikor és ki volt Keresztúron az első evang. lelkész, azt adatok hiányában ma már nem tudjuk megmondani. Velikei Márk győri püspökhelyettes 1551. és 1552. a soproniak kiközösítése ügyében még a keresztúri (valamint a

²⁷³ Thirring G. i. m. 201. Tomek Ö. i. m. 52. Kovács Ignác, A borsmonostori apátság. 305. Ráth Gy. Lám Sebestyén hitvitája 11. Ker. jkv. I. 50.

²⁷⁴ Ráth Gy. i. m. 11. Károlyi, Speculum Jaurin. 88.

²⁷⁵ Eht. Eml. 136. Mokos Gy. Hercegszöl. Kán. 124.

czenki, peresztegi és csepregi) papnak is küldött ugyan hivatalos körlevelet, de ez maga még nem bizonyítja ezeknek r. kath. voltát, mert a püspökök nem akartak tudomást venni a reformációról és főhatóságukat továbbra is fenn akarták tartani. Azok az új keresztyén kalugyer kézművesek 1559. már valószínűleg evang. lelkész számára javították vagy építették a paplakot. 1559. aug. 28-án Consul István horvát bibliafordításának evang. bírálói között Hans *Kollonisch* „caplan zu Creutz” is említették. És Joannes Kolonicz ex Czindorf a lánzséri urodalombeli 7 lelkész között fordul elő, kik 1579. jelen voltak a szombathelyi zsinaton. Virágzónak kellett itt a gyülekezeti életnek lenni már a XVI. században is, mert hiszen 1584 óta a soproniak is idejártak ki seregestül szekéren és gyalog. Korán volt Keresztúrnak iskolája, sőt könyvnyomdája is.²⁷⁶

Magának is volt már ekkor, miként Nyéknek, evang. lelkésze. De 1584. április végén Sopronból is ide menekült *Pinder* Lénárd, a Szent György-templom predikátora, akinek itteni eltartásáról továbbra is a soproniak gondoskodtak. A soproni városi számadás szerint: „Den 19. April (új naptár szerint 29) ist dem Herrn Andre und Leonhardten Predikanten zum Kreuz ein halbes Kalb verehrt worden”. A soproniaknak ez a Keresztúrra való kijárása (das Auslaufen zum Kreuz) tovább mint húsz évig (1584-1606) tartott és sokszor zajos tüntetésekre is alkalmat adott. Nagy csoportokban, fegyveresen jártak s örömlövésekkel is bosszantották a soproni plebánust. Titokban *Pinder* is bejárt Keresztúrról Sopronba és magánházban keresztelt. 1601-ben *Dobner* Sebestyén soproni jegyző is Keresztúron kereszteltette a gyermekét. *Pethe* Márton püspök viszont 1602. okt. 20. elfogatott a keresztúri úton három soproni polgárt, köztük *Klein* Menyhértet, a volt tanítót és krónikairót s kocsijukkal és lovaikkal rákosi kastélyába vitette őket foglyúl. Így a soproniak Keresztúron *Nádasdy* Ferenc oltalma alatt találták meg azt, amitől szab. kir. városukban eltiltották őket.²⁷⁷

Keresztúrnak így két lelkésze is volt. Az 1595. évi adólajstrom még csak *Leonardus* predikátort említi 1 forint adóval, de az 1599. évi lajstrom szerint a rendes keresztúri lelkész (concionator) 2 forintot, *Lénárd* predikátor pedig 1 forintot és 50 denárt fizetett. Így *Pinder* Lénárd soproni lelkész még 1599-ben is Keresztúron lelkészkedett. Mellette *Thesmár* István volt a gyülekezetnek első ismert lelkésze, ki részt vett már a csepregi kollokviumon s ennek jegyzőkönyvét is 1591. jún. 3. aláírta. Tudós lelkész lehetett, mert a kollokviumon a két vitatkozó *Beythe* Istvánon és *Skulteti* Szeverinuszon kívül *Thesmár* volt az egyedüli, ki a vitába beleszólt és eléggé szabatosan fejtegette Krisztus testének az úrvacsorában való jelenlétét. *Beythe* is *Thesmárt* tartotta *Skulteti* legtekintélyesebb párthívének, mert hozzá külön kérdést intézett.²⁷⁸

Thesmárral és *Pinderrel* egy időben kitűnő tanítója is volt Keresztúrnak a brandenburgi Arnswaldból való *Otto* Dániel személyében, ki már 1591. mint egyik jegyző *Skulteti* Szeverinus részéről jegyezte a kollokviom lefolyását. Utóda a csepregi születésű *Cziczak* János volt, aki 1596. mint keresztúri „ludi literarii rector” írta alá az Egyesség Könyvét és rövid idő múlva már Sárvárott tanított. Majd a sárvári születésű *Zvonarics* Mihályban (1598-99) nyert Keresztúr ismét egy kiváló tanítót, aki Csepregen, Komáromban és a szepességi Nagyörön végezte iskoláit és korán részt vett a kálvinistákkal való hitvitákban. *Beythe* István püspök „Igaz Mentség” című iratában ezért kérdi tőle nagy haraggal és igazságtalansággal: „Te

²⁷⁶ Thirring G. 146. Tomek Ö. 84. Tört. Tár. 1911. 461. 462. 466. Takáts S. Századok 1907. 633. *Nádasdy* család lev. 56. Sopron v. lev. XII. et M. fasc. X. 374. Payr, Prot. volt-e Nád. 24. Kostrencic, Beiträge 1. I. Károlyi, Speculum Jaur. 88.

²⁷⁷ Payr, Sopron eht. 157. 166. 167. 179. 180. 183. 186. 189.

²⁷⁸ Adattár VII. 40. 103. Thury E. A dunántúli ref. ehker. tört. 78. 81.

Varga Mihály, nem tudod-e, miért küldtél vala az köröszteri mestörségre és Sárvárrott el nem szenvedtek vala. Ezzel az hirrel az predikátorságra választást nem érdemlötted volna”. Zvonaricsot ugyanis Beythe és Kanizsai Pálfi János az apja mesterségéről bizonyos kicsinyléssel Vargának nevezték. Mikor Beythe őt gúnyolja, 1599-ben már Szakonyba hívták meg lelkésznek s Magyarai után Sárvárnak volt igen kedvelt lelkésze s majd püspöke. Egy időben Zvonariccsal, a rektorral, egy második tanítója is volt Keresztúrnak (talán éppen a soproniakra való tekintettel), a pomerániai származású *Rhecius* Márton, aki csak mint „collega” írta nevét 1598. Zvonaricsé után. Volt itt rektor a század végén *Szopori* Kristóf is, aki 1602. az elmaradt fizetését sürgette a keresztúri számtartónál. A szepességi Nagyörből hazatért *Sinkó* Mátyást is Nádasdy a keresztúri iskola élére állította, de ezt a lövőiek igen kérték s az esperesek 1602. a szintén jeles *Zvonarics* Imrét ajánlották helyette Keresztúrra.²⁷⁹

Thesmár a kollokvium után hamar elhagyta Keresztúrt, 1596-ban már *Pythiraeus* Gergely lelkész volt az utóda, akit Nádasdy Köhalomról hívott ide. A bizalomra méltó is volt minden-képpen. Hosszabb ideig működött itt és esperesnek is megválasztották. Magyarai István 1602. Báthory Erzsébetre és ennek egy kegyetlen asszonyára vonatkozólag, ki husvétkor az Úr asztalához kívánt járulni, Pythiraeus tanácsát is kikérte, és ez azt javasolta neki: „Azt a hóhér-asszonyt, ha hozzá megy, külön vegye vizsgálat alá, miként azt a hú lelkipásztor kötelessége megkívánja és egy időre Pál apostol szerint, míg igaz bűnbánatot nem tesz, tiltsa el és vesse ki a gyülekezetből”. Pythiraeusnak a súlyos lelki betegségtől gyötört Nádasdy Ferencnével annál több baja volt, minthogy szokott kegyetlenségeit Keresztúron is űzte. A tanuk szerint Keresztúron az árnyékszékben kínozták a leányokat és itt ölték meg a bécsi leányt és Módli asszonyt s az ilyen áldozatokat vagy éjjel titokban a bűntársak, vagy pedig, mint itt Keresztúron is fordult elő eset, a deákok temették el énekszóval. Pythiraeus volt az egyik tanú is, Pásztor Gergely és Madarász Miklós mellett, midőn a szerencsétlen nő végrendeletét Keresztúron 1610. szept. 10. megírta. Pythiraeus soproni nőt, Mock Katalint vette feleségül, sógora Mock Jakab volt, Báthory Erzsébet fiának, Nádasdy Pálnak a nevelője, ki a gyámnak Megyery Imre alispánnak Hegykőről 1610. febr. 14. írta, hogy a 12 éves fiut egyelőre még ne küldjék ki a távoli Németországba. Pythiraeus, miként felesége a soproniaknak írta, 1617. márc. 5. halt meg.²⁸⁰

A gyülekezet fénykorának ezen első időszakába esik a keresztúri könyvnyomdának működése is. *Manlius* János, a hírneves vándor nyomdász dolgozott itt 8 évig. A templom előtti főúton a jobboldali, régi boltíves, de már átalakított sarokházat mutogatják ma is, mint az egykori könyvnyomda épületét. *Manlius* krajnai születésű, ki Urachban, Württembergben, Ungnad János nyomdájában tanulta a mesterségét. Truber Primus lelkésszel 1562. hazájába Laibachba tért vissza s itt előbb könyvkötő, 1575 óta pedig nyomdász is volt, de evang. hite miatt 1582. menekülnie kellett Krajnából. Ekkor jött hazánkba s itt mint igazi vándor nyomdász dolgozott a Batthyányak, Zrinyiek és Nádasdyak birtokain; így Németújvárott 1582-84. 1588. és 1595-97. Varasdon 1587-ben, Monyorókeréken 1588-91. Sopronlővőn 1592-93. Sárvárrott 1600-1602. és Keresztúron 1598., 1601., 1603. és 1604. A hitviták e szenvedélyes korában szinte versenyeztek érte a lutheránus és kálvinista földesurak és lelkészek. Németújvárott még a kálvinisták szolgálatában állott, ő nyomatta 1597. a hírhedt *Encomion Ubiquisticum* című verses gúnyiratot, amelynek magyar nyelvre való fordításáért egy valakit Sárvárrott „a nemes vármegyében való főnépeknek törvénye szerint” halálra ítélték és csak Nádasdy Ferenc irtalmasságából menekült meg. Mikor azonban *Manlius* ájtott Keresztúrra s itt 1598. az

²⁷⁹ Thury E. i. m. 71. Eht. Eml. 46. 54. 56. 58. Adattár VII. 70. Payr, Magyarai István és Báthory Erzsébet 12. 14. 15.

²⁸⁰ Eht. Eml. 46. 54. Pyr, Magyarai és Báthory E. 12. 14. 15. 18.

Egyesség Könyvét (Liber Concordiae) a reformátusok ellen való éles támadással nyomatta ki, előbbi pártfogója, Beythe István mondja róla 1599. az Igaz Mentségben: „Mind könyvnyomatókkal összejegyzettek vagytok, az amint él, az áruló, tudja az maga nyughatatlan lelkiismereti. Beythe István mentötte azt meg az haláltól mind feleségével össze és az jótéteményért ez az haladás.” Keresztúron nyomatta még Manlius Hartlieb György lánzséri lelkésznek két gyászversét, az áttért Hollósi Gottfried ágostonrendű barátinak predikációját (1603.), Zvonarics Mihály czenki lelkésznek jeles művét (Pápa nem Pápa, 1603.) s Magyar Istvánnak, Nagy Benedek szentmiklósi rektornak, Rulandus János orvosnak s több kliensnek Nádasdy Ferenc halálára írt emlékfüzeteit (1604.) Magyar István azt mondja róla, hogy nem tudott magyarul. Bocskay idejében a nyomda nem működött és Manlius is meghalt. Özvegyét Farkas Imre vette nőül, akivel hozományúl a nyomdát is átvette. Farkas 1609-19. még sok értékes művet nyomtatott Keresztúron (Ágendát 1612., Hartlieb, Pálházi Göncz Miklós, Zvonarics Imre, Nagy Benedek, Hochschild György, Lackner Kristóf és Huber Márk műveit) s nyomdászati ügyben Thurzó Szaniszló szepesi főispánnal is levelezett. Pálházi Göncz Miklós dunáninnyi püspök 1619. Keresztúron halt meg azon idő alatt, míg „Az Római Babylon Kőfalai” című munkáját korrigálta a nyomda mellett. Bethlen hadai zavarták meg ismét a nyomda munkáját, Farkas 1621-ben Csepregre költözött át s itt mostoha fia Manlius Gergely pert is indított ellene a nyomda miatt s egyházi bíróság ítelt felettük.²⁸¹

A község németajkú lévén, külön magyar lelkésze a német mellett nem volt, hanem Nádasdyék, mikor Keresztúron tartózkodtak - és ez gyakori eset volt - a czenki lelkészt hívták át szolgálatra, akit e címen udvari lelkészüknek is neveztek. Bizonyára szolgált már Zvonarics Mihály is itt czenki lelkész korában. Utána Kis Bertalan czenki lelkész volt Nádasdy Pál udvari papja, de néha Lethenyi István lövői lelkész is predikált helyette Keresztúron; Nádasdy, mint fentebb a czenki gyülekezet történetében láttuk, igen szépen bánt az udvari papjaival. A czenki lelkészeknek ezért a keresztúri szolgálatukért az 1631. évi egyházlátogató jegyzőkönyv szerint külön illetményük is volt. „Járt az uraktól (Nádasdyaktól) posztó öt réf saya, egy ártány minden esztendőben, ezért hogy mindenkor Keresztúrra kellett szolgálni, mikor az urak ott laktanak.”²⁸²

Csepreggel egy időben 1621. Nádasdy Pálnak ez a második szép városa, Keresztúr is elpusztult. A verselő diák ennek pusztulásáról is szól: „Mert épen volna Keresztúr és Csepreg.” (Ha tudniillik Collalto zsoldosai fel nem dőlnek). Esterházy Miklóst teszi ezért is felelőssé. Romjaiból azután mai szép formájában a négyszögű várudvarral és az oszlopos, széles folyosókkal Nádasdy Pál építette fel újra, amint ez a várkapu felett az 1625. évszámmal és a gróf nevével jelezve is van. A kápolna az új kastélyban csak 1631-re készült el. Nádasdy Pál külön levélben kérte fel Sopron városát, hogy a kápolnának dec. 21. történendő felavatására (ad consecrationem sacelli nostri noviter extracti in Castello nostro Keresztúr) engedjék át papjukat, a jeles Schubert Pál esperest.²⁸³

Az újjáépített Keresztúrnak *Oemichius* Tivadar, a későbbi Emich család őse, volt a lelkésze, egy tudós, de nyugtalan természetű férfiú. Szászországból, Zölligből (Meissen, Marienberg közelében) való. Csepregen 1617. máj. 24. avatta fel Klaszekovics István püspök Csávéra és innen választották meg Keresztúrra. De innen is hamar elkerült Gálásra, Mosonmegyébe s majd 1624. Fertőmeggyesre, ahonnan a soproni tanács, nem tudni, mi okból, 1627. elmozdította. Ő azonban tiltakozott ez ellen. „Az ő püspöke közölte vele - úgymond - hogy a

²⁸¹ Sennowitz A. Manlius János. 16. 29. 92. Adattár VII. 72. 168. Eht. Eml. 168.

²⁸² Ehtört. Eml. 173. Adattár VI. 30.

²⁸³ Sopron vár. levtára Lad. XII. et. M. fasc. IV. 184.

tanácsnak nincs joga őt papi állásától megfosztani s ezért csak maradjon meg a paplakban.” Schubert Pál soproni esperes és a rusztiak is közbenjártak az érdekében. A rusztiak, kik szintén Meggyesre jártak templomba, 1627. május 5. külön folyamodtak Oemich érdekében s kélik, hogy az utóda őt pótolhatná. Végre is a keresztúriak hívták vissza és a per így ért véget.

Oemich távozása után az iglói születésű *Pauspertel* Ágoston volt a keresztúri lelkész, aki Csepregen 1625. június 3. írta alá hitvallási iratainkat. Ennek távozása után pedig 1627. ismét *Oemich* Tivadart hívták vissza Meggyesről, aki most hosszabb ideig lelkészkedett Keresztúron. Az 1628. évi csepregi zsinaton már mint keresztúri lelkész volt jelen az ismeretlen nevű tanítójával. 1630. márc. 20. kerületi kis gyűlés is volt Keresztúron, ahol Kis Bertalan püspök Müller György meggyesi és Raab Pál balfi lelkészeket avatta fel. Ez évi szept. 4. ismét Keresztúron volt a kis gyűlés. Simonházi Tamást három más jelölt (Pápai Imre, Musay Gergely és Szömönyei György) mellett itt választotta meg a kerület szavazat többséggel soproni magyar lelkésznek.

Ugyanekkor Keresztúron néhány magyar nemes panaszkodott Oemich szűkkeblősége miatt. Szilvási Jakab ugyanis azzal vádolta, hogy a szolgáját nem temette el. Oemich pedig azzal védekezett: nem tudja, nem volt-e török vagy anabaptista, mert az úrvacsorával nem élt. A másik vád pedig az volt ellene, hogy Farkas István feleségét nem akarta egyháztól kibocsátani, azt mondván: ő a németeknek és nem a magyaroknak papja. Kérdés, hogy tudott-e magyarul. Szilághy György nemes is vádolta, hogy kis leánya temetésekor nem harangoztatott. Tóth János keresztúri bíró is bepanaszolta, hogy a lelkész őt és a feleségét megszigta, mivel nem adott neki annyi fát, mint amennyit akart. A lelkész panasa viszont az volt, hogy a magyar urak őt mellőzik. A néhány magyar nemes, Nádasdy emberei, úgy látszik, állandóan is szerettek volna magyar papot tartani Keresztúron, ami később meg is történt. Oemich különben tudós lelkész volt. Mária mennybemeneteléről egy polemikus művet írt, melyet 1631. Tübingenben kiadott és Kis Bertalan püspöknek ajánlott. A várkastélyi szép kápolnának felavatása is 1631. dec. 21. bizonyára még Oemich ott létében történt meg. Oemich végrendeletét a soproni városi levéltár őrzi. Tehát Keresztúron halt is meg.²⁸⁴

Oemich halála után még csak egy német papját ismerjük Keresztúrnak és ez *Schiller* János Tivadar volt. Előbb bencés szerzetes, aki 1634. május 23. a csepregi zsinaton tért át hozzánk. A „pápista bálványozást” megtagadva „utolsó csepp véréig” akart híve maradni az ágostai hitvallásnak. („Abrenuntio falsae et perversissimae idololatriae papisticae, cui proh dolor, a cunabulis inservivi”). Nem tudjuk, mikor került Keresztúrra, de sok baj volt vele. 1643-ban valamely r. kath. ünnep (talán az Úrnapja) kihirdetésével (per promulgationen festi idolomani) botránkoztatta meg a jegyzőkönyv szerint igen nagyon Nádasdy Ferencet és az egész gyülekezetet. A csepregi zsinat június 9-én Nádasdynak és az egész gyülekezetnek megkövetésére ítélte. És Zvonarics István udvari lelkésszel is volt valami viszálya, e miatt is bocsánatot kellett kérnie. Mivel a zsinaton a külön idézés ellenére sem jelent meg, ezért 4 forint bírságot kellett fizetnie. Öt hónap múlva ezek után történt meg Nádasdy hitehagyása. A volt bencés pap nem ezt tudta-e előre és nem kedveskedni akart-e patrónusának a pápista ünnep kihirdetésével?²⁸⁵

²⁸⁴ Payr, Sopron eht. 301. 302. 304. Eht. Eml. 69. Ker. jkv. II. 11. és. 23.

²⁸⁵ Payr, Eht. Eml. 74. Ehker. jkv. II. 222. Ambrosius felsőbajorországi zárdafőnöknek 1633. márc. 6. kelt bizonyítványa szerint Schiller J. T. rendtársukat testi fogyatkozása miatt egy pfalzi egyházba küldték ki eretnekek térítésére. Egyet. lev. Ia 7, 57.

Schillerrel egy időben külön magyar udvari lelkésze is volt Keresztúrnak. *Zvonarics* István volt ez, a püspök fia, a jeles czenki pap, akit 1630. a győri őrsereg hívott meg, de Nádasdy Pál nem bocsátá el, hanem inkább Keresztúrra hívta meg udvari papjának s gyermekeinek nevelését is reá bízta. A buzgó patrónus 1633. ápr. 4. még maga irt Keresztúrról a kassai tanácsnak, hogy udvari predikátorának, *Zvonarics* Istvánnak örökségét, mely Kőszeghi Márton nevű rokonukról maradt reá, adják ki. *Zvonarics* tehát ekkor már Keresztúron lehetett, sőt két évvel előbb is, mert 1631-ben már Pápai Imre volt a czenki lelkész, *Zvonarics*nak Keresztúrra való meghívása most már a magyar nemesek kívánságát is kielégíthette. Itt azonban nehéz feladat várakozott reá.

Nádasdy Pál, a buzgó patrónus már 1633. okt. 15-én váratlanul elhalt 35 éves korában s fiatal özvegyét Révay Juditot s ennek fiát Ferencet, szomszédjok Esterházy Miklós nádor, a túlbuzgó térítő mind nagyobb figyelemmel és előzékenységgel vette körül, ami a lelkészekben nem csekély aggodalmat keltett. A 13 éves Nádasdy Ferencnek azt a levelét, mellyel a *Fidelis Admonitio* című polemikus műnek magyar fordítását 1636. márc. 6. átnézés végett Kis Bertalan püspöknek megküldte, bizonyára *Zvonarics* István diktálta vagy revideálta, mint nevelő. Özvegy anyja ezt a munkáját még ki is akarta nyomtatni. De *Zvonarics* jól látta a fenyegető veszedelmet s midőn a kassaiak 1637. lelkésznek hívták meg, jan. 28-án ő azt feleli: csak úgy ment volna el, ha „az itt levő nagy szükség” megengedte volna. „Mert az minemű kötelességben mostan vagyok - írja - az gyöngye vesszőszálacskáknak az jó erkölcsök és igaz mennyei tudomány egyenességében való neveltetésekre, mintegy istápnak Isten után, idegen helyekről is haza kelletnék jönnöm”. És sokat mond levelében ez a tétel is: „Valahol Krisztus templomot épít, szokták mondani, ott mindjárt a Sátán is kápolnát rak mellette”. *Zvonarics* ezt a Keresztúron kelt levelét mint „*illustrissimae comitissae dominae Judithae de Reva aulae concionator*” irta alá.²⁸⁶

Amitől *Zvonarics* tartott, be is következett. Esterházy nádor Forgách Ádám személyében kérőt hozott Keresztúrra s Révay Judit ennek kedvéért 1638. áttért. A nép még gyűjtogatással is tüntetett Nádasdyné hitehagyása ellen. „Csaknem minden asztagit felégették s a kastély is félelemben volt” - írja Esterházy Keresztúrról. A soproni jezsuiták dicsekedtek művökkel, de Nádasdynét a saját fia is elítélte. A 15 éves Nádasdy Ferenc mellett, anyja Galgócra költözvén férjéhez, *Zvonarics* István maradt továbbra is Keresztúron. A püspök fia, Kis Pál Königsbergben kiadott vitairatában őt 1641. is Nádasdy Ferenc udvari papjának nevezi. Neki kellett látnia, hogy Esterházy a protestáns ifjút leánya, a szép Anna Julia segítségével miként vonja magához mind közelebb. Az előleges hitvitákban bizonyára *Zvonarics* támogatta Nádasdyt, de mind hiába volt. Esterházy győzött a leányával s a szerelmes nagyratörő ifjút 1643. áttérítették. Ezután kellett *Zvonarics*nak is távoznia Keresztúrról, miként Kis Bertalan püspöknek Sárvárról és Lethenyey esperesnek Csepregről. A hitehagyás első gyümölcse a rút hálátlanság. *Zvonarics*ot a kassaiak hívták meg ismételten is, hol a lutheránusoknak nagy küzdelmük volt a kálvinistákkal és kipróbált erőre volt szükségük. 1649-ben már Kassán találjuk. Osztropataki Mátyás már mint kassai magyar lelkésznek ajánlotta neki a disputációját (Königsberg 1649). Az elődei Kótay Jakab 1635. Csepregi Ürgési Imre 1636. és Sárosy Bálint 1636-43. valamint utóda Kis Ádám kassai lelkészek szintén dunántúliak voltak.

Nádasdy Keresztúron még 1643. vagy 1644. elfoglalta az evang. templomot s *Zvonarics*ot is elűzte. Schiller Jánosnak, a német lelkésznek sorsát nem ismerjük. A kir. biztosok, midőn 1646. Keresztúron jártak, éppen azért nem adták vissza a templomot, mivel ez már Rákóczy háboruja előtt elvételétől tőlük. Az 1647. évi országgyűlésen az evang. rendek ugyan Keresztúri

²⁸⁶ Irod. tört. Közl. 1908. 225. Payr, Révay Judit 15. 19.

is visszakövetelték *Küllő* filiával együtt, de a 90 visszaadott templom közé ez nem került bele és az 1649. évi országgyűlésen is hiába emeltek szót az érdekében. Keresztúr ezzel elveszett evang. egyházunkra nézve. A vadosfai zavargás után Fábri Gergely püspökünk 1752. és 1753. a keresztúri várban (a kaputól jobbra eső földszinti helyiségben) töltött félévet vizsgálati fogságban.²⁸⁷

IV. Pápa, E. Török Bálint városa és a veszprémmegyei egyházak.

a) Pápa város reformációja.

Sopron és Sárvár mellett a dunántúli reformáció harmadik kiváló központja Pápa volt. Középkori történetéből tudjuk, hogy 1508. Kajári István volt a pápai tanító, akinek idejében pestis ütött ki és szétmentek a tanulók. 1520-ban pedig Imre, Lőrinc és Pál nevű oltáros papjai voltak. Ezt a várost I. Ferdinánd 1527-ben a buzgó lutheránus Thurzó Eleknek adományozta s ennek birtokában maradt 1535-ig, amikor Enyingi Török Bálint kapta meg. A reformáció tehát még Thurzó idejében kezdődött meg Pápán. Az 1585. évi iskolai törvények mondják Pápáról, hogy „a mi eleink 54 éven keresztül csaknem minden írott törvény nélkül voltak.” E szerint 1531. már evang. iskola volt Pápán. És a református főiskola régiségtárában is van egy régi harang e felirattal: „Scholae reformatae Papensis 1531.” Ezt ugyan később öntötték, a református elnevezés is későbbi, de mutatja, hogy a régiek is ezt az évet tartották az iskola alapítási idejének. 1534-ből pedig már a pápai tanítónak neve is ismeretes: Gyzdawyth Péter, a budai kereskedőnek és városbirónak, Turkovics Miklósnak barátja, akik együttesen ajánlották Sylvester Jánost Nádasdy Tamásnak. Gyzdawith mind pápai ludi magister írja alá nevét s szinte dicsekedve teszi hozzá: „capellanus, sed non papisticus.” Olyannak jellemzi magát, aki kivetkőzik a régi iskola szennyéből. (Postquam exuero me e sordibus veteris scholae). Nádasdyt pedig az üldözött evangeliom barátjának mondja. (Solum spem posuit in Deo et in ejus justitia, favetque glorioso Christi evangelio, contra quod apud nos inpraesentiarum diabolus erexit cornu suum). És úgy ajánlja Nádasdynak Sylvestert, mint aki azon a vidéken kitüzi az evangeliom zászlóját.²⁸⁸

Ime, már 1534-ben egy határozottan evangélikus pápai lelkész-tanító. Vele egy időben, vagy közvetlen utána működött Pápán bizonyos *Bálint* pap is, akit Balogh Ferenc tévesen próbált Szikszay Kovács (Helopaeus) Bálintnak elnevezni, s akit E. Török Bálint már 1536. Debrecenbe vitt magával. A pápai Bálint pap nevét régi források említik, de működéséről semmi közelebbi adatot nem ismerünk. Révész Imre Figyelmezője (1870. 402. l.) 1555. máj. 17. kelettel Bálint pap feleségét (Domina Valentini presbyteri) említi.²⁸⁹

²⁸⁷ Szabó K. Rmk. III. 1576. 1726. Révész K. Százéves küzdelem Kassán 40. Hist. Dipl. 39. 73. Zsilinszky M. III. 34.

²⁸⁸ Békefi R. Népisk. tört. 364. Kápt. isk. t. 508. és 512. Tört. Tár. 1893. 608. Kis Ernő, A pápai főisk. tört. Pápa 1896. 10. l. Payr S. Prot. volt-e Nádasdy Tamás? 11. l.

²⁸⁹ Gönczi Fabricius György, debr. püsp. Félegyházi T. újszövets. fordításához írt ajánló levélben. Debr. 1586. Tolnai F. István, Igaz Ker. tud. utára vezető Kalauz. Kolozsvár 1679. 563. Pápai Páriz F. Romlott fal felépítése. M. prot. eht. Adattár V. 144. S. Szabó József, Debreceni és spataki papok a ref. századában. 14.

Ferdinánd király Pápa városát 1535. aug. 27. adományozta E. Török Bálintnak és a beiktatás 1536. január 1-4-én történt. Korának bűneiből bármennyi volt is benne (indulatosság, erőszakosság, kapzsiság), de nevével, Pemflinger Katalinnal, a „lutheránus nőoroszlánal” együtt buzgón ragaszkodott evang. hitéhez. Még konstantinápolyi fogságában is Mayláth István erdélyi vajdával együtt hallgatták Isten igéjét, melyet a szegedi Picus Ferenc predikátor Konstantinápolyban és Galatában hirdetett nagy hallgatóság előtt.²⁹⁰ Török Bálintot Szolimán szultán 1541. fogatta és záratta el a Héttoronyba ahol kilenc évig synylődött. 1550. szept. elején csak a halál szabadította meg a szenvedéseitől. Tinódi Sebestyén és Verancsics Antal nagy dicsérettel szólnak róla. (Ez utóbbi szerint: Valentinus est vir bellicosus et liberalis et suae nationis summus amator). A regensburgi gyűlésen, hol segítséget kért a török ellen, a pápa néki, a protestáns hősnek, követe által egy szent zászlót ajándékozott.²⁹¹

Török Bálint fogsága idején az elárvult család érdekeit Pápán a hű Martonfalvay Imre deák képviselte, ki a jogtudományban is jártas és urával együtt bizonyára már a reformációnak volt híve. Halálos veszedelemben sem akart Rózsahegy táján a jégpatkós cseri barátoknak meggyónni. S katonáit azzal biztatá: „Noha kevesen vagyunk, de velünk az Isten, ő viaskodik mi értünk, csak bizzunk ő szent felségébe.” Különösen az 1543. és 1555. évi török ostrom idején volt erre nagy szükség. Pemflinger Kata 1543. szigligeti várába hívatta hű emberét és „nagy sok szókkal, fogadásokkal, níha sirassal is” kérte, hogy felvenné a pápai tisztnak gondviselését. És Martonfalvay „úgy mint egy közszolga eremest is szolgált” ő nagyságának és a kegyelmes kis uraméknak (az özvegy János és Ferenc nevű fiainak). Az 1543. évi ostrom idején a szintén evang. Ungnad János császári generális volt a pápai várparancsnok, de ez arra a hirre, hogy Uloman bég a szultán parancsára Fehérvár felől Pápa felé közeledik, az uri renden levőkkel éjnek idején a sitkei hegyre szökött ki, Istenre bízván Martonfalvayt és a pápaiakat. Az ostrom után Török Bálintné is eljött a város megnézésére.²⁹²

Török Bálint fiai közül János az erdélyi, Ferenc a magyarországi ágnek lön a megalapítója. Török Ferenc a nevével Guthi Országh Borbálával, ki Országh Kristóf országbírónak volt nővére és 1557. Nádasdy Tamásné nádorasszonnyal levelezett, buzgó evangélikusok, az ágostai hitvallásnak követői voltak. Sztáray Mihály, a jeles énekköltő és püspök is, aki 1565 körül jött Pápára lelkésznek, még hű maradt Luther irányához, Melius Péter 1565. évi művében, midőn a „félpápista Pápa és Wittenberga és Bártfa ostyás, oltáros, gyertyás, korcsmás majmairól” szól, még lutheránusoknak tartja a pápaiakat. És 1570. és 1574. a soproni lutheránusok hívták meg papjoknak, de nem ment el. Török Ferenc mint főkapitány 1571. jan. 16. halt meg. Pistolotius, a magyar származású evang. bécsi orvos volt ott a betegágyánál, de nem tudott rajta segíteni. Özvegye még 1577-ben is élt.²⁹³

Fia és örököse E. Török István 1564. született. Ennek kiskorúsága alatt még mindig Sztáray Mihály volt a pápai lelkész, aki 1574. Sopronba pályázott, de nem őt, hanem a fiatalabb Beythe Istvánt választották meg. Sztáraynak hamarosan bekövetkezett halála után Török István gyámjai 1574. okt. 14-én *Huszár Gált*, a jeles író és könyvnyomtatót hívták meg lelkésznek, aki eddig Komjátiban (Nyitra megye) Forgách Imrének és Zrinyi Katának volt kedvelt papja. Judit nevű leányukat 1573. márc. 11. Gyemes várában még Huszár Gál keresztelte, Forgách a

²⁹⁰ Bunyitay, Eht. Eml. IV. 451.

²⁹¹ Buchholz, Gesch. der Reg. I. Ferd. IV. 104. Sebesyén B. Enyingi Török Bálint, mint Pápa város földesura. Pápa 1911. 7. l.

²⁹² Kapossy L. Pápa város leírása. Pápa 1905. 46.

²⁹³ Földváry L. Sz. Kis István 144. Takáts S. Régi magyar asszonyok. 6. Takáts S. Rajzok a török világból III. 129. Rómer Fl. Árpás és Mórighida 85.

naplójában igen szép szavakkal emlékezik meg róla. Huszár azonban Pápán csak egy évig lelkészkedett, mert már 1575. okt. 23. meghalt pestisben.²⁹⁴

Utána fia, *Huszár Dávid* volt Pápán a lelkész s ennek idejében kezdett csak a gyülekezet a helvét reformáció felé elhajolni. Az 1576. évi hercegszöllősi kánonokat ugyanis már Török István is mint földesúr, Szij Ferenc pápai városbíróval és Hathos Bálinttal, a pápai őrserég alkapitányával együtt aláírta. És még jobban megerősítette őt kálvinista hitében a túlbuzgó *Pathay* István lelkész, akit Majtényi László főkapitány és vitézlő Huszár Péter 1585-ben hoztak Rohoncra Pápára.

Tata, Szentmárton és Győr eleste után 1594. Pápa is török kézre került. Visszafoglalásakor 1597. a római pápa segédsapatainak vezére, Aldobrandini Ferenc együtt harcolt az evangélikusok főembereivel, Nádasdy Ferencel, Zrinyi Györggyel, Batthyány Ferencel, E. Török Istvánnal és Dersffy Ferencel. Ezek táborában protestáns lelkészek bátorították a vitézeket, Semender basával Dersffy Ferenc állapította meg a vár feladásának feltételeit s a török kivonulása után a szintén protestáns Maróthy Mihály lett Pápa parancsnoka. A francia és vallon zsoldosok a zsold elmaradása miatt 1600-ban fellázadtak, Maróthy fogságba vetették és vasa verték. Megosztotta vele fogságát a soproni iskolában járt Wathay Ferenc hadnagy is, ki Palota, Veszprém, Tihany, Vásony és Gesztes visszafoglalásában résztvevén, éppen a veszedelmes időben látogatta meg Maróthy barátját. Wathaynak azonban sikerült Borsosgyőr és Marcaltó felé megszökni. A sűrű lövéstől két helyen is átment dolmányán a golyóbis. „Mégis magam meg nem sebesülék - írja - az én megváltó Krisztusom gondja viselete által.” A magyar őrseget halálos veszedelméből Nádasdy Ferenc, Sárvár ura szabadította ki. Sokan örömben sirtak és Nádasdy lábai elé borultak hálálkodva. A titkon megszökött lázadókat Nádasdy a Bakony aljáig üldözte, s a lövöldi karthausi zárda romjai között több mint száz francia és vallon lázadó lelte halálát.

E csatákban is a költő Zrinyi Miklós szavai szerint az evang. hitbuzgóság élesztette a pápai vitézek hősi bátorságát. A református lelkész e nehéz időkben Pathay István volt. Templomuk is bizonyára a háborus világban pusztult el. Pathay 1612. Veszprémbe távozott s ekkor püspököknek is megválasztották. Szenczi Molnár Albert 1610. írja a naplójába, hogy Pápán „a templomot építik szépen”. Az egész város és a kastély „locus est amoenissimus”. Legnagyobb öröme pedig az, hogy a református orthodoxia teljes virágjában van a városban s „Pápán nincs semmi viszálykodás a religio dolgában”.

1610. szept. 24. írta Török István Batthyány Ferencnek ezt a nagyszombati hírt: „Az elmúlt vasárnap akart kardinális uram (Forgách Ferenc) valami komédiát praesentáltatni, kinek nagy állásokat is csináltak vala deszkákból s az komédiának vége az lett volna, hogy miképpen égették meg Luther Mártont az pokolban testestül lelkestül”. De szombaton délből tűz ütött ki az kardinál konyhájából, mely átcsapott a pap házába s száz ház is leégett. Gyermek és asszonyok is égtek el. „Az szegény régen meghalt Luther Mártonnak ugyan nem lehetett volna nagyobb öröme, amennyi szomorúsága az kárvallottaknak volt. Könnyes szemmel siratták az égést”.²⁹⁵

Pathay után is kiváló lelkészt nyert Pápa a lutheránusok iskoláiban tanult *Kanizsai Pálfi* János személyében, aki 1612. jún. 16. költözött Pápára. Meghívó levelét Török István 1615. aug. 29. állította ki s bele írta az akkori papmarasztás szokásával ellentétben, hogy „minden

²⁹⁴ M. Könyvszemle 1888. 213. Thury E. Dtúli ref. ehker. tört. 47. l.

²⁹⁵ Mokos Gy. Hercegszöllősi kánonok 52. Kis E. Pápa v. leírása 52. 55. Sz. Molnár Albert naplója. Takáts S. Régi újsághírek. Bpesti Hírlap 1918. 290. sz.

esztendőnként ne bucsuzzék”. 14 évig szolgált itt mint esperes és kerületi jegyző, mignem Batthyány Ferencné őt 1626. ápr. 6. Németújvárra hívta meg. Erős pajzsa volt a református hitnek és Pathay püspökkel együtt heves polémiát folytatott Zvonarics Mihály és Lethenyey István sárvári lelkészekkel. Kanizsai érdeme, hogy hazánkban a presbyteriumot ő szervezte először Pápán 1617-ben heidelbergi mintára.²⁹⁶

Maga Török István is buzgó kálvinista volt, de többször nősült és kétszer is volt ág. hitv. evang. felesége. Ilyen volt Lobkovitz Poppel Juliánna, Poppel László cseh-német főúr leánya, Batthyány Ferencné nővére, akit 1596. tavaszán vett el feleségül. Másodszor 1609. nősült s valószínűleg ekkor vette nőül Batthyány Dóriczát, Ferenc nővérét. Szenczi Molnár Albert 1610. Pápán írja naplójába: „Török István bennlakozik, ezelőtt esztendővel hozott gyenge hölgyével, kitől fiú magzatja lett”. Ez a fiú azonban hamar elhalt. Még kevéssel halála előtt is újabb házasságra lépett Török és ismét evang. nőt vett el, Gersei Petheő Margitot. (Batthyány Boldizsárné 1616. júl. 12. hívta fiát, Ferencet E, Török István lakodalmára.)²⁹⁷

Ezek az evang. nők azután védelmükbe vették a saját felekezetüket. Pápán még Török István idejében is szép számmal voltak lutheránusok, kik a reformátusok templomába jártak, de az úrvacsorát saját lelkészüket kezéből vették. Ilyen volt például az az Egerszegi István főember, ki Zvonarics Mihály püspökkel gyermekségétől fogva együtt és egy tudományban nevelkedett s 1613. ettől „egy kis írásocskát kért az úrvacsorája felől, hogy ezzel oltalmazhassa magát az ellenkező felek ellen”. És ily célból küldte meg szintén 1613. Lethenyey István sárvári tanító is Pápára Hutter Lénárd kompendiumából az úrvacsorai részt magyar fordításban, amelyre Kanizsai Pálfi János durva hangon válaszolt: „Sárvári konyhárul Lethenyey Istvántul Pápára némely csemege kívánóknak... küldetett, fekete lével főtt nyulhusnak abálása...” Zvonarics esperes-lelkész Pápán az úrvacsorát is kiszolgáltatta magánházban az evangélikusoknak.

De Pathai István veszprémi püspök-lelkész 1616-ban ezen még nagyon megbotránkozott. Pathai ugyanis Veszprémből 1616. febr. 13. ezt írja Pápára Kanizsai Pálfi Jánosnak: „Uj dolgot hallok (hogy igaz-e, nem tudom), az a hír, hogy a gusztánus (gunyosan augusztánus helyett) predikátorok közül valakit a minap bevitték hozzátok, aki ott némely, az igazságot ferde szemmel nézőknek az úrvacsora sakramentomát magánosan kiszolgáltatta; mert azok nem restelik és nem szégyenlik, hogy a keresztyén vallás minden dolgával visszaélnek, csak szabad legyen. Ki volt az, ki és kikhez vitte be, beszélt-e te veled? Ha szeretsz, ird meg ezt nekem bővebben. Minden oldalról kísértének bennünket, nagy a szemérmertlenség, nagy a vakmerőség, legnagyobb pedig az egyenetlenség terjesztésének vágya, amelyekkel felfegyverkezve harcol az istentelenség. Ha szabad mindenkinek maga akarata szerint bármit elkövetni, félek, hogy megzavarják az egyház boldog állapotát. Hogyan véled, hogy ezt a bajt megakadályozni kellene, tőled szeretném tudni”, (Fabo, Codex Dipl. 150. l. Pápa város leírása. Thury E. 183. l.)

De később a kálvinisták is engedtek ebből a szigorú álláspontból s megengedték, hogy az evangélikusok saját lelkészeikhez járjanak az úrvacsorát venni. Kanizsai még 1629. dec. 1-én írt levelében is így jellemzi Pápán a két protestáns felekezetnek egymáshoz való viszonyát: „Pápán is úgy vagyon (miként Győrött), vannak augustana confession levő keresztyének, de mivelhogy többen vannak a helvetica confession, ezért a többivel nem vonnak ujjat, hanem a helveticus tanítónak tartásában consentiálnak, a predikációra eljárnak és egyaránt fizetnek,

²⁹⁶ Fabó, Codex Dipl. 139. M. Tört. Tár 1909. 453. Thury E. Dtúli ref. ehker. tört. 244. Prot. Szemle 1892. 421. l.

²⁹⁷ Sz. Molnár A. napl. az 1610. évről. Takáts S. Régi magyar asz-szonyok 141. l.

noha máshova járnak communicálni”. Ezt a testvéri viszonyt Kanizsai azonban, miként láttuk, elég durván igyekezett megzavarni.²⁹⁸

E. Török István, kinek szintén nagy része volt a presbyterium befogadásában, 1618. jún. 3. pünkösdi napján halt meg és júl. 18. temették el a pápai templomban. Benne kihalt az Enyingi Török család férfiága. Hátrahagyott özvegyét, Gersei Petheő Margitot, Kanizsai lutheránus nőnek (*ubiquisticae factionis muliercula*) mondja. Ez a nő a börtönbe vetett Czegléd György galamboki lelkészt is, Kanizsai szerint, azért bocsátotta szabadon, mivel áttért a lutheránusokhoz. Török özvegye így bizonyára Pápán is oltalmába vette a lutheránusokat. Később Telekesi Török Jánoshoz ment férjhez s a somlyói, jánosházai, szécsényi és acsádi urodalmakat vitte magával hozományul, amelyekben nagy pártfogója volt az evangélikusoknak.²⁹⁹

1626. márc. 30. nagy tűzvész volt Pápán, melyben a templom, a vár és a város nagyobb része is leégett. Török Istvánnak egyetlen leánya maradt, Zsuzsanna, akit Bedeghi Nyári Pál vett feleségül. 1619-ben már ez volt Pápa földesura. Ennek leánya B. Nyáry Krisztina pedig Esterházy Miklóshoz ment nőül. Így szállott Pápa városa is az Esterházyakra. K. Pálfi János feljegyzése szerint Nyári Miklós és fia ezen 1626. évi március 13. költöztek ki Pápáról s utánok ez a város is „gróf Esterházy Miklós palatinus számára jutott és szállott”. Ezzel megkezdődött mind a két protestáns felekezet üldöztetése. 1660-ban a szintén r. kath. Csáky László lesz Pápa földesura. Külön gyülekezetté a pápai evangélikusok 1705. körül szervezkedtek a kuruc világban, II. Rákóczi Ferenc fegyvereinek oltalma alatt.³⁰⁰

b) A veszprémmegyei egyházközségek.

A veszprémmegyei községek reformációjának központja Pápa volt, ahol Thurzó Elek és Enyingi Török Bálint idejében, mint láttuk, elég korán felléptek az evangéliom hirdetői. A vidéken is ezek voltak a protestantizmus főpatronusai, de találunk egyéb földesurakat is. Így Devecseri Choron András veszprémi főispánt és ennek fiát Jánost, továbbá ifjabb Nádasdy Tamást, Kristóf fiát, Choron János unokáját, ki buzgó evang. és 1620. bekövetkezett haláláig Ugodnak is ura volt; továbbá Gyulaffy László tihanyi várparancsnokot.³⁰¹ A veszprémi püspökök a reformáció korában Várdai Pál, Beriszló Péter és Szalaházy Tamás (Nádasdy Tamás nádor rokona) voltak egymás után. Szalaházy 1535. bekövetkezett halála után, ennek az unokaöccse (nővérének a fia) Kecheti Márton nyerte el a püspökséget. Olaszországban járt tudós, de világias és erőszakos férfiú volt Kecheti, kiről az a hír járta, hogy a győri káptalan és a veszprémi apácák javait is elfoglalta. A veszprémi székesegyház kincseit is 1534 elején Choron András főispánnak elzalogosította, melyeket csak utóda Bornemissza Pál váltott vissza Choron Jánostól. Erőszakosan foglalta el a Pethő családtól Tátika várát. Végre pedig kincsekkel jól megszédve magát 1548. Pozsonyba vonult s Homonnai Drugeth Antal leányával, Borbálával házasságra lépve, egyházából is kilépett. Többféle betegség átszenvedése után, mint tékozló még java korában fejezte be életét. Bátyjának, Nádasdy Tamásnak sok baja volt vele. Ilyen egyházfő alatt, nem csoda, ha a nép tömegesen hagyta el az egyházat.

²⁹⁸ M. Prot. Eht. Adattár VII. 166. Thury E. Dtúli Ehker. t. 242. l. és Prot. Szemle 1903. 440.

²⁹⁹ Adattár VIII. 19. Payr, Telekesi Török I. 4. l.

³⁰⁰ Adattár IX. 83. Kapossy L. Pápa város leírása 64. l.

³⁰¹ Gedeon Gy. A hitújítás okai 64. l. Thury E. A dtúli ref. ehk. t. 18. l.

1570-ben egy Balkay (Bathay) István nevű predikátora volt Veszprémnek, ki dec. 21. levélben kérte Batthyány Boldizsárt, hogy üldözze ki az új eretnekséget, az unitáriusokat.³⁰²

A mohácsi vész után Veszprém megye is sokat szenvedett. Katona szerint a portyázó törökök a Duna és Balaton közét, majd a Győrig terjedő egész vidéket, tehát a veszprémi püspökség területét is elpusztították. Ily viszonyok között a reformáció is csak nehezen törhetett utat. Az első évtizedekből kevés adat maradt fenn, de ezekből is élénkebb reformátori munkára következtethetünk. A XVII. századból ismeretes egyházak bizonyára nem az ellenreformáció korában, hanem már előbb I. Ferdinánd és Miksa korában a XVI. században keletkeztek. A pápai Bálint pap és Gizdawith pápai tanító munkája bizonyára nem szorítkozott csupán magára a városra. És a vármegyében is sok névtelen hőse lehetett a reformációnak, amilyenekről Révész Imre szólt.

A Pápához közeli falvakban s az ugodi és devecseri urodalmakban, melyek 1536. óta E. Török Bálint birtokai voltak, kell az első evang. gyülekezeteket keresnünk. És bizonyos, hogy maga Török is, miként a nejről Pemflinger Katalinról ezt bizonyosan tudjuk, még Luther híve volt. A filippisták csak később készítettek itt helyet a kálvinistáknak. És még Török Bálint unokájának, Istvánnak is egymás után két felesége volt evangélikus, mint fentebb láttuk. Ezek tehát később is védelmükbe vették hitrokonait.

Irott emlékünknél a XVI. századból alig egy-kettő van. Csak a későbbiekből lehet visszafelé következtetnünk. Amit Reczés János csepregi esperes és társai mondanak Nádasdy urodalmáról, hogy itt 1535. vette kezdetét a reformáció, azt Pápa vidékéről is elmondhatjuk. A reformátusoknak már 1612-ben volt külön veszprémi esperességük, 1618-ból pedig már a pápai esperességről is van részletes jegyzékük. Az evang. egyházak közül Vaszar, Ugod, Csót, Lovászpátona, Vanyola, Bakonytamási, Varsány, Sikátor, Bánk, Bakonyszombathely, Csesznek, Devecser, Teés, Nagyvázsöny, Mencsel, Kerta, Nagyszöllős, Dabrony, Alásöny, Doba, Koppány, Gergely, Vath, Ajka voltak a legrégebbiek. Jóformán csak a XVII. század közepéről vannak rájuk vonatkozó emlékeink, de bizonyos, hogy nem az üldöztetés idején alakultak, hanem már jóval előbb.

Az 1629. márc. 17-én tartott körmendi zsinaton a reformátusok, mint az „ellenkezők” vagyis az evangélikusok által elfoglalt gyülekezeteket sorolják fel a következőket: Nagyvázsöny, Csurgó, Ugod, Patona, Tés, Bánk, Ság, Fölpéc, Gyömöre, Tét, Mórighida, Vaszar, Dobrony, Kerta, Noszlop, Nempte, Szemenye, Szölcsze. Ezek tehát csak átmenetileg voltak a reformátusok birtokában. Eredetileg is az ágostai hitvallást követték és ismét ehhez tértek vissza.³⁰³

Ugod. Földesurai közül Choron János és ennek veje, ifjabb Nádasdy Tamás (Choron Margit férje) buzgó evangélikusok voltak. Ez utóbbi 1604. szept. 21. Kőszegen lévén, a stájer evang. rendektől ajánló levelet kért a szász választó fejedelemhez azon esetre, ha a háború miatt el kellene hagynia hazáját, amiként már egész birtoka, Ugod, Somlyó, Devecser, Jánosháza és Egervár úgy el van pusztítva, hogy csak a falak állanak. Egy ideig református lelkészek voltak Ugodon, mert 1629. évi jegyzőkönyvük ezt is azok közt említi, melyeket az ellenkezők (evangélikusok) elfoglaltak. 1630-ban *Szentmihályfalvai* Miklós volt az evang. lelkész, akit már 1607. május 9-én (Andreades Mihály csepregi rektorral együtt) varsányi lelkésznek avattak fel. Valószínűleg Ugodban is halt meg. Az utóda 1631-ben már Kecskeméti Albert volt, ki mint ugodi lelkész jelent meg jún. 24. a csepregi zsinaton. Ugod ekkor Körösi Imre

³⁰² Bunyitay, Ehtört. Eml. III. 274. 283. 320. Gedeon Gy. i. m. 59. I. Tört. Szemle 1912. 57. I.

³⁰³ Thury E. A dtuli ref. ehker. tört. I. 235. I.

rábaközi esperes hatósága alá tartozott. 1646-ben *Galli* György lelkészkedett Ugodon, kit 1642. Szákra avattak fel. Utána *Szántói* István következett, ki előbb kálvinista lelkész volt, de Bükön 1649. jún. 14. az ágostai hitvallásra tett esküt s az egyházkerület ünnepélyes módon Ugodra küldte ki lelkésznek.

1651-ben már ismét egy áttért kálvinista lelkész, *Loosi* András került Ugodra. Az egyházkerületnek valami gyanuja lehetett, mert csak feltételesen fogadta be lelkészei közé. Sok is volt ellene a panasz. Paráznasággal vádolták. Hamarosan Simonyiba távozott, hol a vádak ismétlődtek s az egyházkerület 1658. megfosztotta lelkészi hivatalától. 1655-ben Musay püspök *Monedula* Jánost avatta fel ugodi lelkésznek. Ezzel teljesen megegyezik az evang. Árki István ugodi esküdt 1703. évi vallomása, aki szerint 1655-ben egy *Csóka* (Monedula) János nevű predikátora volt Ugodnak, az evang. tanító pedig ugyanekkor 1655. *Desericzki* Mihály volt. Mind a ketten *Bödögre* is kijártak istentiszteletre, hol a lelkész egy Péter András nevű német ember házában predikált. A tanítóval egyszer a hajduk Ugod és Bödöge között „könyörgést is tétettek.” Az ugodi lelkész *Gyimótra* is kijárt, ahol szintén voltak evangélikusok a XVII. században s bizonyára már előbb is. Musay Gergely püspök Ugodot 1661-ben a kajári esperes hatósága alá sorozta.³⁰⁴

Bödöge. A XVII. században, ügylátszik, Ugodnak volt a filiája s csak a XVIII. században lett anyagyülekezetté, miként Pápa. A reformátusoknak itt korán volt anyagyülekezetük. 1624. Paxi István, 1628. pedig Harangh Mihály volt itt a ref. lelkész.³⁰⁵

Gyimót. Ez a község is Ugod filiája lehetett. Az ugodi lelkész járt ki ide is. A reformátusok 1618. mint anyagyülekezetüket számították a pápai esperességhez. De az evang. ifjabb Nádasdy Tamás, kit a kálvinisták misésnek gúnyoltak, innen és Nyaradról elűzte a református lelkészeket. 1618. évi jegyzőkönyvükben olvassuk: „Ex duabus his ecclesiis tyrannis missatici Thomae Nádasdi ministros expulit et introire non patitur.”³⁰⁶

Vaszar. Az ág. hitv. evangélikusokat itt is reformátusok váltották fel. 1625-ben még Jankó Mihály nevű ref. lelkészük volt. De az 1629. évi ref. jegyzőkönyv már felpanaszolja, hogy Vaszart is az evangélikusok (az ellenkezők) foglalták el tőlök. 1631-ben *Bakodi* Miklós volt a vaszariak ág. hitv. ev. lelkésze, akit 1618. május 23. még Klaszekovics püspök avatott fel. Ezt a lelkészt azonban Dallos Miklós győri püspök üzte el, ki az evang. templomot, paplakot és iskolát is elfoglalta. Musay püspök mint elfoglalt gyülekezetet vette fel 1646. évi jegyzékébe és visszakövetelte a kir. biztosoktól. Az 1647. évi VI. t. cikk 17. §-a Vaszar templomát a 90 között névszerint rendelte vissza az evangélikusoknak. Ezután *Szenczi* Jakab személyében kaptak új lelkészt, akit még 1639. avattak fel a komárommegyei Szenterszébetre s akit Vaszaron 1655. jún. 20. alesperesnek is megválasztottak Szentmiklósi János rábaközi főesperes mellé. Szenczi ezután csak kevés ideig volt még vaszari lelkész, mert 1655. nov. 25-én már Nagy Andrást avatták fel helyébe. 1681. után ismét életre ébredt a gyülekezet, de 1725. már a katolikusok kezén van s 1747. Aranylábi szanyi tiszttartó üldözte itt az evangélikusokat.³⁰⁷

³⁰⁴ Payr S. Dtuli Eht. Eml. 79. 89. 132. 133. 312. Adattár VIII. 31. Ehker. jkv. 20. 33. 325. 485. Loserth J. Akten und Korrespondenz III. 373. Thury E. Dt. ref. ehker. tört. 235. l.

³⁰⁵ Payr, Eht. Eml. 296. 311. 316. Adattár IX. 106.

³⁰⁶ Adattár VIII. 21. 31.

³⁰⁷ Adattár IX. 76. Hist. Dipl. App. 20. Ker. jkv. 33. 438. 443. Eht. Eml. 65. 77. 90. 138. 373. Payr, Fábri Gergely 47.

Csóth. Musay püspök 1661. évi jegyzéke szerint a XVII. században anyagyülekezet volt. Csak egy *Fábri* György nevű lelkészét ismerjük 1652-ből, akit Musay püspök ez évi nov. 25. Locsmádon avatott fel. A csóthiak 1703. azt vallják, hogy Bödöge Ugodhoz tartozik s egy Miklós nevű predikátoruk Csóthra is járt két esztendeig.³⁰⁸

Vanyola. Régi anyaegyházunk. 1637 óta a csepregi születésű *Kránitz* Lőrinc volt itt a lelkész, akit 1646. Pásztoriban találunk. 1646. aug. 13. a büki zsinaton *Ujhelyi* Jánost avatták fel vanyolai lelkésznek, aki ugyanekkor szimbolikus könyveinket is aláírta. 1698-ban *Nagyfödémes* György volt a lelkésze, ki parasztházban lakott s ebben tárta az istentiszteletet. 1711-ben György János volt a lelkésze.³⁰⁹

Lovászpatona. 1616. jún. 8. a pápai zsinaton ordinálta Pathay István püspök György Péter református lelkészt Patonára. A vanyolaiak is adóztak neki, de 1617. a zsinathoz kellett folyamodnia járandósága behajtása végett s már ebben az évben a ságiakhoz (pápai esperesség) ment át lelkésznek és még 1622. is Ságón működött. Eredetileg bizonyára ez is evang. gyülekezet volt s a reformátusok csak átmenetileg birták. 1629-ben ezt is az ellenkezők (evangelikusok) által elfoglalt gyülekezetek közt említik. 1630-31. *Szölöskei* Miklós volt a patonai evang. lelkész, ki ekkor Körösi Imre rábaközi esperes hatósága alá tartozott. 1646-ban *Kövesdy* Jánost avatták fel Patonára, 1650-ben *Vecsei* Jánost, 1656-ban pedig *Gaál* Mártont. Ez utóbbit 1659-ben egyházi törvényszék elé állították, mivel csikvándi Kis Péter fiának vanyolai Bonnya Katával való eljegyzésén jelen volt s a menyasszonyt még sem ezzel, hanem patonai Szekeres Pállal eskette össze. 1695-ben *Galambos* István (előbb vönöczki tanító) és 1700-ban *Nemeskéri* Péter volt itt Patonán az evang. lelkész.³¹⁰

Varsány. Már 1596. a szörcsöki *Frank* Balázs volt a lelkésze, ki Reczés János esperessel és társaival az elsők között írta alá az Egyesség könyvét. Az ő neve már a nyomtatott példányon is rajta van. 1607-ben *Szentmihályfalvai* Miklós volt a varsányi lelkész. 1610-ben *Csepreghi* Pál, 1614-ben *Meskó* Pál, 1616-ban *Nórápi* István. 1630-ban ismét *Meskó* Pál a varsányi lelkész, aki 1627 előtt Szenttrinitáson is hivataloskodott. 1651-ben *Ferrari* Sámuel találjuk Varsányban, akit 1647. Bodajkra avattak fel. E többszörös feljegyzésből látni, hogy a varsányi lelkészek szoros kapcsolatban állottak eleitől fogva az egyházkerülettel, amely eleinte jóformán csak a Nádasdyak uradalmaira szorítkozott. Volt egy Varsány Vasmegyében is, melyről alább szólnunk. Forrásaink nem tesznek különbséget a kettő között.³¹¹

Bánk. A reformátusok mint anyagyülekezetet számították 1618. a pápai esperességhez és 1619. Vépi Imre volt a bánki ref. lelkész. 1629-ben ezt is az evangelikusok által elfoglalt gyülekezetek közé számították. 1630-ban *Márkfi* Albert, 1631-ben pedig már *Mihályfalvai* Miklós volt a bánki evang. lelkész. Ez utóbbit 1607. Varsányba avatták fel. Musay püspök 1655-ben *Bay* Mátét avatta fel bánki lelkésznek. Egyházi munkásságát nem ismerjük. Családi élete szerencsétlen volt. Felesége, Micha Katalin ellen, kivel öt évig élt együtt, paráznaság miatt már 1655. házassági pert indított. Ürményi Miklós németi lelkész, Szentmiklósi János rábaközi esperes, a bánki földesúr és községi bíró tanuskodtak róla, hogy a nő Györre szökött, házasságon kívül ikrei születtek és paráznaság miatt Györött fogságot, is szenvedett. Az elválást nyomban ki is mondta az egyházi törvényszék.

³⁰⁸ Payr, Eht. Eml. 87. 148. 311. Ker. jkv. 383.

³⁰⁹ Payr, Eht. Eml. 81. 135. 313. Századok 1920. 522. 523. Ker. jkv. 141.

³¹⁰ M. Prot. Eht. Adattár VII. 156. VIII. 8. 13. Payr, Eht. Eml. 71. 90. 135. és Hornyánszky, Beiträge. Ker. jkv. 11. 33. 337. 482.

³¹¹ Eht. Eml. 56. 60. 61. 63. 64. 147. 148. Ker. jkv. 22. 360 Porkoláb I. Harangszó 1922. 90.

A szerencsétlen Bay Máté utódai közül még *Tonsoris Borbély* Mihályt ismerjük, ki 1669. volt bányai lelkész.³¹²

Bakonytamási. 1622. Bona Jakab volt az evang. lelkésze, 1635. pedig a trencsényi Vadini Ferencet avatták fel ide, akit 1646. Mérgesben találunk. 1640-ben Kassai Sutoris Jánost, 1646-ban Somogyvári Jánost avatták fel Tamási papjának. 1651-ben ismét Kassai János, 1653-ban Szentegyházy József, 1680-ban Molitor András a lelkésze; a tanítója pedig 1690-ben Tóth István. 1721-ben Bognár György lelkész és többen is vallják, hogy Tamásin ember emlékezet óta volt ág. hitv. evang. gyülekezet s a török uralom alatt is fennállott. De a reformátusoknak is korán volt már itt gyülekezetük. 1619-ben Váraljai Pétert, 1623. pedig Boldaeus Jánost avatták fel ide ref. lelkésznek.³¹³

Csesznek. Itt is korán találunk protestánsokat. A cseszneki kapitány fia, Wathay Ferenc, a XVI. század végén Sopronban tanult. Beythe István küldte ide Németújvárról Muraközy György evang. rektor keze alá. (1599-ben Lozsról vette feleségül néhai vitézlő Viczay István özvegyét, nemes és nemzetes Ládonyi Annát, kinek Lozson, Ládonyban, Mihályiban és Vágón voltak birtokai. Ennek pestisben történt halála után pedig 1602. elején rokonát, Vághy Zsuzsannát; Bodonhelyen 1585. katonának szegődött Nádasdy Ferenchez s mint poéta a konstantinápolyi fekete börtönből írta históriás énekeit). A reformátusok Cseszneket 1618 óta a pápai esperességhez számítják. Ez évben Fejéregyházi Miklós volt a cseszneki ref. lelkész, aki még ez évben áttért hozzánk. (Állítólag feleségével együtt rút életet élt.) Vele együtt tért át Körmendi János acsádi és Kamondi Gáspár asszonyfalvai lelkész is. Csesznek alól a törökök 1642. rabokat és marhákat hajtottak el, valamint a predikátort is feleségestől.³¹⁴

Magyarszombathely. Keletkezését Hornyánszky Viktor (Beiträge 304) tévesen teszi 1654-re, mert 1646-ban már Proksza János volt a lelkésze s ez nem az első. 1656-ban Pellionis Szücs István a lelkész ugyanitt. Musay Gergely is 1661. évi jegyzékében az anyagyülekezetek közé számítja. A gyülekezet története szerint 1645-ben Balog D. Ferenc, 1660-ban Fabricius János, ezek előtt vagy között pedig egy Födemesi nevű lelkészük is volt. 1672-ből ostyasütő vasuk van. 1681-ben Solnai Dániel, 1695-ben pedig Szeli András volt a szombathelyi lelkész. Gyónókelyhükön ez a felírás olvasható: „1695. akkori falu bírája Maratskó István; predikátor Szeli András idejében szombathelyi ekklesiában való kelch; Szakál Benedek törvénybíró idejében csináltatott.”³¹⁵

Teszér. 1631-ben Hader Tamás volt a lelkésze, ki ez évi junius 24-én részt vett a csepregi zsinaton. Az ő esperese is Körösi Imre, a rábaközi fősenior volt. Egy másik lelkészét csak 1711-ből ismerjük, Mislai István volt ez, ki ez évi márc. 24-én aláírta Kispécen a győri egyházmegye esperesének, Károly Istvánnak megválasztásáról szóló bizonyítványt.³¹⁶

Bakonyszentlászló. Az 1903. évi Egyházi Névtár 1666 elé teszi ennek a keletkezési idejét. De forrásaink erről nem szólnak. Az egyházmegye történetírója szerint templomuk már a XIII. században fennállott volna. Lelkészüket 1666. Kovács György volt, aki 36 évig volt itt s akit

³¹² Adattár VIII. 21. 51. Eht. Eml. 89. 98. Ker. jkv. 21. 33. 437. 447.

³¹³ Eht. Eml. 68. 78. 88. 135. Hornyánszky, Beiträge. Adattár VIII. 34. 51. IX. 50. 53. Ker. jkv. 111. 193. 306. 407. Görög E. Veszpr. esp. tört.

³¹⁴ Dézsi L. Századok 1914. 1. I. Payr, Sopr. Ehk. Tört. 143. Adattár VIII. 14. 32. Tört. Tár VII. 94. Wathay regényes életrajzát közli: Hasznos Mulatságok 1838. I. 13. 14. Kis Ernő Pápa leírása 55.

³¹⁵ Payr, Eht. Eml. 91. 133. Gyülek. tört. 1895. 17. 18. 25. 30. Görög E. Az ehm. tört.

³¹⁶ Ehker. jkönyv II. 33. Payr, Eht. Eml. 313. 318.

Esterházy János gróf is megkimélt az üldözéstől. Egyik harangja 1693. készült. Anyakönyvük szerint Lövey Balázs győri lelkész több társával a Lipót-féle üldözés idején az itteni fürdőben keresett menedéket. Dr. Gömörly orvosnak a szentlászlói fürdőről írt munkája szerint pedig Lövey itt gyógyult ki a köszvényéből. A győri lelkésznek itteni fürdőzése azonban már az üldöztetések utáni időre esik, mert Löveyt csak 1681. hívták meg Györré s azon a kelyhen is, melyet Lövey a szentlászlói gyülekezetnek ajándékozott „L. B. 1691.” a felirat. Hada Tamás nagybaráti tanítót Telekesi Török István ajánlatára Pilárik István püspök Selmechányán 1706. máj. 8. avatta fel bakonyszentlászlói lelkésznek. 1735-ben pedig Clement Jakab volt a lelkésze.³¹⁷

Sikátor. Musay püspök 1661. az anyaegyházak közé sorolja. Csak Szudovszky Mihály nevű lelkészét ismerjük, kit 1669. avatott fel Szenczi Fekete István. 1711-ben pedig Bors Péter volt a lelkésze. A gyülekezet akkor a győri esperességhoz tartozott. (Eht. Eml. 98. 148. 313.)

Tés. A középkorban a bakonybéli bencés apátság birtoka volt. Már 1276. volt temploma, Gergely nevű papja s Gede és Máté nevű klerikusai. Tésnek is (Teés, Thés, Nagythés) átmenetileg református lelkészei voltak. Az 1629. évi ref. jegyzőkönyv ezt is az evangélikusok által elfoglaltak közé sorozza. Első ismert evang. lelkésze *Tarlósi* György, akit 1611. Bodonhelyre avattak fel s 1631. mint tési lelkész volt jelen a csepregi zsinaton. *Somogyi* István tési lelkész 1640. részt vett ugyan a reformátusok köveskúti zsinatán, de evang. volt, mert Hegyfalun 1622. Zvonarics Mihály püspökünk avatta fel. 1641 óta *Textoris* Gergely volt a tésieks új lelkésze. 1646. évi büki zsinaton a tési lelkész mint távollévő említették. 1649-ben a hédervári születésű *Fejér* Miklóst avatták fel Nagythés lelkészének. Ennek utóda a rendetlen életű *Vöröskői* György volt, akit 1649. Szergénybe avattak fel s hamarosan Dabronyba költözött át. 1654. pedig Tésén volt. Vöröskői tési lelkész ellen Musay püspök a felsőszakonyi zsinaton 1654. jún. 9-én súlyos vádakát emelt. Ilyenek, hogy már Szergényben hajdukkal és katonákkal társalkodott és részegeskedett, idézésre a püspök előtt meg nem jelent, felavatása óta alig kétszer vett részt a zsinatokon, Galli György elmozdított lelkészt, Eöri György szili alesperes vejét a tilalom ellenére egy másik nővel összeeskette; gyanus személyekkel érintkezett s a barátok közé akart belépni. A vádakát hallgatásával ő maga is igazaknak ismerte el s ezért hivatalvesztésre ítélték. A következő 1655. évben már *Nitriarii* Miklóst avatták fel Tésre. 1658-ban a tésieks templomépítésre gyűjtöttek s Musay püspök és az esperesek ajánló levelet adtak számukra. 1661-ben mint anyagyülekezet szerepel Musay jegyzékében.³¹⁸

Öskü. Keletkezési évét az 1903. évi Névtár 1672-re teszi. De forrásaink a XVII. században még nem szólnak róla. A falu szélén egy sziklán kerek kápolna épült, mely talán nem is egyházi, hanem inkább védelmi célra szolgált.

Csernye. Csak a török kiűzetése után keletkezett tótajku gyülekezet. A falu 1426-ban Bátorkő várának (Pét tájékán) tartozéka volt, melyet Konth Miklós, majd az Ujlakyak birtak. (Békefi i. m. 256)

Súr. Csernyével egy időben és hasonló viszonyok között keletkezett gyülekezetünk. Súr falut 1441. a porvai pálosok (Zircztől északnyugatra) kapták adományul. (Békefi, i. m. 235)

Nagyvázsony. A vásonkői várat (Vason, Vásonkő) 1472. Mátyás király adományozta Kinizsi Pálnak, ki ezt ipával, Adorjáni Magyar Balázssal birta közösen. A vár tartozékai közt volt

³¹⁷ Hrabovszky, Presbyterologia. Rómer Flóris. A Bakony 109-114. Tört. Tár 1903. I. 369. Görög E. Az ehm. tört.

³¹⁸ Békefi R. A balatonmell. egyh. és várak. 84. 190. Thury E. i. m. 235. 293. Eht. Eml. 61. 68. 89. 134. 148. Ker. jkv. 33. 193. 325. 404. 427. 428. 437. Egyet. lev. Ia 24. 50.

1495. a mai Nagyvázsony, Agyaglik (Pápa mellett), Bakony-Herend, Kamond, Kerta, Nagyszöllös s az agyagliki malom a Tapolca folyón. Kinizsi felesége, Magyar Benigna a reneszánsz korának jellemző női alakja. Férjét 1494. elvesztvén, egy év múlva mint 20 éves özvegy Kamiczházai Horváth Márkhoz ment nőül, 1509. pedig már Kereky György volt a harmadik férje. Ez utóbbit bérelt gyilkosokkal ölette meg 1519. Halál lett volna a büntetése, de első férjének barátai megmentették. II. Lajos megkegyelmezett neki, Zápolya azonban mint gyilkostól elvette tőle Vázsonyt és 1527. Mesztegnyei Bodó Ferencnek adományozta. 1773-ban megvolt még a várkapolna is, ma már csak a négyszögletű öregtorony (donjon) áll.

Nagyvázsonynak már 1333. volt plebánusa. Kinizsi Pál és ipa Magyar Balázs 1482. kolostort alapítottak Vázsonyban a pálosok részére s a pápától 7 éves bucsut kértek. A kolostor a mai temető mellett egészen s a zárdai templom is nagy részben elpusztult. Csak a kútját találták meg.

Kinizsit, ki a Száva mellett Szent Kelemen városában 1494. nov. 20. hirtelen halt meg, Vázsonyban temették el. Sírkövén, melynek csak egyes darabjai maradtak fenn, ez volt a felirat:

*Erexit Vasonia claustra Kynysius heros,
Illius hac urna marmoris ossa cubant.*

Kinizsiné Magyar Benigna számára a vázsonyi pálos zárdában 1513. külön magyar imádságos könyv is készült, mely régi irodalmunknak érdekes emléke. De a férjgyilkos humanista nő rosszul tanult meg belőle imádkozni.³¹⁹

Hogy Luther tanaival a vázsonyiak mikor ismerkedtek meg, azt nem tudjuk. Ilyen véghelyeken a katonaság révén is korán terjedt és gyökeret vert a reformáció. A lutheránusokat itt is kálvinisták váltották fel. Az 1629. évi ref. jegyzőkönyv Nagyvázsonyt is az evangélikusok által elfoglalt helyek közé sorozza. 1630-ban *Szerdahelyi* Mátyás volt a vázsonyi evang. lelkész, akit 1622. avattak fel és 1646. peresztegi lelkész volt. Később is volt Vázsonynak evang. lelkésze, kit az 1646. évi büki zsinat jegyzőkönyve mint távollevőt említ. 1651-ben *Joós* György volt az evang. lelkész Vázsonyban, akit mint alesperest 1657. is itt találunk. Ez évben *Losi* András simonyi lelkész ügyében tartott vizsgálatot, aki ellen többféle panasz merült fel. *Joós* György 1666-74. és 1681. Kővágóórsnek volt lelkésze. *Musay* püspök 1661-ben *Zvonarics* Sámuel kemenesalji esperes egyházmegyéjéhez számítja Nagyvázsonyt. *Szenczi* Fekete István püspök 1672. nov. 13. *Solnay* Istvánt avatta fel vázsonyi lelkésznek. Jelen volt 1674. a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt is, hol bilincsbe verték és arcul verdestek. Május 10-én reverzálissal mondott le hivataláról és itthon maradhatott. I. Lipót királytól a vázsonyiak 1675. külön szabadságlevelet kaptak. *Solnay* és a református *Tolnai* István ekkor visszatérhettek lelkészi hivatalukba. Vázsony 1695-ben is anyaegyház volt és 1706. *Temlin* János volt a tanítója.³²⁰

Veszprém. Ez ősi püspöki város is, ha előbb nem, *Kecheti* Márton püspöksége idején (1535-1548) bizonyára megkívánta a reformációt. S ennek első hirdetői itt is bizonyára Luther hívei voltak. De később a reformátusok alapítottak itt virágzó gyülekezetet. Veszprémnek, mint fentebb láttuk, 1570-ben egy *Balkay* (Bathay) István nevű predikátora volt, ki ez évi dec. 21. levélben kérte *Batthyány* Boldizsárt, hogy üldözze ki az új eretnekséget, az unitáriusokat.

³¹⁹ Békefi R. Balatonmelléki egyházak és várak a középkorban. Bpest 1907. 85. 237. 267. Békefi-Emlékkönyv 208. I. Németh G. Adatok Nagy-Vázsony történetéből. Veszprém 1901. 38. I.

³²⁰ Eht. Eml. 68. 99. 132. 134. 207. 148. Ker. jkv. 22. 359. 458. Rác K. A pozs. vértörv. II. 206. 218.

Vajon nem egy személy-e ez azzal a Bathay Istvánnal, aki 1584-96. Kőszegen volt magyar lelkész és itt a fláciánusokat üldözte? A veszprémi ref. egyház virágkora 1614. óta Pathay István püspök és Gál Imre lelkész nevéhez fűződik. 1626-ban már második templomot építettek. Evang. anyagyülekezet itt csak 1788. keletkezett. Haubner Máté püspökünk és Smid Mihály fehér-komáromi esperes veszprémi születésűek voltak.³²¹

Várpalota. 1445-ben Ujlaki Miklósé volt s az országgyűlés azon öt vár között említi, melyeket nem kell lerombolni. 1478-ban kápolna van a várban, melyben Miklós nevű pap misézett. 1472-1531. a ferencieknek is kolostoruk volt Palotán. Ujlaki Miklós fiának Lőrincnek halálával (1524) ennek özvegyére, Bakács Magdolnára szállott Palota vára a hozzátartozó birtokokkal. Ez More László kir. étekfőgómesterhez, More Fülöp pécsi püspök fivéréhez ment nőül. More László középkori lovagok módjára pusztította Palota vidékét. Zápolya 1533. Laski Jeremost küldte Palota ellen, hogy magyarok, törökök és cseh bányászok segítségével bevegye a várat. A törökök ekkor igen gazdag zsákmányt ejtettek és sok magyar foglyot is vittek magukkal. Zápolya most Podmaniczky Jánosnak és Rafaelnek adományozta Palotát. A török hódítás idején Palota is Veszprém sorsában osztozott. Határában ma is láthatók Mátyás király egykori vadászkastélyának (Pusztá-Palota) romjai.

A reformáció korából nincsenek adataink. Várpalotán csak 1700. alakult evang. gyülekezetünk, midőn Szakállas Molitoris Andrást hívták meg első lelkészüknek. A kiváló lelkészek hosszú sora (Balog Ádám püspök, Kis Zsigmond, Nagy István püspök, Sikos István, Szeniczai Bárány Pál és Horváth Sámuel, az írók, Hrabovszky György, a kiváló historikus és árvaház-alapító, Szedenics György esperes, Sántha Károly a költő sat.) emelte a virágzás magas fokára.³²²

Mencshely. (Jegyzőkönyveinkben Menchel, Mencsel). Régi középkori község. Sándor nevű papja 1333. husz denárt fizetett pápai tized fejében. A Vason nemzetségből származó Mencseli család tagjai már 1290 óta szerepelnek, Mencseli Buza ispán fia Móric ez évben Alsóörsöt kapta. Ennek fia Mencseli Pető alsóörsi birtokát 1312. Veszprémi Márton örsi prépostnak adta el 12 márkáért, Barnagon levő földjét pedig 1318. saját és szüleinek lelkiüdvösségeért a veszprémi káptalannak adományozta.

A reformáció itt is bizonyára korán megkezdődött. Első ismert lelkészét, *Köveskúti* Györgyöt Csepregen 1639. avatták fel. 1660 óta Zsedenyi István, a későbbi gályarab gondozta a gyülekezetet Dörgicsével együtt. Musay püspök 1661. a kemenesalji esperes alá tartozónak tünteti fel. 1684-ben *Horváth* András volt a lelkésze s 1706. Tassi György a tanítója.³²³

Noszlop. A középkorban a bakonybéli bencés apátság birtoka volt. A Noszlopyak származási helye, kik innen költöztek át Kemenesaljára. Noszlopy Ferenc 1696-ban 100 forintot adományozott a nemesdömölki templom felépítésére. Noszlopy Gáspár pedig a kurucvilágban 1706. jan. 27. Öry, Karcsai, Benkő, Bokányi, Hajas, Potyondy, Boros, Horváth, Thulmann és más patrónusokkal jelen volt a Mihályfán tartott zsinaton. Az 1629. évi református jegyzőkönyv Noszlopot is az evangélikusok által elfoglalt gyülekezetek közé számítja. De a mi forrásaink nem tudnak róla. (Békefi 190. Eht. Eml. 269. 270.)

³²¹ Tört. Szemle 1912. 57. Payr, Fláciánus lelk. Magy. 34. Thury E. A veszprémi ref. eh. tört. 9.

³²² Békefi R. i. m. 79. 229. 261. 264. Farkas M. A várpalotai ev. gyűl. emlékkönyve. Pápa 1881. 4-13. l.

³²³ Békefi R. i. m. 68. 77. 158. 169. Ker. jkv. 167. Eht. Eml. 77. 147. 270. Zalai ehm. tört. 59. 60.

Devecser. Devecseri Choron András veszprémi főispán (1524-37. sümegi várnagy) és ennek fia, a gazdag Choron János voltak a patrónusai. Már 1333. volt plebánusa, ki pápai tizedet fizetett. Itt a reformáció bizonyára már a XVI. században megszilárdult, de adataink csak jóval későbbi időből vannak. 1646-51. *Becsehely* Balázs volt a lelkésze, s Musay is 1661. az anyaegyházak közé sorolja. 1674-ben *Dan* Miklós volt a devecseri lelkész. A gyászos évtized után újra feléledt s 1695-ben már ismét lelkésze (Sárosi András) volt s a XVIII. század elején virágzó is volt az egyházi élete, melyről a II. korszak történetében szólnak.³²⁴

Nagyszöllős. Szomszédságában Somlóvásárhelyen Benedekrendű apácák a Szent Lambertről nevezett kolostorban a XVI. század elején a szerzetesi szabályokkal ellenkező oly gyalázatos és botrányos életet éltek, hogy Gosztonyi János (1510-25.) győri püspök II. Gyula pápa rendeletére vizsgálatot rendelt el ellenük, kiűzte őket a zárdából és premontréi apácákat rendelt helyükbe. (Tört. tár. 1903. 414.) Az ily botrányok is sietteték és szükségessé tették e vidéken a reformációt, amely Nagyszöllősen is, miként Devecserben, bizonyára már korán megindult, de emlékeink csak későbbi időből vannak. 1631-ben *Zólyomi* Pál volt a lelkészük, kit 1615. Hosszúperesztegre avattak fel. Zólyomi szőleje ügyében a nagyszöllősiek 1631. szept. 2. földesurukhoz, Vásonkői Horváth Zsigmondhoz irtak, ez pedig 1632. márc. 1. Kis Bertalan püspökhöz fordult, hogy igazítsa el a nagyszöllősi egyházi szőlő dolgát. Az 1646. évi büki zsinaton a nagyszöllősi lelkész, mint távollevő említették. 1651-ben *Herczeg* János, 1667-ben *Vigil Eőri* János volt a lelkésze, akit 1674-ben a gályarabok sorsára ítélték el. 1681 után a gyülekezet ismét feléledt s *Vecse* és *Doba* volt a filiája. 1698. *Szabó* György volt a lelkésze.³²⁵

Doba. Musay püspök 1661. anyaegyháznak mondja, 1695-ben mint filia szerepel.

Kerta. Az 1629. évi ref. jegyzőkönyv ezt is tőlök elfoglalt gyülekezetnek tünteti fel. Evang. lelkészét 1646. a büki zsinaton mint távollevőt említik. 1656-ban *Hetyei* Andrást avatták fel kertai lelkésznek. A pozsonyi idéztetés idején 1674. Fövényesi János s 1693-95. Fodor János volt a lelkésze. 1695-ben *Szörcsök* és *Kamond* tartozott hozzá, mint filia. A gyülekezet levéltárában van egy végrendelet 1695-ből, melyen Solnay Istvánnak, a volt vázsonyi lelkésznek neve olvasható.³²⁶

Kiskamond. 1495-ben Kertával együtt Vásonkő várának tartozéka volt. A Kamondi család innen származik. A gyülekezet története szerint a Kamondi család már 1550. adományozta azt a telket, amelyen a templom, iskola és tanítói lak áll. (Békefi 269. Az ehm. tört.)

Koppány. A veszprémmegyei Koppány, a bakonybéli apátság történetében említették. Midőn Thurzó Gergely zalavári apát 1508. ápr. 10. mint vizsgáló biztos Bakonybélben megjelent, csak három bencés volt a zárdában s a koppányi jobbágyok vallották, hogy a mostani Jakab apát kifogástalan életű, de az elődje, Balázs sok rossz dolgot művelt; a zárda legfontosabb okleveleit elvitte, a zárdába leányokat bocsátott be s a jobbágyok becsületes feleségeit gyalázatos szavakkal illette; ezenkívül pedig a zárda több jószágát is elidegenítette. A zárda már dűledezett is.

A reformáció korában itt is alakult anyagyülekezetünk. *Szentgróti* Benedeket Zvonarics Mihály püspök 1623. ide avatta fel lelkésznek és Musay püspök 1661. Devecser és Ajka között Koppányi is az anyagyülekezetek közt említi. (Békefi 189. Eht. Eml. 68. 147.)

³²⁴ Eht. Eml. 134. 147. 245. Spat. Füz. 1863. 553. Ker. jkv. 360.

³²⁵ Eht. Eml. 97. 134. 245. és Hormányszky, Beiträge. Spat. Füz. 1863. 553. Egyet. levár Ia 7, 54. 55. Századok 1920. 522. Békefi 250.

³²⁶ Eht. Eml. 90. 134. 245. Ker. jkv. 450. Görög E. A veszpr. ehm. tört. Spat. Füz. 1863. 553.

Dabrony. Templomát a paplakkal és minden jövödelmével Alfonz páter, a pápai pálosok vikáriusa foglalta el s lelkészüket is elűzte 1638 és 1646 között. A többi 90 között az 1647. évi VI. törvénycikk rendelte vissza a dabronyi templomot is, így tehát bizonyára a legrégibb gyülekezetek közül való. Az 1629. évi református jegyzőkönyv ezt is a tőlük elfoglalt gyülekezetek közé sorozza. A község földesurai a pápai pálosok voltak, akik időnként sok alkalmatlanságot szereztek az evangélikusoknak. Lelkészeit csak a XVII. század második feléből ismerjük. Berzeviczi Lajos pálos vikárius levele szerint az evang. lelkészt 1666. bűnös életmódja miatt ők távolították el s két év múlva csak oly feltétellel engedtek Dabronynak ismét lelkészt hívni, hogy Alásöny mint filia csatlakozzék hozzájuk s lelkészüket előzetesen pápai rendházukban, mint földesuraik előtt bemutassák. Berzeviczi szerint Alásöny és Szalók mintegy 50 év óta filiája már Dabronynak, mindkét falu szegény és a háboruban is sokat szenvedett. Dabronynak csakugyan volt egy rendetlen életű lelkésze, *Vöröskői György*, aki 1650. körül itt egy szabálytalan esketést is végzett, de ez hamarosan Tésre távozott és már 1654. hivatalát vesztette. Szenczi Fekete István 1670. szept. 10. az asszonyfalvai zsinaton *Szmetana* Andrást avatta fel dabronyi lelkésznek. Pozsonyba pedig 1674. *Reyczy* (Rajki vagy Beyczy) András lelkészt idézték meg innen.³²⁷

Nagyalásöny. Szintén anyaegyház volt. Berzeviczi pálos barát nem mondott igazat. 1631-ben *Almási György* volt a lelkésze, kivel tanubizonyságul (testis vocationis) László Tamás ment el a csepregi zsinatra. 1640-ben *Hidvégi Mihály* a lelkész, ki jelen volt a reformátusok köveskúti zsinatán; 1660-ban a muraszombati *Fábri János*, 1666-ban *Polkráb* (Porkoláb) János, 1674-ben pedig *Ujlaki János* a lelkész. 1670 körül az alásönyiök külön levélben kérték a püspököt, hogy falujuk anyaegyház maradhasson. A pápai pálosok követelése később, úgylátszik, teljesült, mert 1695. Alásöny már mint Dabrony filiája szerepel a kemenesalji esperességben.³²⁸

Ajka. Már 1228. van Tamás nevű miséspapja. Templomát Remigius tiszteletére szentelték s volt harangtornya is. Az Ajkay család származási helye. Ajkay György az egyház kelyhét apjának, Péter Istvánnak temetésére elzálogosította, de megígérte, hogy 1304. ápr. 24-re visszaváltja. A család később nagyon szétágazott, 1426-ban Ajkay Péter, László és Miklós kaptak adománylevelet Ajka községre. Egyháztörténetünkben Ajkay Ambrus fia, Péter szerepel (felesége Hettyey Piroska), ki 1631. jelen volt Répceszemere vizitációján és Káldy, Szemerey, Halasy nemesek mellett, mint 65 éves nemes említettik. Később az Armpruszter vagy Puzdor családnak van itt birtoka.

Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közé sorolja, de evang. lelkészét, *Skultéti Jánost* csak 1666-ból ismerjük. A pozsonyi törvényszék jegyzőkönyve szerint 1674. *Csajtai János* volt a lelkésze. 1681 után ez a gyülekezet is feléledt. 1695-ben *Solnai Sámuel* volt a tanítója s első lelkésze a XVIII. században *Solnai Jeremiás*, ki 1677 óta Kajáron, Beleden, Vásárosfalun és Vaálon volt tanító s 1706-ban Pilárik István püspök avatta fel Selmebányán. Asbóth János kemenesalji esperes 1695. már mint anyaegyházról szól róla, de akkor nem volt lelkésze.³²⁹

Külsővath. A veszprémmegyei mellett egy Vath (vagy inkább Váth) Vas megyében is van Acsád közelében s Musay szerint 1661. mind a kettő anyaegyház volt. Azért nehéz lesz a kettő között különbséget tennünk. (A nevét többféleképpen írják: Vat, Vath, Vatt.) Győrvári Ferenc

³²⁷ Eht. Eml. 98. 204. Spat. Füz. 1863. 553. Hist. Dipl. App. 24. Ker. jkv. 404. 427. 428.

³²⁸ Eht. Eml. 72. 93. 96. 245. Egyet. levár Ia 7, 174. Thuri E. Dtuli Ehker. tört. 293. Ker. jkv. 14. 27. 490.

³²⁹ Békefi R. 67. I. Balogh Gy. Vasvármegye nemes csal. 2. I. Adattár VI. 74. 75. Ehtört. Eml. 97. 147. 245. 256. Hrabovszky Gy. Presbyterologia II. 242.

1612. volt vathi lelkész, akivel 1628. Niczken és 1634. Ivánban találkozunk ismét. 1614-ben Hollósi János, 1630-ban Somogyi István volt a vathi lelkész. 1635-ban Kis Bertalan püspök Soldos Ferencet avatta fel ugyanide. 1652-ben pedig a morva származású Trampota János volt a vathi lelkész. 1663. okt. 1. Zrinyi Miklós Vathnál járt táborban, evang. lelkész is volt a seregében. 1680-ban a vathi kastélyban Káldy Péter tett vallomást Szenczi Fekete István és a kemenesalji zendülés ügyében. Asbóth János esperes Külsővathot és Gergelyt 1695. már mint egyesült gyülekezetet említi.³³⁰

Gergelyi. Az 1834. évi névtár szerint már 1658. anyagyülekezet lett volna. Régebbi jegyzőkönyveinkben nem fordul elő. Neve csak a XVII. század végén tűnik fel. Az anyakönyvben olvasható feljegyzés szerint 1681-ben *Kránitz* Lőrinc volt a lelkésze, aki 1646. Pásztoriban s 1654. Barbacson lelkészkedett. Asbóth János kemenesalji esperes 1695-ben mint Külsővathal egyesült gyülekezetet említi. 1674 előtt ennek lehetett a filiája. Az 1695. évi jegyzőkönyv szerint Makoviczki halála óta nincs lelkészük. Ez az ilyen nevű lelkészük *Makoviczki* Tamás lehetett, akit Kis Bertalan püspök 1640. avatott fel Pusztafödémesre Pozsony megyébe s 1666-ban Ostffyasszonyfának volt a lelkésze. Hogy mikor és meddig lelkészkedett Gergelyiben, azt nem tudjuk megállapítani. A tanítójok 1695. Miskei Sándor volt, ki a hívek búzgóságáról nem sok jót mondott.³³¹

V. A Batthyányak urodalmi Vas megyében.

a) A Batthyányak mint patrónusok. A vegyes protestáns esperesség és a stájer menekültek.

A Batthyányak ősei Kővágóórsról származtak. Itt volt birtokuk és innen vették nevüket is. Kővágóórsi György esztergomi várkapitánynak, kit Kis Györgynek is hívtak, Zsigmond király 1397. a fehérmegyei Battyánt adományozta. Erről és ettől fogva nevezték őt Batthyány Kis Györgynek s tőle származnak a többi Batthyányok is. Batthyány János, László fia nagy szorultságában kővágóórsi birtokrészét a rajtalevő köházzal, vagyis palotával 1452. Faiszi Ányós Mihálynak 400 arany forintért eladta. Vas megyében Mátyás király idejében telepedtek meg. Batthyány Boldizsár 1484. kőszegi várnagy, 1489. óta haláláig (1520) főispán volt. Batthyány Benedek II. Ulászló és II. Lajos kincstárnoka volt. Németújvárt 1524. Boldizsár öccse, Ferenc kapta. A grófi ág mellett volt egy nemesi águk. Ebből való Batthyány Farkas, ki mint Zrinyi György dunántúli főkapitány meghatalmazottja vett részt 1596. Vas megye gyűlésén. És ebből való lehet Batthyány Kata is, Rumi György özvegye, ki háztulajdonos volt Szombathelyen s 1655. Gall István nevű jobbágyának házassági perében említettik.³³²

A Batthyányak aránylag későn csatlakoztak a reformációhoz. A mohácsi vész után Batthyány Ferenc (1497-1566) horvát bán, Boldizsár öccse volt a család feje, egy kiváló eszű, vitéz, vidám kedélyű és vallásos lelkű férfiú, aki azonban már csak az udvarra való tekintetből is egészen haláláig (1566. nov. 28) megmaradt a római egyházban. A család fényének ez volt a

³³⁰ Ehtört. Eml. 61. 63. 70. 72. 87. 146. 147. 245. Ker. jkv. 21. 111. 363. Széchy K. Zrinyi Miklós V. 31. Payr S. Szenczi Fekete 80.

³³¹ Eht. Eml. 77. 133. 245. 253. Ker. jkv. 182. Ostffy-levéltár, Hutter Zs. közlése. Holéczy M. A dunántúli ehker. névtára. Pest 1834. 59.

³³² Békefi R. i. m. 168. Vasvármegye monogr. 560. Balogh Gy. Vasm. nemesi csal. 15. 124. Kuncz A. Szombathely mon. 1880. 96. I. Ehker. jkv. II. 440.

megalapítója. 1538 nyarán Dévay Mátyás ugyan Németújvárról is megfordult, de ennek urát ekkor még nem tudta megnyerni a reformáció számára. Batthyány Ferenc 1543. máj. 10. Németújvárról még nagy haraggal bocsátotta el Rothfuchs Péter nevű plebánusát, mivel egy nővel vadházasságban élt. Ezt a soproniak azonban kórházi lelkészüknek választották s itt törvényes házasságra lépett.³³³

Batthyány Ferenc első neje, Bánffy Kata is († 1562) még az Oláh Miklós primás által neki ajándékozott „igen szép imakönyvecskéből” szokott imádkozni, de türelmes volt vallási téren. A bán közel járt már a 70 évhez, midőn másodszor is nősült és ősz fejjel nemes Svetkovics Katát, Svethovics Ádám kir. belső ember (familiáris) és jeles huszártiszt hugát feleségül vette. Szintén minden női erényben tündöklő, jóltevő és a tudósokat pártoló nő volt ez is, aki özvegységében már bizonyára nővérenek, Erzsébetnek példáját követte s a reformátorokhoz csatlakozott.³³⁴

Ferenc bánnak egyik feleségétől sem lévén fia, *Kristóf* nevű unokaöccsét (idősb Batthyány Boldizsár fiát) fogadta fiául és örökösül. A bán e fiut igen szigorúan nevelte, vitézségre, józanságra, takarékoszágra intette leveleiben. Még Kristóf is nagybátyja és az udvar kedvéért megmaradt r. kath. hitében. Neje, Svetkovics Erzsébet azonban (Kata nővére), akit 1537. gyűrűzött el mátkájának, már evang. volt, aki később egyetlen fiukat, Boldizsárt is áttértette. Batthyány Kristófék gyermekeit egy Anna nevű kilépett apáca tanította, akit túlságos szigorúsága miatt az apa levélben 1554. e szavakkal dorgált meg: „Te Anna apáca! Értettem régente fogva, hogy te az én gyermekeimet pirogatód, vered... nem udvar az te helyed, hanem klastrom. Kapa az te ruhád, nem fekete hernáci. Nem teremted az Batthyány udvar, nem is érdemled annak kenyerét; mert te hitőt szegett és szerzetet hagyott sem apáca, sem nem apáca vagy. Azért úgy nyulj az gyermekökhöz és úgy egyed az Batthyány kenyeröt, hogy megemészthessed; mert ha Isten egészségömet, éltömet adja, bizony kioktatom veled, ha érdömöd szerint meg nem etted. Ezt az levelet penig irta teneked az, aki örökös Ujvárba és Szalonokba. Ezt értheted tülem. Isten adjon néked egy ifju barátot ez esztendőbe.”³³⁵

Batthyány Kristóf már 1567. elhalt. Egyetlen fiukat *Boldizsárt*, ki 1543. született, igen gondosan nevelték. Reá bizonyára még a bánnak, Ferencnek is gondja volt. Fiatal korát Bécsben és Párisban az udvarban töltötte. Németalföldön Mária magyar királynét is meglátogatta. A külföldön is jó magyar maradt. Braun Rézmán óvári főkapitány azt írta róla a királynak, hogy Batthyány ki nem állhatja a németet. Világlátott, tudomány- és zenekedvelő férfit volt, aki sok könyvet vásárolt, Clusius világhírű botanikus munkáját is támogatta és Beythe Imre fűvészkönyvét revideálta.³³⁶

A Batthyányak tradíciójához híven a római egyházzal Boldizsár is csak nehezen szakított. 1566. jan. 30. a szigetvári hősnek leányát, Zrinyi Doricát (szül. 1550. jún. 22.) vette feleségül, akinek testvérei már korán a reformáció pártjára állottak. Magát Boldizsárt az ismeretlen nevű lelkészek és tanítók kívül főként az özvegy édesanyja s a magyar születésű Pistalotius és Corvinus Illés bécsi orvosok nyerték meg Luther számára. Különösen az orvosok és a nők voltak e korban buzgó térítők, miként Kőrösi Fraxinus Gáspárnak, Nádasdy udvari orvosának, Kanizsay Orsolyának és Nádasdy Annának példája is mutatja.

³³³ Dévay, A tizparancsolat 125. 140. Bunyitai, Eht. Eml. IV. 258. Payr, Soproni Eht. 82.

³³⁴ Takáts S. Régi magyar asszonyok 31. 55. Takáts S. Batthyány né Svethovics Kata. Bpesti Hírlap.

³³⁵ Takáts S. Régi magyar asszonyok. 4. l.

³³⁶ U. o. 39. 129. Takáts S. Rajzok a török világból III. 381.

Anyja, Svetkovics Erzsébet 1568. lelkes szavakkal buzdítja, hogy evang. lelkészt tartson az udvarában. „Adja Isten, írja néki, hogy jó predikátortok volna, akkor az én fiam még az én fiam volna; most nem tudom, kié. Semmi jó ott nincsen, hol az Istennek ígéje hirdetője és hallgatója nincsen. Kérlek az Istenért, tarts egy jó predikátort; meglátod, megáld az Isten magadat, jószágodat és minden marhádát”. És sógornője, Zrinyi Kata is (előbb Thurzó Ferenc, később Forgách Imre neje), ki sürően levelezett vele, bizonyára szintén melegen buzdította az áttérésre. Balkay István veszprémi predikátor 1570. már azt reméli, hogy Batthyány Boldizsár üldözni fogja az új eretnekséget, az unitáriusokat. December 21-én írja neki: „Az eretnekség ideki Magyarországra is kihatott. Először Székesfehérvárott kezdették, melynél az török nagy oltalma lőn és most is oltalmazza”.³³⁷

De a hetvenes években Batthyány Boldizsár már oly buzgó protestáns volt, hogy Liszti János győri püspök alkalmul használván fel három gyermekének csaknem egy napon történt váratlan elhunytát, keményen megfeddi és visszatérésre sarkalja. „Esmérd meg immár Istenedet, írja neki 1575. máj. 8. a püspök, és hadd el az gonosz hitet, kin indultál és kire gonosz, egyebűnnen elfutott és mindeneknél utálatos emberek tanítottak. Ne légy eszesebb atyáidnál és az mostaniaknál, kik ez öszveveszett és sokfelé szakadt, ujonnan támadott gonosz hit hordozóinak helyt nem adnak, hanem az régi jámbor hitben és az anyaszentegyháznak egyességében állhatatosan megmaradnak. Az Uristen az elmúlt esztendőben igen megvere, hertelen csaknem egy nap három szép gyermekedet elvevé. Most ismét világ szerint örömet adott, de féltő, jó bizott uram, hogy ha az Istent post duplicem istam visitationem meg nem esméred, nagyobb történik rajtad. Amaz gonosz Pistalociust hadd el az Istenért”. E szerint Liszti püspök is Pistalocius orvosnak tulajdonítja Batthyány áttérését. A visszaesésről azonban már szó sem lehetett. A r. kath. püspökökkel ugyan továbbra is fenntartá a barátságot, de urodalmaiban már evang. lelkészek voltak, Így Dragonus Gáspár Körmenden már 1575. körül, 1576. ápr. 18. pedig már a jeles Beythe István (előbb alsólendvai és soproni) volt Batthyány lelkésze Németujvárott, aki ettől kezdve egészen 1612-ig, tehát 32 évig működött itt s a Batthyányakat ő térítette át a helvét hitvallásra. Ez azonban csak lassanként és fokozatosan történt, mert Batthyány Boldizsár továbbra is jó barátságban élt a nagy lutheránus Horváth Stansith Gergellyel, Szalonakról 1582. okt. 3. írja ennek: „quod Gretzii (Grácban) Liber Concordiae nullus haberi possit”. Egy ilyennek vásárlását kérte ugyanis tőle. A gráci evang. lelkész Homberger Jeremiás is Batthyány fiának, Ferencnek ajánlotta Viola Martia című urvacsorai könyvecskéjét (Németujvár 1582). És nyomdásza, Manlius János is lutheránus volt.³³⁸

Batthyány Boldizsár 1590. febr. 11. halt meg Rohoncon 47 éves korában. Már előbb is betegeskedett. 1575. jul. 14. Corvinus Illés bécsi orvos oly elixirt küldött neki, melyet Luther Mártonnak orvos fia (Luther Pál) készített, s mely elixir a brandenburgi örgrófot a haláltól menté meg. Özvegye, a kedves, művelt lelkű és rendkívül tevékeny Zrinyi Dórica 30 évvel túlélte. Ő még fiának és unokáinak örvendve 1620. máj. 10. Németujvárott Kanizsai Pálfi Jánosnak a zsinat előtt mondott predikációját hallgatta. Néhány nappal ezután halt meg 70 éves korában. (Sicut inferri solet acervus tritici in tempore suo in horreum: ita plena dierum, dives bonis operibus fidei suae fructibus, ingressa est sepulcrum). Németujvárott Szentháromság

³³⁷ Takáts S. Régi m. asszonyok. 130. Takáts S. A budai basákról. Tört. Szemle 1912. 57. I. Takáts szerint a török az unitáriusokat is pártfogásába vette.

³³⁸ Takáts S. Régi m. asszonyok, 137. Payr S. Sopron Eht. 129. Payr, Flaciánus lelkészek 24. I. Szabó K. Rmk. II. 169. sz.

vasárnapján jun. 14. temették el. Kanizsai akkor Kőszegen Spring Félix chirurgusnál feküdt betegen.³³⁹

Batthyány Boldizsárnak Dórica leányát, Enyingi Török István, Kata leányát pedig 1592. ápr. 19. Széchy Tamás vette el feleségül. De legnagyobb örömmel csüngtek egyetlen fiukon *Ferencen*, aki 1573. jul. 26. született. Apjához méltó patrónus volt ez is. Áldott lelkű édesanyja minden szépet, és jót beleoltott. Kitűnő hadvezér, több nyelvet beszélő művelt férfiú, a költészetet és zenét kedvelő. Évenként két magyar ifjút küld német egyetemekre. Manlius János laibachi száműzött nyomdásznak ő adott először menedékhelyet (1582-84. 1588. és 1595-97.) Németujvárott. 1619-ben Bernhard Mátét, s majd Wecheliuss András könyvnyomtatót hívta meg ugyanide. Pathay István, Beythe István, ennek fia Imre és Kanizsai P. János voltak a kedvelt papjai. Ő még ugyan báró sem volt, de mivel Bocskayhoz át nem pártolt, Rudolf királytól 1605. megkapta a körmendi urodalmat, melyet a kincstár az Illésházy-féle perbe keveredett Kaszaházi Joó Jánostól foglalt el. De vallás dolgában Mátyás főherceg kikötötte Körmendre nézve, hogy Batthyány semmi újítást ne tegyen. („Ne quid in dicta arce bonisque in causa religionis immovet vel immutet, sed jurisdictionem ecclesiasticam suae majestati tanquam regi, et ordinario ejus loci dioecetano salvam et integram relinquere debeat.”)³⁴⁰

Ez a kiváló magyar főúr egy magához mindenben méltó élettársat nyert Lobkovitz Poppel László német-cseh főúrnak teljesen megmagyarosodott leányában, a lutheránus Poppel Évában (E. Török Istvánné nővérében), akivel Dobrán 1607. jul. 16-án kelt egybe. Ezzel Dobra, a zálogjogon bírt Szentgotthárd, Rakicsán és egyéb fálvak is Batthyány Ferenc kezébe jutottak. Poppel Éva nagy hatással volt a férjére, ő vette reá arra is, hogy a harmincéves háború elején Bethlen Gáborhoz átpártolt. A fejedelem 1620. október havában volt Rohoncon, ahol Batthyányék fényes vendégséggel fogadták s a hódolati esküt letették. És vallási téren is Batthyány eszes és jólelkű feleségének a befolyása alatt állott. Ádám nevű fiukat, ki 1609. született, az apa Kanizsaival akarta neveltetni, az anya azonban Zvonarics Györgyöt, a lutheránus püspök fiát hívta meg a fiú mellé preceptornak. Később pedig Serényi György, az áttért kanonok és Neubauer Márton magiszter voltak az evang. udvari lelkészei. Híre volt annak is, hogy Batthyány Ferencet a neje áttérítette az evangélikusokhoz. De ez nem volt igaz. E híre csak azok a halotti predikációk adhattak alkalmat, melyeket a német lelkészek mondtak Batthyány felett, s amelyek ma is megvannak a körmendi levéltárban. De bizonyos, hogy neje kedvéért türelmes volt a lutheránusok iránt. A buzgó főúr is korán 1625. szept. 15. halt meg Szalonokon s nov. 2. temették Németujvárott. Pathay, Kanizsay és még sok lelkész mondott felette gyászbeszédet.³⁴¹

Poppel Éva hű leánya volt evang. egyházának, s ennek érdekeit a kálvinistákkal szemben is megvédte. Beythe István, akit 1585. püspöknek is megválasztottak, az urodalom magyar népességét ugyan majdnem mind átterelte a reformátusokhoz, de a német és részben a horvát ajkuak továbbra is hívek maradtak az ágostai hitvalláshoz. A németek száma különösen a Stájerországból és Ausztriából idemenekült nemesekkel és lelkészekkel növekedett meg, akik ellen II. Ferdinánd már mint stájer főherceg 1598. és később 1625. és 1628. adott ki szigorú rendeleteket. Thury Etele szerint Rudolf király 1600. Batthyányhoz intézett külön rendeletben tiltakozott az emigránsok befogadása és letelepítése ellen, de a buzgó földesúr ennek ellenére is

³³⁹ Takáts S. Rajzok a török világból. III. 110. Barabás S. Zrinyi-levelek II. 100. M. Prot. Eht. Adattár VIII. 74.

³⁴⁰ Draskovich levéltár. Tört. Tár. 1890. Adattár IX. 91. Takáts S. Zrinyi M. nevelőanyja 68.

³⁴¹ Takáts S. i. m. 103. Szilágyi S. M. Nemz. Tört. VI. 286. Payr, Sopron Eht. 268. Payr, Eht. Eml. 186. Adattár IX. 80.

a Lapincs határfolyó völgyének keleti oldalán, azonkívül borostyánkői és szalonaki urodalmaiban adott nekik helyet. Loserth János egyetemi tanár szerint is sokan költöztek át Stájerből Magyarországra. Klesch Dániel kőszegi lelkész szerint, ki a XVII. században többször járt e vidéken, Szalonakon, Pinkafőn, Gyimótfalván és Pergelinben (Pilgersdorfon), voltak ilyen stájer-osztrák menekültek.³⁴²

A vegyes házasságban élő Batthyány pár oltalma alatt így a magyar és német lelkészeknek *vegyes protestáns esperességei* keletkeztek, melyekben kálvinisták és lutheránusok nem a legjobb békességben éltek egymással. Beythe István ref. püspök ref. esperesek alá rendelte az evangélikusokat is, ezek pedig, ha nem szívesen el is mentek a zsinatokra, de eltérő hitnézetüknek sokszor adtak kifejezést. A lutheránusok Poppel Évához, a kálvinisták Batthyányhoz folyamodtak panaszos ügyükben. A buzgó úrnő sokszor emlegette, hogy az ő papjai a sárvári (evang.) püspöktől függenek, de a református vezetők erről hallani sem akartak, s a békesség kedvéért a türelmes lelkű Batthyánné is engedett, bár Kanizsai Pálfi János még 1631. is azzal vádolta, hogy a lutheránus lelkész a turniscai gyülekezetet a Muraközben egyenesen Poppel Éva támogatásával foglalta el. A lutheránus patrona kedvét különben ő a nagy kálvinista is kereste. „Arany Temjénező” című imádságos könyvét (Pápa 1632), melyből ma már egy példány sem található, neki ajánlotta.³⁴³

Beythe mindent megtett, hogy a lutheránus német lelkészeket is megtartsa a református kötelékben. És Kanizsai Pálfi is a németül jól értő Szenczi Molnár Albertet 1613. azért hívta bizonyára Szalonakra, hogy a német evangélikusok szívét magukhoz hajlítsák. De mind hiába. Az ilyen vegyes zsinatokon, hol magyar kálvinisták és német lutheránusok tanácskoztak együtt, könnyen felbomlott a békesség. A szécsényi zsinaton 1613. nov. 11. például az öreg *Mumenius* Dániel, akinek fiát Gergelyt itt avatták fel kukméri lelkésznek és *Müller* Jakab rohonci német lelkész azt vitatták, hogy az úrvacsorát ostyával és nem közönséges kenyérrel kell kiszolgáltatni. S velük szemben Pathay István püspök és Kanizsai Pálfi pápai lelkész több thesissel vitatták az ellenkezőt. Egyes evangélikus lelkészek a reformátusok türelmetlensége miatt el is jöttek a Batthyányak urodalmából. Így például a rothenburgi születésű *Horn* György magiszter, a későbbi felsőpéterfai és balfi lelkész, akit Sartorius János hernalsi lelkész küldött Batthyánnéhoz és ennek nővéréhez Solms (Salm) grófnéhoz s akit a kálvinisták „mivel nem akarta az ő nótájukat énekelni” (deren Liedlein er nicht singen wollte) fizetésének megvonásával már 1615 előtt elűzték.³⁴⁴

1617-ben pedig Pathay ref. püspök panaszolja Klaszekovics István evang. püspökhöz írt levelében: „Vannak most is az én inspectiom alatt német papok, kik kegyelmetekkel egy értelemben vannak.” Ők ezeket, ugymond, békén megtűrik, nem üldözik, nem tesznek úgy, mint Zvonarics Mihály a böi és szentgyörgyi lelkészekkel. És szemükre veti Pathay tovább az evangélikusoknak, hogy Macheropaeus István rohonci horvát papot lövői gyűlésükből kiutasították. Ha pedig, együtt voltak, akkor szenvedélyesen vitatkoztak. Így 1623. aug. 24-én is a szentlőrinci zsinaton Lang Farkas rohonci, Horning (Henning) Joakim szentgerardi (gerersdorfi, németszentgróti), később kukméri pap és a fiatal *Otto* György magiszter, akit most avattak fel Szalonakra, Krisztus testének ubiquitásáról és a manducatio orális tanáról

³⁴² Loesche G. *Gesch. des Prot. in Oest.* 96. 100. Thury E. *Ehker. tört.* 167. és *Prot. Szemle* 300. Loserth, *Zur steiermark. Emigration, Oestr. Prot. Jahrb.* 1917. 71. Klesch D. *A schawniki templom felavat.* 1669. Bártfa 1670.

³⁴³ Thury E. *Ref. Ehker. Tört.* 209. és 223. Szabó K. *Rmk.* I. 625.

³⁴⁴ *Adattár VII.* 142. Payr S. *Sopron eht.* 251.

vitatkoztak; mindegyik fél tételeket állított fel s azokat védte. A jegyzőkönyv szerint Ottho és Horning meg is engedték győzetni magukat.³⁴⁵

Hogy a kálvinisták közé ékelt lutheránusokat megbékítsék, a körmendi zsinaton 1624. máj. 16. Lang Farkas rohonci lelkészt a Rohonc és Szalonak vidékén levő német lelkészek esperesének, Tsangmeister Márk (Caesarianus) szalonaki lelkészt pedig egyháztanácsos presbyternek választották meg. De ezzel sem tudták őket megnyugtatni. Ők mint ág. hitv. evangélikusok külön akartak válni a református egyházkerülettől. S ezért az elszakadásra gondolva (secessionem a nobis meditates, mondja a jegyzőkönyv) 1627. máj. 12. a körmendi zsinatra már nem is akartak elmenni, de Batthyányné Poppel Éva elmozdítás terhe alatt parancsolta meg nekik, hogy ott legyenek. A kálvinisták, amint jegyzőkönyvük mondja, kellő udvariassággal fogadták őket, különösen Langot, Tsangmeister és Keczius János hidegkuti lelkészt. A vitatételeket önként közölték velük, panaszkodtak meghallgatták és a megegyezés ügyében Rayki Imrét küldték Batthyánynéhoz követül, mint ennek belső bizalmas emberét, de mind hiába. Lang Farkas esperes a lelkészavatásnál semmiképpen sem akart a kézrátételben résztvenni, hogy a kálvinista papság megerősítőjének ne látszassék. Ezért ők is megbánták, hogy esperesnek megválasztották. Azt hitték, ezzel kedves dolgot cselekesznek a német lelkésznek s megerősítik a függés kötetékét, de csalódtak, amint az eredmény mutatja. A fentiekén kívül Langgal tartó német evang. lelkészek voltak itt még Borner Péter felsőrönöki, Seffler János rábakeresztúri (szentkereszt), Horning Joakim kukméri, Molitor Mátyás sámfalvai lelkész és mások. Körmenden ugyanekkor tárgyalták Ákosházi Sárkány István kiskomáromi főkapitány levelét is, melyben arról tudósítja őket, hogy „ubiquista antagonistáik” (az evangélikusok) a jövő zsinatukra nyilvános hitvitára fogják őket meghívni. Tehát ők is megbeszélték, hogy mit fognak tenni.³⁴⁶

Ezeknek a felekezeti torzalkodásoknak és a vegyes protestáns esperességnek egy lesújtó hír, a fiatal örökösnek, Batthyány Ádámnak áttérése vetett véget. Ádámot a szülei és nevelője Zvonarics György buzgó vallásos szellemben nevelték. (Egy Machoropaeus György nevű mester is volt a németújvári udvarban, ki a leányokat tanította). De az apa halála után korán a bécsi udvarba s ezzel II. Ferdinánd, Pázmány és a többi főpapok befolyása alá került, akik csábító ígéreteikkel a 21 éves nagyravágyó ifjút már az 1630. év elején át is térítették. Kanizsai 1631-ben írja Pathaynak: „Meggyászoltam ifju patrónusomnak hitegyását, ki egy éve, az esztendő elején sokak példája által indítatva a pápás hitre áttért.” Pázmány e tárgyban többször irt a fiatal Batthyánynak, ki azzal menté magát, hogy a szégyen miatt nem teheti. Erre azután Pázmány tanácsára Bécsben a Hofburgban történt meg az áttérés. Pázmány biztosítja az ifjút, hogy ő is jelen lesz és azonnal grófi rangra fog emeltetni. Mind ez úgy is történt. Batthyány oly hű gyámfia lett a primásnak, hogy ezt 1632. római útjára is elkísérte.³⁴⁷

Batthyány Ádámnak, ki a szigorú kálvinista Kanizsai Pálfi János németújvári püspök-lelkésztől mind jobban elidegenült, áttérése idején két évig egy Lóny Mihály nevű ref. udvari papja volt, aki urának példáját követvén, szintén áttért s ezért 1639. a felsőörsi prépostságot kapta urától jutalmul. Utóbb vasvári prépost, győri kanonok volt s mint soproni plebánus halt meg 1645. okt. 3. Ez a Lóny soproni születésű volt. Családját már valószínűleg a jezsuiták térítették át.

³⁴⁵ Adattár VII. 184. IX. 54. 56. 98.

³⁴⁶ Magy. Prot. Ehtört. Adattár IX. 72. 98. 104.

³⁴⁷ Takáts S. Zrinyi M. nev. anyja 89. Thury E. Ehker. Tört. 208. Adattár III. 71. Prot. Szemle 1903. 300.

János nevű testvére is nemes ember és Chehonius István soproni plebánusnak volt a szolgája. (Kertjök ajtaja a Paprétre nyilott.)³⁴⁸

Az özvegy édesanyjának nagy fájdalmára volt Batthyánnak áttérése, de Bécs hatását, II. Ferdinánd és Pázmány csábításait már nem tudta ellensúlyozni. Hitehagyó főuraink romboló példájának ekkor már igen nagy volt az ereje. Hasonló bánatot okozott Poppel Évának a fia házassága is. Azt szerette volna, ha jó barátjuknak és rokonuknak, Illésházy Gáspárnak szép leányát, Katát veszi el feleségül, akihez a fia is nagyon vonzódott és már az eljegyzést is megtartották. De mivel az ifju ekkor már r. katolikus volt, mint rokonok nem kapták meg a dispenzációt. Pázmány 1630. febr. 16. irt levelében még igéri ugyan, hogy kieszközli a pápai felmentést, de mivel a menyasszony nem tért át, tehát nem is tette meg, sőt ő akadályozta meg a házasságot.³⁴⁹

Eközben Pázmány és az udvar egy bécsi buzgó katolikus udvarhölgyet kötöttek reá az ujdonsült magyar grófra, valami Formantini Wittmann Aurora Katalint. Édesanyjának bánatát Esterházy Miklós nádor is megértette, aki 1631. nov. 10. Nagyszombatból írja a feleségének: „Bottyániné asszonyomat oly akadék találta, akin nem keveset fog busulni, mivel, amint értem, azt a nagy bécsi Hajnal (Aurora) leányt ugyan elvette fia Ádám.” Ezt a dolgot, tehát még a vakbuzgó nádor sem helyeselte. Pázmány itt kétszínű szerepet játszott, mert 1631-ben Poppel Évának még szíves szavakban ajánlja fel szolgálatát s háta megett mégis ellene dolgozott. Az esküvő is Bécsben a Hofburgban volt 1632. febr. 3-án. Az édesanyja annyira szerette fiát és tisztelte az udvart, hogy bár megtört szívvél, de mégis ott volt a lakodalmon. Pázmány és Hajnal Mátyás jezsuita mindent elkövettek, hogy Poppel Évát is fia példájának követésére bírják, hízelt leveleket irtak neki, de mind hiába. Ezért a vakbuzgó papok most éket vertek a fiu és anyja közé. A fiatal férj igazán embertelen módon bánt édesanyjával. Ezt még Esterházy is elítélte és megsokallta. 1633. máj. 29. Poppel Éva Dobráról elkeseredett hangú levelet irt fiának: „Szüntelenül busitasz és kinezol engemet mind hugaiddal együtt... Ne ölj meg búval, hadd éljek, míg az Isten akarja... egy bécsi polgár asszony jobban él az ura halála után énnálamnál. Nem hiszem, hogy világkezedetől fogva valaki olvasott volna egy krónikában, hogy fia anyjával úgy bánt volna, mint te bántál én velem apád halála után.” Csak egy mentsége van fia számára, hogy mind ezt „az ő papja” biztatására teszi.³⁵⁰

És az ily apostatától, aki így tudott bánni az édesanyjával, mit várhattak az elhagyott hit-rokonai? Maga a piarista történetíró, Takáts Sándor is bevallja, hogy Pázmány őt a tulzó hitbuzgóság útjára terelte. A jezsuiták a Batthyány-urodalomban már 1632. külön missziót kezdtek, mintegy 70 községben. Ezek és valószínűleg Lóny Mihály voltak a főtanácsadói. A németújvári templom kulcsát 1633. ápr. 13. a szombathelyi prépost által vétette el. Majd pedig Győri István Kanizsai Pálfi németújvári ref. püspök-lelkészt egy Sankóházán (a Németújvár melletti majorban) a hamis prófétákra is célzó esketési beszéde miatt feljelentvén, Batthyány Ádám 1633. nov. 24. a tiszttartó és várkapitány által üzenté neki: „János predikátort nem akarom tovább Ujvárott szenvedni, sem másutt az én jószágomban. Mert ha itt találom, rosszúl jár.” Most a hívek folyamodtak lelkipásztorukért, de Batthyány dec. 2. Bécsből üzenté nekik: „Mindjárt elmenjen, mert egy varga kurvafi sem tanít engem.” A papok által uszított durva gróf az édesanyjával sem bánt különben. Kanizsai Pálfi püspök dec. 14. költözött el Ujvárról

³⁴⁸ Póda E. A soproni parochia tört. 41. 44. Payr, Sopron Eht. 333. 355. Prot. Szemle 1903. 300.

³⁴⁹ Takáts S. i. m. 123. Hanuy F. Pázmány P. levelei II. 97.

³⁵⁰ Hahnekamp, Magy. Konvertiták 28. Földi F. vasvári prépost és Széchenyi Gy. veszpr. püsp. halotti beszéde. Könyvszemle 1879. 35. és 1891. 231. Tört. Tár. 1900. 56. Pázmány P. levelei II. 214. Takáts S. Zrinyi M. nev. anyja 127. 129.

Pápára, ahol saját háza volt. Batthyány pedig 1634. jan. 9-én adta ki hirhelt rendeletét, hogy urodalmából az összes lutheránus és kálvinista lelkészek 15 nap alatt (tél idején) kihurcolkodjanak. Ez évi ápr. 13. a butorait szállító püspöknek ismét odaüzent Körmendre, hogy „távol járjon onnét, ha egészség kell neki.” Kanizsai erre egy ősz pátriárkához méltó hangon felelt a hitehagyott, embertelen grófocskának. Ilyen nagy úrral való újjvonásra neki sem akarata, sem tehetsége nincsen. Aminemű uri kegyességgel volt ezelőtt hozzá, nem reménylette volna, hogy szíve így megkeményedhessek. „Nemhogy engemet - írja - erőtelen és nyomorult öreg embert fenyegetni kellene, de sőt inkább a Nagyságod Istenben elnyugodott atyjának jó emlékezetét szemei előtt forgatván, azért engemet holtomig Nagyságod kegyes uri patrocíniumja alatt oltalmazni és táplálni méltó volna.” De tudja, hogy önagyságát „némely fondorlók izgatják.” Édesanyjának közbenjárása sem használt semmit. A lelkészeknek ki kellett bujdosniuk. Az 1637. évi országgyűlésen már ott szerepelnek a Batthyány által elkövetett sérelmek, melyek szerint 1633 körül foglalta el a Németújvár, Szalonok és Rohonc várakhoz tartozó helységeken a templomokat és iskolákat, a lelkészeket és tanítókat pedig elűzte. Ekkori pozsonyi szerepléséről jegyezte Illésházy Gáspár e szavakat a naplójába: „Battyáni, aki hitinek sem eleit, sem utolját nem tudja, sok mocskos szókkal illetve nyilván az szegén predikátorokat, mondván hogy kocsissá se fogadja őket, de vala választja.”³⁵¹

Édesanyja Poppel Éva, ki a Zrinyi árváknak, Miklósnak és Péternek gondját is felvette s ezek részéről sokkal több hálát és tiszteletet tapasztalt, mint a saját fiától, az 1640. év végén halt el. Fia pedig továbbra is a jezsuiták tanácsa szerint üldözte a protestánsokat és támogatta a római egyházat. 1639-ben helyreállította a felsőörsi prépostságot és áttért papját Lóny Mihályt nevezte ki ide prépostnak. Németújvárott franciskánus zárdát épített. 1644-ben megszerezte a Königsberg családtól a borostyánkői urodalmat. Ebben azonban szerződés szerint tovább is túrnie kellett az evang. vallásgyakorlatot. Wittnyédy István még 1662. is azért nem akarja Kőszegről Klesch Dániel esperest elbocsátani, mert „félő, ha elmegyén, megromlanak az Bottyáni jószágában levő ecclesiák,” Batthyány Ádám is fiatalon halt meg 1654. márc. 15-én 45 éves korában. Két fia maradt: Kristóf, a hercegi és Pál, a grófi ág alapítója. Neje kilenc évvel később halt el, 1663. évi jan. 9-én. Fiai a borostyánkői urodalomban és a vend gyülekezetekben csak korlátolt vallásszabadságot engedtek az evangélikusoknak.³⁵²

Az 1618. évi református jegyzőkönyv szerint a németújvári esperességhez ekkor Németújvár 3 templomával, Csákány, Szentpéter, Rábaszentmihály, Szentelek, Pusztaszentmihály, Német-szentgrót s még a következő német gyülekezetek tartoztak: Szentkút, Szentimre, Szentkereszt, Tsalling (Zahling, Kiskörtvélyes), Hidegkút, Puksdorf (Bocksdorf, Baksafalva), Kukmér.

S a szalonoki és rohonci külön traktusban (dioecesis): Rohonc, Szalonok, Csajta, Csém, Nárda, Incéd, Eőr, Óvár, Sámfalva, Szentmihály (Petersdorf), Neumarkt (Kethely), Komjáti, Kitzladen.³⁵³

Musay Gergely 1661. évi jegyzéke szerint pedig Batthyány Kristóf és Pál urodalmában, Klesch Dániel kőszegi lelkész esperessége alatt a következő 12 gyülekezet állott fenn: Rohonc, Drumold, Kisládony (Kitzladen), Farkasfalva (Wolfau), Kukmér, Dobra (Neuhaus), Szentilona, Szentmárton, Pusztaszentmihály, Sámfalva, Óvár, Rönök.

³⁵¹ Takáts S. Zrinyi nev. anyja 125. Velics L. A magyar jezsuiták múltjából II. 70. Thury E. Ehker. Tört. 200. 263. 265. Lampe-Ember 378. Debreczeni kvár. Hist. Dipl. Appendix 20. Tört. Tár. 1891. 582.

³⁵² Takáts S. Zrinyi nev. anyja 112. Payr Eht. Eml. 235. Hahnekamp i. m. 29. Prot. Szemle 1903. 301.

³⁵³ M. Prot. Eh t. Adattár VIII. 22. 31.

És a Batthyány Ádám által elfoglalt egyházakat Musay így számlálja fel: Németújvár 3 templommal, Szentmihály, Csatár, Rohonc, Szalonak, Csém, Csákány, Incéd, Csajta, Hodász, Pork, (Burg, Óvár), Szerdahely, Királyfalva (Königsdorf), Hidegkut, Komját, Neumarkt (Kethely An. 1635), Németszentmihály (Gross-Petersdorf), Nárda (Anno 1642), Borostyánkő, Máriafalva, Góbor-falva (Goberling), Felső- és Alsólövő, Marczel, Pinkafő, Ober-Raidling (apud S. Emer. Felsőrönök), Szentkereszt, Bozsok, (Pocsdorf, Poschendorf), Szentkút.³⁵⁴

b) Németújvár és vidéke.

Németújvár (Güssing). A középkorban a Németújvári grófok s 1459 óta Ujlaky Miklós erdélyi vajda tulajdona. Ujlaky Lőrinc halála után II. Lajos 1524. Batthyány Ferencnek adományozta s ezóta állandóan ez a család bírta. A vár helyén bencés kolostor állott, mely II. Géza idejében 1157. épült. A reformáció korában három temploma volt: a magyar vagy kálvinista templom, a Szent Jakabról nevezett német és a Szent Miklósról nevezett horvát templom.

Batthyány Boldizsár, kit Pistalocius 1570. körül nyert meg a reformáció számára, még bizonyára Luther híve volt. A németújvári toronyszobában ma is meg van Luthernek egy régi arcképe, mely őt wartburgi tartózkodása idejéből szakállosan ábrázolja. Csak Beythe István, aki 1676. elején Sopronból jött Németújvárra, térítette át Batthyányi lassan és óvatosan a kálvinistákhoz. De Dragomus Gáspár már Beythe előtt is a Batthyány urodalomban lelkészkedett. Beythe 1612. máj. 3. bekövetkezett haláláig Németújvárott volt a Batthyányak udvari lelkésze. Hogy 1585-ben Hegyfaluban a Nádasdy urodalom evang. lelkészei is őt választották püspöknek, ez csak úgy történhetett, hogy ekkor még lutheránusnak tartották. Sőt Beythe még 1587-ben a csepregi zsinaton sem vallott szint hitvallás dolgában, midőn kánonait ott kihirdette. A vele egy időben szolgált németújvári német és horvát lelkészek közül csak az egy *Volmár* Márk magiszter nevét ismerjük, ki mint osztrák flaciánus 1583 után menekült ide s bizonyára a Szt. Jakab templomában predikált. Egyik zsinaton beszédet is mondott. De miként Beythe írja róla 1593-ban, a nép és előljáróság hálátlan, nem félik Istent és ezt az embert elhanyagolják. Azért akar most máshová menni lelkésznek vagy tanítónak. Beythe Nádasdy urodalmában keresett a számára helyet, de mégis megmaradt Batthyány oltalma alatt és Szalonakon kapott új állomást.

Beythe idejében működött Németújváron a laibachi *Manlius* János nyomdász is (1582-84. 1588. és 1595-97), akivel Beythének a nagy hitviták idején szintén meggyült a baja. Manlius is lutheránus volt, ezért írja Beythe 1599-ben az Igaz Mentségben: „Mind könyvnyomtatókkal összejegyzettek vagytok, az amint él az áruló, tudja az maga nyughatatlan lelkiismereti. Beythe István mentette azt meg az haláltól mind feleségével össze és az jótéteményért ez az hálaadás.”³⁵⁵

1610 körül *Macheropaeus* György „honestarum artium studiosus” oktatta a németújvári udvarban a leányokat s arra kérte Batthyányi, hogy külföldi akadémiára küldje. A püspöknek háza is volt Ujvárott „a belső városban a kalastrom előtt”. Leányát Katát Marusics Mátyás főporkoláb vette feleségül. A város jegyzőkönyvét 1612-1711. magyarul, 1712-1745-ig pedig németül írták. A tulnyomó magyar név mellett németek és horvátok (Doktorics) is vannak benne. Németújvári születésű volt az 1631. felavatott Podrianics Mátyás pinnyi evang. lelkész.

³⁵⁴ Payr Eht. Eml. 147. 156.

³⁵⁵ Adattár VII. 72.

Beythe püspök halála után a fia Beythe Imre (1612-1624) volt a németujvári magyar lelkész. 1625. és 1626-ban pedig Kanizsai Pálfi Jánost hívta meg Batthyány Ferenc és Poppel Éva ugyanide. Az urvacsorát ostya helyett kenyérrel Kanizsai osztotta ki először Németujvárott 1627. ápr. 4. husvét napján. A német és horvát lelkészek sorából csak Hory Márton (1616), Naybertus Péter (1618) és a frank származású *Winter* Vilmos 1623. (a Szent Jakab templomban) és Pomperics Mihály (1618-ig Szentmiklós templomába) és Tüskeszergyörgyi Mihály (1618. ad S. Nicolaum in N. Ujvár, meghalt 1627. ápr. 24.) neveit ismerjük. 1613-ban Szenczi Molnár Albert is átjött ide Szalonakról a Batthyány-könyvtárt rendezni. Naplójában írja: „Gyurkó öcsémme vitettünk Ujvárba az úrhoz. Felhántam, kiraktam a bibliothekát”. Ennek maradványai most a ferenciek értékes könyvtárában őriztetnek. A németujvári tanítók közül Sági Tamás ismeretes, ki 1627. Pápáról jött ide. 1639-ben egy Márton nevű rektora volt Németujvárnak, kit a jegyese, Völcssej Hanna (de Eadem) az evangélikusok bozsoki gyűlésén bepanaszolt. A prot. lelkészeknek Batthyány Ádám áttérése után kellett menekülniök. Winter Vilmos még 1636. is Batthyány Ferencné birtokán (talán Dobrán) volt predikátor s titokban Felsőkarinthiában Schwarzenberg gróf birtokán nagy sokaságnak predikált, 2000 embert meggyónatott, két esketést végzett s egy gyermeket keresztelt. Magasabb rendűek is parasztruhába öltözve hallgatták. Frissach, St. Veit, Klagenfurt, Villach, Feldkirchen stb. városokban nyomozták, de lovának hátrahagyásával elmenekült. 1649-ben Turkovics Mátyás volt Szent Miklós templomában a lelkész.³⁵⁶

Körmend. A középkorban Ellerbach Bertold és János tulajdona volt, akik 1496. Erdődy Bakócz Tamás egri püspöknek adták el. (1500-ban egy rövid időre Széchy Miklós és Tamás is zálogban bírta.) Így került az Erdődyek birtokába Monyorókerékkal és Vörösvárral együtt. Erdődy Péter 1551. Tarnóczy András kapitánynak adta el ismét a várat és várost. Ennek özvegye Kercheny Borbála (Kerhen vagy Kerecheny) 1556. Nádasdy Tamás nádorral levelezett. Fiának tanítója Gergely mester már valószínűleg protestáns volt. I. Ferdinánd 1561. biztosította Kercheny Borbálát, hogy Farkas és Katalin nevű gyermekeivel együtt megvédi őket Körmend birtokában. Ugyanekkor lakott Körmenden *Horváth Stansith* Márk, Szigetvár volt parancsnoka. Fia Gergely, a magyar lutheránizmus egyik legműveltebb és legharciasabb képviselője, Körmenden 1558. aug. 1-én született. Édesanyja, Porkoláb Hahóti Krisztina volt, kinek halála után († 1559. márc. 25) az apa Bajnai Bóth Erzsébettel kelt egybe. Horváth Márk 1561. aug. 13 s folytatólag aug. 21. itt Körmenden írta végrendeletét s kívánsága szerint még ez év nyarán Németujvárott temették el tisztességgel. Horváth Gergelyt Körmenden a szülei már evangélikusnak nevelték. Atyja Szigetvárott jó viszonyban volt ugyan Szegedi Kis István református püspökkel, de a lutheránus Nádasdy Tamáshoz is szoros barátság fűzte.³⁵⁷

Hogy Horváth Stansithék meddig laktak Körmenden, azt nem tudjuk. Tarnóczy András özvegye a várat a toronnyal együtt 1562-ben 13.000 forintért ismét az Erdődy családnak adta vissza, amelynek tagjai közül Erdődy Péter horvát bán buzgó evang. volt. Truber Primus horvát lelkész Laibachból 1562. júl. 19. írja róla: „Der Herr Peter Freiherr von Eberau und Kaisersberg, der Ban ist gut evangelisch, hält sich ganz christlich mit den evangelischen kroatischen Priestern”. Fia Tamás, szintén bán, akit Draskovich zágrábi püspök azonban már

³⁵⁶ Takáts S. Zrinyi M. nev. anyja 89. Borovszky S. Németujvár protokolluma. Századok 1900. 172. Payr, Eht. Eml. 72. Fejérpataky L. A németujvári ferenciek könyvtára. M. Könyvszemle 1883. Dézsi L. Szenczi M. Albert naplója 62. Adattár VIII. 12. 20. és 24. IX. 54. 60. 77. 94. 104. Thury E. Ehker. tört. 243. Loserth, III. CXI. 911. 913. Ker. jkv. II. 179.

³⁵⁷ Tört. Tár 1907. 551. Sziklay-Borovszky, Vasvármegye 60. Weber S. Horváth St. Gergely 22. 29. Földváry L. Szegedi Kis István 147. 176.

visszatérített, 1595-ben örök áron eladta Körmendet Kaszaházi Joó János szeptemvirnek. Az Erdődyek ezután már csak Monyorókeréken és Vépen igazgatták a protestánsok sorsát. Erdődy Kristóf 1612. Thurzó György leányát vette feleségül. Sz. Molnár Albert is jelen volt a lakodalmon.³⁵⁸

Joó János az Illésházy-féle perben 1605. jószágvesztésre ítéltetett és Rudolf király 1606. júl. 6. Körmend várát és városát Batthyány Ferenc főlovászmesternek adományozta. Ez időtől fogva bírták a Batthyányak. (Vasm, mon. 60.)

Körmend lakói is először az ágostai hitvallást követték s csak később tértek át a református egyházba. Egyházi emberei közül csak Dragonus Gáspárt ismerjük, aki már 1576. előtt is Körmenden volt lelkész, innen jött Sopronba, hol hat évig volt magyar és horvát lelkész, 1582-ben Draskovich György győri püspök és kancellár mellett vállalt világi hivatalt s 1586-88. ismét Körmenden volt lelkész az Erdődyek idejében. 1587. febr. 16. Körmenden irt és a soproni tanácshoz intézett levelét mint „sacrae theologiae. professor” írja alá. Ebből és 1591. Monyorókeréken nyomtatott pasztorálisából (Speculum theologorum et concionatorum) arra következtethetünk, hogy Körmenden a lelkészi pályára készülő érettebb ifjakat is tanított. De azért külön szervezett körmendi főiskoláról - amint Thury Etele teszi - nem beszélhetünk.³⁵⁹

Dragonus utódai Beythe István hatása alatt a csepregi kollokvium után Kálvinhoz pártoltak át s ettől kezdve csak magyar református lelkészeket találunk itt. 1612-ig a püspök fia, Beythe Imre volt a körmendi lelkész. Utóda Nemesnépi Dániel, aki itt csak 1613. kezdte az urvacsorát ostya helyett kovászos kenyérral kiszolgáltatni. 1614-1619-ig Alsólendvai Péter esperes volt a körmendi lelkész. 1620-ban Kötél Miklós s mellette a tanító Imrefi Mihály. Kötél Miklósnak 1626. Batthyánné Poppel Éva kívánságára kellett eltávoznia, aki őt (talán részegsége miatt) semmiképpen sem akarta megtűrni. Szentgyörgyi János jött a helyébe Mezőlakról.³⁶⁰

Vasdobra. (Neuhaus). Régi község a stájer határon. Régi várrom van a határában. A XVI. század elején a Széchy, Salm és Lobkovitz Poppel családok tulajdona volt. Salm Gyula és Széchy Margit leányát, Magdolnát Lobkovitz Poppel László vette feleségül, aki cseh csapatokkal jött Magyarországra s nejével kapta Dobra, Szentgotthárd és Trencsén urodalmát. Leányával Lobkovitz Poppel Évával pedig Dobra is Batthyány Ferencre szállott. Poppel Évának már a szülei is buzgó vallásos emberek voltak. Szalaszei György muraszombati lelkész nekik ajánlotta Avenarius imádságos könyvét (Sicz 1593). És Poppel Lászlóné Salm Magdolna Dobrán 1597. okt. 25. kelt levelében kéri fel dr. Zimmermann Vilmos gráci superindendent a birtokán levő templomok és iskolák meglátogatására. Ebből is kitűnik, hogy Dobrán és vidékén a lelkészek lutheránusok voltak. És Batthyánnénak Dobra kedves tartózkodási helye volt özvegységében is. A két Zrinyi fiú, Miklós és Péter is többször voltak itt nevelőanyjuknál. Poppel Éva és szülei sokszor adtak menedékhelyet Dobrán a Stájerországból kiűzött lelkészeknek. Így Osius gráci lelkész is 1599. Salm Magdolnához menekült. E miatt Rudolf király 1600. meg is intette őt.³⁶¹

³⁵⁸ Elze Th. Primus Trubers Briefe 193. Dézsi L. Szenczi M. Albert naplója.

³⁵⁹ Thury E. Dragoni G. és a körmendi főiskola, Prot. Szemle 1895. 309. 319. és Századok 1889. 215. Payr, Sopron eht. 129. l.

³⁶⁰ M. Pr. Eht. Adattár VII. 116. 140. 153. VIII. 43. 73.

³⁶¹ Takáts S. Zrinyi nev. anyja 9. l. Payr S. Jeszenszky János tragédiája. Ev. Ehi Élet. 1917. 197. Loserth, Akten und Korresp. II. 246. 651. 778. IX. 87. 108.

Első lelkészeit nem ismerjük. Az 1599. évi adójegyzék szerint a dobrai evang. lelkész (concionator) 1 forintot, az 1601. évi szerint pedig 50 denárt fizetett. 1607-ben a hartbergi plebánus hivei is Dobrára jártak Poppelné papjához az urvacsorát venni. Szenczi Molnár Albert 1610. említi, hogy Dulcis Catharinus marburgi tanár hazánkban a Thurzó és Batthyány családnál volt nevelő. Az iglói születésű Jankó János, a család udvari papja 1615 körül küldi meg Poppel Évának azt a halotti beszédjét, melyet Henckel Lázár gazdag bécsi kereskedő felett tartott. Ezt a Jankót Poppel Éva 1634. hívta meg Dobrára s még az 1652. évi eh. látogatáskor is itt volt. Levelezett ezenkívül még Porsius Sámuel és Viator Márton lelkészekkel. Porsius az a Sámuel lehetett Dobrán, kiről azt jelentik, hogy predikátor, de írődeáknak adja ki magát és a magyar lázadásban való részvételre izgatta a parasztokat, hogy ismét minden lutheránus lehessen. A stájer rendek még kevéssel 1619. előtt is egy Chaericus Joakim nevű predikátort tartottak Dobrán elég jó fizetéssel. Stájerországból ide hozták a gyermekeket kereszteltetni. Schwamberger János a murecki bíró is 1626. híte miatt Batthyánynéhoz Dobrára menekült.

Dobrán és Németujvárott volt evang. udvari lelkész (concionator aulae Bottyanianae) *Serényi* György, a hozzánk 1620. áttért szombathelyi pap és kanonok, ki előbb légrádi lelkész volt és 1631-ig tartózkodott a Batthyányak udvarában. Később mint kerületi főjegyző volt kövesdi és czeni lelkész. Kis Bertalan püspök pedig még 1639-ben is Bozsokon az osztrák *Neubauer* Márton magisztert (Velsensis Austriacus) avatta fel Poppel Éva udvari lelkészének Dobrára. (Ker. jkv. II. 20. 177.) Lehetséges, hogy az a Horn György lelkész is, kit a kálvinisták nem tűrtek meg, Dobrán szolgált. Itt lehetett továbbá a fentebb említett Winter Vilmos is. Batthyányné 1629-ben s bizonyára már előbb is Stájerországból kiűzött evangélikusokat fogadott be. Valamint menedékhelyet adott ő a Morvából kiűzött új keresztyén (anabaptista) iparosoknak is.³⁶²

Férje halála után Dobrán nagy udvart tartott. Az 1635. évi összeírás szerint öt „Freyle”, két „Jungfrau” 9 nemesasszony és 10 nemes magyar ifjú élt itt Éva asszony költségén. *Pál* mester volt ezeknek a preceptoruk és *Blasik* Henrik a német iskolamesterük. Batthyánynéhoz menekült 1631. egy fiatal Dichrichstein is. Mint Dichrichstein kardinális írja, „a szegény lélek most is ott az ördög torkában van.” Ide menekült Austerlitzből Pozsonyon át két Kaunitz kisasszony is. Itt talált menedéket Gallér Eszter is, Radmansdorf Károly anyósa. 1640. márc. 2-án a dobrai hívek az ekkori predikátorról (*Neubauer* Mártonról) jelentik: „Némelyek az itt való városi uraimék közül azt mondják, hogy lassan predikál, némelyek pedig azt mondják, hogy gyors az imádkozásban és nem értik meg.” 1640. márc. 6-án bizonyos „Paulus K. exul Christi” (talán *Pál* mester, ki 1635. volt Dobrán), írja neki levélben, hogy különféle helyeken 12 évig élvezte védelmét és támogatását. Most az evang. papokat elűzték (a fia Ádám), tehát becsületes bizonyítványt kér Éva asszonytól, hogy másutt kereshesse meg kenyerét. Dobrán is. bizonyára Poppel Éva halála után szűnt meg az evang. vallásgyakorlat.³⁶³

Dobrához tartoznak: Liba, Malomgödör (Mühlgraben), Tauka, Tótlak (Windisch-Minihof, temploma török mecset volt, földesurai a Szapáryak voltak), Békátó (Krotendorf), Velike (Welthen), Felsőstrázsa (Oberdrossen), Borisfalva (Vanersdorf?), Szentmátyás, Gyanafalva, Kolch, Rábaszentmárton.³⁶⁴

³⁶² Adattár VII. 105. 107. Sz. Molnár A. napl. 340. Takáts S. Zrinyi M. nev. anyja 26. Loserth III. 439. 716. 726. 779.

³⁶³ Takáts S. i. m. 26. és 121. Loserth III. 868. 897.

³⁶⁴ Az 1834. 1844. 1853. és 1903. évi Névtárak.

Szentgotthárd. Régi cistercita apátság székhelye, melyet III. Béla 1183. alapított. A felette való fővédnökséget Zsigmond királytól a Széchyek szerezték meg, akik azonban felettébb visszaéltek vele. I. Ferdinánd parancsára Széchy István csak 1527. adta ki az apátság javait. (Régebben több falu, Saár, Monyorókerék is ehhez tartozott.) De a király 1540. szept. 29. már ismét Széchy Tamásnének (második férje Thurzó Elek) Ormosdi Székely Magdolnának s leányának Margitnak, Salm Miklós nejének adományozza. 1550-ben Betha János, Miksa király híres természettudósa volt a szentgotthárdi apát, 1556-ban pedig a magyar születésű Achácz Miklós (később soproni plebánus). De már a következő évben ismét Széchy Tamás leánya, Margit, limbachi evang. grófné, Salm Miklós gróf neje foglalta el fegyveres erővel s ettől fogva 1675-ig ismét a Széchyek bírták, Pázmány Péter hiába igyekezett azt Poppel Éva kezéből visszaszerezni.³⁶⁵

A Széchyek már korán elfogadván a reformációt, Szentgotthárdra is bizonyára evang. lelkeszt hívtak. Salm Miklós és Széchy Margit már buzgó evangélikusok voltak. Az a Szentgotthárdi Gáspár, aki 1550. nov. 7. mint szántói lelkész ajánlkozik Révay Ferenc nejének Paxy Annának az evangélium hirdetésére, bizonyára már innen való volt. És az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint is „Szentgotthárd oppidum” evang. lelkésze (concionator) 1 forint évi adót fizetett. Szentgotthárd lelkészei is evangélikusok lehettek, miként a dobraiak, mert a kálvinista gyűlésekre nem jártak el. Thury Etele Szentgotthárdot egynek veszi Szentgerarddal s e szerint Horning Joakim szentgotthárdi később kukméri lelkész jelen lett volna 1623. aug. 24-én a szentlőrinci zsinaton. Ez azonban tévedés, mert Szentgerard Németszentgróttal azonos.³⁶⁶

Kukmér. Már az árpádházi királyok idejében is virágzó község volt. A régi r. kath. templom helyét ma is „Kircheck” dülőnek nevezik. Az „Alte Warte” nevű dülő pedig őrhely volt. Nagy Lajos 1345. évi határszabályozó okmánya ma is megvan a község birtokában. A reformáció korában Batthyányak voltak a földesuraik. (Vasm. mon. 62.)

1613-ban az öreg *Mumenius* Dániel volt a kukméri német lelkész, aki nov. 11. és 12. jelen volt a reformátusok szécsényi zsinatán, hol az úrvacsorának ostyával való kiszolgáltatását védte Pathay István református püspökkel szemben. Egyetlen érve az volt: minden ami lisztből és vízből süttetik, igazi kenyér; az ostya így süttetik, tehát igazi kenyér. A vita eldöntését végre is az „igaz egyházra” bízta. Fiát, Mumenius Gergelyt Pathay ugyanitt avatta fel Puksdorffra (Baksafalvára) lelkésznek, ki később Szent Annán szolgált.³⁶⁷

Az öreg Mumenius helyébe Pathay 1618. nov. 1. a szentlőrinci zsinaton *Kindl* Jánost avatta fel Kukméra, a következő évben azonban már *Somerauer* János itt a lelkész, ki 1623. Óvárott (Burg) volt hivatalban. 1624-1627. pedig már *Horning* Joakim volt a lelkész, aki a pápistáktól tért át hozzánk, 1622. aláírta evang. szimbolikus könyveinket, 1623. a kálvinisták úrvacsorai tanát fogadta el s 1627. mégis el akart tőlük szakadni.³⁶⁸ Horning Hegyfalun 1622. e szavakkal írta alá az Egyesség Könyvét: „Ego Joachimus Horningius, olim in coeno latitans Pontificio, jam vero caput exinde felici, laus Deo ter opt. max. omine extrahens, huic Libro Concor. nomen meum dare ac me inscribere ultro citroque volui.”

³⁶⁵ Bunyitay, Eht. Eml. III. 492. Vas megye mon. 282. Pázmány P. levelei.

³⁶⁶ Deák F. Magyar hölgyek levelei 130. Bunyitay i. m. V. 430. 471. Adattár VII. 105. 107. IX. 54.

³⁶⁷ Adattár VII. 142. 144. VIII. 29. IX. 54.

³⁶⁸ Adt. VIII. 20. 53. IX. 54. 61. 98. Eht. Eml. 68.

Kukméron Batthyány Ádám áttérése után is találunk evang. lelkészeket. Az 1647. évi országgyűlés ugyanis a 90 templom között Kukmér és Újlak (Neusiedl) templomát is visszaitélte. De 1646 után a lelkészek már nem jártak el a kálvinisták gyűléseire s az evang. püspök által avattatták fel magukat. 1652. Musay püspök volt itt egyházlátogatáson. A jegyzőkönyv szerint a templom messze a mezőn épült Gerisdorf vagyis Német-szentgrót felé. Itt volt lelkész a soproni születésű Schiller György, akit Musay Gergely Szakonyban 1654. jún. 10-én avatott fel Kukméra. 1666. máj. 26-án Lanius Fleischhacker Andrást (ki egy év múlva Meggyesre távozott), 1667. jún. 15. pedig M. Richter Kristófot, a volt kőszegi rektort avatta fel a püspök ugyanide. Musay 1661. évi jegyzékében Kukmért a Batthyányak urodalmához és a M. Klesch Dániel kőszegi lelkész esperessége alá tartozó gyülekezetek közé sorozta.³⁶⁹

Kukmérhoz tartoznak: Hárspatak (Limbach), Újlak (Neusiedl), Újtelep (Neustift), Kiskörtvélyes (Zahling), Orbánfalu (Olbendorf), Szentelek (Siegersbach) stb.

Kiskörtvélyes (Zahling). Régi szép román stílusú temploma van és harangja a XV. századból való. 1618-1624. Szekol Fülöp volt a német lelkésze, aki rendszerint ott volt a reformátusok zsinatain. 1647. pedig Musay evang. püspök avatta fel Czallingra a csehországi Kuttenebergből való Petrasek Jánost. Az 1650. évi panaszlevél szerint Bokor György és Nyirő Gergely, Batthyány tisztjei 300 forint büntetés terhe alatt parancsolták meg, hogy lelkészüket elbocsássák. Bauer Jánost is 1653. ide és Királyfalvára avatták fel, (in eccliam Königsdorfensem, alias Zailingensem).³⁷⁰

Szentelek (Stegersbach). A Strém patak mellett. 1616-1619-ig Stansics Péter volt a lelkésze. 1616. nov. 2. a szentlőrinci zsinaton erkölcstelen élete miatt elítélték, de 1618. feltételesen visszafogadták. Pomperics Mihály csémi, Fisinay György incédi és Vinicsa János rohonci horvát lelkészek jótálltak érte.³⁷¹

Pusztaszentmihály (St. Michael). Lakói ma is jobbára németek. Az 1601. évi adójegyzék szerint már evang. lelkésze volt, ki 1 forint adót fizetett. 1618-19. Visnyác Mátyás, 1624. pedig Vunicza János volt a lelkésze, kik a református zsinatokat látogatták. Az 1647. évi országgyűlés a 90 között P.-Szentmihály templomát is visszarendelte. De azután evang. lelkészek szolgáltak itt. Ilyen volt *Gubanóczi* Tamás 1650 körül, ki félév múlva Asszonyfára távozott. Musay püspök, midőn 1652. eh. látogatáson volt itt, elrendelte, hogy lelkészt hívjanak, mert az állása üresedésben volt. Musay 1661. már az evang. anyaegházak közé sorolja. Francsics János még 1669. nov. 2. is evang. lelkészt kér Pusztaszentmihályra Fekete István püspöktől; kaptak is egyet *Stork* János személyében, akivel azonban még 1673. is sok bajuk volt.³⁷²

Rábaszentmihály. Rátót közelében. Lakói magyar- és németajkúak. 1618-1619. Körmendi Mihály, 1623-24. Bakos János volt a lelkészüik, kik még a reformátusok gyűléseire jártak. Kanizsai Pálfi János 1631. évi levelében panaszolja, hogy a rábaszentmihályi egyházat „a lutheránusok pártoskodó keze nem épen egyenjoguság alapján tőlük jogtalanul elragadta”. Vas megye „kétszínű” főispánját (Nádasdy Pál grófot) vádolja e miatt. Kis Bertalan püspökkel Esterházy Miklós nádort is felkeresték ez ügyben 1631. a tarcsai savanyúvízen. De mind hiába. Bizonyára Poppel Éva akarata is belejátszott ebbe. Evang. lelkészei voltak 1630. Zdanensis

³⁶⁹ Payr, Eht. Eml. 88. 96. 97. Sopr. Eht. 416.

³⁷⁰ Adattár VIII. 22. 31. 53. IX. 61. Vasm. mon. 56. Payr, Eht. Eml. 82. Ker. jkv. 347. 393.

³⁷¹ Adattár VIII. 22. 26. 29. 53.

³⁷² Adattár VII. 106. VIII. 22. 31. 53. IX. 61. Egyetemes levéltár I a 7, 123. 159. 173. 193. 199. 201. 207. Ker. jkv. II. 433.

Mihály, 1632. Sutoris Mihály. 1642-1646-ig a Telekesről való Hegyi Ádám, akit Kis Bertalan püspök Egyházaskövén 1642. márc. 19. avatott fel Rábaszentmihályra. 1651-ben Horváth György lelkészt találjuk itt. 1655-ben pedig Sági Györgyöt, akit ekkor alesperesnek is megválasztottak Regini Márton szécsényi főesperes mellé. (Győr megyében is volt ilyen nevű anyagyülekezetünk.)³⁷³

Baksafalva. (Bocksdorf, Pukstorf). 1618-ban Mumenius Gergely volt a lelkésze, akit Pathay István 1613. nov. 12. Szécsényben avatott fel. Ugyanez 1624. mint Szent Anna (ad S. Annam) lelkésze említették. Musay Gergely püspök 1652. Puxdorf, Oberndorf és Majus Petersdorf községekben is tartott egyházlátogatást. (Adattár VII. 142. VIII. 22. 29. IX. 54.)

Némethidegkút. (Kaltenbrunn). Szintén a Batthyányak urodalmában. 1618. és 1619. Tillesius vagy Tilisch Boldizsár volt Hidegkúton a lelkész. Számára a stájer rendek 1619. márc. 16. kértek helyet Batthyány Ferenctől. Utána 1624. Grumer (Grunner) Jakab s 1627. Keczius János volt Hidegkút lelkésze, kik még a reformátusok zsinataira jártak el. Keczius még 1627. eltávozáskor, a kedvéért idejött stájer hívek is elhagyták Hidegkutat. Musay szerint Batthyány Ádám Hidegkútról is elűzte a lelkészt. Az 1650. évi panaszlevél szerint Bokor és Nyirő, a gróf tiszttartói 300 forint büntetés terhe alatt parancsolták meg, hogy lelkészüket 3 nap alatt elbocsássák. Fisztrovich György püspök 1665. még Hidegkútra avatta fel Eckhart Keresztély magisztert.³⁷⁴

Királyfalva (Königsdorf). Régi falu a stájer határszélén. Ma Körtvélyes (Eltendorf) filiája. Musay a Batthyány Ádám által elfoglalt gyülekezetek közé sorolja. De a XVII. század második felében is több lelkésze volt u. m. a löbensteini születésű Bauer János Erhard (Variscus), 1653. a linczi születésű Goldl Gergely 1654. a sziléziai Arelából való Glauck Benedek 1665. Gerber Sámuel 1666. és az osztrák Offenhausenből való Weiszbeck János 1668. (később pozsonyi lelkész). Több filia tartozott hozzá (et adjunctae), ezek közt bizonyára a mai *Körtvélyes* anyagyház is. (Eht. Eml. 88. 89. 95. 96. 98. 150. Ker. jkv. 393. 433.)

Rábakeresztúr. (Heiligenkreuz, Sancta Crux, Szentkereszt, a ref. jkv. Keresztúrnak mondja.) Régi nagy község. Stájerország felől ez volt az első nagyobb postaállomás. Ennek temetőjében hantoltatta el Montecuccoli a szentgotthárdi csatában elesett törökök egy részét. Pathay István püspök 1616. a neuburgi Richárdy Mihályt avatta fel ide, ki még 1620. is itt volt. 1623-1627. pedig Seffler János volt a keresztúri lelkész. Később evang. lelkészei voltak. Az 1646. évi büki zsinaton is Balogh Miklós, akit Kis Bertalan püspök 1631. Szentivánfálvára avatott fel, mint rábakeresztúri lelkész említették.³⁷⁵

Felsőrönök (Ober-Radling apud S. Emericum). Nagy falu a gráci vasút mellett. Valószínűleg azonos a református jegyzőkönyvekben említett *Szentimrével*. 1618-1625-ig a Meissenből való *Borner* Péter (Limensis vagy Haynensis Mysnicus) volt a lelkésze, aki 1625. tanuként szerepelt a Graul Ernhold, szentkúti lelkész ellen való perben. Ez még a reformátusok gyűléseit látogatta, jóllehet Csepregen 1616. máj. 5. Klaszekevecs István püspök avatta fel és a Concordiae Formulát is aláírta. Az 1652. évi egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint a Szent Imréről nevezett templom ekkor már a r. kath. birtokában volt s *Häuszler* Mihály nevű lelkészüket magánházaiban predikált. 1653. nov. 11. a röjtöki zsinaton Musay püspök avatta fel Rönökre *Witthanius* Mihály (Biberaco-Svevus) német lelkészt. 1657. jun. 12. pedig a

³⁷³ Adattár VIII. 22. 30. 31. 52. IX. 50. 61-64. 79. 96. 97. Thury E. Dtúli ref. ehk. t. 208. I. Payr, Eht. Eml. 79. 132. 148. Ker. jkv. II. 20. 30. 33. 55. 202. 360. 438.

³⁷⁴ Adattár VIII. 22. 31. 53. IX. 61. 98. Payr, Eht. Eml. 95. 150. Loserth III. 726. 789. Ker. jkv. 347.

³⁷⁵ Adattár VII. 157. VIII. 31. 52. 73. IX. 54. 61. 98. Payr, Eht. Eml. 72. 132.

nagygeresdi zsinaton az erdélyi *Benedicti* Györgyöt. Musay ezt is a Batthyány Ádám által elfoglalt egyházak közé sorolja.³⁷⁶

Szentkút (ad Fontem Sacrum, Heiligenbrunn). Musay püspök ezt is Batthyány Ádám által elfoglalt gyülekezetnek mondja. A lelkésze 1618-19. *Summerauer* Kristóf volt. Bizonyára testvére a pergelini lelkésznek Summerauer Jánosnak s mindketten evangélikusok. 1624. pedig *Graul* Ernhold volt a szentkúti lelkész, aki a németújvári lelkészek vetésébe is bele vágta a sarlóját s oly garázda magaviseletű és összeférhetlen volt, hogy kartársai a németújvári német paplakból éjjeli időben, midőn Batthyány Ferenc kis fiának, Gábornak temetése alkalmából voltak együtt, kidobták és megverték. Németújvárott 1625. júl. 1. volt ez ügyben gyűlés, ahol Lang Farkas rohonci esperes is kemény vádakkal illette Grault és súlyosan megbüntették.³⁷⁷

Rábaszentmárton. Régi német község, ma Vasdobra szórványhelye. Földesurai a Batthyányak (Poppel Éva) voltak, de református lelkészt ide nem hoztak. Az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint ekkor már evang. lelkész volt itt. A Concordia-könyv aláírói közt 1615. Dravecz Ferenc, 1648-ban Benkovitz Márton említetnek mint szentmártoni lelkészek. (De lehet, hogy ezek a muraközi vagy kemenesalji Szentmártonból valók.) 1629. máj. 19-én Batthyányné Poppel Éva Loscher Mátét hívta ide lelkésznek (ad S. Martinum in confiniis Styriae trans flumen Raab in inferiori Trosen), aki még az 1652. évi egyházlátogatáskor is itt volt. A körmöcbányai Praetorius Henriket Musay püspök 1657. jún. 14. már bizonyára Rábaszentmártonra (ad S. Martinum) avatta fel s még 1661. is a meglevő anyaegyházak közé számítja.³⁷⁸

Németszentgrót (Gerersdorf, S, Gerardus). Kukmér közelében. Régi kolostor nyomaival és savanyúvíz forrással. A plébánia levéltárában régi okmányok, könyvek és krónikaszerű feljegyzések. 1618-ig Homoki Lukács volt itt az első ismert nevű lelkész, akinek azonban már a következő évben távoznia kellett. Homokinak Szentgróton sok baja volt. Pomperics Mihály csémi lelkész 1618. bepanaszolta a szentlőrinci zsinaton, hogy alaptalanul vádolta őt bujtogatással és ellene való áskálódással. És ugyanitt Beythe Imre németújvári esperes is perbe idézte, hogy az ő megkerülésével folyamodott egyenesen Pathay püspökhöz. Homokinak ugyanis a szentgróti hívei nem fizettek a kellő időre, e miatt akart elmenni, sőt azzal is fenyegetődött, ha más alkalmas helyet nem rendelnek neki, áttér az ellenfélhez (ad adversarios, a lutheránusokhoz vagy r. katolikusokhoz) E miatt nyilvánosan kellett az eklézsiát és az esperest megkövetnie. Homoki innen Kethelyre (Neumarkt) távozott, ahol jobban megbecsülte magát. Utána Homing Joakim jött Szentgrótra (S. Gerardus), aki a „pápastaság fertőjéből kiszabadítván magát”, 1622. aláírta a Liber Concordiae hitvallási iratait s csak ezután nyert állást a Batthyányak urodalmában. Itt 1623. Lang Farkassal együtt vitatkozott az ubiquitas és a manducatio orális felett. A ref. jegyzőkönyv szerint ellenfelei meggyőzték s a reformátusokat kérte, hogy imádkozzanak érte, hogy az igazság megismerésében mindvégig megmaradhasson. Horning innen Kukmérra távozott s 1627. már ismét azok közt volt, kik a kálvinistáktól el akartak szakadni. Az 1647. évi országgyűlés által visszaitélt 90 templom között Németszentgrót is visszakapta a magáét.³⁷⁹

³⁷⁶ Adattár VIII. 22. 31. 51. IX. 54. 78. 98. Payr, i. m. 65. 88. 150. Ehlátog. jkv. 1652. Ker. jkv. 407. 457.

³⁷⁷ Adattár VIII. 22. 31. 52. IX. 60. 77. Payr, Eht. Eml. 61. 150.

³⁷⁸ Payr, Eht. Eml. 64. 83. 91. 147. 149. 150. Ehlátog. jkv. 1652.

³⁷⁹ Adt. VIII. 22. 26. 27. 29. 53. IX. 54. 56. 61. 98. Vasm. mon. 75. Payr, Eht. Eml. 68.

A református jegyzőkönyvek a németújvári esperességhez számítják még Csákányt (lelkésze 1627. Latinides Jakab), Szentpétert és Szent Annát is.

c) Rohonc és Szalonok vidéke.

Rohonc. A középkorban a Németújváriak, Rohonciak és Garaiak birtoka volt. Az 1463. és 1491. évi egyesség értelmében Rohonc is Ausztriához csatoltatott és csak 1648. került vissza Kőszeggel együtt. Mátyás idejében a szalonaki Paumkirchner András pozsonyi gróf birta Rohoncot is, kit III. Frigyes német császár Grácban 1471. álnokul megöletett. 1477-ben még Pesnitzer Ulrik volt Rohonc és Szentgotthárd ura, 1478-ban pedig Mátyás király a porosz Margenwerder Jakab királyi főpattantyusnak adományozta Rohoncot. Mátyás halála után ismét a Paumkirchnerek, Vilmos és György birtokába került. II. Ulászló 1504. Erdődi Bakócz Tamás érseknek adományozta. A Batthyányak a XVI. század első felében, talán Németújvárral egy időben (1524) kapták meg. 1558-ban Nádasdy Tamást Léka várába beiktató okmányban Batthyány Ferenc már mint Rohonc ura említetik s az ő nevében Sybrik, Pyllók, Salamon és Hof János nevű jobbágysai voltak jelen. A rohonci kastély kápolnájában a padok még a XVII. századból valók.³⁸⁰

Rohonc első protestáns lelkésze a pápai születésű *Pathay* István volt, aki itt 1573-1585. működött. Vele egy időben 1585. *Rohrer* Kálmán fláciánus lelkész is itt volt, ki előbb 1581. Sércen (Gschiess) hirdette tanait. 1591-ben pedig *Dragonus* Gáspár volt a rohonci lelkész, aki mint ilyen írta alá a csepregi kollokvium jegyzőkönyvét, de szimbolikus könyveinket nem írta alá. *Dragonus* előbb Körmenden, 1576-82. Sopronban, 1586-88. ismét Körmenden s azután Rábahídvégen volt lelkész. Rohonci papsága idején nyomatta ki Monyorókeréken „*Speculum theologorum*” című pasztorálisát. Hogy meddig volt itt, azt nem tudjuk. 1596-ban azonban már *Báthay* István volt a rohonci lelkész, ki 1584-96. Kőszegen szolgált s a fláciánusok ellen küzdött. Báthay 1597. évi márc. 18-án Rohoncról írt Reczés és Thokoics csepregi espereseknek egy igen goromba levelet. Báthay mint esperes halt meg itt 1599-ben. 1596-ban valami Dominus Martinus is volt Rohoncon Báthay mellett (talán rektor vagy német pap), akinek Beythe levelét szintén megküldötték.³⁸¹

Az 1601. évi adójegyzék szerint Rohoncnak ekkor két lelkésze volt, kik 4 forint évi adót fizettek. Sőt három papot is találunk Rohoncon, akik magyarul, németül és horvátul predikáltak. 1612. és 1613-ban ismét *Pathay* Istvánt találjuk itt, most már mint püspököt, aki időnként Szalonakra is átrándult a patrónusa mellé. 1613. dec. 2-től 1614. július haváig *Szenczi-Molnár* Albert volt a magyar lelkész, aki Szalonakról jött át ide. Jó dolga volt, de nyugtalan természetével nem tudott megszokni és Komáromba sietett tovább. Midőn Molnár 1614. nov. 1. ismét látogatóban volt Rohoncon, akkor itt egy *Dalmata* nevű lelkészt említ. Ugyanekkor 1613-1618. *Müller* Jakab volt a rohonci német lelkész, ki már a szécsényi zsinaton 1613. nov. 11. az urvacsorai ostya felett vitatkozott a reformátusokkal s a vita végén gondolkodási időt kért. A horvát lelkész pedig *Macheropaeus* István volt, akiről *Pathay* ref.

³⁸⁰ Chernel, Kőszeg tört. II. 23. Thirring G. 205. 211. Vas megye mon. 188. 189. Sopron vm. tört. II. 643. 645. és Bruckner Gy. Burg Rechnitz, Oberwarther Zeitung 1899. 47. sz.

³⁸¹ Prot. Szemle 1895. 313. 321. Thury E. Ehker. tört. 143. Payr, Eht. Eml. 45. Fabó A. Beythe István 67. I. Adattár IX. 93. Wilfinger 17.

püspök 1617-ben panaszolja, hogy az evangélikusok nem bocsátották be lövői gyűlésükbe (1615).³⁸²

1618-ban már Vinicsa János a horvát lelkész, Müller helyébe pedig *Lang* Farkas következett, aki 1623. aug. 24. a szentlőrinci zsinaton az ubiquitas és manducatio orális tanát védte Horning Joakim német-szentgróti és Ottho György szalonaki lelkészekkel együtt. Langot 1624. Körmenden a német lelkészek esperesévé is megválasztották, hogy jobban magukhoz fűzzék. Lang mint esperes 1625. a Graul szentkúti lelkész ellen való perben nagyon szigorúnak mutatkozott. De a kálvinistákkal egyházkormányzati téren sem akart közösségben maradni. 1627-ben már egyenesen elszakadásra gondoltak. Poppel Éva már elmozdítással fenyegette meg őket, ha a körmendi zsinatra (1627. május 12-14) el nem mennek. Megjelentek tehát, de Lang a lelkészavatásban nem akart kézrátevással részt venni, hogy látszat szerint se legyen a kálvinista papság megerősítője. Erre azután a magyar lelkészek is megbánták, hogy esperesnek választották (Adt. IX. 54. 60. 83. 72. 77. 98. 109.)

Lang még 1627. is rohonci lelkész és esperes volt, aki mellett mint horvát lelkészt 1628-ban *Suttak* Mátyást találjuk. Ez utóbbit evang. püspök avatta fel s 1612. mint belicai lelkész írta alá szimbolikus könyveinket. Őket is bizonyára Batthyány Ádám üzte el az áttérése után. Batthyány 1633. a rohonci tizedet is erőszakosan elvette anyjától Poppel Évától, holott ez Dallos Miklós győri püspöktől vette azt bérbe 1000 forinton. A rohonciak 1650. panaszkodtak, hogy a plebánust kell fizetniök és az alispán az 1647. évi törvény értelmében nem jelöl ki helyet templomuk számára.³⁸³

Lang Farkas 1652. Musay püspök egyházlátogatásakor pergelini lelkész volt s 1663. szept. 27. Kőszegen 77 éves korában fejezte be küzdelmes életét. Reá vonatkozólag érdekes feljegyzések vannak a kőszegi anyakönyvben. E szerint Lang Farkas frank földön (in Franken) Steinach városában született 1586. Atyja Lang György pékmester volt. 1607 óta Wittenbergben tanult s 1611. itt avatták fel lelkésznek. Ladendorf, Niederleiss, Wurnitz, Preinkirchen, Niedergreitzenstäden és Hankenberg községekben lelkészkedett Ausztriában, Magyarországon pedig Rohoncon. Német-szentmihályon (vagy Felsőpéterfán, Petersdorf) és Pergelinben (Pilgersdorf) összesen 53 évig. Kilencszer küldték száműzetésbe, ennyiszor és tűzvész miatt még háromszor veszté el mindenét. Négyszer nősült, mindannyiszor özvegyet vevén feleségül.³⁸⁴

A rohonci evangélikusok ezután Bozsokra jártak a szomszédba istentiszteletre, ahol házat is vettek. Az a *Petrasek* Dénes, aki 1646. mint bozsoki lelkész vett részt a büki zsinaton és az 1652. évi ehlátogatáskor a brassói *Schwarz* Péter (habitans in arce Bosok), akit Musay püspök 1648. febr. 11. a bozsoki (Szt. Józsefről nevezett) alsó templomban avatott fel, *Danielis* János József magiszter, aki a szakonyi gyűlésen 1655. jun. 8. mint rohonci lelkész (communitas Rohoncz) írta alá hitvallási iratainkat, már Bozsokon predikáltak. Danielist Banovicen Kalinka Joakim püspök avatta fel és 1659. már Kőszegen volt lelkész.

Az oltári szent edényeket is 1633. Rohoncról Bozsokra vitték, ahonnan Nemescsóra s majd Kőszegre kerültek. A rohonciak ezeket a XVIII. század végén a levéltárukban levő okmány szerint vissza is követelték. (Ziermann L. közl.)

³⁸² Adattár VII. 106. 142. 144. 184. VIII. 22. 24. 26. 29. 31. 52. 53.

³⁸³ Adt. IX. 109. Eht. Eml. 62. Takáts S. Zrinyi nev. anyja 128

³⁸⁴ Seregély B. Gesch. des obereisenburger evang. Seniorates. Ev. Glocken 1919. 31. l

1660-61-ben *Laymar* Antal volt a rohonci lelkész, akit Musay püspök 1658-ban Bunyára avatott fel. Ez ellen Klesch Dániel kőszegi lelkész mint esperes 1661. márc. 8. a kőszegi zsinaton kemény vádakát emelt, ú. m.: 1. Az 1660. évi ker. gyűlésre megidézett, nem jelent meg. 2. Az esperest és egyházlátogató társait nem akarta ilyenekül elismerni és befogadni. 3. A püspököt és esperest tolvajoknak nevezte egy neki meg nem ítélt tallér miatt. 4. Azt mondta, hogy a mi törvénykezési kánonaink nem egyeznek meg a szentírással. 5. A körlevelet pápista katonával nyitva küldte az esperesnek, ennek tilalma ellenére. 6. Urnapját (*festum corporis Christi*) a tilalom ellenére megünnepelte. (A németkereszturi lelkész is megtette ezt.) 7. Bunyára és Bozsokra szóló meghívó levelét ő maga írta meg. 8. Egy jegyespárt kihirdetés nélkül esketett össze. 9. Egy másik párt szükségből (*propter periculum morae*) egyszer s mindenkorra hirdetéssel nem akart összeesketni s e miatt a pápistákhoz mentek és át is tértek. E vádak súlya alatt, úgy látszik, el is hagyta Rohoncot, illetve Bozsokot. (Ker. jkv. 503.)

A rohonciaknak a bozsoki részbirtokos, Ákosházi Sárkány János, egerszegi alkapitány bizonyos évi fizetésért adott oltalmat. Radovány Gáspár és Koszorus Péter bozsoki lakosok két zsellérhelyen épült házukat Batthyány Kristóf gróf főgenerális engedelmével 1663. aug. 5. adták el a rohonci evangelica religion levő német uraiméknak. A rohonci evangélikusok a bozsoki alsó kastélybeli uraknak évenként 80 munkást szoktak adni az oltalomért, de mivel késedelmesen és rendetlenül szolgáltatták be a munkásokat, Ákosházi Sárkány János kapitány 1667. ápr. 24-én husz forintot fizettetett magának a lelkész és tanító megoltalmazásáért. A szájhagyomány szerint az alsó templomba jártak a rohonciak.³⁸⁵

Bozsok (Poschendorf). Régi község, mely a XIII. században Szent Vid várához tartozott, a XIV. században pedig a Szalókyaké volt. Két régi kastélya is volt, felső és alsó. Az utóbbit állítólag még Mátyás király adományozta a Sibrik családnak. A templom mellett egy zárdája is állott, melyet a kurucok romboltak szét. A reformáció korában a Batthyányok voltak itt a földesurak, de a Sibrik és Ákosházi Sárkány családnak is voltak itt részbirtokai. Az evang. patrónusok közül különösen Szarvaskendi Sibrik István volt igen buzgó, ki 1646. részt vett a püspök választó büki zsinaton. Hideghet és Abrahamidest Sibrik udvari papjainak mondja a jegyzőkönyv és Schwarz Péter is a várban lakott. 1637-ben *Hidegh* Mihály, 1640. *Abrahamides* Dániel, 1646-ban *Godi* Imre, (a hozzánk áttért szanyi plebánus és győri kanonok) volt a bozsoki lelkész. A rohonciak német papjai közül pedig Petrasek Dénes 1646. és Danielis János magiszter 1655. predikáltak Bozsokon. 1639. nov. 22. és 1648. febr. 11. kerületi gyűléseket is tartottak itt. És mint fentebb láttuk, még 1667. is volt itt evang. lelkész és tanító.³⁸⁶

Rohonc vidékén lehetett valahol horvát lelkész az a Svetics György is, aki Isztriában született, Paduában tanult, Consul István társaságában prot. műveket fordított horvát nyelvre s mint flacianus lelkész 1581. „Prediger bei Herrn Butjani in Pölland” volt. (Elze Th. Primus Trubers Briefe 191.)

Szerdahely. Régi magyar falu (Zerudahely). A középkorban Szent Vid várához tartozott. Régi templomának tornya az itteni vár egyik tornyából készült. Földesura a Batthyány és Sibrik család volt. Szerdahelyi lelkész volt már 1596. *Rőjtöki* András és 1628. *Musich* Pál, aki 1618. még a sopronmegyei Szentandrásan lelkészkedett. Musay püspök Szerdahelyet is a Batthyány

³⁸⁵ Payr, Eht. Eml. 89. 203. E. Nagy O. A győri ev. ehk. tört. 48. Sárkány J. mint egerszegi alkapitány 1670. a feleségét, Toros Katalint, ki 14 évig Batthyány Kr. főkapitány kedvese volt, megölte. Pauler, Wesselényi és társai I. 370.

³⁸⁶ Vasmegye mon. 26. Payr, Eht. Eml. 76. 78. 83. 131. 133. 145. 203.

Ádám által elfoglalt anyagyülekezetek közé sorolja. Ma mint szórványhely Nemescsóhoz tartozik.³⁸⁷

Városhodász (Hodiss). Régi község a rohonci urodalomhoz tartozott és Batthyányak voltak a földesurai. Bruckner Győző ennek a községnek nevét a mellette volt „hódászó tótól” származtatja s régi lakóit magyaroknak mondja. Az 1601. évi adójegyzék szerint már protestáns lelkésze volt, ki 1 forint évi adót fizetett. 1619-1624-ig a neuburgi születésű *Scheffler* János volt a hodászi lelkész, akit Pathay István ref. püspök Körmenden 1619. aug. 24. avatott fel. Az erről kiállított oklevél szerint a felavatást vizsgálat előzte meg s esküvel kötelezte magát annak a hittudománynak hirdetésére, melyet a magyar egyházak a helvét és angol egyházakkal együtt (cum Helveticis et Anglieis) vallanak. Scheffler 1624. Rábakereszturra távozott és 1627. a többi német lelkésszel együtt ő is el akart szakadni a kálvinistáktól. Vogel Tivadar jött a helyébe, aki 1625. mint tanu szerepelt a Graul szentkúti lelkész ellen való perben. Hodászról is bizonyára Batthyány Ádám üzte el a lelkészt.³⁸⁸

Csajta (Schaehendorf). Horvát község. Az 1601. évi adó jegyzék szerint már prot. lelkésze volt, ki 1 forint évi adót fizetett. 1618. és 1619-ben *Kötél* Miklós a lelkésze, aki egyszersmind kerületi presbyter is volt és 1620. Körmendre távozott. Lehetett itt evang. lelkész is, mert Musay püspök a Batthyány Ádám által elfoglalt gyülekezetek közé sorolja. (Adattár VII. 106. VIII. 22. 29. 52. 73.)

Incéd. (Dürnbach). Horvát község. Ide Huberg Menyhért már 1575. egy Dissinger Jeremiás nevű (később flacianus) lelkészt hozott, akit Königsberg Kristóf 1576. hívott meg Pinkafőre. Az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint már protestáns lelkésze volt. *Tisinai* György 1618-1627. lelkészkedett a gyülekezetben. 1620-ban a németújvári zsinaton Richardi Mihály rábakeresztúri lelkészt azzal vádolta, hogy megtépdeste a szakállát, amiért ezt szigorúan meg is büntették. Innen is Batthyány Ádám üzte el a lelkészt. Édesanyját, Poppel Évát ez a gróf azzal vádolta, hogy egyik réjtjétől eltiltotta az incédi jobbágyokat. Erre felelte neki anyja Szentgotthárdról 1634. máj. 1-én: „Az eltiltás ugyan nem igaz, de kinek mi ellene benne? Hiszen szabad vagyok én az enyimekkel. Elhittem én, hogy nem az incédiiek mondták teneked azt, hanem az te papod.” Udvari papjai izgatták őt az édesanyja ellen is.³⁸⁹

Csém (Schandorf). Régi horvát község. 1612. Szilágyi Istvánt, a későbbi muraszombati lelkészt találjuk itt, akit sógora Sz. Molnár Albert nov. 12. meglátogatott (Napló 58.) 1613-ban az volt a panasz, hogy Runits Gergely nárdai lelkész Csémen ostyával (idololatríca hostia) szolgáltatta ki az úrvacsorát. 1618. és 1619. Pomperics Mihály, 1628. pedig Veniczai János volt a lelkésze. Musay szerint ezt is Batthyány Ádám foglalta el 1634. Az 1647. évi országgyűlés a 90 között Csém templomát is visszarendeli. Ekkor már evang. lelkészei voltak. Ilyen *Gubanóczi* Tamás 1651-ben, ki veszedelem idején ment át Asszonyfalvára s Musay püspök 1654. emiatt felelősségre is vonta és visszarendelte Csémre. 1658-ban *Szmodics* Mihályt avatták fel csémi lelkésznek.³⁹⁰

Dozmat. Régi község. Földesura a Niczky, Szluha és Palásthy család volt. 1628-ban az erdélyi származású Jorani János volt a kálvinista lelkésze, ki 1627. avattatott fel Rádócra. 1629-ben áttért hozzánk, aláírta szimbolikus könyveinket és Czirákra kapott lelkészi meghívót. 1632.

³⁸⁷ Vasm. mon. 103. Adattár VIII. 13. Payr, Eht. Eml. 55. 129. 137. 150.

³⁸⁸ Adattár VII. 106. VIII. 49. 54. IX. 60. 78. 98.

³⁸⁹ Adattár VII. 104. 106. VIII. 22. 29. 52. 73. IX. 54. 60. 100. 109. Takáts S. Zrinyi nev. anyja 129. Raupach, Presbyt. 25. Payr, Flác. lelk. 27. 30.

³⁹⁰ Adattár VII. 146. Vili. 24. 26. 52. IX. 109. Ker. jkv. 359. 433. 466.

nov. 24. a Palástthyak kértek lelkészt Dozmatra és a kerület Witkovics Jánost rendelte oda, akit aug. havában még Illésházy Gáspárnak ajánlottak igen szép kísérő levéllel. Witkovics nem fogadta el a meghívást, emiatt kizárták az egyházkerület tagjai közül s Dozmatra Skriba János ládonyi lelkészt küldték helyettesül. 1646-ban Tephlolien János volt az evang. lelkésze. 1647-ben Palástthy Péter dozmati jobbágyának, Takács Györgynek házassági perét tárgyalta a kerület. Musay 1661. Godi Imre kőszegi lelkész esperességéhez sorozta.³⁹¹

Nárda (Naring). Régi horvát község. Runics Gergely nevű lelkésze 1613. ostyával szolgáltatatta ki Csémen az úrvacsorát és idegen vetésbe vágta a sarlóját, emiatt megbüntették. Runics még 1624. is Nárdán volt, 1628-ban azonban már Kelcz Mihály az utóda. Musay jegyzéke szerint Batthyány Ádám ezt a gyülekezetet 1642. foglalta el.³⁹²

Csatár (Alsó- és Felső, Oberschilding). Régi horvát község. Földesurai a Niczkyek és Batthyányok voltak. Musay szerint ezt a gyülekezetet is Batthyány Ádám foglalta el. (Payr, Eht. Eml. 150. Vasm. mon. 16.)

Óvár (Pinkaóvár, Burg). A Pinka mellett a Vashegy tövében. Régi román stílusú temploma van s még a Mátyás korabeli várkastély romjai is láthatók. Régi neve Tolvajvár és Hollókő volt. A tatárjárás idején elpusztult vár romjait 1244. a Csém nembeliek kapták meg. A XV. században az Óváriak, Paumkirchnerek, 1465. rövid időre a Káldyak s ismét a Paumkirchnerek bírták. Majd összeolvadt ezeknek szalonaki birtokával s ezzel együtt szállt a Batthyányokra. Az 1601. évi adójegyzék szerint már evang. lelkésze volt, ki 1 forint évi adót fizetett. 1638. és 1619. Sturm János volt a lelkésze, 1623. és 1624-ben pedig az a *Summerauer* János, aki 1610-ben mint pörgölini (pilgersdorfi) lelkész írta alá a Liber Concordiae könyveit s 1618. kethelyi (neumarkti), 1619. kukméri lelkész volt. Óvárnak mai nap is egy 1628-ból való szép művű ezüst kelyhe van. Batthyány Ádám 1634. ezt a templomot is elfoglalta, de az 1647. évi országgyűlés a 90 templom között visszarendelte. Az 1652. évi ehlátogató jkönyv szerint 1649 óta *Schnab* Márton volt a lelkésze, ki előbb 9 éven át Pomogyon tanító, 1651 óta pedig Csáván lelkész volt. 1659-ben *Pinder* András volt a lelkésze, akit Musay Gergely püspök 1655. Röttfálvára (Rattendorf) avatott fel s mint ilyen írta alá szimbolikus könyveinket. Pinder közös lelkésze volt Óvárnak és Sámfalvának. 1659. aug. 30. bevádolta M. Stechanor Pál plebánust (ecclesiae Grasdorfiensis et Schützensis), hogy rosszul informálta Batthyány Kristóf főkapitányt és a sági (talán inkább czáki) filiát, mely 30 év óta az óvári anyaegyházhoz tartozott, el akarja foglalni; közölni kell tehát a gróffal, hogy Ságón a bíró, az esküdtek és a község előkelőbb tagjai mind ágostai hitvallásuak s a katolikusok sem kívánnak a plebánushoz csatlakozni. (Bruckner Gy. szerint Chak (ma Czák) és Guar nevű régi faluk tartoztak a rohonci urodalomhoz.) Óvár 1661-ben Sámfalvának a filiája volt, de nem akartak rendesen fizetni a lelkésznek. A büki zsinat ezért Klesch Dániel kőszegi esperest küldte ki hozzájuk, hogy az 1652. évi egyházlátogatáson tett intézkedéseket végrehajtsa.³⁹³

Sámfalva. (Hannersdorf). Régi német község. Dombon épült és kőfallal kerített régi szép templomának egy része a XIII. századból való román stílusú, a másik része pedig a XV. századból való gótikus. A szentély bordái, gerincei, az ablakok bélélete és szárai s az ajtó foglalatai égetett agyagból (terracotta) valók. Földesurai ugyanazok lehettek, mint Óváré.

³⁹¹ Adt. IX. 95. 96. 109. Ker. jkv. 61. 285. Payr, Eht. Eml. 70. 133. 146.

³⁹² Adattár VII. 146. VIII. 22. 29. 52. 73. IX. 54. 60. 109. Eht. Eml. 150

³⁹³ Vasm. mon. 78. Thirring, i. m. 206. Adattár VI. 157. VII. 106. VIII. 29. 52. IX. 53. 60. Payr, Eht. Eml. 61. Hist. Dipl. App. 44. Zsilinszky III. 448. Ker. jkv. II. 510.

1601-ben az adójegyzék szerint már Sámfalvának is volt protestáns lelkésze. 1616-ban a kálvinistákhoz áttért r. kath. papot, *Artner* Andrást választották meg Sámfalvára, aki nov. 2. a szentlőrinci zsinaton iszonyú átkozódással mondott le előbbi hitéről. Elismeri, hogy az Antikrisztus táborában nevelték s miseénekléssel kevesbítette Krisztus érdemét s a halottakat hívta segítségül; mind ezt tudatlanságból vagy félelemből s lelkiismerete ellen nyereség vágyból cselekedte; de most a helvét hitvallást fogadja el, erre esküszik, s ha mégis elhagyná, Istennek minden átkát hívja ki maga ellen. Még 1619. is Artner volt a sámfalvai lelkész, 1624. azonban már *Fromm* Vilmos, 1625-ben *Fronholz* Sámuel, aki tanuként szerepelt a szentkúti lelkész perében és szintén jelenvolt Batthyány Ferenc kis fiának a temetésén. 1626-ban pedig *Molitor* Mátyást, a szalonaki tanítót avatták fel sámfalvai lelkésznek, ki 1627-ben is itt volt.

Batthyány Ádám az áttérése után 1634. ezt a gyülekezetet is elfoglalta, de az 1647. évi országgyűlés a 90 templom között Sámfalváét is visszarendelte. Nádasdy Boldizsár és Szeghy János kiküldött biztosoknak erről szóló és Sámfalván 1647. máj. 2. kelt levele megvan az egyetemes levéltárban. (Közölt a. dr. Szolár F. Ev. Lap I. évf. 22. sz.) 1659-ben a fentebbi *Pinder* András volt Óvár és Sámfalva közös lelkésze. 1661-ben Óvár Sámfalva filiája volt, de nem akart rendesen fizetni a lelkésznek. A бүki zsinaton ebben az évben Sámfalva azt kérte, hogy évenként minden hónapban horvát predikáció is legyen náluk. De a kerület úgy határozott, hogy ez eddig sem volt szokásban, ezután se legyen. Az őriszigetiek sem engedik meg, hogy fizetett papjuk (Bokáni Ádám) rendesen átjárjon hozzájuk horvátul predikálni. Ha időnként egyszer-kétszer átmegy, az ellen nem szólnak. De fáradtságáért a hallgatók fizessenek neki, ne a helyi lelkész. Musay püspök 1663. az erdélyi Ravaszdról származott *Scheucker* Jánost avatta fel sámfalvai lelkésznek.

Úgylátszik, a buzgó evang. Rindsmaul családnak is volt birtoka Sámfalván. A régi templom szentélyének jobb oldalán van ugyanis Rindsmaul György Albrecht lovagnak, a Friedberg melletti Bärenegg és Frauenheim urának († 1654) és nejének († 1649) két sírköve. Stájerből vagy Ausztriából menekült buzgó evang. család volt ez. Rindsmaul Farkas Albrecht báró (Freiherr) nejével Neidegg Mária Katalinnal 1677. ápr. 26. Sopronban kelt egybe s itt keresztelték tíz gyermeküket.³⁹⁴

Városszalona (Schlaining). Régi német község. Ősi szép vára már a XIII. században a Németújváriaké, 1371-ben a Csornaiaké (Kanizsayaké), a XV. században a Tömpék családé; 1446. pedig III. Frigyes római király és osztrák herceg adományozta Paumkirchner András német lovagnak, ki 1450. a várat ujjaépítette és kibővítette. Ez építette a gót stílusú szép templomot s e mellé a pálosok zárdáját, mely utóbbinak már csak a romjai láthatók. Paumkirchnert álnok módon III. Frigyes fogatta el Grácban és kivégeztette 1471. Életnagyságú reliképe és epitáfiuma ma is megvan a várudvarban. Halála után a vár és urodalom női ágon állítólag ismét a Kanizsayak és Ujlakyak kezébe került s Batthyányi Ferenc horvát bán csak ezek után kapta meg 1524. körül. Batthyány Boldizsár és neje Zrinyi Dórica 1560. körül már gyakran laknak Szalonakon is.³⁹⁵

Batthyány, mint fentebb láttuk, 1582. okt. 3. Szalonakról írta Horvát Stansith Gergelynek, a buzgó lutheránus szepesi alispánnak, hogy a Liber Concordiae, melyet vele akart megvétetni, Grácban nem kapható. Tehát Batthyány Boldizsár már 1582. foglalkozott Grácban vallási kérdésekkel s ekkor még az ágostai hitvallástól nem idegenkedett, mert hiszen az első ismert

³⁹⁴ Vasm. mon. 93. Thirring i. m. 207. Adattár VII. 106. 157. VIII 29. 52. IX. 53. 60. Payr, Eht. Eml. 61. 90. 95. Egyet. lev. I. a 7. függ. 4 a. Ker. jkv. 510. Gamauf II. 413.

³⁹⁵ Vasm. mon. 107. 189. 191. Thirring i. m. 211.

szalonaki lelkész is *Krull* Lénárd, ki már 1580. írta alá az *Einfältig Bedenken* című apológiát, evangélikus volt, sőt fláciánus, miként az ekkori borostyánkői, pinkafői, felsőlövői és kiczlédi lelkészek nem különben.³⁹⁶

Hírneves fláciánus volt a második szalonaki lelkész, *Volmar* Márkus magiszter is. Ez a frankok földjén (a Rajna mellékén) született. Tübingenben tanult s 1572. Castell grófságban Weissenbrunnban avatták fel wiesenhaidi lelkésznek. 1576. már fláciánizmus miatt kellett menekülnie. Egy ideig a Rajna mellett bizonyos Sickingen adott neki menedéket s vándorlásában Opitz Józsuával ismerkedett meg, ki őt az osztrák fláciánusoknak ajánlotta. Így került 1579. Rueber Kristófnak, János atyjának birtokára Michelhausenba s földesurának Puxendorf nevű várában heves vitát kezdett az egyházlátogató Backmeister theol. tanárral. Mint szenvedélyes fláciánus több munkát is írt s összeférhetetlensége miatt Rueber is 1583. elbocsátotta. Így került át Ausztriából hazánkba, ahol legelőször Németujvárott tűnik fel. Hogy mikor jött ide, nem tudjuk. De ismerték a kerületben, mert a még külön nem vált protestánsok zsinatán (in synodo nostra), talán az 1587. évi csepregi zsinaton még az evang. Szentgyörgyi Gábor is hallotta Volmar beszédét. Beythe István püspök 1593. szept. 2. írt levelet az érdekében. Szentgyörgyit kéri, hogy Nádasdy urodalmában szerezzen neki lelkészi vagy tanítói állást, ahová már előbb vokációja is volt; akkor nem ment el, de most ő maga akar eltávozni, mert a nép és az előljáróság hálátlan. „Kiváló műveltségű férfit - írja róla Beythe - aki az ifjúságnak is hasznára lehet és a nyelvekben is meglehetősen jártas”. Volmar azonban mégis megmaradt a Batthyányak urodalmában, de Németujvárról, úgylátszik, még 1593-ban Szalonakra költözött át s itt halt meg 1595. márc. 12. mint szalonaki német lelkész. Ime a magyar kálvinisták mellett még igen heves fláciánus papot is találunk. Kiválóságát a kortársak is elismerték, mert Kanizsai Pálfi János a nagy papok között Volmar halála napját is feljegyezte: „M. Marcus Volmarius, pastor Qermanicus ecclesiae Szalonakiensis. Anno 1595. in festo Gregorii”.³⁹⁷

1601-ben a szalonaki lelkész évi adója 2 forint volt. 1612-ben a keresztesi *Strotsch* Mihály itt a német lelkész, aki ágostai hitvallásának ismerte el magát és aláírta szimbolikus könyveinket. Ugyanekkor Pathay István volt Szalonakon a magyar lelkész, akit mint ilyen választottak meg Kőrmenden 1612. jún. 19. az első dunántúli református püspöknek. Püspöki meghívó levelét is Pathay 1612. okt. 10. még Szalonakról bocsátá ki. Különben ő 1612. és 1613. felváltva, hol Rohoncon, hol Szalonakon tartózkodik a szerint, amint Batthyány Ferencék változtatták lakóhelyüket, mignem 1613. őszén Veszprémbe költözött.³⁹⁸

Pathay ösztönzésére Batthyány, a buzgó patrónus, *Szenczi Molnár* Albert személyében egy németül is tudó kiváló lelkészt akart szerezni németajkú jobbágyság számára. Meghívta tehát levélben és Molnár 1612. nov. 11. a köveskúti zsinaton, ahová Novilius Róbert tudós belga ifjút is magával hozta, valamint Rohoncon is először csak körülnézett s midőn Batthyány neki foglalóul és utiköltségre 200 forintot, az akkori időben szokatlan nagy összeget adott, először visszament Marburgba a családjáért és csak 1613. ápr. 28. érkezett meg Rohoncon át Szalonakra. Félévet töltöttek itt, Pathaynak Veszprémbe való távozása után pedig dec. 2-án Rohoncra költöztek át. Batthyányék mindenképp kedveskedtek a nagy tudósnak. Poppel Éva többször meglátogatta és megajándékozta őket, sőt egyszer fiuknak, a kis Jánoskának maga vitt új ruhát s abba maga öltöztette fel. De azért Molnárné, Ferinari Kunigunda asszony, egy

³⁹⁶ Payr S. Fláciánus lelkészek Magyarországon 24. 27.

³⁹⁷ Payr, Fláciánus lelk. 33. Raupach, Presbyterologia 195. Fabó, Beythe István 54. Adattár IX. 93.

³⁹⁸ Adattár VII. 106. Payr, Eht. Eml. 62. I. Fabó, Codex Dipl. 60 s köv. Adattár IV. 54. VII. 115. 117.

marburgi tanár leánya (aki Luther családjával is rokonságban állott,³⁹⁹ s akinek első férje, Vietor Konrád a zsidó nyelv iránt való szeretetből Mózes vallására tért át és Tesszalónikába szökött) mint városi leány nem jól érezte magát Szalonakon, Rohoncon és Molnárt is másfelé vont a nyugtalan természete. Batthyányi az 1614. év nyarán egy 4 lelkészből álló küldöttség kérte meg, hogy bocsássa el őt Komáromba. Így elmentek, de a kalandos életü nyugtalan tudós papi család Komáromban sem maradt tovább három hónapnál. Szalonakon és Rohoncon mégis egy évig és két hónapig kitartottak, Batthyány tehát azt a célt, amelyért Molnárt Szalonakra hívta, nem érte el.⁴⁰⁰

1618. nov. 3. *Bidmann* Istvánt avatta fel Pathay szalonaki német lelkésznek, 1623-ban pedig az eslingeni *Otho* György fiatal kandidátust, aki aug. 24. a szentlőrinci zsinaton Lang Farkas rohonci esperessel együtt vitatkozott az ubiquitas és a manducatio orális tana felett s a református jegyzőkönyv szerint hálát adott, hogy az igazságot megismerte. De ez sem sokáig maradt Szalonakon, 1623-1627-ig már ismét *Tschankmeister* Márkus mag. (Caesarianus Svevus) lelkészkedett itt, akit kerületi presbyternek s 1627. esperesnek is megválasztottak. 1625-ben ő is ott volt Németujvárott azok között, kik Graul szentkúti lelkészt megöklözték és a német paplaktól kivetették. Mellette *Müller* Molitor Mátyás volt a szalonaki rektor, akit 1626. Sámfalvára avattak fel lelkésznek. Müllerről azt olvassuk, hogy 1622-től kezdve három éven át nagy dicsérettel és dicsőséggel viselte Szalonakon a rektori és kántori hivatalt. És Batthyánné Poppel Éva ekkor nem a reformátusoknál, hanem Sziléziában Freistadtban az evangélikusoknál avattatta fel. Müller Mátyással később is találkozunk, mint kőszegi esperessel, aki 1652. járt egyházlátogató köruton. Tschankmeister és Molitor Müller után a hesszeni származású Mag. *Götz* András volt szalonaki lelkész, akit 1615. aug. 4. Jörger Ferdinánd udvari lelkészül avattak fel Alsó-Ausztriába Kreusbachra. Szalonakról Batthyány Ádám gróf 1634. jan. 9. kiadott rendelete miatt kellett elmenekülnie Pozsonyba, ahova rendes lelkésznek hívták meg. Pozsonyban halt meg 1642. Johanna nevű leányát Vockhell Gottfried gimnáziumi tanár (később zurányi lelkész), Anna leányát pedig Thomae Illés rektor, poeta laureatus vette feleségül.

Szalonakon is Batthyány Ádám 1634. vetet véget a gyülekezeti életnek. Az 1650. évi panaszlevél szerint a földesúr Szalonakon nem jelölt ki telket az 1647. évi törvény 10. cikkelye értelmében templom, paplak és iskola számára. Sőt birság terhe alatt kényszerítik az evangélikusokat, hogy a plebánusnak fizessenek.⁴⁰¹

Drumold (Drumling). Szalonak mellett. Musay püspök 1661. azok közé számlálja, amelyek ekkor Batthyány Kristóf és Pál urodalmában még anyaegyházak voltak és M. Klesch Dániel kőszegi lelkész esperességéhez tartoztak. (Eht. Eml. 147.)

Kethely. (Felsőkethely, Neumarkt). Régi szép temploma van, melynek szentélye román, hosszajója pedig gót stílusú. Földesurai a Batthyányak voltak. 1601-ben az adójegyzék szerint már protestáns lelkésze volt. Az első ilyen ismert nevű *Braschenitz* Lőrinc, kit 1614. aug. 25. a köveskúti zsinaton azzal vádoltak, hogy a pápistákhoz akar átszökni. De hívei közül heten u. m. Tibolt Mihály, Kuh Orbán, Schneider István, Bagner Bertalan, Buerzer István, Grosz Péter

³⁹⁹ Molnár feleségének anyja, Cruciger Magdolna, nővére volt Luther János, a reformátor fia feleségének, Cruciger Erzsébetnek. Mind a ketten Cruciger Gáspárnak voltak a leányai. Dézsi L. Sz. Molnár A. naplója 53. l.

⁴⁰⁰ Adattár VII. 115. 117. Thury E. Eht. tört. 168. Dézsi L. A. 182. 186. 189. 195.

⁴⁰¹ Adattár IX. 46. 54. 60. 80. 72. 77. 85. 93. 98. Schmidt K. J. A pozsonyi ehkőzs. tört. 33. Ker. jkv. II. 346. Seregély B. Ev. Glocken 1919. 32.

és Buercher Kristóf jótálltak érte a földesúrnak fizetendő 200 magyar forinttal, hogy papjuk nem tér át s a felsőség iránt sem fog engedetlenséget tanusítani. Sokáig azonban még sem maradhatott náluk, mert 1618. már *Summerauer* János volt a lelkészük, aki 1610. mint pergelini lelkész írta alá az Egyesség Könyvét és így ágostai hitvallású volt.

1619-ben *Homoki* Lukács, a volt németszentgróti lelkész jött át Kethelyre és itt működött 1628-ig, amely évben a vépi esperességbe ment át. Előbbi gyülekezetében sok baja volt, mint fentebb láttuk, de itt, úgy látszik, megbecsülte magát. Fia vagy testvére, Homoki János mint gencsi lelkész 1649. írta alá szimbolikus könyveinket. Musay szerint Batthyány 1635. foglalta el a kethelyi anyaegyházat.⁴⁰²

Nagynémetszentmihály (Gross-Petersdorf). A vármegye egyik legnagyobb községe. II. Miksától már 1565. kaptak vásárjogot s ugyanekkor már anyaegyházuk is volt. Az 1601. évi adójegyzék szerint is volt itt ekkor evang. lelkész és pedig valószínűleg az a *Reyter* Egyed, aki Szentmihályon 21 év óta végzett immár lelkészi teendőket anélkül, hogy ordinálták volna s a gyűlésekre sem járt el. E miatt a köveskúti zsinaton 1614. aug. 25. azt kívánták tőle, hogy igazolja felavatottságát, vagy avattassa fel magát utólag, különben pedig állását veszíti és mást rendelnek helyébe. Beythe Imre németújvári esperes már meg is intette és még sem jelent meg. Pathay István püspök azért szept. 2-án elbocsátotta, 100 forintra büntette és egy évi fogságnak terhe alatt tiltotta meg neki a további lelkészi szolgálatot. Két keze, akik a birságnak lefizetéséért jót állottak, Staer és Caupo (Wirth) Gáspár németszentmihályi polgárok voltak.

A következő 1615. évi aug. 10-én Pathay püspök a köveskúti zsinaton a Stambisrietből való *Preu* Károlyt avatta fel Szentmihályra lelkésznek. 1618. és 1619-ben *Vrabec* Mihály, 1624. és 1625. pedig *Vietor* Márton voltak az utódai. Ez utóbbi Németújvározt szintén jelen volt Batthyány Ferenc fiának a temetésén és részt vett Graul szentkúti lelkésznek a kidobatásában. Musay szerint ezt a gyülekezetet is Batthyány Ádám foglalta el 1634-ben. Utolsó ismert lelkésze ebből az időszakból *Hempel* Péter volt, a sziléziai Carnoviából való, akit még Batthyány Ferencné Poppel Éva († 1640) hívott meg ide s Bajmócon (Baimocii) avattatott fel. Szentmihályról 1644. Tarcsára ment át s még 1652. is ott volt, sőt 1661. is mint öreg ember.⁴⁰³

Velege (Welgersdorf). Németszentmihály mai népes filiája. XVI. és XVII. századbeli jegyzőkönyveinkben nem fordul elő. Csupán az 1681. évi sérelmi jegyzék említi mint Sámfalva filiáját (Belgersdorf, Zsilinszky III. 498.)

Felsőőr (Ober-Warth). A szomszédos Alsóőrrel és Őriszigettel, mint magyar sziget állanak itt a németajkú lakosságtól körülvéve. Régi lakói neveik szerint székelyek s a németújvári és borostyánkői várak közt lakó határőrök (*speculatores*) voltak, kik még az Árpádok idejében telepítették ide az u. n. Őrségbe az osztrák hercegek becsapásai ellen. Már IV. Béla, V. István és IV. László királyoktól kiváló szabadalmakat kaptak, melyeket Róbert Károly 1327. megerősített s a határőröket az országos nemesek közé sorozta. Régi kiváltságaikat Rudolf 1582. és II. Mátyás is 1611. megújította. De a Batthyányak mint főkapitányok lassanként mégis bizonyos földesúri jogokat szereztek felettük. A reformáció korában ők is Luther majd Kálvin tanaihoz csatlakoztak.

⁴⁰² Vasm. mon. 52. Adattár VII. 106. 151. Vili. 26. 27. 29. 53. IX. 54. 60. 97. 109. Payr, Eht. Eml. 61. 84. 150.

⁴⁰³ Adattár VII. 106. 149. 151. 154. VIII. 22. 31. 52. IX. 60. 77. Payr, Eht. Eml. 150. Ehlátog. jkv. 1652. Ker. jkv. 508.

Az 1599. évi adójegyzék szerint Felsőörnek ekkor már prot. lelkésze volt, ki 2 forint évi adót fizetett. 1619-től 1623-ig *Eőri* Ferenc volt a lelkésze, aki 1622 és 1625 között evang. hitvallásainkat írta alá. 1627-ben pedig *Gyűdi Ventei* Jakabot avatták fel ide, aki 1628-ban is itt lelkészkedett. Felsőört is a németújvári esperesség rohonci és szalonaki német traktusába osztották be a reformátusok. De voltak innen származott evang. lelkészek is, mint például Eőri Péter horpácsi lelkész 1611. és Eőry György szentandrászi lelkész 1648. És Sz. Fekete István püspöknek is Eőri Mihály nevű tanítványa írt hálás levelet Dasztifaluból 1670. 1647-ben még megvolt a vallásgyakorlatuk, mert templomuk nem szerepel az elfoglalt templomok között. Az 1681. évi sérelmi jegyzék szerint Tormásy Péter vasvári prépost 1663. nov. 1-én (nem 1673?) 500 német fegyveressel foglalta el a református templomot és egyéb egyházi javakat. A lelkészt, tanítót kifosztotta, elűzte, a paplakot pedig földig leromboltatta, az esküdteket pörére vetköztette s szakálluknál fogva hurcoltatta egy üres pincébe. Itt az első két században csak a reformátusoknak volt anyaegyházuk, artikuláris helyül is ezt jelölték ki számukra.⁴⁰⁴

Őrisziget. Régi őrségi nemes magyar község. Lakói mint a felsőőriek, határőrök és székely eredetűek lehettek. Kevés kivétellel ma is evangélikusok. Itt is valószínűleg a Batthyányak szereztek földesúri jogokat. A reformációt bizonyára már a XVI. században elfogadták, de lelkészeit csak a későbbi időkből ismerjük. Ilyen volt *Telekesi* Benedek 1651. óta, kit a püspök már az 1655. évi egyházlátogatáskor is megdorgált restsége és gondatlansága miatt. A kőszegi zsinat pedig 1659. jun. 26-án a házasság kötésnél elkövetett szabálytalanság miatt 24 forintra büntette. Godi Imre esperes ekkor azzal is vádolta, hogy Bokányi Ádám és szalonaki nemes Tóth István uraknak az úrvacsorát consecratio nélkül szolgáltatva ki. *Telekesi* 1608. mint bezi lelkész írta alá evang. hitvallásainkat s 1628-1646. németgencsi lelkész volt. 1661-ben az említett *Bokányi* Ádám volt a lelkészük, akinek idejében a templomépítésből megmaradt 180 forintot Kertész Andrásnak adták ki kamatra. Musay püspök 1661. évi jegyzékében Őriszigetet mint anyaegyházat sorozza Godi Imre kőszegi lelkész esperességéhez. 1666. szept. 17-én Fisztróvich György püspök *Fábri* Mihályt avatta fel őriszigeti lelkésznek, aki 1669-ben is itt volt még, midőn Fisztróvich püspök Kőszegről ide vonult nyugalomba. Még 1670. jan. 25-én is egy kevéssel megelégedő iskolamestert kértek. Fisztróvich 1671. is Őriszigeten lakott és innen írt Feketének egy bizonyos vizsgálat ügyében, 1706-ban Szabó Mihály volt Őrisziget tanítója. *Jobbágyiról*, Őrisziget filiájáról XVI. és XVII. századbeli jegyzőkönyveink még nem emlékeznek.⁴⁰⁵

Komját (Kemeten). Régi német község. 1618-tól 1624-ig Schindler Farkas (valószínűleg soproni származású) volt a lelkésze. Musay a Batthyány Ádám által elfoglalt anyaegyházak közé sorolja. Az 1647. évi országgyűlésen az evang. rendek ennek visszaadását is követelték, de nem kapták meg.⁴⁰⁶

Farkasfalva (Wolfau). Ennek is Batthyány volt a földesura. Régebbi jegyzőkönyveink nem szólnak róla, de korán volt itt is templom és gyülekezet. Az 1647. évi VI. t. cikk, 13. §-a ennek templomát is visszarendelte az evangélikusoknak. És 1647. jún. 25. Ládonyban avatták fel ide lelkésznek a korponai születésű *Weith* Fülöpöt (Wolfau in ditione Comitatus Batthyani) 1650. jún. 14. Meszlenben pedig *Kreher* Andrást (Obermedlingensis, Neo-palatinus) és 1666-

⁴⁰⁴ Vasm. mon. 33. 395. Thirring G. i. m. 208. Adattár VI. 48. VII. 104. VIII. 22. 31. 53. IX. 48. 95. 97. 103. 109. Payr, Eht. Eml. 61. 68. 132. Das verwirrte Ungerland 1683. 391. Payr, Sz Fekete István 47.

⁴⁰⁵ Mokos Gy. A hercegszöllősi kánonok 122. Payr, Eht. Eml. 60. 97. 129. 132. 206. 270. Egyetemes levéltár I a 7, 134 és I a 7, 177. Ker. jkv. 360. 487. 511.

⁴⁰⁶ Adattár VIII. 22. 29. 53. IX. 60. Payr, Eht. Eml. 150. Hist. Dipl. App. 39.

ban Söptén utódját *Brenner* Ferencet. Musay püspök 1652. itt egyházlátogatást tartott és az 1661-ben még fennálló anyaegyházak közé sorozta. Vas megye monográfiája szerint 1698-ban *Hassenius* János Jakab, a szász származású híres tudós lelkészkedett itt.⁴⁰⁷

Kiczléd (Kitzladen, ősi neve Musay 1661. évi feljegyzése szerint Kisládony.) Már 1580-ban *Braunseisen* Tamás nevű fláciánus lelkésze volt, ki több magyarországi lelkésszel együtt írta alá az „Einfeltig Bedencken” című fláciánus iratot. 1618-24. pedig *Crusius* András a lelkésze, ki a reformátusok zsinataira is eljárt. Ismeretlen nevű evang. lelkésze 1646. jelen volt a büki zsinaton. Az 1647. évi országgyűlés ezt a gyülekezetet is templomával és egyéb épületeivel visszarendelte az evangélikusoknak. *Büchler* István tanító, ki 1652. az egyházlátogatás idején Felsőlövön lakott és a tarcsai istentiszteleteken énekelt, kiczlédi volt. 1657-ben a Selmechányai születésű *Gärtner* Menyhértet avatták fel kiczlédi lelkésznek. 1661-ben a kőszegi zsinaton panasz volt ellene, hogy három jegyes pár esküvője volt már kitűzve, ő pedig Sopronba utazott s e miatt két pár idegen helyen kötött házasságot, a harmadik pár pedig megtartotta a lakodalmi vendégséget s csak a lelkész hazaérkezése után volt meg az esküvő. *Gärtner* 1666. Kőszegre ment át másodlelkésznek. M. Klesch Dániel volt kőszegi esperes említi (A savniki templom felavatása. Bártfa 1670.), hogy Kiczléden egy Gayer nevű úr nagy költséggel márványból és alabástromból oltárt építtetett s itt még 1670. is zavartalan volt az evang. vallásgyakorlat. Gayer bizonyára osztrák vagy stájer exuláns volt. Raupach Gayer Kristófot (von Osterberg) és még több Gayer nevű patrónust is említi.⁴⁰⁸

Alhó (Alhau), *Bükkösd* (Buchsachen), *Lipótfalva* (Loipersdorf) és *Vágod* (Holzschlag) mai anya- illetve fiókegyházakról XVI. és XVII. századbéli forrásaink nem emlékeznek.

d.) A borostyánkői uradalom, a Königsberg és Batthyány család birtoka.

Borostyánkő, a vár és az urodalom, a hozzátartozó mintegy 20 községgel a középkorban a Németujváriaké s 1388 óta a Kanizsayaké is volt. Mátyás király 1463. Czebinger Tamásnak engedte át. Az 1492. évi egyesség szerint II. Ulászló korában ez is III. Frigyes német császárnak jutott. A reformáció korában pedig az osztrák *Königsberg* család birtokában találjuk, melynek Borostyánkőn kívül a magyar határon levő Pottendorfban is voltak birtokai. Teljes címük: „Khunigsparg zum Pernstain, freyherr auf Sebenstein, Aspang und Thomasberg, Herr zu Pottendorf” etc. 1553-ban már Königsberg Ehrenreich generális vadászgatott Léka tájékán vidrára és hódra, Nádasdy Tamás nádorral jó viszonyban és komaságban voltak. A család kezdettől fogva buzgó evangélikus. Königsberg Ehrenreich, Weiszpriach Jánossal és más evang. rendekkel már 1541. aláírta azt a kérvényt, melyet I. Ferdinándhoz a reformáció ügyében intéztek. Königsberg Kristóf pedig Dissinger Jeremiás incédi fláciánus lelkészt már 1576. hívta meg Pinkafőre. Felsőlövön már 1565. volt lelkész s 1580 körül több fláciánus lelkész hirdette már mesterük tanait a borostyánkői urodalomban.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Payr, Eht. Eml. 82. 85. 95 147. Vasm. mon. 33. Ker. jkv. 282. 337.

⁴⁰⁸ Raupach, Evang. Österreich II. Forts. 95. Presbyterologia 81. Ker. jkv. 361. 503. Payr, Fláciánus lelk. 27. I. Adattár VIII. 22. 29. 53. IX. 61. Payr, Eht. Eml. 91. 147. Chernel, Kőszeg tört. I. 109. Payr, Sz. Fekete István. 19.

⁴⁰⁹ Bruckner Gy. Burgen unserer Umgebung. Oberwarther Zeitung 1899. 28. sz. Nádasdy csal. lev. 18. 37. Raupach i. m. I. Forts. Beil. 81. Takáts S. Rajzok 111. 397.

1601-ben Königsberg Lajos birta az uroalmat, aki 1605-ben Batthyány Ferenc seregeivel együtt harcolt Bocskay hajdui ellen és Rábahidvégnél megverte őket. Ez a Königsberg vezetett vallonokat Sopronba is a Bocskay-féle ostrom idején. És később is jó barátságban maradt a soproni evangélikusokkal. Ezek az 1622. évi országgyűlésre Königsberg Lajosnak a papját kérték kíséretnek, kétszer is irtak neki ez ügyben. Königsberg, ki elutazása miatt csak később kapta meg a levelet, 1622. máj. 11. Pottendorfból válaszolt és meleg hangú levélben szívesen odaigért papját a würtembergi születésű *Eglinger* Salamont, ki Grácból jött Pottendorfba s 1622. Szentháromság 11. vasárnapján predikált Sopronban a Szent Mihály-templomban. A kőszegieknél is 1616. fát adott erdeiből a magyar templom építéséhez.⁴¹⁰

Königsberg Lajos idejében sok menekült jött 1598. és 1625. után a borostyánkői uroalomba is. M. Klesch Dániel volt kőszegi esperes szerint különösen Pinkafőn, Gyimótfalván, Szalonakon és Pergelinben voltak ilyen menekültek. Szintén ebben az időben volt ünnepélyes istentisztelettel a tarcsai fürdő felavatása is, mely szintén Königsberg tulajdona volt. Ez alkalommal 1620. Jakab napján Gyimótfalván az ó-kastélyban a regensburgi *Mülberger* János hernalsi lelkész predikált, akit ez a Königsberg 1626. Pottendorfba hívott meg. A tarcsai fürdőt csakhamar oly előkelő vendégek is látogatták, mint Esterházy Miklós nádor és Batthyány Ferenc özvegye, Lobkovitz Poppel Éva.⁴¹¹

Königsberg Lajos halála után ennek fia Ehrenreich Kristóf örökölte az uroalmat, aki 1628. és 1637-ben szerződött Alsó- és Felsőlvő lakosaival a jobbágyi szolgálmányok és a püspöki tized ügyében. Ez a Königsberg is buzgó követője volt evang. hitének. Többször megfordult Sopronban, vagy talán a többi osztrák kivándorló között állandóan is itt lakott. 1636-ban a soproni Szent György-templom átalakításakor ő készített új oltárt a maga költségén és 1638. kétszer is szerepel Sopronban mint keresztszülő a Héritsch és Frank családokban előfordult keresztelőn.⁴¹²

Königsberg Ehrenreich Kristóf Borostyánkő várát és uroalmat 1644. júl. 28. eladta a híteahagyott Batthyány Ádám grófnak, ki azonban 1645. ápr. 6. biztosította Pinkafőt és a többi idetartozó gyülekezetet, hogy a régi szolgálmányok mellett eddigi jogaikat (tehát vallás-szabadságukat is) meghagyja. Ugyanezt 1659. szept. 26. Batthyány özvegye, Formantini Wittmann Aurora Katalin s fiai szintén megerősítették, de nem tartották meg. Musay püspök 1661-ben a Batthyány Ádám által elfoglalt gyülekezetek közt említi Szalonak mellett Borostyánkőt, Pinkafőt, Alsó- és Felsőlvőt, Máriafalvát és Góborfalvát.

De néhány gyülekezetben Magyarországhoz való visszacsatoltatásuk után ismét volt istentisztelet. Wittnyédy István ugyanis 1662. jan. 6. irt levele szerint azért nem akarja M. Klesch Dániel esperesnek Kőszegről való eltávozását, mert „félő, hogy megromlanak a Batthyány jószágában levő ekklézsiák”. A Königsbergiek idejében még szabadok voltak ezek a gyülekezetek. Egy felsőlövői kézirat szerint azonban az osztrák rendeletek alapján már 1627. megkezdődtek itt a templomfoglalások, II. Ferdinánd 1627. szept. 14. kelt rendelete az összes evang. lelkészeket számüzte Alsó-Ausztriából s Königsberg Lajos is kénytelen volt pottendorfi lelkészét, Mülberger Jánost elbocsátani.

⁴¹⁰ Payer György soproni krónikája 1605. Gamauf T Dokumente 11. 2. C. 239. l. Payr, Sopron Eht. 278. l.

⁴¹¹ Savniki templomavatás, Bártfa 1670. Raupach, Presbyterologia 129. Sopron Eht. 278.

⁴¹² Bruckner Gy. i. h. Bünker R. Typen von Dorffluren 144. Gamauf i. h.

Pázmány Péter már 1628. kérte II. Ferdinándtól, hogy a vallásüldöző osztrák rendeleteket az Ausztriához csatolt magyar urodalmakra is terjessze ki. Ugy látszik, Batthyányék az 1647. évi törvénycikkben megnevezett gyülekezeteken kívül csak az Őribányán (Bergwerk) már a XVII. században működő bányászok kedvéért engedték meg, hogy Sós-kuton (Sulzriegel oder Waldeck) imaházat építsenek és Tarcsán is egy pajtában összegyülekezessenek. A borostyánkői urodalom egészen 1647-ig Ausztriához tartozott. Így papjaikat csak ritkán küldték hozzánk felavatás végett. Rendszerint Stájerból, Karinthiából és Alsó-ausztriából kapták lelkészeiket.⁴¹³

Borostyánkő. Régi templomának alapja a XVII. századból való, erre építették az új templomot. Régi lelkészei közül csak a thüringiai születésű *Franck* Jónás ismeretes, ki 1562. már lelkész volt. Fláciánizmusa miatt kellett Ausztriába menekülnie. 1566. mint hollaprunni lelkész írta alá Magdeburgi Joakim győri tábori lelkész hitvallását. 1574-ben Gmundenban (Gmündten am See) volt lelkész, amely évben Wigand János ellen egy iratot adott ki. (Warnung für der gefährlichen Tauscherey). 1580. és 1581. mint borostyánkői lelkész írta alá az Einfaltiges Bedencken és Repetition című fláciánus iratokat. Későbbi lelkészeit nem ismerjük. Musay szerint innen is Batthyány Ádám üzte el az evang. papot. Az 1650. évi panaszlevél szerint a plebánusnak kellett adózniok és a földesúr nem jelölt ki telket a törvény értelmében s ezért nem építhetnek templomot, paplakot és iskolát.⁴¹⁴

Pinkafő. Ősi időktől fogva osztozott a borostyánkői urodalom többi községeinek sorsában. Csak Kanizsay Miklós függetlenítette Borostyánkőtől 1317. egy rövid időre. I. Mátyás és III. Frigyes seregei 1459. ápr. 11. közvetlen a város mellett vívtak csatát egymás ellen. 1529. és 1532. Pinkafő is sokat szenvedett a töröktől, V. Károly és I. Ferdinánd egy 16 mázsás haranggal ajándékozták meg, mely még ma is használatban van. Az ódon városháza előtt ma is áll a város régi pallosjogát hirdető pellengér (pallost tartó kéz nyakgyűrűvel és lánccal, az u. n. Freiung). E város urai is a XVI. század óta. a Königsbergeek voltak, 1644 óta pedig a Batthyányak.

Régi lelkészei közül a weimari születésű *Dissinger* Jeremiást ismerjük, ki 1547. a hazájában lelkészkedett s fláciánizmusa miatt kellett menekülnie. Huberg Menyhért nevű patrónus 1575. Incédre hívta, innen pedig Königsberg Kristóf hívására már 1576. Pinkafőre jött s mint ilyen írta alá még 1581. is a fláciánus kiadványokat. Utódai közül az egyházmegye története csak Kraus János nevét ismeri, ki 1623. volt lelkész Pinkafőn. Stájerország egyháztörténetéből tudjuk, hogy II. Ferdinánd Rindsmaul stájer tartományfőnököt 1621. megdorgálta, mivel a pinkafői predikátornak Perneckben szállást adott. Heggi (Hegyi) György murecki intézőt, ki miatt a menyasszonya lutheránussá lett, 1625. máj. 28. a pinkafői lelkész eskette. Lakodal-mukat Stubenberg György, Kopienberg és Mureck ura tartotta a vendéglőben, ki maga is a nejevel jelen volt az esküvőn Pinkafőn. A murecki plébános feljelentésére Hegyit e miatt a hatóság elé citálták. II. Ferdinánd 1627. utasítá Vorau prépostot, hogy a Pinkafőnél belopódzott predikátort nyomozza ki. 1630. évi jelentés szerint a pinkafői lelkész kiugrott bencés, ki a habitusát levetette és Pinkafőn többet elrontott, mint a legrosszabb predikátor. Pénteken és szombaton a polgárokat hússal vendégeli. Mindig sarkantyús csizmában jár a templomba. Farsang végén egy Trommeterrel és lovászlegénnyel ment el 14 napra, Saurau András Zsigmondnak bizonyítványt adott, hogy nála gyónt és úrvacsorázott. De ez nem igaz, mert írődeákja, szakácsa és friedbergi tanyáján is az emberei mind lutheránusok.

⁴¹³ Bruckner és Bünker i. m. Payr, Eht. Eml. 235. I. Raupach, Presbyt. 129. Hanuy, Pázmány P. levelei I. 697. Seregély B. közlem, a flövői levéltárból.

⁴¹⁴ Raupach, Presbyt. 39. Eht. Emi 150. Ker. jkv. 346. Payr, Fláciánus lelk. 27.

Batthyány Ádám 1645. április 6-án külön okiratban biztosította Pinkafőt, hogy régi jogait épségben tartja. De Musay püspök 1661-ben már mégis a Batthyány Ádám által elfoglalt egyházak közé sorozza. S az egyházlátogató jegyzőkönyvek arról sem szólnak, hogy a Tarcsán tartott istentiszteleten a többi község között a pinkafőiek is részt vettek volna. Az 1650. évi panaszlevél szerint a pinkafőiek is kénytelenek voltak a plebánusnak fizetni s az 1647. évi törvény 10. §-a ellenére Batthyány Ádám, a földesúr nem adott nekik telket templom, paplak és iskola építésére.⁴¹⁵

Alsó- és Felsőlvő. Régi középkori községek. Nevük szerint a lakói szintén határőrök, ijászok (speculatores, sagittarii) lehettek. Mint a borostyánkői urodalom községei említetnek. Első ismert evang. lelkészét Stájerországból kapta. *Puchler* Elek volt ez, kit még 1565. Obernburgban a laibachi püspök ordinált. Onnan jött nyomban Felsőlvőre s még 1580. és 1581. is itt működött, a fláciánus iratokat ő is aláírta. Szerencsés véletlennek köszönhetjük, hogy református jegyzőkönyvben egy másik lvői lelkész neve is fennmaradt. *Rumpold* (Rombald) János Jakab magiszter volt ez, ki mint „pastor in Siccen in bonis domini magnifici a Kinüpert (Königsperg)” említetik. Mint panaszos fordult Lang Farkas rohonci espereshez és a Németújvárott 1625. júl. 1-én tartott kisgyűlésen Gauld Ernhold szentkúti lelkészt azzal vádolta, hogy megrágalmazta őt Batthyány Ferencné Poppel Éva előtt. Rumpold csak most jöhetett Felsőlvőre, mert előbb Gauld hívták meg Szentkútról, aki oda is ígérkezett, de nem tartotta meg szavát, már fizetést is vett fel a lvőiektől s ezzel a helyette megválasztott Rumpoldnak nem csekély kárt okozott. Lehetséges, hogy Rumpold a Rohonc közelében levő Rumpold vasmegyei községből származik. Külföldi egyetemen a magiszteri grádust is megszerezte. 1619. aug. 3-án Klaszekovics István püspök avatta fel, mely alkalommal a Liber Concordiae hitvallási iratait is aláírta. A vasi felső egyházmegye története szerint Rumpold 1646. locsmándi lelkész lett volna.

Alsó- és Felsőlvőt Königsberg Ehrenreich Kristóf 1628. jún. 1-én (tehát Rumpold lelkész idejében) külön okmányban biztosította, hogy a szokott jobbágyi szolgálmányok ellenében őket összes jogaikban (tehát vallásszabadságukban is) megoltalmazza. 1637. feb. 1-én pedig úgy egyezett meg velük, hogy a Draskovics György győri püspöknek járó tized fejében, melyet Königsberg váltott magához, évi 200 forintot fizetnek földesuroknak,

Musay szerint a két Lvőről is Batthyány üzte el a lelkészeket. 1644 után a lvőiek is Tarcsára jártak istentiszteletre. Az 1652. és 1661. évi egyházlátogatáskor a kiczlédi *Büchler* István volt a felsőlvői tanító, ki Tarcsán a kántori teendőket is végezte.⁴¹⁶

Máriafalva (Mariasdorf). Régi szép gótikus temploma 1469-ben épült. Bronz harangja 1534-ből való. Mint elsőrendű műtörténeti emléket Steindl Imre újabban restaurálta. A felsőlvői községi levéltárban levő kézirat szerint az 1627. évi templomfoglalások előtt ebben a templomban felváltva tartottak istentiszteletet evangélikusok és katolikusok. Az a berlini születésű Kern Mihály, kit 1576-ban avattak fel lelkésznek s a fláciánus hitvallásokat 1580-1582. a felsőlvői és szalonaki lelkészek közt mint „marchersdorfi” lelkész írta alá,

⁴¹⁵ Thirring G. i. m. 216. Vasm. mon. 80. Raupach, Presbyterologia 24. Loserth i. m. III. 740. 742. 795. 866. Payr, Fláciánus lelkészek 27. 30. Eht. Eml. 150. Seregély B. Ev. Glocken 1919. 29. I. Ker. jkv. 364.

⁴¹⁶ Raupach, Presbyt. 144. Payr, Fláciánus lelk. 27. 30. Adattár IX. 77. Payr, Eht. Eml. 66. Felsőlvői közs. lev. Ehlátog. jkv. 1652. 1661. Seregély B. Ev. Glocken 1919. 29.

valószínűleg máriafalvi lelkész volt és nem nagymartoni, Musay püspök ezt is a Batthyány Ádám által elfoglalt egyházak közé sorolja.⁴¹⁷

Góborfalva (Goberling). A borostyánkői urodalom is, mint fentebb láttuk, 1647-ig Alsó-Ausztriához tartozott. Az itteni gyülekezetekből már 1627. menekülni kellett a lelkészeknek. II. Ferdinánd ugyanis ez évi rendeletével száműzte őket. Akik a kitűzött 3 heti határidő alatt helyüket el nem hagyták, azok közül többet megláncolva Bécsbe szállítottak és várépítésre ítélték. Így vesztették el az evangélikusok itt lelkészeiket és templomaikat. A régi források különösen 3 gyülekezetet emelnek ki, melyekben azelőtt buzgón hirdették (*reichlich verkündet*) az igét s ezek: Borostyánkő, Felsőlövő és Góborfalva. Magyarországhoz való visszacsatolásuk után, lehet, hogy rövid időre ismét feléledt Góborfalva is. Musay ezt is a Batthyány Ádám által elfoglalt anyagyülekezetek közé sorolja. Lakói 1652. és 1661. szintén Tarcsára jártak istentiszteletre. (Eht. Eml. 150. Ev. Glocken 1919. 28.)

Gyimótfalva (Jormansdorf). Régi gótikus temploma és várkastélya van. Nem lehetetlen, hogy a borostyánkői és pinkafői lelkészek mellett ismételten is említett M. Wolf Márton dobermansdorfi fláciánus lelkész (oschatzi, szászországi szül.) Gyimótfalván működött 1576-1582. Lichtenstein Hartmann hívta őt 1576 után Dobermannsdorfbra. *Graul* Ernhold szentkúti lelkész is, kit 1625-ben azzal vádoltak, hogy a gyimótfalvi gyülekezet (*ecclesia Jurmerstorffensis*) regestumát és inventáriumát elvitte magával, előbb bizonyára gyimótfalvi lelkész volt. Szentkúton csak 1624. óta lelkészkedett. Gyimótfalván tehát anyagyülekezet lehetett, bár Musay a jegyzékéből, miként többet is, kifeledte.

Gyimótfalvának egy kis irodalmi emléke is maradt, és pedig az ily című füzet: „*Scaturgio Salutis*, d. i. Geistliche Betrachtung des Brunnens des Lebens Jesu Christi, aus dem 13. Cap. Zachariae, gerichtet auf die Eigenschaften des Saurbrunnens zu Jormarsdorff und daselbst im Herren-Haus am Tag Jacobi 1620. geprediget per Joannem Mühlpergerum”. Regensburg 1621. 4to. Thomas orvos füzete szerint e beszéd Tarcsa fürdő megnyitásakor mondatott el. Az ünnepi szónok, Mülberger János mágister jeles hernalsi lelkész volt, a Königsberg család udvari papja. Mülberger 1586. Regensburgban született. 1608. óta báró Jörger Károly birtokán Aschachban, de Kirchbergben is predikált. 1615-ben Jörger Helmhardt az alsóausztriai rendek nevében Hernalsba hívta meg, az itteni gyülekezet azonban 1625. midőn II. Ferdinánd Jörger összes javait konfiskáltatta, megszűnt. Mülbergernek ekkor donnersmarcki Henckel György adott menedékhelyet fesendorfi várában. Hat hét múlva pedig Geyer János Ádám hívta meg Intzensdorfbra. Csak néhány hónapot töltött itt s még ezen 1625. év végén Königsberg Lajos hívására Pottendorfbra költözött, ahonnan II. Ferdinánd 1627. szept. 14. kelt rendeletére kellett neki is Alsó-Ausztriát elhagynia s hazájába Regensburgba tért vissza. Gyimótfalván csak mint vendégszónok szerepelt Königsberg meghívására, aki jó barátságban állott a Jörgerekkel.

Gyimótfalván is vagy 1627-ben még a Königsbergiek idejében II. Ferdinánd rendeletére, vagy pedig 1644. után Batthyány Ádám parancsára szűnt meg az evang. istentisztelet. Ezután a gyimótfalviak is Tarcsára jártak. De az 1661. évi egyházlátogatáskor volt még egy *Canisius* György nevű tanítójuk.⁴¹⁸

Tarcsa. (Dacium ad acidulas, Datzensdorf, Tatzmannsdorf). Régebbi jegyzőkönyveinkben nem találkozunk a névvel. Csak 1652-ben tűnik fel, amikor Musay Gergely püspök járt itt egyházat látogatni Müller Mátyás kőszegi és Schubert János soproni esperesek kíséretében. Templomuk

⁴¹⁷ Vasm. mon. 65. Thirring 213. Raupach II. Forts. 95. III. 20. 29. Payr, Flac. lelk. 27. 30. 31. Eht. Eml. 150.

⁴¹⁸ Raupach II. Forts. 94. III. 20. Presbyt. 127. 129. 205. Adattár IX. 77. Vasm. mon. 408.

ekkor sem volt, hanem a Drumolyban vagy Dozmaton (Dromata) lakó Dési János nemes embernek csürében gyülekeztek össze. Lelkészüket a sziléziai Carnoviából való *Hempel* Péter volt, akit Bajmócon ordináltak s akit Batthyányné Lobkovitz Poppel Éva Németszentmihályra hívott meg s onnan jött át ide 1644. midőn a Batthyányak az urodalmat átvették. Tíz falunak evang. népe gyülekezett akkor itt össze ú. m. Szalonak, Máriafalva, Hamvasd (Aschau), Góborfalva, Öribánya (Bergwerk), Háromsátor (Dreihütten), Alsó- és Felsőlövvő, Gyimótfalva és Sóshegy (Waldeck seu Sulzriegel) lakói. A kántori teendőket a kiczlédi *Büchler* István tanító végezte, aki Felsőlövvön lakott.

Szegény Hempel 17 évig, 1644-61. veszedelmes időkben szolgált Tarcsán. Rendesen kiállított hiványa sem volt, mert hiszen nem tudták, meddig gyülekezhettek össze a tarcsai csürben. Csak Dési Jánosné nemes asszony állított ki számára meghívólevelet. A nehéz szolgálatban Hempel megöregedett, szemei meggyengültek s a hívek az ő akarata ellenére segédlelkészt hívtak, akivel meg kellett a fizetését felezni. Felességét és gyermekeit így nem tarthatta el. Panaszra ment tehát az egyházkerület elé. Musay püspök Godi Imre és Klesch Dániel kőszegi esperesekkel szállott ki ez ügyben 1661. Óriszigetre. Itt adta elő Hempel a vádjait. Különösen az fájt neki, hogy egy bizonyos Hagel úr még a törvényes vokációját is kétségbe vonta, holott ő a legnagyobb veszedelmek között végezte lelkeszi szolgálatát. Schranz Röeb esküdött (ex Groden v. Grodnau) és Vankó Márton alsólövvői esküdött az egész közösség nevében panaszolták fel, hogy Hempel szemeinek gyengesége miatt már az epistolát és az imádságokat sem tudja olvasni s oly gyengén predikál, hogy nem értik meg s többen inkább a szomszédos plebánusok beszédeit hallgatják. A vita hevében Hempel a tarcsai Schranz Rupertust hazug gyujtogatónak is nevezte, de kibékültek. A bizottság úgy végzett, hogy Hempel és Beringer Tóbiás adjunktus vasárnaponként felváltva, nagy ünnepnapokon pedig mindig Beringer predikáljon, a fizetést pedig felezzék meg mindaddig, míg Hempel számára a kerület más állást fog szerezni.

Másodszor 1661. okt. 15-én járt Musay püspök Tarcsán egyházlátogatáson. Nemes Buzai Mátyás csürében voltak ekkor együtt, melyet tíz évre vettek bérbe 20 forintért. A csürhöz tartozó házat és földeket Krausz Dávid mészáros birta. A csür vagy fatemplom (templum ligneum) szőnyeggel és képekkel volt díszítve, oltár helyett asztal volt a közepén fészülettel. A lelkes most is Hempel Péter, ki már nagyon öreg és beteg. Mellette *Beringer* Tóbiás, a sziléziai Lignitzből való fiatal pap segédkezik, akit Musay 1661. márc. 9. a kőszegi német templomban avatott fel. A két lelkesnek azonban nem volt elég a fizetés és Beringernek rendes lakása sem volt. *Büchler* István felsőlövvői tanító végezte most is a kántori teendőket, de jelen volt *Canisius* György gyimótfalvi tanító és még 3 tanító is. Most is tíz falu hívei voltak együtt, Felsőlövvőről *Bruckner* Kristóf, Alsólövvőről *Böhm* Mátyás.⁴¹⁹

Sóshegy (Waldeck seu Sulzriegel). Itt főként az evang. bányászok kedvéért engedték meg, hogy templomot építsenek. De ennek idejét nem tudjuk. Ebbe jártak a hívek 1673-ig. Sulzriegel 1681. és 1687. fordul elő az elvett templomok jegyzékében. (Zsilinszky M. III. 498. 561.)

Grodnó (Grodnu), Villamos (Willersdorf), Hamvasd, (Aschau), Háromsátor (Dreihütten), Határfő (Schmidraith), Buglóc (Schreibersdorf), Rödöny (Riedlingsdorf), Vágod (Holzschlag) stb. filiákról XVI. és XVII. századbéli forrásaink nem emlékeznek.

⁴¹⁹ 1652. és 1659. ehlátog. jkvek. Egyet. levéltár V. 10. 389. I. Payr, Eht. Eml. 93. Ker. jkv. 508.

VI. Kőszeg és vidéke.

a) Kőszeg város reformációja.

Kőszeg városát 1260 körül Németújvári (Güssingi) Henrik bán és ennek fia János nádor alapította. Zsigmond király idejében 1392. Gara Miklós bán fiai, Miklós és János bírták, amikor a vár és város tartozékai voltak Gencs, Doroszló, Asszonyfalva, Alsó- és Felsőszakony, Tömörd és Locsmánd. III. Frigyes német császár 1445. ostrommal vette be Kőszeg városát és 80 polgár kivégeztetésével foglalta el osztrák birtoknak. Hunyady János 1454. és Mátyás király 1482. egy rövid időre visszafoglalták ugyan, de a tehetetlen II. Ulászló 1491. már szerződésileg engedte át Ausztriának Kőszeget is Borostyánkő, Rohonc, Kabold, Kismarton és Fraknó várakkal együtt. De Kőszeg egyházi tekintetben továbbra is Magyarországtól függött. Ez az egyházi hovatartozás az osztrák szerződésben is biztosítva volt.⁴²⁰

Kőszegnek így a középkorban több külföldi ura is volt. Ilyen a karinthiai Weisbriachból származott Weiszpriach Zsigmond, ki egymásután vette zálogba Kőszeg, Lánzsér és Kabold várát, 1471-ben pedig Sopront is. A locsmándiakat már 1466. szerződésileg kötelezte, hogy minden adójukat Kőszegre fizessék. III. Frigyes császár pedig 1492. Prueschenk Zsigmond és Henrik testvéreknek adományozta Kőszeg várt és várost. A mohácsi vész után I. Ferdinánd rendelkezett felette. A zengi születésű Jurisics Miklós várkapitány 1532. aug. havában 25 napig védte vitézül a várat Szolimán török szultán serege ellen. S éppen ezen érdeméért I. Ferdinánd 1537. Jurisicsnak adta Kőszeg várát és városát minden tartozékával együtt örök birtokul. A török elvonulásakor a kőszegiek meghúzták a harangokat s a szerencsés szabadulás emlékére azóta a katolikusok Kőszegen ma is harangoznak. Bizonyára az evangélikusok is megtették, míg harangjaik voltak.⁴²¹

Jurisics felesége Dersffy Potenciána volt, Szerdahelyi Dersffy János leánya, kitől Ádám és Anna nevű gyermekei születtek, de már atyjok előtt elhaltak. Jurisics halála után 1544. Weiszpriach János kaboldi báró, Sopronmegye főispánja kapta zálogba Kőszeget. Felesége Lunay Borbála I. Ferdinánd udvarában főudvarmesterné s a királyi gyermekek nevelője volt. Lányaik közül Esztert Polheim Miksa, Juditot Khreig Lipót és Zsuzsannát Krotendorfi Teufel Kristóf vette feleségül. Ez utóbbi mint császári kapitány 1550. körül volt Kőszeg ura. Majd pedig hamarosan az elhalt hős unokaöccsei Jurisics Miklós és János kapták meg a várat. Ezek után ismét Schönnach Ferencé volt úgy 1570. körül. De ott találjuk Kőszeg régi urai közt Devecseri Chorón János soproni főispánt is, tovább mint hét évig. († 1584.) Leányai közül Margitot 1563. Nádasdy Kristóf (Tamás nádor öccse) vette feleségül. Így jutott Kőszeg a Nádasdyak birtokába. Özvegy Nádasdy Kristófné Chorón Margit a XVII. század elején szerencsén foglyai által még tevéket őriztetett a kőszegi várkertben. Fia Nádasdy Tamás (neje Gersei Petheő Zsuzsanna) 1616-ig bírta Kőszeget, amely évben II. Mátyás a várost és ennek urodalmát Payerndorf és Neudorf faluk kivételével Rimaszécsi Széchy Tamásnak adományozta. III. Ferdinánd pedig 1649. Tamás fiának, gróf Széchy Dénesnek adta Kőszeget a hozzátartozó Nagybarom, Frankó, Locsmánd, Kiszsidány, Alsó- és Felsőszakony, Tömörd, Asszonyfalva, Gencs, Ludas, Pöse, Doroszló és Lukácsháza falvakkal. Széchy Dénesnek (neje Draskovich Sára) már 1650. bekövetkezett halála után mindezeket fia gr. Széchy Péter

⁴²⁰ Chernel K. Kőszeg tört. II. 1. 17. 21. 22. Szalay M. tört. III. 198.

⁴²¹ Fiedler K. A locsmándi ehkőzs. tört. 6. 15. Chernel i. m. 26. 41. Vasm. mon. 144.

örökölte. Ez utóbbi 1684. magtalanul halván el, nővérével Széchy Juliannával a kaboldi Kéry grófok kapták meg Köszeget, 1695. pedig csere után Esterházy Pál hercegre szállott.⁴²²

Faut Márk soproni krónikája szerint a reformáció 1531-ben kezdett Köszezen feltűnedezni.^{x1} A korai reformációt itt nagyon természetesnek is fogjuk találni, ha tudjuk, hogy Kőszeg a borkereskedelem révén Ausztriával és Németországgal, különösen pedig Szászországgal élénk összeköttetésben állott, valamint Sopronnal is üzleti ügyekben sűrűn érintkezett. És Kőszeg urai már igen korán a reformációhoz csatlakoztak. Nem lehetetlen, hogy már Jurisics is együtt érzett az evangélikusokkal. Stájerországban legalább több evang. Jurisicsot találunk a lelkészek és világiak között. Jurisics Miklós utóda († 1544), Weiszpriach János kaboldi báró pedig már határozottan evangélikus volt, mert Polheim Zsigmond Lajossal és Königsberg Ehrenreich osztrák főúrral ő is aláírta az evang. rendek kérvényét, melyet 1541. adtak be I. Ferdinándhoz. Evang. volt Weiszpriach veje, Krotendorfi Teufel Kristóf császári kapitány is, ki 1550. vette át ipától Kőszeg városát, valamint Kőszeg többi urai is.⁴²³

Első evang. igehirdetőit nem ismerjük. De annyi bizonyos, hogy Álts Mihály plebánus, ki már 1532. a török ostrom idején is kőszegi pap volt, 1554-ben kénytelen volt a várost elhagyni, mert hívei a reformációhoz csatlakoztak. Ezt az adatot nemcsak a jezsuiták naplója bizonyítja, hanem a kőszegi evangélikusok 1671. évi kérvénye is, melyben azt mondják, hogy a templomot 117 évvel ezelőtt nem erőszakkal vették el a katolikusoktól, hanem papjaik önként távoztak el s csak miután ez pusztán hagyatott, akkor hoztak be a városba lutheránus lelképásztort. E nyílt szinvallásra a kőszegieket az előző 1553. évi soproni országgyűlés is felbátorította, melyen az evang. rendek már oly nagy számban voltak, hogy bár I. Ferdinánd a két fiával maga is megjelent, még sem tudott oly értelmű határozatot kierőszakolni, hogy a protestánsok a római egyházba visszatérjenek, vagy hogy protestáns könyvek kinyomatása megtiltassék.⁴²⁴

Kőszegnek első ismert nevű és pedig magyar lelkésze *Semlyén* Simon volt, aki már Teufel Kristóf várkapitány idejében, tehát 1550. körül itt szolgált s itt maradt egészen Schönnach Ferenc koráig. Ő maga vallotta ezt egy 1578. évi kihallgatás alkalmával, melynek jegyzőkönyvében a következőket olvassuk: „Venerabilis Simos presbyter concionator in Wyker (Ujkér), qui anno 1550. tempore videlicet quondam Christophori Ewrdegh (Teufel) possessoris et domini arcis Kewseg ad officium concionatoris venisset et usque magnificum dominum Franciscum de Schönnach ibidem mansisset.” Semlyén valószínűleg 1570-ben távozott el Kőszegről és ment Ujkérre, mert fennmaradt levele és Sopron város számadó könyve szerint 1570-ben a soproni magyar lelkész állomásra pályázott. Ez évi aug. 25. néhány barátjának buzdítására a soproni Szentlélek-templomban próbabeszédet mondott s okt. 12. tudakolta, hogy milyen szándékkal vannak iránta. Soproni pályázata azonban nem sikerült s az ujkérik meghívását fogadta el. Semlyén idejében már külön *német papja* is volt Kőszegnek, akiről mint parochusról szól s akinek betegeskedése miatt nem hagyhatja el gyülekezetét. E miatt nem mondhatott Sopronban több próbabeszédet.⁴²⁵

⁴²² Chernel i. m. I. 111. 113. II. 43. 54. 56. 80. 88. 135. Payr, Sopron Eht. 73. 147. 164. Lásd fentebb: Kabold, Veperd 41. l.

⁴²³ Bauhofer, Gesch. der ev. Kirche 84. Payr, Sopron eht. 73.

⁴²⁴ Bauhofer i. h. Diarium Jesuitarum, Günsii in parochia asservatum. Chernel i. m. 52. 94. Zsilinszky i. m. I. 56-61.

⁴²⁵ Chernel i. m. II. 54. 55. Payr, Eht. Eml. 24. 34. Sopron eht. 111.

Kőszegnek Rudolf király idejében is megvolt a vallásgyakorlata, nem jártak úgy, mint a soproniak. Faut Márk soproni krónikás szerint a kőszegiek okosabbak voltak. Elfogadták az új naptárt és Draskovich György győri püspököt aranyrúddal is megpuhították. („Gleichwohl haben sie den Bischof Draskovits mit der Goldstangen ziemlich geschlagen, wir aber habens unterlassen gehabt.”) Így Kőszegnek 1584-1596. is volt *Báthay* István nevű magyar papja. Talán ugyanaz a Balhay (Balkay), aki 1570. dec. 21. Veszprémből írt levelet Batthyány Boldizsárnak. Ez a Báthay 1586. flaciánizmus miatt vádolta be *Hübner* Simon kőszegi német papot, akinek emiatt távoznia is kellett. Báthay 1591. mint kőszegi lelkész írta alá a csepregi kollokvium jegyzőkönyvét s az erre következő hitvitákban a református Beythe István pártján volt. Beythe András 1597. mint tiszteletre méltó öreget védi őt a csepregi lutheránus lelkészekkel szemben s ő maga is 1597. márc. 18. Rohoncról igen goromba levelet írt, melyben Thokoics György csepregi lelkészt szakállas ördögnek nevezi. Báthay 1596. már Rohoncra, Batthyány Boldizsár birtokára ment át és 1596. elején követségben volt Beythe Imrénél. Kanizsai Pálfi János feljegyzése szerint 1599-ben halt meg. Bizonyára Rohoncon, de Kanizsai „senior, minister Ginziensis” szavakkal még a régebbi állomáshelyét említi. 1596 óta már Kincses Pál volt a kőszegi magyar lelkész.⁴²⁶

1596 óta *Thesaurarius Kincses* (Kentzes) Pál a kőszegi magyar lelkész, ki a sopronmegyei Szilből jött ide. Miként elődje, Kincses is Beythe Istvánnal tartott és nem akarta szimbolikus könyveinket aláírni. Attól sem riadt vissza, hogy Reczés pártja esetleg az állásától is el fogja mozdítani. Körmendi János asszonyfai predikátor 1596. febr. 16. írja neki: „Mint vagyon dolga a Beliállal? Míg kegyelmedet meg nem mozdítják, addig nem félek semmit is.” Kincsesnek ezekben a hitvitákban igen nagy szerepe volt. Több lelkésszel levelezett. 1596. márc. 11-én írja például Reczés János csepregi esperesnek, hogy tudja ellene való haragját, holott ő mindenkor kész a békességre és szolgálatra. A könyv (*Liber Concordiae*) alá való subscribálásra nem kényszeríthet senki, még Nádasdy Ferenc sem. Ha ezt nem teszik, nem lett volna scissió közöttük. Egy hét múlva, márc. 18-án pedig Soós János lozsi lelkész értesíti Kincses Pált, hogy Reczés és társai kiindultak Csepregből egyházakat látogatni. Először is Budaeus Andráshoz mennek Újkérre. Téthényi Imre czenki és Téthényi Dániel peresztegi lelkészek igen bánják, hogy az írást tették a quaestiók alá. Ő is megpirongatta őket.⁴²⁷

Még e hónapban 1596. márc. 29. pedig Kincses írja Soósna Lozsra, hogy Vidos (Fitos) Lénárdnak Zrinyi uram ispánjához intézett levele szerint ő neki is pribék híret költötték. De bizalma van hozzá, amíg nem subscribál. (Csalódott benne.) S Kincses egyszersmind egy a csepregi zsinatot kigunyoló és kárhóztató hosszú verset is küld Soósna. „Én nékem is úgy hozták” - írja. Beythének valamelyik barátja írhatta.

Április 5-én, úgy látszik, Soós Jánostól felbátorítva, Kincses ismét Reczés főesperesnek ír, de most már felette sértő és gúnyos hangon. E szerint Reczés Kőszegre is vizitálni akart jönni. Erről asszonya önegységát (Nádasdy Kristóf özvegyét, Choron Margitot) és a városi tanácsot is értesítette, illetve engedelmeletet kikergette. Éppen csak a lelkészt nem tudósította. Ápr. 2-ikára volt kitűzve az egyházlátogatás, de Reczés mégis mást gondolt, nem jött el. Kincses azzal gyanúsítja meg, hogy Köhalmon talán lerészegedtek és elfeledték a terminust. Erősen kárhóztatja Reczést az elmaradása miatt, mert asszonya önegysége a várban az ő nagyságos és tekintetes fiaival (Nádasdy Tamással és Lászlóval), valamint a városi tanács is szívesen fogadta volna őket. Bár utal arra is, hogy máskor volt a várból ily válasz is: poteris abire, amint Zrinyi

⁴²⁶ Payr, Sopron Eht. 155. Eht. Eml. 45. Takáts S. Budai basák. Tört Szemle 1912. 57. Payr, Fláciánus lelkészek 34. Wilfinger, Dunántúli Superint. 17. Adattár IX. 93.

⁴²⁷ Fabó, Beythe A. 61. WiHinger i. m. 17. Adattár VII. 40. 41. 43.

(György) uram önagysága is (Monyorókeréken vagy Vépen) adott ily választ (Vidos) Lénárt és (Thokoics) György uramnak: potestis abire.

Holnaptól, virágvasárnapjától kezdve - írja tovább Kincses - a 35. zsoltárt fogja énekelteni a templomban, (amelyben ugyancsak kemény beszédekkel mond Dávid az ő ellenségeiről). „Te Reczés János eleitől fogva avval fenyegettél, hogy kisubscribálsz engem Kőszegről.” Felhívja tovább Kincses Reczésnek, hogy Szilben távollétében még az almáriomját is feltörték, hogy lássák, milyen könyvei vannak. Elismeri, hogy a kőszegi eklézsia neki érdemén felül jutott. De viszont Reczés sem érdemel oly gazdag jövődelmü helyet, mint Csepreg. Hivatkozik a meszlén synoduson végeztetett VI. kánonra. Különböztet, hogy a békességre való tekintettel ő is subscribál és pedig jó lelkiismerettel, nem úgy mint némelyek Reczés hívei közül. És elvárja, hogy Reczés eljön az egyházlátogatásra.⁴²⁸

Öt nappal később ápr. 10-én azonban, úgy látszik, a városi tanács vagy pedig földesasszonya által megintve meghunyászkodó alázatos hangon ír ismét Reczésnek. Igen fájlatja az egyházban támadt pártütést, melynek csak a pápisták örülhetnek. Ha Reczés eljött volna a kitűzött napra s látta volna, ki miképpen subscribált, ő is ahhoz tudta volna magát tartani. Mert ő rajta el nem mult volna és ezután sem mulik el. Et quod differtur, non aufertur. Így azután Kincses is megígéri az aláírást és kész bocsánatot kérni és megkövetni Reczést, a vele tartó papokat és Nádasdy Ferenc önagyságát. Korábbi goromba és engedetlen levele miatt igen megrémült s el van készülve arra is, hogy saját nyomorult fejét, feleségét és gyermekét is elveszíti. Úgy látszik, lelkészi állásának elvesztése miatt félt ennyire. Ő, aki öt nappal előbb oly büszkén beszélt Reczéssel, most az aláírásban „szegény alázatos szolgájának és káplánjának” mondja magát. Ez bizony csunya meghátrálás és nagy következetlenség volt. De Kőszegen mégsem maradhatott már sokáig. Nem tudjuk, meghalt-e, vagy elbocsátották. Öreg még alig lehetett. Sem az aláírók között, sem másutt nem találjuk. (Adattár VII. 59-62.)

A következő 1597. évben *Kőszegi Rusa* Mihály személyében már más magyar lelkésze volt a városnak. Talán öccse vagy fia Rusa Imrének, ki 1571. csepregi lelkész volt. Rusa Mihály kőszegi születésű és nagy készséggel tette meg azt, amitől elődje vonakodott. Az 1597. évben a Concordia könyvét e szavakkal írta alá: „Ego Michaël Rusa de Keöszegh, Minister Ecclesiae Christi apud Keöszeghienses 17-a die Junii Anno 97 verae ac catholicae Ecclesiae, quam Augustanam vocant, pia mente, sincero corde, pacataque conscientia subscripsi.” 1586 óta volt már lelkész, de nem tudjuk, honnan jött Kőszegre. Öt évi lelkészkedése után Rusának is kemény összeütközése volt az egyházkerülettel, közelebbről pedig Kőszegi Ros Balázs csepregi esperessel. Úgy látszik, a kőszegi papok nehezen tűrték a kerülettől való függést s hatalmas patrónusaikban bizakodva, önállóságra törekedtek. Kőszeg ura ekkor Nádasdy Tamás volt, aki anyjával, Choron Margittal és a kőszegi tanáccsal együtt Rusa lelkészt a csepregi zsinattal szemben védelmébe vette. (Eht. Eml. 36. 56. 153.)

Rusa Mihály 1602. jan. 24-én kelt s a csepregi zsinathoz intézett levelében kemény vádakkal illeti Ros Balázs csepregi esperest, akivel pedig egy városból való, gyermekségükben együtt nevelkedtek fel és egy iskolában tanultak. Ros Balázs is kőszegi születésű volt. Ez az esperes - mint Rusa panasolja - 1601-ben Kőszegre jött vizitálni. De már előzetesen „erősen pökte a markát, hogy - úgymond - elmegyek az kőszegi predikátorra megvizitálni, mert rút híreket hallok az rossz ember felől”. Az esperes azután nem is a paplakon kereste fel, hanem az akkori bírónak, Gazdag Gergelynek házához hivatta Rusát „mintegy puáját”. Természetes, hogy ezután emiatt egyenetlen beszéd is esett köztük. Majd a bíró házából kijövén, az esperes oly beszédekkel hallatott a nép előtt, hogy levonatja Rusáról a papságot, csép, kap a kezibe való;

⁴²⁸ Chernel i. m. 112. 113. Fabó, Beythe Istv. 56-62. l.

ha olyan helyen volna, hol a város és a földesúr nem védené, bizony megfogatná és kötözve vitetné Sárvárra az olajos házba. (Jól ismerte a helyet, mert előbb sárvári pap volt.) Már a kufárok és az asszonyok is az esperesnek ilyféle szavait adták az utcán szájról-szájra.

De ezzel sem érte be az esperes, hanem szept. 27-én a szakonyi predikátor társaságában felkereste Nádasdy Tamást és ennek anyját s bevádolta Rusát, hogy azért nem engedte megvizsgáltatni a gyülekezetet, mivel bűneit és rossz hírét akarta továbbra is elfedni, valamint kálvinizmusát és hamis dögleletes tudományát, melyet a gyülekezetben hinteget. Nádasdy azután, aki jóakaró patrónusa, ezt mind el is mondta neki. Az esperesnek ilyenféle dolgai miatt nem ment ő el a tavali zsinatra. Már a meghívóból látta, hogy az egész coetus haragszik reá, már pedig pöröse és törvénytevői egy személyben ők nem lehetnek. De azért nem szakadt ő el tőlök, bocsánatot kér s el is megy a zsinatra, csak az esperessel szemben szolgáltatassanak neki igazságot. Hamis tant sem hirdet. „Anabaptista - úgymond - flaciánus, ariánus, calvinista nem vagyok, de az közönséges Egyességről írt könyvnek szeretője.”

Rusa lelkész védelmére egyidejűleg a város bírása és a tanács is levelet intézett 1602. jan. 24. a csepregi zsinathoz, melyben biztosítják a szeniorokat és egyéb tisztelendő atyákat, hogy „ők sem afféle hitetlen emberek, hogy olyan tanítót, ki oly czégeres bűnökkel volna, közöttük megtartanának”. De ők ekkoráig semmi oly vétket felőle nem tudnak. S felpanaszolja, hogy a zsinat vezetői sem a lelkésznek, sem a városnak nem irtak, hanem Nádasdiné (Kristófné vagy Tamásné) asszony ő nagyságát keresték meg, hogy ez kényszerítse papjokat a zsinat elé.

Többet Rusa Mihály működéséről sem tudunk. Ros Balázs esperes azonban egyik vezető embere maradt a kerületnek továbbra is, mert Hutter Lénárd wittenbergi tanár még 1609. nov. 30-án is mint ilyent említi őt levelében. (Eht. Eml. 151. 154. 164.)

Későbbi magyar lelkészek voltak Kőszegen Sárvári János 1615., Malaceni István 1622., Fejér János 1625-30., Teutonides János 1630-32., Kálmáncsei Balázs 1633., Nodificis István 1641., Lethenyey István 1643-53., Csukha Márton 1646., Godi Imre 1650-61., Fisztróvics György 1662-69., Sz. Fekete István 1666-73.⁴²⁹

Német lelkészei is korán voltak Kőszegnek. Így már Semlyén Simon is említi 1570. a német paróchusát. Az első ismert nevű német lelkésze *Hübner* Simon, ki 1584. jún. 10. folyamodott Kőszegre s 1586. ápr. 24-ig volt itt hivatalban. Korábban az osztrák Pottenbrunnban volt lelkész, honnan flacianizmusa miatt 1580. a földesura Grabner Simon üzte el. 1581-82. Sommerein (St. Marein) községben működött, a Repetitio című flaciánus iratot mint sommereini lelkész írta alá. Báthay István magyar lelkész a kőszegi tanács előtt is mint flaciánust vádolta be s ezért kellett eltávoznia. (Payr, Flaciánus lelk. 34.)

Buschen (Buphen) Amandus kőszegi lelkész jelen volt a csepregi kollokviumon s mint egyik hitelesítő írta alá a jegyzőkönyvet. Hannerreuther Rafael 1595., Walther János 1602. volt. kőszegi lelkész. A tübingeni *Hartlieb* György magiszter és borostyánkoszorus költő 1610-12. volt kőszegi lelkész. 1600 óta tartózkodott hazánkban. 1604. mint lánzséri lelkész Nádasdy Ferenc halálára írt verseket, 1610. pedig a soproni szenátorok erényeit énekelte meg latin versekben. A későbbi német lelkészek sorából Grünberger András 1614., a remlingeni Obstner Kristóf 1628., Rulich Gottfried † 1630., a kryptokálvinizmusa miatt elűzött Schwarzenbach János 1630-31., a soproni Khern Ferdinánd 1631-34., a znaimi Müller Mátyás 1634-59., a selmebányai Danielis János József magiszter 1659. óta, Baier Mihály, az iglói Klesch Dániel

⁴²⁹ Fejér J. 1630. Csepregen predikált és más lelk. állást keresett. Teutonidest és Kálmáncseit lásd fentebb a 83. és 84. lapon, Nodificis 1634. mint újkéri lelkész aljegyző, 1641. főjegyző. Ker. jkv. 45. 59. 66. 82. 193.

1659-62., a besztercebányai Löhner Kristóf 1662-66. és a selmecebányai Gärtner Menyhért 1663-1671. ismereteseek.⁴³⁰

Iskolája is jeles volt Kőszegnek már a XVI. században. Együtt tanultak ebben, mint fentebb láttuk, Rusa Mihály és Ros Balázs kőszegi ifjak. Ismert nevű első rektora *Turóczi* János, akit Klaniczka szerint 1592. ordináltak Wittenbergben. Utódai közül irodalmi hírnevet is szerzett *Sármelléki Nagy Benedek*, aki 1603. tanult Wittenbergben, 1605-15. volt kőszegi rektor. Zvonarics Imre csepregi esperes „Szentirásbeli hitünk ágai” című műve elé 1614. előszót írt s Zvonariccsal együtt adták ki 1615. „Pázmány Péter pironsági” című munkájokat, melyben a tudós főpapot nagy erővel támadják. Nagy Benedek ellen Balásfi Tamás, a durva boszniai püspök is sikra szállott „Epinicia Benedicto Nagy” című iratában (Pozsony 1616. 20 levél). A bátor és tudós kőszegi rektor Balásfi püspökkel személyesen is találkozott. Erre célozva mondja róla Balásfi: „Valami iskola por sóczé (socius), kinek tetemes, temérdek és haspókteste állapotjához képest vak tudatlanságát, két vagy három ízben vele beszélgetvén, csudáltam”. (Igazság győzödelme. Pázmány művei V. 107.) Kanizsai Pálfi János, a türelmetlen kálvinista püspök is 1605-07. Nagy Benedek tanítványa volt Kőszegen.⁴³¹

Ismert rektorai még Kőszegnek: Sárvári Draganosits György 1626. aki 1631. szergényi, 1642. szécsényi és 1646. nemescsói lelkész volt, Piscatoris János 1629. Soproni Miklós 1635. (Tanítványa Deselvics István.) Vajda György 1650. Hodik György 1652. (a fil. és teol. tanára, 1671. városbíró), Perennyey Bálint kőszegi fi, ki 1652. járt Wittenbergben, 1653-61. a szakonyi Ensel János, 1663. Szenczi Fekete István, M. Richter Kristóf, a későbbi kukméri lelkész 1660. körül és végül Ivánkovics Dániel.⁴³²

A Szent Jakabról nevezett templomot 1554. a magyarok vették használatba, de 1560. átengedték a németeknek. Majd a magyarok 1615-ben külön templomot kezdtek építeni. Még az adakozók jegyzéke is fennmaradt ezen a címen: „Memorialia Anno 1615. 17. May. Az magyar szentegyháznak épületére az kik a Kőszögi Kostádban költséget adtának, azoknak Jegyzése.” (Fabó András [Garády] közölte. Valószínűleg az Új Magyar Múzeumban.) A templom 1620-ra készült el. A külparkányzat kacskaringós lombozatai között Chernel Kálmán szerint Luther, Melanchthon és más reformátorok domborművű arcképei láthatók.⁴³³

Kőszeg sorsa iránt Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva is melegen érdeklődött. 1630-ban a kőszegi tanácshoz intézett levelében részvétét fejezte ki Rühlich Gottfried német lelkészüknek halála felett és Aufschlager Menyhért (talán menekült) lelkészt ajánlotta annak helyére. A kőszegi anyakönyv a Felsőausztriából evang. hite miatt kiűzött Sára asszonyról is emlékezik, aki férjével együtt volt kénytelen hazáját elhagyni. Mint özvegy Szalonakra került az öreg Batthyányné grófné mellé, akinek több évig állott a szolgálatában (etlich Jahr Hofmeisterin gewesen). 1655-ben jött Kőszegre s öt év múlva itt halt meg.⁴³⁴

⁴³⁰ Chernel i. m. I. 108. Payr, Eht. Eml. 46. Sopron eht. 225. I.

⁴³¹ Hrabovszky, Presbyterologia. Franki V. Pázmány P. és kora I. 149. 158.

⁴³² Payr, Eht. Eml. 72. 133. Klein S. Nachrichten I. 351. Rezik-Matthaeides Gymnasiologia. Sz. Fekete 1663. az acsádi papi vizsgálaton mint elnök igen érdekes tételeket tűzött ki. Ker. jkv. 383. 517.

⁴³³ Chernel i. m. II. 58. Jezsua évkönyvek, Chernel I. 103.

⁴³⁴ Seregély B. Gesch. des obereisenb. ev. Seniorates. Ev. Glocken 1919. 33.

b) A régi kőszegi esperesség.

Doroszló. Régi község, Durisley néven már a XIII. században Kőszeg várához tartozott. A Németújváriak és Garayak után Palóczi Simon és Ország Mihály, később pedig a Széchyek voltak a földesurai. A birtokosok közt volt 1633. Hera Benedek, kinek Rajky Orsolya volt a felesége. Doroszló 1633-ig Pösének volt a filiája, ekkor azonban Széchy István földesúr beleegyezésével anyásították magukat. Lelkészei közül ismeretesek Fabricius Mátyás 1636. Hidegh Mihály 1646. 1648-ban Telekesi Benedek volt a lelkészük, akit botrányos élete miatt az acsádi és locsmándi zsinaton megbüntettek és elmozdítással is megfenyegettek. 1649-1651. a kőszegi Szép János, 1656-58. Gall János és 1666. Nozdrovicenus Pál volt a lelkészük. 1650. jan. 11. és 1666. dec. 14. zsinatot is tartottak Doroszlóban.⁴³⁵

Pöse. (Nagy- és Kispöse). Már 1596. a vépi születésű Chiki András volt a lelkésze, ki a legelsők közt írta alá szimbolikus könyveinket. Az 1628. évi csepregi zsinaton Gudor János lelkész képviselte a pősei gyülekezetet, akit 1609. meszleni lelkésznek avattak fel. 1631-ben Musich Pál, 1632-ben Horváth János, 1635-ben a sárvári születésű Német György, 1641-től 1646-ig Tóth István, 1650-ben Aács Ferenc volt a pősei lelkész. Talán ez utóbbi volt atyja a jeles Aács Mihály énekírónak. Tóth István felavatásakor Pöse mint a kőszegi provinciához tartozó említették. Doroszló 1633-ig a filiája volt. 1661-ben a jeles Perennyei Bálint kőszegi rektort hívták meg lelkésznek Pösére. 1661. nov. 1. s 1666. febr. 17. és szept. 17. kerületi kisgyűlések is voltak Pösén lelkészavatások céljából.⁴³⁶

Nemescsó. Vas megyének egyik legrégibb községe. Már a XIII. században is Choui Márton volt a földesura. Pusztacsótól való megkülönböztetésül nevezik a XVI. század óta Nemescsónak s a régi földesúri családját is 1578 óta Nemes Chouinak. Ez évben egy kőszegi kihallgatáson jelen voltak Nemescsóról N. Choy Bálint, Albert, Pál és Ferenc és Pusztacsóról nemes Pathy András.

Első ismert evang. lelkésze Nigri András, akit 1647. Répceszentgyörgyön avattak fel ide. Az utóda Molitoris Péter volt 1650 óta. 1652-ben a ládonyi születésű Tóth János a nemescsói lelkész. 1662-ben Mag. Légrádi Istvánt hívták meg Nemescsóra, akit már 1650-ben Felsőszeliben Pozsony megyében avattak fel. Miként Besenyei Balázs záloglevelén levő aláírása mutatja, még 1668. sőt 1670. is Nemescsón volt lelkész. (1681-ben Egyházashollóson is lakott egy Légrádi István nevű licentiatús a feleségével Szombathelyi Dóricával.)

Szenczi Fekete István püspök 1670. az asszonyfai zsinaton Hazuka Illést avatta fel Nemescsóra. Musay püspök 1661-ben a kőszegi esperességhez tartozó gyülekezetek közé sorozza. Nagyobb jelentőségre 1681 után jutott mint artikuláris hely. A budakeszi Weöreös család, mely Sopron megyéből származik s a XVIII. század elején Kemény-Egerszegre és Urai-Újfaluba költözött, 1720-ban Nemescsón kapott donációt.⁴³⁷

Perenye. Földesurai a Batthyányak voltak. Innen származott a jeles Perennyei Bálint kőszegi rektor. Lelkésze 1663. a meszleni Soós Pál, 1669-ben pedig Odor János volt. Musay püspök 1661. anyagyülekezetnek mondja s a kőszegi esperességhez sorozza. (Eht. Eml. 94. 98. 146.)

⁴³⁵ Payr, Eht. Eml. 85. 91. 97. 133. 146. Ehker. jkv. 77. 139. 308. 328. 360. 456.

⁴³⁶ Eht. Eml. 55. 60. 74. 75. 78. 86. 93. 96. 129. 133. Mokos i. m. 123. Ker. jkv. 22. 33. 127. 193. 360. 512.

⁴³⁷ Eht. Eml. 85. 87. 94. 98. 146. Ker. jkv. 295. 337. 359. 363. Chernel, i. m. II. 54. Hrabovszky, Scrin. Antiqu. XIII. 3. és Presbyt. I. 366. Vas m. mon. 576.

Németgencs. Régi magyar község a Gyöngyös folyó mellett. Földesurai a Széchyek voltak. 1596-ban Kazdagh Márton volt a lelkésze, aki valószínűleg Kőszegről származott. 1598 után Pankaszi Márton volt a gencsi rektor, aki lelkésszé avattatván, később 1628. Szilvágyon is lelkészkedett. 1601-ben is egy oly rektora volt Gencsnek, aki miatt Rusa Mihály kőszegi lelkész tett szemrehányást Kőszegi Ros Balázs esperesnek. 1622-ben Magyarbéli György, 1628-1646-ig Telekesy Benedek a lelkész, aki innen Doroszlóra ment át. A linci békekötés után az volt a panaszkodás, hogy Széchy Dénes gróf elfoglalta a lelkész malomjövödelmét. 1647-ben Fisztróvics György, a későbbi püspök, mint „exul natus” avattatott fel ide lelkésznek. Ő volt itt még 1650. márc. 22. is, midőn Musay püspök tartott itt egyházlátogatást nagy kísérettel. A Szent Jakabról nevezett templom a piacon állott. A lelkészlak mellett volt iskola-ház is. A lelkésznek 36 hold földje volt s a két malom jövödelméből a földesúron kívül a lelkész és a tanító is részesült. Utódát, Zvonarics Sámuel lelkészt 1653. el akarták bocsátani a gencsiek. „Mivelhogy asszonyunk önagysága (Széchy Dénesné Draskovich Sára) darabonti előtt azt mondotta: hogyha egyszer elűzhetnek bennünket az Ur dolgára, tehát egy hétig se bocsássanak haza.”. 1657-ben Paulini János, 1662-ben Semptei Benedek volt a gencsi lelkész. 1655. nov. 25-én kerületi gyűlés is volt Németgencsen.⁴³⁸

Paty. (Nagy- és Kispaty.) 1628-ban a gencsi születésű Soldos János volt a lelkésze, 1632-ben a szakonyi születésű Ódor István, 1637-ben Luther György, 1647-ben Pap István, 1651-ben Nigri András és 1663-ban ismét Pap István.⁴³⁹

Bucus. Rohonc közelében. Régi templomának alapja a XIV. századból való. A régi adójegyzék szerint már 1601. evang. lelkésze volt. 1628-ban Lakosi Gergely volt a lelkésze, ki 1622. Bükön, 1646. pedig Kovácsiban hirdette az ígét. Lakosit az egyházkerület 1633. Bucsuról Kapuvárra rendelte. 1646-tól 1651-ig a galgóczi születésű Nagy Jánost találjuk Bucsun, akit 1631. Ságira avatták fel. Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közé sorolja s 1663. Donsa Mátyás volt a bucsui lelkész.⁴⁴⁰

Szécsény. Régi kastélya a XVI. században épült. Földesura az Enyingi Török család volt. Az 1601. évi adójegyzék szerint már protestáns lelkésze volt, aki 2 forint évi adót fizetett. Enyingi Török István idejében református volt a gyülekezet s a tudós és tekintélyes, de már öreg Alsólendvai Gaál János lelkész állott az élén. Pathay János püspök 1613. nov. 11-ére zsinatot is hívott össze Szécsénybe, ahol Müller Jakab rohonci és Mumenius Dániel kukméri lelkészekkel az urvacsorai ostya használata felett vitatkoztak. Szenczi Molnár Albert 1614. ápr. 7. itt Szécsényben látogatta meg E. Török Istvánt. Gaál János 1616. nov. 22. Németújváron halt meg, Imre nevű jeles fiát (veszprémi lelkész) hagyván maga után. Ezután nem is volt több református lelkész Szécsényben.

Enyingi Török István halála után (1618) ugyanis ennek evang. vallású özvegye, Gersei Petheő Margit (*muliercula ubiquesticae factionis*, mint Kanizsai mondja), a szintén evang. Telekesi Török Jánoshoz ment feleségül s a szécsényi, acsádi, jánosházi és somlyói urodalmakat vitte magával hozományul. A tisztán evang. házaspár most már nagy buzgósággal támogatta a gyülekezetet. Fiaikat Pozsonyban taníttatták, hol az iglói Klesch Dániel, a későbbi tudós soproni tanár és kőszegi lelkész volt a házi tanítójok.

⁴³⁸ Eht. Eml. 55. 58. 68. 81. 84. 87. 90. 129. 132. 134. 146. 147. M. Prot. Eht. Adattár VI. 153. Ker. jkv. 22. 282. 318. 359. 394. 465. 514.

⁴³⁹ Eht. Eml. 73. 82. 130. 138. 146. 147. Ker. jkv. 22. 33. 147. 361. 517.

⁴⁴⁰ Eht. Eml. 68. 72. 95. 129. 132. 133. 139. 146. Adattár VII. 107. Ker. jkv. 21. 78. 359.

Szécsénynek az első ismert evang. lelkésze *Mattyus* János volt, ki 1628. febr. 9. már mint alesperes szerepelt a nagytóti Majsza János házassági perében s a szécsényi tanítóval együtt jelen volt ez évben a csepregi zsinaton is; 1631-ben répceszentgyörgyi, 1633. pedig már ikervári lelkész volt. *Mattyus* utóda Szécsényben 1630-31. *Regini* Márton volt, akit 1622. Hegyfalun avattak fel s 1628. Acsádon volt lelkész. 1639-ben *Horváth* Andrást avatták fel szécsényi lelkésznek, akit 1646. Czirákon találunk.

Ennek utóda *Sárvári* (aliter Draganosics) György volt, akit Kis Bertalan püspök 1631. szergényi lelkésznek avatott fel. Szécsényben 1642-ben találkozunk vele. Szenvedélyes pere volt az itteni tanítóval *Leporini* Andrással, ki azt hiesztelte róla, hogy Bárdos filiában a földesurát és feleségét Achábhak és Jezabelnek, udvarukat pedig Sodomának predikálta ki a szószékről. Törökék ily vádra nem adtak okot s a lelkész sem feledkezhetett meg ennyire magáról. A tanító rossz akaratból hiesztelt ilyen dolgokat. A szécsényiek és bárdosiak a püspökhöz is folyamodtak lelkészük érdekében. De *Sárvári* lelkésznek mégis távoznia kellett.

Az utóda *Győrvári* Miklós volt, aki Egyházasszalváról jött ide és Szécsényben mint új lelkész szerepel az 1642. évi egyházlátogatás alkalmával. Július 20-án járt itt Kis Bertalan püspök Musay Gergely lövői esperes-lelkész kíséretében. A földesúron és nején kívül jelen volt Bozzai Albert is Vas megye táblabírája és Szeremlyei Mózes. A templomot csak most építtette a maga költségén T. Török János és neje Petheő Margit. Új helyre épült a kastélytól délre. Az urvacsorai kehely ezüstdből való és aranyozott. A tálacskán Török János cimere van. Az egyik kehelytakarón Isten báránya van kiábrázolva, a másikat, mely tiszta selyemből való, az egyházlátogatás napjára Petheő Margit ajándékozta. Az oltáron való ékesség (kép) a három királyok tisztelgését ábrázolja. Az oltárra való egyik abrosz reczés és a négy evangélistát ábrázolja „az prófétások szerint”. Van egy vörös pamukkal szőtt vesszős abrosz is, mely volt az régi nagyságos Ország Borbála asszonyé. A katedrában aranyos bőrkárpit van s fölötte egy reczés fejr abrosz. A kereszteléshez van egy jókora rézmedence. Van szent biblia is Molnár Albert fordításában.

A mostani predikatori ház a piacon van a harangláb előtt, a földesúr konferálta a templomhoz 25 hold földdel együtt, valamint 4 kaszaalja rétet is az Egeraljon. A lelkésznek a patrónustól évi 45 ftja, egy verő ártány és 16 köböl búzája van. A községben pedig minden helyes polgártól egy köböl buza vagy rozs és egy szekér fa. Földjeit megszántják, bevetik, réteit lekaszálják. Az iskolaházat is a patrónus rendelte a malomház szeriben a Gyöngyös parton a predikátorházzal átellenben. A tanító fizetése a patrónustól 5 ft., 5 köböl buza és 5 rőf seplő posztó. Minden háztól egy fertály gabona és 4 dénár, ha harangoz, 8 dénár. Temetésért 12 dénár. Ha halottasháznál nappal énekel, 25 dénár; ha nappal és éjjel is, akkor 50 dénár. A gyermekek a tanításért egy kántorra 25 dénárt fizetnek. A községhez két filia tartozik: *Csaszt* és *Bárdos*. A jegyzőkönyvet Marosvásárhelyi Szabó István, Molitorisz János és Szeremley Mózes, valamint a patrónus és neje is aláírták.

Még ezen 1642. évi nov. 12. Kis Bertalan püspök a guari zsinaton kénytelen volt Győrvári lelkészt perbe idézni, mert az egyházasszalviakkal titokban megegyezett, hogy egy év múlva visszamegy hozzájuk Szécsényből. 1646-ban ismét *Regini* Márton volt a szécsényi lelkész, aki mint főesperes szolgált itt hosszú ideig. Jelen volt az 1651. és 1655. évi zsinatokon és csak 1660. ment át Répceszentgyörgyre, hol továbbra is főesperes maradt. Jelen volt *Regini* Szécsényben annak a leltárnak felvételénél, amellyel Cziráki László és Egervári Mihály ingó vagyonukat Török János házában hagyták mint hű kézben. Az utóda 1660. *Odor* István ker. jegyző volt, 1669-ben pedig *Perennyei* Bálint, a volt jeles kőszegi rektor és most kerületi főjegyző.

T. Török János az 1654. év elején már nincs életben, mert Pethő Margitot mint özvegy sobori földesasszonyt említi az egyházlátogatási jegyzőkönyv. Két fiuk maradt: Imre és István és 3 leányuk. Ez utóbbiak közül Török Anna, Rátky Menyhértné 1669. egy érdekes levelet írt Acsádról Sz. Fekete István püspöknek a jánosházai lelkész ügyében. Török István hasonló nevű fia, a kuruc huszárezredes egyik legbuzgóbb patrónusa lett egyházunknak a nehéz időkben. (A család többi tagjait lásd: Payr, T. Török István 6. l.)⁴⁴¹

Vát. Régi magyar község egy pálos kolostor romjaival. 1329-ben Lukafalvi Zárka Miklós volt a földesura, később pedig a Nádasdyak. 1610-ben Havas (Hajas) Miklós a lelkésze, 1614. Hollósi János, 1628-ban a vépi születésű Veörös Benedek, 1631-ben Újkéri Mihály, 1646-ban Nagy Albert, 1647-ben Becsehely Balázs és 1663. Balika Benedek, a kerület jegyzője. Hogy ezek közül az elsőeknek egyike vagy másika nem volt-e Külsővath (Veszprém m.) lelkésze, azt ma már nem állapíthatjuk meg,⁴⁴²

Szilvagy. (Alsó- és Felsőszilvagy). Igen régi templommal. Földesura a Tallián család volt. 1628-31. Pankaszi Márton volt az első ismeretes lelkészük. 1641-ben az ú. n. „pap erdeje” miatt pereskedtek s a kerület úgy döntött, hogy annak jövődelmét a templom építésére fordítsák. 1646-ban Latos Mátyás, 1647-51. Sárosi Sándor, 1663. Szily Ferenc esperes s 1666. Kondoray Mihály volt a lelkésze. 1667. júl. 4-én és 1673. jún. 6-án a legsúlyosabb időben voltak itt egyházkerületi gyűléseink.⁴⁴³

Söpte. Régi magyar község, melynek földesurai a Noszlopyak, Jánossyak, Csontosok és Hodászyak voltak. 1628-34. Somogyi Péter volt a lelkésze. 1634-ben Conopaeus Mártont rendelte ide a kerület, de mégis Hrabovszky Fülöp fertőszentmiklósi rektort avatták fel söptei lelkésznek. 1646-1651. Szemenyei Benedek volt a lelkésze. Ennek utódát, Mód Benedeket 1655. alesperesnek választották meg Godi Imre kőszegi főesperes mellé. 1666. febr. 17. itt gyűlést is tartott az egyházkerület.⁴⁴⁴

Asszonyfa. (Nagy- és Kisasszonyfa). Régi nemesi község Acsád közelében. *Körmendi* János nevű lelkésze Beythe István pártján volt. 1596. febr. 16. írta Kincses Pál kőszegi lelkésznek: „Míg kegyelmedet meg nem mozdítják, addig nem félek semmit is”. De még ebben az évben ő is aláírta a Concordia könyvét. A reformátusok ezt a gyülekezetet Acsáddal együtt még 1618-ban is a magukénak tartották, de *Kamondi* Gáspár asszonyfai lelkész már ekkor sem ment el gyűléseikre. Ezért mondja róla a jegyzőkönyvük, hogy gyermekkorától a lábával s néhány év óta az elméjével is sántítani szokott. Ellenben az evang. gyűlésekre eljárt, 1628. is ott volt Csepregen. Szimbolikus könyveinket (Casp. Kamondi de Kisasszonyfalva) már 1621. aláírta s 1631. is Asszonyfán volt. 1647-ben az Alsópulyán született *Gubanóczi* Tamás volt a lelkésze, akit 1651. *Tephtonides* János váltott fel. De Gubanóczi 1654. ismét Asszonyfán volt s ekkor Musay püspök azzal vádolta, hogy a csémi és pusztaszentmihályi gyülekezeteket a veszedelem idején hagyta el. A földesurok Széchy Dénes lehetett, akinek özvegye, Draskovich Sára 1658.

⁴⁴¹ Adattár VII. 107. 142. 146. VIII. 19. Payr, Eht. Eml. 129. 130- 133. Klein S. Nachrichten I. 157. Payr, T. Török István 4. 6. Payr, Sz. Fekete 43. I. Sz. Molnár nap. 61. Egyet. lev. I. a. 7. 61. Századok 1871. 152. Ker. jkv. I. 135. II. 21. 33. 177. 202. 215. 439. 490. 493.

⁴⁴² Eht. Eml. 61. 63. 70. 72. 87. 133. 146. 147. Adattár VI. 134. Vas m. mon. 113. Ker., jkv. 21. 27. 33. 147. 527.

⁴⁴³ Eht. Eml. 82. 96. 97. 99. 128. 132. Adattár VI. 134. Ker. jkv. 22. 33. 199. 282. 518.

⁴⁴⁴ Eht. Eml. 74. 95. 129. 133. 146. Mokos i. m. 122. Ker. jkv. 21. 33. 82. 361. 438.

egy házassági perben említetik. 1652. jún. 4. és 1670. jún. 10. egyházkerületi gyűlések is voltak itt.⁴⁴⁵

Acsád. Az Enyingi Török család birtoka volt. Egy ideig Bakyt Pál utódai is bitorolták, de Martonfalvai Imre deák 1544. visszaszerezte a családnak. Az Enyingi Törökök kihalta után ez is a Telekesi Törökökre szállott. Rátky Menyhért felesége Telekesi Török Anna még 1670 körül is Acsádon lakott s innen egy bizalmas hangú levelet írt Sz. Fekete István püspöknek. Az 1599. évi adójegyzék szerint már protestáns lelkésze volt, ki évi 2 forint adót fizetett. E. Török István idejében a reformátusok a maguk gyülekezetének tartották s 1618. még a körmendi esperességhez számították. Első ismert lelkészük *Körmendi János*, ki előbb Asszonyfán volt s bár nem szivesen, de mégis aláírta 1596. a Concordia könyvét. Acsádon a hívei elégedetlenek voltak vele s a pápai zsinat 1618. jan. 17. meghagyta neki, hogy menjen el Acsádról, mert a hívek meg nem tűrik. Ez évi nov. 1-én a Gyöngyös melletti Szentlőrincen még jelen volt a reformátusok között. De E. Török István halála és az utóbbi zsinat után ismét áttért az evangélikusokhoz. A református jegyzőkönyvben Kanizsai Pálfi ingatag jellemű, perlekedő és összeférhetlen embernek mondja, („Ioannes Körmendi Acsadiensis, aetate senex, mente puer, homo quavis rota figulari versatiliior, quem ad deficiendum non veritas doctrinae ubiquisticae, sed ira, furor, injuria stimularunt, eo quod Acsadienses ipsum ut futilem vitilitigatorem, cum quovis facili de causa rixari solitum, ultra apud se tolerare nulla ratione voluerint”). Feltűnő, hogy vele egyidőben tértek át hozzánk a kálvinistáktól Kamondi Gáspár asszonyfalvai és Fejéregyházi Miklós cseszneki lelkészek is. Körmendi János azután Rábakovácsiban kapott új állomást, még 1628. is ott volt. Körmendi távozásával azonban Acsád is elveszett a reformátusokra nézve. Valószínűleg Gersei Petheő Margittal és a Telekesi Törökökkel lettek itt is úrrá az evangélikusok.

1628-ban *Regini* Márton volt az acsádi lelkész, akit 1622. Hegyfalun avattak fel s később Szécsénybe ment át. 1631-ben *Gudor* János volt az utóda, ki Pöséről jött ide és 1632. kerületi presbyternek, 1635. pedig rábaközi esperesnek is megválasztották. 1646-ban a vépi születésű *Vörös* Benedek az acsádi lelkész, ki 1628. még Váton volt. 1648-ban Musay püspök *Czompos* Tamást avatta fel Acsádra. 1649-ben pedig *Kis* Andrást találjuk itt. 1661-ben *Vajda* György volt az acsádi lelkész, ki előbb kőszegi rektor, majd pedig Lövön Erdődy Bálint gróf özvegyének volt az udvari papja. A büki zsinaton 1661. jún. 21. Vajda predikált s ugyanitt egy esketésnél elkövetett szabálytalanság miatt kérdőre is vonták. 1648. máj. 18. és 1663. jún. 5. kerületi gyűlések is voltak Acsádon.⁴⁴⁶

Meszlen. Régi magyar község. A Meszlényi család innen vette nevét. 1578-ban egy kőszegi kihallgatáson Feyr István, Ágoston Péter és Marton Bálint nemesek voltak jelen Meszlenből. 1596. és 1599. itt tartották a megyegyűléseket. Az 1667. évi jegyzőkönyv is nemes községnek (pagus nobilis) mondja Meszlent. Evang. lelkésze már a XVI. században volt, ki az 1601. évi jegyzék szerint 1 forint évi adót fizetett. A hitviták és a szervezkedés idején igen fontos gyűlések voltak itt Meszlenben.

Itt készült például 1595. szept. 12. az úgynevezett Meszleni Concordia, mely az urvacsorai tanban akarta a két protestáns felekezetet összeegyeztetni az Augustana alapján egy közös hitvallás által s a keresztyén név használata mellett megtiltotta, hogy lutheránusoknak vagy

⁴⁴⁵ Eht. Eml. 55. 67. 81. 87. 97. 98. 129. 146. Wilfinger i. m. 17. Adattár VIII. 31. 32. Ker. jkv. 33. 282. 360. 433. 468.

⁴⁴⁶ Pápa leírása 49. Adattár VII. 104. 106. VIII. 8. 23. 29. 30. 32. Ker. jkv. 33. 100. 302. 505. 507. Eht. Eml. 67. 83. 85. 94. 95. 128. 133. 146.

kálvinistáknak nevezzék magukat. E Concordiára ugyan még az 1630. évi csepregi zsinat is hivatkozik, de az egyesülés nem sikerült.

Úgy látszik, itt Meszlenben ugyanekkor fogadták el a dunántúli törvénykönyvet is, amelynek 6-ik kánonára Kincses Pál kőszegi lelkész már 1596. ápr. 5. hivatkozik. Reczés János csepregi esperesnek írja ugyanis: „Úgy nézz azért ama Meszleny Synodusban végeztetett VI. Cánonra, hogy ha megegyesülhetünk Isten által, minémű helyt érdemel, talám mindennek olyan adatik”. És Beythe István püspök is tartott 1598. Meszlenben zsinatot, mert Soós János lozsi lelkész ez évi aug. 25. mentegeti magát Klaszekovics István fertőszentmiklósi esperes előtt, hogy „Meszlenyben obiter találkozáván, bement volt Beythe uram gyűlésébe, de még nem adta oda azzal magát, ha beszélgetni közikbe ment”.

Első lelkészeit nem ismerjük. Egy névtelen meszlени lelkész 1599. a lozsiaknak ajánlotta magát, de ezek nem ismervén őt, Reczés János csepregi esperest kérték meg, hogy vizsgálja meg a meszlени lelkészt vallása és tudománya felől, mert kálvinista papot nem akarnának. Az iváni zsinat 1603. Muraközy György és Kőszegi Balázs espereseket Pythyræus Gergely lelkésszel küldte ki Meszlen vizitációjára, de egyházlátogatási jegyzőkönyv nem maradt fenn róla. *Gudor* János mint meszlени lelkész 1609-ben írta alá szimbolikus könyveinket s még 1612. jan. 27. is Meszlenben volt, de 1628. már Pösén s 1631. Acsádon találjuk. Meszlent a csepregi zsinaton 1628. *Várnai Zelink* János lelkészük képviselte s még 1631. is ez volt náluk. 1646-ban *Fábri* János volt a meszlени lelkész, kit 1644. Koltára avattak fel. 1649-ben *Gudor* Pál, 1650. és 1651. *Balika* Benedek, 1656. *Tóth* István a meszlени lelkész, ez utóbbi 1640. Pösén volt hivatalban. 1663-ban *Zvonarics* Sámuel esperes is volt itt lelkész. A nagy üldöztetés előtt pedig a szakonyi születésű *Ensel* János (1667-73) volt az utolsó lelkészük. Kerületi gyűlések később is voltak Meszlenben 1646. jún. 12. (kisgyűlés), 1650. jún. 14., 1666. máj. 25., 1667. márc. 15. és 1672. máj. 18. Különösen az első volt ezek közül nevezetes, ahol az esperesek a Nádasdy által száműzött Kis Bertalan halála után püspökválasztó gyűlésre hívták össze a lelkészeket s a kiválóbb evang. patrónusokat az üldöztetés akkori gyászos idejében névszerint is összeírták és felkérték az egyház védelmére.⁴⁴⁷

Musay püspök 1661. a fentieken kívül a kőszegi esperességhez számította még Csém, Dozmat, Bük, Szakony, Locsmánd, Csepreg és Órisziget anyaegyházakat is, melyekről már fentebb szóltunk.

VII. A vend gyülekezetek a Széchyek és Batthyányak urodalmaiban.

A vendek főpatrónusai a Széchyek voltak. Legtekintélyesebb ősi gyülekezetük Felsőlendva és Muraszombat. A Széchy család a XIV. században a felsőlendvai és a rimaszécsi ágra szakadt szét. Az egyik Dunántúl, a másik Gömörben és Abaujban lakott. Felsőlendvai Széchy Tamás Vas megye főispánja a mohácsi csataterén esett el. Neje Székely Magdolna utóbb Thurzó Elekhez ment nőül. A felsőlendvai ág férfi ágon Széchy Istvánban 1535. kihalt s később a rimaszécsiek voltak örökösök a Dunántúl is.

⁴⁴⁷ Chernel II. 54. Fabó, Beythe 61. Payr, Sz. Fekete 43. Prot. Szemle 1917. 617. Adattár V. 65. VII. 64. 105. Hrabovszky, Scrin. Antiquar. XIII. Eht. Eml. 46. 48. 60. 84-86. 94-97. 99. 129. 133. 146. Ker. jkv. I. 50. II. 21. 33. 235. 517.

Az elhalt Széchy Istvánnak (mások szerint Tamásnak) leánya volt Széchy Margit limbachi grófné, előbb Salm Miklós, később pedig Archo Pyrrhus felesége, aki egyéb birtokai (Trencsén, Dobra, Szentgotthárd) mellett Felsőlendvát is birta. A szentgotthárdi apátságot 1557. fegyveres erővel foglalta el, Vörösvárt pedig 1567. Zrinyi Györgytől vette zálogba. Zrinyi György 1568. jan. 11-én Muraszombaton kelt egybe Archo Pyrrhus és Széchy Margit leányával. Már Széchy Margit is bizonyára a reformáció híve volt. Leányáról, Salm Magdolnáról, aki Lobkovitz Poppel Lászlóhoz ment nőül, ezt bizonyosan tudjuk. Szalaszei György muraszombati lelkész a magyar imádságos könyvét (Lövő 1593) neki ajánlotta.

Széchy Margitnak 1570. bekövetkezett halála után a dunántúli Széchy-urodalom a másik ágból való *Széchy Tamás* vette birtokába. Az új patrónus 1555. született, 1577. Perényi Borbálát, 1592. ápr. 19-én Batthyány Katát (Boldizsár leányát), harmadszor pedig Forgách Margitot, Forgách Ferenc, a biboros esztergomi érsek nővérét, vette feleségül. A vizlendvaiak még 1627. is az idvezült Forgách Margit rendeletére hivatkoztak. Széchy Tamás vitéz katona volt, aki részt vett 1597. Győr ostromában és 1605. Bocskay felkelésében. 1610 óta főasztalnok. Mint jó vagyonszerző magához váltotta 1606. Kőszeg várát, 1609. pedig Murány várát is. Leányát, Magdolnát ifjabb Zrinyi Györgynek, a költő atyjának, adta feleségül. Batthyányi Ferenc 1616. máj. 5. írta már Thurzó Györgynek, hogy Széchy az ifjút, akinek még tanulni kellett volna (18 éves volt) „erővel, hitegetéssel és nagy sok pénz ígéretével” vette reá az eljegyzésre. De az egybekelés csak Széchy halála után 1619. máj. 19. volt meg Muraszombaton. Pozsony városát Forgách Margit már mint özvegy hívta meg a lakodalomra.⁴⁴⁸

Thurzó György halála után 1617. Széchy Tamás is a kormányzóság tagja volt és részt vett Bicsén a reformáció első százados ünnepén. 1618. febr. 9-én halt meg, holttestét a felsőlendvai templom sírboltjába helyezték. Végrendeletében Dénes és Magdolna nevű gyermekeinek meghagyta, hogy a felsőlendvai családi sírboltot kőfallal kerítették körül, a helységben iskolát alapítsanak s a lelkészről is kellőleg gondoskodjanak. Protestáns érzületét nem titkolta el, egyes r. kath. papokat el is bocsátott, de a főpapsággal jó viszonyban állott. Eleinte ágostai hitvallású volt, de második neje és a Batthyányok őt is áttérítették a kálvinistákhoz. Udvari lelkésze Szilágyi István, Szenczi Molnár Albert sógora, Muraszombatban református volt. Szilágyi 1614-ben Bécsben is predikált Széchy udvara előtt. Széchy Tamás asztalához is meghívta és Szilágyi által „az ő udvara mellett tanítói tiszttel is megkínálta” Szenczi Molnár Albertet.⁴⁴⁹

Tamás fia, Széchy György 1577. született, nagy testi erejű, szenvedélyes, erőszakos és kapzsi természetű férfiú. Ő már inkább a Felvidéken Murányban tartózkodott. 1605-ben Bocskay udvarában volt. 1608-ban a Homonnay György ungi főispán leányát, a művelt és buzgó lutheránus Homonnay Drugeth Máriát vette feleségül. Korán Bethlenhez állott s 1619. Thurzó Imrével Sopron ellen vonultak, amelyet nov. 30. a fejedelem bevonulása után meg is szállottak. A mátyásfiak 1627. még jól emlékeztek reá, mikor az atyjától elválván Baloghba (Gömör megyébe) ment, mert az eklézsiának 228 forintját vitte magával. A fehérhegyi csata után Széchy György sietve tért vissza II. Ferdinánd pártjához, 1621. ápr. 11. Murányban írta alá a nyilatkozatot. Jelen volt a két soproni országgyűlésen is 1622. és 1625., hol a nádorságra pályázott. 1625. aug. 31-én a saját szolgálói orvul lötték le. Neje Murányban temettette el. Egyházának hitbuzgó fia volt. Több lelkészt, mint például a lébenyszentmiklósi Deselvics Istvánt, Dunántúlról hívtak Murányba. Özvegye később is levelezett a dunántúli püspökkel.

⁴⁴⁸ Vasm. mon. 574. 283. 553. Takáts S. Zrinyi M. nev. anyja 6. Századok 1919. 211.

⁴⁴⁹ Payr, Eht. Eml. 103. Acsádi Ignác, A Széchyek Murányban, Századok 1885. 21. Szenczi Molnár A. napl. 64. 70.

Négy fia korán elhalt, öt lánya közt volt a hirhedt nevű Széchy Mária is, ki férje kedvéért elhagyta hitét.⁴⁵⁰

Tamás másik fia és György öccse lehetett az a Széchy Mihály, aki 1605-ben mint Bocskay híve küldött be fenyegető levelet a kőszegieknél. És valószínűleg ennek fiai voltak a fiatal Széchy Miklós, Mihály és István testvérek, akik ág. hitv. evang-ok voltak s urodalmukban is ilyen lelkészeket hívtak a reformátusok helyébe. Az 1623. évi szentlőrinci zsinat Pathay István püspököt és Kanizsai Pálfi Jánost követekül küldte a nevezett három Széchy testvérhez Muraszombatba, mivel ezek Briccus Bereczki Péter vizlendvaszentgyörgyi esperes-lelkészt udvari papjuk, Szvetics Gergely vádoskodására elűzték és evang. lelkészt hívtak a helyébe. A református jegyzőkönyv a három Széchy testvért balga, majdnem gyerek és a lutheránusoknak kedvező patrónusoknak (patroni stulti et fere pueri, fratres Szétsi ubiquistas faventes) mondja. Szécsy Tamás halála (1618) után Muraszombaton, Felsőlendván és Szécsiszigeten csakugyan evang. lelkészeket találunk csakhamar. E fordulatban valószínűleg Széchy Györgynek is része volt.⁴⁵¹

Felsőlendva 1627. évi egyházlátogatásakor Széchy György, Miklós, Mihály, Tamás, Dénes és István említettnek mint földesurak. Ezek közül Széchy Mihálynak Muraszombaton külön udvari lelkésze volt 1627. az evang. Szvetics személyében, 1631-ben pedig, ami nagyon is feltűnő, a református Kanizsai Pálfi Jánost hívta meg udvari lelkészének. Utóbb a testvérek közül Széchy Dénes, Széchy Tamás és Forgách Margit fia, játszott nagyobb szerepet, ki 1645-ben III. Ferdinándtól 250.000 forint zálogösszegben Kőszeg várát és urodalmát is megkapta. Ez azonban már Pázmány idejében, tehát 1637 előtt a többi főurak példája szerint elhagyta evang. hitét s özvegye Draskovich Sára és fia Széchy Péter kegyetlen üldözői voltak a protestánsoknak.⁴⁵²

A vend gyülekezetekben, melyek már korán csatlakoztak a dunántúli kerülethez, Kis Bertalan püspök megbízásából 1627. július havában Lethenyi István csepregi esperes, Zvonarics István cenki és Terbócs János felsőlendvai lelkészek kíséretében tartott gondos egyházlátogatást (Visitatio generális Ecclesiarum Schlavo-vendorum). Ennek jegyzőkönyve ad rólok bővebb értesítést. (Eht. Eml. 102-128 l.)

Muraszombat. Gót stílusú régi szép temploma még a XIV. században épült. Bocskay hadai 1605. felgyújtották és porrá égették a községet s lakói ezután más helyre a mai Szapáry-kastély köré telepedtek át. A XVI. század közepén Széchy Margit volt Muraszombat úrnője, aki egyik leányát 1568. innen adta feleségül Zrinyi Györgynek. Első ismert nevű lelkésze *Szalaszegi* György volt, aki 1593. Habermann Avenarius János imakönyvét lefordította és Széchy Margit lányának, Salm Margitnak, Poppel László feleségének ajánlotta. Az előszóban mondja Szalaszegi, hogy a Poppelné által Prágából küldött posztillát is lefordítja s a fiának Poppel Ádámnak fogja ajánlani. Az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint is Muraszombatnak ekkor már evang. lelkésze volt, aki 2 forint évi adót fizetett. 1612-ben *Szalaszegi* János, valószínűleg az előbbinek fia volt a muraszombati lelkész. 1614-18. a református *Szilágyi* István, Szenczi Molnár Albert sógora volt Széchy Tamás udvari lelkésze Muraszombaton, ki 1614-ben a Széchy család és Szenczi Molnár jelenlétében Bécsben is predikált. Úgy látszik nyomban Széchy Tamás halála után elhagyta Muraszombatot, mert 1619-ben már Csáktornya-

⁴⁵⁰ Acsády i. h. Payr, Eht. Eml. 112.

⁴⁵¹ Chernel K. Kőszeg tört. II. 61. Adattár IX. 49. 57.

⁴⁵² Eht. Eml. 121. Chernel II. 73. 74. Thury E, Ref. ehker. tört. 209. Hahnekamp, Konvertiták 211. l.

Szentmihályon a Muraközben volt Zrinyi György gróf udvari lelkésze, 1623-ban pedig a sopronmegyei Bő községben esperes.⁴⁵³

Az udvari lelkész mellett azonban a községnek is volt külön lelkésze, csak így történhetett, hogy Szilágyi idejében *Brehóczi* Ambrust is 1616. muraszombati (bizonyára vend) lelkésznek (minister ecclesiae Mura Szombathiensis) avatta fel Klaszekovics István püspök.

Széchy Mihálynak 1623-ban már Szvetics Gergely volt az udvari lelkésze. Pathay ref. püspök és Kanizsai Pálfi János ezt vádolták, hogy Briccius Péter református esperest eltávolította Vízlendvaszentgyörgyről. Szvetics volt itt az udvari lelkész az 1627. évi egyházlátogatáskor is s az 1628. évi csepregi zsinaton is mint muraszombati lelkész vett részt. Mint udvari predikátornak a fizetése 80 rajnai forint volt s 10 köből buza, ugyanennyi rozs és zab, 10 akó bor, 2 ártány, tüzelő fa, amennyi kell és 8 rőf posztó; tisztességes asztala önagyságánál (Széchy Mihálynál) volt minden nap s ha be nem akart menni, akkor is megkapta ebédre és vacsorára való cipóját és borát. Szvetics Gergelyt az egyházkerület 1639. Légrádra rendelte a kiközösített Ládonyi Ferenc utódául s midőn 1643. Semptei Benedeket küldték oda, ugyanakkor Szveticsnek is irtak levelet. Szvetics nevű családot később Kőszegen találunk. Majdnem hihetetlen, hogy Széchy Mihály 1631. a református Kanizsait hívta volna meg udvari papjának. (Eht. Eml. 107. 129.)

Szvetics udvari lelkész mellett Muraszombaton 1627. a városi pap (minister oppidanus ad templum S. Nicolai) *Gederóci* János volt (bizonyára vend), akit 1616. Csepregen a muraközi Stridóra avattak fel. Az egyházi szántóföldek, rétek és szőlők jóvödelmét ez élvezte. A városi hívek egy-egy ekével 12 közt szántottak neki. Szent Gál napján a városi helyes polgárok egy-egy kappant adtak, a ludfiak dézsmája is kijárt, valamint stóla még az egyházkelőktől és gyónó betegektől is. Hat kelyhe volt a gyülekezetnek a hozzátartozó tényérokkel és egy monstrantia is. A rektornak az iskolás gyermekek az 1. és 2. esztendőben minden kántorra 32 dénárt, a következő években pedig 50 dénárt fizettek. Ezen kívül minden gyermek tartozott még egy-egy szekér fával, Szent Gál napján egy kakassal vagy kappannal, minden vásárkor hozott minden gyermek egy hüvel kést vagy ehelyett 3 garast. Szabó Gyurkó és Moravcsák Mihály voltak a céhmesterek. Idetartozó községek: Rakicsán (Poppel Éva birtoka), Borhida, Csernadóc, Vesica, Polona, Csernec, Szvetahóc, Barkóc, Korong Buzine, Lukasóc.

A muraszombati lelkészek közül ismeretes még *Krisán* Tamás, aki 1626. avattatott fel Szenttrinitásra, 1646. vízlendvaszentgyörgyi lelkész volt, 1651-61. pedig Muraszombaton esperes. Kanizsai P. János 1631. egy Deli János nevű gazdag birtokost is említ Muraszombaton, akinek minden vagyonát a református Nádasdy Imre szerezte meg a házassága révén.⁴⁵⁴

Felsőlendva. Régi gótikus templommal és régi várral. Fel van sorolva 15 más községgel az 1599. és 1601. évi dikális összeírásokban, mint Hertelendy Mihály főbíró járásához tartozó község. Már evang. lelkésze volt ekkor is, ki 1 forint évi adót fizetett. Felsőlendvát a reformátusok soha sem vallották a magukénak. Első ismert lelkésze *Terbócs* János, akit Klaszekovics István püspök 1616. május 5. avatott fel Felsőlendván. Még 1627. is az egyházlátogatáskor itt volt s ekkor már esperes.

⁴⁵³ Eht. Eml. 64. Prot. Eht. Adattár VII. 104. 106. VIII. 24. 31. 52. 69. 71. IX. 47. 53. 72. 80. 85. 86. 96. 108.

⁴⁵⁴ Eht. Eml. 64. 69. 110. 118. 129. 132. 148. Thury E. Ehker. tört. 209. és 322. I. Ker. jkv. 178. 222. 260.

Itt a parochiához már jobbágyok és zsellérek is tartoztak külön-külön megállapított szolgálmányokkal és pedig Széchy György, Miklós, Tamás, Dénes, István és Mihály jobbágysai voltak ezek. Tehát sokan voltak a Széchy testvérek mint földesurak. A jobbágyok akkor is külön segítséggel tartoztak a lelkésznek, ha ennek családjában esküvő vagy keresztelő fordult elő. Stólát még a házasulandók kihirdetése után is fizettek, 4 dénárt. Két filiája volt *Kozmadombja* és *Szentlénárd*. Ez utóbbi helyen, mikor „pametuát jár” a lelkész, az egész fárában minden háznál egy disznóláb, egy cipó kenyér, egy tál zab, egy marok szösz és egy pénz jár neki. Három kehely és egy ezüst kereszt volt a mostani Terbocs lelkész kezelése alatt, de ezeket egy barát ellopta. Terbocs két ezüst kelyhet vett helyettük. A rektor itt is annyi fizetést kap, mint a többi gyülekezetben s ezenfelül harangozásért „contra tempestates” minden szőlős embertől egy-egy pint zavaros mustot.

Terbocs még 1646-ban is esperes-lelkész volt Felsőlendván, 1651-55. azonban már *Geöde* György az utóda, akit 1632. Dolincra avattak fel. 1671-ben még Széchy Dénes özvegye, a türelmetlen Draskovich Sára levelez Felsőlendváról és vádolja be a szenttrinitási papot. Fia Széchy Péter 1672. üzte el innen az evang. lelkészt.⁴⁵⁵

Vízlendva-Szentgyörgy. Gótikus temploma a XV. századból való. Széchy Tamás idejében itt még református gyülekezet, sőt külön vízlendvai református esperesség is volt Szenttrinitas, Szentbenedek, Lak, Velemér, Szentgyörgyvölgye, Turnisce (a Muraközben), Martyánc, Szécsisziget, Muraszombat (orthodoxa) és Hodos gyülekezetekkel. Szentgyörgyön 1612-1616. Perlaki Márton ref. esperes volt a lelkész s utódjának, Bereczky Péternek 1619-ben kellett innen eltávoznia. De a református mellett már 1599 óta evang. lelkészek is voltak itt, kik az adójegyzékek szerint szokatlan nagy adót, évi 5 forintot fizettek. Evang. lelkésznek ide 1612. *Kanizsai* Jánost avatták fel, aki még 1627. is itt volt. (Ennek öccse vagy fia Kanizsai Farkas János szenttrinitási lelkész 1625 óta.) 1646-ban *Krisán* Tamás, a későbbi muraszombati esperes, 1652-ben pedig *Rakicsány* István volt a szentgyörgyi lelkész.

A lelkészi járandóságokat itt még Széchy Tamás harmadik felesége, Forgách Margit állapította meg. A füxlinci hegyi szőlőkről quindecima járt a lelkésznek. Kelyhük kettő volt. Akit a templomba temettek, azért egy ezüst tallért fizettek. A rektornak 20 köből gabonája volt. Ahol a lelkésznek a gabonából quindecima járt, ott neki „ex bene placito adtak quisque pro suo velle”, bort pedig minden szőlőtől egy pintet.⁴⁵⁶

Szentilona. Vízlendvához közel, a stájer határon. Vecseszlavec, Rapocsa, Fükszlinc, Kramaróc, Ocsinia helységek tartoztak hozzá. (Musay Dobrához közel is említ egy Szentilonát, de a kettő valószínűleg ugyanaz.) Rhau Fülöp a soproni születésű lelkész, aki „Sempronium carmine heroico descriptum” című latin verset adott ki (Keresztur 1615) s aki lakóhelyét „de Diva Helena in confiniis Slavoniae et Stiriae” szavakkal jelöli, valószínűleg itt volt lelkész és nem Csáktornya mellett a Zrinyiek birtokán, miként Schwartzner Márton véli.

A gyülekezet itt a vendek között is német ajkú lehetett. Az 1627. évi egyházlátogatáskor *Gerber* Gergely a szentilonai lelkész, ki a meissenai Lichtensteinből való s előbb Pergelinben (Pilgersdorf) volt, ahová 1617. avatták fel. (Később egy *Gerber* Sámuel nevű lelkészt 1666. Királyfárvára avattak fel.) Szentilona csak kisebb gyülekezet lehetett, de a templomába itt is temetkeztek. Vecseszlavecon volt egy zsellérház, melytől a predikátornak évenként két pint vaját és két kappant fizettek.

⁴⁵⁵ Egyet. levél I. a 7. 77. és 196. Eht. Eml. 64. 73. 102. 121. Adattár VII. 105. 107.

⁴⁵⁶ Adattár VII. 116. 158. VIII. 21. 55. 73. Eht. Eml. 62. 69. 87. 103. 132. 148.

Az 1646. évi büki zsinaton a szentilonai német lelkész (Germanicus minister) mint távollevő említették. 1654-ben a pozsonyi születésű *Techlick* György lelkészt, 1661. pedig a soproni *Schultz* Kristóf Jánost avatták fel ide. (S. Helenae in finibus Styriae.)⁴⁵⁷

Tissina. Már az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint volt itt ekkor evang. lelkész, aki évi 4 forint adót, tehát aránylag nagy összeget fizetett. 1601-ben a lelkész mellett Ferenc nevű (r. kath.) káplán is említették, kinek 1 forint volt a külön adója. Innen származott bizonyára Tissinai György, aki 1616. incédi lelkész volt. A XVII. század elején egy *Barnabás* nevű predikátora volt Tissinának, ki a gyülekezetnek egy szentbenedeki szőlejét eladta s egy 40 forint értékű ezüst kereszt is Barnabás predikátor fiánál, Márton deáknál maradt. Az 1627. évi egyházlátogatáskor a muraszombati születésű *Allodiator* Mihály volt Tissina lelkésze, akit már 1616. avattak fel ugyanide. Ezeken kívül 1630-ban *Krizsán* Tamás és 1651-ben *Baisz* György lelkészeket találjuk Tissinán. Szenczi Fekete István püspök még 1670. nov. 14-én is kisebb kerületi gyűlést tartott Tissinán, ahol Dolencre és Lakra avatott fel lelkészeket.

Tissinához is sok falu tartozott: Tropóc, Gradisa, *Alsó-, Közép- és Felsőpetánc*, Petróc, Szadisinc, Göderóc, Polánc, Skalóc, Kupsinc, Krajna, Frankóc, Vancsavesz. Volt 1627. egy aranyozott ezüstkelyhök tányérral. Akik a templomba temetkeztek, azok 1 rajnai forintot és 20 denárt fizettek a céhmesterek kezébe. A gyermekek a rektornak az 1. és 2. évben minden kántorra 25 denárt, a 3. és 4. évben 32 denárt, azután 50 denárt fizettek. Szent Gálkor egy-egy kappant, sokodalomkor (vásárkor) egy 12 pénzes kést vagy 3 garast.⁴⁵⁸

Petáncz. (Ma Széchenyikút). A stájer evangélikusok üldöztetése idején nagyobb jelentőséget is nyert. Ez a község, miként Szent Benedek is, a XVI. században Nádasdy Tamás és Kristóf testvéreké, majd pedig ezek fiaie Ferencé, ifjabb Tamásé és Lászlóé volt. A stájer evang. rendek kérésére a Nádasdyak itt a határszáron szívesen adtak menedékhelyet az elűzött lelkészeknek, különösen pedig a szomszédos radkesburgiaknak. Így ifj. Nádasdy Tamás 1598. okt. 9. irta már Herberstorf Károly regedei birtokosnak, hogy „udvarában az elűzött lelkészek számára néhány szobát elkészített, mert ezzel keresztyén hitének tartozik”. Az evang. rendek Grácból 1598. okt. 12. mondanak köszönetet Nádasdy Ferencnek, hogy az elűzött lelkészeknek és tanítóknak szállást adott. A regedei papok 1598. végén Nádasdynak szóló ajánló levéllel Petáncra mentek, ahol csak egy mérföldnyire voltak elhagyott lakásuktól s a regedei és judenburgi papok felváltva predikáltak Petáncon. Mátyás főherceg már 1599. elején megparancsolta Nádasdynak, hogy az exulans lelkészeket küldje el Petánról. Osius, volt gráci lelkésznek lisztet és fát küldtek a hívei Petáncra. Tehát ez is ide menekült. 1599. jún. 17-én a stájer rendek két kandidátus tanulót is küldtek Petáncra felavatás végett s a regedei Herberstorf Károlyt kérték fel, hogy az ünnepély emelése céljából legyen jelen.⁴⁵⁹

Már ez év végén is nagy lehetett a veszedelem Petáncon is, mert Osius és a többi lelkészek számára Széchy Tamástól és Lobkovitz Poppel Lászlónétól is menedékhelyet kértek. 1600. elején Müller Mihály regedei tanító menekült Petáncra. Crainerius magisztert is, ki Wittenbergből jött, Petáncon vagy Olsnicon akarták alkalmazni. Herberstorf 1601. jún. 14. írja, hogy Walter János lelkész nem Petáncra való. Poppel Lászlónét kéri, hogy vegye magához. „Kár volna, ha a petánci szószék üresen maradna, mert az ünnepeken Laibachból és Karinthiából is özönlik a nép, még öregek is jönnek s a lelkész alig győzi őket gyóntatni.” Gaepner János lelkész 1603. elején már veszedelemben forog Petáncon s kollegájával Walterrel

⁴⁵⁷ Eht. Eml. 65. 88. 93. 96. 104. 134. 147. 148. Ker. jkv. 416. 505. Payr, Sopr. eht. 248.

⁴⁵⁸ Adattár VII. 104. 106. VIII. 26. Eht. Eml. 65. 98. 105. 107. 148. Ker. jkv. 22. 360.

⁴⁵⁹ Loserth J. Akten und Korresp. II. 411. 424. 441. 584. 644.

más helyet kér. A császár parancsolatot küldött Nádasdynak s e miatt eltávolították a petánci kastélyból. Széchyhez, Poppelnéhoz sem mehet, ki saját papját is kénytelen volt elküldeni. Majd Batthyány Ferencről Szalonakon kértek Walter számára menedékhelyet. Rudolf király 1603. okt. 8. újabb parancsot küld Nádasdy Tamás, és László testvéreknek, hogy a kiűzött lelkészeket be ne fogadják, de most is vannak náluk. 1604. szept. 21-én Kőszegről írt levelében viszont Nádasdy Tamás kéri a stájer rendeket, hogy ajánlják őt a szász választó fejedelemből arra az esetre, ha el kellene hagyni hazáját, mert már egész birtoka, Ugod, Somlyó, Devecser, Jánosháza és Egervár úgy el van pusztítva, hogy csak a puszták falai állanak, Walther János lelkész is, ki 1583. óta szolgált Stájerországban, Kőszegről 1606. febr. 21. írt levelében kér bizonyítványt a stájer rendektől s úgy látja, hogy a vallásra nézve minden reménység megszűnt. Walthert a kőszegieket rendes lelkészeknek is megválasztották.⁴⁶⁰

Mártonhely. (Martyánc.) Virágzó község volt már a XIII. század közepén. Később mint mezőváros (oppidum) említetik. Érdekes gótikus temploma a szentély déli oldalán levő gót betűs egykorú felirat szerint 1392-ben épült. A szentély ép részén Aquila János híres középkori festő freskói láthatók, akinek Veleméren és Tótlakon vannak még falfestményei. (Vasm. mon. 65. 105. 114. 281.)

Martyáncnak is már az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint evang. lelkésze volt, aki 4 forint 50 denár évi adót fizetett. Földesurai a Batthyányok voltak, de az ide tartozó sok faluban a Széchyeknek is voltak birtokaik. A XVI. században a martyánciak is evangélikusok voltak. Mint volt evang. lelkészüket említik 1627-ben *Szalaszeghi* Jánost és *Jagonics* Jánost. Ezek még 1612. előtt lelkészkedtek Martyáncban. Brezóc, Lihomér és Strukóc falvakban „egy nem-nemű pápista pap” is szolgált. De Pathay István püspök Batthyány Ferenc oltalma alatt 1612. nov. 11. a köveskúti zsinaton *Domjáni* Mihályt református lelkésznek avatta fel Martyáncra. Ez azonban az evang. hívekre való tekintettel kétszínűen viselkedett. Eljárt a református zsinatokra, az esperességi egyház tanácsosságot is elfogadta, de viszont az úrvacsorát ostyával szolgáltatta ki és felekezeti álláspontját a predikálásával sem árulta el. (Adattár VII. 104. 106. 120.)

Midőn Lethenyi István csepregi esperes-lelkész, Zvonarics István cenki lelkész és Terbócs János felsőlendvai lelkész, 1627. júl. 13. Martyáncban egyházlátogatást tartottak, Domjáni velük szemben mint evang. lelkész viselkedett, részletesen bevallotta az egyházi vagyont és egyéb adatokat, mintha az ág. h. evang. egyházkerületet ismerné el hatóságának. Sőt a jegyzőkönyvbe ugyanekkor egy adománylevelét is felvétette, mely szerint a mihalóci hegyen való szőlejét, melynek öt pint volt a hegyvége, a martyánci paróchiának adományozta felesége és gyermeke nevében is oly feltétellel, hogy a gyülekezet csak az ő távozása vagy elhalálása után lép annak birtokába.

Martyáncban az 1627. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint igen sok falu tartozott, u. m.: Mladetinc, Morác, Szembiborc, Pucinc, Gorica, Predanóc, Brezóc, Lihomér, Strukóc, Szent-sebestyén, Salamonc, Pücsoroc, Vanecsa, Moszna, Donkóc, Macskóc, Norsinc, Nemsóc. Mint a török alatt elpusztult falvak említetnek: Hegonc, Tessenóc, Krisanc, Obrancsakóc, Bukovnica. Most ezek puszták, de azért a falubeliek a hegyeken szerteszét már ismét házakat csináltak maguknak.

⁴⁶⁰ Loserth i. m. II. 706. 782. III. XLVIII. 196. 265. 268. 336. 296. 373. 392. 411.

Volt a gyülekezetnek 3 tábla földje, melybe 40 köből buzát lehetett elvetni, volt egy kicsiny tölgyfaerdeje, halastava és szőleje. Temetési predikációért és kíséretért a külső fárabeliek egy tallért vagy egy köből buzát vagy egy kas méhet fizettek. Ha processió nélkül csak a sír felett énekelt a predikátor mesterével és diákjaival, ezért 20 denár járt s ebből egy garas a mesteré.

A templomnak két aranyozott ezüst kelyhe volt tányérokkal. Kamatra kiadott pénzük 63 rajnai forint volt s minden forintra 10 denár az interes. Széchy György, mikor az atyjától elválván, Baloghba (Gömör megyébe) ment, 228 rajnai forint templompénzt vitt el és sub juramento fogadta, hogy megadja. A vizitálók elrendelték, hogy az asszonyt (özvegyét Homonnai Druget Máriát) kell requirálni, ha pedig meg nem akarná adni, törvény szerint is keresni kell tőle. (Eht. Eml. 110-112.)

Lelkészüik Domjáni Mihály 36 évi szolgálat után előregedett vagy meg is halt, mert az evangélikusok 1648. júl. 22. a locsmándi zsinaton *Sinkoch* Jánost avatták fel martyánci lelkésznek, a reformátusok ellenben 1649. szept. 14. Pápán az elhaltnak hasonló nevű fiát ifj. *Domjáni* Mihályt rendelték ugyanide, aki azonban csak 3 évig maradt, mert 1652. máj. 24. a reformátusok Kajdon már ismét *Rakicsányi* Jánost ordinálták Martyáncra. Ez is csak 1654-ig maradt itt, ez évben Polyánba költözött s ekkor az evangélikusoké lett a templom. (Thury E. Ehk. tört. 313. Payr, Eht. Eml. 84.)

Domjáni halála után nagy per keletkezett a gyülekezetben. 1652-ben ugyanis 14-18 községi polgár a vármegye pecsétes levelével a kanizsai török agák elé vitte a panaszát. És ezek jún. 29. kelt levelükben úgy ítélték, hogy a kálvinisták és lutheránusok külön predikátort tartsanak s csak a magokét fizessék; egyébként pedig békességben éljenek, ha fejöket vétetni nem akarják. Ugyanezen a napon Muszel martyánci ispánja pedig az egyik papot, valószínűleg *Rakicsányi* „aki ide s tova járt és a polgárokat kergette”, kiparancsolta Martyáncból, meghagyván neki: „Az én falumban pedig ne lakjál, mert bizony mindjárt odamegyek és a házadat meggyujtom.”

Egyidejűleg a pozsonyi országgyűlés követei is foglalkoztak a martyánciak peres ügyével s az evang. státus vegyes bizottsága 1655. máj. 1-én Pozsonyban Musay Gergely püspök és Wittnyédy István ügyvéd jelenlétében úgy ítélt, hogy az evang. lelkész távozzék el Martyáncból, de a két filia, Szentsebestyén és Mindszent (Szeszveta), a hozzátartozó jövedelmekkel a lutheránusoké legyen. Ezt a határozatot azonban Musay püspök nem tudta végrehajtani. Az evangélikusok, kik különösen a filiákban voltak nagy számmal, tiltakoztak ellene s a földesurat, az áttért Batthyány Ádám grófot is megnyerték a maguk részére. Ez utóbbi 1655. jún. 6. kelt levelében megírta nekik, hogy a szuperintendens parancsoljon rendet a maga sajátjából, de ő az anyaeklézsiát nem engedi a kálvinistáknak. (Thury i. h. 320.)

A szakonyi zsinat is jún. 9. hiában szólította fel a martyánciakat a templom és paplak átengedésére. Az átvételre megjelent reformátusokat az evang. lelkész (*Sinkoch* János) és a hívek kemény szavakkal utasították vissza. Musay püspök ismételt felszólítására a lelkész ugyan kiköltözködött a martyánci paróchiából és félénél tovább lakott egy más faluban, de most „az egész martyánci lutheránus hallgatóság” tiltakozott a lelkész elmozdítása és a templom átadása ellen. Okt. 31-én Musay püspökhöz írott felterjesztésükben mondják, hogy a pozsonyi bizottságnak nem volt joga a templomot az egyik féltől elvenni és a másiknak adni; a templom a lutheránusoké is volt, kik különösen a filiákban voltak nagy számmal; néhai Domjáni predikátor előtt és után más papok is voltak az eklézsiában, „kik nem voltak olyan színezők, mint ő, tettetvén magát lutheránusnak, de alattomban helvét hitvallású volt s úgy gyóntatott mégis, mint lutheránus minister”; ha kálvinistaságát világosságra vitte volna, sem akkori jó emlékezetű földesuraik, sem ők el nem szenvedték volna; mindezt megbizonyították volna Pozsonyban, de Nádasy Boldizsár alispán oda küldött követeiket szidta, fenyegette, (tehát ez is református volt) s így ezeket nem hallgatták meg. (Thury i. m. 323.)

Így tehát Domjáni Mihály volt az, aki álnoksággal akarta a martyánciakat a kálvinistákhoz átvinni, pedig 1627. az evang. egyházlátogatókat is szívesen fogadta, mintha hozzájuk tartoznék. Ezt az álnokságot és a martyánci gyülekezet igazi helyzetét végül a püspök és az egyházkerület is belátta és 1655. nov. 25-én a németgencsi zsinatukon óvatosságból hozták meg azt a határozatot, hogy minden lelkész évenként saját esperesétől vegye az urvacsorát, hogy senki az ágostai hitvallás színe alatt a kálvinistaság magvát ne hintse el és hallgatóit az ellenkező vallással fertőztesse meg, miként ezt eddig Alvinczi Péter Kassán cselekedte és Domjáni Mihály Martyánccon. A vallásháborítók 600 forintos büntetésétől felve az evang. lelkészt ugyan nem merték még visszarendelni, de Domjáni és a kálvinisták eljárását ezzel elég keményen elítélték.⁴⁶¹

A földesurak is, Batthyány Ádám, Széchyné, Forgáchné, Meszlényi Benedek és Tipits Márton is az evangélikusok mellett foglaltak állást s így történt, hogy az evang. lelkész (Sinkoch János) egy felesztendő mulva ismét visszatérhetett Martyáncba, sőt magok a kálvinista részről való céhmesterek vitték vissza a közeli faluból a parochiára. Musay püspök, (kinek a martyánciak azt is irták, hogy „kicsoda az, aki hatalommal kálvinistát tukmál rájuk, bizony futva szalad, akárki lesz”), feladta előbbi álláspontját és 1661. évi jegyzékében Martyáncot már az evang. anyaegyházak közé sorozta. (Payr, Eht. Eml. 84. 100. 110. 112. 148. 371.)

Szentbenedek. Hajdan itt bencésrendű apátság volt. A XVI. században azonban már evang. volt a lelkésze. Nádasdy Kristóf, Tamás nádor öccse és Egervár ura, az akkori szentbenedeki lelkész halála után átvette a gyülekezetnek egy szőlőjét, melyet Martalócz Gáspár borbély s akkori céhmester Bokrácscon ajánlott fel neki. Ezt a szőlőt aztán per successionem az egervári urodalommal együtt Nádasdy Pál, a nádor unokája örökölte. Az egyházlátogatók 1627. mondják ki jegyzőkönyvükben, hogy vissza kell tőle kérni. Ime egy véletlen adat, mely mutatja, hogy már a XVI. században is voltak evang. gyülekezeteink.

A reformátusok Széchy Tamás idejében 1618. már ezt is a vizlendvai esperességhez számították s Pernyárd Mihály volt a lelkésze, aki 1623-ban azonban már nem volt itt. 1626-tól 1651-ig ismét evang. lelkésze volt *Rakicsány* Mihály személyében, akit Kis Bertalan püspök 1626-ben Újkéren avatott fel s 1646. a büki zsinatokon is mint szentbenedeki lelkész volt jelen. Ez a Rakicsány volt már itt az 1627. évi egyházlátogatáskor is.

Három darab földje volt a gyülekezetnek közel a templomhoz, melyet összesen 14 köből gabonával lehetett bevetni. Volt egy szőlő is a lelkész használatában, mely azonban „az Nádasdiakhoz elidegenedett”. Prosznyák Jánosné asszony és Petrovcon lakó Ezpetei Farkas nemes személyek a gyülekezet réjtéből egy-egy darabot elfoglaltak. *Szentkereszt* volt a filiája és sok falu tartozott hozzá u. m. Ivanoc, Andrec, Kernec, Bokrecs, Kancsóc, Ratkóc, Monosóc, Kucsecskidol, Panenc, Dolena. Volt egy kelyhük és ezüst keresztjük is. Heti vásárkor a helypénzt a templom részére szedték. A lelkész a „pumetuvát” itt is járta és 1 cipő kenyeret, 1 disznólabát, 1 tál zabot, 1 marok szöszt és 1 pénzt kapott minden háztól.

1655. nov. 25. a németgencsi gyűlésen Nagy Istvánt avatták fel szentbenedeki lelkésznek. Musay püspök 1661. is az anyaegyházak közé sorozza s még 1733-ban is 12 faluból álló tót eklézsia volt.⁴⁶²

⁴⁶¹ Régi jegyzőkönyveinket oly hiányosan vették fel, hogy az egész martyánci ügyről csak az utóbbi határozat van beírva (II. 446. l.) Thury E. szószerint közli a 325. lapon.

⁴⁶² Adattár VIII. 23. 31. 52. Eht. Eml. 69. 90. 105. 112. 132. 148. 286. Ker. jkv. 360. 444.

Lak. (Ma Vaslak). Templomát Szent Miklósról nevezték. Az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint már ekkor evang. lelkésze volt, ki 1 forint évi adót fizetett. Első ismert nevű lelkésze *Bossáni Martini* György az evang. hitben nevelkedett ugyan, de Pathay István püspök Pápán 1625. jún. 24. mégis református lelkésznek avatta fel. A kálvinisták ugyanis 1618. Lakot is a vizlendvai, később pedig a németújvári esperességükhöz számították. Bossáni 1627. és 1629. már elmaradt a körmendi és németújvári kálvinista zsinatokról és 1627. júl. 14-én az evang. egyházlátogatókat fogadta, mint törvényes előjáróit. 1630. június 5-én pedig szimbolikus könyveinket is aláírta, saját szavai szerint: „bucsut mondva minden kálvinista eretnekségnek és megismerve az igaz és tiszta Ágostai Hitvallást, melyet gyermekkorától fogva vallott, s amelyet, amíg csak él, követni fog, amint ezt esküvel is fogadta”. Itt is mint „minister verbi Dei apud Lakienses” írta alá nevét. Az egyházkerület a fentebbi gyűlésén ünnepélyes jellegű bizonyítványt is állított ki számára, hogy ezután mindenki ágostai hitvallásának tekintse. Úgy látszik, csak kényszerült helyzetben tért át rövid időre a reformátusokhoz. Ha ingatag volt is, de nem oly kétszínű, mint Domjáni Mihály, a martyánci lelkész.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a templom mellett két tábla földjük volt, összesen 10 holdnyi. A törököktől való félelem miatt a predikátor erdejét sem lehetett rendesen vágatni, néha csak az urak vágatták. Falu 4 tartozott Lakhoz u. m. Proszenyákfalva, Csekefalva, Falkóc és Habronak. Kelyhe nem volt a templomnak. A laki malom minden hónapban másfél hétig a predikátor számára forgott. A búzát csapva, vagy helyette a rozsot fölmérve adták a lelkésznek. Esketésért 1 cipó, 1 pint bor, 1 pecsenye, a menyasszonytól 1 keszkenőcske s a menyasszony introductiójától is 1 cipó járt.

Szenci Fekete István püspök még 1670. is tissinai gyűlésen *Halec* Istvánt Lakra ordinálta lelkésznek. És egy 1733. évi emlékirat is Lakot még 5-6 faluból álló tót és magyar lutheránus eklézsiának mondja.⁴⁶³

Dolinc vagy Dolenic. Templomát Szent Miklósról nevezték. A gyülekezet már 1587. is fennállott, mert az 1627. évi egyházlátogatáskor olyan adósságról is szólnak, mellyel már ötven év óta tartoznak neki. Első lelkésze csak 1627-ből ismeretes és ez *Ivánkovics* Balázs volt. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint Sal, Búdinc és Ritkaróc faluk tartoztak a gyülekezethez. Dolincnak rézkelyhe Regedén volt az ötvösnél csináltatni. Salnak ezüst kelyhe volt. A sali kápolnának 463 forint künnlevő követelése volt s némelyik adósuk már 50 év óta tartozik vele. Az Urak (Széchyek) ereje által akarják az adósokat fizetésre kényszeríteni.

A lelkésznek Dolincon a parochia mellett egy zsellérje is volt, kit a földesurak engedtek neki. A zsellér a lelkésznek Szent Györgytől Szent Mihályig hetenként 2-2 napot szolgált, telet szaka pedig csak 1-1 napot; karácson adójában egy kappannal tartozott a predikátornak. Volt testamentumban hagyott szőleje is a gyülekezetnek. Régente a saliak 1 köből gabonát adtak a lelkésznek, de mióta a város (Sall, oppidum) a törökök rablása miatt hódoltságra jutott, azóta minden helyes polgár fél köből búzát csapva vagy rozsot felmérve ad. Minden dolinci és búdinci polgár Szent Miklós napjára egy tyukkal, vagy egy pecsenyével és egy cipóval tartozott a lelkésznek.

1632-ben *Geöde* Györgyöt avatták fel dolinci lelkésznek, 1646-ban pedig *Beysz* (Bajsz) György volt a papjok, ki innen Tissinára távozott. 1649-ben *Bakony* Ádámot, 1654. *Benczák* Mátyást és 1670. nov. 14-én a Tissinán tartott kis gyűlésen pedig *Bückesi* Istvánt avatták fel Dolincra. A lelkészváltások igen gyakoriak voltak.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Adattár VII. 104. 106. IX. 73. 100. 109. Eht. Eml. 71. 99. 114. 286. Ker. jkv. I. 143. II. 21.

⁴⁶⁴ Eht. Eml. 73. 81. 84. 89. 98. 116. 135. 148. Ker. jkv. 51. 433.

Szenttrinitás. Földesurai a Széchyek voltak. Az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint már ekkor evang. lelkésze volt, ki évi 2 forint adót fizetett. És Bocskay idejében is fennállott az eklézsia. A gyülekezethez 9 falu tartozott, ú. m. Petróc, Stanyóc, Ottóc, Odréanc, Lucova, Neradnóc, Borecsa, Sülínek, Gyanavla, Peszkóc. A Szentháromságról nevezett templom, melyről a gyülekezetet nevezték, valószínűleg *Petrócon*, a mai Péterhegyen épült, mert ez van első helyen említve s ennek van már a XVI. századból való temploma s itt van mai nap is az evang. anyagyülekezet.

Lelkészei közül az első ismert nevű *Meskó Pál*, kit a hívek 1627. említenek s aki 1614. mint varsányi lelkész irta alá szimbolikus könyveinket. Egy *Gombosi* nevű lelkészt is említenek, akinek fia Gombosi János 1627. még magánál tartotta az ostya sütővasat. 1625-ben *Kanizsai Farkas* János volt a szenttrinitási lelkész. 1626-ban pedig az újkéri zsinaton *Krizsán* Tamást avatták fel ide. Ez volt itt 1627. az egyházlátogatás idején s a csepregi zsinaton 1628. is ez képviselte a gyülekezetet. 1637-ben távozott el, 1646-ban szentgyörgyi, később pedig muraszombati lelkész volt.

Az egyházlátogatás idején 1627. Széchy Mihályt említik, mint a gyülekezet egyik földesurát. A parochiának 3 zsellérhelye volt, melyet most idegen jobbágyok élnek. Az egyházlátogatók elrendelik, hogy a földesurakat és a vármegyét kell megkeresni, hogy a jobbágyokat vagy a parochiának engedjék át, vagy pedig hányassák ki a parochia földéről. Itt is a predikátor számára Szent Györgytől Szent Mihályig hetenként 2-2 napot szolgált mindegyik, azután pedig 1-1 napot. Voltak földjei, rétjei, szőlei. Kondoray György a szőlője után „Bocskay hadaitól fogva semmi dézsmát nem adott, azért requirálni kell tőle.”

A fentebbi 9 falun kívül *Szent Anna* filiális is említettik. Ennek is van temploma s a gyanavlai hegyen egy szőleje, melynek hasznát a templomra költik. Neradnóc és több falúból a temetésért a papnak, akár predikál, akár nem, 1 köből buza, vagy 1 forint, vagy 1 esztendő disznó jár. Ebből a mesteré 20 denár. Stanyóc faluban, ha a papnak a patakon át kell menni, 1 köből buza a stóla, ha nem kell átmenni, csak 80 denár. Itt is van „pametuva” disznólábbal és egy marok szősszel. Peszkócon a mesternek is az egész helyes egész köblöt, a fél helyes fél köblöt fizet, mint a predikátornak. Este, reggel imádságra és a felhők ellen is harangoz, ezért minden szőlős embertől bő terméskor 5 pint, szűk időben 2 pint must jár. Mikor mester nincs (többször lehetett rá eset), Peszkócról a gabonát a predikátor szedi be, a bort pedig az, aki harangoz.

Szenttrinitás templomának 2 kelyhe van és 3 könyve is, ú. m. Biblia Hieronymi, szakadozott, Spangenberg János német posztillája in dominicas et festa és Lutheri Postilla Domestica Carniolica. A templomra költik egy szőlő hasznát is „sed frequentius némelyek megisszák ingyen.” Aki a templomba temetkezik, az 1 r. forintot fizet, aki „az sátorban” (talán előcsarnok), 80 denárt.

Az egyházlátogatás után 1637. *Halec* Miklóst avatták fel szenttrinitási (apud Sclavos) lelkésznek, 1651-ben *Blasevics* György, 1671. pedig *Suták* Miklós volt a lelkész, akit Széchy Dénes özvegye panaszolt be Szenczi Fekete püspök előtt. 1733-ban is mint ellenszegülő vend (tót) lutheránus gyülekezet említettik Szenttrinitás, melyhez több mint 13 falu tartozik. Ugyanekkor német katonaság szállta meg a vidéket és Kortsmyer Mihály szenttrinitási lelkészt, ki már 1725. is itt volt, Petrócon elfogták, Pozsonyba vitték, ahol közel 3 évet töltött szigorú fogságban s többé nem is térhetett vissza Petrócba.⁴⁶⁵

⁴⁶⁵ Adattár VII. 104. 106. Eht. Eml. 63. 69. 76. 118. 129. 148. 284. 286. 293. 371. Payr, Sz. Fekete István 43. Kér jkv. 147. 360.

Felsőszőlők. (Ma Péterhegy filiája.) Már a XVI. században volt itt gyülekezet. Ekkor Poppel Lászlóné Salm Margit birtoka volt, kit 1627-ben mint öreg Poppelné ő nagyságát emlegetnek. Ennek idejében *Vitus* nevű volt itt a predikátor. Az egyházlátogatás idején pedig Batthyány Ferenc özvegye, Lobkovitz Poppel Éva volt a földessasszonyuk. Ugyanekkor *Medvedovics* (Medvicenus) Mihály a felsőszőlőki lelkész, aki mint ilyen volt jelen 1628. a csepregi zsinaton. Volt tanítójuk és iskolájuk is. 1646-1651. *Donkóczy* Miklós lelkészkedett itt, akit Kis Bertalan püspök 1635. avatott fel. Musay püspök 1661. még az anyagyülekezetek közt említi.

1627-ben Szőlők, Martinya és Türké falukból állott a gyülekezet. A parochiához 5 zsellér tartozott, kik minden héten barommal fél napig, gyalogosan pedig 1-1 napig szolgáltak a predikátornak, akinek földje, rétje és szőleje is volt. A céhmester ekkor Fincz Tamás, a gyülekezeti tagok közt pedig Horváth, Szukits, Metlitz, Gecsék, Czigüt, Gubics és Hampó neveket találunk. A hegyvámot a szőlőkről Vitus predikátor az öreg Poppelné nagysága kezébe bocsátotta s azóta Dobróchoz szedik. De Batthyányné vissza tartozik engedni, mondják az egyházlátogatók.

Gabonát az egész helyes 2-2 korcot, a fél helyes fél korcot ad. A rektornak a predikátor adott minden évben a maga jövődelméből 3 köből gabonát. Ezen kívül a mesternek mind a 3 faluból minden háztól 1-1 kenyérrel tartoztak. Temetéstől járt neki 1 pint bor, 1 cipő kenyér, 1 pecsenye s midőn halottnak harangoz, 4 denár. A templomnak volt egy ezüst kelyhe, ostyasütője s egy kevés pénze is, melyről a céhmestertől kellett számot venni.⁴⁶⁶

Csöpincz. Szent Mártonról nevezett templomában szintén volt időnként lelkész, de most Szőlőkhöz volt fárás. Kérdéses lehet, hogy az a Dravecz Ferenc, aki 1615. írta alá szimbolikus könyveinket, itt volt-e szentmártoni lelkész, vagy pedig Rábaszentmártonban, Csöpinczen is annyi volt a parochiális föld, amennyit 20 köből gabonával lehetett bevetni. Volt rétje és gyümölcsös kertje is a lelkésznek. A szőlősgazdák szüretkor 5 pint mustot adtak. A pametuvát járó predikátornak itt is kijárt a disznóláb, 1 tál zab, 1 marok len vagy kenderfej. A csöpinczi templomnak is 2 aranyozott ezüst kelyhe, ezüst kis keresztje, ostyasütője és kevés pénze volt, melyről a céhmester számolt. (Eht. Eml. 128.)

Kardonfalva. Ez és Gyarmat s a zalamegyei Bagonya és Resznek Musay püspök 1661. évi jegyzéke szerint ekkor szintén anyagyülekezetek voltak és Krisán Tamás muraszombati esperességéhez tartoztak. Kardonfalvának már az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint evang. lelkésze volt. Batthyány Ferenc idejében a reformátusok németújvári esperességéhez tartozott s 1619-1628. *Samarjai* Máté volt a lelkésze, akit 1625. a részegsége miatt már hivatalvesztéssel is megfenyegettek s ekkor nálunk keresvén hivatalt, 1626. a Concordia könyvét is aláírta. Kardonfalva 1646-ban Poppel Éva vejének, Csáky Lászlónak volt a birtoka Gyarmattal együtt. Musay ekkor az elfoglalt gyülekezetek közt említi. 1648-ban pedig *Lovenyák* Mihályt avatta fel Musay kardonfalvai evang. lelkésznek.⁴⁶⁷

Rábagyarmat. A Batthyányaknak s majd vejüknek, Csáky Lászlónak birtoka volt. Első ismert nevű lelkésze *Jászkay* Péter, aki 1618. május 23-án írta alá szimbolikus könyveinket, de azután 1620-26. mint a németújvári esperességhez tartozó református lelkész látogatta a református zsinatokat, 1628-ban pedig ismét nálunk volt bogyoszlói lelkész. 1626-ban a reformátusok Lonchaeus Pált avatták fel gyarmati lelkésznek. *Kupay* György 1639., *Lőrincfi* Pál 1646. és *Fővényes* János 1649. már evang. lelkészek voltak a vasmegyei Gyarmaton. *Kertész* Gergelyt

⁴⁶⁶ Eht. Eml. 75. 125. 129. 134. 148. Ker. jkv. 360.

⁴⁶⁷ Adattár VII. 104. 107. VIII. 51. IX. 54. 61. 76. 78. 97. 109. Eht. Eml. 69. 84. 138. 148. Ker. jkv. 307.

is 1652. ide avatták fel. A linci békekötés idejében Csáky László innen is elüzte a lelkészt, de Musay 1661. ismét anyagyülekezetnek mondja. Sz. Fekete István püspök 1671. Fábri Mátét Pusztagyarmatra avatta fel. Ez azonban valószínűleg a györmegyei Gyarmat volt.⁴⁶⁸

Bagonya. (Zala megye). 1646-ban Csernyevich (Csernyadics) István volt a lelkésze, kit a büki zsinaton avatott fel Musay püspök s még 1651. is itt lelkészkedett. 1661-ben Bagonya is a muraszombati esperességhez tartozott. (Eht. Eml. 81. 135. Ker. jkv. 360.)

Resznek. (Szintén Zala megyében, ma Alsólendva szőrványhelye.) 1646. a büki zsinaton Borsos Istvánt avatták fel ide lelkésznek. Musay püspök 1661. ezt is a muraszombati esperességhez számította. (Eht. Eml. 81. 135.)

VIII. A hegyháti és rábamenti gyülekezetek Vas megyében.

Nádasd. Régi földesurai a Darabos család, a Nádasdyak és Batthyányak voltak. A nádasdi Darabosok birtokai az úgynevezett Hegyháton terültek el. 1629-ben Bartholomaei Pál avatott fel ide lelkésznek, aki 1646-ban is még mint nádasdi lelkész volt jelen a büki zsinaton. (Gergel Ilonával kötött házasságát az egyházi törvényszék 1647. a nő erkölestelen élete miatt felbontotta.) 1659-ben *Szmodics* Mihály volt a nádasdi lelkész, akit 1658. Csémre avattak fel. Szmodics a kőszegi gyülekezetnek ez évi február 5. tartott számadása szerint Zvonarics püspök Posztillájának ára fejében egy tallérral tartozott. (Ezeket a posztillákat a kerület árulta s a lelkészek többször vásároltak belőle.) 1663-ban pedig *Csernóczi* János lelkészt találjuk Nádasdon, aki Koltán és Kopácson járt mint kiküldött. 1706-ban Csákány Pál a tanítója. A XVIII. században mint 4 faluból álló lutheránus eklézsia említetik. 1725-ben Ács Ferenc a lelkésze, akit a templom elfoglalásával a vas megyei főispán 1732. üzött el innen s még 1740. után is mint magános ember élt Karakószörcsökön.⁴⁶⁹

Szarvaskend. Anyagyülekezetként csak a XVII. század végén szerepel. Régi földesura a szarvaskendi Sibrik család, amelynek őse Sibrik Péter, Mátyás király kapitánya volt. Sibrik Osvald felesége Káldy Kata 1531. szept. 25. írta Nádasdy Tamásnak, hogy férjének egy süvegét küldi számára, melyet, midőn éjjel vagy hajnalban a kanonika órákra felkel s áhítatosságát végzi, jobban használhat a hideg ellen, mint azon fekete sisakot, melyet eddig ily alkalommal használni szokott. Sibrik Benedek 1532. Nádasdy kapitánya volt és egy Sibrik asszony 1559. is tartózkodott Nádasdy udvarában. A Sibrik család is evang. volt. Ostffy Tamás felesége Sibrik Regina volt, ki 1633. dec. 1. tett végrendeletet. Sibrik István 1646. egyik legkiválóbb patrónusa volt a kerületnek. Bozsokon is voltak birtokaik.⁴⁷⁰

Mint anyaegyházról csak későn van róla tudomásunk. 1674-ben Légrádi István volt a szarvaskendi lelkész, akit 1662. Nemescsón találunk. 1706-ban Zsirai Mihály volt a tanítója. 1725-ben Suhajda István a lelkésze, aki 1732. üzetett el innen s mint magános ember Gécén élt Miskei Ádám esperes kuriális házában. Mint 3 faluból álló lutheránus eklézsia említetik, de nem volt templomuk. *Mizdó* és *Hegyhát-Hodász* voltak a filiái. (Eht. Eml. 270. 284. 295. 370.)

⁴⁶⁸ Adattár VIII. 73. IX. 48. 60. 61. 85. 97. 103. 109 Eht. Eml. 65. 77. 84. 99. 129. 133. 138. 148. Ker. jkv. 167. 325. 363.

⁴⁶⁹ Eht. Eml. 70. 133. 148. 270. 284. 295. 309. 370. Kőszegi gyűl. lev. Ker. jkv. 21. 281.

⁴⁷⁰ Révész, Erdősi Sylvester 103. Vasm. mon. 98. Nádasdy lev. 50. 221. Ostffy levéltár. Sibrik Helena de Bozsok 1605. Büki Horvát Péter neje volt, Ker. jkv. I. 74.

Szócze. A nádasdi Darabos család birtoka volt. (In ditione Gener. Dnorum Darabos.) Kis Bertalan püspök 1632. nov. 24. *Raphanides Torma* Jánost avatta fel ide lelkésznek. Tanuképen Gróff Balázs magyarórsdi és Bedők András szócsei hívek jöttek el vele. *Magyarórsd* tehát Szócze filiája volt. Musay püspök 1661. anyaegyháznak veszi és Regini Márton répcseszentgyörgyi esperes egyházmegyéjéhez sorozza. 1706-ban Horváth András volt a tanítója, 1725-ben Ratkóczi Balázs a lelkésze, akit 1732. elűztek. A templom kulcsát kénytelenek voltak átadni s maga a földesúr fia, Esterházy László vezette be a plebánust. Az emlékirat mint 3 faluból álló lutheránus eklézsiát említi. (Eht. Eml. 73. 148. 284. 370. Ker. jkv. 60.)

Szentjakab. 1706-ban Szakonyi Horváth György volt a tanítója. 1732-ben pusztá volt a templomuk, ezért nem is vehették el. (Eht. Eml. 271. 285.)

Magyarórsd. 1632-ben mint Szócze filiája említették. Később az üldöztetések idején 1732. kerül ismét szóba. A templomkulcsokat ekkor ők is átadták az alispánnak. Ma Magyarórsd szórványhelyei: Szócze, Viszák, Szentjakab, Rábagyarmat, Háshágy, Vaspör és Egyházas-ozmánbük. (Ker. jkv. 60. Eht. Eml. 285.)

Háshágy és Vaspör. Ez a két zalamegyei község is ehhez az esperességhez volt csatolva. Kis Bertalan püspök 1644. Mesteri Pált avatta fel háshágyi lelkésznek. Háshágy másik lelkésze, Dömötör János pedig 1647. írta alá hitvallási iratainkat. Musay püspök 1661. Háshágyot is az anyagyülekezetek közé sorozza. Vaspörön eklézsiái („az kápolnához tartozó”) földek voltak már a XVII. században. Az alispán által kiküldött Vaspöri András ezeket 1705-ben „az egyházi urak kezébe assignálta”. 1706-ban Csákányi György volt a vaspöri tanító. Lénárt Benedek kemenesalji esperes 1708. tartott itt egyházlátogatást. (Eht. Eml. 82. 148. 270. 275. Ker. jkv. 232.)

Monyorókerék. Ez az ősrégi község is, mely jelenleg Körmend szórványhelye, egykor nagyobb szerepet játszott egyházunk történetében. Ősi várát az Ellerbach család építtette 1400-ban. (Képe látható Vas megye mon. 68., 193. és 201. lapjain.) A község főutcáján még fennáll a pellengér, mint a régi pallosjog emléke. Mai r. kath. temploma 1600 körül épült. A község és vár Körmenddel együtt már a XIV. század közepén Ellerbach Bertold birtoka volt. Ellerbach Jánostól pedig Erdődi Bakócz Tamás esztergomi érsek (a szatmármegyei Erdődön egy kerékgyártó fia) vásárolta meg 1496. A primás Monyorókeréket Körmend, Vörösvár, Vép, Somlyó és Várasd urodalmaival együtt unokaöccsének, Bakócz Péternek adományozta, ki a Monyorókeréki Erdődy nevet vette fel, 1526. jelen volt bátyjával, Erdődy Simon zágrábi püspökkel († 1543.) a mohácsi ütközetben és 1545. körül halt meg. A primás testvére, Bálint titeli prépost volt. A fentebbi Erdődy Péter leánya volt az az Erdődy Anna, kit a király fiúsított s kit a vaspári káptalan 1551. Monyorókerék, Körmend és Vörösvár úrnőjének mond. Ezt az Erdődy Annát Zrinyi Györgynek, a szigetvári hős fiának már kiskorában eljegyezték, de a házasság (talán korai halála miatt) nem jött létre.

Az első Erdődy Péter halála után nyomban egy második, ifjabb Erdődy Péter (az előbbinek valószínűleg unokaöccse) lesz Monyorókerék ura, aki Zrinyi Miklós után 1561-66. horvát bán volt s az evang. egyháznak buzgó híve. Nem áll tehát, amit Zsilinszky képes egyháztörténete (377. l.) mond, hogy ez a család soha sem hagyta el a római hitet. Erdődy Péter neje még 1554. tavaszán is Itáliába, Lorettóba zarándokútra készült és Szegedi Fraxinus Gáspárt, Nádasdy Tamás udvari orvosát hívta magával, de maga a férj, akinek gyomorbaját Szlavóniában 1556. szintén Fraxinus kezelte, kevéssel ezután már a reformációhoz pártolt. Erdődyék igen jó barátságban éltek Nádasdyékkal. Erdődy nővére Nádasdy udvarában tartózkodott és Fraxinus orvos a leányát, Bogumilát ezzel akarta neveltetni. Ez az Erdődy Péter 1546. elzalogosította Vörösvárt Nádasdy Tamásnak, 1549-ben pedig vendvidéki birtokai miatt volt pere a Széchy családdal, Monyorókeréket a hozzátartozó 33 faluval együtt már 1553. Zrinyi Miklós, a

szigetvári hős szerezte meg. Emiatt kezdődött a félszázados birtokper az Erdődy és Zrinyi család között. S ez időtől kezdve hol a Zrinyiek, hol pedig az Erdődyék említettnek mint Monyorókerék urai.

Szegedi István, a bécsújhelyi pálosok vikáriusa 1558. febr. 5. a vasvári káptalan előtt tiltakozik az ellen, hogy Zrinyi Miklós a Monyorókerék melletti zárdát lerombolja és elfoglalja. 1559. aug. 14-én pedig Tamás, a pálosok főpriorja már a lutheránus haeresis miatt szenvedett károkról szól és felpanaszolja, hogy Zrinyi Miklós és Erdődy Péter a monyorókeréki zárdát lerombolták, javait elvették, Tamást pedig halálos fenyegetéssel kényszerítették rá a lemondásra.⁴⁷¹

Zrinyi Miklós Kata leányának Thurzó Ferencsel, a volt nyitrai püspökkel való lakodalmát 1562. jún. 21. itt Monyorókeréken tartotta s ezt a maga várának (in arce nostra) mondja. Valamint a szigetvári hős maga is második házasságát Rosenberg Jób leányával, Évával (ritu divino, nincs a r. kath. ritus említve) 1564. szept. 3. itt kötötte meg. S utóbb az elsőszülött fia is, Zrinyi György (1549-1603), akinek az első felesége Archo Anna grófnő (Pyrrhus ab Archo leánya, egybekeltek 1568. jan. 11.), a második pedig Stubenberg Zsófia grófnő volt, rendszerint Monyorókeréken lakott. Vérthesy György 1564. erőszakos támadást intézett Monyorókerék ellen.⁴⁷²

Erdődy Péter, a horvát bán, miként Zrinyi Miklós, a szigetvári hős és ennek fiai is, már buzgó evangélikusok voltak. Truber Primus horvát lelkész 1562. júl. 19-én írja a Stájerországból Württembergbe menekült Ungnad Jánosnak, az evang. hite miatt kegyvesztett buzgó főúrnak: „Der Herr Peter freyherr von Ebraw (Monyorókerék) und Khaisersperg (Stájerban), der wan (a bán) ist guet evangelisch, helt sich gantz christlich mit den evangelischen crobatischen briester, hat den herrn in Crain von ihret wegen gantz christlich geschrieben, wil sie versorgen”. Truber mellékli is Erdődy levelét és Zrinyi Miklós grófnak is bekötött, horvát evang. könyveket küldött. És 1562. okt. 22. ismét Laibachból írja Truber Ungnadnak: „Die Kirche überall, Christo sei lob, nimmt stark zu auch der ban zu unserer confession ist getreten”. Erdődy Péter pedig 1563. dec. 10. Szluinból irt Ungnadnak, mint sógorának, hogy csak küldjön evang. horvát könyveket, majd elterjesztik a nép között; az ajánlott Drenotzy Györgynek is állást fog adni, de aggódik, hogy az új zágrábi püspök (Draskovics György 1563. óta) szokása szerint majd erősen üldözi az ilyeneket. Vlahovich Gergely posztóst és buzgó evang. predikátort, aki mindenfelé járt és predikált, Erdődy Péter bán kegyesen fogadta és Zágrábba hívta, de ez továbbra is körüljárt mindenfelé és keze munkájával tartotta fenn magát. Ezek az adatok Erdődynek evang. buzgalma mellett azt is mutatják, hogy mint horvát bán már nem Monyorókeréken, hanem inkább Horvátországban tartózkodott, de igényét a vas megyei urodalmakhoz a Zrinyiekkel szemben fenntartotta. 1566. már meghalt. Fia Tamás szintén bán volt s egy Péter nevű fiát is ismerjük. Leánya Erdődy Anna pedig Dersffy Miklósnak s később Illésházy Istvánnak volt az első felesége.⁴⁷³

A későbbi Erdődyek azonban korán megtagadták evang. hitüket. Péter fia, Erdődy Tamás 1558. született. A török ellen való háborukban hat ízben aratott fényes diadalt s 1584. óta ő is horvát bán volt. Felesége Ungnad Mária, Ungnad János leánya, tehát buzgó evang. nő volt.

⁴⁷¹ Brodaries, Hist. a mohácsi vésről 38. l. Vasm. mon. 59. 553. Barabás, Zrinyi-levelek II. 420. 363. 379. 382. Szmoilényi, A középkori Szeged műveltsége 142.

⁴⁷² Tört. Tár 1907. 72. 73. Vasm. mon. 553. Takáts S. Zrinyi nev. anyja 6.

⁴⁷³ Fabó, Monum. III. 94. Deák F. Magy. Hölgyek Lev. 159. Th. Elze, Primus Trubers Briefe 193. 221. 255. 383. Oestr. Jahrb. XXIV. 162.

Evang. nevelőt tartottak a házukban. Pusczeni Tsebenich György 1598-ban mint „magister vei paedagogus Generosi Egregii Domini Erdődy de Monyorókerék” írta alá hitvallási iratainkat a dunántúli lelkészek sorában. 1606-ban a bécsi béke okmányát a királyi párt részéről ő is aláírta, 1607-ben megkapta a varasdi örökös főispánságot. De a sok kitüntetésért a fanatikus zágrábi püspökök kívánságára evang. hitét áldozatul hozta. Az 1608. évi országgyűlésen Illésházyval és Thurzóval szemben r. kath. részről a klérus már őt és Forgách Zsigmondot jelölte és nagyban korteskedett mellette. Midőn arról volt szó, hogy a protestáns vallásgyakorlat Horvátországban is megengedtesse, Erdődy Tamás bán nagy haraggal kivont karddal és e szavakkal fordult a rendek felé: „Ezzel a vassal, ha másként nem lehetne, irtandjuk ki közülünk ezt a mótelyt. Három folyamunk vagy: Dráva, Száva és Kulpa, ezek egyikét adjuk nektek ivásra”.⁴⁷⁴

A Zrinyiekkal szemben 1613. ő nyerte meg a nagy pert s Monyorókeréket és Vépet ő szerezte vissza ismét az Erdődyek számára. 1616. ő lett a tárnokmester, 1624-ben halt meg. Öccse Erdődy Péter azonban evang. maradt. Ő még Zrinyi Miklóssal, György fiával, 1606-ban ellene mondott a zágrábi országgyűlés azon határozatának, hogy a Stájerből száműzött predikátorokat Osailba vagy Horvátországban más helyekre be ne fogadják. Ennek az özvegyét 1614-ben térítgették, de egy evang. pap, akit özvegy Gregoriáncné tartott Mokrik várában, megtartotta őt hitében.⁴⁷⁵

Evang. volt Erdődy Kristóf is, Tamás öccse vagy unokaöccse, Bocskay idejében Rudolf egyik biztosa, aki 1612-ben Thurzó György leányát, Borbálát vette feleségül. Lakodalmukon jelen volt Szenczi Molnár Albert is. Várasd főispánja volt ez is és Monoszló grófja. 1621-ben halt meg és Nagyszombatban a káptalan öreg templomába temették. Tehát ez is elhagyta hitét. Özvegye Thurzó Borbála Szomolyánból küldte szét a gyászjelentéseket. Anyósa a buzgó Czobor Erzsébet nádorasszony unokáinak, Erdődy Györgynek és Gábornak tanítására 1625. a szász Bornemann János magisztert hívta meg tanítónak. Később ezek is elhagyták hitüket.⁴⁷⁶

Monyorókerék várát Zrinyi Miklós halála után ennek legidősebb fia, Zrinyi György bírta, aki szintén buzgó protestáns volt. 1574-ben már dunántúli főkapitány és kanizsai várnagy, utóbb tárnokmester. (1603. máj. 4. Vépen halt meg, de Csáktornya mellett Szent Ilona templomában temették el.) Két fia maradt Miklós és György. Az 1582. évi dikális adóösszeírás szerint Zrinyi György volt Monyorókerék és Vép ura s 76 porta volt a birtokában. S az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint Monyorókeréken evang. lelkész volt, akiknek Zrinyi György volt a patrónusa és nem Erdődy Tamás, miként a zárójelben tévesen mondatik. (Vasm. mon. 554. Adattár VII. 104. 106.)

Zrinyi György idejében működött Monyorókeréken 1587-92. Manlius János vándor nyomdája is. Ez a Laibachból hazánkba menekült s 1582-84 Németújvárott a Batthyányaknál 1586. és 1587-ben pedig Varasdon működött (hol Erasmus leveleit nyomatta ki latin nyelven) könyvnyomtató 1587-ben jött Monyorókerékre s itt 5 év alatt több egyházi és világi művet bocsátott napvilágra. Ilyenek: Frankovith Gergely soproni orvos első magyar orvosi és theologiai műve 1588. Az Evangeliumok és Epistolák 1589. és Dragonus Gáspár pasztorális műve: Speculum Theologicum 1591; továbbá: Neue Zeitung aus Ungarn 1587. Salamon királynak Markalfal való tréfabeszédek 1591. Aesopus élete Laskai Jánostól 1592. Historia Tancredus király leányáról, Enyedi Györgytől 1592. és Tinódi Sebestyén műve Buda városának

⁴⁷⁴ Fabó, Monum. II. 85. 207. Lányi-Knanz II. 173. Zsilinszky I. 357. Eht. Eml. 58.

⁴⁷⁵ Loserth, Akten zur Gegenref. III. 413. 626.

⁴⁷⁶ M. Hölgyek lev. 241. Fabó, Codex Dipl. 13. Sz. Molnár naplója 57.

veszedelméről és Török Bálint fogságáról 1592. Manlius innen azután még Sopronlővőre költözött át. (Oestr. Jahrb. XXIV. 183. Szabó K. Rmk. I. és II.)

Erdődy Tamás horvát bán 1613. Monyorókeréket is visszaszerezvén a Zrinyiektől, végett vetett itt az evang. vallásgyakorlatnak. De azért mindig voltak még Monyorókeréken evangélikusok. Idevaló például az a Vinniczay János, kit 1620. avattak Muraszerdahelyre lelkésznek. Tudjuk az Erdődyekről, hogy Vépen üldözték az evangélikusokat. Hasonló módon bántak velük bizonyára Monyorókeréken is. Pázmány térítette át közülök a fentebbi Erdődy Kristófot, valamint ennek fiát, Györgyöt és Erdődy Zsuzsannát is, ki Thurzó Kristófnak († 1614.), Szaniszló öccsének volt az özvegye. A pozsonyszentgyörgyiek is 1628. Erdődy Gáspárnak voltak kénytelenek templomukat Pázmány és II. Ferdinánd parancsára átadni.⁴⁷⁷

Ezen 1628-ik évben azonban Monyorókerékre ismét egy buzgó evang. nő került gróf Erdődy Bálint hitvesének, Révay Zsófia bárónőnek (Révay Péter koronaőr leányának, gróf Nádasdy Pálné hugának) a személyében. Férje Erdődy Bálint is még evang. lehetett, mert a buzgó Révay család vegyes házasságra nem adta volna a leányát. Révay Zsófia, akit 1624. még Czobor Erzsébet nádorasszony intett meg, hogy ne legényember öccsénél, hanem inkább nénjénél, Nádasdynénál lakjék, 1628. okt. 18-án már Monyorókerékről ír öccsének Révay Pálnak s számon kéri tőle azt a negyedfél ezer forintot, melyet „menyegzőjére szedtek a jobbágyakon”. Férje korán elhalt, de ő Monyorókeréken maradt s mint özvegy akkor is buzgó pártfogója maradt evang. egyházának, mikor nénje Révay Judit, Nádasdy Pál özvegye egy újabb házasságért áttért. Lethenyey István kőszegi esperes lelkész 1648. egy értékes könyvvel (Cassai András műve: Az özvegyesség sanyarú állapotjáról, Bártfa 1644) kedveskedett Erdődynének, mint jóltevőjének. Az 1649. évi országgyűlésre Wittnyédy Istvánt, a buzgó evang. ügyvédet választotta képviselőjének, aki a protestánsok sérelmeinek 3. pontjába fel is vétette a linci békekötés alapján: „Mínthogy paptartás nélkül nem gyakorolható a vallás, kívánják, hogy Erdődy Bálint özvegye tarthasson Monyorókeréken udvari papot”. Utolsó éveit Sopronlővőn töltötte, hol Vajda György volt az udvari papja.⁴⁷⁸

Erdődy György, Kristóf fia, ki mellé Czobor Erzsébet 1625. evang. tanítót rendelt, Pázmány rábeszélésére hagyta el hitét. A vépi kálvinisták már 1626. jún. 26. külön reverzálissal kötelezték magukat, hogy papjukat miként eddig földesuraik, az Erdődyek ellen megoltalmazzák, úgy „a mostani egy bizonyos uruknak is kedvét fogják keresni lelki tanítójuk felől”. De már az 1638. utáni sérelmek közt olvasható, hogy Erdődy György a vépi reformátusoktól nem csak a templomot, hanem 1642. azt a házat is elvette, melyet imaház céljára vásároltak s ugyanekkor papjukat is elűzte. Az 1655. évi országgyűlésen is panaszkodnak a vépiek, hogy Erdődy György az 1647. évi bizottság határozata ellenére üldözi őket. És az 1662. évi sérelmek szerint is Pécelen és Vépen kegyetlenül bánt velük. 1680 körül Erdődy Sándor volt Vas megye főispánja, akinek udvarában volt joggyakorlaton Telekesi Török István. A főispán özvegye Csáky Krisztina 1695. is Vépen lakott s Telekesi Török Pál és neje jó barátságban voltak vele. Erdődy György kamarai elnök 1723. Galgócon üldözte nagy kegyetlenséggel az evangélikusokat s ennek fivére, Erdődy Gábor egri püspök is mint igazi flagellum haereticorum (aminek ő a helytartótanácsot nevezte) akarta őket teljesen kipusztítani. Így az Erdődyek közül csak kevés patrónusa, de annál több kegyetlen üldözője volt a protestantizmusnak.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Fabó, Monum. III. 206. Eht. Eml. 66. Adattár IX. 86. 87. M. Hölgyek lev. 21.

⁴⁷⁸ M. Hölgyek lev. 198. 261. Zsilinszky III. 17. 59. Payr, Révay Judit 24.

⁴⁷⁹ Adattár IX. 87. Hist. Dipl. App. 24. Zsilinszky 111. 117. 204. Payr, Telekesi Török 13. Zsilinszky, Képes Ehtört. 368. 377.

Szentkirály. Szombathely közelében a Gyöngyös mellett. Ez a gyülekezet is átmenetileg a reformátusoké volt. A szentkirályi evang. lelkész már 1599-ben 1 forint és 50 denár adót fizetett. Pathay ref. püspök Szécsényben 1613. Seober Jánost avatta fel Szentkirályra. 1618. és 1619-ben a körmendi esperességükhöz számították. E két évben Jászka Péter volt a lelkészük, aki azonban áttért hozzánk s már 1618. aláírta szimbolikus könyveinket. Később 1628. Bogyoszlón volt evang. lelkész. Ref. lelkész volt Szentkirályon még 1624. is Latinides Jakab. Ezután azonban a. h. evang. lelkészek következtek. Musay püspök Szentkirályt a hegyháti és rábamenti egyházak esperességéhez számította.

1626-ban Kis Bertalan püspök Légrádi Gergelyt avatta fel Szentkirályra. 1645. nov. 14-én pedig, mivel a Sárvárról számkivetett püspök beteg vagy talán már halott is volt, az esperesek avatták fel Szentkirályra Horváth Györgyöt. 1648-ban már Musay püspök avatta fel ugyanide Bűki, alias Miskolczi Mihályt, 1659-ben pedig Borhidai Miklóst. Musay 1661-ben mint még létező anyagyülekezetet említi.⁴⁸⁰

Rábahídvég. Régi várát a törökök 1532. pusztították el. A XVI. században mint város említetik. Budának elfoglalása után az ország bajainak orvoslása végett a dunántúli rendek 1547. itt gyűlést tartottak, hol Vas vármegyéet Chernel Ambrus képviselte. Bocskay idejében 1605. a császáriak táboroztak itt s Rábahídvég két ütközetnek is szemtanúja volt. Batthyány Ferenc és Königsberg Lajos, Borostyánkő várának ura, ekkor verték meg itt a hajdukat. Régi földesurai a Polányiak voltak, akik mellett kisebb köznemesek védték az egyházat. Nádasdy hitehagyása után a kerület 1646. nemes Polányi György oltalmát is kérte. (Vasm. mon. 86. 196. Ker. jkv. 235.)

1572-ben már magyar lelkésze volt, aki ez év elején jött a városi számadókönyv szerint Sopronba. Valószínűleg *Dragonus* Gáspár volt ez, aki először csak rövid ideig tartózkodott Sopronban és csak 1576. telepedett meg ott hosszabb időre. Monyorókeréken 1591. kiadott művében (*Speculum theologicum*) állomáshelyeit ugyanis e szavakkal jelöli: „*Olim in ecclesia Telepontana (Hídvég), quae est verbo vitae collecta, nunc vero Rohoncziana*”. Mivel itt oly kiváló állomáshelyeit is, mint Sopron és Körmen, elhagyja, ebből azt következtetjük, hogy rövideg kedvéért csak az első és utolsó papi állomáshelyeit említette meg s így az 1572-ben Rábahídvégről Sopronba költözött névtelen magyar lelkész valószínűleg *Dragonus* volt. (Sopron eht. 131.)

Az 1601. évi adójegyzék szerint is Rábahídvégnek ekkor evang. lelkésze volt, ki évi 2 forint adót fizetett. 1630-ban *Győrvári* Lukács volt a hídvégi lelkész, ki Pinnyére ígérkezett, de nem állotta szavát s az okozott költségek miatt a márc. 20. Kereszturott tartott zsinaton a pinnyeiek be is vádolták. (Adattár VII. 107. Kér. jkv. II. 12.)

Kis Bertalan püspök 1633. évi ápr. 19. tartott egyházlátogatást Hídvégen. A lelkész ekkor *Krumholtz* Sámuel volt, aki fiatalon, talán tanító korában még a Liber Concordiae nyomtatott példányát írta alá 1596 és 1598 között. A bíró Böythe István, a patrónusok pedig Horváth János, Nádasdy István, Csányi Imre, Eszéki István, Mikolich Tamás, Pethő János özvegye, Ivánczi Zsófia voltak. Kelyhük a templomban nincs, de pünkösdre vesznek, valamint oltári ékességet is. Papi öltözetek is voltak, de a háborúban elvesztek. Az ostyasütő egyik felén Mária képe van. A templomnak 63 hold földje van, melyet a céhmester gondoz s jövedelméről számot ad. A registrum párja a predikátornál van. A paplak (plebániaház) a nemes urak közönséges földjén van, melyet a hozzátartozó 44 hold földdel együtt „régí kegyes eleik ex pio

⁴⁸⁰ Adattár VII. 104. 142. VIII. 28. 31. 52. IX. 60. Eht. Eml. 69. 83. 92. 133. 148. Ker. jkv. 234. 307. 470.

zelo ex communi conferáltak”. Három jobbágya is van a lelkésznek a szokott szolgál-mányokkal. Az egész város 20 forint készpénzt ad a lelkésznek, melyet a dékánok szednek be; s a nemesek is adnak udvarházuktól 3-4 forintot, s a nemes kúriákhoz való földekről decimát. Iskolaházhely nincs, nem is volt a memoria hominum, hanem a patrónus urak és a keresztyén hallgatóság ígéri, hogy felépítik. A harangozót az „egész vela” tartja. (Eht. Eml. 57. Adattár VI. 140.)

1646-ban a büki szinaton *Dan* Miklós avattatott fel Rábahidvégre lelkésznek, ki még 1649. is itt volt és Csepregen szőlőt vásárolt. 1649-1651. *Kis* András, 1656-ban pedig *Fliszar* István volt itt a lelkész. 1663-ban a bogyoszlói születésű *Kola* Istvánt találjuk Rábahidvégen, ki ekkor a koltai és kopácsi gyülekezetek ügyében volt kiküldve. Kolát 1635. Sajtóskálra avatták fel, 1646-ban Niczken volt lelkész. A rábahidvégiek még 1673. febr. 12. is más „emberséges” predikátort kértek Fekete István püspöktől.⁴⁸¹

Szenttamás. Az 1603. évi iváni zsinat határozatából Magyar István esperes és Cziczak János ker. jegyző itt már egyházlátogatást tartottak. 1622-ben *Joó* János volt a lelkésze, aki 1628. mint ollári lelkész említették. 1628-ban *Verbói* Sztaniszlai Mátyás a szenttamási lelkész, akit 1633-ban Kopácson s 1646-ban Szemerén találunk.

Kis Bertalan püspök 1633. ápr. 20. tartott itt egyházlátogatást, amikor *Meszlényi* János volt a lelkész s a tekintélyesebb nemesek és patrónusok Babos Balázs táblabíró (megyei esküdt), Szayki (Rayki) Péter, Babos Imre, Péchy János, Bernáth Bálint és Molnáriból Jakabffy Ferenc. A gyülekezet két filiája *Molnári* és *Püspöki*. A lelkész felpanaszolta, hogy „Molnáriban sok hajduság vagyon, kik az lélekkel való szitkot igen continuálják.” A kelyhük Babos Gáspár céhmester gondatlansága miatt veszett el. De Molnári filiában két kehely is van. Az egyiknek fenekén egy püspöki mitra van ábrázolva, a másiknak fenekén pedig „a négy evangelisták ábráztatása vagyon az Ezechiél próféciája szerint.” Itt is temetkeztek a templomba. A parochiának itt is vannak földjei és rétjei úgy Szenttamásban, mint Molnáriban is. A harangozót itt is az egész „vela” tartja. Püspökin a falubeliek örökösképpen nem Szent Tamáshoz volnának fárások, hanem Szent Iván templomához (a püspöki határban, mely most pusztá). Mindazáltal a memoria modernorum hominum ide hallgatóztanak.

1637-ben *Vilechani* (Kolaczani) László volt a lelkész. 1646-ban a büki zsinaton Nagy Mihályt avatták fel ide. 1655-ben a liptóti születésű *Ternóczi* Jánost találjuk itt, 1665. Magyar Mihály mórachidai lelkész ígérkezett ide, de nem akart eljönni. 1668. pedig *Czvetán* Mihály a lelkészük. A gyászos évtizedben 1680. is volt itt evang. tanító, ki előbb Rábaszentmiklóson lakott. 1681 után újra feléledt, 1725-ben mint anyaegyház említették Molnári és Püspöki filiákkal.⁴⁸²

Szentlénárd. Régi földesurai a Póka és Bertha család voltak. Az 1601. évi adójegyzék szerint már evang. lelkésze volt, ki 50 dénár évi adót fizetett.

Kis Bertalan püspök itt 1633. ápr. 18. tartott egyházlátogatást, amikor a lelkészi állás éppen üresedésben volt. A gondnok az anyagyülekezetben Tóti György, *Dömötöri* filiában Zalay György, *Kisfalud* filiában pedig Bejczy Mihály volt. A nemes patrónusok közül jelen voltak Hollós György, Dömötör György és Ferenc, Vadas István s Bagoly Menyhért és Mátyás György vármegyei esküdtek. Lelkész nem létében is kijelentették a hívek, hogy hitükben

⁴⁸¹ Eht. Eml. 75. 90. 133. 135. Csepreg tört. 192. Ker. jkv. 328. 360. Adattár VI. 134. Egyet. levár I. a. 7. 198.

⁴⁸² Eht. Eml. 68. 70. 76. 90. 98. 129. 135. 148. 370. Adattár III. 14. VI. 130. 136. 139. 143. Ker. jkv. I. 49. II. 22. 147. 444. 528.

készek mind végig megállani. Kehely és ostyasütő nem volt a templomban, de megigérték, hogy beszerzik. A templomban csak azok temetkezhettek, akiknek a patrónus urak megengedték, 1 forintot fizettek érte, a cimiteriumon kívül pedig 50 dénárt. A templom és a paplak a szentlénárdiak és a dömötöriek közös földjén épült. A paplaknak jó két holdnyi kertje s ebben gyümölcsöse is volt. Ezenkívül földje, rétje és erdeje. A püspök Ságodi Gergely esperessel 1635. júl. 28. is kijött Szentlénárdra s jegyzőkönyvbe vétette, hogy a tarródi határban közel 6 holdnyi más erdeje is van a gyülekezetnek, melyet emberemlékezet óta pap erdejének hínak s most Polyányi Lőrinc uram birja: „inquirendum erit, quo jure.” Iskolaház nem volt, hanem a predikátor tartott maga segedelmére (tanítót) a „plebániáhozban”. Dömötöri és Kisfalud mellett *Janófalva* (Gyanófalva) is mint filiális említették. „Ez falu nem örököskeppen az templomhoz való volt volna ab initio, hanem Zent Iván templomához az püspöki határban, mely most pusztá. De a memoria modernorum hominum ide hallgatóztak és temetkeztek”. Dömötöri filiából származik Dömötöri György eperjesi tanár, ki mint Wittnyédy István alumnusa tanult 1662. Tübingenben, 1664. Zrinyi Miklós a költő, 1670. pedig Wittnyédy halálára irt szép magyar verseket.

1636-ban szentgróti *Orsich* Györgyöt avatták fel Szentlénárdra, 1641-ben pedig szentivánfalvai *Horváth* Benedeket. 1646-ban már *Lasnár* Gergely volt itt a lelkész, ki előbb Egervárott, később pedig Kopácson, Csepregen és Saáron szolgált. 1650-ben *Győrvári* Istvánt avatták fel Szentlénárdra. 1663-ban pedig *Szenczy* György itt a lelkész, akinek idejében Szily Ferenc szilvágyi esperes-lelkész és Balika Benedek kerületi aljegyző vezetése alatt bizottság jött ki Szentlénárdra s megállapította, hogy itt úgy az egész eke barmú, mint a fél eke barmú emberek is egy köből gabonát fizetnek a lelkésznek. Ha ezt megtagadnák, a lelkész pro cathedra egyszer-kétszer megintvén őket, ne szolgáljon nekik juxta vigorem Canonis 27. 1706-ban Nyisnyay András volt a szentlénárdi tanító. 1725. mint anyaegyház említették Dömötöri és Kisfalud filiákkal.⁴⁸³

Csempeszkopács. Kopács és Csempeszháza két régi külön faluból alakult. Kopácsnak ősrégi temploma a XIV. század első feléből való, Szent Mihálynak volt szentelve s a magyar-román építészet egyik érdekes, csak ujabban méltányolt emléke. Vasmegye monográfiája két képen is bemutatja (28. 293. 294. l.). Kolta előbb filiája volt Kopácsnak, de később ő fejlődött anyaegyházzá. A csempeszházi nemesek a kopácsiakkal együtt voltak a gyülekezet patrónusai.

Kopács már a XVI. században is evang. gyülekezet volt, mert Bocskay hadai előtt egy *Balázs* nevű predikátoruk volt (talán Tömpör, Kőszegi vagy Frank Balázs, a felesége Gutaházi Bozzai Balázs leánya), aki 3 forintnyi követelése fejében elvitte magával az ezüstös és aranyos kelyhüket. 1628-30. *Szeli* Gergely volt a kopácsi lelkész, aki 1623. irta alá hitvallási iratainkat.

Az 1633. évi márc. 16. Kis Bertalan püspök tartott egyházlátogatást Kopácson. Lelkészük ekkor *Verbói Sztaniszlai* Mátyás volt, aki 1628. Szenttamáson, 1631. óta itt, 1646. pedig Szemerén lelkészkedett. Kopács bírása ekkor Beréndi Gergely nemes, gondnoka Dávid János nemes volt, Kolta filiában pedig Koltai Bálint nemes a bíró és Pető Ferenc nemes a gondnok. A többi nemes patrónus közül jelen volt még Kondorai Pál, Szentgyörgyvölgyi Gergely és Tamás, Takó János, Koltai Tamás és János, Vidos János megyei esküdt, Béri Pál, Pető István stb.

⁴⁸³ Adattár VI. 91. 134. 136. VII. 136. Eht. Eml. 124. 132. 145. 148. 228. 271. 370. Lasnár 1660. máj. 26. Pusztá-Bogyiszlóról irta meg elüzetése történetét Musay püspöknek.

A lelkész főként azt kifogásolta híveiben, hogy nem gyakorolják a gyónást. A szép ősrégi templomból Balázs predikátor a kelyhet elvivén, azt határozta, hogy a maradékain kell azt megvenni. A kopácsi parochiális házat a nemes Botka familia konferálta ex pietate egy holdnyi belsőséggel. 10 hold erdő tartozott hozzá a hosszú erdő végében és 24 hold föld. Rétje 3 kasza alja. Nemes és nemtelen egy-egy köből gabonát fizetett a lelkésznek, a zsellérek és „rokkán ülők” 10 denárt vagy egy napi munkát. A harangozót az egész „velál” tartotta.

Kolta az 1633. évben még csak mint filia szerepel és a kopácsi paplak építéséhez nem járultak mással, mint hogy Verbói Mátyás lelkész kértére a koltaiak is átjöttek „egy darab kertet fenni”. Kolta már 1633. is erősen versenyzett Kopáccsal. A jegyzőkönyv már ekkor mondja róla: „Ez magán való phara lehet”. Verbói Mátyás lelkésznek 1637. valami pere volt a kopácsiakkal, de elhalasztották. 1641-ben pedig *Büki* Mihályt avatták fel Kopácsra. Közös lelkészeik közül a szili születésű *Fábri* János, kit a koltai kisgyűlésen 1644. még Kis Bertalan püspök avatott fel, már „koltai és kopácsi” lelkésznek írja magát. Az 1647-ben felavatott Skultéti György (asszonyfai születésű) pedig már csak koltai lelkésznek nevezi magát. A 70 éves Bárdosi János koltai nemes vallomása szerint *Gergely* predikátort (Lasnár Gergelyt 1647. után) Szentlénárd-ról ök koltaiak és kopácsiak közösen hozták Kopácsba „az anyai fárába”. 1663-ban a kopácsi parochia már elpusztult s a későbbi lelkészek nem Kopácsról, hanem Koltáról nevezik magukat.⁴⁸⁴

Kolta. Mint fentebb láttuk, előbb csak Kopács filiája volt, de később ez lett anyaegyházzá. Régi község ez is. A Koltay, Vidos és Domján családok ettől vették nemesi előnevüket. A mult század elején Vidos János csinos kastélyt épített benne. Régi lakói közül figyelmet érdemel a 70 éves Bárdosi János, ki 1663. vallja: „Minthogy én hűtves feleségemmel, mint más kegyes ember, nem éltem az házasságban (Koltay vagy Vidos lány lehetett a felesége) és nem alkudhattam, hanem imitt-amott hol Kiskomáromban, hol dunántúl az hadakban forgottam, azért nem emlékezem reá, hogy kótai uraim az kopácsi parochián építettek volna.”

Kolta az 1633. évi egyházlátogatáskor ugyan még filia volt, de már akkor is kimondták róla: „Ez magán való phara lehet”. Valószínűleg nagyobb falu is volt Kopácsnál. Külön temploma is volt: „in hac filiali templum habetur Martino dicatum”. A kehely Pető Balázs dékán idejében veszett el, nem tudják, hova lett, de szereznek helyette. A hűtös emberek 1633-ban vallották, hogy „Kótai Tamás rontotta el a templomban az oltárt és a sanctuarium fele boltozását durungokkal rontatván le, kéményt rakatott belőle, melyet Isten elrontatott csudálatosképpen”. Az egyházlátogatók kimondták, hogy újjá kell építeniök a jövőendő nemzedék számára. Paplak ekkor még nem volt Koltán, de megvolt ennek a helye a falu déli részén kertekkel és gyümölcsösökkel, ahol két diófa a parochiális kert kerítéséhez közel még most is állott. 12 hold föld is tartozott hozzá a parochiális kert végében, erdő is a szántóföldek végében közel 8 hold, ugyanott gyümölcsös is és rét a Sorok patak mellett. Fizetés és szolgáltatás a lelkész számára ugyanannyi, mint Kopácson. Harangozót a vela itt is tartott. Tanítót is (mestram) említene, aki másfél hold földet bir, de iskolaházat nem.

A templomhoz tartozó hagyományföldről azonban három család: Béri Pál, Vidos János és a Koltai család többet elidegenített. Részletes tanuvallomások után az egyházlátogatók elrendelték ezek visszaadását. És a Vester familiából való Béri Pál és Takó János (Illés Máté unokája), az Oriákéból való Vidos ág képviselője, Vidos János megyei esküdt és a Koltayak is „szabad akarattok szerint irrevocabiler sub poena nobilitatis seu homagii fl. 100. visszaengedték az templomhoz az fölebb megírott (Vidos 10 holdat, Koltayak 15 1/2 holdat) földeket. A Bériek

⁴⁸⁴ Adattár VI. 130-136. Eht. Eml. 80. 81. 129. 148. Ker. jkv. I. 135. II. 21. 33. 155. 201.

15 1/2 holdat oly feltétellel engedtek vissza, hogy minden familia maga birhassa a földeket, de a templom épületére járjon a census róla (minden hold után fél köből gabona)”.

A koltai filia így jelentékeny vagyonnal rendelkezett s nem csoda, hogy Kopács helyett ők akartak anyaegyházzá lenni. 1644. jún. 8-án már kerületi kis gyűlés volt Koltán s az itt felavatott *Fábri* János koltai és kopácsi lelkésznek nevezi magát, *Skultéti* György 1647. már csak koltainak. (Itt volt még 1651. is.) *Losnár* Gergely lakása 1647 után még Kopácson volt ugyan, de már Koltának lelkésze ő is. Musay Gergely püspök 1661. évi jegyzékében Koltát mondja anyaegyháznak és nem Kopácsot. *Gaál* János is, ki 1658. Doroszlón volt lelkész, 1670. koltai lelkésznek mondja magát. S a nagy üldöztetés után is Kolta az anya-, Kopács a leányegyház.

1663-ban a koltaiak új paplakot építettek az elpusztult helyébe s ekkor perük volt a kopácsiakkal és csempeszháziakkal. Az acsádi zsinat határozatából 1663. jún. 4. Szily Ferenc szilvágyi esperes, Balika Benedek váti lelkész, kerületi aljegyző, Kola István rábahidvégi, Péczeli János sennyei és Csernóczi János nádasdi lelkészek táplánfai Cseytei János vármegyei esküdt kíséretében Szentlénárdra jöttek ki hivatalos vizsgálat céljából. A koltaiak azt akarták, hogy a kopácsiak és csempeszháziak is segítsenek nekik paplakot építeni. Ezek viszont bebizonyították, hogy hasonló esetben a koltaiak sem segítettek nekik semmit egy kis kertsövényfonáson kívül, amit Verbói Mátyás kedvéért tettek meg szivességből. A bizottság tehát úgy ítélte, hogy a kopácsiak nem tartoznak a koltai parochiát építeni, hanem építsék meg Kopácson a maguk elpusztult parochiáját, hogy közös lelkészük mind a kettőt használhassa. A lelkész tehát 1663. már Koltán lakott.

1706-ban Osztyánszky Ferenc volt a koltai preceptor. 1714. márc. 27. Hegyfalusy György lelkész Szergényből írta Vidos Jánosnak Koltára, hogy a kemenesalji esperességben 115 anya- és leányegyház van. Az 1725. évi jegyzék szerint is Kolta volt az anyaegyház és Kopács a filia.⁴⁸⁵

Sennye. (Ma Nagy-Zsennye.) Rábamenti község, régi gótikus kastéllyal, mely eredetileg (Vasmegye monográfiája szerint 72. és 571. l.) a templomosok kolostorának készült s a Sennyeiek után a Bezerédyk és Békássyak lakták. Az első Sennyeiek Nádasdy Tamás nádor szolgálatában állottak. Sennyei Ferenc (1549-60) és Sennyei Pál mint lékai, sárvári és kapuvári várkapitányok játszottak nagyobb szerepet. Sennyei Pált Nádasdy huga, Mayláth Istvánné 1550. prókátorának vallotta. Szegedi Fraxinus Gáspár, Nádasdy orvosa a könyveit Sennyei Ferencre bízta s együtt tudósítják a nádort Ferkó fiának állapotáról. Nádasdynét is betegségében Sennyei Anna és Orsola ápolta. Az első Sennyeiek, miként Nádasdyék, protestánsok voltak. Sennyeinek az 1599. évi adójegyzék szerint evang. lelkésze volt, ki évi 2 forint adót fizetett.⁴⁸⁶

A fentebbi Ferenc és Pál után Pongrácz és Gáspár testvérek voltak Sennye földesurai. Sennyei Pongrácz Kissennyeről kivándorolt Erdélybe, ott 1593. Báthori Zsigmond főudvarmestere és Bocskay ellen Rudolf királynak egyik hadvezére volt. Mint ilyen korán a r. kath. hitre tért, fiát, Istvánt 1604. a bécsi jezsuiták kollégiumába járatta s 1606-ban a báróságot is megkapta. Fivére Gáspár Kissennyén s valószínűleg evang. hitében is megmaradt. 1619-ben mint Bethlen Gábor vezére vonult be Sopronba s 1629. is mint kapitány szerepel. Pongrácz fia, Sennyei István fényes egyházi pályát futott. Mint bécsi deák még az evang. Megyeri Imre fiát is meglátogatta Széplakon, valamint nagybátyját, Gáspárt is Kissennyén. 1621-23. Sopronban volt plebánus és

⁴⁸⁵ Eht. Eml. 271. 370. Adattár VI. 135. 136. Payr, Magy. Pietislák 9. l.

⁴⁸⁶ Nádasdy csal. lev. 148. Szmollényi, A középkori Szeged, 62. 100. 116. 172.

jóindulatot mutatott a protestánsok iránt. Bethlen Gábor bizalmát is bírta, 1626. Kassán Bethlen lakodalmán mint a császár követe táncolt Brandenburgi Katalinnal, akit később mint győri püspök (1630-35.) áttérített. Hasonló nevű unokaöccse veszprémi püspök volt (1659-87.), aki a hitehagyott Nádasdy Ferenc hitvese, Eszterházy Julia felett mondta Lékán 1669. a halotti beszédet. A protestáns ősök ivadékait így később a főpapok sorában találjuk. A család főága a múlt század közepéig megmaradt Sennye birtokában.

Sennye lelkészeit névszerint csak a XVII. századból ismerjük. 1628-ban *Geregyei* Gergely volt a sennyei lelkész, akit 1621-ben Ostffyasszonyfára avattak fel, 1630-31-ben pedig *Győrvári* Lukács. 1646-ban *Kupai* Györgyöt találjuk Sennyén, aki 1639 óta a győrmegyei Gyarmaton szolgált az Úrnak. 1651-ben *Németi* István volt a lelkésze. 1653-ban *Miholics* Balázs mint Nagy-Sennye lelkésze írta alá hitvallási könyveinket. Musay püspök Sennyt 1661. az anyaegyházak közé és Regini Márton répceszentgyörgyi lelkész esperessége alá sorozza. 1659-1663. *Péczeli* János a sennyei lelkész, aki 1659. a büki zsinaton írta alá az Egyesség Könyvét és 1663. Szentlénárdon járt egyházi kiküldetésben. 1666-ban végül *Czvetán* András a sennyei lelkész. A sennyei lelkész 1680-ban Hetyén lakott, de Dömölky György vallomása szerint a tisztét nem gyakorolta.⁴⁸⁷

Rábakovácsi. Régi temploma Cosmas és Damiánus szenteknek volt szentelve s plébániája már 1329. fennállott. Az 1633. évi egyházlátogatáskor az öreg „hitös emberek” még emlékeztek a régi plebániához, mely a templom mellett alszélről épült és Sziget elveszésekor (1566) pusztult el s melyben *Mihály* és *Péter* nevű papok laktak. Szigetvár pusztulása után a faluban az egyházi emberek egyik jobbágyházát, melyben akkori időben Domokos Imre papi jobbágy és dékán lakott, tették meg predikatori házzá. Iskolaház is volt a templomnál, a templom kelyhei, kincsei és ostyasütő vasa is Sziget pusztulásakor Domokos János dékánságában magával együtt vészelt el. Rábakovácsi tehát már a XVI. században a reformációhoz pártolt. Az említett Mihály és Péter pap is valószínűleg már protestáns volt.

Már az iváni zsinat 1603. Magyar István főesperest és Cziczak János jegyzőt küldte ki Kovácsiba egyházat látogatni. 1604-ben dec. 10. pedig kerületi kisgyűlés volt itt *Zopori* Kristóf nevű lelkészüknél peres ügyében. *Zopori* Németkereszturott volt rektor. 1602-ben az esperesek Nádasdy Ferencet levélben kérték, hogy *Zopori* illetményét fizettesse ki a kereszturi szám-tartóval. 1603-ban már Rábakovácsiban lehetett, mert az iváni zsinaton megintették, hogy nem szolgáltatathatja ki a sakramentumokat, ha előbb a főszenior (Magyar István) fel nem avatja. Beteges hajlamú lelkész lehetett, ki a ráimádkozástól és kuruzslástól sem riadt vissza. A vizsgáló bizottság előtt maga vallotta, hogy ő a békétlen házasságokat össze tudja békíteni „az fejekre és talpokra imádságot mondván.” A magtalanoknak fejére és hátára is imádságot mondott, hogy gyermekük legyen. Sőt saját szavai szerint arra is volt tudománya „hogy a felhők és köesők havasokra, kietlenekre, vadon erdőkre menjenek és az keresztyéneknek határiból eltávozzanak”. Balosai Tót Máténé, Balosai István deákné és Kósa Mihályné vallomása szerint az egyháztól való kibocsátást is megbotránkoztató módon végezte. A kisgyűlés *Zoporit* ezen „a saeculis omnibus inauditum” vétkei miatt vasba verette és a főszenior rabságában tartotta, míg a nagygyűlés fog felette ítélni; addig is „az fő városokon, Sárvárott, Csepregen, Kőszegen, Pulyán, Szentmiklóson, Czenken, Ujkéren, mikor szék szolgáltatik”, poenitentiát tartva Istenhez és az emberekhez kellett könyörögnie. (Ker. jkv. I. 52. 70.)

Az 1633. évi ápr. 21. tartott egyházlátogatáskor *Körmendi* János volt a lelkészü, aki 1628 óta szolgált már itt. A község bírása ekkor Réti Pál, a gondnokok Vitaris Péter és Guliach Tamás voltak az anyagyülekezetben, Biró Mihály és Kosa Józsa pedig *Csomaháza* és *Balosay*

⁴⁸⁷ Eht. Eml. 67. 77. 88. 92. 96. 129. 133. 148. Adattár III. 15. Soppr. Eht. 280.

filiákban. A földesurakat tisztjeik képviselték az egyházlátogatáson, és pedig Szentgyörgyvölgyi Bakách Farkas özvegyét Kovács Márton, Pygrányi János özvegyét Küszöghi Miklós, Vásonkői Horváth Zsigmondot Sárga Mátyás, Gersei Peteő György özvegyét Szőrös János; Terjék György, Gutta Imre és más nemesek pedig személyesen voltak jelen.

Körmenyi János lelkész tanítása felől a hívek mindenben megnyugodtak volna „hanem szívbeli fájdalommal szenvedték, hogy nehéz erkölcsös.” Már Acsádon is ilyenek találták a hívek. 1596. aláírta hitvallási könyveinket, de azután a reformátusokkal tartott s majd ismét visszatért. Kis Bertalan püspök meg is intette, hogy kánonszerű büntetéssel fog lakolni, ha meg nem javul. A lelkész is panaszkodott, de nem mindenek felől. Olyan földjeik nem voltak „kiknek fructusa az templom épületire szedettet volna, hanem az kik vágynak, az egyházi emberek táplálására voltak rendeltetve.” Harminckét ilyen holdnak kellene lenni, de már nem mind volt meg. A pusztai parochiának igen sok földjét számlálják elő, volt pap rétje, pap erdeje is, de nem mondják, hogy ezeket most is a lelkész élvezi-e. Régebben a papnak 11 jobbágya volt a templom körül, de ezeknek helyei most puszták. Az elpusztult iskolaháznak most sem fekvését, sem egyéb jószágát nem ismerik. Most nincs iskolaházuk és nincs harangozójuk sem. A papjuk ezekből az adatokból csakugyan „nehéz erkölcsűnek” látszik. A 3 filiában *Csomaháza* (ma pusztai), *Megyes* és *Balosay* (ma Balozsamegyes) úgy fizették a gabonát és a stórákat, mint a principális fárában.

Papjukon a papmarasztás idején, úgy látszik, hamar túl is adtak. A következő 1634. évben már Czura István volt a lelkészük. 1646-51. pedig *Lakosi* Gergelyt találjuk Rábakovácsin, aki 1622. Bükön, 1628. Bucsun lelkészkedett, 1646-ban pedig Csénye gondozását is rá bízta. Musay püspök 1661. is az anyagyülekezetek közé sorozza.⁴⁸⁸

Peczöl. (Régi forrásokban: Peczel, Petzel és Pechel.) Régi község a Gyöngyös mellett. A középkorban benedekrendi apátság volt itt, mely 1532 előtt a jáki apátsággal volt egyesítve, de ekkor a törökök elpusztították. A kegyuraságot V. László 1457 Monyorókeréki Ellerbach Bertoldnak ajándékozta s a pusztulás után a peczöli apátság is az Ellerbach s ezek utódja, az Erdődy család birtokába került. Ez utóbbi alapította azután a jelenleg is meglevő (de talán csak címzetes) és a „Kisasszonyról, az angyalok királynéjáról nevezett” peczöli apátságot. 1633. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvünk is említi Peczöl filiájáról *Megyehidáról*, hogy itt „a kápolnához apátosság földjei” vannak, két dűlőben közel 70 hold és akkor Nagyfalusi Gergely pap bírta ezeket. S a másik filiáról, *Füztőről* is említve van, hogy itt 55 hold „a hagyomány föld, kikről Szombathelyre szedik a képet és nem ide Peczelhez.” (Vasm. mon. 80 281. Adattár VI. 129.)

Itt is már a XVI. században volt evang. gyülekezet. Az egyik kelyhet Bocskay idejében vesztették el. Takács Gergely dékán vermét ugyanis felverte az ellenség és a kelyhet elvitte. Pécseli Király Imre szülőhelyét az életirója, Vasáry Dániel ide teszi, de valószínűbb, hogy ez a jeles énekírónk a zalamegyei Nemespécseken született, mert a reformátusoknak ott volt virágzó gyülekezetük. (Vasáry D. Péczeli K. Imre 5. l.)

Az első ismert peczöli evang. lelkész *Csepreghy* János volt, ki 1604. az esperesek és Cziczak János lelkész társaságában ítélkezett Csepregen és Sárospáti mezőszegedi Nyeregjáró Tót Máté házassági perében. A második ismert peczöli lelkész *Geresdi* Balázs, akit 1613. avattak fel s még 1628. és 1630. is Peczölön lelkészkedett. A hívek mint „szegény Balázs predikátorról” emlékeznek róla, akit Magyar Balázs megbántott s e miatt 6 denárt kellett a templomra

⁴⁸⁸ Eht. Eml. 74. 128. 129. 133. 139. 147. Adattár VI. 146.

fizetnie. 1633-ban *Vörös* Benedek a lelkészük, akit 1646-ban Acsádon találunk. (Ker. jkv. I. 60. II. 21. 33.)

Kis Bertalan püspök 1633. márc. 15-én tartott itt egyházlátogatást. Templomuk Kisboldogasszonynak volt egykor szentelve. Mint földesurat, Erdődy Miklós grófot és Káldy Ferencet említi a jegyzőkönyv. Tar István és Kopácsi Imre esküdtek voltak a gondnokok (aeditui, quos hic decanos appellat). A hivekre az a panasz, hogy részben resten és tunyán hallgatják Isten igéjét és a sakramentommal nem élnek. Templomukat mostanában építették fel s az ebbe való temetkezést nem engedték meg, hogy el ne romolják. Volt harangjuk is. Egy jó öreg kelyhe volt a templomnak, ezüst, de aranyozott, alúl a karimáján ezzel a felirattal: Scostella Giluvica. Ezt a peczőli hallgatók vették a megyehidiakkal és fűztűekkel közösen, ehhez a felsőfárabelieknek nincsen semmi közük. A templomnak a megyehidi földön 2 szántóföldje volt. A megyehidi mezőn is van templom, aki ennek földeit bevetette, az egy-egy köböllel tartozott róla. A parochiaházhoz 45 hold föld és 16 kaszaalja rét tartozott. Volt a lelkésznek 3 jobbágy háza is, melyeket a plebaniához való kertből szakasztottak ki. Akinek vonó marhája volt, az egy-egy köböl gabonát fizetett a lelkésznek. Iskola azelőtt nem volt, ilyent külön intésre csak 1632. építettek. Volt mester is, akinek 16 köböl búzát és 16 frt készpénzt fizettek, a tandíj 25 denár volt.

A lelkész a filiákban is predikált s ilyenkor a dékán adott neki ebédet. Peczőlnak több filiája is volt u. m. az alsó fárának nevezett *Megyehida* és *Fűztű* és a felső fárának nevezett *Bögöt* (van más Bögöte Jánosháza mellett is) a három *Porpáccal* (Pór-, Kis- és Darázs-Porpác). Megyehidán Erdődy Miklós gróf a földesúr. Fűztűn Majsa István és Fűztűi Pál nemesek; Bögötön Tomka Mihály és Korodi Ferenc, Porpácon Gorup János és Darás Pál nemesek említetnek. Fűztűn csak az apátságnak voltak földjei, a hivek úgy fizettek a lelkésznek, mint Peczőlön. Megyehidán volt némi földbirtok és templom is a mezőn. A bögöti földön volt egy fából csinált kápolna, de semmi örökség sincs hozzá „mert csak a temettetésre rendelték a szegények kedvére.” Volt a bögötieknak egy ezüstkelyhük is, melyet a peczőliektől pörrel nyertek el. Ezt a perüket 1643. Csepregen tárgyalta a kerület. A lelkésznek úgy fizettek, mint az anyagyülekezetben. (Adattár VI. 126. Ker. jkv. II. 229.)

Musay Püspök is Peczőlt 1646. az Erlődyek urodalmának mondja, akik ezt a gyülekezetünket a kir. biztosoknak átadott jegyzék szerint 1644. febr. 3. és 1645. nov. 30. között foglalták el. 1646-ban csak a második bizottság ítélte vissza. Ennek jelentése szerint nov. 9. Peczőlre hívták össze Darásporpác, Kisporpác, Poórporpác, Bögöth, Fűztő, Zughó és Megyehida lakóit s a plébánost eltávolítva, a templomot, paplakot 3 jobbágyával, az iskolát, továbbá a kelyhet, ostyatálat, takarókendőt, templomkulcsot minden parochialis jövedelemmel együtt, melyet az elmúlt zavaros időkben a lutheránusoktól erőszakosan elfoglaltak s az előbbi kir. biztosok vissza nem adtak, instructiójuk értelmében visszarendelték. (Hist. Dipl. App. 68.)

Erről Musay püspök is megemlékezik 1646. évi Itinerariumában. Szerinte nov. 8. Szentivánfáról jöttek Peczőlre s a templomban istentiszteletet tartván és a plébánust a paplaktól kiküldvén, a *bögötei* lelkészt, *Podriánics* Mátét helyezte ide, akit 1631-ben Pinnyére avattak fel. 1651-ben *Gotthard* Miklós volt a peczőliek lelkésze. Az utolsó peczőli lelkészt Erdődy György gróf üzette el. Az 1662. évi sérelmek jegyzéke szerint Peczőlön Erdődy György gróf szolgái a régi plébánussal az evang. paplakba fegyveresen bementek s az éppen hazajövő papot kegyetlenül megverték s mindenéből kifosztva elűzték.⁴⁸⁹

⁴⁸⁹ Eht. Eml. 63. 72. 129. 133. 136. 139. 147. 370. Zsilinszky III. 204. Ker. jkv. II. 359.

Bögötön tehát 1646 óta külön lelkész volt. 1669. júl. 8-án is Fábri György büki lelkész irt Fekete püspöknek a bögöteiek és Péczeli Lénárd összeférhetlen lelkész ügyében. A gyászos évtizedben is volt lelkész és tanító. Sándor István mondta Bögötön 1680. hogy ők mindenk ellenére is megtartják a predikátort. 1681 után, úgylátszik, Bögöt filia lett az anyagyülekezet, mert az 1725. évi jegyzékben a bögöti gyülekezet Darásporpác, Pórporpác és Csókakő filiákkal, mint a plébános által elfoglalt említetik. A kuruc világban 1706. Darásporpácnak Doctoris Mihály volt a tanítója. Bögöte tanítója pedig 1706. Fodor Pál.⁴⁹⁰

Felsőpaty. Régi neve már az 1601 évi adójegyzék szerint is Károly-Paty, de nevezték Nemes-Patynak is. Régi földesurai a Károlyak voltak, kik később Magyaragensre költöztek át. Már a XIV. században volt plébániája. Templomát Kisboldogasszonynak szentelték. Ennek reformációja is bizonyára már a XVI. században történt. 1601-ben evang. lelkésze volt, aki évi 50 denár adót fizetett. Az iváni 1603. évi zsinat határozata szerint Magyar István főesperes és Cziczak János kerületi jegyző Patyon is egyházlátogatást tartottak. 1616-ban Klaszekovics István püspök látogatta meg a gyülekezetet s ekkor a gyülekezet vagyonáról a következők tettek vallomást: Darás Bálint nemes 79 éves, Tóth János nemes, Györgybiró Miklós, Ördög Simon uram jobbágya, 87 éves, Székes Mihály, Ördög Györgyné jobbágya, és Bogyoszlóról való Pető Deák nemes. Ezek vallását pedig rekognoskálták: Darás János nemes s Patty Gergely, Farkas Mihály, Györgybiró János jobbágyok sat.

1633-ban Kis Bertalan püspök járt Patyon egyházat látogatni, de ebben megátolta őket „a felfuvalkodás és a hazugság atyjának több vakmerő gonoszsága”. A rövid jegyzőkönyv szerint az egyházi javak vizsgálatában nem járhattak el úgy, amint kellett volna „mivel az főnemesek s kiváltképpen Megyeri Jakab és Farkas Mihály kezénél találtathattak volna meg (az egyházi javak) nagy része”. Az egyházlátogatók tehát az 1616. évi vizitációra hivatkoztak s jegyzőkönyvbe vették azok neveit, kik akkor az egyház javairól vallást tettek. (Adattár VI. 149.)

A gyülekezetnek 1628. *Némethi* János és 1630. *Soldos* János volt a lelkésze. 1632-ben pedig a felsőszakonyi születésű *Odor* Istvánt avatták fel ide. Ez volt itt az 1633. évi egyházlátogatáskor is, akit 1646-ban már Ivánon találunk. Károly-Patyon 1646-ban *Németh* György volt a lelkész s Musay püspök ez évi november hó elején *Csatlós* György patyi lelkészt bizta meg a saári gyülekezet gondozásával is. Németh és Csatlós valószínűleg ugyanazon lelkésznek volt a kettős neve. 1647-ben Harkán *Pap* Istvánt avatták fel Károly-Patyra, aki jelen volt 1651. a népes szakonyi zsinaton s 1663. is mint patyi lelkész predikált az acsádi kerületi gyűlésen.

A nagy üldöztetés idején Paty is egyike volt az első áldozatoknak. Tulok Boldizsár és Horváth Mihály esküdtek Károly-Patyon 1671. dec. 4. bizonyítják, hogy az elfoglalt patyi templom visszaadása előttük megtagadtatott és Ölbei János esküdt is Károly-Patyon 1671. dec. 24. bizonyítja, hogy a visszaadás másodszor is megtagadtatott. Dömölky György még 1673. ápr. 28. is predikátort kért Patyra Fekete István püspöktől. A gyászos évtizedben is volt Károly-patyon lelkész és tanító. 1680-ban vallják, hogy Terestyénfálváról jár ide a lelkész. A tanító pedig itt lakik, s ha a lelkészt nem kaphatják, ez jár a templomba könyörgésre.

Az 1681. évi országgyűlésen a károlypatyi templom elfoglalását is felpanaszolták, de újra feléledt és 1695. Asbóth János nemeskéri esperes már egyházlátogatást tartott benne. A lelkésze Horváth György (neje Gaál Éva) volt, ki még 1706. is itt szolgált, a tanítója Dedinszky

⁴⁹⁰ Egyet. lev. Ia. 7, 113. Adattár III. 15. Eht. Eml. 271. 370.

András. A két filiája Alsópaty és Bogyoszló. 1706-ban Tót Mihály volt a tanítója s még 1725. is mint anyagyülekezet említettik.⁴⁹¹

Terestyénfa. Régi rábamenti község, melynek már a középkorban nagyobb szabású temploma volt. A nép monostornak nevezte, Szent Mihálynak volt szentelve és 1529. a török pusztította el. Elpusztult a mellette levő régi parochia is. Az 1633. évi egyházlátogatáskor mondják, hogy az itt való monostor avagy templom száz és négy esztendeje, hogy pusztán áll. Régi földesurai a Jaák törzsből származó Kemény és a Szelestey család voltak. A reformációt Terestyénfa is bizonyára már a XVI. században elfogadta.

Első ismert lelkésze *Transsylvanus* Ferenc, akit Klaszekovics püspök 1615. a lövői zsinaton Lethenyi Istvánnal együtt avatott fel. Ez volt a lelkész Terestyénfán 1616-ban is, midőn Zvonarics Mihály főesperes ez évi május 25-én itt egyházlátogatást tartott. Ez alkalommal a hivek a Pereszteg vizre dülő 13 hold földet, mely jure perennali a parochiához való volt, az elpusztult templom felépítésére deputálták, és a bérlők tizedet adtak róla a templomhoz.

1628-30. *Vidos* József és 1631. *Pastoris* József volt a terestyénfai lelkész. 1633-ban Kis Bertalan püspök egyházlátogatása idején a sárvári születésű *Sartoris Szabó* Gergely lelkészkedett itt, akit 1632. a niczki templomban avattak fel. Jelen voltak az egyházlátogatáson a régi patrónusok közül Kemény János és Szelestey György is. A gondnok Pazinkás Horváth Péter, a bíró Flasics Varga György volt. S megjelentek még a nemesek közül Hetesi (Hetyési) János, Horváth Miklós, Berendi Mihály, Ambrus János, Kapocsi Péter, Sebeházi Boldizsár, a jobbágyok közül Belovich Kovács György stb. A templomi kehely fenekén a figura resurrectionis volt látható. Ostyasütő vasat Kemény János úr adott. Hetesy János úr is ígért egy új kelyhet és 100 magyar forintot ajánlott fel a templomépítésre, mihelyt hozzákezdenek. A templomhoz tartozó földeket, 29 holdat, melyek közül 16 hold a monostoron alul a kövesdi utban feküdt, a hallgatóság használta, de tizedet fizetett róla a templomhoz. A régi parochia, miként a Kövesden lakó Farczi Márton száz esztendő embertől hallották, a templomon felül épült, de most elpusztult s a helye tövises és bokros. „A mostani parochia Gyakfalva (Jakfa) végén, napesetről az három hold föld végén vagyon.” Ennek összesen 32 1/2 hold földje volt, legtöbb „a monostornál avagy templomnál”. A rétje 25 kaszaalja is volna, ha tiszta volna. A vonó marhás emberek egy köből gabonát adtak a lelkésznek, a marhátlanok fél köblöt.

Az egyik filiája *Kemény-Egerszeg* (nevezték másként Kis-Egerszegnek is), mely az ősi Kemény családtól vette nevét. Ebben kápolna épület sem volt, de volt 12 hold földje az Agyagverem helyen, melyekről köblöt adtak a terestyénfalvai templom épületére, s a lelkésznek annyit fizettek, mint az anyaegyházbeliek. A XVIII. században a Wittnyédeknek volt itt szép kastélya. A nagy Wittnyédy István (családi levéltárakban levő szerződés szerint) 1663. szept. 5. vitézlő Militenszky Istvántól és nejétől Szántóházy Annától vett itt birtokot 1050 magyar forintért, melyet öccsének Pálnak († 1665) adott át. Utóbb öccsének, vagy pedig saját Pál nevű fiának az örökösei kapták K. Egerszeget. A kurucvilágban szerepelt Wittnyédy Ferenc egerszegi földesúr. Ennek Rajky Orsolyától született fia volt Wittnyédy János (1702-81), a kiváló műveltségű jogtudós és nagybirtokos, a dunántúli kerület második felügyelője (1753-81). Az 1753. évi febr. 20-án Wittnyédy János itt vette észre, hogy a hozzá betérő fogaton Ostffy Mihály kerületi felügyelő holtan fekszik. Hegyfalva és Keményegerszeg között a kocsin érte szélütés. Az ősi kastély a szép parkkal legutóbb Kis Gyulának, Kis János püspök unokájának volt a tulajdona. Terestyénfa másik filiájában *Rábakövesden* szintén nem volt kápolna épület. Itt is úgy fizettek, mint az anyaegyházban,

⁴⁹¹ Eht. eml. 73. 82. 130. 132. 133. 138. 146. 244. 246. 259. 271. 370. Ker. jkv. I. 49. II. 22. 359. 517. Adattár III. 15.

1642-ben *Nagy János* volt a terestyénfai lelkész, akinek a patyiak még tartoztak a járandóságával. 1646-ban *Szili Ferenc* lett ennek az utóda, aki 1635. avattatott fel s 1650-53. Ujkéren lelkészkedett, 1663-ban pedig Szilvágyon volt esperes. 1649-ben *Farkas Pál*, 1651-ben pedig *Nagy Pál* volt Terestyénfa lelkésze. A kerületi gyűlés Nagygeresden 1657. úgy határozott a terestyénfai lelkészeiről, hogy minden harmadik vasárnapon régi szokás szerint Keményegerszezen predikáljon, de korán végezze ezt, hogy még délelőtt, ha kívántatik, nemzetes és vitélő Perneszi Ferenc özvegyénél, nemzetes Bakucsá Orsik asszonyunknál is predikálhasson. Azt is kimondták itt a terestyénfai lelkészeiről, hogy mikor a hivek nála dolgoznak, nem tartozik őket élelmezni „mert illetlen dolog volna, hogy amit fárául fizetnek, azt ismét a minisztertől megegyék és igyák.” (Ker. jkv. 205. 328. 359. 462.)

A gyászos évtizedben is volt itt lelkész és tanító. 1680-ban vallják, hogy Izdenczy Mihálynál lakik a lutheránus lelkész, aki ipa házából jár ki mindennap a két Patyra, Bogyoszlóra, Rábakövesdre és egyéb helyekre, nem tartván senkitől semmit. 1681 után ez a gyülekezetünk is feléledt. 1695-ben Asbóth János kemenesalji esperes járt itt egyházlátogatásban, lelkészük 1693. halt meg, tanítójuk pedig Blázi András volt, kit 1697. lelkésznek is felavattattak. 1706-ban Holéczi Ádám volt a tanítójuk s 1725. is még anyaegyház volt.⁴⁹²

Guar. Régi község a Répce mellett, a Guaryak ősi fészke, akiknek itt és Felsőszelesten voltak birtokaik. A család a Szelesteyekből vált ki. Őseik a Nádasdyaknak állottak szolgálatában és evangélikusok voltak. Guary Miklós például 1631. a nemeskéri egyházlátogatáson is Nádasdy Pál megbízottja volt. De egyéb nemesi családok is voltak birtokosok a községben.

A reformáció itt is bizonyára már a XVI. században megvolt. Az iváni zsinat 1603. Magyar Istvánt és Cziczak Jánost ide is egyházlátogatásra küldte ki. Első ismert lelkésze *Szeli Gergely* volt, aki ellen Ságodi Gergely esperes 1633. jan. 5. vizsgálatot tartott s azonnal eltávolította innen, mivel „részeget, kereskedő, kompolár, verekedő és hivatalában rest volt”. Az 1633. febr. 28. tartott egyházlátogatáson jelen voltak Kis Bertalan püspökön kívül Ságodi Gergely hegyfalui esperes, Szemenyei György répceszentgyörgyi lelkész és Nádasdy Pál gróf megbízásából, aki szomszéd birtokos volt, Ferenczfi Péter és Jánossy Miklós nemesek s a helybeli nemes birtokosok közül Guary Lajos, Jármán Borbála, Meszlényi Ferenc özvegye, Megyery Mihály, Keszi István, Borbély György stb. A kihallgatott tanuk közt szerepelnek Guary Miklós jobbágysai is. A bíró Farkas Péter, a gondnokok Balogh Péter és Berthold Péter voltak, a lelkész pedig a sárvári születésű *Martinovics* Gergely, akit csak az előző évben avattak fel. Templomukat a szent keresztről nevezték, de ennek semmi más öröksége és jószága nem volt, mint egy ezüst kelyhe és ostyasütő vasa. A predikáló székre való fehér szőnyeget néhai Guari Bálintné hagyta testamentum szerint, az oltárra való, kék és vörös pamukkal szőtt abroszt pedig Rusa Andrásné, Meszlényi Ferencné jobbágy asszonya. De a parochiának már volt 31 hold földje és rétje is két táblában, az egyik Szelestei György malomrétje mellett feküdt. A helyes ember egy köből buzát, a zsellérek felet adtak évenként. A patrónus urak járulékaik kimaradtak a jegyzőkönyvből. A stóla annyi, mint másutt, tanítójuk nem volt, csak harangozójuk.

1640-ben a részeges *Banszki* András volt a guari lelkész (előbb lócsi), aki már Szombathelyen, Sopronban, Pozsonyban és Nyitrán is járt, hogy a barátok vagy papok közé meneküljön. Még egyszer megbocsátottak neki, de 1647. mint vönöcki lelkészt végleg elmozdították.

⁴⁹² Eht. Eml. 64. 129. 133. 147. 244. 259. 268. 270. 275. Adattár III. 15. Ker. jkv. 21. 33. Vasm. mon. 51. Payr, Fábri G. 86.

1646-ban a banovici születésű *Hlinka* László volt a guari lelkész, kit ez évben a büki zsinaton esperesnek is megválasztottak. Hlinkát 1621. avatták fel s 1628. büki lelkész volt. 1651. *Thomanides* János volt a guari lelkész.

Guari születésű több dunántúli lelkészünk is volt, így az 1632. felavatott Molitoris György ki a zalamegyei Lenti várban lelkészkedett, az 1649. felavatott Farkas Pál és az 1666. felavatott Leckovics Sámuel. 1642. nov. 12-én kerületi gyűlés is volt Guaron. Musay püspök 1661-ben az anyaegyházak közé sorozza. Guary Gergely 1670. nov. 24. Fekete István püspökhöz intézett levélben támogatja a gyülekezet kérelmét, hogy lelkészük hagyassék meg náluk. 1681 után ez is feléledt, mert 1706. Famelius György volt a tanítója, de 1725-ben már nem találjuk az anyaegyházak között.⁴⁹³

Répcseszentgyörgy. Régi község, már a XIV. században volt plébániája. Innen vették nevüket a Szentgyörgyi Horváthok. Innen származhatott Szentgyörgyi Gábor deák is, Nádasdy Tamás bizalmasa, ki írott emléket is hagyott maga után, 1587-ben jelen volt a hegyfalui gyűlésen s 1591-ben a csepregi kollokviumon Nádasdy Ferenc megnyitója után a latin beszédet ő mondta. (Dörffelben 1587. birtoka volt. Sárkány Antal már 1562. őt tette meg végrendelete végrehajtójának; a bátyja, Szentgyörgyi István még borsmonostori apát volt.) Idevaló lehetett az a szentgyörgyi Tzuchius Márton is, aki lébenyszentmiklósi Deselvics István műve elé írt magyar verset (Lőcse 1639) s akinek gyors távozása miatt (Murányból) panaszkodik 1641. Lethenyey Istvánnak Széchy György özvegye, Homonnay Mária. (Eht. Eml. 194. Payr, Prot. volt-e Nádasdy T. 30.)

Répcseszentgyörgy is már a XVI. században elfogadta a reformációt. Az 1599. és 1601. évi adójegyzék szerint evang. lelkésze volt, aki 2 forint adót fizetett. Az iváni zsinat 1603. már ide is egyházlátogatókat küldött. És ez mondta ki, hogy a szentgyörgyiek pásztora (ismeretlen nevű) lupus rapax (ragadozó farkas), hamis tudományú és férges lökiiismeretű, ha a hivek el nem bocsátják, akkor a seniorok a főmagisztrátus által távolítsák el. Lelkészei között nehéz eligazodnunk, mert ezen kívül Zalaszentgyörgy, Pozsonyszentgyörgy, Vízlendvaszentgyörgy, Szentgyörgyvára és még Sopronmegyében és Muraközben is találunk ilyen nevű községeket. Az 1612. évből két szentgyörgyi lelkészt is ismerünk. Ezek közül *Makrocs* Sebestyén lehetett répcseszentgyörgyi. 1627-ben *Eőri* Péter volt a szentgyörgyi lelkész, aki részt vett Mesteriben okt. 15. az intai parochia és ennek filiái, Simonyi, Tokorcs és Mesteri ügyében tartott vizsgálaton. 1630-1632-ben *Mátyus* Jánost találjuk itt, aki 1628-ban még Szécsényben lelkészkedett. 1633-ban *Szemenyei* György a lelkész, aki 1619. avattatott fel, 1628. Söjtörön és 1631-ben még Széplakon volt lelkész. Részt vett 1633. jan. 5. a guari lelkész Szeli György ellen való kiküldetésben. S a következő 1634. évben már ismét *Hlinka* László a szentgyörgyiek papja. (Ker. jkv. I. 49. 52. 133. II. 20. 33. 65. 83.)

A gyülekezetben, úgylátszik, zavarok voltak. A lelkészek, akik jeles emberek és egyszersmind kerületi egyháztanácsosok is voltak, sűrűen váltakoznak. És Kis Bertalan püspök rendes egyházlátogatást sem tarthatott a gyülekezetben. A birtokos nemességet, úgylátszik, külön kellett erre rávenni. Az eredeti egyházlátogató jegyzőkönyvben, melyben az üresen maradt helyeken minden időrend nélkül sokféle bejegyzést találunk, Guar vizitációja után 1633. ezek a sorok olvashatók: „Én Szánthóházy József a szentgyörgyi szent eklézsiának jövendőbeli törvény szerint való visitációjának subscribálok m. p. Én Kerthy Ferencz, a Czernel György uram gondviselője, az én uram képében a szentgyörgyi ecclesiának jövendőbeli, törvény szerint való visitációjának subscribálok m. p.” Megvolt-e azután ez a kegyesen engedélyezett

⁴⁹³ Adattár VI. 91. Vasm. mon. 38. 567. Eht. Eml. 67. 73. 79. 84. 96. 128. 131. 132. 147. 270. Egyet. lev. Ia 7, 154. Ker. jkv. I. 49. II. 65. 66. 135. 184. 287. 359.

egyházlátogatás, annak a jegyzőkönyvben semmi nyoma. Mint fentebb Felsőpatynál láttuk, ott szokta „a felfuvalkodás és a hazugság atyja” ezt meggátolni, ahol a nemesek az egyházi vagyont elidegenítették. Szemenyei György lelkész a guari vizitáción 1633. febr. 28. résztvett, de a maga gyülekezetében, úgylátszik, már nem volt egyházlátogatás. (Adattár VI. 93. és 149.)

Kis Bertalan püspök Sárvárról 1643. karácsony táján a hitehagyott Nádasdy Ferenc által elűzetvén, Répceszentgyörgyön talált menedékhelyet (minister Szt. Györgyiensis et Superintendens exulans) s itt halt meg az 1646. év nyarán. Utána még ebben az évben *Ujkéri* Mihály volt a szentgyörgyi lelkész, akire Musay nov. 10. a lelkész nélkül maradt Hegyfalú gondozását is reábizta, (Eht. Eml. 130. 132. 139. Ker. jkv. 250.)

1647. évi nov. 12. kerületi kisgyűlést is tartottak a dunántuliak Répceszentgyörgyön, ahol *Zvonarics* Sámuel avatták fel szentgyörgyi lelkésznek. 1649-ben Deák Sámuel (nem *Zvonarics*?) a lelkész, aki május 25. Csepregen Berkes István rámkhegyi szőlejét megvette. 1651-ben valami Fülöp nevű (Philippus N.) lelkészük volt a szentgyörgyieknek. Ez évi jun. 20. a szakonyi zsinaton Chernel Miklós és Szilágyi István nemes urak a szentgyörgyiek nevében - mivel gyülekezetük Guar és Balosháza elszakadása s a vallásukon levő fő és alacsony rendek megfogyatkozása miatt annyira meggyengült, hogy lelkészt is alig tarthatnak - azt kérelmezték, hogy a kerület csatolja hozzájuk Pósfálvát. Ez ellen azonban Hegyfalú anyagyülekezet nevében Daan Mihály lelkész tiltakozott s kárpótlásul Zsédényt sem fogadta el. A kerület nem teljesítette a kérelmet, hanem azt kívánta, hogy a szentgyörgyiek az eddiginél többet fizessenek, ha lelkészüket megtartani akarják. (Ker. jkv. 352. 360. Farkas, Csepreg tört. 192.)

1652-ben *Rakicsányi* Istvánt avatták fel Szentgyörgyre. 1660-ban pedig *Regini* Márton esperes itt a lelkész, ki Szécsényből jött át Szentgyörgyre. Musay püspök 1661. az anyaegyházak közé számlálja. 1670 körül Kereszturi György volt a tanítója, akiről tanítványa, a Hegyfalun született Asboth János emlékezik.⁴⁹⁴

Alsó-Szeleste. E községtől vette nevét Vas megye egyik legrégibb családja, a Szelesteyek, akiknek törzséből váltak ki a XVI. században a Guaryak és a Gosztonyiak. Még a XVI. században élt itt Szelestey Bernát. Özvegyének, Derseny Ruzsinkának végrendeletét Reczés János 1570. márc. 14. mint hegyfalui lelkész irta alá. Szelestey Ádám már 1605. alispán volt s úgy itt, mint a vidéken több buzgó evangélikust találunk a Szelesteyek között (például Szelestey Ferenc özvegyét Guaron, Szelestey István özvegyét, Koroknai Zsuzsannát Hegyfalun, Szelestey Györgyöt Terestyénfán), de lelkészei közül keveset ismerünk.⁴⁹⁵

Kis Bertalan püspök Lethenyey István, és Musay Gergely esperesek kíséretében 1641. márc. 12. tartott itt egyházlátogatást, de a jegyzőkönyv hiányosnak látszik. Még az sincs benne, hogy volt-e ekkor lelkészük és ki volt az. Különben a világiak közül jelen voltak Szelestey György, Tokos György, szentgyörgyvári kapitány, Darás Gergely szolgabíró, Farkas Mihály vármegyei esküdt, Asbót Jakab községi bíró s Csepregi Balázs és Bak Tamás esküdtek. Mint földesurak említettnek még Szelestey András, Pataki Ádám és Perneszi uram. Gondnok (aedituus) sem volt, őt a bíró helyettesítette.

A két esküdt és a bíró vallotta, hogy a szelestei templomocskát Szent Lénárd templomának nevezik. Régebben a plébániaház a templom átellenében volt, melyben most Szelestey György jobbágya lakik. A többi parochiális jobbágysor telkeken is Szelestey György és András és Perneszi uram jobbágysorai laknak. Földje is 36 hold van a parochiának. A szőlejét Szelestey György bírja. *Közép-Szeleste* is idevaló filiális volt s a falu határában a rét, melyet pap rétének hívnak, az itt

⁴⁹⁴ Adattár VII. 104. 106. Eht. Eml. 62. 82. 87. 130. 132. 139. 147. Ker. jkv. II. 383. 490.

⁴⁹⁵ Vasm. mon. 18. 37. 274. Ráth. K. Prot. Eht. Isk. Lap. Adt. VI. 92. 93. 95. 110. 112.

való plebánusé volt, de most Pataki Ádám uram birja. Az egyházi öltözetet Bocskay hadakor az balonakok (vallonok) vitték el. Az ezüst kelyhet Szelestey György restituálta, tehát ez is nála volt. A lelkész fizetésének csak az eleje van felsorolva s ezzel a jegyzőkönyv aláírások nélkül félbenmaradt. (Adattár VI. 118.)

Itt is, hogy az egyházlátogatás nem 1631. vagy 1633-ban, hanem soron kívül 1641-ben volt; hogy nincs lelkész és az egyház ingatlanait a nemes patrónusok foglalták el arra mutat, hogy az egyház ügyei rendezetlenek voltak s a világiak itt sem akarták az egyházlátogatást. A félbeszakadt jegyzőkönyvből is az látszik, hogy a püspök vizitációja nem járt sikerrel, a földesurak nem voltak hajlandók a földeket visszaadni és lelkészt hívni. Szelestén ez alkalommal 1641. márc. 12. kisebb kerületi gyűlés is volt, mert Kis Bertalan itt és e napról kezdte (*excongregatione nostra*) azt a szép körlevelet, melyben a híveket a csepregi iskola újjáépítésére és kibővítésére hívja fel. (Adattár V. 49. l.)

Az első ismert nevű szelestei lelkész *Vadeni* Ferenc 1651. volt itt, akit 1635. Bakonytamásiba avattak fel s 1646. Mérgesben volt lelkész. Szintén szelestei lelkész volt *Horváth* Ferenc, aki Felsőszelestéről 1655. márc. 15. ír Musay Gergely püspöknek s arra kéri, hogy tájékoztassa Wittnyédy Istvánt helyesen a martyánci vitás egyház állapotáról. És az 1662. évi országgyűlési sérelmek közt találkozunk ismét Alsószeleste nevével. Az itteni evang. nemesek templomát Horváth István, Nádasdy Ferenc gróf embere, a magával vitt lovasokkal és muskétásokkal, Szelestey Ferenc ellenállása miatt első ízben el nem foglalhatván, másnap bizonyos ölbői licenciátus a sárvári lakatossal s néhány gyalog katonával a községbe lopódtak, a templomajtót felnyitották, a harangot meghúzták, éjjelre pedig egy jezsuita és Vasdinnyei Sándor, Nádasdynak lékai kapitánya magukkal vitt poroszlókkal az erdőből, hol elrejtőzve valának, kirohantak és a templomot elfoglalták. A gyászos évtizedben is, miként 1680. vallják, volt itt evang. tanító.

Az 1681. évi országgyűlésen is előfordul a sérelmek között Szeleste elvett temploma. Feléledéséről csak annyit tudunk, hogy a kuruc világban 1706. Alsószelestének is volt egy Pacsicza András nevű tanítója.⁴⁹⁶

Zsédény. Temploma a katolikus világban Szent Mártonnak volt szentelve. Régi földesurai a Chernel és Tar család voltak. A Chernelek 1575. és 1610. nyertek Zsédényre ismételten is adománylevelet, ahol a családnak mai nap is van birtoka. A reformációt ez a község is már korán elfogadta. 1600 előtt Reczés és Thokoics esperesek idejében Hegyfalu filiája volt. De 1602. *Hegedüs* Pál idegen lelkész végzett köztük egyházi szolgálatot, akit ettől Magyarai István és Kőszegi Balázs esperesek az újkéri zsinatról 1602. máj. 13. írt levélben tiltottak el. 1628-ban *Jeszenszky* Miklós volt a lelkésze, akit 1626. avattak fel.

Kis Bertalan püspök 1633. tartott itt egyházlátogatást, mely azonban vagy félben maradt, vagy pedig csak a jegyzőkönyve maradt reánk hiányosan. A lelkész akkor *Desericzki Bachó* Márton volt, akit 1632. avattak fel. A bíró Heringh Imre, a gondnok Káldi István. Zsédényi birtokos ekkor Chernel Pál volt, de nem jelent meg. Ott voltak azonban Thulyok (aliter Tömördi de Possafalva) Miklós, Ságghi Ferenc nemesek és a jobbágyok közül Lukách János, Bedök Márton, Fábíán János stb. Több adatot a jegyzőkönyvből, melynek csak az eleje van meg, nem tudunk.

Zsédényben született 1630 körül (vagy legalább a családja volt innen való) Zsédényi István, a gályarab lelkész, akit 1656. Varsányba avattak fel s mint dörgicsei lelkészt hurcoltak el Nápolyba. Csudálatos menekülése után Wittenbergben egy szép emlékverset is írt rabtársa

⁴⁹⁶ Zsilinszky III. 206. 498. Eht. Eml. 271. Adattár III. 14. Egyet. lev. Ia 7, 79. 80.

Mazari Dániel halálára. 1681 után ismét Dörgicsén s 1696. Kővágóórsön lelkészkedett. 1700 körül halt meg.⁴⁹⁷

1635-ben a turóci születésű *Rudnai* Imre avattatott fel a zsédenyi egyházba és 1638-ban *Martini* György, aki még 1646-ban is Zsédenyben volt, s aki valószínűleg egy személy a bossányi születésű Bossányi Martini Györggyel, ki a kálvinistáktól tért át hozzánk és Vaslakon volt lelkész. Az üldöztetés idején hanslikfalvai *Vadeni* Ferenc volt a zsédenyi lelkész, akit 1635. Bakonytamásira avattak fel s 1646. Mérgesben találunk. Vadeni Zsédenyből 1660. máj. 26. panaszolja Musay Gergely püspöknek, hogy őt és társait Csepregen való átutazásukban az ottani plebánus, Szakonyi János és ennek öt cinkostársa lesből megtámadta, a szekérről lerántotta, földhöz vágta és csaknem halálra verte és pedig csak azért, mivel azok szerint neki a polgármester vagy plebánus tudta nélkül nem szabad a városba jönnie. Hogy meddig maradhatott Vadeni Zsédenyben, azt nem tudjuk. Egy időre el is hagyhatta Zsédenyt, mert 1651. *Fodor* János volt itt a lelkész.⁴⁹⁸

1681 után Zsédeny is feléledt, de lelkésze már nem volt. Asbóth János esperes 1695. évi látogatásakor csak Fűztői Benedek tanítót találta ott, aki 1698. Dömölkön s 1706. Kissomlyón vezette az iskolát. Az 1725. évi jegyzékben Zsédeny még az anyaegyházak közt szerepel.

Szentivánfa. A Palásthyak ősi birtoka. Régi kastélyát, melyet újabban Bezerédj Dénes alakított át, még Palásthy István, I. Lipót egyik hadvezére építette a XVII. század első felében. Több régi nemesi kúria is van a faluban a Palásthyak idejéből. A Palásthyak buzgó evangélikusok voltak, Palásthy János és Péter 1646. aug. 13. a büki püspökválasztó gyűlésen is jelen volt a Telekesi Török, Sibrik, Rátky, Franchich, Balogh, Horváth, Saly, Chernel, Tevely, Jánossy és Szilágyi családok képviselőivel együtt. A Palásthyaknak Uraiújfaluban is voltak birtokaik. A Bezerédyek ősei is protestánsok voltak, így Bezerédj Anna, Wittnyédy János második felesége († 1643). Bezerédj György sopronmegyei alispán (1656-59), Wittnyédy István rokona azonban már valószínűleg áttért.

Régi templomát Keresztelő (Nyakavágó) Szent Jánosról nevezték. A XVI. században már evang. anyagyülekezet volt, mert egyik filiája „Győr veszése ideje táján” (1594) szakadt el tőle. Az 1603. évi iváni zsinat határozatából Magyar István esperes és Cziczak János ker. jegyző már itt is egyházlátogatást tartottak. Első ismert nevű lelkésze *Báthi* Pál volt, akit 1621. avattak fel Szentivánfára. A második *Tarabol* Jakab, aki 1630-ig volt itt. A harmadik a bogyoszlói születésű *Balogh* Miklós, akit 1631. jún. 24. ugyanide avattak fel és az 1633. márc. 7-én tartott egyházlátogatás idején is még ő volt a szentivánfai lelkész.

Kis Bertalan vizitációján jelen voltak a nemes patrónusok közül Palásthy János, Palásthy Sándor, Bicherdi Pál és Vésey István. A gondnok Herenkovich János, a bíró Simoliák András volt. A birtokosok közt szerepel még Drinóczi Balázs nemes, Kanasi Pál özvegye és Pataki Miklós; a jobbágyok között Vida Ambrus, Koczor Bálint, Dömötör Tamás, Hidó Mátyás.

A templomnak igen szép aranyozott ezüstkelyhe volt, a közepén gombos és hólyagos. Volt egy „viaszos rété” is, melynek jövődelméből gyertyára viaszt kellett vásárolni. Akik a templomba temetkeztek, azok az egyháznak 300, a predikátornak pedig 100 „becset” fizettek. A paplak a falu szeriben épült Simoliák András és Hrenkovich János háza között. Ehhez 11 hold föld van „az pap szeriben”, 5 hold pedig másutt. Akiknek házuk van, azok fél-fél köből buzát, rozsot és zabot adnak a lelkésznek úgy az anyagyülekezetben, mint a filiában; a zsellérek egynapi

⁴⁹⁷ Payr S. Zsédenyi I. a gályarab lelkész. Harangszó 1913. Vasm. mon. 116. 562.

⁴⁹⁸ Eht. Eml. 71. 73. 75. 77. 129. 132. Zsilinszky III. 206. Egyet. levár Ia 7, 90. Eht. Eml. 147. 244. 260. 270. 275. 370.

szolgálatlaltartoznak. A három főünnepnapon offertórium van a lelkész számára. Esketésért az ifjak 12 dénárt, 1 font hust és egy meszely bort, két özvegy egy abroszt vagy 1 firtot adtak. Kereszteléstől egy kappan és egy kenyér járt, beteggyóntatástól 4 denár, 1 kenyér s 1 viaszgyertya; temetéstől 13 denár, egy cipó, egy pecsenye s egy meszely bor.

Állandó iskolaház és tanító nincsen. Ilyennek tartását csak ígérik. Harangozót akkor tart a község, mikor iskolamester nincs. Filiája kettő van: Urai-Újfalú és Iván-Egerszeg.

Urai-Újfalú az előnevét onnan vette, hogy ezt a földet, melyet 1221. az ősi Jak vagy Gyák nemzetség kapott birtokul s melyen később egy új falú épült, Uraj földjének nevezték. Régi jegyzőkönyveink csak Újfalúnak nevezik előnév nélkül. A falu közepén, „ahol most az levélszín és harangláb vagyon”, egy régi elpusztult kápolna fundamentuma volt látható. Itt is volt a papnak 6 hold földje és rétje is 6 kaszaalja. A budakeszi Weörös család, mely Sopron megyéből származik, a XVIII. század elején ide és Keményegerszegre költözött át. (Vasm. mon. 576.)

Iván-Egerszeg, melyet az 1695. évi jegyzőkönyv Nagy vagy Kastélyos-Egerszegnek mond (a másik Kis- vagy Kemény-Egerszeggel szemben). Neve szerint régi kastélyának kellett lenni. És gótikus temploma is van a XVII. századból. Emberemlékezet óta mint filia Szentivánfához tartozott, „csak Győr veszése ideje táján (1594) a templom épületire való fizetést neheztelvén, szakadtának el innen.” De az egyházlátogatók 1633. visszacsatolták az anyaegyházhoz s kötelezték, hogy ennek költségeihez is hozzájáruljon.

Balogh Miklós lelkész Szentivánfáról Rábakeresztúrra távozott. Az utóda 1634. *Dvornicen* Márton volt, akit 1619. avattak fel s mint bodonhelyi lelkészt 1632. egyháztanácsos presbyternek választottak meg Körösi Imre rábaközi esperes mellé. Egerszegi János ikervári lelkész 1634. máj. 23. bepanaszolta, hogy Péterfalva filiában az ő tudta és engedelmével nélkül keresztelt s a stólat is megtartotta. Büntetésül ezt kétszeresen kellett a kerületi pénztárba befizetnie. Más vétsége is lehetett, mert 1635. sajátkezűleg írta bele a kerületi jegyzőkönyvbe, hogy ezután engedelmeskedni fog előljáróinak.

1637-ben már *Szemenyei* Jánost, 1641-ben pedig *Horváth* Benedeket avatták fel Szentivánfára s Horváth itt volt 1646-ban is, amikor Musay püspök az ikervári egyház gondozását is reábizta. 1653-ban végre iskolát is építettek. A röjtöki ker. gyűlés (1653. nov. 12.) határozatából s a szentivánfai és újfalúi nemes és nemtelen ker. hallgatóság egyező akaratából Palásthy Sándor az egyházlátogatási jegyzőkönyvbe iratta „hogy az minemű scholaházat most ujonnan Ujfalú felé az falu végén szabad földön építenek, fáraul, azt in perpetuum az közönséges hallgatóságnak engedték az patrónusok és senki el ne vehesse; ha pedig olykor scholamesterük nem lenne és más rendbeli embert szállítanának az házba, az háznak jövődelme az templomra fordíttassék”. Állandó tanítóra tehát ekkor sem mertek számítani.

Lelkészét bizonyára 1674. vesztette el, de a nagy üldöztetés után Szentivánfa is a két filiájával feléledt. 1695-ben Vida István volt a lelkésze és Deweka András a tanítója. Az 1725. évi jegyzékben is még mint anyaegyház szerepel.⁴⁹⁹

Vámoscsalád. A régi jegyzőkönyvekben csak Család vagy Pusztacsalád néven említve. Már a XIV. században volt plébániája. Régi templomát Szent Mártonról nevezték. Nádasdy Tamás nádort és nejét a vasvári káptalan 1558. vezette be Pusztá-Chalád birtokába, aminek dénesfalvi Cziráky Miklós ellene is mondott. Földesurai a reformáció korában így a Nádasdyak voltak.

⁴⁹⁹ Adattár VI. 103. Eht. Eml. 66. 67. 72. 78. 132. 138. 147. 244. 247. 370. Ker. jkv. I. 49. II. 22. 27. 33. 44. 83. 100. 360.

Musay püspök is az elfoglalt templomok 1646. évi jegyzékében Vámoscsaládot a sárvári urodalomhoz számítja.

Az 1599. és 1601. évi adójegyzékek szerint Vámoscsaládnak már evang. lelkésze volt, ki 2 forint évi adót fizetett. A hívek 1633-ban „boldog emlékezetű öreg urainkról” szólnak. Magyar István esperes és Cziczak János ker. jegyző 1603. már itt egyházlátogatást tartottak. 1605-beri *Füzi* Péter volt Vámoscsaládnak első ismert nevű lelkésze, akinek idejében szintén vizitáció volt s aki már a Repcén levő malomból megkapta a 44 köből gabonát. Utána *Kola* János volt a lelkész, aki 1596. mint niczki lelkész irta alá hitvallási iratainkat, azután Horpácson s 1608. Szentendrőn lelkészkedett. Vámoscsaládon 1610. körül lehetett. Harmadik ismert lelkészük *Pankaszi* Márton, aki 1598. mint gencsi rektor irta alá az Egyesség Könyvét s 1628. szilvágyi lelkész volt. Vámoscsaládon tehát 1620. körül lehetett papi állása. 1630-ban Lakosi Gergely volt a családi lelkész, miként ez az újfalu Kiskoos Magdolna házassági peréből kitűnik. Ismerjük végül *Kelemen* Mátyás nevű lelkészüket is, aki Káldon 1614-ben, Lócsan 1628-ban és 1631-1640-ig Vámoscsaládon szolgált az Urnak.

Ez utóbbi lelkész idejében 1633. márc. 5. volt az egyházlátogatás Kis Bertalan püspök, Ságodi Gergely hegyfalui esperes, Szemenyei György répceszentgyörgyi lelkész és Nádasdy Pál követeinek Ferenczfi Péternek és Jánossy Miklósnak jelenlétében. Földesuruk, Nádasdy ekkor még életben volt, de ez évi október 15-én váratlanul és fiatalon elhalt, özvegye Révay Judit pedig 1638. Forgách Ádámmal ment nőül és áttért. Jelen voltak még Dékán János és Cseh Imre gondnokok és Bögöthi Mihály bíró. Mint tanuvallomást tevők Nádasdy jobbágysai (coloni Illustrissimi Domini Magistratus) és Szombathelyi Ferenc özvegyének jobbágysai, Keszei Mihály említetnek.

Kelemen lelkész elhanyagolta a hétköznapi könyörgéseket és viszálykodott a hallgatóival, emiatt meg is intették. Ő meg viszont a gyónásban való restséggel vádolta híveit. A templomnak ingatlanai nem voltak, csak két aranyozott rézkelyhe patinával és egy selyemmel varrott keszkenyő, melyet a mostani predikátor né adott rá. Papházról a hívek egy régiről is emlékeznek. A mostani predikátorház egész hely és még 2 hely járul hozzá, melyekhez 75 hold föld tartozik, mert itt minden polgárhelyhez 25 hold föld jár. S ezenkívül táblánként 83 holdat számlálnak fel, melyből a kerületi gyűlés 20 holdat 1640. a templom építésére rendelt.

A Repcén való malomból, melyet 1633. Czimber Jánosné asszonyom bírt, a lelkésznek már 1605. előtt is 44 köből gabona járt. De Pankaszi Márton lelkész „néminemű vendégségben Madarász Miklósnak (a Nádasdyak emberének, ki Csapodon is megcsónkította a lelkész-fizetést) gratifikálni akarván, négyet megengedett”. Míg itt lakott megtehetette, mondják a vizsgálók, de a jövő lelkészek kárára nem engedhette el. Menyegzőkben a lakodalmások a lelkészt itt is „czéhes társuknak tartották”, de a vizsgálók ezt megtiltották, mert illetlen dolog.

Az iskolaházra már nem is emlékeznek a hívek. Úgy hallották, a predikátor háza mellett való pusztaság lett volna a helye, de házat rajta soha nem tudnak. Mestert mindazáltal tartottak „hol együtt, hol másutt”. Volt elég szerény fizetése és három kasza alja rétje az „Sytterben”.

1640. márc. 7. Kis Bertalan püspök, Ságodi Gergely esperessel és Kola István niczki lelkésszel jött Vámoscsaládra, hogy Sándor Péter és Cseh Imre céhmesterek számadását megvizsgálja. Némiképp pénzzel és gabonával adósok is voltak, de ennek egy részét is elengedte a gyülekezet „mivel igen híven forgolódtak a templom építésében, sőt a magukéból is költöttek a mesteremberekre”. E szerint 1633. és 1640. között templomot építettek, vagy legalább is javítottak.

Nádasdy Ferenc hitehagyása után Vámoscsaládról is elűzte a lelkészt s a hívek a linci békekötés után nagyon csufosan viselkedtek. 1646. nov. 11-én ugyanis, mikor Cziráky Ádám vezetése alatt a kir. küldöttség náluk járt, ennek kérdésére azt felelték, hogy már az első

küldöttség visszatélt nekik a templomot, de ők továbbra is ott tartották a plebánust, időközben áttértek s továbbra is r. katolikusok akarnak maradni. Erre a bizottság meghagyta náluk a plebánust minden egyházi jövődelemmel együtt.⁵⁰⁰

Niczk. Régi község a Rába mellett, amelytől itt válik külön a Kis-Rába. Plébániája a XIV. századból való. Neve már 1328. mint „Egházás Nyck” fordul elő. Templomát Szent Miklósról nevezték. Innen vette nevét az ősi Niczky család, mely a Jaák nemzetség Ebed ágából vált ki. Ebed fiának IV. Béla már 1267. adományozta Niczket. A Niczky nevet János mester 1395. vette fel. A község régi földesurai tehát a Niczkyek, kik a reformáció korában szintén protestánsok voltak. De a Kisfaludyaknak és Rajkyaknak is voltak itt birtokaik, akik szintén evangélikusok. Rajky László 1595. bérbe vette nővérétől, Rajky Annától, Ostffy Mihály özvegyétől, ennek Niczken levő birtokát; s ugyanő Niczken épült nemesi kuriáját 1626. eladta Niczky Ferencnek. Niczky Ferenc és Eöry Zsigmond Bethlen Gábor idejében 1620. Köszeget 3 hétig tartották megszállva. Niczky Benedek és Boldizsár 1631. Sajtoskálon is patrónusok voltak. 1663-ban Niczky Gáspár és Akács Péter a török ellen vezették a nemesi felkelést. Niczky Kristóf hétszemélynök majd országbíró, 1765. grófi rangot kapott.

1596-ban *Kola* János volt a niczki lelkész, ki az elsőik közt írta alá a Liber Concordiae iratait s Horpácson, 1608. Szentandrásán, 1610. után Vámoscsaládon lelkészkedett. 1603-ban *Koszorús* Mihály volt a niczki lelkész, kit az iváni zsinat távolmaradása miatt 3 magyar forint birsággal büntetett. A csepregi zsinat 1602. bizonyára ezt a niczki lelkészt ajánlotta Sopron megyébe a lövőieknek, akik azonban nem fogadták el. Az 1603. évi iváni zsinat határozatából Magyar István esperes és Cziczak János ker. jegyző Niczken is tartottak egyházlátogatást. A niczkiek emlékeznek egy *Farkas* nevű papjukról is, akinek idejében vészelt el az ostyasütőjük. Talán Bársony Farkas volt ez, aki Hegyfalun is lelkészkedett. 1628-33-ig *Győrvári* Ferenc volt a lelkészük. 1632-ben a niczki templomban avatta fel Kis Bertalan püspök a sárvári születésű Sartoris Gergelyt, aki 1633. Terestyénfán volt lelkész. Az egyházkerület 1634. *Rudnai* Imre lelkészt rendelte Niczkre. 1640-1646-ig *Kola* István volt a niczki lelkész, akit 1654. Beleden és 1663. Rábahídvégen találunk. Niczknak 1646 után nem ismerjük több lelkészét.

Kis Bertalan püspök 1633. évi márc. 8-án tartott egyházlátogatást. A lelkész ekkor *Győrvári* Ferenc, a gondnok Tóth Balázs, a bíró Fábry György volt. Megjelentek a patrónusok közül is Kisfaludy Pál, Mihály és Gáspár, Keczer János, Niczky László és Rajky László. A filiában Répczelakon is Kisfaludy Mihály és Kisfaludy Ezékiel voltak a patrónusok,

A templomnak más ingatlana nincs, mint az a rét, melyről a vizsgálók in gravaminibus emlékeznek, mivel azt most Niczky László használja. De van két aranyozott rézkelyhe patinával és 4 keszkenyővel. Ezek közül egy igen régi, selyemmel varrott és már szakadozott, boldog emlékeztető Niczky György adománya, a másik keszkenő fekete patyolat, selyemmel varrott, Kisfaludy Mihályné Spékei Zsuzsanna ajándéka. Ugyanaz adott az oltárra is egy igen szép recés felső abroszt. A harmadik patyolat selyem kendőt, néhai Bánffí Zsófia Kisfaludy Baláznén adta, a negyedik „gallos fekete selyemmel aranyozott keszkenőt” Niczky Lászlóné. Az oltárra való ékességet pedig - középen crucifixum, felül a resurrectio - Kisfaludy Pál építtette a maga költségén. A templomban most már „az boltoktól” (síboltok miatt) benn nem lehet temetkezni.

A parochiához 7 zsellérház volt, melyekhez azonban nem volt sem szántóföld, sem rét, hanem a predikátor a maga földeiből szakasztott nekik két-két holdat és rétet. A zsellérek minden héten egy napot szolgáltak étel nélkül. Szántóföldje a lelkésznek 20 hold volt és rétje 30 kasza alja. „Az patrónus uraktól egyéb fizetése nem volt, hanem jóakaratjokból, az mire az kegyesség

⁵⁰⁰ Adattár VII. 104. 106. VI. 69. 100. 149. Eht. Eml. 136. 147. 148. Farkas S. Csepreg tört. 300.

vitte, táplálták az minisztert.” A Rábán levő háromkerekű malomból is az egyik kerék haszna szombaton uzsonnakortól fogva vasárnap uzsonnakorig a lelkésznek járt. S a szenesek is tartoztak úgy korcot adni, mint a polgárság. A helyes polgárok egy köből búzát és egy köből zabot adtak. Temetés után, úgy látszik, a torba is eljárt a lelkész.

Az iskolaház, mely régente a plébánia kúriából volt kiszakítva, most pusztá volt, de a patrónusok és a hallgatóság megígérték, hogy felépítik. Mikor iskolamester nem volt, harangozót tartottak. Borsos István jobbágy a tanító amúgy is szegényes fizetése miatt nagy zenebonát támasztott.

Répczelak. A XVII. században Niczk filiája, régi község. A mostani Radó-kastély Mátyás korabeli építmény s egy másik régi kastély is volt a községben. Midőn Nádasdy Tamást 1558. a sárvári és egervári urodalmakba beiktatták, Lakra, Geösfalvára és Hegyfalúra nézve mezőlaki Zámbo Tóbiás és László ellenmondottak. Lakon és Csánigon volt birtokos az a Csombord Mátyás is, akit Répczelakon 1565. az ablakon át lőttek le, midőn ott nejével, Szentandrás Monthor Magdolnával vacsorált. A nőnek Debreczeny György (eredeti neve Dávidházi Dávid György) diákkal volt ismeretsége s őket gyanúsították meg a gyilkossággal. Elfogatása előtt a nő 1566. elején méreggel megölte magát. A diák később Zrínyi György titkára volt Monyorókeréken. Répczelak földesurai is a Kisfaludyak s később a Barthodeiszkyak és Radók voltak.

Az 1633. évi egyházlátogatás szerint volt itt régebben egy fából csinált kápolnácska a falu közepén, hol akkor a harang volt, de már csak a helye látszott. Ehhez régtől fogva harmadfél hold föld is tartozott, de a földesurak bírták, akik készek voltak róla censust adni. A lelkésznek úgy fizettek, mint a niczkiek.⁵⁰¹

Csánig. (Chanig, Chanik.) Régi község, melyet már II. Endre adományozott a XIII. század elején Urai-Újfalú, Geresd és Vámoscsalád községekkel együtt a Jaák nemzetségnek. Régi templomát Mindenszentekről nevezték. 1565-ben itt is a meggyilkolt Csombord Mátyás volt birtokos. Régi földesurai a Kisfaludy, Niczky, Vidos, Guary és Radó családok voltak. (Vasm. mon. 28. 178.)

Már a XVI. században elfogadta Csánig is a reformációt. Reczés János csepregi főesperes 1591 után itt lelkészeket is avatott. Erre nézve mondják a hívek és egyházlátogatók, hogy a csánigiak „perpetuo magán fűrészek” voltak s ennek bizonyosságául említik: „Ez fűrásban szenteltetnek is egyházi emberek Reczés János idejében, László Benedek atyafiát és Joannes Rubert.” És Schmal A. Vita Superint. művében ezt olvassuk: „Joannes Retzes, qui circa 1590. visitabat ecclesias Trans-Danubianas et Ministros ordinabat, et speciatim Benedictum Laszlay et Johannem Rubrum in ecclesia Csanigiensi.” Beythe István visszavonulása után tényleg az esperesek is ordináltak, miként ezt a régi agenda formula is bizonyítja. Ruber János Széplakon volt 1596. lelkész. És a csánigiak 1633. a templomnak egy olyan régi kelyhéről emlékeznek, melyet már Győr veszése (1594) előtt tulajdonított el Zeles András nevű polgártársuk, aki ezt állítólag marha árban adta a Rábán túl lakóknak s így került Vaszarra. (Fabó, Mon. I. 83. Eht. Eml. 54.)

Csánig régi lelkészeit nem ismerjük. 1633-ban úgy látszik, ezt is a niczki lelkész gondozta, mert ennek egyházlátogató jegyzőkönyvét is a niczki patrónusok, Kisfaludy Pál, Mihály és Gáspár, Keczer János és Niczky László irták alá. A gondnok Molnár János, a bíró Gömböcz István, az esküdtek Zeles Miklós, Tömböl György és Bertalan voltak. Lelkészük most azért nincs, mivel maguk elégtelenek annak eltartására „hanem tempore mikor elegendők lennének

⁵⁰¹ Adattár VI. 105. Ostffy-levéltár 92. sz. Eht. Eml. 55. 73. 100. 129. 133. 147. Vasm. mon. 76. 546. 569. Ker. jkv. I. 49. 52. II. 83. Farkas, Csepreg tört. 301. Tört. Tár 1895. 196. Sopr. Eht. 85.

tarthatnak, mint perpetuo magán való fárások”. A parochiális ház a többi házak rendiben a templommal átellenben volt, 12 hold föld és 8 kasza alja rét tartozott hozzá. A helyes polgárok itt is egy köből búzát adtak. Temetés után a lelkész - amint mondják - „ha az torban megyen, lakjék jól”. (Adattár VI. 109.)

A niczki gyülekezet megszűnte után Csánig lett anyaegyházzá. Musay Gergely püspök Répceszemerén 1659. jan. 28-án *Horeczki* Istvánt már Csánigra avatta fel lelkésznek. 1668-ban pedig *Drasza* György volt Csánig lelkésze. S a nagy üldözés után új életre kelve 1695. Iványi Mihály volt a lelkésze és temetőt valamint parochialis telket ígért a gyülekezetnek. 1706-ban Cseh György volt a csánigi és laki lelkész és Boros Mihály a csánigi tanító. 1725-ben már Répcelak az anyagyülekezet és Csánig a filia.⁵⁰²

IX. Kemenesalja.

Kemenesaljáról, melynek a dunántúli evang. egyházkerület történetében oly kiváló szerepe volt, forrásaink aránylag későn és csak keveset szólnak. Egyházlátogatási jegyzőkönyvünk Kemenesaljáról az első időszakból nem maradt fenn. Csak az iváni zsinat 1603-ban említi külön e néven („ecclesiae Kemenesallyenses”) kemenesalji gyülekezeteinket s Magyar Istvánt, a jeles főesperest és Cziczak János egyházkerületi jegyzőt küldte ki ezeknek meglátogatására. De már az sem bizonyos, hogy ez a vizitáció tényleg megtörtént-e. Csak Miskéről tudjuk, hogy 1605. az esperes látogatta itt az egyházat, mert püspöke nem volt akkor a kerületnek. A fiatal és e téren oly buzgó Kis Bertalan püspök sem vizsgálta meg Kemenesalját. Legalább jegyzőkönyv vagy más feljegyzés nem maradt róla. Így csak a Concordia könyvét aláírt lelkészek jegyzékéből és az eleinte oly szűkszavú kerületi jegyzőkönyvből vehetünk némi tudomást Kemenesaljáról.

Az első püspök, akinek 1660. évi kemenesalji egyházlátogatásáról tudomásunk van, a már öreg Musay Gergely volt. Alig lehet feltételeznünk, hogy már korábban is ne jártak volna itt ily célból püspökeink vagy az esperesek. De jegyzőkönyveink erről nincsenek. Megengedjük, hogy a püspöki felügyelettel és ellenőrzéssel szemben - különösen ott, ahol nem jól gazdálkodtak - volt bizonyos idegenkedés a lelkészekben és a patrónusokban, amint ennek nyomaival a közeli gyülekezetekben is (Felső- vagy Károlypatyon, Répcszentgyörgyön és Alsószelesten) találkozunk, de azért a kerület alaptörvényei által elrendelt egyházlátogatások mégsem maradhattak el. Püspökeink a csepregi kollokvium óta Kemenesalja számára is avattak fel lelkészeket. És az egyházkerületi törvényszék kemenesalji lelkészek felett is ítelt, amint ezt Lindvai György sitkei lelkész esete már 1600. mutatja.

Az egyházmegyei illetőség dolgában is igen változatos Kemenesalja története. Az 1603. évi iváni zsinat határozata szerint a sárvári főesperesnek (senior primarius) volt alárendelve. Később pedig a rábaközi esperességhez (melynek ez a hivatalos egyházi neve régi keletű) tartozott. De feltűnő, hogy Csepregen az 1625. évi püspökválasztó gyűlésen, melyen Kis Bertalant Brunswick Tóbiás dunáninneni püspök iktatta be hivatalába, aránylag kevés kemenesalji lelkész és patrónus volt jelen. 1628-ban is csak Mesteri s 1631-ben is csak Alsóság idegen származású lelkészei (Zdanensis és Banovicenus) vettek részt a kerületi gyűlésen. Igaz, hogy 1630-ban a csepregi zsinaton már tizenegy volt a megjelentek száma. Nagyobb szerephez csak akkor jutottak a kerületben a kemenesaljiak, midőn Kőrösi Imre szili esperes-lelkész

⁵⁰² Ker. ikv. II. 470. Eht. Eml. 98. 244. 246. 270. 271. 370.

halála után 1635. Baranyai Máté miskei lelkészt választották meg „rábaközi” főesperesnek, aki mellett Ferrarius András bogoszlói lelkész segédkezett mint alesperes. Csak a linci békekötés után 1646-ban kapott Kemenesalja (trans Rabum, a Rábán túl) Rábaköztől elválva külön esperest Ujvári András ostffyasszonyfai lelkész személyében. Ennek halála után 1649. jún. 15. Szentivánfalvai Benedek ikervári lelkészt választották meg kemenesalji főesperesnek. 1652-ben már ismét csak alesperese volt Kemenesaljának (Bejczy György alsósági lelkész), akinek Horváth Benedek volt a főesperese Sáron (Sárvár mellett). Ez utóbbinak halála után és ennek helyébe pedig 1657. jún. 12-én Zvonarics Sámuel szentivánfai lelkészt választották meg kemenesalji főesperesnek (in seniore primarium Eccliarum in Kemenesallya existentium). Zvonarics mellett Joós György vázsonyi lelkész volt az alesperes, akit Musay püspök 1657. a kemenesalji egyházak látogatására küldött ki. Joós így volt Simonyiban és útjáról jegyzőkönyvet vett fel, mely azonban elveszett. 1661-ben is Zvonarics mint már nemesládonyi lelkész állott az egyházmegye élén és ekkor (1657 óta) Rábaköz helyett a veszprémi és zalai gyülekezetek tartoztak Kemenesaljához. Ebből is látni, mily ingadozók voltak akkor az esperességek határai. Az pedig ismeretes, hogy 1681 után csak három, a győri, kemenesalji és az új tolna-baranyai esperességre szorult össze az egész egyházkerület. (Ker. jkv. 325. 458. 485.)

Lelkes buzgó köznemesség lakott Kemenesalján, mely az Ostffyakkal együtt bizonyára már a XVI. században korán elfogadta a reformációt s a hitehagyott mágnások üldöző keze ide nem hatott el. A pórdömölki régi bencés apátság is, mely az ellenreformáció fészke lehetett volna, a XVI. és XVII. században, mint egy élőhalott tétlenségre volt kárhóztatva. Ludberg Pétert, ki 1556. mint kinevezett dömölki apát, az apátság jövődelmét élvezte, a már valószínűleg evang. Sennyey Bernát és Magassy Miklós nemesek is pénzzel segélyezték tanulmányaiban. (Több eset van reá, hogy már tanuló ifjak is élvezték egyes apátságok jövődelmét és a valláskülönbség eleinte még nem mindig szolgált akadályul a segélyezésben.) Csak az 1674. évi nagy üldöztetés vetett véget Kemenesalján is a virágzó egyházi életnek.

Az egész vidék egyházi központja Ostffyasszonyfa volt az Ostffyak ősi várával és templomával. De a többi községekben is lelkes áldozatkész nemesség, a Deömölkyek, Magassyak, Niczkyek, Sitkeyek, Káldyak, Károlyiak, Vidosok, Berzsenyiek, Radók, Mankóbüki Horváthok, Mesterházyak, Ajkayak, Rajkyak, Tevelyek, Kisfaludyak, budakeszi Weöresök, dukai Takáchok, Bárdossyak, Noszlopyak, a Babay, Győrffy, Lórántffy, Hajas, Porkoláb, Miskey család sat. védtek az evangéliom ügyét. Az Ostffyak példája szerint a legtöbben készek voltak hitükért vagyonukat, sőt életüket is feláldozni. Itt a nemesség még Thököly és II. Rákóczy Ferenc idejében is fegyvert fogott a vallásszabadság oltalmára. Az ellenreformáció itt csak későn és nehezen tudott zöld ágra vergődni. Az egyházlátogató Kuzmich Péter győri kanonok nyilatkozata szerint a kemenesalji 50 faluban még 1680-ban sem volt egynek sem plebániája.⁵⁰³

Ostffyasszonyfa. A kemenesalji gyülekezetek közt ennek, mint az Ostffyak ősi fészkeinek van legnagyobb történelmi múltja. A család kún-besenyő eredetű. Pór Antalnak (Turul 1890) a szláv származásról és az Osl név eredetéről szóló mesterkéltséget legkiválóbb nyelvészeink és genealógusaink ma már megmosolyogják. Sokkal érthetőbb Nagy Gézának a Turul 1892. évfolyamában (Az Oslu nemzetség eredete 75. l.) közölt értekezése, melyben határozottan a kún-besenyő származás mellett foglal állást. Ez bizonyítja az is, hogy középkori oklevelekben több Osl neve mellett ott a jelző: „dictus Kun”, aki kunnak mondatik. (Nagy Imre, Sopron m. oklt. I. 389. l.)

⁵⁰³ Pacher D. A dömölki apátság tört. 62. l.

Nagy Géza a család első őseit Gyula kun fejedelemnek a cserhalmi ütközetből ismeretes *Oslu* nevű vezérében ismeri fel, kiről régi középkori forrásaink közül a Képes Krónika és a Budai Krónika is megemlékeznek. Ez utóbbiban olvassuk: „Princeps milicie paganorum nomine Oslu, qui fuit serviens Gyule, ducis Kunorum”. (Cron. Budense, 128 l.)

Gombocz Zoltán dr. kiváló nyelvészünk is, miként Jakubovich, Pais, Nagy Géza és más historikusok, elfogadja, hogy a család őse nemcsak név hanem személy szerint is azonos a cserhalmi kun vezérrel. Gombocz a név eredetét a kún vezér török nevében (Aslu vagy Asly) találja meg, melynek jelentése „gabona”. Olyanféle török személynév ez tehát, mint „Árpa”, melyből a magyar Árpád származott. A török (kún) Aslu s a régi magyar Oslu között olyan viszony van, mint a török Alup s az Anonymusnál található Olup (ma Alap) között. (Lásd: Gombocz, Árpádkori török személynéveink. Magyar Nyelv X-XI. évf.)⁵⁰⁴

A család eredetét tehát így egészen Salamon királyig, a megtért magyaroknak a pogány kunokkal való harcáig, vagyis 1070-ig lehet felvinni. Ezt a pogány kún harcost, az Ostffyak őseit, Vörösmarty Mihály is megénekelte „Cserhalom” című hőskölteményében:

*Cserhalom, a te tetőd diadalnak büszke tetője,
Merre Ozul, haragos kúnok fejedelme hadaddal?*

S később ismét róla szól a költő:

*Már hegyen ül terhes felhőként népe Ozulnak.
Sátor alatt pihen ő hímes szőnyegre terülve,
Lábainál buzogánya hever, hadi kürtje fejénél.*

Első történeti szereplésében ősi pogány hitéért harcol Oslu, a család őse. Utódai pedig, az Oslok (Oslia, Ostfiak) megtérésük után a középkori keresztyénségnek lesznek hitbuzgó, áldozatkész hívei. Jellemzően mondja erről a családi verses krónika:

*Cserhalmon tüne mint első ős Oslu vezér fel,
Harcolván dacosan kún Hadur isteneért.
Egyezer és hetvent írt akkor a krisztusi vallás.
Százévvél ezután szent hitű már az utód:
Szentegyházat emel Csornán s melléje monostort,
„Oslonis convent” hirdeti büszke nevét.*

A reformáció korában pedig az evangeliomi hitben ismervén fel az igaz keresztyénséget, ág. hitv. evang. egyházunknak lett az ősi Ostffy család rendíthetetlen oszlopa. A lelkes utód kész volt érte asszonyfai ősi várát porrá lövetni, minden vagyonával életét is kockára vetni, Pozsonyban fogságot, börtönt szenvedni és a Carolina Resolutio után az új, nehéz hivatalt, a dunántúli felügyelőséget sok mellőzés és üldöztetés árán elvállalni és példás áldozatkészséggel viselni. Míg sok újabb keletű mágnás család, ezek a „tegnap gyúrt urak” (miként az evang. Thurzó Imre gróf mondá Esterházyról), hitehagyással vetették meg emelkedésüknek és mai fényüknek alapját: addig az Ostffyak régi országos szereplésüket és főrangú állásukat a mohácsi vész után éppen evangélikus hitük miatt veszítették el. És ezt az evang. hithűségüket - ami ritka, talán egyetlen példa hazánkban - oly tisztán és szigorúan őrizték meg, hogy az

⁵⁰⁴ Dr. Gombocz Z. szerint az ősi magyar szavak mind *u* vagy *i* hanggal végződtek, melyek idővel azonban lekoptak, így lett az Osluból Ősi. S az utódok Oslfiból azért lettek anorganikus *t* járulék-hanggal Ostfiak, mert így könnyebb volt a nevet kimondani.

Ostffyak egészen a mai legutóbbi nemzedékig még csak vegyes házasság kötésére sem voltak hajlandók. Családjukban nem volt eddig vegyes házasság. Lehetetlen a család tradíciójában ezt az erős evangéliumi protestáns, vallásos és egyházas jellemvonást észre nem venni és történetírói értékeléssel fel nem jegyezni.

A családnak oklevélszerűen kimutatható őse, akitől a szakadatlan leszármazás kiindul, az 1150 körül élt *Oslu comes*. Az első értesítést róla (az országos levéltárban) egy szelet íróhártya adja a XII. század második feléből. Erre *Oslu comes* emlékezet okáért jegyezte fel birtokait. A két Farádon, úgymond, van három ekényi földje, Külső-Zaáron (Szárköldön) 20 híján 800 holdja, meg három ekéje; néhány cselédje és szolgája 80 telken, melyek mind egyike 20 holdas. (Árpádkori új Okmtár. VI. 222. Kubinyi, Oklt. I. 9. Pór A. Az Osl nemzetség tört. 4. l.)

Asszonyfán a családi levéltárnak legrégebb adata egy 1214. kelt oklevélnek 1236. évi másolata, mely szerint Osl fia, Miklós, megvette Kereki Pousa ispántól 31 márkáért a Rábaközben a Tóttelek nevű földet, mely határos Oslival és Zaharral (Szárkölddel). Legrégibb eredeti oklevele pedig II. Endre királynak 1222. kelt adománylevele, mellyel Maglóczát *Oslu comes* fiainak Belydnek és Oslunak adja. Osl sopronmegyei falut a XIII. században már az Osl család alapította s a falu a nevét is ettől vette.

I. Osl comes alapította a XII. század második felében Szent Mihály főangyal tiszteletére s magának temetkező helyül premontrei szerzetesekkel a csornai templomot és kolostort. A konvent régi pecsétjén, melyet 1393. Zsigmond király adott, midőn a legrégebb, hasonló feliratú pecsét elveszett, ma is ez olvasható *Conventus de Chorna Oslonis*. Osl Móric is 1281. a mórchidai várat, malmot és földeket csornai Szent Mihály monostorának hagyta. Eleinte Csorna volt a család temetkezési helye, Oslfi Miklós is 1332. kelt végrendeletében azt kívánja, hogy testét Csornán temessék el s pénzt hagyományoz, hogy Páliban és Vasvár faluban misét szolgáltatassanak, különösen azért, hogy életében egy barátot megvert. A buzgó Osl női ágból való Osl Margit, Őrsi Miske ispán felesége (I. Osl leánya vagy unokája), ki a felsőörsi prépostság templomában Szent Mihálynak a maga költségén oltárt állíttatván, ezt Bertalan veszprémi püspökkel (1226-1244) szenteltette föl s ez alkalommal „Buhna” nevű rabszolgát az őrsi egyháznak adományozta.⁵⁰⁵

I. *Osl comes* a Fertő vidékén telepedett le s első birtokai a Rábaközben Osl, Beled (Belud), Csorna (Súr, Surna), Farád (Frád) sat. voltak. II. *Osl*, az elsőnek fia már szőrényi bán volt, ki 1230. a csornai monostornak még bővebb adományokat juttatott. Ennek fivérei, *Herbord* és *Benedek* IV. Béla királynak saját szavai szerint vele együtt „a királyi udvarban (II. Endre udvarában) nevelkedtek”.⁵⁰⁶ Ezek közül Benedek váradi s majd győri püspök volt († 1245). Herbord pedig dicsőséggel harcolt Oroszországban, a tatárjáráskor IV. Bélát nagy hűséggel a tengerpartig Dalmáciába kísérte és vitézül harcolt Babenberg Frigyes osztrák herceg ellen is, kitől Kőszeg várát visszafoglalta.

III. Osl (1230-62) a csornai egyháznak egy viczai malmot adományozott. Felesége Nagymartoni Bertalan leánya volt. Ez az első Osl, akinek birtokában találjuk már Asszonyfát. IV. Osl fiai közül a két macsói bán: *Miklós* 1335. és utána *Domokos* 1340. válik ki, mindketten a rácok rémei. Nagy Lajos 1345. a sopronmegyei Sárkányt és a vasmegyei Högyészt adta az utóbbinak. Domokos bán fia 1392. már Johannes Osl de Azzunfalva néven említetik. Ekkor

⁵⁰⁵ Pór A. Az Osl nemz. tört. 3. l. Fehér Ipoly, Győr megye leírása. Ostffy-levéltár. Békefi R. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bpest 1907. 157. 166. Magyar E. Magyarország. 1914. dec. 25.

⁵⁰⁶ Wenzel, Árpádkori okmt. Békefi R. A népokt. tört. 189.

tehát már Asszonyfáról nevezik magukat. Asszonyfa III. András óta (1290-1301) lesz törzsfőszéke a családnak s a XVI. század óta kezdik a helyet Ostffyasszonyfának nevezni, amelynek régi vára is volt. (Ostffy-levéltár.)

Először az asszonyfai és csöngei határok közt a Rába és Lanka patak kiöntéseitől származó mocsarak közepén épült a Kigyókő nevű vár. Ez állott már Ostffy Ferenc sopron- és vasmegyei főispán idejében, aki Domokos macsói bán unokája volt s 1425 körül halt meg. De Garai Miklós nádor hadai ezt az első várat Ostffy Ferencnek Zsigmond ellen való fellázadása és Nápolyi Lászlóhoz való pártolása miatt lerombolták. Ennek a felkelésnek az élén maga a primás, Kanizsay János állott. (Ostffy-levéltár.)

Ezen I. Ferenc fia volt *Ostffy Miklós* hazafias és tudós humanista főpap, akihez Georgius Augustinus Zagabriensis humanista 1465 körül magasztaló és köszönő levelet írt. Ekkor esztergomi nagyprépost és még 1489-93. is Nicolaus Hostffy mint praepositus ecclesiae s. Crucis de Lelesz említetik. V. László király ennek kedvéért engedte meg, hogy az Ostffyak a lerombolt kigyókői vár helyett Asszonyfán és pedig most már fenn a dombon („fönt a Cseren”) új várat építhettek.⁵⁰⁷ 1484-ben ellenmondott Bálint nagyvárad püspöknek, ki a premontreiek helyébe a cisterciákat akarta behozni.⁵⁰⁸

Miklós fivére, II. Ferenc (1434-67) a Zsigmond utáni zavarokban más magyar főurakkal, kik a nyugattal való kapcsolatot keresték, az osztrák párthoz csatlakozott. Sőt 1459-ben 25 más magyar főúrral (Kanizsay László, Garai László, Ujlaki Miklós, Frangepán István és Márton, Paumkirchner András pozsonyi gróf, Gravenecker Ulrik stb.) részt vett a fiatal Mátyás király ellen való lázadásban is. Ismeretes, hogy Mátyás ellen később a főpapság is, élén Vitéz János primással, pártot ütött. (Vasm. mon. 188. l. Pór A. i. h.)

III. Ferenc, az előbbinek fia 1485. Beatrix királyné apródja volt. II. Ulászló 1504-ben Osliban és Damonyán birtokot adományozott neki, 1506-ban pedig Sopron megye főispánjának nevezte ki. 1519-ben II. Lajos híve és hadi pénztáros (dicator pecuniarum exercituum) Vas megyében. Még Mária királynénak is udvari vitéze volt. Neje alsólendvai Bánffy Petronella, aki Glogau Margit német hercegnő leánya volt.⁵⁰⁹

A középkori Ostffyak történetéből még meg kell említenünk, hogy az Osl nemzetségből vált ki a *Kanizsaiak* és *Viczaiak* ága is. Amabból született Magyarország egyik legkiválóbb főpapja, Kanizsay János esztergomi érsek, ki 1395. kapta Rómától a primási és született pápai követ címét, mint ilyen ő volt az első magyar primás († 1418.) A primás maga még nem a Kanizsai, hanem az eredeti Osl nevet használta (Johannes, filius Johannis de genere Osl). A primások történetírója is megemlíti róla, hogy Osliban a Rábaközben, nemzetsége bölcsőjében máig is nagy nevét és bőkezűségét hirdeti az ottani egyház”. (Borovszky, Esztergom m. mon. 317. l.) Kanizsay Miklós tárnokmesternek (1388) budai háza mai napig is áll a Mátyás-templom átellenében és emléktáblával van megjelölve. Kanizsai Dorottya, mint Perényi Imre nádor özvegye gyászba öltözve szedette össze és temettette el a mohácsi harcmezőn a szerteszét heverő holttesteket. Kanizsay Orsolya pedig már az evang. Nádasdy Tamás nádornak volt nemeslelkű és hitbuzgó hitvese.

⁵⁰⁷ Így mondja ezt Pór Antal. De Ostffy Miklósnak 1681 után kelt panaszlevele szerint ősei a várat már 1436. Zsigmond király engedélyével kezdték építeni s „szükséges, erős palánkkal körülvették”. (Ostffy-levt. Hutter Zs. közl.)

⁵⁰⁸ Ábel J. Adalékok a magy. humanisták törthez 215 l. Pór A. i. m. és Nagy Iván, Magyarorsz. csal.

⁵⁰⁹ Nagy Imre, Sopronm. mon. II. 594. 601. Turul 1898. 65. l.

A Viczay család is I. Oslnak Belud fiától származik. Az unoka, Thomas de Vicza vette fel ezt a nevet. Viczán, Beled filiájában és Lozson voltak birtokaik. A reformáció korában ez a család is evangélikus. A fentebb (Csesznek és Pápa történetében) említett Wathay Ferenc hős katona és költő 1599. Lozsról vette feleségül néhai vitézlő Viczay István özvegyét, Ládonyi Annát, kinek Lozson, Ládonyban, Mihályiban és Vágón voltak birtokai. Az 1631. évi egyházlátogatáskor a lozsiak néhai Viczay György földesurat említik, ki Fábián pappal úgy alkudott meg, hogy tiz akó bor járjon a predikátorsághoz. Viczay Ádám is (dom. magnificus), akinek birtoka volt Ebergöc is, 1643-ban még evang. volt. Fiát Semppei Benedek, a későbbi légrádi lelkész nevelte. De ifj. Nádasdy Ferencsel egy időben ez is elhagyta hitét s mint fentebb láttuk, kegyetlenül üldözte az evangélikusokat. A grófi rangot a hitehagyás jutalmául, bizonyára már ő kapta meg. Az árpádkori főranguságot így cserélte fel újkeletű grófsággal. De a Viczay-ágnak utolsó sarja is, Viczay Héder gróf, volt győri főispán, a törzsrokonai kapcsolatot az evang. hitben megmaradt Ostffyakkal (Pál kuriai bíró és István orsz. képviselővel) igen élénk figyelemben tartotta.⁵¹⁰

Amily buzgó patrónusokat és jeles főpapokat találunk az Ostffyak közt a középkorban, éppen oly lelkes áldozatkész hívei lesznek ők a reformációnak is. A családi levéltár adataiból azt lehet következtetni, hogy III. Ostffy *Ferenc* Mária királyné környezetében már Lutherhez pártolt. És bizonyos, hogy Nádasdy Tamás nádor evang. udvarkörében már két Ostffyt találunk, akik urokkal együtt elfogadták a reformációt. Ezeknek testvéreit, illetve fiait is már evangélikusoknak vehetjük.

Így evangélikusok voltak már a most említett III. Ferenc fivérei: László és Bálint, valamint Lászlónak a fia is, Ostffy Jakab. Az utóbbi Jakabbal együtt említik okleveleink 1558-ban ennek testvérét vagy unokatestvérét, Ostffy Tamást. És Nádasdy korábban élt Ostffy Domokos is (III. Ferenc fia), akinek 1558. már csak az özvegye, Zántói Bothka Veronika élt s gazdatisztjei által mondott ellene, hogy Nádasdyt Sótöny és Nyögér birtokába beiktassák.⁵¹¹

A reformáció korában élt *Ostffy László* Nádasdy Tamás és Batthyány Ferenc mellett kiváló politikai szerepet játszott. Egész fiatal korában ő is ott volt az elégedetlen vasmegyei urak között, kik Mátyás halála után 1490. a magyar trónra pályázó Miksa császár mellé állottak. (Vasm. mon. 191.) A XVI. század főurainak lobbanékony, erőszakos természetére mutat, hogy testvérét, Bálintot ismeretlen okból véresre verte. II. Lajos 1524. jún. 22. kelt rendeletével ezért minden birtokát el akarta tőle venni és Felsőlendvai Széchy Tamásnak adományozni. Ez azonban nem történt meg, legalább sem az Ostffyak, sem a Széchyek birtokviszonyaiban semmi nyoma. E rendelet szerint Ostffy László birtokai voltak ekkor Vasmegyében (Asszonyfán kívül) Mihályfa, Csehi, Mindszent, Csöngye, Pápócz, Und, Högyész; Sopron megyében Keresztúr, Vásárosfalu, Sárkány, Farád, Beled, Sarlód; Győr megyében Téth, Mérges, Réti; Veszprém megyében Iszkáz. (Vasm. m. 191. Sopron. mon. II. 622.)

A papsággal ez az Ostffy alig lehetett jó viszonyban. 1529-ben, midőn a török császár Bécset ostromolta, négy és fél mázsa ércet vett át a vasvári káptalantól, hogy belőle harangot öntet. Ezt azonban többszöri sürgetésre sem tette meg. Halála után 1543-ban még az örököseit is perelték e miatt. A harangérből valószínűleg ágyut öntetett az asszonyfai vár védelmére. Az 1532. évi pozsonyi gyűlésen Vasmegyét Sibrik Gergellyel ő képviselte. 1538-ban Nádasdy Tamással a pozsonyi országgyűlésre ment és innen Ferdinánd királyhoz követül (Batthyányi Ferenc horvát bán társaságában) őt küldték ki. Nádasdy Tamással sűrű levelezésben állott.

⁵¹⁰ Pór. A. i. m. Adattár VI. 37. Eht. Eml. 137. Ker. jkv. II. 222.

⁵¹¹ Nagy Imre, Sopron. mon. II. 637. Ostffy lev. és Farkas S. Csepreg tört. 301.

1539. nov. 16. Sitkéről írja neki, hogy Török Bálint és Fráter György Gesztesen találkoztak s ipjáról is megemlíti, hogy testi és lelki erőinek teljes kimerülése miatt nem jöhetett vele. Tíz nappal később pedig Nyőgéről tudósítja Nádasdyt az egervári bucsuról, ahol majd mindenki részeg volt s ő maga is kénytelen volt velük komédiázni. Még ezen 1539. évben Ferdinánd is követségbe küldte őt Esztergomba János király embereihez. Asszonyfai Ostffy László ezután nem sokára meghalt, mert 1543. már az örököseit perlik a harangérc miatt.⁵¹²

Lászlónak testvéréről, Ostffy Bálintról csak a fentebbi kir. rendeletből van tudomásunk. De többet tudunk László fiáról, *Ostffy Jakabról*, akit fiatal korában szintén Nádasdy Tamás közelében találunk. A nádor feleségének, Kanizsay Orsolyának ezt a rokonát a donációknál sok kedvezményben részesítette. Ostffy Jakab a fivéreivel 1538. és 1571. az asszonyfai vár (arx, castellum, fortalitium lapideum) fenntartása és őrsége ügyében egyezkedett. Nádasdy nádornak 1557-ben az udvari orvosa, Körösi Gáspár Ostffy Jakab által küldött Bécsbe levelet. 1565-ben 100 forintot adott Szentábrahám Jakab deáknak, ki subsidiumot szedett Zrinyi Miklós számára. Ostffy hitére mondja, hogy ezt is a magáéból adta. Csányi Akácus végrendeletének 1572. ő volt az egyik végrehajtója (a másik Szentgyörgyi Gábor, Nádasdy titkára) és a Csányi fiuk gyámja. Ostffy Jakab 1563-76. Sopron megye alispánja volt s mint ilyent Gamauf az evangélikusok közé számlálja. A felesége Essegváry Adviga volt. Egyik nővérét, Erzsébetet, Hosszutóthy Farkas, Sárát pedig a mérgesi Poky Miklós vette feleségül. Az asszonyfai kastélyban beteg 1583. Szombathelyi Márton protonotarius előtt tett végrendeletet. A sarródi filia hívei még 1631-ben is emlékeznek Ostffy Jakabról. Ő használta ugyanis „vármegyebeli viceispán” korában a sarródi templomföldséket s holdja után 10-10 krajcárt fizetett. Utána Megyeri Imre alispán és széplaki birtokos vette át a földeket.⁵¹³

Volt Jakabnak egy *Tamás* nevű fivére is, a veszprémi alispán, ki már 1561-ben jótállott rokonáért, a Sárvárótt bebörtönzött Hosszutóthi Ambrusért, hogy Nádasdy Tamás nádor kivánságára bármikor előállítja. 1571-ben egyezkedett ez Jakabbal az asszonyfai castellum kijavítása és őrzete ügyében. Ebben a kastélyban 1563. Jánossy Imre volt a provisor s az özvegye Biry Dorottya. Tamásnak Farádon is volt birtoka. 1574-ben itt egy elhagyott jobbágy sessiót nemesi kuriának s még más 4 sessiót minden tartozékával együtt szabad tetszésből egy török lóért adott és inskribált örök időkre mérgesi Poky Lázárnak. Ostffy Jakab és Mihály, ez ellen azonban tiltakoztak. Szintén Tamás mint veszprémi alispán indított pert 1574. a Mórocz, aliter Eörsi de Kővágó-Eörs családnak egyik tagja ellen. (Ostffy-levt.)

Ostffy Domokosról, III. Ferenc fiáról, akinek 1558. már csak az özvegyét, Zántói Bothka Veronikát említik okleveleink, közelebbi adataink nincsenek. A családdal együtt bizonyára már ő is lutheránus volt. Nővérét, Annát Zichy György vasm. alispán vette feleségül. Domokosnak fia volt *Ostffy Mihály* veszprémi főispán, kinek neve az 1588. és 1604. években fordul elő. Kétszer is nősült, Rávonai Orsolya volt az első és Rajky Anna (György leánya, László nővére) a második felesége. Ez utóbbi 1595. már mint özvegy említetik. Ostffy Mihály idejében 1582. az Ostffyak Högyészen és Mindszenten 40 porta után fizettek adót. (Vasm. mon. 554.)

Ennek az Ostffy Mihálynak, Domonkos fiának volt pere 1571-ben Bethlenfalvi Thurzó Erzsébettel, ki előbb Pernstein Jaroszláv, azután Ungnad Ádám, végül pedig Salm Gyula felesége volt. Pere volt 1588. Nádasdy Kristóf özvegyével, Choron Margittal is s hogy a vizsálynak véget vessen, határt vonatott Högyész és Szergény között, ahol szintén volt birtoka. Nádasdy Ferenc, a törökverő hős és a csepregi kollokvium elnöke 1590. Ostffy Mihályt

⁵¹² Bunyitai, Ehtört eml. III. 256. 267 418. IV. 198. Vasm. mon. 192.

⁵¹³ Nád. csal. lev. 234. Barabás, Zrinyi-lev. I. 658. Gamauf I. 247. Adattár VI. 24. Ostffy-lev. 75. sz.

Sárvárra hívta magához, hogy vele a Szergény és Mihályfa közt felmerült differenciáról beszéljen. Ezek az esetek is mutatják a családnak a magasabb körökkel való összeköttetését. Még 1602-ben is Ostffy Mihály, Sibrik Osvald, Sennyey Gáspár, Deomölky Pál és más asszonyfai és csöngei földesurak bizonyítják, hogy e két község emberemlékezet óta készpénzben fizette a győri püspöknek a dézsmát. (Ostffy-levt.)

Ostffy Mihálynak, aki e néven első volt a protestáns Ostffyak között, két fia maradt, ú. m. János és Tamás. *Ostffy János* 1614. felszólította a győri püspököt, hogy a csöngei dézsmát vegye fel. (Csal. lev.) Ő, úgylátszik, a családnak sopronmegyei birtokait örökölte s többek közt Sarródon voltak birtokai. Buzgó védője lehetett egyháza jogainak. 1628-ban Széplakon Megyeri Zsigmondtól ő követelte vissza a sarródi templomföldeket és Élő Ferenc sarródi bíró házában azt monda, hogy a falu képében ő perel még ezekért a földekért. A felesége 1633. Jobbágyi Mária volt. (Adattár VI. 22. 23.)

Mihálynak másik fiát, *Ostffy Tamást* Asszonyfán találjuk, aki 1620-ban Nádasdy Orsolyát (ifjabb Tamás, László vagy Imre leányát) vette feleségül. Második felesége pedig Sibrik Regina volt (Kristóf huga), aki 1633. dec. 1. Nagy Pál szanyi plebánus, Kőrösi Imre szili predikátor és Koczor Gergely jelenlétében tett végrendeletet. Az atya által Nádasdy Pál gróftól vett jószágot és a peresznyei hegyen két szőlőt férjére hagyta. Tamásnak így Vas-, Sopron-, Győr-, Veszprém- és Zalamegyében nagy birtokai voltak. Bethlen Gábor dunántúli harcaiban bizonyára neki is része volt, bár Eszterházy Miklós 1619. évi feljegyzésében a Bethlent behívó nemesek közt Nádasdy Lászlót igen, de Ostffy Tamást nem említi. Batthyány Ádám gróf 1635. újszülött fiának keresztelőjére hívja mint „primarium familiarem suum.” A családi levéltárból tudjuk, hogy Draskovich György győri püspöktől 1639. az asszonyfai dézsmát bérbe vette. Az 1660. évi egyházlátogatáson még jelen volt. Farádon is volt birtoka. Itt egy pusztát telket 1662. zálogba adott Kelemen Tamásnak. Egyházi buzgalmának emléke, hogy az asszonyfai templom számára harangot öntetett. Ostffy Mihály első kerületi felügyelőnk mondja később Vági Mihály kenyeri plebánusnak az asszonyfai harangról: „A jób apám, Ostffy Tamás öntette, mivelhogy az neve is rajta volt.” Ez a harang a legújabb időkig megvolt Asszonyfán, ez is a világháborúnak esett áldozatul. A felirat szerint Ostffy Tamás 1633. öntette. Ostffy Mihály felügyelő és az örökösök pedig 1753. újjáöntették és pedig Sopronban. Felirata négy sorban a jegyzőkönyv szerint ez volt: W. 1. C. 43 3/4 Pf. † Verbum Domini manet in aeternum. Fus. 1633. † Mich. Ostffy 1753. Refus. per Haered. † J. PM. in OEDP. A harangot eredetileg is már Sopronban önthették. Ostffy Miklós 1688. is Pichler János soproni asztalossal dolgoztattott.⁵¹⁴

Tamásnak is Nádasdy Orsolyától két derék fia volt: László és Miklós, akik, úgylátszik, közösen bírták Asszonyfát. *Ostffy László* Asszonyfáról 1666. ápr. 3. nagy tisztelettel és szeretettel írt Fisztrovics György dunántúli püspöknek, mint lelki atyjának. S 1671. június 29. is Szenczi Fekete István püspöktől ő kért másik lelkészt Asszonyfára, mivel az eddigi Büki György alaptalan neheztelés miatt Szentmártonba távozott. Levelében Feketét „kedvesivel együtt” üdvözli. Meghalt 1676. márc. 27. A felesége Oroszi Erzsébet, Ádám leánya volt. A másik testvér, *Ostffy Miklós* jelen volt 1669. jún. 27. a büki püspökválasztó zsinaton. S a két testvér 1669. aug. 29. Asszonyfán az akkor díszesen renovált régi vártemplomban (templum hujus loci situm e regione Arcis) fogadta egyházlátogató körútján Szenczi Fekete Istvánt, az új püspököt. Hogy Ostffy Miklós később mily nagy áldozatot hozott egyházáért s a méltatlan Feketéért, az eléggé ismeretes. Az inséges 1680. évben Mesterházy Istvánnal volt együtt és leányát, Katát később Mesterházy Pálnak adta feleségül.⁵¹⁵

⁵¹⁴ Szalay L. Eszterházy M. I. 68. és Ostffy lev. oklevelei.

⁵¹⁵ Vilfinger, Dunántúli superint. 41. Egyet. lev. Ia 7, 175. Payr, Sz. Fekete 39. 42. Ostffy lev.

Az Ostffyok a reformáció korában több buzgó evang. családdal voltak rokonságban, akik közül többen Asszonyfán is birtokosok voltak. Ilyenek a Dömölky, Rajky, Mankóbüki Horváth, Tevely, Ajkay. Mesterházy,^{xii} Francsics, Wittnyédy, Zmeskál, Vidos, Véssey, s később a Csáfordi Tóth, Karcsay, Perlaky, Ferenczy, Guoth sat. családok. Ezek közül mint kevésbé ismertet, a *Francsics* családot kell megemlítenem. Ostffy Zsuzsanna 1646-53. Francsics Péter, Ostffy Éva pedig 1672. Francsics Zsigmond felesége volt. Felsőőr és vidéke volt a Francsicsok ősi fészke. Péter 1591. Tarcsán egy jobbágytelket vett és 1596. németújvári prefektus volt (első neje Lehmann Kordula). Fiai is, Ferenc István, János és Gáspár a Batthyányak szolgálatában állottak. A fentebbi Francsics Péter, mint Nádasdy hitehagyása után a dunántúliak egyik kiváló patrónusa jelent meg 1646. a büki püspökválasztó zsinaton. Szilsárkányban 1654. az egyházlátogatáskor nemcsak az Ostffy familia udvarházát, hanem Francsicsné asszonyom (Ostffy Zsuzsanna) puszta házhelyét is emlegetik. 1651. már özvegy volt. Francsics János Pustaszentmihályról irt több levelet 1669-73. Sz. Fekete István püspökhöz lelkészük, Stork János ügyében. Francsics Ádám, Batthyány Kristóf gróf generálisnak volt főkapitánya, és Wittnyédy Istvánnak is jó barátja. Ez utóbbi 1663. Francsictól kért szállást gyermekei számára Borostyánkőn, mert ő a táborba készült Zrinyi Miklós mellé. Szenczi Fekete megválasztásakor 1669. a büki gyűlésen jelenvolt Francsics János pustaszentmihályi földesúr és Francsics Ádám (D. Comitiss Christophori de Battyán Aulæ Dux). Ez utóbbi 1670. a dozmati lelkésznek hirtelen való lemondásáról értesíté a püspököt. Mikor az asszonyfai vár feldulatása után Ostffy Miklós Kollonics parancsára 1680. Pozsonyba ment, a sógora Francsics Zsigmond s ennek bátyja Ádám szintén ott jártak s visszafelé Kőszegen szállván meg, Hérics Tamás megkérdezte őket, hogy mi jó hírrel jöttek? Zsigmond erre csak azt felelte: „Saeculorum nihil!” Ádám Sopronban az országgyűlésen is jelenvolt s 1681. jún. 26. itt halt meg hirtelen. Másnap maga Batthyány és udvara, a követek és nagy népsokaság kísérté ki a Pócsi-kapun. Itt Barth Konrád soproni lelkész mondott felette igen szép beszédet: „Nem tudjátok-e, hogy fejedelem esett ma el az Izrael népe közül?” (II. Sám. 3, 38.) Azután kocsira tették a koporsót, a második kocsin a testvérek és rokonok, a harmadik kocsin pedig a gyászoló özvegy ült. Serpilius János soproni városbíró is naplójában nagy dicsérrel szól Francsicsról.⁵¹⁶

Az Ostffyok mellett több más főrangú és köznemes patrónusa is volt Asszonyfán az egyháznak. Így lakott itt 1618-ban Tevely Péter nemes, Ostffy Katának, Mihály lányának a férje, akihez a pápai református zsinat Tolnai Istvánt küldötte Sztárai Krapinai Mihály téthi lelkész ügyében. (Adattár VIII. 8.) És az 1646. évi büki zsinaton is volt jelen egy Teveli István nevű patrónusunk. (Eht. Eml. 131.) Ezeknek, valamint a lelki tanítóknak neveit azonban már nehezebb kikutatni. Pálffy József a dunántúli evang. egyházkerület rövid történeti rajzában (az 1853. évi névtár elején) azt mondja, hogy az Ostffy család már 1522-ben az evangéliumi tudományt vallotta. A különben jeles férfiú ezt az állítását alig tudta volna bebizonyítani. Asszonyfának és Csöngének legrégibb egyházi emléke egy aranyozott díszes kehely, talapzatán a négy evangelista képeivel (szárnyas ember s ugyanilyen oroszlán, bika és sas), közepén Mária Jézussal s ezzel a cseh felirattal: „Jan * Sin, Waclawa, Mlinarze * Zssiroki, Ulice”. Évszám nincs rajta, valószínűleg még a huszita háborúk idejéből való. Ostffy László, Ferenc fia, udvari vitéz (1420-50) korában Tábor városánál a husziták ellenes harcolt Ezen alapul az a feltevés, hogy a kelyhet még Ostffy László hozta magával a huszitáktól. (Pór A. i. m. Nagy Imre II. 246.)

⁵¹⁶ Balogh Gy. i. m. 56. Adattár III. 22. V. 65. VI. 178. Wittnyédi lev. II. 79. Ostffy lev. Egyet. lev. Ia 7, 123. 201. Payr, Sopron eht. 497.

Sally György, a szomszédos Kenyeri plebánusa a XVIII. században jegyezte fel anyakönyvükbe, hogy Csatári, az asszonyfai plebánus néhány hívével együtt, kik a protestánsokhoz áttérni nem akartak, 1548-ban az eretnekek által megöletett. S Hutter Zsigmond csöngői lelkész közlése szerint a szájhagyomány is megerősíti Csatári plebánus agyonveretését. De bizonyára más oka lehetett ennek, mert a reformáció nem szorult ily erőszakos eszközökre és nem is használt ilyeneket. R. kath. forrás tehát 1548-re teszi Asszonyfán a reformáció kezdetét. Mi ezt egy-két évtizeddel előbbre tesszük. Asszonyfán is Sárvárral egy időben 1535-ben jelenhettek meg az evangéliom hirdetői.

A levéltári adatok a XVI. században majdnem kivétel nélkül csak donációkra és vagyoni ügyekre vonatkoznak. A közönséges leveleket és hirdetéseket, melyekben egyházi személyek dolgaival is találkozhatnánk, nem őrizték meg. Asszonyfa lelkészei közül az első ismert nevű *Somogyi János*, ki 1596-ban írta alá a Concordia könyvét. Mellette egy másik asszonyfai lelkésznek, *Körmendi János*nak nevét is olvashatjuk ugyanott. De mivel ez utóbbi az Acsád melletti Nagyasszonyfán lelkészkedett, tehát az elsőt kell ostffyasszonyfainak tekintenünk. Jelen volt Somogyi 1625. a csepregi püspökválasztó zsinaton is, de ekkor már nem volt asszonyfai lelkész. Hogy egy személy volt-e ez azzal a Somogyi Jánossal, aki bizonyos gyanúsítások miatt 1630-ban Kis Bertalan püspök és Lethenyi István esperes előtt újra aláírta hitvallásainkat, azt nem tudjuk, de alig is hihetjük. Az 1630. és 1631. évi zsinatokon nem volt jelen. (Eht. Eml. 55. 71. Vilfinger i. m. 17.)

Másik ismert nevű lelkészük 1621. óta, ki már határozottan ostffyasszonyfalvainak írja magát, *Geregyei Gergely*. Ez 1621-ben avattatott fel Zvonarics Mihály püspök által s 1628-ban már Sennyén, 1630-ban pedig Köcskön lelkészkedett. Kamondi Gáspár, aki Kisasszonyfalván született, 1628-ban nem itt, hanem Nagyasszonyfalván volt lelkész. (Eht. Eml. 67. 129.)

1633-ban az idegen származású (talán felvidéki) *Zdáni Mihály* volt az asszonyfai lelkész. Mint volt sárvári rektort avatta fel Kis Bertalan püspök 1626. Mesteribe. 1628. a csepregi zsinaton is mint Mesteri lelkésze vett részt. Szimbolikus könyveinknek mint „*Michaël Michaëliides Zdanensis*” írta alá nevét, de jegyzőkönyveink csak Zdanensis néven emlegetik. 1630-ban már Rábaszentmihályon lelkészkedett. Innen került Asszonyfára. Ezt és Bejczy György saári lelkészt a püspök bizonyos gunyolódó írások miatt (*propter scoticos quosdam stilos*) 1633. május 31-én a csepregi zsinaton bevádolta. S a kerület úgy határozott, hogy a lelkész, ha sértve érzi is magát, ne írjon túlságos hevesességében a püspöke és esperese ellen, hanem terjessze ügyét a consistorium elé. Hasonlóképpen járjon el a püspök is. A gorombán írók lakolni fognak. A két vádlott pedig kövesse meg a püspököt. Zdáni lelkészt 1634. Bükre hívták meg s először el is ígérkezett, de azután még sem ment el. E miatt a 31-ik kánon értelmében 2 forint bírságot kellett fizetnie. 1635-ben már Ujkéren volt lelkész. (Ker. jkv. 68. 83. 1.)

Ostffyasszonyfán az utóda *Ujvári András* volt, kit 1622-ben Zvonarics Mihály püspök avatott fel Hegyfaluban. 1631-ben Ságon Sopronmegyében lelkészkedett, hol „mind tudománya s mind abban való eljárása felől dicséretet teszen a hallgatóság”. Mint asszonyfai lelkész is nagy tiszteletben állhatott, mert 1646. a büki zsinaton őt választották meg a különvált kemenesalji egyházmegye első esperesének. De új hivatalát csak 3 évig viselte. Már 1649. elhalt. 1651-ben a dubovai *Benedicti* Tamás volt az asszonyfai lelkész, akit 1633. Nagyköcskre avattak fel és 1646. Mihályfán lelkészkedett. Így tehát jól ismerték Kemenesalján. Az ő idejében Ostffy Tamás volt a gyülekezet főpátrónusa.⁵¹⁷

⁵¹⁷ Eht. Eml. 64. 69. 74. 131. 133. Ker. jkv. 243. 325. 360. Adattár VI. 59.

1654-ben a szakonyi zsinaton *Sárosi* Istvánt avatták fel Ostffyasszonyfára, aki határozottan idevalónak mondja magát. Az utódja *Makoviczki* Tamás, akit 1640. Pusztafödemesre avattak fel lelkésznek. Ez Asszonyfán volt 1666-ban, midőn tanuként írta alá Srainer (Schreiner) György jobbágy levelét, aki firól-fira lekötötte magát Ostffy uraméknak, Lászlónak és Miklósnak. 1660-ban Musay püspök egyházlátogatást tartott Asszonyfán, melyen még Ostffy Tamás is jelenvolt.⁵¹⁸

Az 1666-ban felavatott Horváth György inkább nagyasszonyfai lelkész lehetett. 1669-ben Szenczi Fekete István egyházlátogatásakor *Büki* György volt a lelkész, akit 1647-ben Egyházasfalvára avattak fel s aki 1671-ben egy alaptalan nehezitelés miatt Kemenesszentmártonba távozott. Ostffy László Feketétől kért a helyébe utódot. *Kovács* János lehetett ez, kit 1674. innen idéztek Pozsonyba a rendkívüli törvényszék elé. 1669-ben *Kelemen* Benedek volt a tanító, aki később 1695. Nagyszőlősen s 1706. Alásonyban mint lelkész szolgált.⁵¹⁹

Ostffyasszonyfa templomát is a nagy üldözéskor 1674. vették el. A szerencsétlen Szenczi Fekete István püspök németországi száműzetéséből visszatérve, az 1679. év végén ide menekült Ostffy Miklós oltalma alá. Itt predikált, tanított sőt lelkészeket is avatott fel. Az öreg Bors Mihály kajári esperesest saját bemondása és a győri káptalan egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint Fekete Asszonyfán avatta fel lelkésznek. 1680-ban elkezdtek Asszonyfán iskolát is építeni. Illés György németi lakos beszélte a szanyi plébánosnak, hogy „a rábaköziek is segítséggel lesznek Asszonyfalvára az iskola megcsinálásában”. És volt is itt egy különben ismeretlen *Sárvári* János nevű tanító, aki 1680. augusztus havában a császári hadsereg közeledtének hírére együtt menekült el Fekete püspökkel, Bécsben is a Pöllertor alatti börtönben vele szenvedett s Pozsonyban Fekete hitehagyása után egy héttel tért át ő is. (Payr, Sz. Fekete 76. 89. 90. 96.)

1681 után Asszonyfa is feléledt. Asbóth János kemenesalji esperes 1695. Csönge filiával mint anyaegyházat említi s még ez évben egyházlátogatást is tartott itt. *Nagy* András volt ekkor a lelkész, akit 1655. Vaszarra avattak fel. A tanító pedig *Szilágyi* György, ki 1706. Magasiban volt lelkész. Az esperes ekkor megintette a patrónusokat, hogy régi szokás szerint fizessék meg a lelkésznek a 12 forintot és adják meg a 12 köből buzát. 1706-ban *Iványi* Mihály a lelkész, ki 1695. már Csánigon fejtett ki igen buzgó munkásságot. 1725-ben *Iványi* Sándor vezette az asszonyfai nyájat, akit ez évben alesperesnek is megválasztottak. 1732-ben kir. rendeletre kellett Asszonyfát elhagynia a többi kemenesalji lelkésszel együtt. Ostffy Mihály Vidos Miklóssal Pozsonyban és Bécsben is járt gyülekezeteik megmentése érdekében, de hűtlenségi perrel fenyegették meg. Maga Ostffy volt kénytelen Rosty István alispánnak a templom kulcsait átadni. Iványi innen Kapocsra s majd Kővágóórsra távozott s az alesperességről 1743. lemondva késő vénségben halt meg. A türelmi rendelet után Asszonyfa már csak Csöngének volt a filiája. Ostffy Mihályt dunántúli kerületünk első felügyelőjét őseinek sírjából is kizárták, az artikuláris Nemesdömölkön kellett eltemetni. Az asszonyfai vár és gyülekezet pusztulásáról a II. kötetben szólnak bővebben.⁵²⁰

Csőnge. II. Lajosnak 1524. évi rendelete szerint Ostffy Lászlónak itt is volt birtoka. Az Ostffyak és a velök rokonságban álló családok voltak Csöngén is a földesurak. 1602-ben Ostffy Mihály, Sibrik Osvald, Sennyey Gáspár és Dömölky Pál mondják magukat asszonyfai és csöngei földesuraknak. Tevely Péternek, Ostffy Kata férjének, valamint fiuknak, Jánosnak

⁵¹⁸ Eht. Eml. 77. 88. Ehker. jkv. 414. Ostffy levtár, Hutter Zs. közl.

⁵¹⁹ Payr, Sz. Fekete 39. Eht. Eml. 81. 254. 270. Spataki. Füz. 1863. 553.

⁵²⁰ Eht. Eml. 245. 247. 270. 282. 284. 287. 292. 294. 301. 302. 371.

1628. voltak Csöngén is birtokai. Hutter Zsigmond lelkész az Ostffy-levéltárban talált levéllel ezt is anyagyülekezetnek akarja megtenni. Szerinte a XVII. század első felében egy Pastenholen (talán Kastenholz) nevű lelkésze volt, kiről a högyészi Ivánkovics György irta Ostffy Mihálynak, hogy a csöngei pap kiszóllított az árnyékvilágból. Ez azonban tévedés, azt hiszem. Mert Csönge mindig Asszonyfa filiája volt, még 1695. 1725. és 1732-ben is. De volt külön iskolaháza és 1706. Horváth András nevű tanítója, akit még ez évben Szócsére avatott fel Pilarik István püspök. 1732-ben a csöngei asszonyok ganajba mártott permettel üzték ki az iskolaházat elfoglalni akaró prépostot. Musay Gergely püspök 1661. évi jegyzéke sem sorolja Csöngét az anyaegyházak közé. És így meglepő, hogy a pozsonyi rendkívüli törvényszék jegyzőkönyve szerint 1674-ben *Deák* Pált, mint csöngei lelkészt idézték meg Pozsonyba. Csöngét vagy Csengét mindig igen könnyű volt Csénye nevű gyülekezetünkkel összetéveszteni. Lehetséges, hogy 1681 után a csöngei nemesek egyes számúzott lelkészeknek időnként menedékhelyet adtak. De az 1673. Kőszegről elűzött Ivánkovics Dániel, akit Hrabovszky György említ (Presbyterologia I. 266.) 1696-ban nem Csengén volt lelkész, hanem Csényén s később Osgyánban.⁵²¹

Kenyeri. Plébániája Vasmegye monográfiája szerint már 1548. virágzott. De igen valószínű, hogy ekkor már itt is evang. volt a gyülekezet. Régi patrónusai az Enyingi Törökök voltak. Az Ostffy-levéltár szerint 1590. E. Török Istvánnak volt itt birtoka. Régi földesurai a Czirákyak is, kik eleinte szintén evangélikusok lehettek, de korán elpártoltak. Ősi fészükben Czirákon, mint fentebb láttuk, virágzó evang. gyülekezet volt. Kenyeri első ismert nevű lelkésze Mosoni János volt, ki 1630. mint tanú szerepelt gyömörei Gencsi Ilona és Poros Bálint házassági perében. Utóda Albini Márton 1634-ben, aki 1646-ban már Bobán volt. 1651-ben Szőlöskei Miklós és 1653-ban Nicolaides Márton volt a kenyeri lelkész, ki 1674-ben Magasinak volt a papja s mint ilyen a pozsonyi törvényszék előtt Dimiakovics Péter simonyi lelkésszel együtt az elsők között irt alá reverzálist. 1665-ben Laki János volt Kenyeri papja. 1674-ben pedig Fördös István. Még 1695. is anyagyülekezet volt Kecskéd filiával. Lelkészüket ekkor nem volt, hanem Jugovics Mihály tanító olvasott fel nekik predikációkat. Ez a Jugovics Felsőlendván született s 1673. Ivánkovics Dániel rektor keze alatt Kőszegen tanult. A templom és iskola elfoglalása után Lovenyák Mihály lelkészhez menekült Meszlenbe, innen hívták meg Kenyeribe. 1707-ben Záborszky János volt a lelkészüket, ki elűzetése után Magasiban talált menedéket. Templomukat a r. katolikusok 1716. vették el s ekkor a Czirákyak restauráltatták. Az 1725. évi jegyzék ezt a gyülekezetet már mint a plebánus által elfoglaltat említi. (Vasm. mon. 51. Beiträge zur Gesch. des Prot. I. 57. Eht. Eml. 74. 88. 96. 132. 247. 282. 371. Ker. jkv. 15. 21. 359. Hrabovszky, Presbyt. I. 225.)

Kecskéd. Szintén a Czirákyak birtoka volt. De az Ostffy-levéltár szerint 1590. Nádasdy Ferencnek, a nádor fiának is volt itt birtoka. 1616-ból Terebesi Miklós, 1630-ból pedig Magyarbéli György nevű lelkészét ismerjük. Ez utóbbit 1622. Gencsre avatták fel. Musay Gergely püspök 1646. az elfoglalt gyülekezetek közt sorolja fel ezt is és feltűnő, hogy Kenyerit a filiájának mondja. 1695-ben mint Kenyeri filiája említetik. (Eht. Eml. 61. 68. 137. 245. 247. Ker. jkv. 21.)

Magyargencs. A Károlyi, Radó, Háczy, Hertelendy, Kisfaludy és Gömbös családoknak volt itt birtoka. Lelkészeit nehéz a Gyöngyös melletti Németgencs lelkészeitől megkülönböztetni, amelynek virágzó egyházi élete volt. Gencsi Ferenc lelkész, ki már 1596. aláírta a Concordia könyvét, valószínűleg innen származik. Forrásainkból a következő gencsi lelkészeket ismerjük: Kazdagh Márton 1596. Pankaszi Márton rektor 1598. Magyarbéli György 1622. Telekesi

⁵²¹ Eht. Eml. 245. 247. 271. 275. 280. 283. 287. 371. 379. Ostffy-levt.

Benedek 1628-46. Fisztrovics György 1647. Homoki János 1649. Szabó István 1652. Zvonarics Sámuel 1651-53. Paulini János 1657. Semptei Benedek 1662. Ezek közül csak *Magyarbéli* Györgyről valószínű, hogy Magyargencsen lelkészkedett, mert 1630. a közeli Kecskédre választották meg. *Szabó* Istvánról pedig bizonyosan tudjuk, hogy magyargencsi lelkész volt, mert 1652. évi felavatásakor a jegyzőkönyv szerint „Gencs penes Marcal” volt az állomáshelye. Paulini János testvére lehetett a Csepregről elűzött Paulini Jeremiás árvamegyei diáknak, ki 1643. után Sopron városához folyamodott. (Társá, a szintén elűzött Fülöp Philippi Mátyás (Comitatus Arvensis) 1649-54. nagygeresdi lelkész volt. Példa arra, hogy a tót diákok nálunk hogyan magyarosodtak meg.)

Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közé számítja. 1674-ben *Fekete* György lelkészt idézték innen Pozsonyba. 1695-ben Rajki János a lelkésze, kit 1706. Magasiban találunk. 1697-ben Miskei Sándor nevű tanítójukat avatták fel, aki még 1706. is lelkész volt itt. Majd 1725-32. Holéci Ádám az utolsó papjuk, ki előbb terestyénfalvai tanító volt és 1706. avatta fel Pilarik István püspök. Holéci 1732. a paplaktól kiűzetvén, a plebánus engedelmével az iskolaházba költözött át és hosszú betegeskedés után itt halt meg. Gencs ma Kemeneshőgyész filiája.⁵²²

Kemeneshőgyész. E falut 1345. Nagy Lajos király adományozta Osl Domokos macsói bánnak s a reformáció korában is az Ostffyok voltak földesurai. Ostffy Lászlónak Vas megyében 1524. Asszonyfán kívül Mihályfa, Csehi, Mindszent, Csönge, Pápócz és Högyész voltak a birtokai. Ostffy Mihály 1588. határt vonatott Högyész és Szergény között, hogy Nádasdy Kristóf özvegyével, Choron Margittal való peres ügyének véget vessen. Első ismert nevű lelkésze *Szentmihályfalvai* János, akit 1629. Hosztótra Zalamegyébe avattak fel s aki 1646. mint högyészi lelkész volt jelen a büki zsinaton. A következő 1647. évben pedig már *Fodor* Jánost avatták fel ugyanide. Musay püspök 1661. is az anyagyülekezetek közé számítja. 1674-ben *Egri* Márton volt a högyészi evang. lelkész s 1680. is volt lelkésze és tanítója. 1681 után ez is feléledt s 1695-1706. *Jeszenszky* Pál volt a lelkésze, kiben kifogásolták, hogy csak esperes és nem püspök avatta fel. A XVII. vagy talán inkább a XVIII. század elején *Ivánkovics* György (lelkész, tanító vagy gondnok) írt Högyésről Asszonyfára Ostffy Mihálynak, hogy segítsék a gyülekezetüket s karácsonykor a szószékről is hívják fel erre a híveket. 1725-ben *Bokányi* Józsiás volt a högyészi lelkész, ki 1706. még Jánosházán volt tanító. 1732-ben a gyülekezet elfoglalásakor pedig *Csurgó* György, aki 1706-ban Simonyiban hirdette az igét. Högyésről való elűzése után Alsómesteriben feleségének kuriális házában halt meg. (Ostffy-levt. Nagy J. Sopron m. mon. II. 622. Eht. Eml. 70. 82. 133. 147. 245. 252. 270. 271. 284. 294. 371.)

Szergény. A Nádasdyaknak és Ostffyoknak volt itt is birtoka. Nádasdy Ferenc Ostffy Mihályt 1590. Sárvarra hívta, hogy vele a Szergény és Mihályfa közt támadt differenciákról beszéljen. Anyagyülekezet volt már a XVI. században is. Első ismert nevű lelkésze 1631-ben *Sárvári Draganosics* György volt, aki 1642. Szécsényben és 1646. Nemescsóban lelkészkedett. Az 1646. évi büki zsinaton a szergényi lelkész mint távollevő említették. 1649-ben *Vöröskői* Györgyöt avatták fel szergényi lelkésznek, aki később Dabronyban és Tésen igen rendetlen életet élt. 1654. hivatalától is megfosztották. (Lásd fentebb.) Musay püspök is 1661-ben mint anyagyülekezetet említi Szergényt. 1674-ben a pozsonyi idéztetés idején a szergényiek eltitkolták lelkészük nevét.

⁵²² Eht. Eml. 55. 57. 68. 84. 87. 128. 129. 134. 147. 252. 268. 284. 294. 371. Ker. jkv. 22. 325. 363. 465. Spat. Füz. 1863. 553. Payr, Tót diákok a régi csepregi iskolában. Hszó 1919. 214.

1695-ben csak tanítójuk volt, Benedikti János, akit 1696-ban lelkészüknek is felavattattak. 1706-ban Dénes István volt a lelkészük, akit 1695. Bobán találunk mint tanítót. 1711. márc. 5-én esperességi gyűlés volt Szergényben. 1713-ben Lénárt Benedek esperes volt a szergényi lelkész, aki negyedszer is házasságot kötve, Szakmári pápai református lelkésznek az özvegyét vette el s mivel ennek vejét, egy református papot, a szergényi templom szószékére felbocsátott, esperesi hivatalától megfosztották. Nemsokára azután itt halt meg. Utóda M. Hegyfalusi György, az előbbi rozsnói és devecseri lelkész is szerencsétlenül járt Szergényben, hol öt évig szolgált. Egy nővel való viszonya miatt ugyanis őt is elmozdították esperesi hivatalából. Hegyfalusi idejében 1715. és 1716-ban a jeles Miskei Ádám volt a szergényiek tanítója. 1725-ben Varju István volt a szergényi lelkész, 1732-ben a gyülekezet elfoglalásakor pedig Perlaky János, aki 1730. még Karakószörcsökön tanítoskodott s elűzetése után Gergelyiben talált új állomást.⁵²³

Magasi. R. kath. temploma nagyon régi. A Magassy, Berzsenyi és Guoth családok voltak régi földesurai. Első ismert lelkésze *Pápai* János, aki jelen volt 1630. a csepregi zsinaton. *Michovini* Jakab nevű lelkészével 1646. a büki zsinaton találkozunk. 1649-ben *Iváncy* Györgyöt avatták fel magasi lelkészének, ki még 1651. is itt volt. 1654-ben *Wégh* Gergelyt hívták meg a magasiak papjuknak. A nagy üldöztetés idején 1674. a kassai születésű *Nicolaides* Márton volt lelkész Magasiban, akit 1653. Kenyeribe avattak fel. Nicolaides a pozsonyi törvényszék elé megidéztetve, ott meg is jelent, de Dimiakovics Péter simonyi lelkésszel együtt ők voltak az elsők, kik a reverzálist aláírtak. A gyászos évtizedben is az 1680. évi tanúvallás szerint volt lelkésze. 1681 után újra feléledt. 1695-ben csak *Dolgos* András nevű tanítójuk volt, de lelkészt is kívántak. Az ez évi egyházlátogatáson Magassy Miklós szolgabíró és Börsöni Benedek kiérdemült szolgabíró is jelen voltak. 1706 elején még Rajki János, ez évi aug. havában pedig már Sziládi György volt a lelkészük. 1725-ben Csép György, 1732-ben pedig Záborszky János volt a gyülekezet lelképásztora. Ez utóbbi 1707. Kenyeriben hirdette az ígét, Magasiból való elűzetése után pedig Nagyalásonyban kapott új állomáshelyet.⁵²⁴

Kemenesszentmárton. Régi község. Ettől szokták rendszerint a Radók nemesi előnevét származtatni, amint hogy a család később itt is kapott donációt. De a Radók őseit a genealógusok sokkal messzebb viszik fel: az I. András és I. Béla király idejében élt Radó nádorig. A családnak 1502. a györmegyei Szentmártonban is voltak szölei és korcsmáltatási joga az újabb időkig. S a szentmártoni előnév már innen ered és 1502 óta használják. A XVI. században Győr, Sopron és Veszprém megyében voltak birtokaik. Radó Péter (neje Tánczos Kata) 1619-ben II. Ferdinándtól kapott cimerlevelet. Ennek fia volt az a Radó János (neje Erdélyi Ágota), aki jegyzőkönyveinkben mint Vadosfa filiának gondnoka tűnik fel 1654. és még 1668. is életben volt. A családnak ezóta Vadosfán van kuriája. A régi artikuláris templomban a legutóbbi időkig is megvolt a szép faragványos templomszék a család címerével és „Johannes Radó 1719.” felirattal. János fia volt István (neje Mankóbüki Horváth Mária), aki 1725. Kemenesszentmártonra is kapott donációt s ezzel a családot Vas megyébe is áttelepítette. E révén is megilleti tehát a Szentmártoni előnév. István fia, nemes és vitézlő Radó László azonban továbbra is Vadosfán maradt és Fábri Gergely püspök idejében volt igen buzgó patrónusa egyházunknak. Mikor Zichy Ferenc gróf, győri püspök 1748. egyházlátogatást tartott az evang. faluban, Radó László házához szállott. A vadosfai vallási zavargásnak is 1751. egyik fő oka az volt, hogy Grofft János mihályi plebánus Radó László kertjében akart misézni, ami ellen

⁵²³ Ostffy-levt. Eht. Eml. 72. 84. 133. 134. 147. 245. 253. 268. 270. 282. 284. 290. 291. 294. 371. Ker. jkv. 325. 427.

⁵²⁴ Eht. Eml. 89. 132. 134. 147. 245. 251. 270. 282. 284. 287. 294. 371. Ker. jkv. 22. 328. 359.

Radó fia, István erélyesen tiltakozott. E miatt nemcsak Fábri püspököt itélték hivatalvesztésre, hanem Radó Lászlót is nagy igazságtalansággal 400 forint bírsággal és két évi börtönnel, fiát Istvánt pedig 200 forinttal s hetenként kétszeri böjttel súlyosbított egy évi börtönnel büntették. Az ifjabb Radó a vizsgálat ideje alatt katonáskodni ment Olaszországba, az öreg Radó László azonban félévet töltött a kapuvári börtönben s csak neje, Koltai Vidos Éva közbenjárására és 200 forint váltságdíj lefizetése után bocsátották szabadon. Szenvedéseit csak kevéssel élte túl. Ennek a Radó Lászlónak unokáitól, Zsigmondtól (neje Koltai Vidos Zsuzsanna) és Józseftől (neje Mankóbüki Horváth Anna) származik a mostani Radóknak sömjéni és répcelaki két ága.⁵²⁵

Bizonyára a többi kemenesalji gyülekezettel egy időben fogadta el Szentmárton is a reformációt, de első lelkészeit nem ismerjük. 1648-ban *Benkovics* Márton volt Szentmártonnak és filiáinak (cum filialibus) a lelkésze, ki mint ilyen volt jelen 1651. is a szakonyi zsinaton. Musay püspök 1661-ben az anyagyülekezetek közé sorolja. 1665-ben *Albini* Lénárt a lelkészük, kit 1652. avattak fel Dörgicsére. Albinit a szentmártoniak és vönöckiek együtt vádolták be Fisztrovics György püspök előtt, hogy a templom kerítésének kapuját szétszedette és nem akarja megcsináltatni. Utána Laki János volt a lelkész, akit csak 1665. avattak fel Kenyéríbe s akit Potyondiné és a szentmártoniak megrágalmaztak, de a vönöckiek védelmükbe vették. Még 1671-ben *Büki* Györgynek, a volt ostffyasszonyfai papnak engedte át helyét Szentmártonban. 1695-ben Nemesapátiban lelkészkedett Laki János. 1669-ben a szentmártoniak azt kérték a consistoriumtól, hogy oldja fel őket az ige elvonásától s terjessze ki csak arra a pár személyre, akik engedetlenkedtek. Az 1674. évi idézéskor is volt lelkészük, de eltagadták a nevét s volt lelkészük 1680. is. Innen származik két kiváló dunántúli papunk, idősb és ifjabb Aáchs Mihály. Az utóbbi strassburgi értekezésében 1699. világosan kiírja: „Szentmártonyiensis de Kemenesalla.”

1695-ben *Asbóth* János volt a szentmártoni lelkész, aki márc. 14-én innen irt levelet a győri esperességnek, de nov. 1-én az egyházlátogatáskor már *Király* Mátét találjuk itt, aki Armpruster János, Benkő Imre, Potyondi Ádám és Ferenc, Jánossy György stb. nemesek jelenlétében adott számot a gyülekezetről. Vönöck ekkor mint Szentmárton filiája említetik és 1706-ban csak neki volt Farkas Mátyás nevű tanítója, akit lelkésznek avattak fel. 1725-ben Vönöck ismét Szentmárton filiája és a lelkészük Horváth Mihály, ki előbb Bogyoszlón volt tanító. 1729-ben pedig a jeles Miskei Ádám alsósági tanítót avattatták fel maguknak lelkésznek Miaván Krman Dániel püspök által. 1732. Szentmártonból elúzetvén, a következő évben Nemesdömölkre hivatott meg. A türelmi rendelet után Vönöck éledt fel anyagyülekezetté.⁵²⁶

Vönöczk. Régi földesura a Horváth család volt. Szentmárton mellett majd mint társgyülekezet, majd pedig mint filia említettik. Első ismert lelkésze *Aranyadi* Mihály 1630. akit 1619. avattak fel. A büki zsinat jegyzőkönyve szerint 1646. *Banszky* András volt a vönöczki lelkész. Ez 1631. Lócson Sopron megyében, 1640. pedig Guarban szolgált. Eleinte dicsérték lócsi hívei, de Guarban már részeges volt. A sok feddésre már menekülni is akart tőlünk. Állítólag, miként Lázi György tétényi lelkész beszélte, Szombathelyen, Sopronban, Pozsonyban és Nyitrán már a r. kath. papok és barátok közt is keresett volna menedéket. Folyamodására a csepregi zsinaton 1641. próbaidőt engedték neki. Időközben Vönöczkre helyezték át, de nem tudott szenved-

⁵²⁵ Vasm. mon. 570. Balogh Gy. Vasmegeye nemes csal. 121. Adattár VI. 189. Payr, Fábri G. és a vadosfai vallási zavargás. 34. 57. 78. 81. A templomszék képét lásd: Payr, A vadosfai artikuláris egyház. 9. l.

⁵²⁶ Eht. Eml. 64. 83. 87. 91. 147. 238. 245. 251. 284. 287. 310. 371. Egyet. lev. Ia 7, 99. 125. 163. 165. 184. 185. Ker. jkv. 361.

délyén uralkodni. 1647. jún. 25. a nemesládonyi zsinaton véglegesen is elmozdították lelkészi állásából.

Musay Gergely püspök 1661. évi jegyzékében Szentmárton mellett Vönöczköt is anyagyülekezetnek veszi, pedig neki ismernie kellett a viszonyokat. 1665 és 1671 között a két községnek közös lelkésze volt s együttesen leveleztek a püspökkel. 1671. aug. 29. Fekete püspök a vönöczki tanító sérelmi ügyében irt Dimiakovics Péter simonyi alesperesnek. 1680. is volt lelkész Vönöczkőn és a tilalom ellenére is végezte a papi cselekvényeket. 1695-től 1732-ig Szentmárton filiája volt, de 1729-ben Miskei Ádám lelkész idejében is mint társgyülekezetet mind a két faluról nevezték el. Csak 1706. volt Farkas Mátyás nevű külön tanítója.⁵²⁷

Kemenesmihályfa. Régi magyar község. Az Ostffyoknak már 1549. Teveli Péternek és Jánosnak pedig 1628. volt itt birtoka. A Vidos családnak, mely előnevét Koltától vette, ez is ősi fészke. Vidos Zsigmond itt kastélyt épített s a család levéltárát itt őrzik. Eredetét a Vidos család a Zsörkőn lakó vasvári várjobbágytól, Vidustól vette, akit 1272-ben IV. vagy Kún László nemesített. Egyházi jegyzőkönyveinkben Kopács és Kolta egyházlátogatásakor 1633. találkozunk Vidos János vármegyei esküdttel és földesúrral. (Lásd fentebb.) Utódai Kisfaludon, Kemenesmihályfán és Csehiben voltak birtokosok. Vidos Istvánnak 1647. már Kisfaludon volt birtoka. És ifjabb Vidos János 1693. szintén a vármegye esküdtje. Nemesi birtoklevelük 1697. átiratott Vidos Zsigmond és János részére.

A családból később sok buzgó patrónusa került ki egyházunknak. A családi fészekben Koltán megmaradt Vidos Jánostól, ki a r. kath. Tallián Juliannát vette feleségül, Mária Terézia 1754. erőszakkal vetette el gyermekeit, az apát perbe fogatta s legidősebb fiát a nagyszombati konviktusban neveltette. Így lett a családnak egy újabb r. kath. ága is. A reformáció korában lelkészeink is voltak Vidos nevűek. Így Vidos Lénárd, ki azonban a Samarjai előnevet használja. 1586-ban Semptén Salm Gyula gróf birtokán volt lelkész. A csepregi kollokvium jegyzőkönyvét 1591. már mint sárvári lelkész írta alá. Sárvárott volt lelkész és esperes 1596. és valószínűleg még 1599. is. Vidos József pedig 1625-30. terestyénfalvai lelkész volt.⁵²⁸

Mihályfa is mint Asszonyfa mellett egyik legkiválóbb kemenesalji község, bizonyára már 1550 előtt befogadta a reformációi, de lelkészeit csak a későbbi időkből ismerjük. 1630. *Szeredi* István volt a mihályfai lelkész, aki 1628. még Beleden szolgált. 1646-ban a dubovai születésű *Benedikti* Tamás volt a lelkésze, akit 1633. Nagyköcskre avattak fel és 1651. Ostffyasszonyfán lelkészkedett. 1656-ban *Soldos* Ferenc volt Mihályfa lelkésze, aki ellen rendetlen élete miatt a büki zsinaton vizsgálatot rendeltek el. 1657. szept. 16. kerületi kisgyűlés is volt Mihályfán Musay püspök, Zvonarics Sámuel főesperes és Mód Benedek alesperes jelenlétében. Musay jegyzéke szerint 1661-ben is anyagyülekezet volt. 1669-ben Dimiakovics Péter simonyi lelkész és alesperes járt itt Fekete püspök megbízásából. A mihályfaiak megígérték az évi illetményeket, a sömjéniek azonban megtagadták és fenyegetődöztek, ezért az alesperes megvonta tőlük az egyházi cselekvényeket. 1674-ben *Vince* Ferenc volt a mihályfai lelkész. A gyászos évtizedben is volt itt lelkész az 1680. évi vallomás szerint, de nem a parochiális házban lakott.

1695. okt. 9-én itt szervezkedett ujja a kemenesalji esperesség, Asbóth Jánost választván meg esperesnek, ki már okt. 31. egyházlátogatást tartott Mihályfán is. *Kemenessömjén* ekkor mint filia tartozott hozzá. A lelkésze *Szakonyi* Mátyás volt, akit még 1666-ban Sitkére avattak fel. A

⁵²⁷ Eht. Eml. 134. 147. 245. 251. 270. 275. 284. 287. 310. 371. 379. Egyet. lev. Ia 7, 180 és Ia 24, 32. Ker. jkv. 184. 287.

⁵²⁸ Vasm. mon. 576. Balogh Gy. Vasm. n. csal. 157. Eht. Eml. 45. 53. 129. Ker. jkv. I. 118. 138. II. 21. Adattár VI. 130-32.

tanítójuk pedig Bacho János. 1696. márc. 7-én a naggyá nőtt esperesség ismét Mihályfán a templomban tartá gyűlését, hol az esperes az egyházlátogatás eredményéről számolt be. 1706. jan. 27-re Bercsényi Miklós a szolgabírák által Mihályfára hívta össze a lelkészeket és tanítókat, hogy aláírásukkal II. Rákóczi Ferencnek fogadjanak hűséget. Ez alkalommal egyházi gyűlést is tartottak és Aács Mihály devecseri lelkészt választották meg esperesüknek.

1704-06. Lénárt Benedek alesperes volt a lelkészük és 1706-ban Fábri István a lelkész és Musay István a tanítójok. 1725-ben ismét itt volt az esperességi gyűlés, amelyen Csereli Mihályt választották meg esperesüknek. A mihályfai lelkész 1725-32-ig Farkas Mátyás volt, akit elűzetése után Nagyalásnyba hívtak meg. 1732-ben a templomfogalókat a mihályfaiak, kik a templomkerítésén belül foglaltak állást, dorongokkal, fegyverekkel és kaszákkal háromszor is visszakergették.⁵²⁹

Kemenessömjén. Mihályfa filiája volt. Régi földesura a Kamondy család volt. 1630-ban Dömölky Pálné Ostffy Zsuzsannának volt itt birtoka. Később a Berzsényi és Radó családok telepedtek ide. Csak mint Mihályfa filiája ismeretes. Musay sem mondja Sömjént anyagyülekezetnek. A jegyzőkönyvekben említett sömjéni lelkészek mind rábasömjéniek voltak. 1669-ben a sömjéniek „a Kemenes alatt egész falustól” kétszer is bepanaszolták lelkészüket (a mihályfait) Fekete püspök előtt. 1695-ben a papi földeket elvonták a lelkésztől. 1725-ben Büki Ferenc nevű külön lelkésze és 1732-ben Nyirő János nevű predikáló, de fel nem avatott tanítója volt. A kemenesalji gyülekezetek feldulásakor 1732. a sömjéni asszonyok is pemetekkel, lapátokkal és szénvonókkal lasnakolták meg a templomfogalókat.⁵³⁰

Simonyi. Tardy Ambrus családjának kihalta után 1541. Ostffy László kérte Simonyit Thurzó Elek kir. helytartótól. Későbbi földesurai a Jánossy, Hajas, Heteyi és Vidos családok voltak. 1627-ben mint Simonyi és a filiák, *Tokorcs* és a két *Mesteri* földesurai irták alá nevüket: Jánossy Miklós szolgabíró, Békássy Imre, ki a mesterieket képviselte, Deömeölky Pál, Tylay György, Gérczey Pál, Forentos Miklós vármegyei esküdtek, Burián Tamás viceszolgabíró, Keöchky György, Balla József, Tedey Pál, Szabó Bálint, Hajas Pál, István és Péter nemesek, Virágh István simonyi, Fejér Imre mesteri és Kontor Imre tokorcsi bíró. A négy községnek 1627. ugyanis nagy peres ügye volt, amelynek elintézése végett hívta össze Kis Bertalan püspök okt. 15-re Mesteribe kerületi kisgyűlésre a fenti nemes urakat és Ságody Gergely hegyfalui esperest és Eöri Péter répceszentgyörgyi lelkészt. A fenti négy község régebben ugyanis az intai templomhoz és parochiához tartozott. „Parochia Intaiensis, olim sic dicta, Inta nevű templomhoz való filiálisok”. (Inta ma talán elpusztult falu vagy pusztá. Nem azonos-e Felsőmesteri határában Zenta pusztával, melyen régi kastély van?) Ezek 1626. a sárvári rektort, *Zdáni* Mihályt avattatták fel (a csepregi alsótemplomban) lelkészüknek, aki ekkor nem is Simonyit, hanem Mesterit mondta be állomáshelyének. Ennek számára akartak most új paplakot építeni és a predikálás rendjét is meg kellett állapítani. Hosszabb tanácskozás után, melyben a simonyiakat és tokorcsiakat Jánossy Miklós, a mesterieket pedig Békássy Imre képviselte, (tehát a Békássyak is evangélikusok voltak), úgy állapodtak meg, hogy a paplak Simonyiban épüljön s a lelkész először reggel Simonyiban predikáljon, azután Mesteriben, a délutáni órákban pedig Tokorcson. Így lett *Mesteri* és *Tokorcs* Simonyi filiája, míg előbb Simonyi is mint „principalis filia” tartozott az intai egyházhoz. Ugyanekkor Zdani lelkész fizetését is, akinek esztendeje advent első vasárnapjával kezdődött, jegyzőkönyvbe vették.

⁵²⁹ Eht. Eml. 133. 147. 243. 245. 249. 265. 267. 269-272. 274. 283. 284. 292. 294. 371. Ker. jkv. 20. 454. Egyet. lev. Ia 7, 114.

⁵³⁰ Eht. Eml. 245. 249. 283. 284. 371. Hrabovszky, Scrin. antiqu. XIII. Egyet. lev. Ia 7, 122. 124.

Ezt a díjlevelet, mely Kemenesaljáról egyetlen és legkorábbi, szószerint is közlöm: I. Minden helytartó ember vasvári félkőből buzát ad és készpénzt 15 denárt. Szántanak 3 holdat *simonyiak*, bevetik, megaratják és behordják. Rétjét megkaszálják, behordják. Minden marhas ember egy-egy szekér fát ad. Ifjak eskettetésétől jár d. 25, egy meszely bor, egy pecsenye és egy czipó kenyér. Két özvegy esküdtetésétől egy egész abrosz, avagy den. 80. Fél özvegytől fél annyi. Kereszteléstől egy kappan és egy kenyér. Komapénz egy-egy pénz, beavatástól d. 4 és egy kenyér. Temetéstől, ha predikál d. 25, hacsak énekel d. 12 és egy pecsenye, egy kenyér és egy meszely bor. Háznál való gyóntatástól d. 4 és egy kenyér. Közöséges gyóntatástúl, kinek-kinek az ő conscienciája mit akar adni. II. Zsellérek, akik nem szántnak és másnál laknak, adnak d. 15; kaszálásban, aratásban ezek is tartoznak segíteni. Özvegyasszonyok, kik rokká-jokkal keresik életeket, adnak d. 7, avagy egy napi munkát. III. Mesteri uraim is, mivelhogy egyenlők az szolgálat elvételben in omnibus punctis azon szerént tartoznak mind korezt adni, szántani, aratni, takarni, kaszálni, fát hordani, mint a simonyi uraimék és a personalis accidentiákat is azon megirt állapottal praestálni. IV. *Tokorcsi* filialisban is minden házi ember vasvári félkőből buzát és d. 15 ad és egy-egy szekér fát; két holdat szántani, bevetni, megaratni, behordani; reájok jutó rétet is megkaszálni, felgyűjteni és behordani; azonkívül minden accidentiákat az szerént, mint a simonyiak és mesteriek, fizetni. V. Tavaszinak Simonyi és Mesteri két-két holdat, tokorcsiak egy holdat tartoznak megszántani és bevetni, de a Minister maga megaratni és behordani.

Zdáni lelkésznek így elég szép jövődelme volt. 1630-ban mégis már Rábaszentmihályon és 1633. Ostffyasszonyfán, 1635. Ujkéren találjuk. 1646-ban *Soldos* Ferenc volt Simonyiban a lelkész, akit 1635. avattak fel a veszprémmegyei Külsővathra s ez még 1651. is itt volt. Simonyi igen szerencsétlen volt a következő lelkészeivel, 1652-ben *Galli* György jött ide Csényéről, aki feleségét, Eöri Erzsébetet, a szili alesperes leányát elűzte magától (hűtlenség gyanuja miatt) s egy Anna nevű leánnyal kötött újabb házasságot. A kerület őt emiatt 1653. a püspök és Godar Péter ügyvéd vádjára örök időkre megfosztotta lelkészi hivatalától és Vöröskői György dabronyi lelkészt is, ki őket összeeskette, súlyosan megbüntette.

Ilyen erkölcstelen életű volt egy másik lelkészük, *Losi* András is. Ez előbb református volt s csak 1651. tért át hozzánk. Eleitől fogva gyanus szemmel nézték s előre is megintették, hogy evang. lelkészhez méltó legyen a tanítása és élete. Ily reménységben helyezték ki Ugodra. De panasz volt ellene. Szeli György pápai ref. lelkész már 1652. gyalázta őt Magasy István ugodi hadnagyhoz irt levelében. Ugodról Simonyiba helyezték át s a sok panasz itt is megújult. Ezeket Joos György vázsonyi lelkész, mint kemenesalji alesperes vette jegyzőkönyvbe, aki 1657. Musay püspök megbízásából látogatta az itteni gyülekezeteket, Losi lelkész kívánságára Zvonarics Sámuel főesperest is kiküldték Simonyiba, ki a vádakát szintén igazaknak találta. Losi András 1659. mentegető levelet irt a püspökhöz, melyben az ugodi vádakát is rágalomnak mondja. De mind hiába, az 1659. évi büki gyűlés mint volt kálvinistát, akit különben is csak feltételesen fogadtak be, örökre kizárta egyházunkból.

1668-74-ig *Dimiakovics* Péter volt lelkész és alesperes Simonyiban, akit 1650. Széplakra avattak fel. Nikolaides Márton magasi lelkésszel együtt ők voltak az elsők, kik 1674. a pozsonyi törvényszék előtt a hivatalukról lemondó reverzálist aláírtak. A gyászos évtizedben 1680. itt is volt lelkész. Az 1695. évi egyházlátogatás szerint *Mesteri* és *Tokorcs* volt Simonyinak a filiája, *Bognár* Miklós a lelkésze és Bajnok Mihály a tanítója. A mesteriek ekkor megtagadták a gabona járandóságot. 1696-ban Sziládi Györgyöt hívták meg lelkészüknek, ki Ostffyasszonyfán volt tanító. 1706-ban Csurgó György volt a lelkészük és Bánovszky István a tanítójuk. 1706. febr. 7-én esperességi gyűlés volt Simonyiban, hol Aács Mihály esperes lelkes beszédet mondott a II. Rákóczy Ferencnek való meghódolásról és Telekesi Török István szenátor felhívására 20 tanítót mutatott be, mint a lelkészi hivatalra felavatandó

kandidátusokat. Csurgó lelkésznek Kővágóórsra kellett volna mennie, de később mégis Bobán és Hőgyészben találjuk. A helyére Simonyiba *Aáchs* Mihály esperes jött ezután és pedig „a szent congregatio által ide rendelve”. Aáchs és fia már Csurgó idejében predikáltak itt nemes és vitélő Tulok András temetésén. De Aáchs alig tovább egy évnél lelkészkedett csak Simonyiban, Nemescsoba költöztén át, ott már 1708. meghalt. 1725-ben Záborszky János volt Simonyi lelkésze (ki 1706-ban Kenyériben volt tanító). Ekkor Tokorcsot már elvették tőle s csak Alsó- és Felső-Mesteri volt a filiája. Simonyiból is 1732. üzték el Bognár György nevű lelkészét, ki azután Nagyszőlősben kapott új állomáshelyet. Simonyiban és Sitkén 1731-37-ig Mátéffy Lőrinc erdélyi unitáriusból lett plebánus térített nagy buzgalommal, ki 1716-ban Röjtökön majd Ládonyban, Geresden, Patyon, később pedig Devecserben, Hetyén, Káldon és Kissomlyón működött mint térítő plebánus.⁵³¹

Tokorcs. Földesurai a Marisch, Batthyány és Nedeczky családok voltak. Mesterivel együtt, mint fentebb láttuk, Simonyi filiája volt. Az anyagyülekezethez való viszonyát, az évi járulékokkal és szolgálmányokkal együtt fentebb ismertettük. 1681 után is Simonyi filiája maradt. 1706. Laki Ádám, 1707. Dolgos István volt a tanítója. 1725-ben már mint a plebánus által elfoglalt filia említetik. (Eht. Eml. 245. 248. 271. 371.)

Mesteri. (Alsó és Felső.) Földesurai a Mesteryek, a Békássyak és Batthyányak voltak. A fentebbi 1627. évi egyezkedésben Mesterit Békássy Imre mint földesúr képviselte. 1628-ban Zdanensis Mihály mint Mesteri lelkésze említetik, de mint fentebb láttuk, ez a régi intai parochia lelkésze volt s mint ilyen közös papja Simonyinak és Tokorcsnak is. 1628-ban valószínűleg Mesteriben volt a lakása. Dömölki György vallomása szerint 1680. itt is volt evang. lelkész, de a tisztét csak titokban gyakorolta. Mesteri 1681. után is Simonyi filiája volt, mint ilyen 1695. megtagadta a gabonajárulékot. 1706-ban Szekó János volt a tanítója. 1725. is mint Simonyi filiája említetik. A vallásgyakorlat itt is 1732. szűnt meg.⁵³²

Nagysitke. Régi kastéllyal. Temploma 1636. tehát bizonyára a protestáns világban épült. Nagy- és Kissitke között a török világból maradt oszlop áll, mely ma határjelzőül szolgál. Régi földesura az evang. Sitkey család volt. Ennek kiváló tagja, ki egyházi jegyzőkönyveinkben is szerepel, Sitkey György. Már a XVI. század végén Vas megye követe, Sitkey Gergely pedig alispán volt. A család már a XVII. század végén kihalt. Lelkésze is volt már Sitkének 1600 előtt. Az éleseszü, a jogászai fogásokban is jártas *Lindvai* György, aki azonban erkölcsi életében nem volt kifogástalan.

Az említett nemes és nemzetes Sitkey György az egész sitkei lakosság nevében Hőke János (prókátor vagy tisztartó) által panaszolta őt be paráznaság miatt. A régi cölíbatús vétkei nálunk is éreztették hatásukat. Lindvai állítólag hivatalát és feleségét elhagyva más feleségével akart megszökni. De Sitkey, a földesúr (juris justitiaeque Christianae studiosus) Pap János nevű jobbágyát fej- és jószágvesztés terhe alatt bizta meg, hogy vigyázzon rájuk. És Sitkey szolgálói a szökevényeket utól is érték, a nőt Ikervár mellett Lindvai szekeren letartóztatták és visszavezették, bűntársát pedig, aki elfutott, később Sótorny faluban Nádasdy Ferenc szolgálói fogták el és Sárvárrott börtönbe vetették. 1600-ban állott birái, Magyar István és a többi esperes előtt. A jegyző Cziczak János lelkész volt. Lindvai tagadta, hogy Sitkeynek joga volna őt bevádolni, mert hiszen nem szenvedett tőle sérelmet. De Hőke megfelelt: a volt lelkész Sitkey, mint főpatrónus birtokán ingatta és botránoztatta meg a gyülekezetet. Arra a vádra,

⁵³¹ Ker. jkv. I. 131. II. 360. 403. 427. 458. 485. Egyet. lev. Ia 7, 72. 86. Eht. Eml. 75. 132. 147. 204. 205. 245. 248. 268. 270-72. 275. 276. 282. 284. 294. 371. Hahnekamp, Magyar Konvertiták 143.

⁵³² Eht. Eml. 69. 129. 245. 248. 270. 371. Adattár III. 15.

hogy szerelmi viszonyát a nőhöz irt levele is elárulja, Lindvai azt felelte, hogy csak a szándék (inintio) volt meg, de nem a bűntény. (Quia sine effectu, nihil ad rem). Az ítélet az volt, hogy lelkészi hivatalát örökre elveszti, de az egyház közbenjár Nádasdynál, hogy ne végeztesse ki, hanem bocsássa szabadon, hogy bűneit megbánva megjavulhasson.

Lindvainak nagy esze és sok pártfogója lehetett, mert, amit az egyház enyhébb esetekben sem szokott megtenni, neki megkegyelmezett. A csepregi zsinaton 1601. febr. 21. történt ez ilyen megokolással: „Mivel hogy sokan kívánják az ő ministeriomát még olyak is, kik fő tudós emberek és igen is törekeshnek érette s az Magistratus is nem vádolja, sem bünteti: ítéljük, hogy Isten nélkül nincsen ez az ő vocációja. Azért az Ecclesia helyen hagyván az előbbeni törvénynek vigorát, nem törvény szerint, hanem per indulgentiam beveszi és az ministeriumot neki megengedi, de ez okkal, hogy Istenét emez helyeken, Sárvárrott, Sitkén, Pattyban megkövesse és az ott való Ecclesiákat. Ez kívül kötést tegyen, hogy sem pápistává, sem sacramentáriussá nem leszen, (ennek mindig nagy súlya volt), sem efféle vétekben élni nem akar, ha pedig ez ellen cselekednék valaha, az előbbeni törvény szerint minden ok vetetlen büntetessék, erről levelet adjon, habitussát, öltözetét ez rendhez illendőképpen szabja.”

Lindvai, ha megkegyelmeztek is neki, Sitkére vissza nem térhetett. Utódai közül Csősz Jánost ismerjük, akit 1629. ide avattak fel s mint sitkei lelkész volt jelen 1630. a csepregi, 1646. a büki és 1651. a szakonyi zsinaton. 1666-ban pedig Szakonyi Mátyást avatták fel Sitkére, akit 1674-ben is innen idéztek meg Pozsonyba s aki 1695. Mihályfán lelkészkedett. A gyászos évtizedben is volt itt lelkész, aki Csernatony Miklós győri kanonok engedelmeiből a parochiában lakott s csak 1680. költözködött ki onnan. 1681 után Sitke is feléledt, de 1695-ben csak Cseh György nevű tanítója volt. 1696-ban Gauder Jánost hívták meg lelkésznek, aki előbb devecseri tanító volt, 1706. pedig szentgróti lelkész. A sitkei tanító 1706. Blasius András volt, akit már 1697. Terestyénfára hívtak meg lelkésznek, de csak később avattak fel. 1725-ben már ez is mint a plebánus által elfoglalt említettik. Kis-Sitke volt a filiája. 1731-37-ig itt is a fentebbi Mátéffy Lőrinc plebánus volt a térítő.⁵³³

Gércze. Adataink csak később vannak róla s hol a káldi, hol pedig a miskei gyülekezettel találjuk egyesülve. 1642-ben péntekfalvi Pallér Annának házassági pere volt elszökött férjével, gérczei Nagy Mihállyal s a nő kívánságára el is választották őket. Kelemenecz Tamást 1654. gérczei és káldi lelkésznek avatták fel. Musay püspök 1661-ben nem említi az anyagyülekezetek között, míg Káldot és Miskét igen. A gyászos évtizedben az 1680. évi tanuvallomás szerint volt evang. lelkész Gércén is. 1695-ben Asbóth János esperes külön gyülekezetnek mondja, de 1696-ban mégis Miskével közösen akarnak lelkészt hívni s azon vitatkoznak, hogy melyik faluban legyen a lelkész lakása. 1696-ban Horváth György volt a tanítója s 1725. Horváth Ferenc a lelkésze. Ezt is 1732. foglalták el s lelkészük Horváth Ferenc, aki ekkor Miskén lakott, Nemescsóra költözött, hol saját házában halt meg. A szintén elűzött gérczei tanító ekkor Lacsni Famelici Márton volt.⁵³⁴

Miske. A régi tekintélyes Miskei család ősi fészke. Földesurai az Erdődyek voltak. 1612-ben Bakony Márton volt a lelkésze. 1632-ben pedig Győrvári Ferenc. Ez évben jún. 16. kerületi kisgyűlés is volt Miskén. (A régi jegyzőkönyvekben: Michke.) Itt ítélték a lelkésznek Bech Kelemen hallgatójával való perében, akik kölcsönösen szidalmazták egymást s ezért bocsánatkérésre ítélték mindkettőt. A perben szó van Ketszer János, Baka Péter és Micski Ferenc

⁵³³ Eht. Eml. 55. 96. 133. 147. 244. 248. 249. 268. 270. 275. 371. Vasm. mon 71. 572. Adattár III. 16. Ker. jkv. I. 1. 29. II. 22. 359.

⁵³⁴ Eht. Eml. 89. 245. 260. 284. 371. Hrabovszky, Scrin. Antiqu. XIII. Ker. jkv. 208. 416.

miskei nemesekről, valamint a Miskén 1605. tartott egyházlátogatásról. 1635-ben Baranyai Máté volt a miskei lelkész, aki Faradról jött ide és itt esperesnek is megválasztották. Öregségében a farádiak két hold földet adtak neki. 1646-ban a büki zsinaton a miskei lelkész mint távollevő említették. 1648-ban *Rusti* Jakab volt a miskei lelkész, kit 1647. a györmegyei Gyömörére avattak fel és 1648. Miskén a gercei Eperjesi István leányát eskette össze Balog Istvánnal. A nagy üldözés után 1680. Miskén is volt lelkész és tanító. 1696-ban a gerceiekkel közösen akar lelkészt választani, de azon vitatkoznak, hogy melyik faluban lakják. A tanítója ekkor Baglyos Gergely volt. Az 1706. évben két tanítója is említették, Gazdag Ferenc és Horvát György. Az utóbbi bizonyára Gércén tanított most is. 1725-ben Bajnok Mihály volt a lelkésze, 1732-ben pedig Petánczi Mihály, akit elűzetése után Surdra Somogy megyébe hívtak meg.⁵³⁵

Káld. A Káldyak ősi fészke és donációs birtoka. Az ősi kastély elpusztult. Temploma 1635. tehát protestáns világban épült. Itt született Armpruszter Mihály is, az 1741. évi insurrectio egyik hős kapitánya. Káldot V. István 1259. adományozta a Káldy családnak, mely a Herény nemzetségből származik. A mohácsi vész után is az 1548. évi összeírás szerint tekintélyes birtokos család volt a Káldyaké. Nemcsak Vas, hanem Sopron megyében is voltak Káldyak. Felsőkáldi Káldy Demeter már 1569 előtt több évvel Sopronban lakott és pedig rokonának és barátnőjének, Ladislavith Katalinnak, Vadosfalvi Dávid szenátor özvegyének a kértére. Káldy Demeter háztulajdonos és csapatvezető volt a belvárosban és reverzáissal kötelezte magát a városi terhek hordozására. Valószínűleg egy személy volt azzal a Káldy Demeterrel, aki 1631-ben mint 85 éves öreg nemes tesz vallomást Ajkai Péterrel együtt a szemerei (Sopron m.) evang. gyülekezet érdekében. Demeter fivére, Káldy Péter már nem akarta a soproni reverzálist aláírni, mert ez nemesi szabadságával ellenkezik. A bor behozatala miatt is sok baja volt Sopron városával. 1582-ben Fejérvölgyi István veszprémi püspök ajánlja őt, mint a „reverendus locumtenens” szolgáját Sopron városának, ahol házat akar venni, mert fivére, akivel eddig együtt lakott, most megnősült. A város 1595. megtiltotta neki, hogy a bormérő cégért kitűzze. Káldy János (valószínűleg soproni) 1643. prókátora volt hegykői Horvát Pálnak, akit jegyese, szentmiklósi Szijártó Anna perbe idézett. Locsmádon Káldy György volt Wittnyédy István jó barátja. 1663-ban Káldy házában találkozott Zrinyi Miklóssal. 1664-ben pedig Káldynak, mint Zrinyi vitéz katonájának ír, hogy urokra jól vigyázzanak. A Káldy családnak Sopronban a Szent György utcában háza is volt, a káptalan melletti kétemeletes kis ház, melyen ma is olvasható az 1644. évszám. Később Erdődy György gróf özvegye, Batthyány Erzsébet szerezte meg s 1674. a dominikánusoknak ajándékozta.⁵³⁶

Vasmegyében kiválóbb tagjai voltak a családnak Káldy Ambrus, 1630. alispán és országgyűlési követ, Káldy Ferenc 1635-47 és Káldy Péter 1649-56. szintén országgyűlési követek. Ez utóbbi az 1680. évi kihallgatáson is mint 68 éves öreg nemes úr szerepel, ki a vati kastélyban lakik s azt vallja, hogy Kemenesalján és Rábaközben majd minden helyen van predikátor. (Adattár III. 2. 16. Vasm. mon. 566.) Evang. egyházunknak buzgó tagjai voltak a legújabb időkig.

Káld első ismeretes lelkésze *Kelemen* Mátyás 1614-ben, aki 1628. lócsi és 1633-40. vámos-családi lelkész volt. 1632-ben *Kopcsáni* János volt a káldi lelkész, akit Skriba János ládonyi lelkész a csepregi zsinaton bepanaszolt. 1654-ben *Kelemenecz* Tamás mint Gérce és Káld közös lelkésze avattatott fel a szakonyi zsinaton. Feltűnő, hogy Musay püspök 1661. Gérce

⁵³⁵ Eht. Eml. 62. 134. 147. 245. 260. 270. 271. 284. 294. 371. Ehker. jkv. 51. 419. Adattár VI. 169

⁵³⁶ Vasm. mon. 49. 546. 552. 566. Sopron v. lev. társ. XXXVI. et LL 12 és 15 sz. Sopron. mon. I. 84. 92. 104. Wittnyédy lev. II. 220. Adattár VI. 75. Ker. jkv. 224.

mellett nem említi Káldot mint külön anyagyülekezetet. Még 1666. is *Fördös* István avattatott fel káldi lelkésznek. 1674-ben pedig *Kovács* Mihály volt a lelkésze.

Az 1695. évi jegyzék szerint Káld ismét külön gyülekezet, de az 1696. évi egyházlátogatáskor lelkésze nincs. Tanítójának Szeko Jánosnak pedig igen sok a panasza. Bizonyos Nagy Pál, midőn a tanító egy lakodalomban régi szokás szerint valakinek kértére énekelni akart, e szavakra fakadt: „Adta teremtetted, nem jöttem én ide éneket hallgatni, hanem sipszót.” Később is csak tanítót tartott (erat locus rectoris). 1706-ban Niznyai János volt a tanítója. 1725-ben már mint a plebánus által elfoglalt gyülekezet említetik. Később a fentebbi Mátéffy plebánus térített itt is.⁵³⁷

Kissomlyó. Régi földesurai az Erdődyek és Somogyiak voltak. 1612-ben *Jaurinus Győri* János, 1630. pedig *Rumi* István volt a lelkésze. Az utóbbit még 1614. avatták fel. A büki zsinaton 1646. mint távollevőről van szó a kissomlyói lelkészről. 1665-ben *Egri* Mártont avatták fel ide s a nagy üldöztetés után ismét visszafogadták. Fekete püspök idejében 1669. után tiltakoztak egyik filiájuk (Borgáta vagy Hetye) elszakadása ellen, mivel az maga nem bir papot tartani. 1674-ben *Magyari* Mihály volt a kissomlyói lelkész és 1680-ban is titokban ott volt még. Pacher Donát, a dömölki apátság történetírója mondja, hogy Magyar Mihály kissomlyói lelkész a pincében rejtőzött el, tíz évig élt ott s Kozári István gondoskodott róla.

1695-ben mint Borgátával egyesült gyülekezet említetik. Lelkésze most ismét *Egri* Márton, ki azonban öregkori bágyadság miatt alkalmatlan már az egyházi beszédre s a borítal is erőt vett rajta. Tanítójuk ekkor Hoycsi János volt, ki Borgátán lakott. 1706-ban Fűztői Benedek volt a kissomlyói tanító, aki 1698. Dömölkön tanított. 1725-ben Csurgó György a lelkészük, 1732-ben pedig Horváth Mihály, aki elüzetése után Szentmártonban házat épített, később pedig Lovászpatonán kapott lelkészi állást.⁵³⁸

Borgáta. Az előbbi filiája, majd társgyülekezete. 1695. Hoycsi János volt a tanítója, 1706. pedig Sartorius Gergely. 1725-ben már mint a plebánus által elfoglalt gyülekezet említetik.

Egyházashetye. Berzsényi Dániel szülőhelye. Régi földesurai a XV. században az Egerváryak voltak, s a Hetyei családnak is ősi fészke. Régi kath. templomában egy érdekes művű ezüst huszita kelyhet őriznek. A Berzsényi család 1559. május 19. Miksától, mint I. Ferdinánd helytartójától kapott adománylevelet a veszprémmegyei Egyházas-Nagy-Börzsönyre és az egerszegi és csáfordi javakra. Vas megyébe Hetyére, Nemesmagasiba és Kemenessömjénbe, utóbb pedig Somogy megyébe is átköltöztek. Egyházi jegyzőkönyveink szerint 1695. Berzsényi Benedek már Magasiban, Berzsényi János nemes pedig Hetyén lakott. Vas megye monográfiája szerint Hetyének a XVII. században virágzó evang. gyülekezete volt, de forrásaink csak későn szólanak róla. 1680-ban a sennyei lelkész volt Hetyén, aki itt egyházi cselekvényeket is végzett. 1695-ben külön gyülekezet, de lelkésze nincs. Tanítója Hegedüs János. Az egyházlátogatáson jelen voltak Hetyei Zsigmond, Tomsics János, Berzsényi János (Johannes Borson) nemesek. 1706-ban Gazdag István a tanítója. 1725-ben már mint a plebánus által elfoglalt gyülekezet említetik. (Eht. Eml. 244. 245. 261. 270. 371.)

⁵³⁷ Eht. Eml. 63. 89. 96. 245. 263. 271. 371. Adattár VI. 100. 150. Ker. jkv. 44. 416.

⁵³⁸ Eht. Eml. 62. 95. 134. 147. 245. 262. 270. 284. 295. 371. Pacher D. 85. I. Spat. Füz. 1863. 553. Egyet. lev. Ia 7, 217.

Duka. Dukai Takách Judit szülőhelye. Földesurai a Takách, Széli és Vidos családok voltak. A türelmi rendelet után Dukai Takách Ferenc volt Vasvármegye első protestáns tiszttviselője. Duka jelenleg Kissomlyó filiája. Régi egyházi forrásaink, sajnos, nem szólnak róla. (Vasm. mon. 31.)

Hosszúperesztég. Határában egy kolostor alapfalai láthatók, mely a mohácsi vész alatt pusztult el. A XVI. században már evang. gyülekezete volt. R. kath. temploma 1690. épült. 1598-ban Miskolczi Gergely, 1614. pedig Zalai Márton volt Hosszúperesztég lelkésze. Az utóbbit a hívei bevádolták a csepregi zsinaton hivatalának, különösen pedig a beteggyóntatásnak elhanyagolása miatt. 1615-ben már Zólyomi Pált, 1630. pedig Bejczy Györgyöt találjuk itt a lelkészi hivatalban, ki később Alsóságon volt alesperes. A büki zsinaton 1646-ban Szerdahelyi Mátyás képviselte Peresztéget, akit 1622. avattak fel. De erről nem tudjuk, vajon nem a sopronmegyei Peresztegen lelkészkedett-e. 1651-ben Sárvári Horváth Pál volt H. Peresztég lelkésze, akit 1646. a veszprémmegyei Varsányba avattak fel. 1653-ban pedig a rendetlen életű Dobronay Gábor lelkész volt itt, ki Nagyölbőről a püspök tilalma ellenére Horváth Benedek főesperes megtévesztésével jött ide. Musay püspök nem akarta Peresztegen megtérni, de a kerületi jegyzőkönyvbe sajátkezűleg beírt reverzáissal javulást és engedelmességet ígért s így még 1657. is Peresztegen volt. Musay Gergely 1661-ben az anyagyülekezetek közé sorolja ezt is s 1666. Nigrini Györgyöt avatták fel Peresztégre. 1674-ben pedig Paulini János volt a peresztégi lelkész.

1681. után újra feléledt s Hosszúfalu és Sz. Ódorfa (mely ma pusztá) volt a filiája. Papjuk nem volt, csupán Fábri Mihály nevű licenciátusuk, ki ellen az volt a panasz, hogy a predikálás elhanyagolásával a barmokat őrzi. 1706-ban Galambos István volt a lelkészük, ez azonban r. kath. nőt vevén feleségül egy Rajki nevű tanítójával együtt áttért a római egyházba és gyülekezetét is 1717. körül átcsabította magával. 1725-ben már mint a plebánus által elfoglalt gyülekezet említetik.⁵³⁹

Hosszúfalu. Hajagosy Gáspár által épített vára volt, melynek alapjából is ma már csak kevés látható. Földesurai az Erdődyek voltak. 1695-ben Peresztég filiája volt Sz. Ódorfa faluval együtt. Az egyházlátogatás idején mindkettőben oly tanítókat találtak, kik alkalmatlanok voltak hivatalukra. (Eht. Eml. 263.)

Bögöte. Földesurai az Erdődyek. Lakói német telepések voltak, kik teljesen megmagyarosodtak. 1706. Fodor Pál volt a tanítója. De lehet, hogy Fodor a Pecöl melletti Bögötön tanított. (Eht. Eml. 271. 370.)

Jánosháza. Vas megye monográfiája szerint Varsányi Ormuzd János 1396. építtette az ősi várát s tőle vette nevét is. Erdődi Bakócz Tamás biboros állítólag ezt is az Erdődyekre hagyta örökségül. Határában a szentpéteri dűlőben a pálosoknak zárdája volt, melynek ma csak az alapfalai vannak meg. A mohácsi vész után az egész mezőváros elpusztult, de újra felépült. 1707-ben is a kurucokat üldöző császáriak felégették. Ifjabb Nádasdy Tamást Zvonarics Imre és Nagy Benedek „Pázmány Pironsági” című művüknek ajánló levelében 1615-ben Ugod, Somlyó, Pecsényéd s egyszersmind Jánosháza urának is mondják. Telekesi Török János pedig Enyingi Török István († 1618) özvegyét Gersei Petheő Margitot nőül vevén, vele Jánosházát is hozományúl kapta. Ily buzgó patrónusok oltalma alatt bizonyára korán alakult itt is evang. gyülekezet. De lelkészei közül csak keveset ismerünk. 1651-ben Angyal György volt Jánosháza lelkésze, kivel a szakonyi zsinaton találkozunk. 1652-ben a Trencsénmegyéből való

⁵³⁹ Eht. Eml. 57. 64. 68. 97. 132. 147. 245. 263. 270. 294. 371. Ker. jkv. I. 100. II. 21. 359. 385. 395. 459.

Egyházfalvi Mihályt avatták fel Jánosházára lelkésznek, ki még 1656. is itt volt, de élete nem volt papi tiszthez méltó s ezért a büki zsinaton vizsgálatot rendeltek el ellene. Musay Gergely 1661-ben a kemenesalji anyagyülekezetek közé sorolja. És Rátky Menyhértne Telekesi Török Anna 1670 körül Acsádról írt levelében Fekete István püspöktől egy jó predikátort kér Jánosházára, mert az ott levőt, ki „a korcsma fölött predikál s e miatt a pápisták korcsma hitűeknek gunyolják őket” nem tűrheti. Rakicsányi Istvánt kívánta volna Jánosházára, akit 1652. Répceszentgyörgyre avattak fel s akit a buzgó nő ebédre és vacsorára a maga asztalához is fogadott volna. 1674-ben *Miskolczi* Mihály volt a Jánosházai lelkész s még 1680. is volt papjuk, aki titkon egyházi cselekvényeket végzett.

1681 után újra feléledt a gyülekezet s 1695-ben Jánosháza és *Pálfalva* közös néven említettik. Lelkészüket ekkor Rissányi György volt, akit még 1657. Nagygeresden avattak fel és 1696. Mihályfán az esperességi gyűlésen ő mondta az egyházi beszédet. 1706-ban Bokányi Józsiás volt a tanítója, aki 1725. Hőgyészben lelkészkedett. 1725-ben *Pálfa* filiával együtt már mint a plebánus által elfoglalt gyülekezet említették.⁵⁴⁰

Boba. (Egyházi jegyzőkönyveinkben: Baba.) A régi Babay család származási helye, mely már 1418. Zsigmond királytól kapta nemesi levelét. Ennek törzséből származtak a szintén bobai Györffy, Loránthffy és Porkoláb családok is. Az Ajkayak nemzedékrendjén is van egy Babay s a Berzsényiek családfáján is egy bobai Loránthffy leány. Első lelkésze 1608-ban *Maróthy* Menyhért volt. *Belusi* Pál (Belusinus) nevű lelkészét Kis Bertalan püspök Sopronlővön 1631. okt. 22. Dobronai Gábor ölbői lelkésszel együtt avatta fel. Belusi Pál 1646. Kiszgömbön volt lelkész. Jánosházának ugyanekkor 1646. *Albini Fejér* Márton volt a lelkésze, akit 1634. Kenyéríbe avattak fel s még 1651-ben is itt Bobán találjuk. Musay püspök 1661. évi jegyzékében *Kocs-Boba* egyesült gyülekezetet említ és már 1658-ban *Pápai* Istvánt Kocsra (Vasm.) avatta fel. Bobát a jegyzőkönyv itt nem említi. *Kocs* tehát legalább is egyenlőrangú volt Bobával. Kocson a parragi dűlőben (a Parraghyak elpusztult faluja helyén) egy kis harangot találtak szántás közben, melyen állítólag az 1606. évszám volt látható. A gyászos évtizedben itt is volt lelkész az 1680. évi tanúvallomás szerint.

1681 után Boba újra feléledt, lelkészüket 1694. halt meg, de igen kérnek másikat. 1695-ben *Kocs* a filiája. Tanítójuk ekkor Dénes István. 1696-ra Solnai Sámuelét hívták meg lelkészüknél, akit Asbóth János esperes 1695. Bártfára Zabler Jakab püspökhöz küldött felavatás végett s aki 1711-ben Felpécen volt lelkész. 1706-ban Csurgó György volt a lelkészüket, ki Simonyiból jött ide. 1725-től 1732-ig Hörcsöki Miklós volt a bobai lelkész, ki elüzetése után Kocson az elhagyott kuriáján házat építvén, néhány évig itt élt és 1742. itt halt meg.⁵⁴¹

Varsány. Elpusztult vasmegyei község. De a XVII. században még fennállott Jánosháza és Kissomlyó közelében. Musay püspök 1661. még mint anyaegyházat említi a kemenesaljiak között. A régi Varsányi család származási helye. 1637-ben Telekesi Török János és Lippay Gáspár volt a földesura, akiknek Alsóságon is voltak birtokaik. A falu a török dúlásnak esett áldozatul.

Lelkészeit alig lehet a veszprémmegyei Varsány lelki vezéreitől megkülönböztetni. Forrásaink igen szűkszavúak. Varsányi lelkészek voltak: a szőrösöki Frank Balázs 1596., Szentmihályfalvai Miklós 1607., Csepregi Pál 1610., Meskó Pál 1614., Nórapi István 1616., ismét Meskó

⁵⁴⁰ Vasm. mon. 47. Payr, Telekesi Török I. 5. Payr, Sz. Fekete I. 43. Eht. Eml. 87. 147. 245. 257. 271. 371. Ker. jkv. 360. 454.

⁵⁴¹ Eht. Eml. 60. 74. 132. 147. 245. 257. 268. 282. 284. 295. 314. 371. Ker. jkv. 35. 360. 466. Porkoláb I. Harangszó, 1920. 169. 1922. 307.

Pál 1630., Sárvári Pál 1646., Ferrari Sámuel 1651., Sédeni István 1656., Bognár Miklós 1667. Ezek közül *Mesko* Pál, ki felavatásakor a vathi és kálldi lelkészek után és 1630. a csepregi zsinaton is Sennye és Szenttamás lelkészei mellett említették, itt a vasmegyei Varsányban lehetett lelkész. Sárvári Pál határozottan veszprémmegyei. *Ferrari* Sámuel ellenben, kinek neve a csepregi zsinaton vasmegyei lelkészek közé van jegyezve, idevaló lehetett. Sédenit a felavatási jegyzőkönyv szerint Veszprém megyébe hívták meg. A falú s vele a gyülekezet bizonyára 1683. pusztult el.⁵⁴²

Köcsk. (Kis és Nagy.) A Köcsky család ősi fészke, mely már a XIII. században virágzott. A Káldy és Gersei Petheő családdal voltak rokonságban. Köcsky Ádám 1595. élt, Tamás pedig 1598-1601. volt Vas megye szolgabírája. Az ikervári egyházlátogatáskor 1634. Köcsky Gábor főporkoláb nevével találkozunk a sárvári polgármester Lőrinc deák, Szeli Gáspár számtartó és Thuri Benedek viceudvarbíró társaságában. Kisköcskön később az Ajkayak voltak birtokosok. Nagyköcsknek már a XVI. században volt evang. gyülekezete. 1596-ban *Hegedüs* Pál volt a köcski lelkész, ki mint „licentiatu minister Verbi Dei in pago Keöczk” írta alá szimbolikus könyveinket. 1602-ben az a panasz volt ellene, hogy patrónusa, Megyery Pál protonotárius (ítélőmester) és megyei főjegyző kegyében elbizakodva, vagy ennek kedvéért Köcskön Telegdi Miklós pécsi püspök posztilláját, más gyülekezetekben pedig Kulcsár György művét használja. Az újkéri zsinatról 1602. máj. 13. Magyar István és Kőszegi Balázs esperesek, valamint Cziczak János (sedis Apostolicae notarius) komoly intő levelet irtak neki, hogy ezt többé ne tegye. (Scis autem te non farinae pontificiae, sed piae et orthodoxae religionis Concionato rem esse constitutum.) Zsédénybe is át szokott járni predikálni, ahol valószínűleg Megyerynek volt birtoka. De innen is kitiltották, mivel Zsédény Hegyfalú filiája.

1615-ben *Német* Jánost avatták fel Köcskre, aki 1628-ban felsőpatyi, 1633-ban rábasömjéni lelkész volt; de alig lehetett egy személy a Némethi János nevű hegymagasi lelkésszel, aki 1646. véletlenül, egy katonával való összetűzés és vagdalkozás közben saját édesanyját sebesítette meg halálosan s mint matricidát fosztották meg lelkészi állásától. 1621-ben *Ságodi* Istvánt avatták fel Nagyköcskre. 1630-ban *Geregyei* Gergely a köcski lelkész, akit 1621. Ostffyasszonyfára avattak fel s 1628. Sennyn is lelkészkedett. 1632-ben Köcsknek *Borgáta* és *Kápolna* filiákkal a harang miatt volt peres ügye s erre nézve a kerület az 1627. évi peresztegi határozatot tartotta fenn. 1633-ban a dubovai születésű *Benedikti* Tamás volt a lelkész, akit 1646-ban Mihályfán s 1651. Ostffyasszonyfán találunk. 1646-ban ismét *Csepregi* István a köcski lelkész, akit 1640. avattak fel. Musay püspök 1661-ben is az anyagyülekezetek közé sorolja.

1681. után *Kemeneskápolnával* egyesülve éledt fel. 1696-ban az egyházlátogatás idején nem volt lelkésze, de a tanítója Milochovszky András, akit a hallgatói korhely embernek jellemeznek. 1706-ban Lövei János volt a tanítója. 1725-ben úgy említetik Köcsk, mint amelynek csak tanítója volt s a plebánus már elfoglalta. Kápolnának ugyanekkor még volt tanítója.⁵⁴³

Alsóság. Az őskortól fogva lakott hely a Sághegy tövében, amelyen egy római castrum nyomai láthatók. A XVII. században evang. temploma volt. Földesurai Kéry János gróf, Chernel János, később pedig az Erdődy és Somogyi grófok voltak. Ismert nevű lelkészei: 1626-ban a beckói születésű *Csapur* János. (Szálai Márton 1628. valószínűleg felsősági lelkész volt Sopron megyében); 1630-ban *Ságodi* István, 1631. *Banovicenus* András s majd a galgóci születésű

⁵⁴² Eht. Eml. 135. 147. Ehker. jkv. 22. 360-456. Porkoláb I. Harangszó 1922. 89.

⁵⁴³ Adattár VI. 112. 125. Eht. Eml. 57. 64. 67. 74. 77. 130. 133. 147. 245. 262. 270. 371. Ker. jkv. 22. 50. 254.

Nagy János volt alsósági lelkész (a jegyzőkönyv ezt vasmegyeinek mondja), akit 1646. Bucsun találunk. 1646-tól 1656-ig *Beycz* György volt Alsóság lelkésze, akit még 1618. Klszekovics István püspök avatott fel és 1630. Hosszúperesztegen, 1633. pedig Saáron volt lelkész. Bizonyos gunyolódó irások miatt Zdáni ostffyasszonyfai lelkésszel együtt már ekkor elitették. Lehet, hogy Beycz már 1646. előtt is Ságón volt. Itt mint idősebb lelkészt kemenesalji alesperesnek is megválasztották, de hivatalos állásában is többször adott okot panaszra. Így 1652. jún. 4. maga Musay püspök vádolta be, hogy Vég Gergely beledi tanító jegyesét, Szücs Ilonát, akit sági Pöcze István éjjeli időben rabolt el Beledről a szüleitől, kihirdetés nélkül összeesküdtette. Beycz azzal védte magát, hogy őt megtévesztették, mert neki eskü alatt azt mondták, hogy a leányt Szentmiklósfalván lakó Csiszár Balázs akarja elragadni husz lóval. Ugyanekkor Vég Gergely is őt forintot fizetett birságul a kerület pénztárába (in fiscum Ecclesiae), mivel jegyesének szüleitől a törvényszék tudta nélkül fogadott el 15 forintot költségeinek megtérítésére. 1656-ban pedig magát Beycz alesperest ítélték el 8 forint birságra, mivel nem gondolván hivatalos kötelességével, a törvénykezés napját borozással töltötte el és távolmaradt. Ha ezt a birságot Horváth Benedek főesperes kezébe 15 nap alatt le nem fizeti, hivatalából is kiteszik. 1666-ban *Zábrák* (Zabrági) Jánost hívták meg alsósági lelkésznek, akit 1674-ben is még innen idéztek meg a pozsonyi törvényszék elé. A gyászos évtizedben is az 1680. évi tanuvallomás szerint volt lelkész Ságón.

1681. után Ság és *Izsákfalva* (Sákfalva) mint egyesült gyülekezet éledt fel újra. 1695-ben *Lénárt* Benedek a lelkészük és Szakonyi István a tanítójuk. Lénárt 1706. Mihályfán volt alesperesnek is megválasztották, jóllehet iskoláit az idők viszontagságai miatt csak a syntaxisig végezhetette el. De a gyakorlati téren tovább tanult s ősz hajával és hosszú szakállával tekintélyes alak volt. 1697-re *Hoycsi* János nevű tanítójukat kandidálták és avattatták fel lelkészüknek, ki előbb Kissomlyón volt tanító. 1707-ben *Bajnok* Mihály volt a sági lelkész és Cziráki Márton a tanító, akiknek idejében Aács Mihály esperes a rakoncátlan Rózsa Benedek ügyében keményhangú levelet irt a községnek. Bajnok még ez évben Nemescsóra került. 1722-29-ig *Miskei* Ádám volt a sági rektor, akit ekkor Szentmártonba és Vönöckre hívtak meg lelkésznek. 1732-ben a gyülekezet elfoglalásakor Baráth István volt a tanító. 1733-ban 1000 evang. mellett (a dömölki apátság történetírója szerint) már 304 volt itt a r. katolikusok száma.⁵⁴⁴

Izsákfa. (Sákfalva.) Földesurai a Somogyi grófok voltak. Eleitől fogva Alsóság filiája lehetett. 1674-ben mégis külön lelkésze volt Ivánczi György, akit már 1649. avattak fel. 1681. után Alsósággal egyesült s 1706-ban külön tanítója volt Tulok András, 1725-ben Doktorics Mihály, 1732-ben pedig Fodor Mihály. (Eht. Eml. 245. 270. 284. 371.)

Nemesdömölk. Régi oklevelekben Demunk, de Münk, Demenk, Demeulch és Dömölk neven szerepel. Egyházi jelentőséget a Merse család által IV. Béla idejében alapított pórdömölki bencés apátság által nyert, melynek Jakab nevű apátja már 1252. egyességet kötött Merse fiával, Fábiánnal, mint a monostor kegyurával. Ily módon tették feleslegessé a párbajt. Mert középkori szokás szerint a vitás egyházi ügyeket is a felek küzdő vitézei párbajjal döntötték el. Virágkorát az apátság a XIV. században élte, amikor hiteles hely is volt. Birtokai zömét Pórdömölk (Villányi Szaniszló szerint másképp Kis- vagy Egyházasdömölk) alkotta. (Pacher D. szerint ellenben Kisdömölk a mai Nemesdömölknek volt a neve.) S innen egész Kocsig és Körmendig terjedtek az apátság birtokai. A XV. században az apátság védőurai közt voltak az Ostffyak is. A XV. és XVI. században az apátságnak hosszú pere volt a Kocson és

⁵⁴⁴ Eht. Eml. 65. 69. 72. 97. 128. 133. 134. 147. 245. 250. 262. 268. 270. 280. 284. 287. 290. 371. Ker. jkv. 22. 27. 368. 454. V. ő. Ság, Sopron m 106. l.

Kisdömölkön lakó apátsági nemesekkel a tized- és hadpénz fizetésének megtagadása miatt. Az 1459. évi egyességgel az apátság győzött, de a XVII. században felujult pert 1643. elveszítette. Ez a viszály és a XV. században a commendator-apátok intézménye volt oka a hanyatlásnak és segítette elő a reformációt. Bálint apát 1538. már csak egy fráterrel lakott a zárdában. 1556-ban Ludbreg Péter volt az apát. 1595. csak maga az apát lakott a zárdában. A többi bencés apátsággal együtt Dömölk is szemlátomást hanyatlott. 1611 óta Köntös János az apát, egy csepregi mészáros fia, ki 1602. vasvári s majd győri kanonok, 1606. magyaróvári, 1612-20 pedig soproni plébános volt s így nem lakott Dömölkön.

A régi apátsági templom a XIV. században épült. Szentélyében az Annuntiatiót ábrázoló freskókép egy része még ma is látható. A szalmával fedett régi templom romjait ma pajtának használják. 1698-ban még fatoronnyal volt ellátva s boltíves hajója fölött több cella épült, melyeket még 1731. is lakóhelyiségül használtak. A templomban 1787 óta már nem tartanak istentiszteletet. A cellákat és boltíveket 1860. szedették le s ekkor fedték be szalmával. (Képét l. a Vasm. Mon. 290 l.) A templom északi szomszédságában épült emeletes zárda már a XVIII. század elején romhalom volt, melynek anyagát a kiscelli kolostor építéséhez használták fel.⁵⁴⁵

Innen származik az egykor oly tekintélyes és buzgó evang. Deömeölky család, mely a Choron és Ostffy családdal volt rokonságban. Dömölk György 1598. bődi birtokos. Ugyanebben az évben Dömölk János protestál testvérei, Márton és István ellen, kik a neki eladott rábaszentmihályi szessziót újra el akarták adni Nádasdy Tamásnak és Lászlónak, Ugod és Jánosháza urainak. Dömölk István felesége Zámbo Krisztina volt, aki Rábaszentmihályon örökölt. Dömölk Pál is 1599 óta szerepel, kinek az első felesége 1620. Virginás Zsuzsanna, a második pedig 1630. Ostffy Zsuzsanna volt. Utóbbinak Sömjénben is van birtoka. Pállal már 1602. találkozunk, mint asszonyfai és csöngei birtokossal. 1614-ben a győri püspököt inté, hogy vegye fel a csöngei dézsma után járó haszonbért. Dömölk András 1646. főszolgabíró volt, kit az egyházkerület mint előkelő patrónust szólított fel az egyház védelmére. Ez lehet az a 68 éves idősb Dömölk András, akit a kemenesalji zendülés ügyében 1680. Dömölkön hallgattak ki s aki többször járt Asszonyfára Ostffy Miklóssal és Sz. Fekete püspökkel tanácsot tartani. Ifjabb Dömölk Pál 1681 óta szerepel s 1695-ben a dömölki kis kápolna építésére 15 forintot adott. Dömölk Gergely 1747. még Dömölkön lakott s a nemesdömölki lakóház s az ostffyasszonyfai és mihályfai részbirtokok miatt volt pere Nagy Ferencsel.⁵⁴⁶

Dömölk a reformáció korában nem volt anyagyülekezet. Musay Gergely püspök sem említi. Jegyzőkönyveink hallgatnak róla. Népe ssége csak csekély lehetett s mint ilyen bizonyára Alsósághoz tartozott, amint ezt Edvi Illés Pál mondja a dömölki ev. templom évszázados ünnepének leírásában (Pápa 1844). Az első dömölki evang. lelkész nevét, *Laki* Jánost az 1674. évi pozsonyi törvényszék jegyzőkönyvében olvasom, akit 1666. Kenyéríbe avattak fel lelkésznek. Anyásítása tehát (mivel 1674. Alsóságnak is külön lelkésze volt) a XVII. század második felére esik. A gyászos évtizedben is titokban volt lelkész Dömölkön a 68 éves Dömölk András és más nemes patrónusok oltalma alatt. Így tudjuk az 1680. évi kihallgatás jegyzőkönyvéből, hogy ekkor Posgay Márton végzett itt lelkészi teendőket, akit Dömölk András látott el tűzifával és egyebekkel. Posgayt még 1654. avatták fel Nagygeresdre, tehát már idősebb lelkész volt. Eleinte a parókiában lakott, de Széchenyi György győri püspök parancsára kénytelen volt abból kiköltözni. Továbbra is Dömölkön lakott s ha hinni lehet a tanuknak, több gyermeket azóta nem keresztelt. (Spataki Füz. 1863. 553. Adattár III. 15.)

⁵⁴⁵ Balics L. A r. kath. eh. tört. II. 2, r. 168. 518. Villányi Sz. Vasm. mon. 286. és Pacher D. A dömölki apátság tört. 22. 35. 40.

⁵⁴⁶ Ostffy-levt. Ker. jkv. 235. Balogh Gy. i. m. 31. Adattár III. 2. 5. 9. 11. Eht. Eml. 269.

Az 1681. évi soproni országgyűlésen Dömölköt bizonyára mint kicsiny jelentéktelen helyet tették meg (valamint Vadosfát is) artikuláris gyülekezetnek. A régi pórdömölki apátsági templom mellett Nemesdömölknek külön evang. temploma sem volt. Még 1698-ban is Kazó győri kanonok egyházlátogatása szerint Nemesdömölkön összesen csak 283 volt a lélekszám s ebből 30 r. katolikus, a többi lutheránus. Pórdömölkön pedig csak 50 lelket talált s ezek közül csak 5 volt lutheránus. Thökölyi idejében Posgay Béla s utána Miskolczy Bernát volt a dömölki apát, kik szegénységük miatt panaszkodnak. Az evangélikusok is kevesen voltak ahhoz, hogy mint artikuláris hely nyomban lelkészt hívhattak volna, 1695-ben Dömölk mint *Mersével* egyesült gyülekezet említetik s közösen tartottak tanítót. Az 1696. évi mihályfai esperességi gyűlésen gondoltak először arra, hogy mivel Nemesdömölk a király jóvoltából artikuláris helyé lett, temploma pedig nincs, tehát ott valami kis kápolnát építsenek. S a patrónusok közül Noszlopi Ferenc 100, Martonfálvay György 10, Dömölki Pál 15, mihályfai Horváth György 5, Szenes János 5, szentmártoni Horváth István 2, Boros Zsigmond 1 és Péczeli Pál szintén 1, összesen 139 forintot ajánlottak fel nyomban a szent célra. 1698-ban a Kazó-féle jegyzőkönyv szerint Dömölknek már külön tanítója volt, a 48 éves Füztői Benedek, ki 1695-ben Zsédényben, 1706-ban pedig Kissomlyón tanított. A nevezett canonica visitatio szerint: „Ipse vero ludirector est Benedictus Füztőy, confessionis augustanae et natione hungarus, legendi peritus.” Az apátság székhelyén tehát csak lutheránus tanító volt. 1706-ban Petánczi István a dömölki tanító, 1707-ben pedig Istenes János ennek az utóda, kit az esperesség oly intéssel küldött ide, hogy az eredmény megfeleljen a nevének. Boros György, dömölki tanító pedig 1711-ben a szergényi gyűlésen azt a szép ajánlatot tette, hogy Isten iránt való kegyes buzgalomból a saját költségén építtet Dömölkön egy fakápolnát, ha a dömölkiek az építéshez a fát odaszállítják.

1716 után a Szentgrótról elűzött *Király* Máté esperes menekült Nemesdömölkre s templom nélkül is bizonyára bűzgőn predikált a híveknek 1725-ben bekövetkezett haláláig, mely őt egyházlátogatási körútján érte utól, de a nemesdömölki temetőben helyezték nyugalomra. Még ez évben *Szeli* Andrást hívták meg a helyébe, aki 1706-ban Nemesládonyban volt lelkész. A kemenesaljai egyházak elfoglalásakor 1732-ben *Tóth Sipkovits* Istvánt hívták meg a dömölkiek, aki 1706. Füztőn volt tanító s csak most avatták fel. A mind népesebbé vált artikuláris egyház vezetésére azonban egymaga elégtelen lévén, 1733-ban a Szentmártonból elűzött *Miskei* Ádámot hívták meg, aki hosszú ideig mint esperes is nagy áldással működött itt. Tóth István 1737. Bödögére távozván, 1743-45-ig a németül is predikáló *Kis* Zsigmond segédkezett Miskei mellett, aki most jött meg Wittenbergből.

Az 1732. évi nagy üldöztetés után az egész Kemenesalja Nemesdömölkre volt utalva, ahol templom nem lévén, a paplak udvarán két sátorban, nagy ünnepeken pedig az elég tágas temetőben tartották istentiszteletüket. 1736-ban nagyobb telket kértek templomépítésre a vármegyétől, Ostffy Mihály Bécsben a királynál is járt ez ügyben, de mindhiában. Végre is kénytelenek voltak 1743-ban a régi parochiális telken építeni Vidos Miklós, Horváth András, Csiba Mihály, Káldy György és Vecsey Mihály vezetése alatt. Kiváló része volt a munkában Miskei lelkésznek is, akinek beszédével 1743. máj. 7. tették le a templom alapkövét. Szeptember havában azonban, midőn már a falak is tetőmagasságig emelkedtek, a szomszédos bencés barátok azzal akarták a szent munkát megakasztani, hogy a helytartótanácsnál feljelentették őket, mintha a parochiális telken túlmentek volna a földesúr telkére és ki az országútra. A tiltó rendelet meg is érkezett, Ostffy újra Bécsben járt s három hónapra szünetelt a munka. De a tél elmúltával a következő, 1744. év november havára mégis elkészült az új templom s advent 2. vasárnapján, dec. 6-án Sipkovits Tóth János püspök felavatta, Perlaky József nemeskéri lelkész mondván benne az első beszédet. Harangot az új templom számára Ostffy Mihály öntetett.

Az evangélikusok szervezkedését a pórdömölki bencések sem nézték tétlenül. Már 1732-ben is Csata Jeromos apát és Maracskó Anzelm, Lancsics Bonifác, Mákóczy Imre bencések voltak azok, akik kir. rendelettel 16 szomszédos evang. egyházat foglaltak el „a halálos fenyegetések közt ellenálló protestánsoktól”. A cseh származású Koptik Odo dömölki apát pedig (1739-50), ki előbb a stájer Máriacellben és Salzburgban működött, babonás kultusszal, kuruzslással, a nemesek hiúságának hizelgő térítő társasággal és nemesi akadémiával, (melynek azonban csak a terve készült el), akarta Kemenesalján a r. katolicizmust az evangélikusok rovására megerősíteni. Miskei szerint a pórdömölki mezőn, a Szentmártonból Ságra vezető út mellett 1739. fakápolnát épített s ebben helyezte el a máriacelli csudatevő szobornak fából készített másolatát, mely szerint hatásban (csudagyógyításokban) majdnem az eredetét is felülmulta. Nem ártallotta Koptik leveleiben még azt is hiesztelni, hogy a szobor csudás hatása alatt még Miskey Ádám esperes is áttért a feleségével együtt. Túlzásai és függetlenségi törekvései miatt Mária Terézia a pannonthalmi főapát javaslatára 1750. megfosztotta az apátságtól és a gottweigi zárdába küldte Ausztriába, ahol 1755. halt meg. Az 1774-ben épült új apátsági templom s a csudaképhez való zárándoklások adtak lételt Kiscell (Cellae Marianae) virágzó mezővárosnak, mely 1744 előtt még csak mezőség volt s II. Lipót csak 1790. ismerte el Kiscell nevén mezővárosnak. A celli zárda 1760-74 között épült. A dömölki artikuláris templomnak tehát veszedelmes szomszédai voltak a XVIII. században, akik nem sikertelenül üzték a térítést. Bárány János püspökünk beiktatása 1756. már a dömölki templomban történt s Miskei szerint több plebánus s néhány bencés barát is volt jelen. Dömölk földesurai 1750-ben Felsőbüki Nagy Ferenc, a Noszlopy s más nemesi családok voltak.⁵⁴⁷

Merse-Belsővat. A Marcal-csatorna mellett. Az ősi Merse család fészke. Régi földesurai a Káldyak és Vidosok voltak. A 68 éves Káldy Pétert 1680-ban a vati kastélyban hallgatták ki. Egyházi jegyzőkönyveinkben csak 1681. után tűnik fel. 1695-ben mint Dömölkkal egyesült gyülekezet említetik. Nov. 1-én volt itt az egyházlátogatás, de lelkészük ekkor nem volt. Azelőtt Külsővattal közösen tartottak lelkészt, de most a dömölkiek csatlakoztak hozzájuk s együtt tartották Gazdag István nevű tanítójukat. 1725-ben mint olyan gyülekezet említetik, amelynek csak tanítója van. (Eht. Eml. 245. 250. 371. Vasm. mon. 65.)

X. Győr és a győrmegyei gyülekezetek.

a) Győr város reformációja.

Győr ősi püspöki székhely. De a mohácsi vész után a püspökség gyenge volt arra, hogy a reformációnak útjába álljon. Más felől pedig a császári hadseregeknek több igen buzgó evang. parancsnoka volt itt, kik a lelkészeket védelmükbe fogadták, és Győrnek mint végvárnak magyar őrsége is már a XVI. században is lutheránus lelkészt és tanítót tartott, akiknek rendes katonai zsoldjuk volt. Volt továbbá lelkes művelt polgárság is, mely az evangéliumot kívánta hallgatni. Nem csak német, hanem csakhamar magyar nyelven is megindult az igehirdetés, mely elé csak a későbbi püspökök tudtak gátat emelni.

Paksi Balázs győri püspök a mohácsi vészben esett el és I. Ferdinánd a püspökség javadalmait német kincstárnokának, 1530-ban pedig a szerb származású és erőszakos Bakics Pálnak adományozta, aki ezeket az 1535. kinevezett Ujlaki Ferenc püspöknek sem volt hajlandó

⁵⁴⁷ Vasm. mon. 53. 291. 294. Pacher D. i. m. 71. Eht. Eml. 245. 250. 268. 271- 282. 288. 291. 294-96. 302. 307. 336. 371.

átengedni. Bakics halála (1537) után pedig ennek testvérei, Péter és Mihály tartották kezükben a püspökség birtokait. Utóbb pedig Bakics Pál veje, Czobor Imre, majd Enyingi Török Bálint s ennek fia Török Ferenc fosztogatták a püspöki javakat. Ez utóbbi annyira engedte magát ragadtatni, hogy a királyhoz küldött 1557. évi jelentés szerint Győrött Szent Ferenc napján a r. kath. szertartások kigúnyolására udvari bolondját barát csuhába öltöztetve a franciskánusok templomába küldte, aki itt az istentiszteletet botrányosan meg is zavarta. (Győri kápt. levár. Borovszky, Györm. mon. 312.)

Az evangeliom tanait, ha korábban nem, bizonyára hirdették már itt azok a német lelkészek, akiket II. Joachim brandenburgi választófejedelem és Móric szász herceg 1542. évi hadjáratával Luther és Melanchthon küldtek hazánkba. Joachim a bécsi táborból kiindulva Győrött is megállapodott. Innen irt levelet júl. 29. Batthyány Ferenc horvát bánnak. A kíséretében levő lelkészek, Agricola János, Steinbach Gáspár és Aman Theobald, bizonyára Győrött is felhasználták az alkalmat, hogy az ottani várőrséggel és a németajkú polgárokkal a reformáció tanait megismertessék. Melanchthon legalább külön utasításban hagyta meg nekik, hogy a tábori szolgálaton és a hadjárat történetének megírásán kívül szélesebb körben is igyekezzenek Magyarországon a reformációt terjeszteni és megerősíteni. (Instructio pro Casparo Steinbach ministro verbi Divini ad expeditionem Turcicam. Mel. levelei IV. 824.) Agricola éppen július havában, amikor Győrött voltak, irt haza Melanchthonnak örömdetes dolgokat Pannoniából („Ex Pannonia laeta scribit Islebius.” Mel. lev. 1542. júl. 21.) s levelezésben állott Stöckel Lénárddal is, aki korábban Eislebenben, Agricola szülőhelyén volt tanító. Szintén Győrött volt július havában 10.000 magyar lovassal *Ungnad* János, a buzgó evangélikus stájer főkapitány, akivel bizonyára evang. lelkészek is voltak.⁵⁴⁸

De a németek mellett korán hirdették az evangéliomot Győrött a magyarok is. A győri káptalan számadó könyvei szerint 1544 tavaszán a pápai iskola lutheránus rektora (talán a fentebb említett Gizdavics Péter) járt át Győrré és itt a szentek tisztelete és a papi rend ellen predikált. A káptalan külön levélben értesítette erről a Pozsonyban tartózkodó püspököt, Ujlaki Ferencet, aki felelt is nekik. (Eodem die [1544. ápr. 12] cuidam adolescenti, servitori domini Marci praepositi Sancti Adalberti [Velykei Márk] eo, quod literas capituli portavit Posonium ad dominum rev. praelatum nostrum, ratione cuiusdam Martini Lutheri, rectoris scholae de Papa, qui tunc Jaurini concionabatur contra venerationes Sanctorum et contra honores et dignitates sacerdotales etc. pro expensis dedimus denarios] XL.)⁵⁴⁹

Nevezetes szerepe volt Győr reformációjában az itteni magyar őrségnek is, mely úgy itt, mint másutt, nagy tisztelettel és szeretettel ragaszkodott evang. lelki vezéreikhez. Érsekújvárott 1576. az egész őrség (universi milites praesidii) a megfeszített Jézus nevére kér lutheránus predikátort a többi végházak példájára. És ilyenek Komáromban, Győrött és más végházakban is voltak. Takáts Sándor szerint a XVI. századi mustralajstromok és a végbeli őrségek levelei bizonyítják, hogy katonáink mennyire kívánták és kérték a kormányzóségektől a predikátort vagy mestert, aki tanítaná őket. A győri őrségnek 1577. egy *Lukács* deák nevű ilyen mestere volt, aki aug. 4. a török ellen való kirohanásban esett el Kálmán, Márton és György deákkal együtt. Czelling Károly, a győri generális csúfosan visszavonult, cserbenhagyva a magyarokat. A győri katonáknak még 1660-ban is volt mesterük és orgonistájuk, akik rendes katonai fizetést kaptak. Sok példa van arra, hogy az őrség mennyire ragaszkodott egyházi embereihez.

⁵⁴⁸ Szilágyi S. M. N. Tört. V. 232. Fraknoi V. Melanchthons Beziehungen in Ungarn 40. Földváry L. Sz. Kis István 202. Györm. mon. 331.

⁵⁴⁹ Iványi B. A győri kápt. régi számadáskönyvei II. 326. Századok 1919. 71. Zoványi J. A ref. Magyorsz. 1565-ig. 243.

Kótyavetye alkalmával a portyázó csapatok a zsákmányból előbb kihalásztak egy részt a papjuk és mesterük számára (néha a szegény diákok számára is) s csak azután osztották fel maguk között a többit.⁵⁵⁰

1543-ban, a protestáns *Nádasdy* Tamás vezette Győrött a várerődítési munkálatokat s többször járt itt. 1552-ben ismét a protestáns *Móric* szász választófejedelem táborozott Győr alatt 11.000 főnyi hadsereggel. *Khunigsparg* Lajos 1551. és *Loosdorfi* Gál Ádám 1556. győri várkapitányok is már bizonyára evangélikusok voltak. És protestánsok voltak még a Győrött állomásozó hadvezérek közül *Horváth* Márk lovassági százados, ki szintén 1552. volt itt s még *Nádasdy* környezetében barátkozott meg a reformációval; továbbá 1564-től 1566-ig a nagy buzgalmú *Rueber* János osztrák főnemes és a győri német lovasok kapitánya, később a nagysárosi vár ura; s 1566-tól 1575-ig *Salm* Egon, aki egész családjával szintén protestáns volt. *Rueber*nek az arcképe is fennmaradt. A címerében répa van levelekkel (eine beblätterte Rübe).⁵⁵¹

Ilyen patrónusok oltalma alatt azután a kiválóbb igehirdetők is szóhoz jutottak. Az első ismert nevű magyar reformátor, ki Győrött az evangéliom tanait hirdette, *Huszár* Gál volt. Ez a mióta 1555-ben az óvári templomban a győri és pozsonyi káptalan négy tagjával vitázott és a hallgatóság neki ítélte a diadalt, a várórség meghívására Győrött is többször megjelent és predikált. Próbálták eltiltani, de mind hiába, ő továbbra is bátran eljár Győrbe. 1558. évi ápr. 18-ikára a győri szent szék elé is megidézték, de maga a magyaróvári kapitány, *Voniczky* Zakariás és *Miksa* főherceg tartották őt vissza a megjelenéstől, mert nem merték őt biztosítani a Győrben történendők felől. Egészen 1560-ig, ameddig *Huszár* Óvárrott tartózkodott, a győri híveket sem hagyta gondozatlanul bizonyára. Később pedig Komáromból kíserte figyelemmel a győri evangélikusok sorsát is.⁵⁵²

Kevéssel utóbb pedig egy rendes német lelkésze volt már Győrnek, aki állandóan hirdette itt az igét. *Magdeburgi* Joakim volt ez, a brandenburgi fejedelemségből származott és száműzött flaciánus lelkész, akit sok hányattatás után a mansfeldi grófok ajánlatára végre *Rueber* János hívott meg 1564. Győrré a német fekete lovasok tábori lelkészéül s mint ilyent az osztrák főnemesek fizették. *Magdeburgius* idejében *Gregoriáncz* Pál (1554-65) és *Delphini* Zakariás (1565-1573) voltak a győri püspökök, akik igen lanyhán vették az egyház dolgát és sem ezek, sem a káptalan nem tudták megakadályozni a hevesvérű flaciánus lelkész munkáját. 1567-ben kiadott Hitvallásában mondja, hogy ő nem zúgpredikátor (*Winkelprediger*), hanem nyíltan végzi a dolgát, „ami abból is kitűnik, hogy jóllehet Győrött az ő urának, *Rueber* ezredesnek házában kell a felsőség tudtával predikálnia, de minden alkalommal nyolc helyen fuvatja meg a városban a trombitát, hogy ezzel a népet predikációra hívja és néha az utcán és szabad mezőn is predikál. És ezen felül urának a háza, amelyben predikál, a nyílt piacon épült (a mai Széchenyi-téren), ahol mindig sok vevő és eladó gyülekezik össze, úgy hogy ott sem predikálni, sem zsoltárt énekelni, sem a szentségeket kiszolgáltatni, sem rendes istentiszteletet végezni nem lehet anélkül, hogy a piacon sokan ne hallanák.”⁵⁵³

⁵⁵⁰ Takáts S. Rajzok a török világból. I. 6. 366.

⁵⁵¹ Györm. mon. 332. *Zsilinszky* I. 77. *Villányi* Sz. Győr-vár és város 36. 40. B. *Szabó* L. *Forgách* F. életr. 181. I. *Siebmacher*, IV. 15. 33.

⁵⁵² *Fraknoi* V. Századok 1876. 22. *Thury* E. i. m. 27. I.

⁵⁵³ *Confessio* *Joachimi* *Magdeb.* *Regensburg* 1567. N. Múz. Dogm. 337. Előszó. Payr, Eht. Eml. 30. Flaciánus lelk. 9.

Ime így predikált Győrött a német tábori pap a trombitaszóval összehívott gyülekezet előtt magánházban és a szabadban. Templomot akkor még nem engedtek át nekik. Magdeburgius nagy irodalmi munkásságot is fejtett ki. Győrött 1566. máj. 15. kelt Vermahnung J. Magdeburgii című műve és szintén Győrött 1566. aug. 29. Widerlegung des papist. Irrthums c. vitairata. Tőle való a „Wer Gott vertraut, hat wohl gebaut” kezdetű ének, melyet magyar énekíróink is lefordítottak (Aki bizik, ragaszkodik. Új, Zeng. M. Kar. 292. Új dtúli énekes 366.) Magdeburgius legalább is három évet töltött Győrött, mert fentebbi magánhitvallását is 1567. mint „bestalter Prediger der deutschen Reuter in Ungarn” írta alá.

1567-ben azonban már nem csak ez az egy, hanem a városi telekkönyv tanúsága szerint három lelkésze is volt Győrnek. A német lovasok predikátorán, Magdeburgi Joakimon kívül, kinek az Uri-utcában (a mai Király-utcában) volt háza, Ábrahám urat, a német gyalogosok predikátorát említi a telekkönyv, ki fent a hegyen, a mai káptalandombon lakott. És szó van itt Kálmán deák magyar predikátorról is, kinek az Új-utcában, a prépost lefoglalt házában (a mai megyeház környékén) volt lakása. Erről az első magyar győri lelkésről, kit némelyek (mivel a préposttal közös háza volt) még r. kath. hitszónoknak (praedicator) tartanak, sajnos, nincsen bővebb tudomásunk. Ábrahám, második német predikátor neve után még „a predikátor urnak egy leégett épülete” is említetik. A fentebbi telekkönyv szerint sok német katona lakott Győrött és Rueber házában kívül Salm grófnak is voltak Győrött házai és tisztjei. Chytraeus Dávid, a jeles rostocki teológus, kit az evang. agenda ügyében Miksa király hívott meg Ausztriába, 1569-ben megnézte Győr városát is és megemlíti, hogy Salm Eccius várparancsnok szívesen fogadta s van a városnak evang. lelkésze is.⁵⁵⁴

Magdeburgius utóda Győrött 1570 körül a rostocki Schubart János volt, ki azután Tatára ment tovább, 1580-ban pedig Reuter Lénárd volt a győri német lovasok predikátora és fizetését szintén Ausztriából kapta. Ez utóbbi mint flaciánus azonban korán elvesztette állását, mert Flaciusnak „Wiederholung und Formula veritatis” című munkáját 1581-ben már mint exuláns írta alá. 1584-től 1586-ig egy Mag. Ammon András nevű német tanítója is volt Győrnek, ki frank földön Staffelsteinben született s Wittenbergben már 1576. elnyerte a magiszteri grádust. 1580-ban Nezsiderbe került, ahol 4 évig tanított s a pápisták által elűzve ekkor került Győrbe, hol nem csak az iskolát vezette, hanem a predikálásban is gyakorolta magát. Két évi tanítóskodás után a győri őrség főkapitánya, Teuffel András báró felavatás végett Wittenbergbe küldte, ami itt 1586. okt. 16. meg is történt. Visszatérte után is bizonyára egy ideig még Győrnek volt lelkésze. Győrött és Kassán volt német lelkész Schwerter Hartmann is, ki 1589. feleségével és 12 gyermekével menekült ki Württembergbe s ott 70 éves korában 1598. újra jelentkezett segélyadományokért.⁵⁵⁵

Az utóbbi német lelkészek már Győrnek Szent Istvánról nevezett templomában is predikálhattak, mely a mai megyeház helyén állott. Villányi Szaniszló szerint ez a templom 1592-94. a német evangélikusok birtokában volt s rólok nevezték német templomnak. Állítólag Győr szerencsétlen várparancsnoka, Hardegg Nándor gróf is evang. lett volna s ez engedte át felekezetének ezt a templomot, melyet 1607. után a buzgó pápista Breuner János főkapitány és Náprági Demeter püspök (1607-19) foglaltak vissza. Ekkor a ferencrendűek kapták meg, akik zárdát is építettek mellette s ezek birták 1786-ig, amikor a templomot raktárul, a zárdát katonanevelő intézetül használták, majd pedig vármegyeházzá alakították át. Az 1669. évi

⁵⁵⁴ Liszkay J. A nagygyőri ref. eh. múltja 2. l. Eht. Eml. 29. l. Oratio D. Chytraei post reditum ex Austria. 1572. Payr, Flac. lel. 13. l.

⁵⁵⁵ Raupach, Evang. Oesterreich V. 152. l. Klein S. Nachrichten I. 350. Oesterr. Prot. Jahrb. XVII. 184. és XXVI. 10. l.

egyházlátogatáskor is azt mondták a győri evangélikusok, hogy templomuk már 80 év előtt is, tehát 1589. is volt. Ez az adat Villányi mellett szól.⁵⁵⁶

De nemcsak német pap és tanító volt Győrött a XVI. században, hanem Huszár Gál és Kálmán deák magyar papoknak és az 1577. évi csatában elesett magyar tanítónak, Lukács deáknak is méltó utódja volt itt *Sibolti* Demeter, a Felső-Dunamellék közös protestáns püspöke. Sibolti korábban Csepregen volt tanító és Nádasdy Ferkó nevelője Bécsben. A nádor fia nagy hálával viseltetett iránta s a dunántúli hitviták idejében is meghívta őt ide bírónak. Beythe István mint a szigorú lutheránizmus képviselőjéről szól róla. Siboltit 1570. körül még Salm Gyula hívta lelkésznek Szenczre, ahol 1574. Molnár Albertnek volt a keresztapja. Később Nagyszombatban és 1579. Semptén lelkészkedett, 1582 után pedig Győrré hívták. Bornemissza Péter halála után 1585. a még szét nem vált protestánsok püspöknek választották s így Győrnek a r. kath. mellett protestáns püspöke is volt. 1586-ban kétségtelen, hogy ő volt a győri lelkész s bizonyára itt is maradt 1589. febr. 17. bekövetkezett haláláig. Sz. Molnár Albert említi naplójában, hogy midőn tanulmányainak folytatása céljából 1586. febr. 3. Győrré érkezett, itt Sibolti Demeter volt a lelkész, aki, mivel atyjának komája volt, gyakran segítézte. És Szenczi Molnár 1604. kiadott latin-magyar szótárának előszavában is megemlékszik Siboltiról. Hazájából, írja, először Győrbe ment s ott Sibolti nem csak legnagyobb jóltevője volt, de annak magyar műveit is (Vigasztaló könyvecske és Lelki harc, Galgócz 1584.) szorgalmasan olvasta s predikációit figyelemmel hallgatta.⁵⁵⁷

Ha Szenczi Molnár Albert szülőhelyéről tanulni jött Győrré, akkor itt már jó hírnevű iskolának kellett ekkor lenni. S a csatában elesett Lukács deák után a második ismert nevű magyar segédtanító éppen az a *Szabó* Farkas volt, aki előbb Szenczen tanította Molnárt s most 1586. is ő hozta ide ezt a gyermekifjut magával. Szabó különben mint nyugtalan vérű vándortanító (scholaris vagans) csak öt hónapig maradt meg győri állásában. Az első ismert győri diák ime oly kiváló tudós volt, mint Szenczi Molnár.

A püspöki székhelyen a német és magyar nyelvű gyülekezet így szép növekedésnek indult. Püspökei Draskovich felléptéig valami erősebb ellenreformációt nem fejtettek ki. 1567-1573-ig Delphini Zakariás bíboros pápai követ, egy előkelő olasz pap volt a győri püspök, aki ritkán, vagy talán soha nem is volt a székhelyén, hanem mások által kormányoztatta az egyházmegyéjét. Utána 1572-1578. pedig Liszti János, a kir. kancellár volt győri püspök, ki fiatal titkár korában Bullinger svájci reformátort is üdvözölte s később mint kir. tanácsos Oláh Miklós primás nővérét Oláh Lukrécia-t vette feleségül. Ettől két fia is született, Liszti János és István, kiket Blotz Hugó nevű protestáns tudóssal neveltetett Páduában. Liszti csak neje halála után lépett egyházi pályára s mint püspök is legnagyobb tisztelet és bizalom hangján levelez a protestáns nevelővel. Nem tőle félti szeretett János fiát, hanem a szabad gondolkodó Schwendi Lázárnak szintén Páduában tanuló fiától. Az ilyen püspök, aki távol Bécsben élt mint kancellár s fiát is protestáns nevelőre bízta, bizonyára türelmes volt az alakuló győri gyülekezet iránt is. Az ő idejében 1576. alakult meg a dunántúli evang. egyházkerület is, Szegedi Mátét választván meg első püspökének.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Villányi Sz. Győr helyrajza a XVI és XVII. sz. 66. l. Mohl A. Győr eleste 30. 95. l. Payr, Sz. Fekete Istv. 39. l.

⁵⁵⁷ Prot. Szemle 1890. 744. Thury E. i. m. 107. l. Dézsi L. Molnár A. naplója 5. l. Prot. Adattár IX. 93. l.

⁵⁵⁸ Tört. Tár. 1907. 203. Payr, A soproni ev. ehk. tört. 118.

Liszti utóda a tudós, de türelmetlen és erőszakos Draskovich György volt (1578-87), egyszersmind kalocsai érsek, kir. kancellár és helytartó, aki 1579. Szombathelyen zsinatot tartván, a legnagyobb eréllyel állott az ellenreformáció élére. Ernő és Mátyás főhercegek segítségével neki sikerült Sopronból is elűzni a lelkészeket és tanítókat. Győrött azonban az ő idejében volt lelkész Sibolti Demeter, akit ügylátszik e fontos véghelyen a magyar őrség tudott, a hatalmas püspökökkel szemben is megvédeni s aki mint kancellár s később kir. helytartó szintén csak kevés időt tölthetett a székhelyén. Utóda Heresinczi Péter (1587-90) békésebb indulatú püspök volt. Kutasi János püspök pedig (1593-97) Győr várának a török által 1594. történt elfoglalásakor Pozsonyba menekült. Ugyanekkor az egész káptalan Sopron városába költözött át s ott maradt egészen Bocskay koráig 1594-1605. jöllehet Pálffy és Schwarzenberg Győrt már 1598. visszafoglalták. A török a győri templomokat mecsetekké, a régi székesegyházat pedig az ablakokig földdel feltöltvén, erőddé alakította át. Hogy e gyászos időben volt-e és ki volt Győrnek evang. papja, arról nincs tudomásunk. (Payr, Sopron eht. 125. 169. 171. Mohl A. Győr eleste 16.)

Az erőszakos és kapzsi Pethe Márton győri püspök (1598-1605) is inkább csak Pozsonyban és a Sopron melletti Rákoson töltötte idejét, de azért már Győrött is nagy erővel kezdte meg az ellenreformációt éppen úgy, mint a Szepességben. Bocskay hadai elől Szombathelyre, Németújvárra s végre Bécsbe menekült, ahol 1605. okt. 3. halt meg. A bécsi béke Győrnek is vallásszabadságot biztosított. Az új püspök, Náprágyi Demeter (1607-1619) azonban, ki az egész békekötésnek ellene mondott, Győrött sem tűrte meg az evang. lelkészt. Bocskay felkelése idején nem is volt ilyen, de nyomban a békekötés után hívtak evang. lelkészt a győriek is. Mátyás főherceg már 1606. júl. 29. írja Bécsből Rudolf királynak, hogy a béke káros következményeképpen a nem katolikusok Győrött és Komáromban új nyilvános, nem kath. vallásgyakorlatot kezdettek. És Mátyás a győri magyar őrség predikátorát már augusztusban kitiltotta a városból. 1607. dec. 28-án az Ináncsra összehívott gyűlésen a hajduk már felpanasztolták, hogy Nagygyőrött, midőn a vallásszabadság értelmében akartak eljárni, a protestáns lelkésznek nem volt szabad a városba bemenni. Az 1608. évi törvény alapján a magyar őrség újra predikátort akart behozni, de a káptalan most mint a belváros egy részének, az úgynevezett Káptalan-Győrnek (ma a Ferenc József-városrész) földesura tiltakozott ez ellen. Hű segítőtársra talált a klérus a vakbuzgó Breuner (Preiner) János báró várkapitányban s Forgách Ferenc primás és Placidus de Marra pápai követ is támogatta őket. Kollonics Ernő győri alkaptány evang. volt, de ez nem tudta hitrokonait megvédeni. A király előtt ezt is bepanaszolták.⁵⁵⁹

A magyar katonák Breuner zaklatásaival szemben a szabad vallásgyakorlatért Illésházy István nádorhoz folyamodtak, aki 1608. dec. 17. kelt levelében azzal vigasztalta őket, hogy „az ördög mindig ellensége volt az evangeliomnak s ellensége is lesz a világ végéig, de nem fog ártani Krisztusnak”. Náprágyi püspök Bécsben is megmozgatott mindent. A hadi tanácsból is Pallér Jeromos a káptalan kérelmére 1608. dec. 31-én szigorúan meghagyta Breuner Jánosnak, hogy minél nagyobb vigyázással akadályozza meg Győrött az eretnek predikátor bebocsátását. A klérus és a várkapitány nagy erővel is működött. A pápai követ II. Mátyás oldala mellől az 1608. évi országgyűlés befejezése után azt jelentette Rómába, hogy Győrben egy nevezetesebb prot. predikátor s utána egy nagy tekintélyű magyar ezredes a katolikus vallásra tért. Hogy kik lehettek ezek, nem tudjuk. Nagy tekintélyűek alig, mert ennek hire ment volna. Az 1609. évi országgyűlés elé is hasztalanul folyamodtak a győriek. A vallásszabadságra vonatkozó javaslatot a király Forgách primás és a pápai követ tanácsára visszavetette. Breuner

⁵⁵⁹ Károlyi Á. Magy. országgyűl. eml. XII. 297. 545. Zsilinszky I. 325. 332.

várkapitány becsületszavára fogadta meg a pápai követnek, hogy ha csak legkisebb írásbeli utasítást kap is a királytól, bármint mennydörögne is Thurzó nádor, a predikátort nem fogja beereszteni. És a rendeletet II. Mátyástól ilyen értelemben ápr. 30. meg is kapta. Thurzó György már 1610. elején figyelmeztette a királyt a győri prot. lelkész kiűzetésének jogtalan voltára s 1610. nov. 3. ismét kérte, hogy a győri véghelyre ág. hitv. evang. lelkészt vihessenek be. De ő felsége azt követelte, hogy ettől a kérésétől álljon el.⁵⁶⁰

Az 1613. évi pozsonyi országgyűlésen is felpanaszolták a győri evang. katonák nevében, hogy papjokat, aki egy ideig szabadon predikált az őrségnek és katonaságnak, kiűzték a városból s most a véghelybeli katonaságnak a Dunán átkelve, életük és vagyonuk veszélyeztetésével kell Pataháza kimenniök predikációt hallgatni.⁵⁶¹

A katonaság mellett lelkes buzgó patrónusai voltak egyházunknak a győri polgárság körében is. Ezek közül különösen a régi győri *Torkos* család válik ki, amely sok buzgó és jeles egyháztagot nevelt a dunántúli kerületnek később is. Torkos János, aki 1587. Rudolf királytól kapott nemességet, evang. létére is városbíró volt a püspöki városban már 1588. Unokaöccse, Torkos Péter szintén városbíró és 1612. Győr megye szolgabírája volt. Kecskeméti Szana Máté, a győri sereg ref. papja Pataházán 1611. előtte tett végrendeletet. Ennek fia, ifj. Torkos Péter († 1655) szintén Győr megye szolgabírája. Ennek hasonló nevű unokája lett 1699. a győri konvent első inspektora. Az első Torkos János fivérének, Istvánnak dédunokája volt Torkos András, a tudós győri pap († 1737), akit püspöknek is megválasztottak. És ennek fiai: József, a nagytudományu soproni lelkész és Mihály, a dunáninneri püspök Modorban. Győrrévfaluban még mai nap is megvan a Torkos-kert és Karsay püspök idejében még itt élt Torkos Éli (Illés) nyug. lelkész. Hasonló a polgárság köréből kiemelkedett győri család lesz később a *Matkovichoké*, akik a XVIII. századtól kezdve fognak egyházunkban nagyobb szerepet játszani. (Horváth M. Harangszó 1923. 137.)

A bécsi béke után Győrnek első ismert lelkésze az öreg *Szana* Máté volt, akit Szenczi Molnár naplója szerint 1609. Révfaluban, 1613-ban pedig Pataházán találunk. A napló szerint még 1610-ben sem bocsátották be Győrré a predikátort a misések. Szana református volt s éppen e miatt nem akarta az evang. többség túrni, mely saját hitén valót kívánt a helyébe. Dobronoki Miklós dunamelléki ref. püspök, Kanizsai Pálfi János pápai lelkész s több jeles egyházi ember 1613. júl. 13-án éppen azért jelent meg Pataházán, hogy Győr számára, mely most is közös protestáns gyülekezet volt, továbbra is kálvinista papot választassanak. A református előjárók felajánlották az állást Suri Orvos Mihálynak, de ez azért nem fogadta el, mivel az úrvacsorát nem akarta esküje ellenére ostyával kiszolgáltatni, e nélkül pedig nem tűrték volna meg Győrben. A kálvinistáknak annyira szivükön feküdt ez az ügy, hogy Pathay István püspök szalonaki lelkész aug. 1-én a maga papi szolgálatát ajánlotta fel a győrieknek és pedig egy félévre minden fizetés nélkül csak azért, hogy a református pap elbocsátásával lutheránus ne kerüljön a helyébe. De a győriek nem fogadták el s mivel az evangélikusok voltak többségben, ilyen vallású papot hívtak. A győri állapotokra nézve jellemző, hogy Pathay István ref. püspök és K. Pálfi János 1614. jún. 20. Győrré jövén, Földes István nemeshez szálltak, akinek esti szürkületkor, midőn a város kapui már zárva voltak, Balásfi Tamás, a durva győri kanonok és boszniai püspök az egész káptalan nevében megüzente, hogy bocsássa el vendégeit s így még éjjeli nyugalomuk sem volt. Szenczi Molnár Albert midőn 1614. júl. 30. Győrben járt, már

⁵⁶⁰ Szilágyi, M. N. Tört. VI. 34. Károlyi Á. Az ellenref. kezdete. Századok 1919. 5. 151. 159. Győri v. lev. magánokiratok 355. sz.

⁵⁶¹ Payr, Sopron eht. 181. 188. 220. Zsilinszky I. 332. 334. H. 68. 70. 77. 79. Hist. Dipl. App. 21. Loserth J. Akten und Korresp. III. 527. Győrm. mon. 338. I.

naplójába írja, hogy „az imposztor Laskay István predikált, aki kálvinistából lutheránussá lett” s máskor is nagy haraggal emlékezik róla. Az öreg Szana 1617. tápi lelkész volt. Már 1611-ben tett végrendeletet Pataházán Torkos Péter városbíró előtt, melyben 60 évesnek mondja magát.⁵⁶²

A most említett *Laskay Bató* István hányatott életű, izgága ember volt, ily nehéz időkben nem a győri gyülekezetbe való. A baranyamegyei Laskóról származott, a hitehagyott Veresmarty Mihály komjáti pappal tanult együtt Tolnán, 1590-ben pedig a nagygyőri Szegedi Jánossal és Dániellel Debrecenben. A reformátusokat elhagyva hozzánk tért át. 1614. júl. 9-én a felsőszelii zsinaton az ágostai hitvallás követésére kötelezvé magát, mint „minister ecclesiae Jaurini collectae in aug. confessione” írta nevét a kerület jegyzőkönyvébe. Valószínűleg már 1613. megválasztották. Jelenvolt 1614. az ujlaki zsinaton is, ahol Pálházi Göncz Miklós püspök felhívására a protestáns unióról tanácskoztak. 1616. okt. 13. a püspöki meghívó levélen „Stephanus a Laszko, pastor ac senior Jaurinensis” szavakkal írta alá nevét. Ekkor tehát már esperes is volt. Vele egy időben 1614. óta a szenczi származású *Gerely* György volt a győri tanító, ki 1615-ben mint „rector scholae orthodoxae Jaurinensis” írta alá nevét. A győri őrségtől és polgárságtól kapták fizetésüket, de Pataházán predikáltak és tanítottak.⁵⁶³

Laskai nem sokáig maradt Győrött. Már 1616. *Pálházi* Göncz Miklóst, a jeles író és dunáninnyi püspököt hívta meg a még mindig közös protestáns gyülekezet. Göncz Miklós Pálházán Zala megyében született, 1601-ben Magyar István mellett Sárvárott volt tanító, Csepregen 1607. avatták fel hegyfalu lelkésznek, 1610-ben Kollonics Szigfrid oltalma alatt Érsekújvárott volt lelkész, 1612-ben Léva várában, 1613. Szereden, amely évben püspököknek is megválasztották s innen hívták 1616. Pataházára „Győr alatt egy nyomorúlt falucskába”, mint maga írja 1618. évi Mindszentek napja estvélin. 1618-ban megyei határozattal tiltották ki pataházai lakásából, de a várőrség védelmébe vette. Több munkát is írt: Az Úrvacsorájáról az igaz Aug. Conf. szerint készített kézi könyvecske, Keresztúr 1613. A gyermekecskék credoja Rhaw György után németből, Keresztúr 1615. A római Babylonnak kőfalai, Keresztúr 1619. Az utóbbi művének kéziratát maga vitte el Sopronkeresztúrra, s míg itt a korrekturát végezte, egyszersmind a Concordia-könyv első magyar fordításán is dolgozott. Itt munka közben váratlanul érte utol a halál 1619. febr. 17-én. Özvegye, Bakó Margit, ki télvíz idején sietett férje holt teteméhez, megható szavakkal hívta meg a temetésre febr. 24-re a soproni tanácsot is. Győr tehát éppen Bethlen Gábor felkelésének évében maradt ismét evang. lelkész nélkül.⁵⁶⁴

Győr városából kitiltatván, a protestáns őrség még Bethlen háborúja előtt Pataházán a Duna balpartján szerzett telket istentiszteleti célra. Ezt a telket Alsoki Márton szolgabíró zálogosította el Szalay alias Péchy Györgynek, ez pedig - mivel Alsoki a szegénysége miatt kiváltani nem tudta - eladta a győri evang. őrségnek, amelynek részéről mint vevő Pázmány Ferenc, a magyar gyalogság fővadjája (1632-ben 76 éves) szerepelt. Így lett tehát imaházuk, de elég kényelmetlen és veszedelmes dolog volt a városi lakosságra és az őrségre nézve télvíz idején, hogy a Duna túlsó partjára járjanak istentiszteletre egy nyomorúlt falucskába. Fel is panaszták helyzetüket a király és az országgyűlés előtt többször is.

⁵⁶² Sz. Molnár napi. 63. 310. 347. Prot. Adattár VII. 141. 147. 165. Győri v. lev. Horváth M. közl.

⁵⁶³ Ipolyi A. Veresmarty élete 27. 29. 546. Fabó, Codec Dipl. 103. 105. 131. 169. Rezik-Mathaeides, Gymnasiologia.

⁵⁶⁴ Payr, A Concordia-könyv legrégebbi magyar fordítása. Ev. Eh. és Isk. 1900. 332. I. Sz. Molnár A. napl. 347. Eht. Eml. 171. Fehér Ip. Győr m. leírása 529. 626.

Jóltevői is korán voltak már a gyülekezetnek. Nemes *Kis Starsics* Farkas győri alkapitány a tanuló ifjúság számára 2000 forintot hagyott végrendeletileg s ehhez Bay Mihály is, kinél a pénzt elhelyezték, még 1000 forintot adott szintén a testamentumában. Ezt a pénzt Keglevich Miklós nagyságos úr azonban eltulajdonította s mivel többszöri felszólításra sem adta vissza, a református lelkészek ez ügyben 1619. a pozsonyi országgyűlésen Bethlen Gáborhoz folyamodtak.⁵⁶⁵

Már az 1618. évi országgyűlésen is ott szerepelt a protestánsok sérelmei között, hogy a győri erősségben a protestáns katonáknak az 1608. évi I. t. cikk ellenére nem engedték meg a szabad vallásgyakorlat, hanem a várfalakon kívül szabad ég alatt kénytelenek istentiszteletüket végezni. Ebből azt látjuk, hogy a várórség nem mindig ment át a Dunán Pataházára, hanem a belvároson kívül valahol a szabadban gyülekezett össze, olyanformán, mint Magdeburgi Joakim idejében a trombitaszóra. Az 1619. évi országgyűlésen is felpanasztolták, hogy míg a zsidóknak, rácoknak, anabaptistáknak és másnak mindenkinek valláskülönbség nélkül szabad Győr várába (praesidium) bemenni: ezt a szabadságot egyedül az evang. lelkésznek tagadják meg s emiatt gyakran a csecsemők keresztség nélkül, az öregek és betegek Isten ígéjének vigasztalása és az ulti szent vacsora nélkül halnak meg. Az 1620. évi besztercebányai országgyűlés megengedte ugyan, hogy a győri német és magyar katonai őrség szabadon vezethessen be a falakon belül is evang. lelkészt, és ebben sem a kapitányok, se más meg ne akadályozza, de II. Ferdinánd ezt érvénytelennek nyilvánította.⁵⁶⁶

Szana, Laskai és Pálházi idejében a káptalan mindenképp üldözte és keserítette az evangelikusokat. A káptalani számadások szerint a nagyprépost 1615. egy győri külvárosi polgárt 10 forintra büntetett, mivel predikátort hivatott a betegéhez. 1616-ban egy polgárral ismét 6 tallért fizettettek, mivel eretnek predikátor által eskettette magát. 1623-ban egy másik ismét 12 forintot fizetett, mivel a lányát Pataházán predikátorral eskettette. Az ilyen pénzeket a kanonok maguk között osztották fel s ez rendes jövedelmük volt. Már 1621-ben a győri káptalan Mézes István és Szombat Szabó Mártont 10-10 forintra büntette, mivel leányukat a pataházi lelkész eskette össze a jegyesével. Szintén 1621. Thorkos alias Züch (Szücs) Imre 5 tallért adott át a káptalannak, melyet Bajusz György özvegye fizetett bírságul azért, hogy leányát a komáromi predikátorral eskettette. Eleinte még csak megtűrték az evang. városbírókat, de később már nem. 1628-ban Szombat Szabó Mártont választották városbírónak, de a káptalan nem erősítette meg s Benkovich István lett helyette a bíró. Ez évben nyíltan is kijelentette a káptalan, hogy csak katolikusok viselhetnek városi tisztséget, ezért más vallásút a tanács ne kandidáljon és ne válasszon. (Kápt. szám. III. k. 73. 76. 109. 132. I. Győr v. jkve I. k. 249. I.)

A nikolsburgi béke (1621. dec. 31.) megkötése után is a győriek nem sok bizodalommal voltak a vakbuzgó II. Ferdinánd iránt. A pápai, veszprémi, vázsonyi stb. végházbeliek már 1622 elején irták a békepontokat végrehajtó kir. biztosoknak: „Azt kívánjuk, mivelhogy most mindnyájan Győrött vannak és onnét ide jövendők, annak bizonyosságára, hogy az ő felsége részéről az szent békesség állhatatosan véghez ment, vigyék be Győrré az predikátort. Így mi is elhisszük, hogy szent az békesség; de a nélkül nem tudjuk, mint bízassunk az békességnek állandó voltához és addig az commissariusok eljövetelét nem láthatjuk szívesen.” S további kívánságuk: „Hogy az végbeli predikátorok, kik ez háboruságban velünk együtt szenvedtenek, kikre, az mint értjük, sokan fogat fennek, se személyekben, se tisztekben, se marhájukban, sem titkon, sem nyilván

⁵⁶⁵ Liszkay J. A nagygyőri ref. eh. múltja. 154. I. Prot. Adattár IX. 40. I.

⁵⁶⁶ Zsilinszky M. II. 131. 232. Fraknói V. Pázmány P. és kora I. 366. Katona, Hist. crit. XI. ord. XXX. pag. 125.

soha senkitől meg nem háboríttatnak: mert mi azokkal együtt akarunk élni, halni.” De erre a biztosok febr. 20. Pápáról azt felelték: „Az Győrré való predikátor bevitele, sem az egyéb közönséges gravamináknak eligazítása minket nem illet.”⁵⁶⁷

S nyomban a békekötés után az újabb sérelmek közt, melyek Bethlent ismételtén is fegyveres felkelésre kényszerítették, ott voltak ismét a győriek panaszai: „Győrből - úgymond - a protestáns papokat és kereskedőket elűzték, az őrségnek pedig II. Ferdinánd azt üzenete, hogy ha át nem tér, a véghelyet r. kath. katonákra fogja bízni.” Püspök és várkapitány összefogott ismét a protestantizmus elnyomására. Ezért követelték 1622. a soproni országgyűlésen is, hogy a király a komáromi fő- és a győri alkapitányt, mint idegeneket mozgítsa el s az általuk okozott sérelmek orvosoltassanak.⁵⁶⁸

Ily nehéz idők előtt halt el Pálházi Göncz Miklós, a jeles győri püspök lelkész és jobbnak hiányában ismét *Laskai Bató* Istvánt hívták vissza. Bethlen idejében ez az országgyűlés alkalmával Pozsonyban járt, hol földijével, az áttért Veresmarty Mihály préposttal is találkozott, ki őt térítgette. „Édes földim, monda neki Veresmarty, mikor kálvinistából lutherre lettél, csak löcsből pocsba léptél, fürdőből posványba estél.” S a maga példájára utalt, aki a mennyországba (prépostságba, apátságba) emelkedett azonnal. Laskay tréfás feleletekkel tért ki a csábítás elől. Valószínűleg már Laskaira vonatkozik az 1619. évi országgyűlésen a r. katholikuoknak az a panasza, hogy a pataházi predikátor a győri káptalant tudatlansággal, erkölcstelenséggel és hamissággal vádolta. (Canonicos totidem boves ac aliquem ex illis meretricis filium non est veritus vocare; delegatum capituli sub hac diaeta in hac ipsa civitate injuriosis verbis affecit, ipsumque totum capitulum veritati adversans ausus est dicere.) De sok baja volt az evang. püspökkel is. Ő ugyanis mint magyar ember, nem akarta Brunswick Tóbiást, a tót (dunáninnyi) püspököt elismerni, az általa összehívott zsinatokra nem ment el s nem akarta tűrni, hogy a magyarnak idegen nemzetség szabjon törvényt. Utóbb más panaszok is merültek fel ellene. 1623-ban részegeskedése, káromkodása és a püspök gyalázása miatt Sempete várába zárták és csak azután, hogy megjavulásáról reverzálist adott, bocsátották szabadon. Győrnek ily nehéz időben bizonyára higgadtabb és erkölcsi tekintetben is kifogástalanabb lelkészre lett volna szüksége. A reformátusok is, mivel tőlük tért át hozzánk, Győrött nem jó szemmel nézhették.⁵⁶⁹

Győrött ugyanis a két protestáns felekezet közös gazdálkodása most is fennállott, a különválás még nem történt meg. A viszonyokat jól ismerő Kanizsai Pálfi János püspök 1629. dec. 1-én irta erre vonatkozólag: „A győri evangélikus vitélző sereg között való evangélikus eklézsia rész szerint augustána, rész szerint helvetica confessión levő tagokból áll, mindazonáltal, holott az augustána confessio ott előbb való és gyökeresebb, a helveticusok az augustanusokkal, az augustána confessión levő predikátor tartásban consentiálnak és egyiránt fizetnek és a predikációra bejárnak, noha máshová járnak communicálni.” Ilyen vegyes volt a gyülekezet Pápán is. (Prot. Szemle 1903. 440. és 1905. 295.)

A két felekezetnek összefogva is nehéz volt vallásgyakorlatát most a Pázmány Péter által vezetett ellenreformáció korában megmenteni. A győri püspökök: Lépes Bálint (1619-23), Dallos Miklós (1624-30), Sennyey István (1630-35), Pázmány céljainak voltak eszközei. Dallos Miklós a káptalan akarata ellenére Pázmány segítségével vitte be Győrbe már 1626. a

⁵⁶⁷ Szalay L. Esterházy M. nádor I. 300.

⁵⁶⁸ Lányi-Knauz II. 200. Horváth M. Magyar tört. V. 269. Varga L. Ehtört. II. 296. Fraknói V. Pázmány P. II. 18.

⁵⁶⁹ Ipolyi A. Veresmarty M. 546. Prot. Szemle. 1899. 609. 611. Katona XI. ord. 30. p. 177.

jezsuitákat. A primás 1626. okt. 26. írta Dallos püspöknek: „Nem tudom én, ha az páterek ugyan ott akarják-e az Collegiumot és nem ott, ahol én javallom vala, Kőszegben. De ha ugyan Győrött akarják, én nem ellenzem, sem improbálom”. II. Ferdinánd 1627. három szomszédos házat vásárolt számukra a főpiacon és az ügyes kezű Dobronoki György páter vitte be rendtársait. Sennyey püspök 10.000 forint alapítványt biztosított számukra s erre Forró György páter már 18 rendtagot hozott ide. Templomukat 1634. kezdték építeni és 1641. fejezték be. Ez valamint rendházuk és iskolájuk a mai bencés zárda helyén volt. A tanítást már 1627. megkezdték. Sok evang. és ref. fiu is járt hozzájuk, bár ezeket a poétika és retorika felsőbb osztályaiba már, ha át nem tértek, nem vették fel. 1642-ben a parvisták között 41 lutheránus volt s ezek közül 14-et áttérítettek. Bőjthe kanonoknak Lamormain páterhez intézett levele szerint 1627. a belváros lakosságának már csak ötödrésze volt nem katolikus.⁵⁷⁰

A jezsuiták vezetése alatt megújult erővel folyt tovább az ellenreformáció. A térítések és a protestánsok elnyomása napirenden voltak. Evang. bírót hiában választottak a polgárok, a káptalan az ilyenek ellen protestált. Az 1639. évi Attestatio szerint némely esztendőben a káptalan „nem akarván Luther hiten valót”, a kandidált 4 polgár közül nem a legtöbb szavazatot nyert evang., hanem az a kath. lett a bíró, kire a lutheránus után legtöbb szavazat esett. Káldy Mihály győri nagyrépost 1640. a káptalan elé idézte „a tavali városbíró, hogy az nemes káptalan hire és praesentálása nélkül egynéhány Luthert és Calvinistát vett be a polgárság közé”. A város ismételten is panaszkodik a káptalan ellen, hogy a protestánsokat nem veszik be „hanem csak válogatva az kik kedveket keresik” (fizetéssel vagy áttéréssel). Az ilyen fel nem vett evangélikusok azután „regementesek” lettek, vagyis a katonaság, a seregbíró hatósága alá adták magukat, amiből a városi rendnek nagy kára volt. Házat is Győrött csak az ilyen regementes lutheránus vásárolhatott, a többi nem. A káptalan maga az oka, panaszolja a polgárok 1648., hogy a regementesek szaporodnak s ezzel a város jogköre és jövedelme is megfogyatkozik. 1678-ban a heretikus Nemes György bírót csak oly reményben erősítette meg a káptalan, hogy a hatalmas Isten megvilágosítja annak szívét usque ad conversionem (annyira, hogy áttér).⁵⁷¹

Beköltözésük után a jezsuiták nem nyugodtak addig, míg a protestánsoktól a pataházi imaházat is el nem vették. 1632-ben az egész pataházi birtokot azzal az ürüggyel akarták kezükre keríteni, hogy az eladó Szálai Péchy György az elsőbbségi ígérennyel bíró Baboti Ferencet és Alsoki Györgyöt, vagy ennek örököseit nem szólította fel a jószág kiváltására és így ennek elmulasztásával jogtalanul került a lutheránusok birtokába. Erre nézve tanukihallgatást is rendelt el a győri káptalan, mely azonban kedvezően végződött az evangélikusokra nézve. (Liszkay J. i. m. 158.)

A következő 1633. évben Baboti Ferenc esztergomi kanonok örökösei „mint triumphans felek” a pataházi birtokra nézve már executiót is kértek a győri véghely ág. hitv. őrserege ellen s e célból Dallos János alispán a főszolgabíróval és esküdtekkal ki is ment a helyszínére, de „midőn ezen executiót peragálni kezdték volna, Laky Miklós, az őrsereg egyik tisztje félig kivont karddal (evaginato ad medium gladio) és ünnepélyes protestatióval repulsiót tett”, vagyis a végrehajtásnak ellenállott s az ellen is protestált, hogy az ajtót, mivelhogy bekötözték volt, bemetszették. „Elvégezvén az executiót - teszi hozzá még a jegyzőkönyv - azon is solenniter

⁵⁷⁰ Győri tört. és rég. füz. I. 168. Acsay F. A győri kath. főgim. tört. 14. Villányi i. m. 67. Velics A. A m. jezsuiták múltjából II. 52.

⁵⁷¹ Győr v. magánokiratai 89. 99. 362. sz. Horváth M. szives közl. Villányi i. m. 103. Kápt. szám. V. 158.

protestáltak (az evang. őrsereg), hogy az pénzt, az kin ők az exequáltatott jószágot megvették volt, ki nem vittük és azzal ott őket meg nem kínáltuk”. (Liszkay J. i. m. 159. l.)

Ezt a harcot ily álnokúl és erőszakosan a győri evangélikusok ellen Sennyey püspök támogatásával már a jezsuiták intézték, akiknek sikerült is a pataházi imaházat hamarosan elfoglalni. Erre nézve a pozsonyi 1637/8. évi országgyűlésen a protestáns rendek már így adták elő a győriek sérelmét: „Felségednek a győri végvárbán levő katonái nem csak a városban és külvárosban nem kaphatnak a r. katolikusoktól templomhelyet, hanem még a vallásgyakorlat céljára általuk közös költségen Pataházán vett imaházat is hatóságilag elvették tőlük és ezt most az evang. őrseregnek nagy sérelmével a jezsuita páterokra ruházták át. Ezen felül lelkészeiket is a városba való rendes bejárástól és szent kötelességeiknek teljesítésétől eltiltják. Ha valaki az evangélikusok közül elhalálozik, lelkészeiknek csak a legszigorúbb őrizet alatt szabad a városon átmenniök, hogy ilyenkor patrónusaik házaiba is be ne térjenek. Nem különben a győri káptalan is minden városi lakosnak, nemesnek és nem nemesnek (az őrség katonáin kívül) 12 arany forint büntetésnek terhe alatt tiltotta meg, hogy keresztelesek, esketések és más szent cselekvények alkalmával az evang. lelkészek szolgálatát vegyék igénybe. Szintén ily módon a mostani győri püspök (ifj. Draskovich György) két nemesi kuriális fundust Pataházán, melyeket törvényes tulajdonosuk - mivel őt az őrségbeli katonák közös segedelmükkel szabadították ki a török fogságból - végrendeletileg hagyott az evang. vallásgyakorlat céljaira, a szomszédjog ürügye alatt a nevezett evang. őrségtől elvenni és a vallásgyakorlatot betiltani törekszik. Sziget és Révfalu lakóit pedig (akiknek földesura volt), az ottani vallásgyakorlattól tényleg el is tiltja. (Hist. Dipl. App. 18. Zsilinszky, i. m. II. 387.)

Ebből látjuk, hogy a pataházi templom a jezsuiták birtokába került. Ez már az erőszakos kapzsi és türelmetlen ifj. Draskovich György püspök (1635-50) idejében történt, ki egy új kollégiumot (a sopronit) ígért a pátereknek, ha a győri püspökséget megszerzik neki s e mellett oly fukar volt, hogy a reparációk elmulasztása miatt nem is a püspökvárban, hanem egy bérelt viskóban lakott. De az „eretnekek” ellen nagy erővel tusakodott úgy Győrött, mint Sopronban. Az országgyűlésen sok a panasz az akkori győri püspök ellen. Egyik forrás szerint a pataházi templomot le is romboltatta volna (*templum in eadem Pataháza exstructum dirui et disjici fecit*), de más adat ezt nem bizonyítja. És el akarta venni Draskovich Pataházán azt a két kuriális fundust is, melyet a török fogságból kiszabadított, ismeretlen nevű gyülekezeti tag hagyott istentiszteleti célra. E birtok miatt a gyülekezetnek hosszú pere volt Draskovich ellen. Még az 1647. évi egyezményben is a győri két protestáns felekezet kiköti egymással szemben, hogy „a pataházi jószágról való levelekhez egy ládácska, két pléhü, két kulccsal csináltassák s a győri püspök ellen folytatott perben a költség és fáradság, valamint a nyereség és veszteség is közös legyen.”⁵⁷²

Végül a linci békekötést megerősítő 1646/7. évi országgyűlés biztosított az evangélikusoknak Győrött, és pedig a város falain belül is szabad vallásgyakorlatot. A visszakövetelt templomok dolgában folyt tárgyalások idején 1647. febr. 14. írják a protestáns rendek: „Majdnem könnyezve kell megemlékeznünk a győri véghelyen levő evangélikusoknak sorsáról, akik drága hazánkért és főként eme véghelynek megmaradásáért éjjel és nappal őrt állva, sem vérüket, sem javaikat nem kimélték és mind eddig még sem volt szabadságuk arra, hogy Győr városának falain belül, vagyis saját otthonukban vallásukat gyakorolhassák és templomot építhessenek, sőt arra sem, hogy az ő hitükön levő lelkész Győr városába bemehessen. És ugyanazon véghelybelieknek, mikor Pataházán épült *templomukat még el nem foglalták*, viharos időkben nagy veszedelmek közt kellett Isten igéjének hallgatása végett a Dunán átkelni s életüket

⁵⁷² Payr, Sopron eht. 307. Hist. Dipl. App. 21. Liszkay i. m. 14.

nemcsak a hajótörés, hanem a gyakori török beütés miatt is kockára tenni. Minthogy pedig a bécsi békekötésben és a később hozott törvényekben a véghelyeken levő magyar katonáknak is szabad vallásgyakorlat engedtetett; ennél fogva a győri ág. hitv. evangélikusoknak is legyen szabad a város falain belül templomokat, paplakokat és iskolákat (a két prot. felekezetre gondoltak) építeni, saját hitükön levő lelkészeket tartani és vallásukat szabadon gyakorolni.⁵⁷³

A r. katolikusok erre ugyan most is azt felelték, hogy csak Pataházán legyen szabad istentiszteletük, ott építsenek templomot és lelkészeik is onnan jár hassanak be szabadon a városba, mert nincs veszedelem Pataházán, hogy a töröktől kellene félniök. De az 1647. évi IX. törvénycikk mégis bebocsátotta őket Győr városába is. „A győri véghelyen - mondja a törvény - a templomépítés az Újvárosban megengedtetik, a szabad vallásgyakorlat pedig úgy a véghelynek falain belül, mint azokon kívül; és az evang. vallású lelkész az említett véghely falain belül lakhatik és házában predikálhat is.” (Hist. Dipl. 46. 47. Zsilinszky, i. h. 414.)

E nehéz időkben a sok kifogás alá eső Laskay István után a győri őrsereg Zvonarics Istvánt, a püspök fiát hívta meg papjának, de ezt ekkor már Nádasdy Pál gróf választotta udvari lelkésznek és nem bocsátotta el. 1630. szept. 9. kelt levelében Nádasdy hálásan vette a soproniaktól, hogy ezek az ő kértére a maguk papját, *Kőszegi Szekér* Mátyást engedték át a győri seregnek. Ime egy magyar mágnás itt a távolban gondoskodott arról, hogy a győrieknek méltó papjuk legyen. Kőszegi Szekér Mátyás az előneve szerint kőszegi születésű volt. Még Sármelléki Nagy Benedek, a jeles kőszegi rektor küldötte őt 1612. tanítónak Sopronba. Mint tanító itt predikált is és 1617-ben a soproniak avattatták fel lelkészüknek s csak 13 évi hű munkásság után 1630. okt. 1. bocsátották el Pataházára. A kipróbált férfit a győrieknek is 10 évig szolgált s itt Sennyey és Draskovich püspökök idejében nehéz volt a helyzete, neki kellett megérnie a pataházi imaház elfoglalását. 1638-ban még Pataházán volt, de 1642. már özvegye említettik. Fiatal korában epigrammokat is nyomtatott ki (Keresztúr 1613.) és sok levele van a soproni levéltárban. Valószínűleg 1642. halt meg. Mint dunántúli ember Kőszegi Szekér Mátyás készítette elő a győri gyülekezetnek, mely kezdetben a dunáninneni kerülethez tartozott, Dunántúlhoz való csatlakozását. (Payr, Eht. Eml. 187. Sopron eht. 242/3.)

Utódja, *Wagner Bognár* György 1636-1642. Tétényben, Moson megyében volt tanító és ebben az évben Csepregen máj. 20. ugyanide avatták fel lelkésznek. Tétényből hívták meg Győrré. 1646-ban már mint pataházi lelkész (Georgius Wagnerus Patahaziensis) volt jelen a büki püspökválasztó zsinaton, ahová a győri őrsereg követeit is (Legati Exercitus Jaurinensis) magával vitte. Fontos esemény volt ez, mert ezzel a győri gyülekezet hivatalos formában is a dunántúli kerülethez csatlakozott. Eddig ugyanis a dunáninnihez tartozott. Lelkészei Sibolti és Pálházi Göncz még dunáninni püspökök voltak. Az 1625. évi népes és tekintélyes püspökválasztó zsinaton Csepregen Győr képviselői még nem vettek részt. Musay püspök 1661. évi jegyzéke szerint Győr is a veszprémi és győrmegyei gyülekezetekkel együtt a rábaközi esperességbe, Szentmiklósi János kajári esperes-lelkész egyházmegyéjébe volt beosztva. Győr az ilyen alárendeltségtől ekkor még nem idegenkedett, mert csak 1743. lett szab. kir. várossá.⁵⁷⁴

Az 1647. évi országgyűléstől nyert engedély alapján Bognár idejében szerzett a győri két prot. felekezet a belvárosban egy házat, melyet a „kamara eltörésével” nagyobb költségen ki is bővítettek Schaltner uram háza formája szerint, hogy mind a két lelkésznek legyen benne

⁵⁷³ Hist. Dipl. App. 46. Zsilinszky, A linci békekötés 410. l.

⁵⁷⁴ Hornyánszky V. Beiträge. Eht. Eml. 79. 131. 148. Ker. jkv. 206. W. Bognár lelkészi diplomája megvan Hrabovszky gyűjteményében. Scrin. Ant. XI. 10.

lakása s ebben végezhessek istentiszteletüket is. Hol és melyik volt ez a ház, annak ma már semmi nyoma. Egyidejűleg az Újvárosban is építettek egy közös templomot (a mai József-templom helyén a Kossuth utcában) és pedig azon a telken, melyet ilyen célra már 1600-ban megvásároltak s ugyanitt az iskolaépítéshez is megtették a készüléket. Az 1669. évi egyházlátogatás szerint ez a templom a Szerecsenyfej utcában Boros Márton és Bogárdi Mihály szomszédok háza között épült a külvárosban s ennek szószékéről predikált még ekkor a kálvinista pap is. (Liszkay J. 13. Payr, Sz. Fekete Istv. 40.)

A vagyonszűkösség ugyanis több tekintetben még ekkor is fennállott, jóllehet a reformátusok külön lelkeséssel újabban már különváltak. Kanizsai Pálfi ref. püspök is elismerte, mint fentebb láttuk, még 1629. is, hogy „az augustana confessio ott előbb való és gyökeresebb.” A reformátusok pedig 1647. is mint „ifjú állapotban levő gyenge” eklézsiáról beszélnek a magukéről. De 1647-ben Botka Ferenc és Wittnyédy István közvetítésével, a júl. 17. aláírt szerződéssel mégis megtörtént a különválás. A reformátusok a fiatal Gál Istvánt, a veszprémi ref. püspök fiát hívták meg papjuknak, ki a belvárosi házban együtt lakott Bognár Györggyel s a két lelkész felváltva tartott istentiszteletet egyik héten a belvárosi házban, a másikban pedig az újvárosi templomban. Félreértés ezután is volt köztük. A reformátusok már 1648. panaszkodtak mezőlaki gyűlésükön a győri lutheránusoktól s különösen Bognár György lelkésztől szenvedett jogtalanságok miatt. De az evangélikusok is megféleltek, ezek nevében Torkos István, Fenth János és Sömbörger Máté egyháztagok Wittnyédy Istvánnak még 1655. is azt írják: „Mi Istennek kegyelméből öt vagy hat annyi is vagyunk, mint ők.”⁵⁷⁵

Bognár lelkésznek tehát nemcsak a pápistákkal, hanem a reformátusokkal is elég sok küzdelme volt. Hosszú ideig nagy hűséggel szolgálta a győri egyházat. A ténylegi gyülekezetnek, amelyben előbb szolgált az 1651. évi egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint már mint győri várbeli lelkész ajándékozott egy veres és zöld selyemmel varrott fátyol-keszkenőt. Az 1671. évi kihallgatáson 52 évesnek vallotta magát. Tehát elég fiatalon került Győrré s késő vénségéig megbecsülték. Egy győri mészáros leánya volt a felesége. Pilárik István beczkői lelkészt menekülése közben Győrött 1663. a legszivesebben fogadta. Sírva borult nyakába, az áldást, melyben jött, levettette vele, papi talárt és cobolykalpagot ajándékozott neki s a legszivesebben vendéglátás után saját ipával vitette el Magyaróvárra. 1669-ben püspöknek is jelölték, ennek azonban a győri örsereg nevében Sömberger Mihály erélyesen ellenmondott. Tarnóczy püspök mint elnök ily megokolással kérte a mellőzését: „Bognár lelkész úr is méltó volna a püspökségre, de mégis több akadálya lehet a reá való szavazásnak. Ilyenek, hogy a győri örség gyülekezetét veszedelem érheti, ha Bognár lelkészt onnan elveszük, nincs olyan minőségű lelkészünk, akivel őt pótolhatnánk, a lába is köszvényes és más hasonló bajok is vannak.” Bognár idejében 1669. szept. 9. volt Győrött a „prima eaque generalis visitatio”, melyet Szenczi Fekete István püspök tartott. A győri tanító ekkor a jeles fiatal Aács Mihály volt, mint a gyülekezet képviselői pedig Semberger Mihály, Szappanosy István, Trestyán András és Tamássy János postamester jelentek meg a püspök előtt. Harangok az újvárosi közös templomban sem volt. Aács Mihály iskolája a belvárosban az istentiszteletre rendelt ház mellett (*loco cultui destinato adhaerens*) volt. A lelkésznek Pataházán 10 hold földje, 12 szekér szénája és 200 forintja volt. (A régi örökség maradványa.) S a lelkész számára mindig önkéntes volt az adakozás.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Liszkay 13. Prot. Szemle 1905. 298. Egyet. levlár Ia 7, 78.

⁵⁷⁶ Győri tört. és rég. füz. III. Stromp L. Pilárik Istv. 23. Payr, Szenczi Fekete 32. 40.

Bognár lelkész Aáchs Mihály rektorral együtt, ki ekkor 25 éves volt, 1671. febr. 21. a Wesselényi-féle összeesküvés ügyében kihallgattatván, még ez évben kiűzetett. Széchenyi György, a finom lelkű győri püspök, elfogatásukat látva, a püspöki palota ablakából kiáltott le: „Ne hozzátok ide az ebeket, hanem az pusztai kapura vigyétek ki”. Más néven a fehérvári kapu volt ez, amelyen túl állott a vesztőhely. 1671. nov. 24. Bognárt már a kőszegiek hívták meg Szenczi Fekete püspök mellé segítségül, de csak ideiglenesen fogadta el a hívást, mert remélte, hogy visszatérhet Győrbe. Bognár 1673. jún. 6. az utolsó kerületi gyűlésen Szilvágyon predikált mint száműzött s azután a török hódoltságba menekült egész Belgrádig. Aáchsot pedig Fekete szintén a szilvágyi gyűlésen Farádra avatta fel lelkésznek. Bognárt a gyülekezet 1681. visszahívta s még egy évig itt szolgált.⁵⁷⁷

Bognár elűzetésekor a győri protestánsok belvárosi házáat a püspök és a kanonokok szolgálói fejszékkal törték be és elfoglalták. Ez a sorsa lett újvárosi templomuknak is. De a gyülekezetnek 1681-ben való feleledése után Lövei Balázs lelkész két évig (1682-84) ismét a belvárosban lakott s a püspök csak fegyveres német milícia által tudta őt a külvárosba kiszorítani. De azután is bejárhatott a belvárosba beteget látogatni és temetni. A konvent 1699. alakult meg, amikor inspektornak Torkos Pétert, Torkos Andrásnak, a tudós győri lelkésznek bátyját, választották meg. Újvárosi templomuk és iskolájuk 1713. égett le. Egy ismeretlen poéta erről szép éneket irt. Templomukat s vallásszabadságukat ismét elvették 1749. Mária Terézia korában.⁵⁷⁸

b) A győrmegyei gyülekezetek.

Győr várát a császári hadseregek legalább addig, ameddig tudták, megvédték. A vidék azonban teljesen ki volt szolgáltatva a török dúlásnak. Biztos maradása a föld népének itt a falvakban nem volt. A török elől menekülve a nép elhagyja lakóhelyeit, melyek egymás után lesznek hosszabb-rövidebb időre pusztává. A folytonos háborúskodás tehát itt nagy akadálya volt az egyházi élet megszilárdulásának.

Győr megyének is a mohácsi vész után több protestáns földesura van, akiknek oltalma alatt megkezdődhetett Isten ígéjének hirdetése. Ilyenek voltak Thurzó Elek kincstartó, Enyingi Török Bálint, Nádasdy Tamás, ki a Kanizsayak birtokait örökölte és ennek öccse Nádasdy Kristóf. Az Ostffyoknak is Mórichidán, Téthen, Rétiben, Mérgesen, Kónyon stb. voltak birtokaik. Fehér Ipoly apát, Győr megye monográfusa evangélikusnak mondja a szerb származású Bakics Pált is, ki a püspökség birtokait 1530-37-ig bírta s ennek testvéreit és örököseit Bakics Pétert és Mihályt is. Bizonyosan ezekről csak azt tudjuk, hogy az egyházi javakat fosztogatták és kegyetlenül bántak a káptalannal, de ebből még éppen nem következik, hogy protestánsok voltak. Itt találjuk később a Telekesi Törököket is, mint az Enyingi Törökök örököseit. Az 1671. évi megyei jegyzőkönyv szerint a hódoltsági részen a protestánsoknak a nyuli és nyalkai licentiatuson kívül még 17 predikátoruk volt u. m. Kisbaráti, Ság, Pázmánd, Mindszent, Táp, Örs, Szentiván, Gyömöre, Tápszentmiklós, Fölpécz, Kajár, Szerecsen, Téth, Gyarmat,

⁵⁷⁷ N. Múz. Quart. Lat. 1185. Győri üld. Payr, Sz. Fekete 41. 53. Bognár György leányát, Marinkát 1692. szept. 23. Egerland Tamás Kovács vette feleségül. Az ő fia lehetett Bognár Miklós is, ki 1667. avattatott fel Varsányba, 1685-ben mint keresztapa szerepel a győri anyakönyvben s 1696. mint simonyi lelkész halt meg. Ifjabb Bognár György 1692. született. Halléból és Lipcséből visszatérve 1716. konrektor és káplán volt Győrött. 1717. Kreichel Kristóf leányát vette Győrött feleségül. Később Tamásiban, Vázsonyban és Simonyiban volt lelkész. † 1755. Hrabovszky, Presbyt. I. 50.

⁵⁷⁸ Das verwirrte Ungarn 396. E. Nagy O. A győri ev. ehk. tört. 45. 54. 81. Payr, Eht. Eml. 209.

Malomsok, Mórighida és Rábaszentmihály községekben. (Ráth K. A györmegyei hódoltságról. Tört. Tár. VII. 87. 90.)

Győr megye 1685 körül annyira elpusztult, „hogy az egész praesidiumon kívül levő processusokban alig találtassék egynéhány otthon lakó szegény ember (nemes), akik is nagyobb részről már koldulásukkal keresik kenyerüket.” „Csallóközben mind pedig Szigetközben egynéhány házban és kunyhóban lakik még a szegénység. 1686-ban a pusztai és sokorói járásokban összesen csak 17 lakott hely volt.” (Szilágyi S. M. N. Tört. VII. 456.)

Győr és a györmegyei gyülekezetek eleinte a dunáninneni egyházkerülethez tartoztak. Hiszen a Pataházán lakó győri lelkész, Sibolti D. és P. Göncz Miklós püspökei is voltak a dunáninneni kerületnek. De a vármegye déli részén levő sokoróalji egyházközségek, azt hiszem, már eredetileg is a közelebb eső Dunántúlhoz csatlakoztak. És a többiek is lassanként dunántúli kerületünkhöz pártoltak át. Ezt a folyamatot maga Pálházi püspök sem akadályozta meg. Hiszen ő is dunántúli, zalamegyei volt s korábban a sárvári iskolában tanított. Műveit Sopron-keresztúron nyomatta, ahol maga személyesen végezte a korrekturát s váratlanul itt is halt meg munkaközben 1619. Keresztúron temették is el a dunáninneni püspököt.

Győr-Pataháza, Hédervár, Öttevény, Sövényháza maradtak meg legtovább a dunáninneni kötelékben, de a győri véghely magyar őrsége is mind jobban vonzódott a tisztább magyarsága dunántúliakhoz. 1600 után már több györmegyei lelkészt is a dunántúli püspökök avatnak fel. Az 1622. évi semptei konzistorium hatása alatt, mely egy kissé szorosabbra vonta a köteléket, az 1625. és 1628. évi csepregi zsinatokon ugyan még nem találunk györmegyei lelkészeket. De 1630-ban már megjelentek Csepregen a kajári, mórighidai, felpéci, gyömörei és csikvándi lelkészek. Ez évben a győri magyar őrsereg már Zvonarics Istvánt, a dunántúli püspök fiát hívta meg lelkészének, de Nádasdy Pál gróf ezt nem bocsátotta el, és a soproni magyar papot, Kőszegi Szekér Mátyást küldötte el nekik. Ezóta lett nagyobb a barátság. 1631-ben a csepregi zsinaton már feltűnő nagy számmal, tizen voltak jelen Győr megyéből u. m. a koroncói, rábaszentmihályi, kisbaráti, kajári, fölpéci, gyömörei, gyarmati, csikvándi, malomsoki és mórighidai lelkészek. Ezeket akkor már Körösi Imre szili esperes keze alá a rábaközi egyházmegyébe sorozták. Az 1646. évi püspökválasztó büki zsinaton pedig már Bognár György, győri lelkész is megjelent a győri őrség küldötteivel s ezzel a csatlakozás be volt tetőzve.

Enyingi Török Bálint fiainak oltalma alatt átmenetileg egy ideig több gyülekezetben református lelkész volt. De ezeket csakhamar ág. hitv. evangélikusok váltották fel, amint a földesurak változtak. Mert a nép hű maradt hitéhez. A II. korszak történetében feltűnő lesz, hogy az 1674. évi pozsonyi törvényszék előtt mily nagy számmal jelentek meg lelkészeink Győr megyéből. Ennek nem csupán a közelség volt az oka.

Hédervár. Ősi magyar község a nagy és kis Duna között. Alapítói a Géza vezér idejében bejött Volfger és Hedrich lovagok, az utóbbi a Héderváryak őse, ki Gézától az egész Szigetközt adományúl kapta. Hédervári Ferenc nándorfehérvári kapitány e vár hűtlen elhagyása miatt 1521. minden jószágától megfosztatván, II. Lajos azokat Laki Bakics Pálnak adományozta. Héderváry István györmegyei alispánt, Ferenc öccsét, I. Ferdinánd fosztotta meg birtokaitól s szintén Bakics Pálnak, nejének és testvéreinek adományozta. E birtokhoz tartozott akkor Héderváron kívül Ásvány, Nagy- és Kis-Medve, Ujfalu, Zámoly, Sziget, Öttevény, Remete sat. is. Ferdinánd később visszaadta birtokaikat a Héderváryaknak, de Bakics Pál és fivére Péter ellenszegültek a birtokbavételnek. Utóbb e birtok Bakics Margitra (Balassa Menyhértné) és Bakics Angelikára (Révayné), majd Czobor Imre feleségére szállott. De több kuriális nemesnek is volt itt birtoka. Ilyenek voltak 1609. a Szávay, Szabó és Alapy családok,

amikor a Héderváry-urodalom Héderváry István, Czobor Imre és Márton s Révay Péter között oszlott meg. (Borovszky, Győr m. mon. 34.)

A mohácsi vész után a Héderváryak is evangélikusok voltak. Héderváry Istvánt 1630 körül azonban Pázmány Péter áttérítette. Első neje Károlyi Zsuzsanna, a második Andrassy Kata volt. A fia, Héderváry János, 1660 körül már zirci apát és skópai püspök, az unokája, János, pozsonyi kanonok volt. Héderváry István győrmegyei alispán leányát, Katát, Lósi Viczay János vette feleségül s így került az urodalom az Osl Belud nemzetségbeli Viczayak birtokába. 1660 körül Mikos Péternek, Dely Ferencnek, Káldy Györgynének (Nebojszai Szép Anna) és Jakusich Imrének is volt itt birtoka, melyeket azonban a Héderváryak és Viczayak összevásároltak. Dely Judit részét 1697. Viczay Ádám báró vette meg. A család utolsó férfitagja, Héderváry-Viczay Héder gróf főispán, ki az ősi rokonságot az evang. Ostffyakkal is fenntartotta, 1873. dec. 23. halt meg s unokaöccse gróf Khuen-Héderváry Károly lett az örököse.⁵⁷⁹

A Héderváryaknak igen értékes régi könyv- és levéltáruk van. Hédervár temploma 300 év előtt épült. A reformációt már igen korán elfogadták. A levéltár aktái (IX. csomag 23/1703) szerint itt Mérey Mihály 1544. már evang. lelkész, sőt szuperintendens (bizonyára csak esperes) volt. 1556. márc. 1-én pedig a jeles Beythe István jött ide (bizonyára tanítónak). Chronologia című könyvébe irt sajátkezű bejegyzése szerint: „Anno 1556. Hedervarum veni 1. mart.” 1614-ben Baáni Jodoczi Simon volt a hédervári iskola rektora, ki mint ilyen irta alá nevét a júl. 9. Felsőszeliben tartott zsinaton. A dunáninnen kerület ekkor, Pálházi Göncz Miklós püspök idejében „a lacu Fertő et in partibus cisdanubianis usque ad fluvium Tibiscum” szavakkal jelölte meg határait s a mosoni, győri és komárommegyei gyülekezeteket is magához számította. Csak később csatlakoztak Dunántúlhoz. Ezek is aláírásukkal kötelezték magukat az ágostai hitvallás szigorú követésére, mint a dunántúliak. 1615. előtt egy névtelen lelkésze is volt Hédervárnak, mert Pálházi püspök ez évi jún. 17. kelt meghívó levelében említi, hogy itt a lelkésznek a hívekkel valami nagy viszálya volt „amelynek sebhelyeit még most is érzi az egész papi testület”.⁵⁸⁰

Az ellenreformáció 1630. után kezdődött meg Hédervárott. A fentebbi ifjabb Héderváry István Pázmány csábító szavára Batthyány Ádámmal egy időben hagyta el apáinak hitét s nyomban áttérése után megkezdte a protestánsok üldözését. Az 1634. év nyarán (júl. 13-15.) a szigetközi evangélikusok mindnyájuk nevében folyamodnak evang. földesurukhoz, Czobor Imréhez, hogy Héderváry István erőszakos üldözésével szemben vegye őket oltalmába. Igazán szívéhez szólóan mondják panaszlevelükben: „Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak könyörgünk, mivelhogy Héderváry uram ő maga immár öt templomot vett el, melyben ennek előtte praedicatorok voltak, ugymint a *hédervárit*, *remeteit*, *lipótit*, *ásványit*, *szentpálit*.” Sőt már az öttevényt és az egyházasmedveit is el akarja venni. „Nagyságodnak, írják tovább, mint kegyelmes urunknak könyörgünk alázatosan mind fejenként, hogy Ngod legyen oltalmunk Isten után, mert hogy ha Ngod segítségünk s oltalmunk nem leszen egyáltalán fogva minden jószágunkat elhagyjuk és az hódultságra megyünk az pogány alá.” Ime így rejtett magában a vallási türelmetlenség akkor is nemzeti veszedelmet. Czobor Imre 1634. júl. 16. Esterházy Miklós nádortól kért oltalmat a jobbágyai számára. „Ember emlékezetitől fogva, írja, az mely öt szentegyházat (Héderváry) elvett hatalmasúl, mindenkor lutheránus praedikátorok birták. Most immár a hatodikat is elveszi, a hetediket és nyolczadikat is el fogja venni, így végre egy

⁵⁷⁹ Győr m. mon. 34. Fraknoi, Pázmány P. III. 144. Lányi-Knauz 176. Hahnekamp Gy. Magyar Konvertiták 86. l.

⁵⁸⁰ Fehér Ip. Győrm. leirása 516. Fabó A. Beythe I. 5. l. Fabó, Codex Dipl. 104. 124.

sem marad”. Esterházy Kismartonból 1634. júl. 28. irt is Hédervárynak, a panaszleveleket megküldte neki, de hiszen a nádor is hasonlóképpen cselekedett a maga urodalmaiban, tőle ugyan hiában vártak oltalmat. Hédervárott és az egész Szigetközben ez a hitehagyott Héderváry nyomta el tehát a protestantizmust. Czobor Imre és a többi evang. köznemes vele szemben nem voltak eléggé erősek. A veszprémmegyei Tésre ordinált Fejér Miklós evang. lelkész még 1649. is hédervárinak írja magát. Tehát később is voltak itt még evangélikusok.⁵⁸¹

Öttevény. 1379-ben már a Héderváryak birtoka volt. Nevét állítólag a kis Duna és a Rábca kiöntéseiből keletkezett öttevénytől vette. 1619-ben az egész falu leégett. 1623-ban egy birtokfoglalás kapcsán a bakonybéli apátság is birtokos lett itt. Ebben az időben sokat szenvedett a német katonaságtól. 1658-ban a Héderváryaknak itt vámjok is volt. 1683-ban a Bécs ostromára indult törökök dúlták fel és lakosait felkoncolták. A török kiűzése után Széchenyi György érsek szerezte meg. 1704-ben németek települtek ide. A Héderváryak után a Viczay grófok is birtokosok voltak itt, akiknek megmaradt birtokrészét 1862. özv. Földváry Miklósné szerezte meg.

Öttevényben is a Héderváryak oltalma alatt bizonyára korán indult meg a reformáció. Eleinte a dunáninneni kerülethez tartozott ez is, csak később csatlakozott Dunántúlhoz. 1614-ben a szenci születésű *Szítás* István és két év múlva az illavai születésű *Ferrarius* András volt a lelkésze, akit 1616. nov. 24. a szenci zsinaton avattak fel s 1625. már a csepregi püspök-választó zsinaton volt jelen. 1628-ban ujkéri lelkész volt. 1625-ben *Csemeghi* János volt az öttevényi lelkész, akit Brunswick Tóbiás püspök ez évben máj. 9. Szereden avatott fel. Úgy látszik, Ferrarius egyengette az öttevényiek útját Dunántúl felé, mert 1629. okt. 23. Kövesden már Kis Bertalan püspök avatta fel a csepregi születésű *Witkovics* Jánost öttevényi lelkésznek. Ennek idejében kezdte meg Héderváry István itt is az erőszakos ellenreformációt. A szigetközi evangélikusok 1632. július közepén írják róla Czobor Imrének: „ezt is nem tudjuk mi okból az öttevényi templomnak cinteriumjában papjával (a plebánussal) és szolgálival bement és ott kirendelt, hogy bebocsássa a templomba. És mentették az öttevényiek azzal magukat, hogy az egyházfia nem volt otthon, az kulcsot elvitte vele, az mint úgy volt... az úr önönmaga parancsolta, hogy hozzanak lajtorját és onnét is behágjanak és annak utánna azt is parancsolta, hogy dorongokat hozzanak és úgy is betörjék az ajtót. Találkozott egy az szolgálai közül, az mely intette arra, hogy ne cselekedje, mert ugyan megcselekedte volna”. Végletekig menni Héderváry ekkor még, úgylátszik, mégsem mert, de mint hatalmas földesúr bizonyára már ekkor véget vetett az öttevényiek vallásgyakorlatának. Ennek kell tulajdonítanunk, hogy lelkészüket Witkovics Jánost a fertőszentmiklósi zsinat 1632. aug. 11-én igen szép ajánló levéllel küldte el Illésházy Gáspár gróf kértére ennek leánya, Bethlen Péterné grófnő mellé udvari lelkésznek.

Tanítói közül *Magyarbéli* György ismeretes, aki még Pálházi Göncz Miklós püspök hatósága alatt 1614. irta alá szimbolikus könyveinket. Zvonarics Mihály püspök Hegyfaluban 1622. már Dunántúlra, Gencsre avatta fel lelkésznek és 1646. az edvi gyülekezet lelkésze volt. Musay Gergely püspök 1646. évi jegyzékében Öttevényt mint a hédervári urodalomhoz tartozó olyan gyülekezetet említi, amelynek templomát, iskoláját és egyéb javait elfoglalták. 1670 körül az erdélyi *Krizbai* Mihály volt öttevényi ev. tanító, akit a mecsérik papjuknak hívtak meg s Mecsérről idézték meg 1674. Pozsonyba.

1674. ápr. 29-én, tehát a nagy üldözés idején járt itt Kasza Ferenc főesperes és apát egyházat látogatni. E szerint már r. kath. a templom, van plebánus és tanító. *Abda, Öttevénytiszeg* és

⁵⁸¹ A Héderváry-család oklevéltára. 197-200. sz. 237-248. I. Závodszy L. Héderváry István és a szigetközi ellenreformáció. Religio 1912. 21. sz. Payr, Eht Eml. 84.

Börcs a filiák. A lakosok magyarok, horvátok és németek, akiknek alig a harmad része kath., hanem mind eretnek, akiket át kellene terelni. 1680. május. 6. pedig Kuzmics Péter főesperes és soproni beneficiátus járt itt. E szerint a lakosok már mind katolikusok, akiknek legtöbbjét ő és a plebánus térítette át, de még gyengék és ingadozók, igehirdetéssel és példaadással kell őket megszilárdítani, amit ajánlott is a plebánusnak és a földesuraknak.

A filiák közül *Öttevényszigetről* 1680. május 6. azt mondja Kuzmics r. k. főesperes, hogy itt kevés a katolikus. Ujabban a legtöbben áttértek, de az elmúlt télen titokban predikátort vezetvén be, visszatértek (miként az eb) az ő okádásukra. (Ad priorem vomitum relapsi.) A plebánus zelusával és a földesurak segítségével kell őket visszahajtani.⁵⁸²

Börcs. Győr közelében a Rábca partján. Már a XIII. században ismeretes, a Szentgyörgyi grófoknak volt itt várkastélya. A zirci apátnak is volt itt birtoka, melyet 1489. a győri püspökkel elcserélt. A vármegye 1588. itt a templom mellé védelmi célból kerek őrtornyot (Rundenthurm) építtetett, melyet a német telepesek Rolhenthurmnak neveztek. 1590-ban német csapatok égették fel a községet. 1609-ben a töröknek behódolt és lakosaitól elhagyott község volt. Földesura a győri püspökség volt. (Györm. mon. 22.)

Mint Öttevény filiája bizonyára ezzel egy időben már jó korán fogadta el a reformációt. Lakói még az 1674. évi egyházlátogatáskor is majd nem mind állhatatos, makacs evangélikusok voltak, kik Kasza Ferenc apátnak azt mondták: inkább elhagyják lakóhelyüket, mint sem hogy áttérjenek. Katolikus csak 20 volt, akiknek üdve és jóléte a püspöktől függött, Kuzmics főesperes 1680. már ujjonnan megtért katolikusoknak mondja őket. De Lacza János kanonok és főesperes 1698. évi vizitációja szerint még akkor is 140 evang. és 60 r. kath. lélek lakott benne. Elhamarkodott volt az előbbi jelentés. (Ehlát. jkvek.)

Böny. 1240-ben már a mosoni várjobbányok, a XV. században a Bönyi család birtoka volt, melyet később E. Török Bálint foglalt el. Ennek idejében vert itt gyökeret a reformáció. 1609-ben ez is behódolt a töröknek és lakói elhagyták. Későbbi birtokosai közül Iványos Miklós válik ki, akinek fiától és hat lányától származik az egyesített bönyi, alapi és örkenyi közbirtokosság osztályos hét ága, u. m. az Iványos, Saáry, Lossonczi, Győry, Kenessey, Nagy és Roboz családok.

A bönyiek jobbára reformátusok voltak, akiknek a XIII. századból való igen becses urvacsorai kelyhük van. Alsó-Bönyt 1635. Esterházy Miklós nádor Szapári Andrásnak és Valticher Mártonnak, Pálffy Pál nádor pedig 1649. Halászy István pannonhalmi várnagynak adományozta. A község nagy része azonban Szeghy János alispáné volt, akitől Iványos Miklós vásárolt nagyobb területeket. XVI. és XVII. századbeli egyháztörténetéről a ref. jegyzőkönyvek sem szólnak. Kollonics Lipót győri püspök és főispán 1683. megakadályozta az elpusztult egyházi épületek felépítését. A ref. istentiszteletet a nagytekintélyű Iványos Miklós halála után tiltotta meg egy megyei határozat. Ezután a bönyi reformátusok a banai sövénytemplomba jártak. A r. kath. egyházlátogatási jegyzőkönyvek sem szólnak Bönyről. Az evangélikusok mint filia 1787. szervezkedtek s ekkor Nagybarátihoz tartoztak, 1791-ben pedig anyagyülekezetté alakultak.⁵⁸³

Sövényháza. Rábamenti kisközség. Már a XIII. század elején a Sövényházi nemzetség, azután pedig a Bán család birtoka. Ettől 1489. az Enyingi Török család kapta meg. E. Török János 1585. is földesura volt a falunak. 1609-ben Hatos Bálint, 1619-ben pedig Pázmán Ferenc

⁵⁸² Fabó, Codex Dipl. 104. 105. 170. 217. Payr, Eht. Eml. 68. 70. 133. 138. Ker. jkv. I. 121. II. 1. 57. A Héderváry-csal. oklt. II. 239. Visit. Archidiaconatus Moson. 1674 et 1680. Györm. mon. 48. Madár M. Felpéc eht. 9.

⁵⁸³ Fehér IP. és Borovszki Győr várm. Mon. Holéczy M. 1834. évi névtár.

szerepelnek itt mint birtokosok, 1673-ban pedich Jagosich Mihály és a győri jezsuiták. 1704-ben már ez utóbbiak voltak az egyedüli urai. A kuruc háborúkban a rácok és németek felgyújtották és kifosztották. 1715-ben néptelen puszta volt, ekkor a jezsuiták németeket telepítettek ide. Később a Neuhold, Fricke és Purgly családok voltak itt birtokosok.

A reformáció itt is az Enyingi Törökök idejében szilárdult meg. A mai r. kath. templom a XVI. század vége felé, tehát a protestáns világban épült. Evang. lelkészei közül csak az egy *Eőri Nicolai* György nevét ismerjük, akit Szereden, 1628. okt. 28. még lébényi lelkésznek avattak fel. Innen jött át Sövényházára, ahol 1635-ig hirdette az igét. Ez évben a sopronmegyei Szilbe lelkésznek és máj. 14. a csepregi zsinaton, hol szimbolikus könyveinket ismételten is aláírta, egyházkerületi presbyternek is megválasztották; 1646-ban Szentandrásan volt lelkész. Később is volt még Sövényházának evang. lelkésze, akiről az 1646. évi büki zsinat jegyzőkönyve mint távollevőről emlékezik meg. Musay püspök 1661. Sövényházát is anyagyülekezetnek mondja és a rábaközi esperességhez számítja. A jezsuiták mint földesurak, ha előbb nem, bizonyára 1674. üzték el az evang. lelkészt. Az 1698. évi r. kath. egyházlátogatás szerint is Sövényháza a győri jezsuita rendházé. A hívők száma 144 evang., 15 r. kath. és 1 ref. Török Jakab nevű 60 éves evang. tanítójuk volt ekkor, akinek házat építettek és ez szolgál imaházul is. Gyermeküket Lébénybe vagy Fehértóra viszik kereszteltetni a plebánushoz.⁵⁸⁴

Bezi. Első megszállói besenyők (Bisseni, Bessi, innen a név is) voltak. Földesura a középkorban a Bezy-család. 1481-ben Bezy Lőrincnek magva szakadván, birtokait Mátyás király Rathibozeni Trinka Jánosnak s Poky Antalnak és Mihálynak adományozta. 1579-ben Márffy László, 1592. Poky Ambrus alispán itt a birtokos. Bezi határába olvadt bele Utthal (Altthal) régi elpusztult hely, melyben 1459. a Laki Koczoroknak s 1544. az Ostffyoknak is volt részük. Evang. lelkésze és tanítója a Pokyak és Ostffyok oltalma alatt bizonyára volt már a XVI. században is. Az Ostffyok később is földesurai voltak. Lelkésze 1608-ban, ha ugyan a helynevet jól olvassuk, Telekesy Benedek volt. De Musay 1661. nem említi az anyaegyházak között. Lehet, hogy csak Sövényháza filiája volt. Lacza János győri kanonok 1698. évi egyházlátogatása szerint ekkor Löwenburgné gróf Thököly Kata (Imre nővére, sz. 1655. ápr. 18. első férje gr. Esterházy Ferenc † 1688, a második gr. Jörger Miksa † 1698, a harmadik Löwenburg János Jakab) volt az egyik birtokos Bezin, a másik kettő pedig Bezerédy István pápai várkapitány és Ostffy István. Az evang. tanítójuk *Csepregi* György volt, ki a győri jezsuitáknál, mint színleges áttért, három osztályt végzett, de azután visszatért az evangélikusokhoz. A könyörgéseket és a tanítást a rektor a maga lakásában tartotta. A lélekszám 200 volt, ezek közül 24 kath., a többi evang.⁵⁸⁵

Réti. Magyar község volt eleitől fogva a Rábca mentén. 1210. már Póth nádor kapott itt adományt, Móríc comes (Osl) pedig itteni majorságát 1251. a mórichidai premontrei prépostságnak ajándékozta. 1372. a Pokyak voltak itt is birtokosok. 1544-ben Ostffy László és a Pokyak. Az 1609. évi összeírás szerint is ez a két család szerepel. 1610. már Gyapay György és 1613. Zánthó István. A reformáció itt is az Ostffyok és Pokyak védelme alatt szilárdult meg. 1641-ben a hegyfalui zsinaton *Transalpini* Dánielt avatták fel Rétibe lelkésznek. A büki zsinaton 1646. a réti lelkészt mint távollevőt említik. 1651-ben *Havasi* Dániel volt Réti lelkésze, ki mint ilyen vett részt a szakonyi népes zsinaton. Musay püspök 1661. is anyagyülekezetnek mondja Rétit. 1674-ben *Horváth* Dániel volt a lelkésze, kit a pozsonyi törvényszék elé idéztek. Az 1698. évi egyházlátogatáskor Lacza János győri kanonok azt mondja: itt majdnem annyi az

⁵⁸⁴ Györm. mon. 56. Ker. jkv. II. 100. Fabó, Cod. Dipl. 218. Eht. Eml. 75. 132. Lacza főesp. ehlát. jkve 1698.

⁵⁸⁵ Fehér Ip. és Borovszky. Györm. mon. 20. Eht. Eml. 60. Lacza J. ehlát. jkv. 1698.

uraság, mint a lakos. De a birtokosok közül mégis kiemeli Bezerédy István pápai várkapitányt, Farkas Mihály győri postamestert és Ostffy Istvánt. Templomuk és lelkészük ekkor nem volt. Evang. tanítójuk a szláv eredetű *Alumnides* György, ki 36 éves és a gimnáziumot Pozsonyban végezte. Az egyházlátogatás után ezt elzavarták innen s egy „kóbor szökevényt” hoztak a helyébe, ki a mocsarak közt lakik s a rétek keresztelés és házasságkötés céljából eljárnak hozzá. A lélekszám 1698-ban csak 56 volt, akik közül 7 r. katolikus.⁵⁸⁶

Kapi. Régi község a Rábca mellett. Mint győri várföld már 1209. „terra Capi” néven van említve. 1251-ben Móric mester nyitrai főispánnak van itt birtoka, ki ezt a móríchidai prépostságnak adta. 1314-ben a Kapy család itt a birtokos, kik tiltakoztak a móríchidai prépost foglalásai ellen. Kapit és Móríchidát 1540 körül Martonfalvay Imre deák vette el az apácáktól s az Enyingi Török család pápai várbirtokához csatolta. A prépostság birtoka 1544-1554. a budai apácáké volt, kik mellett a móri apácák is birtokosok. Az 1609. évi összeírás szerint csak a nagyszombati klarisszáknak volt itt birtoka, mely később a vallásalapé lett. 1850 körül gróf Creneville volt itt a földesúr. Most nincs nagyobb birtokos. A községhez tartozó Jend nevű dombon rommaradványok láthatók.

Eleitől fogva Réti filiája lehetett. Forrásaink nem szólnak róla. Az 1698. évi r. kath. egyházlátogatás szerint temploma ekkor nem volt. De volt tanítója, *Gurabi* Márton, ki ekkor 50 éves volt s a vizitáló győri kanonokkal nem akarván találkozni, elment hazulról. Magánházban hol itt, hol ott szoktak istentiszteletre összegyülekezni. A felnőttek száma csak 55, a házaspároké 14 volt; r. kath. 5 és ref. 1. Földesuraság akkor is a nagyszombati klarisszák voltak. Az egyházlátogató r. kath. főesperes szerint 1698. Markotabödögén kör alakú kápolna volt, melyet előbb az „eretnekek” foglaltak el. Fehértóhoz tartozott, mely r. kath. község 23 házzal és 32 házaspárral. A kapiak 1764. igazolván régi vallásgyakorlatukat, engedélyt kaptak a vármegyétől, hogy templomot építhetnek, de torony nélkül. (Fehér Ip. és Borovszky i. m. 36. Pápa v. mon. 49.)

Kóny. (Villa Cohn, Coun). II. Endre 1228 után a templáriusok rendjének adományozta. 1531-ben a rhodusi keresztes barátok (egyházi lovagrend) birtoka, 1544. pedig a győri káptalané. 1555-ben az evang. Nádasdy Kristóf, Tamás nádor öccse volt Kóny ura. 1609-ben a kir. kamara birtoka volt. 1641-ben ifjabb Nádasdy Ferenc katonái dúlták fel és fosztották ki. A Nádasdyak idejében bizonyára itt is voltak evangélikusok. (Fejér Ip. és Borovszky i. m. 38.)

Mérges. Régi magyar község a Rába mentén, melynek már 1372. óta a Pokyak és a Mérges család az urai. Mérges Miklós részét 1458. Koczor György vette meg. 1509-ben a Pokyak birtokát Nádasdy Ferenc, Tamás Nádor atyja, foglalta el. Később ismét a Pokyak és Ostffyak itt a birtokosok, akik rokonságban is állhattak. Ostffy Tamás Farádon 1574. egy elhagyott jobbágytelket adott el mérgesi Poky Lázárnak. Vára és hidja is volt a Rábán. A vármegye 1582. itt váracst épített a török ellen. Az evang. templom egyik harangját a Rábából halászták ki s a régi vár harangjának tartották.

Első ismert lelkészük a trencsényi *Vadini* András volt, aki előbb tanító volt náluk. 1634. máj. 23-án Patka István és Kis Gergely mérgesi hívek „az egész sereg képében” megjelentek a csepregi zsinaton s ott Vadinit lelkészüknek kérték, aki az eskü letétele után ott nyomban felhatalmazást is nyert a szentségek kiszolgáltatására, de a felavatása csak a következő évben történt meg s Vadini még 1646. is a mérgesiek lelkésze volt. De Holéczy M. 1834. évi névtára szerint „egy selyemmel varrott keszkenő” (templomba való) azt bizonyítja, hogy már 1632. is állott a gyülekezet. Vadini utódát *Edvi Illés* Gergelyt 1649. avatták fel mérgesi lelkésznek, aki

⁵⁸⁶ Györm. mon. 55. Ehker. jkv. 201. 360. Eht. Eml. 78. 134. 148. Spat. Füz. 1863. 553.

az 1651. évi népes szakonyi zsinaton is ezt a gyülekezetet képviselte. Harmadik ismert nevű lelkésze *Szentmihályi Mihály* volt, akit 1644. Malomsokra avattak fel s még 1646. is itt volt. Nevét a házassági peréből ismerjük. Felesége, Somogyi Erzsébet ellen hűtlen elhagyás és parázناسág miatt már 1653. pert indított, de a világi bíróság elé utasították. 1657. megismétli keresetét, mert a nőt azóta Győrött kétszer is elfogták és a profosz a városból kivezette s hasonló módon bántak vele ez évben Téthen is. De mivel a lelkésznek hatósági bizonyítványa nem volt, házasságát most sem bontották fel. Musay püspök Mérgest 1661. az anyagyülekezetek közzé sorozza. Nem tartozott a hódoltságához, azért az 1671. évi jegyzékben nem is említetik. 1674-ben *Nagyczenki István* volt a lelkésze, aki innen ment fel Pozsonyba a rendkívüli törvényszék elé. Az 1698. évi r. kath. egyházlátogatás szerint templomuk már száz év óta romokban hever s a predikátorok egy tágasabb magánházban tartottak istentiszteletet. Ekkor csak tanítójuk volt, a szláv eredetű *Zathureczky István*. Összesen csak 83 lélek, 22 házaspár lakott a faluban. A 41 felnőtt között 26 evang., 10 kath. és 5 ref., 42 volt a kiskoru.⁵⁸⁷

Rábaszentmihály. (Győr megyében.) II. Endre már 1204. Puk comesnek adományozta. Későbbi birtokosai a Kanizsayak, majd a Nádasdyak voltak. 1609-ben behódolt hely volt és Nádasdy Pál birtoka. A közeli Homoród elpusztult faluban 1609. a Pokyak mellett Osttfy János is birtokos volt. Szentmihálynak 1627-ben evang. lelkésze és temploma volt, de ez évben a török elől menekülve pusztán hagyták a falut. Sem Musay sem a református jegyzőkönyvek nem szólnak róla. Ezek csak a vas megyei hasonló nevű községet említik. Pedig az 1671. évi 17 evang. gyülekezet között ez is ott van.

Első ismert nevű evang. lelkésze *Szeredi Mihály*, akit még 1612. Tétényre avattak fel s 1628-ban a rábaközi Mihályiban volt lelkész. Az 1631. évben volt Rábaszentmihályon s ekkor Körösi Imre rábaközi esperes egyházmegyéjébe sorozták. Lehetséges, hogy az 1645. Szentkirályra felavatott s 1651. a bodonhelyi lelkész mellett említett *Horváth György* is, itt és nem Vas megyében volt szentmihályi lelkész. Az 1698. évi egyházlátogatás szerint templomuk nincs, de a 60 éves Csuka János bíró még látta a régi templom romjaiból a falakat. A lakosok csak predikátorokra emlékeznek most is, plebánusokra nem. Most csak iskolájuk van. Tanítójuk Zolnay Pál csekély latinságú, egy lelkész fia, kit az atyja csak otthon taníttatott. A lélekszám 194, a lakóház 25, egy házaspár ref., 9 kath., a többi mind evang.⁵⁸⁸

Rábapatoná. Ősrégi besenyő telep. 1368. óta a győri káptalan birtoka. Jellemző, hogy ily egyházi birtokra is behatolt a reformáció. A győri káptalan 1616. jan. 21. összejövetelén két rábapatonai evang. jobbágyot 3 forint és 60 denár bírsággal büntetett, mivel karácsony ünnepén „eretnek” predikátort fogadtak házukba, hogy ott predikáljon nekik. (Kápt. szám. III. k. 76. l.)

Kisbabot. Villa Babuth néven már 1222. óta ismeretes. A reformáció korában a Nádasdyaké volt. 1547-ben Cseszneky György volt a földesura, akitől Poky Gáspár vette meg. Az 1619. évi összeírás szerint elpusztult hely. A törökök égették fel. Újra betelepült, de 1636. német zsoldosok rabolták ki és égették fel. Evang. templomuk 1637. pusztult el. Jegyzőkönyveink és Musay nem szólnak róla. A 17 evang. győrmegyei gyülekezet között sem említik 1671-ben, mert nem volt hódoltságbeli. Valamely közeli anyagyülekezetnek, talán Rábaszentmihálynak lehetett a filiája. Az 1698. évi egyházlátogatás irataiban sem fordul elő. 1737-ben új templomot építettek, mely a lelkész mostani pajtája helyén állott. (Fehér és Borovszky 36. l.)

Kajár. (Sokorókajár.) Győr megyének egyik legrégibb helysége és a reformáció korában is tekintélyes anyagyülekezet. Már Szent László egyik oklevele 1086. Socorou-Quaar néven

⁵⁸⁷ Ehker. jkv. 83. 99. 328. 360. 461. Eht. Eml. 75. 132. 133. 148. Ehlát. jkv. 1698.

⁵⁸⁸ Ehker. jkv. 33. 360. Fehér Ip. és Borovszky 53. Eht. Eml. 63. 129.

említi. Eleitől fogva a bakonybéli apátságé volt, melynek most is van itt nagyobb birtoka. Az apátság urai távol lévén, úgylátszik, inkább a török uralma alatt szilárdult meg itt a reformáció. Kajár a fejérvári szandsákhöz tartozott. Lakói 1542. még a plebánus számára tesznek szolgálatot. 1549. a török pusztítás elől elmenekültek és üresen hagyták a falut. Az 1566. évi hadjárat is tönkre tette, csak két év múlva épült fel újra. 1572-ben behódolt a töröknek. 1593-ban még lakják, de Győr elfoglalása után elmenekült a lakosság. Győr visszavétele után csak nehezen népesült be újra, mert 1605. is hat évi immunitást adtak azoknak, akik Kajáron megtelepültek. A XVII. században török felsőség alatt állandóan lakták a falut. 1622-ben Halil aga után Izmail örökölte Kajárt.

Eleitől fogva a dunántúli kerülethez tartozott. Első ismert lelkésze *Jaurinensis Győri* István 1609. irta alá szimbolikus könyveinket, („Minister ecclae Kajáriensis manu propria absque omni fuco subscribo.”) 1630. és 1631. *Hodik* János volt a kajári lelkész, ki mint ilyen a rábaközi esperesség tagjai között vett részt a két csepregi zsinaton. A miskei kisgyűlés 1632. jún. 16. *Báthi* Jánost rendelte Kajárra, akit 1630. koroncói lelkésznek avattak fel; 1635-ben kerületi presbyternek is megválasztották. Fennmaradt 1637. nov. 2. kelt levele, melyben már kajári és *kispéci* lelkésznek írja és mentegeti magát Kis Bertalan püspök előtt, hogy egy más elhalaszthatlan utazása miatt a Szent Márton napjára Csepregre összehívott gyűlésen nem lehet jelen. 1641-ben már mint esperessel találkozunk vele, Thury Etele az 1640. évre Perlaki Márkust is kajári lelkésznek mondja, ki jelen volt a köveskúti zsinaton, de ez nem Sokorókajár lehetett. Báthi idejében Kispéc már Kajárral egyesült. A török veszedelem miatt gyülekezetével együtt sokat szenvedett. A bakonybéli apátság feljegyzéseiben is 1639. már „az új hit” tanulógyermekéről van szó. A kajáriak 1642. panaszzal ják Győr vármegye előtt: „az iskolabéli diákokat négyet vittek el (a törökök), egyiket 400 tallér sarcon bocsátották ki, az ketteje most is oda vagyon az negyedik kiszabadult; hozzánk való diákok voltak”.

1645-ben a szili születésű *Fábri* János volt a kajári lelkész, akit 1644. Koltára és Kopácsra avattak fel. Fábrit a büki zsinaton 1646., midőn a kemenesalji és rábaközi esperességet különválasztották, az utóbbinak élére (in insula Rábaköz) esperesnek választották. De nem sokáig viselhette hivatalát (talán a török hurcolta el), mert 1648. szováti Asbót Lőrinc és Berkes Orsolya házassági perében már *Szentmiklósi* János szerepel mint sokorókajári lelkész és esperes. Ezt Kövesdre 1637. avatták fel. 1650-ben mint esperes ő vezette el a hozzánk áttérő Örményi Miklós kálvinista lelkészt Nemeskérre Musay püspökhöz s a lébényi templomban (ahová talán lelkésznek hívták) ő eskette fel szimbolikus könyveink megtartására. 1653-ban a mihályiak hívták Rábaközbe, de a kajáriak ekkor még vissza tudták tartani. Az év végén azonban mégis elment Mihályiba, talán a török is szorongatta. 1654-ben egy végrendelet szerint már *Szakonyi* Miklós a kajári lelkész, akit ide még 1653. nov. 11. Röjtökön avattak fel.

1664. *Mendel* Tamás volt a kajári lelkész, aki mint ilyen irta nevét július 19-én Kántor Mihályné végrendeletére. Mendel Téthre ment át, 1669-ben már itt volt és innen ment 1674-ben a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé. *Szentmiklósi* János pedig visszajött Kajárra s mint 70 éves öreget innen idézték 1674. Pozsonyba. Különös kegyelemből I. Lipót 1676. ápr. 1. kibocsátotta a lipótvári börtönből. S hívei közé visszatérve, 1680. már mint kajári lelkész irta alá Kántor Mihály végrendeletét, ki Mendel Tamásnak is tartozott, Lovászipatonára. Mendel tehát ide menekülhetett. A már mintegy 90 éves Szentmiklósi végre is szomorú halállal múlt ki. „Egynéhány esztendők elforgása után (1680 és 1690 között) a pogány rácz ezt a darab országot ellenségesképpen rablott és akit utolért, levágott, aminthogy Szentmiklósit is az kajári Horogba levágott.” Utána *Szántó* Mihály lett a predikátor. 1690. febr. havában nem volt lelkészük, mert Kántor Mihályné, ki a kajári templomra hat tallért rendelt, csak a kajári mesternek hagyott 1 frtot és a felpéci lelkésznek.

1692-ben Bors Mihály jött ide lelkésznek. Az 1698. évi egyházlátogatás szerint a sárosi és bányavárosi iskolából került ki, hol a retorikát, filozófiát és teológiát tanította. Lelkésznek Sz. Fekete István püspök avatta fel, ki akkor (1679-80) Asszonyfán volt. Győrből jött Kajárra, melynek Kispéc a filiája. 79 éves és 20 év óta lelkész. Nem tudja, hogy ez a hely is exemtus (kivételes-e) 1681 után, mint a győri. A tanító ekkor Bödő György, ki a győri iskolának rétor növendéke volt. 10-12 tanítványa van. Templomukat most (1698) nyitották meg, magas helyen épült, mellette kőtorony van. Régi kelyhüket 1638. a kispéci Bödne (Bödecs) Ferenc ajándékozta. A lélekszám ekkor 1594 volt, 1518 evang., 39 kath., 30 ref. és 7 rácز görög keleti. Bors Mihály a győri egyházmegye esperese is volt. A vizitáló kanonok szerint szelid, udvarias. Karner Egyed pannonthalmi főapát 1700. júl. 11. kiüzte Kajárról s ekkor Kispécre költözött át. Bors esperes 1711-ben 112 éves korában halt meg. (Széchenyi György esztergomi érsek 1695. halt meg 103 éves korában.) Borsot karjainál fogva kellett a predikáló székre felvezetni. Dernóczi János mestert adták mellé, aki keresztelt és esketett is. Borsnak az utódja is, Károly István (1711-37) kiváló lelkész és esperes volt Kispécen, ahova a kajáriak a nagy tilalom ellenére is átjártak.⁵⁸⁹

Kispéc. A XV. században tűnik fel mint a Péczyek ősi birtoka, de a Marczaltöieknek is volt benne részük. 1609-ben a töröknek behatolt községek közt találjuk s ekkor a birtokosai között van Chabi Mihály, Darabos János, Saffarich Mihály, Matthisy György, Vechey Sándor, Lohoray János, Sitkey György. Ez utóbbiról bizonyosan tudjuk, hogy evang. volt. 1667-ben lakosaitól elhagyott puszta falu, mely azonban csakhamar újra betelepült. 1729-ben már népes hely. Későbbi birtokosai a Matkovichok voltak.

Egyháztörténete Kajáréval van szoros összefüggésben, melynek társgyülekezete volt. Báthi János 1637. már kispéczi lelkésznek is írja magát. Bödecs Ferenc, ki 1638. a gyülekezetnek egy kelyhet adott, mint fentebb láttuk, kispéczi volt. Kispécznek is volt külön temploma a temetőben a falun kívül, ezt azonban a török lerombolta s ezután a faluban építettek egy kis oratóriumot. A lelkész felváltva predikált Kajáron és Kispéczen. Az 1698. évi egyházlátogatás szerint is volt imaházuk, de mint filiának külön tanítója sem volt. A lélekszám ekkor: 134 evang., 25 ref., és 5 kath. Bors Mihály esperes Kajárról való elűzetése után 1700. ide tette át a lakását. És most itt volt az istentisztelet és pedig zavartalanul. A kisebbik harang, a kehely és más apparamentumok Kajáron maradtak, pedig a kispéczieknek is volt joguk hozzá, aminthogy a nemes vármegye a harangot akkor nekik adjudikálta. Kajárról most az evangélikusok és kálvinisták Kispécre jártak át, bár ez szigorúan meg volt tiltva és Barbocsy Márton r. kath. licentius, valamint Mákóczi P. Imre sokat megzálogolt és megbírságolt közülök. Bors Mihály mellett 1709-11. Dernóczi János evang. licentius mester is Kispéczen segédkezett. Borsnak az utódai Károly István esperes (1711-37), Kajári István (1737-40) és Kutsán István (1740-73) voltak. Ez utóbbi írta meg a kispécz-kajári lelkészek rövid életrajzát. (Györm. mon. 38. Eht. Eml. 342.)

Felpécz. Még a honfoglaló Pécz vagy Pech nemzetségtől vette a nevét. 1538-ban Thurzó Elek volt itt I. Ferdinánd megbízottja, mert felpéczi Jármán György javait ez adományozta Jármán Boldizsárnak és fiainak. A gyülekezetnek ma is van úrvacsorai kannája 1565. és keresztelő kannája 1566. évszámmal. Eredetét tehát már a XVI. században kell keresnünk. 1609-ben Felpécz is a töröknek behódolt községek közt van említve. Ekkor Marczaltői Miklós, Saffarich Mihály, Sitkey György (evang.) és Rhumby (Rumy) Mihály voltak a földesurai. A török

⁵⁸⁹ Győr m. mon. 35. Ehker. jkv. 21. 33. 55. 193. 306. 393. 414. 438. 517. Egyet lev. Ia 7, 59. Wilfinger 32. Thury E. 293. Eht. Eml. 60. 71. 76. 85. 131. 132. 148. Kutsán I. A kispéc-kajári lelkészek. Eht. Eml. 342. Győri esp. jkv. 11. I. A bakonybéli apátság tört. II. 305. Ehlát jkv. 1698.

világban elpusztult, de 1621. újra benépesült és gyarapodott. Első ismert evang. lelkésze *Kajári Miklós*, aki 1609. okt. 4. irta alá dunántúli szokás szerint szimbolikus könyveinket. A turóci születésű *Turóci Palla* Györgyöt 1629. jún. avatta fel Felpéczre Kis Bertalan püspök. *Soszóczi Maróczy* Györgyöt pedig 1632. máj. 12-én, aki még 1646. is felpéczi lelkész volt, mint ilyen vett részt a бүкі zsinaton. 1651-ben *Bellusi Pál* volt a felpéczi lelkész, akit 1646. Kisgörbön találunk.⁵⁹⁰

A felpéczi evangélikusoknak a XVII. század elején is volt egy kelyhük „Herr Dein Wordt Is Mir Feil Leiber Dan Feil Dovensend Stuck Gold oder Sivilber” felirattal, melyet valószínűleg 1632-ig használtak. Van egy kicsiny, a betegek gyóntatásánál használt ezüst kelyhük is e felirattal: „A felpéczi egész falu csináltatta 1632”. És egy régi harangjok is, melyet Sódos György bíró és társai öntettek 1631. (Madár M. i. m. 7. l.)

A török dúlás idején templomuk is elpusztult. A vármegye 1652. megengedte, hogy újra felépítsék, de csak oly feltétellel, hogy ők se akadályozzák meg r. kath. templom építését. Lelkészük és templomuk volt 1667-ben is és *Kéry Balázs* nevű lelkészük (a hivatalos jegyzék *Tumisczai Balázsnak* mondja) ott volt 1674. a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt. *Krizbai Mihály* (erdélyi) 1676. csak nagy titokban lehetett lelkészük. Az 1698. évi r. k. főesperesi egyházlátogatás szerint a temploma leégett, most azonban megújították. Lelkészük *Solnay János* (53 éves), ki már 10 év óta működik itt, a poétikát végezte. Tanítójuk *Vinkovics János*, a győri iskolából kikerült szintakszista. Lélekszámuk 200 ev., 23 ref. és 30 r. kath.

Felpécen egy ideig átmenetileg református lelkész és gyülekezet is volt. A vas megyei Szécsényben Enyingi Török István birtokán 1613. nov. 11. avatták fel felpéczi ref. lelkésznek Németi Mihályt, aki ellen iszákossága miatt később sok volt a panasz. Így megintették 1619. majd 1625. fel is függesztették s 1627-ben Körmenden Csengeri Istvánt avatták fel a helyébe. A Gyöngyös melletti Szentlőrincen tartott református zsinat 1618. nov. 1. Felpécet Szemere, Mórighida, Téth és Szerecsen helységekkel együtt a pápai református egyházmegyébe osztotta be. De 1625. után már csak evang. lelkészei voltak.⁵⁹¹

Téth. Ősi besenyőtelep volt már IV. Béla idejében, ki a besenyők itteni földét 1269. Poky Ferencnek adományozta. A helység egy részét Besenyő-Téthnek is nevezték. 1565-ben az evang. Ostffy Jakab sopronmegyei alispán volt itt birtokos, akinek jószágát a későbbi Ostffyak is örökölték. A reformáció itt is már bizonyára megindult a XVI. század első felében. A törököktől Téth is sokat szenvedett. Az 1609. évi összeírásban a behódolt helységek közt említetik s az Ostffyakon és Pokyakon kívül több kurialista nemes is volt a faluban. A XVI. században a téthiek Győrtől Olaszország felé nagy marhakereskedést űztek s ekkor itt nagy örmény telep is volt. 1619-ben annyira elpusztult, hogy csak 3 porta után adózott. A megyei jegyzőkönyvek szerint a lakosok még 1627. is szökdöstek a zaklatások elől. 1641-ben az Ostffyakon kívül Jagasich Péter, Syey János és özv. Marczaltői Miklósné voltak itt a birtokosok. Jagasich panaszkodott a megyegyűlésen, hogy a lakosok mind elszökdöstek. 1646-ig elhagyatott volt a falu, ekkor kezdtek visszatérni, de még ezután is sokat szenvedtek. A régi templom romjai a falun kívül a dombon, a mostani r. kath. temető helyén voltak láthatók.⁵⁹²

Első ismert á. h. evang. lelkésze a rozsnói *Urbani Gábor*, akit 1637. Csepregen avattak fel ide. Wagner Bognár György nem itt, hanem Tétényben volt tanító és lelkész. (Hornyánszky

⁵⁹⁰ Madár M. A felpéczi ehk. tört. 4. Borovszky i. m. 25. Payr, Eht. Eml. 61. 70. 73. 132. 133. Ker. jkv. II. 50. 359.

⁵⁹¹ Prot. Adattár VIII. 13. 21. 34. 44. 72. IX. 47. 75. 88. 93. 95. 108.

⁵⁹² Horváth S. A téthi ev. gyűl. tört. Györm. mon. 63.

ebben tévedett.) 1658-ban Locsmádon pedig *Tonsoris* Miklóst avatták fel téthi lelkésznek. Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közé sorolta. 1669-ben Szenczi Fekete István püspök egyházlátogatásakor *Mendel* Tamás volt a téthi lelkész, aki Kajárról jött ide s 1674. innen ment Pozsonyba a rendkívüli törvényszék elé. Az 1671. évi megyei jegyzőkönyv szerint is volt itt még ekkor evang. lelkész. (Ehker. jkv. II. 141. 206. 466.)

Az evangélikus mellett egy ideig átmenetileg Téthen is volt református lelkész, aki a pápai egyházmegyébe volt bekebelezve. Így a pápai ref. zsinaton jelen volt 1618. jún. 8. Krapinai Sztáray Mihály téthi lelkész, akinek itt valamely ügyét tárgyalták is, mert ennek elintézése végett küldték el Tolnai István böi lelkészt Ostffyasszonyfálvára Teveli Péterhez, aki mint Ostffy veje Téthen is birtokos és patrónus volt. 1621-ben Krapinai Eörsre távozott s ugyanekkor Nemes Mihályt avatták fel Téthre a helyébe, akit 1622. a pápai zsinaton törvénytelen esketéssel és kuruzslással vádoltak. Több községben a földesurak változása szerint találunk majd evang. majd pedig ref. lelkészt. Így lehetett ez Téthen is. (Adattár VIII. 8. 13. 21. 30. 42. 58. 78. 84. 86. 91.)

Lacza János győri kanonok 1698. évi egyházlátogatásakor csak 171 evang., 71 r. kath. és 17 ref. lakosa volt. A földesuraik ekkor Bezeredy István, Farkas Mihály és az evang. Ostffy István és Karcsay Mihály. A lakosok magyarok. A lelkész *Tatay* István 36 éves, Sopronból kikerült rhetor, kit a bártfai püspök (Zabler Jakab) avatott fel. Volt imaházuk is. Tanítójuk a trencsényi grammatikai osztályból kikerült *Zahorák* Ferenc volt. A tanulók száma 12 fiú, 13 leány. Ekkori plebánusuk Széchenyi Pál veszprémi püspök udvarából került ide. Téthet 1690. a Leslie-féle ezred pusztította el. 1704. jún. 15-én pedig a koroncói csata után Heiszter győzelmes táborába érte fel. 1710-ben német települők szállottak meg Téthet, Wieland, Macher, Tirringer, Zechmeister stb. nevűek. 1711-37. *Göndör* Gergely volt a téthi lelkész s utána Tóth Sipkovits János következett. (Horváth S. i. m. 14.)

Móriczhida. Az Osl nemzetségnek volt ősi birtoka. Hajdan vára is volt, melyet Osl Móric 1281. a csomai konventnek adományozott. Poki Móric itt 1250 körül premontrei prépostságot alapított, mely a csomai prépostsággal állott összeköttetésben, de a barátok a török elől 1543. elmenekültek. A premontrei apácák települtek ide, de E. Török Bálint fia János és Ferenc, akik atyjukkal együtt 1536. itt is donációt nyertek, elűzték az apácákat. A reformáció itt már valószínűleg E. Török idejében vette kezdetét. Győr várának 1594. évi bevételekor ezt a helyet is feldúlták a törökök. Nyáry Pálnétól, E. Török Zsuzsannától az evang. Telekesi Török család vette át a birtokot. T. Török Jánosnak pere volt az apácákkal s 1633. csak kilenc telket nyert meg. 1641-ben gróf Csáky Lászlónak is volt itt birtoka, utóbb pedig az Esterházyak szerezték meg.⁵⁹³

Evang. lelkészei közül *Ujkéri* Miklós ismeretes, aki 1607. máj. 9. írta alá a Concordia könyvét. 1629-ben *Völcsi* István, 1631. Beczkói Jakab, 1637. Losonczy János, 1646. Csorba Jakab, 1651-59. Simonides Jakab (akit 1655. alesperesnek is megválasztottak) volt a móriczhidai lelkész. Ezek 1631 óta már rendszeresen látogatták a dunántúli zsinatokat és a többi györmegyei gyülekezettel együtt a rábaközi esperességhez tartoztak. Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közé számítja s ekkor Szentmiklósi János kajári főesperes alá tartozott. 1665. *Magyar* Mihály és az 1669. évi egyházlátogatáskor *Stephanides* Sámuel volt Móriczhida lelkésze, aki 1666. mint dőri lelkész írta alá hitvallásainkat. (Dör 1648. Barbacs filiája.) 1671. máj. 16. a móriczhidai és árpási gyülekezet, lelkészére panaszkodva Sz. Fekete István püspöktől más lelkészt kért. 1674. Stephanides is megjelent Pozsonyban a rendkívüli törvényszék előtt. 1681 után ez a gyülekezet is feléledt. A lelkészük 1698. *Szemerey* Márton volt, ki a jezsuita iskola 4

⁵⁹³ Rómer FI. Árpás és a móriczhidai prépostság. 79. Fehér Ip. Borovszky S. i. m. 37. 46.

osztályát végezte. Előbb tanító volt s felavatás végett Breznoviába ment. A paplak szolgált imaházul is. Szemerey 1698. levelet irt Magasy János egyedi tanítónak egy bujdosó lelkész ügyében. A pannonthalmi főapát nem engedte a lelkészt elűzni, hogy az evang. jobbágyok el ne széledjenek, de 1700. mégis elűzték Szemereyt. 1711. *Kerman* János volt a lelkészük, kit a győri szolgabírák és lovasnémetek 1712. megkötözve hurcoltak börtönbe s ezzel vége lett vallásgyakorlatuknak.⁵⁹⁴

Átmenetileg Enyingi Török Ferenc idejében Móriczhidának református lelkésze is volt s ekkor a pápai ref. egyházmegyéhez tartozott. Református lelkésze volt 1618. Szenczi András és 1619. Szely Gergely. (Prot. Adattár VIII. 14. 21. 42.)

Csikvánd. Régi magyar kisközség a Bakonyér mellett. Már 1270 óta a Csitvándiak a földesurai. 1565-ben Kaposy Pál az ura. Már az első török beütések alkalmával elpusztult, de újra felépült. 1609-ben a behódolt községek között szerepel. Ekkor Szily Gergely és Kisfaludy Balázs a birtokosai. 1611-ben már Cziráky Mózesnek, Egerszeghy Istvánnak és Tulok Ferencnek is van itt birtoka.

1630-ban Magyar János, 1631-ben pedig Lévai György volt a lelkésze. 1646-ban a büki zsinaton egy Jakab nevű lelkészét, mint távollevőt említik. 1669-ben Sz. Fekete István püspök Lendvai Jánost avatta fel Csikvádra, aki 1674. a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt is megjelent. 1698-ban tiltakoztak a r. kath. főesperes egyházlátogatása ellen. Ekkor építették a templomot. Lelkészüket a Turócból származott Molitoris András volt, ki r. katolikusként született s csak később tért át hozzánk.⁵⁹⁵

Ó- és Újmalomsok. 1325-ben van első nyoma. A Marcaltői s 1589. a Hathalmi és Amadé családnak is volt itt birtoka. Győr ostromakor elpusztult s 1609-ben a behódolt községek közt találjuk. 1683-ban a Bécs felé vonuló török újra feldulta. Lakói ekkor települtek át Újmalomsokra. Az utolsó török dúlás után, mint Győr városába és a megye egyéb helyeire, ide is németek települtek, kik később elmagyarosodtak. Lelkészei közül *Suklyósi* Mártont ismerjük, ki 1621 óta volt itt s ekkor írta alá a Concordia könyvét. 1631-ben *Körmendi* János volt Malomsok lelkésze. Marcaltői István, kinek Telekesi Török Erzsébet volt az édesanyja, 1635. márc. 5. panaszolta be rokonánál, Amadé Lénárdnál ennek ispánját, Nagy Jánost, hogy „éjjel többen magával az én szeremre Praedicator házára jött és Praedicatort kivonatta és vonta volna Nagyságod részére.” 1644-ben pedig *Szentmiklósy* Mihály volt a malomsoki lelkész, ki megjelent jún. 8. a koltai zsinaton s még 1646. is itt találjuk. 1651-ben *Urbani* Gábor volt az utóda. Ott volt a hódoltsági részen 1671. felszámolt 17 győrmegyei prot. gyülekezet között. Itt volt lelkész az ismeretes gályarab, *Edvi Illés* Gergely is, kit 1649. Mérgesbe avattak fel s innen jött 1651 után Malomsokra. Edvi Illést mint aggastyánt idézek 1674. a pozsonyi törvényszék elé s utközben 1675. ápr. 29. Capra Cotta mellett a számár hátáról lebukva szörnyet halt. Holttestét temetetlenül hagyták az uton. Matusek Antal tehát tévesen írja róla („Győri Közlöny” 1859. 25. sz.) „Győr megye téthi járása” cím alatt a következőket: „1682-ben a Bécsset megszálló török előtt az evang. pap, Illés Gergely népével együtt a Rábán túl fekvő keszői várba vonult, de leányát a török elkapta és Pápaig el is vitte, honnan azonban az atyja szerencsésen visszahozta. A nevezett predikátor egyike volt azon győrmegyei prot. papoknak, kik 1673. Leopold várába idéztettek, de még a török hadjárat előtt hazaszabadult.”

⁵⁹⁴ Eht. Eml. 59. 69. 96. 133. 208. 313. Egyet. levár Ia 7, 214. Ker. jkv. 21. 33. 141. 360. 438. 482. 528. Rómer Fl. i. m. 98.

⁵⁹⁵ Győrm. mon. 23. Ehker. jkv. 22. 33. Thury E. Gályarabok 8. I. Eht. Eml. 98. 134.

Illés Gergely sajnos, nem szabadult ki, hanem olasz földön halt meg. Ha a fentebbieknek történelmi alapja van, akkor a lelkész más nevű volt.

1698-ban Malomsoknak sem papja, sem tanítója nem volt. Templomuk romokban hevert. A földesuruk ekkor Amadé Ádám volt. A lélekszám: 113 evang., 8 ref. és 18 kath.⁵⁹⁶

Gyömöre. I. Ferdinánd 1536. E. Török Bálintnak adományozta. 1565-ben E. Török Ferenc, 1609-ben E. Török István volt a földesura. 1594-ben a török ezt a községet is elpusztította. Török István fiu nélkül halván el, lányára, Nyári Pálnéra szállt a falu. Később pedig Csáky László és az Esterházyak voltak itt a birtokosok. Bizonyára a XVI. század közepe előtt volt már itt is evang. gyülekezet. 1630-31. *Molitoris* Zakariás volt a lelkész, aki Poros Bálint és Gencsi Ilona házassági perében volt tanu. 1647-ben *Ruszi* Jakab volt Gyömöre lelkésze, aki 1648. már Miskén volt hivatalban. *Halasi* András nevű lelkészüket 1674. a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idézték. Musay püspök is 1661. az anyagyülekezetek közé sorolja és 1671. ott van a 17 győrmegyei egyház között. Lelkészük 1698. a szláv eredetű *Bresnovicz* András volt, ki ekkor 35 éves. A felnőttek közt 108 evang., 85 r. kath. és 13 ref. (Eht. Eml. 83. 148. Ehker. jkv. 15. 21. 33. 295. 419.)

Gyarmat. Már 1157. van nyoma. 1271. a Poky, 1380. a Keczer család tulajdona. 1399. a Kanizsay család kezén volt, kik ekkor valami más birtokért a csomai prépostságnak adták. A török világban sokat szenvedtek, lakói többször elmenekültek. 1631-ben Ludányi György, 1639. Kupay György, 1646-ban Lőrincfi Pál, 1649-ben Fövényesi János volt a lelkésze. Musay 1661. az anyagyülekezetek közé sorozza és 1671. a hódoltság 17 prot. gyülekezete között is ott szerepel. Sz. Fekete István püspök 1671. Fábri Mátét avatta fel gyarmati lelkésznek. Ekkor Puszt-Gyarmat volt a község neve. Fábri 1674. a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt is megjelent. Az 1698. évi egyházlátogatáskor már r. kath. plebánus és tanító volt a faluban. A lakosok németek, csak néhány magyar. A vizitáló r. kath. főesperes mondja, hogy a volt predikátor leánya (talán Fábri lánya) Pápara ment férjhez. Apja a templom okleveleit erre hagyta, tehát ezt kellene megkérdezni. Nem tévesztendő össze a vas megyei Rábagyarmattal, melynek 1626. Lonchaeus Pál (később a Zrinyiek papja) volt a ref. lelkésze.⁵⁹⁷

Szerecseny. 1536. E. Török Bálint, 1565. Török Ferenc birtoka. 1609. behódolt. 1619-ben Nyári Pálé, 1642. Csáky Lászlóé s azután az Esterházyaké. A reformátusok 1618. a pápai esperességhez számítják. 1617-19. Körmendi György, 1621. Ludányi György, 1623. Szily János, 1628. Körmendi Péter volt a ref. lelkész. Hasonló nevű lelkészek nálunk is voltak. Musay és evang. jegyzőkönyveink nem szólnak róla. 1698-ben a 40 éves Komáromi András itt a ref. lelkész. A lélekszám: 119 ref., 20 evang. és 17 r. kath. (Adattár VIII. 21.)

Szemere. A Héderváry, Jármán, Rhumy stb, családok voltak itt birtokosok. 1609-ben behódolt község, 1683. a Bécs felé vonuló török ezt is elpusztította. A XVII. századból csak református lelkészeit ismerjük. Az evangélikusok Felpécre vagy Téthre jártak templomba. Egy 1646-ból való értékes kelyhük van, mely a magyaróvári ref. egyházból került ide. A 17 győrmegyei prot. egyház között ez is ott van. 1613. nov. 11-én Szécsényben Fejes Pált avatták fel ide lelkésznek, aki német származású volt, de teljesen megmagyarosodott s itt szolgált 1626. jan. 5. bekövetkezett haláláig. 1698-ban 125 ref., 90 ev. és 87 r. kath. volt a faluban. A ref. lelkész Szikszai Mihály, szikszói születésű. Anyagyülekezetet itt 1807. Matkovich Pál kerületi felügyelőnk alapított. (Borovszky, 57. Adattár VII. 142. IX. 83.)

⁵⁹⁶ Eht. Eml. 67. 80. 133. Győri tört. és rég. füz. IV. Rácz K. A pozs. vértörvényszék II. 69. Ehker. jkv. 33. 232. 360.

⁵⁹⁷ Ehker. jkv. 33. Eht. Eml. 77. 84. 133. Adattár IX. 85. 97. 103. 109.

Koronczó. Neve már III. Ince pápa 1206. évi bullájában előfordul. A Koronczói család birtoka volt, melynek utolsó tagját, Menyhértet 1585. Noszlopynak is nevezték. A Bezy, Poky és Trinka családnak is volt itt birtoka. 1609. behódolt a töröknek és elpusztult. 1629-ben a győri káptalan mellett Mesterházy Boldizsár özv. Syey Jánosné szül, Vragovich Katalin és Magassy László voltak itt birtokosok, (Györm. mon. 40.)

1615-ben *Csepreghy* Mihály volt az evang. lelkésze, ki a lövői zsinaton máj. 20. irta alá szimbolikus könyveinket. 1625. pedig *Kopcsányi* János a koroncói lelkész, ki jelen volt a csepregi püspökválasztó zsinaton. 1630. jún. 5. *Báthi* Jánost avatták fel ide, aki csakhamar Kajárra távozott. 1639. nov. 22. a bozsoki zsinaton Kis Bertalan püspök *Ambrosiades* Andrászt avatta fel koroncói lelkésznek. 1654 előtt Lázi György volt Koroncón, aki ekkor már Vágra költözködött át. Lázi ellen 1654. jan. 27. a kereszturi zsinaton (Rábaközben) Mészáros Márton és Ihász István esküdt polgárok Koroncó nevében vádat emeltek, hogy „különféle mód nélkül való cselekedetei miatt” kiadtak rajta s Győrben a fiánál lakott, aratáskor mégis a gabona részét követelte s Pápán 4 f. 5 d. aratási s 2 f. 5 d. borköltséget hajtatott be hivein. Lázi azonkívül a paplapon bort is méretett (korcsmáltatott), jóllehet a falu megüzente neki, hogy ő kegyelmét nem korcsmárosnak, hanem predikátornak fogadták. „Más az, hogy mi holdult (hódolt) helyen lakunk - panaszojják a hívek - és az katonák és hajduk föl s alá járván, az ő kegyelme borárultatása mellett faluúl nem kicsiny kárt vallunk.” Ilyen okok miatt kellett Vágra mennie, ahol Keglevicsné földesasszony vette őt pártfogásába. A kerület el is ítélte s a fentebbi összegek megtérítésére kötelezte. (Ker. jkv. 411.)

Sz. Fekete István püspök 1672. máj. 18. a meszleni zsinaton *Gábor* Mátyást avatta fel Koroncóra lelkésznek, aki 1674. innen ment Pozsonyba a rendkívüli törvényszék elé. 1698-ban a győri káptalan, Eölbey György és más nemesek voltak itt a földesurak. 1704. jún. 13-án a község határában Heister császári fővezér döntő csatát nyert Forgách Simon kuruc tábornok seregei felett. Több mint kétezer kurucot, Rákóczinak legjobb gyalogságát lekaszabták itt és Koroncó is elpusztult.⁵⁹⁸

Kisbaráti. 1261-ben van első nyoma. A Péchy, Héderváry és Nádasdy családok voltak itt birtokosok. A török 1549. Győrrel és Pápával együtt feldulta s ekkor Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya kapott I. Ferdinándtól szabadalomlevelet, hogy új lakosokat telepítsen ide, 1611-ben behódolt a töröknek, 1619. pusztá hely volt. Ekkor Czobor Márton is a földesura volt. Később ismét a Héderváryak és Viczayak bírták. (Fehér Ip. Borovszky 36.)

Első ismert lelkésze a beczkói Csapur János, akit 1626. Ságara avattak fel s 1631. mint kisbaráti lelkész volt jelen a csepregi zsinaton. 1634. máj. 23. *Soós* (Joós) Györgyöt avatták fel kisbaráti lelkésznek. 1646-ben pedig *Bali* (Baliensis) András volt a lelkészük. Musay püspök 1661. Kisbarátit is, mint a rábaközi esperességhez tartozó anyaegyházat említi s 1671. ez is a 17 györmegyei község között említettik, melyeknek prot. temploma és lelkésze van. 1698. Viczay Ádám volt a földesura és volt plebániához, melyben (régebben) a predikátor lakott. A r. kath. esperes Nagybaráti filiájának mondja. A lélekszám 146 evang., 42 kath. és 8 ref. (Ehk. jkv. 33. 246. Eht. Eml. 74. 133.)

Nagybaráti. Már 1200. a királyi udvarnokok lakóhelye volt. 1387-ben a gesztesi vár tartozéka és Zsigmond király Kanizsay Istvánnak adományozta. Kanizsay János esztergomi érsek és testvérei itteni birtokaikat 1399. elcserélték más birtokért. 1619. a szentmártoni apátságé volt, de a csomai prépostságnak is volt itt birtoka. Eleinte Kisbaráti filiája volt, de később (1681 után) ez lett az anyagyülekezet. 1698-ban evang. tanítójok volt, kit a győri iskolából hívtak

⁵⁹⁸ Ker. jkv. 33. 177. 411. Eht. Eml. 64. 69. 71. 99. 148. Thury E. Gályarabok 8. l.

meg és Kisbarátiban is ez tanított. A lélekszám: 103 evang., 96 r. kath. és 4 ref. A földesurak ekkor Jany Ferenc csomai prépost és Lendvay Placid szentmártoni apát voltak. (Györm. mon. Ehlát. jkv.)

Kismegyer. Ma Szentivánhoz tartozó puszta. Már IV. Béla idejében falu volt. I. Ferdinánd 1536. újabb donációt adott itt a szentmártoni apátságnak. Győr ostroma idején elpusztult, de újra benépesült. A mostani majorság mellett a kis dombon erősség épült, melyet lapos alakjáról Tarisznyavárnak neveztek. 1638. így nevezték a falut is. Később az erősség helyére kápolna épült. János főherceg 1809. ebből vezette a franciák ellen az ütközetet. Musay Gergely püspök 1659. jun. 18. a györmegyei Kismegyerre avatta fel evang. lelkésznek Czirkos Istvánt. Több egyházi adatunk nincs róla. (Györm. mon. 32. Ehker. jkv. 477.)

Mindszent. Ma Mezőőrshöz tartozó puszta. Már 1235. falu és a Mindszenthiek fészke volt. A XV-XVI. században az Ispán, Eölbey, Szapáry és Szombathelyi családok voltak az urai. A török világban 1529 tájt elpusztult. 1609. az elhagyott helyek közt említik, de újra benépesült. 1617. még az ősi temploma is fennállott, de ez is a török rombolásnak esett áldozatul. 1649. kezdett újra felépülni, de régi nagyságát többé nem nyerte vissza. (Györm. mon. 43.)

1656. jun. 20. Musay Gergely püspök Radisics Mihályt avatta fel evang. lelkésznek a györmegyei Mindszentre. Ugyanekkor szimbolikus könyveinket is aláírta. 1659. jun. 18-án pedig a kismegyeri lelkésszel együtt Balogh Ferencet avatták fel mindszerdahelyi lelkésznek, aki szintén aláírta a Concordia könyvét. Az 1698. évi egyházlátogatás szerint Mindszent ekkor több nemes úr birtoka volt. A templom romokban hevert. Egyházi József nevű 65 éves lelkészük volt, aki Kispécrről jött ide s most jegyzősködött is. A faluban 25 ház volt és 195 lélek. Ezek közül 97 r. kath., 63 ref. és 35 evang. A reformátusok a közeli Mezőőrsről jöhettek ide, ahol régebben virágzó anyaegyházuk volt. (Ehker. jkv. 450. 477. Eht. Eml. 90.)

XI. A zalamegyei gyülekezetek.

Zala megyében a XVI. és XVII. században csak szétszórtan találunk egyes ág. hitv. evang. gyülekezeteket, melyek eleinte a hozzájuk legközelebb eső (többnyire vas megyei) esperességekbe voltak beosztva. Rendszerint az egyes urodalmak központjain, a várakban és városokban alakultak virágzó gyülekezetek s a vidéki egyházak is e központok körül csoportosulnak.

Ilyen központok:

1. *Alsólendva*, a Bánffyak birtoka, amelynek köréhez Dobronok, Turnisca, Szécsisziget, Bagonya, Resznek, Zebeczke, Tófej és Lenti községeket számíthatjuk.
2. *Muraközben* a Zrinyiek birtokán a következő községekben voltak evang. gyülekezetek és lelkészek: Csáktornya, Stridó, Szobotica (Kisszabadka), Murszerdahely (Murszko-Srediscse), Szelnica vagy Zelinca, Turnisca, Nedőce (Nedelic), Vinice, Mura-Szentmárton (Podmurje), Szent Mária, Szent Vid, Csáktornya-Szentmihály, Belica, Perlak, Tüskeszergyörgy, Kottori, Légrád.
3. *Nagykanizsa és vidéke*: Nagykanizsa, Eszterény, Becsehely, Letenye, Szepetnek, Gelse, Rajk, Hahót, Sárkánysziget, Söjtör, Pusztaszentlászló, Bollahida, Pacsa, Nemes- vagy Zalaapáti, Szentgyörgyvár.

4. *Szentgrót és vidéke*: Szentgrót, Kisgörbő, Nagygörbő, Ukk, Rigács, Kosztot, Galsa, Szegvár, Szalaszeg, Aranyod, Véged, Zalaistvánd, Zalakoppány, Ollár, Vaspör, Háshágy, Zalaszentgyörgy.

5 A *Balaton* mellékén: Tihany, Kővágóórs, Szepezd, Alsó-, Felső- és Kis-Dörgicse, Akali, Vászoly, Szentantalfa, Zánka, Kapolcs, Petend, Eöcs, Taliándörögd, Hegymagas.

Zalamegyében korán alakultak evang. gyülekezetek s ezek korán is csatlakoztak a dunántúli kerülethez, mert ennek legrégibb hivatalos címében Vas és Sopron mellett csupán Zala megye említett mint harmadik. De közülök sok igen korán el is pusztult már a török háborúk idején, miként ezt Sárkánysziget példája mutatja. Egyházlátogatási jegyzőkönyveink Zala megyéből az 1. időszakból nem maradtak s így csak keveset tudunk az itteni egyházközségekről. Sárvártól és Csepregtől, a dunántúli központoktól messze estek. Lelkészeik csak ritkán jelentek meg a gyűléseken. De püspökeink is csak kevésbé ismerték az Egerváron túl eső egyházakat. Musay Gergely 1646. évi jegyzékében mondja: „Nomina Ecclesiarum circa arces Egervár et Szentgyörgyvár propter locorum longinquitatem nobis incognita”. A balatonmelléki gyülekezeteket Kemenesaljához csatolták, Kanizsa vidékén pedig a hódoltság számára (in ditione Turcica) 1632. Csillagh Dávid gelsei lelkészt választották meg alesperesnek. 1642 óta Semptei Benedek légrádi, 1650 óta pedig Deselvics István szintén légrádi lelkész volt a zalai és a somogyi gyülekezeteknek külön esperese. (Ehker. jkv. 33. Eht. Eml. 132. 148.)

a) Alsólendva és vidéke. Az evang. Bánffyak.

Alsólendva. E kies szép helyen, melynek régi vára van, a Bánffyak oltalma alatt szilárdult meg a reformáció. Az Alsólendvai Bánffy család a Thüringiából Wartburg vidékéről bevándorolt Hahold nemzetségből vált ki a XIV. században. I. Ulászló idejéből Bánffy Pált ismerjük, aki 1441. Pápa városát kapta királyi adományul és részt vett 1459. a Mátyás király ellen intézett fegyveres felkelésben is. (Pápa v. mon. 64. Vasm. mon. 188. 545.)

A mohácsi vész idejéből három Bánffy testvért ismerünk: *Miklós* főajtónállót, akinek leányát, Sárát Monyorókeréki Erdődy Péter vette feleségül (második neje Puchheim Borbála volt); *Ferencet*, Ráskay Gáspár sógorát, akinek László nevű fia és János nevű unokája volt és *Jánost*, ki II. Ulászló és II. Lajos idejében főpohárnok, János király országában pedig nádor is volt.⁵⁹⁹

Ezek közül Bánffy János családját ismerjük közelebbről. Ennek fia, István és unokája, Miklós voltak Lendván a reformáció első pártfogói. Korán beszerezte a család Éber Pál wittenbergi tanárnak 1551. megjelent történeti naptárát (Calendarium Historicum) s ebbe írták bele családi feljegyzéseiket, melyek több érdekes adatot mentettek meg számunkra.⁶⁰⁰

Ennek alapján ismerjük Bánffy János családját is. Az apa Ormosdi Székely Magdolnát vette feleségül. Második neje pedig Henning Margit volt, akit 1534. jan. 30. bekövetkezett halálával özvegyül hagyott maga után. Gyermekei közül ismerjük Zsigmondot, aki II. Lajos udvari embere (familiáris) volt. Másik fia *István* volt, aki még csak 1522. febr. 9. született. Leányát, Annát pedig Désházi Szilágyi István vette feleségül.⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Fogel J. II. Lajos udvara 53. Szilády Á. Régi m. költők VI. 303.

⁶⁰⁰ A Bánffy-család naplója. Tudománytár, 1841. Közli Bátorfi L. is: Adatok Zala m. történetéhez. I. köt. 238-241. l.

⁶⁰¹ Bunyitay, Eht. Eml. III. 55. Fogel J. i. m. 56.

Bánffy István 1543. jan. 22. még „ritu sanctae Romanae ecclesiae” tárta esküvőjét Guthi Ország Magdolnával, Ország Imre főajtónálló és Homonnai Drugeth Ágnes leányával. Lehet azonban, hogy ez a latin kifejezés csak gondatlanságból maradt benne a régi szokásos formulában, mert 1544. febr. 28. született Anna nevű leányuknak már az evang. Orbonai Rácz György magiszter volt a keresztapja. Miklós fiuk 1547. jan. 25. született, Gáspár pedig 1551. dec. 21-én. Az apa 1568. jan. 22. halt meg. Rácz Györgyön kívül Zuhodolyi András deák és Szentgyörgyvölgyi Bakács Farkas is nevelői voltak a gyermekeknek. Miklós fiukat már 9 éves korában 1556. febr. 22. Grácba küldték német szóra. Eddigi pedagógusán, Rácz Györgyön kívül még két más mester is elkísérte. 1558-ban jan. 10-én pedig Archo Pyrrhus gróf neje, Széchy Margit (első férje Salm Miklós volt) vitte el a fiut Bécsbe, hol a királyi udvarban tanult, miként Nádasdy Ferkó és több magyar ifju. Leányukat, Annát 1561. szept. 14. Révay János (Mihály és Ferenc fivére) vette el feleségül.

Édes anyjuk, Ország Magdolna igen művelt, jószívű, vallásos, munkás és takarékos nő volt, miként ez fennmaradt leveleiből is kitűnik. Takáts Sándor piarista történétíró igen szép vonzó képet fest róla, csak azt nem említi, hogy protestáns volt. 1584. febr. 5. halt meg. Bánffy István fiatal korában mint katona sokat volt távol Pécsen és Pápán, többnyire unokatestvérével, Bánffy Lászlóval harcolt együtt. Később azonban erős viszály dúlt köztük, melyet a rokonok sem tudtak eloszlatni.⁶⁰²

Bánffy István idejéből ismeretes Alsólendvának első evang. lelkésze, Tőke Ferenc, aki fennmaradt irodalmi műveit itt 1553 és 1556 között írta. Rácz György pedagógusról nem tudjuk, hogy lelkésznek is felavatták volna. Tőke, aki bizonyára már 1553 előtt is Lendván volt, papi működéséről csak annyit mond, hogy „mind predikációval, mind hegedűszóval és énekléssel” intette megtérésre a tévelygőket s „visszavonó néppel volt vesződése.” Spira Ferencről szóló históriás énekét e sorokkal fejezi be:

*Ezeröttszáz után az ötvenháromban,
Az kárhozandókról való bánatjában,
Tőke Ferencz szerzé ezt Lindván versekben
Visszavonó néppel való vesződésben.*

E visszavonásnak lehettek vallási okai vagy pedig a zalamegyei népnek a civakodásra való hajlandósága. Mert ha rossz hire volt a somogyi bicskásnak, nem különben följegyzé a somogymegyei Melius Juhász Péter is, hogy „a szalaiak a zsebben hordozzák a sós kenyérbélt, mert tudják, hogy a korcsomán betörik a fejét, avagy arcúl vágják.”⁶⁰³

Tőke Ferenc udvari lelkészi állásában sem feledkezett meg gyülekezetéről. Első ismert históriás énekét is „a kárhozandókról való bánatjában” írta és azoknak elrettentő példájára, akik a hitet megismervén, megtagadják vagy eltitkolják, „Az Istennek röttenetes haragjáról” címe ennek az éneknek és Spiera Ferenc páduai jogtudós esetét tárgyalja, aki 1542-ben evangelikussá lett, de öt év múlva megtagadta hitét s 1548. afelett való kétségbeesésben halt meg, hogy a Szentlélek ellen való bűnt követett el. Halála nagy hatással volt Vergerius Péter Pál pápai követre is, ki ez évben tért át hozzánk, s később mint tübingeni tanár halt meg. Tőke művének forrása: Francisci Spirae história a quatuor summis viris summa fide conscripta. E négy férfiú Vergerius P. Pál, Gribaldi Máté, Scotus Henrik és Gelous (vagyis Gyalui Torda) Zsigmond, későbbi

⁶⁰² Deák F. Magyar hölgyek lev. 61. Takáts S. Régi m. asszonyok 21.

⁶⁰³ Aran Tamás ellen irt könyve. 87. l. Szilády A. i. m. VI. 338.

eperjesi tanár, Melanchthon jó barátja. Vergerius mint szemtanú szól a munkában. (Szilády Á. VI. 338.)

Tőke Ferenc másik éneke Szigetvárnak 1556. évi ostromát mondja el (*Historia obsidionis Insulae Sziget 1556.*) Ezt „a szigeti hősökhez való szerelmében írta, kik véreket érettünk kihullatták” s benne hazaszeretetre int. Szilády Tinódinál is jobb verselőnek tartja Tökét. E művének kézírata Tinódi Sebestyén 1551. évi krónikájához kötve b. Révay Ferenc könyvtárában maradt fenn és a Nemzeti Muzeumba került. (Bp. Hirlap 1916. aug. 19.)

A két éneken kívül Tőke epitafiumot is írt Istvánfi Pál halálára, mely Bécsben 1553. jelent meg Zimmermann Mihály nyomdájában. Összeköttetésben állott Tőke a protestáns hitvitákból ismeretes Szentgyörgyi Gáborral, Nádasdy Tamás titkárával is, ki szintén írt verseket e kiadványba. Az epitafiumból azt következtethetjük, hogy Istvánffy Pál baranyamegyei, kisasszonyfalvi birtokos és kir. tanácsos is protestáns volt, valamint ekkor már Szentgyörgyi Gábor is.⁶⁰⁴

Tökével egy időben egy más világi lantos is élt Bánffyék udvarában Alsólendván. Ez a családnak vendége és rokona, Ráskay Gáspár nógrádi, majd temesi főispán és kincstartó (Ráskay Balázs budai várnagy fia, ki Paduában tanult) volt, aki 1552. Alsólendván írta a Vitéz Francescoról szóló históriáját. Ennek az éneknek versfőiben ez a jó kívánság foglaltatik: „Éljen Bánfi István ez Alsó Lindvában ő házastársával, Ország Magdolnával, míg Isten akarja az ő kis fiával, jó Bánfi Miklóssal és Bánfi Annával.” Bánfi Miklós még csak öt éves volt, mikor a vers készült.⁶⁰⁵

Tőke után nem sok időre jött Lendvára s lehet, hogy Tökével még együtt is szolgált *Beythe* István, aki 1559. Szent Mihály napja körül Szakolcáról került ide tanítónak. Őt tehát még az apa, Bánffy István hívta meg s Beythe mintegy öt évet töltött itt, hol annyira megkedvelték, hogy Sárvára való távozása s ottani rövid tanítóskodása után már 1565. Lendvára hívták vissza lelkésznek. S most a még fiatal erejében levő Beythe Ferenc évet töltött itt, azután pedig Sopronba ment magyar lelkésznek. Első nejét Pozancsics Margitot 1558. még Szakolcán, a másodikat Czypon Zsófiát 1561. Alsólendván vette feleségül. Beythét a soproniak már 1573-ban meghívták, de Lendván jun. 27. kelt levele szerint urai, a Bánffyak ekkor még nem bocsátották el véglegesen. Butorait Kocsi Benedek és Söntés Benedek magyar fuvarosok 1574. ápr. 11-én szállították Alsólendváról Sopronba.⁶⁰⁶

Alsólendva másik földesura Istvánnal egy időben ennek unokatestvére, Bánffy László volt, Ferencnek, Ráskay sógorának a fia. Ez is vitéz katona, jókedvű elmés férfi. Első neje Keglevich Anna 1542. évi végrendeletében még misealapítványt tett gyóntatója, Mihály letenyei plebánus előtt. A várnagy ekkor Loránth Péter volt. De Bánffy László már nem volt jó barátja a klérusnak. Az 1543. év őszén a jobbágyait Sopronczai Antal dobronoki plebánus (később vasvári kanonok) parochiájára küldötte s ennek minden ingóságát elraboltatta, sőt a templom és sekrestye ajtait is feltörette s az ott őrizett pénzt elvitette. Második felesége, Somi Borbála, azonban már buzgó evangélikus volt. Bornemissza Péter evang. püspök „Evangeliumok magyarázatai” című művének I. részében (Sempte 1573) a Salm Gyula nejéhez, Thurzó Erzsébethez intézett ajánló levélben mondja: „Az több főasszonyok között pedig, kiknek jó példaadásokat és ájtatos tanúságokat én magam láttam, méltán nevezhetem egyiket Nagyságodat, másikat Bánfi László uramné asszonyomat, az N. Somi Borbála asszonyt, és Dobó

⁶⁰⁴ Békefi- emlékkönyv 225. Hegedüs István, *Analecta Nova* 306.

⁶⁰⁵ Irod. tört. Közl. III. 1893. 67. Szilády Á. i. m. VI. 305.

⁶⁰⁶ Fabó A. *Beythe István* 6. l. Payr, S. Sopron Eht. 127.

István uramné asszonyomat, az N. Sulyok Sára asszonyt, kik engem is mind intésekkel, mind segítségekkel siettettenek ez könyvnek kinyomtatására. Ezek mellett az ő kegyelme néne is, Balassi János uramné, az N. Sulyok Anna asszony csudálatos ájtatos vala az Isten igéjének tanulásában.” A mű II. részét pedig már Bánfi Lászlónak és feleségének ajánlotta Semptén 1574-ben.⁶⁰⁷

Bánffy László zalamegyei főispán és a felesége különösen Nádasdy Tamás nádorékkal élt jó barátságban. Fiuk, János Nádasdy birtokán Kapuvárott tanult s 1550. jún. 5. egy szép levélben kérte Nádasdyt, hogy hozza meg neki Bécsből Erasmusnak Colloquia és Apophthegmata című műveit, mivel könyvek nélkül nem tanulhatnak. Néhány nappal később Nádasdy László kapuvári tanuló pedig egy bibliát kért tőle. Bánffy László tehát 1550. már evang. iskolába küldte a fiát s így bizonyára maga is evang. volt, miként Nádasdy. (Bunyitay V. 361. 369.)

A Nádasdyekkel való barátságnak egyéb bizonyosságai, hogy Bánffy László 1553. Grácban volt együtt Nádasdyval, 1559-ben pedig Sárvárott voltak Bánffyk Nádasdy nevelt leányának, Szluny Annának Oláh Császár Miklóssal való esküvőjén. 1561-ben Bánffy Nádasdyval jött Bécsből s Németkereszturon hozzászállt. Nádasdy nevelt fia, Mayláth Gábor 1561. Bánffy László leányát vette feleségül, aki Miksa cseh királynak és magyar trónörökösnek volt az udvarhölgye. 1567-ben is, midőn Bánffy László egy másik leányát házasította ki, Bánffyk Nádasdy özvegyétől kértek kölcsön ezüstevőeszközöket. A Nádasdyekkel való barátság is bizonyára fokozta Bánffyk protestáns buzgalmát. (Nádasdy csal. lev. 7. 51. 104. 171. 238.)

Hogy Bánffy Lászlónak mennyi része volt Lendván a reformáció megszilárdításában, azt részletesen nem tudjuk, de Bornemissza püspök jó bizonyosságot tesz mellette. Nagy kár azonban, hogy unokatestvérével, Bánffy Istvánnal később nagy viszálykodásban élt s barátaik sem tudták kibékíteni. Nagy hátrányára volt ez bizonyára a reformáció ügyének is, (Takáts S. Régi magy. asszonyok. 21.)

Bánffy István még Beythe papsága idején halt el 1568. jan. 22. Egy özvegy Bánffyné 1582. említettik Regede közelében. Fia, *Bánffy Miklós* pedig 1570. vette feleségül Zrinyi Orsolyát, a szigetvári hős legfiatalabb leányát, Perényi Gábor özvegyét, aki buzgó evangélikus volt. Menyegzőjükön nővére, Zrinyi Dóricza s ennek férje Batthyány Boldizsár voltak a főgazdák. 1571-ben egy fiú gyermekük született, 1573. márc. 21. Katalin nevű leányuk, 1574. szept. 16. György nevű fiuk és 1577. márc. 12. Kristóf nevű fiuk.⁶⁰⁸

Katalin nevű leányukat 1573. még Beythe keresztelte és a keresztszülők között már egy új egyházi ember is szerepel, *Kulcsár György* tanító, aki Posztillájában alsólendvainak mondja magát s első művét száműzetésben (in meo exilio) írta. „Az egyházak, úgymond, nagy szorongattatásban vannak. Az igaz tannak kegyes tanítóit és hitvallóit bebörtönzik, száműzik, némelyeket máglyára hurcolnak vagy a halál más nemével ölnek meg.” Ilyen nehéz időkben jött Kulcsár Bánffy Miklós oltalma alá, aki az ő kedvéért még Hofhalter Rudolf könyvnyomtatót is Lendvára hívta. Kulcsár három művet írt és adott ki itt. Az első: „Az Halálra való készületről”, melyet Bánffy Miklósnak ajánlott (1573. 8. r. 65 levél). A második: „Az Ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetekedése” (1573. 8. r. 48 levél), melyet Zrinyi Györgynek, Kristófnak és Miklósnak ajánlott. Az előszó szerint Urbánus Regius írt egy ily című munkát s bizonyára Kulcsár is őt követte. A harmadik műve volt Postillája (Alsólendva 1574. 4. r. 561 levél) melyet már mint predikátor Bánffy Miklós zalai főispánnak és Miksa király pohárnokának

⁶⁰⁷ Bornemissza P. i. h. Takáts S. Régi magy. asszonyok 17. Bunyitay, Eht. Eml. IV. 102. 376. Szabó K. Rmk. I. 115.

⁶⁰⁸ Takáts S. i. m. 22. Loserth, Akten und Korresp. I. 363. Hahnekamp, Magy. Konvert. 26.

dedikált. Tehát ebben az évben lépett elő a lelkészi állásra. Kulcsár azonban nem sokáig működött Alsólendván, mert Kanizsai Pálfi János feljegyzése szerint már 1577. jún. 11. meghalt. Postillája Bártfán 1579. és 1597. újabb kiadásokban is megjelent és sokan használták. (Szabó K. Rmk. I. 96. 97. 114. Adattár IX. 92.)

Kulcsár utódai közül még csak *Beythe* Ferenc nevét ismerjük, aki Kanizsai Pálfi János feljegyzése szerint 1595. ápr. 3. halt meg mint alsólendvai lelkész. (Adattár IX. 93. l.)

A protestáns világ Alsólendván Esterházy Miklós ideköltözésével kezdett felbomolni. Ez ugyanis 1612. november 22-én nőül vevén a gazdag Dersffy Orsolyát, Mágócsy Ferenc evang. özvegyét, a mézeshetekre ennek alsólendvai birtokára vonult vissza s nejének megtérítése céljából magával hozta ide Hajnal Mátyás jezsuitát is, aki nem csak Esterházynét, hanem *Bánffy* Kristófot is áttérítette. A jeles családnak ez az utolsó, hitehagyott tagja 1577. született, Bocskay és Bethlen szabadságharcában is királpárti maradt, ezért a főpohárnokságot és tárnokságot is elnyerte. Első felesége Mérey Anna, a második a buzgó kath. Trakostyini Draskovich Eleonóra volt. Bánffy Kristóf leányát, Évát 1614. már Hajnal Mátyás páter keresztelte. A gyermek keresztapja Nádasdy György volt. Bánffy tehát ekkor már elhagyta evang. hitét. Hajnal Mátyást Esterházy egyenesen a térítések céljából kérte ki Grácból Lendvára. Bánffy Kristóf és Esterházy között jó volt a viszony. Esterházy 300 vagy 400 forintot jövedelmező birtokát később Bánffynak engedte át. Bánffy második leányának, Franciskának 1617. dec. 24. a keresztapja is Jeckel Zakariás plebánus volt. 1621. márc. 2. született Erzsébet nevű leányát pedig Kaposi János plebánus keresztelte Sennyei István püspök képében. Az evang. lelkészeket Alsólendváról, Dobronok, Turnisca, Belatinc és más helyekről csak 1624. és 1625. üzte el. Ugyanekkor az evang. népet is sanyargatta s a templomokat, iskolákat, paplakokat és egyházi jövedelmeket is elfoglalta. A hitehagyás azonban nem hozott áldást Bánffyra. Gyermekei korán elhaltak s vele a Bánffy család alsólendvai ága is kihalt 1644-ben.⁶⁰⁹

Dobronok. A fentebbiek szerint ez is anyagyülekezet volt. Dobronoki Miklós dunáninneni ref. püspöknek és Dobronoki György kiváló jezsuitának „a kapós aranyembernek és a diplomatikus számításban páratlan páternek” származási helye. A nagyszombati születésű Csillagh Dávid dobronoki lelkész 1631. jún. 25. a csepregi zsinaton tért át a kálvinistáktól evang. egyházunkba, amelyben született. Őt ekkor gelsei lelkésznek s a somogyiak kérelmére a hódoltságban levő (in ditione Turcica) somogyi és zalai gyülekezetek alesperesének is megválasztotta a kerület és igen szép megbízó levelet állított ki számára. Musay Gergely püspök is 1661. évi jegyzékében megemlékezik Dobronokról, mint volt evang. gyülekezetről. (Eht. Eml. 72. 150. Ker. jkv. II. 33.)

Turnisca. Előbb a Bánffyak, majd a Zrinyiek birtoka volt. A régiek ezt is Muraközhöz számították. Azért mi is a muraközi gyülekezetek között szólunk róla. (Lásd alább.)

Szécsisziget. A XVI. század derekán Széchy Margitnak, István leányának birtoka volt, aki előbb Salm Miklóshoz, később pedig Archo Pyrrhus grófhhoz ment feleségül. 1570-ben elhalálozván, a Széchy-urodalmat a másik ágból való Széchy Tamás vette birtokba, akit második neje, Batthyány Kata és sógorai áttérítettek a reformátusokhoz. Így Szécsiszigeten is 1618. Szentvölgyi János református lelkész volt s a gyülekezet Hódos, Martyánc, Muraszombat, Szentbenedek, Szenttrinitás, Turnisca, Velemér sat. községekkel a vizlendvai ref. esperességhez tartozott. 1619-ben azonban már az evang. *Farkasdy* Márton volt a szécsiszigeti

⁶⁰⁹ Hahnekamp, M. konvert. 26. Ipolyi A. Nyáry Kr. 71. Bubits-Merényi, Esterházy P. 48. Tudománytár 1841. a család napl. Hist. Dipl. App. 20.

lelkész, aki 1607 előtt Szakonyban, 1610 előtt Hegyfaluban, 1610-1615-ig pedig Sopronban lelkészkedett. A reformátusok 1619. évi körmeneti zsinatán nem volt jelen s későbbi sorsát nem ismerjük. 1627-ben *Smidelius* Andrást, 1631-ben pedig *Sinka* Györgyöt avatták fel Szécsiszigetre evang. lelkésznek.⁶¹⁰

Bagonya. 1646-ban Csernyevich (Csernadics) István volt a lelkésze, kit a büki zsinaton avatott fel Musay püspök és az 1651. évi szakonyi zsinaton is mint bagonyai lelkész volt jelen. 1661-ben a muraszombati esperességhez tartozott. Ezért már fentebb szóltunk róla. (Eht. Eml. 81. 135. Ker. jkv. 360.)

Resznek. (Ma Alsólendva szóránya.) 1646-ban a büki zsinaton Borsos Istvánt avatták fel ide lelkésznek. Musay püspök 1661. ezt is a muraszombati esperességhez számította. (Eht. Eml. 81. 135.)

Lenti. Szintén anyagyülekezet volt. Kis Bertalan püspök 1632. május 12-én a guari születésű Molitoris Györgyöt avatta fel lelkésznek Lenti várába. (Eht. Eml. 73.)

Zebeczke. (Novai járás.) A reformáció korában itt is alakult evang. gyülekezet. De csak egyetlen adatunk van róla. Kis Bertalan püspök 1636. május 28. a sárvári zsinaton a zalamegyei Zebeczkére avatta fel Kanizsai Györgyöt lelkésznek. (Ker. jkv. II. 139. Eht. Eml. 76.)

Tófej. (Novai járás, vasúti állomás.) Erről is csak azt az egyetlen adatot tudjuk, hogy Kis Bertalan püspök 1630. jún. 5. a csepregi zsinaton Tófej nevű zalamegyei faluba Csököli Istvánt lelkésznek avatta fel. Tehát anyagyülekezet volt. De keletkezését és pusztulását nem ismerjük. Ma Pusztaszentlászló szóránnyhelye. (Ker. jkv. II. 14.)

b) Muraköz és a Zrinyiek.

Muraközben a Zrinyiek voltak a reformáció pártfogói, akik közt már a szigetvári hőst is ott találjuk. Az első nagy Zrinyi Miklós 1510. született. 1543-ban vette nőül Frangepán Katalint, második nejét Rosenberg Évát, Rosenberg Vilmos császári tanácsosnak és Csehország főkamrásának nővérét pedig kevéssel hősi halála előtt 1564. szept. 21. Ez a neje már evang. volt. Esküvőjük cseh írók szerint Neuhausban már szept. 10. volt. Nádasdy Tamással Sárvárott 1549. okt. 22. kötöttek egymás védelmére örök barátságot és szövetséget. Többi barátai is, Horváth Márk, Erdődy Péter, Batthyány Boldizsár, Bánffy István és László, Ungnad János sat. majd mind evang. voltak.

Csáktornyán kívül Zrinyi birtoka volt a vas megyei Monyorókerék is. És Szegedi István bécsújhelyi pálos vikárius 1558. a vasvári káptalan előtt protestált az ellen, hogy Zrinyi a Monyorókerék melletti zárdát és ennek javait elfoglalja. Tamás, a pálosok főpriorja, midőn 1559. a lutherana haeresis ellen panaszkodik, megvádolja Zrinyi Miklóst és Erdődy Pétert, hogy a monyorókeréki zárdát lerombolták és kifosztották. És sok baja volt a zágrábi káptallal is.

Barátjának, az evang. hite miatt Württembergbe menekült Ungnad János stájer kapitánynak kértére 1558. és 1561. megengedte, hogy birtokain horvát protestáns könyveket terjesszenek. Truber Primus horvát lelkész 1562. több protestáns könyvet kötött be Zrinyi számára. Fröhlich Sebestyén bécsi protestáns könyvtáros 1563. több szépen kötött könyvet küldött

⁶¹⁰ Takáts S. Zrinyi M. 6. 9. Adattár VIII. 23. 31. 54. Eht. Eml. 70. Payr, Sopron Eht. 240. Ker. jkv. II. 27.

Zrinyinek, de midőn Raid Kristóffal felkeresték őt (Pozsonyban) és a könyvek árát kérték, Zrinyinek régi magyar főúri szokás szerint pénze nem lévén, goromba választ adott nekik (Ungrische Antwort er deswegen schimpflich gegeben). Ez évben kir. biztosok is jártak Bécsben Fröhlichnél, aki főként protestáns könyvekkel kereskedett és megkérdezték; hány könyvet küldött Zrinyi grófnak.⁶¹¹

Zrinyi Miklós protestáns voltát bizonyítja az a nagy tisztelet is, mellyel prot. lelkészek az ő hősi haláláról emlékeznek és Krisztus ügye iránt való buzgalmát emlegetik. Így Schesaeus Keresztély segesvári evang. lelkész „De Capto Zigeetho Historia (Wittenberg, 1571.) című hosszabb verses művében mondja:

*Effuso tibi dum Christi pro plebe cruore
Dona feret Christus sangvinolenta suo.*

S az egyik veje, Forgách Imre trencsényi főispán (Zrinyi Kata második férje) által kiadott munkában: De Sigetho Hungariae propugnaculo (Wittenberg 1577), Siklósi Miklós nagymarosi lelkész, aki maga is jelen volt Sziget ostrománál, Ilovczy Mátyás, Miskolczy Puh Pál, Cibrádi Mihály ceglédi rektor, Szikszai Hellowaeus Bálint egri s 1574 óta debreczeni lelkész, Csanádi János, Forgách Imre alumnusa, Budai János, Debreceni Csorba István, Sartorius Jeremiás alumnus, Batizi Miklós és Sommer János írnak verseket és emléksorokat, melyeknek hangjából a hitrokoni szeretet is kiérzik. Szikszai Hellowaeus írja például Zrinyiről: „Primis cura fuit Christum cognoscere annis... Ecclesia, cujus amore - Intrepidus sua fata subivit.” Ifjabb Perlaky Márton lévai lelkész is, akinek udvari apja lendvaszentgyörgyi lelkész volt, 1646-ban írott levelében Zrinyi Miklóst és ennek György fiát is, akinek lelkésze Lonchaeus Pál 1646. halt meg, reformátusoknak mondja. (Révész, Figyelmező 1872. 112.)

„Milyen vallású volt a szigetvári hős?” címen röviden tárgyaltam e kérdést. (Harangszó 1920. 167.) Azóta cseh történetírók adatait is megismerhettem. Ezek mint kétségtelen dolgot említik, hogy Zrinyi evang. volt s e miatt kellett Rosenberg Évának is áttérni. Szigetvár ostromakor Zrinyi a nejét és családját medvevári birtokára küldte. A 25 éves Éva asszony, aki igen vidám és könnyen élő nő volt, János nevű fiával s egy kis leánykával ajándékozta meg férjét. A hősnek halála után visszament gyermekeivel Csehországba. 1578-ban a bécsi udvar kegyencével, Gassoldo Pál olasszal lépett második házasságra. Mantuában visszatért a római egyházba s 1591. halt meg. Éva fia, Zrinyi János császári pohárnok lett, Csehországban élt, Kolowráth Mária volt a felesége s a hofburgi templomba temették 1612. Rosenberg Éva a mostoha gyermekeivel rossz viszonyban élt és korán elszakadt tőlök.⁶¹²

Zrinyi Miklósnak első nejétől való fiai, leányai és vejei mind protestánsok voltak. Három fiának, Györgynek, Kristófnak és Miklósnak ajánlotta Kulcsár György 1573. a fentebbi második munkáját. György 1549. április 13. született, Kristóf 1551. aug. 10. Mikor apja 1566. végrendeletet tett, Kristóf Hispániában volt Miksa király fiai mellett s korán meghalt. Miklós 1560. febr. 9. született és szintén ifjan halt meg. (Barabás, Zrinyi-levelek II. 482.)

Leányai közül Ilona 1546. született, kinek az első férje Országh Kristóf, a második Balassa István volt, akitől született hírhedtté vált fia, Balassa Menyhért. Katalin 1548. született, az első férje Thurzó Ferenc, a lemondott nyitrai püspök, a második Forgách Imre, a buzgó trencsényi főispán volt. Dorottya 1550. született s Batthány Boldizsárnak volt a kedves és művelt

⁶¹¹ Kostrencic, Beiträge zur Gesch. der prot. Südslaven 2. 34. 207. 208. I. Barabás, Zrinyi-levelek II. 363. 379. 382.

⁶¹² Zrinyi Miklósné Rosenberg Éva. Cseh források (Brezán Vencel és mások) után Vas. Ujság 1884. 53.

felesége. Orsolya 1552. született, első férje Perényi János, a második Bánffy Miklós volt. Borbálát, ki 1554. született, Thurzó Elek vette nőül. Margit 1555. született s Homonnai Drugeth Miklósnak volt a felesége. Magdolna 1561. született s először Telekessy Istvánhoz, azután pedig Turri grófhhoz ment nőül. (Barabás, Zrinyi-levelek II. 162.)

A szigetvári hős halála után fia, *Zrinyi* György lett a család feje s a protestáns gyülekezetek patrónusa. Két öccse Kristóf és Miklós korán elhalt. György 1549. ápr. 13. született s már bizonyára protestáns nevelésben részesült. Esküvőjét Muraszombaton 1568. jan. 11-én tartá Arco Pyrrhus gróf és Széchy Margit leányával, Arco Annával. Második felesége pedig Stubenberg Zsófia volt. 1566-ban ott volt Győrött, midőn atyjának fejét a budai basa a győri evang. várparancsnoknak, Salm Egonnak megküldte. Az ünnepélyen megjelent Miksa király is, ki a hős fiának itt megígérte, hogy pártfogásába veszi. Zrinyi Györgynek hosszú pere volt mos-tohaanyjával, Rosenberg Évával. Már 1574. dunántúli főkapitány és kanizsai várparancsnok volt, később pedig tárnokmester. (Takáts S. Zrinyi M. nev. anyja 6.)

Horvát történetírók szerint 1569-ben husz éves korában lépett fel nyíltan mint protestáns patrónus és b. Malakóczi Miklós tanácsára a r. kath. papokat elűzte, a templomokat a protestánsoknak adta, a képeket kihányatta. Az egész Muraköz meghódolt a reformációnak a Szent Ilonáról nevezett csáktornyai pálos zárda kivételével, melyet 1580-ban szintén feldúlt. Simon perjelt bezáratta, megkínóztatta, aki állítólag börtönében halt is meg. Rudolf király a vasvári káptalant bizta meg a vizsgálattal. De ezek a tudósítások bizonyára túlzottak.⁶¹³

Zrinyi György és neje nemcsak a magyar, hanem a stájer menekült lelkészeket is a legszivesebben fogadták és támogatták. Snolscheck János az 1598. száműzött sanktkanziani lelkész például, kit a stájer rendek Bagliardics Péter osayli várgrófnak és Zrinyi Györgynek ajánlottak, szept. 20-án Varasdról írja, hogy őt Zrinyi és Herberstein János Zsigmond oltalmába vette. Csáktornyan azonban Zrinyinél az ott uralkodó kálvinizmus miatt nem akart maradni s mivel lázas betegség is grasszált ott, azért jött Varasdra. 1598. dec. 5-én ismét Osaylból írja, hogy Zrinyinél jó ellátása van. Egy év múlva 1599. okt. 1-én pedig arról tudósít, hogy hat hét előtt Zrinyiné Stubenberg Zsófia őt lelkésznek hívatta s a rendek el is bocsátották. A grófné elutazása miatt Csáktornyára ment s Nedelicen akart letelepedni, de az urodalmi tiszték egészen a kálvinizmusba vannak fulladva, azért jöllehet a gróf és grófné legjobb indulattal vannak is iránta, lemondott és Alsó-Krajnába fog menni. A fentiekből az is kitetszik, amit Perlaky Márton is ír a levelében, hogy Zrinyi a kálvinistákhoz pártolt, Truber Felician laibachi lelkészt, Snollscheck sógorát, Wurics magiszter exulans lelkészt még 1598-ban, Sitarics Gergely tábori lelkészt pedig 1600-ban szintén Zrinyi Györgynek ajánlották. A soproni evangélikusok érdekében is Vépen 1595. szept. 19. kelt levelet irt Mátyás főherceghez.⁶¹⁴

Nagy pártolója volt György gróf az irodalomnak is. Hofhalter Rudolf nyomdászt, a bécsi Hofhalter Rafael fiát, ki evang. hite miatt Debrecenbe volt kénytelen menekülni, 1574-ben Alsólendváról Nedelicbe hívta és Bucsics Mihály vaskai esperes horvát nyelvű protestáns műveit vele nyomatta ki, melyek azonban elvesztek. A nedelici nyomdát 1586. Varasdra helyezte át s midőn Hofhalter Rudolf Nagyváradra költözött, a laibachi Manlius János jött a helyébe, ki azonban az Erdődyek hívására már 1587. Monyorókerékre költözött. Bonfini németre fordított Ungarische Chronika című művének 1581. évi frankfurti kiadása Zrinyi Györgynek van ajánlva, ennek lovas képével a címlapon. A kiadó protestáns volt, mert az előszó Luthert, Melanchthont és Spangenbergert dicséri, Kultsár György Zrinyi Györgynek

⁶¹³ Bucar F. Prosvjeta c. lap Zágráb 1901. Századok 1903. 278.

⁶¹⁴ Loserth J. Akten und Korrespondenz II. 287. 509. 419. 444. Payr, Sopron eht. 180.

ajánlott művében az előszóban nagy dicsérettel szól róla. A Zrinyieket mint Isten anyaszentegyházának és pásztorinak jó dajkáit magasztalja. „E kicsiny munka mind e világ végéig bizonyosága leszen, ugymond, hogy Nagyságtok segítője volt az Krisztus anyaszentegyházának, őrizője, megtartója az ő drága igéjének, sőt az Istenhez hallgató népnek és annak lelkipásztorinak is oltalmazója és táplálója.” Perlaky Márton szerint az 1646. elhalt Lonchaeus Pál még ennek a Zrinyi Györgynek udvari papja lett volna. Meghalt Zrinyi Vépen 1603. május 4-én. (Figyelmező 1870. 315.)

Nagy patrónusa volt a protestantizmusnak Muraközben Zrinyi György barátja és bizalmasa id. Mallekóczy Miklós bajcsavári főkapitány is, kinek Muraszentmártonban volt birtoka és családi sírboltja, amelybe 1603. temettetett el. Buzgó prot. volt ennek fia, ifjabb Mallekóczy Miklós is, ki 1614. bárói rangot kapott. 1625. után Zrinyi Miklós özvegyét, Széchy Erzsébetet vette feleségül s a zágrábi püspökök még 1635. és 1641. is javainak elkobzásával fenyegették, ha vissza nem tér a r. kath. hitre.⁶¹⁵

Két fia maradt Zrinyi Györgynek: *Miklós*, kinek első neje Nádasdy Anna, Ferenc leánya, a második pedig Széchy Erzsébet, Széchy Tamás ifjabbik leánya volt. Magtalanul halt el 1625. márc. 25. A kisebbik fia *György* pedig Széchy Tamás idősebb leányát, Magdolnát vette nőül. Esküvőjük Muraszombatban 1619. évi május 19-én volt. Az eljegyzés azonban már 1616. megtörtént, tehát igen korán, amikor az ifjúnak Batthyány Ferenc levele szerint még tanulni kellett volna. Perlaky Márton 1646. évi levelében az atyjokat reformátusnak mondja, de a fiuk közül Miklós a felesége kedvéért áttért a lutheránusokhoz. Györgynek pedig Thurzó György nádor lévén a tótora, ez a saját Imre fiával őt is lutheránusnak nevelte. (Századok 1919. 211. Figyelmező 1872. 112.)

A szigetvári hős unokái közül tehát az idősebbik Miklós mint evangélikus 1625. magtalanul halt el, az ifjabbik György azonban Perlaky levele szerint „a császár udvarába menvén, ott pápistává lett.” Az utóbbi 1598. született s így atyját már öt éves korában elveszítette. Eleinte a tehetséges Thurzó Imrével tanult, de beteges lévén, nem tudott vele haladni. Gyámjának, Thurzó Györgynek halála után Bécsbe az udvarba került s ott Pázmány már korán megnyerte a római egyház számára. 1618-ban még protestált a horvát országgyűlés végzése ellen, mellyel a protestáns lelkészeket kitiltották. A katolikusok 1619. évi panaszlevele szerint ő és fivére 12 frt. büntetés terhe alatt tiltották meg jobbágyaiknak, hogy a szentilonai pálosok templomát látogassák. És 1620-ban még a református Szilágyi István volt az udvari lelkésze Csáktornyaának Szetmihályról nevezett templomában. De 1622. már áttért. Pázmány térítési munkáját Bakich János csáktornyai pálos prior fejezte be. Zrinyi a tridenti hitvallást a csáktornyai templomban tette le s ennek emlékére száz arany ajándékot adott az oltárra. Áttérésére bizonyára hatással volt a fehérhegyi csatavesztés s a csehek példájától való félelem.⁶¹⁶

Hitehagyása után ő is üldözte a protestánsokat. Caraffa pápai követ írja 1622. körül, hogy Zrinyi György több mint húsz eretnek lelkész helyébe tett plebánust. 1626-ban pedig már ő maga írja: „Mostan a haereticus predikátorokat is többet tiznél kikergettem s Isten kegyelmességéből csak az egy igaz katholica religio hirdettetik”. S mivel Németországba indult hadakozni, fiait és urodalmait Pázmány Péter oltalmába ajánlotta. Musay püspök szerint a Zrinyi György által 1625. körül elfoglalt gyülekezetek ezek voltak: Stridó, Szobotica

⁶¹⁵ Haller Jenő, A muraközi ref. tört. Prot. Szemle 1917. 366.

⁶¹⁶ Kubinyi M. Thurzó I. 7. l. Loserth J. i. m. III. 620. Prot. Adattár VIII. 71. Hahnekamp, Magy. Konvert. 250. Századok 1919. 212.

(Kisszabadka), Szelnice, Muraszerdahely, Perlak, Tüskeszgyörgy, Turniscse, Szentmihály, Nedőce (Nedelic), Vinica, Szentmárton, Belica, Szentmária, Szentvid.⁶¹⁷

Mint ilyen áttért főúr, Zrinyi György II. Ferdinándnak kedves embere maradt mind végig. Hitehagyását azonban nem sokkal élte túl. Bethlen Gábor szabadságharcában is királpárti volt. A harmincéves háboruban Wallenstein csapatai között küzdött ő is. Lázas betegséget hozott haza magával s Pozsonyban a primás palotájában halt meg 1626-ban december végén. Két fia maradt, Miklós és Péter, a nagyobbik is csak nyolc éves volt. A gyermekek kiskorúsága idején Batthyány Ferenc egerszegi kapitány (nem a németújvári), ki r. kath. maradt és Bethlen ellen harcolt, üldözte mint gyám Zrinyi birtokain a protestánsokat. Egyes elűzött predikátorok visszatértek, mások Ausztriából és Stájerből menekültek ide. Pázmány 1628-ban jan. 6. ezeknek patrónusaira nézve azt tanácsolja II. Ferdinándnak, hogy az engedetleneknek vissza kell adni a bérösszeget és a bérletből kizárni s a gyámoknak legyen joguk megtiltani a király nevében, hogy a bérlők ő felsége más országaiból kitiltott nyugtalan elméjű predikátorokat be ne fogadjanak.⁶¹⁸

Haller Jenő szerint Zrinyi György özvegye továbbra is protestáns maradt s gyermekeit is Luther szellemében nevelvén, II. Ferdinánd elrendelte, hogy a két Zrinyi fiú nevelését a jezsuitákra kell bízni. Ugyanezen levelében a király állítólag Zrinyiné egyik lelkészének eltávolítását is sürgette. Zrinyi özvegyét Haller szerint Szelegovich Mátyás perjelhelyettes csak 1646. térítette volna át. De feltűnő, hogy a két Zrinyi fiú anyjáról Takáts Sándor jeles történetíró, ki nevelőanyjukról bő életrajzot írt, semmit sem tud. A fiuknak anyjukhoz, Széchy Magdolnához írt egyetlen levele sem ismeretes, holott sok levelet írtak. Talán az özvegynek evang. hite miatt tiltották volna el tőle gyermekeit? De hiszen nevelőanyjuk is evang. volt.⁶¹⁹

A hitehagyott Zrinyinek fia, a második nagy Zrinyi Miklós, a hős hadvezér, a bölcs államférfiú és babérkoszorús költő, a protestánsoknak egyik legjobb barátja volt. Atyja ugyan II. Ferdinándot, Pázmány Pétert és a fentebbi r. kath. Batthyány Ferencet rendelte gyámokul, de igazi nevelő anyja Lobkovicz Poppel Éva, az evang. Batthyány Ferenc özvegye, egy buzgó lutheránus, igen művelt és nemesszívű nagyasszony volt. Zrinyi Miklós ennek közelében tanulta megbecsülni a protestánsokat. Amit Batthyányé a szívébe csepegtetett, azt később Pázmány és a jezsuiták sem tudták belőle kioltani. Lippay György primásnak és az akkori főpapságnak önzését és türelmetlenségét megismerve, sokszor keményen kifakadt ellenük. Az őt személyesen ismerő Klobusiczky írja Zrinyiről: „Az érseket szidja, felette igen disgustatus, németnek, érseknek, papoknak, jezsuitáknak nem barátja.” Korának türelmetlenségét e szavakkal jellemzi: „A mostani világ amikor színt akar adni a hadakozásának, religiót obtendál. De hun vagyon Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretneket, törököt a mi hitünkre hoznunk? Sehol... A mostani világ papjai zelusnak neve alatt lutheránusok és kálvinisták ellen declamálnak. Ezekre hadakoznak és kiáltanak gyűlöléssel s ha őkölük lehetne, tüzzel-vassal. Nem isteni zelus ez, hanem lábak alól felszedett ambíció, kivel magok javát s nem az Isten dicsőségét keresik. Krisztus urunk fundációját, a testamentumot elrontják.”

⁶¹⁷ Frankl V. Pázmány P. és kora II. 405. Haller J. Adatok a muraközi ref. törthez. Pr. Szemle 1917. 377. l.

⁶¹⁸ Takáts S. Zrinyi nevelőanyja 113. Franki i. m. II. 406.

⁶¹⁹ Loserth, Akten und Korrespondenz. Haller J. i. h. 377. l.

Abban a türelmetlen korban ő volt az egyetlen felvilágosult római katolikus főúr, ki a protestánsokat pártfogásába vette. Prókátorának, titkárának és bizalmas barátjának Wittnyédy Istvánt, a nagy lutheránus soproni prókátort választotta. Erről mondotta: „Wittnyédyt jó embernek ismerem és a jó lelkiismeretű lutheránust többre becsülöm, mint a rossz lelkiismeretű katolikust.” Tőle való a másik szép és igaz mondás is: „A protestánsok szabadsága és az ország szabadsága egy alapon sarkallik.” És Zrinyi volt az, ki a soproni evangélikusok érdekében egy peres ügyből kifolyólag hét levelet írt a királynak, nádornak és más főuraknak. Az 1659. évi országgyűlésen dühös bolondságnak monda a protestánsok üldözését és nagy dicsérettel emlékezett meg a légrádi evangélikusok vitézségéről. Az 1662. évi országgyűlésen pedig Pozsonyban a tőle búcsuzó Szepessy Pálnak és a többi evang. követeknek monda: „Én más vallású vagyok, de kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem rajtam ejtett sérelem. Volna bár százezer pápista mellett százezer lutheránus és százezer kálvinista vitéze a fejedelemnek: ők megmentenék együtt a hazát.”⁶²⁰

Ily szabadelvű földesúrnak oltalma alatt természetes volt tehát, hogy a Zrinyiek urodalmaiban ott, ahol még volt evang. gyülekezet, mint például Légrádon, bántódás nélkül élhettek az evangélikusok. Öccse, Zrinyi Péter már nem volt ily szabadelvű. Az 1649. évi országgyűlésen panasz volt ellene, hogy Turniscán az evang. lelkészt elűzte s a templomot elfoglalta. (Ker. jkv. 324.)

Csáktornya. A Zrinyiek székhelyén valószínűleg már a szigetvári hős idején is volt udvari lelkész. Horvát források szerint Zrinyi György 1570. foglalta el Csáktornyán Szent Mihály templomát az evangélikusok számára. De ugyanitt a pálosok szentilonai zárdája, amelynek templomába Zrinyi Miklóst 1566. temették, még 1577. és épségben volt, amint ezt Mikulich Sándor zágrábi püspök írta Rosenberg gróf miniszternek. Csak 1580. dulta fel Zrinyi György állítólag ezt is és Simon perjelt börtönbe vetette. Zajc János, a pálosok provinciálisa Rudolf királytól kért oltalmat, ki a vizsgálatot a vasvári káptalanra bízta. A pálosok azonban hamarosan visszatérhettek. Csáktornyáról 1587. aug. 9-ről kelezte Zrinyi György titkára, Pöckl Erhard azt a röpívet (Neue Zeitung aus Ungern), melyben a Sárkányszigeten aratott diadalt írja le.⁶²¹

Muraközi egyházi mondák több formában szólnak Luther Mártonról. Ezek szerint egy vándorló (vandrace) beszélt Luther születéséről, akinek vallása Krajnában és Muraközben is elterjedt. Krajnából két lutheránus jött át a hagyomány szerint Csáktornyára, akiket itt Zrinyi György és nagy embertömeg hallgatott. Igen szívesen fogadták a lutheránus jövevényeket. Zrinyi György a monda szerint azonnal áttért hozzájuk s maga is utnak eredt, hogy az „új vallásnak” híveket toborozzon. A gróf az áttérőknek állítólag pénzt is adott s másokat erőszakkal kényszerített.⁶²²

A mondanak annyi történelmi alapja tényleg van, hogy Zrinyi György a Stájerországból és Krajnából menekült lutheránus lelkészeket pártfogásába vette, a stájer főurak ez ügyben sokszor fordultak hozzá levélben. Snollscheck János krajnai lelkész például 1598-ban Csáktornyán volt, de az itt uralkodó kálvinizmus miatt nem akart maradni. A következő évben ismét Zrinyiné Stubenberg Zsófia hívta magához lelkésznek. El is jött Csáktornyára és Nedelicen akart megtelepedni, de most sem maradt, mert „az urodalmi tisztek (Herrschaftskommissäre) a kálvinizmusba fuladtak”, ezért lemondott hivataláról s inkább visszament Alsó-

⁶²⁰ Payr, Zrinyi és a protestánsok. Luther-Naptár 1919. 47.

⁶²¹ Horvát R. Povjest Medjumurja. Haller J. i. h. 254. és 259. I. Szabó K. Rmk. II. 197.

⁶²² Videcz Mátyás a „Muraköz” csáktornyai lapban. Haller i. h. 442.

Krajnába. Truber Felicián laibachi lelkészt a stájer rendek 1598. szintén Csáktornyára Zrinyinek ajánlották. (Loserth J. i. m. II. 419. 509.)

Snollscheck és Perlaky Márton tudósítása szerint lehetséges, hogy Zrinyi György a reformátusokkal tartott, de bizonyos, hogy a lutheránusokat is szívesen látta. Kultsár György alsólendvai evang. lelkész alig ajánlotta volna művét 1573. a szigetvári hős fiainak, köztük Györgynek is, ha ezt valami nagy kálvinistának ismerte volna. 1610-ben pedig *Simkó* Mátyás, Nádasdy Ferenc alumnusa (kit 1602. egyszerre hívtak Németkeresztúrra rektornak és Német-lövőre lelkésznek) volt a csáktornyaiak papja, ki ez évi szept. 10. kér Zvonarics Mihály sárvári lelkésztől egy alkalmas tanítót Csáktornyára. (Eht. Eml. 100. Egyet. lev. 1a 7, 33.) De viszont Szilágyi Istvánt, ki 1618-ban még Széchy Tamás lelkésze volt Muraszombaton, Kanizsai Pálfi István 1620-ban már mint ifjabb Zrinyi György udvari lelkészét hívja a reformátusok gyűlésére. A jegyzőkönyv Szilágyit 1619-ben muraköz szentmihályinak, Kanizsai Pálfi pedig 1620-ban csáktornya-szentmihályi lelkésznek írja. Szentmihály (Mihovlán) ugyanis Csáktornyához egészen közel egy dombon épült, mely ma is temetőhelyül szolgál. Szilágyi Zrinyinek udvari lelkésze volt, Kanizsai aulicus concionatornak címezi. Elüzetése után 1631. Vépen találjuk mint református esperest.⁶²³

Evangelikusok és reformátusok egyaránt voltak Csáktornyán. Csáktornyai Miklóst a reformátusok 1614. a vas megyei Bucsura küldték lelkésznek. És Lossics István is, ki 1614. Wittenbergben Disputatio Logica című füzetet adott ki, Nádasdy Pálnak, Zvonarics Mihály esperesnek és Mock Jakabnak, Nádasdy udvari preceptorának ajánlva, s akit 1619-ben nálunk avattak fel lelkésznek, csáktornyai volt.⁶²⁴

Ifjabb Zrinyi György 1623. a tridenti hitvallást letevé, elhagyta apáinak hitét, udvari lelkészét Csáktornyáról, valamint urodalmainak legtöbb községéből is a lelkészeket elűzte. Szinte meglep, hogy Bucar szerint 1670-ben Csáktornyán az ott állomásozó német ezredparancsnok oltalma alatt protestáns lelkész is lett volna, kit Zrinyi Zsófia Borkovich Márton zágrábi püspök felhívására sem tudott kiutasítani. S állítólag 1688-ban árverezték el Csáktornyán a lutheránus pap házáat. (Bucar, Prilozi. Haller J. i. h. 436. l.)

Siridó. Hieronymus jeles egyházi atyának születési helye, miként ezt Márki Sándor kiváló történetírónk kimutatta. (Századok 1903. 38. l.) Ugyanezt bizonyítja Bedekovich Z. horvát író is „Natale solum Sancti Hieronymi” című művében. Temploma felett 1738-ig, amikor lerombolták, ott állott a felirat: Hic natus est S. Hieronymus ecclesiae doctor.” Pápai bulla is ezt a helyet említi Hieronymus szülőhelyének. Ime Szent Márton mellett, ki Szombathelyen (Sabaria) született, a második egyházi atya az ókorból, ki Pannónia régi földjén pillantotta meg a napvilágot.

Ezen az ősi nevezetes helyen is már a Zrinyiek korában gyökeret vert a reformáció. És a Muraközben egyházi monda is fűződik Stridó nevéhez. Eszerint egy öreg stridói paraszt a szőlőhegyről hazajövén, István plebánus présházában a papon kívül a vincellért és egy szakállas idegent talált. Ez utóbbi predikált nekik. A plebánus több kérdést intézett hozzá s mindenkor Luther Mártonnak szólította. Az öreg paraszt így tudta meg, hogy ki az idegen. Másnap az öreg a templom előtt nagy sokaságot talált, akik előtt Luther, a tegnapi idegen, magyarázta az új vallást s ekkor már István plebánus is lutheránus volt. (Haller J. i. h. 443.)

⁶²³ Prot. Eht. Adattár VIII. 24. 31. 52. 71. Thury E. Dtúli ref. ehker. tört. 210.

⁶²⁴ Adattár VII. 148. Szabó K. Rmk. III. 1135. Eht. Eml. 65.

E mondának csak annyi történeti magja van, hogy Stridón már igen korán voltak Luthernek hívei s az első evang. lelkész István nevű lehetett. Igen mondaszerűen hangzik, bár Haller Jenő történeti adatnak veszi, hogy Stridón a templomot a XVI. században a lutheránusok rongálták meg s papjuknak a tehenét és sertését tartották benne. Az evangélikusok nem így szoktak bánni a templomokkal. Horvát források szerint Zrinyi György a stridói templomot 1571. adta át az evangélikusoknak. (Haller J. i. h. 258. és 435. l.)

Bizonyosan csak azt tudjuk, hogy Stridó is evang. anyagyülekezet volt s 1612. *Forgách* Mátyást, 1616-ban pedig *Gederocinus* Jánost avatták fel stridói lutheránus lelkésznek. Ha a Zrinyiek oly határozott kálvinisták lettek volna, akkor a papjaikat alig küldték volna felavatás végett a lutheránusokhoz. Stridón még 1649-ben is csak néhány áttért neocatholicus volt. (Eht. Eml. 62. 64. 149. Haller J. i. h. 435. l.)

Muraszentmárton. (Podmurje.) A fentebb említett két Mallekóczy Miklós magyar nemes testvérpár birtoka volt s ezek pártfogása alatt szilárdult meg itt a reformáció. Az idősebb Mallekóczyt 1603. febr. 10. itt temették el. Barátai és fia művészi síremléssel örökítették meg nevét és alakját. Sírkövén életnagyságú dombormű látható. Az alak a XVI. században divatos páncélruhát viseli, a fő fedetlen, állat dús körszakáll borítja, jobbában buzogány van, balkeze hatalmas görbe fringia markolatát szorongatja. A latinnyelvű körirat így hangzik: „Hic jacet Generosus Dominus Nicolaus Mallekóczy Serenissimi Archiducis Caroli Supremus Capitaneus in Baychavár et Spectabilis ac Magnifici Domini Georgii Comitis a Zrinio Consiliarius intimus, qui obiit in Domino 1603. 10. Februarii, aetatis suae vero 55.” Vinkovich Benedek zágrábi püspök 1642-ben, miként Erdődy Tamásnak írja, Zagorjéból jövet Stubicán betért az ifjabbik Mallekóczyhoz és hittani kérdésekről vitatkozott vele, de nem tudta meggyőzni, sem fenyegetéssel megfélemlíteni. A püspök egy jómodorú és elmés pápista papot akart hozzá, küldeni térítés céljából. Mallekóczy tehát még 1642. is protestáns volt.

Az első ismert lelkésze a muraközi Szentmártonnak *Fabricius* Péter volt. *Dravec* Ferencet pedig 1615-ben avatták fel ugyanide. Horvát források szerint 1640-ben Szentmártonban is találkozott egy Bruchák Miklós nevű neocatholicus magiszter. Még 1649-ben is sok volt itt a protestáns és Perepatich Gáspárné férjehagyott kikapós asszonyt állítólag a lutheránus pap eskette össze kedvesével. Ha előbb nem, Mallekóczy halálával itt is megszűnt a gyülekezeti élet.⁶²⁵

Muraszardahely. Mezőváros (oppidum) volt már a XVI. században is. *Reöytöki* András szardahelyi lelkész volt már 1596., midőn hitvallási könyveinket aláírta. Muraközi György, a jeles soproni tanár, majd pulyai és pinnyei lelkész is Haller szerint muraszardahelyi születésű volt. 1620-ban a monyorókeréki *Vinniczay* Jánost avatták fel ide lelkésznek. 1628-ban pedig *Musich* Pál volt a szardahelyi lelkész, kit 1612. Szent Andrássra avattak fel s 1618. is mint szentandrászi lelkész volt a reformátusok pápai gyűlésén.⁶²⁶

Szelince. (Zelinca, Szelencze.) Szintén anyagyülekezet volt a Muraközben. Templomát Szent Márknak szentelték (apud S. Marcum in Zelincza). A lelkésze 1612-ben *Janits* Mihály, 1615-ben pedig *Vokits* György volt. Ennek templomát is ifjabb Zrinyi György foglalta el 1626-ban. Még 1649. is több evang. volt itt, mint r. kath. és 1657. is még 20 eretnek családról emlékezik az egyházlátogatási jegyzőkönyv. (Eht. Eml. 62. 64. 149. Haller J. 436.)

⁶²⁵ Haller J. i. h. 366. 367. 434-436. Payr, Eht. Eml. 64.

⁶²⁶ Eht. Eml. 55. 66. 129. Adattár VIII. 13. Payr, Sopron eht. 132. Haller J. i. h. 436.

Turnisca. Ezt a községet is (pencs Muram) a régiek Muraközhöz számították. Előbb a Széchyek és Batthyányak, utóbb pedig a Zrinyiek birtoka volt. Az első lelkészei bizonyára lutheránusok voltak, de 1618-ban már a reformátusok a vízlendvai esperességükhöz számították és Hidegkuti Szilaveczi András volt a lelkészük hosszabb ideig. E gyülekezetéről írja Kanizsai Pálfi János 1631. Pathay István ref. püspöknek: „A Muraközben, valamint a lutheránusoknak volt egy egyházuk Légrádon, úgy nekünk is volt egy eklézsiánk Turnisczán, de ezt lelkészének, tisztt. Hidegkuti Andrásnak elhalálózásával az én úrnőm (Batthyány Ferenc özvegye Lobkovicz Poppel Éva) a maga oltalmába vette és ő maga volt előmozdítója annak, hogy azt a lutheránus lelképásztor elfoglalta és így az egész sziget a pópások és lutheránusok kezébe esett. Még ugyan vannak a hallgatók között, akik a hitelgységnek kötelékét, mellyel előbb velünk táplálkoztak, még egészen nem szakították el, de ugyanazon női zsarnokság alatt nyögnek.”⁶²⁷

Hogy ki volt ez az evang. lelkész, akit Batthyányné helyezett be Turniscára, nem tudjuk. A község ezután nemsokára a Zrinyiek birtokába ment át. Vinkovich Benedek zágrábi püspök 1641. szept. 14. már a Zrinyi fivéreknek ír, hogy ne tőrjék meg a Turniscán tartózkodó predikátort, ki nemcsak a lutheránusokat, hanem a reformátusokat is meg akarja hitükben erősíteni. Musay püspök 1646. évi naplójában Turniscát már mint a Zrinyi grófok birtokában levő s templomától és egyéb egyházi javaitól megfosztott gyülekezetet említi. A kir. biztosok 1647. visszarendelték ezt a gyülekezetet is templomával és minden javaival, de a földesúr már a következő évben visszavette és a r. kath. papnak adta. Az 1649. évi országgyűlésen panasztartott az evangélikusok, hogy Zrinyi Péter 1648. dec. 6. Turniscáról az evang. lelkészt elmozdította, a templom kulcsát elvette és szerzetest vitt be, akivel most misét mondat. Matota János turniscai plebánusnak Petretich Péter zágrábi püspökhöz küldött jelentése szerint az evang. gyülekezet itt még 1678. is annyira virágzott, hogy külön lelkészt tartottak.⁶²⁸

Szentmihály. (Mihalovec). Egészen Csáktornya tövében egy dombon, melyen ma is temető van. Ezt nevezte Kanizsai Pálfi Csáktornya-Szentmihálynak s itt volt udvari lelkész 1620-ban Szilágyi István. Korábban, 1612-ben azonban Kottár Mihály volt itt az evang. lelkész, akit nálunk avattak fel. (Adattár VIII. 72. Eht. Eml. 63.)

Nedelic. (Magyarul Nedőce, ma Drávavásárhely.) Szintén a Zrinyiek ősi birtoka, mezőváros (oppidum) Csáktornya közelében. Zrinyi György, a szigetvári hős fia Hofhalter Rudolf bécsi nyomdászt Alsólendváról a Bánffyok birtokáról 1574. ide hívta át s Hofhalter itt Nedelicen nyomtatta ki a Buchich Mihály belicai lelkész által horvát nyelvre fordított műveket, ú. m. 1. Katekizmus ili kerstianski navuk (Káté, azaz keresztyén tanítás). 2. Novi zakon (Új testamentum). 3. Contra realem praesentiam Corporis Christi in Eucharistiae sacramento. E három műnek minden példányát sikerült elpusztítani, ma egy példányuk sem ismeretes. De Nedelicen jelent meg Verbőczy István Hármaskönyvének horvát fordítása is, melyet Veres Balázs magyar fordításából Pergossich János varasdi jegyző fordított le „Trojstranchni Pizmotvor” címen. Ez a mű Nedelicen 1574. jelent meg s a fordító Zrinyi Györgynek ajánlotta. Ennek egy-egy példánya már a Nemzeti Múzeum és az Egyetem könyvtárában is megvan. (Szabó K. Rmk. II. 133-136. Haller J. i. h. 372.)

⁶²⁷ Adattár 24. 31. 52. Thury E. Dtúli ref. ehker. tört. 209.

⁶²⁸ Eht. Eml. 89. 138. 150. Bucar, Prilozi protest. u. Horvatskoj. Haller J. i. h. 432. 435. I. Zsilinszky M. i. m. III. 147. Ker. jkv. 324.

Nedelicen akart letelepedni 1599. Snollscheck János elűzött krajnai lelkész is, akit Zrinyi neje, Stubenberg Zsófia hívott ide, de az urodalmi tiszték nagy kálvinizmusa miatt inkább visszament Alsó-Krajnába. Ez a kálvinizmus azonban mégsem lehetett itt oly nagy és erős, mert 1615-ben már Gederóczi Harczán Mátyást, 1620-ban pedig a trencsényi születésű Dubinszki Imrét avatták fel Nedőczére lutheránus lelkésznek. Ezt a gyülekezetet is bizonyára ifjabb Zrinyi György foglalta el 1626-ban.⁶²⁹

Szobotica. (Kisszabadka.) Csáktornya közelében ez is anyagyülekezet volt. Musay püspök a Zrinyi György által 1626. elfoglalt egyházak közé sorolja. (Eht. Eml. 149.)

Belicza. Némelyek szerint az evang. Beliczay család származási helye. De ők magok a nyitrai megyei Beiktől származtatják nevüket s a jeszkőfalvi előnevet is használják. Első ismert lelkésze a jeles *Buchich* Mihály, akinek két rokona, Buchich György és Miklós Zágrábban volt kanonok. Buchich Németországban ismerkedett meg a reformáció tanaival. Előbb Stenjevecen Zágráb mellett volt lelkész. A fentebbi három művét, a kátét, újtestamentumot és az úrvacsoráról szóló vitairatot, melyeket Hofhalter Rudolf nyomtatott ki Nedelicen, már mint belicai lelkész fordította le horvát nyelvre. Verhovec zágrábi püspök mondja őt (Constit. synodales ecclesiae Zagr.) e művek fordítójának. Ezek miatt a zágrábi zsinat 1574. ki is közösi tette a római egyházból. Belicza későbbi lelkészei közül csak *Suttak* Mátyást ismerjük, akit Klaszekovich István püspök 1612. avatott fel. Itt is bizonyára 1626. szűnt meg az evang. vallásgyakorlat. (Haller J. i. h. 372. Eht. Eml. 62. 150.)

Perlak. Régi mezőváros (oppidum), a Perlaky család ősi fészke, amelynek tagjai közül Perlaky Dávid a hagyomány szerint 1475-ben Mátyás király főajtónálló mestere volt. Állítólag maga a mezőváros is a Perlaky család tulajdona volt, melyet egy pusztító dögvész alkalmával a Zrinyiek elődei (talán Keglevich Péter bán) erőszakosan foglaltak el tőlük s a családot ősi birtokuk elhagyására kényszerítették.⁶³⁰

Bedekovich Z. horvát író „Natale Solum S. Hieronymi” című műve szerint a fellázított nép 1571. a perlaki plebániatemplomot lerombolta volna s az evangélikusok az épségben maradt Szentháromság-kápolnában végezték istentiszteletüket a Zrinyi György által hozzájuk küldött predikátor vezetésével. És Horvát R. Povjest Medjumurja műve szerint is Zrinyi György 1570-ben rombolta volna le a perlaki templomot. Ebből azonban történeti valóságnak csak annyit fogadhatunk el, hogy a reformáció Perlakon Zrinyi György pártfogása alatt 1570 körül szilárdult meg, mert az evangélikusok templomokat rombolni nem szoktak, ezt elvégezte helyettük a török.⁶³¹

Perlak későbbi lelkészei közül csak Keysznik (Küsznich) Tamás nevét ismerjük, akit 1612. avattak fel és Baláskovich Tamását, aki 1615. írta alá hitvallási irataink gyűjteményét. Musay püspök feljegyzése szerint ezt az egyházunkat is 1626. ifjabb Zrinyi György foglalta el. (Eht. Eml. 62. 64. 150.)

Szentgyörgy. (Viziszentgyörgy Csáktornya közelében vagy Tüskeszentszentgyörgy Perlak közelében.) Csak Makrocs Sebestyén nevű lelkésze ismeretes, akit 1612. avattak fel. Ezt az egyházat is Zrinyi György foglalta el 1626. (Eht. Eml. 62. 150.)

⁶²⁹ Loserth J. Akten und Corresp. II. 509. Payr, Eht. Eml. 64. 66. 150.

⁶³⁰ Nagy Iván, Magyorsz. csal. 241. I. Payr S. A Perlakyak négyszázados ároni háza 9.

⁶³¹ Haller J. i. h. 254. 258. I. és Haller J. Légrád története 105.

Kotori. Zalamegye délkeleti határán a Mura mellett. Első ismert lelkésze *Lenthi* Imre, kit 1616. Csepregen avattak fel. Kotorin volt lelkész *Horváth* János is, aki 1620. áttért hozzánk s aláírta a Concordiakönyvet, de később visszatért a római egyházba. (Eht. Eml. 64. 66.)

Szentmária. Itt is 1570. körül Zrinyi György idejében volt evang. lelkész és ifjabb Zrinyi György foglalta el az egyházat 1626. (Haller, Légrád tört. 105. Eht. Eml. 150.)

Szentvid. Lelkésze, Jansa Ambrus 1616-ból ismeretes. Ez a gyülekezet is 1626-ig állott fenn. (Eht. Eml. 64. 150.)

Vinnicza. Neve szintén az 1626. elfoglalt gyülekezetek közt szerepel. Innen származik a Vinniczay család, amelynek egyik tagja Vinniczay János Monyorókeréken, tehát szintén Zrinyi-birtokon született és 1620. Muraszerdahelyen volt lelkész. (Egyht. Eml. 66. 130. 150.)

Légrád. A rómaiak idejében Carrodunum, később Lewgrád. 1163-ban a templomos lovagrendnek volt itt zárdája, amikor 16 más faluval együtt a somogy megyei Csurgóhoz tartozott. Itt állott már 1230 előtt a híres szentháromsági bazilika is. (Terra, super quam Basilica sanctae Trinitatis esset fundata). A középkorban a Panith, Hahóti, Kanizsai, Himfi, Hampó és Ernuszt családok voltak a birtokosai. 1541-46. Keglevich Péter horvát bán birta, 1546-ban pedig Zrinyi Miklós kapta meg, ki itt 1551. építette újjá a légrádi várat. Első kapitánya Csányi László volt. Zrinyi csurgói és szigetvári birtokáról telepített ide magyar vitézeket. Légrádon is a Csorba, Gerendai, Novak, Pápai, Somogyi, Szokoly, Gadányi és Poklostói családneveket találjuk, amelyek egy 1550. évi jegyzék szerint Szigetvárothoz szerepeltek és a légrádi nyelvjárás megegyezik a szigetváriával.⁶³²

Ezek a Szigetvár vidékéről ide telepített magyar vitézek voltak itt a reformáció uttörői, de lehet, hogy Szeremlyéni Mihály kanizsai evang. lelkész már 1544. körül is megkezdte itt az igehirdetést. Horvát történetírók szerint Zrinyi György Légrádon is 1570. körül fogott hozzá nagyobb erővel a reformálás munkájához. Horvát R. Povjest Medjumurja c. műve szerint Zrinyi buzgalmának esett martalékul 1571. a csáktornyai, légrádi és perlaki templom. Bedekovich szerint is 1571. már támadólag léptek fel az evangélikusok és lerombolták a légrádi és perlaki r. kath. templomokat. A XVI. század végéről alig valami adatunk van Légrád történetéhez. 1577. és 1600-ban a török hatalmába került Légrád, adataink e miatt is oly hiányosak.

Az eddig ismert első légrádi lelkész az Erdélyből Tordáról ide származott *Serényi* György, ki előbb szombathelyi parochus és kanonok volt és hozzánk áttérve, 1620-ban mint légrádi lelkész Dubinszki nedőcei, Vinniczay muraszerdahelyi és Horváth kotori lelkészekkel együtt írta alá hitvallási könyveinket. Serényi ekkor légrádi, 1631-től kezdve pedig kövesdi lelkész és kerületi jegyző volt, mint ilyen résztvett 1633. a nemeskéri egyházlátogatáson és 1638. a nemesládonyi kiküldetésen, 1636-ban pedig Letenyei és Musay esperesekkel együtt mint cenki lelkész javítgatta a 13 éves Nádasdy Ferencnek latinból való (*Fidelis Admonitio*) fordítását. Hogy Légrádon meddig lelkészkedett, azt nem tudjuk. (Eht. Eml. 66. 212. Adattár VI. 39. 78. 79.)

1624-től 1639. bekövetkezett haláláig *Ládonyi* Ferenc volt lelkész és esperes Légrádon, kit 1610-ben Rőjtökre avattak fel. 1624-ben a nagybajomi evang. hivek Somogyból folyamodtak hozzá azzal a panasszal, hogy predikátorukat a (kis-)komáromi református püspök elmozdította, mivel az reformátusból lett evangélikussá. Ládonyi a kerület tudta nélkül Lozsról

⁶³² Csánki D. Magyorsz. tört. földr. a Hunyadyak korában. Haller, Légrád tört. 10. l. Haller, Muraköz ref. i. h. 377.

ment el Légrádra. Magaviseletével a várost megbotránkoztatta. A kerületi gyűlésen idézésre sem jelent meg, hanem a légrádi nótáriussal a város pecsétje alatt hamis és rágalmozó levelet íratott. E bűnei miatt exkommunikálták, de mint ilyen is tovább végezte az egyházi cselekvényeket. Végre is mint az egyházból kirekesztett halt meg 1639. A légrádiak is vétkeztek, hogy ilyen embert megtűrték maguk közt, de Terbócs János esperes által megkövették az eklézsiát és most más lelkészt kértek a kerulettől. Szveticz Gergely muraszombati lelkészt ígérték nekik. De ez vagy nem ment el, vagy csak rövid ideig volt náluk. (Egyet. lev. Ia 7, 49. Ker. jkv. 178.)

Zrinyi György 1626. évi ellenreformációja után Muraközben már csak Légrád és Turniscza maradt evang. gyülekezet. Kanizsai Pálfi János 1631. évi levelében említi, hogy „valamint a lutheránusoknak egy egyházuk volt Légrádon” úgy nekik is volt egy Turnisczán, de Batthyány Ferencné ide is lutheránus papot hozott s így az egész sziget (Muraköz) a pápások és lutheránusok kezébe esett. Légrádon a helyőrség, a végbeli magyar vitézek nem engedték papjukat elűzetni. Légrádi születésű volt Kálmáncsei Vazul is, ki 1627 óta csepregi rektor s 1632. avatták fel lelkésznek. (Thury E. i. m. 209. Eht. Eml. 73. Farkas S. Csepreg tört. 421.)

1640-ben ismét egy érdekes személyiség került Légrádra lelkésznek. A veszprémi születésű *Godi Imre* volt szanyi plebánus és győri kanonok s esperes (archidiaconus) volt ez, aki, miként maga írja, lemondván címeiről, gazdaságáról, de egyúttal a dögvészes pápista hitcikkekről is, az ágostai hitvallás keblére tért vissza önként és a Concordia-könyvet Sárvárrott 1640. aláírta. Még ez évben a hazájától távoleső Légrádon kapott lelkészi állást. De a türelmetlen zágrábi püspök, Vinkovich Benedek itt sem hagyta békében. Ő is valamely rokona, Vinkovich András személyében új plebánust rendelt Légrádra, s 1641. szept. 14. kelt levelében felkéri Zrinyi Miklóst és Pétert, mint földesurakat és patrónusokat, hogy a plebánust vagy személyesen vagy tisztjeik által vezessék be s a kálvinisták és lutheránusok esetleges támadásával szemben védelmezzék meg. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvénycikk (1608) úgymond, a katolikusokat is feljogosítja lelkész tartására. „Az új protestáns lelkészt - írja tovább a püspök - boldogabb és alkalmasabb idő bekövetkeztéig csak hagyják meg Nagyságtok állásában.” (Eht. Eml. 77. Haller, Pr. Szemle 1917. 433.)

Ez a Vinkovich volt az, akit - mivel tiltakozott, hogy „örök időkre” biztosítsák a vallásszabadság, - a soproni országgyűlésen 1625. az ablakon akartak kidobni, s akit ököllel vertek s haját, szakállát is megtépték. Ezért kapta jutalmul a pécsi s majd a zágrábi püspökséget. El lehet gondolni, hogy ily türelmetlen férfiú milyen szemekkel nézett a kanonokból kivetkőzött lutheránus predikátorra. Godi Imre nem is maradhatott sokáig Légrádon, még az 1641. évben átköltözött Csepregre, ahol kedves papja volt a még át nem tért Nádasdy Ferencnek, Csepregről való távozása után pedig Kőszegen volt magyar lelkész. A légrádiak nem feledték el. A végbeli vitézek még 1650. nov. 28. is levelet írtak néki Kőszegre.⁶³³

1643 nyarán a légrádiak Szveticz Gergely muraszombati lelkész által ismét lelkészt kértek s a kerület *Semptei* Benedeket, Viczay Ádám fiainak nevelőjét rendelte ide, akit Kis Bertalan püspök 1644. január 14-én avatott fel Légrádra. Semptei 1645. jún. 14-én már mint a légrádi helyőrség predikátora írt levelet Terbócs János felsőlendvai esperesnek Pandur György vajda megfenyítése és Kovács Mihálynak parázna feleségétől való elválasztása ügyében. Légrád ekkor, úgylátszik, a vend vidékhez tartozott egyházilag. A büki zsinaton 1646. aug. 13. Semptei a légrádi őrsereg követeivel volt jelen (legati exercitus praesidii Legradiensis) s itt már mint esperes (valószínűleg Terbócs utóda) szerepel. Légrádot bizonyára 1650-ben hagyta el, mert az itteni helyőrség 1650. aug. 22. kér Musay Gergely püspöktől predikátort, egy hónap

⁶³³ Eht. Eml. 212. Payr, Sonron eht. 284. I. Egyet. lev. Ia. 7, 69.

múlva szept. 27-én pedig tanítót is kértek Musaytól. Az 1660. évi egyházkerületi meghívó levél szerint Sempstei gencsi lelkész és esperes volt. (Eht. Eml. 80. 131. 132. Egyet, lev. Ia. 7, 65. 67. 68. Ker. jkv. 222.)

Sempstei Benedek után *Perlaky* György is volt lelkész Légrádon és pedig valószínűleg 1650-ben csak rövid ideig. Perlakyt 1646. a büki zsinaton surdi lelkésznek avatták fel s még 1656. aug. 16. is a surdi parochialis házban írta fennmaradt és nyomtatásban is megjelent predikációját. Szalóky Elek, a surdi gyülekezet monografusa szerint Perlaky még 1659. is Surdon volt. Így tehát Perlaky csak surdi működését megszakítva rövidebb ideig lelkészkedhetett a közeli Légrádon. Schmal és Hrabovszky történetírók szerint Perlaky György a légrádi véghelyen is (in confinio Légrád) volt lelkész, sőt Dávid nevű fia is itt született, akiről megbízható részletesebb adatokat is tudnak.⁶³⁴

Perlaky után a lébenyszentmiklósi születésű *Deselvics* István személyében ismét kiváló lelkészük volt a légrádiaknak. Deselvics Győrött, Kőszegen s 1636. Wittenbergben tanult, hol mások művei elé több üdvözlő verset írt. Letenyei István esperes ajánlatára, Széchy György özvegye Homonnai Drugeth Mária Munkácsra hívta meg udvari lelkésznek. E minőségében kijavította és 1639. Lőcsén és Bártfán (egy évben két helyen is) kiadta Kegelius Fülöp latin elmélkedéseinek (Tizenkét idvességes elmélkedések) Debreceni Péter leydeni theol. hallgató által készített magyar fordítását, amelyre őt úrnője kérte fel. Deselvics azonban nem sokáig maradt Murányban, „búcsuvétlen félreállott”. Széchyné 1641. ápr. 16. Letenyei István espereshez írt levelében hálátlansággal vádolja őt s barátját és kollégáját szentgyörgyi Tzuchius Mártont. Deselvics visszajött Dunántúlra. 1646-ban Szentgróton volt lelkész s részt vett 1650. márc. 22. a Németgencsen tartott egyházlátogatáson. Légrádon 1651-ben találkozunk vele először s itt csakhamar esperesnek is megválasztották. Hogy mikor foglalta el lelkészi állását, nem tudjuk. Musay 1660. évi püspöki meghívója szerint is ekkor Légrádon volt esperes és Musay 1661. évi jegyzéke szerint is ő a somogyi és zalai maradékgyülekezetek esperese.⁶³⁵

Már Deselvics idejére esett s ennek jelenlétében történt, hogy a légrádi születésű Ivánko Pétert Nemeskéren 1654. felavatták Taranyra (Somogy m.) lelkésznek. Ezen a zsinaton Deselvics mint légrádi lelkész terjeszté elő Pipo István hajdunak (stipendiarius pedestris) panaszát, akinek felesége törökké lett s férjét hűtlenül elhagyta. Deselvics idejében mondta Zrinyi Miklós a költő 1659. a pozsonyi országgyűlésen azt a szép dicséretet a légrádiakra: „Tudjátok meg, uraim, igaz pápista ember vagyok, vallásomban való állhatatosságomban is egyitek sem halad felül. De micsoda dühös bolondság vinne engemet arra, hogy én példának okáért az én légrádi evangélikus vitézeimet és ott való praesidiáriusimat helyükből kiűzzem? Bizony akiket ismerek pápista katonákat, tiz törökre se mernék kimenni velük. De ha az evangélikusokkal vagyok, azoknak imádsága és sok éneklései között, valamikor harcra megyek, soha nyereség nélkül meg nem térek.”⁶³⁶

Deselvicset a kortársak tudós és kegyeslelkű egyházi embernek ismerték. Fekete István, midőn püspökválaszláskor a szavazatát ráadja, azt írja: „Az jámborság nem hogy excusálná ő kegyelmét ezen tisztül, de sőt inkább egyik az, a mely érdemessé teszi”. És Dömötöri György theologus is Tübingenben a győri jezsuitákkal vitatkozva, midőn ezek a Németországból behozott német ruhát és topánt is szemükre vetették a lutheránus papoknak, azt feleli nekik:

⁶³⁴ Eht Eml. 81. 135. Fabó, Monum. I. 188. Payr, A Perlakyak ároni háza 19.

⁶³⁵ Szabó K. Rmk. I. 686. 695. III. 1531-1534. Eht. Eml. 132. 148. 194 Adattár VI. 153. Ker. jkv. 117. 178. 222. 360. 430. 442.

⁶³⁶ Pápai Páriz Ferenc, Romlott fal felépítése. Adattár 1906. V. 171. Eht. Eml. 89. 202.

„Menjenek el Sopronba, Kőszegre és Croatia szélén Légrádba, ha annyira nem tetszik nekik a német ruha viselése és vizsgálják meg, hogy akármelyik tudós evang. férfiúnak lett-e valami fogyatkozása a német ruha és topán viseléséből? Vannak, Istennek hála, egyházainknak nem kevés olyan vezetői, kik egykor ilyenféle ruhát viseltek, kik most tudományukkal és erkölcsi cseikkel tündökölnék”. Ezek közé számítja a légrádi lelkészt is. Hogy diákjaink külföldön német ruhát viselnek: Cum fueris Romae, Romano vivito more - mondja mentségükre Dömötöri.⁶³⁷

Deselvics 1664. hagyta el Légrádot, hol Zrinyi Miklós korában Új Zrinyivár közelében a már öreg férfiut örökös török veszedelem fenyegette és Egyházasfálvára költözött Sopron megyébe, ahol szintén esperes volt. Fekete 1665. febr. 10. már mint ilyenre adta püspök-választó szavazatát. Mint egyházasfalui lelkész és esperes volt jelen Deselvics Bükön 1669. jún. 21. az újabb püspök-választó zsinaton. (Eht. Eml. 203. Adattár V. 64. l.)

1664 óta *Rakicsányi* István volt a légrádi lelkésze, akit 1652. Szentgyörgyre avattak fel, most pedig Nemesládonyból jött ide. A légrádi hívek ugyanis 1664. évi nov. 22. irtak Fisztróvics György kőszegi és Szentmiklósi János sokorókajári esperesnek, hogy a nekik ajánlott ládonyi predikátort, Rakicsányi Istvánt elfogadják s ebben valamint egyéb ügyeikben Rab Gergelyt, városuk bíráját és Szabó Benedeket küldik hozzájuk. Rakicsányi nehéz időkben szolgált Légrádon tovább mint hat évig. A légrádi őrség 1670. aug. 3. panaszolja Fekete István püspöknek, hogy császári parancsolatra el kell bocsátaniok és többé nem tarthatnak predikátort; ez ügyben követeket küldenek a császárhoz s kéri a püspököt, hogy folyamodvánnyal és utasítással lássa el őket. Ez évi szept. 26. pedig maga Rakicsányi lelkész kéri Fekete püspököt, hogy látogasson el Légrádra. (Eht. Eml. 87. Egyet. lev. Ia 7, 95. 142. és 147. sz.)

Zrinyi Péter elfogatása és kivégeztetése után ugyanis Légrádot és a többi Zrinyi-javakat a kir. fiskus foglalta le. I. Lipót Kaiserstein György Jánost küldte ide parancsnokul és Borkovics Márton zágrábi püspök, akinek dioecesisé alá tartozott már ekkor is az egész Muraköz, elérkezettnek látta az időt, hogy e vidékről az utolsó evang. lelkészt is elűzze. Az ő sürgetésére adta ki a pozsonyi kamara a fentebbi rendeletet, melyet azonban az őrsereg fellázadásától tartva, nem mertek végrehajtani. 1671. évi okt. 4. Borkovich püspök Csáktornyán járt, hogy a Zrinyi-javakat a Grácból ide rendelt Kálóczy kir. biztos társaságában leltározza és megbecsülje. Ezt az alkalmat használta fel a püspök, hogy I. Lipóthoz Csáktornyáról egy újabb kérvényt intézzon. Ebben írja, hogy a zágrábi dioecesis alá tartozó Muraközben már csak egyetlen lutheránus lelkész van, a légrádi (unicum inveniri Lutheranae nefandae haeresis praedicantem in praesidio Legeradiensi), aki itt a lelkeknek nagy veszedelmére működik; s arra kéri a királyt, hogy Kaiserstein légrádi parancsnok által minden haladék nélkül üzesse el ezt a lelkészt. És Rakicsányinak ekkor, midőn I. Lipót uralma alatt mindenünnen elűzték a lelkészeket, bizonyára távoznia is kellett Légrádról. Rátky Menyhértne Telekesi Török Anna mint száműzöttet Jánosházára hívta őt. Ekkor írta ugyanis Fekete Istvánnak: „Rakicsányi urammal megelégednék”.⁶³⁸

A gyászos évtizedben 1675-ben azonban, míg a gályarab lelkészek Nápolyban sínylődtek, váratlan öröm érte a végbeli evang. vitézeket és így a légrádiakat is. Kardos Pál körmöci (vagy talán inkább bödögei) lelkész 1675. febr. 11. arról értesítette nemes Fejes István légrádi

⁶³⁷ Eht. Eml. 203. Wölfflin Kr. Vindiciae veritatis adversus Jesuitas Jaunnenses. Tübingen 1666. Előszó.

⁶³⁸ Haller, Légrád tört. 109. Payr, Sz. Fekete István 43.

vicekapitányt és Chepeli György uramat, hogy Lipót király megengedte a véghelyeken való szabad vallásgyakorlatot. S ez úgy is volt. Bécsben 1675. jan. 13-án kelt I. Lipótnak az a rendelete, mellyel a vázsonyi, pápai és légrádi s bizonyára még egyéb véghelyi vitézeknek is a török háborúban szerzett érdemeikre való tekintettel megengedi és pedig úgy a helvét, mint az ágostai hitvallásuaknak, hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák s ebben a felsőség által is megoltalmaztassanak. A vázsonyiakhoz és pápaiakhoz intézett, megegyező szövegű rendeleteket ismerjük, ilyen volt bizonyára a légrádiaké is. (Haller i. h. 380.)⁶³⁹

A légrádiak is bizonyára éltek tehát ezen jogukkal és nyomban predikátort hívtak, Rakicsányit-e, vagy más valakit a sok bújdosó és száműzött közül, azt nem tudjuk. 1677. évi február 26-án Iharosberényből hoztak az evangélikusok egy új predikátort s ez alkalommal a fellázadt nép állítólag berontott a r. kath. templomba, azt feldúlta s a toronyból három harangot is elvitt. Bizonyára a tőlök elvett templom és harangok lehettek ezek, mert miként nyúlhattak volna idegen vagyonhoz I. Lipót korában. (Haller, Muraközi ref. tört. i. h. 381.)

Ugyanezen 1677. évben panasolja Pekvárich Balázs légrádi plebánus Borkovich Márton zágrábi püspöknek, hogy Darabos várkapitányt őt félrevezette, azt állítván, hogy a helyőrségben egyáltalán nincs már lutheránus. Holott ő kikutatta, hogy igenis van s a lutheránusok részint Kovács János gazda lakásán, részint pedig más három helyen végzik istentiszteletüket; előbb csak pitymallatkor jöttek össze, de újabban már fényes nappal a délutáni időkben is. Darabos kapitány nem akarja ezeket az összejöveleteket betiltani, hanem azt feleli, hogy addig nem intézkedik, míg erre Kollonich érsektől vagy Batthyány Kristóf tábornoktól parancsolatot nem kap. Hiszen Lipót 1675. évi rendelete védte a protestánsokat, Darabos tehát nem is léphetett fel ellenük. Pekvárich plebánus azután megtiltotta, hogy böjti napokon és pénteken húst áruljanak a várban. A lutheránusok pedig bevádolták a plebánust, hogy a temetésért és házasságkötésért igen nagy stólákat kér. (Haller i. h. 381.)

A légrádi levéltárban őrzött jegyzőkönyv szerint Draskovich Miklós gróf horvát bán 1678. egy Karuffa nevű lutheránus papot üzött el Légrádról. Ugyanebben van feljegyezve, hogy az evangélikusok első templomát a megdagadt Dráva hullámai döntötték romba, emiatt az istentiszteletet jóideig egy öblös hombárban tartották. Második imaházuk pedig tűzi veszedelem martaléka lett s ebben az időben kálvinista lelkész is járt hozzájuk. Az 1681. évi soproni országgyűlésen a protestánsok sérelmei között Légrádot is felemlítik, amelynek templomát a paplakkal, iskolával és más járulékokkal együtt elvették. Ez bizonyára még 1671-ben a nagy üldözés elején történt. (Haller i. h. 382. Zsilinszky M. III. 499.)

Az 1681. évi vallásügyi törvény Légrádot név szerint nem említi meg, míg Szentgrótot, Tihanyt, Vázsonyt, Pápát, Veszprémet igen. A légrádiak azért 1682. mégis protestáns lelkészt hívtak, aki ellen a zágrábi püspök nyomban a király előtt emelt panaszt. S az udvartól Stelling Kristóf, a püspök bizalmasa kapta azt a választ, hogy Légrádon nincs helye protestáns lelkésznek, mert Légrádnak az új törvény nem biztosít vallásszabadságot. Ugyanezen évben Vinczy Márton légrádi plebánus is arra kéri Borkovich püspököt, hogy a papi cselekvényeket is végző lutheránus levita-tanítót távolítsa el Légrádról. (Haller i. h. 382.)

1684-ben kir. bizottság jött Légrádra, mely a gyülekezet s ennek tanítója előtt kijelentette, hogy sem az ágostai, sem a helvét hitvallásuk Légrádra lelkészt nem hozhatnak, vallásukat sem nyilvánosan, sem magánosan nem gyakorolhatják, iskolát nem tarthatnak és gyűléseket sem hívhatnak össze. Ugyanekkor Nagy Györgynek, a muraszigeti kamarai javak adminisztrá-

⁶³⁹ Eht. Eml. 206. 311. Thury E. Adatok a gályarab lelki tört. Bpest 1912. 69. l.

torának és Szőkey János vicekapitánynak azt is meghagyták, hogy az áriánusokat (unitáriusokat) is távolítsák el a várból. (Haller 383.)

Légrádnak 1671. óta osztrák parancsnokai voltak (Breiner, Diepenthal, Wildenstein) s 1685-ben az osztrák kormány nevezte ki Muraköz és Légrád parancsnokának Zrinyi Ádám grófot (1662-1691), a költő fiát is, akit Bécsben osztrák szellemben neveltek. A protestánsok ennek idejében sem nyerhettek vallásszabadságot. Borkovich püspök 1685. éppen Zrinyi Ádámot hívta fel, hogy üzze ki az áriánusokat. 1686-ban ismét felperzselték a lutheránus templomot s a három harangot visszavették tőlök. 1687-ben egy Barakonyi Ádám nevű új predikátor jött Légrádra, de ennek még ebben az évben távoznia kellett. Szalóky Elek szerint 1687. egy Rajczy (Rajky) András nevű lelkészt is elűztek Légrádról, aki 1682. surdi lelkész volt. 1688 után fokozott erővel indult meg a térítés s különösen Berke Péter plebánus dicsekedhetett nagyobb eredményekkel. De 1792-ben mégis új életre kelt az evang. Légrád, midőn Artner Mihályt hívták meg levita-tanítónak.⁶⁴⁰

c) Nagykanizsa és vidéke.

Nagykanizsa. Az Osl nemzettségéből kivált Kanizsay család ettől vette nevét. Kanizsát 1322. Osl Lőrinc zalai ispán foglalta el a Németújváriaktól s I. Károly a várat az urodalommal együtt Lőrincnek adományozta. A család legkiválóbb tagja a középkorban Kanizsay János 1384. egri püspök és 1387 óta esztergomi érsek és főkancellár, Magyarország első primása. E családból való Kanizsay Orsolya, Kanizsay László és Bélteki Drágffy Anna leánya, Nádasdy Tamás nádor neje, a reformáció buzgó pártfogója.

Nagykanizsa a XVI. század első felében Nádasdyék birtoka volt, a nádor és neje többször meglátogatták ezt a török által folyton fenyegetett urodalmukat is. Nádasdy például 1556. betegen is a Kanizsa melletti táborban időzött. A buzgó nádorcsalád oltalma alatt szilárdult meg a reformáció ezen a véghelyen, hol hű pártfogókra talált a kanizsai várnagyokban és tiszttartókban is. Hassághi Dénes kanizsai tiszttartó, Kanizsay Orsolya keresztapja és gyámja már a fiát, Ferencet 1536-ban Wittenbergbe küldte. Dévay Biró Mátyás a külföldön találkozott vele s pénzt is kapott tőle. Hassághi Ferenc 1536. mint nobilis Hungarus iratkozott be az egyetemre és Dévayval levelezett, aki ismételten is pénzt kért Hassághi számára az apjától. Özv. Hassághi Dénesnétől és Ferenc nevű fiától Nádasdy Tamás zalavári kommandátor 1542. jan. 3. vette vissza Zalavárvárat (arcem). Hassághi Imrének (talán Dénes másik fia) botrányos pöre volt 1568. Mezőlaki Ferenc zalavári apát hagyatéka miatt. A későbbi kanizsai tiszttviselők, Lóránt Miklós 1538., Nagy Máté 1549., Terjék Tamás 1550., Szele Jakab 1557., Csányi Ákos 1559., Bakó András 1560., Thury György 1568. bizonyára protestánsok voltak. Szele Jakab kanizsai tiszttartó 1558-ban írja: „Én még a pápa kosztján vagyok, de az uraim már nem hajlandók a martyromságra.”⁶⁴¹

1544-ben *Szeremlyéni* Mihály volt Kanizsa magyar lelkésze, ki ez évben mint pap bánatjában irt egy éneket „Egyiptomból kijövéséről Izraelnek”. Ily tárgyú és kidolgozású énekeink - mondja Szilády Áron - a XVI. század első feléből mind a reformáció papjaitól származnak s ezért Szeremlyénit még akkor is ezek közé kellene számítanunk, ha énekét nem Bornemissza

⁶⁴⁰ Haller i. m. 384. Szalóky E. Vázlatok a surdi gyűl. törtéből 24. l.

⁶⁴¹ Földváry, Szegedi Kis I. 169. Bunyitay Eht. Eml. I. 367. III. 102. 109. 110. 113. Frankl V. Külföldi iskolázás 296. Füßy T. Mezőlaky F. 11. 14. 15. 18. 19. 63. Békefi, i. m. 305. Sziládi-Dévay, A tiz par. 129. 130. Szalay Á. 400. magy. lev. 7. 63. 87. 252.

Péter Énekeskönyve tartotta volna fenn. Szeremlyéni később 1551 és 1565 között Sopronban volt magyar lelkész. Levelében a városi tanácsos urak szegény káplánjának mondja magát s a király (I. Ferdinánd) parancsolatára hivatkozva állítja, hogy gonosz cselekedete vagy eretnoksége miatt őt sehonnan sem üzték el, hanem esztendejének kitelte után jött el Sopronba, itt sem hallottak tőle eretnokséget és itt is feddhetetlen életet élt; bizalommal kéri a soproniakat, hogy igazságában ne hagyják el, hanem inkább támadjanak mellette.⁶⁴²

Teryék Tamás kanizsai várparancsnok is 1550-ben már bizonyára evang. volt, mert Szegedi Máté kálmáncsei evang. lelkész márc. 9. bizodalommal fordul hozzá s kéri, ajánlja őt Nádasdy Tamásnak, mint Isten igéjének hirdetőjét. Kedves lesz, úgymond, Isten előtt, ha az ő igéje Nádasdy urodalmában szállásra fog találni. Szegedinek ez az ajánlkozása nem is maradt eredménytelen, mert Nádasdy őt később Sárvárra hívta s ő lett a dunántúliak első evang. püspöke. Lehetséges, hogy előbb Teryék oltalma alatt már Kanizsán is hirdette az igét. (Eht. Eml. 23.)

Nádasdy özvegye, Kanizsay Orsolya Kanizsát 1568. jan. 24. Miksa királynak cserébe adta a borsmonostori apátságért. Az átadás után evang. tábori lelkész volt itt a boroszlói születésű *Hosius* János, aki Lipcsében felavattatván 1573. Komáromban, 1574-ben pedig Kanizsán volt lelkész. 1580-ban pedig a flaciánus *Hohenberger* Farkast találjuk Kanizsán, aki mint ilyen irta alá a flaciánus kiadványokat.⁶⁴³

Kanizsán született 1585. körül evang. szülőktől a dunántúli reformátusok hírneves püspöke, Kanizsai Pálfi János, ki 1600. a török elől menekülve az evangélikusok iskoláiban járt Fertőszentmiklóson 1602. Kopácsi József, Csepregen 1603. Andreades Mihály és Kőszegen 1605. Sármelléki Nagy Benedek rektorok idejében. Csak később pártolt át a kálvinistákhoz. (Eht. Eml. 159-161.)

Az 1599. évi adójegyzék szerint is Kanizsának ekkor még evang. lelkésze volt, aki évi 2 forint adót fizetett. De az ellenreformáció erősebb megindulásával Rudolf korában itt is megszűnt az evang. vallásgyakorlat. (Adattár VII. 105.)

Eszterény. (Ma Eszteregnye.) Musay püspök 1652. jún. 5. az előbb r. kath. Szegi Gergelyt avatta fel ide lelkésznek s Eszterényt 1661. is anyagyülekezeteink közé számítja. (Ker. jkv. 363. Eht. Eml. 87. 149.)

Becsehely. (Becse) Musay püspök 1661. ily nevű anyaegyházat is említ a zalai és somogyi esperesség területén. Más adatunk nincs róla. Az ily helyek mutatják, hogy mennyi egyházunk pusztult el Zalában. (Eht. Eml. 149.)

Szepetnek. Ilyen nevű egyházat János veszprémi püspök 1185. körül egy márka évi jövedelemmel a káptalannak adományozott. Szepetnek Zala megyében 1557-ben Nádasdy Tamás birtoka volt és Szele Jakab tiszttartó Nagykanizsáról viselte gondját. Ugyanekkor Bük Ágoston volt itt birtokos. De evang. lelkészét a reformáció korából eddig még nem ismerjük.⁶⁴⁴

Letenye. Lethenyey Istvánnak, a csepregi és kőszegi esperesnek és kiváló írónak származási helye. Egyetlen adatunk van róla. A nemesládonyi zsinaton 1647. jún. 25. Köveskúti Gergelyt

⁶⁴² Szilády, Régi M. Költők tára II. 462. Payr, Sopron eht. 109.

⁶⁴³ Kovács I. A borsmon. apátság tört. 300. 305. Payr, S. Flaciánus lelkészek Magyarorsz. 26. Klein. S. Nachrichten II. 231.

⁶⁴⁴ Békefi R. Balatonmellék egyházai 6. Szalay Á. 400 magyar levél 269. 270.

Letenyére, Zala megyébe avatták fel lelkésznek. Ilyen helyeken kell sajnálnunk, hogy forrásaink oly hiányosak. (Ker. jkv. II. 282.)

Gelse. 1338 óta a Kanizsay család birtoka. 1557-ben is Nádasdy Tamás emberei forgolódnak itt. 1333-ban István 1334. Tamás, 1472. Péter s még 1512. is egy ismeretlen nevű plebánusa volt. Plebániái egyházát 1433. júl. 13. Szent László király tiszteletére avatták fel. Gelse, Rajk és Pacsa a zalavári apát hatósága alá tartoztak s neki fizettek tizedet. János zalavári apát 1413. rendezte az elnyomott jobbágyság viszonyait. A faluk választhattak bírót, de eretnokség dolgában nem ez, hanem az apátság világi tisztje ítélte. Thurzó Gergely zalavári apát idejében 1508-12. Gelse és Rajk megtagadta az engedelmességet.⁶⁴⁵

Mint Kanizsához tartozó Nádasdy birtokon a reformáció korában bizonyára lutheránus volt az egyház itt is, de Kanizsának Borsmonostorral való elcserélése után felváltva hol evangélikusokat, hol pedig reformátusokat találunk Gelsén is. Kanizsai Pálfi János 1612. évi jegyzékében nem sorolja Gelsét a református egyházak közé. Még az 1618. évi szentlőrinci ref. zsinaton sem szerepel. Gelse tehát a század elején lutheránus gyülekezet volt. De 1624-ben a körmendi zsinaton Jobbágyi Istvánt Gelsére már református lelkésznek avatták fel, kit 1634. már Böhönyén találunk. (Adattár IX. 59. Thury, Ref. ehker. tört. 283. 285.)

Jobbágyi után a fiatal, szinte még gyermek számba menő Horváth Pál volt a gelsei lelkész 1634-ig. Horváth a sógorát, Csillagh Dávid volt dobronoki lelkészt tartotta maga helyett Gelsén, a fizetést pedig maga szedte fel. Horváth 1634. jún. 7. jelenvolt a kiskomáromi zsinaton, itt azonban áthelyezték Szentára Somogy megyébe s a közeli Fider Mihály csurgói lelkész felügyelete alá helyezték. A püspök a predikálást megengedte neki, de a keresztelést már nem s erre nem is kap addig szabadságot, „míg a haját illendőképpen nem neveli”. Fentebbi sógora *Csillagh* Dávid nagyszombati születésű s 1627-1631-ig dobronoki lelkész volt, de 1631. Csepregen visszatért ág. hitv. evang. egyházunkba, amelyben gyermekeiben is neveltetett. Valószínű, hogy 1634. után is ez a *Csillagh* Dávid maradt Gelsén, Thury Etele az 1634. évi kiskomáromi református zsinatról szólva az evangélikusok által elfoglalt egyházak közt említi Marcali, Söjtör és Hahót mellett Gelsét is. *Csillagh* iránt az egyházkerület nagy bizalommal volt, mert a csepregi zsinaton 1631. jún. 24-én mint gelsei lelkészt a hódoltságbeli (in ditione Turcica) somogyi és zalamegyei gyülekezetek alesperesének is megválasztották a muraszombati vagy légrádi főesperes mellé és erről a somogyi hívek kívánságára hivatalos megbízólevelet is állítottak ki számára.⁶⁴⁶

1648-ban *Vajda* János ismét lutheránus lelkész volt Gelsén, akinek János nevű fiát júl. 28. Briccius Bereczki Dániel református esperes keresztelte Kiskomáromban. Musay püspök „Gerse” néven 1661. még az evang. anyagyülekezetek közé sorolja Gelsét. 1651-ben is Németi János „Gerseniensis” ha nem görzsönyi (Veszprém m.) akkor gelsei lelkész lehetett. És még 1706. is volt Gelsén tanító Rossiár Dániel, kinek előbb 1696. még Jánosházán volt tanítói állása.⁶⁴⁷

Rajk. (Alsó- és Felsőrajk). Mind a kettőnek egyháza, sőt az egyiknek, Békefi szerint, Alsórajknak premontrei prépostsága is volt már a XIII. században. Az egyik Rajk templomát 1247. Szent Erzsébet, a másikat pedig Szent Márton tiszteletére avatták fel. Az utóbbinak kegyuri joga Rajki Miklós családját illette meg. Időközben azonban ez a jog kisiklott a

⁶⁴⁵ Szalay Á. i. m. 263. 270. 298. Békefi i. m. 140. 219. 221.

⁶⁴⁶ Adattár IX. 100. 109. Eht. Eml. 72. Thury E. 284. Ker. jkv. 33.

⁶⁴⁷ Kiskomáromi ref. anyakönyv. Eht. jkv. 360. Eht. Eml. 149. 257. 271.

kezükből s másé lett. Hahóti Miklós és Jakab a rajki egyház kegyuraságát 1367-ben visszabocsátották az ősi birtokos Rajky család kezére.

Az egyik Rajk parochiás egyháza 1400. dec. 23. Szent Erzsébet, kápolnája pedig Szent László tiszteletére avattatott fel és IX. Bonifác pápa ezen évben mind a két templom részére öt éves és kétszáz napos, illetőleg száz napos bucsut engedélyezett. Lőrinc nevű rajki pap 1333-ban 37 dénárt fizetett pápai tized fejében. 1472-ben Alsórajknak Péter, Felsőrajknak pedig Illés nevű plebánusa van. S a zalavári apátság történetében 1512. is találkozunk a rajki parochiás egyház papjával. (Békefi, Balatonmellék egyházai és várai 171. 172.)

A rajki premontrei (a bold. Szűzről nevezett) prépostság, Balics Lajos szerint, a XIII. században keletkezett s alapítói valószínűleg a Bánffyok voltak. Első oklevele 1272-ből való, mely évben Péter rajki prépost tiltakozott kegyuraik, a Nádasd falun osztozkodó Chák testvérek ellen. A kegyurasága Bánffy családról rokonság révén származhatott át Chák bán, Chák Dénes, Buzád, Miklós és Frigyes nevű fiaira. Ezek azonban annyira nyomorgatták a prépostságot, hogy majdnem tönkre ment, már istentiszteletet is alig lehetett tartani. Péter panaszára 1275. átadták ezek a kegyuraságot Tristán ispán fiának, Mihálynak a Kanisa folyón fekvő szigettel együtt, később pedig, mivel ez se viselte gondját, 1289. rokonukra, Atyusz (Ochuz) ispánra bízta a prépostság védelmét. Összeköttetésben volt ez a csornai prépostsággal is, mert Atyusz ispán Péter prépost halála után Benedek csomai préposttól kért tanácsot az utódra vonatkozólag és Benedek Walter nevű rendtársát küldte Rajkra, hogy ott erélyes kézzel szüntesse meg a becsusztott visszaéléseket. A prépostságnak Rajkon kívül Szentgyörgyön (a Mura mellett) is volt birtoka, melyet Pál prépost idejében 1370. szerzett.⁶⁴⁸

Rajktól vette nevét és Rajkról származott a tekintélyes Rajky zalamegyei család, mely a reformációt korán elfogadta, tagjai közül több Rajky volt buzgó evang. patrónus s még a XVIII. században is az evang. Rajky leányok közül vettek feleséget az Ostffyok, Wittnyédek és más evang. oszlopferfiak. Az első Rajkyak a XVI. században Enyingi Török Bálint, Nádasdy Tamás és más evang. főurak udvarában forgolódtak, mint „főember szolgálói.” Rajky István 1545. E. Török Bálintné Pemflinger Kata körében Csurgón van s ő írja, hogy egy török kém ágostonrendi barát ruhában miként jött a férje fogságát sirató nőhöz és miként hozott néki hamis híreket. Rajky István, János és Gábor Nádasdy Tamás nádornak voltak főtisztjei és bizalmas emberei. Mayláth Istvánné Nádasdy Anna 1548. azt kéri, hogy egyebek közt Rajky János is jöjjön el érte Erdélybe Fogarasba s kísérje őt Dunántúlra a bátyjához. Rajky Jánossal 1547. mint adószedővel is találkozunk Vasvárott. Rajky Gábor is Nádasdyt mondja urának, 1547-ben Ákosházi Sárkány Bernát és Dömölky Tamás társaságában panaszolta fel, hogy néhai Jurisics Miklós elfoglalta a Kőszeg várához tartozó Bulcsuszeb falut. 1550-ben Sárkányszigetről ír Nádasdynak egy alsórajki jobbágya ügyében s 1568. ő is ott volt azok között, akik a Mezölaki Ferenc zalavári apát peres ügyében fogva tartott Hassághi Imréért jótállani akartak. Ezt a Rajki Gábort 1580. megidéztette Rajky György a nemesi kuriájában Felsőrajkon elkövetett erőszakosságok miatt. György neje, Anna, Ostffy Mihály veszprémi főispánnak volt a leánya, aki 1595. már mint özvegy említették és 1597. bérbe adta öccsének, Lászlónak Ligvánd, Bottka, Pakod, Rajk, Petréte, Pórládony, Niczk és Kövesd falvakban levő birtokait évi 50 forintért, 1595-ből még egy Rajky Albert is ismeretes Vasmegyéből.⁶⁴⁹

⁶⁴⁸ Balics L. A r. kath. eh. tört. II. k. 2. r. 274. Békefi R. i. m. 223.

⁶⁴⁹ Szalay Á. i. m. 39. 70. 71. Nádasdy csal. lev. 135. Füßy T. Mezölaki F. 36. Ostffy lev. IX. 10. Kat. 69.

A XVII. században is sűrűen találkozunk evang. Rajkyakkal. Rajky Éva 1621-ben Czobor Erzsébetnek, Thurzó György nádor özvegyének ír. Megbotránkozott Nyáry Krisztina (előbb Thurzó Imre gróf, azután Esterházy Miklós neje) második házasságán: „Mennyit esküdt az az asszony mielőttünk s mit irt palatinusné (Thurzó Szaniszlóné) asszonyomnak is, ha megleszen, bizony nagy botránkozást szerez az jó asszony. Bánja is mind, ki az igaz ágostai valláson van, nemcsak Czobor Erzsébet miatt, de az Isten ígéjéért is, az kit azután kergetni fognak.” E levélből is kitetszik, hogy Rajky Éva buzgó evang. volt, aki ismeri Esterházy Miklóst és egyházunk sorsát tőle félti. Rajky Imre pedig 1627. Batthyány özvegyének, a buzgó evang. Lobkovicz Poppel Évának volt familiáris belső embere, aki által érintkeztek vele a reformátusok. Ez a Rajky Imre 1635. Vasmegye alispánja volt. Egyházlátogatási jegyzőkönyveinkben is találkozunk a Rajkyakkal. Rajky István, ki 1629. az Ostffyakkal is összeköttetésben állott, 1631. Sajtoskálon volt birtokos. Rajky László, aki 1626. nemesi kuriáját Niczken eladta Niczky Ferencnek, itt volt birtokos és jelen volt Niczken 1633. az egyházlátogatáson is, midőn Kis Bertalan püspök járt itt. Voltak a Rajkyak közt szegény sorsuak is. Rajky Orsolyát például a férje Hera Benedek doroszlói lakos 1633. a csepregi zsinaton azért panaszkolta be, hogy hűtlenül elhagyta és Széchy István nagyságos úrnak a szakácsával megszökött. Volt azután egy Rajky Gáspár nevű pozsonyi jezsuita is. I. Rákóczy György ezt gyanúsította meg a Lórántffy Zsuzsanna ellen írt mocskos és lovagiatlan gúnyirat szerzőségével. (Csak újabban derült ki, hogy gróf Széchenyi György, a későbbi primás írta.)⁶⁵⁰

Még a XVII. század végén is oly buzgó evang. patrónus, mint Wittnyédy Ferenc, a kuruc világban Rajky Orsolyát vette feleségül. Ezek házasságából született Wittnyédy János, keményegerszegi földbirtokos és kiváló jogtudós, a dunántúli kerületnek 28 éven át (1753-81) igen erélyes felügyelője. Miként a Vidos, úgy a Rajky családból is voltak Dunántúlnak lelkészei is. Rajky András 1687. légrádi lelkész volt, ki előbb 1682. Surdon szolgált az Urnak. Rajky János is 1695. Magyargencsen, 1706. pedig Magasiban volt lelkész. A család tehetősebb tagjai bizonyára Mária Terézia korában hagyták el evang. hitüket. Az üldöztetés idején Egyedre Telekesi Török István oltalma alá is költöztek át a szegényebb Rajkyak közül. Rajky Pál volt egyik vezetője azoknak a tolnamegyei Zombárról való evangélikusoknak is, akik Döry Ádám földesúr üldözése elől 1744. Békés megyébe vándoroltak ki s ott Orosháza tekintélyes evang. gyülekezetét alapították. A Harangszó olvasói közül Rajki István Magyargencsen, Rajki Ferenc Celldömölkön ma is evangélikusok.⁶⁵¹

Rajkon a XVI. században a Rajkyakon kívül Nádasdy Tamásnak és Csányi Ákosnak is volt birtoka. A premontrei prépostság és a régi rajki vár a török háborúban pusztult el, melyek sokat ártottak a reformációnak is. A régi kastély Felsőrajkon a mai Várhely nevű téren állott. Rajknak valamint a hozzátartozó Muraszentgyörgynek gazdasági ügyeit Kanizsáról intézték. A Rajkyak a Nádasdyakkal egy időben fogadták el a reformációt. Ennek idejéből ma már csak két fontosabb adat áll rendelkezésünkre. Az országos levéltárban fennmaradt zalamegyei dikális összeírás (adójegyzék) szerint ugyanis tudjuk, hogy Rajknak 1599. evang. lelkésze volt, ki évi 50 denár adót fizetett. A másik adat pedig a XVII. századból egy volt evang. rajki lelkész neve. *Doktorics* István volt ez, aki mint rajki lelkész írta alá hitvallási könyveinket. (Hrabovszky György kiváló történetírónk is rajkinak olvassa a gyülekezet nevét). És a Csepregen 1643. jún. 24. tartott kerületi gyűlés szűkszavú jegyzőkönyve két somogyi lelkésznek, Károly Ferenc surdi és Czeglédi György udvarhelyi lelkésznek felavatása után Doktoricsról annyit mond,

⁶⁵⁰ Kubinyi M. Thurzó I. 144. Ostffy-levt. Adattár VI. 66. 67. 105. IX. 98. 99. Balogy Gy. Vasm. nemes csal. 108. 121. Ker. jkv. II. 76.

⁶⁵¹ Payr, Wittnyédy I. 80. Eht. Eml. 252. 270. 294. Győry V. Nagy papok 131.

hogy eddig kálvinista lelkész volt, de tévelygését megismervén, szimbolikus könyveinkre ünnepélyesen esküt tett s így lelkészi hivatalában megerősített. Több egyházi adatunk nincs róla. Török háború, vallási üldöztetés vetett véget Rajkon is a protestáns világnak. A felsőrajki temetőben a kis templom mellett, mely bizonyára a régi helyén épült, van egy hatalmas nagy és vastag szilfa, mely szakértők szerint több mint 300 éves lehet. Ez a fa tehát még látta a régi protestáns világot, ennek árnyékába még protestáns Rajkyak temetkeztek. Áttérése után a család újabb nemzedéke igen buzgó katolikusnak mutatkozott. Rajky Lajos sírkövére († 1901) a legpápásabb intézmény, az 50 és 100 napi búcsu (vagyis a purgatoriumból ennyi napi leengedés) van rávésve azok számára, kik a sírkövön olvasható rövid fohászokat elmondják. Ime, a régi rajki búcsu felújítása, amilyent IX. Bonifácus pápa ötszáz év előtt adományozott a rajki templomnak.⁶⁵²

De a történeti igazságszolgáltatás a másik részen sem maradt el. A régi protestáns világnak is volt Rajkon valami újabb feltámadása. Az 1868. évben Bakó Samu és neje Rádóczi Gyarmathy Eszter, nagygeresdi birtokosok, akiket Haubner Máté, Pálffy József és Trszienszky Gyula nagy papoknak barátsága és komasága nevelt buzgó evangélikusokká, eladván vagyongájukat, felkerekedtek s messze idegen vidéken Zalában, Felsőrajkon a régi Rajkyak birtokának vették meg egy részét. Ábrahámnak hitével mintha csak isteni szózatot vettek volna: „Eredj ki a te földedről a te rokonságid közül, a te atyádnak házából a földre, melyet mutatandok néked.” A legkisebb, alig két éves gyermeket, Bakó Emmát karon vitték magukkal az új hazába. S mikor az Isten fáradságos munkájukat megáldotta, az idegen környezetben evang. egyházukról sem feledkeztek meg. Pusztaszentlászlón Bojtos János személyében találtak lelkes buzgó papot, ki őket megértette. Úgy 1886 óta ennek segítségével honosították meg Felsőrajkon, az egykori evang. fészekben, a régi Rajkyak nagy ebédlőszobájában az évenkénti szórványistentiszteletet. Összegyűjtötték hitünknek cselédeit, úri és szolga nemből valókat messze vidékről, hogy a nagy szórványban évenként legalább egyszer evang. lelkészt lássanak és evang. igehirdetést halljanak. Özvegy Bakó Samuné magyar vendégszeretettel ültette ilyenkor asztalaihoz a több mint száz főnyi sokaságot. Ő nevelt az ősi rajki kúrián kis leányából is olyan példás jellemű, nemesszívű papnét, amilyent Isten csak különös kegyelméből adhat az egyháznak és a családnak. Ott pihen immár áldott munkás élete után ő is az ősi rajki temetőn a háromszázados szilfa árnyékában. Legyenek áldottak hamvai. Szelleme, emléke itt él közöttünk.⁶⁵³

A Bakó család után Véssey László, majd a Grunner és Manninger evang. családok települtek Rajkra. A szórványistentisztelet felváltva más és más helyen immár rendszeresítve van s külön pénztárával és tisztikarával erősségére szolgál a pusztaszentlászlói gyülekezetnek. A rajki kúria nagy ebédlője házasságkötéseknél is többször pótolta már azóta az imaházat. Mintha a régi protestáns világból támadt volna valami új életre Rajkon is.

Hahót. Rajktól délnyugatra. Benedekrendi monostorát Szent Margit tiszteletére a Hahóti nemzetségből való Buzád fia Arnold még 1234. előtt alapította, a monostort is ő építette.

⁶⁵² Szalay A. i. m. 88. 263. Adattár VII. 104. Eht. Eml. 79. Ker. jkv. 221. Hrabovszky, Presbyt. I. 93.

⁶⁵³ Legyen megbocsátva, hogy áldott emlékü jó feleségemnek, Bakó Emmának, szellemi téren is hű munkatársamnak, ki a házas, művelt magyar nőnek és a vallásos lelkű evang. papnénak erényeit oly ritka szép harmóniában egyesítte magában, s akinek, egyházi körökben oly sok őszinte tisztelője volt, a fentebbi megemlékezéssel adóztam. Született Nagygeresden 1866. ápr. 19. Házasságra lépett velem Felsőrajkon 1890. jún. 30. Meghalt Sopronban 1919. aug. 4. Legyen áldott emléke. (Lásd: Emlékezés Bakó Gyulára. Nagy I. Hszó 1923. 177.) Predikációm, melyet Rajkon 1891. aug. 2. mondtam, Bakó Gyula nyomtatásban is kiadta. (Sopron 1891.) Mint eskető lelkész a régi kúria ebédlőjében kétszer is fungáltam.

1234-ben már Domokos a perjele. 1234-ben már Hahóton és Rajkon is volt birtoka s a Zala vizén Henye közelében egy 4 kerékre és 4 pár kőre járó malma. Az alapító Hahóti család volt a kegyúr s az egész család ide temetkezett.

Volt Hahótnak Szűz Máriáról nevezett parochiás egyháza is, de ez a somogyi Szent Egyed bencés monostortól függött. Az apátság Hahóton egy szerzetest tartott a lelkészi teendők végzésére. Ezenkívül volt egy örökös helyettes, ki a lelkészség anyagi gondjait intézte. Ezek gondatlansága miatt azonban a plebána jövődelme igen megfogyott, még kelyhek s egyéb szent tárgyak is eltűntek. Debrentei Tamás zágrábi püspök és testvére, mint a hahóti plebána kegyurai ezek láttára 1464. jan. 10. a római szentszéktől kértek vizsgáló biztosokat, kik a hahóti plebánát elválasztották a somogyi apátságtól. (Békefi i. m. 141.)

A hahóti apátság is 1479. a somogyi Szent Egyed apátság fiókmonostora volt s az is maradt a plebána elszakadása után is. Ezen viszony alapján értesítette Mihály somogyi apát 1529. május 25. Ákosházi Sárkány Bernátot és Hahóti Jánost, mint a hahóti apátság kegyurait, hogy a hahóti apátot maga elé idézte s felszólította, hogy mondjon le és huzódjék vissza a somogyi konventbe. (Békefi i. m. 213.)

Már előzőleg 1508. Máté apát idejében is bajok mutatkoztak Hahóton. Ez évi márc. 11. ugyanis Thurzó Gergely zalavári és Miklós báttai apát, mint vizsgáló biztosok azt tapasztalták Hahóton, hogy egy fölszentelt világi pap plebánusként viselkedik, aki a templom kulcsait magához vette s Máté apátot csak akkor bocsátja be a templomba, mikor akarja. A biztosok a kegyurak beleegyezésével ezt a papot eltávolították és a templom kulcsait az apátnak adták át. De az apát erkölcsi életére nézve is igen gyanús hírek hallatszottak. A hahóti monostor is a középkorban hiteles hely volt. (Békefi, i. m. 214.)

A reformáció korában a Hahótiak közül csak Hahóti Brigittát, Nagyváthi és Mágocsi Porkoláb Márton özvegyét ismerjük, ki az evang. szigetvári parancsnoknak, Horváth Markónak volt az anyósa. Horváth ennek leányát, Krisztinát vette feleségül, ki 1559. márc. 25. halt meg. Fiuk Horváth Stansith Gergely, ki 1558. aug. 1. Körmenden született, a naplójában az édesanyját mégis nem Porkoláb, hanem Hahóti Krisztinának nevezi. Nagyanyja Hahóti Brigitta 1556. még életben volt.⁶⁵⁴

Protestáns lelkészeit csak a XVII. századból ismerjük. 1623-ban Pápai Gergely volt a református lelkésze, ki azonban Söjtörrre ment át s még ebben az évben Laky Gergelyt avatták fel Hahótra, aki még 1627. is itt volt. 1631-ben a csepregi zsinaton pedig már *Károly* István evang. lelkész írta alá hitvallási könyveinket e szavakkal: „Ego Stephanus Károly, Christi discipulus, manere volo in hoc officio pastoralis in pago Hahót”. Thury Etele az 1634. évi kiskomáromi zsinatról szólva, Hahótot is az evangélikusok által elfoglalt egyházak közé sorolja. Úgyde Hahót 1612-ben sem fordult elő a református egyházak között, amint azokat Kanizsai Pálfi János felsorolja. 1651-ben *Thomas* István volt a hahóti evang. lelkész, ki mint ilyen részt vett a szakonyi zsinaton. Musay püspökök 1661. még az evang. anyaegyházak közt említi Hahót.⁶⁵⁵

Sárkánysziget. Ma pusztá Hahót határában, a régi neve Buzádsziget volt. Vára már 1292. előtt felépült. 1483-ig a Buzádszigeti Sárkány család birtoka volt, ekkor azonban Mátyás király Buzádszigeti Sárkány János és Miklós fiait hűtlenségük miatt megfosztotta az itteni kastélyuktól s egyéb zalai és vasmegyei birtokaiktól s mind ezeket Lendvai Bánfi Miklós pozsonyi főispánnak és Batthyány Boldizsár kőszegi kapitánynak adta. A családból, mely javait később

⁶⁵⁴ Szalay Á. Négyszáz m. levél 194. Földváry L. Szegedi Kis István 147. 155.

⁶⁵⁵ Adattár IX. 46. 48. 100. 109. Eht. Eml. 72. 149. Thury E. 282. 284. Ker. jkv. 27. 360.

visszakapta s későbbi előnevüket a zalamegyei Ákosházától vették, különösen Ákosházi Sárkány Ambrus zászlós úr, zalai majd pozsonyi főispán vált ki, aki már II. Ulászlónak is kedves embere volt. (Békefi i. m. 275.)

Sárkány Ambrus 1511. óta Ólnod szabad ura és báró, kinek Budán is a várban háza volt. 1516-ban Rómában járt feleségével Zabláthi Zsófiával. 1519. jelenvolt Balbi Jeromossal V. Károly megkoronáztatásán Aachenben. II. Lajosnak Habsburg Máriával való procurationalis házasságánál ő volt az egyik felhatalmazott s jelen volt mint királyi követ Ferdinánd és Anna egybekelésénél is Linzben 1521. Ugyanezen évben Wormsban is járt követségben. Hazatérte után végrendelkezett. Érden az általa istápolt Szent Márk templomban akart pihenni. 1522-ben még Varsóban volt Zsigmond lengyel király és Sforza Bona egybekelésén. Ez évben kapta a Balaton mellett Hegyesd várát, 1524-ben Gosztonyi János győri püspökkel Nürnbergben volt segítséget kérni, II. Lajos utolsó útjában Érden 1526. július végén Sárkány Ambrus házában szállt meg két napra s maga Sárkány is a mohácsi csatatéren esett el 1526.⁶⁵⁶

Sárkány Ambrus nagy vagyonszerző volt. Családi jogon öt Sárkánynak u. m. Bernát, Tamás, Ferenc, János és Benedeknek vette át birtokát. Több testvére és unokaöccse volt. Testvére volt Sárkány János, akinek Margit nevű leányát Mezölaky Ferenc, a későbbi zalavári apát vette el feleségül. Sárkány Bernáttal fentebb mint hahóti patrónussal találkoztunk. Ezen Sárkányok valamelyikének fia volt Ákosházi Sárkány Antal, Nádasdy Tamás rokona, főtisztje és belső bizalmas embere.⁶⁵⁷

Sárkány Antal fiatal korában még Dévay Mátyással is bizalmas viszonyban volt a sárvári udvarban. De egy illetlen és meggondolatlan tettével nagyon megharagította a magyar Luthert. Sárkány ugyanis Bécsből Dietrich Vida nürnbergi lelkésztől leveleket hozott Dévaynak és ezek közül egyet felbontott, melyet az udvarbeliek félreértettek s az a hír terjedt el Sárvárott, még Nádasdy apja is úgy beszélt, hogy Dévay maga sem tudja mit predikál s ebben az ügyben ment ki Bajorországba. Sárkányról, ki a felbontott levelet nem is adta vissza, Dévay emiatt nagy haraggal szól Nádasdyhoz 1536. dec. 1. Nürnbergből írt levelében. „Csudálkozom - ugymond - Antalnak a haszontalanságán, aki mivel sem nem keresztyén, sem nem pogány, hanem ebből a kettőből összefujt kölyök és bitang, azért merészel más vetésébe belegázolni és emberségéről annyira megfélemedezett, hogy a hűségére bízott levelet nem csak hogy vissza nem adta, hanem feltörve másoknak szolgáltatta ki. Róla jelenleg nem akarok többet írni.”⁶⁵⁸

Dévaynak ez a haragjában mondott ítélete a fiatal Sárkányról túl szigorú volt. Ő rokona is volt Nádasdynak és a család teljes bizalmát élvezte és ki is érdemelte. Bevásárlási és legkényesebb pénzügyeiket Bécsben és Velencében reá bízták. Leveleiben Nádasdyval szemben is nagyon önérzetesen nyilatkozik. 1544-62-ig soproni lakos volt, hol a városházzal szemben igen szép házat szerzett. Sárkány 1554-ben is eladott egy házat Sopronban Nádasdy udvari orvosának, Szegedi Fraxinus Gáspárnak, (melyet ettől 1563. Oláh Miklós primás vett meg 1400 frtéért a nővére Oláh Ilona számára), de ez Sárkánynak nem a fentebbi nagy háza volt. Az 1555. év nyarán Nádasdynak neje, a jó reménységben levő Kanizsay Orsolya is Sopronban Sárkány Antal külső kertjében keresett üdülést. Végrendeletében is a nádornénak elengedte férje

⁶⁵⁶ Békefi i. m. 275. 281. Ortway T. Mária II. Lajos felesége 92. 93. Ortway T. A mohácsi csata elvesztésének okai 18. 41. Fogel J. II. Lajos udvara 6. 34. 101. 104. 106.

⁶⁵⁷ Füßy T. Mezölaki F. zalavári apát 4. 5.

⁶⁵⁸ Szilády Á. Dévay M. A tiz parancsolat 129. Révész I. Dévay tanításai 8.

adósságát s ezenfelül még 100 arany forintot és aranygyűrűt hagyott nyolc hegyes gyémánttal s Nádasdy Ferkónak is 100 arany forintot.⁶⁵⁹

Dévay véleményétől eltérően Sárkány Antal az egyházi és emberbaráti intézmények iránt is melegen érdeklődött. Így 1557. május 25-én Bécsből egy kitűnő tanerőt ajánl Csepregre, ki „akkor is ott vala Olaszországban Páduában, amikor mi ott valánk” s kéri a csepregi urakat, hogy mást ne fogadjanak. Végrendeletében pedig éppen családi fészükéről Sárkányszigetről, emlékezett meg igen szépen. Ebben ugyanis 2500 forintot hagyott oly célra, hogy „evvel az pénzzel, akár az jövedelemmel Sárkány Szigetében az Catechismust predikáltassák és ad pios usus convertálják. Ha pedig az török miatt Sárkány Szigetében nem praedicalhatnának, ahul keresztyének lesznek, ott praedicaltassák.” Ugyanitt Szegedi Máté mester sárvári predikátornak, kit végrendelete egyik végrehajtójául is választott, 50 forintot, Sárvári Pál papnak 25 magyar forintot hagyott s az árvákról és özvegyekről is megemlékezett. Hagyatékában egy magyar imádságos könyv is (bizonyára írott) volt s azt kívánta, hogy Sopronban „az Szent Mihály egyházánál” temessék el a többi jámbor keresztyének szokások szerint. Második felesége Pálfalvi Magdolna volt, akinek 1000 magyar forintot hagyott s míg nevét viseli, az ő soproni házában maradhatott.⁶⁶⁰

Sárkányszigetet, ahonnan Rajki Gábor, Nádasdy embere 1550. keltezte egyik levelét, nem ok nélkül féltette Sárkány Antal a török dúlástól. 1578-ben ez a vidék véres háború színhelye volt, amelynek leírását Pöckl Erhard, Zrinyi György titkára egy Csáktornyan 1587. aug. 19. kelt ily című nyomtatványban tette közé: „Neue Zeitung aus Ungern, Auch gründlicher und wahrhafter bericht: Welcher masser der Sasvár Basa von Siget, samt andern dreyen Beegen den 9. Augusti dises 1587. Jars über die Fünf Tausendt strach herausgefallen und bey Sibentzehn Dörfer verbrennet und verheret, auch ein gute antzal Christen aufgehebt, gefenglichen mit sich geführt, aber in irem zurückziehen bei *Sarkan Zigarette*, ungefähr zwo Meyl wegs von Kanischa, von den unsern angetroffen und vermittels Göttlicher hülf Ritterlicher seind erlegt worden, mit allen circumstantiis auf fleissigst beschrieben. Gedruckt zu Eberau (Monyorókerék) in Ungarn durch Hansen Manuel. Anno 1587. (4 r. 10 levél. Szabó K. Rmk II. 197.)

Ha most győztek is itt a magyarok, de Sárkánysziget később mégis a török dúlásnak eshetett áldozatul, egyháztörténeti forrásaink nem szólnak róla. Ma a hely csak puszta. A Sárkányféle jószágok Sopronban a Festetich családra szállottak. Festetich Kristófnak 1765. évi végrendelete szerint Sárkányszigetben is volt porciója és Sárkány Krisztinát, Jankovics István feleségét mint „nénémasszonyt” említi. Lehet tehát, hogy rokonság révén is szállott át a birtok. (Tört. Tár. 1906. 572. 579.)

Sárkánysziget jóltevőjének, Sárkány Antalnak nem maradt fia. Soproni házát testvére, Sárkány János örökölte. Ennek érdekében Gregoriáncz Pál győri püspök irt Bécsből 1563. máj. 5. a soproni tanácsnak s kéri, hogy vegyék fel városi polgárnak, mert bátyja Antal is jó polgár volt, akinek nagy költséggel épült háza lett az övé. Ezt a Sárkányt találjuk az 1565. meggyilkolt Csombord Mátyás barátai között is. Sárkány György „Az idvességes kimuláshoz való készület” című munkát fordított németből, melyet Vidos Lénárd galgóci predikátor javított és

⁶⁵⁹ Payr, Sopron eht. 85. Eht. Eml. 28. Nádasdy csal. lev. 94. Sopron v. lev. Lad. XXXVI. et LL. fasc. I. 5. 6. 10.

⁶⁶⁰ Payr, Prot. volt-e Nádasdy T. 15. 29. Eht. Eml. 27. 28.

Sibolti Demeter „Lelki harc” című munkájával jelent meg 1584. Galgócon. Ákosházi Sárkány Miklós Hosszufaluban a Vág mellett tett végrendelet 1593.⁶⁶¹

A soproni családiházat Sárkány István örökölte, aki valószínűleg Jánosnak fia és Kiskomárom vicekapitánya volt. Sárkány István soproni házát Bocskay hadainak támadásakor 1605. Dorn Farkas császári kapitány dulta fel. Feleségül Davoli Bakó Farkas kiskomáromi főkapitány és Pálfi Anna leányát, Bakó Zsófiát vette el és soproni házát 1612. márc. 9-én a városi jegyzőkönyv szerint ipának adta el.⁶⁶²

Sárkány István az ipa után a főkapitányságot is elnyerte Kiskomáromban s egyik legbuzgóbb patrónusa volt az ottani református gyülekezetnek. Pathay István püspök 1618. neki ír, hogy az ostyát elhagyva, kenyérrel osszák ki az Úrvacsorát, s midőn Pathay Kiskomárból 1626. jun. 6. Pápára költözött lelkésznek, Sárkány is elkísérte. Kanizsai Pálfi János 1631. is mint a ref. egyház kedves és kiváló pártfogójáról emlékezik róla. Halálára valamelyik lelkész 1636. igen szép gyászéneket írt.⁶⁶³

Ákosházi Sárkány János (talán István fia) mint bozsoki földesúr 1667. már csak évi 20 forintért engedte meg Bozsokon a rohonciaknak evang. vallásuk gyakorlását. Így bizonyára már ő is hitet cserélt, 1670-ben egerszegi parancsnok s a Kanizsa elleni végek alkapitánya volt. Feleségét, Toros Katalint, ki 14 évig volt Batthyány Kristóf főkapitány kedvese, megölte s emiatt Zrinyi Péterhez menekült, így lett ez a buzgó protestáns család is hitehagyottá.⁶⁶⁴

Söjtör. (Alsó és Felső, ma már összeépülve, Pusztaszentlászló közelében. Deák Ferenc házával.) 1356-ban Szent Adorján tiszteletére szentelt temploma volt, földesura a Hahóti család. A reformáció korában első lelkészei bizonyára lutheránusok voltak. De 1627. Pápai Gergely nevű református lelkészt találunk itt. Thury Etele 1634-ben az evangélikusok által elfoglalt egyházak közé sorolja. Kis Bertalan püspök a csepregi zsinaton 1635-ben *Hercegszöllősi* Jánost a Kanizsa melletti Söjtörré lelkésznek avatta fel. Szedenics Jánost 1647. azonban már nem a zalai, hanem a sopronmegyei Söjtörré avatták fel. Musay püspök a zalamegyei Söjtört még 1661-ben is, két helyen is az anyagyülekezetek közé sorolja.⁶⁶⁵

Pusztaszentlászló és Bollahida XVI. és XVII. századbeli emlékeinkben még nem fordul elő. Egy zalai Szentlászlón 1599. evang. lelkész volt, de hogy melyik ez a sok közül, nem tudjuk. (Adattár VII. 105.)

Pacsá. Rajk mellett. Szent Györgyről nevezett temploma már 1312. említették. Két kápolna tartozott hozzá Dusnokon és Isaboron. A Dusnok földön lakó dusnokok felett 1290. Benedek veszprémi püspök bíraskodott. Musay püspök 1661. az anyaegyházak között említi. (Békefi 170. 182. Eht. Eml. 149.)

Nemesapáti. (Búcsuszentlászló és Zalaegerszeg közelében.) Valószínűleg ez szerepel az 1599. évi zalamegyei adójegyzékben, mely szerint Apátinak evang. lelkésze volt és 50 denár évi adót fizetett. Régi jegyzőkönyveink nem említik. Musay 1661-ben az anyagyülekezetek közé sorolta. Anyagyülekezet volt még 1695-ben is. A következő 1696. évi márc. 5-én Asbóth

⁶⁶¹ Sopron v. lev. Lad XXXVI. et LL. fasc. I. 9. sz. Tört. Tár. 1595. 196. Szabó K. Rmk. I. 614. Radvánszky B. Magyar családi élet III. 152.

⁶⁶² Payr, Bocskay hadai Sopronban 29. I. Sopron város monogr. 11. 285.

⁶⁶³ Adattár VIII. 17-19. IX. 83. Thury E. 213. Thaly K. Régi magyar vitézi énekek I. 139.

⁶⁶⁴ Eht. Eml. 203. Pauler Gy. Wesselényi és társai összeesk. I. 370.

⁶⁶⁵ Békefi, 139. Adattár IX. 100. Thury E. 284. Eht. Eml. 74. 81. 147. 149. Ker. jkv. II. 99.

János itt egyházlátogatást tartott. Lelkészük ekkor Laki János volt s a hívek kérték, hogy továbbra is maradjon. Lakit még 1666-ban avatták fel Kenyérbe. Anyagyülekezet volt Nemesapáti még 1725-ben is. (Adattár VII. 105. Eht. Eml. 96. 149. 245. 265. 372.)

Szentgyörgyvár. Más néven Békavár, Keszthely és Zalaapáti között. Ennek urodalmához tartoztak Gerse, Hidvég, Istvánd, Kedhida, Miháld, Szenicze, Szentgyörgy, Szentiván, Szentlászló, Szentmihály sat. 1445-ben Marczali György és István birta. 1461. Kanizsai László és Miklós zálogosította el Keményfalvi Török Ambrusnak. Mátyás király 1479. a hűtlen Lothombergi Swampek Györgytől elvette és a Báthoryaknak adta. 1483-ban Báthory Istváné volt. 1514-ben pedig Báthory Györgyé és Istváné. Gersei Pető János és György hajósai 1483. a Szentföldre igyekvő zarándokokat akartak átszállítani a Balatonon, de Báthory István emberei fegyveresen a hajókra támadtak s a zarándokokat kövekkel is megdobálták, azután pedig a maguk hajóira helyezvén át, ők szállították át őket a Balatonon. (Békefi i. m. 291.)

A reformáció korában Szentgyörgyvároott is volt evang. gyülekezet. Tokos György, Szentgyörgyvár kapitánya 1641. márc. 12. jelen volt Alsószelesten az egyházlátogatáson. Musay Gergely püspök 1646. évi naplójában azt mondja, hogy az Egervár és Szentgyörgyvár körül levő egyházak nevei a nagy távolság miatt ismeretlenek előttük. De magát Szentgyörgyvárát még 1661-ben is a zalai anyagyülekezetek közé számítja. Más forrásunk, sajnos, nem szól róla. (Eht. Eml. 138. 147. Adattár VI. 118.)

d) Szentgrót és vidéke.

Szentgrót. (Szentgerolth, Szentgyrolth, de Sancto Gerardo.) Régi vára már 1300. fennállott s a Szentgróti Hagymássy család birta, Ulászló hűtlenségük miatt 1491. elvette a Hagymássyaktól s Lendvai Bánffy Miklósnak és Jakabnak adta, de később ismét visszakapták. I. Ferdinánd 1556. a vár negyedrészt Hagymássy Kristóftól, ki Izabellához és János Zsigmondhoz pártolt át, ismét elvette s Macedóniai Péter ajtónállónak és Pécsy Gáspár udvarnoknak adta. A török világban mint véghelyen császári katonaság tartózkodott itt. Horvát Márton szalaszei lakos valóperében 1653. Somogyi György mint „szentgróti végházban gyalog renden Császár ő Felsége hűtös szolgálja” szerepel tanúképen. Békefi Remig a szentgróti várnak 1686-ból való szép képét is közli. (Balatonmelléki egyh. és várak 291. Ker. jkv. 397.)

A türjei premontrei prépostságot is, mely 1247-ben már fennállott, a Türje nemzetségbeli Szentgróti Dénes alapította s e szerint Szentgrót már a XIII. század elején is jelentékeny hely volt. 1333-ban András és Péter nevű papja volt Szentgrótnak, kik pápai tizedet fizettek. A XIV. században már ferences kolostora is volt, mely még 1531-ben is fennállott. (Békefi i. m. 225. 233. 291.)

A reformáció itt bizonyára még a XVI. században a Hagymássyak oltalma alatt indult meg s az evangélikusok mellett korán vannak itt reformátusok is. Első ismert lelkészei reformátusok, kik előbb a németújvári, később pedig a kiskomáromi esperességhez tartoztak. 1615-ben Nagy Gáspár volt a szentgróti ref. lelkész, ki Pathay István püspököt azzal gyanúsítja, hogy miatta kellett Veszprémből eljönnie s ez évben a köveskúti zsinaton békült ki vele. Nagy Gáspár Szentgróton már kovászos kenyérrel osztotta ki az úrvacsorát. 1618-ban Kiskomáromba távozott, de késő öregségében mégis Szentgrótra vonult nyugalomba s itt halt meg 1627. márc. 6-án. A templom sirboltja alá temették. Egy hét múlva a felesége is követte.⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ Adattár VII. 154. VIII. 22. IX. 94. Fabó, Codex dipl. 191.

1618. már Homoki Lukács, 1626-28. pedig Paksi István volt Szentgróton a ref. lelkész. De a kálvinista jegyzőkönyv szerint 1626-ban á. h. evang. lelkész is lakott Szentgróton, ki a maga egyházának tanait terjeszté a hallgatók között. (Ubi autem minister ubiquitarius habitaverat, auditoresque ubiquismo infecerat.) A kálvinisták mellett ugyanis ezen a véghelyen mindig voltak evangélikusok is. Például Szentgróti Benedek, kit 1623. avattak fel koppányi lelkésznek. És szentgróti születésű volt Orsich György is, kit 1636. Szentlénárdra avattak fel és 1646. szilsárkányi lelkész volt.⁶⁶⁷

Az első á. h. evang. egyházi ember, akiről eddig tudomásunk van, *Laczkovics Szücs* Gergely mester, akinek becsületességéről és jámborságáról a Szentgróti előljáróság 1629. máj. 29. állított ki bizonyítványt. (Egyet, lev. Ia 7, 52.)

Beregszói Hagymássy Kristóf, Szentgrót ura, ki 1605. az elsők között csatlakozott Bocskay hadaihoz s aki június 11-én Sopron külvárosát is felgyújtotta, református volt. Istvánfy szerint már régóta vágyott Sümeg birtokára és most a nyílt felkeléstől várta vágyainak teljesülését. A kálvinisták egyik legkiválóbb patrónusuknak tartották. Paksi István lelkészt Felsőörből 1626. Hagymássy védelme alá rendelték Szentgrótra. 1629-ben külön szólították fel, hogy szavazatát a püspökválasztásra levélben vagy megbízottja által küldje be a németújvári zsinatra. Kanizsai Pálfi János is 1631. Pathay Istvánhoz írt levelében e szavakkal emlékszik meg róla:

„A szentgróti eklézsia kegyura, mindkettőnknek második atyja és mindegyikőnknek legjobb akarója, Beregszói Hagymási Kristóf az utálatos feldagasztó vizibetegségnek gyalázatos szennye által megfojtatván, koporsóba téve palotájában fekszik, de még nem temettetett el. Így fosztatunk meg naponként, néhányat kivéve, legjobb pártfogóinktól, akik itt lételede ideje alatt még mind éltek! Ezt az eklézsia a kolostorszerű lutheránusokból Krisztus igaz híveivé igyekszik átalakítani Tisztelendő Maráczi Nagy Balázs, kinek munkáját tegye szerencsésé a mennyei Szentháromság.” (Thury E. 213.)

Ha Kristóf református volt, Hagymássy Miklós (talán a fivére) ellenben buzgó evangélikus. Ez már 1614. Zvonarics Mihály sárvári főesperessel levelezett s ennek írta, hogy az aranyodi fárára kommandált predikátor nem felelt meg a várakozásnak. Ennek a fia vagy unokái mellett 1633. már á. h. evang. nevelőt találunk. Cassai András volt ez, akinek iskoláztatására Csepregen 1630. a lelkészek egyenkint 1 forintot, a rektorok pedig 50 denárt fizettek. Később Tárkány Istvánnak és Kőszegi Mátyás kassai birónak volt az alumnusa. Majd újfalu lelkész lett Kassa mellett, ki itt 17 éven át predikált „juxta invariata Aug. Confessionem” és 1644. Bártfán „Az özvegység sanyarú állapotáról” szóló predikációt s ugyanekkor „Kettő-hián Száz Keresztyén Kérdések Jézus Christusnak szenvedéséről és haláláról” című művet is adott ki (Bártfa 1644) Nagytárkányi Tárkányi Istvánnak ajánlva. Cassai 1634. máj. 5. Szentgrótról írja Kőszegi Mátyásnak, hogy Szent György napján kijöven Grácból a Hagymássy fiukkal, Sopronban is volt András János evang. városi tanácsosnál. Növendékeiről, a Hagymássy fiukról írja: „Haza hoztam őket az graeci kollégiumból, kitelven esztendejek, nem remélem, hogy tovább mellettek töltsen időmet. Hála Isten szárnyokra eresztettem és az ottbenn való sárból is fertőzés nélkül kihoztam őket, még talán két esztendeig is édes szülei tovább benne tanulni szenvedték volna”.⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ Adattár VIII. 22. IX. 87. 100. 108. Eht. Eml. 68. 76. 132.

⁶⁶⁸ Irod. tört. Közl. 1911. 365. és 1912. 378. Ker. jkv. II. 19. Egyet. lev. Ia 7, 39. Szabó K. Rmk. I. 754. 755. Bothár D. Cassai A. Irod. tört. Közl. XXI. 3. Bothár D. Lethenyi I. 34. Cassai predikációját Lethenyi esperes Kőszegről 1648. ajándéku küldte Erdődy Bálintné Révay Zsófia grófnénak.

A Hagymássy fiukat bizonyára szüleiknek hiúsága vitte el ama kornak félszeg szokása szerint a jezsuiták gráci kollégiumába. Voltak protestánsok is, miként a győri példák is mutatják, akiket megtévesztett a külsőségekre sokat adó jezsuita nevelés. De érdekes, hogy a fiuk mellett Grácban is evang. házi nevelő volt, aki örül, hogy növendégeit nem térítették át, mert „a sárból fertőzés nélkül hozta ki őket”, sőt a szülőket is rávette, hogy többé ne küldjék oda fiaikat. A fiuknak bizonyára az édesanyjuk lehetett buzgó evangélikus s ily módon került az evang. Cassai a Hagymássyak házába nevelőnek.

A Kanizsai Pálfi által említett Maráczai Nagy Balázs, ki a szentgróti lutheránusokat kálvinistákká akarta átfőrmálni, még 1643-ban a csöglei zsinaton is mint szentgróti ref. lelkész szerepel. De a református mellett, úgy látszik, mindig volt itt evang. lelkész és tanító is. Ebből az időből Bálint Balázs szentgróti polgár ismeretes. Leánya Bálint Kata 1637. válópórt indított férje, keszthelyi Hermán Mihály ellen, aki egy vén asszonnyal (kit néniének tartott) megszökött s már hat év óta nincs hír rólok. (Ker. jkv. 141.)

1646-ban a lébényszentmiklósi születésű *Deselvics* István volt a szentgróti evang. lelkész, ki 1639. mint Széchy Györgyné Homonnay Mária murányi lelkésze Kegel Fülöp elmékedéseit lefordította és kiadta Lőcsén és Bártfán. Deselvics már valószínűleg 1641. elfoglalta szentgróti állását. A gráci jezsuitáknál tanult valamelyik Hagymássy időközben, úgylátszik, áttért s elfoglalta az egyik szentgróti templomot, mert ezt az evang. és r. kath. rendek 1647-ben már febr. 12. felvették a 90 visszaadandó templom közé s az országgyűlés a VI. t. c. 13. §-ában csakugyan vissza is rendelte. (Zsilinszky, A linci béke 408. és 448. Eht. Eml. 132.)

A református Hagymássyak mellett egy buzgó evang. nő, Hagymássy Miklós özvegye, Maróthy Zsuzsanna volt az, aki Szentgróton egyházunkat védelmébe vette s fiait és unokáit is evangélikusoknak nevelte. Bizonyára ő volt az, ki az evang. Kassai Andrást a Hagymássy fiuk mellé nevelőnek fogadta. A dunántúliak meszelni gyűlésükön 1646. Récsey Bálintné és gróf Erdődy Bálintné buzgó özvegyek mellett Hagymássy Miklós özvegyét is külön felkérték, hogy Nádasdy Ferenc hitehagyása után egyházunkat oltalmába vegye. Neve Ostffy Tamásé mellett van említve, akinek rokona is volt. Egyik leányát valamelyik Ostffynak adta feleségül, mert ettől való unokáját, Ostffy Katát ő nevelte Szentgróton, aki mellé 1650 körül Ách Jánost fogadta házába preceptorul. Ez a későbbi rábapordányi rektor volt oly merész, hogy növendékét, Ostffy Katát 1652. feleségül kérte s a buzgó özvegy neki is ígérte, sőt gyűrűváltással és keszkenőadással Miskolczy Mihály szentgróti lelkész és Laskói János seregvajda kérőknek jelenlétében az eljegyzési lakomát is megtartották. Csak később (talán mások kényszerítő hatása alatt) kosarazta ki Hagymássyné a nagyratörő tanítót, midőn Beszprémi György és a szentgróti predikátor voltak nála követségben s az úgy 1654. egyházi törvényszék elé is került. De ez az eset is (legalább a kezdetén) az özvegynek az egyházi emberek iránt való hajlandóságára mutat.

Hagymássyné idejében evang. lelkészei voltak Szentgrótnak, 1651 tavaszán a kőszegi kisgyűlés a szentgrótiak kértére Galli György csényei lelkészt rendelte számukra. Galli elment próba-beszédet tartani s meg is egyezett a szentgrótiakkal s ezek patronaasszonyával, Hagymássynéval, a konvencionális levelet el is fogadta tőlök. De azután mást gondolt s a csényeiek is fegyverrel fenyegetőztek szentgróti uraimék ellen, akik szekerekkel jöttek Csényére, hogy papjokat elvigyék. Így hát a lócsi lelkészt, *Miskolczy* Mihályt hívták meg 1651. aki Ách Ferenc fentebbi ügyében mint kérő szerepelt. (Ehker. jkv. 236. 357. 412.)

Musay püspök Szentgrótot 1661. mint anyaegyházat sorolja a kemenesalji és zalai gyülekezetek közé. Az 1662. évi országgyűlésen az evang. rendek ismét felpanaszolták, hogy Szentgróton a templomot, paplakot és az egyházi jövedelmeket elvették tőlök. 1667. szept. 2-án a szentgróti ág. hitv. evang. sereg Fisztrovich püspöktől az akkori összeférhetetlen lelkésze

helyett *Büki* Györgyöt kéri „aki jobb volna ilyen három vallású helyen”. 1669. aug. 5-én *Szenczy* György, a szentgróti lelkész, akit 1659-ben avattak fel, más gyülekezetet kér Fekete István püspöktől, de még 1671-ben is Szentgróton van, mert jan. 24. tisztázza magát egy vád alól és pedig azzal, hogy minden zavarnak a kálvinista mester az oka.⁶⁶⁹

A gyászos évtizedben 1675. jan. 13-án a szentgróti őrsereg is, miként a nagyvázsonyi, pápai és légrádi véghegyek, valószínűleg vallásszabadságot nyert Lipóttól. Csak így érthető, hogy neki már 1680 előtt lelkésze és tanítója volt. *Sárosy* András, a volt kőszegi rektor, *Szenczi* Fekete István mostoha leányának, *Csór* Erzsébetnek a férje, hirdette ekkor az ígét a szentgróti vitézeknek. Az 1680. évi tanúvallomás szerint *Sárosy* nevű szentgróti predikátor vitt bort Fekete püspöknek Asszonyfára, a szentgróti oskolamester pedig *Jánosházáról* puskaport vitt ugyanoda. És 1681. július 1-én *Sárosy* a szentgróti sereg és városi előljárók hivatalos átiratával mondott ellen a Feketével kötendő szerződésnek, akivel újat vont.⁶⁷⁰

A kemenesalji egyházmegye újjászervezésekor is 1695. Szentgrót anyagyülekezet volt. *Asbóth* János esperes 1696. márc. 4. tartott itt egyházlátogatást. Lelkészüket ekkor nem volt. *Bokányi* Józsiást szerették volna felavattatni, de az esperes nem engedte meg, mert *Bokányi* még 1706. is *Jánosházán* volt tanító. De *Kis István* nevű tanítójuk volt már 1696. is, kit a hivek igen dicsértek s a kinek neve az 1697. felavatandók között is szerepel. 1706-ban *Gauder* János volt a szentgróti lelkész és *Francisci* Péter a tanító. *Gauder* 1695. Devecserben volt rektor. 1696. a sitkeiek ígérték neki meghívót s 1706. ő volt az esperesség jegyzője. 1708-ban már *Király* Máté a szentgróti lelkész, akit ekkor alesperesnek is megválasztottak. Még 1725. is anyagyülekezet volt (Eht. Eml. 245. 264. 268. 271. 290. 372.)

Nagyörbő. Parochiás papja 1419. Domokos fia *Illés* volt. *Zsigmond* király idejében 1430. *Pölöske* várához tartozott. A reformációt bizonyára ez is már a XVI. században elfogadta. 1628-ban *Pápay* János volt a lelkésze, ki részt vett a csepregi zsinaton. 1646-ban a *büki* zsinaton a nagyörbői lelkész, mint távollevő említették. *Musay* püspök 1661. az anyagyülekezetek közé számítja. 1696. márc. 5-én *Asbóth* János kemenesalji esperes tartott itt egyházlátogatást. A hallgatókat az ismeretlen nevű rektorral együtt Szentgrótra hívatta be, de csak az utóbbi jelent meg s vizsgálat közben erről is kitünt, hogy jogtalanul bitorolja a licenciát. Míg a bizottság más küldöttségekkel is foglalkozott, a rektor kiment és elszökött. Így a vizitációt tehát nem is fejezhették be. Másoktól tudták meg, hogy a lakosság nagyobb része átpártolt a pápistákhoz, de azért néhány evangélikus is van köztük.⁶⁷¹

Kisgörbő. Ez is külön anyaegyház volt. A XVII. század elején a reformátusoké volt és a kiskomáromi esperességhöz tartozott. 1618-ban *Tötösi* György volt a ref. lelkész, 1622-ben pedig *Szántói* István, ki ellen a pápai zsinaton az volt a vád, hogy két világi embert karddal megsebesített s mivel nem jelent meg, katonák által való elővezetését rendelték el. *Kisgörbő* többé nem szerepel a református jegyzőkönyvekben. Ezután á. h. evang. lelkészek vannak itt. 1646-ban *Bellusi* Pál volt a kisörbői lelkész, ki mint ilyen volt jelen a *büki* püspökválasztó zsinaton. *Musay* püspök 1661. az anyagyülekezetek közé sorolja. 1696. márc. 4. *Asbóth* János kemenesalji esperes tartott itt egyházlátogatást. Lelkészüket ekkor nem volt, de kértek, ha nem is rendeset, de legalább egy licenciátust, hogy ellenfeleiknél ne kelljen a gyermekeiket kereszteltetni. Tanítójuk *Mensatoris* Mátyás volt, kiről az *Odor* és *Cseh* család tagjai vallják, hogy

⁶⁶⁹ Eht. Eml. 93. 147. *Zsilinszky* III. 206. *Hist. Dipl. App.* 110. *Egyet. levtár* Ia 7, 104. 116. 162.

⁶⁷⁰ Eht. Eml. 206. *Thury* E. *Adatok a gályarabok törthez* 68. *Adattár* III. 5. 11. *Payr*, Sz. *Fekete* 66. 102.

⁶⁷¹ *Békefi* R. i. m. 153. 285. Eht. Eml. 129. 134. 147. 265.

hivataloskodása ellen nincs panasz és a bort sem issza annyira, hogy másokat megbotránkoztatna vele. A hivek 16 házban csak kevesen vannak. Eljárnak a templomba s mikor lehet, az úrvacsorájával is élnek. 1706-ban Pusztai Pál volt a tanítójuk, ki utóbb mint licenciátus tért át a pápistákhoz. A kemenesaljiak még 1725. is az anyagyülekezetek közé számították. Heteyi András görbői lelkész (kis- vagy nagygörbői) 1674. megjelent a pozsonyi rendkívüli törvénytörvény előtt.⁶⁷²

Ukk. Musay püspök 1661. évi jegyzéke szerint ez is anyagyülekezet lett volna, de más adatot nem ismerünk róla. (Eht. Eml. 147.)

Hosztót. (Eredetileg Hosszutót, Jánosházától délkeletre.) Tamás nevű papja 1333. pápai tizedet (30 széles denárt) fizetett s 1455. parochiás egyháza volt Keresztelő János tiszteletére.

1616-ban Szepsi István volt a lelkésze. 1629-ben *Szentmihályi* János avattatott fel Hosztótra, ki 1630. a csepregi zsinaton azt panaszolta „hogy mikoron praedicált volna, szintén in medio concionis egy Péter Miklós nevű ember elől szökött és az praedicationát félben hagyatván vele, gyalázatos szókkal illette; mondván az praedicátornak: Ha hétszer születtetnél is az anyád méhéből, de még sem lennél olyan praedicátor, mint az előbbeni.” Tehát az elődje is predikátor és nem misés pap volt. Szentmihályi 1646-ban kemeneshőgyészi lelkész volt. 1637-ben *Vajda* Jánost avatták fel hosztóti lelkésznek. 1646-ban a büki zsinaton *Szalai Sutoris* János mint hosztóti lelkész volt jelen, akit 1634. Nyőgérre avattak fel. Musay püspök Hosztótot még 1661. is az anyagyülekezetek közé számítja.⁶⁷³

Galsa és Rigács. Nevük csak a kuruc háborúkban fordul elő jegyzőkönyveinkben először. 1706-ban Maczkó János volt a tanító, aki mint ilyen résztvett a mihályi gyűlésen. 1725-ben a kemenesalji lelkészek Rigács és Garsa közös anyagyülekezetről szólnak. 1786-ban Galsát mint anyagyülekezetet a felső veszprémi esperességhez csatolták. (Eht. Eml. 270. 372. 380.)

Szegvár. Mint véghely (praesidium) és anyagyülekezet jegyzőkönyveinkben csak 1695. említetik. De az, Ostffy Miklós és Fekete István ügyében 1680-ban tartott vizsgálaton a jánosházai Sibrik György nemes már azt vallotta, „hogy Szegvárott predikátor vagyon és innét Jánosházáról is körösztolnyi odavittek”. És a zendülés alkalmával Szegvárról is jöttek dobokkal és zászlókkal Fekete István püspök védelmére Asszonyfára. Asboth János kemenesalji esperes 1695. nov. 9-én tartott itt egyházlátogatást, melyen Polgár István táblabíró és Salamon Mihály nemes is jelen volt. A lelkész ekkor *Kerman* János volt, akit Zabler Jakab bártfai püspök-lelkész 1692. avatott fel a kapolcsiak meghívó levelével. Asboth esperes 1695. írja Zabler püspöknek, hogy Kerman dicséretesen szolgált a kapolcsi gyülekezetben s most magasabb helyre, Szegvárra hívták meg. A hallgatók csak azt kívánták, hogy a tizparancsolatot magyarázza szorgalmasan. A szegvári tanító ugyanekkor *Reguli* András volt, akit mindenben dicsérték s a mihályi gyűlésen fel is vették az 1697. felavatandó kandidátusok közé. Az 1725. évi kimutatás szerint Szegvár azonban már úgy szerepel, mint amelyet a körüle levő falvakkal együtt elfoglaltak a pápisták.⁶⁷⁴

Szalaszeg. (Aranyod és Szentgrót vidékén.) Péter nevű papja már 1334. pápai tizedet fizetett. Szalaszegi János muraszombati lelkész származási helye. Dömötöri Gergely nevű lelkészét ismerjük, aki Horvát Márton szalaszegi lakos házassági perében tanuskodott 1653. s hol

⁶⁷² Adattár VIII. 28. 88. Eht. Eml. 132. 147. 264. 270. 372. Burius, Micae 104.

⁶⁷³ Békefi R. i. m. 142. Ker. jkv. 13. 147. Eht. Eml. 65. 70. 74. 133. 147.

⁶⁷⁴ Eht. Eml. 240. 245. 256. 268. 372. Adattár III. 8. 15.

szalaszegi, hol pedig aranyodi lelkésznek mondatik. Lehet, hogy Szalaszeg csak filiája volt Aranyodnak. (Békefi 185. Ker. jkv. 396.)

Aranyod. Lelkésze 1611-ben Szálai Márton volt, akit 1628-ban Ságon találunk hivatalban. 1614-ben ápr. 9-én Hagymássy Miklós írta Zvonarics Mihály sárvári főesperesnek, hogy „az aranyodi fárara commendált predikátor nem felelt meg a várakozásnak”. 1630-ban Szentgróthi Benedek volt az aranyodi lelkész. Az 1646. évi büki zsinaton az aranyodi lelkész mint távollevő említették. 1647-ben jún. 25. Hajgathó Gergelyt avatták fel Aranyodra. A fentebbi valóper szerint pedig 1653. Dömötöri Gergely volt nemcsak Szalaszeg, hanem Aranyod lelkésze is. Musay püspök 1661-ben is még az anyagyülekezetek közé számítja. Az 1619-ben felavatott lelkészek közt egy Aranyadi Mihály nevűt is találunk, ki 1630. Vönöckön volt lelkész.⁶⁷⁵

Zalakoppány. 1419-ben Lőrinc nevű paróchiás papja volt. 1623-ban Szentgróthi Benedeket, 1659. pedig Lendvai Mihályt avatták fel ide püspökeink evang. lelkésznek. (Eht. Eml. 68. 93. Ker. jkv. 477. 487. Békefi 150.)

Véged. Zalabértől északra. 1247-ben kápolnája volt Szent György tiszteletére. Pál nevű papja 1333. tizennégy denárt fizetett pápai tized fejében s 1419. Demeter fia Péter volt a végedi paróchiás pap. Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közé számítja. (Békefi R. i. m. 184. Eht. Eml. 147.)

Zalaistvánd. Szentgróttól délnyugatra. Lénárd nevű papja 1333. ötven széles denárt fizetett pápai tized fejében. Régi jegyzőkönyveink nem szólnak róla. A közeli Ollár filiája lehetett. 1786-ban mint anyagyülekezetet a zalai esperességbe osztották be. (Békefi 143. Eht. Eml. 380.)

Ollár. Zalaegerszegtől északkeletre. Papjai közül József 1333. Miklós 1419. és Mátyás 1439. pápai tizedet fizettek. A reformáció korában Ollár is Luther mellé állott, 1628-ban Joó János volt a lelkésze, akit 1622. Rábaszenttamásra avattak fel. Az utóda 1630. *Fartagh* János lett, aki Fajertagh (Feiertag) János néven jelen volt Csepregen is 1625. a püspökválasztó zsinaton. 1635-ben a kerület *Textoris* alias *Rohonczy* Mátyás lelkészt rendelte Ollárra, aki ekkor tért át hozzánk a kálvinistáktól. Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közt említi.⁶⁷⁶

Háshágy és Vaspör zalamegyei gyülekezeteket, melyek a hegyháti és rábamenti esperességhez voltak csatolva, lásd fentebb.

Zalaszentgyörgy. Ez a község 1618. máj. 20-án oly kéréssel fordult Fertőszentmiklóstra Klaszekovics István püspökhöz és a tanácskozással összegyűlt esperesekhez és lelkészekhez, hogy Dömötöri Istvánt, aki előbb r. kath. lelkész volt, de áttért, avassák fel, illetve saját lelkészüknek ismerjék el. A kérelmet a zsinat teljesítette is, mert Dömötöri már három nap múlva 1618. máj. 23. aláírta hitvallási könyveinket. Musay Zalaszentgyörgyöt még 1661. is az anyagyülekezetek közé számítja. Több lelkészét nem ismerjük. Répceszentgyörgy felsorolt lelkészei között is lehet olyan, aki talán itt Zalaszentgyörgyön lelkészkedett. (Lásd fentebb. Egyet. levéltár. Ia 7, 47. Ehtört. Eml. 65. 148.)

⁶⁷⁵ Eht. Eml. 61. 66. 79. 134. 147. Egyet. levéltár. Ia 7, 39. Ker. jkv. 21. 282. 397.

⁶⁷⁶ Békefi 156. Eht. Eml. 68. 75. 129. 148. Ker. jkv. I. 121. II. 21. 111.

e) A Balaton melléke.

Tihany. Bencés apátságát még I. Endre király (1047-61) alapította, ki itt is van eltemetve. Az altemplom még a XI. században épült, de a mostani templom és zárda a XVIII. századból valók. Az egykori Oroszkő egyháza helyén ma is remetelakások (öt sziklabarlang) vannak. A középkorban hiteles hely volt s birtokai között találjuk Arácsot és Dörgicsét. 1508-ban Thurzó Gergely zalavári apát tartott itt vizsgálatot, mely szerint a kommandátor jó karban tartotta a monostort. Akkor ebben csak négy szerzetes lakott. Tihany várát 1527. és 1534. a Ferdinánd-párti Csórón András, a veszprémi püspök várnagya foglalta el, ettől fogva Tihany királyi vár volt II. Rákóczi Ferenc koráig. 1537-ban Kecseti Márton veszprémi püspök kapott Tihanyról adománylevelet, az apátság ekkor tehát a püspök kezére jutott. 1560-ban a Rátóti nemzetségből való Gyulafy László volt a tihanyi várkapitány, akinek Takaró Mihály ekkor adta át a vár ingóságait. Gyulafy 1560. a felsőörsi prépostságot is elfoglalta és Csányi Bernát kinevezett prépostot nem eresztette be jószágaiba, bár 1564. Miksa király erre szigorú rendelettel hívta fel. 1568-ban Miksától János Zsigmondhoz pártolt át s később Erdélyben találjuk a Gyulafyakat.⁶⁷⁷

Thury Etele szerint Gyulafy már 1535. is tihanyi várkapitány lett volna, őt még Dévay Mátyás nyerte meg a reformáció számára s Kádárta reformációja már Gyulafy védelme alatt történt volna. Az első lelkészek itt is bizonyára lutheránusok voltak. 1608. nov. 15-én Radics Pál tihanyi vajda Zvonarics Mihály sárvári esperesnek írt Tihany várából levelet Egressy Mátyás házasságkötése ügyében. És 1611. okt. 21-én Saffarics Mihály tihanyi várkapitány és Zvonarics Mihályt kéri, hogy küldjön hozzájuk evang. lelkészt. 1621-ben pedig Szeli Gergely már református lelkész volt Tihanyban, ki jul. 1. jelenvolt a veszprémi zsinaton.⁶⁷⁸

Kővágóórs. Ez volt a neve a középkorban Felsőórs és Alsóórs zalamegyei községeknek is. Ezen a kővel bővelkedő vidéken ugyanis különösen a tatárjárás után, midőn az újra épülő várak és templomok építéséhez sok faragott kőre volt szükség, nagyban folyt a kőfaragás. De a kőfaragók már 1522 előtt a Köveskállya mellett levő Nagyboldogasszonyórsra költöztek át, s magukkal vitték a Kővágó elnevezést is, mely helység azt ma kizárólagosan használja. (Thury, Pr. Szemle 1903. 292.)

Felsőórsnak Mária Magdolnáról nevezett prépostsága is volt, mely már a XIII. század legelején fennállott, mert a templom oltárát Őrsi Miske ispán felesége, Osló Margit, Bertalan veszprémi püspökkel 1226 és 1244 között szenteltette fel s ugyanekkor Buhna nevű rabszolgát ajándékozott az egyháznak. A felsőörsi patrónusok közt volt Kővágóórsi György is, kit Kis Györgynek is hívtak, s akinek Zsigmond király 1397. a fehérmegyei Battyánt adományozta. Ettől fogva nevezték őt Batthyány Kis Györgynek s tőle származnak a Batthyányok. Statileo János felsőörsi prépostot, ki királyi titkár is volt, II. Lajos 1525. követül küldte Krakkóba a reformáció ügyében. (Békefi i. m. 157. 162. 168.)

A mai Kővágóórsnek Cziprián-Órs és Szentlászló-Órs volt a legrégebb neve. Egyházát 1263. Szent László tiszteletére avatták fel. Ugyanekkor Őrsi Jakab volt a parochiás papja, ki egy zsoltáros könyvet (psalterium) vett a templom részére. 1333-ban Barnabás, 1357-ben pedig Mátyás nevű papja volt, kik pápai tizedet fizettek. A középkor végén már Boldogasszony-órsnak nevezték. (Békefi i. m. 169.)

⁶⁷⁷ Békefi R. i. m. 215-218. 303. Thury E. Prot. Szemle 1903. 295-297.

⁶⁷⁸ Thury E. 18. Pr. Szemle 1903. 295. Egyet. lev. Ia 7, 31. 36. Wilfinger E. Dtúli Superint. 29. I. Adattár VIII. 84.

A reformációt a kövágóórsiek Luther szerint fogadták el. A gyülekezet levéltárában levő 1774. évi okmány szerint itt 1555-1605-ig rendesen volt evang. istentisztelet az ősrégi templomban. A megmaradt 50-60 r. kath. léleknek is ebben miséztek. A jó békeesség azonban később felbomlott. Amit Sági János „A Balaton írásban és képben” című művében mond Soós Mihályról, mint Kövágóórs első reformátoráról, annak semmi történelmi alapja sincs. A XVII. század elején Kövágóórsöt is miként Dörgicsét, a reformátusok foglalták el. Pathay István püspök már 1613. évi nov. 5-én levelet írt nekik s Kanizsai Pálfi János pápai esperest is felszólította, hogy a kövágóórsi lelkipásztort, aki még nincs felavatva, idézzék a zsinat elé. 1614. júl. 14. pedig, midőn több kövágóórsi nemes a papjukat részegséggel vádolta, Pathay katonákkal akarta őt magához Veszprémbe kísértetni. De a barátai azzal az állítással, hogy fel van avatva, megvédelmezték. Pathay szerint a kövágóórsi lelkipásztor ekkor már áttért a lutheránusokhoz s ezért a püspök kemény szavakkal fakadt ki az „ubiquitarius harpiák” ellen. 1614. aug. 20. panaszkodott ismét Pathay, hogy a dörgicsei lelkész az ő akarata ellenére megmarad a helyén, sőt a szomszédos papokat is, miként Kövágóórsön történt, a lutheránusokhoz való áttérésre buzdítja. A kövágóórsieknek ez az első ismert nevű evang. lelkésze a kassai születésű Huszár András (talán Huszár Gál rokona) volt, ki az 1614. évi nov. 5. tartott csepregi zsinaton írta alá a Concordia könyvét mint „minister ecclesiae ad lacum Balaton nobilis oppidi Bódogh Asszony, aliter Keövágó Eörs”. Később újra aláírta Sopronlővőn, 1638. dec. 8. s ezzel talán azt akarta bizonyítani, hogy a kálvinisták közé ékelve a messze távolban is megmaradt lutheránusnak. Mintegy negyedszázadig volt kövágóórsi lelkész. Ez a kassai Huszár András semmiképpen sem egy személy a fentebbi Cassai András kassaújfalui lelkésszel, ki Szentgróton és Grácban volt a Hagymássy fiúk nevelője.⁶⁷⁹

1646-ban a büki zsinaton a kövágóórsi lelkész mint távollevő említették s egy későbbi bejegyzés a nevét Joós Györgynek mondja, akit 1634-ben Kisbarátiba avattak fel. Ez a Joós György, mint kövágóórsi lelkész tett jelentést 1646. Némethi János hegymagasi lelkész szerencsétlen esetéről, ki véletlenségből saját édesanyját sebezte meg halálosan. Az 1774. évi okmány szerint 1647-ben Dvornicenus Márton volt a lelkész, aki 1619. avattatott fel; 1650-ben Joós György, 1653-ban Kürti Gergely. E jegyzék évszámai azonban nem megbízhatók. Joós Györgyről hitelesen tudjuk, hogy 1657. Vázsonynak, mint végvárnak volt lelkésze s mint kemenesalji alesperes ez évben Simonyiban egyházlátogatást tartott. 1661-ben Musay Gergely Kövágóórsöt az anyagyülekezetek közt említi. 1666-ban ismét Joós György a lelkész, ki még 1674. is itt volt s mint kövágóórsi lelkész jelent meg a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt Zsédényi István dörgicsei és Heteyi András görbői lelkészek társaságában. A soproni országgyűlés után 1681. ismét Joós György került vissza Kövágóórsre, kit a zalavári apát megveretett és katonaság által elűzetett, de visszakerült és még 1689-ig maradt hivatalában.⁶⁸⁰

1692-ig a fentebbi jegyzék szerint Czvetán András (nem Czuktrán) volt a lelkész, akit még 1666. máj. 26. avattak fel Sennyére. Asbóth János kemenesalji esperes 1695-ben az anyagyülekezetek közt említi, de egyházlátogatást itt nem tartott. Az 1696. évi vizitációkor Zsédényi István volt a lelkészük, akit 1674. mint dörgicsei lelkészt hurcoltak el a nápolyi gályákra. Hívei az esperes előtt szép biznyságot tettek tudományáról, kegyességéről és szorgalmáról. 1706. év elejéig Király Máté volt a kövágóórsi lelkész, akit 1695. Zabler Jakab bártfai püspök-lelkész avatott fel Kemenesszentmártonba és később Szentgrótra távozott. 1706. március havában Csurgó György simonyi lelkészt rendelték Kövágóórsre, ki később

⁶⁷⁹ Prot. Adattár IV. 55. Fabó, Codex Dipl. 74. 96. 98. A zalai ev. ehmege múltja 50. Sági János i. m. 144. l. Eht. Eml. 63. 77.

⁶⁸⁰ A zalai ehmege múltja 51. Eht. jkv. 254. 458. 486. Eht. Eml. 66. 74. 134. 147. Burius, Micae 104.

Kemeneshőgyészben lelkészkedett. 1719-25. Temlin Balázs lelkészt találjuk Kővágóórsön, aki 1706. még Nagyvázszyban volt rektor s mint ilyent avatták fel még ez évben. Temlin valószínűleg már 1719. előtt is lelkészkedett Kővágóórsön, de időközben megszakította az itteni hivataloskodását. (Eht. Eml. 96. 240. 245. 250. 270. 290. 294. 372.)

Anyakönyvei az 1741. évtől vannak meg s a következő lelkészek vezették: Iványi Sándor, a volt ostffyasszonyfai és kapolcsi öreg lelkész 1741-49. Szentgróti Mihály 1749-56. Ratkóczi Temlin Miklós 1756-65. Szalay Ferenc 1765-72. Murmann Mihály 1772-83. Buzás István 1784-87. Murmann Mihály 1787-1799. Kis János, a későbbi püspök 1799-1802. Sáros István 1802-10.

Fábrí Gergely püspök feljegyzése szerint 1750. Szentgróti Mihály lelkész idejében a Bárány, Diskay és más nemesi családok voltak a patrónusok. A régi templom most is az evangélikusok birtokában van, de a veszprémi püspök (talán Biró Márton) Mária Terézia korában közvetlenül az evang. templom elé építtetett egy hatalmas r. kath. templomot. (Eht. Eml. 377. A zalai eh. múltja 52.)

Szepezd. A Balaton partján Kővágóórstól 3/4 órányi távolságban. Már 1333. Miklós nevű papja volt, ki 30 denár pápai tizedet fizetett. 1358-ban a somogyvári Szent Egyed apátságnak is volt itt birtoka. A reformáció korában bizonyára Kővágóórs filiája volt. Fábrí Gergely püspök 1750. évi feljegyzése szerint ekkor magyarokú gyülekezet, kinek Omoszta nevű tanítója volt s földesurai a veszprémi püspök, Diskay és más (Szepezdi Nagy Pál) nemesek voltak. Újabb temploma 1830. körül épült. (Békefi i. m. 181. 201. Eht. Eml. 377. Zalai eh. múltja 57.)

Alsódörgicse (régí neve Boldogasszony-Dörgicse, vagy Ság-Dörgicse) és **Felsődörgicse** (régí neve Szent Péter-Dörgicse és Hokuli-Dörgicse) egyesült gyülekezet. Alsódörgicsének a XIII. századból való, még romjaiban is impozáns temploma a falun kívül az úgynevezett gernyei hegyen épült. Rajzát közli Békefi Balatonmelléki egyházak című művének 129. és 130. lapján. 1334-ben Péter nevű papja volt, ki 30 kis denár pápai tizedet fizetett. *Felsődörgicsének* is román stílusú temploma volt, melynek romjai szintén láthatók még mai nap is. (Békefi 128. és 129. l.) 1312-ben a tihanyi apát és a felsődörgicsei nemesek közösen voltak a kegyurak. Balázs nevű papja 1334-ben 55 kis denár pápai tizedet fizetett.

Bárány György dörgicsei lelkésznek, a későbbi jeles tolnai esperesnek és pedagógusnak 1726. évi anyakönyvi feljegyzése szerint „a gyülekezet már közel két századdal vagy elébb is gyakorolta szabadságát”. És az 1769. évvel kezdődő számadókönyv első lapján olvasható feljegyzés szerint: „A dörgicsei evang. eklésia legelső kezdetét vette 1565-ben Maximilián magyar király uralkodása alatt”. E két adat is bizonyítja, hogy itt korán megvolt a reformáció és pedig Alsódörgicsén az egész község meghódolt annak, mert a gernyei hegyen romokban heverő templom egészen 1754-ig az evangélikusok birtokában volt, amikor a kiküldött katonaság foglalta el. (A zalai eh. múltja 19. l.)

Első ismert nevű evang. lelkésze *Márfy* György, kit 1616-ban avattak fel. Pathay István református püspöknek a dörgicsei papról mondott fentebbi megjegyzése tehát, hogy az ő akarata ellenére megmarad a helyén s a szomszédos papokat is a lutheránusokhoz való áttérésre buzdítja, valószínűleg erre vonatkozik s a dörgicsei lelkészek is a XVII. század elején a református zsinatokra jártak el. Az 1646. évi büki zsinaton a dörgicsei lelkész mint távollevő említettik. 1651-ben Szentmihályfalvai János volt Dörgicse lelkésze, akit 1629. Hosztótra avattak fel s 1646. Kemeneshőgyészen szolgált. 1652-ben pedig Albini Lénárdot avatták fel dörgicsei lelkésznek. Musay Gergely püspök 1661. Dörgicsét az anyagyülekezetek között említi. 1674-ben *Zsédényi* István volt a dörgicsei lelkész, akit Musay püspök már 1656-ban

avatott fel a veszprémmegyei Varsányba. A pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt Zsolnai István nagyvázsonyi és Joós György kővágóórsi lelkészek társaságában jelent meg. Őt is halálra, illetve gályarabságra ítélték. Tíz hónapig Komárom, azután pedig Lipótvár börtönében synlódott. 1675 tavaszán Nápolyba s innen Szicília szigetére Palermo és Milazzo hadi kikötőibe vitték. A gályákon evezés közben agyhártyagyulladás érte s már majdnem a tengerbe vetették. Velencén, Zürichen, Wittenbergán és Szilézián át tért vissza hazájába 1677-ben. Mazari Dániel tamásfalvi gályarab lelkész halálára, ki Szirakuzában halt el, szép magyar emlékverset írt. A dörgicseiek szívesen fogadták vissza, egy ideig csak titkon, de 1681. után már nyíltan végezte lelkészi munkáját. 1696-ig maradt Dörgicsén, ekkor Kővágóórsra költözött át s valószínűleg itt is halt meg.⁶⁸¹

1706-ban két tanítója volt Dörgicsének, Lucae János és Rotharides Sámuel, kik febr. 7-én Simonyiban mindketten egyházi beszédet mondtak lelkészi felavatás céljából. Lucae 1725. nagyszöllősi, Rotharides pedig kertai lelkész volt. Dörgicsének 1726-ig Garcesek György volt a lelkésze. Ez évben pedig a jeles Szeniczai Bárány György jött ide Sárszentlőrincről, kit Tolna-megyéből a pécsi püspök és a vármegye üzött el, de már három év múlva visszament előbbi állomására. (Eht. Eml. 270. 275. 369. 372.)

1729-46. Szentgróti Mihály volt a dörgicsei lelkész, akihez Bárány György 1731. polemikus levelet írt a lelkészavatás tárgyában, s akit 1743-ban esperesnek kandidáltak. 1746–48-ig Hajéri István, 1748-50. Horváth István, 1750-69-ig Tóth Mihály volt a dörgicsei lelkész, akit 1706. mint rektort Patyon találunk, 1735-ben pedig mint lelkészt helyezték át Bakonytamásiból Várpalotára. Szita Péter lelkész idejében 1771-ben építettek Alsódörgicsén az elfoglalt régi templom helyett újat, de eleinte csak egészen fából valót sövénybe sározott falakkal; 1794-ben ezt széthányták és kőből építettek mást a helyébe. Tornyos temploma van Felsődörgicsének is, mely 1800 körül épült. A gyülekezet vezetői között szerepel az ősi Rumi család is. Felsődörgicsén 1909-ben is a presbyterek közt találjuk Rumi Károlyt.

Kisdörgicse. (Régente Fired-Dörgicse néven is). Egy negyedóránnyira az anyagyülekezettől. Ősi templomának romjai ma is láthatók. (Békefi 131. l.) János nevű papja 1333-ban 50 kis denár pápai tizedet fizetett. Régi evang. imaházuk Bolla Jánosé volt. 1834-ben építettek templomot. Kisdörgicse ma csak filia és az volt a multban is.

Akali. Egy régi okmány szerint Bocskay és a bécsi békekötés idején 1606. már fennállott. Fábri Gergely 1750. évi feljegyzése szerint ekkor Gyurcsék János nevű tanítója volt, ki már 1706. is Devecserben tanított. Földesura a székesfehérvári örkanonok volt. (Zalai ehm. múltja 28. Eht. Eml. 271. 377.)

Vászoly. Temploma a Szent Kereszt tiszteletére volt felavatva. Bartha nevű papja 1333. negyven denár pápai tizedet fizetett. 1419-23. Gál nevű volt a vászolyi plebánus. Imaházát 1827. építette, ma oly kicsiny filia, hogy 1884 óta a kálvinistákkal együtt tartanak fenn közös tanítót és „egyesült protestáns” iskolát. (Békefi 184. Zalai ehm. m. 31.)

Szentantalfa. Határában Csicsó felé egy régi templom romjai láthatók, melyet Békefi a 177. lapon képen is bemutat. 1471-ben egy György nevű plebánusa volt s 1523-ban is említetik egy peres ügyben a szentantalfalvai plebánus. (Békefi i. m. 178. Bunyitay, Eht. Eml. I. 79.)

Jegyzőkönyveink a XVII. sz.-ban nem említik, Alsódörgicsének volt a filiája. A reformátusok Szentantalfán 1659-ig viszik vissza egyházuk történetét. A kuruc háborúk idején (1704-1711)

⁶⁸¹ Eht. Eml. 61. 91. 134. 147. Ker. jkv. 360. 383. Fenyves E. Zsédényi István. Payr S. Zsédényi István. Harangszó 1913. 1. sz.

a község teljesen elpusztult. De már ezt megelőzőleg evangélikusok és reformátusok közösen szereztek egy harangot, mely miatt később pereskedtek. A harangnak „valameddig a revolutio alatt Szentantalfa pusztá volt,” a Sólyom család viselte gondját. Az 1720. évi tanúkihallgatás szerint egy Joós György nevű ev. lelkész néhány évig itt egyaránt szolgált 1720 előtt a lutheránusoknak és kálvinistáknak. Volt 1720 körül egy Németh Mihály nevű tanítójuk is, ki innen Akaliba távozott. A kemenesalji esperesség 1725. évi hivatalos jegyzékében azonban Szentantalfá még nem szerepel mint anyagyülekezet. Az oratóriumot a két protestáns felekezet közösen építette 1729. és 1759-ben, de csak 1768-ig használhatták, amikor a csicsói plebánus a vármegye segítségével elfoglalta. 1751-ben tanítót hívtak. 1754-ben Kövesi Pál volt a tanítójuk s 1776-89-ig Pelárgus József. Anyagyülekezetté 1784. alakult s 1785. Urszini Mihályt hívták meg első lelkészüknek. (A zalai eh. múltja 64. l.)

Zánka. A XIII. századból való román stílusban épített temploma volt, melyet átalakítva ma a reformátusok és evangélikusok közösen használnak. 1333-ban Miklós nevű papja volt, aki pápai tizedet fizetett. A reformátusok később itt anyagyülekezetet alapítottak. Az 1651-ben felavatott Vincze Ferenc nevű evang. lelkész nem Zánkának, hanem a tévesen Zalamegyéhez számított Zákánynak volt a lelkésze, mely utóbbi 1661-ben is az anyagyülekezetek közt szerepel. A mai zánkai leányházat Németországból 1734. bevándorolt német telepesek alapították. Külön tanítójuk csak 1794 óta van. (Békefi i. m. 185. Eht. Eml. 86. 148. Zalai eh. múltja 78.)

Kapolcs. Nagyvázsonytól délnyugatra. 1333-ban Pál nevű papja volt, aki 50 széles és 43 kis denár pápai tizedet fizetett. Hogy a reformáció itt mikor vette kezdetét, azt nem tudjuk. Musay Gergely püspök 1661. az anyagyülekezetek közt említi. 1640-ben Verbói János volt a kapolcsi lelkész, ki részt vett jún. 19. a reformátusok köveskúti zsinatán. Lehetséges, hogy ez evang. lelkész volt, mert Verbói Mártont és Verbói Mátyást mint evang. lelkészeket ismerjük, Musay püspök 1657. Nováki Jánost avatta fel kapolcsi lelkésznek. (Kapus, Comitatus Szaladiensis). (Thury E. 293. Ker. jkv. 458. Eht. Eml. 70. 77. 129. 133. 147.)

1692-ben a kapolcsiak Kerman Jánost hívták meg lelkészüknek és Bártfán Zabler Jakab püspök által avattatták fel, de 1695-ben már Szegvárott találjuk s Kapolcs ekkor lelkész nélkül maradt. 1695. nov. 8-án Asboth János kemenesalji esperes tartott itt egyházlátogatást Domokos András, Ferencz Lőrinc, Kapolcsi Péter és más nemesek jelenlétében. Lelkészüket ekkor nem volt, csak Fábri István nevű tanítójuk. Az esperes templomépítésre buzdította őket. *Petend* már ekkor, valamint 1725. is mint a filiája említetik.

1706. a kuruc világban Reguli András volt a lelkészüket, akinek utódai Rotarides Sámuel és Gyurcsik János. 1725-ben a hányatott életű Hegyfalusi György magisztert találjuk itt, ki előbb Devecserben, Szergényben, Dörgicsén, Mencshelyen s végül Nagyvázsonyban lelkészkedett. 1734-ben a két évvel előbb Ostffyasszonyfáról elűzött Iványi Sándor volt a kapolcsi lelkész. 1741-ben, amely évtől fogva vannak anyakönyvei, Horváth István lelkészkedett itt, 1750-ben pedig Szalay Ferenc. Imaházukat 1771. megújították és kibővítették. *Petend* filiát, melynek Gazdag Ferenc volt a tanítója, Esterházy Ferenc gróf földesúr 1749. foglalta el az evangélikusoktól.⁶⁸²

Eörs és Taliándörögd filiák a XVI. és XVII. század jegyzőkönyveiben még nem szerepelnek.

Hegymagas. (Más néven Apáti.) Tapolcától délre. A pannonthalmi apát 1245 előtt itt kápolnát építtetett, mely miatt Zeandus veszprémi püspök őt bepanaszolta, mivel az építés a megyéspüspök tudtán kívül történt. Határában 1274. a Szent Kereszt tiszteletére szentelt

⁶⁸² Eht. Eml. 240. 245. 256. 270. 290. 294. 372. 377. 380.

kápolna állott. 1333-ban Balázs nevű papja volt, ki pápai tizedet fizetett. Hegymagas 1453. az Ujlaki Miklós birtokában levő Szigliget várának volt tartozékát. (Békefi i. m. 141. 295.)

A reformáció korában itt is evang. anyagyülekezet alakult. 1635-ben az iváni születésű Sartoris Miklóst avatták fel ide lelkésznek. 1646-ban pedig Némethi János volt a hegymagasi lelkész, akit 1642. nov. 12. a guari kisgyűlésen avatott fel ide Kis Bertalan püspök s akit a jegyzőkönyv régi másolata (a N. Múzeumban) „matricida, degradatus, peritus” (anyagylkos, letétetett, elveszett) jelzőkkel illet. Ez tehát nem volt egy személy azzal a Németh János lelkésszel, aki 1615. Köcskre avattatott fel s 1628. felsőpatyi, 1633. pedig rábasömjéni lelkész volt. Némethi hegymagasi lelkésznek igen szomorú emléke maradt fenn. 1646-ban ugyanis Joós György kővágóórsi lelkész, mint kezes küldött jelentést róla, hogy ez évben Szent Margit napja (jún. 10.) körül átment bizonyos Jósá nevű rokonához, akinél ott Hegymagasban társaság volt együtt. „És ez megnevezett Jósának akarván gazdálkodni, néminemű azon helységben levő katonával öszvő háborodott és akarván ellene való vakmerő gonosz haragját kitölteni, véletlenül és tudatlanul, midőn az katonát akarná kardjával fejbe vágni, az katona helyett az maga tulajdon szülőanyját találta volna halálra fejbe vágni, mely vágás miatt ugyan meg is holt. Így lévén a dolog, melyet maga sem tagad, ennek okáért a szent gyülekezet (ker. gyűlés) ez mai napon (1646. aug. 13) minden egyházi tisztnek részeitől tilalmazza és megfosztja és az egyházi társaságból eliminálja, mint ilyen nyilvánvaló matricidát. Mely cselekedetinek külső büntetése, mivel nem az egyházi széket illeti, transinittitur ad forum seculare.” (A világi bíróságnak adatik át.) Hogy mi lett a szerencsétlen ember vége, nem tudjuk. Ilyen távolabb eső gyülekezetekben, sajnos, egyes lelkészek is nagyon elvilágiasodtak. Musay Gergely püspök 1661. még a zalamegyei anyagyülekezetek közt említi Hegymagast.⁶⁸³

XII. A somogymegyei gyülekezetek.

Somogyban is az egyes végvárok, Szigetvár, Barcs, Babócsa, Csurgó, Zákány, Légrád (melyet csak később csatoltak Zala megyéhez) és Somogyvár voltak a reformáció központjai. Ezek földesurai és kapitányai s a vitéz őrsereg vették oltalmukba az igehirdetőket, Somogynak jó része azonban már igen korán török hódoltság alá került s az itteni protestánsok sorsa a török bégek és basák önkényétől függött.

Az egyházi élet itt már a középkorban is igen virágzó volt. Erről tanuskodik a sok régi templom és zárda emléke. A vármegye egyházi életének legelső és leghatalmasabb központja Somogyvárott a Szent Egyedről nevezett bencés apátság volt, melyet francia befolyás alatt még 1091-ben Szent László király alapított. A francia és magyar barátok között néha véres verekedésre került a dolog, amivel rossz példát mutattak a különben is szilaj és harcias hajlamú népnek. Amit Melius Péter mint somogyi ember a zalaikról mond, az ráillett bizonyára a somogyiakra is: „A szalaiak a zsebben hordozzák a sós kenyérbélt, mert tudják, hogy a korcsomán betörik a fejét, avagy arcúl vágják.”⁶⁸⁴

Somogy megye a veszprémi püspök hatósága alá tartozott, de sem Szalaházi Tamás, ki mint kancellár nem Veszprémben, hanem Pozsonyban és Bécsben lakott, sem ennek unokaöccse, Kecheti Márton (1535-1548) nem voltak olyan főpapok, akik a nyáját Róma aklában megtarthatták volna. Az utóbbi kapzsi, fosztogató ember volt, ki az egyház kincseit is megrabolta s

⁶⁸³ Eht. Eml. 64. 75. 130. 134. 147. Adattár VI. 112. Ker. jkv. 99. 211. 254.

⁶⁸⁴ Aran Tamás ellen irt könyv 87. I. Szilády Á. Régi m. költők VI. 338.

püspökségét elhagyva, 1548. Drugeth Antal leányával, Borbálával lépett házasságra. Ilyen vezetés alatt Somogy megyében is nagyon megfogyatkozott a plebániák száma. Egy 1549. évi jegyzékben csak a babócsai plebána említették a falvak birtokosai között. (Mesterházy S. Harangszó, 1916. 292.)

A reformáció korában legkiválóbb patrónusok voltak Somogy megyében E. Török Bálint és neje Pemflinger Katalin, a „lutheránus nőoroslán”, akiknek Szigetvárrott, Somogyvárrott, Lakvárrott, Szentmártonban, Remeteudvarhelyen és Csurgón voltak birtokaik. Ez utóbbi helyet 1541. Zrinyi Miklós foglalta el Török feleségétől. Így tehát a Zrinyieknek is voltak birtokaik Somogyban. Nádasdy Tamás birtoka volt ugyanitt Szenyervára, Zákány, Iharos, Szentgyörgy, Csákány, Fejéregyháza, Böhönye, Hetes, Mérő, a két Battyán, Léta, Szőcsény, Sámson, Rinyaszentkirály stb. Voltak birtokai továbbá Somogyban Horvát Márk szigetvári és Perneszi Farkas babócsai kapitánynak is. (Földváry L. Szegedi Kis István 163. 165. l.)

A szellemi élet Somogyban a reformáció korában is magas fokon állott. Jeles magyar reformátorok, lelkészek és tanítók kerültek ki innen, így Kálmáncsehi Sánta Márton, a Horhi pusztáról való Melius Juhász Péter, a pozsonyi várban fogságot szenvedő Somogyi Péter vágsellyei tanító. S korán hirdette itt az ígét Sztáray Mihály és Szegedi Kis István is. A szellemi műveltség mellett azonban a zabolátlan, civakodó természet, miként a középkori barátokban és a köznépben, megvolt a protestáns papságban is. A Balaton tavától délre eső református egyházak, az úgynevezett külső somogyi egyházmegye is papjainak féktelensége, az egyházi fegyelmet és függést nem tűrő engedetlensége miatt szakadt el 1629. Kanizsai Pálfi János dunántúli püspöktől és csatlakozott Simándi Mihály alsóduna-melléki püspökhöz. (Thury E. Ehker. tört. 235-242.)

A somogyi egyházak korán a kálvinizmushoz pártoltak, csak elszórtan maradtak meg egyesek az ágostai hitvallás mellett. Musay Gergely püspök 1661-ben Deselvics István légrádi lelkész esperessége alatt csak Légrád, Surd, Zákány, Szentkirály, Udvarhely, Berény, Tarány és Eötvös somogyi egyházakat ismeri. Korábban azonban, mint alantabb látni fogjuk, több gyülekezetünk is volt Somogyban.

A sárvári és csepregi központoktól távoleső somogyi gyülekezetek számára a kerület 1631. „ad instantiam fratrum puram invariataque Augustanum Confessionem in Comitatu Simegiensi profitentium” (tehát az ő saját kérelmükre) Csillagh Dávid, gelsei lelkész személyében külön alesperest rendelt, ki a hódoltsági részen [in ditone Turcica] egyszersmind a zalai egyházakat is kormányozta. Később pedig Semptei Benedek és Deselvics István légrádi lelkészek voltak Somogy és Zala közös főesperesei. De esperes volt Légrádon már 1624. Ládonyi Ferenc is. (Ker. jkv. 33. Eht. Eml. 80. 132.)

Légrád. A XVII. században még Somogyhoz tartozott. Ezt azonban már fentebb a zalai gyülekezetek közt tárgyaltuk.

Szigetvár. Erősségét 1450 körül Anthemius Osváld építtette, azért. Tőke Ferenc alsólendvai lelkész még 1556. írt históriás énekében is Insula Anthemi néven szól róla. 1473-ban Anthemi János az Enyingi Török családnak zálogosította el s Mátyás király 1479. Török Ambrusnak adta. 1487-ben Török Imre lakott a várban, akinek fia Bálint már 1521 óta bírta. Török Bálint a nejével, Pemflinger Katalinnal, a Szerémy káplán által úgynevezett „lutheránus nőoroslánnal” s gyermekeivel együtt több mint egy évtizedig (1531-43) itt lakott s miként egyéb birtokain, bizonyára már itt is buzgó védője és terjesztője volt az evangéliomi hitnek. Szigetvár első lelkészeinek neve ismeretlen, de tudjuk, hogy Tinódi Sebestyén, a lantos, aki Török gyermekeinek nevelője is volt, már itt Szigetvárában a bibliát olvasgatá, amint ezt maga mondja Judith asszonyról szóló énekének utolsó versében:

*Ezt szörczötte az Anthimus szigetben
Tinódi Sebestyén deák könyvében,
Bibliából kiszedte egy kedvében
Terek Bálintnak házában élteben.*

Tinódi 1534-43-ig volt Török házában Szigetben. Itt érte meg 1541. Török Bálint elfogatását s szemtanuja volt Törökné iszonyú fájdalmainak:

*Egy levelet, ha neki megmutatának,
Hogy fogsága volna ő vitéz urának,
Erő szakaszkodék kezének, lábának,
Földhöz üte magát, ott sokat sírának.*

Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról irt históriás énekét is 1541. e szavakkal végzi:

*Szigetben ki szörczé vala nagy fektében
Vitéz urán való nagy kesergésében.*

Tinódi is protestáns volt, de igen óvatos és türelmes. Szerinte is Luther Márton „az emberi szörczés ellen kezdett szólani”. („Károly császár hada” elején). És a Zsigmond-krónikában gúnyolja „a pendülő nagy sok aranyforintokért verítéző kövérsnyakú barátokat.” A biblia vallási és erkölcsi tanításait, ahol csak lehet, hallgatói emlékezetébe vési, de kerüli a vallási ellentétek feszegetését. Ő még Törökné és fiainak, Jánosnak és Ferencnek Csurgóra való távozása után is Szigetvárott maradt Istvánfi Pál házában. Protestánsok voltak Török Bálint hű írődeákja, Martonfalvi Imre és Pemflinger Kata titkára, Földvári Bálint.⁶⁸⁵

Török Bálint fogsága s majd Konstantinápolyban a hét toronyban 1550. bekövetkezett halála után fiai, János és Ferenc, mivel megvédeni nem tudták, átadták Szigetvárt Ferdinándnak. Így kerültek ide várkapitányul egymás után Dersffy Farkas, Kerecsényi László, Horvát Márk és Zrinyi Miklós. Már Dersffy és Kerecsényi is Nádasdyhoz való viszonyukból kifolyólag evangélikusok lehettek, Horvát Márkról pedig ezt teljes bizonyossággal is tudjuk. Horvát hat éven át (1555-61) volt a somogyi gyülekezeteknek s különösen Szegedi Kis István református püspöknek buzgó pártfogója. Skaricza Máté szerint Szegedi Kis, aki Kálmáncsán volt lelkész, Szigetvár jól őrzött falai között szokta „bárok, grófok és nemes urak jelenlétében” a papjelölteket felavatni. Horvát Márk idejében 1556-ban volt Szigetvár első ostroma, melyet Tőke Ferenc alsólendvai evang. lelkész még ebben az évben irt meg egy szép históriás énekben „az szigeti hősökhoz való szerelmében.” Ebből tudjuk, hogy az ostrom alatt evang. lelkészek hirdették itt az igét. A 257-260. verssorok szerint ugyanis:

*Szigetiek között az Isten vala,
Mert az ő szent igéje köztük vala,
Annyi dolog között is meghallják vala,
Az ő szivük abból bátorul vala.*

Méltán következteti ebből Szilády Áron, hogy Horvát Márk predikátort vitt magával a várba. Horvát a július 26-iki kirohanás alkalmával maga is megsebesült. A golyó meghasogatta csontjait és sebe soha sem gyógyult be teljesen. 1561-ben halt meg s végakarata szerint Német-

⁶⁸⁵ Somogy m. mon. 441. Földváry L. Szegedi Kis 166. Sebestyén B Török B. 63. Dézsi L. Tinódi S. 133. Békefi R. i. m. 274.

újvárott temették el. Egyetlen fia, Horvát Stansith Gergely, aki 1558. aug. 1. Körmenden született, igen tudós és harcias képviselője volt a lutheránus orthodoxiának úgy a Szepességben, mint a Dunán túl is. Horvát Márk első felesége Mágocsi Porkoláb Krisztina volt († 1559), a második Bajnai Both Erzsébet. (Földváry L. i. m. 150. 155.)

Protestáns maradt Szigetvár Zrinyi Miklós idejében is, aki maga is horvát protestáns műveket terjesztett jobbágyság között Horvátországban és a Muraközben. A második ostromnak és Zrinyi hősi halálának szemtanúja volt Siklósi Miklós protestáns lelkész, ki emlékverset írt Zrinyi halálára s később mint nagymarosi lelkész vett részt a hercegszöllősi zsinaton. Zrinyit és elesett hős társait Szigetvárott nem a háromszor lehajló csudás feszület és a Mária-kultusz lelkesítette, miként a Zrinyász mondja, hanem az evangéliom, a buzgó evangélikus predikátorok éneke, imádsága és igehirdetése, miként ezt később a költő Zrinyi Miklós mondta a légrádi evangélikusok imádságáról és sok énekléseiről. Szigetvár elestével a reformációnak is nyoma vész e városban.⁶⁸⁶

Dudics András pécsi püspök 1563. rövid időre Szigetvárra szállt ki a káptalan tagjaival. Ez évben a király nevében jövedelemvesztés terhe alatt hívta Pozsonyból Szigetre a káptalaniakat, hogy a pécsi egyházmegyének szolgáljanak; rövid időre ő maga is eljött oda lakni, de a török csakhamar véget vetett ottani tartózkodásuknak. (Földváry L. Szegedi Kis J. 168. l.)

Babócsa. A Tibold nemzetség ősi fészke, melyben plebána és bencés apátság is volt. 1434 óta oppidum, a Báthoryak 1495. kapták adományul. Mint kiváló végvár már korán megismerkedett a reformáció tanaival. Régi urai közül az igen gazdag Báthory András is már Luthernek híve volt valószínűleg. 1558-ban Perneszi Farkas volt a babócsai kapitány, buzgó pártfogója Szegedi Kis Istvánnak, kit a török fogságból is ki akart szabadítani. Ez a Perneszi testvére vagy rokona lehetett annak a Perneszi Györgynek, aki Sárvárott Nádasdy körében volt buzgó pártfogója az egyház szolgáinak. Jellemző adat, hogy Babócsa alatt 1559-ben „az hadnagyok kiverik vala zászlóik közül azt a szent képes zöld zászlócskát, melyet Dalmady Sebestyén a soproni keresztes pap emeltetett vala”. A töröktől 1664. Zrinyi Miklós foglalta vissza. 1701-ben a Szalay családé volt. 1713-ban pedig Rindsmaul grófné kapta s 1726-33. is a Rindsmaul grófi családé, melynek elődei buzgó lutheránusok voltak Sopronban.⁶⁸⁷

Kálmáncsa. (Régebbi írásmód szerint Kálmáncsehi.) Kálmáncsehi Sánta Márton hazája, egyik legkiválóbb központja volt Somogyban a reformációnak. A XVI. században ez is még jelentékeny nagyobb város volt. Lakosai közül többen vagyonos marhakereskedők, akik Pettauig is eljártak Stájerországba. Régi vára is volt, melynek maradványai még láthatók. De Szigetvár és Babócsa által is védve volt. 1495. a Báthoryak kapták adományul s 1550. Báthory András volt a földesura. 1598-ban pedig Nádasdy Ferenc. (Somogy vm. mon. 84.)

Első ismert reformátora *Zigerius* Imre volt, aki Flacius Mátyáshoz intézett levele szerint 1545-ben Tolnárról jött Kálmáncsehibe s másfél hónapot töltött itt. E rövid idő alatt is oly nagy eredménnyel hirdette az igét, hogy több papot és a Paduában tanult kálmáncsai jeles tanítót, *Endericus* Mátét is áttérítette. Ezek azután Zigerius távozása után is tovább gondozták a gyülekezetet.⁶⁸⁸

Kiváló utódja volt Zigeriusnak Kálmáncsán az 1545. Wittenbergben tanult *Szegedi* Máté, ki később Sárvárott első püspökük lett a dunántúli evangélikusoknak. Szegedi is be szokott innen

⁶⁸⁶ Payr S. Milyen vallású volt a szigetvári hős? Harangszó 1920. 167.

⁶⁸⁷ Somogy m. mon. 36. és 453. Földváry L. Szegedi Kis István 158. 169.

⁶⁸⁸ Földváry 162. Payr, Flaciánus lelkészek Magyarországon 4.

járni Szigetvárra. Egy ilyen alkalommal akart ott találkozni Teryék Tamás kanizsai várparancsnokkal, de mivel ez akkor éppen gyengélkedett, inkább levélben kereste fel s 1550. márc. 9. így kérte, hogy ajánlja őt urának, Nádasdy Tamásnak lelkipásztorúl. Ha kocsit küld érte, bárhol is készséggel predikál Nádasdy előtt. Mert Istennek tetsző dolog lesz, úgymond, ha Isten igéje Nádasdy uradalmában is befogadásra talál. Kerecsényi László szigetvári parancsnok talán még nem mutatott elég jóindulatot az evangéliom ügye iránt, azért akart Szegedi Máté átmenni már 1550. Nádasdynak valamelyik birtokára, ami utóbb azután sikerült is neki és bizalmas udvari papja lett a nádornak. (Payr, Eht. Eml. 23. l.)

Hogy meddig maradt még Szegedi Máté Kálmáncsán, azt nem tudjuk. Sárvárott csak 1560. körül találkozunk vele. Lehet, hogy megvárta itt, míg egy hozzá méltó utódja akad. S ilyent talált *Szegedi Kis* István személyében, ki 1558. Laskóról Horvát Márk szigetvári és Perneszi Farkas babócsai parancsnokok kivánságára jött Kálmáncsára s 1563-ig, tehát öt és fél évig működött itt mint lelkész és püspök. Idejövetelekor egykori tolnai tanítványát, a Wittenbergben is megfordult *Béllyei* Tamást találta itt, mint jeles tanítót, aki kiváló segédvártársa volt a munkában, s a szigetvári új várparancsnok, Horvát Márk is hathatósan támogatta úgy papi, mint püspöki hivatalában.

Skaricza Máté mondja Horvátról, hogy nagy kedvezéssel volt az igaznak megismert vallás iránt és Szegedi Kis Istvánt anyagiakkal is bőven segélyezte. Majd szalonnát, majd buzát és más egyéb adományokat is sokszor küldözgetett az ő főpapjának. Horvát, aki egyébként szenvedélyes ember volt s a vele egy házban lakóhoz is, ha megharagudott, képes volt egy álló esztendeig sem szólni, Szegedit tiszteletének és szeretetének jeleivel halmozta el. Tanácsát kikérte, főpapjának nevezte, a halandók közt legnagyobbnak tartotta s nem engedte meg, hogy előtte fedetlen fővel álljon.⁶⁸⁹

Ily támogatás mellett, habár nehéz viszonyok között, de mégis, nagy áldással forgolódott kettős tiszteben. Püspöksége Baranyában és Somogyban sok gyülekezetre terjedt ki. Somogyban az ő felügyelete alatt állottak: Kálmáncsa, Babócsa, Szigetvár, Berzencze, Csokonya, Darány, Kis- és Nagy-Dobsza (e két helységben a reformáció előtt husziták laktak), Homokszentgyörgy, Kadarkút, Merenye, Rinyaszentkirály, Szilvás, Tarnócza sat. És neki itt Kálmáncsán nem csak egyházakat látogatni és papokat avatni, hanem papokat nevelni is kellett, miként ezt már Laskón is megtette. Predikációinak vázlatait „*Tabulae analyticae*” címen itt készíté el a papi pályára készülő ifjak számára. Bizonyára már itt Kálmáncsán fogadta el Kálvin hitvallását. Skaricza az eleinte brenciánus Melius Juhász Péternek áttérését is Szegedinek tulajdonítja. Ha Laskón még talán (a lutheránusokkal tartó Sztáray Mihályra való tekintettel) tartózkodó volt is e részben, de itt már semmi sem akadályozta, hogy nyiltan is Kálvinhoz pártoljon át. (Földváry 161. 170. 173. 174.)

Horvát Márk halála után itt Kálmáncsán még nagy keserűség és szenvedés is várakozott Szegedire. Egyik újévi beszédében ugyanis a keresztnevek jelentését magyarázván, az Orsolya névről is elmondá, hogy Ursula nőtény medvét jelent. Jelen volt azonban Furia Albert gazdag marhakereskedőnek Orsolya nevű felesége, ki e szavakra felháborodva futott ki a templomból s otthon elpanaszolta férjének, hogy Szegedi őt kigúnyolta a szószerűről. Az érzékeny házaspár ezt soha sem bocsátotta meg nekik, sőt várták az alkalmat, hogy bosszút állhassanak, ami nem is késett. Dsáfer kaposvári vajda ugyanis, kinek a kálmáncsaiak elmulasztották a várt ajándékot megvinni, e miatt éppen istentisztelet idején támadta meg a várost és Szegedi püspököt Imre tanítóval és több gyülekezeti taggal a templomból hurcolta fogságba Kaposvárra. Furia most maga biztatta a törököt, hogy Szegedit el ne bocsássák, mert nagy váltságdíjat várhatnak érte.

⁶⁸⁹ Földváry L. 158. 171. Skaricza M. Szegedi I. élete. Ford. Faragó B. Mezőtúr 1905. 27. l.

Perneszi Farkas babócsai kapitány hiában járt érte közben, Szegedinek másfél évet kellett kemény török fogságban tölteni s Peruiz bég Pécssett majdnem halálra korbácsoltatta. Csak Mező Ferenc hitvesének, Baranyai Anna ráczkevei lakosnak köszönhetette, hogy 1200 forint váltságdíjjal szabadságát végre visszanyerte. Hálából azután Ráczkevére költözött át 1563. (Földváry 177. Skaricza-Faragó, i. m. 29.)

A fentebb említett Imre tanítón kívül még Pathai Sámuel atyjáról, Kannási Jánosról tudjuk, hogy a XVI. század végén öt évig volt kálmáncsai rektor. Nádasdy Ferenc, a nádor fia is járt Kálmáncsán Zrinyi Györggyel 1587. amikor is a vásáron lepték meg a törököt és „sok gazdag árus törököt sok szép marhával” hoztak el onnan. (Pethő Gerg. krón. Földváry 154. 173.)

Homokszentgyörgy. Nádasdy Tamás nádornak, 1593. Ungnad Kristófnak s 1598. Nádasdy Ferencnek volt birtoka. Mint ilyenről feltételezhető, hogy itt is evang. gyülekezet alakult. (Mesterházy, Harangszó 1916. 292. Som. M. mon. 77.)

Kaposvár. A szerdahelyi Dersffyék birtoka volt, akik korán csatlakoztak a reformációhoz, 1556. óta a török birta s a felszabadulás után jelentéktelen hely volt 120 lakossal. 1702-ben az Esterházyakra szállott házasság révén. (Földváry L. Sz. Kis István 152. Som. vm. mon. 181.)

Szelna. Ebben a községben, mely Szentbenedek és Pacza falukkal alkotott egy gyülekezetet, fel nem avatott evang. lelkész volt Vodarics Mihály, ki 1636. a reformátusokhoz tért át és Egresben lelkészkedett. A fertőszentmiklósi Vodarics Péter 1606. tétényi lelkész volt. (Thury E. Ehker. tört. 284. 290. Payr, Eht. Eml. 59.)

Csurgó. A reformáció korában Enyingi Török Bálint birtoka volt s bizonyára ennek pártfogása alatt fogadta el a reformáció tanait. Törökné Pemflinger Kata, a buzgó lutheránus nagyasszony 1543. jött két fiával, Jánossal és Ferencsel Csurgóra, 1545-ben, miként Rajky István jelenté, egy ágostonrendi barát jött Csurgóra Török Bálint kétségbeesett feleségéhez. A szegény asszony nem tudván, hogy a barát igazában török kém, negyven aranyat s jó lovat adott neki s arra kérte, könyörödjön a francia királynak, hogy járna közbe a töröknél a szegény rab uráért. Csurgónak 1618. Laskói János volt a református lelkésze és a kiskomáromi ref. esperességhez tartozott. 1632. máj. 12-én pedig Kis Bertalan püspök Révkomáromi Horváth Andrást avatta fel lelkésznek a somogy megyei Csurgóra, aki ekkor szimbolikus könyveinket is aláírásával elfogadta.⁶⁹⁰

Porrogszentkirály. E néven még nem említetik XVI. és XVII. századbeli egyházi jegyző-könyveinkben. 1550-ben Enyingi Török János, 1583. pedig a Zrinyi család birtoka volt. Zalanthay Pétert 1631. jún. 25. Csepregben Kis Bertalan püspök a somogy megyei Szentkirályra avatta fel. (Ordinatus in pagum Szent Király Comitatus Somogiensis.) Garázda életű lelkész volt. Nagybjomban Laskói Sándor proszenior s több lelkész és más hallgató jelenlétében a reformátusoknak esküdött fel. Kisbjomban volt ezután református lelkész, mint ilyen részt vett 1634. jún. 7. a kiskomáromi gyűlésen. De sok volt a panasz ellene. Mikor lerészegedett, összeveszett a polgárokkal és késhez is kapott. Nem lehetetlen, hogy Légrádi Gergely is, akit 1626. Újkéren avattak fel Somodi Gergellyel együtt, már ezen a Szentkirályon lelkészkedett. Ellenben Horváth Györgyöt 1645. és Miskolczy Mihályt 1648. már valószínűleg a vas megyei Szentkirályra avatták fel. Musay püspök 1661. a somogyi Szentkirályt is az anyagyülekezetek közé sorolja.⁶⁹¹

⁶⁹⁰ Somogy m. mon. 441. Takáts S. Századok 1913. 333- Adattár VIII. 22. 30. Ker. jkv. II. 50. Eht. Eml. 73.

⁶⁹¹ Eht. Eml. 69. 72. 83. 148. Thury E. 283. 287. Somogy m. mon. 130.

Gyékényes. 1550-ben a Báthoryak, 1598-ban a protestáns Nádasdy Ferenc birtoka volt, de régi jegyzőkönyveinkben nem fordul elő. Fábri Gergely püspök jegyzéke szerint 1750. anyagyülekezet volt. (Mesterházy, Harangszó 1916. 292. Somogy m. mon. 70. Eht. Eml. 377.)

Zákány. A reformáció korában Nádasdy Ferenc birtoka volt. Lelkészei közül Révkomáromi Andrást ismerjük, akit 1632. a somogymegyei Csurgóra avattak fel, 1635. pedig zákányi lelkész volt. Ennek ügyéről a rójtői kisgyűlés 1635. évi jegyzőkönyvében olvassuk: „Causa Ministri Zachaniensis Andreae Révkomáromi, Ki Dernière által hivatvatván karácson napján praedikállani, az kapronczai Papnak bevádoltatott és megfogattatván, vasban verettetett és most is Kapronczán vasban és fogva tartatik az ott való főkapitánytól, (ki most tótországi vicegenerális) Margruber Jánostól, ki hivatja magát fon Mosperg. Mely atyánkfiának eliberatiójátul kér az Capitán 6 fort és 60 forint érő divan szönyeget. Ez dolog felől kell írni Cancellarius Uramnak.” (Ker. jkv. II. 115.)

A népes szakonyi zsinaton 1651. jun. 21. Vincze Ferencet rendelték és avatták fel Zákányba lelkésznek, Musay Gergely püspök 1661. még az anyagyülekezetek közé sorozta. (Ker. jkv. II. 351. 360. Eht. Eml. 86. 148).

Iharos. A reformáció korában 1536-50. Nádasdy Tamás nádor birtoka volt. Zele Jakab kánizsai tiszttartó 1557. írta Csányi Ákosnak, Nádasdy főemberének: „Jó volna, ha uram ő nagysága akarná, az iharosi szentegyházat megerősítenünk, az (pogány) szentpéterei kalasthoromnál jobb volna mind istrása helynek, mind az szegénységnek oltalmára és a kóborló lathor hajduk ellen.” 1626-27. Ráttky Menyhért volt a földesura. Iharos evang. lelkésze 1631. a turócmegyei Simonides Tamás volt, ki jun. 25. Csepregben írta alá hitvallási könyveinket. (Földváry 152. Ehtört. Eml. 72. Ker. jkv. II. 27.)

Iharosberény. Ez is Nádasdy Tamás birtoka volt a reformáció korában. Már a középkorban a Kanizsay család bírta. 1598. E. Török István, 1626. Ráttky Menyhért itt a földesúr. 1649-ben a meszleni Gudor Pált, 1657. pedig Mihályfán Petánczi Jánost avatták fel ide lelkésznek. Musay püspök 1661. az anyagyülekezetek közé számítja. 1677. febr. 26. a légrádiak innen vittek maguknak új papot. Csak a XVIII. században, vagy már 1681 után kelt új életre. 1750-ben Inkei volt a földesura s Tóth nevű a lelkésze. A környékén evang. vendek nyomorogtak. (Circa has gemunt deplorandi Vandali A. C.)⁶⁹²

Surd. A középkorban a Kanizsay család birtoka volt. 1550-ben Szalay Kelemen, 1626. Szalay János volt a földesura. 1660-ban több nemes család lakta. Bizonyára még a reformáció korában alakult anyagyülekezetté. Első ismert lelkésze Muraközi Miklós, akit 1625. jun. 3. Kis Bertalan püspök a csepregi zsinaton avatott fel Surdra. Ugyanő 1635. máj. 14-én a csepregi zsinaton Csanaki Mihályt és 1643. jún. 9. szintén Csepregen Károly Ferencet avatta fel ugyanide. Jelesebb lelkésze volt Surdnak Perlaky György, a kiváló ároni családnak egyik törzsatyja, aki Schmal és Hrabovszky szerint Sajógömörre jött ide. E helyen csak tanító lehetett, mert lelkésszé és pedig Surdra csak Musay Gergely püspök avatta fel Bükön 1646. aug. 14-én. Szalóky szerint még 1659. is itt volt. Dávid nevű jeles fia, a későbbi eperjesi, sajógömöri és osgyáni lelkész Surdon született 1656-ban. Schmal szerint Perlaky Légrádon is lelkészkedett volna, ennek idejét azonban nem tudjuk megállapítani. A Perlakyak predikáció-gyűjteményében Györgynek is van egy beszéde ezzel a jelzéssel: „Scribelat Georgius Perlaky concionator Surdiensis in domo parochiali Augusti 16. anno 1656.” A beszéd Szentháromság ünnepe utáni 10. vasárnapra van írva 14 sűrű oldalra terjed; az első részben Jézus siralmáról, a másodikban Jeruzsálem pusztulásáról szól, melyet Josephus után nagy részletességgel írt le. Stílusában sok

⁶⁹² Ker. jkv. 328. 465. Eht. Eml. 84. 92. 149. Hszó 1916. 292. Haller J. Légrád tört. 109.

a régies szó és provincializmus. Hogy meddig volt Perlaky Surdon és itt vagy Légrádon fejezte-e be életét, azt nem tudjuk.⁶⁹³

Musay püspök Surdot 1661. az anyagyülekezetek közé sorozza. Fisztrovich György püspök 1668. jun. 8. Muray Vigél Istvánt avatta fel ide lelkésznek, aki Szalóky szerint még 1679. (talán inkább 1674) is itt lelkészkedett volna. 1682-ben pedig Rajczy (Rajki) András lett volna a surdi lelkész, akit már 1687. Légrádról űztek el a r. katolikusok. Surdot, mivel 1681. és már előbb is volt vallásgyakorlata, artikuláris gyülekezetnek ismerte el a hatóság.

A XVIII. század elején Kuzmics István feljegyzése és Szalóky Elek szerint 1714-ig Bokányi Ádám volt a surdi lelkész. (Bokányi Józsiás 1706. jánosházai tanító s 1725. kemeneshögyészi lelkész volt.) Vele egy időben 1713. Weisz Pál volt a surdi tanító. 1714-42 lelkésze nem, hanem csak tanítója volt Surdnak s a nemespátrói lelkész szolgálatával éltek a surdiak is. Kiváló levita-tanítója volt azonban Surdnak ez időben is Árvai András, aki Petánczról számüzetve jött ide és 33 évig szolgált Surdon. 1742-51. Suhajda György, 1751-55. Berke Ádám, 1755-79. Kuzmics István volt a surdi lelkész. Ez utóbbi fordította le vend nyelvre az új szövetséget és jegyezte fel a surdi gyülekezet adatait. Árvai után kiváló tanítója volt még Surdnak Adamits, aki mint örült Domonkosfalván halt meg. (Szalóky E. i. m. 24.)

Liszó. Az ily nevű pusztán Surd mellett a Vas megyéből hitük miatt menekült vendek alapították a mai virágzó leánygyülekezetet. Bognár Mihály, Rapossa Balázs, Rapossa Iván (nem Lepossa?) és Smolz Márton menekülteknek Draskovics János gróf özvegye, Nádasdy Mária Magdalena adott 1718. menedéket. 1719-ben 14 család menekült ide, köztük a Zakócs, Szmodics és Loncsák családok. Ezek alapították a mai Liszó községet. (Szalóky E. 25. l.)

Nemespátró. Régi nemes község, mely 1323. már a somogyvári bencések birtoka volt. Neve Mátyás király idejéből is ismeretes, Bebők, Dömötörfy, Györffy, Szakáll és Bolla pátrói ősi nemesi családok III. Károlytól 1719. régi kiváltságaik megerősítésével új adománylevelet kaptak. Későbbi nemesi családok pedig a Bögri, Fekete, Daxner és Szmodits család. A XVII. században csak Surdnak lehetett filiája, mert Musay püspök 1661. nem említi az anyagyülekezetek között. A község régi temploma a sághi pusztá határában a „szentegyházi dülő” tetején állott, ahol ma is vannak tégladarab romjai. A „régí evangelica-lutherános templom”, melyre a hivek a XVIII. században emlékeznek, Bebők Pál fundusán volt s valószínűleg még a török hódoltság idején épült. 1681. után talpakra épített fáttemploma volt Nemespátrónak, amelybe Gyékényesről, Porrogszentkirályról, Liszóból, Bükkösdről és Surdról is jártak még r. kath. hivek is. Egy ideig ugyanis külön lelkésze is volt Pátrónak. Perlaky János (talán a surdi Perlaky György fia) ugyanis itt 1703. szept. 1. írta és mondta el egyik predikációját, mely nyomtatásban is megjelent a Perlakyak fentebbi predikáció-gyűjteményében. Szentháromság után való 13. vasárnapra írta ezt és szól benne: „de summa legis et Samaritano”. Hivét a beszédben boldogoknak mondja azokkal szemben, akiknek nincsen lekipásztoruk. Boros István lelkész 1804. évi feljegyzése szerint Verbói, Filo és Rozár voltak Nemespátrón 1731 előtt lelkészek. Filót Iharosberénybe hívták meg, Rozárt pedig Porrogszentkirályba, ahol ez utolsó lelkész volt a József-féle türelmi rendelet előtt. (Verbói Mátyás 1646. szemerei lelkész volt. Rossiár Dániel 1695. jánosházai, Rossiár Sámuel pedig 1706. gelsei tanító volt. Lehet,

⁶⁹³ Eht. Eml. 69. 79. 81. 97. Somogy m. mon. 151. Ker. jkv. 99. 221. Perlaky Dávid, Régi és újabb egyházi beszédek, melyeket az 1529. évtől a jelenkorig ev. lelkészi hivatalt viselt Perlakyoknak eredeti kézírataik szerint kiadott sat. Pest 1852. Szalóky Elek, Vázlatok a surdi evang. gyülekezet tört.-ből. Nagykanizsa 1897. Payr S. A. Perlakyak négyszázados ároni háza 19.

hogy a kettő egy személy.) Az 1781. évi tanúvallomás szerint az 1731. előtt Nemespátrón működött és lakott lelkészek közül kettő halt meg ebben a községben.

A régi fatemplom 1720. már oly düledező állapotban volt, hogy azt többé kijavítani sem lehetett, hanem magánházban tartottak istentiszteletet. 1731-ben pedig új templomot építettek a Nagyfi Csikós Gergely és neje Szakál Ilona által ajándékozott telken. A templomépítéskor Árvay András lelkész-tanító szolgálatával éltek, aki Surdon lakott, akit a pátróiak is majdnem egyenlő arányban fizettek a surdiakkal s akit a hivek „tisztelendő mester uramnak” címeztek. Fábri Gergely püspök 1750. évi jegyzékében Surd filiájának mondja Nemespátrót. Már 1749. külön lelkészt akart ugyan, de Miskey Ádám kemenesalji esperes azt felelte Suhajda György surdi lelkésznek: „Pátrói uraimékkal is, mint azelőtt, legyen kegyelmek szép egyességben. Nincsen most ideje, hogy két Praedikátort tartson, bár az egy maradhasson a két faluban.” 1757-ben a jeles Kuzmits István surdi lelkésznek, ki a nemespátrói Szakál Teréziát vette feleségül, megtiltották, hogy a filiába kijárjon. Így most csak a buzgó Kozma Miklós pátrói tanító predikált a gyülekezetben, de 1780. a megyei hatóság ezt is eltiltotta „a templomban való könyörgés tételtől, mert ez is predikállott és postillákat olvasott.” Sőt ez évben még a régi oratóriumot is elvették tőlük. A türelmi rendelet után Pátró is régi vágya szerint anyagyülekezetté szervezkedett, imaházukat visszakapták s 1783. Nyirő Zsigmondot hívták meg első lelkészüknek.⁶⁹⁴

Sand a XVI. és XVII. század jegyzőkönyveiben még nem szerepel. Már a középkorban a Berzenczei Loránthok birtoka. 1536-ban Loránth Miklós, 1550. Nagy Máté volt a földesúra. Az 1565. évi török adólajstrom szerint már csak 6 házból állott. 1701-ben már pusztá. 1754-ben néhány ideköltözött család vette bérbe s önálló jobbágyközséggé alakult, melynek a Szegedyek voltak földesurai. (Somogy m. mon. 136.)

Vése. Már a Hunyadyak kora óta a Véssey család birtoka. Véssey Miklós már 1474. birtokos volt Vésén és Dencsen. A család már a reformáció kora óta lutheránus s vallásazonosságot keresvén, a megyén kívül házasodtak. A XVIII. század közepéig négy izen csak egy-egy férfi tagja volt a Véssey családnak. Az 1754. évi nemesi összeírásban Véssey Ferenc nevét találjuk. E családból való Dunántúl feledhetlen, kiváló felügyelője Véssey Sándor. Inke és Déd községekkel volt Vése 1634. református gyülekezet. Régi jegyzőkönyveink nem szólnak róla. Fábri Gergely püspök 1750. évi feljegyzése szerint Paksi nevű ev. magyar tanítója volt s földesúrai a Vésseyek voltak. 1786-ban már mint anyagyülekezet osztatott be a somogyi esperességbe. (Thury E. 284. Somogy m. mon. 633. Eht. Eml. 377. 380.)

Nagybajom. A XVII. század elején evang. gyülekezet volt. A nagybajomi evang. hivek 1624-ben Ládoni Ferenc nevű esperesükhöz folyamodtak Légrádra s arról panaszkodtak, hogy a kiskomáromi ref. püspök az ő predikátorukat elmozdította, mivel ez reformátusból lett evangelikussá. Ezután, úgylátszik, állandóan ref. lelkészek szolgáltak itt. 1627-34-ig Laskói Sándor volt a nagybajomi ref. lelkész, kit alesperesnek is megválasztottak. Zalanthai Péter, volt szentkirályi evang. lelkész itt Nagyabajomban tért át a reformátusokhoz.⁶⁹⁵

A község negyedrészt 1721. gróf Rindsmaul Zsigmond kapta adományul, akitől 1723. Sárközy János vette meg. Ennek vendége volt 1734. Bél Mátyás. Itt töltötte gyermekkorát 1760. Virág Benedek s itt volt Sárközy István vendége 1798. Csokonai Vitéz Mihály. S ide

⁶⁹⁴ Békefi, Balatonmelléki egyházak 201. Mesterházy S. A nemespátrói ev. ehközség tört. Csurgó 1903. Eht. Eml. 377.

⁶⁹⁵ Egyet. levár. Ia 7, 49. Adattár IX. 96. 108. Thury E. Ehker. tört. 282. 287.

vonult élte alkonyán Pálóczi Horváth Ádám (1797-1812), akinek neje Sárközy Jusztina volt. (Somogy m. mon. 115.)

Kisbajom. Itt már 1625. az a Zalanthai Péter volt a lelkész, aki 1631. Csepregen evang. lelkésznek avattatta fel magát, de Nagybjomban Laskói Sándor alesperes s több lelkész és világi ember előtt visszatért ismét a kálvinistákhoz. Kisbajomban volt 1634. is, de mint részegeskedőt említi a jegyzőkönyv, aki összevesz a polgárokkal és késhez is kap. (Adattár IX. 75. Thury E. 283. 287. Eht. Eml. 72.)

Udvarhely. 1550. E. Török János s 1583-96. Zrinyi György birtoka volt. 1660-ban is még a Zrinyieké. Ebbe a somogymegyei községbe avatta fel Kis Bertalan püspök a csepregi zsinaton 1643. június 9-én Czeglédi Györgyöt lelkésznek Károly Ferenc surdi lelkésszel együtt. Ennek a Czeglédinek azonban igen hányatott élete volt. Mint galamboki református lelkészt Sárkány István kiskomáromi kapitány, mivel állítólag a törökhöz akart átszökni, 1618. elfogatta s katonák által Veszprémbe kísértette Pathay István ref. püspökhöz. Ez pedig Pápára vezettette és itt a várban tartották fogva. Pathay 1618. máj. 12. írta Kanizsai Pálfi János pápai ref. esperes-lelkésznek, hogy kérdezze meg, van-e felavatási bizonyítványa s nem hamisítvány-e ez. Még ha tudna is ilyent előmutatni, akkor is fogva tartsák megszámlálhatlan gonosztettei miatt (ob innumera eius flagitia). A pápai várban azonban állítólag Török István özvegyének, Gersei Petheő Margitnak kedvéért, aki lutheránus nő volt (muliercula ubiquesticae factionis), a helvét hitvallást a lutherivel cserélte fel s emiatt az özvegy őt kiszabadította börtönéből és titokban elbocsátotta.

Pathay püspök mindent megtett, hogy ezt megakadályozza. 1618. szept. 23. írta Pálfinak, hogy ha Törökné Czeglédit csakugyan Zvonarics Mihálynak, a hirneves lutheránus esperesnek táborába akarja besorozni, akkor tiltakozzék ez ellen tekintélyes követek (Vizkeleti, Uky János és András törvényszéki jegyző) által, hogy ők őrizet végett adták át ezt az embert s az özvegynek nincs joga őt elbocsátani. S ha nem adja őt ki nekik, akkor mondja meg az özvegynek, hogy bepanaszolják s felelni fog érte. Magát Czeglédit pedig intse meg Pálfi, hogy hivatalos tisztét ne gyakorolja, míg ügyét a zsinat el nem intézi. Ha ebben enged, akkor még jó reménységgel lehetnek iránta.

Czeglédi Pálfi feljegyzése szerint csakugyan áttért a lutheránusokhoz s a szentlőrinci zsinaton 1618. nov. 3. kimondták, hogy Czeglédi a határaikból örökre száműzessék. De 1619. aug. 24-én a körmendi zsinaton maga Czeglédi megjelenni nem mervén, néhány lelkésztársa kérte, hogy fogadják őt vissza s újra hasznavehető tagja lesz a papságnak. De mivel állhatatlanságát már a borbélyok és rossz szeműek is jól ismerték (cuius inconstantia lippis et tonsoribus notissima), nem lehetett az eklézsiát rávenni, hogy őt ez alkalommal még valami elfogadható előterjesztésre méltassa. Czeglédi így messze vidékre költözött. Pathay 1619. okt. 7. mint intő példára hivatkozik rá: „Szegedi Mártont is tartsák fogva, hogy az ellenfél harpiái a vargák barlangjából (Zvonaricsot gúnyolták varga fiának) ki ne repüljenek s el ne ragadják, miként Czeglédi esetében történt.” 1621. Rakamazban volt lelkész Szabolcs megyében. De utóbb ismét visszajött Dunántúlra s a veszprémi esperességben volt lelkész 1627. Szóládon s 1628. Gadácson. Ennyi hányattatás után jelentkezett 1643. ismét az evangélikusoknál s a surdi lelkész társaságában Udvarhelyre avattatta fel magát. (Vagy talán ez már Czeglédinek hasonló nevű fia lehetett.)

A somogymegyei Udvarhelyt Musay Gergely püspök 1661. az anyagyülekezetek közé sorozta. De több szó nem esik róla jegyzőkönyveinkben. Ma Porrogszentkirálynak a szórványhelye.⁶⁹⁶

Tarány. 1536-ban E. Török Bálint, 1598. Zrinyi György volt a földesura s még 1660-ban is a Zrinyiek birták. Ebbe a somogyi községbe Kis Bertalan püspök a csepregi zsinaton 1631. jún. 25. Kenyeresi Istvánt avatta fel lelkésznek, aki mint „piscator Jesu Christi” irta alá a Concordia könyvét. 1654. júl. 30. pedig Nemeskéren Deselvics István légrádi esperes jelenlétében Musay püspök a légrádi születésű Ivánko Pétert avatta fel tarányi lelkésznek. Tarányt Musay püspök 1661. még az anyagyülekezetekhez számítja. Ma Porrogszentkirálynak szórványhelye. (Eht. Eml. 72. 89. 149. Somogy m. mon. 165. Ker. jkv. 27. 430.)

Eötvös. 1536. Pekry Lajos, 1550-ben Batthyány Mihály, 1573. Czindery Pál birtoka volt. 1628-34-ig Laskói Máté volt a református lelkésze. Musay Gergely püspök 1661. az evang. anyagyülekezetek közé számítja. Ma Vése filiája. 1651-ben Czeglédi György volt itt az evang. lelkész.⁶⁹⁷

Ecsény. A középkorban a székesfehérvári johanniták birtoka. 1598. Perneszi András a földesura. A XVIII. század elején pusztá. Evang. német telepesek szállottak meg. Régi jegyzőkönyveinkben nem szerepel. Mint újabb telepítés 1760. keletkezett, 1784. óta van anyakönyve. A tolna-baranyai esperességhez tartozik.

Döröcske. 1703-ban még pusztá volt. 1733 óta a Hunyady grófoké, kik 1750 körül németeket telepítettek ide. Bonnya, Gadács és Szili filiákkal 1757. keletkezett. Anyakönyve 1787 óta van. Egy Derecske nevű községben a szentkereszti születésű Lang György volt lelkész 1620-ban, ki innen 4 év múlva Kuntaplócára távozott. De ilyen nevű község Bihar, Heves és Sopron megyében is van. (Hornýánszky V. Beiträge 302. Somogy mon. 141.)

Segesd. Erről azt mondja Thury Etele Kanizsai Pálfi János feljegyzése nyomán, hogy 1634 körül az evangélikusok elfoglalták a reformátusoktól Marczali, Gomba és Somogyvár községekkel együtt. Segesdet Pálfi már 1612. a kiskomáromi esperességhez tartozó ref. gyülekezetnek mondja. 1618-27-ig Laskói Máté volt a lelkésze, aki nem járt el a gyűlésekre s még 1627-ben is mint fel nem avatott (inordinatus) említetik. 1634-ben Laskói Eötvösön volt lelkész és Segesdnek ekkor csakugyan nem volt ref. lelkésze. (Adattár VIII. 22. 30. IX. 75. 100. Thury E. 282. 284.)

Marczali. Evang. gyülekezet volt a XVII. század elején s talán már a reformáció korában is. A református jegyzőkönyvek nem számítják a magukénak, de Thury Etele mégis a reformátusoktól az evangélikusok által elfoglalt gyülekezetnek mondja Gombával együtt. Kis Bertalan püspök 1625. jún. 3. a csepregi zsinaton Marczaliba avatta fel lelkésznek Végh Szakonyi Jánost, aki még 1636. is itt működött. Református feljegyzés szerint ugyanis „Szakonyi Kóbor János marczali ubiquitárius lelkész is jelen volt 1636. febr. 27. a kiskomáromi zsinaton, ahol Czeglédi Pál pápai református esperes-lelkész biztatta a hozzájuk való áttérésre, de nem ért célt vele”. A kétféle név bizonyára egy személyre vonatkozik. 1657-ben Szigethi István volt Marczali református lelkésze. Így tehát ismét a reformátusok szerezték vissza. Több adatunk nincs Marczaliról. Musay püspök 1661. már nem említi az anyagyülekezetek között. (Payr, Eht. Eml. 69. Thury E. 284. 290. 339.)

⁶⁹⁶ Somogy m. mon. 149. Eht. Eml. 79. 149. Ker. jkv. 221. Fabó A. Codex dipl. 12. 192. 197. 202. Adattár VIII. 18. 19. 49. IX. 100. 109.

⁶⁹⁷ Eht. Eml. 149. Somogy m. mon. 126. Ker. jkv. 360. Adattár IX. 109.

Marczali mezővárosnak és a Marczaliaknak jelentékeny szerepük volt már a középkorban is. Plebánusai már 1333. pápai tizedet fizettek. Temploma Szent Ányos tiszteletére volt felavatva. IX. Bonifác pápa 1404. megengedte, hogy István marczali plebánust a gyóntató általános feloldozásban részesítse. Pálos kolostora is volt kint a remeteségben Szent Domonkos tiszteletére, melynek a Marczaliak 1475. egy malmot ajándékoztak. A Marczaliak után 1513. Báthory György, István és András voltak itt a földesurak. (Békefi R. A Balaton környékének egyházai 104. 243. 274.)

Somogyvár. Marczalitól keletre. Az itteni bencés apátság, melyet Szent Egyedről neveztek s melyet 1091-ben még Szent László király alapított, Somogy vármegye egyházi életének igen korai és leghatalmasabb központja volt. Szent László itt volt halála után eltemetve, csak később vitték át tetemeit Nagyváradra. Ez a királyunk nagy tisztelettel volt a francia bencések, különösen a clugnyek és a flaviavölgyi Saint-Gilles bencés zárda iránt. Ennek apátja Odilo a somogyvári apátság alapításakor 1091. jelen is volt és László király Somogyvárt ennek a francia apátságnak hatósága alá rendelte, amellyel szoros összeköttetésben is állott. Az itteni zárda és templom francia hatás alatt régi román stílusban épült. A somogyvári apát és a szerzetesek 1204-ig franciák is voltak. De Imre király Bernát spalatói érsek személyében magyar apátot nevezett ki, aki korbáccsal és fegyverrel űzte el az idegeneket s magyar szerzeteseket vitt a helyükbe. Az összeköttetés Saint-Gilles apátjával a történetek után is fennmaradt, Saint-Gilles apátja 1417. a konstanci zsinaton panaszolta Zsigmond császárnak, hogy a somogyiak régtől fogva nem küldték el hozzájuk képviselőiket s kéri, hogy anyamonostorukat a somogyi apátság visszacsatolásával erősítse meg.⁶⁹⁸

Somogyvár a középkorban hiteles hely is volt s a hahóti apátság is ennek volt alárendelve. De a barátok erkölcsi élete nem volt valami mintaszerű. Az ősi somogyi rossz szokásban, a verekezésben, ügylátszik, a barátok jártak elől. A XIV. század végén, midőn Egyed tatai apát mint a távollevő kormányzó (commendator) helyettese jött Somogyvárra s itt a laza erkölcsű barátokat szent életre, Szent Benedek szabályainak követésére intette, a szerzetesek engedelmesség és jó szó helyett egy akarattal rohantak rá Egyed apátra, jól elverték s még jobb kezének gyűrűs ujját is levágták. IX. Bonifác pápa 1400. nov. 1. külön bullával adta meg Egyed apátnak a jogot, hogy levágott ujjal is misézhet. (Békefi i. h. 197.)

Ismert apátjai még Somogyvárnak: Fegyverneki Dénes 1470-ből és Csaholy Péter 1506-ból. Thurzó Gergely zalavári apát jelentése szerint a zárda 1508-ban igen szomorú, dűledező állapotban volt s az öt rendtag közül kettő öreg, egy vak. Lancsics Mihály apát idejében (1512-27) történt meg a bencés apátságok reformálása. I. Ferdinánd 1530. Szalaházy Tamás egri püspöknek adományozta az apátságot, de nem foglalhatta el. 1535-ben Pereghi Albert pécsi prépost, Nádasdy Tamás és Dévai Biró Mátyás jó barátja lett a somogyvári apát. (Békefi i. m. 200.)

Az apátságon kívül plebánája is volt Somogyvár mezővárosnak Szent Péterről és Szent Györgyről nevezett parochiákkal. 1402-ben Tompos János, 1529-ben pedig Zathai János volt a plebánusa. (Békefi i. m. 110. l.)

Somogyvár régi földesurai és patrónusai közül kiválóbbak voltak: Marczali Miklós és Dénes 1410 óta s a Báthoryak 1474 óta. 1513-ban Báthory István és András kötött szerződést Somogyvárra nézve Báthory György feleségével, Buzlay Katalinnal. 1520 és 1530 között Enyingi Török Bálint kezén volt a vár, kinek a naplóíró Martonfálvy Imre volt az udvarbírája.

⁶⁹⁸ Baumgarten F. A saintgillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. Századok, 1906. 403. Békefi R. Balatonmelléki egyházak 193.

1542-ben Báthory András hagyta meg Török Bálint feleségének, Pemflinger Katalinnak, hogy Somogyvárt hűtlenség terhe alatt adja vissza, ami meg is történt. Zrinyi Miklós 1555. írta róla Nádasdy Tamásnak: „Ha a török Somogyvárt felépíti, jaj akkor Kanizsának, Csurgónak, sőt Pettaunak is,” A helynek tehát nagy hadászati jelentősége volt. (Békefi i. m. 274.)

Török Bálint és Pemflinger Katalin idejében bizonyára Somogyvárott is voltak az evangéliumnak hirdetői. Thury Etele mint az evangélikusok által a XVII. század elején elfoglalt gyülekezetet említi Somogyot. Ez a hely pedig Somogyvárral azonos, melyet a régi források sokszor említenek Somogy néven is. (Thury E. Ehker. tört. 284.)

Köttse. (Régente Kékcse.) 1560. Perneszi Farkas, 1583. Batthyány Farkas tulajdona, a török világban elpusztult. Régi jegyzőkönyveinkben nem szerepel. Szeniczai Bárány György feljegyzése szerint 1725-ben alakult Fiad német gyülekezettel együtt. A török kiűzése után alakult új német telep lehetett ez is. Anyakönyve csak 1783. óta van. A lelkésze 1742. Harmónia Mihály volt. (Somogy mon. 99. Eht. Eml. 354. 355.)

Bábony. Régi község, mely a török világban pusztult el. Mint evang. gyülekezet szintén csak újabb telepítés. Szeniczai 1742. előtt Farkas Ferenc és Szilvágyi István. (Somogy mon. 116. Eht. Eml. 353. 355.)

Torvaj. Ez is 1723. körül alakult, a gyülekezet tagjai tótok voltak. Első lelkészük Tomcsányi György volt. (Eht. Eml. 353. 355.)

Tab. Régi község, 1598. Nádasdy Ferenc birtoka volt. 1660. után elpusztult. Az 1715. évi összeírás szerint 3 év óta települt be. Már a XVII. század elején volt református gyülekezete s a kiskomáromi református esperességhez tartozott. 1618-ban Erdélyi Lukács, 1624-ben Szokoli Gergely, 1627-ben Kálnai András volt a tabi ref. lelkész. A későbbi zsinatokon már nem szerepelnek a tabi ref. lelkészek. Evang. gyülekezet valószínűleg csak 1700 után a tót telepesekből alakult itt. Keletkezési éve a Névtár szerint 1717. 1718-ban Velits Péter volt a tabi tótok lelkésze (pastor Slavorum), akivel Bárány György a Sió folyón való átkelésékor márc. 24. találkozott. Ez a Velits 1706. dabronyi tanító s 1711. oroszláni lelkész volt. Velits utóda Tabon Tomcsányi György s majd Masnitius János lett, ki előbb Oroszlánon volt tanító s még 1741. is Tabon volt. Ugyanitt lelkészkedett Hrabovszky Jakab is, aki Sámuel nevű fiában püspököt is nevelt a kerületnek. 1750-ben Fábri Gergely jegyzéke szerint Vörös Zsigmond volt a tabi lelkész. 1757-ben Bárány János püspök ágyban fekve betegen avatta fel Tabra Piringer Mihályt. 1775-ben Vadkerti György, 1780-ban Schingler József, 1807-ben Krisán Pál s 1820-ban Suhajda Pál volt a tabi lelkész. (Adattár VIII. 22. 30. IX. 59. 100. 109. Győri esp. jkv. Eht. Eml. 213. 353. 355. 377. Hornyánszky V. Beiträge.)

XIII. A reformáció Tolnában és Baranyában.

a) A reformáció Tolnában.

A tolna-baranyai népes és virágzó evang. egyházmegye csak a XVIII. század elején többnyire német bevándorlókból alakult meg. De már a XVI. században is Tolna városa és több község Luther tanítása szerint fogadta el az evangéliom tanait és csak később pártoltak át Kálvinhoz.

Tolna. A XVI. század első felében virágzó város volt, de már a török hódoltságához tartozott, mert a Drávától egészen Budáig terjedő vonalon a Duna mentében a török volt akkor az úr. A városnak kiváló iskolája volt még a pápisták idejéből s Erdélyi Józsa dominikánus személyében

egy kiváló pap is. Jeles levéltára és könyvtára is volt Tolnának, miként Patai Sámuel tolnai ref. lelkész 1647. írja: „Insignem habebat bibliothecam haec civitas nostra”. Lelki vezéreinek egyike a párisi Faber Stapulensis Jakab tanítványának mondja magát s egyformán jártas volt a latin, görög és héber nyelvben. Skaricza Máté mondja róla Szegedi Kis életében, hogy Tolna régen Altiniumnak is nevezetett s akkor legnagyobb egyház volt egészen a Fekete tengerig.⁶⁹⁹

Első ismert reformátora a Wittenbergből hazatért s Flacius Mátyással is levelező, tehát a legbuzgóbb lutheránusokhoz számítható *Zigerius Eszéki* Imre volt, aki Flaciushoz annyival is inkább ragaszkodott, mivel saját vallomása szerint ő is Illyriából való volt. Valószínűleg 1544. dec. 20. iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Flacius szerint Tolnáról ment ki, ahol előbb tanító volt. Betegsége miatt alig egy évet töltött külföldön s 1545. végén már ismét visszatért Tolnára, ahol ekkor csak két hetet töltött, mert a város lakossága ekkor még annyira ragaszkodott pápista hitéhez, hogy „annyi ezer ember között alig talált hármat vagy legfeljebb négyet, aki elfogadta az evangeliomi igazságot”. Gyalui Torda Zsigmond 1545. karácsony napján írja Eperjesről Melanchthonnak, hogy Zigerius a minap jött meg Wittenbergből s egyenesen Tolnára ment.⁷⁰⁰

Zigerius tehát hamarosan elhagyta Tolnát és Somogyban, majd pedig Baranyában keresett kedvezőbb talajt a magvetésre, de csak három évre vett búcsút a várostól. Utána 1546. *Karancsi* Mihály s majd *Tövisi* Mátyás (Muczius vagy Mocer), egy nagy tudományú, a latin, görög és héber nyelvet is jól értő férfiú kereste fel a tolnaiakat, aki itt nagyobb bizalommal és több eredménnyel munkálkodott 1548-ig, amikor ő is Wittenbergbe kíváncszott ki a nagy reformátorok lábaihoz.

Tövisi távozása után ismét Zigeriust hívták vissza a tolnaiak, aki most már kedvezőbb körülmények között predikálhatott és pedig a város végén épült templomban. De még most is sok ellensége volt az evangéliomnak, köztük különösen a török várakban vásároló olaszok (raguzaiak). Még 1548 nyarán maga a tolnai bíró személyesen ment fel Budára és vádolta be Zigeriust az akkori kormányzó, Kászim basa előtt. De ez kihallgatta az evangélikusokat is és annyira felingerült a bíró ellen, hogy nyomban fejét vétette s megparancsolta, hogy „a Luther által feltalált tudományt” (így mondta a basa) szabad legyen mindeneknek hirdetni, akik azt önként akarják hallgatni, „mert a mi tudományunk foglalja magában az igazságot”. Ezután csakugyan szabadon is hallgathatták Isten ígését úgy a magyarok, mint a szlávok. Zigerius mint illyriai származású, bizonyára értette (miként Sztáray) a szláv nyelvet is.⁷⁰¹

Zigerius hét havi munkásság után a régi iskola mellé 1549. egy újat alapított, amelyben 60 tanítványa volt, a köznépből pedig több mint ötszáz hallgatója. A papi és tanítói kettős tisztség már terhes is volt neki, azért kérte még 1549. Flaciust, hogy Tövisi Mátyást, kihez a hivek még most is igen ragaszkodnak, küldje hozzájuk minél előbb. Tövisi hamarosan vissza is jött, de nem sokáig lehetett Zigerius munkatársa, mert 1551. már meghalt, amikor is *Bereméni* János jött a helyébe.

Majd Zigerius is még ezen 1551. év. elején hirtelen és nyomtalanul tűnik el Tolnáról. Ez év pünkösdjé után már a jeles *Sztáray* Mihály Tolna papja, akit nagy reformátori buzgalma hozott ide Baranyából. Sztáray már nem is a városszéli kis templomban, hanem a városi főtemplomban predikált, melyet most közösen használtak a pápisták és az evangélikusok. Ez mutatja éppen az

⁶⁹⁹ Lampe-Ember Hist. Eccl. Ref. 667. Skaricza-Faragó, Szegedi K. I. élete 22. l.

⁷⁰⁰ Zigerius levele Ribini I. 91. Prot. Szemle 1898. 317. Földváry, Szegedi Kis 77. l. Bunyitay, Eht. Eml. IV. 451.

⁷⁰¹ Zigerius levele Ribini I. 92. Pr. Sz. 1898. 317.

utóbbiak elhatalmasodását. Meliusz Péter tudja és elítéli ezt a közös templomhasználatot. „Hát Budán és Tolnán ebben vétkek vagyunk a keresztyéneknek, hogy a parázna Babilon papjaival együtt kiáltanak, az hitetlenek ördögnek, ezek pedig Istennek.”⁷⁰²

Sztáray a maga tüzes temperamentumával hirdette itt az evangéliom tanait. Itt írta a római egyházzal polemizáló két drámáját „Az igaz papság tüköré” és „Az papok házasságáról” címen, melyeket a tolnai nagyobb diákokkal valószínűleg elő is adatott. Huszár Gál midőn Sztáray második drámáját 1559. kinyomatta, még akkor is tolnai papnak (Altiniensis ecclae minister) mondja. És hevesen vitatkozott a vele egy templomban predikáló Erdélyi Józsa dominikánus baráttal is, akit kigúnyolt s akinek beszédeit egy diákkal jegyeztette le, hogy nyomban felelhessen is reá. Józsa barát „a pápának ezen ritka és nők után bolonduló csatlósa” saját feljegyzése szerint 1553. egy külön küldöttséget is vezetett Budára az új basához Khadim Alihoz, a lutheránusok ellen. (Lampe-Ember i. m. 667. Skaricza-Faragó 24. 1. Szilády Á. RMKT. V. 210. 235.)

Sztáraynak túlbúzgóságát már maguk a tolnai evangélikusok is megsokalták s úgy látszik, szívesen vették, midőn egy nála higgadtabb és szintén kiváló reformátor került oldala mellé. Bereméni János, az eddigi tanító ugyanis 1552. nyarán hirtelen elhalt, fiatal özvegyét és három gyermeket hagyva maga után. A tolnaik ekkor a tudós Szegedi Kis Istvánra, Békés városának tanítójára gondoltak, akit csak félve, mintegy titkon mertek az 1552. év végén Sztáray mellé meghívni. Tartottak ugyanis attól, hogy papjok egy ilyen kiváló versenytársat nem szívesen lát majd maga mellett (Skaricza-Faragó 22. 1.)

Szegedi azonban, aki még nem volt felavatta, csak az iskolára szorítkozott és így Sztárayval, a lelkésszel és püspökkel jól megfért. De a tanítás mellett predikált is Szegedi. Sztáraynak örökös heves hitvitáit ugyanis már a saját hivei is megsokallták s felkérték Szegedit, hogy vasárnaponként az első szentbeszédet ő tartsa „mivel a vitatkozásban és a nép előtt való beszédben Szegedi mérsékeltebb és érthetőbb.” Sztáray ezt nem ellenezte, sőt maga kérte Szegedit, hogy ne zárkózzék el a nép óhajlásának teljesítése elől. (Skaricza-Faragó 26.)

Sztáray így jó kézben látván Tolna egyházi ügyeit, mint Baranya püspöke egyházlátogatás céljából hosszabb időre is elhagyhatta gyülekezetét. Miként Skaricza írja róla: „Qua episcopus suae Baroviae agebat.” S éppen ezen útján, midőn a Dráva felé indult, a lelkész nélkül levő laskóiak, kérve-kérték, hogy küldje el hozzájuk a tudós Szegedit, de előbb szentelje fel. Szegedi nem egy könnyen vált meg Tolnától, mert hivei szerették s itt is nősült másodszor, az elhalt Bereméni János tanító özvegyét vevén feleségül. De Sztáray buzdítására végül is engedett a laskóiak hívásának, 1555-ben eltávozott, de Sztáray őt előbb még 1554. más papjelöltekkel együtt nagy ünnepélyességgel felavatta. Skaricza megjegyzi, hogy Szegedi ekkor letette a jól megérdemelt mester (magister) nevet és a doktor címet vette fel, melyet még Wittenbergben szerzett Cruciger rektorsága idején. Annyival inkább tehette ezt, minthogy Baranyában még ezen 1554-ben, midőn még csak 49 éves volt, fő-szuperintendensnek is megválasztották. Sztáray püspöksége ezután csak Tolnára szorítkozott. (Skaricza-Faragó 26.)

Sztáray Szegedi távozása után is Tolnán maradt még 1560-ig. Somogyi Péter, a fogoly vágsellyei tanító 1557-ben Pozsonyból levelet írván hozzá, őt tolnai püspöknek (episcopus de Tholna) nevezi. A püspökségnek kettéosztása és Baranyának Szegedi részére való átengedése mégis fájhatott Sztáraynak, mert Tolnán 1557-ben írta Athanasiusról szóló históriás énekét („Egy nyomorult ember ezt írta versekben”) s a versfők szerint az ő sorsa is néha az üldözött Athanasiuséhoz volt hasonló. (Suam interim fortunam eandem esse ostendit.) Magára érthette

⁷⁰² Az Aran Tamás tévelygései. 1562. 124. 1. Földváry 83.

e sorokat: „Hogy reá mindenben ők csak hazudtanak... Azért nincsen helye köztek az jámbornak.” Hogy a jelen Sztáraynak sok gyengéje is volt, azt Bornemissza Péter is tanúsítja: „Sztáray Mihály is, noha értelmes és tudós ember és sokat épített Magyarországon, de ötöt is megbírja niha az harag, niha az bor is.”⁷⁰³

Szegedi távozása után Sztáray ismét megkezdte a szenvedélyes hitvitákat Józsa baráttal. S ez indította a tolnait arra, hogy a szép öreg templomot kétfelé rekesztették, mely aztán így is maradt, míg a katolikusok már majdnem egészen kifogytak. Ekkor az evangélikusok az egész nagy templomot maguknak foglalták le, a katolikusoknak pedig a Kápolna-utcában épült és Szent Bertalanról nevezett kis templomot engedték át. Ide temetkeztek még 1647. is az olasz kereskedők és más katolikusok. (Lampe-Ember 668.)

Szegedi után Sztáray mellett *Thury Farkas* Pál lett a tolnai rektor, aki 1555. tanult Wittenbergben s egy vagy két évvel később Tolnában írta „*Idea Christianorum sub Tyrannide Turcica*” című munkáját, amelyet később Sz. Molnár Albert adott ki Oppenheimben 1616. E művében mondja Thury tolnai rektorkodásáról: „Iskolánk oly virágzó állapotban van, amennyire csak szorgalmam és iparkodásom által emelhetem. A tanulók oly számosan vannak, hogy alig férnek el két teremben s bár ezek nagyobb része gyermek, mindazáltal a nagyobbak is negyvenen vannak, kikben oly nagy kedvet gerjeszték a tanulásra, hogy maholnap kimerítik minden tudományomat és sok van köztük, kinek nem sokára más tanítóra lesz szüksége”. Bizonyára ezekben az időkben keletkezett a szálló ige: „Bejárta Tolnákat, Baranyát”. Mert eredetileg ezt a tudós emberekről szokták mondani. Tolnában tanult s innen ment 1556. Wittenbergbe a közeli Horhiban született Meliusz Juhász Péter is. (Földváry, Szegedi Kis 81. és 134. l.)

Thury Pál Tolnából a felvidékre költözött, ahol nagyobb szerepe volt az ottani vallási mozgalmakban. 1560-ban már sajszentpéteri lelkész volt, mint ilyen vett részt 1562. és 1563. a tarcal-tordai zsinaton, ahol nemcsak a kovásztalan kenyeret vetették el, hanem Béza hitvallását és Kálvin genfi kátéját is elfogadták. Midőn a lutheránus Perényi Gábor e miatt őket Sátorajújhelyen kérdőre vonta, Thury Pál azzal menté magát, hogy Béza hitvallását csak úgy fogadták el, mint az Augustana bővebb értelmezését. Perényi azután Thury Pált egy másik lelkészársával Lipcsébe és Wittenbergbe is kiküldte az ottani tanárok véleményének kikérése végett s ezek a lutheránusoknak adtak igazat. Thury Meliusz körébe, majd pedig Erdélybe menekült. Jelen volt 1568. a gyulafehérvári és nagyváradai hitvitákon is. Élete végén Abauj-szántón volt lelkész s itt halt meg 1574. A kálvinisták költőnek is mondják. Bod Péter szerint ő írta a Kálvin Institutióját magasztaló latin és magyar párverset.⁷⁰⁴

Ily kiváló munkatársak mellett is, mint Szegedi Kis István és Thury Pál, kettős hivatala nehéz terhet rótt a már öregedő Sztárayra. Talán e miatt mondja magát „nyomorult” embernek. Otthon is sok baja volt az ellenféllel és saját híveivel, akik őt felettébb heves természetűnek tartották. Püspöki hivatalában is sok keserűség érte és nem ok nélkül hasonlítja magát Athanasiushoz. Az egyházlátogatáson kívül Sztáray lelkészeket is avatott, amint azt Szegedi példájából tudjuk. De „Az igaz papság tükrében” is közvetlen tapasztalatból írja le részletesen a protestáns lelkészavatás módját. Itt is folytatta irodalmi munkásságát, két eredeti drámát, historiás énekeket és magyar zsoltárokat írt, sőt Sz. Molnár Albert feljegyzése szerint agendát és posztillát is írt volna a gyülekezetek számára. S mindezt a sok munkát nem is békés időkben,

⁷⁰³ Stromp L. Somogyi P. 121. l. Szilády Á. R. M. Költők V. 157. 358. Bornemissza P. Postillák IV. 910.

⁷⁰⁴ Lampe-Ember 122. Bod P. Magyar Athenás 303. Balogh F. M. prot. eht. Debr. 1905. 34. l.

hanem a törökök részéről való legnagyobb szorongattatások között végezte. Thury Pál mint tolnai rektor írja fentebbi művében: „A török éjjel-nappal áskálódik papjaink és iskoláink ellen, mert azt tartják, ezek okai, hogy a magyar nem akar törökké lenni. Nincs oly pap, kit a török meg ne veretett volna, kivéve egymagamat. A veretes általán minden nap foly, a legkisebb okért a hibásnak talpát úgy elverik, hogy a bőr is lemegy róla. Mikor a törökre nézve egy-egy harc szerencsétlenül üt ki, egész bosszuját mindjárt a predikátorokon tölti, mert, úgy mondják, ők okai minden szerencsétlenségnek, átkokat bocsátván ő ellenük az Istenhez. Ily váddal háromszor fogták el püspök urunkat is s kötözve vitték a vesztőhelyre, hogy lenyakazzák, de az Isten csodálatos módon megoltalmazá mindannyiszor”. Thury ezt Sztárayról mondja, mert ő volt a püspöke. (Földváry L. i. m. 135. 142.)

Ily nehéz viszonyok között Sztáray 8 évig (1551-1559) volt Tolna papja és püspöke. Az 1559. megjelent második drámájában is Huszár Gál őt még tolnai papnak mondja. Az 1559. évben visszament Laskóra, ahonnan Szegedi Kis István ekkor távozott el Kálmáncsára. Hogy Sztáray 1560. már csakugyan Laskón volt, az Cranmer Tamás érsekről irt historiás énekének utolsó verséből is kitűnik. A tolnaiak pedig Sztáray utódjául *Eszéki* Istvánt hívták meg, aki Pathai Sámuel bizonyossága szerint 1560-ban is tolnai pap volt s mellette egy Márk nevű lelkész volt a kollegája. Eszéki Istvánt 1575-ben Eszéki Mihály váltotta fel, ennek pedig Detsi Gáspár lett az utóda, aki 1597. Mátyás napján halt meg. De ezek az 1576. évi hercegszöllősi zsinat óta már reformátusok voltak. Lubenau Reinhold königsbergi gyógyszerész 1587-ben utazván keresztül Tolnán, naplójában azt írja, hogy itt egy württembergi származású papnak voltak a vendégei. Hogy ki volt ez, nem tudjuk.⁷⁰⁵

Tolnának első protestáns papjai s ezek közt Sztáray is, kétségtelen, hogy lutheránusok voltak. Ilyen volt a legelső, Zigerius Eszéki Imre, Flaciusnak jó barátja. Józsa barát is 1553-ban mint lutheránusokat panaszolta be a tolnaiakat Budán a basa előtt. Tolnán még Szegedi Kis István sem tanított kálvinista szellemben, mert tanítványa, a közeli Horhiban született Meliusz Juhász Péter, aki Tolnán tanult s innen ment ki 1556. Wittenbergbe, eleinte erős brenzianus, vagyis szigorú lutheránus volt. Sztárayt pedig Zoványi és Földváry református történetírók is lutheránusnak tartják. (Földváry i. m. 85. 88. 135. Skaricza-Faragó 15.)

Sztáray Mihályt méltán mondotta már Bauhofer lutheránusnak, újabb életírói pedig, Nagy Sándor és Szilády Áron tévedtek, midőn őt kálvinistának akarták megtenni. Érveink a következők: 1. Skaricza Máté szerint Luther iratainak olvasása birta arra már Páduában, hogy a pápaság tévelygései szakítsa. 2. Józsa barát őt és híveit 1553. mint lutheránusokat vádolta be Budán. 3. Luther érdemeiről, jelleméről és művéről nagy elismeréssel szól Athanasiusról és Cranmer Tamásról irt műveiben (Szilády V. 207. és 242.) 4. Meliusz őt még 1565. is mint pápai papot lutheránusnak tartotta, Bártfával és Wittenbergával együtt még Pápát is miatta mondván felpápastának. 5. Tolna-Baranyából való eljövételének is már Szegedi eltérő hittani nézetei lehettek az okai, azért hasonlítja magát Athanasiusához. 6. A soproniak 1570. és 1574. csak mint lutheránust hívhatták őt meg magyar lelkésznek. 7. Pecsétjén még 1670. is rajt volt a feszület. 8. A soproniakon kívül bizalmasabb lutheránus ismerősei voltak: Somogyi Péter, a fogoly vágsellyei tanító, Bornemissza Péter evang. püspök és Szentgyörgyi Gábor, Nádasdy Tamás és Ferenc titkára. (Szilády V. 321.) 9. Földváry László „Az igaz papság tükrében” is több „világos nyomát” látja, hogy Sztáray lutheránus volt, de ezeket én nem találtam meg. (Szegedi Kis I. élete 85. l.)

Thury Farkas Pál után Dombi Péter volt a tolnai rektor, aki Sztárayt már alig érte itt, de 1560. Eszéki István papsága idején már Tolnán volt s 22 évig tanította az ifjúságot. Igen tudós és

⁷⁰⁵ Földváry i. m. 158. Lampe-Ember 668. Vasárnapi Újság 1914. 213. Szilády Á. V. 210. 235.

kegyes, de egyszersmind szigorú és haragos férfiú volt, tanítványai közül sokan mentek ki külföldre is. Utódai közül ismeretes Baranyai Fábián 1573-ból, akit 1575. F. Tolnai Bálint követett. Ez annyira jártas volt a héber nyelvben, hogy a zsidók azt mondták róla, nem is magyar, hanem zsidó. A rektorok is a hercegszöllősi zsinat óta bizonyára már református szellemben tanítottak. (Lampe-Ember 668.)

Földváry László Sztáraynak tolnai püspökségéből 60 egyházat tud felsorolni. Ezek is akkor bizonyára még lutheránusok voltak, de a hercegszöllősi zsinaton 1576. a református egyházhoz csatlakoztak. A régi tolnai egyházak között szerepel *Paks*, melynek 1576. Zombori Antal volt a lelkésze, *Dunaföldváré* pedig Erdődi Ambrus. *Patajon* Tatár Mihály, *Bölcskén* Miski Bálint, *Mányokon* 1582-ben Dombrinus Péter, *Ethén* (elpusztult, Bátha határában) 1582 előtt Monostori Miklós. Hogy kik voltak e gyülekezetek első lutheránus reformátorai, azt nem tudjuk. (Mokos Gy. Hgszöllősi kán. 56. Földváry i. m. 132. l.)

Szeniczai Bárány György 1742-ben a tolnai esperesség történetéről írván, azt mondja, hogy a Dudith András pécsi püspök idejében itt keletkezett evang. gyülekezeteknek már nyoma sem volt. A régi magyar gyülekezetek Szegedi Kis István vezetése alatt pártoltak át Kálvinhoz. A XVII. században az üldözött lelkészek és hivek menekültek át néha a török hódoltságba. Bognár György győri lelkész 1674. például egész Belgrádig lejutott a Duna mentében és itt a falvakban magyar evangélikusokat talált, akik örömmel fogadták őt és száműzött lelkésztársait: „Isten hozta kegyelmeteket, édes predikátor uraim, nem a római császár űzött ki benneteket, hanem az Isten ő szent felsége küldött ide mi hozzánk titeket. Tehát tanítsatok bennünket az Isten szent ígéjére. Kereszteljétek a mi fiainkat, leányainkat. Keveset tudunk immár mi az igaz keresztyén hitből”. És Bárány szerint Buda elfoglalása után jöttek ide ismét evang. menekültek, akik szétszórta éltek a katolikusok és reformátusok között. 1715-ben pedig a pápai urodalomból, Csóthról jöttek szökött jobbágyok Gyönkre, akik itt inkább vadászatból, mint földművelésből éltek és Molitorisz András volt várpalotai részeges lelkészt hívták meg maguk közé. 1718-ban jött Nagyvázszyból Gyönkre Bárány György, aki itt és Sárszentlőrincen lelkészkedve alapította meg mint esperes német és magyar települőkől a tolna-baranyai esperességet. Gyönk vidéke előbb a királyi fiskusé volt, majd pedig Magyarai Péteré és Zinzendorf Ferdinánd generálisé, akitől 1722. gróf Mercy Florimund tábornok vette meg.⁷⁰⁶

b) A reformáció Baranyában.

Az 1495. évi subsidiumlajstrom szerint Zala, Moson, Tolna és Somogy megyék voltak a legnépesebbek. Baranya pedig, mely több mint 15.000 portát számlált, még ezeket is felülmúlta. De a mohácsi vész után a községek legnagyobb része itt is elpusztult, vagy néptelenné vált. (Földváry I. Szegedi Kis István 136.)

Siklós. Baranyában Siklóson Perényi Péter védelme alatt indult meg legkorábban a reformáció. Ennek a kiváló magyar főúrnak, aki különben ősi birtokain Zemplénben Terebesen, Sátorajújhelyen és Sárospatakon szokott tartózkodni, a Dunántúl is voltak birtokai. Istvánfi és Pázmány is Perényit tartja az evangélikusok első patrónusának. Ez utóbbi szerint: „Az urak közül legelső Prinyi Péter lutheristává lőn és az ő jószágába Kopácsi Istvánt, Sztarinus Mihályt praedikálni bocsátá. Ennek példáját követé Drágffi Gáspár, ki az maga jószágába Batizi Andrást és Dévai Mátyást praedikáltatá”. (Pázmány művei I. 414. l.)

⁷⁰⁶ Klesch D. Homagium Sacrum bevezetése. 1676. Payr, Eht. Eml. 351. l.

Atyjától, Perényi Imre nádortól örökölte Siklóst és ennek környékét Baranya és Somogy megyében, anyjától, Kanizsay Dorottytól pedig Valpó várát és ennek járulékait a Dráván innen és a Dráván túl. A kettős nagy urodalomnak központja a Zsigmond király fogságáról nevezetes Siklós vára volt. Kiváló szép hely, melyről Pathai Sámuel tolnai lelkész még 1647. is ezt írja: „Igen kellemes hely, vára is igen szép, kellemesség dolgában alig valamelyiknek áll mögötte Magyarországon”. (Lampe-Ember 664. Földváry i. m. 98.)

Perényi a feleségével, Székely Klárával és Ferenc nevű kis fiával csak négyszer tartózkodott itt, akkor is csak rövidebb ideig: 1528-ban, midőn Ferdinándhoz való átpártolása után János király elől menekült ide a Felvidékről; 1531-ben, midőn a dunántúli főurak közt alakult politikai szövetség hozta ide; 1532-ben, midőn Szolimán bejövetele miatt forogtak baranyai birtokai veszedelemben; és 1535-ben előttünk ismeretlen okokból. Az ő gyakori távollétében tehát buzgó egyházi férfiakra volt szükség, akikre ő itt nyugodtan bízhatta a reformáció dolgát.

Perényi Péternek áttérését Földváry László meggyőző érveléssel teszi az 1528. évre. Az 1527. év tavaszán ugyanis még az eretnekgyűlölő Szerémy György káplán szerzett Perényinek udvari papot s csak ennek az évnek végén nevezi ez őt apostala latornak, Skariotesnek. És Szerémy 1528-ban Sátoraljaújhelyen Perényi városában Pöstyéni Ferencért még halotti misét mondott. A reformáció kezdetét tehát Perényi birtokain s magának a földesurnak áttérését is legfeljebb 1528-tól számíthatjuk. Szilády Áron is erre az évre teszi Perényi áttérését. (Szerémy 165. 172. 190. Földváry 95. Szilády V. 296.)

Perényi 1527. Ferdinándhoz pártolt át Zápolyától s csak ezen politikai áttérését követte azután a vallási. De mint protestáns nagy buzgósággal vette a reformáció dolgát. A sárospataki várkapujára 1534. állítólag még ő vésette e szavakat: „Felix civitas, in qua verbum Dei praedicatur et observatur”. Gálszécsi István az első protestáns énekeskönyvet (hangjegyekkel) 1536. neki ajánlotta. 1539-ben Dévai Mátyás tartózkodott az udvarában. 1540-ben Ferdinánddal szemben is kijelentette, hogy vallásában, mint eddig, úgy ezután sem tűr kényszerítést. 1542-ben fogságba vettétvén, bécsújhelyi börtönében egy kiváló festővel képeket festetett a bibliai történetekhez, amelyek alá ő vallási vigasztalásul verseket írt. Melanchthonnak 1545. márc. 27. hozzá írt levele őt már a börtönben találta. Szenvedése őt és fél évig tartott. 1547. halt meg. Ferenc nevű kis fiát kezesül kellett Konstantinápolyba küldenie, aki onnan soha sem tért vissza. Gábor nevű fia lett az örököse, ki szintén oly buzgó lutheránus volt, mint ő maga. (Spataki főisk. 300-ados ünnepe 1860. Földváry 109. Bunyitay Eht. Eml. III. 461.)

Siklóson is tehát, mely Civitas Palatinalis néven is említették s melynek külön magisztrátusa is volt, csak az 1528. évvel vehette kezdetét a reformáció, midőn Perényi a családjával másfél évet itt töltött. Nem mehetett könnyen a munka, mert hiszen a bencéseknek apátságuk s a karinges ágostoni szerzeteseknek zárdájuk volt a városban. Ezek erős ellenállás nélkül alig engedték át helyüket a reformátoroknak. S magának Perényinek udvarában is még sok ellensége lehetett a reformációnak. Így volt ez eleinte Nádasdy Tamás udvarában is Sárvárott.

Siklósi Mihály volt a város első és egyetlen ismert nevű reformátora. Pathai Sámuel tolnai lelkész, aki a XVII. század elején Laskón és Veresmarton volt rektor és gondosan kutatta a régi egyházak történetét, 1647-ben e szavakkal emlékezik róla: „Siklós várának és városának határai néhai Siklósi Mihály igen dicséretes emlékezetét ünneplik, aki Perényi Péter reformátora volt. Midőn ama részeket bebarangoltam, gyakran hallottam igen idős emberektől, hogy Siklósi az egész udvar előtt oly gyűlöletes volt, hogy nem egyszer magában az udvarban is éles kardokkal darabokra vagdalták volna, ha az a kegyes és nagylelkű hős (Siklóson akkor Perényi lakott) különös pártfogása és védelme alá nem vette volna. (Lampe-Ember 664. Földváry 108.)

Siklósi életéből és munkásságából több adatot nem ismerünk. Nevéből következtetjük, hogy Siklóson született. Többen Sátoraljaujhely reformátorának is megteszik. Földváry azt hiszi, hogy szülőhelyéről került fel a Perényiek másik városába Ujhelyre, ott a zárdába lépett s ő is szerzetesből lett reformátorrá, miként Kopácsi és Sztáray Sárospatakon. De ez csak feltevés. Ilyen Szilády Ároné is, aki szerint Baranyának Sztáray előtt Siklósi volt a legnagyobb sikerrel működő reformátora s mind Sárospatak és Ujhely vidékén, mind Baranyában ő volt az uttörő. Amott Sztáray és Kopácsi, emitt Sztáray lép a nyomába. Bizonyos, hogy egyike volt legelső reformátorainknak. Ezt már Perényihez való viszonyából is következtethetjük. Pathai emlékezésén kívül egyedül biztos tanúbizonysága munkás életének a szép egyházi ének: „Mennynek és földnek kegyes Istene”, amelynek versfőiből az ő nevét olvashatjuk ki s a melyben a pogány töröktől való szabadulásért esd Istenhez. Megvan ez ének Bornemissza énekeskönyvében. (Detrekő 1582), Gönczi Fabricius Györgyében (Debrecen 1592) s még a XVIII. század református énekeskönyveiben is. Ez mutatja, hogy az egyház hiven őrizte a nagy reformátor emlékét. (Szilády Á. RMKT. IV. 282. 284. Földváry 108.)

Siklós munkájára csak az eredményből következtethetünk. Mert 1550 körül Siklós és környéke egészen a kis Rinya folyóig az evang. hitet vallotta. Siklósinak tehát sok munkatársa is volt, akik egyik helyről a másikra járva predikálással és szent énekekkel terjesztették az evangéliomi világosságot, de ezek neveit sűrű homály fedi. A siklósi vezető emberek közül csak Nagykárolyi Vas Mihály várkapitány (castellanus) neve ismeretes, aki bizonyára evangélikus volt, mert Dobai András sárospataki lelkész „Az utolsó ítéletről” szóló énekét 1540. neki ajánlotta. Meglehet, hogy Dévai Mátyás is járt Baranyában. Mert Bebek Imre székesfehérvári préposthoz írt levele szerint 1531-ben, midőn János király Pécsre indult, ő is Bebekkel utána készült menni és pedig bizonyára a magyar főuraknak Perényi és Török Bálint által ekkor Somogyba összehívott gyűlésére. Hogy eljutott-e Dévai Baranyába, azt nem tudjuk. Ha eljutott is, csak rövid időt tölthetett itt. (Szilády Á. i. m. II. 443. Földváry 108. 110.)

Siklósi, miként patrónusa Perényi, természetesen még Luther reformációjának volt a hive és lelkes terjesztője. Földváry László és Fejes István lehetőnek tartják, hogy az a Michael Litteratus vagy scholasticus Michael Deák, akit Perényi várparancsnokul (castellanus) hagyott Siklóson, s akit Szerémy szerint a török 1543-ban a vár feladása után a Pécs felé vezető úton elfogott, a vele vitt kincsekből kifosztott és lefejeztetett, egy személy lett volna Siklósi Mihállyal. Szerémy szerint ugyanis ez a castellanus nem katona, hanem a hadakozáshoz nem értő tanult ember (scholasticus) volt. (Quia solent semper optimates Hungarorum Scholasticum in arce [tenere] et nobiles in curia suarum pro ancillis et pro dominabus earum.) S falán Siklósi fia volt az a Siklósi Miklós nagymarosi lelkész, Huszár Dávid pápai lelkész barátja, aki szemtanuja lévén Szigetvár ostromának, Zrinyi Miklóstra később epitaphiumot írt s aki a hercegyszőlősi kánonokat is 1576. magyarra fordította.⁷⁰⁷

Laskó. Mint második központ Laskó válik ki Siklós mellett a baranyai gyülekezetek köréből. Egy mérföldre esett Eszéktől, mint első és egyedüli reformátora, *Sztáray* Mihály írja. Szép magas kerek dombon gót stílusban épült a temploma, amelynek sugár tornya szilárd anyagból volt egészen a csúcsáig. A helyére épült új templom körül ma is megvan az ősi temető, amelyben Laskó városának első evang. hivei, Sztáraynak első hallgatói pihennek. A török defterek 1544-ből még a neveiket is megőrizték: Varga, Puskás, Borbély, Gálos, Mező, Bárd, Bors, Kozma, Sós, Matkó, Bakó, Darabos, Almás sat. neveket találunk köztük. (Bunyitay, V. 543. Földváry 115. 123.)

⁷⁰⁷ Szerémi Gy. 384. Földváry 110. Mokos Gy. A hgszöllősi kánonok. 59

Baranya reformálásának Siklósi által megkezdett munkáját Sztáray folytatta Laskón. Valószínűleg a somogymegyei Tót-Sztáran született, mely szintén Perényi birtoka volt. A szláv nyelvet, amelyen szintén hirdette az evangéliomot, már otthon tanulhatta meg. A két élőnyelv ismerete neki szélesebb munkamezőt biztosított. A földesúr kíséretével került fel Sárospatakra az ottani franciskánus zárdába, innen pedig később vissza a szülőföldre Dunántúlra reformátornak. Magasabb műveltségét a páduai egyetemen szerezte. Olaszföldön tanulta meg a zenét is, melynek később oly jó hasznát vette. Skaricza szerint Luther iratainak olvasgatása és mások kegyes buzgalma által itt Páduában, a pápaság közelében mondott le örökre hitbéli tévelygéseiről. Visszatérése után a szintén baranyai származású Kopácsi Istvánnal együtt valószínűleg Sárospatakon volt tanító, ahol meg is nősült, feleségül vevén Bánóczi István szép özvegyét. Tisztársát állítólag e szavakkal bűzdítá példájának követésére: „Sequere Kopácsit!” Ezt a mondást, mint szállóigét, még mai nap is emlegetik a pataki diákok. Pázmány is Kopácsi munkatársának mondja Sztárayt. (Földváry i. m. 115.)

Életéből egy jó évtized (1531-44) ezután teljesen ismeretlen. 1544-ben megkezdett laskói működéséről azonban már maga Sztáray számol be Tolnai (Tuknai) Miklós nevű barátjához Bécsbe küldött levelében. Hét éve mult már - írja 1551. jún. 20. kelt levelében - hogy a török uralom alatt álló Alsó-Baranyában, mint első és egyedüli, Laskó városában az Úr igéjét hirdetni kezdte s már innen és túl a Dunán és a Dráván az Úr gabonájának aratására jött többi atyafiakkal (cum reliquis fratribus) 120 egyházat alapított, melyekben egy értelem szerint hirdettetik Isten igéje és pedig oly nagy tisztasággal, hogy jobban szervezett egyházak azoknál sincsenek, akiknél az Úr igéje idestova már 30 év óta hirdettetik. Ezt a fényes eredményt nem magának, hanem Istennek tulajdonítja. Voltak az igehirdetésben heves összeütközései is a pápa embereivel. De mindenütt győzött s ellenei kénytelenek voltak „a Tiszán és Száván túl menekülni, sőt a Szarmatákon és a jeges Kaukázuson is túl, amint ő (talán Verbóczi, ki szintén a Szarmatákon túl akarja kergetni a lutheránusokat) zengedezi.” 1551-ben a Valpo és Vukóvár környékén tartott zsinat alkalmával két ütközetben is legyőzte a pápista papokat, akik közül némelyek tőle való féltükben a teknő alá bújtak, amelyen három asszony ült. Innen lett példabeszéddé a rációk között: Pop ge pod coritom, pod troyom senon. (Teknő alatt pap vagyon, Három asszony ül azon. Bunyitay Eht. Eml. V. 543. Földváry 124.)

Pathai Sámuel, ki 1617-től kezdve két éven át volt laskói rektor s még szem- és fültanuktól vette értesülését, hű képet rajzol Sztáraynak reformátori működéséről, amelyben kiváló szerep jutott az általa énekelt zsoltároknak. „Az egyházak reformálásában (amint a szemtanuk beszélték) ilyen módszert követett. Midőn közönséges egyházi beszédeiben az evangéliomot hirdetni kezdte, először Dávidnak zsoltárait, melyek közül a kiválóbbakat ékes átdolgozásban hazai nyelvünkre ültette át s melyeket még mai nap is használunk a gyülekezetekben, nagy áhitattal és bizonyos lelki édességgel énekelte a gyülekezet és a nyomorult nép előtt. Ilyenféle buzgó énekléssel annyira felbuzdította a népet, mely azelőtt ilyesmit sohasem hallott, hogy a környékből mindenfelől nagy sokaság özönlött össze hozzá és pedig oly nagy számmal, hogy alig lehetett már hozzáférni. Mivel pedig az éneklésben egyszersmind magas, csengő hangja (alta et sonora simul voce) is volt, mint különben is zeneértő oly szép és kellemes harmóniával énekelt, hogy édes hangú zengedezésével magához vonta az embereket. Ennélfogva az egész Hegyalján (így nevezték Baranyának azt a részét, melyet átmetsz a Karassó folyó mellett elnyúló s Vörösmartnál a Dunát érintő hegy) hirtelen elterjedt az a hír, hogy új vallás támadt, melyről még az apák sem hallottak soha. A nép erre a közeli városokból, mezővárosokból és falvakból seregestől tódult össze Laskóra, mint valamely híres sokodalomra (vásárra). Látván tehát Sztáray a hű igehirdető, hogy a tanulatlan nép oktatására elérkezett a kedvező alkalom, de szükséges is, hogy az igaz vallást és az evangéliumi igazság fényét felderítse előttük, úgy alkalmazta beszédeit, hogy azokban az igazságot a legvilágosabb okokkal bizonyította, a

misének, bucsucéduláknak és más ceremóniáknak hiábavalóságáról pedig annyira meggyőzte őket, hogy rövid idő alatt a r. kath. atyafiakat, a papokat és szerzeteseket elküldvén, a pápistaságnak bucsut mondtak, a parochiát pedig Sztáraynak adták át”. (Lampe-Ember 662. Földvály 119.)

Ilyen fáradhatlan munkássággal töltött itt Sztáray hét esztendőt. Hiveivel együtt sokat szenvedett nemcsak a töröktől, hanem a r. katolikusoktól is. A papok és barátok még az élete ellen is törtek titokban. Miként Pathai egykorú tanukra hivatkozva beszéli, a laskói paplak ajtaja előtt éjjel leselkedtek reá az ellenségei. De Sztáray óvatos volt. Midőn éjjel a lakásából ki akart menni, elleneit kijátszva, előbb karóra szúrt tökört nyújtott ki az ajtón. S a leselkedők a tökört Sztáray kopasz fejének nézván, azt verték szét, ő pedig sértetlenül huzódhatott vissza azt mondván: Tudtam, hogy leselkedtek. Végül azután a hívei látván, hogy veszedelemben forog az élete, öröket rendeltek ki s így őriztették a szegények hű lelki pásztorukat, mígnem az egész város elfogadta a reformációt. (Lampe-Ember 663. Földvály 122.)

Sztáray egyházi érdemei mellett kiváló hazafias szolgálatokat is tett itt nemzetének. Sehol sem szenvedett annyit a nép, mint itt Baranyában, különösen azóta, hogy a török 1543. Valpó várát, Mohácsot, Baranyavárt, Pécsét és Siklóst elfoglalta. A török had rendszerint Eszéken át szokott felvonulni s így Baranya mindig az útjába esett. Hogy ez a vidék teljesen el nem néptelenült, hogy az evang. magyar nép a legnagyobb nyomorúságok között is hű maradt szülőhelyéhez, ez a lelkes reformátorok érdeme, kik Isten ígését hirdetve jobb jövővel vigasztalták az agyoncsigázott s már-már kétségbeesett népet.

Laskót 1551. hagyta el Sztáray, midőn Tolnába költözött át. Helyébe pedig az énekiró *Szerémi* Illés, egy szlavóniai származású férfiú jött, aki csak két évig maradt Laskón. Több éneket írt, 1553. távozott el s 1561. már Kolozsvárott írta énekeit. (Szilády IV. Földvály 127.)

Szerémi után ismét egy igen kiváló papja lett Laskónak *Szegedi Kis* István személyében, aki Tolnáról Sztáray mellől jött ide 1554-ben. A laskói hívek kértére Sztáray mint püspök fel is avatta Szegedit, jóllehet ő már Czeglédén korábban is végzett lelkészi teendőket. És csakhamar, szinte váratlanul korán püspökké is megválasztották Szegedit még ez évben a baranyai gyülekezetek. Eddig Sztáray volt Baranyának is a püspöke, de most 1554. óta az ő egyházkerülete már csak Tolnára szorult össze, aminthogy Somogyi Péter is őt 1557-ben csak Tolna püspökének cimezi.

Szegedi Laskón már rendes virágzó gyülekezetet talált, melyben az alapvetés munkáját ő előtte már Sztáray és Szerémi elvégezték. De még nagy és nehéz feladatok váraoztak ő reá is. Papi és tanítói kettős hivatalával igyekezett gyülekezetét a nehéz és nyomorúságos időkben együtt tartani és tovább fejleszteni. Munkaköre mint püspöknek kiterjedt egész Baranyára, sőt Somogyra is s az itteni nemeseknek bizalmát és nagyrabecsülését is hamar kiérdemelte. Négy évet töltött itt 1554-58. s azután Somogyba Kálmáncsára költözött át.

Szegedi után 1558. ismét *Sztáray* jött vissza Laskóra. Cranmer Tamásról szóló históriás énekét Laskón írta már 1560-ban. Átköltözése után mint püspök Alsó-Baranya gondját is felvette ismét, amire annál nagyobb szükség volt, minthogy Szegedi Kálmáncsáról nem látogathatott el ide többé. A török ugyanis megtiltá a Somogyból Alsó-Baranyába való utazgatásokat és Szegedinek a szigetvári és babócsai várparancsnokokkal való ismeretségét különben sem nézte jó szemmel. A két püspökség most úgy oszlott meg, hogy Szegedi Somogynak és Felső-Baranyának, Sztáray pedig Tolnáknak és Alsó-Baranyának volt a püspöke. Hogy Sztáray most másodizben meddig maradt Laskón, azt nem tudjuk. 1565-ben egy házassági per alkalmával Sárospatakon volt s még ez évben mint felpápista pápai papot gunyolta ki Meliusz Péter. 1570-ben is mint pápai lelkész írta ismeretes levelét a soproniaknak. Volt Sztáraynak a lelkek halál

utáni sorsáról szóló műve is, mellyel Meliusz polemizál. De hogy hol és mikor írta, azt nem tudjuk.⁷⁰⁸

Laskó későbbi egyházi emberei közül Pathai Sámuel ismeretes, ki 1617. volt itt református rektor és a többször idézett értékes levelet írta. 1647-ben Halasi Bálint volt a laskói ref. lelkész s a hívek még ekkor is a nagyobbik templomba jártak, a r. katolikusok pedig a kápolnába, (Lampe-Ember 662. 664.)

Siklóson és Laskón kívül kiválóbb gyülekezetek voltak még Baranyában a Dráván innen Pécs, Hercegszöllös, Veresmart, Karancs, Kopács, Mohács; a Dráván túl pedig Dobronok, Erdőd, (amelytől vették előnevüket a Pálffyok), Eszék, Kapornak, Szentmihály. (Földváry 124.)

Pécs. Még a római világból való keresztyén műemlékkel is dicsekedhetik. Ez a mai székesegyház délkeleti tornya alatt épült sacellum (sirkápolna), mely Henszlmann és Balics szerint még a IV. századból való s görög stílusban festett képek díszítik. Így Pécs azok közé a városok közé tartozik, amelyekben már a római világban is volt keresztyén egyház. Régi neve: Ad quinque basilicas, Quinque ecclesiae (Fünfkirchen), a frank-német korból való s arra mutat, hogy a VIII. és IX. században is több temploma volt. Püspökségét még Szent István király alapította. Székesegyháza román stílusban a XI. században épült s a mohácsi vész után is épen hagyta a török. Egyetemét Nagy Lajos királyunk Coppenpachi Vilmos pécsi püspök és kir. kancellár tanácsára 1367-ben, tehát kevéssel a prágai, krakói és bécsi egyetemek után alapította. 1370 körül Galvano Bethini a Bolognából meghívott jogtanár tanított itt, aki 1374. visszatért ismét hazájába. Békefi Remig szerint a bécsi egyetem 1460 körül már nem állott fenn, mert Mátyás király 1465. írta II. Pál pápának: „in regno Hungariae non viget aliquod studium generale.” A hírneves Janus Pannonius 1459-72. volt a pécsi püspök, aki mint felvilágosult humanista latin versekben gúnyolta ki a középkori egyházat.⁷⁰⁹

Brodarics István pécsi püspök (1532-37) eretnokség hírében állott, mivel a coelibatusról és a képek tiszteletéről szabadabban nyilatkozott. Aleander Jeromos pápai követ Bécsben 1539. febr. 11. írta róla naplójában: „Quod est bonus vir et doctus magisque amicus suus, sed aliquantulum Lutheranus sic et de eo dixit mihi Colocensis seu Agriensis (Frangepan) et quod dixerit aliquando de eo etiam audiendo: iste bonus collega meus, Brodericus Lutheranus. Dixit Strigoniensis (Várday) eum claudicare in favorem nuptiarum sacerdotum et non multum favere imaginibus sanctorum.” (Bunyitay Eht. Eml. III. 326.)

Pécsett volt prépost *Peregi* Albert is, aki 1538. Erdősy Sylvester Jánossal és Dévai Mátyással levelezett, ennek egy könyvét küldte megbirálás céljából Sylvesternek s még 1543. is mint pécsi prépost ajánlott egy kancelláriai íródeákot a pécsi kisprépostságra. (Szilády Á. Dévai kátéja, 136. l. Bunyitay IV. 204.)

1540-ben a pécsi iskola (a káptalani és nem az egyetem) még fennállott és a mesterek felolvasásokat tartottak benne. Sulyok Ferenc pécsi tanuló, Sulyok Istvánné Kende Klára fia 1540. aug. 24. Pécsett „az skólából” írta anyjának, hogy ott „leczkét olvasnak”, előbbi mestere Tamás volt s a mostaninak is tartozik. Kérdés tárgya lehet azonban, hogy nem volt-e ez 1540-ben már protestáns iskola. Mert Pathay Sámuel tolnai lelkész 1647-ben régi emberekre hivatkozva mondja: Petsini (Quinque-Ecclesiis) illustre collegium habebant primi reformatores, et a vetustioribus hominibus intellexi.” (Bunyitay, Eht. Eml. III. 479. Lampe-Ember 673.)

⁷⁰⁸ Földváry i. m. Tört. Tár. 1900. 475. Bunyitay I. 557. Századok 1902. 764. Akad Értesítő 1914. 155.

⁷⁰⁹ Balics L. Ehtört. I. 67. 420. Békefi R. A pécsi egyetem. Bp. 1909. 134. l.

Sulyok György és Eszéky János rövid püspöksége után 1539. *Váraljai* Szaniszló székesfehérvári prépost lett ezek utódja, aki 1543-ban a káptalannal és az egyház kincseivel együtt megfutott a török elől. A várost 1543. máj. 20-án foglalta el a török. Ugyanekkor Soklyos (Siklósi) Anna, a Pécs városán kívül épült Szentlélek-zárda főnöknője is az apácákkal Szigetvárra menekült. *Váraljai* a következő évben Lomnicai Horváth János helyébe szepesi préposttá neveztetvén ki, még 1544. átpártolt a reformációhoz és zsinatot tartott a ceremóniák ellen. Hasonló módon hagyta el egyházát Pécs másik püspöke, *Dudith* András is, aki 1563. neveztetvén ki ide, Szigetváron lakott s a káptalan tagjait is Pozsonyból ide hívta. Mint pécsi püspök küzdött a tridenti zsinaton a papok nótlensége ellen s állását elhagyva Lengyelországban és Szileziában kétszer is megnöszült és az unitáriusokhoz tért át.⁷¹⁰

Hogy kik voltak Pécsen az evangéliom első hirdetői, azt nem tudjuk, de érdekes képet rajzol az itteni egyházi állapotokról Hosius Szaniszló püspök és pápai követ Zsigmond Ágoston lengyel királyhoz intézett levelében. „Midőn, úgymond, a császár ő felsége udvarában voltam, emlékszem, hallottam, hogy Pécs városában, melyet a török foglalt el, az egyik templomot részint a zwingliánusok vagy lutheránusok, részint pedig a keresztyének (r. katolikusok) bírják, úgy hogy egyaránt tisztelik abban Krisztust és Beliált, ami hogy igazán mimódon történhetik, azt nem értem, minthogy Krisztusnak és Beliálnak semmi köze sincs egymáshoz. Megtörtént abban a templomban, hogy egy valaki a lutheránusok közül nem ölte ugyan meg az áldozó papot, de az oltári szentséget kiragadta a kezéből, földre dobta és összetaposta. Feljelentették azt, aki ily gonoszságot cselekedett, a város előljárójának s ez megismervén az ügyet, a vétkest minden késedelem nélkül ott nyomban kivégeztette.” Történeti valóságnak ebből mi csak annyit fogadunk el, hogy a pécsi templomot is közösen használták a lutheránusok és pápisták.⁷¹¹

Hogy mily szorult helyzetbe került itt a római egyház, arról István pécsi plebánus írta 1581-ben XIII. Gergely pápának: „Itt Pécsen hajdan több mint 300 pap szolgált catholice Krisztusnak. Jelenleg pedig mind el vannak széledve, némelyek megölettek, mások megfojtattak, a szent-egyházak szétrombolvák, az oltárok felforgatvák és csak magam, mint a keresztyén raboknak méltatlan szolgálja, hagyattam meg szegényen, szűkölködve, hogy kenyérrel is alig lakhatom jól.” (Hetényi, Tört. pályamunkák. Földváry 122. l.)

Később a kálvinizmus, majd pedig Erdélyből jött predikátorok által az unitarizmus hatalmasodott el úgy itt, miként Nagyarsányban. Tholdi Pál, Debrecen városának jegyzője, 1709. évi végrendeletében mondja, hogy hasonló nevű őst, midőn Pécs városában a reformációt be akarta vinni, a szentháromságtagadók a református predikátorral együtt megölték. (Tört. Tár 1902. 583.)

1572 és 1590 között Válaszuti György volt a pécsi unitáriusok lelkésze, aki sokat civakodott Decsi Gáspár tolnai református pappal. Skaricza Máté, tudós ráckevei lelkész pedig 1588. augusztus havában nyilvános disputációt is tartott Pécsen Válaszutival. Aug. 27. érkezett meg, előbb nagy sétát tettek a város körül, megmászta a Mecsek hegyet, elmentek a Tetye kutfejéhez és sétaközben megbeszélték a vita módozatait, amelynek történetét Válaszuti „Pécsi Disputatio” címen írta meg. (Másolata a Nemzeti Múzeumban.) A győzelmet természetesen mind a két fél magának tulajdonította. Skaricza annál kevésbé sem érezhette magát

⁷¹⁰ Földváry, Sz. Kis István 168. Bunyitay IV. 537. Stieff. C. B. Leben und Glaubensmeinungen A. Dudiths. Breslau 1756. 201.

⁷¹¹ Koller, Hist. episcop. Quinqueecl. VI. 49. Földváry 83.

legyőzöttnek, mivel a baranyai unitáriusok Krisztus imádását sem fogadták el. (Pokoly J. és Barla J. Prot. Szemle 1898. 444. l. és 1901. 670. l.)

Még a XVII. században is a török uralom alatt a r. katolikusok nagy kisebbségben voltak. Pécsi püspöknek nevezték ki soproni csúfos szereplése után 1625. Vinkovich Benedek zágrábi prépostot, az ellenreformáció egyik legvakmerőbb vezérét. Sennyei István váci püspök 1629. azt írja Pécsről, hogy a katolikusoknak csak 30-40 háza van, míg a törököknek és eretneknek körülbelül ezer. A katolikusok csak a külvárosban egy kis kápolnában gyülekeztek össze. Az egész török uralom idején 1686-ig vallásszabadság volt Pécsen s a római egyház annyira megfogyatkozott, hogy 1681-ben egy templomuk sem volt Baranyában. I. Lipót 1687-ben a hirhedett Radonay Mátyás zalavári apátot nevezte ki pécsi püspöknek, ki előbb császári katona volt s már Kőszegen is 1683. lóhátról pisztollyal fenyegette meg az evangélikusokat. Radonay a legnagyobb kegyetlenséggel irtotta ki Pécsről és egész Baranyából a kálvinistákat és unitáriusokat. Fennmaradt levelei határtalan gyűleletről tanuskodnak. Szerinte „az ökör, számár és minden repeső és viziállatok, sőt a pokolbeli ördög is hamarabb nyer örök életet, mint egy kálvinista.” De mégis nehezen haladt a munkája. Még 1700-ban is panaszkodik: „Magamnak az én pécsi püspökségemben kívántatnának mostan 363 plebánusaim, de hol vegyem és mivel taníttassam.”⁷¹²

Herczegszöllős. A reformátora 1544-49. Kákonyi Péter volt, ki az Asverus, Sámson és Astiges című históriás énekeket írta. Sopron városának ügyvédő (procurator) polgárai között is 1546. van egy Kákonyi Péter, de ez alig volt egy személy a fentebbiel. Herczegszöllősi lelkész volt Veresmarti Illés püspök is, akinek idejében tartották itt híres zsinatukat 1576. a reformátusok. Itt alkotott kánonaikkal váltak külön teljesen az evangélikusoktól.⁷¹³

Vaskaszentmárton. (Drávaszentmárton, ma Alsó- és Felső-szentmárton Siklós közelében.) Itt már 1550 előtt evang. lelkész volt s a polgárok hittani kérdések felett vitatkoztak. Lelkészeik (r. kath. és evang.) eltérőleg tanítván, a polgárok Dervis pécsi béghez folyamodtak, hogy a vita eldöntése céljából gyűlést tarthassanak. A pécsi bég tehát elrendelte, hogy „Vaskaszentmártonban egy meghatározott napon jelenjete meg, hogy ott Luthernek az Isten igéjéről szóló tanítását jól megvizsgáljuk; ki akarunk zárni minden tévelygést, egyedül Isten igéjének engedelmeskedjete.” A bég rendeletét Perhát vajda közölte a lelkészekkel és tanítókkal. Ápr. 20-ra Vaskaszentmártonba tűzte ki a gyűlést, amelyre minden faluból mindkét részről 2 -3 polgárt is berendelt.

A gyűlés lefolyását Prodanisinus György veresmarti lelkész leveléből ismerjük. A gyűlésen a vajda és a kádi is jelenvolt. *Kéménd* és *Belköz* misés papjai, kiket a szentírás alapján szégyenítettek meg, elhagyták pápás hitüket. A kádi felhívására jobb kezüket a bibliára téve esküdtek meg és a bibliát végül megcsókolva fogadták, hogy ezután az igaz keresztyénséget követik. Aki az írástól eltér, azt száz pálcaütéssel büntetik és nyelvét is kivágják. A zsinat után követeket küldtek *Hetény*, *Báta*, *Danócz*, *Mohács* és *Tolna* községekbe, hogy az itteni pápások is elfogadják a határozatokat. Az egyetlen Antal volt Hetényben, aki ellenmondott s kész volt életét is elveszíteni. „Én magam sem tudom, hogy ebben a felfordult világban megmenthetem-e életemet” írja Prodanisinus. (Ha t. i. a török mást gondol és a pápisták mellé áll.) „Az evangelium úgy fénylik, mint a hajnal hasadása, írja tovább, a pápás egyház naponként gyengül.” A bégek, vajdák és kádik is részben segítségükre voltak. De mégsem bíztak bennük.

⁷¹² Haas, Baranya 257. l. Földváry, Sz. Kis J. 120. Földváry, A duna-melléki ref. ehker. tört. II. 36. Payr, Sopron ehtört. 284.

⁷¹³ Lampe-Ember 665. Szilády Á. R. M. Költők II. 471. Payr, Sopron eht. I. 85.

Ily ritka források, szerencsés felfedezések vetnek egy-egy fénysugárt az első, évtizedek történetére. De a gyülekezetek további sorsa azután ismét homályban marad.⁷¹⁴

Veresmart. Itt is, mint Baranya egyéb helyein, a legmostohább viszonyok között kellett a reformációnak utat törni. Erre nézve Verancsics Antal, akkori pécsi püspök 1553-ban írta uti naplójába: „Köszeg (a mai Batina) után Vörösmart és Laskó mezővárosok mellett hajóztunk el. Oh, jó Isten, mily szomorúnak látszott nekünk mindenütt a legjobb és legtermékenyebb vidék, mily elhagyatottak, míveletlenek mindenek; szántóföldek és szőlők tüskével mennyire elborítvák és mily ritka minden helyen a szántóvető, mily kevés a marha és mily számos a pusztaság. Hajónk rác kormányosa beszélé, hogy míg magyar parancsolt itt, egy-egy faluban annyi volt a földműves, amennyi most harmincban is alig találhatik. És mit mondjunk ama feldúlt falvakról, melyeknek jelenleg még neveik sincsenek már fönn?” (Haas, Baranya 164. l. Földváry L. i. m. 136. l.)

Veresmartnak is Eszéki Zigerius Imre volt az első ismert nevű reformátora, ki Tolnából jövéen ide, 1545-48-ig majdnem három évet töltött itt s azután ismét visszament Tolnára. Veresmart vidékén Zigerius, amint maga írja, sok zsványt, latort és gyilkost talált, mindazáltal majdnem mindenek egészen megváltozva a Jézus Krisztushoz tértek. Sztárayval kollokviuma is volt Zigeriusnak s ezen egy értelemre jutottak a tudományra nézve. (Tehát Luther tanát fogadták el mindketten). S különösen ezután terjesztették nagy eredménnyel az evangéliumi igazságot Magyarországon mind a két Moesiáig. Veresmarti evang. lelkész volt a fentebbi Prodanisinus György is 1550-ben, ki a török hódoltságából a vaskaszentmártoni zsinatra vonatkozó (fentebb közölt) igen érdekes levelet küldötte Péter alsóvadászi lelkésznek.⁷¹⁵

Tótfalu. Siklós közelében. Itt Csekei István, az Illés prófétáról és Akháb királyról szóló históriás énekek szerzője volt a reformátor 1542-ben. (Földváry i. m. 127.)

Karancs. Itt is, mint egyéb helyeken, a török csak nagy nehezen engedte meg a templomok építését vagy kijavítását. Thuri Pál tolnai tanító írja: „A templomok építése igen sok bajjal jár, s még a főparancsnok sem mer rá engedelmet adni; a leégettet be szabad földni náddal, de torony nélkül”. Midőn Karancson az egyházfi a templom ajtaját javítva egy szeget vert bele, a török meglátta és hat forint bírságot fizettetett vele. Pedig hat forint akkor sok pénz volt, tehenet lehetett volna rajta venni. (Thuri P. *Idea Christianorum sub tyrannide Turcica*. Oppenheim 1617. Földváry i. m. 138.)

Tordafalva. E szláv gyülekezetnek (a Dráva mellett Eszék vidékén) Szentantali Gergely volt a reformátora. Pathai Sámuel szól róla is, ki őt Melanchthon tanítványának és nagy tudósnak mondja. Sok üldöztetést szenvedett rokonaitól is annyira, hogy tagjaiban is megbénult. Még 1647-ben is jó emlékezete volt úgy a szlávok, mint a magyarok körében. Sztáray Mihály mellett ő a második, aki tudtunkkal a szlávok között (itt Baranyában) reformátorkodott. Melanchthon előadásairól jegyzeteket készített s egyéb kéziratai is tudós embernek mutatják. Pathai Sámuel még látta és ismerte mint az öregségtől megtört embert. Utóda a tordafalvi gyülekezetben a fia, Anti István lett. (Lampe-Ember 663. Földváry 125.)

Baranya reformációjának az a nagy jelentősége is megvan, hogy igehirdetőink az evangéliumi tanokat innen Szlavóniába és Horvátországba is átvitték. A horvát történetírók szerint is Magyarországból is jöttek hozzájuk reformátorok s ezek közt Sztáray Mihályt mint renegát szlávot emlegetik.

⁷¹⁴ Musculus F. *Vom Uffgang des Wort Gottes by den Christen in Ungern*. Augsburg 1550. Thury E. A vaskaszentmártoni zsinat. Pr. Szemle 1913. 425. és 475.

⁷¹⁵ Thury E. Prot. Szemle 1898. 322. l. és 1913. 475. Földváry L. i. m. 126.

Baranyában is, miként Tolnában, csak a XVIII. század elején német telepesekből alakultak meg a mostani virágzó anyaegyházak és filiák.

XIV. A reformáció Székesfehérvárott és Fehérmegyében.

a) A reformáció Székesfehérvárott.

Székesfehérvár. Az Árpádok birtokainak központja, IV. Béláig a magyar királyok székhelye s még ezután is ezeknek koronázó és temetkező helye volt. Ősi bazilikáját, Hartvik győri (1103-1105) majd regensburgi püspök, mint szemtanú írja le és Bonfini humanista történéturó szerint, márvány és mozaik díszítményekkel, oszlopsorokkal és gazdag belső felszereléssel még Szent István király építtette a Boldogasszony tiszteletére. Henszlmann Imre ásatásai és Ipolyi Arnold tanulmányai szerint a fehérvári székesegyház eredetileg boltozatján, oszlopos, háromhajójú, szentélyében egyszerű apsiszal záródó és külső négy szögletén négy toronnyal erősített bazilika volt.⁷¹⁶

Az újabb ásatások alkalmával 1863. fedezték fel itt az 1196. elhalt III. Bélának és feleségének, Annának csontvázát. A famennyezetes templom leégvén, 1318-ban Róbert Károly, később pedig I. Mátyás építtette fel újra. A fallal erősített régi székváros hanyatlása ausztriai Miksa dulásaival kezdődik. Zápolyát és I. Ferdinándot Podmaniczky István nyitrai püspök 1527. még Székesfehérvárott koronázta meg.

A koronázó város egyházi élete a középkorban igen élénk és gazdag volt. Társas káptalana, a prépost vezetése alatt több kanonokkal, első volt az országban. Eleinte a koronát is itt külön örkanonok őrizte. Templomát még Gizella királyné látta el sajátkezüleg készített egyházi ruhákkal. 1022. aug. 15-én Szt. Gellért e templomban predikált a napba öltözött asszonyról (Mulier amicta sole) s latin beszédét Konrád fehérvári prépost tolmácsolta. Káptalani iskolája is oly kiváló és virágzó volt, hogy Gellért püspök Maurus szerzetes által innen hivatott Csanádra egy Henrik nevű német tanítót. A káptalan ki volt véve a püspöki (veszprémi) hatóság alól s közvetlenül a pápa alá rendelve, amint ezt IX. Gergely 1239. évi levele tanúsítja. A káptalan mellett külön rendházuk volt Fehérvárott a johannitáknak, a ferencieknek s a dominikánus férfi- és női szerzeteseknek. Az első magyar dominikánus zárdát Pál nevű szerzetes 1221. itt alapította. Marchia Jakab a híres inkvizitor IV. Jenő pápa megbízásából 1435-ben itt akarta a Zsigmond királynál időző cseh huszita követeket megtéríteni. 1502-ben Thurzó Zsigmond a fehérvári prépost, ki később a nyitrai és nagyvárad püspökségeket is elnyerte. Bucsújáró hely is oly kiváló volt itt, hogy a soproniak még II. Lajos idejében is, midőn már a lutheránizmus gyanujában állottak, István király napjára, Fehérvárra jártak bucsúra. Virágzott az egyházi művészet is, Miklós orgonacsínálót, kit a káptalan hívott ide, Mátyás király 1469. visszarendelte Veszprémbe.⁷¹⁷

Ennyi r. kath. papság és ily élénk egyházi élet ellenére is a reformáció itt igen korán jutott majdnem teljes diadalra. Dunántúl Székesfehérvár az elsők között már Sárvárral és Pápával egy időben fogadta el a reformációt. Balhay István veszprémi pap 1570. dec. 21-én, midőn

⁷¹⁶ Henszlmann I. A székhérv. ásatások eredménye, Pest 1864. Ipolyi A. A régi egri székeseh. 15. Balics L. A. r. k. eh. tört. I. 425.

⁷¹⁷ Balics L. i. m. I. 202. 203. 411. 455. Eht. Eml. 11. I. Békefi R. A balatonmelléki egyházak 21. I. Tóth-Szabó Pál, A cseh huszita mozgalmak 156. Wenzel G. Négy Thurzó püsp. 13. I.

Batthyány Boldizsárt az új eretnység üldözésére kéri fel, egyszersmind azt írja neki: „Az eretnység ide ki Magyarországra is kihatott. Először Székesfehérvárott kezdették, melynél az török nagy oltalma lön és most is oltalmazza.”⁷¹⁸

És ezt egyéb adatok is igazolják, Campeggio biboros pápai követ már a mohácsi vész előtt írja, hogy Székesfehérvárott két lutherizáló papot elfogtak. Az érsek Esztergomba vitette őket, hogy érdemük szerint bánják el velük.⁷¹⁹

A mohácsi vész után Lőrinc volt a fehérvári prépost s ennek utódai közül többen átpártoltak Lutherhez. Így *Váraljai* Szaniszló is, akinek papjai már elszéledtek és 1531. márc. 16. kéri az ország rendeit: ne engedjék, hogy az alapító és a többi szent királyok hamvai felett épült templomban az istentisztelet megszűnjék. *Váraljai* 1539. pécsi püspök lett s 1543. csúfosan elmenekülván a török elől, 1544-ben mint szepesi prépost a reformációhoz pártolt és zsinatot tartott az egyházi cerimóniák ellen. Oláh Miklós is, ki mint fehérvári örkanonok 1535. panaszkodik birtokainak eltulajdonítása miatt, fiatalabb éveiben szabadelvű volt, sűrűen és bizalmasan levelezett Erasmussal. (Bunyitay II. 124. Gedeon i. m. 107. l.)

Határozottan a reformáció híve volt már *Bebek* Imre fehérvári prépost és ennek papi titkára, Simontornyai Gergely. Pelsőczy *Bebek* Ferenc és Imre ama kornak szokása szerint erőszakos birtokszerző magyar urak voltak. Imre belépett az egyházi rend tagjai közé. Verancsics Antal szerint becsületes és kiváló műveltségű férfiú volt, ki azonban hamar elmerült a Luther-féle eretnségben. Maga *Várday* Pál primás is már 1530. bepanaszolta *Bebek* Imrét és *Ferencet* *Ferdinánd* király előtt, mivel az esztergomi érsek jövödelmeihez is hozzányúltak. Oláh Miklós fehérvári prépost pedig 1532. nyarán azzal vádolta, hogy a tapolcai apátságot, mely az övé volt, feldúlta és felperzselte a templommal együtt s a barátokat elkergette. Az ily erőszakosságok akkor napirenden voltak. Legkiválóbb főuraink sem tisztelték az idegen tulajdont. (Bunyitay II. 107. Gedeon i. m. 49. Noszkay Ö. Oláh M. levelei 13. l.)

Bebek Imrének Budán háza volt és *Dévay* Mátyással már 1531 óta összeköttetésben állott. Az egykorú tudósítás szerint a „Luther eretnségét valló Mátyás predikátor a *Bebek* Imre pártfogásában bízva és az ő ösztönzésére, a *Bebek* házában nyilvánosan hirdette az igét.” *Bebek* Imre, jóllehet felszentelt pap és prépost volt, 1534. jan. 14. házasságra lépett Budán *Arbanáz* Ilonával, egy nemrég elhunyt görög aranyművesnek szegény, nem szép s nem is valami jóhírű leányával. Mikor az eskető pap a szertartás közben a római egyházat említette, *Bebek* hangosan közbeszólt: „ne a római egyházat emlegesd nekem, hanem az evangéliumot, mert én az evangéliomi szabadság szerint veszem e nőt feleségül.” Az eskető pap elnémult s egy jó óra hosszáig nem tudott szólni a rémülettől, de végre is befejezte a szertartást. Az udvarnál levő r. kath. papok addig beszéltek *János* királynak e nagy botrányról, míg *Bebeket* elfogatta s egyidejűleg *Dévayt* is a vár nagy tornyába záratta. Január 27-én már mindketten fogva voltak. *Bebek* Imre fogsága nem sokáig tartott. *Erdődy* Simon zágrábi püspök márc. 11. már azt írja a pápának, hogy a király *Bebeket* kezességre kibocsátotta a fogságból.⁷²⁰

Dévay *Bebek* Imrével való barátságát továbbra is fenntartotta. Első latin nyelvű vitairatát (*Confutatio*) *Sárvárott* 1535. máj. 16. kelt levelével *Bebek* Imrének, mint székesfehérvári prépostnak ajánlja s keresztyéni bírálattal való megítélését kéri. A prépostot nejével együtt üdvözli s meg is dicséri, hogy kész volt inkább apai örökségét elveszíteni, mintsem hogy mások

⁷¹⁸ Takáts S. A budai basákról. Tört. Szemle 1912. 57. l.

⁷¹⁹ Bunyitay, Eht. Eml. I. 207. Gedeon Gy. A hitvjavítás okai 21. l.

⁷²⁰ Musaeus Ágoston lev. Simon zágrábi püspökhöz. Buda 1534. jan. 27. Bunyitay II. 288. 300. Révész K. *Dévay* kétrendbeli fogsága. Prot. Szemle 1905. 177.

példájára kóbor ágyasságokban forgolódjék. Bebek prépost János király halála után átpártolt Ferdinándhoz, aki nemcsak a prépostságban hagyta meg, hanem még János és Erzsébet nevű gyermekeit is megajándékozta Csorbakő várával. Fehérvárnak tehát legalább is 1535-41-ig a lutheránusokkal tartó prépostja volt.⁷²¹

Határozottan lutheránus érzelmű volt a fehérvári prépost titkárja, *Simontornyai* Gergely pap is (*sincerioris theologiae alumnus, secretarius reverend, et magnifici Emerici Bebek*). Ez még az 1533. év végén Luther posztilláját azzal küldte meg a tudós Coelius Bánffy Gergely pálos szerzetesnek, hogy ennél fenségesebb könyvet a világ még nem látott (*Nam sol hic ea Postilla librum elegantiozem non vidit*). A magyar szerzetes erre ugyan azt felelte, hogy a szökevény Luther kárhozzátos posztillájára nincs szüksége, nem akar Salamon asszonykáival érintkezni, mert attól fél, hogy elcsábítják és nem akar német moslék által befertőztetni. De *Simontornyai* is megfelelt neki a magyar pusztaságban (*in desertis Hungariae*) 1534. jan. 5. kelt levelében. „Hazug tanítók, úgymond, félrevezettek bennünket. A szentíráshoz kell mint mentőhorgonyhoz folyamodnunk. Luthert szökevénynek mondod? Jól beszélsz, ha az Antikrisztus pártjának elhagyóját érted alatta. A néma bálványokhoz vezettek bennünket, mert ha a pápa áll, Krisztus elesik; ha Krisztus áll, a pápa esik el.”⁷²²

Ime Bebek prépost és ennek titkára, *Simontornyai* már 1534. mily erős hivei voltak Luther reformációjának. Nem csuda tehát, ha Szerémy György káplán 1538. már lutheránusnak mondja a várost. Erről az évről olvassuk emlékiratában, hogy János király Izabellával hushagyó napján itt tartotta menyegzőjét s a lutheránusok megegyezésével az egész nagybőjtben itt mulatott.⁷²³

Bebek után 1543. egy *Albert* nevű prépost volt Fehérvárott a Szent Miklósról nevezett prépostságban, aki maga nem lakott a városban, hanem helyettest tartott. Ennek idejében is nagy a panasz egy kanonokra, aki két szin alatt szolgáltatta ki az urvacsorát s a lutheránusok dogmáit hirdeti. 1546-ban ápr. 10. pedig ez a fehérvári prépost Melancthonnak Luther felett mondott gyászbeszédét küldte meg Nádasdy Tamásnak s levelében Luthert nagy embernek (*magnificus*) nevezi. Más iratai is vannak, írja, melyek Luthernek a tudósokkal halála előtt folytatott beszélgetéseit, predikációit és imádságait foglalják magukban. Ha nem volnának meg Nádasdy birtokában, ezeket is hajlandó megküldeni. Ez a prépost valószínűleg Peregi Albert volt, ki 1538 óta a pécsi prépostságot is bírta. Peregi már 1532 óta ismeretségben volt Erdősi Sylvester Jánossal és 1538. máj. 9. Dévay Mátyás magyar kátéját oly felhívással küldte meg Sylvesternek, hogy nézze át és javítsa ki. Gyanuját sem fejezi ki, hogy a káté eretnek könyv lehet, jóllehet Werner György kamarai tanácsostól Dévay könyvét oly figyelmeztetéssel vette, hogy a szerző eretnokség hírében áll. Alig tévedek, midőn az *Albert* nevű fehérvári prépostot Peregi Albert személyében vélem feltalálni.⁷²⁴

Ennek az *Albert* prépostnak idejében 1543. máj. 30. jelenti egy kir. tanácsos Ferdinándnak, hogy Fehérvárott egy kanonok, aki még talán nincs is felszentelve, a nép előtt szónokol, kiszolgáltatja a szentségeket és más funkciókat is végez, melyek az áldozó papok tisztéhez tartoznak. Most már levelekből és a prépost helyettesének, akit Fehérvárott tart. szóbeli

⁷²¹ Lampe-Ember 75. l. Eht. Eml. 18. l. Bunyitay III. 528. 529. Gedeon 107.

⁷²² Fejér Gy *Jurium ac libert. codicillus*, Buda 1847. 52. Magy. ford. Révész I. Spataki Füz. 1864. 585. Dézsi L. Szt. Ágoston regulái 41.

⁷²³ Szerémi Gy. Emlékirat Magyorsz. romlásáról 1484-1543. Pest 1857. 345. l. Földváry L. Szegedi K. István 75. l.

⁷²⁴ Bunyitay III. 528. IV. 485. Dévai M. A tiz parancsolat, Szilády Á. 134. 136.

közléséből is bizonyos, hogy ez az eretnekséggel megfertőztetett ember (a kanonok) abban a városban naponként hintegeti a gonosz magvakat, melyek a népet megrontják. Mert az úrvacsorát két szín alatt szolgáltatja ki és a lutheránusok dogmáit a nép előtt nyilvánosan erősítgeti; a viaszgyertyák, a gyümölcs és a vetések szentelését rosszalja; a régi szokásokat és szertartásokat elveti. A közelebbi pünkösdi ünnepein is a szent misét magyar nyelven énekelte. Mivel tehát e magánembernek féktelenségét tovább tűrni nem lehet, arra kéri Ferdinándot: parancsolja meg Varkocs Tamás fehérvári kapitánynak, hogy ezt az embert fogassa el, kötöztesse meg és vitesse az esztergomi érsek elé, akinek joghatósága alá tartozik. (Bunyitay IV. 266. 267.)

Ez a feljelentés még Fehérvárnak eleste előtt történt. De teljesen megegyezik ezzel Szerémy György káplánnak a török veszedelem (1543) után írott feljegyzése is. „Midőn a török, úgymond, Fehérvár ostromlására indult, a polgárok az apostoli széktől elszakadva s a dicső katolikus hittől megválva már *mindnyájan eretnekek* voltak. Új *lutterista* prófétájuk *Lajos deák* volt (Habebant noviter prophetam Lutieristam unum scholasticum nomine Ludovicum). S azok a latrok kimondták 1. hogy a szentséges pápának nincs semmi hatalma a bűnök megbocsátására, 2. hogy a miseáldozat bálványimádás, 3. hogy a szent szűz csak olyan közönséges asszony volt, mint a tulajdon édesanyja, 4. hogy a bűnt nem parancsolja az evangéliom, 5. hogy az alamizsnázkodás semmi hasznára sincs a halál után a léleknek s végül 6. hogy a papi rendnek semmi értéke sincs.” stb. (Bunyitay IV. 294.)

Szerémy káplán valószínűleg nagy túlzással azután így folytatja: „Majd midőn látták, hogy nem képesek megvédeni a sokáig ostromlott várost, azok a szenteket és a szent Istent káromló civisek Péter és Pál apostoloknak fából készült aranyos szobrait kihányták a templomból s nyakukra kötelet kötve és a város falaihoz hurcolva, a falon kívül felakasztották, mondván: no most segítsetek nekünk latrok s ha hatalmatok leszen, mint az Istennek, majd akkor hiszünk nektek. Látjuk, hogy az Isten nem akar minket segíteni, segítsetek hát ti.”

Jellemző dolgokat mond Szerémy a következőkben is: „Szolimán elfoglalván a várat, a papság és a polgárok tisztelgését fogadta s különösen megparancsolta a papoknak, hogy imádkozzanak éjjel és nappal az ő és János király lelkéért. Midőn ezt a török magyarok (turci-hungari) hallották volna, mosolyogva mondták a császárnak: „Bizony, domine Caesar, nem nagyon imádják ezek már az Istent, mert *lutheránusok*. S midőn a szultán tudakolta (a papoktól), hogy miféle hitük van, azt felelték: tagadják szónoklataikban a bűnt, a szent alamizsnát és a szentségeket. Hét pap volt a szultán előtt, aki midőn a katolikus vallásról kérdezősködött volna, csupán egy öreg pap vallotta magát a régi egyház tagjának”.⁷²⁵

Szerémy káplán és a névtelen kir. tanácsos eléggé szemléltető képet adnak Székesfehérvár lutheránus voltáról. Erős volt itt a lutheránizmus már a török megszállás előtt is, 1543 óta pedig, miként Balhay István veszprémi pap 1570. írja, a török is pártfogolta őket a Ferdinánd-párti katolikusokkal szemben.

Az a pap, ki a fentebbi források szerint a lutheránusok dogmáit hirdette és 1543. pünkösdi napján magyar nyelven misézett, egy személy lehetett a Szerémy által említett Lajos nevű új lutherista prófétával. Ez a Lajos pedig nem volt más, mint az Erdősi Sylvester János levelében említett *Szegedi Lajos*, aki mint zsoldárfordító és énekiró is ismeretes az irodalomban.

Sylvester János ugyanis kevéssel magyar Újszövetségének megjelenése után (1541 és 1543 között), több példányt küldött ebből Fehérvárra. De itt Szegedi Lajos, ki maga is a zsoldárok s talán más szent könyvek lefordításával foglalkozott, eléggé merész volt Sylvester fordítását

⁷²⁵ Szerémy Gy. i. m. 390-396. Bunyitay IV. 294. 295. Földváry L. i. m. 75. Prot. Szemle 1910. 261.

egész általánosságban „félelem és pirulás nélkül” elítélni. Sylvesternek ezzel nagy kárt okozott, mert a Fehérvárra küldött példányok „a kegyes emlékü Bertalannak, Krisztus vértanujának házában” mind elvesztek. Jellemző, hogy Sylvester a magyar Újszövetség egyik kiváló piacának éppen a lutheránus Fehérvárt tartotta.

Szegedi Lajost, ezt az eretnek predikátort, Fekete János és Szalánczy János még az 1543. évben magukkal vitték Nagyváradra. Zoványi Jenő szerint Szegedi munkatársa volt Kolozsvárott Heltai Gáspárnak a bibliafordításban; 1553-ban Bécsben volt tanár, 1556. pedig krasznai lelkész s ekkor már Kálmáncsehi Sánta Mártonnal ő is a zwingliánusok közé tartozott. Később unitáriussá lett és 1583. Szászvárosban halt meg.⁷²⁶

Szegedi Lajos Fehérvárt 1543. elhagyván, zsoltárfordításait kinyomatás végett Nádasdy Tamásnak, ez pedig előleges bírálat végett Sylvester Jánosnak küldte Bécsbe. Sylvester 1547. szept. 26-án hosszú levélben felel Nádasdynak. Szerinte Szegedy fordításában semmi sincs, amit helyeselni lehetne. Nem akar ugyan rosszal fizetni a rosszért, de mégis kimondja, hogy sokan a hazaiak közül nem jártasak a fordításban, mint e Szegedi, ki szemöldökét soha sem ereszti és tolltaraját (hiuságát) nem veti le. Eltitkolta nevét, főként Sylvester bírálatától való félelmében. De Sylvester elővonja rejtekéből s kényszeríti, hogy haszontalan művének jutalmát, a 32 aranyat adja vissza, hogy azon valamely tudósabb és hívebb (magis fidus) fordító munkáját vegyék meg. Ezt nem is tagadhatja meg, ha igazi igehirdető (verbi minister). Mert ez nyilvánvaló lopás. A lelkészek (concionatores) pedig tartoznak távol lenni a lopástól és mindenféle kereskedéstől. A címre áttérve idézi: „Az tolmach istennek esmereti be való nevedekését kívánja az olvasónak.” Sylvester szerint ebben egy szó sem tűrhető meg. Sajnos, hogy a két tudós bibliafordító versenytárs már a reformáció hajnalán ilyen kiméletlenül bírálja egymást.⁷²⁷

A Szerémy által említett hat pap közül az egyik és pedig a fő lutheránus tehát Szegedi Lajos volt. Lutheránusnak kell tekintenünk *Bertalant* is, akinek házában voltak Sylvester Újtestamentom-fordításai letéve s aki evang. hitéért mint Krisztus mártirja halt meg. Talán az esztergomi érsek hurcoltatta el Fehérvárról, amint hasonlót kért Ferdinándtól az ismeretlen kir. tanácsos is.

A fehérvári lutheránus igehirdetők közül ismerjük még *Baranyai Mucsi* Pál énekköltőnek a nevét is, ki a pécsi püspökség területéről Mucsi községből való s „A tékozló fiúról” szóló éneket irt. Szilády Áron szerint minden kortársánál ügyesebb volt a verselésben. De 1545. visszatért a római egyházba és Pozsonyban volt kanonok.⁷²⁸

Balhay István veszprémi pap fentebbi levele szerint a fehérváriak még 1570. is lutheránusok voltak és a török oltalmazta őket. Evang. egyházunknak itteni későbbi sorsáról nincsenek adataink. A török, mint Budán és egyéb helyeken, bizonyára később is megtűrte itt az evangélikusokat.

Pálffy Miklós, Zrinyi György, Nádasdy Ferenc, Thurzó György és Illésházy István 1593. Székesfehérvár megvívására indultak, de Hasszán budai basa közeledtének hírére abban hagyták az ostromot és Pákozdnál ütköztek meg a törökkel nov. 1., ahol diadalt is arattak. 1601. szept. 17-én tiz napi heves csata után a magyarok ugyan visszafoglalták, de Hasszán az új nagyvezér ismét hatalmába ejtette s török iga alatt maradt Buda visszafoglalásáig. A sárréti csatában Csókakő mellett okt. 15. Nádasdy és Thurzó ugyan megverték a törököt, de Fehérvár

⁷²⁶ Földváry L. i. m. 75. Pokoly J. Az erd. ref. ehker. tört. I. 108.

⁷²⁷ Szilády Á. Régi M. Költők. T. II. 489. és Bunyitay i. m. V. k.

⁷²⁸ Szilády Á. Régi M. Költők T. II. k. Földváry i. m. 76. l.

továbbra is a hatalmában maradt. S a török világból nincsenek egyháztörténeti forrásaink. (Károlyi J. Csókakő vára 78. 97.)

b) A fehérmegyei gyülekezetek.

Székesfehérvár közelében a szintén török iga alatt nyögő csókakői urodalomban találunk néhány községet, melyekben a reformációt feltételezhetjük. Ez az urodalom t. i. a Nádasdy családé volt, de már ez is 1543. a török hatalma alá került. Ilyen községek voltak: Moór, Bodajk, Csurgó, Nagyveleg, Kisveleg, Pusztavám, Ondód, Bokod stb. Ifjabb Nádasdy Ferenc kivégzése (1671) után ez az urodalom is a fiskusra szállott. I. Lipót a csókakői urodalmat 1678. Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspöknek adományozta, ez pedig 1688. az esztergomi franciskánusoknak engedte át. De ennek ellenére is I. Lipót 1691. ismét Hochburg Haas János báró főhadiszállítónak adta. (Károlyi J. 84. 85.)

Ősi községek a megye területén Csákvár, Tordas, Gyúró, Csabdi és a déli részen Vajta, Sárszentmihály, de ezekben csak a XVIII. század óta találunk evang. egyházi életet. A török uralom idején sok község elpusztult. 1683-ban a Bécestől visszavonuló török csapatok is sok falut elpusztítottak. Ezek csak lassanként kezdtek ismét benépesülni, részben evang. lakókkal. De már I. Lipót is mindenképpen el akarta nyomni a protestantizmust. Esterházy Pál nádor már 1692. szept. 13. irta Esterházy Ferenc fehérmegyei főispánnak, hogy más hiten való tisztviselőt meg ne tűrjenek.

A nagy pusztaságban a római egyház helyzete is felette sanyarú volt. 1712-ben nem volt a megyében egyetlen plebánus sem, csupán Mórott egy német kapucinus és Érden és Ercsiben egy-egy illyirajkú franciskánus. 1721-ben is Bodajkon több volt a protestáns, mint a katolikus, Csákvárott 117 protestáns család mellett 28 katolikus. Csurgón is kétszer annyi volt a protestáns. Gyurón és Mórott is mind protestáns volt a lakosság. De az üldözés is korán megindult. (Károlyi i. m. 235. 237.)

Bodajk. Ez a község már 1232. szerepel Csák Miklós végrendeletében Veleggel és Tordassal együtt. 1453-ban a Rozgonyiak birtoka volt a csókakői urodalomhoz tartozó Moór, Nagyveleg és Csurgó községekkel együtt.

1638-ban Kis Bertalan püspök Verbói Mártont avatta fel ide lelkésznek. 1647-ben pedig Ferrari Sámuel volt a bodajki lelkész. 1651-ben ismét Magyar Mihály itt az új lelkész, akinek idejében Bodajk Veszprém megyéhez tartozott. 1653-ban a röjtöki zsinaton pedig Molitoris Jánost avatták fel Bodajkra. Musay Gergely püspök is 1661-ben az anyagyülekezetek közé sorozza, amikor a győrmegyei gyülekezetekkel együtt tartozott a rábaközi esperességhez. Az 1669-ből való portalis conscriptio Bodajkot is Mór, Csókakő, Csákvár, Csabdi, Gyúró és Tordas községekkel együtt mint Fehérvárhoz be nem hódolt, hanem Gesztes és Tata várak oltalma alatt Komárom megye közigazgatása alá tartozó helységet tünteti fel. A török hódoltság végén készült összeírás szerint Bodajk a háború előtt lakott, most pedig elpusztult község volt. 1721-ben is több volt lakói közt a protestáns, mint a katolikus.⁷²⁹

Csurgó. Szintén a csókakői urodalomhoz tartozó régi község. 1453-ban Moórral és Nagyveleggel együtt a Rozgonyiaké, később pedig a Nádasdyaké volt. Már a XVI. század óta lehettek evang. lelkészei. Révkomáromi Horváth Andrást 1632. azonban nem ide, hanem a somogy megyei Csurgóra avatták fel lelkésznek. Musay Gergely püspök 1661. a rábaközi

⁷²⁹ Eht. Eml. 77. 82. 86. 88. 148. Károlyi J. 86. 89. 235. Ker. jkv. 166. 295. 351. 361.

esperességhez tartozó anyagyülekezetek közé számítja. A török uralom végén ez is úgy szerepel, mint a háború előtt lakott, most pedig elpusztult község. (Károlyi J. i. m. 89. l.)

Az 1681. évi soproni országgyűlés után a gyülekezet újra feléledt. 1721-ben kétannyi volt Csurgón a protestáns, mint a katolikus. Németh János bokodi lakos 1737. jún. 30. bizonyítja, hogy a töröknek Bécs alá menetele (1683) előtt Csurgón lutheránus papok voltak, az egyiknek felesége az ő néje volt. Vanyolai Ferenc tési tanító 1737. szintén két tanut idéz, akik állítják, hogy Csurgón lutheránus papok voltak. Gelencsér István bodajki lakos 1737. szintén azt vallja, hogy Buda megvétele után tíz esztendővel (tehát 1696-ban) két lutheránus papot ért Csurgón, az egyiknek Fegyémesi (Födémesi) István volt a neve. (Talán inkább Födémesi György, ki 1698. Vanyolán parasztházban lakott s ott tartotta az istentiszteletet s 1711. malomsoki lelkész volt.) 1737-ben jan. 11. a csurgói evang. egyháztagok bizonyítványt állítanak ki, mely szerint a templom a lutheránusoké volt és a kálvinisták hordták ki belőle az oltárt. 1736-ban febr. 5-én egyesség jött létre a csurgói lutheránusok és kálvinisták között a templom használatára vonatkozólag. (Győri esp. jkönyv. Századok 1920. 522. 523.)

Csurgón az evangélikusokat a kálvinisták 1700 után tényleg háttérbe szorították. Tóth Sipkovits János györmegyei esperes feljegyzése szerint Csurgó a mi eklézsiánk volt, de a lelkészek és esperesek gondatlansága és hanyagsága miatt szállott át a kálvinista lelkipásztorokra. Csurgói ág. hitv. evang. lelkészek voltak: Mislai István (vagy András, István 1711. teszéri lelkész volt), Födémesi István (vagy György) és Nemeskéri Orbán Péter. Ez utóbbi volt Csurgón az utolsó evang. lelkész, aki gonoszúl (per nequitiam) hagyta el a nyáját. Később, 1725 előtt Bakonytamásiban volt lelkész.

Tóth Sipkovits esperes Démi István banki lelkésszel 1738. nov. 28. úgy intézkedett, hogy a csurgói lutheránusok Tóth Mihály várpalotai lelkésznek fizessenek mind gabona-, mind pénzbeli fizetést. A gabonabeli fizetés a malomból teljék ki. (Eht. Eml. 313. 324. 326. 373.)

Mór. Szintén a csókakői urodalomhoz tartozott. Első lelkészei bizonyára lutheránusok voltak. De Pathay István ref. püspök 1627. a körmendi zsinaton már a református Döméni Pált avatta fel móri lelkésznek. Mór ekkor Komárom megyéhez tartozott. (Adattár IX. 95. 96. 107.)

Széchenyi György földesurasága idején (1678-86) Mór az érseknek 100, a török császárnak pedig 35 forint adót fizetett. 1688 előtt volt benne 35 lakott ház, most pedig csak öt. Szőlejük, erdejük is elpusztult. A feléledés után is a reformátusok bírták. (Károlyi J. i. m. 88.)

Veleg és Nagyveleg. Mint a Bakonyban épült községek említettnek az 1688. évi összeírásban. A török időben lakott, a cseszneki jobbágyságok bírták. De azután elpusztult. (Károlyi J. 89. l.)

A győri esp. jkönyve 1759. mint neoplantata (ujjonnan alapított) gyülekezetet említi. Ekkor Nyiő nevű ifjú volt a tanítója, akit az esperességi kiküldöttek Bakonytamásiba rendelték. Velegre most az eddigi bakonyszentlászlói tanító Komony (Kamondi) Pál jött el, aki azonban 1761. visszament Szentlászlóra gróf Esterházy Gáborhoz ispánnak. Utódjául ismét a szentlászlói tanító, Németh István jött Velegre. Ekkor is mint „neo impopolata ad dominium Moriense spectans” említették. 1776-ban Gallo Márton volt a tanítójuk, 1783-ban Farnik Sámuel a lelkészüket. Perlaky Gábor püspök pedig 1784. febr. 19. Greskovits Imrét avatta fel lelkésznek Velegre. (Győri esp. jkv. 257.)

Ondóth és Pusztavám. Szintén a csókakői urodalomhoz tartozó községek voltak a Vértesserdő mellett. Csák Miklós már 1232. hagyta örökül Lőrinc fiára Vám (Pusztavám) és Pettend pusztákat II. Lajos 1521. Paksi Jánosnak adományozta Gerencsér és Árki mellett a Pusztaváma nevű prediumot. A török világban ezek is elpusztultak. 1662-ben mint lakatlanok, üresek és művelés alatt nem állók említettnek. Az 1688. évi összeírás szerint pedig a mocsiaiak

bírták vagy mások, akik a két földesurnak, Széchenyi érseknek és a töröknek többet adtak. (Károlyi J. 14. 86. 90. Tört. Tár 1894. 573.)

Ondóth teljesen elpusztult. a mai Pusztavám helyén 1730. is még csak 3 ház volt. De 1740 körül az evang. Jeszenák Pál és János földesurasága idején mind több német és tót települő jött ide. Majdnem hihetetlennek találom, hogy Balogh Ádám püspök naplókönyvében az 1721-44-ig üldözött gyülekezetek sorában a fehérmegyei Ondód említettik. Midőn Fábri Gergely ker. jegyző és Németh Sámuel 1748. febr. 19. mint egyházlátogatók Bokodról Bodajkra és Csurgóra mentek, itt még nem találtak, vagy nem vették észre az evang. híveket. 1770-ben egy névtelen öreg lelkész volt körükben, akit a móri barátok azonban elűztek. Ekkor már r. kath. volt a földesuruk és egyébként is sokat szenvedtek. (Sopr. lyc. lev. Gyül. anyakv. és esp. jkv.)

Csákvár, Gyúró és Csabdi régi községek régebbi egyház történeti emlékeinkben még nem szerepelnek. Gyúron a plebániák 1753. évi összeírása szerint a lutheránusok is tartoztak a plebánus földet művelni. Csákvárott pedig már 1721-ben 117 volt a prot. és 28 a katolikus háznép (Károlyi J. 235. 249.)

Tordas. Régi község. Csák Miklós már 1235. vette meg Salter vitéztől Tordas pusztát Fejérmegyében. Károlyi János fehérvári kanonok már Tordast is azok közé az egyházak közé sorolja, amelyeknek a török uralom idején evang. lelkészük volt. (Károlyi J. 233.) Némelyek szerint az 1674. Pozsonyba idézett és elítélt lelkészek között Baditz István tordasi volt. (Thury E. A gályarab lelk. történetéhez 8. l.)

A török kivonulása után Tordasra is tótajkú települők jöttek. 1721-ben a vallásügyi bizottság idejében *Benedicti* Pál volt a tordasi lelkész, aki a csernyeieknek is többször szolgált, míg lelkészük nem volt. (Győri esp. jkv. 196. l.)

1736-39. *Batiz* István volt Tordason a lelkész, aki itt is halt meg. Az utódja *Vrathely* Illés lett, aki Csernyéről jött ide. *Vrathely* Vágújhelyen született, Bél Mátyás tanítványa volt. Előbb Gencsen tanítóskodott s *Antoni* György püspök 1731. Csetneken avatta fel. A plebának 1753. évi összeírása szerint *Sajnovics* Mátyás volt itt a földesúr s a valódi plebánának volt filiája. A katolikusok temploma csak az urasági magtárhoz toldott vályogépület volt, melyet az uraság építtetett. A jegyzőkönyv felhányja, hogy a lutheránusok kevesebben vannak, mégis van predikátoruk. (Károlyi J. 250. Győri esp. jkv. Eht. Eml. 327. 376. 380.)

Vrathelyi 1767-ig volt itt lelkész, mellette *Bacsúr* N. a tanító, aki hivatalát a jegyzősködés miatt elhanyagolta. 1767-ben *Derencsényi* jött tanítónak Szákról, aki azonban rövid ideig volt itt. A lelkész, midőn *Krisán* Dávid orosz-léli esperes-lelkész 1764. itt egyházlátogatást tartott, panaszkodott, hogy tizedet kell fizetni a földesurnak.

1767-ben a földesúrtól kértek a tordasiak öreg lelkészük helyett fiatalabbat és *Krisán* esperes ajánlatára *Ocsovszky* Pál orosz-léli tanítót avatták fel számukra. Ugyanakkor *Holkó* Sámuel soproni diákot hívták meg tanítónak. 1767-ben templomépítésre engedélyt kaptak, de templomuk még ez évben leégett. (Győri esp. jkv.)

1778-82. *Tisleri* János volt a lelkészük, aki *Besztercebányán* született, *Wittenbergben* tanult, *Trencsénben* volt tanító s majd *Győrszemerén* „in aula Matkovichiana” házi nevelő. *Varsádra* avatták fel s innen került Tordasra. (*Hrabovszky* Gy. *Presbyterologia* II. 306.)

1782-ben *Mayer* Dánielt hívták meg lelkészüknek *Bakonyszentlászlóról*. (Győri esp. jkv.)

Sárszentmiklós. Régi neve Besenyő-Szentmiklós. Plebániája és Gergely nevű papja volt már 1333-ban. Szent Miklós tiszteletére épült kőtemploma 1366. és 1496. említették. (Békefi R. Balatonmelléki egyházak 87. Károlyi J. i. m. 225.)

Mint evang. anyagyülekezet a Névtár szerint csak 1740. alakult meg. Régebbi forrásaink nem szólnak róla. Anyakönyvei 1799 óta vannak.

Vajta. Szintén ősi község Fehér megye déli részén. Károlyi János történetíró szerint a Sárviz mellékét meghódító Vajta vezér emléke él a mai Vajta község nevében. (Károlyi J. i. m. 7. l.)

Evangelikusok ide csak a török kivonulása után kerültek. Bárány György tolnai esperes feljegyzése szerint 1719-ben alakult itt vegyes ajkú (magyar és tót) gyülekezet s első tanítójuk Kis Péter volt. Majd pedig első lelkészüknek Mislai Andrást hívták meg. Ez Mislai István teszeri lelkész fia lehetett, aki mint ilyen fiatal korában a szomszédos Koroncónál 1704. jun. 13. vívott szerencsétlen csata után „a holt tetemek közt lételeben” írta „A koronczi harcokról” című gyászversét. És tőle való a „Mindenkoron romol” kezdetű bujdosó ének is.⁷³⁰

Meg kellett érnie 1746. vajtai gyülekezetének elfoglalását s mint száműzött 1754. Bokodon is szolgált rövid ideig Endrédi Mihály lelkész halála után. (Hrabovszky i. h. Eht. Eml. 376.)

XV. Révkomárom és a komárommegyei gyülekezetek.

a) A reformáció Révkomáromban.

Régi vára már a XIII. században említették. Csák Máté († 1321) erősíté meg a várat és szabadalmait Róbert Károlytól kapta. Mostani erődítményeinek központja a XVI. században épült. Régi temploma Szent Andrásnak van szentelve s a ferencieknek is volt itt zárdájok. A török világban ez a város is sokat szenvedett. A mohácsi vész után már 1529. is háború színhelye volt.

A reformációnak első terjesztői Komáromban is, mint egyéb végvárakban, a német őrsereg volt. A szász Braunstein Ernő 1527-ben és Hardeck János 1529-ben Ursinus Velius „De bello Pannonico” műve szerint már protestáns várparancsnokok voltak Komáromban, akiknek seregében sok volt a protestáns német. 1543-ban az evang. Ungnad János is Komáromban táborozott tekintélyes sereggel. 1552-ben Paksy János, 1555. Gall Ádám volt Komárom várparancsnoka. Az evang. várparancsnok 1550-ben *Plockner* (Plattner, Plechner) Mártont hívta meg ide lelkésznek, akit Wittenbergben ez évi nov. 12. avattak fel. (Martinus, uti ex litteris conjiciebam, Platner, hinc Comarominum vocatus.) Fraknoi Plecknernek és brassói születésűnek mondja. Pálffy József (Ursinus Velius fentebbi műve nyomán) még *Schrott* Istvánt és *Plieninger* Jánost is említi, mint Plockner utódait. Schrott Albert 1587-1603. érsekújvári evang. lelkész volt, ekkor Thurzó György várkapitánytól kérte elbocsátását. Talán ez vagy testvére volt előbb Komáromban. Mag. Plieninger János osztrák források szerint is Komáromban volt lelkész és Grácban 1579. halt meg.⁷³¹

⁷³⁰ Beöthy Zs. képes irod. tört. I. 437. Hrabovszky, Presbvt. II. 22. Eht. eml. 353. 354.

⁷³¹ Thury E. A komáromi ref. eh. tört. 9. l. Stromp L. Ehtört Eml. 10. Pálffy J. A dunántúli ev. eh. rövid tört. 1853. 3. l. Fraknoi V. Külföldi isk. 300 l. Kemény K. A komáromi ev. eh. múltja 3. l. Fabó, Codex Dipl. 1. l. Oestr. Prot. Jahrb. XXV. 379.

De miként Győrött, Érsekújvárott és más végházakban, úgy Komáromban is voltak a magyar őrségnek is lelkészei és tanítói. A magyarajkú városi lakosság valószínűleg az Alföldről toborzott naszádosok vagy csajkások által ismerkedett meg a reformáció tanaival, akiknek Komárom volt a hadifőállomása. Ezeknek kitűnő lelkésze akadt 1562-ben *Huszár Gál*ban, a kiváló reformátorban, aki itt feltűnő nagy eredménnyel végezte az igehirdetés és egyház szervezés munkáját. Ennek hire fülébe jutott Oláh Miklós primásnak is, aki már 1562. okt. 31. felhívta a város bíráját és a csajkások kapitányát, hogy a Kassáról száműzött Huszár Gált ők se tűrjék meg falaik között. Ennek azonban semmi foganatja sem lett, mert, úgylátszik, már a városi előljáróság is a reformátor hitén volt.

Oláh Miklós tehát 1563. jan. 17. most magához a királyhoz, I. Ferdinándhoz fordul. Be-panaszolja a komáromiakat, hogy neki nem engedelmeskednek s kéri, hogy azt a lázadást szító szakramentárius eretneket, aki Kassán is oly nagy galibát okozott, távolíttassa el Komáromból. Végre is azután Károly főherceghez, a katonai főparancsnokhoz folyamodott a primás s a főherceg Nagy Istvánnak, a komáromi naszádosok kapitányának hagyta meg, hogy Huszár Gált elűzze. Nagy István azonban maga is Huszár hívei közül való volt s oly módon segített magán, hogy időt és alkalmat adott a reformátornak a menekülésre. (Fraknoi, Századok 1876. 34. l. Thury E. i. m. 13.)

Huszár Gál működése bizonyára maradandó nyomot hagyott a komáromi egyház életében. A reformátor tüzes beszédei egészen a türelmetlenségig fokozták a nép vallásos bűzgalmát. Így fél van jegyezve, hogy Gáspár nevű ferencendi pátert a révkomáromi asszonyok Huszár Gálnak a város piacán tartott elragadó predikációja után a plebánából kiűzték s majd a városból is elkergették. (Tóth S. feljegyzése. Thury E. 15. l.)

1573-ból ismét egy német papnak a nevét ismerjük, *Hosius János* volt ez, boroszlói származású, kit Lipcsében ordináltak s előbb komáromi, majd kanizsai, 1578. pedig hernalsi pap volt. Valószínű, hogy ezt a göppingeni *Kielmann* András ezredes hozta ide, ki mint komáromi parancsnok (1568 óta) ment 1586. Esztergom alá, 1587. pedig Kanizsának lett a parancsnoka. A német őrsereg külön iskolát is tartott fenn. *Márkus Boldizsár* nevű tanítójuk (gewesener Schulmeister in Comorn) a török támadás elől menekült 1594. Pozsony felé.⁷³²

A városi jegyzőkönyvben található feljegyzés szerint a franciskánus szerzetes elűzetése után a protestánsok többé nem is tűrték volna meg a r. kath. papokat s a csekély számú r. katolikusok Huszár Mátyás r. kath. nemes embernek a Szent András templom mellett levő házában szoktak vásár- és ünnepnapokon összegyülekezni; itt imádkoztak s itt hallgatták a Huszár Mátyás seregbíró által a házi posztillából felolvasott szent beszédeket. Szent András temploma is ekkor már a reformátusok birtokában volt. (Thury E. i. m. 16. l.)

A század vége felé azonban itt is erős lehetett már az ellenreformáció, melyet a török akasztott meg egy időre. Midőn a török Komárom városát 1594. heves ostrom után porrá égette, a magyar katonaság élet-halál harcot vívott, a lakosság pedig vagyonával Nagyszombat felé menekült. Szuhay István egri püspök jelentése szerint a menekülőkhöz néhány predikátor is csatlakozott, kik az egész utón posztillákat predikáltak és zsoltárokat énekeltek. S mire Nagyszombatba értek, a komáromiak legnagyobb része protestánsná lett. Szerinte ezek alapították volna a nagyszombati református egyházat. Csak 1598. Győr visszafoglalása után vándorolt vissza a lakosság s így 1594-1598. üresen állott Komárom városa. (Takáts S. Bp. Szemle 1909. 42.)

⁷³² Raupach és Hrabovszky Presbyt. Velics A. Török defterek. Thury E. 18.

Szuhay tudósításában azonban tévedés van. Mert Nagyszombaton is voltak protestánsok (Sibolti, Bornemissza sat.) már jóval 1594. előtt és Komáromban is ekkor már a lakosság nagyobb része protestáns volt, hiszen Gáspár barátot és a plebánust is elűzték. A fentebbi Márkus Boldizsár német tanító is ekkor menekült Komáromból. 1594. dec. 2-án irt folyamodványában Pozsony város tanácsától kért segítséget. S ebben mondja, hogy a török ostrom miatt volt kénytelen elhagyni komáromi állását, ahol pedig császári szolgálatban (in der kaiserlichen Maiestät Dienst) állott. Bizonyára a német tábori lelkész mellett volt tanító és őt is a császári hadi pénztárból fizették. (Fraknoi V. Hazai és külf. isk. 116. l.)

Tóth Ferenc történetírónk a XVI. század végéről még két komáromi protestáns lelkésznek tudja nevét. Az egyik *Novai Siró* Ferenc volt s a másik ennek utóda *Keresztes* Dániel. Ez utóbbit a hírhedt nevű Suhay István egri püspök, a kassai templom elrablója üzte el Komáromból. Suhay ugyanis 1603. dec. 3. írja barátjának gróf Migazzi püspöknek: „Én saját tekintélyemmel Esztergomból és Révkomáromból személyesen vettem ki az eretnek predikátorokat; ellenállottak ugyan, de hiában; már nyugosznak”. Mátyás főherceg 1601. nov. 20. Molart János komáromi főkapitánynak írja, hogy az erősségbe csak r. kath. lelkészeket bocsásson be.⁷³³

Az ellenreformáció Rudolf korában a protestáns lelkészek kiűzésével tehát itt is érezte erejét. De a bécsi békekötés és az 1608. évi vallásügyi törvény után ismét a protestánsok kerekedtek felül. Ez évben evang. volt a várparancsnok is, Kolonics Ferdinánd, a későbbi hírhedt nevű Kolonics primásnak nagybátyja. És mint Asztalos András nagyszombati polgár 1609. febr. 10. Szenczi Molnár Albertnek írja: „Most Isten által minden főhelyeken, szab. kir. városokban, végvárakban szabad a religio; Sopronban, Pozsonyban, *Komáromban*, Újváron, Somorján, Sellyén vagyon predikátor. A jezsuitákat be sem bocsátják az országba. Sok helyeken, hol a háború előtt be sem mert menni az evang. predikátor, most immár a pápistákat be sem bocsátják, mint *Komáromban*, Újvárban, Somorján, Sellyén, mely ugyan a jezsuitáké vala és több falukon is. A psalterium igen szép, amelynek a nótáit kitalálják mind itt nálunk, mind Komáromban, Újvárban, igen élünk vele az ekklezsiában.”⁷³⁴

A református egyház ekkor itt már, úgylátszik, teljesen különvált az evangélikusoktól. Jeles papjai voltak a XVII. század elején és pedig egy időben kettő is: Dobronoki Miklós (1608-15) és Pölöskey István. Ez utóbbinak helyére Pathai István ref. püspök és K. Pálfi János 1614. jún. 29. Szenczi Molnár Albertet ajánlották, midőn Komáromban Pfeffer Lukács seregbíró házában voltak. Szenczi Molnár Rohoncra ide is költözött a családjával, de csak három hónapig maradt itt. Neje, a német Ferinari Kunigunda és mostoha gyermekei, úgylátszik, nem jól érezték magukat a magyar városban. Jeles tanítói pedig az énekiró Péczeli Király Imre és az evangélikusoktól áttért Kanizsai Pálfi János voltak. Péczelit 1615. lelkészüknek is megválasztották. (Adattár VII. 147. Dézsi L. Sz. Molnár Albert 194.)

Az ágostai hitvallásúaknak Hosius óta nem ismerjük külön lelkészeit, pedig kétségtelen, hogy voltak itt evangélikusok továbbra is. Mert midőn később panaszkodtak az országgyűlésen, hogy 1627-ben a Szent András-templom melletti temetőből úgy a magyar, mint a német evangélikusok kitiltattak; ez utóbbiak alatt ágostai hitvallásúak értendők, akiknek jó része a későbbi időkben is német anyanyelvű volt.

De vallásszabadságukat nem élvezhették sokáig. Pázmány Péter 1618. plebánust küldött ide, 1625-ben pedig ferenci barátokat s ezekre bízta a térítés dolgát. A plebánus 1618. már Szent

⁷³³ Tóth F. A magy. és erd. eh. hist. 56. Thury E. 19. I. Loserth J. Akten und Korrespondenz III. 210.

⁷³⁴ Dézsi, Molnár A. naplója. Thury E. i. m. 21. Maurer J. Cardinal L. Kollonitsch 5. I.

András templomában misézett s a protestánsok kiszorultak. Bethlen Gáborhoz fűzött reményeik sem váltak valóra. A vitéz fejedelem Révkomárom várát nem tudta bevenni. A katolikusok gúnyverset is irtak:

*Igen serénykedik Komárom városa,
Kiknek megégette szájukat a kása...
Nyakad szakad onnan Kálvinus vallása.*

A nikolsburgi békekötés után a pápista várparancsnokok vezetése alatt nagyobb erővel indult meg itt is az üldöztetés. Reifenberg várparancsnok 1621. a protestánsok templomát, tornyát, paplakát és iskoláját földig leromboltatta. Ennek helyére fatemplomot építettek, mely azonban hamar roskadozni kezdett. S midőn téglafallal akarták megújítani, Spáczai Márton alkapitány ezt nem engedte meg, holott (amint keserűséggel mondják) a rácoknak is volt nem messze a várerődítménytől téglából épített templomuk. (Hist. Dipl. Appendix 21. 24. Thury 27.)

Komárom várparancsnoka volt ez időben a hitehagyott Kolonics Ernő is. Atyja, Szigfrid, még bűzgő tagja volt egyházunknak. Mint győri várparancsnok (1615-21) még ő is apának hitét vallotta, Komáromba 1621. helyezték át. A fehérhegyi csata után a magyar főurakkal együtt ő is megrémült s egy csudatételre hivatkozva, áttért a római egyházba. Családi birtokán Alsó-Ausztriában a kirchbergi evang. lelkészt 300 forint végkielégítéssel bocsátotta el. Komáromban mint várparancsnok ő is üldözte a protestánsokat, sőt a vidéken is a szentpéterei egyházat. Az ő fia volt a hirhedt Kollonics Lipót, aki második feleségétől, Kuefstein Anna bárónőtől 1631. okt. 26. Komáromban született. Itt említjük meg Komáromnak egy másik főpapi szülöttjét, Sinelli Imrét is, a bécsi püspököt, I. Lipót bizalmas tanácsadóját, ki a soproni országgyűlésen Magyarországot vallotta hazájának s Komáromban a kapucinusoknak zárdát is építtetett. Szerzetes korában Ausztriában ő is sok lutheránust térített át. A két főpap viszonyára nézve jellemző Kolonicsnak 1673. júl. 12. irt levele, mely szerint örül, hogy ő mint komáromi, a szintén komáromi Sinelli páternek Komáromban építendő első kapucinus zárdáját segíyezheti. Itt Komáromban szolgált mint katona a későbbi XI. Ince pápa is (1676-89), ki XIV. Lajossal a gallikánus klérus tételei ellen oly erélyes harcot vivott.⁷³⁵

Kolonics Ernő idejében történt, hogy Gál Péter alkapitány, aki 1624. először hozott jezsuitákat Komáromba, 1627-ben, midőn Szent András templomát új tetővel fedette, a protestánsokat a templom melletti temetőből, melyet eddig a katolikusokkal közösen használtak, kitiltotta. Kolonics utóda gróf Althan Adolf várparancsnok lett, aki 1635-ben 70.000 forintnyi alapítvánnyal biztosított itt a jezsuitáknak munkássági teret s Buswe Gottfried német és Gosztonyi István magyar jezsuita, mint hitszónokok már 1635. meg is érkeztek Komáromba. Míg a plebána kiürül, Althan a maga várbeli házát bocsátotta rendelkezésükre. Gróf Puchaim János Kristóf várparancsnok 1649. a vár grófi házát adta át nekik.⁷³⁶

A kisebb számú és jórészen német evangélikusoknak újabb szervezkedése csak a linci békekötés után az 1647. évi 9. t. c. 3. §-a alapján történt meg, amely kifejezetten megengedi, hogy Révkomárom és Holics evang. lakói templomot építhetnek és szabadon gyakorolhatják vallásukat. Már 1648. először ideiglenesen csak deszkából építettek imaházat. A következő 1649. évben pedig Sándor István mocsai lakostól vettek meg 350 forinton egy pusztát házat, mely a belső vár sáncain kívül állott s ennek fundusán építettek kőből templomot, paplakot és

⁷³⁵ Payr S. Az evang. Kollonicsok 67. Sopron ehtört. 496. Hist. Dipl. App. 18. Maurer J. Cardinal Kollonitsch 26. és 92. l.

⁷³⁶ Hist. Dipl. App. 21. Németh V. A komáromi kath. gimn. tört. 4. l. Komárom m. mon. 480.

iskolát. De nem soká bírhatták ezt, mert a várparancsnokság várépítés céljaira elkobozta és lerontotta. Így új funduson, a mai Szent János temploma helyén 1653-tól 1658-ig építették azt a templomot, melyet később a jezsuiták vettek el tőlük a harangokkal együtt. A templom homlokzatára a „Dies irae, dies illa” kilenc sora volt felírva.⁷³⁷

Az evang. gyülekezet a XVII. század közepén csak 47 családból állott, a magok erejéből nem tudtak építeni. Azért gyűjtést rendeztek itthon és a külföldön. Peringer János, Fábíán Mihály és Glatz Ambrus voltak a gyűjtők. Augsburg, Regensburg városa és Gettl Kristóf norvégiai bányakapitány is adakoztak az új templomra. A gyülekezet tagjai közül pedig Harmuth Pál és Krecsmayer György adtak nagyobb összeget. Kiváló jóltevőjük volt ekkor maga az evang. várkapitány Walther ezredes is, ki többféle adományon kívül 64 aranyat is adott a gyülekezetnek, hogy ennek fele a gyülekezet szükségleteire, másik fele pedig a lelkész tisztességesebb díjazására fordíttassék. (Kemény K. i. m. 4. l.)

Ez a Walther ezredes hívott ide egy *Frist* nevű lelkészt (1648-51), akinek *Roxner* Kristóf (1651-58) volt az utódja. Ennek idejében épült az új templom s ennek nevéhez fűződik komáromi egyházunk újabb virágkora. Hornyánszky Viktor adatai szerint Roxner már 1647-ben jött volna Komáromba Loipersdorfról. (Ez alig lehet egy község a Sopron melletti Lépesfalva [Loipersbach] községgel, mely csak 1662. lett anyagyülekezetté és Rosner Márton volt az első lelkésze.) Roxnert szélesebb körben is ismerték. Burger Kristóf, a Lajta melletti Bruck s később Nagyszombat evang. lelkésze „Singchor des Tempels Ezechielis” című énekeskönyvét (Ulm, 1652.) Bockmayer Máté somorjai és Roxner Kristóf komáromi lelkésznek ajánlotta. Munkás életét 1658. fejezte be, Komáromban a gyülekezet költségén temették el.⁷³⁸

1658-61-ig *Reichenbach* Gottfried volt a komáromi lelkész, akinek idejében a gyülekezet nagyon megfogyatkozott úgy anyagi erőben, mint lélekszámban. Reichenbach azért 1659. Mangoldt Mátyást és Péringer Jánost ismét gyűjteni küldte ki az országba. Peringer Bécsbe, Sziléziába és Németországba is kiment és szép összeget gyűjtött össze. Ermann János ötvös már 1649. adott a gyülekezetnek félszesszió szántóföldet és Borbély Simon 1655. ugyanannyit. Így egy egész telkük volt, melyet 1672. vettek el tőlük.

1661-1666. *Bartholomaei* Jeromos volt a lelkészük, ez is németországi, mint a többi. Pilárik István szeniczi lelkész, mint menekült török fogoly, midőn 1664. Komáromba jött, Puchheim generális, (aki valószínűleg evang. volt) itt a legnagyobb szivességgel fogadta és 3 napig magánál tartotta. De Pilárik nem említi, hogy az evang. lelkésszel is találkozott volna. A jezsuita térítés nagy buzgósággal folyt ez időben is. 1650 óta a plebánai hivatalt is a jezsuiták vezették. A reformátusok is, akiknek Tolnay István, Kossa Magyar Jakab és Csúzi János voltak ez időben a lelkészeik, sokat szenvedtek. Különösen egy Géczy nevű jezsuita plebánus ellen volt nagy az ingerültség. Ez rávette gróf Souches várparancsnokot, hogy 1666. a megválasztott Kecskeméti Csik Balázs kálvinista városbíró nem erősítette meg, hanem r. kath. bíróvá választatott helyette. A protestánsok a vármegyéhez is folyamodtak, de mind hiába. 1668. Szent Adalbert ünnepén (ápr. 23.) történt, hogy a reformátusok, mint más köznapon, szőleikben és kertjeikben dolgoztak és Géczy jezsuita e miatt sajátkezüleg verte meg és kergette el a munkásokat. A nagy lármára az utcán összefutottak a protestánsok s füttyköst, fokost, fejszét, kardot és puskát ragadva vették üldözőbe Géczyt és csatlósait, akiket csak gróf Souches őrserege mentett meg az agyonveretéstől. (Thury E. 30. l. Stromp L. Pilárik J. 26. l.)

⁷³⁷ Zsilinszky, A linci békekötés 451. l. Kemény K. i. m. 3. l.

⁷³⁸ Kemény K. 5. Payr S. Sopron eht. 415. l. Klein S. Nachrichten I. 20.

Az evangélikusoknak e nehéz időkben Bartholomaei és *Viglebius* János volt a lelkészük. A gondnoki tisztelet Mangoldt Mátyás és Klein Pál töltötte be. 1656-ban a komáromi születésű *Kövesdy* Pálban igen jeles tanítót kaptak, aki Wittenbergben tanult és később Eperjesen és Sopronban volt tanár és magyar lelkész s egy kiváló magyar nyelvtant írt, mely nyomtatásban is megjelent. 1659-ben az öreg Samueli, 1666-tól kezdve pedig Borbély János volt a tanítójuk. (Sopr. eht. 398. Kemény K. 6. l.)

A szenvedések keserű poharát *Viglebius* Jánosnak kellett fenékgig üríteni, akit nem szabad összetévesztenünk hasonló nevű kortársával *Vibegius* János locsmándi s majd pozsonyi lelkésszel. A Wesselényi-féle összeesküvés ügyében 1671. ápr. 4. *Viglebiust* is kihallgatták Komáromban, aki ekkor 38 évesnek vallotta magát. *Zrinyi*, *Frangepán* és *Nádasdy* dolgairól vallomása szerint ő semmit sem tudott. De azért Hofkirchen Károly Lajos várparancsnok és Széchenyi György győri püspök már 1672. jan. 25-én elvették a nem régen saját költségükön épített templomukat, parochiájukat, iskolájukat s egyéb ingó és ingatlan javaikat, ezek közt 21 hold szántóföldet. *Viglebius* lelkészt vasas katonák üzték ki a paplakból és a városból. Templomukat a jezsuiták kapták meg, kik azt Aranyszáju Szent János tiszteletére szentelték.⁷³⁹

Elűzték a reformátusok két lelkészét is, Szondi Istvánt és Csuzi Cseh Jakabot. Az elfoglalt egyházi épületek még ez évi június havában leégtek és többször is voltak a városban tüzesetek. A protestánsokat erre gyújtogatással vádolták. Hofkirchen várparancsnok és Széchenyi püspök törvényszéket rögtönöztek és Száki János ékeli ref. lelkészt és Suri Lőrincné papözvegyet mint állítólagos bűnösöket 1672. szept. 1. a legkegyetlenebb halálbüntetéssel végezték ki ártatlanul. Szakit máglyán égették meg, de előbb jobb kezét levágták és egy jezsuita forró ólmot öntetett a leborotvált fejére. Suri Lőrincné pedig lefejezték. A jezsuita kegyetlenség égbekiáltó művének Komáron volt a színhelye. Egykorú kéz Simonides János „Galeria omnium Sanctorum” művében kéziratában képben is megörökítette a szörnyű esetet.⁷⁴⁰

Az üldöztetés idején hitehagyottak is nagy számmal voltak. Bátorkeszi János komáromi református alumnus 1674. katholikussá lévén, a protestánsokat „Szőlőgerezd” című munkájával gunyolta, de Csepregen hagymázba esett, kezét, nyelvét összerágta s lelkiismeretének mardosása között halt meg. Nemcsak egyes protestánsok tértek át, hanem a görög nem egyesült rácoknak egész komáromi gyülekezete is (500 lélek) 1673. elfogadta az uniót. Zorsich Pál püspök (von Suidnicz) maga is eljött és sajátkezüleg aláírta és megpecsételte az uniót.⁷⁴¹

A gályarab lelkészek közül 1674. május havában huszat a komáromi vár börtönébe szállítottak. (19 evang. 1 ref.) Drahosóczi András várkapitány vette át őket a komáromi révnél s a várba kísértetvén egy sötét, büzös tömlőbe a török hadi foglyok közé csukatta. Köztük volt Zsédényi István a dörgicsei evang. lelkész is, aki mindvégig hű maradt. (Rácz K. A pozs. vértörvszék áld. 106. l.)

1681-1683. visszanyerték vallásgyakorlatukat és *Horeczky* István volt a lelkészük, aki 1672-ig Tétényben, s azután Pozsonyban szolgált, most pedig 1682. ismét Pozsonyba hívták vissza. Hofkirchen 1683. véglegesen elvette templomukat és egyházi javaikat, s erőszakkal hajtotta őket a kath. istentiszteleten való részvételre. A kuruc háborúk idején (1704-11) megengedték a reformátusoknak, hogy sátoros ünnepeken két-két lelkészt hívhassanak a városba, akik ilyenkor sátrak alatt végezték az istentiszteletet. A XVIII. században még albizáló evang.

⁷³⁹ Payr, Sopr. eht. 446. Schmidt K. J. A pozs. eh. tört. 83. Kemény K. 6. l.

⁷⁴⁰ Földváry L. Száki János megégettetése. Prot. Szemle 1903. 442.

⁷⁴¹ Sárospataki füzetek. 1857. Lampe-Ember 446. Klein S. I. 268. Farkas S. Csepreg története 211. Maurer J. Cardinal Collonitsch 81. l.

diákat sem bocsátottak be a városba. A komáromiak Szákra, Bokodra, Oroszlánra jártak ki istentiszteletre. A száki fatemplomot, mely 1848-ig fennállott, jobbára a komáromiak adakozásából építették. 1763-ban a komáromi nagy földrengés idején a régi temetőben deszka hajlékot építettek s nemes Bende János polgár imádkozott, posztillát olvasott és buzditotta a híveket. Mint ilyen „árva eklézsia” többször összegyülekeztek titkon Bende János házában s a szegényebb egyháztagokat is segélyezték. Új templomot 1783. építettek, első papjuknak Perlaky Dávid nemeskéri lelkészt hívták meg és pedig oly feltétellel, hogy ennek 800 frt. adósságát is kifizették a nemeskéri gyülekezetnek.⁷⁴²

b) A komárommegyei gyülekezetek.

Tata. E város helyén egykor római gyarmat állott, melyet a nagy tótól „Ad lacutn felicem” neveztek s forrásaiból a vizet Bregentiumba (Ószőny) vezették. Szent István király nevelője, Deodatus vagy Theodatus, olasz pap, sanseverini gróf itt Péter és Pálról nevezett bencés apátságot alapított, mely a középkorban hiteles hely volt. Nevét is ettől a kegyes alapítótól vette, akit Turóczy szerint már István király is mint lelki atyját, Tatának nevezett. 1233-ban Firminus volt a tatai apát. Szép vidéke és fényes kastélya kedves mulatóhelye volt Zsigmond, I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos királyoknak, hol sok kiváló külföldi vendéget is fogadtak. A XV. században a Rozgonyiaké volt, kiktől Mátyás király váltotta vissza. Ranzanus, Bonfini és Oláh Miklós nagy elragadtatással szólnak róla. Még a XV. században is különbséget tettek régi és új, vagy magyar és tót Tata (Hungaricalis et Slavonialis Thata) között. Bonfini szerint két temploma (duae basilicae) volt. II. Ulászló 1510. még itt tartotta az országgyűlést. 1543-ban a török elfoglalta s ennek uralma alatt elpusztult. Achmet már 1543. felgyújtotta.⁷⁴³

Tatán a reformációnak első nyomát Braun Rézmán (Erasmus) magyaróvári várparancsnok levelében találjuk, aki 1578. a soproni tanácstól Péter balfi lelkészt kéri Tatára tábori papnak. Ez azonban vagy nem ment el, vagy csak rövid időre, mert Péter 1583-ban is Balfon volt. De a rostocki *Schubert* Jánosról már bizonyosan tudjuk, hogy 1580. Tatán tábori lelkész volt, aki előbb Győrött szolgált hasonló minőségben.⁷⁴⁴

De az ellenreformáció Tatán is korán kezdetét vette. Pedig a töröktől is sokat kellett szenvedniük. A tatai és gesztesi járás 1543-1622. teljesen kihalt, elpusztult. Csak ezután hívtak új települőket Tatára is, de nehezen ment a telepítés, mert nem csak a magyar földesúrral, hanem a törökkel is külön kellett szerződniök. 1643-ban Zichy Ferenc volt a tatai vár ura. S bizonyára már ennek idejében történt, amit az evang. rendek az 1638. évi országgyűlésen panaszolnak fel, hogy Balogh István várkapitány Tatáról az evang. lelkészt elűzte s a katonákat erőszakkal, bebörtönözéssel kényszerítette a római egyházba való áttérésre.⁷⁴⁵

Lampe-Ember szerint 1655 és 1674 között Tatán ref. gyülekezet volt. De kellett itt evang. gyülekezetnek is lenni, mert 1673. máj. 28-án a „Tata végházbeli és Tata városi Augustana Confession levő hallgatóság” levélben kérte Szenczi Fekete István püspököt, hogy időnként predikátort bocsásson hozzájuk. A gyülekezet a nagy üldöztetésben szűnt meg teljesen. (Egyet., levtár Ia 7, 204.)

⁷⁴² Kemény K. i. m. 11. l. Schmidt K. J. A pozs. ehk. tört. 94. l. Thury E. 39.

⁷⁴³ Balics L. Ehtört. I. 180. 220. II. 209. Venzel G. Tata fénykora 8. 58.

⁷⁴⁴ Payr, Sopr. eht. 150. l. Raupach, Presbyt. 152. 163. és Hrabovszky Presbyt. II. 210.

⁷⁴⁵ Gyulai R. Komárom m. a XVII. sz.-ban. Hist. Dipl. App. 18.

A kuruc háborúban Rabutin 1707. légből röptette a tatai várat. A szatmári béke után Tata is a megye nagy részével a vakbuzgó gróf Esterházy József főispánnak birtokába került. „Ő lett a r. kath. tábor Józsuája, akinek trombitafúvására romba dőltek a pesti kommisszió (vallásügyi bizottság 1721) falai.” 1716. okt. 10. Róth András a megye processuális szolgabírája szigorúan meghagyta, hogy a hely. és aug. confession levő predikátorok és iskolamesterek 15 nap alatt menjenek ki a megyéből ad loca articularia, ha nincs possessiójuk; ha pedig van, privata oeconomiához tartsák magukat. Máskülönben rettentő executió fog kimenni ellenük. A tatai reformátusok 1721. mégis építettek egy faimaházat. Balog Ferenc, Esterházy prefektusa, ha valahol mégis imaházat engedett építeni, kikötötte, hogy „páhó vagy granárium formára” legyen. Ez a Balog Schmied András apátplebánus és Pruzsenszky Pál sámsontermetű cseh erdész kíséretében 1746. Tata, Szend, Szák, Bokod, Oroszlán és más evang. gyülekezetek egyházi épületeit és harangjait is mind elvette. Esterházy a tatai fatemplomot 1759. aug. 23. hányatta szét. Ezután 43 évig szünetelt a nyilvános vallásgyakorlat. 1776-ban nagy verekedés volt a pápista diákság és a reformátusok között. Egy kálvinistát agyonverték.⁷⁴⁶

Szák. Régi evang. eredetileg magyar egyházközség. A török világban osztozkodott a komárommegyei gyülekezetek sorsában. Már a török világban is voltak evang. lelkészei. Temploma 1610. épült. Szák és a közeli Szend a XVII. században mint társgyülekezetek említetnek. Az 1643. évi összeírásban Szák és Szend is új telepeknek mondatnak. A 1683. évi hadjáratban bizonyára ezek is elpusztultak. A török kiűzése után az Esterházyak nyitrai megyei tótokat letelepítettek ide, akik azonban megmagyarosodtak.

Szák és Szend első ismert közös lelkésze *Hollósy* Miklós volt, ki mint ilyen 1608. szept. 4. irta alá a Concordia könyvét. A turóczmegyei *Proxa* (vagy Prochsa) János 1633-ban csupán Szák lelkészének mondatik s 1646. Magyarszombathelyen volt ez lelkész. 1642. máj. 21-én a csepregi zsinaton *Galli* Györgyöt avatták fel száki lelkésznek. Ugyanez 1646. már Ugodon, 1651. Csényén és 1652-53. Simonyiban volt lelkész. 1647-ben *Popovics* Mártont, 1648-ban pedig *Mendel* (Mindöl) Tamást avatták fel száki és szendi lelkésznek, ki később Kajáron és Téthen hirdette az igét. 1651-ben pedig *Ujváry* János volt a száki lelkész, ki mint ilyen jelent meg a szakonyi népes zsinaton. A változások, amint látjuk, (talán a török üldözés miatt), nagyon gyakoriak voltak.⁷⁴⁷

Musay Gergely püspök 1661. az anyagyülekezetek között csak Szakot említi Szend nélkül. Utolsó ismert lelkésze Száknak a XVII. századból *Góri* Mihály, akit Szenci Fekete István püspök Kőszegen 1671. szept. 16. avatott fel Szákra s aki mint száki lelkész 1674. márc. 5. a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt is megjelent. A pápai ref. levéltárban őrzött jegyzék Górit tévesen „Georgius Geri Szákiensis” néven említi. (Eht. Eml. 99. 148. Thury E. A gályarab-lelk. 8. l.)

Az 1681. évi törvénynek Szák az 1683. évi török háború miatt nem sok hasznát vehette. Elpusztult ez a vidék is bizonyára. 1704. is pusztta volt még. Csak a kuruc világból való lelkészét ismerjük. És pedig a szergényi születésű *Károlyi* István volt ez, ki Halléből, Wittenbergből és Lipcséből visszatérván, 1706. óta Győrött volt rektor és segédlelkész Lövey és Torkos lelkészek mellett s 1707 körül hivatott meg Szákra, ahonnan 1711. távozott s mint kispéczi lelkészt választották meg ez évben márc. 24. főesperesnek. A XVII. században Szakot

⁷⁴⁶ Szentkúti Kiss K. Adatok Nagyigmánd és vidéke múltjából. Komárom 1892.

⁷⁴⁷ Eht. Eml. 60. 73. 79. 81. 83. 133. Ker. jkv. 66. 206. 277. 303. 360.

artikuláris egyháznak ismerték el és az üldöztetés idején Komáromból s Győrből is jártak ide evang. hívek.⁷⁴⁸

Károlyi utóda Dernóczi János (1711-37) lett, ki előbb Kispéczen volt tanító s már itt az öreg Bors Mihály esperes mellett licentiát kapott 1709. nem csak a predikálásra, hanem a keresztelezésre, esketésre és kibocsátásra is. Esterházy József lévén a földesura, sokat kellett neki is szenvednie, de Roth András szolgabíró 1716. évi szigorú rendeletére azért még sem hagyta el gyülekezetét. Károlyi mint új esperes Göndör Gergely téthi lelkész társaságában 1711. dec. 9. itt Szákon egyházlátogatást tartott. A lelkész fizetését Szák és Szend együtt adták. Késpénzt 20 forintot kapott, földjeit a hívek művelték, rétjeit lekaszálták. Malomfuvart és elégséges fát adtak neki. A korcsmából is minden hordó után egy félpint (una media) bor járt neki. A tanító Stephanides István volt, aki 1737-ben már el akart menni. (Eht. Eml. 316. 343. Győri esp. jkv.)

Dernóczi 1737-ben elhalván, helyébe a szákiak Kertschmayer Mihályt, a volt szenttrinitási (Péterhegy, Petróc, lásd fentebb.) lelkészt választották meg, aki 1732. a templomfogaló német katonáknak ellenállván, elfogatott, minden javaiból kifosztatott s Pozsonyba fogságba vitetvén, ott majdnem három évet töltött kemény fogságban s végre is azzal a feltétellel bocsáttatott el, hogy többé ne merjen Vas megye területére lépni. Már idősebb ember lehetett, mikor Szákra jött, mert Péterhegyen is már 1725. ott volt. (Eht. Eml. 293. 295.)

Tóth Sipkovics János esperes 1737. dec. 6-án egyházlátogatást tartott Szákon, amikor is a hívek mind Kertschmayer lelkésszel, mind Stephanides tanítóval meg voltak elégedve. Ez utóbbi azonban el akart menni. A lelkésznek Szák és Szend is 20-20 forintot fizet. Szák 28, Szend 14 köből búzát. Szák őszinek elvet 10 köből gabonát, Szend is tizet, de a száki határban. Tavaszt Szend is, Szák is 4-4 köbölt a maga határában. Minden fogattal bíró hoz egy szekér tűzifát. Minden hordó bortól mind két faluban egy média jár. A rétet mind két falu kaszálja és behordja. Kendernek (pro cannabi) és kerti veteménynek is földet szántanak. Stólat a gyülekezetekben szokásos mód szerint fizetnek. (Eht. Eml. 321.)

1738-ban a szákiak hátralékban vannak, a paplaknak egy kapuja sincsen. A lelkész a mestert (Vitian Mátét) az esperesség tudta nélkül vitte be s most nem ereszti a kathedrára, amiért a tót hallgatóság nehezten. A mester az esperességre provokál, 1746-ban Esterházy József gróf emberei a száki és szendi imaházakat is elfoglalták. 1747. máj. 31. a kispéczi kerületi gyűlésen Kertschmayer bevádolta a híveit, hogy csupa manichaeusok. Azt értette alatta, hogy nem fizetnek, mert már régen nem volt egyházlátogatás. A gyűlés meg is dorgálta, hogy nem tudja, mi a manichaeismus.⁷⁴⁹

1748. febr. 17. a beteg Perlaky József püspök helyett Fábri Gergely és Németh István vizitáltak Szákon. Kertschmayer a hanyag templomlátogatás miatt panaszkodott. Néha csak a mesterrel és egy két gyerekkel tartják az istentiszteletet. A lelkészt a kathekizációk tartására intették. Vitian Máté mester is hanyag volt a tanításban. 1750-ben még Kertschmayer volt a lelkész. Utána *Perlicius* János lelkész következett, aki 1759. az urodalom beleegyezésével a kevesebb jövődelmű Súrra távozott. Fia, Perlitz Dávid izményi lelkész még Szákon született. Az utóda *Pokorny* Lukács lett, ki előbb a Sándor család informátora volt. 1760-ban Esterházy József halálával Esterházy Károly váci püspökre szállván az urodalom, nagy veszedelem fenyegette a száki, bokodi és oroszláni gyülekezetet, de befolyásos, jólelkű emberek közbevetésére engedett

⁷⁴⁸ Payr, Magyar Pietisták 5. l. Eht. Eml. 343. Komárom m. mon. 121. 509.

⁷⁴⁹ Külföldön ellenkezőleg a Mahnungsbriefeket küldöző hitelezőket szokták a bursok manichaeusoknak nevezni. Győri esp. jkv. Payr, Fábri G. 14. l.

a zelusából. A tatai reformátusok imaházát ekkor földig lerontatta. (Győri esp. jkv. Hrabovszky, Papi Tükör 44. l.)

Pokorny 1766-ig maradt Szákon. Galló Márton volt mellette tanító. Sokat viszálykodtak. A tanító kitiltotta az iskolából a lelkész gyermekeit, mert Pokorny is tanítás céljából magához édesgette az idegen gyermekeket s ilyen módon elvette a tanító kenyerét. Krisán Dávid oroszláni esperes igyekezett őket kibékíteni. Gallo tanítót 1766. áthelyezték az uraság kedvéért Ösküre, mert azzal vádolták, hogy a jobbágyokat az urodalom ellen lázítja. De a vád nem volt igaz. A 12 metrét szántóföld Pokorny idejében megkevesbedett.

1766-74. Collenberger Sámuel volt a száki lelkész. Krisán esperes 1768. azt kifogásolta, hogy leirt predikációi elszórt formátlan papirosokra vannak jegyezve. A tanítók többször változtak mellette. Derencsényi Bakonytamásiból jött s egy év múlva Tordásra távozott. Az utóda 1768. Lepossa Mihály volt. Ennek halála után Bajza Pál jött ide Bokodról, kinek itt is sok baja volt a lelkésszel s e miatt a püspök elé idézték.

1774-77. a bártfai születésű *Jelenik* Mihály volt a lelkész, aki előbb b. Prónay László fiának volt a nevelője. Tübingenben 3 évet töltött. Mellette Lesták Mihály volt a tanító, kit 1774. szept. 8. az esperességi gyűlésen a papjára és Magdo András alesperesre költött rágalmak miatt 30 pálcaütésre ítélték. Már a földön feküdt, de a patrónus urak közbeléptére elengedték neki a büntetést. 1776-ban ismét garázdálkodott s eltiltották a plebánussal való társalgástól, (Esp. jkv. 248. l. Hrabovszky, Papi Tükör 20. l.)

Jelenik Mihály, akit Perlaky Gábor püspök 1778. nov. 12. igen nagy dicsérettel ajánlott Várpalotára, 1779-ben Kistormásra távozott, ahonnan 1783. a locsmándiak hívták meg. Utódjául 1777. febr. 18. a wittenbergi egyetemről hazajött *Bocz* Ferencet avatták fel, aki még 1786. is Szákon volt lelkész. Utódja Kohán András volt, akit 1801. Mossóczi Institoris Péter követett.⁷⁵⁰

Szend. Szintén régi község. 1434-ben Gordovai Fancs László kapott itteni birtokára adománylevelet Zsigmond királytól. 1516-ban Battyán Benedek budai várnagy zálogosította el itteni birtokát Sárkány Ambrusnak. Majd az Enyingi Török család is szerzett reá jogcimet. Egyházi téren hiven osztozott Szák sorsában. Nem is csak filiája, hanem együtt fenntartó társgyülekezete volt Száknak. Valószínűleg volt külön evang. temploma is. A reformátusoknak is anyagyülekezetük volt itt és pedig Lampe-Ember szerint legalább is 1655-74 között. 1655-ben oratóriuma és harangja volt. Első ismert ref. lelkészük Szomódi János volt, aki 1674. megjelent a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt s a nápolyi gályarabságot is végig szenvedte.

A kuruc világban, midőn már az Esterházyak voltak itt a földesurak, a szákiakkal együtt igen sokat szenvedtek a szendiek is, mivel sík mezőn lakván a prédáló népek igen pusztították őket. De a Csallóközből hamar jöttek ide más települők is, vallásuk miatt üldözött nemesek és tehetős emberek „mivel igen jó előföldjük van.” Esterházy József pedig 1744. németeket is telepített Szendre. 1712-ben nem tarthattak iskolamestert „mind a helvetica, mind az augusiana confession levők elégtelenek lévén”. 1739-ben nagy pestis volt a faluban, kétszázharman meghaltak. Ekkor Komáromi János volt a papjuk. Később Turgonyi József szolgált köztük s preceptort is tartottak. Csepregi János idejében Esterházy József 1743. elvette a templomukat a haranggal együtt. Mikor az ifjú gróftól visszakérték, azt felelte: „Én el nem vettem, vissza sem adhatom, szólok Baloggal”. 1774-ben már csak pópista mester volt, ki nótárius is; némelyek ehhez járatták a gyermekeiket. 1787-ben 338 volt az evang. 182 a református és 294 a r. kath. lélek Szenden. (Sz. Kiss K. i. m. Esp. jkv.)

⁷⁵⁰ Esp. jkv. Hrabovszky, Papi Tükör 73 l. Fiedler K. A locsmándi ehk. tört. 29. l.

Külön anyagyülekezetté 1786. lett, amidőn a nemeskéri születésű Kontor János (1786-93) volt csöngői tanítót hívták meg lelkészüknek. Ennek pedig a gérczei születésű Farkas Szabó László lett az utódja, ki előbb Várpalotán és Homokbödögén lelkészkedett s 1802. fehér-komáromi esperesnek is megválasztatott. (Hrabovszky, Papi Tükör 33. 53.)

Kethely. (Keddhely.) Régi község. Pesti Frigyes szerint a kedd heti naptól vette nevét. A vértskeresztúri apát, az Enyingi Török, a Héderváry, Batthyány és Bakith családok voltak régi földesurai. A törökök 1529. 1543. és 1549. is felégették. 1642-ben kezdett újra benépesülni. A XVII. században itt református anyagyülekezet is volt. Földvári András nevű lelkésze 1674. márc. 5. megjelent a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt. 1725-ben Kiss János nevű evang. tanítója volt. Kethelyt a makki pusztával együtt 1733. gr. Esterházy József vette meg a Meszlényiektől. Tóth Sipkovits János esperes 1737. dec. 7. volt itt egyházlátogatáson s a kethelyiek ekkor, valamint 1738. nov. 30. is meg voltak elégedve a mesterükkel. Az 1774-ben kihallgatott tanúk nem akartak emlékezni, hogy itt protestáns vallásgyakorlat lett volna. A türelmi rendelet után a két protestáns felekezet együttesen választott tanítót, akit közösen, aránylagosan fizettek és protestáns tanítónak neveztek. Fizetését Perlaky Dávid komáromi esperes Borsody István ref. esperessel együtt állapította meg. Ma Szák filiája és imaháza is van.⁷⁵¹

Bokod. Régi község. Csák Miklós 1231. évi végrendeletében már ezt is említi. Régi neve a község 1689. évi oklevele szerint Bodok volt, mert a Vérttest is Bodok hegységnek nevezték. Közelében, a Kereki puszta határában a vértskeresztúri bencés barátok templomának és zárdájának romjai láthatók. (Az alapító 1146. Ugrin comes volt a Chák-nemzetségből.) Köveit az Esterházyak a tatai templom építésére akarták széthordani, de Sajgó Benedek főapát tiltakozott ellene. A török világban Bokod is sokat szenvedett, amikor a csókakői urodalomhoz tartozott. 1643-ban mint újonnan telepített falu említetik. 1646. évi zsinati jegyzőkönyv említi „Bodok” község lelkészét, mint a büki zsinaton hiányzót. Musay püspök pedig 1661. az anyagyülekezetek közé sorozza. De régi lelkészei közül egyet sem ismerünk név szerint. Az 1688. évi összeírás szerint a háború (1683) előtt lakva volt, de ekkor puszta. (Károlyi J. i. m. 14. 16. 89. Eht. Eml. 134. 148. Ker. jkv. 248.)

A kuruc háborúban szintén sokat szenvedett. A XVIII. században az evang. Jeszenák család, majd pedig az Esterházyak voltak földesurai. 1711-ben már volt evang. lelkésze, Domján Mihály, aki 1711. márc. 24-én Kispécen több társával együtt írta alá Károlyi István meghívó levelét. Az új esperes még 1711. dec. 9. egyházlátogatást tartott Bokodon Göndör Gergely téthi lelkész kíséretében. Az egyik évben két, a másikban négy szántóföldje van a lelkésznek. Az újonnan épített malom miatt a régi rét elrongálódott. De a gyülekezet tartozik hasonlót adni helyette. Buzát minden párttól fél köblöt kap. Pénzt 20 forintot. A keresztelésért 12, az egyházkelésért 12, az esketésért 25, a halotti beszédért 25 denárt. Van egy malomfuvarja is. A tanítónak is egy szántóföldje, melyet szintén a gyülekezet művel, 16 forint készpénze, 1 forint tandíja; 75 font hus, harangozásért egy kenyér, egyszeri főzés minden háztól, 10 font só és fa elég. Éjjeli éneklésért halott felett 12 denár, temetésért és harangozásért 12 denár. Nagyobb ünnepeken 1 media bor, husvétra két media (Eht. Eml. 313. 316.)

Domján Mihály 1737. halt meg s Györgyi Ferenc jött a helyébe, ki ekkor érkezett vissza az akadémiáról. Tóth Sipkovits János esperes 1737. dec. 5. tartott egyházlátogatást és Mellány György mesterrel is meg voltak elégedve. 1738. nov. 29. ismét vizitáció volt, amikor a lelkész és a tanító közti viszályt kiegyenlítették. Esterházy József 1746. a bokodi templomot is elfoglalta. 1748. febr. 18. Fábry Gergely és Németh Sámuel egyházlátogatók mindent rendben

⁷⁵¹ Sz. Kiss K. i. m. Eht. Eml. 373. Győri esp. jkv. és Thury E. A gályarabok törthez 4. l.

találtak s másnap mentek Ondódon, Árkin és Moóron át Bodajkra és Csurgóra. Még 1750. is Györgyi volt a lelkészük és Trips nevű a földesurok. (Eht. Eml. 325. 374. 375.)

1750-ben a Bánkról elűzött Endrédi Mihályt hívták meg lelkészüknek, aki azonban már 1754. meghalt. Kutsán István kispéci lelkészt hívták meg, de ez nem jött el. Egy rövid ideig Miszlai András, a Vajtároi elűzött lelkész szolgált náluk, majd pedig a Csikvándról elűzött öreg Nigrini János. Végre is a Wittenbergből visszatért Pál Jánost hívták meg rendes lelkésznek, akit Németh Sámuel püspök 1754. jún. 6. avatott fel. De ez hazájába térvén vissza lelkésznek, helyébe a geresdi Horváth Mihály jött Pozsonyból, akit Bárány János püspök 1757. május havában avatott fel. 1758. júl. 2-án már ez is meghalt. (Esp. jkv. Eht. Eml. 374.)

A bokodiak most három nyelven értő lelkészt kértek Balogh Ádám püspöktől, aki Orbán János nevű nemeskéri ifjút ajánlott nekik. Balogh ezt 1758. aug. 2. avatta fel és Krisán Dávid oroszláni esperes azonnal beiktatta. 1760-ban, midőn az urodalom Esterházy Károly váci püspökre szállott, Bokodot is nagy veszedelem fenyegette, mely szerencsére elmúlt. 1764-ban Krisán esperes az Orbán lelkész és Bajza Pál tanító közti viszályt kiegyenlítette. Bajza Pál a feleségével együtt jó énekes lehetett és Perlaky Gábor püspökkel bizalmasabb viszonyban állott. (Esp. jkönyv.)

Bajza Pál Bokodot elhagyván, Várpalotán Zichy Miklós grófnak lett számtartója és levéltárosa. Perlaky Gábor püspök 1781. febr. 6. egy gyászos áriát küldött Bajzának, hogy keresse ki a Graduálban, melyik nótára megy, azután feleségével együtt betanulván, mikor a nagyságos gróf úrnak jó kedve lesz, énekeljék el neki, mint magyar fitól küldetett szíves kesergést. (Hrabovszky, Scrin. Ant.)

1768. júl. 21. Győrött tartott titkos kerületi gyűlés határozata szerint Bokod 4, Oroszlán 5, Szák 3 és Tordas is 3 forintot fizetett közkölségre. 1776-ban, amikor már Gyurkovics András volt a tanító, templomot akartak építeni a bokodiak. Varga Mihály volt ekkor a magyar, Manczél Mihály a német és Holota Tamás a tót kurátor. Gyurkovics még 1786. is Bokodon volt. (Esp. jkv.)

Orbán János 1783. Szokolyba távozván, Perlaky Gábor püspök Nerodoly Mátyást avatta fel Bokodra, aki már két év múlva Pusztavámra ment át. Utóda a nemesdömölki születésű Greskovits Imre lett, aki 1781 óta Velegen volt tanító s majd lelkész. 1795. tavaszán ő is Pusztavámra ment át. 1799-1801-ig a blatnicai Selmeczi Máté volt a bokodi lelkész (1798 óta kethelyi tanító), aki Oroszlánra ment át. 1801. febr. 26-án pedig az oroszláni Suvada Pál avattatott fel Bokodra, aki két évig volt Wittenbergben. (Hrabovszky, Papi Tükör 41. 85. 87.)

Szenterzsébet. A török világban teljesen elpusztult falú Bokod határában. Ma már csak egy dülő neve tartja fenn emlékét. Amiről Komárom megye monográfiája nagy bizonytalansággal szól, arról egyházi jegyzőkönyvünk határozott adatokat is közöl. Kis Bertalan püspök ugyanis 1639. jún. 1. a csepregi felső templomban avatta fel lelkésznek a komárommegyei Szenterzsébet részére (in parochiam Szent Eörsebetiensem in Com. Comaromiensi) Szenczi Jakabot. És az 1646. évi büki zsinat jegyzőkönyvében is a bodoki (bokodi) lelkész mellett a szenterzsébeti is mint távollevő említetik. Ime egy anyaggyülekezetünk, mely teljesen elpusztult a föld színéről. Az Esterházyak, úgy látszik, Bokod közelsége miatt nem hívtak ide újabb települőket.⁷⁵²

Oroszlán. (Oroszlánkő.) Szintén régi község. Közelében, Majkon, már az Árpádok korában premontrei prépostság volt. Épületének romjaiból Esterházy József gróf 1731. a

⁷⁵² Komárom m. mon. 51. Ker. jkv. II. 167. 248. Eht. Eml. 77. 134.

kamalduliaknak építtetett kolostort, akik itt a néphagyomány szerint igen víg életet éltek. Holéczy szerint a majki barátok előbb (míg a zárdájuk elkészült) Oroszlánon abban a házban laktak, mely a múlt század elején a falú háza volt. A külön remetelakásokat az Esterházy, Cziráky, Gyulay, Perényi, Hunyady, Erdődy sat. grófi családok építtették s ezek címerével vannak díszítve. II. József 1782. eltörölve a kamalduli rendet, terjedelmes szép épületükből szűr- és posztógyár lett. A majki templom oltárát a kép nélkül az oroszlanói evangélikusok vették meg; a predikáló és egyéb székeket pedig a falak béléssel együtt a komáromi óhitűek templomába vitték át. Újabban a buzgó kath. Esterházy Miklós Móríc alakíttatta át a volt zárdát fényes vadászkastéllyá. A kamalduliak hiában könyörögtek, hogy fogadja vissza rendjüket a szép helyre.⁷⁵³

Oroszlán a Csákyak birtoka volt. Régi várának köveit a a majki zárda építésénél használták fel. A vár köveiből épült a Rajcsányi-féle ház is a Várdomb nevű utcában. A török világban Oroszlán is elpusztult. Határait a pákozdiak, vagy talán inkább a bokodiak bírták. Az 1688. évi összeírás szerint is még pusztá volt. Musay püspök 1661-ben Szák és Bokod mellett nem mondja anyagülekezetnek. A kuruc háborúkban is pusztán állhatott s az Esterházyak csak ezután telepítették be főként tót ajkú evang. lakókkal. A hagyomány szerint Labánszky, Svandovszky és Pénzes telepesek nagyobb területeket kaptak s róluk külön dűlőket neveztek el. (Kom. mon. 112. Károlyi J. i. m. 92. 1).

Első ismert lelkésze Velics Péter, aki 1706. dabranyi tanító volt, de még ez évben Simonyiban febr. 7. a felavatandó kandidátusok között szerepel. Lehet, hogy azonnal Oroszlánra jött. Károlyi István meghívó levelét Kispécen 1711. márc. 24. már mint oroszlanói lelkész irta alá. Károlyi esperes és Göndör Gergely esp. jegyző 1711. dec. 9. itt egyházlátogatást tartottak. A lelkésznek 20 forintja és 20 köből búzája volt. A 3 nagy ünnepen offertoriuma és három királyok napján kolledája. A stóla és egyebek úgy, mint Bokodon. (Eht. Eml. 271. 275. 307. 313. 316. 353. 355. 374. 375.)

Velics 1718. már Tabon volt a tótok papja. Ide pedig Krisán Mátyás jött, aki mellett Masnitius János volt a tanító. Tóth Sipkovits esperes az 1737. évi egyházlátogatáson mindent rendben talált. Az öreg Krisán egy kiváló utódot nevelt Dávid nevű fiában, akit Tóth Sipkovits már mint püspök Téthen 1744. dec. 17. avatott fel Oroszlánra. Esterházy József 1746. Oroszlánon is elvette a templomot. De úgylátszik visszaadta.

Fábri Gergely és Németh Sámuel 1748. febr. 18. látogatták Oroszlánt, mely alkalommal a tudós Krisán Dávid igen kiváló beszédet mondott. A mestert hanyagnak találták, mert a jegyzőséget is ő viselte, preceptort akartak mellé adni. Az ifjabb Krisánt 1756. már püspöknek is kandidálták és győrmegyei esperesnek meg is választották, de mivel messze lakott, alesperest is adtak mellé. Bárány János püspök halála után 1758. ennek helyére Felpécre is meghívták, de nem hagyta el gyülekezetét. Ez évben is újra kandidálták püspöknek. Krisán mint esperes „Synopsis Curae Pastoralis” című munkát irt és nagy gonddal végezte az egyházlátogatást az egész nagy esperességben. 1760-ban, midőn Eszterházy Károly váci püspök lett az örökös, nagy veszedelem fenyegette Oroszlánt is. 1761-ben Virág János komáromi archidiakonus feljelentette Krisánt, hogy r. katolikusokat keresztel, esket és temet. Mellette a tanító Ocsovszky Pál volt, akinek helyébe 1767. jött Messerschmied vadosfai orgonista. Krisán esperes 1774. jan. 21. halt meg. (Esp. jkv. 209.)

⁷⁵³ Komárom m. mon. 112. Sz. Kiss K. i. m. Holéczy M. Tud. Gyűjt. 1826. VII. f.

Utódja, Collenberger Sámuel, aki 1774. Szákról jött ide, nem volt méltó hozzá. Maga a papné vádolta be férjét, aki részeges volt. A papné kivánságára a bírák üzték el a szolgát a paplakból. Collenberger kénytelen volt a gyülekezettől bocsánatot kérni. 1778-ban halt meg.

Szepesi Mihályt Perlaky Gábor püspök 1778. márc. 19. avatta fel Oroszlánra. Szepesi előbb dömölki rektor volt s azután ment ki Wittenbergbe. Szepesit is korán megválasztották alesperesnek. 1786-ban márc. 27. még Szepesi idejében tették le alapkövét az új templomnak. 1785-től kezdve Bartholomaeides Pál volt a tanítójuk. Szepesi utóda, Teslák Pál szintén esperes volt. Őt 1801. Selmeczi Máté követte. (Esp. jkv. Hrabovszky, Papi Tükör 85. l.)

XVI. Magyaróvár és a mosonmegyei gyülekezetek.

a) A városi gyülekezetek: Magyaróvár, Moson, Halászi.

Magyaróvár. Ősi várral. Itt állott egykor a rómaiak Ad Flexum városa. Már a vezérek korában besenyők voltak itt a határőrök. Az Árpádok idején végvár volt. A keresztes vitézek 1096. itt ostrom alá vették Kálmán király seregét, de szétverettek. A megye ősi székhelye és központja tulajdonképpen a mosonyi vár volt és Óvár, mint a Győr nemzetség birtoka az első századokban csak kisebb szerepet játszott. A magyaróvári urodalom 1440. a Bazini és Szentgyörgyi grófok, 1526. pedig Mária királyné birtokába jutott, 1528 óta koronabirtok s 1550 körül Miksa trónörökös urodalma volt, aki anyjától, II. Lajos nővérétől örökölte. II. Lajos ugyanis Óvárt a nővérenek, Annának, I. Ferdinánd nejének adta hozományul s azután a magyar királyné kamarajózsága maradt. 1564 óta a bécsi udvari kamara kormányzata alá került, mely döntő befolyást gyakorolt az egész vármegye életére is. Főispánjai a XVII. és XVIII. században a vármegyében birtokos Zichy és Esterházy grófok voltak. Mária Terézia Óvárt 1763. Krisztina nevű leányának, Albert szász-tescheni herceg nejének adományozta.⁷⁵⁴

Óvárrott is bizonyára a német csapatok tábori lelkészei voltak az első igehirdetők, de ezek neveit nem ismerjük. Miksa főherceg és cseh király idejében azonban már kiváló magyar reformátort találunk itt. Nem csak Miksa vonzódott a reformációhoz, hanem óvári várparancsnokai is, Voniczky Zakariás s utóbb Rotwitz Illés, majd Braun Erasmus, mind barátai voltak a reformációnak. (Thury E. 24. Barabás, Zrinyi lev. II. 101.)

Ezeknek a pártfogása alatt az 1554. év elején kezdte meg Óváron a reformátori munkáját Huszár Gál, aki Oláh Miklós elől valószínűleg a Mátyusföldéről vagy Csallóközből menekült ide. Teljes hat évig, aránylag tehát hosszú ideig évi 25 forint készpénz fizetéssel működött itt a buzgó férfiú, ki időnként a szomszéd helyekre Mosonyba, Kálnokra és Győrré is kijárt. Iskolát is alapított s az általa nevelt ifjakat szintén kiküldte predikálni a vidékre. Áldásos munkáját az ellenség nem nézhette tétlenül. Az 1555. év pünkösdjén a pozsonyi és győri káptalan tagjai közül négyen jöttek el Óvárra, hogy vele vitatkozzanak. A régi óvári templom volt a nevezetes vita színhelye, ahol Huszár Gál oly fényes győzelmet aratott, hogy ellenfeleinek a hallgatóság gúnyos megjegyzései között kellett a várost elhagyni.⁷⁵⁵

Majd Huszár 1557. az iskola mellé könyvnyomdát is szerzett be, Bécsben a híres Hofhalter Rudolf műhelyében tanulván meg a könyvnyomtatást. 1558-ban jelent meg ennek első terméke, Huszár három predikációja „Az Úr Jézus Krisztus szent vacsorájáról, kinszenvedéséről és dicsőséges feltámadásáról való predikációk” címén. Miksa főhercegnek ajánlotta, hogy

⁷⁵⁴ Major Pál, Moson m. monogr. M.-Óvár 1878. Schwicker J. Die Deutschen in Ungarn. 220. l.

⁷⁵⁵ Thury E. 24. Fraknoi V. Huszár G. Óvárrott. Századok 1876. 22.

tanácsosainak bírálata útján meggyőződhessek arról, hogy az igaz tudományt hirdeti s ezért kéri is maga és iskolája számára ellenségeivel szemben magas pártfogását.⁷⁵⁶

Irodalmi munkásságával még jobban feltűzelte ellenségeit. Győrré a várórség tisztjeinek felhívására többször elment predikálni. A pápista papok meg akarták félemlíteni, de Huszár kijenté, hogy bármikor kész velük vitatkozni. 1558. ápr. 18-ra megidézték a győri szentszék elé. El is akart menni minden áron, hogy mint előbb Óvárott, most Győrött is legyőzhesse ellenfeleit. De az óvári kapitány nem merte őt biztosítani a Győrben történendők felől s Miksa főherceg sem engedte elmenni. A győri káptalan tehát bepanaszolta s I. Ferdinánd 1558. nov. 1. Oláh Miklós ellenjegyzésével szigorúan meghagyta, hogy „ezután az eretnek tudomány terjesztésétől és a könyvek nyomtatásától a legsúlyosabb büntetés terhe alatt tartózkodjék.” S a kapitányt bizta meg az e felett való örökdéssel. Feltűnő, hogy a bécsi állami levéltárban őrzött rendelet egykorú másolatán ez a megtisztelő címzés: „Discreto Gallo presbytero in Owar commoranti, fideli nobis dilecto.”⁷⁵⁷

Az óvári kapitány Miksához írott jelentésében késznek nyilatkozott a királyi rendelet végrehajtására és kéri urának utasítását, hogy mit csináljon Huszár Gállal. De azt is említi ennek mentségére, hogy őt mind azok, kik a magyar nyelvben jártasok, okos, szerény, istenfélő és erényes embernek tartják; nem kételkedik, hogy ura is ilyennek találja, ha őt maga kihallgatja, vagy papjai által megvizsgáltatja. (Fraknói, Századok i. h.)

Miksa főherceg, aki maga is barátja volt a reformációnak, Huszárt, úgy látszik, oltalmába vette, mert továbbra is Óvárott maradt, sőt nyomdáján is, ami meg volt tiltva, két újabb protestáns művet bocsátott napvilágra. Óvárott 1559. jelent meg Sztáray Mihálynak jeles magyar drámája. „Az Igaz Papságnak Tüköré”, mely ugyancsak erős és hatásos támadás volt a római egyház ellen. Ezt a művet a selmeci, körmöc- és beszercebányai városi tanácsnak ajánlotta, amelyek ekkor már mind lutheránusok voltak. És mutatja e mű Huszárnak Sztárayval való szorosabb összeköttetését is. A másik dráma tárgya a papok házassága volt.

Egy újabb előkerült óvári nyomtatvány (ez már a harmadik) ajánló leveléből pedig azt látjuk, hogy a Bécsbe többször felránduló Huszár Gál bizalmasabb viszonyban volt Miksa főherceg udvari papjával, Pfauser Sebestyénnel is. Ennek ajánlotta ugyanis Huszár Bullinger Henrik zürichi lelkésznek még 1551-ben Fejértói János kértére írott, de több évig kéziratban lappangott „Institutiones” című munkáját. Fejértói ezt a nyilvánosságra szánt értekezést 1551. okt. 10. Bécsből írott levelében köszönte meg Bullingernek. A pápisták közt való lakásról és a törökök által elrabolt férjes nőkről volt szó benne. Huszár Gál elég fontosnak találta arra, hogy nyolc évi lappangás után kinyomassa. Erről írja Huszár 1560. elején a kassaiaknak: *Scriptis Henricus Bullingerus institutionem christianae fidei ad oppressas Hungariae ecclesias; eius libelli exemplaria quattuor misi etiam vobis.* (E nyomtatvány töredékeit 1901. Gyalui Farkas kolozsvári egyet. könyvtárőr áztatta ki egy régi könyvtáblából. Ráth Gy. i. m. 7. 10. 14. 19. l.)

Óvári lelkészsége idején összeköttetésben állott Huszár Gál a bécsi protestánsokkal s ezek révén Bullinger Henrik zürichi lelkésszel is. Bullingernek hasonló nevű fia ekkor a bécsi egyetemet látogatta s az esetleges veszélyek kikerülése végett anyai családnevén Adlischweiler Henriknek íratta be magát. Huszár Bullingernek a fia által üzent és küldött levelet, a választ pedig Hofhalter Rafael bécsi nyomdász útján kérte, akinél a könyvnyomtatást is tanulta. (Ráth Gy. 12.)

⁷⁵⁶ Szabó K. Rmk. I. 36. Egyetlen példánya a bécsi csász. könyvtárban, melyet Rácz K. lemásolt s Debrecenben helyezett el. Ism. Révész I. Pr. E. Isk. L. 1862.

⁷⁵⁷ Fraknói, Századok 1876. 22. Ráth Gy. Bullinger H. és a magyar reformáció 19.

Huszár Bécsből már 1557. okt. 26. irt egy igen tartalmas és érdekes levelet Bullingernek, mely azt is mutatja, hogy Huszár ekkor Bullingerrel együtt már Kálvin reformációja felé hajlott, vagy legalább ismerte ennek iratait. Miksa főherceg az ágostai hitvallás lelkes barátja nem engedte volna meg, hogy az ő birtokán a kálvinizmust hirdesse. Sztáray drámáját Huszár Gál 1559. még a felvidéki lutheránus városoknak, 1560. évi énekeskönyvét pedig már Melius Péternek ajánlotta. E levelében közli Huszár Bullingerrel, hogy a magyar evang. lelkészek sokat szenvednek, Oláh Miklós érsek három egyházi szolgát börtönbe vetett; szól továbbá a törökök türelmességéről; kérdést intéz ő is, mint Fehértói a török által elhurcolt és visszatért nőkről, akiknek férje második házasságra lépett. (E kérdés már Mátyás királynak is gondot okozott). A hitvallásban és tanban írja tovább, majdnem az összes egyházak megegyeznek Magyarországon, (tehát még nincsenek protestáns hitviták), de a szertartásban eltérnek, jóllehet Bullinger és Kálvin iratait követik legtöbben. Kéri tehát, hogy a zürichi egyház szertartásait valamely tudós férfiú által irassa le és kinyomatva küldje meg. Végül pedig azt az óhaját fejezi ki, vajha Melanchthon közzé tenné már az úrvacsoráról szóló nézetét, mert az ő színlelése nem kevés bajt szült eddig az egyházban.⁷⁵⁸

Huszár levelének volt is annyi hatása, hogy Bullinger a vejével, Lavater Lajossal összeíratta a zürichi egyház agendáját s azt „De ritibus et institutionibus ecclesiae Tigurinae” címen 1559. kiadatta. Sőt maga Bullinger is ez évben egy újabb oktató levelet irt külön a magyarok számára, melynek címe: Libellus Epistolaris... pressis et afflictis Ecclesiis in Hungaria, eorumdemque Pastoribus et Ministris transmissus. Anno 1559. Ez azonban nem Huszár, hanem Heltai Gáspár nyomdájában jelent meg Kolozsvárott. (Ráth Gy. i. m. 13. 19.)

Magának Huszárnak ideje sem lett volna egy évben két művet kinyomatni. A tilalom ellenére nyomatta ki a drámát és az Institutiót is. Miksa főherceg, Pfauser és a bécsiek megvédték őt. Óvárott volt még az 1560. év elején is. Január 10-én irt levelet Kassára, melyben az ottani magyar papságra ajánlkozott s megemlíti, hogy ezen minőségben Óvárott már hat esztendő óta forgolódik. Kassán, Debrecenben, Komáromban, Nagyszombatban, Komjátiban s végül Pápán folytatta nagy áldással reformatori munkáját. Pápára 1574. okt. 16. hivatott meg s 1575. okt. 23. már meg is halt. Forgách Imre trencsényi főispán, akit valószínűleg Huszár nyert meg az evang. egyház számára, e szavakat írta róla naplójába: Anno 1575. 23. Octobris dominus Gallus Huszar, parens meus alter et amicus longe omnium carissimus, theologus doctissimus, Evangelii Dei concionator fidelissimus et indefessus, magno bonorum luctu ac dolore peste obiit in oppido Papa die, quem vir optimus et plane divinus multo ante salvus et incolumis sibi summum futurum non semel vaticinatus fuerat. (Thury E. 24. I. Prot. Eh. Isk. Lap 1889.)

Huszárral egy időben és utána német lelkészek is voltak Óvárott. Lehet, hogy a soproni születésű Major Pál, aki 1575. jött haza Wittenbergből, itthon „sub ditione Aldenburgica” tanított s 1576. év elején küldetett ki ismét felavatás végett Wittenbergbe, Óvárott is hirdette az ígét. De Péter balfi lelkésről, akit Braun Erasmus magyaróvári kapitány 1578. Tatára akart küldeni tábori lelkésznek, bizonyosan tudjuk (éppen Braun leveléből), hogy korábban, tehát 1575 körül Óvárott volt lelkész.⁷⁵⁹

Braun Erasmus, a bűzgő evang. várkapitány továbbra is védte Óvárott az evangélikusok érdekeit. Mert 1579-ben, midőn Draskovich György győri püspök Szombathelyre zsinatra idézte a protestáns lelkészeket is, Braun nem eresztette el az urodalombeli lelkészeket. Strincicz Mihály oroszvári lelkész a kapitány tudtán kívül talán félelemből jelent meg s ezen

⁷⁵⁸ Miscel. Tig. Lampe-Ember 102. Ráth Gy. 10. I. Thury E. 25. Erdélyi P. Énekeskönyveink 28. I.

⁷⁵⁹ Stromp L. Eht. Eml. 48. Oestr. Jahrb. XVI. 199. Payr S. Sop. eht. 149. 150.

kívül még Reitter István gálosi lelkész volt ott. Óvár Miksa király idejében teljesen protestáns lehetett, mert Sziygyártó Lukács 1610. azt írja Szenczi Molnár Albertnek, hogy Óvárra csak nem régen vitték be a pápistákat.⁷⁶⁰

Óvár későbbi lelki vezéreinek nevét nem ismerjük, de tudjuk, hogy külön templomuk volt a magyar ajkú reformátusoknak és a németajkú lutheránusoknak, míg nem Harrach Károly gróf 1624-ben mind a kettőt elfoglalta. II. Ferdinánd 1628. elején Pázmány Péter primástól külön levélben azt kérdezte, hogy Harrach Károly gróf, ki a jus patronatus alapján meg akarja tiltani a haeretica exercitiót Óvárrott, nem kerül-e összeütközésbe a protestánsok vallásszabadságát biztosító törvényekkel. Mellékelte egyszersmind Esterházy Miklós nádornak e tárgyban adott véleményét is. Pázmány természetesen megnyugtatta a királyt. A nevezett törvényekből korántsem következik, hogy a patrónus földesurnak nem volna szabad községeik templomait az eretnekek elől elzárni, a predikátorokat azokból kizárni és helyettük kath. parochusokat behelyezni és az egyház összes jövődelmeit ezek számára biztosítani. És pedig azon okból, mert a jobbágyok hazai törvényeink szerint azok földjén munkájuk jutalmán kívül semmi más joggal nem birnak (Verböczy III. 30. §. 7); annál kevésbé birhatnak patronátusi joggal. II. Ferdinándtól különben sem lehetett várni, hogy a templomokat visszaadja, még ha Pázmány és Esterházy nem is nyugtatták volna meg ennyire.⁷⁶¹

Az óváriak a fentebbi sérelmüket az 1637. évi országgyűlés elé terjesztették, de orvoslást csak 1647-ben nyertek, amikor is a VI. t. c. 15. §-ába felvételre került, hogy Óvárrott a kisebbik templom a magyar és német evangélikusoknak visszaadassék, paplak és iskola számára pedig a kiküldendő biztosok alkalmas és elegendő helyet jelöljenek ki. A biztosok 1647. ápr. 9. meg is jelentek Óvárrott, a kisebbik régi templomot (a temetőben épült Szent László-kápolnát) visszaadták s úgy a helyét, mint az ágostai hitvallásuk számára jelöltek ki helyet paplak és iskolaépítésre is a Magyar-utcában. Két év múlva, 1649. márc. 26. pedig a két protestáns felekezet szerződésileg megegyezett, hogy a kálvinisták a temetőben épült régi kis templomot használják, az evangélikusok pedig az e mellé épített új templomot. A felmerülő költségeket és közmunkát közösen viselik.⁷⁶²

Az 1635. évből fennmaradt az Óvárhoz tartozó városokban és falvakban levő birák és községek rendtartása, összesen 85 ártikulus. Ezek azt mutatják, hogy a lakosság túlnyomó részben még protestáns. A hívek tartoznak Isten igéjének hallgatására és az úrvacsorájával való életre a templomba begyülekezni (1. art.). A kalmárok istenszolgálat alatt kereskedésüket ne űzzék (4. art.). A bajrahívás „tiz rényes foréntig” birságoltassék meg (34. art.) Akik rút, tiltott szókkal rútítják egymást, azoknak nyakukra arra való szereztetett kő köttessék s egyik kaputól a másikhoz dob- és sípszóval hordoztassék s amely férfiú ez elől feleségét elrejtí, 32 rényes foréntig büntetessék. (Közli Thury E. Tört. Tár 1905. 572.)

Magyaróvár mint várőrségi gyülekezet nem volt esperesség alá rendelve, azért Musay püspök 1661-ben nem is említi. De Pilárik István szeniczi lelkész, menekült török fogoly, midőn 1664. Győrből Óvár felé utazott, még evang. paplakot talált itt és itt volt szálláson. Győr város tanácsjegyzőkönyve szerint (10. sz.) 1668. a pozsonyi születésű *Kegel* Gáspár volt az óvári evang. lelkész, aki 1659. Mosonszentjánoson hirdette az igét. De hat év múlva itt is megszűnt a

⁷⁶⁰ Károlyi L. Speculum Jauriensis Ecclesiae 89. l. Dézsi L. Sz. Molnár A. napl. 358. l.

⁷⁶¹ Hist. Dipl. App. 21. Timon Á. A párbér 101. l. Révész I. Theol. Szaklap 1912. 177. l. Loserth J. Akten und Korrespond. 111. 799.

⁷⁶² Zsilinszky M. A linci békekötés 449. Liszkay J. A győri ref. egyház múltja 163. l.

gyülekezeti élet. Az evangélikusok templomát 1673. aug. 24. Kollonics Lipót, a kálvinistákét pedig 1674-ben Harrach gróf vette el.⁷⁶³

1659-ben Zily Márton győri kanonok és komáromi főesperes tartott itt egyházlátogatást. Szerinte itt a magyarok kálvinisták, a németek pedig lutheránusok és r. katolikusok. Ez utóbbiak számát nagyítva teszi hatszázra. Ő mondja, hogy az eretnekek Szent László kápolnájából a festett szép oltárt kivetették a temetőbe. A lutheránusok a kápolnához „új zsinagógát” építettek, mely ugyanazon tető alatt van, de középen kőfal választja el a kálvinisták templomától. Mindegyik felett fatorony van, a kálvinisták tornyában egy a harang, a lutheránusokéban kettő. Az eretnek község a két predikátornak a 100 forinton felül még 50 forintot és minden háztól egy köből búzát fizet. Van külön lutheránus és külön kálvinista tanító is. A főesperes meg akarta nézni a két „zsinagógát”, de az eretnekek nem bocsátották be. Gálovics István fehervári prépost az 1663. évi vizitációkor már bevallja, hogy az „eretnekek” száma most is nagyobb. A parochiális jövedelem 225 forint, amelynek fele a plebánusé, a másik felén pedig a két predikátor osztozkodik. Kasza Ferenc apát 1674. évi látogatása szerint a protestánsok kettős templomát 1672. ápr. 28. d. e. 11 órakor a győri püspök (Széchenyi György) foglalta el. Szerinte a lakosságnak csak kis része katolikus s a kálvinisták többen vannak, mint a lutheránusok. A plebánus a felnőtt eretnekeket nem temeti el, csak a gyermekeket. A protestáns paplakot és iskolát is a katolikusok foglalták el. (A győri kápt. Ehlátog. jkvei.)

Moson. Az 1635. évi fentebbi rendszabályok Mosont is Halászzal együtt a városok közé sorolják s mint ilyenek a bírák mellé 12 esküdtet választottak ezek is. Mosonba kijárt predikálni Óvárról már *Huszár* Gál is. 1571-ben pedig egy ismeretlen nevű lelkészük volt, akinek „esztendeje közöttük kitellett” (a régi pap-marasztás szokása szerint) és Lévára távozott. Varga Borbás városbíró tehát most az egész tanácsal egyetemben ő felsége mosoni jobbágyságainak végzéséből 1571. okt. 29. levélben kéri Nádasdy Ferencet, Vas megye főispánját, hogy *Rusa* Imrét, az egyik csepregi lelkészt, ki náluk próbabeszédet mondott és tetszésüket megnyerte, bocsássa el hozzájuk tartóztatás nélkül. „Mert tudja Nagyságod - írja a mosoni bíró - az ő hivataljuk az, hogy mindenütt hirdessék az Isten igéjét városról-városra, falukról-falukra.” Szépen jellemzi ezzel a reformátorok vándorpapi misszióját. S amilyen szépen és okosan kérte, a buzgó Nádasdy bizonyára el is küldötte közibük *Rusa* Imrét. (Tört. Tár 1893. 575. Eht. Eml. 36.)

Több evang. lelkészét nem ismerjük. Az üldöztetés korán megkezdődött itt is. Sziggyártó Lukács már 1610. irta Szenczi Molnár Albertnek Csatári Gergely mosoni református lelkészről, hogy sok bántalmat szenved az Óvárra nem régen bevitt pápistáktól. Csatári még 1615. is mosoni lelkész és csallóközi esperes volt, ki a dunamelléki egyházkerületet többször képviselte a dunántúli zsinatokon is.⁷⁶⁴

Zily Márton kanonok és főesperes 1659. márc. 20. volt itt egyházat látogatni, de nem bocsátották be a templomba. Szerinte a lakosság itt majd mind magyar kálvinista. Palagi Gáspár a predikátoruk és Palánki István a tanítójuk. A paplak elég kényelmes és mellette kert van. Az 1674. évi jegyzőkönyv szerint azonban németek és horvátok is vannak itt és a lakosság nagyobb része nem r. katolikus. (Ehlátog. jkvek.)

⁷⁶³ Stromp L. Pilárik J. 26. l. Hornyánszky V. Beiträge.

⁷⁶⁴ Dézsi, Molnár A. naplója 358. Fabó, Codex Dipl. 131. Adattár VII. 141. 148.

Halászi. Ez is mint város szerepel az 1635. évi rendszabályokban. Első evang. lelkészei bizonyára lutheránusok voltak. Tudomásunk csak a reformátusokról van. 1613-ban Varasdi Mihály volt a lelkésze. Iskolájában 1619. a grammatikát és syntaxist tanították. Ekkor már a tudós Samarjai János lelkészkedett itt, akit 1614. Nagymegyerre avattak fel. Samarjai Máté galgóczi papnak volt a fia. Mint nagyszombati rektort az itteni Asztalos András búzgó polgár 1609. Heidelbergbe küldte ki. 1628-ban Pápán adta ki Magyar Harmonia című munkáját, mellyel az uniót akarta szolgálni s melyet Lethenyi István utasított vissza. Másik műve: Az helvétziai valláson való ekklesiáknak egyházi tzeremóniájokrol és rendtartásokról. Lőcse 1636.⁷⁶⁵

Zily Márton kanonok és főesperes 1659. itt is egyházat akart látogatni, de a község nem bocsátotta be. A lakosság ekkor 40 személyt kivéve, mind magyar és kálvinista volt. Lelkészüik Abrahamides István és a tanítójok Tolnay Sámuel. Az 1663. évi vizitáció szerint lutheránusok is vannak itt, de r. kath. telkes csak hat. Abrahamides most is itt van. A főesperes békeszerető embernek mondja s reméli, hogy át is térne, ha r. katolikusokkal társalogna. 1674-ben már a katolikusoké a templom, bár a lakosságnak csak egyharmada katolikus, (Ehlát. jkvek.)

b) A falusi gyülekezetek.

Musay Gergely püspök feljegyzése szerint a mosonmegyei gyülekezetek is egészen a Dunáig és Köpcsényig mind a dunántúli kerülethez tartoztak. A Duna volt eredetileg a határvonal, mely a dunántúli és dunáninnyi területet egymástól elválasztotta. Szerinte a Fertő-tón túl levő német, gyülekezetek is, Ilmicz, Pomogy a filiáikkal a soproni esperességhez tartoztak, csak 1647-ben csatlakoztak a pozsonyi esperességhez. Nezsider, Rajka és Bezenye magyar ajkú gyülekezet is ide tartoztak. Pomogy 1569-ben a fraknói, Nezsider, Ilmicz és Apetlon (Bánfalva) pedig a kismartoni urodalomhoz tartoztak, mint fentebb láttuk. A türelmi rendelet után való szervezkedéskor is 1786-ban Dunántúl a mosoni esperességet Rajka, Gálos, Hegyeshalom, Zurány és Lébeny egyházközsegekből alakította meg, de csak ez utóbbi maradt hű területünkhöz. Bezenyén kívül még Pusztasomorja volt magyar ajkú, Lébeny vegyes nyelvű, a többi német. Míg a soproni és vasi hiencek bajor, addig ezek (die Heidebauern) sváb eredetűek s a Boden-tó vidékéről vallási üldöztetés miatt Mária királyné idejétől kezdve menekültek ide. A győri püspöki egyházlátogatás szerint 1659. még mind evangélikusok.⁷⁶⁶

Lébeny. Szent Jakabról nevezett régi híres bencés apátságát a Héderváriak ősei, Póth főispán és Chepán alapították. Az alapító levelet II. Endre 1208. erősítette meg. De volt Lébenynek Szent Margitról nevezett plébániája is. Régi szép temploma román stílusban épült. A mellette levő Szent Miklós is az apátság birtoka volt. Lébeny és Szentmiklós környékén már a XIII. században német jövevények telepedtek le és Artolf győri püspök engedélyével Vitéz nevű faluban fakápolnát, majd 1267. kőtemplomot is építettek, de az anyaegyház jogait el kellett ismerniök s halottaikat az anyaegyház mellett kellett eltemetniök. IV. Béla 1263. a lébenyi monostor kegyuraságát Óvári Konrádnak adományozta. A mohácsi vészig a bencések Lébenyt mint külön apátságot bírták, de 1539. a pannonthalmi főapátsághoz csatoltatott. Ekkor Wecslavci Deák Boldizsár sávoli birtokos kezéből kellett azt visszafoglalni, ki a háborús időket felhasználva hatalmába kerítette. II. Ferdinánd a lébenyi apátságot a jezsuitáknak

⁷⁶⁵ Bod P. Magyar Athenás 233. Adattár VII. 136. 141. 148. VIII. 56. 99.

⁷⁶⁶ Eht. Eml. 146. 148. Schwicker J. Die Deutschen in Ungarn 219.

adományozta, kik a régi templomot átalakították. A rend feloszlata után az apátság jószágai a vallásalaphoz csatoltattak s utóbb a Zichy grófok kapták adományba.⁷⁶⁷

Lébenybe is mindjárt a mohácsi vész után lutheránus svábok (Heidebauern) vándoroltak be, akiket Mária királyné s később Miksa főherceg vett oltalmába. A mosonmegyei német falvak a Széchenyi György győri püspök által elrendelt egyházlátogatások szerint még 1659. is majd mind lutheránusok voltak. Csak 1671 óta Széchenyi és Kollonics nyomta el ezeket is. Az elnyomatás idején a biblia mellett igen kedvelt áhítatossági könyvük volt: „Der geistliche Glückshafen, eine Liedersammlung von der Erschaffung der Welt bis auf Chrisius”. De Lébenyben voltak horvátok és magyarok is. Ma is kétnyelvű a gyülekezet. (Schwicker i. m. 220.)

Első lelkészeinek nevét nem ismerjük. 1628-ban Eöry György volt a lébenyi lelkész, akit ez évi okt. 20. Szereden avattak fel és szimbolikus könyveinket is ekkor írta alá. 1635 óta Szilban Sopron megyében volt alesperes. A lébenyiek valószínűleg Szentmiklóssal egyesülten tartották fenn gyülekezetüket, mert régi jegyzőkönyvekben Lébeny-Szentmiklós néven említetik. Lébeny, Szentmiklós, Mecsér evang. templomait 1630 körül Zichy Pál foglalta el, aki csúful kiűzván a lelkészeket, a paplakot, iskolákat és az egyházi jövedelmeket is elvette. (Fabó, Codex Dipl. 218. Hist. Dipl. App. 21.)

Az 1647. évi VI. t. c. 15. §-a Lébenynek is visszaitélte az apátságon kívül álló kisebb templomot. És ezt meg is kapták, mert ebben a lébenyi magyar templomban (in templo Lyben Hungarico) tett esküt 1650-ben Örmény Miklós a Concordia könyvére. Ezt az Örményt Czeglédi Pál református püspök a köveskúti zsinaton 1640. jún. 19. avatta fel a somogy megyei Csokonyára és mint csokonyai lelkész volt jelen 1643-ban a csöglei zsinaton is. De 1650. okt. 16. Szentmiklósy János kajári esperes-lelkésszel Nemeskérre jött Musay Gergely püspökhöz és az evang. egyházba való felvételét kérte, mert az ágostai hitvallást ismerte meg igaznak. S miután áttérését a püspök is tudomásul vette, a lébenyi templomban tette le az esküt evang. hitvallásainkra s bizonyára Lébenybe kapott lelkészi meghívást is. Örmény azonban nem sokáig maradt Lébenyben. 1655-59. Németiben Sopron megyében lelkészkedett. Lébenynek pedig 1651. már Maris György volt a lelkésze, ki mint ilyen vett részt a szakonyi zsinaton.⁷⁶⁸

Musay Gergely püspök is 1646. Lébeny-Szentmiklóst az elfoglalt gyülekezetek közt említi, 1661-ben pedig mint anyaegyházat veszi számba és Szentmiklósi János rábaközi esperes hatósága alá sorozza. 1659-ben márc. 21. Zily Márton kanonok és főesperes akart itt egyházat látogatni, de a lébenyiek nem bocsátották be. Ez jegyzi fel, hogy a lutheránusok kisebb temploma (capella) is az apátsági templom formájára négyszögletes kövekből épült s ebből következteti, hogy nem az eretnekek építették. Fatornya van s ebben harang, melyet a katolikusokkal közösen használnak a lutheránusok, szintén így a kőfallal kerített temetőt is. A lakosság magyar és horvát. Az utóbbiak 75 lélekkel többen vannak. Az evang. lelkész ekkor Osváth András, a tanító Donsa Mátyás volt. A plebánus neve Debellák Máté. 1663-ban már nem volt predikátor, elűzték. A paplakot Debellák plebánus foglalta el. 1674-ben állítólag a lakosságnak már több mint fele katolikus volt. (Eht. Eml. 138. 148. Ehlát. jkvek.)

Szentmiklós. Az 1638. előtti sérelmek között mint külön gyülekezet említetik ugyan, de valószínűleg közösen tartott lelkészt Lebennyel, mert régi forrásaink Lébeny-Szentmiklósról szólnak. Magyar templom 1650-ben a fentiek szerint Lébenyben volt. Az 1659. évi r. kath. egyházlátogatás szerint előbb Szentmiklós volt az anyaegyház és Lébeny filia, de most

⁷⁶⁷ Balics L. A r. k. eh. tört. Magy. II. 91. 182. Gedeon Gy. A hitújítás okai 98. l.

⁷⁶⁸ Zsilinszky, A linczi béke 449. Eht. Eml. 85. Thury E. 294. 303. Ker. jkv. 360. 447. 484.

megfordítva van. A lébenyi predikátor és plebánus jár ki ide is. Az ev. lelkész magánházban predikál. Az iskola a katolikusoké. A lakosok magyar lutheránusok 36 r. kath. kivételével. A lelkészt, midőn kijön, házanként vendégelik meg, a plebánus ellenben a tanítójával étlen megy vissza. 1674-ben a lakosság kis része sem volt még r. kath. Ekkor már horvátok is voltak itt. (Hungari, Carnioli, Croatae. Hist. Dipl. App. 21. Eht. Eml. 138. 148. Ehlát. jkvek.)

Levél. (Kaltenstein). Azon gyülekezetek közt említetik, amelyeknek templomát Forgách Zsigmond nádor özvegye, Pálffy Katalin 1635. vette el, aki még az evangélikusok szent könyveit is összeszedette és tűzre hányatta. Az 1647. évi országgyűlés a kilencven között Levél templomát is visszarendelte. A kath. főesperes egyházlátogatása ellen 1659. tiltakoztak. Lakói német lutheránusok. Templomuk elég tág, jól van fedve, kőtornya s benne két harang van. Ev. lelkészü ekkor Winkler Fülöp Jakab volt. Régente Levél Hegyeshalom filiája volt, de most ez a filia. „Pessimi haeretici” - mondja róluk a főesperes. Még 1674. is erősen állottak hitükben. De ekkor már a kevés katolikusé a templom. A türelmi rendelet után anyagyülekezetté lett ismét. (Hist. Dipl. App. 21. Zsilinszky i. m. 449. Ehlát. jkvek.)

Kálnok. Temploma szintén az 1647-ben visszaadott kilencven között említetik. 1659-ben itt a magyarok kálvinisták, a németek lutheránusok, a horvátok pápisták voltak. Az evangélikusok az óvári lelkésznek adnak minden háztól egy köből gabonát. 1663-ban Patonay Benedek volt itt a ref. pap. Templomukat 1674. vették el. 1680-ban Faber András itt a plebánus, aki württembergi és a lutheránusoknál végzett theologus volt. Áttérése után Gubasóczy János nyitrai püspök ordinálta. (Hist. Dipl. App. 21. Ehlát. jkvek.)

Mecsér. Templomát Zichy Pál 1630 körül elfoglalta, de az 1647. évi vallásügyi törvény visszarendelte. 1659. és 1663. a r. kath. főesperest nem bocsátották be „obstante plebe pessima”. 1670 körül az erdélyi Krizbai Mihály volt ötvenévi ev. lelkészt hívták meg lelkésznek, akit 1674. Mecsérről idéztek meg Pozsonyba. (Hist. Dipl. App. 21. Zsilinszky i. m. 449. Madár M. Felpéc eht. 9.)

Moson-Szolnok. (Zanek, Chanik, Czanik). 1576-ban az itteni hívek Major Gross Pált felavatás végett Wittenbergbe küldték (a viris prudentissimis Zainacensibus sub ditione Aldenburgica) aki 1575. mint tanító volt náluk. Templomukat 1624 körül Harrach Károly gróf foglalta el. Ez időben hagyta el Szolnokot Stark Márton lelkész, aki csak rövid időre talált itt menedékhelyet. Stark előbb wallenkircheni diakónus, majd esslingeni lelkész volt Württembergben. Azután Gallneukirchenben lelkészkedett, ahonnan Stahrenberg Gáspár gróf II. Ferdinánd parancsára 1625. nov. 4. üzte el. Stark lelkész Szolnokról Sopronba jött a testvérével Fülöppel együtt s itt egy tekintélyes evang. családnak lett a megalapítója. Szolnok templomát is az 1647. évi országgyűlés visszarendelte az evangélikusoknak.⁷⁶⁹

Szily Márton kanonok 1659. évi egyházlátogatása szerint a szolnokiak hamis jelentést küldtek az országgyűlés elé, azt mondván, hogy csak egyetlen r. kath. lakik köztük, holott 300 a számuk. Az akkori (most nezsideri) plebánust, Abhirschenthal Dávidot vádolja, aki csúfosan elfutott az eretnek predikátorok elől. A lakosok németek, nagyobb részük lutheránus. A lelkészü *Sternigall* Jakab, aki megtartja a dekretális ünnepeket. A tanítójok Scheffer András. Ez harangoz és igazítja az órát is. Az iskolába sok gyermek jár. A boltíves templom igen szép, négyszögletű kövekből épült magas toronnyal. Van sekrestyéje, kórusa, szószéke. Egy nagyobb oltár nagy feszülettel és két mellékoltár egészen pusztá. A kőtoronyban két harang van. „Kár, hogy ez a szép templom - mondja a kanonok - latrok barlangjává lett”. A katolikusoknak is van tanítójok és mint filia Óvárhoz tartoznak. 1674-ben már övük a

⁷⁶⁹ Payr S. Sopr. eht. 149. 286. Stromp L. Eht. Eml. 48. Hist. Dipl. App. 21.

templom. Paróchusuk Scandula János Kristóf premontrei kanonok (scandalosam vitam ducens). A lutheránus halottaktól, kiket nem kísér ki és a temetőn kívül temettet el, hat forintot kap. (Ehlát. jkvek.)

Pusztasomorja. Régi magyar gyülekezet. Musay püspök idejében a fertő- és répcemelléki sopronmegyei magyar gyülekezetekkel egy esperességbe tartozott, melyet maga a püspök kormányzott Nemeskéréről. Keletkezését és korábbi történetét nem ismerjük. „Vagyon itt ebben az faluban egy templom, melyet az mint régi eleiktől hallották, hittak Szent István templomának” - mondja az 1651. évi jegyzőkönyv. (Ecclesia olim Sancto Stephano dicata. Eht. Eml. 146. Adattár VI. 157.)

Első ismert lelkésze *Sámbokréti* Ádám, aki Thomae Mihály tétényi lelkésszel 1631. jelen volt a csepregi zsinaton és Galgóczi Miklós fertőszentmiklósi esperes egyházmegyéjébe tartoztak. Második ismert lelkésze *Clementini* Kristóf, akit 1640. jún. 12. Csepregen avattak fel ugyanide. 1646-ban mint pusztasomorjai lelkész volt jelen Clementini a büki zsinaton s még ő volt itt az 1651. évi egyházlátogatáson is, amikor a hívek igen szép bizonytságot tesznek róla: „az augustana confessio szerint való usust observálja és tanítását külső maga egyházi emberhez illendő erkölcsével is ékesíti”. (Adattár VI. 159. Ker. jkv. 33. 182. 360. Eht. Eml. 77. 87.)

1651. jun. 5. Musay Gergely püspök volt itt egyházat látogatni. Szily Ferenc újkéri, Fabricius Mátyás fertőszentmiklósi és Dimiakovich Péter széplaki lelkészek társaságában. A hallgatók sorában Andorka, Gösy, Szigethi sat. neveket találunk. Clementini lelkész is szép elismeréssel szól a hívekről. Csak Kenyzi Mihály nem akar a sakramentomokkal élni. A templomhoz nincsenek földek. Az oltáron és predikátorszéken egy-egy csótár, a pulpituson két gyolcs keszkenő. A kehely alja réz, a pohara pedig ezüst és aranyozott. Az ostyasütő vasra Krisztus feltámadásának képe van kimetszve.

Itt eleitől fogva predikatori ház volt napnyugoti szeren. Van hozzá 4 hold szántó és rét 3 helyen. Az egyik a szentiváni határban, a másik a barátfalvaiakkal határos. Készpénzfizetése a lelkésznek 60 forint. Halott temetéstől 75 denár jár. Ha csak énekel, 75 denár, de „epistolát decantáljon”. Eskettetésért 75 denár. Keresztelésért egy kenyér, egy tyuk, egyházkelésért szintén annyi. Mennyasszonyavatásért egy pint bor s egy kalács. Házi gyóntatástól 15 denár. „Az csordásnak az predikátor marhájától nem tartozik fizetni, sem az csordás az predikátornak”. (Adattár VI. 159.)

Az 1652. jun. 5-én már *Tóth* Györgyöt avatta fel Musay püspök P. Somorjára lelkésznek. 1659-ben Szily Márton kanonok egyházlátogatásakor pedig *Velikei* (Vellikay) György volt itt a predikátor. A község lakói ekkor mind magyarok és bűzgő lutheránusok (Ungari, lutherani ferventes), akik nem is emlékeznek rá, hogy valaha itt plebánus lett volna. A templom kicsiny, de boltíves szép, kőtoronyában harang is van. A középtől pusztá, csak szőnyeggel vagy vászonnal van letakarva az eretnekek módja szerint. Elég jó a paplak is. 1663-ban a püspöki egyházlátogatónak nem adták át a templomkulcsát. 1674-80-ig a nemeskosztolányi tót származású Kovács Márton volt itt, aki nem régiben predikátorból lett r. kath. licentiatús és már kétszer is hűséget esküdött új egyházának. De nem igen bíztak benne. (Ehlát. jkvek.)

Kimle. Ennek neve is az 1647. visszaadott 90 templom között említetik. Horvátkimle lakói 1659. mind horvátok és katolikusok voltak. Magyar- vagy Belsőkimlére a vizitáló r. kath. főesperest nem bocsátották be, de Zichy István gróf tiszttartójának parancsára mégis kinyitották a templomot. 1659-63. Verbói György volt itt a kálvinista lelkész, aki csak azt a püspököt ismeri el, aki Szerdahelyen lakik. 1674-ben már r. kath. a templomuk. 1680-ban újonnan áttért magyarokról van szó, kiket a r. kath. hitben kell megerősíteni. (Ehlát. jkvek.)

Hegyeshalom. (Strass-Sommerein). Templomát 1635. Forgách Zsigmond nádor özvegye, Pálffy Katalin vette el. A r. kath. főesperes 1659. évi látogatása szerint a lakosság mind német és lutheránus gonosz eretnek. Nemrégiben boltíves szép templomot építettek kőtoronnyal, melyben két harang van. A levéli lelkész filiája, aki felváltva szokott itt predikálni. Új iskolát is most építettek és tanítójuknak sok tanítványa van. Templomukat 1674. Szécsenyi György püspök vette el. Ekkor is a hívek „omnes Germani haeretici pertinacissimi lutheranae sectae”. 1680-ban már újonnan áttértek, de igen hidegek. (Hist. Dipl. App. 21. Ehlát. jkvek.)

Mosonszentjános. Régi templomát 1624. Harrach Károly gróf foglalta el. Az 1659. évi egyházlátogatás szerint a lakói 150 lélek kivételével német lutheránusok (pessimi haeretici), 1650-ben boltíves szép (a fundamentis) új templomot építettek, melynek aranyozott faoltára van az Úrvacsora képével, a szószék kőből, a kórus fából épült, van boltíves sekrestyéje és kőtornya két haranggal. Evang. lelkésze a pozsonyi születésű Kegel (Kegelly) Gáspár, kinek az anyagyülekezet Szentpéter és Tarcsa filiákkal együtt 140 forintot fizetett évenként. A paplak is eléggé alkalmas. Iskolájában Fábián Jakab a tanító, aki harangoz is. 1674-ben az evang. új templomot már elfoglalták, de a lakosságnak még ötödrésze sem volt r. kath. 1680-ban Kuzmics Péter r. kath. főesperes az új templomot is megvizsgálta, melyet a lutheránusok Krisztus hajójának (Navis Christi) neveztek. (Hist. Dipl. App. 21. Ehlát. jkvek.)

Mosonszentpéter. Templomát 1624. szintén Harrach Károly gróf foglalta el. A lakosság nagyobb és vagyonosabb része 1659. is evang. volt. Mint filia 62 frt és 8 garas egyházi adót fizetett, de ennek csak felét kapta a szentjánosi evang. lelkész. Másik fele a plebánusé. 1674-ben is a lakosság hét házon kívül még mind evang. volt.

Tarcsa. Szintén Szentjános filiája volt. A lakosok németek s nagyobb részük evang. Temetkezésük és a harangozás közös. Az evang. lelkész itt 1659. magánházban predikál s felét kapja az egyházi adónak, mely 20 frt. 50 dénár és minden háztól járó fél kenyérből áll. Az áttértek a főesperes szerint 1680. már jó katolikusok s egyebeknél buzgóbbak voltak. (Ehlát. jkvek.)

Zurány. (Zurndorf.) Templomát 1635. Forgách Zsigmond özvegye, Pálffy Katalin vette el, de az 1647. évi országgyűlés visszarendelte. 1640 körül Vockhell Gottfried volt a lelkésze, ki előbb a pozsonyi gimnáziumban tanított és Götz András magiszter szalonaki, majd pozsonyi lelkész leányát, Johanna-Erzsébetet vette el feleségül. 1659-ben, midőn Szily Márton kanonok járt itt vizitálni, Hueber Mihály volt az evang. lelkész és Kanfornium (Kaufmann) Jakab a tanító. A lakosság 300 kivételével mind evang. A templomot szépen renoválták, 3 oltár van benne. A kőtoronyban 2 harang és óra is van rajta. Az iskolaház kicsiny és rozzant. 1663. jan. 31. éppen az evang. egyházlátogatók is a zurányi templomban voltak, midőn a r. kath. főesperes jött a győri püspök levelével. A predikátor tehát ezt is bevezette és ez is megírta a maga jelentését. 1674-ben is még csak 150 a r. kath., a többiek „Lutherani obstinati”. Az 1680. évi r. kath. egyházlátogató szerint a lakosság áttért, de hihető, hogy Sopronban ismét visszatértek, mert templomba és gyónni nem járnak, hanem időnként Sopronba futkosnak. A földesurat fogják figyelméztetni.⁷⁷⁰

Miklósfalva. (Nickelsdorf.) Ennek templomát is Forgáchné Pálffy Katalin 1635. vette el, de az 1647. évi országgyűlés visszaadta. Az 1659. évi egyházlátogatás szerint Zurálynak volt a filiája. A vizitáló kanonokot nem bocsátották be. 40 lélek kivételével a lakosság evang. (Lutherani obstinati.) Az egyházi adó fele a hegyeshalmi plebánust, másik fele pedig a zurányi lelkészt illeti. Van evang. iskolájuk és tanítójuk. A megújított templomnak kőtornya van és 3

⁷⁷⁰ Hist. Dipl. App. 21. Schmidt K. J. A pozs. ehkőzs. tört. 34. Ehlát. jkvek.

harangja. Még 1674. is csak mintegy 100 a katolikus, a többiek szilárd és makacs lutheránusok, akik nem járnak el a misére. Emiatt meg is intették őket. (Hist. Dipl. i. h. Ehlát. jkvek.)

Németjárfalu. (Deutsch-Jahrendorf.) Ennek templomát is 1635. Forgáchné Pálffy Katalin vette el, de 1647. visszakapták. Az 1659. évi egyházlátogatás szerint Rajka filiája, paplak és lelkész itt soha sem volt. Templomában az oltár igen szép Mária mennybemenetelének képével. A lakosság német és 50 lélek kivételével gonosz eretnek (lutheránus). Csak tanítójuk van. Templomukat 1671. Szent Margit napján (július 13.) vették el. 1674. is csak 5 ház katolikus. Az 1680. évi vizitáció szerint újonnan áttértek, akik esküt tettek a tridenti hitvallásra, de igen sántikálnak. A plebánus és a földesúr segítségével kell őket megerősíteni. (Hist. Dipl. i. h. Ehlát. jkvek 1659. 1663. 1674. és 1680.)

Rajka. (Ragendorf.) Musay püspök 1661. évi feljegyzése szerint ez is a dunántúli kerülethez tartozott Nezsider, Bezenye és más fertőmelléki egyházakkal, mert a Duna választotta el egyházunkat a dunáninneniektől. 1628 előtt *Baumann* Keresztély volt az első ismert rajkai lelkész, ki ekkor hazánkat elhagyván, Württembergbe ment ki. Templomát 1635. Forgách Zsigmond nádor özvegye, Pálffy Katalin vette el. De 1650-ben (miként az 1659. évi vizitációból tudjuk) új templomot építettek, melynek fatornya és két harangja volt. Szily Márton r. kath. főesperest nem bocsátották be, mert úgymond, van nekik más előjárásuk. A lakosok nagy többsége német és lutheránus, de vannak horvátok s néhány magyar is. Az evang. lelkész 1659. Tierenstany (Diernstein) András, akinek 100 forint fizetése van, a tanító pedig Félix nevű. Az evang. új templomot 1671. elfoglalták, de még 1674. sem volt felszentelve és nem miséztek benne, mert volt régebbi templomuk is.⁷⁷¹

Oroszvár. Lelkésze, aki már valószínűleg evang. volt, az óvári várkapitány tudta nélkül jelent meg 1579. a szombathelyi zsinaton. 1659-ben itt csak 2 telkes német lutheránus volt. *Csún* (Czún) nevű filiájában azonban már több német lutheránus is volt. (Károlyi L. Speculum Jahr. Eccl. 89. Ehlát. jkvek.)

Bezenye. Magyar gyülekezet. 1608. Simonházi Tamás volt a lelkésze, aki ez évi szept. 4. írta alá a Concordia könyvét. Simonházi 1628-ban kövesdi lelkész volt. Innen 1630. az egyházkerület ajánlatára és Nádasdy Pál engedélyével jött Sopronba, ahol még 15 évig volt a magyarok kis nyájának legeltetője. Már mint öreg ember jött ide és Sopronban 1645. halt meg. Bezenye templomát is 1635. Forgách Zsigmond özvegye, Pálffy Katalin foglalta el s 1647-ben sem kapták vissza. Musay Gergely jegyzéke szerint is Bezenye a dunántúli kerülethez tartozott, jöllehet a Fertő túlsó partján épült. Az 1659. és 1663. évi egyházlátogatások szerint ekkor már mind r. katolikusok voltak két lutheránus magyar nemesen kívül.⁷⁷²

Gálos. (Gols.) A lelkésze, Reitter István, aki bizonyára már evang. volt, részt vett a szombathelyi zsinaton 1579., de csak az óvári kapitány tudtán kívül. 1643-ban Esslinger Jakab volt a gálosi lelkész (pastor Golsensis ad lacum Ungaricum), aki ezévi jún. 9. a csepregi zsinaton személyesen ugyan nem volt jelen, de helyette és az ő nevében Huber Gáspár ilmici és apetloni lelkész fogadott engedelmisséget a püspöknek, esperesnek és az összes jelen valóknak. Ez is mutatja, hogy Gálos 1647. előtt a dunántúli kerülethez tartozott. De 1659. már a pozsonyi esperestől függött. Ekkor és 1663. a morva Iglauból való Hayburn (Haidlmen) János volt az evang. lelkésze és az erdélyi Klein Simon a tanítója, kinek sok tanítványa van. Templomuk kicsiny, de szép. Még orgona is (positivum, kicsiny, hordozható) van benne. A

⁷⁷¹ Hist. Dipl. App. 21. Eht. Eml. 149. Oesterr. Prot. Jahrb. XXVI. 19. Ehlát. jkvek.

⁷⁷² Eht. Eml. 60. 149. Hist. Dipl. App. 21. Payr, Sopron eht. 296.

toronyban 3 harang és óra. A nezsideri és széleskúti evangélikusok is ide jönnek. A lelkészt a pozsonyi esperes hivatalvesztéssel fenyegette meg, ha a r. kath. vizitátort bebocsátja. Még 1674. is csak 2 háztulajdonos és néhány szolga volt r. kath., a többi mind evang. (Károlyi L. i. m. 89. l. Eht. Eml. 79. l. Ehlát. jkvek.)

Moson-Szentandrás. 1620 körül magyar gyülekezet volt, melynek templomát 1673. aug. 20. vették el. (Hornyánszky V. Beiträge zur Gesch. der ev. Gem. in Ungarn. Pest 1867.)

Tétény. Régi magyar gyülekezet, még a XVI. századból való, mert ennek a végén is voltak innen származott lelkészek, mint Tétényi Imre cenki lelkész, ki már 1591. jelen volt a csepregi kollokviumon s ennek jegyzőkönyvét aláírta; Tétényi Kövi Dániel, ki mint peresztegi lelkész 1596. aláírta a Concordia könyvét és az apostasiába esett Tétényi István, ki a XVI. század végén a pápistaságot megtagadva kötelezi magát az evang. hitvallások megtartására. Volt 1631. egy Tétényi István nevű alumnus is, aki Gutovini Józseffel együtt Nádasdy Pál költségén tanult, (Eht. Eml. 45. 47. 48. 54. Ker. jkv. 19.)

Tétény első ismert lelkésze *Perich* János volt, aki még 1596. írta alá szimbolikus könyveinket. 1600 körül pedig már a fertőszentmiklósi *Vodorics* Péter lelkészkedett itt. 1612-ben *Szeredi* Mihály volt a tétényi lelkész, akit 1628-ban Mihályiban, Sopron megyében találunk. 1631-ben *Thomae* Mihály lelkészkedett itt, ki Galgóczi Miklós fertőszentmiklósi esperessége alá beosztva jelen volt a csepregi zsinaton. 1640-ben *Lázius* György volt Tétény lelkésze, aki Banzky András góri lelkész ügyében tett vallomást. 1642. pedig már Bognár Györgyöt avatták fel ide, ki később Győrnek volt kiváló lelkésze. Papi oklevele, melyet Kis Bertalan püspök és öt esperes irt alá (latin nyelvű) megvan egyetemes egyházi levéltárunkban. 1653-ban az egyházlátogatás idején pedig *Turóczi Palla* (Ballá) György volt a tétényi lelkész, akit még Kis Bertalan püspök 1629. június 20-án avatott fel Fölpécre.⁷⁷³

Musay Gergely püspök 1653. évi jún. 5-én Szily Ferenc újkéri, Fabricius Mátyás fertőszentmiklósi, Dimiakovich Péter széplaki és Clementini Kristóf pusztasomorjai lelkész társaságában tartott itt egyházlátogatást Faller, Penyes, Anda, Usorás, Gazdag, Hatos stb. nevű polgárok jelenlétében. Palla lelkészt dicsérik, az Augustana szerint végzi dolgát, de sokszor kijár a fárából vidéki helyre. A hallgatóság is serényen eljár a templomba „az mikor úr parancsolatja rajtok nincs.” Templomuk a falu közepén van, melyet a régiek Kozma Domján templomának (*Cosmae Domiani olim dicata*) hívtak s ennek neve napján szokták eleik az egyház napját megülni, de az mostaniak bizonyos okokra való tekintetből Szent Mihály napját ülik meg. Az oltáron az egyik abrosz székfües formára varrott. Az éneklő pulpituson is két keszkenőcske van. A kehely patinájával aranyozott ezüst. A rávaló egyik keszkenőfátyol vörös és zöld selyemmel varrott, a közepén egy emberkép, melyet győri Bognár György predikátor uram (volt lelkészük) konferált.

A templomhoz ami földek voltak, az urak foglalták el. Amikor építették, magukat rótták meg. A predikatori ház eleitől fogva mindig a nyugati szíren volt, felszélről Binis András a szomszédja. Van hozzá 10 hold föld és rét. A lelkész fizetése 50 forint készpénz. Kereszteléstől egy tyuk és egy kenyér jár, házi gyóntatástól 25 dénár és jóakarata szerint egy ital bor. Temetéstől predikációval 50 dénár, ha pedig csak énekszóval viszi, 25 dénár. Ha az Egerre járhatunk, 12 szekér fával és annyi náddal tartozunk, ha nem hozhatunk annyi fát, pénzen veszünk „ovattat” két szekérre.

Itt iskolatartó hely nem volt, hanem míg békeességben voltunk, tartottunk mintegy 2 esztendőben. Minden házas ember egy fertály gabonát fizetett a tanítónak és a harangozástól

⁷⁷³ Eht. Eml. 54. 59. 63. 70. 79. Ker. jkv. 33. 184. 206. 360. 377. Egyet. lev. Ia 7, 62

egy-egy garast; itt való gyermek kántoronként 25 denárt, vidéki, akivel mint megalkudhatik. Mikor tanító nincs, harangozót fogadnak, ki a „fölyhő eleiben” is harangoz. Van céhmester is, ki a gondnok és egyházfi dolgát végzi. (Adattár VI. 155.)

Az 1659. évi egyházlátogatás szerint templomuk csak magánház formájára épült oltár és képek nélkül. Tornya sincs, harangjuk a háztető fölé van erősítve. A karzat fából, a szószék kőből való. Lakói mind magyar lutheránusok, csak néhány német és horvát r. kath. Itt nem emlékeznek arra, hogy valaha plebánus lett volna a faluban. A lelkész most is az öreg Turóczi György, a tanító pedig, akinek elég jó iskolaháza van, Martinides Mihály. A paplak is elég alkalmas. 1663-ban nem akarták a r. kath. vizitátort bebocsátani s csak a komoly fenyegetésnek engedtek. (Ehlát. jkvek.)

Musay püspök Tétényt 1661. is az anyaegyházak közé sorozza s ekkor a Fertő és Repce melletti magyar esperességhez tartozott, mely magának a Nemeskérett lakó püspököknek vezetése alatt állott. Lelkésze volt egészen a nagy üldöztetésig. Armpruszter János pozsonyi nemes, Wittnyédy István veje 1672. márc. 26. írta Sz. Fekete István püspököknek, hogy a tétényi lelkészt Pozsonyba fogják magyar-tót lelkésznek meghívni s ezért Sárosy András kőszegi rektort hívja Téténybe. Ez a tétényi lelkész *Horeczky* István volt, aki 1672. május 4-én ment el Pozsonyba, ahol azonban nem sokáig maradhatott. 1682-ben Komáromban s majd ismét Pozsonyban lelkészkedett. 1699. nov. 10. halt meg.

Hogy Horeczky mikor került Téténybe, azt nem tudjuk. Az utóda valószínűleg Sárosy András lett. 1674-ben már a katolikusok kezében volt a régi evang. imaház. 6-7 család kivételével most is mind magyar lutheránusok voltak. 1680-ban valami Vemus György volt a tanító, ki nemrégiben tért át a római egyházba.⁷⁷⁴

Pomogy. (Pomaggen, Pamhagen, Baumhagen.) Ezt és az úgynevezett Tószöglet (Seewinkel) többi községeit, Apetlont, Ilmitzet és Vállát a Lindau, Alt-Ravensburg, Wangen és Isni (in Oberschwaben) vidékéről a Boden-tó mellől való svábok szállottak meg. Evang. hitűket csak a nagy üldöztetésig 1673-ig tudták megőrizni. Pomogy és Valla 1569. a fraknói, Apetlon, Ilmitz és Nezsider pedig a kismartoni urodalomhoz tartozott.⁷⁷⁵

Pomogynak 1565. már *Kämpf* Dániel nevű evang. papja volt, aki azért nem pályázott ekkor a soproni beneficiumra, mivel miséznie kellett volna, ezt pedig nem engedte a lelkiismerete. Így írta ezt *Kämpf* Sopronban lakó sógorának, Durst Jánosnak. Első lelkészeit Ausztriából kaphatta, azért nem szerepelnek jegyzőkönyveinkben, (Payr, Sopr. eht. 115. l.)

A XVII. századból Mag. *Neubauer* Márton nevű lelkészét ismerjük, aki szintén osztrák származású volt (Welfensis, Austriacus). Kis Bertalan püspök 1640. okt. 22. avatta fel, valószínűleg már Pomogyra. S itt volt még 1646-ban is, amikor mint pomogyi lelkész volt jelen aug. 13. a büki püspökválasztó zsinaton. 1646. *Alter* István jött lelkésznek Pomogyra, aki 1635. óta Balfon szolgált. *Alter* 1651. Pomogyon halt meg s a templom alatti sírboltba temették. Első felesége Michlhuber Katalin, a második Judit volt, ki Sopronban 1679. halt meg. (Eht. Eml. 78. 134. Payr, Sopr. eht. 303. 374.)

Neubauer előtt, vagy inkább utána egy *Bachmann* nevű lelkész volt Pomogyon, aki itt is halt meg. Neve az 1652. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben fordul elő. (Adattár VI. 160.)

⁷⁷⁴ Payr, Sz. Fekete István 54. Schmidt K. J. A pozs. eh. tört. 94. Ehlát. jkvek.

⁷⁷⁵ Dr. Milner, Schwäbische Kolonisten in Ungarn. Berlin 1880. Schwicker J. i. m. 219.

1651-ben igen kiváló lelkészt kapott Pomogy a tekintélyes ősi soproni családból származó *Zoána* Kristóf Menyhért személyében, akit Musay Gergely püspök Harkán 1651. nov. 28. avatott fel Pomogyra. *Zoána* 1645-ben Breslauban tanult a Magdaleneum nevű gimnáziumban s itt egy „Soterion” című iratot adott ki Sopronnak ajánlva, melyben a pestistől való szabadulásért ad hálát Istennek. 1648-51. pedig Wittenbergben volt, ahol versekkel üdvözölte Láng Mátyás soproni lelkészt „De amore Dei” című értekezésének kiadásakor. *Zoána* idejében volt Pomogyon az egyházlátogatás. (Payr, Sopr. eht. 375. l. Eht. Eml. 86.)

Musay Gergely püspök 1652. évi szept. 18. tartott egyházlátogatást Pomogyon Müller Mátyás kőszegi esperes-lelkész és Ruperti Gottfried ilmiczi lelkész kíséretében. Jelen voltak Kürain György bíró, Philipp Ambrus gondnok (aedilis), Muer, Gutschi (Kocsi), Anders, Obrecht és Hauser; *Valla* (Wallern) filia részéről pedig Kurein Ambrus bíró, Unger és Schneider polgárok. Egyházuk „in exaltatione s. crucis dicata”, a kereszt felmagasztaltatásának van szentelve. *Zoána*. Kristóf Menyhért lelkészükkel, ki egy év óta van náluk, igen meg vannak elégedve és szeretnék megtartani, de a soproni tanács Balfra rendelte s így nem állhatnak ellene. Hogy a parochia üresen ne maradjon, az egyházlátogatók azonnal Müller Farkas Mátyást, a jelenlevő kőszegi esperes fiát rendelték ide lelkésznek, akit a legközelebbi locsmándi zsinaton fognak felavatni. Ez nov. 25. Locsmádon csakugyan meg is történt. (Adattár VI. 159. Eht. Eml. 87. Ker. jkv. 383.)

A hívek közül csak az egy Plausper Simonra volt panasz, akit már az elhalt Bachmann és a legutóbbi lelkész is hiába intett. Most kézzel írással ígérte meg, hogy az Úr asztalához fog járulni. Templomuk az anya- és leányegyház közötti réten épült. Kelyhük kettő van, az egyik Vallae. Harangjuk 3, az egyik a toronyban, a másik Pomogyon, a harmadik Vállán. Könyvei is vannak Pomogyon: az osztrák agendának két példánya, egyik a templomban, másik a faluban. Így tehát Pomogyon is a Chytraeus és társai által készített és Miksa király által kötelezővé még: Agricola Konrád német Concordantiája, Chemnitz M. Examen concilii Tridentini, Dietrich Vida Summarien super biblia és Flavius Josephus De antiquitatibus et bellis Judaicis című német munkája. (Adattár VI. 160.)

A paplak a falu északi részén épült. Ehhez több szántóföld és rét tartozik. A lelkész készpénz fizetése 60 forint és sedecima fejében 4 forint. Gabona minden háztól egynegyed köből. Akik csónakkal halászni mennek és 15 hálnál többet fognak, azok egyet a lelkésznek adnak. Esketésért 10, keresztelésért 1 garast, egyházkezelésért egy kenyeret és tyukot, temetésért predikációval 1 forint 50 denárt, pusztán kíséretért 6 garast. Nádat és fát itt nem adnak, csak télen hordanak fát szekéren.

Iskola Pomogyon emberemlékezet óta volt és van most is a falu déli részén, kelet felől Fleischhacker András bormérő a szomszédja. A tanítójuk *Sodolinus* Felix cseh ember (Bohemus regno raticensis?), akinek fizet minden gyónó személy fél garast és házanként egy kenyeret. A gyermekek 25 denárt és egy szekér nádat. Leltár írásáért kap egy köből gabonát. Kötelessége tanítani, a templomban énekelni és harangozni.

1656-ban jun. 22. a büki zsinaton *Schubert* Antal (valószínűleg a soproni Schubertek rokona) avatott fel Pomogyra és Vallára lelkésznek. Musay Gergely püspök 1661. is az anyagyülekezetek közé sorolja s megjegyzi, hogy Pomogy a filiájával és mások is egészen Köpcsényig (melyek eddig Dunántúlhoz tartoztak) nem oly régen 1647-ben a pozsonyi contuberniumhoz csatlakoztak.

1659-ben a r. kath. főesperes is járt Pomogyon. Szerinte 4 oltár van a templomban, melyek közül a nagyobbik fából való, festett és feszület van rajta. A lakosok mind „pessimi lutherani” a mészáros és igen kevés szolga kivételével. Nem tudják, hogy itt valaha plebánus lett volna. A

predikátor ekkor *Hubert Antal* sziléziai „fervens haereticus”, akit buzgalmaért dicsérnek az övéi. A tanító, az erdélyi *Clain* (Klein) János szorgalmas. A lelkész átjár Vállára, ahol magánházban predikál. 1663-ban a lakosság már újonnan megtért katolikus, 1674-ben is katolikusok néhány mesterlegény kivételével. (Ehlát. jkvek.)

Valla. (Wallern.) Pomogy filiája. A két falu közt a mezőn épült templomba jártak minden vasárnap. Az évi nagy ünnepeken pedig megtartották a régi szokást, hogy előbb az anyagyülekezetben volt könyörgés, amelynek végeztével a lelkész a vallaiak között mondott predikációt. Megigérték, hogy templomot építenek s a lelkészt kocsin fogják áthozatni. A lelkésznek évenként 30 forintot fizettek és sedecima fejében 3 forintot. 6 szekér nádat adnak s a stólat úgy, mint az anyagyülekezetben. Ha hálóval halásznak, a lelkésznek minden szekér után egy halat adnak. Iskolaház itt a filiában nincs, hanem valamely szegény embert tartanak, kinek a gyermekek 25 denárt fizetnek s jóakarattól kap 14 forintot és 4 köből gabonát. (Adattár VI. 162. Ehlát. jkv.)

Ilmicz. 1569-ben a kismartoni urodalomhoz tartozott. Ilmicz északi részét az evang. Fuerst Móric Bécsnek a török által való megszállása után állítólag erőszakosan foglalta el s a vasvári káptalan 1539. ismételten is folyamodott I. Ferdinándhoz, hogy adassa vissza nekik, ami 1545. meg is történt. A szombathelyi prépostnak még 1652. is volt itt birtoka. Bizonyára még a XVI. században fogadta el a reformációt. Iskolája emberemlékezet óta mindig volt. Temploma Szent Mártonnak védelme alatt állott. 1612-ben a breslaui születésű *Ludwig Máté* volt a lelkésze, aki innen már 1613. Balfra távozott. Tanítója 1627 óta *Backendorfer* András volt, ki Ausztriából jött ide s már ekkor is 42 éves volt. Második ismert nevű lelkésze *Huber Gáspár*, ki Csepregen 1637. jún. 16. irta alá a hitvallási iratainkat, 1643. jún. 9. szintén Csepregen mint ilmiczi és apetloni lelkész volt jelen és Esslinger Jakab gálosi lelkész nevében fogadott engedelmisséget a püspöknek és esperesnek s mint ilmiczi lelkész volt jelen 1646. a püspökválasztó büki zsinaton is.⁷⁷⁶

Huber utódját, *Ruperti* Gottfriedot 1647. okt. 12. avatták fel s ő volt az ilmiczi lelkész az 1652. évi egyházlátogatás alkalmával is. Szentháromság 25. vasárnapján nov. 17. jött ide Musay Gergely püspök Müller Mátyás kőszegi esperes, Zuana Kristóf Menyhért pomogyi lelkész és Müller Farkas Máté kandidátus kíséretében. Jelen voltak Zipser Jakab bíró, Tschita (Csita) János gondnok, Kroger, Jandl, Obrecht esküdtek és a szombathelyi prépost birtokáról Tschita Móric és Refer Ádám. A lelkésszel meg vannak elégedve, a hallgatók közül némelyek hanyagok. Két aranyozott ezüstkelyhük van. Az ostyasütő vas felett vitatkoznak. *Apetlon* filia is a maga templomához tartozónak vallja. Van agendájuk és Avenarius posztillája. A toronyban két harang van, a harmadik a faluban. A templomon alul halastó is van, de nincs benne hal. A paplak a falu nyugoti oldalán épült, 6 holdnyi szántóföld tartozik hozzá és 8 szekérnyi szénát termő rét. 24 magyar forint fizetést kap a lelkész és 23 köből búzát, sedecima fejében 4 forintot s minden szekér után egy halat. A stólat úgy kapja, mint a filiában.

A lelkész vásár- és ünnepnapokon felváltva predikál az anya- és a leánygyülekezetben. A hétköznapi könyörgéseket kedden és csütörtökön mondja. Iskola itt mindig volt, a korcsmaház mellett épült, de föld és rét nincs hozzá, *Backendorfer* András az öreg tanító már 77 éves és 25 év óta van itt. Fizetése 30 forint, 15 köből buza; minden gyermektől 25 denár jár neki és egyenként egy szekér nádat adnak neki. A temetésért 10 denárt, inventárium írásáért egy köből gabonát s minden esküvőkor 10 denárt. (Adattár VI. 163.)

⁷⁷⁶ Eht. Eml. 76. 79. 134. Adattár VI. 164. Payr, Sopr. ehtört. 73.

Musay Gergely püspök 1654. Nagygeresden *Huber* Menyhért magisztert (Rhaetus, déli német, bajor) avatta fel ilmiczi lelkésznek.

A r. kath. főesperes 1659. évi látogatása szerint Ilmicz temploma igen régi, kőből épült a tornya is, veres cseréppel fedett. Két harangjuk van. Oltáruk fából való, csupasz, miként a nem katolikusoknál szokott lenni. A templom elég messze van a falutól a tó (Fertő) partján. Ezért magánházban jönnek össze, mely előtt harang is van a falu közepén. A lakosok mind németek és búzgó lutheránusok. A lelkészük 1659. *Miller* György, aki igen búzgó és dicséri a hívei. A tanítójok *Rott* (Roth) Tamás, akinek sok a tanítványa. 1663-ban már Seudl (Seydl) György nevű plebánus van Ilmiczen, de ez annyira engedékeny és alkalmazkodó, hogy az egyházlátogató főesperes áttéréstől félti. A nép csak szinleg katolikus, gonosz és alattomos. 1674-ben is „catholici, sed frigidi”. Az 1680. évi egyházlátogatás szerint husz évvel ezelőtt (1660) tértek át. (Ehlát. jkvek.)

Apetlon vagy **Bánfalva**. Már a XVII. században is ez a magyar neve. Tekintélyes filiája volt Ilmicznek, rendesen társgyülekezetnek is nevezik. Templomát egykor Szent Margitnak szentelték. Egyik ezüst kelyhe 1434-ből való volt.

Musay püspök 1652. nov. 17. itt külön egyházlátogatást tartott a fentebbi kísérettel s jelen voltak Gangel Mihály bíró, Winkler Máté gondnok s Babó, Geutel, Molnár, Geigel, Denek és még igen sok hallgató. Ruperti lelkészüket igen dicséri s kéri, hogy továbbra is maradjon közlük. Ő is dicséri a hallgatókat. Templomuk, két ezüstkelyhük s a kóruson hordozható orgonájuk (positivum) is van és két sárgaréz gyertyatartójuk Krisztus feltámadásának képével és kehelytakarójuk „mit Seiden genäht und goldenen Spitzen”. A szószéken 2 török lepel. Könyvük az Agenda Germanica Austriaca, biblia két kötetben és posztilla. A toronyban egy harang. A parochiának itt nincs földje. A lelkésznek 36 magyar forintot és 30 kőből buzát fizetnek. Sedecima fejében 6 forintot s midőn halásznak minden szekér után egy halat. A stólat tetszés szerint fizetik, az egyházkelők egy tyukot és egy házi kenyeret. Halotti beszédért tetszés szerint fizetnek, csupán kíséretért pedig 20 denárt. Itt a lelkész minden második vasárnap predikál s hétköznapi könyörgésre szerdán és pénteken jön ide a lelkész.

Iskolája emberemlékezet óta van az utca középső keleti részén, északfelől Koller Márton, délről Neudauer Ambrus a szomszédja. Földjei nincsenek. Tanítója a korponai *Fábián* Mihály. Évenként kap 30 forintot és az orgonálásért (propter tangendum positivum) 10 forintot. A tanulóktól 20 denárt, minden háztól egy kenyeret, temetésért 10 denárt. (Adattár VI. 164.)

Apetlon temploma is az 1659. évi vizitáció szerint igen régi és szép. Az oltárképpen Mária látható a kis Jézussal. Az oltár 1590. készült, így tehát kath. volt a templom, jegyzi meg a főesperes. A lelkész Ilmiczből jár át. A tanító most is *Fábián* Mihály, aki sok gyermeket tanít, 1663-ban a hívek már „ficti (szinleges) catholici”. Erőszakosan térítették át őket. (Ehlát. jkvek.)

Nyulas. (Goysz, Nezsider mellett.) Templomát 1624. Harrach Károly gróf foglalta el. Az 1659. évi vizitáció szerint csak egy lutheránus volt köztük, de már ebből is jó kath. lett. Az 1663. évi szerint pedig kevés luth. van köztük. (Hist. Dipl. App. 21. Ehlát. jkv.)

Nezsider. (Neusiedel.) Ősi telep, hajdan kelta bójok, majd besenyők lakták Zumbat vagy Szombathely néven. Később német települők jöttek ide s ezektől kapta új Neusiedel nevét, mely a tóra is átment. Ágnes és Mária özvegy királynék itt udvart tartottak. Váruk valószínűleg a Táborhegyen volt, szemben a XVII. században Hamerla György által alapított pálos kolostorral, melyet II. József záratott be. (Thirring G. Sopron és a magyar Alpok 84.)

A reformáció itt is korán gyökeret vert. Nezsider is 1569. a kismartoni urodalomhoz tartozott. A staffelsteini frank születésű Mag. *Ammon* András, aki Wittenbergben 1576. szerezte meg a

magiszteri grádust, 1580-ban jött Nezsiderbe, (in Neusiedel Hungariae ad lacum Fertő) és négy évig volt itt tanító. Mivel pápistává lenni nem akart, elűzték innen és Győrré hívták meg az iskola vezetésére. Itt két évig a predikálásban is gyakorolván magát, báró Teuffel András főkapitány és a győri őrsereg Wittenbergbe küldte felavatás végett, ami 1586. okt. 16. meg is történt, Leyser superintendens avatta fel. (Oestr. Prot. Jahrb. XVII. 184. l.)

Bocskay idejében magyar földesuraknak is volt birtoka Nezsiderben. Nádasdy László kaboldi báró Kőszegről 1604. okt. 31. írja a soproni tanácsnak, hogy neki Nezsiderben a Fertő mellett egy udvarháza és szőlői vannak s minthogy az idegen vitélő rend még a városokban is nagy károkat okoz, kéri, hogy Nezsiderben termett borait ideiglenesen a soproni kapitányság házában helyezhesse biztonságba. Az ilyen protestáns magyar főurak, mint Nádasdy László, bizonyára Nezsiderben is védelmükbe vették az evang. gyülekezetet. (Póda E. Sopron mon. II. Függelék 8. l.)

1608 előtt két nezsideri evang. öreg, amint 1647. vallották, még hitükön való evang. predikátorhoz gyóntak, de a bécsi békekötés után, a törvény ellenére is, a földesúr már alig engedett nekik evang. lelkészt hívni, mert a nezsideriek nem tudtak ilyenre hivatkozni. 1624-ben Harrach Károly gróf az ő templomukat is elvette. (Fabó, Codex Dipl. 235. Hist. Dipl. App. 21.)

Csak az 1647. évben, mikor már Lippay Gáspár bírta zálogban Nezsider, pünkösöd előtt való héten merészeltek a nezsideri jobbágyok egy predikátort bevinni, aki polgárember házában lakott és ott predikált nekik. Az országgyűlésen a nezsideriek is visszakövetelték ugyan templomukat s az emlékiratban Nezsider is ott szerepel, de a visszaadott 90 templom sorába nem került bele. Pedig még 1647-ben is az evangélikusok többen voltak Nezsideren, mint a katolikusok. Egyideig ha még emlegették is a katolikusok által elfoglalt templomukat, de azután elhallgattak vele, mert Lippay ezt lázadásnak tekintette és megfenyegette őket. (Hist. Dipl. App. 39. Fabó, Codex Dipl. 234.)

Most hát beérték azzal, hogy a földesúr az új törvény értelmében csak telket jelöljön ki templom, paplak és iskola számára, de ezt sem akarta megtenni. Lippay csak az országgyűlés ideje alatt tűrte meg az evang. lelkészt a magánházaiban, de azután kiűzte. Wittnyédy István soproni ügyvéd, ki a nezsideriek ügyét képviselte, jól sejti, hogy ez az egész eljárás nem Lippay uramnak, hanem valamely nyughatatlan jezsuitának fejéből főtt, „akik között öccsei is vannak Lippay uramnak.” A vármegye gyűlésén Lippay azzal vádolta Wittnyédyt, hogy rebellisékké teszi jobbágyait és okt. 9. oly bírakat hívott össze, akik az ügy állását nem is ismerték. „Az nagy okos bíró Waltinger uram” hirdette ki az ítéletet, mely szerint a 62 vádlott a törvény értelmében életét és javait is elvesztette volna ugyan, de Lippay megkegyelmez nekik s csak 40 forintot kell fejenként 15 nap alatt fizetniök.

Már a végrehajtás is ki volt tűzve, de Wittnyédy sietve Draskovich János nádorhoz folyamodott, a nezsideriek nevében 100 akó bort is ígért neki s a végrehajtás felfüggesztését és a törvény értelmében a templom és egyházi épületek számára megfelelő telek kijelölését kérte. Hasonló kéréssel fordult r. kath. sógorához, Kerekes Menyhért mosonmegyei alispánhoz is. De fogadata alig lett. A hitehagyott Nádasdy, Esterházy és Lippay elég hatalmasak voltak e vidéken, hogy az új törvényt se vegyék semmibe. A dunántúli kerület Moson megyéből 1649. Nezsider és *Antau (Ottova)* sérelmét terjesztette az országgyűlés elé, de mind hiába. A földesúr Antauban sem jelölt ki helyet az egyházi épületek számára. (Fabó, Codex Dipl. 237. 238.)

Musay Gergely püspök 1661. már mint elfoglalt gyülekezetről szól Nezsideréről, de megemlíti, hogy az is a dunántúli kerülethez tartozott. Fábri Gergely idejében 1751. mint foglyokat hoztak evangélikusokat Vadosfáról a nezsideri várba. (Payr, Eht. Eml. 149. 306.)

Köpcsény. (Kittsee.) Ősi várral. Miksa király 1576. a szabadelvű Liszti János győri püspöknek adományozta, aki fia evang. nevelőjének, Blotius Hugónak 1577. innen írt igen elismerő, barátságos levelet. Két fia is, János és István, igen türelmes volt az evangélikusok iránt. Liszti István az evang. Devecseri Choron Jánosnak, Kabold urának leányát, Choron Annát vette feleségül. 1617-ben *Homberger* Elizeust, a jeles gráci lelkésznek, dr. Homberger Jeremiásnak fiát (szül. 1586. Grácban) hívta meg Köpcsénybe lelkésznek, akit 1617. márc. 12. Wittenbergben avattak fel s ugyanitt ápr. 8. a magiszteri grádust is megkapta. Homberger Köpcsényről Madorba, innen pedig 1622. Pozsonyba távozott. Második ismert lelkésze Köpcsénynek *Seiffert* Tamás, akit Kis Bertalan püspök 1637. febr. 3. a csepregi kisgyűlésen avatott fel a mosonmegyei Köpcsénybe.⁷⁷⁷

Liszti Istvánnak, Köpcsény urának Ferenc nevű fiától született Liszti László, a magyar költő,⁷⁷⁸ aki Köpcsény várában követte el iszonyú bűneit (gyújtogatás, mérgeztetés, pénzhamisítás). Bécsben fogták el s az idegen bíróság mint pénzhamisítót Bécsben halálra ítélte és az 1662. év elején lefejeztette.

E szörnyeteggel egy időben volt Köpcsénynek evangélikus lelkésze *Plankenauer* János, aki eléggé jómódú lehetett, mert fiát Pozsonyban 1660 körül a jogi pályára nevelte s a szentgyörgyi Weissbeck Jánost (a későbbi pozsonyi lelkészt) fogadta mellé házi nevelőül. Plankenauer fia később egy német verset is adott ki Jenában.⁷⁷⁹

Köpcsényt Liszti halála után, akinek fia nem volt, Wittnyédy közbenjárására a nagybátyja, Liszti János kapta meg, ettől pedig hasonló nevű fia örökölte. Ennek sem lévén fia, belépett a jezsuiták közé, Köpcsényt 1676. Esterházy Pál grófnak adta el. Ez az ifjabb Liszti János volt a család utolsó férfi tagja s mint jezsuita Velencében halt meg. Köpcsényi gyülekezetünk is bizonyára 1674. bomlott fel.⁷⁸⁰

Musay Gergely püspök szerint Ilmic, Pomogy és a többi mosoni gyülekezetek egészen Köpcsényig csak 1647. csatlakoztak a pozsonyi esperességhez s ezzel a dunáninneni kerülethez. Szerinte tehát ezek előbb Dunántúlhoz tartoztak. (Amint hogy Seiffert köpcsényi lelkészt is 1637. a dunántúli püspök avatta fel Csepregen.) Ennek ellenmondani látszik, hogy Pálházi Göncz Miklós 1613. Szereden magát „cisdanubianus et cis lacum Fertő super attendensnek” mondja. De a mosonmegyei gyülekezetek ebben ingadoztak. A zsolnai zsinat 1610. Pozsonnyal még csak a nyitrai és barsi gyülekezeteket foglalta egy kerületbe, a semptei zsinaton 1622. ellenben már Moson-, Győr- és Komárom megye is képviselve volt. De Lébeny, Szentmiklós, Tétény, Bezenye, Pusztasomorja és a Fertőn túl levő gyülekezetek: Pomogy, Valla, Ilmic, Apetlon sat. ezután is Dunántúlhoz tartoztak. (Eht. Eml. 147. Fabó, Codex Dipl. 77.)

⁷⁷⁷ Payr, Sopr. eht. 118. 227. Schmidt K. J. A pozsonyi ehkőzs. tört. 39. Ker. jkv. 141.

⁷⁷⁸ Az ő műve: Magyar Mars, avagy Mohácsnál történt veszedelemnek emlékezete, Bécs 1653.

⁷⁷⁹ Századok 1886. 32. 122. Schmidt K. J. i. m. 89. Új Magyar Athenas 579.

⁷⁸⁰ Wittnyédy Istv. lev. I. 166. 171. Bubics-Merényi, Herceg Esterházy P. 249. l.

XVII. Horvátország és Szlavónia.

a) Az Erdődy, Zrinyi és Ungnad családok, mint patrónusok.

A magyar reformátorok Szlavóniára és Horvátországra is kiterjesztették egyházjavító munkásságukat. Ezekbe az országokba nem csak Stájerországon és Isztrián át hatolt be az evangéliom, hanem nevezetes részük volt ebben a magyar papoknak és főuraknak is.

A mohácsi vész után voltak magyar származású horvát bánok, akik hathatósan támogatták a reformáció ügyét. Velük egyidőben a zágrábi püspökök pedig nagyobb erélyt az új mozgalom ellen nem fejthettek ki. Ebben az időben az első zágrábi püspök Erdődy Simon volt (1519-43), Erdődy Bakócz Tamás esztergomi érsek unokaöccse, ki a mohácsi ütközetben is részt vett s a két király közül Zápolya mellett foglalt állást. A zágrábi káptalan is megoszlott, egyik fele I. Ferdinándot ismerte el királynak. A püspökség birtokait pedig (különösen a toplicai apátságot) akkori főúri szokás szerint Pekry Lajos foglalta el és pusztította. Erdődy püspök 1530-ban Gambz Lukács pettaui kapitánynak panaszkodik, hogy Pekry Lajos rablással és gyűjtogatással pusztítja az egyházmegyéjét. I. Ferdinánd pedig Erdődyt mint ellenpártit hivatalvesztettnek tekintvén, 1533. a pápát kéri, hogy Jozefics Ferenc zenggi püspököt helyettesül küldje Zágrábba, mert Szlavóniát a most fellépő eretnekség mótelye majdnem teljesen ellepte s ennek elfojtása végett egy főpápnak jelenlétére és örködésére van szükség.⁷⁸¹

Erdődy Simon püspök maga is zsarnoki főúr módjára bánt a jobbágyaival Bánffy János, Zápolya nádora őt emiatt a pápának is feljelentette. Öreg korában szintén helyettest kért maga mellé s kapott is ilyent Szondi Pál személyében, aki azonban hálátlannak bizonyult, mert urát, Erdődy püspököt 1539. szintén feljelentette Rómában. A belső bajokhoz járult a török veszedelem. Az egész ország tele van török martalócokkal, a jobbágyság elfut, nem míveli a földet, amint Erdődy panaszolja a pápának. A török több mint 1200 férfit és nőt hurcolt rabságba. Erdődy 1543. jún. 2. Csázmán halt meg és a zágrábi székesegyházban temették el. (Bunyitay II. 244. III. 538. IV, 267. Gedeon 73.)

Utóda a kiváló főpap, Oláh Miklós lett (1543-49), aki azonban mint kancellár nem Zágrábban, hanem Bécsben tartózkodott. Tompa György nevű adminisztrátort tartott maga helyett. Tehát közvetlenül nem látta az egyházi bajokat és nem is igazíthatta el. A reformáció ellen erélyesebben nem léphetett fel. Utána 1549-58. Gyulay Farkas és Gregoriáncz Pál volt a zágrábi püspök. Brumann Máté zágrábi püspököt (1558-63) Bucsár és Haller történetírók azzal vádolják, hogy titkon maga is támogatta a reformációt. A tudós és erélyes Draskovich Györgyben (1563-78) kapott végre Zágráb oly püspököt, aki a mind jobban terjedő protestantizmus ellen a harcot felvette és nagy erővel kezdte meg az ellenreformációt. (Elze Th. Trubers Briefe 338. Lányi-Knauz II. 74.)

Az evangéliom hirdetőit eleinte magok a horvát bánok is támogatták. 1537. óta *Nádasdy* Tamás volt Horvátország bánja, s voltak itt birtokai is. Bizonyára szívesen látta itt is az evangéliom hirdetőit. Melanchthon a kőrösmegyei Drugnics Jánost 1555. neki és a horvát rendeknek ajánlotta lelkészül. Zrinyi Miklós, a szigetvári hős, aki 1542 óta horvát bán, maga is híve volt a reformációnak (mint fentebb láttuk). A nagy hőst a zágrábi káptalannal folytatott hosszú és elkeseredett viszálykodása is az egyház ellen való támadásra indította. Varasd és Ozaly, a Zrinyiek birtokai, kiváló őrhelyei voltak a reformációnak. (Horváth M. Nádasdy T. 68. l.)

⁷⁸¹ Bunyitay, Eht. Eml. II. 53. 244. 285. Gedeon Gy. A hitújítás okai 72. l.

Erdődy Péter horvát bán († 1566), Zrinyi utóda (Simon püspök unokaöccse) pedig szóval és tettel lelkes híve volt a reformációnak Horvátországban is. Mint fentebb láttuk, Truber Primus, a horvát bibliafordító 1562. mondja, hogy Erdődy bán jó evangélikus. Szluinból 1563. maga Erdődy bán írja Ungnad Jánosnak, mint sógorának, hogy csak küldjön neki horvát nyelvű evang. könyveket a nép közt való terjesztés céljából; az ajánlott Drnóczy Györgynek állást fog adni, de aggódik, hogy Draskovich az új zágrábi püspök az ilyeneket majd üldözni fogja. Erdődy bán támogatta Vlahovich Gergely és Buchich Mihály horvát reformátorokat. Vlahovich Klanjecen 1563. Erdődy támogatásával 250 horvátot áttérített. Erdődy sógora volt Ungnadnak és fia Erdődy Tamás is Ungnad leányt vett feleségül. A bán fiai közül Erdődy Péter a feleségével megmaradt evangélikusnak, de Tamás és Kristóf később az udvar és a klérus kedvéért áttértek.⁷⁸²

A Zrinyiek és Erdődyek mellett harmadik nagy patrónus családja volt a horvát evangélikusoknak az Ungnadoké. Sonneggi *Ungnad* János (1493-1564) Karinthiában született, I. Miksa udvarában nevelkedett s korán megismerkedett a reformációval. 1523 őszén a pozsonyi lovagjátékban II. Lajos király Ungnad János bárót győztesen kiemelte a nyeregből. Már ez évben II. Lajosnak, később pedig Ferdinándnak szolgálatában állott. A török ellen 1532., 1537. és 1542. hazánkban is vitézül harcolt. Stájerország főkapitánya s a szlovén és horvát határok generálisa is volt. Mint Ferdinánd követe Németországban járt, jelen volt 1530. az augsburgi birodalmi gyűlésen s Lutherrel való beszélgetéséről Mathesius is megemlékezik. Luther haláláról maga a szász választó fejedelem, János Frigyes értesítette Ungnadot. 1541-ben ő is aláírta az alsóausztriai protestáns rendek kérvényét, melyben ezek Ferdinándtól többféle reformot kértek. Éppen evang. hite miatt veszítette el a király kegyét. Hivatalairól lemondva, birtokait átadta fiainak s előbb Szászországba, Wittenbergbe és Barbyba, (második felesége egy Barby grófnő volt), majd pedig Württembergbe vándorolt ki 1557-ben. Itt Urachban mint földesúr nyomdát állíttatott fel s innen a távolból is nagy buzgalmat fejtett ki az evangéliumnak a horvátok közt való terjesztésében.⁷⁸³

Truber Primus, Consul István és Dalmata Antal voltak Ungnad nyomdájának legbuzgóbb munkásai, akik szlovén és horvát nyelvre fordították le az Újszövetséget, Luther kátéját, Spangenberg posztilláját sat. És horvát Ábécét is nyomattak, amire igen nagy szükség volt. Az első igazi horvát író pedig Bucsics Mihály volt. A legelső horvát protestáns mű címe: Rasgovarange megin papisiu i gedmin Luterán. (Beszélgetés egy pápista és lutheránus között), melyet a jeles Vergerius Péter Pál írt és adott ki 1555. Consul és Dalmata a sopron- és vas megyei horvátok között is lelkeszkedtek. Zvetics György a Batthyányak urodalmában volt horvát lelkész. És a horvát könyvkiadók munkatársai voltak még Jurisics György, Trnovszky és Drinovacsy György.

Ungnad urachi sajtóját Kristóf württembergi herceg, sőt titkon maga Miksa király is támogatta. De a horvát iratok terjesztése sok akadályba ütközött, mert a nép nem tudott olvasni, sőt papjaik között is voltak analfabéták. Truber és Consul panaszkodnak Ungnadnak, hogy könyveik sem Lyublyánán, sem egyebütt nem kelendők. Ungnad azután ingyen osztogatta szét

⁷⁸² A soproni evang. tanítóképző birtokában megvan Bornemisza P. ev. püspök predikációinak I. kötete (Sempte 1573.) igen díszes bőrkötésben s rányomva a tulajdonos neve: Petrus Erdőedi. (D. I. 434.)

⁷⁸³ Loesche G. Luther, Melanchthon und Calvin in Oesterreich-Ungarn 16. l. Zsilinszky M. Képes ehtört. 66. l. Lányi-Knauz, Ehtört. 41. l. Fraknoi V. II. Lajos és üdv. 50. l. Elze Th. Primus Trubers Briefe 36. l.

a könyveket. Az urachi nyomda II. Ferdinánd korában Rómába került és breviáriumokat nyomattak rajta.⁷⁸⁴

Ungnad János 1564. utközben Csehországban Wintritzben nővérénél Schlick gróf özvegyénél halt meg, midőn éppen hódolatát akarta bemutatni Miksa király előtt, aki nagy pártfogója volt urachi vállalatának. Tübingenben temették el, Andreae Jakab mondott felette halotti beszédet, mely nyomtatásban is megjelent. Két fia maradt, Kristóf és Lajos és több leánya. Erdődy Péter horvát bánnak sógora volt. Hoyos János bécsi lakos 1548. Ungnad Judit Erzsébetet vette feleségül, ez is valószínűleg János leánya volt.⁷⁸⁵

Kristóf is Lajos öccsével kora ifjúságától kezdve nagy érdeklődést mutatott a reformáció ügye iránt. Wittenbergben is tanultak Dávid nevű unokatestvérével, ahol Melanchthon és Eber Pál tanár gondjaira voltak bízva. Truber lelkész a horvát nyomtatványokat 1562. nekik is megmutatta. Kristóf 1562. Varasdon tartózkodott, Truber ide küldte néki a nyomtatványokat és Ungnad Kristóf azokat jóknak találta. Klombner Máté lelkész 1561. azt írja Laibachból, hogy Ungnad Kristóf számára száz könyvet küldött terjesztés céljából. Truber lelkész 1563. dec. 9. örömet fejezi ki atyjuk előtt, hogy fiainak oly jól folyik a dolga. Kristófnak igen jó házasságot sikerült kötnie. (Losonczi Annát vette feleségül). Lajos pedig Rain urodalmát szerezte meg. Ungnad Lajosról a Zrinyi-levelekben is van szó, de részletesebb adatokat nem tudunk róla.⁷⁸⁶

Ungnad Kristóf fiatalságát Varasdon töltötte és ott buzgólkodott a horvátok és szlovének megnyerésében. Az atyja által nyomtatott evang. könyveket terjesztette közöttük. Később, Mágocsi halála után, 1580 körül Eger várának lett a kapitánya. Ennek nejehez, Losonczi Annához írta Balassa Bálint a szerelmes verseit. S leányuknak, Ungnad Anna Máriának Balassa két könyvet is ajánlott. R. kath. forrás szerint Ungnad Egerben, mikor a pápisták istentiszteletre akartak jönni, bezáratta a vár kapuit és csak Radetius egri püspök tudta kieszközölni Rudolf királytól, hogy a Szent Mihály-templomot nekik visszaadják. De Úrnep után való szombaton az őrség és a protestáns lakosság (a kapitány tudtával) kiűzték a káptalanbelieket a templomból, az oltárt s képeket lerombolták s a kulcsokat magukhoz vevén, prot. lelkészt vittek be a templomba. A káptalan ez ellen a jászói konvent előtt emelt panaszt. Kristóf lehetett az az Ungnad is, aki 1577 után részt vett Bécs városának megerősítésében.⁷⁸⁷

A buzgó Ungnad báró családból ismeretes még *András*, Jánosnak az öccse, akinek a salzburgi érsek Bécsben 1531. az úgynevezett Salzburger Hofot adta el. Ungnad András báró 1536. őszén Torgauban hallotta Luthert predikálni. A reformátor jól is emlékezett reá. Asztal felett monda róla barátainak még az 1536. év végén: „Ungnad Torgauban tovább mint egy óráig beszélt velem. Finom uriember, de a mi tanításunk úgy fekszik az ő lelkében, mintha álmodozóval beszélnek. Ez a nemes ember azt mondta Leisnigben, száz forintot fizetne érte, ha egymaga egy egész napig beszélgethetne Lutherrel.” Loesche tanár mesterinek mondja ezt a jellemzést, mely ráillett sok főnemesre. Ungnad András 1557. halt meg, amikor Dávid nevű fia

⁷⁸⁴ Oesterr. Prot. Jahrb. XXIV. 164. Limberger eht. 24. I. Loesche i. m. 82. Bucsár és Haller i. m. Payr S. Consul I. a horv. pred. Evang. Eházi. Elet 1915. 191.

⁷⁸⁵ Elze, Pr. Truber 36. Mayer A. Gesch. der Stadt Wien IV. I. Th. 340.

⁷⁸⁶ Elze Th. i. m. 156. 226. 374. Kostrencic, Beiträge. Haller J. Prot. Szemle 1917. 375. Barabás S. Zrinyi levelek II. köt. Loesche G. Luther, Mel. und Calv. Oestr.-Ung. 149. I.

⁷⁸⁷ Katona XXVI. 96. Lányi-Knauz 130. Balassa B. költem. IX. I. Mayer A. Gesch. der Stadt Wien IV. B. I. Th. 225. I.

éppen Wittenbergben tanult, sőt az egyetemnek rektora is volt. (Kroker, 708. sz. Loesche i. m. 16. 149. l.)

Ungnad András fia volt *Dávid*, akit 1557. tiszteletből a wittenbergi egyetem rektorának is megválasztottak. Mint gyermek tartott háromszor is rektori beszédet. Melanchthon könyvet is ajánlott neki. De apja halála miatt még ez évben hazahívták. Többször volt Ferdinánd és Miksa király követe Konstantinápolyban. Utoljára a kálvinista Budovec Vencel cseh lovag kíséretében. Nidbruck Gáspár bécsi császári tanácsosnak már Melanchthon ajánlotta, 1573-ban egy Gerlach István nevű evang. lelkészt is vitt magával, ki a görögkeletiekkel akarta az evangéliumot megismertetni és útjáról igen érdekes naplót írt. Ungnad Dávid mint a haditanács elnöke vette pártfogásába a költő Balassa Bálintot. 1593-ban honfűsített Magyarországon. Tudományosságáért, nyelvismereteiért, evang. buzgalmaért sokan dicsérték és vallásos költeményeiért „a kegyes költő” volt a neve. Ennek fia vagy fivére lehetett Ungnad Ádám, akiről fentebb volt szó.⁷⁸⁸

A Zrinyieken, Erdődyeken és Ungnadokon kívül kiváló pártfogója volt még az evang. egyháznak Horvátországban és Szlavóniában *Bogliardics* Péter várgróf Ozalyban és a két *Mallekóczi* Miklós, apa és fia Stubicán és Susjedgrádban. A Mallekócziak 1614. bárói rangot kaptak s rokonságban voltak több magyar főúri családdal (Erdődy, Bukovácski, Zichy, Istvánnfy). Bedekovich horvát író mondja rólok: „Luther szektájába keveredvén, örököseinek csak örökös esztelenséget és végső szegénységet hagyott; és ő volt oka, hogy egész családja végre is a negyedik generációban teljesen kihalt.”⁷⁸⁹

b) A reformáció nyomai és az ellenreformáció.

Az ígehirdetők közül Sztáray Mihály, Eszéki Zigerius Imre, Vlahovics Gergely, Bucsics Mihály, Drugnics János ismeretesek. És szláv nyelvű műveikkel nagy szolgálatot tettek Truber Primus, Consul István, Dalmata Antal és ezek munkatársai.

Sztáray Mihályról horvát történetírók is elismerik, hogy a szlávok között is nagy munkásságot fejtett ki. Szláv papok voltak azok is, akikkel Valpón és Vukovárott vitatkozott s kik tőle csúfos vereséget szenvedtek. Eszéki Zigerius Imrének Flacius Mátyáshoz 1549. aug. 3. írott levele szerint az evangéliumi tan az egész Alsó-Magyarországban mind a két Moesiáig (ad utramque usque Moesiam) elterjedt. Tehát a mai Bulgáriáig és Szerbiáig is elvitte Sztáray az evangéliumot. I. Ferdinánd is, mint fentebb láttuk, 1533. már azt jelenté a pápának, hogy az „eretnkség métye” Szlavóniát majdnem teljesen ellepte. És Zigerius a fentebbi levelében mondja: úgy a magyarok, mint a szlávok félelem és veszedelem nélkül hallgathatják Isten ígését. Csak a raguzaiakról, mint Flacius honfitársairól panaszolja Zigerius, hogy ezek, akik mint kereskedők járnak a török táborokban, hitetlenek és ellenszegülnek az evangéliumnak. Flacius erre magyarázatképpen fűzi a levélhez: ezek attól félnek, hogy nem kereskedhetnek többé a pápisták között, ha a Krisztust befogadják. Tolnában és Baranyában is jártak ily raguzaiak. Tolna városában külön temetkezési helyük volt. Itt is megnehezítették a magyar reformátorok munkáját.⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ Kurz H. Kirchengesch. II. 139. Löschke G. i. m. 149. 213. Századok 1904. 353.

⁷⁸⁹ Loserth J. Akten und Korresp. II. 287. Haller J. Prot. Szemle 1917. 368. l.

⁷⁹⁰ Ribini, Memorabilia I. 91. Bunyitai II. 285. Thury E. Prot. Szemle 1898. 323. l. Földváry L. Szegedi Kis I. 77. 134.

Eszéki Zigerius Imre Flacius előtt maga is illyriainak vallotta magát s bizonyára ő is predikált a szlávok között. És a verőcemegyei Szentantali Gergely is Eszék vidékén Tordafalván szlávok között hirdette az igét. (Lampe-Ember 664. l.)

Illyriainak mondja Melanchthon 1555-ben Nádasdy Tamáshoz, Collin Máté prágai tanárhoz és a horvát patrónusokhoz írt levelében azt a *Drugnics* Jánost is, aki valósággal körösmegyei volt. Melanchthon azt reméli, hogy a vele egyajkuak vagyis a szlávok közt tehet majd a reformációnak némi szolgálatot. Strassburgban három évig tanult, Melanchthon a házába fogadta. De nagyobb tehetsége a teológiában való haladásra nem volt. Különben tisztességes életet élt.⁷⁹¹

Sztáray Mihály említett 120 gyülekezetének jó része horvát és szlavóniai területre eshetett. Bucsár Ferenc horvát író szerint a szlavóniai egyházak 1551. Tordincén már zsinatot is tartottak s mint külön esperesség tartoztak a baranyai püspökség alá. Szlavóniai ifjak nagy számmal tanultak Debrecenben és Kolozsvárott. IV. Pius pápa 1561. külön térítőt is küldött Szlavóniába. Ezt azonban a török mint lázítót üzte ki Verőce területéről. Jellemző a horvátországi viszonyokra, hogy Kisel János, császári tanácsos, a protestáns irodalom nagy barátja, 1563-ban egy horvátországi várkastélyban Luther posztillájának olasz fordítását találta meg. Truber Primus lelkész örömmel közli ezt Laibachból Ungnad Jánossal. Egy trieszti olasz írástudóval át akarja nézetni és kijavíttatni, azután pedig kinyomatni, hogy olasz földön ez is elősegítse a római Antikrisztus megbuktatását. (Bucsár-Haller közl. Elze Th. Trubers Briefe 67. 373.)

A reformáció nevezetesebb központjai voltak e két országban Várasd, Ozaly, Zágráb, Károlyváros. De elszórtan más helyeken is találkozunk az evangéliom hirdetőivel.

Varasd. Az Erdődyek birtoka volt. Még Erdődy Bakócz Tamás ajándékozta unokaöccsének, Bakócz Péternek, ki azután az Erdődy nevet használta. Erről szállott Várasd Erdődy Péter bánra, ki a reformációnak már nagy barátja volt s buzgón terjesztette itt az evang. könyveket. Valószínűleg a Zrinyieknek és Ungnadnak is volt itt birtoka. Ungnad Kristóf, János fia 1561-62. Varasdon tartózkodott. Klombner Mátyás 1561. Laibachból azt írja, hogy Ungnad Kristóf számára 100 könyvet küldött terjesztés céljából Varasdra. És Truber Primus lelkész az Urachban nyomtatott horvát könyveket ide küldte neki átnézés végett. Ungnad szerint a horvátok jónak találták és dicsérték. 1563-ban pestis pusztított Varasdon és Zágrábban. Klombner Mátyás laibachi háztulajdonos, Ungnad János bizalmasa és a reformáció igen buzgó barátja 1563. próbanyomatokat küldött a horvát újszövetségből Varasdra és Zágrábba.⁷⁹²

Erdődy Péter után († 1566) a fia Erdődy Tamás is, aki Ungnad János leányát, Annát vette feleségül, eleinte buzgó híve volt a reformációnak. Manlius Jánost, a laibachi vándornyomdászt, ki előbb Németújvárott dolgozott, 1586. ő hívta Varasdra. A nedelici után ez volt a második nyomda, mely horvát műveket bocsátott napvilágra. Varasdnak egy tudós jegyzője is volt ekkor Pergossich János személyében, ki a magyar irodalmat is szerette és Verbőczinek Hármaskönyvét Zrinyi Györgynek ajánlva már 1574. lefordította és kiadta Nedelicen. Most pedig Manliusnak is adott munkát. Az ő szerkesztésében jelent meg ugyanis a nagy humanistának műveiből: „Praefationes et epistolae dedicatariae Desiderii Erasmi Rotterdami.” S ehhez két függelék volt csatolva: „Pia S. Stephani Regis Hungariae ad filium suum Emericum

⁷⁹¹ Ribini I. 504. Révész, Erdősi Sylvester 93. Fraknoi V. Melanchtons Beziehungen zu Ungarn 35. Laposic-Haller levélmásolat.

⁷⁹² Kostrencic Beiträge. Haller J. Prot. Szemle 1917. 375. l. Elze Th. Trubers Briefe 67. 226. 346. 356. 380.

ducem Sclavoniae admonitio” és Báthory Istvánnak a hadsereghez intézett „Adhortatiója.” (Várasd 1587). Az evang. Manlius azonban elég élelmes volt arra, hogy r. kath. műnek kinyomatására is vállalkozott. S ilyenek megjelenése Varasdon azt mutatja, hogy teljes diadalt a reformáció itt nem aratott, sőt talán már az ellenreformáció volt túlsúlyban. Ugyancsak Varasdon Manlius sajtóján jelent meg ugyanis 1587. Skrinjarich Balázsnak „De Agno Paschali explicationes Mysticae in XII. Caput Exodi” című munkája, melyet az író Vramec Antal varasdi plebánusnak ajánlott.⁷⁹³

Manlius csak rövid ideig maradt Varasdon, innen még 1587. Monyorókerékre költözött át Zrinyi György oltalma alá. Snollscheck János elűzött krajnai lelkész 1598. még Varasdon talált menedékhelyet, szept. 20. innen irt levelet, és a stájer rendek kérték is, hogy maradjon itt, de dec. 5. már Ozalyban volt, Württembergbe vagy Krajnába akart visszamenni. Szóval Varasdon nem érezte magát biztonságban. Az ellenreformáció itt is mind nagyobb erőre kapott. Bratulics Simon zágrábi püspök 1604. febr. 11. panaszolta Ferdinánd stájer főhercegnek, hogy Varasdon a protestáns csapatok nagy rendetlenséget csináltak. Erdődy Tamás, ki 1584 óta volt horvát bán, s 1607. kapta a varasdi örökös főispánságot, már csak nehezen tarthatta meg magát evang. hitében, melyet azután csúfosan meg is tagadott. Ő volt az, aki az 1608. évi országgyűlésen kardot rántott az evangélikusok ellen. Öccse Péter megmaradt evang. hitében, de Kristóf, aki szintén varasdi főispán volt, később megtagadta. Így tehát Varasdon még az Erdődyek idejében szűnt meg az evangélikus vallásgyakorlat. (Loserth J. Akten und Korresp. II. 287. III. 333.)

Ozaly. A Zrinyiek birtoka. Zrinyi Miklós horvát bánt 1553-ban már itt találjuk. Vele van Nádasdy Tamásnak evang. orvosa is, Szegedi Fraxinus Gáspár, ki Zrinyinek lábbaját gyógyítja. Erdődy Pétert és Ungnad Jánost várják Horvátországból és a tenger melléki tartományokból. Az első ismert predikátor Ozalyban Vlahovich Gergely volt, előbb posztós, majd 1560 óta metlingi lelkész Krajnában, akit Erdődy Péter bán 1563. hívott Zágrábba s ennek vidékén Klanjecen 250 lelket térített át. Ez jött el később Ozalyba is, hol szintén nagy sikerrel predikált. Bucsár Ferenc horvát tudós szerint Ozaly vidékén Vlahovich utóda Lukics Péter volt. Majd a tábori lelkészek is a reformációhoz csatlakoztak és 1564 körül a határőrség egyik legmunkásabb predikátora Lilko András volt, ki mint evang. lelkész 140 forint fizetést kapott. Schnollscheck János volt krajnai lelkész is 1598. Varasdról idejött s innen irt levele szerint jó ellátása volt Zrinyi Györgynél. Zrinyiné Stubenberg Zsófia még 1599. őszén is lelkésznek hívta őt magához, de nem fogadta el a meghívást, mert az urodalmi tisztok a kálvinizmusba voltak fulladva. Úgy a gróf, mint a grófné különben igen jó indulattal voltak iránta.⁷⁹⁴

Kiváló pártfogója volt Ozalyban a reformációnak Bogliardics Péter várgróf is, kihez a stájer rendek, Truber Felicián, laibachi lelkész és mások ismételten is folyamodtak. 1604. jul. 5. a zágrábi országgyűlés elrendelte, hogy a Stájerből elűzött predikátorokat Ozalyban vagy másutt Horvátországban be ne fogadják. Az evang. egyházi élet Ozalyban is bizonyára a Zrinyiek áttérése után szűnt meg. (Loserth J. Akten und Korresp. II. 287. 419. III. 358.)

Zágráb. A két horvát bán, Zrinyi Miklós (1542-61) és Erdődy Péter (1561-66) idejében ismerkedtek meg itt a reformációval. Brumann Máté zágrábi püspök maga is nagyon türelmes lehetett az evangélikusokkal szemben. Midőn 1563. a pápa és a császár parancsolatára

⁷⁹³ Két példánya is megvan a bpesti Egyet. ktárban. Haller, Prot. Szemle. 1917. 374. Sennowitz A. Manlius J. 58. Oest. Prot. Jahrb. XXIV. 183.

⁷⁹⁴ Szmollény N. A középkori Szeged műveltsége 93. 95. 98. Haller, Prot. Szemle 1917. 437. Loserth J. i. m. II. 287.

Laibachban megjelent, hogy az itteni püspököt, Seebach Pétert kihallgassa, (akit lutheránizmussal és Truber evang. lelkésszel való egyetértéssel vádoltak), két kanonokot Truberhez küldött s megnyugtatta, hogy ellene nem fognak eljárni s nem is a maga jószántából jött el Laibachba. Truber ezért a zágrábi püspököt jó embernek mondja s kanonokjai is tetszéssel hallgatták Truber predikációit. (Elze Th. Trubers Briefe 338.)

De Brumann csak 1563. aug. 18-ig volt püspök Zágrábban, talán ő is az eretnekség gyanújába keveredett, s az erélyes Draskovich György lett az utóda. Az kétségtelen, hogy Erdődy bán idejében 1561-63. Truber evang. lelkész társai nem csak Varasdra, hanem Zágrábba is küldtek evang. könyveket. Erdődy 1563. Vlahovich Gergely krajnai lelkészt hívta Zágrábba, de ez továbbra is mint misszionárius szerte járt mindenfelé és keze munkájával (posztós volt) apostoli módra tartotta fenn magát. Bucsics Mihály, a buzgó horvát evang. lelkész, aki Németországban is künnjárt s akinek két atyjafia, György és Miklós zágrábi kanonok volt, bizonyára Zágrábban is hirdette az igét. Előbb Stenjevecen Zágráb mellett, később pedig a Muraközben Belicán volt lelkész. Kátét, újszövetséget adott ki Nedelicen 1573. horvát nyelven s egy latin értekezést az úrvacsoráról. Draskovich zágrábi püspök már korábban kiközösítette, 1574-ben pedig Zágrábban zsinatot tartván, az oltári szentség hitcikkelyét itt a római egyház értelmében fejtette ki (bizonyára Bucsiccsal szemben) és Bucsicsot újra most már a szigorúbb kiközösítéssel büntette.⁷⁹⁵

Draskovich 1574. adatta ki a „Povijest otaca” (Az atyák története) című horvát művet, hogy e szemelvényekből ismerhessék meg a horvátok Bucsicsnak „rossz hitét”. Draskovich és az áttért Erdődy Tamás bán azután teljesen elnyomták Zágrábban a reformációt. A letelepülést és birtokszerzést nem engedték meg a protestánsoknak. (Bucsár-Haller i. h. Lányi-Knauz i. h.)

Károlyváros. Itt is főként Zrinyi György pártfogása alatt gyökerezett meg a reformáció. Két evang. lelkész is hirdette itt az igét, az egyik a tiszteknek németül, a másik a legénységnek horvátul. 1591 óta a városnak külön evang. temploma és iskolája is volt, melyeket 1645. vettek el.

Kaproncán, Ivánicsan, Sziszekén és Ogulinban is voltak evang. lelkészek, szintúgy, mint fentebb láttuk, **Klanjecen** és **Stenjevecen**.

Stubicán és **Susjedgrádon** az idősebb és ifjabb Mallekóczi Miklós oltalma alatt hirdették evang. lelkészek az igét.

Stenyisnyak és **Velike.** Nádasdy Tamás birtokai voltak, ahonnan 1553. udvari orvosának, Kőrösi Gáspárnak a leveleit küldöztette. **Szluinból** pedig Erdődy Péter irt 1563. Ungnad Jánosnak evang. könyvek ügyében. Ezeken a helyeken is lehet tehát a reformáció nyomait feltételezni. (Szmollényi i. m. 97. Elze Th. i. m. 383.)

Horvátországon és Szlavónián kívül a tenger melléki tartományokból is kerültek ki a reformációnak egyes lelkes hívei. Dalmáciában **Raguzának** e részben rossz híre volt, amint Eszéki Zigerius és Flacius Mátyás panaszojják. De a régiek által úgynevezett Illyria már több buzgó harcost adott az evangéliom ügyének.

Isztriának **Albona** nevű városában Baldo Lupatius franciskánus provinciálist lutheranizmusa miatt vízbe fojtották. Ugyanebben a városban született ennek unokaöccse, Vlacich vagy *Flacius* Mátyás, akit származási helyéről rendszerint Illyricusnak neveznek. Luthernek ismeretes túlbuzgó híve, a gnesiolutheránusok feje Magdeburgban, ki mint ilyen Melanchthon

⁷⁹⁵ Elze Th. i. m. 356. 380. Oestr. Prot; Jahrb. XXIV. 162. Haller Prot. Szemle 372. Lányi-Knauz, Ehtört. II. 147.

haragját is magára vonta. Hálátlan szlávnek és szökevénynek nevezte Melanchthon. Flacius tanítványa és földije volt a szintén Illyria. Eszéki Zigerins Imre, Tolna reformátora, aki Sztáray Mihállyal együtt a két Moesiáig, Bulgária és Szerbia határáig terjesztette a reformáció tanait. Flacius nem feledte régi hívét. Ennek 1549. írott latin levelét Magdeburgban 1550. ily cím alatt adta ki: „Ein Schrift eines frommen Predigers aus der Turkey an Illyricum geschrieben.” Volt gondja Flaciusnak elhagyott szláv testvéreire is, akiket időnként meglátogatott és ő is segédkezett a szláv és horvát iratok terjesztésében. Truber Primus lelkész 1563. júl. 8-án Laibachból írja Ungnad Jánosnak: „Illyricus 8 napig volt itt nálam. Az én kegyes uraim (a laibachiak) sürgetésemre 32 tallér tiszteletdíjat adtak neki. Karinthiába utazott lóháton, a zárdákban régi írott könyveket keres (a Magdeburgi Centuriákhoz), majd Regensburgba tér vissza ismét feleségéhez és 7 gyermekéhez.” Magyarországi forrásokat is kért Nidbruck Gáspár bécsi császári tanácsostól, aki Zabardi Mátyás nagyváradi püspöknek írt e tárgyban.⁷⁹⁶

Capodistriából való volt *Vergerius* Péter Pál, aki püspökből és pápai követből lett egyszerű evang. lelkész és tanár. Tübingenbe menekülve, ő is részt vett a szlovén és horvát bibliafordítások kiadásában. Az első horvát evang. nyomtatvány is Vergerius által látott napvilágot. Truber Primus lelkésszel ő is szoros összeköttetésben állott, de később félreértés támadt közöttük. Hányatott élet után 1565. okt. 4. Tübingenben halt meg. Betegágyánál Truber vigasztalta, Andreae Jakab mondta felette a halotti beszédet és Kristóf herceg a tübingeni templomban Ungnad János mellé temettette. (Elze Th. i. m. 41. l.)

Isztriai származású, Pingventéből való volt *Consul* István és Dalmáciából való *Dalmata* Antal, akik Urachban dolgoztak együtt Ungnad János bibliai intézetében. Dalmata a horvát nyelvet jobban értette. A horvátok reformációjában nekik nagy érdemük van. 1567-ben Weiszpriach János kismartoni urodalmában és Polheim Miksa birtokán a török által elűzött és Magyarországra menekült horvátok (Wasserkroaten) lelkészei voltak.⁷⁹⁷

Draskovich György zágrábi püspök és a hitehagyott Erdődy Tamás horvát bán erőszakos eszközökkel nyomták el a protestantizmust Horvátországban. Az 1574. évi zágrábi zsinatról, mely Bucsi Mihályt ismételten is kiközösítette, már fentebb szóltunk. A horvát országgyűlések ismételten is megtiltották a protestánsoknak a letelepülést és birtokszerzést. 1604. júl. 5. a zágrábi országgyűlés elrendelte, hogy a Stájerországból elűzött predikátorokat Ozalyban vagy másutt Horvátországban be ne fogadják. Zrinyi Miklós és Erdődy Péter grófok követői 1606. ez ellen protestáltak, de az országgyűlés ez évben újra utasította a zágrábi püspököt, hogy a bán segítségével űzze ki őket. (Loserth J. i. m. III. 358. 413.)

A hitehagyott Erdődy Tamás bán ezt a határozatot bizonyára kegyetlenül végre is hajtotta. Az 1608. évi pozsonyi országgyűlésen a r. kath. pártnak már ő volt az egyik nádorjelöltje s midőn arról volt szó, hogy a szabad vallásgyakorlat Horvátországban is megengedtesse, Erdődy nagy haraggal és kivont karddal ezt kiáltva fordult a rendek felé: „Evvel a vassal, ha másként nem lehetne, fogjuk kiírtani közülünk ezt a mótelyt. Három folyamunk vagyon: Dráva, Száva és Kulpa, ezek egyikét adjuk nektek ivásra.”⁷⁹⁸

1609-ben a horvát országgyűlésen ismét azt határozták: „valamely predikátor magát a társországok határain belül mutatná, mindenki szabadon elfoghassa s a bánhoz vagy zágrábi püspökhöz vezesse; ha pedig meg nem fogathatnék, ölésék meg.” Később Thurzó György nádor Domitrovich Péter zágrábi püspököt (1611-28) a vallásszabadság megadására ismét

⁷⁹⁶ Prot. Szemle 1898. 316. Elze Th. i. m. 339. Payr, Flaciánus lelk. Magy. 5. l.

⁷⁹⁷ Elze Th. 40. 100. Payr S. Consul István, a horvát predikátor. Ev. Ehi Élet 1915.

⁷⁹⁸ Fabó, Monum. II. 85. 207. Lányi-Knauz II. 173. Zsilinszky I. 357.

felszólította, de a horvát rendek, kikkel Domitrovich a levelet közölte, azt felelték, hogy a nádor nekik nem parancsol s a bécsi békekötés ősi reliigiójukon mit sem változtatott. (Fessler VII. 636. 679. Lányi-Knauz II. 174.)

Kiváló harcias vezére volt a horvát ellenreformációnak Vinkovich Benedek zágrábi püspök (1637-43), aki már mint zágrábi nagyprépost csúfos szerepet játszott 1625. a soproni országgyűlésen. Itt a Horvátországból és Muraközből kiűzött protestánsok éles szemrehányással illették, ő pedig hevesen válaszolt: a zágrábi püspök törvényesen jár el, mikor a lutheránusokat üldözi, mert lutheránus és kálvinista vallásfelekezetről a törvény nem tud; ilyeneket a zágrábi püspökség megalapítója, Szent László király nem ismert. S midőn a főrendek előtt is jogtalanul és kihívóan tiltakozott az „örök időkre” megszavazott vallásszabadság ellen, erre nagy vihar támadt. „Az ablakon kell kidobni” - hallatszott az ülésteremben. Sőt többen neki is rohantak, ökleikkel ütötték s haját és szakállát is megtépték. A prépost ezért a török által elfoglalt pécsi püspökségben kapta meg a fájdalomdíjat. 1637-ben pedig zágrábi püspöknek is kinevezték.⁷⁹⁹

Vinkovich püspök több levélben hívta fel a Zrinyieket a protestantizmus elnyomására s az ifjabb Mallekóczi Miklóst, Stubica és Susjedgrad urát is 1641. külön horvát nyelvű levélben fenyegette meg. „Méltóságod, úgymond, a zágrábi püspökség alá tartozik, ennél fogva köteles vagyok lelkipásztori tisztem szerint a katolikus anyaszentegyházba visszavezetni. Intem azért, hagyja el a téves hitet és térjen vissza. Mert ha önként meg nem teszi, én Kegyelmedet az anyaszentegyház és a nemes Szlovénország (Zlovenzkogha Orzaga) cikkelyei értelmében fogom lelkipásztori vesszőmmel erre kényszeríteni.” Igéri, hogy a szentirással fölfegyverkezett tudós és jámbor papokat fog hozzá küldeni.

Vinkovich püspök azután Zagorjeből jövet 1642. személyesen is betért Stubicára ifj. Mallekóczi Miklóshoz, amint ezt Erdődy Tamáshoz intézett levelében megírta. Heves vita folyt közöttük. Avval is megfenyegette, hogy egyházi átokkal sújtja, melyet a zágrábi egyházmegye minden templomában kihirdettet s az egyházi temetést is megtiltja tőle. Mallekóczi azt felelte: hogy ő Magyarország szabad bárója s ha javait elkobozva a Drávántúlról el is űzik, azért vallásától nem foszthatják meg. „Megátalkodott eretnek”, - írja Vinkovich Erdődy Tamásnak. (Haller, Prot. Szemle 1917. 369. 432. 434.)

Vinkovich nyomaiban járt Bogdán Márton zágrábi püspök is 1643-46. Utóda Petretich Péter szellemi fegyverekkel is küzdött a protestantizmus ellen. Lefordíttatta Káldy György bibliáját (a Vulgátát Káldy szerint) s 1651. horvát kátét, valamint ehhez csatolt énekesfüzetet is adott ki. Borkovich Máté zágrábi püspök 1671. szigorú rendeletet eszközölt ki I. Lipóttól úgy a légrádi, valamint a horvátországi evangélikusok ellen is. (Haller, Prot. Sz. 381. 435.)

Csak II. József korában alakult néhány evang. gyülekezet ismét Horvátországban, de az 1791. évi vallásügyi törvény ezeknek sem engedett vallásszabadságot.

⁷⁹⁹ Haller, Prot. Szemle 1917. 431. Payr S. Sopr. Eht. 284.

MÁSODIK RÉSZ.

Az egyházkerület általános története.

I. Az útegyengetők és az alapvetők.

a) Valdensek, husziták és humanisták az ország dunántúli részében.

Dunántúl magasfokú kultúrája kedvező talaja és életfeltétele volt a reformációnak. Ennek útegyengetői, a kisebb evangéliumi szellemű felekezetek közül megtaláljuk itt már a valdenseket. Nyugaton az osztrák-magyar határon már 1260 körül voltak ilyenek. Alsó-Ausztriában a XIV. század végén megégetett 14 valdens közül Skalig Simon magyarországi volt. Mint fentebb láttuk, 1400 körül különösen Kőszeg és Hartberg vidékén voltak valdensek. Anna von Güns, a kőszegi Beratungsgott Jakab özvegye 12 év óta tartott velük. A győri püspökség területére Péter és Márton nevű inkvizitorok voltak kiküldve és 1401. január 9. a soproni templomban több valdens férfi és nő ellen hirdették ki az ítéletet, mely szerint a bűnbánók kék keresztjét kellett nekik hordani és az eklézsiát is megkövetni. (Haupt H. Waldensertum im südöstl. Deutschland 28. 77.)

A huszitizmus nyomaival is találkozunk itt a Dunántúl is. Prágai Jeromos, Husz János barátja hazánkban is járt. 1410-ben Budán predikált s Zsigmond király az Osl nemzetségből származott Kanizsay János primásnak adta át, ki 15 napon át kegyesen bánt a jövevénnel; nem is úgy üzte el, hanem szabad elmenetelt engedett neki. Husz Jánosnak Konstanzban történt megégetése után Zsigmond király 1416. ápr. 5. maga értesíti a soproni polgárokat, hogy az egyházi szakadás, melynek megszüntetésén immár öt év óta fáradozik, vége felé közeledik; még csak Károly francia és Henrik angol királyokat kell egymással kibékíteni s azután Konstanzban a szent zsinaton pápaválasztásra kerül a sor. Bogáthy András is, János győri püspöknek rákosi várnagya 1417. júl. 26. Konstanzból tudósítja a soproniakat, hogy a zsinat a harmadik ellenpápát, Luna Pétert letette s 15-20 napon belül megválasztják az igazi pápát. Bogáthy még 1418. máj. 17. is Konstanzból értesíti Schekán Pál és Schadendorf Mátyás soproni polgárokat a zsinati eseményekről. Bogáthy részt vett 1421-ben a csehek ellen hirdetett keresztes hadjáratban is. Ozorai Pipo temesi főispán volt a vezérük s Perényi Péter, Gersei Pető László, Sitkei Mihály sat. is a husziták ellen harcoltak. A soproniak tehát a huszita mozgalmat már elejétől fogva ismerték.⁸⁰⁰

Husziták nálunk a pécsi püspökség területén voltak nagyobb számmal és pedig a szigorubb táboríták közül valók. Eleinte viklifitáknak s később mivel a cseh Husz név magyarul ludat jelent, ludasoknak is nevezték őket.⁸⁰¹ IV. Jenő pápa Marchia Jakab (de Piceno) franciskánust inkvizitornak küldötte a husziták ellen, de a pécsi egyházmegyében nemcsak a nép, hanem a papság is ellenszegült. Kikergették falvaikból. Bácsi Simon pécsi főesperes és kanonok meg éppen ki is közösiötte. Itt több volt a huszita, mint Tiszántúlon vagy Erdélyben. Marchia Jakab az 1435. év vége felé predikált a pécsi püspökség területén. Itt vette Zsigmond király üzenetét, hogy váltott lovakon siessen Székesfehérvárra a cseh urak megtérítésére. A cseh husziták követei voltak ezek, kik azért jöttek Székesfehérvárra, hogy a prágai kompaktátumok negyedik

⁸⁰⁰ Házi J. Sopron tört. II. 109. 127. 142. Payr, Sopron eht. 20. Tóth-Szabó P. A cseh husziták Magyarországon 67 l.

⁸⁰¹ Kohn S. Héber kútforrások. Tört. Tár 1880. 352. Tóth-Szabó P. i. m. 146. l. Innen a magyar szólás-mód: ludas (bűnös, vétkes) valamiben. A kacér szó is (katharos, Ketzer) eleinte eretneket jelentett.

cikkelye felett támadt nehézségeket Zsigmond király jelenlétében oldják meg a bázeli zsinat megbizottaival. De megtérítésük, mint gondolni is lehetett, nem sikerült. (Tóth-Szabó P. 156. 160.)

Mint fentebb már említettük, Asszonyfalvi Ostffy László, Ferenc fia 1438. Albert király kíséretében Tábor városa alatt harcolt a szigorúbb táborita husziták ellen, kik Albertet nem ismerték el királyuknak. Ostffy és Ujlaki Miklós, Marczali György, Gúti Ország Mihály sat. mellett azok között említetik, akik hősi magatartásukkal tüntették ki magukat. A dunántúli magyaroknak is tehát elég alkalmuk volt arra, hogy a huszitákkal úgy az enyhébb kelyhesekkel (calixtinus, utraquista), mint a szigorúbb táboritákkal megismerkedjenek. (Tóth-Szabó P. 139.)

Sopron városának s a közelében Kismarton, Kertes, Szarvkő és Dorog várának később is volt része huszita mozgalmakban. Zsigmond király 1430. Kanizsay László soproni főispánnak meghagyta, hogy úgy a saját, valamint Sopron megye népét is Semptére küldje a husziták ellen. 1437. márc. 26-án pedig Sopron város tanácsának hagyta meg, hogy a reá kivetett, de még le nem fizetett ezer arany forintnyi rendkívüli adó fejében Bécsben vagy másutt tizenkét hajót szerezzen be, mindegyikre a hajózáshoz értő 3-3 embert rendeljen s pünkösöd napjára a hajókkal Pozsonyban legyenek, hogy ezeken a táboritákat kapitányukkal együtt a Dunán egészen Nándorfehérvárig szállítsák. Hogy mi célja volt ezzel a királynak, arról nem szólnak forrásaink, (Gerő J. A husziták Magy. 31. Tóth-Szabó P. 370.)

Kiváló huszita telep volt Sopron mellett Macskakő (Katzenstein) vára is, melyet a cseh bratrik (fratres bohemi) ejtettek hatalmukba. Hajlandók voltunk ezeket a vallásos lelkű cseh-morva testvérek felekezetével (unitas fratrum) azonosítani. De Tóth-Szabó Pál behatóbb tanulmánya más eredményre vezetett. A bratrik Giskra zsoldosaiból kivált szabad legények voltak, akik fosztogattak, a szerzeteseket zárdáikból kiverték és emberekre vadásztak a váltságdíjért. Axamit Péter, Giskra egykori kapitánya volt a vezérük. Ezek a vallást és a bibliát csak üres cégérül használták. Axamit a hónap végén beállott harcosnak is megfizette az egész havi pénzt, a bibliából idézván: „Fizess meg nekik, elkezdvén az utolsókön mind az elsőig”. (Máté 20, 8.) A husziták e fattyuhajtása Magyarországon elkezdett. Előkelő urak is voltak köztük: Svehla János, a cseh lovag, kinek udvari papja is volt, az osztrák Weitracher Konrád, a magyar Podmaniczki János és Balázs Csicseri Zsigmond, az ungmegyei nemes. (Tóth-Szabó P. 267.)

Macskakő várát is ilyenek ejtették hatalmukba. Laky Dávid és Rajky Péter kapuvári várnagyok, Kanizsay László tisztjei már 1453. panaszkodtak a macskakőiek (isti de Machkakew) rablásai miatt. 1456-ban már Weitracher Konrád volt Macskakő ura, aki ellen különösen 1463. volt sok a panasz. III. Frigyes császár 1463. Bécsújhelyről hagyta meg Gravenec Ulrik soproni főispánnak, hogy lovasokkal és gyalogsággal támadja meg Macskakő várát. És a soproniak is 1463. irták Ostffy Lászlónak, ki Mátyás király részéről volt Sopron megye főispánja, hogy a csehek (bohemi, qui fratres dicuntur) nagyobb számmal jöttek Macskakő várába. És Ostffy meg is ígérte, hogy Mátyás király parancsára a város védelmére fog sietni. (Payr, Sopron eht. 22. Tóth-Szabó P. 278. 328.)

Ezek a huszita mozgalmak, ha időközben elfajultak is, felhívták mégis a figyelmet az egyházi bajokra, lehetők mutatták a Rómától való elszakadást. Voltak békés vallásos lelkű papjaik is, Husz szellemének igazi örökösei, kik az evangéliumot predikálták, ennek zsinórmértékével bíralták az egyház tanait és intézményeit. Huszitáknak köszönhetjük az első teljes magyar bibliafordítást. Ily módon a huszitizmus is útegyengetője lett a reformációnak.

És ezen a téren a tudományok művelésével és terjesztésével, az egyéni szabadság hirdetésével s az egyházi visszaélések bírálatával volt érdemük a *humanistáknak* is. *Aeneas Sylvius* Sopron szomszédságában, Bécsújhelyen 1442-55 között többször is huzamosabban időzött. Boccaccio

modorában írt elbeszélése (Euryalus és Lucretia), szerelmes levelei és komédiája (Chrisis) nem méltók a püspökhöz és a későbbi pápához. Már mint II. Pius pápa ő mondta: „Volt némely oka, hogy a papoktól elvették a házasságot, de sokkal nagyobb okai vannak, hogy visszaadják nekik.” A soproni és dunántúli tanulóknak, kik sürően jártak Bécsbe és Bécsújhelyre, bizonyára volt alkalmuk róla hírt venni. A bécsi egyetemen *Celtis* Konrád a XV. század végén a dunai tudós társaság megalapításával már a humanizmus szabadabb szellemét honosítja meg. Stancaro Ferenc, Sylvester János, Szegedi Lajos Bécsben tanári állást nyernek. Ládonyi Demeter Bécsből 1543. már azt írja haza édesanyjának, hogy bátyja, György immáron tiszta lutheránus, annyira tanult és Körmendi Márton deákkal csupa lutheránus könyveket vásárolnak. Rotterdami *Erasmus*, a tudósok királya is korán ismeretes a Dunántúl. Kapuvár tanítója 1550. már Erasmus műveit olvastatja. Bánffy János és Nádasdy László kapuvári tanulók Erasmusnak *Colloquia* és *Apophtegmata* műveit kérik a Bécsben időző Nádasdy Tamás nádortól. A Bécsben tanuló dunántúli ifjak maguk is tapasztalhatták, amit Lobkovitz Bohuszláv cseh humanista 1502. mondott a magyar papokról, hogy gyakrabban beszélnek Nemesről és Laisról, mint Krisztusról; többet foglalkoznak Plautusszal és Virgiliusszal, mint az evangéliummal, jobban tanulmányozzák Epikurus tanait, mint a kánonokat. *Csezmicei* János (Janus Pannonius) pécsi püspöknek a jeles költőnek az egyházi tanok és szokások ellen írt versei sem maradhettek ismeretlenek, melyekben a Rómába való búcsújárást ostorozza s kétségbe vonja, hogy valaki művelt poéta és vallásos ember lehet egy személyben. (Nemo religiosus, et poeta est.) Magyar István szerint a Johanna nőpápáról szóló frivol gúnyverset is ő írta. *Balbi* Jeromos, a kicsapongó életű pozsonyi prépost és humanista költő, II. Lajos nevelője és megrontója, Vitéz János veszprémi püspök birtokain Somogyban és Veszprémbe hosszabb ideig élt dinom-dánomban. A somogyi bor vitte kicsapongásra. Maga is bevallja, hogy a szerelem tartotta vissza Magyarországon. Korhely társai számára szemérmetlen verseket is írt, melyeket Vitéz Mihály hozott napvilágra. Csuda-e, ha így a humanisták is megláztatták a Rómához fűző kapcsokat A reneszánsz korának vallási tekintetben is jellemző alakja Kinizsi Pálné *Magyar Benigna*, akinek használatára a nagyvázsonyi pálos barátok 1513. magyar imádságos könyvet irtak s aki rövid idő alatt háromszor ment férjhez és harmadik férjét 1519. bérelt gyilkosokkal ölette meg. (Lásd fentebb.) Valamint *Habsburg Mária*, a humanista magyar királyné is, ki Budáról 1523. ír az ő „édes gonosz bátyjának”, Brandenburgi Albertnek a vallást gúnyoló levelet: „Egy-két fillérért szívesen áruba bocsátok néktek ájtatosságot, mert én ezzel túlon-túl bővelkedem.” Ilyen reneszánszkori női alak egy századdal később a hitehagyott Széchy Mária, a Murányi Vénus is.⁸⁰²

b) Az első igehirdetők és ezek pártfogói.

Luther fellépése után a reformációnak első kimutatható nyomait még a mohácsi vész előtti időből Sopronban és Székesfehérvárott találjuk meg. Sopronban Kristóf nevű ferenci barát és még két pap már 1522 óta a templomi szószékről támadták a római egyház tanait. És Campeggio pápai követ már a mohácsi vész előtt írja, hogy Székesfehérvárott két lutherizáló papot elfogtak s az érsek Esztergomba vitette őket. A nagy nemzeti katasztrófa után már több magyar reformátor neve is feltűnik. Az ismert nevűek mellett sok köztük a névtelen hős. Szépen mondja id. Révész Imre: „A mi hőseink jeltelen sirokban nyugosznak, alakjaik talán végképpen elenyésztek, mint a felhő, mely villámain, záporát kiontván, maga semmivé lesz, de hatását s emlékét a megáztatott föld s a megtisztított lég hirdeti.”

⁸⁰² Payr, Sopr. Eht. 25. Hegedüs I. Irod. tört. Közl. 1921. 150. Ábel J. Magyarorsz. humanisták. Bpest, 1880. Akad. Ért. 32-74. I. Payr, Mária, a hum. magy. királyné. 9. l.

Fentebb az első részben már szoltunk rólok. Itt csak a kiválóbbaknak neveit és működésük színhelyeit foglaljuk össze röviden. Apostoli mozgékonyással sietnek egyik helyről a másikra. Warga Borbás, a mosoni bíró 1571. jellemzően írja Nádasdy Ferencnek: „Mert tudja Nagyságod, az ő hivataljok az, hogy mindenütt hirdessék az Isten ígését városról-városra, falukról falukra.” Dévay, Erdősi Sylvester és Abádi Benedek Sárvárrott kezdte a munkát, de itt tanított Pesti Macarius József is, Nádasdy gyámfiának nevelője, ki Bullingerrel levelezett, személyesen is járt Zürichben, de végre is Luthernek hódolt be.⁸⁰³ S nyomukba lépett Szegedi Máté, az első dunántúli püspök. Csepregen Deberhegyi Fabricius Gáspár az első ismert tanító és (Sólya) Máté a lelkész, akit Rusa Imre, Sibolti Demeter, Gabelmann Miklós és a szenvedélyes Reczés János követ. Pápán Gizdavics Péter az az első evang. tanító s követi őt Bálint pap, Huszár Gál és Sztáray. A pápai búzgó tanító 1544. már Győrré is átjárt predikálni. Huszár Gál is előbb már Magyaróvárrott, Győrött és Komáromban hirdette az ígét. Sztáray Tolnában és Baranyában a laskói dombon énekelve, zsoltáraival és magas szép hangjával messze vidékről is odavonta a hallgatóságot. Siklós vidékének az énekiró Siklósi Mihály volt a reformátora.

Tinódi Sebestyén is, ki Sárvár mellett találta sírját, meggyőződése szerint evangélikus. Régi magyar *költőink* közül Szeremlyéni Mihályt Nagykanizsán és Sopronban, Baranyai Mucsi Pált Fehérvárrott, Siklósi Mihályt Siklóson találjuk. Az első Szigeti Veszedelem éneke, Tőke Ferenc, Alsólendván hirdeti az ígét. Nyomába lép ugyanott Kulcsár György a sokat forgatott posztillájával. A jeles Beythe István is Hédervárrott, Sárvárrott, Alsólendván és Sopronban még Luther szellemében predikált. Székesfehérvárnak Szegedi Lajos, a bécsi egyetem későbbi tanára, volt a „lutherista prófétája”, akinek zsoltár fordítását Sylvester bírálta. Hédervárrott Mérey Mihály esperest 1544. már szuperintendensnek nevezik. Pomogynak 1565. Kämpf Dániel a német lelkésze. Kismarton vidékén Consul István a horvát predikátor és bibliafordító. Sopronban Gerengel Simon az úrvacsorai kérdéseket latinra fordítja, mert a magyarok jártasabbak a latin, mint a német nyelvben. Sopron és Vas megyében sok a német fláciánus lelkész, közülök Volmár Márk Szalonokon talál menedéket. Kőszegen Semlyén Simon 1550 óta, Sopronlővön Musics Mátyás, Muraszombaton Szalaszegi György az első ismert lelkész. Győrött, Tatán, Komáromban német tábort lelkészek predikálnak: Magdeburgi Joakim, a fláciánus és Agricola János, akit Melanchthon küldött ide. Somogyból kiváló reformátorok kerülnek ki. Kálmáncsehin és Sztárayn kívül innen, Horhiból való Meliusz Juhász Péter, a magyar Kálvin, aki előbb brenziánus, tehát szigorú lutheránus volt. Somogyból való Kis Bertalan, a fiatal erélyes püspök is. Zalából való Pálházi Göncz Miklós és Kanizsai Pálfi János. Tolna reformátora a Flacius Mátyással levelező Eszéki Zigerius Imre. Tolnamegyei Sibolti Demeter is, a Nádasdyak házi tanítója. Baranyában Siklósi és Sztáray mellett Prodanisinus György veresmarti lelkész a török bég parancsára már 1550. zsinaton védi Luther tanítását.

És a lelkészek mellett a *tanítók* között is sok kiváló munkása volt a reformációnak. Az elsők közt ismeretesek Sárvárrott Sylvester, Beythe, Cziczak, Pálházi, Göncz; Csepregen Fabricius Gáspár, Sibolti, Gabelmann Miklós; Pápán Gizdavics Péter; Tolna városában Zigerius, Tővisi, Karancsi, Bereméni; Sopronban Nusszer, Zeitvogel, Schremmel, Csatai, Lendvay, Muraközy; Győrött a csatában elesett Lukács deák, Ammon mag. Szabó Farkas és Gerely György, Kőszegen Turóczi János, Sármelléki Nagy Benedek, Fertőszentmiklós régi és jóhírnevű iskolájában Szennyesi Ferenc, Berdóczi István, Sármelléki és Kopácsi István; Németkeresztúron a brandenburgi Ottó Dániel, Cziczak János és Zvonarics Mihály; Sopronlővön Belechich Gáspár, Szakonyban Stansich Mihály, Alsólendván Beythe és Orbonai Rácz György,

⁸⁰³ Zoványi J. A ref. Magyarország. 1565-ig. 248. l.

Kezdetben a *katonák* is misszionáriusok voltak, a csapatokkal tábori lelkészek jártak. Rueber János győri lovaskapitány nyolc helyen fuvatta meg a trombitát istentiszteletre és saját házába gyűjté össze a híveket. Braun Erasmus Óvárott és Tatán gondoskodott predikátorról. A Salm, Ungnad, Kolonics, Königsberg és Lobkovitz Poppel családok tagjai is mint katonák lelkes hívei és terjesztői voltak az evangéliumi hitnek.

Evang. térítők voltak az *orvosok* is. Szegedi Fraxinus Gáspár, Nádasdy Tamás udvari orvosa, még urát is megfeddette, ha nem mert nyíltan színt vallani. Batthyányék házában is Pistalocius orvos volt a reformáció legbuzgóbb híve. A győri püspök ennek eltávolítását követelte. Corvinus Illés bécsi orvos is oly elixirt küldött Batthyáynak, melyet Luther Márton orvos fia, Luther Pál készített s a brandenburgi örgrófot már meggyógyította. Ez a Corvinus Hattyú-éneket (*Carmen de Cygno*) írt Lutherről s ezt Batthyáynak is megküldte. Sopronban Szigeti Frankovics Gergely evang. orvos írta az első magyar nyelvű orvosi művet (*Monyorókerék* 1588), melynek több mint a fele theológia. E mű elé Frankovics barátja, Beythe István írt üdvözlő verset és a hírneves botanikussal, Clusius Károllyal is Beythe tett fűvészeti kirándulásokat Németujvár és Sopron vidékén. Öccse Beythe András surányi lelkész is Füveskönyvet írt.

Az evangéliumi hit terjesztésében a *nők* is versenyre keltek. Ők otthon a családi körben nyíltabban színt vallhattak, mint férjeik a királyi udvarban. Nádasdy nővére, Mayláth Istvánné, ki sokáig volt Sárvárott, asztal felett térítgette a vejét, Báthory Andrást. Batthyáyné Svetkovics Erzsébet levélben inti a fiát, Boldizsárt, hogy predikátort tartson az udvarában, mert csak így lesz az ő fia. Török Bálint feleségét, Pemflinger Katát is a nagy buzgalmáért mondja Szerémy káplán lutheránus nőoroszlának. Ugyanilyen lelkes áldozatkész nő volt Kanizsay Orsolya, a nádor felesége Sárvárott, akinek házában az éneket és Sylvester verseit Tinódi Sebestyén kísérte a lantjával. Lobkovicz Poppel Éva, a megmagyarosodott, finom lelkű nagymama, Zrinyi nevelőanyja, református férje mellett is buzgó híve maradt Luthernek. Szintén így Gersei Petheő Margit, ki előbb Pápán Enyingi Török Istvánnak, később pedig Szécsényben Telekesi Török Jánosnak volt a felesége. Evang. volt Sopronban még az esztergomi érsek huga is, Oláh Ilona, kinek Szent Mihály templomában volt a predikációt hallgató széke.

A *főúri* pártfogók közül a Nádasdy, Enyingi Török, Batthyány, Bánffy és Dersffy családon kívül evang. volt már Zrinyi Miklós, a szigetvári hős is. Perényi Péter is, az evang. főurak elseje, ki később Bécsújhelyen a börtönben bibliai képek alá írt verseket, a Dunántúl is Siklós várában és vidékén védte a reformációt. Erdődy Péter, horvát bán is, Bakócz Tamás primás unokaöccse, Monyorókerék, Pecöl és Várasd ura, evang. könyveket vásárolt és terjesztett. Tévesen mondják, hogy az Erdődyek soha sem hagyták el római hitüket. Csak a bán fia, Tamás, kinek pedig Ungnad Mária volt a felesége, rántott kardot az evangélikusok ellen. Erdődy Bálint gróf özvegye, Révay Zsófia még Wittnyédy korában is evang. predikátort tartott Monyorókeréken és később Sopronlővőn. Ő volt az utolsó evang. mágnásasszonyunk a Dunán túl. Buzgó patrónusok voltak az első Széchyek is a vendek között és Kőszegen. Az idegen hadvezéreket, mint főúri patrónusokat, fentebb már említettük.

A többi előkelő evang. nemesi családok között az Ostffyak, Wittnyédyek és Telekesi Törökök vezetnek. Ezekhez sorakoznak az Ajkay Asboth, Bakó, Bácsmegyei, Barcza, Berzsényi, Bezerédy, Csói, Chernel, Darabos, Darázs, Devecseri Choron, Dömölky, Egerszegi, Enessey, Eőry, Fáncsi, Fodor, Guary, Gömbös, Gönczöl, Gyarmathy, Hagymássy, Hajas, Hetési, Heteyi, Hollósi, Szentgyörgyi és Mankóbüki Horváth, Ihász, Jánossy, Jobbágyi, Káldy, Károlyi, Kemény, Kéry, Kis, Kisfaludy, Koltay, Lövey, Madarász, Magassy, Maróthy, Martonfalvai, Matkovich, Megyery, Mesterházy, Nagy, Niczky, Noszlopy, Palásthy, Pásztory, Perlaky, Poky,

Polány, Potyondy, Radó, Rajky, Rátky, Récsey, Sági, Ákosházi Sárkány, Sennyey, Sibrik, Simon, Sipkovics, Sitkey, Szakonyi, Szánthó, Szelestey, Szemerey, Sente, Szentgyörgyi, Szilvász, Dukai és Péteri Takács, Tevely, Tomka, Torkos, Tulok, Vajda, Véssey, Veörös, Veölcsy, Vidos, Zárka sat. családok. És az idegen hangzásúak közül az Armpruszter (Puzdor), Artner, Dobner, Francsics, Gallen, Hrabovszky, Hummel, Somberger, Skriba, Thulmon, Trshtyenzky, Zathureczky, Zmeskal sat. Hány jeles világi vezért is nevelt ezekben egyházunk a hazának! És a magyar evang. nemesek e hosszú során s a Rábaköz, Répcemellék és Kemenesalja tiszta magyar evang. népén végig tekintve mondja azután még valaki, hogy a mi lutheri evang. hitünk nem magyar vallás, csak a kálvinistáké az, Pokoly József, a debreceni egyetem kiváló tudósa, nem is hagyja jóvá ezt az elfogult állítást.⁸⁰⁴

II. Az egyházalkotmány fejlődése.

A) Az egyházközségek különválása és szervezkedése.

a) Az önkormányzat. A patrónusi fog és a papmarasztás. A későn alakuló presbyterium. A városi tanács mint egyházkormányzó.

Hittani téren a Rómával való szakítás megtörtént. De nehezebb volt annak egyházalkotmányi bilincseit is szétörtni. A püspökök az evang. gyülekezeteket továbbra is a maguk joghatósága alatt akarták megtartani és nem ismerték el azok függetlenségét. Hiszen Róma mai napig is jogot formál az ú. n. eretnekekhez s felettük való jogát az inkvizíció (inquis haereticae pravitatis) által akarja gyakorolni. IX. Pius pápa még I. Vilmos német császárral is tudatta a német kulturharc idején, hogy mindenki, aki a keresztség szentségében részesült, valami módon a pápa alattvalója. De meg is kapta erre a finom gúnnyal megírt világos és határozott feleletet. Hogy lett volna tehát Róma a XVI. században hajlandó a protestánsokat békésen elbocsátani, mikor ez a különválás reá nézve hatalmának, tekintélyének csorbulását és nagy anyagi veszteséget is jelentett.⁸⁰⁵

A római kath. egyháznak a protestánsokkal szemben való álláspontját nyersen és igen őszintén mondja meg, Veresmarty Mihály a hitehagyott kálvinista papból lett pozsonyi kanonok, majd bátai apát, „A római anyaszentegyház - úgymond - egyebeket hitre nem kényszerít, hanem akik bizonyos jeleit viselik, hogy ők valamikor pápisták voltak. Annak pedig ezeken igazsága annyi, mint valamely embernek az ő nyájából kiveszekedett juhokon. Egy juhos gazda találván valahol 4-5 bujdosó juhot, ha szarvukon vagy pofájukon bélyegét látja, üzi, kergeti őket, hogy a nyájra hajtsa. Oda pedig, ha semmiképp nem mennek: szabad vele, ha általveri, lövi is. Így a római kereszténység a törökön, zsidón jeleit, bélyegét nem láthatja és azért békét hagy nekik, hitre nem kényszeríti. A luthereken és kálvinistákon pedig nevét és bélyegét látja: a keresztény nevezetet, keresztséget, bibliának köztük forgását... melyekből nyilván látja, hogy az ő aklából szakadtak el. Ezért szép intéssel kényszerítheti őket az anyaszentegyházba. Mellyel ha nem használhat: igazsága vagyon, hogy tűzzel vassal rajtok lehessen.” (Intő s Tanítólevél. Pozsony 1639. 119. l.)

⁸⁰⁴ Pokol J. Az erdélyi ref. egyház tört. 1. k. 12. l.

⁸⁰⁵ Mirbt, Quellen zur Gesch. des Papsttums 386. Rinn-Jüngst, Kirchen-gesch. Lesebuch 323.

De ily igényekkel szemben is Nádasdy Ferenc 1579. megírta Draskovich György győri püspöknek és kancellárnak, ki a protestáns papokat is kényszerítőleg hívta a szombathelyi zsinatra: hogy hiába fáradozik, kevesen fognak megjelenni, mert jól tudhatja a püspök, hogy az ágostai hitvallás, melytől a mi lelkészeink el nem térnek, sokban különbözik a rómainól; jó lesz tehát azt a zsinatot elhalasztani. Ha pedig más (erőszakos) utat választana a püspök, az országgyűlésen fogják bepanaszolni és más veszedelmes mozgalom is támadhat belőle. Az evang. gyülekezetek azonban a béke kedvéért türték egy ideig az archidiakónusok (főesperesek) egyházlátogatását, fizették az egyházi adót (census cathedraticus), sőt pénzadományokkal is igyekeztek a püspök haragját lecsillapítani. Így tettek például a köszegiek, akik Faut Márk soproni krónikás szavai szerint aranyrúddal verték meg a püspököt s ezért békében is maradhattak, míg a soproniak ugyanakkor (1584) több mint húsz évre vesztették el szabad vallásgyakorlatukat. Csak a XVII. században merték gyülekezeteink az 1608. évi törvény alapján (miként a mosoniak példájából látjuk), a r. kath. egyházlátogatókat egyenesen visszautasítani. (Eht. Eml. 37. Sopr. Eht. 155.)

A régi függés maradványai mellett is azonban a reformáció az egyházalkotmány terén is lényeges változásokat vont maga után. A hierarchia, a külön papi rend kiváltságait megszüntette s míg a pápaság minden egyházi jog és hatalom forrásának önmagát tartja: addig a reformáció minden egyházi jogot, miként az eredetileg az apostoli korban is úgy volt, a gyülekezetnek, az egyházközségnek kezébe adott vissza. Ez a nagy változás azonban csak hosszabb fejlődés útján juthatott teljes befejezésre. Alapul az egyházszervezésnél rendszerint Melancthonnak 1528. évi „Unterricht der Visitatoren” munkáját fogadták el.

Dunántúl egyik legnagyobb reformátora, Dévay Mátyás már 1531-ben Faber János bécsi püspök előtt való kihallgatásakor azt akarta és vallotta, hogy a lelki pásztort a gyülekezet válassza és ne a püspök vagy a pápa. Ez volt ellene a 8-ik vádpont. E felett is vitatkozott a püspökkel s végre is az akkori viszonyokat figyelembe véve csak annyi engedményt tett, hogy „a lelkipásztort választhatja a gyülekezet, vagy az, ki a gyülekezet elöljárója”. Itt bizonyára a patrónusokra gondolt Dévay, akiknek eddigi jogait a reformáció sem tudta egyszeriben eltörölni. És e vitájában Dévay oly szabadelvű volt, hogy Faberrel szemben a nőknek is megengedte a tanítást, vigasztalást és a bűnbánók gyónásának meghallgatását, (A római egyházban a gyónás is szentség. A szükségből való keresztelest Róma is megengedte nekik). Ily szabadelvű következtetéseket vont Dévay az egyetemes papság tanából, hogy a hierarchia tarthatatlanságát annál inkább kimutassa.⁸⁰⁶

A protestáns önkormányzat dolgában az lett volna az eszményi állapot, hogy lelkészeit és tanítóit a gyülekezet szabadon választhassa földesúri és minden egyéb korlátozás nélkül. De az akkori időkben még nem lehetett várni, hogy főuraink a patronátus régi jogait azonnal feladják. És maga az evang. nép sem sürgette ezt felettébb, mert hiszen a jogokkal szemben nevezetes kötelezettségek is állottak a régi szabály szerint: patronum faciunt dos, aedificatio, fundus. A gyülekezetek, midőn oly kevés volt a tanult ember, nem jogaikat vitatták, hanem lelki vezérékért könyörögtek és hálásan fogadták, ha a földesúr alumnusokat tart itthon és külföldi akadémiákon s ezekből azután lelkészeket és tanítókat rendel az urodalmához tartozó községekbe.

Patrónusi jogaikat az evang. földesurak is fenntartották s nem csak a gyülekezet, hanem az esperesség és egyházkerület is elismerte azokat. Ezért a mosoniak midőn 1571. Rusa Imrét lelkésznek hívják Csepregről, elsősorban is Nádasdy Ferenchez fordulnak s tőle kéri, mint patrónustól. Forgách Imre s neje Zrinyi Kata urodalmában is a Trencsényi Regulák szerint ez

⁸⁰⁶ Révész I. Dévay Bíró M. 95. 98. Bunyitay, Eht. Eml. II. 262.

volt a szabály: „Egy falu se merjen fejük és jószáguk vesztébe az úr híre nélkül az predikátoroknak búcsut adni; nem az ő dolga ez, hanem az uré”. Széchy György is 1623. nov. 3. kelt levelében írja Kövi birájának és a polgároknak: „Intünk benneteket, sőt hagyjuk és parancsoljuk, hogy Lucius Jánost (a breznóbányai káplánt) mindjárást annak rendi és módja szerint vocatoria leveletekkel megtalálva az ott való parochiába befogadjátok”. Széchynek a Dunán túl is voltak birtokai s bizonyára így járt el itt is.⁸⁰⁷

Zsinataink, kerületi gyűléseink sem mertek a gyülekezetben személyi változásokat eszközölni a patrónus tudta és jóváhagyása nélkül. De a gyülekezetek lelkészválasztó jogát később az esperesség és az egyházkerület is korlátozta. A kezdetben oly gyakori személyváltások és helycserék dolgában ugyanis ezek intézkedtek évi közgyűléseiken, amelyeknek egyik fontos tárgya éppen ez volt. Így rendelte például az 1634. évi csepregi zsinat Serényi György kövesdi lelkészt Czenkre, a csepregi Dongó Gergelyt Kövesdre, Conopaeus Mártont Söptére, Györgyvári Ferencet Ivánra, Vadeni Andrást Mérgesbe, Rudnay Imrét Niczkre sat. (Ker. jkv. II. 82.)

Az egyházkerület beavatkozását is a szükség, a lelkészhiány magyarázza meg. A gyülekezetek örültek, ha bárkitől és bárhonnan is lelkészt kaphattak. Csak a gazdagabb gyülekezetek válogathattak a lelkészekben. És az ily beavatkozás igen sokszor a lelkészek érdekében is történt, akiken később a gyülekezetek néha igen könnyen túl is adtak a régi „papmarasztás” szokása szerint. Ez a papmarasztás pedig abban állott, hogy a lelkészi hivatalt nem állandóan, hanem csak egy-egy évre töltötték be, melynek végével a lelkész búcsuzni tartozott, a gyülekezetnek pedig joga volt a lelkészt meg- vagy meg nem marasztani. Emiatt a r. kath. egyházban is megvolt a panasz. „Nálunk is úgy bántak a pappal - mondja Kollányi - mint a béressel, egy esztendőre fogadták fel, melynek leteltével vagy még előbb is, kényük-kedvük szerint elbocsátották”. Ezért mondják mára legrégibb (1576 előtti) dunántúli lutheránus kánonok: „Az község az ő pásztorát reá való haragjában és ok nélkül való bosszankodásban az önnön fejétől az seniorok híre nélkül el ne küldje és mást ne fogadjon; mert gyakorta esik, hogy az község az hizelkedőkben és csélcsepokban inkább gyönyörködik, hogy nem mint az igaz tanétookban”. A reformáció korában is a lelkészek szerződtetése és díjazása évről-évre történt s az esztendő kitelte után voltak a változások. Nagykanizsa költő papja, Szeremlyeni Mihály mondja 1550 körül a soproniaknak, hogy őt nem üzték el, hanem „esztendejének kitelte után” jött el Sopronba. A mosoniak is 1571. más papot keresvén, mint valamely fogadott és elbocsátott szolgáról írják: „A mi jámbor predikátorunknak esztendeje mi köztünk kitelvén”. A Trencsényi Regulákból is kitűnik, hogy a falvak könnyen szoktak „az predikátoroknak búcsut adni”. Évről-évre fogadták fel a lelkészeket Sopronban is. Enyingi Török István is, Pápa földesura, K. Pálfi János számára kiállított meghívó levelében mondja: „Minden esztendőnként ne búcsúzzék, hanem mindaddig búcsúzás nélkül szárnyunk alatt megmaradjon, valameddig ő kegyelmének becsületét és fizetését megadják”. Mikor a lelkésznek nem kellett évenként búcsuzó predikációt mondani, az nagy kitüntetés volt. Ilyen megtisztelő módon, halála napjáig hívták meg például 1615. Sextius Pétert Oláhpatakra.⁸⁰⁸

A papmarasztás különösen a református egyházban maradt meg sokáig. Az 1623. évi alsóörsi zsinat 14. kánona ennek a módját és célját is leírja: „Minden tanító (lelki tanító, lelkész) esztendeje kitöltenek előtte egy hónappal elbúcsúzzék helyéből, vagy akar megmaradni, avagy

⁸⁰⁷ Eht. Eml. 36. Takáts S. Régi magy. asszonyok 108. Sztehlo K. 240 eszt. az egyház szolg. Bpest, 1908. 52. l.

⁸⁰⁸ Pokoly J. i. m. IV. 110. Kollányi, A magán kegyúri jog hazánkban 25. Mokos, Hgszöl. kán. 149. Klein S. Nachrichten II. 477. Payr, Sopron Eht. 109. Fabó, Codex Dipl. 139.

nem, hogy megismerhesse bizonyosan, ha kedves-e az ő szolgálatja helyében, avagy nem; ha nem kedves, tudja magának gondját viselni és az egy hónap alatt magát szeniorja által helyre iktatni és így amely falunak, avagy városnak predikátor kell, a szeniortól kérje.” De megvolt a papmarasztás nálunk a dunántúli gyülekezetekben is. Szilban az 1654. évi egyházlátogatáskor mondják a hívek lelkészükről, Eőri Nikolai György alesperesről: tanításával megelégedtek s ő kegyelmének búcsut nem adnak és nem is akarnak adni. De a lelkésznek volt panasa: „A predikátori háznak épületében nagy fogyatkozást szenvedek... Szántásomban is, az mivel tartoznának, két hold maradt hátra taval. Mindezeket el nem szenvedhetem, hanem esztendőm eltelvén, kész leszek elmennem, hozzanak mást, az is szenvedjen a jámbor.” Ez a papmarasztás nagy megaláztatása volt Isten igéje hirdetőjének, aki így talán éppen erkölcsi szigorúsága és lelkiismeretessége miatt lehetett igen könnyen földönfutóvá a családjával együtt, a gyengébb jellemeket pedig a nép kegyének keresésére sarkalhatta. Egyházunk vezetői később ki is fakadnak ellene, Fábri Gergely püspök 1750. a reverzálisában fogadja, hogy a némely egyházakban Szent Benedek napja körül „kereskedők módjára szokásos évenkénti egyezkedéseket” meg fogja szüntetni, Péczeli József pedig 1788. „Juhász, bakok, juhok” című meséjében ostromozza éles gúnnyal ezt a maradi szokást, mely miatt sok nemes kerül a papi pályát. Ő mondja ebben:

*Sok faluk bánnak így érdemes papjokkal,
Amint nem kén tenni borju pásztorjukkal.
Ha a legjobb papra egy-két előkelő
Megharagszik, sokszor ott ki nem telet ő;
Mert ezek ellene boron voksot vesznek
S kis karácson napján kitolói lesznek.*

Marczali szerint II. József korában is ez volt egyik nagy baja a protestáns papságnak. A „Magyar Hirmondó” 1782. jelenté, hogy kezd a papmarasztás divatja megszűnni. De bizony továbbra is megmaradt ez nemcsak nálunk, hanem a nagy műveltségű Svájcban is.⁸⁰⁹

A papmarasztás is oka volt tehát annak, hogy a lelkészválasztásokat a felsőbb hatóság (egyházmegye és kerület) felügyelete és védelme alá helyezték. Ezenkívül pedig a patrónusok tartották fenn maguk számára a lelkészválasztások jóváhagyását. Azért az 1602. évi csepregi zsinat, midőn Sinkó Mátyás németkeresztúri rektort Lövőre akarja az itteni gyülekezet kérelmére lelkésznek küldeni, külön levélben kéri ehhez Nádasdy Ferenc beleegyezését. De a földesurak is tiszteletben tartván a nép akarátát, rendszerint közös megegyezéssel hívták meg a gyülekezet lelkészét (Eht. Eml. 100).

A lelkész- és tanítóválasztáson kívül egyéb gyülekezeti jogokat is, az erkölcsi biráskodást, az egyházi fegyelmet, a vagyonkezelést, építkezést, javításokat vagy az egész gyülekezet közgyűlésben, vagy pedig az előjárók, lelkész, gondnok, a bírák és esküdt polgárok gyakorolták. A lelkész és tanító mellett csak az egyházi gondnoknak (egyházfi, céhmester, templomatyá, aedituus) és a harangozónak (campanator, templomszolga) volt külön egyházi hivatala és megbízatása. A gondnok a gyülekezet anyagi ügyeit vezette, azért alább az egyházi vagyonnal kapcsolatban szólunk róla. A gondnok eredeti magyar neve nálunk is „egyházfi”

⁸⁰⁹ Thury E. 193. Adattár VI. 179. Payr, Fábri G. 38. Marczali H. I. 308. Péczeli meséi, Győr 1788. 118. 120. Péczeli megjegyzi, hogy ez a papmarasztás a mesében megírt botránkozató módon gyakoroltatik. „És ez volt az egyik ok, mely ettől a tisztességes és céljára nézve legnemesebb, de nálunk utálatba ment hivataltól a főbb nemességű személyeknek gyermekeiket eleitől fogva elidegenítette.”

volt, amint azt Báthory Erzsébet 1605. évi levelében olvassuk: „Predikátor uraim előtt az egyháziak mindenütt számot adjanak, hová költötték az egyház épületire való jövedelmet,” Kis Bertalan püspök pedig 1631. Fertőszentmiklóson céhmestereknek nevezi őket. Peczölön Vas megyében dékán volt a nevük s a peczöliek meg is magyarázzák: dekánság az az céhmesterség. (A céhekben is dekánnak nevezték a mesterlegények felügyelőjét.) (Eht. Eml. 157. Adattár VI. 15. 127. 130.)

Egyháztanács, gyülekezeti presbyteriumok evang. egyházunkban a linci békekötés előtt nem voltak. Megkülönböztető sajátága marad egyházunknak, hogy a közgyűlésnek jogait kisebb képviselő testületre átruházni, miként a református egyház tette, nem akarja, vagy legalább nem könnyen és nem szívesen teszi. A reformátusoknál már a tarcal-tordai zsinat ismerte 1562. a Kálvin-féle egyháztanácsot, de Béza hitvallásának erre vonatkozó szabályait mellőzte. Úgy látszik, korainak tartotta még a dolgot. Szegedi Kis István is Loci Communes című művében már senatus ecclesiasticus szervezését ajánlja s ennek feladatává teszi a kiközösítés jogának (potestas excommunicandi) gyakorlását. De ez is csak pium desiderium maradt. Csak Kanizsai Pálfi János pápai ref. lelkész volt az első, aki pfalzi mintára a Heidelbergből hozott német szabályok szerint Pápán 1617. az első kálvinista presbyteriumot szervezte, (Pathay püspök már 1615. nov. 23. írta K. Pálfinak, hogy hozza el magával a Pécseli Király Imre által neki küldött könyvet, mely a heidelbergi presbyterium rendjéről szól.) A presbyterium jogköre is azonban eleinte csak az egyházi fegyelemre terjedt ki. K. Pálfi 1630. évi szabályaiban szépen jelöli meg a presbyterek szerepét a lelkész mellett: „Akik az imádkozó Mózes kezeit az amelekiták ellen fenntartják, hogy kifáradva el ne lankadjanak.” Evang. gyülekezeteink egyháztanácsot (consistorium, Kircheninnung, konvent, presbyterium) csak 1670. felé I. Lipót idejében kezdtek szervezni erősségül az elnyomatás ellen. Nálunk Sopron volt az első, mely a kerületnek 1666. bejelentette, hogy egyháztanácsot (consistorium, Kircheninnung) alakít s a következő évben ezt meg is tette.⁸¹⁰

Gyülekezeti önkormányzat dolgában szerencsésebb helyzetben voltak a városi gyülekezetek s különösen Sopron, mint szab. kir. város. Itt a tisztán evang. városi tanács, élén a polgármesterrel intézte az egyházi ügyeket is földesúrtól és egyházi felsőségtől függetlenül. A tanács, mint képviselő testület választotta a lelkészeket és tanítókat, intézte az anyagi ügyeket, bíraskodott egyházi ügyekben, határozott még a hitvallás és templomi szertartások kérdésében is. Az egyházkerületnek csak a házassági perekben való joghatóságát ismerte el. E részben alávetették magukat az egyházi felsőségnek. Később azután elküldötték követeket a kerületi gyűlésekre s megengedték lelkészeiknek az esperesi tisztség elfogadását is. De egyébként magukra nézve nem ismerték el az egyházi felsőség felügyeleti vagy ellenőrzési jogát. Esperes vagy püspök egyházlátogatást Sopronban már az első korszakban sem tarthatott. Sopron viszonyát a kerülethez találóan fejezte ki Mankóbüki Horváth Ferenc, Vas megye jegyzője 1655. a harkai bizottság előtt: „Domini Sopronientes non habeant dependentiam a Venerabili Consistorio, sed tantum vicinalem correspondentiam”. (Sopr. Eht. 378.)

Sopronban mint szab. kir. városban e szerint nem külön egyházi, hanem a régi világi hatóság vezette az egyház ügyeit. De mivel az egész tanács evang. volt s ennek tagjait is az egész evang. város választotta: egyházi ügyekben is úgy lehetett őket tekinteni, mint a gyülekezet bizalmi embereit. A többi városnak is (Sárvár, Csepreg, Kőszeg, Lövő, Keresztúr, Fertőszentmiklós, Óvár, Moson sat.) evang. lévén a városi tanácsa, nagyobb autonómiája volt, mint a falvaknak. Kőszegre, mely ebben az időszakban még nem volt sz. kir. város, a csepregi

⁸¹⁰ Szegedi Kis I. † 1572. Canones, de excommunicatione 206. l. Földváry L. i. m. 215. l. Révész K. és Pokoly J. Prot. Szemle 1892. 419. és 1901. 202. l. Thury E. 178. 253. Sopron eht. 412.

esperes járt ki egyházlátogatásra s lelkészei tartoztak az évi zsinatokon is megjelenni. Győrnek és Komáromnak tábori lelkészei az illető katonai parancsnokság alatt állottak. Magdeburgi Joakim a fizetését az osztrák evang. rendektől kapta. A magyar őrsereg lelkészei és tanítói is a véghelyeken rendes katonai zsoldban részesültek.

b) Az egyházi vagyon. A lelkészi jövedelem és a parochialis jobbágyságok. A gondnokok tiszte.

Anyagi javaikat az egyes gyülekezetek a római egyháztól való elszakadás után is rendszerint megtarthatták. De lehettek földesurak és községek is, amelyek a templom vagy a lelkész jövedelmét megcsónkították. Már Magyar István szól „az egyházi jövedelmeknek idestova az földesuraktól való elragadoztatásáról”. (Orsz. roml. okai 119.) S ezért írja Báthory Erzsébet 1605. Sárovarról: „Esett az is hírünkkel, hogy az egyház jövedelmét sok helyen nem az egyház épületire, hanem más külső szükségletre költitek.” Az ilyen eltulajdonítók között tisztességesebb volt az, ki az egyház tulajdonjogát elismervén, legalább évi haszonbért fizetett az általa használt földéről, mint például Megyeri Imre Sarródon (Adattár VI. 22). Még magáról, Nádasdy Tamásról is azt olvassuk a horpácsi vizitáció jegyzőkönyvében, hogy a Gurundban levő templomföldet elvette a nemeskériektől és maga használta; ezek fejében évenként egy palástot adott a plebánusnak, illetve predikátornak, amelyet a nemeskériek elmulasztottak megadni. De hogy nálunk a világiak kapzsisága lett volna egyik fő indító oka a reformációnak, azt vissza kell utasítanunk. Dunántúl csak a győri püspökség javadalmait adta I. Ferdinánd egy rövid időre a szerb származású Bakics Pálnak (a veje Czobor Imre volt), de ő nem szerepel a reformáció hívei közt. Különben Salamon Ferenc Török Bálintról, Perényi Péterről is kimutatta, hogy e főuraknak birtoklása országos törvényen (1521. 34.) alapult, a püspöki javak elvevője az állam s a világi urak jogilag csak elfogadói voltak az állam adományainak.⁸¹¹

Az egyházi épületeken kívül a szántóföldek, erdők, szőlőhegyek, rétek, halastavak, a dézsma (tized) és sedecima (tizenhatod), sőt az egyházi telken lakó jobbágyságok is különféle szolgáltatásaikkal a reformáció korában a protestáns egyházakra örökségképpen szállottak át. Annál könnyebben történt ez, minthogy a földesúr is, mint patrónus, rendszerint első volt az áttérők sorában. Egyes városi helyeken, hol r. kath. hívek is maradtak, megosztottak a templomokon. Arra is volt eset, hogy közösen használtak egy templomot, mint Tolna városában és Sopronban Szent Mihály templomát. Másutt pedig az evangélikusok a maguk költségén építettek új templomokat, mint Kőszegen, Csepregen, Ruszton sat.

Az egyházi vagyon tulajdonosaként a régi kánonjog hatása alatt a XVI. és XVII. században még nem az egyházközség szerepel, hanem a templom, a parochia és az iskola. Egyházlátogató jegyzőkönyveinkben a „bona templi, parochiae, scholae; proventus ministri, ludi magistri” rovatok szerepelnek. Mintegy a szent cél megjelölésével akarták az egyházi vagyont a bűnös eltulajdonítástól megóvni. Kis Bertalan püspökünk egyházlátogatásaiban ez a felfogás nagyon is szembeütnő. Ahol az egész falu vagy város áttért, ott az egyházközség különben sem vált el a polgári községtől. Az a szegény evang. jobbágyság a régi földesúri viszonyok között (midőn munkája jutalmán kívül semmit sem bírt tulajdonjoggal) nem tarthatta sem magát, sem a maga társaságát (a gyülekezetet) az egyházi vagyon tulajdonosának. Vagyonjogi tekintetben az egyházközség mint jogi személy még nem létezett, hanem igenis a templom, a parochia, az iskola. Ennek képviselői pedig a patrónus, a lelkész, az egyházfi (gondnok, aedituus) és az

⁸¹¹ Salamon F. Magyarország a törökhódítás korában, 126. l. Prot. Szemle 1895. 53.

egyházlátogató felsőség (az esperes és püspök) voltak. Mai értelemben vett egyházközséggel csak a XVII. század végén és a XVIII. században találkozunk.⁸¹²

A gyülekezet jövedelme részint ingatlanokból, (szántóföld, rét, szőlőhegy), malomjövedelemből sat. folyt be, részint pedig az egyháztagek évi adózásából és szolgálmaiból, terményekből, stólából sat. állott. A püspöki tizedről a főpapság természetesen nem mondott le. Ezt az evangélikusok is megfizették, sőt mint fentebb Ostffyasszonyfán, Csöngén és Sopronban láttunk reá példát, evangélikusok is bérbe vették. De egyes helyeken az első időkben a lelkésznek is fizettek tizedet, amint azt Tolnai Sibolti Demeter semptei lelkésznek 1579-ből való és 18 1/2 akó vagy pint bordézmáról szóló sajátkezű nyugtája bizonyítja. A Nádasdyak urodalmaiban a lelkészek mindenütt élvezték a sedecimát és a malomjövedelmet, csak ifj. Nádasdy Ferenc vonta ezt meg az áttérése után. Musay Gergely püspök a Sopronvármegye elé 1647. nov. 4. személyesen beadott kérvényében mondja: „Az sedecima, mely ab antiquo az egyházi embereknek eltápláltatásokra conferáltatott, mind Csepregben s mind egyéb helyekben való predikátoroktól az ő Nagysága jószágában subtraháltatott.” A nagyczenki vizitációkor 1631. fel is jegyezték: „A sedecima is a predikátornak jár.” Széplakon pedig az egész hegy vám is a predikátornak járt.⁸¹³

A régi jobbágyvilág maradványaképpen Sárvárott, Csepregen, Czenken, Lövön sat. a parochia kuriáján zsellérek is voltak, kik évi adóval és szolgálmányokkal tartoztak a lelkésznek. Beythe István 1599. ezt felpanaszolja Nádasdy papjainak: „Nincsen Böythe Istvánnak sem tiz, sem husz jobbágya az plébánosságban, mint ti néktök”. Sárvárott Nádasdy Ferenc engedelmeiből Magyarai István idejében települtek le jobbágyok a parochiális ház kuriáján „építvén azon valami apró sellyér házakat ilyen okkal, hogy esztendőnként azokról az predikátoroknak bizonyos censust fizetnének”. Kis Bertalan sárvári püspök-lelkész idejében az adózás miatt vizzálykodás támadt és a csepregi zsinat 1630. jún. 4. és 5. úgy határozott, hogy „mindenik zsellér annuatim két-két font borsot és két-két lóth sáfrányt tartozzék az ott való egyházi embernek fizetni... s tartozzanak mindenben az parochushoz, mint földesurukhoz engedelmességeket mutatni”. Nagyobb, terhes szolgálmányról itt tehát nincs szó. Többel tartoztak a csepregi jobbágyok Lethenyi István esperesnek. Ezek szolgálmányát 1626. júl. 20. állapították meg Kis Bertalan püspök és Wittnyédy János prefektus jelenlétében. Ezek a szőlőket is kapálták, szüreteltek, arattak, kaszáltak, fát hordtak, a paplakot fedték és sározták és bármikor két-két napot szolgáltak, felét télen, felét nyáron. (Adattár VI. 30. 45. VII. 69. Eht. Eml. 187. Ker. jkv. I. 127. Mokos i. m. 140.)

A lelkészek jövedelme egyes helyeken, például Nagyczenken elég gazdagnak mondható. A híveknek évi adója gabonában, készpénzben és szolgálmányokban vagyoni állapotukhoz képest különböző. Másként fizet a teljes vagy helyes (sessionatus), a zsellér (colonus) és a lakó (inquilinus), a marhás és nem marhás. Az özvegy asszonyok, akiknek semmi vetése nincs, másnál laknak s akik „rokkán ülőknek hivatnak” Czenken is csak 4 denárt fizetnek. A készpénz mellett mint stóla vagy évi járulék szerepel a posztó, vászon, len, keszkenő, abrosz, ártány, kappan, hal, tojás, kenyér, cipó, bor, sáfrány, bors és egyéb fűszerek. Tüzifa „elegendő” vagy minden marhás embertől egy szekér. A pénzbeli stólák meglehetősen egyformák, mégis érdemes a Kemenesalján Simonyi járandóságait a sopronmegyeiekkel összehasonlítani. A tanító fizetése jóval kevesebb mint a lelkészé. A szántóföldön és gabonán kívül neki is jár stóla a temetéstől, virrasztástól, sőt a harangozástól is. Minden kántorra (quaterember, quaterbrale) kijár a tandíj, külön a német és az idegen vagy cseregyermekektől, Szent Gál kakasa, vásárkor a kés. Kap

⁸¹² Pokoly J. A m. prot. eházak vagyoni viszonyai. Prot. Szemle 1895. 56.

⁸¹³ Prot. Szemle 1890. 749. és 1895. 117. Adtár VI. 21. 30. Ehk. jkv. II. 291.

tojást, tűzifát és gyertyát, a hegyvám szedésekor mustot. A csepregi 1585. évi díjlevél szerint a rektor vagy scholamester, aki sokszor akadémiát is végzett férfiú volt, „cseresnyeéréskor kimehet mulatni az szőlőhegyre harmadmagával és ehetik az cseresnyében alól a földről, de föl nem hághat az fára és haza hozhat keszkenőcskéjében tisztesség szerint, de nem szatyorban avagy tarisznyában”. És hasonlóképpen mikor az boroczk érik.

A templom jövődelme (fabrica ecclesiae) nem csak a földek hasznóbéréből telt ki, hanem évi adót is szedtek e célra. Másutt pedig a földek jövődelmét felezték meg a templom és a lelkész között. Farkasdi Márton szakonyi lelkész és hívei között például a csepregi zsinaton 1607. máj. 8. Zvonarics Mihály sárvári és Kőszegi Balázs csepregi esperes jelenlétében oly egyesség jött létre, hogy a felsőszakonyiak minden holdtól félkepet, az alsőszakonyiak pedig minden holdtól egy köblöt (valamit vetnek bele) tartoznak adni s az így begyűlt összegnek fele legyen a predikátoré, fele pedig a templomé. (Ker. jkv. I. 96. Pr. Szemle 1895. 121.) A templom sirboltjába temetkezőktől is volt jövődelme az egyháznak. A fertőszentmiklósiak 1631. az egyházlátogatáskor vallják: „Aki pedig templomban akarja temetni halottját, ad florenum 1, a templom épületire.” (Adattár VI. 14.)

A jövődelem mellett azonban kiadásai is voltak a gyülekezetnek. Az építés, tatarozás, az épületek jó karban tartása. Széplak egyházlátogatásakor 1631. mondják ki: „Az predikatori házat az egész keresztyén hallgatóság tartozik építeni.” A püspöknek egyházlátogatáskor járó census cathedraticus is a gyülekezet fizette. (A populo debet exhiberi.) És az egyházlátogatási cikkek 26. pontja szerint is az egy magyar forintnyi censusról az egyházfinak (gondnok) kellett gondoskodni.⁸¹⁴

Irodalmi célokra is volt kiadás. Már az iváni zsinat 1603. kimondta: „Rndi domini visitatores minden paedikátortól az visitatiókort néminemű Catechismus kinyomtatására vegyenek d. hung. 25.” Zvonarics Mihály püspöknek 1627. és 1628. megjelent kétkötetes Magyar Postilláját is az egyházkerület árusította és tartotta számon; ezt is első sorban, miként a soproni példából látjuk, a gyülekezeteknek kellett megvásárolni. Öröndetes jelenség, hogy több helyen az egyházi vagyon rovatában könyvek is említetnek. Ezekben a parochiális könyvtár kezdetét látjuk. Így vannak könyvei Sopron, Lövvő, Kövesd, a vasmegyei Szenttrinitás, a mosonmegyei Pomogy, Ilmic és Apetlon gyülekezeteinek. Kövesden Huszár Gál jeles énekeskönyve is megvolt a gyülekezet birtokában. Szenttrinitáson 1627-ben Biblia Hieronymi in folio s Luther és Spangenberg Posztillái voltak meg. (Ker. jkv. I. 50. II. 20. Eht. Eml. 120. 185.)

Az egyház vagyonát a gondnokok (egyházfi, céhmester, aedituus) kezelték. Ezeknek a tisztét az Egyházlátogatási Cikkelyek és az 1631. évi fertőszentmiklósi jegyzőkönyv így írja le: „1. A templombeli ceremóniák és kiváltképpen az úrvacsorájának kiszolgáltatásakor az egyházi ember mellett lenni és a közönséges jövődelemből bort az oltárra fölvenni. 2. Az egyházi ember jövődelmét a keresztyénségtől esztendeig híven és fogyatkozás nélkül kiszedni. 3. Templomnak, predikatori és iskolai házaknak szükségesekre az egész keresztyéni hallgatóságot szorgalmazni és végre viselni, úgy mint akik Isten dicsőségének ispáni. 4. Az egyház jövődelmének szorgalmasan gondját viselni, úgymint akikről nekik esztendőnként számot kell adni. A számadás pedig legyen a helynek predikatora előtt. Számot adván pedig, az egyház jövődelmét resignálja a következő céhmestereknek, mely jövődelemben sehova semmit egyebüvé el ne költsön, hanem az egyház szükségére, predikatori és iskolai házak épületire.”

⁸¹⁴ Adattár VI. 21. Ker. jkv. II. 19. Mokos, Hercegszöl. kán. 160. I. Pr. Szemle 1895. 185.

Ez a magyar szöveg majdnem teljesen megegyezik az „Articuli pro visitandis” 18. pontjával. Az egyházi vagyont különben az egyházlátogatók is ellenőrizték.⁸¹⁵

B) Az egyházmegyék és az első esperesek.

A gyülekezetek különválása és szervezkedése csendben, simán, minden nagyobb feltűnés nélkül is megtörténhetett, azért kevésbé is hívta ki maga ellen a püspökök tiltakozását. De amint több evang. gyülekezet már társulni kezdett, gyűléseket, zsinatokat tartottak s ők is a régi elnevezéssel, de más hatáskörrel, esperest, püspököt választottak s ezzel ők is külön egyház-hatóság alá helyezkedtek, ezt az újítást a régi főpapi rend már nem tűrhette, mert benne a maga hatalmát, tekintélyét és anyagi érdekeit látta megtámadva.

Pedig amint gyülekezeteink már mind nagyobb számmal szakadtak el Rómától és választottak evang. igehirdetőket: a jó rend és egységes eljárás, egymás kölcsönös védelme és támogatása, a szükséges felügyelet és ellenőrzés egyaránt megkívánta, hogy egymáshoz közeledjenek és ők is valamely egyházi közösséget, tágabb körű egyházi testületet alkossanak. Testvéri egyesület, confraternitas, contubernium volt ezeknek az első neve, a Felvidéken archidiaconatus is (a pápás elnevezés szerint), később senioratus. Így alakul meg az egyházmegye a régi római kath. esperesség határai között, vagy a főpatrónus urodalmában, valamely természetes határokkal bíró vidéken (Fertőmellék, Répce-vidék, Rábaköz, Kemenesalja), vagy éppen egy egész vármegye területén. Követendő például szolgált itt (minden hierarchikus törekvés kizárásával) a római egyház a maga esperességeivel (archidiaconatus) vagy a külföldi protestáns egyházak, melyeknek már szintén voltak szeniorai és szuperintendensei.

Az ilyen szélesebb körű egyházi testületek keletkezésének az volt a legtermészetesebb módja, hogy eleinte az egy patrónus védelme alatt egy urodalomban működő lelkészek gyülekeztek össze és választották meg valamelyik idősebb és tekintélyesebb társukat, talán éppen a patrónus székhelyén lakó lelkészt szeniornak (esperesnek). És ha a patrónusnak (Nádasdy Tamásnak és Ferencnek) egy-egy várkastélyos központtal több urodalma is volt és pedig más nyelvű hívekkel (Sárvár mellett Csepreg, Léka, Kapuvár sat.), akkor több esperesre, fő- és alesperesekre is volt szükség. Majd pedig 2-3 vagy több patrónus urodalmaiban is (Nádasdyé mellett Batthyányéban) az esperességek ismét társul szegődtek és közös megegyezéssel püspököt vagy szuperintendenst is választottak, aki természetesen nem hierarchikus módon, hanem mint „primus inter pares” viselte a tisztségét.

Dunántúl a XVI. századból nem maradtak jegyzőkönyveink, de a legrégebb kánongyűjtemények azt mutatják, hogy az esperességek alakulása megelőzte a kerületét. És a dolog természete szerint is könnyebb és így tehát korábbi is volt a kisebb körben való szervezkedés. Az 1545. évi erdődi zsinat, mely még egészen az Ágostai Hitvallás alapján állott, fennmaradt kánonaiban nem csak a hitcikkelyekre szorítkozott. De az 1546. évi eperjesi zsinat ismer már archidiaconust és szeniort, akiknek főtiszte az egyházlátogatás, sőt a lelkészavatás is. Püspökről e kánonokban még nincsen szó. Így előzte meg az ország más részeiben is az esperesi hivatal a püspökét. De egy ideig az átmeneti időben még ingadoztak. Óváriban (Szatmár m.) 1554. még azt tárgyalták: vajon szükséges-e, hogy az egyházi szolgáltnak szuperintendenseik és espereseik (coadjutores) legyenek? S itt már igenlőleg határoztak.⁸¹⁶

⁸¹⁵ Adattár VI. 15. Mokos, Hgszól. kán. 163. Pr. Szemle 1895. 127.

⁸¹⁶ Kiss Á. A XVI. száz. zsinatok 9. Ribini, Memorabilia I. 69. Zoványi, Magyar superint. a XVI. száz. 8.

Az esperesek szerepe a későbbi kánonokban azután mind fontosabb lesz. A legrégebb (1576 előtti) dunántúli evang. kánonok, melyek Baranyából Sztáray köréből kerültek fel Sopron megyébe, már kimondják: „Az superintendens semmit az önön fejtül ne cselekedjék, hanem az senioroknak tudásukra adja és azoknak egyenlő tanácsokból legyen, az mit akar cselekedni.” (3. kán.) „Az seniorok tartozzanak az szegén atyafiaknak (lelkészeknek) szükséges igyekben az ő erejek szerént segítséggel és ótalommal lenni.” (7. kán.) „A gondviselő főseniorok eskü alatt egyeseknek még a lelkészi vizsgálat és felavatás előtt is megengedhették az egyházi szolgálatot.” (8. kán.) S ehhez az 1598. (vagy már 1595.) évi dunántúli evang. törvénykönyv még hozzáteszi: „Az seniorok az ecclesiában az superintensnek munkálkodó és gondviselő társai akarjuk hogy legyenek.” (18. kán.) „Az ordinandusoknak examinálásában legelsők a seniorok akarjok, hogy legyenek in materiis theologicis.” (23. kán.)⁸¹⁷

Dunántúl 1576 előtt csak az esperesek igazgatták az egyházkerületet. 1595-1612. a Beythével való szakítás idején ismét püspök nélkül csakis az esperesek vizitálták és kormányozták az egyházakat, sőt a lelkészavatót is ők végezték. Reczés János csepregi esperes avatta fel 1590 körül Csánigon László Benedeket és Ruber János széplaki lelkészt. Érdekes emléke ennek a püspök nélküli időszaknak a legrégebb dunántúli jegyzőkönyv első lapján olvasható és Cziczak János kerületi jegyző által írt bejegyzés: „Forma impositionis manuum. Ego N. senior, te N. meo suffragio pronuncio legitimum Verbi Dei et Sacramentorum Ministrum, idque secundum consuetudinem sanctae matris Ecclesiae. I ergo et dispensa commissa mysteria regni Dei. Aeternus Deus, pater domini nostri Jesu Christi te suo sancto spiritu dirigat quo cum magno fructu officii tui munia peragere queas. In nomine patris et filii et Sp. Sancti. Amen.” Szenczi Fekete István püspök csúfos hitehagyása után is (1673-1742) teljes 70 évig püspök nélkül, csupán a három esperes kormányozta egyházkerületünket. A Carolina Resolutio után is csak felsőbb intelemre választott a kerület püspököt. Mindez csak azt mutatja, hogy Dunántúl az esperesi kormányzatot is nagyrabecsülte. A fenti eseteknél még feltűnőbb a tiszáninneni református egyházkerület magatartása, hol az egri püspök nem engedvén szuperintendenst választani, egészen 1731-ig megvoltak enélkül s ekkor is csak a többi kerület sürgetésére választottak.

Azon egyházközségek között, melyek valaha a dunántúli kerülethez tartoztak, legkorábban Hédervárott találunk esperest. Mérey Mihály volt ez, aki már 1544. említtetik szuperintendens néven. Eleinte az espereseket (Muraközy Györgyöt és Magyar Istvánt is) nevezték így. Luther még az egyszerű lelkészeket is nevezi szuperintendensnek, püspöknek (gyülekezeti felügyelőknek), amint ez az ókori egyházban volt. De Hédervár eleinte a dunáninneni kerülethez tartozott s a györmegyei gyülekezetek csak a XVII. század végén kaptak külön dunántúli esperest. (Csecsetka S. Egyházjogtan I. 69). (Héderv. lev. IX. csöm. 23/1703.)

A XVI. századból nem lévén jegyzőkönyveink, csak következtetéssel állíthatjuk, hogy az volt a legelső esperesek egyike, akit 1576-ban az első püspöknek is megválasztottak, vagyis névszerint *Szegedi* Máté sárvári lelkész. Az egyik egyházmegyének *Sárvár* volt a központja, amelynek lelkésze rendszerint püspök vagy esperes volt. Ha a sárvári lelkész püspök volt, akkor ennek az egyházmegyének nem is volt külön esperese, hanem ennek tisztét is a püspök töltötte be. Az 1631. évi csepregi zsinat például Kis Bertalan püspök egyházmegyéjéről (superintendentis officii districtus) szól. És még Musay Gergely idejében is 1661. a „dioecesis superioris districtus arcis Sárvár ad lacum Fertő”, Nemeskértől Fertőszentmiklósig esperes nélkül a püspök közvetlen felügyelete alatt állott. A sárvári lelkészek közül esperesek voltak még Vidos Lénárd, Magyar István (senior primarius) és Zvonarics Mihály (1607-20). Magyar

⁸¹⁷ Mokos, Hgszöl. kán. 145. Mokos, dtúli 1598. évi törvkv. 84.

István Cziczak János kerületi jegyző kíséretében az 1603. évi iváni zsinat határozatából a következő gyülekezeteket látogatta: Beled, Niczk, Család, Szentivánfalva, Hegyfalú, Szentgyörgy, Guar, Ölbő, Sömjén, Paty, Csénye, Saár, Sárvár, Ikervár, Kovácsi, Sennye, Szenttamás. És ő látogatta meg ekkor az összes kemenesalji gyülekezeteket is. Kis Bertalan püspök idejében ebből vált ki a hegyfalui esperesség, melynek 1628-46. *Ságodi* Gergely hegyfalui lelkész volt az esperese s ide tartozott: Hegyfalú, Szentgyörgy, Vámoscsalád, Szentivánfa, Terestyénfa, Sömjén, Csénye, Peczel, Sennye, Kopács. (Ker. jkv. I. 49. II. 32. Eht. Eml. 145.)

Egy másik esperességnek *Csepreg* volt a központja. Reczés János († 1599) csepregi lelkész régi esperese volt a kerületnek, ki már Szegedi Máté püspök idejében is (1576-85) nagy szerepet játszott. Csepregi kartársa, Thokoich György alesperes lehetett mellette. Magyar István és Kőszegi Balázs esperes az újkéri zsinaton 1602. mint régebbi időre hivatkoznak Reczés és Thokoich esperesek korára. Esperesek voltak Kőszegi Balázs (1600-1607) Zvonarics Imre (1607-1621) és Lethenyi István (1621-1643) csepregi lelkészek is. Kőszegi Balázs 1603. Muraközi György esperes (középpulyai később pinnyi lelkész) társaságában vizitálta Büköt, Meszlent, Keresztúri, a Dersffy Ferenc, Choron Margit (Nádasdy Kristófné) uradalmához s Lékához és Borsmonostorhoz tartozó gyülekezeteket, Lethenyi István csepregi esperességéhez 1631-ben Bük, Szakony, Locsmánd, Kőszeg, Pöse, Paty, Asszonyfalva, Söpte, Meszlen, Acsád, Szilvág, Vát, Szécsény és a szomszédos gyülekezetek tartoztak. Nádasdy hitehagyása és Csepregnek elveszte után ennek az esperességnek központja Kőszegre került át. Lethenyi még itt is esperes volt. (Ker. jkv. I. 36. 50. II. 33.)

A harmadik (fertőmelléki) esperességnek központja *Fertőszentmiklós* volt s ebben *Klaszekovics* István az esperes, aki 1598. Reczés, Thokoich és Vidos esperesekkel adta ki az agendát, a kánonokat és az Egyesség Könyvét. Soós János lozsi lelkész 1598. „senior cis lacum Fertő” címmel nevezi, azt mondván: „Kegyelmet az én seniorom, nem Reczés”. Az utóda (1622-1634) *Galgóczi* Miklós szentmiklósi lelkész lett. Klaszekovics Tétényi Kövi Dániel kíséretében 1603. Csapod, Iván, Himód, Czirá, Geresd, Kaáld (Sajtoskál), Ság, Ujkér, Egyházasfalva, Horpács, Lövvő, Kövesd, Lozs, Peresztég, Czenk, Pinnye, Rőjtők, Hidegség, Széplak, Söjtör (Süttör) és Szentmiklós egyházait vizitálta. 1631-ben Galgóczi esperessége idején pedig a fentieken kívül még Tétény és Pusztasomorja is ehhez tartoztak, (Adattár VII. 63. Ker. jkv. I. 50. II. 33.)

1603-ban *Muraközi* György középpulyai lelkész is esperes levén, az ő egyházmegyéje, úgy látszik a *lánzséri* és *kaboldi* urodalmakra terjedt ki. Itt azonban gyülekezeteink korán megszűntek s az egyházmegye is feloszlott. (Ker. jkv. I. 50.)

Valamivel később alakult meg a *rábaközi* esperesség, mert Szil mezőváros gyülekezetét 1595. még Reczés csepregi esperes vizitálta, Beledet 1603. pedig Magyar sárvári esperes. Az első ismert rábaközi esperes (1628-35.) *Kőrösi* Imre szili lelkész volt. (De lehet, hogy már Kóla János is, ki 1608. szentandrás lelkész volt s 1625. mint esperes említetik, itt a Rábaközben volt senior.) Kőrösi esperességéből 1631. a csepregi zsinaton a kapuvári, mihályi, beledi, bogoszlói, szentandrás, vági, bodonhelyi, rábapordányi, barbacsi és tótkereszturi lelkészek voltak jelen; de a rábaközi esperességhez tartoztak akkor a györmegyei és veszprémmegyei gyülekezetek is. Egy ideig a kemenesalji esperesség is a rábaközzel volt egyesítve, amikor (1635-ben) Rábaköznek csak alesperese volt *Ferrarius* András bogoszlói lelkész személyében.

Kemenesalja mint külön egyházmegye csak későn alakult meg. A kemenesalji gyülekezetek e néven 1603. az iváni zsinaton említetnek először, amikor Magyar István főesperest küldték ki ezek látogatására. A kemenesaljiak a kerületi gyűléseket csak ritkábban látogatták. 1635. május 14-én Csepregen elhalt Kőrösi Imre rábaközi esperes helyébe Baranyai Máté miskei lelkészt választották meg „rábaközi” esperesnek és e mellé alesperesnek Ferrarius András bogyoszlói lelkészt. Rábaközt és Kemenesalját így módon egy esperességben egyesítették. De 1646. különváltak s ekkor Kemenesalja is külön esperest kapott *Ujvári* András ostffyasszonyfai lelkész személyében. A későbbi változásokat már fentebb közöltem. 1657-ben már Rábaköz helyett a veszprémi és zalai gyülekezetek tartoztak Kemenesaljához. (Ker. jkv. II. 100. Eht. Eml. 131.)

Zala és Somogy megyében sok gyülekezetünk volt és korán csatlakoztak a kerülethez. De a török háborúk idején igen megritkultak. Kerületünk legrégibb hivatalos címében is Vas és Sopron mellett csak Zala megye említetik mint harmadik. A balatonmelléki gyülekezeteket a kerület Kemenesaljához csatolta. *Ládonyi* Ferenc légrádi lelkész már 1624 óta külön esperese volt a zalai és somogyi egyházaknak. 1632-ben Kanizsa vidékén a hódoltsági területen (in ditione Turcica) *Csillagh* Dávid gelsei lelkészt választották meg (a somogyiak kértére) alesperesnek. 1639-42. *Szvetics* Gergely muraszombati udvari lelkész állott az egyházmegye élén. 1642 óta *Semptei* Benedek légrádi s 1650 óta *Deselvics* István szintén légrádi lelkész volt a zalai és somogyi egyházak külön esperese. Musay 1661. évi jegyzéke szerint Légrád, Surd, Zákány, Szentkirály, Udvarhely, Berény, Tarany, Eötvös, Gerse, Hahót, Söjtör, Nemesapáti, Pacsa, Eszterény és Becse tartozott ehhez az egyházmegyéhez. (Ker. jkv. II. 33. Eml. 132. 148.)

Tolna és Baranya megyének is már 1550 körül Sztáray Mihály püspöksége előtt bizonyára lehettek esperesei. Mert hiszen a legrégibb dunántúli kánonok, melyek Baranyából kerültek fel Sopronmegyébe, több helyen is szólanak az esperesek tisztéről. De ezeket az egyház-megyéket a hercegszöllősi zsinat (1576) után a reformátusok vették át. A vend vidéknek is Vas megyében külön esperessége volt. 1625-46. *Terbócs* János felsőlendvai lelkész volt itt az esperes. De valószínű, hogy már Szalaszegi György (1593) és Szalaszegi János (1612) muraszombati lelkészek is esperesek voltak a vendek között. Terbócs utóda *Krisán* Tamás muraszombati lelkész volt. Musay püspök 1661. évi jegyzéke szerint ehhez az esperességhez tartoztak: Muraszombat, Vízlendva-Szentgyörgy, Szentilona, Szentbenedek, Szenttrinitás, Bagonya, Dolenicz, Reznek, Kardonfalva, Gyarmat, Szolnok, Martányancz, Felsőlendva, Tissina. (Ker. jkv. I. 120. Eht. Eml. 132. 148.)

A németajkú egyházaknak is volt két esperessége, az egyik *Sopron*, a másik *Kőszeg* vidékén. Az elsőnek 1602-17. *Pythiraeus* Gergely németkeresztúri lelkész volt a seniora. Ennek utódául az iváni zsinaton 1619. febr. 26. Fuchsjäger István soproni lelkészt választotta meg a kerület. Klaszekovics István püspök ezt külön levélben közölte Sopron város tanácsával. Ebben említi, hogy gyűléseikre a szomszédos német lelkészeket is meg szokták hívni az elhalt Pythiraeus senior által. A levelet Kis Bertalan nagycenki lelkész által küldték el Sopronba s arra is kérték a várost, hogy Fuchsjäger megválasztásához járuljanak hozzá s támogassák hivatalában. Ezután is soproni lelkészek voltak itt az esperesek: a jeles *Schubert* Pál (1624-49.) és ennek fia *Schubert* János (1649-64). Ezek egyházmegyéjéhez tartoztak: Sopron, Ágfalva, Somfalva, Borbolya, Ruszt, Meggyes, Balf, Harka, Felsőpéterfa, Veperd, Csáva, Kőhalom, Bónya, Rőtfa, Pergelin, Léka, sőt a Fertőn túl Ilmic, Pomogy és más német gyülekezetek is egész Köpcsényig, melyeknek egy része 1647. a pozsonyi esperességhez csatlakozott. (Eht. Eml. 146. 172. Sopron. Eht. 252. 357.)

Vasmegyében a Batthyányak urodalmaiban Beythe István püspök kálvinizmusa előtt bizonyára voltak magyar és német evang. egyházmegyék, mint a körmendi, németújvári, rohoncszalónaki és a borostyánkői. A magyar lelkészeket Beythe megnyerte a helvét reformáció számára, de a német ajkúak továbbra is hívek maradtak az ágostai hitvalláshoz. Így támadtak itt Beythe, Pathai és Kanizsai Pálfi református egyházkerületében vegyes protestáns esperességek, melyeknek a kormányzata kálvinista, a hitvallása pedig lutheránus volt és sok alkalmat adtak a viszálykodásra. Lelkészeiket rendszerint a mi püspökeink avatták fel. Ezeknek a református felsőség alatt élő evangélikusoknak Batthyány, Ferenc özvegye, a buzgó lutheránus Lobkovicz Poppel Éva volt a főpatronája. (Az itteni viszonyok jellemzését l. fent e mű első részében a 188. l.) E nagy vidéknek maradványait a Batthyányak hitehagyása után már csak a kőszegi német lelkészek, *Müller* Mátyás, majd *Klesch* Dániel mag. mint alesperesek kormányozták. Így ezeknek külön német esperességük volt, amelyhez tartoztak Musay püspök 1661. évi jegyzéke szerint: Rohonc, Drumoly, Kisládony (Kitzladen, Kiczléd), Farkasfalva (Wolfau), Dobra (Neuhaus), Szentilona, Szentmárton, Pusztaszentmihály, Sámfalva, Óvár, Rönök. És ide tartozott Tarcsa is, Wittnyédy István felismerte ennek a kis esperességnek jelentőségét is. Nem akarta 1662. Klesch alesperest Kőszegről elbocsátani, mert „félő, ha elmegyén, megromlanak az Bottyáni jószágában levő ecclesiák”. Klesch maga mondta, hogy 27 egészen Kanizsáig elszórt német gyülekezetnek volt az esperese. Kőszeg magyar lelkésze, *Godi* Imre is főesperes volt, a néhai csepregi esperesség örököse. (Eht. Eml. 147. 235. Sopr. Eht. 364.)

Hutter Lénárd wittenbergi tanár 1609. Ráczkevi (Tétényi Kevi) Dánielt is esperesnek címezi, az 1615. évi zsinaton Kevi Dániel és Tompor Balázs, az 1625-ikin Eöry Péter és Kola János, az 1628-ikin Pápai Imre is espereseknek mondatnak, de ezeknek egyházmegyéit nem ismerjük.

A fentebbi esperességek Musay püspök 1661. évi jegyzéke szerint a következőkre zsugorodtak össze: I. A *fertőmelléki* (és répcemelléki) esperesség, mely Nádasdy urodalmában „Felső Vidék, superior districtus arcis Sárvár, superiores pertinentiae arcis Sárvár sat.” neveken szerepel. Eredetileg ennek Fertőszentmiklós volt a központja, 1661-ben ez külön esperes nélkül Musay Gergely püspök közvetlen felügyelete alatt állott. II. A *kőszegi* esperesség, mely a régi csepregi egyházmegye örökébe lépett. Ennek *Godi* Imre kőszegi magyar lelkész volt az esperese. III. A *sopronvidéki* német esperesség, melynek *Schubert* János soproni lelkész volt az esperese. IV. A *kőszegvidéki* esperesség Batthyány urodalmaiból valóknak maradványa. *Klesch* Dániel mag. alesperes (kőszegi német lelkész) vezetése alatt. V. A *kemenesalji* esperesség. Ehhez tartoztak a veszprém- és zalamegyei egyházak is. Esperesük *Zvonarics* Sámuel szentivánfai lelkész, VI. A *sárvári* esperesség, mely a hegyháti és rábamenti egyházakat is magában foglalta. Esperese 1661. *Regini* Márton répceszentgyörgyi lelkész. Ide tartozott Nádasdy hitehagyása előtt Sárvár és Saár is. De ezekben most már nem volt gyülekezetünk. VII. A *rábaközi* esperesség, melyhez ekkor győr-, moson-, veszprém-, komárom- és fehérmegyei gyülekezetek is tartoztak. Esperese *Szentmiklósi* János kajári, mihályi és ismét kajári lelkész. VIII. A *muraszombati* (vend) esperesség, melynek *Krisán* Tamás muraszombati lelkész volt az esperese. IX. A *légrádi* esperesség, melyhez a somogyi és Kanizsa vidékén a zalai egyházak is tartoztak. Esperese *Deselvics* István légrádi lelkész volt. (Eht. Eml. 145.)

Ez a kilenc esperesség is a nagy üldöztetés és a gyászos évtized után egy teljes évszázadon át (1681-1781) három esperességre, a győrire, kemenesaljira és az 1715 körül alakuló tolna-baranyaira s ezekben is összesen csak mintegy 50 anyagyülekezetre szorult össze.

C) Az egyházkerület megalakulása és szervezkedése.

a) Az előzmények. A különválást tiltó törvények. Sztáray és Szegedi Kis püspöksége Tolnában és Baranyában. A baranyai kánonok.

Az esperességek szervezkedése is Rómával szemben még csendben és simán történhetett. De már az egyházkerület megalakulása, mely nagyobb területet vont el Rómától és az eddigi függés megtagadásával az új püspök megválasztását és hivatalos működését is szükségessé tette, nagyobb akadályokba ütközött. I. Ferdinánd uralma alatt az egyházi különválást országos törvények is tiltották és Oláh Miklós, az erélyes primás (1553-68) mindent megtett, hogy az evang. lelkészeket és gyülekezeteket a r. kath. püspökök joghatósága alatt továbbra is megtartsa. S ebben a törekvésében a király és a törvényhozás is támogatta.

Már az 1548. évi 5. t. c. kimondja, hogy öfelségének intése szerint az istentiszteletet és vallást hajdani módjára kell visszavezetni és az eretnekeket mindenünnen kiirtani. E célból a főpapok minden országrészbe küldjék ki az espereseket és alespereseket. A törvény elrendeli, hogy a főpapi kiküldöttek azokat a rajongó embereket, többnyire kézműveseket és másokat, kik eddig sok helyen több urak és nemesek engedélyével nem átallozták predikátori hivatalban működni, ettől eltiltsák és a korábbi igaz vallásra visszatérítsék. E törvény alapján Várdai Pál esztergomi érsek és kir. helytartó még 1548. körlevélben szólította fel az evang. lelkészeket a visszatérésre. De megfelelt neki a kiváló énekíró, Szkhárosi Horvát András tályai lelkész, volt szerzetes:

*Az titulust feltétette Várdai Pál érsek,
Hogy ő volna király képe, esztergomi érsek...
Király képe soha nem volt Szent Péter apostol,
Espánságot sem viselt az Szent Pál apostol.*

És versben polemizálva bírálja és ítéli el a r. kath. egyház tanait és visszaéléseit.⁸¹⁸

Az 1550. évi pozsonyi országgyűlésen a reunióra nézve is történt kísérlet. A dunántúli megyék követői ugyanis azt kívánták, hogy az 1548. évi *augsburgi* vagy *lipcsei interim*, melyek a r. kath. tanok, szokások és intézmények elfogadására igyekeztek az evangélikusokat rávenni és ily módon a régi egyházi egységet visszaállítani, Magyarországra is terjesztessék ki. De a többi 24 vármegye és a sz. kir. városok követői ezt nem fogadták el. Sokallták bizonyára az interimben a római egyház részére tett engedményeket. Erre vonatkoznak Melanchthon 1549. jan. 15. kelt levelében ezek a szavak: „Rex Ferdinandus in Pannonia proposuit ecclesiis, quae nobiscum sentiunt, eundem librum (az interimet), sed nequaquam receptus est. Discessit rex minitans atrociam.”⁸¹⁹

A király csakugyan éreztette is a haragját, amint Melanchthon jövendölte. Az 1550. évi t. c. ismét meghagyta, hogy minden világiak azokban, melyek Istent és annak tiszteletét illetik, minden ellenmondás, szóváltás és vetélkedés nélkül püspökeiknek és az e végett választott papoknak engedelmeskedjenek. A főpapság egyházlátogatások útján akarta a reformációt elnyomni. Az 1557. évi 10. t. c. mondja erre vonatkozólag: „A főesperesek és ezek helyettesei, az egyházak és kerületek megvizsgálói, mindenütt szabadon járhatnak, hivatalukat minden

⁸¹⁸ Zsilinszky M. Vallásügyi tárgy. I. 37. 39. Szilády Á. R. m. költők. II. 214. és 460.

⁸¹⁹ Fraknói, M. országgyűl. eml. III. 246. Zsilinszky I. 42. Thury E. 23. Zoványi J. A ref. Magy. 1565-ig. 258. Századok 1874. 183.

hatalommal és egyházi törvényhatósággal gyakorolhassák a helybeli patrónusok vagy bármely mások által teendő akadály nélkül s a papok vétkeinek megbüntetésében senki ne gátolja őket”. Ezzel az egyházvédő földesurak oltalma alól akarták az evang. lelkészeket kivenni. Az 1559. évi 41. t. c. pedig a püspöki hatóság iránt való engedelmességre kényszeríti őket: „Akár általános, akár részleges zsinat összehívásának idején tartoznak minden plébánosok (lelkészek) és tanítók, bárkik legyenek, mind az urak és nemesek, mind a szabad városok birtokaiból, főpapjaiknak egybehívására, kiknek egyházmegyei felügyelete alatt állanak, minden ellenkezés nélkül, üdvös tanítás meghallgatása végett összejönni”. (Zsilinszky, I. 47. 79. 87.)

Tehát akkor is, midőn a reformációnak már a városokban és a vidéken nagyszámmal voltak buzgó hívei úgy a lelkészek, mint a világi patrónusok között, külön törvény kötelezte őket a r. kath. joghatóság alatt való megmaradásra. Dunántúl azonban ennek ellenére is lehető volt evang. egyházunk különválása és szervezkedése. A déli részeken Tolna, Baranya és Somogy már török hódoltsági terület volt, hol a basák és bégek szabadságot engedtek, Pécsen nem volt püspök, aki tiltakozhatott volna. Veszprémben is Kecheti Márton püspök korán elhagyta a püspöki székét. Győrnek pedig oly főpapjai voltak, akik székhelyüktől távol lévén, egyházmegyéjükkel keveset gondoltak.

Így történhetett meg, hogy Baranyának már 1553. volt ág. hitv. evang. püspöke a buzgó és erélyes Sztáray Mihály személyében. Ez a kiváló magyar reformátorunk és jeles egyházi költőnk mondja „Az igaz papság tükrö” című színművében, hogy „Erdélyben már van evang. püspök és itt is (Tolnában, Baranyában) lehet, hogyha a keresztyének akarják és Isten szerint választják”. Sztáray tehát e dráma írásakor 1553. még nem volt püspök, de még ebben az évben mint laskói papot püspöknek választották. Csakhamar azután Tolnára költözött át. Előbbi helyén Laskón pedig utódját, Szegedi Istvánt választották püspöknek, akit maga Sztáray avatott fel. És így most külön püspöke lett Tolnának és Felső-Baranyának és külön püspöke Alsó-Baranyának. (Szilády, R. m. költők t. V. 220. 236.)

Ami felett Óváriban még 1554. is vitatkoztak, hogy kell-e püspök és esperes, azt Sztáray a drámájában már igen szépen okolja meg a Borbás evang. bíró szájába adott szavakkal: „Miképpen minden városban főbíró tésznek, ki az esküdtekkkel és polgárokkal birjon és az városnak gondját viselje: azonképpen mindenütt az keresztyének magoknak egy *püspököt* és *főpapot* választanak, hogy a több papokkal birjon, botránkozásokat közöttük megfeddje és eltávoztasson és főképpen im erre gondot viseljen, hogy mindenkoron papságra való ifjakat tanítson és akinek tudománya, jó erkölce és jámbor híre, neve vagyon, azt pappá tegye, akinek pedig nincsen, azt csépre, kapára igazítsa.”

És a drámában szereplő római pápának kérdésére: „De ugyan miképpen töttenek pappá titeket?” Tamás evang. pap az evang. püspök papavató agendáját is elmondja: „Im ekképpen. A mi pispékünk begyűjtötte a körül való tudós papokat és a keresztyén népeket. Jól megkérdezett először a predikátorok előtt a mi tudományunkról és a hitnek ágozatiról. Megtudakozott a mi életünkről is. Azután osztán predikáltatott velünk egynehánszer a keresztyének előtt, úgy tött aztán pappá és elbocsátott minket, ahová a keresztyéneknek kellettünk.” Íme az evang. papavatás legrégibb módja, amint azt Sztáray 1553 óta Baranyában és Tolnában gyakorolta. A pápa ellenvetésére, hogy „titeket szentelt olajjal sem kentek meg”, Tamás evang. pap feleli: „Tied legyen bűdös olajod, mert minket a mi urunk Jézus Krisztus megkent az ő szent olajával, tudniillik, az ő áldott szent malasztjával.” (Szilády Á. i. m. V. 220. 236. 365.)

A két püspök, Sztáray és Szegedi hittani téren azonban eltávolodott egymástól. Szegedi Kis István már korán elfogadta és hirdette Kálvin tanait, amint ez theol. műveiből és kitűnik. Baranyának a református egyházba való átvezetése az ő műve volt. Még a somogyi születésű Melius Juhász Pétert, a magyar Kálvint is, ki előbb brenziánus, tehát szigorú lutheránus volt,

Szegedi Kis térítette át. Sztáray azonban hű maradt az ágostai hitvalláshoz. Hogy ő 1565 körül Tolnát és Baranyát elhagyva, Pápára költözött, ebben része lehetett a hitfelekezeti különbségnek is, mely őt Szegedi Kistől elválasztotta. Hite miatt méltatlanságot is szenvedett, azért hasonlítja magát Athanasiusról szóló énekében ehhez az egyházi atyához.

Sztáray távoztával Tolna, Baranya (és Somogy jó része is) elpártolt az ágostai hitvallástól. Hercegszöllősen 1576. minden akadály és ellenzéki párt nélkül történt meg a református egyház szervezkedése. Dunántúlnak ezen a délkeleti részén ezután jó ideig nem is lesz története és semmi életjelensége a mi ág. hitv. evang. egyházunknak. Csak a XVIII. század elején külföldi és hazai települők fogják megvetni a tolna-baranyai esperesség alapját. Somogyban azonban, mely a Balaton taván át közlekedett egyházkerületünkkel, mint fentebb láttuk, a XVIII. században is voltak egyházközségeink.

A régi Tolna-Baranyát egy lutheránus kánongyűjtemény kötötte össze egyházkerületünk sárvári és csepregi központjaival. Ez a legrégebb dunántúli, Zoványi által úgynevezett „*baranyai kánonoskönyv*”, mely közös alapjául szolgált úgy az 1576. évi hercegszöllősi református, mint az 1598. évi sopronmegyei evangélikus kánonoknak. A szenvedélyes hitviták korában a két dunántúli protestáns egyház kánonai között a feltűnő, sokszor szószerinti megegyezést csak úgy lehet megértenünk, hogy mindegyik úgy a hercegszöllősi, mint a sopronmegyei, a különválás előtti időből való és minden valószínűség szerint Sztáraytól származó régi közös kánongyűjteményből keletkezett. (Pokoly J. ezt meszlenni kánonoknak, Mokos Gy. Reczés-féle kánonoknak nevezi.) Ebből a régi 55 kánonból készítették Hercegszöllősen is a 46 (latinban 47) református káront és ebből Sopron vármegyében is Recés és társai a maguk 73 evang. kánonát. A feltűnő megegyezés a három kánongyűjtemény között és ezek viszonya egymáshoz csak így érthető. Ennek megfejtése Havrán Dániel és Zoványi Jenő érdeme, ők oszlatták el a homályt, amely még Mokos Gyula fáradságos kutatásait is körülvette. És így találtunk régi egyházszervezeti kapcsolatot, mely a régi tolna-baranyai evangélikusok egyháztörténetét a sopron- és vas megyei evangélikusokéval összeköti. Sztárayra, mint az 55 kánon szerzőjére annál bátrabban gondolhatunk, minthogy Sz. Molnár Albert szerint ez az első magyar lutheránus püspökünk nem csak zsoltárokat és posztillát, hanem agendát is írt. Doleschall már az első papavatási formulát is Sztáraynak tulajdonította, de ez későbbi.⁸²⁰

b) Szervezkedés a győri püspökség területén. Szegedi Máté evang. püspök. Draskovich püspök zsinata Szombathelyen.

Paksi Balázs győri püspök már a mohácsi vész előtt is élénk figyelemmel kísérte a reformációt. Kajári István győri kanonok és főesperes 1524. az ő nevében járt Sopronban és kérdezte Peck Kristóf plebánustól: vannak-e ebben a városban a lutheránus szektából valók? De a következő püspökök éppen a különválás és szervezkedés idejében: Gregoriáncz Pál (1554-67), az olasz Delphini Zakariás pápai követ (1567-73) és Liszti János (1573-78), ki özvegy ember volt és fiait evang. nevelő kísérte Páduába, már lanyhábban vették az ellenőrzés dolgát. Ilyen viszonyok között gondoltak a vas-, sopron- és zalamegyei, a Fertő és a Balaton közt lakó evangélikusok is a szorosabb szervezkedésre. Felbátorította őket a protestáns rendeknek 1576.

⁸²⁰ Mokos Gy. A dunántúli ev. egyház 1598. törvénykönyve. Mokos Gy. A hercegszöllősi kánonok. (Az 55 régi kánon ebben közölve a 145-159. lapon). Havrán D. Ismeretlen prot. egyházi rendtartás a XVI. századból. Pr. Szemle 1900. 357. Zoványi J. A meszlenni, illetőleg Reczés-féle kánonos könyvről. Pr. Szemle 1917. 617. Zoványi J. A ref. Magyarország. 1565-ig. 480.

a pozsonyi országgyűlésen való erélyes fellépése. Ez év elején ugyanis a főrendek és nemesek, a királyi és bányavárosok panaszos kérvényt nyújtottak be Miksa királyhoz, melyben arra kéri ő felségét, hogy méltóztassék őket az ágostai hitvallásban, amelyben nagyobb részük született és neveltetett és amelyhez mindnyájan régtől fogva állhatatosan ragaszkodnak s éltük fogytaig ragaszkodni akarnak, megtartani és megengedni, hogy ahhoz a hitvalláshoz tartozó plebánusokat és predikátorokat tarthassanak. S mivel a király e kérelmükre kitérő választ adott, január 30-án a nádori helytartó előtt ünnepélyes óvást tettek és kijelentették, hogy az egyházmegyei ügyész által netán megindítandó perekben az ellenük hozott ítéletnek nem fognak engedelmeskedni. S ezzel az országgyűlést el is hagyták, mielőtt a királyi válasz, melynek tartalmáról már előre értesültek, beérkezett volna. (Zsilinszky I. 160.)

Ez az erélyes fellépés és az országban uralkodó lelkes hangulat bátorította a dunántúli evangélikusokat is arra, hogy még az 1576. év folyamán a fiatal buzgó Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár védelme alatt egyházszervező zsinatot tartsanak. Reczés, Thokoics, Vidos és Klaszekovics esperesek az 1598. megjelent Egyesség Könyvének (Formula Concordiae) Sopron-, Vas- és Zalamegye rendéihez intézett előszavában erről a zsinatról s az itt megejtett püspökválasztásról így nyilatkoznak: „Itt az mi hazánkban is hogy az Evangéliom hirdetésének és terjedésének az ördög eszközi által akadékjá ne lenne, akkorbéli körösztén tanétók gondolták, hogy egy bizonyos megirattatott vallást követnének, mely szerént az ű tanításokban foglalatoskodhatnának. S mivelhogy az Augustana Confessio Istennek az Evangéliom hirdetésére bizonyos választatott szömélytül az Szentírásnak folyása szerént irattatott volt és sok főffő népektül s istenfélő Herczegektül jóvallattatott: űk sem választottanak (a margón: Anno 1576.) más Confessiót, hanem azt bevevén, az szerént tanétottanak egyebeket is és abban való állhatatos megmaradásokrúl mind Isten előtt s mind az ű anyaszentegyháza előtt tudományt töttenek.”

„Ennek kedig az vallásnak őrizésére és Isten után való oltalmazására s az egész anyaszentegyháznak itt az ti Uraságtok tartományában való igazgatására választotta Superintendensül amaz tudós és istenfélő *Zegedi Matthe* praedicatort, ki megemléközvén tisztirúl, gondot is viselt, edgyességben és nagy békességben tartotta az ő tisztí alatt való anyaszentegyházakat. S minekutána ebbéli szorgalmatosságában tisztességes vénséget ért, sok vigyázási és fáradozási után ebbül az siralomnak völgyébül (a margón: Anno 1885) az örök anyaszentegyháznak társaságára vitetött.” (Masznyik, Egyesség Könyve 10.)

A zsinat helye nincs ebben említve, de valószínűleg a sárvári urodalomhoz tartozó *Hegyfalu* volt ez Vasmegyében Nádasdy birtokán, hol a hatalmaskodó és nagy lutheránus Reczés János már 1560. tanító s 1570. lelkész volt. Az első időszakban itt gyűléseztek legtöbbször és Szegedi Máté püspöki utódját is itt választották meg. Reczés János a csepregi kollokviumon a peczöli (Vasm.) zsinatot is említi: „A peczöli zsinat úgy határozott és mi egyhangulag megnyugszunk benne”. (T. i. az Aug. Conf. 10. artikulusában). De ez csak valamely későbbi és csupán az úrvacsorai tanra szorítókozó zsinat lehetett. Peczöl a bencés apátság és az Erdődyek birtoka volt. Az első szervezkedő zsinatot pedig bizonyára Nádasdy birtokán, ennek oltalma alatt tartották. S nincs is több adatunk arra, hogy az ágostai hitvallásnak máskor is zsinatoltak volna Peczöl községben. (Hist. Colloquii Csepr. Thury E. 75. l.)

A szervezkedő zsinat idejét azonban a jelzett Előszó már közli a margón. S bizonyos, hogy Dunántúlnak ezen a felső vidékén 1576 előtt még nem volt püspöke, mert különben Beythe István hitéről és lelkészi képesítéséről nem a felsődunamelléki Bornemissza Péter püspök állított volna ki 1574. a soproniak számára bizonyítványt. (Fabó A. Beythe I. 49.)

Ezen az első ismert dunántúli zsinaton az Előszó szerint már nemcsak Nádasdy és Batthyány urodalmaiból, hanem egész Sopron, Vas és Zala megyéből is megjelentek a lelkészek, az

iskolák rektorai s bizonyára a patrónusok s egyéb világi hívek (a gondnokok) is. A fentebbi forrás szerint első feladatának ismerte a zsinat, hogy *hitvallási alapot* válasszon. S erre nézve nem tartotta szükségesnek valamely új confessio készítését, hanem jónak találta és elfogadta ilyenül az Ágostai Hitvallást. A többi evang. szimbolikus könyv ekkor még nem volt összegyűjtve, a Formula Concordiae csak a következő évben készült el, ezek tehát szóba sem jöhettek. Nádasdy Ferenc három évvel később Draskovich György győri püspökhöz intézett levelében már az Augustana Confessiót mondja az egyházkerület hitvallásának „mely a rómainál sokban különbözik” s feltételezi a püspökről is, hogy tudja ezt.

A zsinat másik fődolga pedig a *püspökválasztás* volt, hogy különvált egyházkormányzatuknak megbízott hivatalos képviselője is legyen. Valószínű, hogy ugyanekkor a püspök jogait és kötelességeit, különösen pedig az esperesekhez való jogviszonyát is megállapították s az új püspök esküvel és amint ezt utódairól tudjuk, reverzáissal is kötelezte magát tisztének hű betöltésére, valamint arra is - amit a hierarchiától még mindig felfő őseink különösen megkivántak - hogy hivatalos hatáskörét túl nem lépi, mások jogait meg nem sérti, szóval nem uralkodni fog, hanem mint primus inter pares szolgálni.

Szegedi Máté, az így megalakult tágabb körű dunántúli kerületnek első püspöke (Sztáraynak rövid életű püspöksége csak szűkebb térre szorítkozott) a nehéz szervező munkára termett és hivatott, közbecsülésben álló, tudós és tekintélyes férfiú volt. Egyike a Szegedről származott nagyszámú és kiváló egyházi embereinknek. (Elég csak itt Szegedi Kis István püspökre és Szegedi Gergely debreceni lelkészre, a jeles énekeskönyv szerkesztőjére gondolnunk. S itt a Dunántúl is Szegedi András 1591. mint újkéri lelkész irta alá a csepregi kollokvium jegyzőkönyvét. Öccse vagy talán fia lehetett első püspökünknek.) Szegedi Máté a wittenbergi egyetemen is járt, melynek anyakönyvébe 1545. jún. 13. jegyezték be a nevét. Lelkésznek is bizonyára még Wittenbergben avatták fel. Hazatérte után Somogyban Kálmáncsán volt rendes lelkész, ahol ő még bizonyára az ágostai hitvallás szerint tanított. 1550. márc. 9-én Terjék Tamás kanizsai prefektust kérte, hogy ajánlja őt Nádasdy Tamásnak. Így került már korán Sárvárra. Ákosházi Sárkány Antal, Nádasdy főtisztje és rokona 1562. mint régi ismerősét teszi meg őt végrendelete egyik végrehajtójának s 50 forintot neki is hagyott. Nádasdy özvegyének és fiának idejében is még ő volt az udvari pap Sárvárott. Püspökké választatása után azonban már csak kilenc évig szolgálhatta egyházát, mert Kanizsai Pálfi János feljegyzése szerint 1585. júl. 12. halt meg mint püspök és sárvári pap. Családi élete nem lehetett valami boldog, amint ezt Beythe nyilatkozatából és az Encomium Ubiquisticum undok verseiből következtethetjük. (Szegedi Klára, Tétényi Imre czenki lelkész neje, ki a sógorával pereskedett, valószínűleg a püspök leánya volt. L. fentebb. Eht. Eml. 46.)

Kortársai, a vele szolgált esperesek a magyar F. C. előszavában nemcsak hithűségét, hanem erélyes kormányzását is dicsérik. Zvonarics Mihály sárvári esperes is 1616. évi Apológiájában így emlékezik róla: „Adta volna bár az úr Isten, hogy Szegedy Máthé uram idejében való egyenesség maradhatott volna meg a tudományban mind eddig. Mert annak idejében az Augustana Confessiótól idegen atyafiak, ha voltak is valakik, meg sem mertének mocczanni; de hogy annak halála után más bíró járása lőn, nagyobb szabadsággal kezdek az emberek egynéhányan az Augustana Confessiotól különböző tudományt behozni.” De az egyház kormányzat terén is engedetlen lelkészekkel és esperesekkel már Szegedinek is volt baja. Erről mondja Beythe István 1599. az Igaz Mentség című iratában: „Szegedi Máté, aki volt, magatok is tudjátok, Te Reczés, mennyi baknyakat vontál vele, amíg éle, hány pörötök volt.” Zvonarics fentebbi bizonyosságával szemben Pálházi Göncz Miklósnak 1613-ból való az a nyilatkozata, hogy „Szegedi Máté, Beythe István a hozzájuk tartozókkal nagyobb részre kálvinisták voltak” (Az Úr Vacsorájáról, Keresztúr 1613. 34. levél) csak tévedésen alapulhat. Ezt a hozzá közel álló esperesek jobban tudták. (Adattár VII. 67. 167. Thury E. 63.)

A megalakult kerületnek egyházi törvényekre is szüksége volt. Szegedi püspök, aki Somogyból került fel Sárvára, valószínűleg a Baranyából Sztáray köréből származó legrégebb dunántúli kánonokat hozta fel magával s ezeket használta. Ezeket a kánonokat fogja majd átalakítani Reczés esperes is. Szegedinek annál nehezebb volt papjai között rendet tartani, minthogy püspökségének mindjárt az elején a még meg sem szilárdult új egyházkerületet Róma részéről is nagy megpróbáltatás érte. Draskovich György, az erélyes új győri püspök, kir. kancellár, majd kir. helytartó és bíboros (1578-87), ki már 1551. Páduában könyvet írt Kálvin urvacsorai tana ellen, csak elődje, Liszti János gyengeségének tudta be, hogy az evangélikusok itt külön püspök alatt szervezkedhettek. Első dolga volt tehát, hogy már 1579. zsinatot hirdetett Szombathelyre, tehát Sárvárhoz, Szegedi Máté lakóhelyéhez egészen közeli városba s arra az összes evang. lelkészeket is megidézte, sőt a földesurakat is figyelmeztette, hogy lelkészeiket a törvény értelmében elküldjék és vissza ne tartsák. Ez az idézés nagy zavarba hozta az új egyházkerületet. Még az oly tekintélyes gyülekezet is, mint Sopron, Nádasdy Ferenchez és Batthyány Boldizsárhoz folyamodott tanácsért, hogy mi tévők legyenek. (Sopr. Eht. 126.)

Nádasdy, a fiatal lelkes főúr s rettegett nevű törökverő hős, akinek Szegedy Máté volt a tanácsadója, nem is hagyta cserben egyházát. Egy udvarias és igen tapintatos levéllel igyekezett a bajt elhárítani és a győri püspök és kancellár haragját lecsillapítani. 1579. júl. 20-án Keresztúrról írja néki, hogy az uradalmában levő lelkészek nevében ketten jöttek hozzá s tőle kérdezték, hogy el kell-e menniök és biztonságban utazhatnak-e el a szombathelyi zsinatra. A lelkészek ezt nem tartják szükségesnek, mert ha hittanuknak és hitvallásuknak kinyomozása végett hívja őket, akkor a püspök jól tudhatja, hogy az ágostai hitvallás, melytől ők el nem térhetnek, igen sokban különbözik a rómainál. Ha pedig vallási értekezletre és vitatkozásra hívja őket, akkor készséggel elmennek, csak biztos helyet és megbízható birákat rendeljen ki számukra s ez esetben is a győri püspökség egész területéről hívja meg a lelkészeket, ne csak annak egyes részeiből. Nádasdy továbbá aggodalmát fejezi ki, hogy nem nagy lesz a megjelenő lelkészek száma s figyelmezteti a püspököt, ha más (erőszakos) eljárási utat választ, panaszt fognak emelni a jövő országgyűlésen, sőt veszedelmes mozgalom is támadhat ebben a kegyetlen török által amúgy is eléggé szorongatott országrészben. Ő tehát azt ajánlja s talán nem is ártana a püspök tekintélyének, ha a kihirdetett zsinatot alkalmasabb időre halasztaná el.

Draskovich alig válaszolt Nádasdynak. Feltett szándéka mellett megmaradt s a zsinatot Szombathelyen 1579. aug. 2-4. megtartották. Összehívó levelében hivatkozott Draskovich a tridenti zsinat rendeletére és zágrábi püspök korábban tartott saját zsinataira, melyeknek üdvös hatását tapasztalta az eretnokségek kiírtása és az eretnekek és hitetlenek által ejtett sebek gyógyítása körül. Kiátkoztatás terhe alatt (sub anathematis poena) kellett a lelkészeknek megjelenni. Előzetesen Vitrearius János és Egiedutius Gergely kanonokokat küldte ki egyházlátogatásra és a zsinat kihirdetésére. Szóval mindent megtett, hogy a netán még ingadozó lelkészeket megfélemlítse és a római egyházba való visszatérésre rákényszerítse. Mert ez volt a zsinat főcélja. Ezzel akarta a dunántúli evangélikusok szervezkedését ellensúlyozni s az új egyházkerületet szétrobbantani. De kudarcot vallott. Igaza volt Nádasdynak, kevesen jelentek meg, csak mintegy nyolcvanan. A földesurak és városok nem eresztették el papjaikat, sőt egyes várkapitányok sem. Így Kolonics Szigfrid kismartoni és fraknói kapitány javaik és állásuk elvesztésének terhe alatt tiltotta meg papjainak a részvételt. Hasonlóképpen a magyaróvári kapitány is (Braun Erasmus). Choron János kaboldi urodalmaiból csak négy lelkész jelent meg, köztük a locsmándi Rieder Balázs, ki evang. maradt. Az Oláhok lánzséri urodalmából csak hét lelkész, köztük Kolonics János cinfalvi. Polheim urnő urodalmából egy sem. Nádasdy Ferenc birtokáról ennek tudta nélkül Tegularius Vida peresznyei és Kamo Márton köhalmi pap. Sopronból csak Spillinger Farkas plebánus és Akách Miklós, Plöckel

Konrád beneficiátusok voltak jelen, pedig a meghívó az összes beneficiátusokat is kötelezte. (Károlyi L. Speculum Jaurin. Ecclae. Győr 1747.)

De azért a zsinatot lehető fénnnyel és tüntetéssel tartották meg. Draskovich a hírneves Sziszeki Pitasich Márk jezsuitát rendelte Bécsből Szombathelyre ünnepi szónoknak. A misét mind a három napon Galamboki Máté csomai premonstrei prépost mondta. Pitasich páter megfenyegette beszédében a távolmaradtakat s azt fejtegette, hogy a lutheránus és kálvinista predikátorok nem is papok, mert nincs igazi meghívásuk s azért nem is jogosultak a szentségek kiszolgáltatására. A nem eretnek papokat pedig a coelibatus törvényének szigorú megtartására intette, mert a papok házassága ágyasság. Erre nagy szükség lehetett, mert például a jelen volt Akách Miklós soproni plebánus is Gerengel Simon evang. lelkész előtt kötött törvényes házasságot s a fiuk később orgonista volt az apja mellett. Hoztak kánonokat is a zsinaton. Ilyenek pl., hogy a kereszteltekről anyakönyvet vezessenek, a papok a püspök engedélye nélkül eretnek könyveket ne olvassanak és házukban se tartsanak, a papok házaiban gyanús nőszemélyek ne lakjanak sat. Zsinati törvényszéket is tartottak, amelynek bírái Mathisins István győri nagyprépost, Márk a jezsuita iskola igazgatója, Pápai János győri éneklő kanonok és Balázs mester vasvári kanonok, a káptalan jegyzője voltak. A zsinat aktáit és egész történetét Draskovich még 1579. kiadta Prágában. (Acta et Constitutiones Dioecessanae Synodi Jauriensis sub Rudmo Georgio Drascovitio electi Archiep. Coloc. Episcopo Jauriensi... Sabariae habitae Pragae 1579. 4. r. 73 levél.) Scribonius Henrik prágai érsek írt hozzá előszót, Schwoben Eggard brünni prépost pedig üdvözlő verset. A főpapok már akkor is Bécsben, Prágában keresték a jó barátokat. (Sopr. eht. 119. Lányi-Knauer 393. Velics L. Magyar jezsuiták I. 114.)

A püspök nem ért célt a zsinatával. Evang. lelkészeink nem jelentek meg, többé nem ismerték el előjárójuknak, volt külön püspökük Sárvárton, aki erős kézzel tartotta össze őket. Még a jelenvoltak sem hajoltak meg mindnyájan Róma tekintélye előtt. Draskovich, a kancellár és kir. helytartó sem volt elég hatalmas arra, hogy a hitvédő evang. nemesség erejét megtörje. Csupán Sopronban a szab. kir. városban ért el nagyobb sikert. Innen mint közvetlenül a királynak alárendelt helyről, Ernő főherceg segítségével sikerült neki 1584. az evang. lelkészeket és tanítókat száműzni s a szabad vallásgyakorlatnak véget vetni. De már a szomszédos Német-keresztúron és Nyéken a Nádasdyak és Dersffyék oltalma alatt nem volt ennyi hatalma. Lelkészeink a vidéken megállották helyüket, az egyházkerület nem bomlott fel, sőt meg sem gyengült. Szegedi Máté ezt az ő kezdő püspöksége ellen intézett támadást diadalmasan állotta meg.

c) Beythe István, a kerületével meghasonlott püspök. Az 1587. évi csepregi kánonok.

Szegedi utódjának, Beythe Istvánnak a kálvinizmusához való átpártolása miatt az eddigi szép békesség és egyetértés korán felborult az egyházkerületben. A hitvitákat alább a tanfejlődés címe alatt tárgyaljuk, itt csak az egyházalkotmányi fejleményeket kísérik figyelemmel.

Beythe István a baranyamegyei Kő nevű helységben született 1532-ben. Nemesi előneve Kői volt. (Lapidanus, amint maga írja.)⁸²¹ Iskoláit valószínűleg Tolnában végezte. Ifjúkorát Pázmány

⁸²¹ Újabban a bátyja nevét is megtudtuk, akiről Orosztony Péter Csányi Ákosnak 1566. márc. 19. Szigetvárról írta a következőket: „A Duna mellett gazdag nemes ember Herczegszöllösön Bewjthe János, kinél gazdagabb Duna és Dráva közt nem volt, öfelségének nem kicsiny dolgokban szolgált. Nem tudom, az úr hagyásából-e vagy maguktól 45 drabant házára ment, megfogták, kínozták, marhájában, pénzében zsákmányt tettek, 6000 forint készpénzét elvették. Kapuja előtt kínzás után fejét vették, házat felégették. A városban 13 házat felégették. Ez történt a szegény Horváth Markó fia jószágában. Bejthe Jánosnak egy fia vagyon zágrábi püspöknél, egy öccse az Bánffyak predikátora, István deák a neve.

Péter levele szerint még a római kath. egyházban töltötte.⁸²² Külföldre, valószínűleg Wittenbergbe, a magyarok szokott tanuló helyére 1555. ment ki, amint ezt maga is feljegyezte: „1555. Patrium solum dereliqui circa festum Martini.” De kevés ideig lehetett künn, mert 1556. márc. 1-én már Hédervárra jött és pedig valószínűleg tanítónak, hol az evangélikusoknak 1544. már egy Mérey Mihály nevű esperes-lelkészük volt. 1559-ben már mint házas ember Szakolcán volt magyar tanító. 1558. aug. 27. Pozancsics Margittal lépett házasságra, akitől született fia még 1559. Szakolcán meghalt. Ugyanebben az évben költözködött át tanítónak Alsólendvára s 1564. Sárvárótt volt tanító. Czypan Zsófiával 1561. kötött második házasságából Sárvárótt 1564. András nevű fia született, a későbbi surányi lelkész. A következő évben ismét Alsólendvára hívták, de most már lelkésznek. Kilenc évi lelkészkedés után 1574. magyar lelkésznek választották meg Sopronba. S végre 1576 óta mint a Batthyányak udvari lelkésze szolgált Németújvárótt 1612. bekövetkezett haláláig. Theológiai művein kívül a természet-tudományokkal is foglalkozott. Jó barátja volt Szigeti Frankovics Gergely soproni orvosnak, az első magyar orvosi munka írójának, akit 1588. versben üdvözölt s a hirneves belga botanikussal, Clusius Károllyal is 1582. fűvészeti kirándulásokat tett Németújvár és Sopron vidékén, akinek tudományos munkásságában segédkezett is. Idevágó műve: *Nomenclator stirpium Pannonicus*. (Fabó, Beythe I. 5. 8. 42. 45.)

Szegedi Máté halála után már két hét múlva Beythét választották meg püspöknek Hegyfaluban az 1585. július 25-én tartott zsinaton. A másik jelölt Reczés János csepregi esperes lehetett. Róla mondja Beythe, hogy még „az hordó bort is kivonatta az atyafiak kedve keresetért.” Ezzel a püspöki székhely Nádasdy urodalmából Batthyányéba került át, amit nem mindenek néztek jó szemmel. Reczés és társai szerint Beythe a választás alkalmával fogadást is tett, hogy az Augustana Confessio szerint tanít s egyebeket is arra igazgat. Ez hihető is, mert szokásban volt az újonnan választott espereseknek és püspököknek a hitvallásokra való megesketése. „Nem tudjátok-e azt, - kérdi, - hogy soha ő tinétek meg sem esküdt, hanem ti a ti hiábavaló lelkiismeretetekre esküdtetek meg neki a hegyfalui szentegyházban Szent Jakab napján 1585. esztendőben, hogy hozzá hallgattok és oktatását beveszitek.” Ez szinte hihetetlenül hangzik, mert a lelkészek eskütétele püspökválasztáskor nem volt szokásban. „Idejére és tudományára nézvéen” választották Beythét püspöknek, mondják az esperesek. De az is bizonyos, hogy őt ekkor mindnyájan ágostai hitvallásának, vagyis jó lutheránusnak tekintették, mert különben nem választották volna meg. Pázmány Péter is ezért írhatta róla, hogy férfikorát a lutheránusoknál töltötte. (Adattár VII. 68. IX. 93. Masznyik i. m. 13.)

Beythe mint püspök az egyházkormányzatban komolyan és buzgón vette a dolgát. A Baranyából Sztáraytól felkerült legrégibb dunántúli kánonokat mint baranyai születésű és Tolnában tanult theológus bizonyára ő is ismerte. De ezekkel nem elégedett meg. Már püspöksége második évében 1587. márc. 12-én a csepregi zsinaton új kánonokat hirdetett ki s ezek szerint kívánta egyházkerületét kormányozni. Gál Imre veszprémi református lelkésznek köszönhetjük, hogy a XVII. század elején egyéb kánongyűjtemények mellett ezt is megmentette számunkra. A címe: *Canones ecclesiastici per vener. D. Stephanum Beythe promulgati. Acta Csepregini 12. Mart. Anno 1587.* (Közlük: Tóth F. A dunántúli ref. püspökök élete 47. Kis Áron A XVI. századbeli zsinatok végzései. Mokos Gy. Az 1598. évi törvénykönyv 135. l. A hercegszöl. kánonok 135.)

⁸²² *Juventutem apud nos, virilem aetatem apud lutheranos, decrepitam in Calvinis castris egisti. Franki V. Pázmány P. és kora III. 334. Eht. Eml. 158.*

Beythe ekkor már több hazai és külföldi kánongyűjteményt ismerhetett. A legrégebb dunántúli kánonokon kívül megvoltak ekkor már az utóbbiak nyomán 1576. készült hercegszöllősi kánonok is. Időileg ezek állottak hozzá legközelebb s mivel lelkében már úgy is a kálvinisták felé fordult, ezeket a kánonokat észrevehetőleg felhasználta, de nem úgy, hogy az ő kánonai a hercegszöllősieknek egyenes átiratai vagy kivonatai volnának. Beythe kánonai amazoknál rövidebbek, tömörebbek és szabatosabbak, amennyiben a kötelességmulasztók bírságpénzét is megszabja, vagyis a kánonokat büntető szankcióval látja el s bizonyos felmerülő esetekben a hivatalos költségek fedezetéről is gondoskodik. A 27 rövid kánon tartalma tárgyrendi csoportosítással a következő:

a) A *lelkipásztor* hivatalában legyen serény (1. kánon), egyházán kívül ne futkározzon és sarlóját más vetésébe ne vágja (2). Senki a gyülekezetben az esperes engedélye nélkül predikálni és a szentségeket nyilvános felavatás (ordinatio) nélkül kiszolgáltatni ne merje (20). Felavatáskor a jelenlevő lelkészek élelmezéséről az ordinándusok gondoskodjanak (27). A lelkész tartson rendet házában, hogy jó például szolgálhasson (3). Mindenféle bűnös foglalkozástól, játéktól és szenvedélytől, különösen pedig a részegségtől tartózkodjék (4). Akit nyilvános helyen ismételten is részegnek találnak, az hivatalát veszítse (23). Ha pedig uzsoráskodáson kapják, egy egész évre függesszék fel hivatalától (25). Ruházatában, másokkal való érintkezésében tisztességes és szerény legyen (5). Új, hallatlan tudományt ne hirdessen, maradjon meg az egyház igaz, bevett hitvallásában (6-7). Világias, illetlen dolgoktól, különösen pedig a szitkozódástól tartózkodjék (8). Elöljáróinak engedelmeskedjék (9). A szentírást naponként olvassa s könyv nélkül is tanulja, különösen Pál apostol leveleit (10). Az esperes tudta nélkül állomáshelyét ne változtassa (11). Ne perlekedjék világiakkal a törvényszék előtt (21). Ha kárt szenved tőlük, az espereshez forduljon ügyével (22). b) Az *istentisztelet*. Vasárnap reggel vagy az evangeliumokból vagy a prófétákból kell egyházi beszédet mondani, délután Pál leveleit magyarázni vagy a gyermekekkel a kátét felmondani (15). Népesebb gyülekezetekben hetenként legalább kétszer kell predikálni és a kátét tanítani (16). A házasságkötéseket ki kell hirdetni s vasárnap nem szabad lakodalmat tartani (26). c) A *tanítók* is hivatalukban serények legyenek s papjaik iránt engedelmesek legyenek (13). Nagyobb tanulóikkal tartoznak a zsinatokon is megjelenni (14). Mindenütt szorgalmas tanítókat kell az iskolák élére állítani s a növendékeket vallástanra s a nyelvtan elemeire tanítani (17). A részeges és dobzódó tanítókat a lelkészek intsék meg s ha meg nem javulnak, hivataluktól is fosszák meg (24). d) Az *esperes* büntesse meg a fentebbi kánonok ellen vétkező lelkészeket (23). Csak az ő tudtával távozzhatik és vállalhat új hivatalt a lelkész (11). Csak az ő engedélyével lehet predikálni a gyülekezetben (20). A püspökkel együtt vigyáz, hogy senki cégéres bűnökbe ne essék (19). A lelkészek világiakkal való peres ügyeiket előtte intézzék el (22). e) A *püspök* mindenkinek életmódjáról szorgalmasan tudakozódjék s espereseivel együtt vigyázzon, hogy senki cégéres bűnökbe ne essék (19). f) *Zsinat* legalább kétszer legyen évenként (18). Ezen a lelkészek s a tanítók is büntetés terhe alatt megjelenni tartoznak (12. 14). Akiknek ügyében ítéletet hoznak, fejenként 1 forintot fizetnek (27). A bírságpénzeket zsinat idején közélélmezésre fordítják (2).

Feltűnő e kánonokban, hogy mily keveset mondanak a püspök kötelességeiről. Ezek közt a hitvallási hűség ellenőrzését, egyházlátogatást sat. éppen nem említik. S az ágostai hivallás, mint hittani alap, melyet pedig Szegedi Máté megválasztásakor hivatalosan és kötelezőleg elfogadtak, e kánonokban nincsen említve. Hittani tekintetben e kánonok feltűnően színtelenek és határozatlanok. Nádasdy Ferenc bizalmi emberei, a sárvári és csepregi lelkészek ezt észrevették, az ő intésükre Nádasdy szigorú lutheránus lelkészeket hívott a Felvidékről. Ilyen volt Creutzer György, akit Horvát Stansith Gergely a Szepességből, Nagyörből küldött Csepregre. Ez itt Beythe kánonaival szemben egyházlátogatási cikkeket is készített, melyeket

1588. márc. 3. küldött meg Nádasdynak s ismételt is vitatkozott Beythével Hegyfaluban és másutt. De ezeket a cikkelyeket nem ismerjük. (Irod. tört. Közl. 1892. 310. 1.)

Beythe kánonai itt éppen eltérő hitfelekezeti álláspontja miatt nagyobb népszerűsége soha sem jutottak s a kitört hitviták miatt csak igen rövid ideig lehettek érvényben. Már 1591. a csepregi kollokviumon megtörtént a szakítás. Beythe haraggal hagyta itt Nádasdyt és az összegyűlt lutheránus lelkészeket. A hitvitákról alább szólnunk bővebben.

d) Szakadás és újabb szervezkedés. Nádasdy Ferenc, a főpatrónus. A meszlén Concordia és meszlén kánonok. Az egyházkerület püspök nélkül (1595-1612). Törvénykönyv, hitvallási irat és agenda kiadása 1598. Magyar István főesperes. Egyházlátogatások és az iváni zsinat kánonai.

Beythe püspök a csepregi kollokviumon nem csak a lelkészeket, hanem türelmetlen heves ségével és haragos távozásával *Nádasdy Ferencet*, ezt a kiváló evang. patrónust is mélyen megsértette. Hitvédő (defensor fidei) és több mint kerületi felügyelő volt ő már akkor, midőn egyházunk ezeket a hivatalokat még nem ismerte. A szenvedélyes hitviták és az egyházi szakadás idején ennek a nagy törökverő hősnek, akinek neve rettegett volt az ellenség táborában s akinek egyes elvakult főpapok éppen evang. hite miatt mégis az élete ellen törtek, hithűségéért, kitartó türelméért és mérsékelt tapintatos eljárásáért őszinte elismeréssel kell adóznunk. Nádasdy Tamásnak és Kanizsay Orsolyának volt az egyetlen, későn született fia. Otthon Szegedi Máté, Bécsben Sibolti Demeter nevelte. Már diákkorában írta, hogy egy tanítója iránt sem akar hálátlan lenni s ezt tette kkel is bebizonyította. Házastársi türelmét neje, a nagy lelkibeteg Báthory Erzsébet tette szinte emberfeletti próbára. A testi erőben és vitéségben is rendkívüli bátor katona és hős oly buzgó vallásos lélek volt, hogy háza népe előtt, ha predikátor jelen nem volt, maga olvasta a bibliát. A nagy Magyar István mondja ezt, aki „lelkipásztora és az gyóntatásban titkosa” volt. Láttuk, mily erős és nyílt evang. önérzettel felelt Draskovich püspöknek és kancellárnak. Ő maga beszélt Magyarinak, hogy a pápa követe hatvanezer forintot ígért neki azonnal, ha pápistává lesz; de hajaszála is felállott és azt mondá: legyen a te pénzed a te veszedelmedre. „Papokat, iskolákat, tanuló ifjakat táplált, kinek láttatja is volt, vagyon, mert az tudomány mindenütt szépen fénylik jószágában.” Az Augustana Confessiot szeretettel vette és oltalmazta. „Minden tévelygést, arianismust, calvinismust, pápistaságot igen futotta és eltávoztatta. Tudományát az tévelygések ellen az Szentírásból megértette.” A test és lélek gyötrő háborúkból ha hazatérhetett, a szintén harcias hitvitázók háborgatták. A csepregi kollokviumon két napon át hajnali öt órától kezdve estig ő elnökölt. Lethenyi és Kis Bertalan is említik, hogy majdnem évenként küldött ki ifjakat Wittenbergbe. Egy ilyen patrónus állott a harcias, szigorú lutheránus Reczés János csepregi esperes mellett, midőn Beythe püspök lassanként, szinte észrevétlenül akarta Dunántúlt a kálvinizmushoz áttéríteni.⁸²³

Bármily nagy volt is Beythe tudománya, de eleinte a nyílt őszinteség hiányzott belőle. A csepregi kollokviumon még nem történt meg a teljes szakítás. A püspök és fia, a Sárvárótt született Beythe András surányi lelkész 1591. és 1593. még leveleztek az evangélikusokkal. De Reczés belátta, hogy Beythével többé nem maradhatnak együtt. Beythe ugyanis 1593. Pathai

⁸²³ Magyar István két predik. Nádasdy F. teste fölött. Eht. Eml. 155. A harcias katona apja példája szerint szerette a zenét is. Egy Itáliából való énekest tartott udvarában, Mantuano Kamillót, aki lantos Kelemen aláírással magyar nyelven állítá ki nyugtáit.

ref. püspök úrvacsorai kátéja elé irt üdvözlő versében szint vallott; ettől a kátétól várta, hogy nemcsak a pápa miséjét, hanem Brenz János (az erős lutheránus sváb theológus) tanát is megdönti. Reczés János az Egyesség Könyvének aláírását sürgette és 1595 elején gyűlést tartott Vépen, ahol már a Beythétől való elszakadást is szóba hozták, de mégis elhalasztották a dolgot Nádasdy visszajöveteléig, aki a török ellen harcolt s őszinte barátja volt az egyházi egységnek.

Reczés azonban nem akart várni s e határozat ellenére is összehívta Nádasdy urodalmaiból a lelkészeket Hegyfalura, hogy az Egyesség Könyvét (ekkor még csak a latin példányt) aláírják. Ez ellen Soós János lozsi lelkész 1595. aug. 21. külön levélben tiltakozott, mert Reczés ilyen meghívó levelet csak „a többi senior uraimmal egy akaratból emittálhatott volna”. Soós meg is vádolja Reczést: „Minden köztünk volt egyenletlenségnek Kegyelmed leszen az oka, mert egy coetusból kettőt akar csinálni.” (Fabó, Beythe I. 55. l.)

Ezt a Hegyfalura tervezett gyűlést talán meg sem tartották, mert három hét múlva 1595. szeptember 12-én Meszlenben egy nagyobb szabású egyességi kísérlet történt és pedig a „Sopron-, Vas- és Zalamegyében lakó evangélikusok nevében. Itt készült a *Concordia Meszleniana*, melyben a „Reczés János szeretett testvérünk által a zsinatokra már egyszer s másszor felhozott s Nádasdy által levélben is ajánlott” Augustana Confessióra hivatkozva a christológiát s különösen az úrvacsorai tant oly módon igyekeztek megállapítani, hogy ezt mind a két párt elfogadhassa. A Meszleni Concordia fennmaradt szövege szerint ez meg is történt s a jelen voltak ezt a magyar Concordiae Formulát saját kezükkel alá is irták volna. De igen feltűnő, hogy a Concordia mind a két példányán hiányoznak a névaláírások. S a nyomban és újból megindult heves viták is azt bizonyítják, hogy ez a Concordia csak pium desiderium, csak tervezet volt s a valóságos megegyezés nem jött létre, a névaláírások elmaradtak. Később csak egyszer az 1630. évi csepregi zsinat jegyzőkönyvének másolatában a margón van rá hivatkozás annak bizonyosságára, hogy Zala megye már ekkor is az egyházkerülethez tartozott: „Vide tamen Concordiam Meszlenianam Anno 1595.” Csak későbbi bejegyzés lehet ez, mert az eredeti jegyzőkönyvön nincs meg.⁸²⁴

Reczés esperes továbbra is gyűjtötte az aláírásokat. Akik ezt megtagadták, azoknak az 1596. év tavaszán készült históriás ének szerint nem volt maradásuk Nádasdy urodalmaiban. A szenvedélyes hitvitáknak ebben az idejében 1596. ápr. 5. Thesaurarius Kincses Pál kőszegi lelkész Reczés Jánoshoz intézett levelében a *meszleni VI. kánonra* hivatkozik: „Úgy nézz ama Meszleny Synodusban végeztetett VI. Canonra, hogy ha megegyesülhetünk Isten által, aki minemű helyt érdemel, talán mindennek olyan adatik”. Pokoly József e kánonokat (szám szerint 55) egynek veszi azokkal, melyeket Mokos Gyula Reczés-féle kánonoknak nevez s közöl is a hercegszöllősi kánonok történetében. Havrán Dániel és Zoványi Jenő pedig meggyőző érveléssel azt bizonyítják, hogy ez az 55 kánon nem meszleni, hanem korábbi az 1576. évi hercegszöllősi kánonoknál és Tolna-Baranyában még a reformátusok különválása előtt úgy 1560 körül eredeti alakjukban Sztáraytól vagy Szegedi Kis Istvántól származott. Ebből készültek úgy a hercegszöllősi, mint a későbbi sopronmegyei kánonok és ebből a függési viszonyból lehet csak a háromféle kánongyűjtemény közt a feltűnő nagy, sokszor szószerinti megegyezéseket kimagyarázni.⁸²⁵

⁸²⁴ A Meszl. Concordia szövege: Gamauf, Memorabilien III. k. 9. sz. (Egyet. lev. V. 109) és N. Múz. 2077. Fol. Lat. 44. Eht. Eml. 48.

⁸²⁵ Pokoly, Pr. Szemle 1894. 112. Mokos Gy. A hercegszöl. kán. 119. 145. Havrán, Pr. Szemle 1900. 357. Zoványi Pr. Szemle 1917. 617. Zoványi, A ref. Magy. 1565-ig. 480. l.

Havrán és Zoványi élelméjű következtetéseit elfogadom. A helyes viszonyt a háromféle kánonok közt én is így fogom fel. A szenvedélyes hitviták idejében a nagy megegyezést a lutheránus és kálvinista kánonok között csakis a fentebbi függési viszony alapján lehet megérteni. Meszlenben kánonokat készítettek a dunántúliak, az kétségtelen, de nem a fentebbi 55 kánon volt a meszlén, mert ezek közül az idézett VI. kánon éppen nem illik oda a levél tartalmához; hanem jól odaillik igenis a sopronvármegyei (később az egész Dunántúl által elfogadott) kánonok VI. pontja. A levél ugyanis arról szól, hogy mindenki olyan lelkészi állást kap, amilyent érdemel, ez a VI. kánon pedig felsorolja: az egyházi szolgák közül némelyek szuperintendensek, némelyek szeniorok, némelyek közönséges atyafiak (egyszerű lelkészek), iskolamesterek és diákok. Míg az 55 kánon közül a VI-ik az engedetlen lelkészek büntetéséről szól s így a levél tartalmával éppen nem vág össze.

Erről az 55 kánonról, mely úgy a református, mint az evang. dunántúli kánonoknak alapjául szolgált, e helyen külön is meg kell emlékeznünk. Régiségére mutat a 36. kánon, mely feltűnően kevésben szabja meg a felavatandó lelkészekről kívánt követelményeket: „36. Miért hogy sok az aratás, kevés az arató, nem mindnyájan lehetnek jó deákok és félelmes helyek is vannak, ha erkölcsében, magaviseletében jó s tudja az magyar írást, értse az keresztyénségnek fundamentomát, olvassa az magyar Bibliát: bátorságosan felszentelhetik, mert látjuk szükségét az keresztyéneknek”. A római egyházban is az 1494. évi nyitrai és az 1515. évi veszprémi zsinatok az egyházi rendek felvevőitől az olvasáson és éneklésen kívül csak azt kívánják, hogy az elemi ismeretekben némiképpen jártasak legyenek. (Péterffy, Conc. I. 227. 240. 289.) Ily kevés követelménnyel az evang. egyház is csak kezdetben szükségből elégedett meg. A 36. kánon Tolnára emlékeztet, ahonnan Eszéki Zigerius Imre 1549. írja: „Nam in his regionibus mosis Domini magna est, operarii autem pauci”. És ő panaszolja fel, hogy a Wittenbergből hazatérők a török hódoltságot óvatosan elkerülik. Az 55 kánonnak a hercegszöllősiekkkel való nagy rokonsága arra mutat, hogy nem messze, ezen a vidéken kellett keletkezniök. Hódoltsági vidékre, a pécsi kath. püspökség területére mutat az 52. kánon, mely a lelkészek öltözetéről mondja: „Hajdukat, haramiákat, katonákat, darabontokat, mészárosokat, kalamárokat, tőséreket, török katonákat, jancsárokat, szpaikat, kádiakat és hocsákat nem akarjuk hogy kövessenek, hanem minden öltözetiben, magaviseletiben azt akarjuk, hogy csak az Christust kövessék”. Sztáraynak, Szegedi Kisnek mint új püspököknek szükségük volt kánonokra s bizonyára irtak is ilyeneket. Havrán és Zoványi tőlük származtatják az 55 kánont. Zoványi Sztáray és Szegedi Kis szomszédos püspökségének idejét olvassa ki a 28. kánonból is: „Senki, se predikátor, se scholamester egy superintendens alól másik superintendens alá ne menjen...” S már egy kis engedményt s egyezményt is lát benne a helvéták felé hajló Szegedi Kis részére. Az egyházkeletést csak „propter bonum ordinem”, az evangeliumi szentek ünnepeit „propter historiam”, a keresztszülőket „contra sectas anabaptistarum”, tehát nem önmagukért, hanem bizonyos mellékkörülményekre való tekintettel tartják meg a 9. 10. és 43. kánonok. (Zoványi, A ref. Magy. 1565-ig. 481.)

Szegedi Máté, aki Kálmáncsáról került fel Sárvára s Beythe István, aki Baranyában született és Tolnában tanult, ismerhették s bizonyára el is hozták magukkal e kánonokat, melyeken azután, miként a hercegszöllősi zsinat atyái, úgy mások is változtathattak. Reczésnek a lutheránus párt vezérének keze nyoma is meglátszik már az 55 kánon reánk maradt szövegén. Vannak ugyanis benne utalások a közelmúltban (Beythe idejében) előfordult visszaélésekre: 15. k. Az Istenét az magok hasznáért el ne negligálják, miképpen is hogy voltának, most is vannak effélék. 23. Minthogy voltának az elmúlt esztendőben effélék (kik eligérkeztek, de nem mentek el), mellyel az ministeriumok szidalmára nagy okot adtának. 33. Mert most sokan vannak olyanok, hogy az mit hisznek, nem vallják, amit vallanak, nem hiszik; ez féléket nem akarunk közöttünk tartani, mert igen veszedelmesnek látjuk. Ez Beythére és pártjára lehet

célzás. A 40. k. is a házassági perekről mondja: „Az dologhoz pedig minden tanító (lelkész) ordine szóljon, barátságért, kedvért, ajándékért senki hamisat ne prononciáljon, mint annak előtte történtek az ministeriumok gyalázatjára az előljáró tanétoktól. És néhány erősebb kiszólás is, mintha a kiméletlen Reczésre vallana már: 28. k. „Ne járjunk úgy, mint az ürge az borzzal”. A hamis tanítókról mondja ezt, kik alattomban becsusznak-másznak. 41. k. „Az menyegző-szörzést pedig meg nem engedjük az asszony népnek, miért hogy az asszony népnek hosszú az hajok s rövid az elméjek”.

Ez az 55 kánon tehát, melyeket Zoványi legújabb művében már baranyai kánonoknak nevez, nem Meszlenben készült. De bizonyos, hogy meszleni kánonok is voltak. Ezekre nézve a fentebbi Kincses Pál által idézett VI. kánon ad utbaigazítást és pedig oly értelemben, hogy a meszleni kánonok nem egyebek, mint az eddig „Sopronmegyei kánonok” és „Dunántúli 1598. évi evang. törvénykönyv” neve alatt ismeretes és 73 kánonból álló gyűjtemény. Ezt tehát az egyházkerület nem 1598. hanem már 1595. Meszlenben fogadta el és tette kötelezővé. A fennmaradt kézíratra is csak úgy kerülhetett az 1598. évszám, hogy ezt is ebben az évben akarták kiadni, amint 1598. adták ki az Egyesség Könyvét és az Agendát is.

Ennek a törvénykönyvnek keletkezésében Beythe Istvánnak már nem volt része, mert ő éppen 1595-ben szakított az evangélikusokkal teljesen és a köztük való püspökségről lemondott. „Tíz esztendeig szolgálja egy végben” - mondja magáról az Igaz Mentségben. És ismét püspökségéről szólva: „Lám tíz egész esztendeig szolgált”. Minthogy 1585. választották meg, tehát lemondását ő maga 1595-re teszi. „Nem vontatok le arról az superintendensséget, aki jó kedvvel ő maga letötte”. Ezt különben ellenfelei is elismerik az Egyesség Könyve előszavában: „Tisztit letötte s közülünk kiment”. De azután így folytatják: „Mit kellett tennünk? Azután való gyűlésünkben mi is mind Isten előtt s mind az ő anyaszentegyháza előtt tudományt tettünk, hogy mivel olyan ügyünkben, mely sokaknak üdvösségére való volt, elhagyott bennünket, mi sem akarjuk ötét superintendensünknek tartani és ezt az ő reánk küldetett káromló levelétől indítatván, levelünkben neki meg is jelentettük”. (Adattár VII. 68. 69. 71. Masznyik i. m. 14. 15. l.)

A dunántúli evang. törvénykönyv csak Beythének ezen szomorú búcsúvétele után jöhetett létre Meszlenben. Ugyanazon zsinaton-e, melyen a Concordiát tervezték, vagy másikon, azt nem tudni. De valószínűleg még 1595. mert Kincses Pál már 1596. tavaszán hivatkozik a meszleni kánonra. Ennek kézírata is szerencsére a Gál Imre veszprémi lelkész fentebbi gyűjteményében maradt fenn számunkra. Bő tanulmány kíséretében kiadta Mokos Gyula Bpsten 1892. Teljes címe a kézirat szerint: *Canones az az az egyházi szolgáltnak életének, tisztinek és tisztességes magoc tartásának Regulái*. Irattattac az Soprony Wármegyebeli Ecclesiác Senioritul Isten tisztességére és az Anyaszentegyháznak s abban való tanetóknak épületekre. I. Timoth 8. Haec scribo: ut scias, quomodo oporteat te in domo Dei conversari, quae est Ecclesia Dei vivi, columna et firmamentum veritatis etc. Anno M. D. XCVIII. Az 1598 itt csak azt az évet jelentheti, melyben e kánonokat az Egyesség Könyvével és az Agendával együtt kinyomtatásra szánták. Ezek azonban csak kéziratban voltak elterjedve és csak 1630. Csepregben kerültek sajtó alá. Másodszor pedig Somorján jelentek meg 1650-ben. Az előbbi kiadásról Káldy Mihály soproni plebánus is tudomást vett és kérdőre vonta Artner Farkas polgármestert, hogy miért nem tartják meg az abban feljegyzett ünnepet, az Úr színe változásának ünnepét. Az 1650. évi kiadás (a kánonok és az agenda) Musay Gergely püspök, Lethenyi István, Semptei Benedek, Szentmiklósi János esperesek és Fábri István kerületi jegyző aláírásával jelent meg. (Eht. Eml. 193. Mokos, 1598. évi törvénykönyv 24).

A törvénykönyv szerkesztői, mint a címlap mondja, a sopronmegyei esperesek voltak, tehát Reczés János, Thokoics György, Vidos Lénárd és Klaszekovics István, amint 1598. az agendát is ezek adták ki és az Egyesség Könyvének aláírói között is ezek állnak első helyen. A kánonok előtt, miként az 1650. évi somorjai kiadásból látható, a sopronmegyei és szomszédos lelkészekhez intézett latinnyelvű előszó is volt. A lelkészek, különösen pedig a hamis testvérek körében tapasztalt sok baj, viszály, erkölcstelenség és az igehirdetésben való renyheség indította őket arra, hogy orvosszerűen ezeket a kánonokat kiadják. A kinyomatásról már lemondtak, mert a lelkészeket a kánonok lemásolását kívánták. (Ut vestrum singuli copiam sibi horum canonum faciant). Elég költséget okozott az Egyesség Könyvének és az Agendának kinyomatása. (Mokos i. m. 70. l.)

Ami most a kánonok eredetét és tartalmát illeti, Mokos Gyula csak a hercegszöllősi kánonok átdolgozását, sok helyen szolgálai utánzását látta bennök. De lélektani képtelenség, hogy a legszenvedélyesebb hitviták idején a lutheránusok a kálvinisták törvénykönyvét vették volna át. Hanem igenis úgy ezeknek, mint a hercegszöllősieknek, a legrégibb lutheránus, az 1560 körül keletkezett és úgynevezett baranyai kánonok szolgáltak alapul. Csakis így magyarázható ki a két viszálykodó felekezet kánonai között a nagy megegyezés. A kétféle kánonok között nem az alárendeltség, hanem a mellérendeltség viszonya állapítható meg.

Közös forrásukkal szemben is dunántúli espereseink igen derekas, értékes munkát végeztek. A 73 sopronmegyei kánonnak sokkal jobb a csoportosítása és áttekinthetőbb a felosztása, mint az 55 baranyai kánoné. Már Mokos megállapította, hogy ez a mi dunántúli törvénykönyvünk, mely hosszú ideig volt használatban, egyike a XVI. század legjobb és legrendszeresebb kánongyűjteményeinek, még az 1567. évi debreceniekkel is (Articuli maiores) egybevetve. Itt minden a maga helyén van arányosan beosztva. Egy tárgy, amelyre szabály van benne, csak egyszer fordul elő és ott nyer végleges elintézés. Nincsenek felesleges ismétlések benne. A törvénykönyv a régebbiekhez képest fejlettebb viszonyokra mutat. Különösen a püspök és az esperes tisztét határozza meg az eddigieknél bővebben s a kettő között a határt is szabatosan megvonja.

Tartalmát igen jól közli Mokos az említett kiadásban. Az 1-6. kánon a *bevezetés*, mely megmondja a kánonok célját. A 6-ik kánon felsorolva az egyházi szolgák neveit, ezzel a *fő rész* (7-67. kánon) felosztását is adja. Ebben egymásután következnek a szuperintendensek (7-17), esperesek (18-23), lelkipásztorok (24-63) és a tanítók (64-67.) köteleességei. A *befejező* rész (68-73.) az ellenőrzés módját (zsinat, egyházlátogatás) szabja meg. Az utolsó kánon szerint a lelkészek aláírásukkal is kötelezik magukat ezek megtartására.

Bár jóval bővebbek, mint a baranyai 55 kánon, mégis majdnem mindegyik cikkelyből kicsendül a forrásukkal való, sokszor szószerinti megegyezés. De hasonlót lehet mondani az 1576. évi hercegszöllősi kánonokról is. Tartalmából kiemeljük a következőket. A püspököt a 7. kánon a Beythével való szakítás után is egyházi fejedelemnek mondja, akinek mindenki illendő félelemmel és tisztességgel engedjen. A püspök ne keresse hivatalát. „Effélék ellen szól Isten: Currebant et non mittebam illos. Jerem. 23”. A szeniorok a 18. k. szerint „nem szintén azon méltóságuk, mint az szuperintendens”. A lelkészavatás a szuperintendensek tiszte „de az szenioroknak ítéletek és examenjek accedálván, legyen az meg”. Szintén így a házassági perekben is (15). A szeniorok az ő distractusokban (egyházmegyeiekben) vigyázzanak. A szegény atyafiaknak (lelkészeknek) segítséggel, oltalommal legyenek, „nem úgy, mint azelőtt némelyek közülök csak az ő házuk ajtajának küszöbén sem léptének ki. Ha mikor kimentek is, hasok, torkok töltéséért mentek ki, veszedelmes igyekben elhagyták őket”. (19. és 20. k.) Ez a Reczés előtti esperesekre vonatkozik, akiket nem ismerünk. A lelkészek a 41. k. szerint az excommunicatiót is gyakorolják. „Kitiltunk minden nyilvánvaló czégéres és szarvas bűnben

heverő embereket, lopókat, sat. Addig be ne bocsáttassanak, míg... Isteneket és az ecclesiát meg nem követik. Itt az tanékokat is befoglaljuk”. A lelkészek kitiltása is gyakori volt. Fontos és kényes ügyei voltak az egyháznak a házassági perek. Az 57. k. szerint: „Ha valamikor valami matrimoniális causa adatik az tanétók (lelkészek) elejbe, tehát az Istennek könyvéből és az természet törvényéből tegyenek ítéletet az házasságnak dolgairól. Barátságért, kedvért, ajándékért senki hamisat ne pronuncíáljon, mint annak előtte történt ilyen dolog”. A válóperekért fizetés járt s néhol ezek száma igen nagy volt. A református Melotai Nyilas István agendája szerint voltak, kik ezt mondogatták: csak tegyek szert ennyi meg ennyi pénzre, elmegyek a papokhoz és majd elválasztanak. (Pr. Szemle 1895. 187.) Az oskolamesterek az ő pásztorokat a község előtt vagy másutt alattomban ne gyalázzák, se el ne árulják, ellene háborúságot ne indítsanak. (64). A lelkész a sokszor megintetett és győzetett vakmerő eretnekekkel disputatiót ne kezdjen, se együtt vélek ne egyék, igyék, se ne nyájaskodjék (68). Zsinat évenként kétszer legyen, az ok nélkül távolmaradók hivatalukat veszítik. Senki a tanácskozást csacsogásával ide s tova sorállásával ne inturbálja s mindenki a zsinat végéig jelen legyen (69. 70). Évenként egyszer egyházlátogatás legyen, az egyházlátogatónak mindenütt eledelt adjanak (71). Ami az egyház költségeiből a tanítóra esik, azt zúgolódás nélkül megadja (72). Az istentiszteletről és iskolákra vonatkozó pontokat alább tárgyaljuk. Az 50. kánon már a kerület Agendájára is (az mi Agendánk) hivatkozik.

A fentebbi kánonokat a négy esperes irta és adta ki írásban s ezek szerint az egyházkerületet ők kormányozták. Beythe 1595. lemondott, de személye és hivatalos állása iránt a szenvedélyes viták ellenére, is oly nagy volt a tisztelet, hogy 1612. bekövetkezett haláláig helyette más püspököt nem választottak. Így egy 17 évre nyúló püspök nélküli időszak állott be egyházkerületünk történetében, melyben az esperesek kormányoztak, ezek látogatták az egyházakat, sőt ezek avatták a lelkészeket is, Reczés János volt köztük a fősenior, a volt püspökjelölt, aki már Beythe idejében is végzett egyházlátogatásokat. Maga Beythe írja: Ám kieresztötte vala egyszer Reczés Jánost vizitálástokra. Amíg köztetők jára, csak borral három száz forint árával tódátok visitálását meg... Ez végre kellött volna-e gyakran valakit közetőkben eresztetni, hogy megevött, ivott volna mindenötökből.” Beythét a harag vakítja el és nagy túlzással szól Reczés János kapzsiságáról. Reczés már jóval 1596. előtt járt vizitálni Szilban Sopron megyében. Kincses Pál akkori lelkész írja: „Még almáriomomat is addig feltörtétek, míg haza mentem, hogy meglássátok, micsoda könyveim vannak.” 1596-ban Kincsest Kőszegen készült meglátogatni, de ez elmaradt. Volt egyházlátogatás 1598-ban is. Mint fentebb láttuk, Reczés 1595 körül Csánigon két lelkészjelöltet is felavatott. A legrégibb dunántúli lelkészavató formula is nem püspökről, hanem szeniorról emlékezik mint felavató személyről. A dunántúli legrégibb jegyzőkönyvben a latin és magyar formula csak általánosságban ordináló személyről szól.⁸²⁶

Reczés János 1599. dec. 13. elhalt, hamar követte őt Thokoich is, Vidos Lénárd is elhalt vagy eltávozott; de az egység Beythével most már nem volt helyreállítható. Csak Klaszekovics volt még életben. Az elhaltak helyébe Muraközi Györgyöt, Kőszegi Balázst és *Magyari* Istvánt választotta meg az egyházkerület espereseknek. Különösen az utóbbinak volt vezető szerepe, aki irodalmi munkásságával is nagy tekintélyt vívott ki magának. Magyarit főesperesnek (senior supremus) nevezik jegyzőkönyveink. A lelkészavatókat is bizonyára ő végezte. Szopori Kristóf rábakovácsi lelkészt, mint ordinandust, mivel az avatásról elmaradt, 1603. megbüntették. Az összes peres ügyekben, mint vezető főesperes (elnök) Magyar szerepel. Nagy számmal voltak már ekkor is házassági válóperek és az ítéleteket, püspök nem létében,

⁸²⁶ Adattár VII. 68. Fabó, Beythe J. 62. Doleschall, Ev. Eh. és Isk. 1884. 27. sz. Egyet. lev. Ia 1, 16. Ker. jkv. I. 105. 159. Fabó, Codex Dipl. 78.

az esperesek adták ki, „Nos seniores ecclesiae” - e szavakkal kezdődnek a házasságot felbontó ítéletek is. Az egyházkerület és az egyházi törvényszék első ismert jegyzője (notarius sedis spiritualis) Cziczak János lelkész. A zsinatokat, évenként többet is, rendszeren megtartották.

Magyari nem csak mint sárvári lelkész, hanem mint esperes is bölcs elméjű és erős kezű férfiú volt. Úrnőjével, Báthory Erzsébettel szemben is bátran lépett fel. A hitvitákban inkább Róma, mint a kálvinisták ellen fordult, bár buzgó lutheránus volt. Thury Benedek kálvinista lelkészt, ki husz évig szenvedett török fogságban, 1601. Pythiraeus keresztúri lelkész által ajánlotta a soproniaknak segélyezésre. 1602-ben beteg lévén, levélben intette a csepregi zsinatot, hogy Löwöre méltó és odavaló lelkészt küldjenek. Esperessége idejéből legnevezetesebb volt az Ivánban 1603. dec. 3. tartott zsinat. Itt az ő elnöklete alatt mindenekelőtt az általános egyházlátogatást rendelték el. Magyari, Klaszekovics, Muraközi és Kőszegi espereseket küldték ki. És a vizitációt kiterjesztették az esperesekre is, ezek meglátogatására Zvonarics Mihály, Keresztúri Crucius Mihály, Tompor Balázs lelkészeket és Cziczak János jegyzőt küldték ki. S kimondták, hogy „Rndus D. Supremus Senior Urunk ő Nagyságától (Nádasdy Ferentől) nyerjen minden Senioroknak processusára levelet, ut vigore earumdem solennior et stabiliior sit visitatio,” (Hogy annak tekintélyével ünnepélyesebb és maradandóbb hatású legyen az egyházlátogatás.)⁸²⁷

Itt mondták ki azt is, hogy „Rndi d. visitatores minden praedikátortúl az visitatiókor néminemű Catechismus kinyomtatására vegyenek d. hung. 25. Item hogy az Senior uraim az visitatiókor publikálják az községnek, hogy mindenkor az Communio (úrvacsora) előtt való nap examen legyen, melyből in negotio religionis (a hittanból) informáltassanak. További határozatok: Valaki az fráterek (lelkészek) közül szombaton és vasárnap, adventben karácsony előtt két héttel, azután kis karácsony (újév) napig és az egész böjtben esküdtet, három forinttal büntetessék. Fárájokban és a lelkészek predikáció után publikálják, hogy a megirt időkben egyáltalán fogva copulatiót nem adminisztrálnak. Minden helyeken ante copulationem publikálja az házasulandó személyeket egy vagy két héttel az Praedicator. Minden helyeken az Mesterek tartozzanak ad preces matutinas (reggeli könyörgésekre) naponként bemenni és szolgálni az Úr Istennek. Item hogy szabad az Ministernek az maga majorságából bort és gabnát elvinni, de így hogy maga ne árulja, hanem embere legyen hozzája. Ha pedig kereskedésnek okáért mástul veend valami marhát, vásárra viszi és ez reá bizonyodik, tehát az vámosok vehessék el tőle és tegyenek prédát benne. Item ha valamely Minister az Canonokban exprimáltatott innepek kívül egyéb innepeket illeni hagy és az miatt az vicinus Pastor káromoltatik, tehát tartozzék az vicinus Pastor az Synodusban referálni és büntetessék sub poena unius fl. hung. De az mely innepnapok meg vannak írva az Canonban, megülettessenek.

„Quaerela lön, hogy amaz lélekkel való szitkozódás invaluit apud utriusque sexus homines. (Igen elterjedt mindkét nembeli embereknél.) Deliberatum est, hogy Urunk ő Nagysága (Nádasdy) intetessék, hogy az Comitatusoknak praecipialjon felüle levele által, hogy efféle hitvány szitokkal szitkozódóknak büntetése legyen és az Uraim is ő maguk közül ad Comitatum legátusokat rendöljenek.” E zsinat intette meg levélben a szentgyörgyieket is, hogy az pásztoruk lupus rapax (ragadozó farkas); s ha még sem akarnák elbocsátani, a szeniorok a főmagisztrátus által távolítsák el. Határoztak az egerszegi (Iván- vagy Kemény-Egerszeg) vásárról, melyet ünneprontó módon tartottak: „Deliberatum item est, hogy amaz egerszegi vásár felől az Urat ő Nagyságát találja meg az Ecclesia és ő Nagysága hasonlóképpen az

⁸²⁷ Gamauf, Dokum. I. 2. A. 335. Eht Eml. 100. Payr, Magyari István és Báthory Erzsébet. 4. l. Ehker. jkv. I. 49.

Comitatust, ne hogy animarum myriades ob earum celebrationem sacrarumque concionum neglectionem in sempiternum ruant exitium.” Hogy a lelkek tizezrei azok megtartása és a szent beszédek elhanyagolása miatt örök veszedelembbe ne rohanjanak. (Ker. jkv. I. 52. 53.)

Ezeket a határozatokat azután végre is hajtották. Nádasdy Ferenc halála után 1605. jan. 31. az özvegye, Báthory Erzsébet állított ki oltalomlevelet (salvus conductus) az egyházlátogatók számára, melyben meghagyja a jószágában levő tisztartóknak, ispánoknak, városi és falusi bírának és polgároknak, hogy a szeniorokat és velük menő predikátorokat minden ellenök való feltámadás nélkül tisztességgel fogadják és kérdéseikre igaz hitükre feleljenek meg. Ellenkező esetben büntetéssel is megfenyegeti őket. Ilyen oltalomlevelekben a földesúr is figyelmeztet egyes egyházi ügyekre. Báthory Erzsébet például elrendeli, hogy az egyháziak (gondnokok) számot adjanak, mire költötték az egyház jövődelmét. A lelkével való szitkozódást pedig megtiltja és szigorúan fogja büntetni sat. A másik ügy, az ünnepek számában való eltérés is sok bajt okozott. Ebbe, mint fentebb láttuk, még Káldy Mihály soproni plebánus is beleavatkozott. A határozat eléggé megokolja, hogy miért kell ebben az egyformaság. A 34. kánon szerint a vasárnapok mellett „egyéb evangeliomos ünnepnapokat” is megültek s ezek jegyzéke mellékelve volt a törvénykönyvhöz. (Eht. Eml. 156. Mokos, 1598-iki törvkv 61.)

Magyari főesperes nem sokkal a Nádasdy felett mondott halotti beszéde után maga is elköltözött az élők sorából. 1604. dec. 16. a csepregi zsinaton találkozunk vele utoljára. Ponikenusz János csejteji lelkész 1611-ben már nyolc év előttinek mondja Magyari halálát, de téved. Utána a tudós és buzgó Zvonarics Mihály lett Sárovarott az esperes, akinek 1609-ben Klaszekovics, Kőszegi Balázs, Pythiraeus Gergely és Tétényi Kevi (Ráczkevi) Dániel voltak az esperes társai. Vezető szerepe a püspökválasztás előtt Zvonaricsnak lehetett közöttük. Kollonics Szigfrid, II. Mátyás hadi tanácsosa Bécsben 1611. okt. 29. írt levelében az akkori szóhasználat szerint szuperintendensnek nevezi, tőle kér lelkészeket a jószágaiba s igéri, hogy ezt nagyobb dolgokkal fogja megszolgálni. Saffarics Mihály tihanyi kapitány is, a király tihanyi kapitánya 1611. okt. 21. szintén Zvonaricstól kér predikátort Tihanyba. (Payr, Magyari I. és Báthory E. 13. Eht. Eml. 164. Wilfinger 28. 29.)

Magyari István halála után az esperesi kormányzat idejéből az igen hiányosan vezetett jegyzőkönyvek mit sem őriztek meg, ami egyházalkotmányunk történetében haladást vagy nagyobb változást jelezne.

e) Ujabb püspökválasztás. Klaszekovics István, az öreg püspök (1612-20). Dunántúli kánonok a Dunán innen. Evang. házassági jog és törvénykezés.

Beythe, a fáradt és már szinte a szeme világát is veszített püspök 1612. május 3. halt meg Németújvárott. A reá való tekintet tehát többé nem volt akadálya a püspökválasztásnak. A reformátusok jún. 19. választották meg új püspöküket Pathay István rohonci lelkész személyében. Ezzel megpecsételték a teljes különválást. Az evangélikusok is most már hasonló eljárást követtek s még az 1612. év nyarán választották meg püspöknek az esperesek közül a legidősebbet, Klaszekovics István fertőszentmiklósi lelkészt.

Klaszekovics, akinek nevét egyik történetírónk (Wilfinger) Xerxekovicsnak olvasta és két személyt akart belőle csinálni, legkevésbé ismert vezére volt egyházkerületünknek. Származási helyét sem tudjuk. Családja bizonyára a Kanizsayak és Nádasdyak által ide telepített horvátok közül való. De ő már jó magyar. Ifjúsága is homályban vész el. Csak azt tudjuk, hogy 1587. és 1588. már részt vett azokon a vallási értekezleteken, melyeket Nádasdy Ferenc Horvát Stansith Gergely ösztönzésére hívott össze s melyeken Hegyfaluban Sibolti, Creutzer, Gabelmann,

Reczés, Beythe, Pathay és Szentgyörgyi Gábor, Nádasdy titkára, voltak jelen. Az Egyesség Könyvét az első között, a 11-ik helyen írta alá. (Az utána következő Musics Mátyás már 1575. lelkész volt Lövön). Tehát azok közül való, kik az 1576. évi megalakulás nehézségeit is átérték. Zvonarics Mihály, aki pedig már maga is közel járt az ötvenedik évhez, 1617-ben „atyám helyett tisztelendő superintendens uramnak” szólítja s Pathay ref. püspök „maturae senectutis vir” jelzéssel szól róla. Már a hetven felé járhatott, mikor püspöknek választották. 1596. évi névaláírása szerint „alias Plondinus”, de ezt a melléknevét másutt nem találjuk. A mocskos szájú Encomium Ubiquisticum is 1597. megemlékezik róla, de semmi sértőt sem tud, inkább mint a többiek feddőjét tünteti fel. Pázmány Píronságának az írói is tiszta életű, jámbor életű főpredikátornak mondják, akit sok nagy renden való emberek ismernek a vármegyében.⁸²⁸

1596-ban s bizonyára már korábban is fertőszentmiklósi lelkész volt. Beythe András 1597. már őt is esperesnek címezi. Soós János lozsi lelkész 1598. évi levele szerint a Fertőn innen (senior cis lacum Fertő) volt esperes. Klaszekovics is Beythe ellen foglalt állást s nem helyeselte, hogy Soós jelen volt Beythének zsinatán Meszlenben. A dunántúli agendát 1598. Reczés, Thokoich és Vidos Lénárd társaival ő is mint esperes írta alá. Ezek elhaltak mellőle s utánok Muraközi, Magyarai, Tétényi Kevi Dániel s a két Zvonarics esperessel kormányozta a kerületet. Az ő idejében 1602. tanult Szentmiklóson Kanizsai Pálfi János, a későbbi ref. püspök. Lelkészi állomáshelyét 1605. rövid időre az endrével cserélte fel, ahol Zvonarics esperes az ő idejében tartott egyházlátogatást. Itt voltak jó barátai a szergényi filiában Martonfalvai István és felesége. 1607-ben már ismét Szentmiklóson volt, ide kért tanítót Andreades Mihály csepregi rektortól. 1609-ben esperes társaival együtt ajánlotta Kis Bertalan és Lethenyi István külföldre induló ifjakat Báthory Erzsébetnek, a soproni tanácsnak és a wittenbergi egyetemnek. Hutter Lénárd, a jeles dogmatikus válaszolt is Wittenbergből s arra kérte az espereseket, hogy Báthory Erzsébettől az ifjak részére több stipendiumot kérjenek, mert ott künn szükségét szenvednek.⁸²⁹

Püspöknek 1612 nyarán, valószínűleg még júniusban választották meg. Ebben az évben már mint püspök hatalmazta fel Keck Jánost egyházi cselekvények végzésére. Potyondy István csepregi rektor mint püspöknek ajánlotta néki „De personali unione” c. disputációját. (Wittenberg 1614.) Fennmaradtak az 1617. évi lövői és az 1618., 1619. és 1620. évi csepregi zsinatokra szóló meghívó levelei. Az 1618. évi meghívót, melyet az újkéri kisgyűlésből ápr. 3. bocsátottak ki, a püspökön kívül Zvonarics és Tétényi esperesek is aláírtak. Ebben is ősi szokás szerint az ordinándusok számára kitűzött vitatételek vannak. Eddig a kálvinistákkal vitáztak, de most az első tétel: vajon a római pápista vagy a lutheránus egyház-e az igazi katolikus egyház? Egy másik tétel: vajon Szent Péter volt-e püspök 25 évig Rómában? A vitatkozás elnöke Potyondy István csepregi rektor volt. Kerületi jegyzőkönyv az ő idejéből csak kettő van bejegyezve, az 1614. évi csepregi és az 1615. évi lövői zsinaté. Az elsőn 1614. nov. 5-én nyolc lelkészt avatott fel Klaszekovics: Hollósi Jánost (Vathra), Kelemen Mátyást (Káldra), Geresdi Imrét, Csanaki Istvánt (Rábapordányra), Rumi Istvánt, Mosoni Jánost, Becseheli Jánost és kassai Huszár Andrást Kővágóórsra. Lövön 1615. május 20-21. pedig 11 volt az ordinándusok száma. Itt határozták el, hogy a kerületi gyűlésről könnyelműen elmaradó lelkészeket, ha elfogadható mentségük nincsen, 4 forintra büntetik, amely birságot az esperesek fogják tőlök behajtani. Ezenkívül házassági pereket tárgyaltak mind a két gyűlésen.⁸³⁰

⁸²⁸ Adattár VII. 164. 181. és 73. Pázmány, Kalauz 1766. 247. Pázmány Píronsági 1615. 254.

⁸²⁹ Fabó, Beythe I. 64. Adattár IV. 49. VI. 12. 17. VII. 63. Eht. Eml. 164.

⁸³⁰ Egyet. kv. Ia 7, 38 és Ia 24, 20-25. Ker. jkv. I. 98-102. Eht. Eml. 63.

Klaszekovics püspöki hatásköre a Batthyányak urodalmaira a szakadás után már nem terjedt ki. Az ebben működő ág. hitv. evang. lelkészek is a református püspök felügyelete alá tartoztak. Ezért írja néki Pathay István 1617-ben: „Vannak most is az én inspectionom alatt német atyafiak, kik Kegyelmetekkel egy értelemben vannak.” Céloz a rohonci, szalonaki, kukméri sat. német lelkészekre. (Adattár VII. 184.)

Püspökségének második évére esett Pázmány Kalauzának megjelenése. Klaszekovics az elsők közt emelt szót ellene. Zvonarics Imre műve elé 1614. Tétényi Dániel, Temper Balázs, Zvonarics Mihály és Pythiraeus Gergely esperesekkel együtt előszót irt „Protestatio az nemes magyar nemzetséghez” címen, melyben erélyes hangon tiltakoztak a Pázmány „amaz káromlással nyelvét fölfegyverkeztető Góliát” által reájok szórt rágalmak ellen. (Lásd alább a hitviták történetét.) De sok kellemetlenséget okozott neki Zvonarics esperesnek a reformátusokkal való hitvitája is. E tárgyban Pathay ref. püspök két levelet is irt neki és Klaszekovics is válaszolt. Főesperesét, akit ők kényszerítettek a vitára s akiről a legjobb bizonyítványt állíthatta ki, nem bocsáthatta el a kálvinisták köveskúti zsinatára; hanem azt kívánta tőlök, hogy jöjjenek el ők az evangélikusok gyűlésére s ha akarnak, itt vitatkozzanak. (Adattár VII. 158-194.)

1616. aug. 1. Klaszekovics és esperestársai adtak bizonyítványt a galgóczi Brunswick Tóbiás csepregi rektornak három évi működéséről és a csepregi papi vizsgálaton való elnökléséről, ahol „De invocando solo Jesu Christo” vitakoztak. Későbbi dolgaiból még annyit tudunk, hogy 1619. febr. 26. az iváni zsinatból irt levelet a soproni tanácsnak, melyben tudatja, hogy lelkészüket, Fuchsjäger Istvánt a német papok espereséül megválasztották s kéri, hogy ezt ők is hagyják jóvá s legyenek segítségére az új esperesnek. Ez évi márc. 25. pedig Nádasdy Pál kérdi tőle levélben, hogy nem lesz-e udvari papjának, Kis Bertalannak sérelmére, ha a husvéti ünnepekben Lethenyey István fogja őt Kereszturon helyettesíteni. Az ő idejében történt még Bethlen Gábornak Sopronban (1619. nov. 30) és vidékén való megjelenése és Nádasdy Pálnak hozzá való átpártolása. 1620. febr. 4-én még Thurzó György özvegye, Czobor Erzsébet nádorasszony ir Klaszekovicsnak Pázmány Kalauza latin nyelvre való lefordítása ügyében s 40 forintot küld neki a munkatársak díjazására. Thurzóné ezt a latin fordítást küldte ki Wittenbergbe, ahol Balduinus Frigyes tanár hosszabb latin munkában (Phosphorus Veri Catholicismi, Wittenberg 1626) felelt Pázmánynak. Klaszekovics még ebben az 1620. évben meghalt. Jusztina nevű leányát Kis Bertalan cenki lelkész, a későbbi püspök vette feleségül. (Eht. Eml. 170. 172. 173. Adattár V. 46.)

Kerületünk egyházkormányzatáról Klaszekovics idejéből hű képet nem adhatunk, mert forrásaink igen hiányosak. Jegyzőkönyvünk is a nyolc évből csak kettő van. Klaszekovics, mint már öreg ember, nem volt elég erélyes. A jegyzőt sem szorította tisztének pontos betöltésére. Újabb törvények vagy szabályrendeletek nem fűződnek a nevéhez. Vívmány volt azonban, hogy a dunántúli 1595. évi törvénykönyvet, amely pedig 1630-ig csak kéziratban volt ismeretes, a semptei 1616. évi zsinaton a dunáninneneni kerület is (vagy legalább is ennek magyar gyülekezetei) elfogadta. Pálházi Göncz Miklós püspök, aki előbb sárvári rektor, majd hegyfalui lelkész volt és Brunswick Tóbiás, ki a csepregi rektorságból ment haza lelkésznek (később ő is püspök) ajánlhatták azt a dunáninnenieknek. Később viszont a Brunswick által 1622. készített husz semptei kánont a györmegyeiek még a XVIII. században is használták. Brunswick kerületében a németek és szlávok a zsolnai zsinat végzéseit fogadták el, míg a magyarok a dunántúli kánonokhoz ragaszkodtak. A semptei kánonok megalkotásánál is figyelembe vették a dunántúliakat. A szuperintendens mind a kettőben „Istentől választott egyházi fejedelem.” Új dolog a semptei 10. kánon, mely az esperesek mellé dékánokat (diaconi) rendel. Ezek ellenőrzik a lelkészek és tanítók magaviseletét. A vétkeseket feljelentik, a püspöktől nyert

idézőlevéllel törvény elé idézik és a törvényszéken a felperes, illetőleg vádló (actor) tisztét töltik be.⁸³¹

Klaszekovics már mint esperes is buzgó szószólója volt a perlekedő szerencsétlen házasságoknak. Jegyzőkönyveinkben az első házassági perben is ő szerepel és későbbben is elég gyakran. Az itteni adatok, az elválást kimondó ítéletek, tanuvallomások s az egész eljárást leíró jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy evang. egyházunknak már igen korán volt házassági joga és bíraskodása. Ezt annnyival is inkább hangsúlyozni kell, mert a református Kovács Gyula jogtudós és Schlauch Lőrinc nagyváradi püspök is ezt kétségbe vonta. Pokoly József debreceni egyetemi tanár cáfolta meg őket igen értékes dolgozatával s ehhez szolgáltatnak bizonyító adatokat dunántúli jegyzőkönyveink is.⁸³²

Idevágó első írott emlékünkhöz még a különválás előtt Beythe püspök idejéből való. Dér földön (Dörfel, Felsőpulya közelében) 1591. jan. 11. Beythe püspök, Reczés esperes (senior in Ecclesia Christi), Pathay István és Thokoyth György lelkészek tanácskoztak (ut Ecclesiae Dei censura rem revideremus) házassági ügyben és úgy ítélték, hogy Szakács Vince soproni polgár leánya nem az erőszakos Hajas Andrásnak, hanem Gergely soproni doktornak (Frankovich Gergely, az első magyar orvosi mű írója) jegyese, mert Hajas csak később lett jegyese és a leány sem szereti őt jobban. Erről azután levélben, mind a négy egyházi ember aláírásával tudósították a soproni polgármestert és a tanácsot. (Eht. Eml. 45.)

Már a legrégebbi baranyai kánonok is nem csak az esketés módjáról, hanem a házassági bíraskodásról is intézkednek: „Az tanétók (lelkészek) Isten könyvéből és a természet törvényéből tegyenek ítéletet az házasságnak dolgairól; az dologhoz pedig minden tanétó ordine szóljon, barátságért, kedvért, ajándékért senki hamisat ne prononciáljon. A 40. kánon mondja ezt s a 42. kánon a jegyesség állapotáról is szól: Aki ok nélkül az ő jegyesétől el akar válni, semmiképpen szót nem fogad, békességet nem akar, ez kötélben marad, az másik szabad ember leszen magával.” A Meszlenben 1595. elfogadott törvénykönyv még hozzá teszi az 54. kánonban: Ha pedig (a jegyesek) meg nem akarnak egyesülni, hanem egymástul akarnak szakadni, az ecclesia ítéleti legyen rajta, ha vagyon-e igaz és elegendő oka az ő elválásoknak”. Egyébként pedig ezek is „ha matrimoniális causa adatik” Istennek könyvéből és a természet törvényéből tesznek ítéletet (57. k). A római kath. kánonjogról nem szólnak ugyan, de mégis ehhez közeledve és a hazai törvényekre hivatkozva terjesztették ki a házassági tilalmat a vérrokonság és sógorság negyedik fokáig. Klaszekovics István például még esperes korában 1599. terjesztette elő fertőszentmiklósi Fábri Kowach István ügyét: vajon harmad fokon lehetséges-e a házasság? És a határozat ez volt: „Éppenséggel nem, mivel nem illendő és az egyházi kánonok ellen van”. „Minime quia indecorum est et contra Canones Ecclesiae”. (Pr. Sz. 1894. 20. Ker. jkv. I. 3.)

Házassági perekben megtartották a szokásos formaságokat. A kerületi gyűlés ilyen esetekben egyházi törvényszéknek nevezte magát (sedes spirituális). A kerületi jegyző volt ennek is a jegyzője. A csepregi Cziczak János hegyfalui lelkész legrégebbi jegyzőkönyvünk elején mint „Notárius Sedis Spirituális” írta be a nevét. A bíraskodásban nem csak a püspök és az esperesek, hanem az összes lelkészek is résztvettek és az ítéletet, illetőleg elválólevelet (Litterae repudii) mind ezek nevében állították ki. Felelősségük tudatában arra nagy gondjuk volt, hogy az ilyenek szószerint legyenek meg a kerület jegyzőkönyvében. Ezek miatt,

⁸³¹ Fabó, Codex Dipl. 160. Pokoly J. Prot. Szemle 1894. 248. Havrán D. Pr. Szemle 1899. 609. 610.

⁸³² Kovács Gy. A házasságkötés Magyarországon 1885. 214. Schlauch, Memorandum 1893. Pokoly J. A magy. prot. házassági jog tört. Pr. Szemle 1894. 18.

(amelyekkel sok dolga volt), a többi egyházi ügyet a jegyző sokszor el is hanyagolta. Igyekeztek az elválasztó ítéleteket lehetőleg alaposan meg is okolni. Rendszerint Pál apostolra és Ignatius antiochiai püspökre hivatkoztak. A panaszos feleket eleinte lelkészek, később ügyvédek is képviselték. A tanúkihallgatás és a tárgyalás rendszerint magyar nyelven folyt, de az ítéleteket latin nyelven fogalmazták és adták ki a feleknek. Ha valamelyik fél az ítéletet el nem fogadta, azt rendesen a világi hatóságnak adták át. A Nádasdyak mint főpatrónusok hathatósan támogatták az egyházi törvényszéket. Az engedetlent és a nagyobb vétkű vádlottat börtönbe is vetették. Az egyházi törvényszék nagy súlyt helyezett a városi tanácstól, vagy a vármegyétől és szolgabírótól hozott levelekre. Házassági perekben a szab. kir. városok polgárai is az egyházi törvényszék elé folyamodtak. Sopron városa először csak ezen a téren ismerte el a kerületet egyházi hatóságnak.

És a protestánsok házassági jogát, mely ellen Róma természetesen eleitől fogva tiltakozott, később a magyar országgyűlés is szentesítette. Az 1647. évi XV. t. cikk 3. §-a ugyanis kimondta, hogy „az evangélikusok az 1608. évi koronázás előtt kiadott első törvénycikk erejénél fogva házassági ügyekben az eddig szokásos joggyakorlatban megmaradnak”. Az 1647. évi országgyűlés szerint tehát ez már az 1608. évi törvény alapján is megillette őket. És Lippay György primás is úgy értelmezte a törvényt, hogy a protestánsoknak most már állami érvényességgel van külön házassági joguk. Mert az 1658. évi nagyszombati zsinaton egyik panasa éppen az volt, hogy most már a régi házassági jog is meg van fertőztetve, mert ezt a jogot közössé tették az eretnekekkel. (*Jus hoc cum haereticis commune fecerunt*). (Pokoly J. i. h. 172. l.)

Egyházzogi művek ezt a régi protestáns egyházjogot egykorú hiteles forrásiratokkal nem igazolják. Pedig nagy számmal vannak ilyenek úgy a református, mint az evang. jegyző-könyvekben. A csepregi 1601. febr. 21. tartott egyházi törvényszéknek ítéletét közlöm tehát, melyben a felperest Klaszekovics István még mint esperes képviselte. A váló levél (*Litterae pro libello repudii Jacobo Zalay datae*) szövege ez:

„Mi a Vas és Sopronmegyében a tiszta ágostai hitvallás szerint egybegyűjtött egyházaknak esperesei és ugyanazokban Jézus Krisztus nyájának többi pásztorai üdvözetünket és hivatalos szolgálatunknak ajánlását előre bocsátván, tudatjuk jelen levelünk által egyesekkel, akiket illet és mindenekkel, hogy széplaki Zalai Jakab elibénk jöven, előadta, hogy őt a felesége már négy év óta gonoszul elhagyta, aki ugyan némely kegyes embernek közbenjártára két év előtt visszatért és férjéhez társult, de visszatérve az ő régi utálatosságára (okadására) és törvényes férjének ágyasházával meg nem elégedvén, harmadnap mulva titokban elsökött és mai napig sem tudjuk, hol van, jóllehet szorgalmasan kutatták, amint ezt előttünk szavahihető tanúk bizonyították. Szabadságot kért tehát tőlünk arra, hogy más feleséget vehessen. Közös tanácskozáván tehát erről az ügyről, minthogy a fentebb említett Zalai Jakab feleségének bűnös szökését meggyőző okokkal bizonyította, segítségünket tőle éppen nem tagadhattuk meg és pedig kétségtelen okokból: egyrészt mivel a népeknek ama nagy tanítója, Pál apostol az első korinthusi levél 7-ik fejezetében nem veti rabság alá az atyafiakat, hanem kifejezetten (a 15. versben) ezt jelenti ki: „Ha a hitetlen elmegy, ám menjen el; nem vettetett rabság alá az atyafiu, vagy a keresztyén asszony az ilyen dolgokban”; másrészt mivel Ignatius szerint veszedelmes a szüzességnek állapota, főként midőn kényszerítve parancsolják reánk. Ezen és ezekhez hasonló okok által indítatva engedélyeztük és adtuk, sőt adjuk és biztosítjuk neki azt a szabadságot, hogy más feleséget vehessen, csak Pál apostol szerint az Úrban vegye el azt. Kelt sat.” Ezután következtek az aláírások, melyek közt bizonyára Magyar Istváné, mint főesperesé volt első helyen. (Ker. jkv. I. 22.)

Sok érdekes kortörténeti adat van ezekben a házassági periratokban. Fejértói János, a bécsi magyar kancellária titkára már 1551. levélben kérdezte Bullinger Henrik zürichi lelkésztől: mit tegyenek a mi lelkészeink, midőn a török rabságra hurcolván a törvényes feleségét, a férj itthon másodszor nősül s később az első feleség is visszatér. Hat évvel később Huszár Gál óvári lelkész is azt kérdi Bullingertől: mily eljárást kövessen a török rabságból visszatért nőekkel szemben.⁸³³ Magyarai István, Klaszekovics és esperes társai ilyen házassági esetekben is hoztak ítéletet. Szintén Csepregen 1601. febr. 21. kelt a következő magyarnyelvű ítélet:

„In causa Gregorii Paisjártó vicecastellani castri Sárvár deliberatum est: Mivelhoggy Paisjártó Gergely nem tudakozván, nem is viselvén gondot előbbeni feleségéről, minekelőtte az törökké lett volna, megházasodott és más feleséget vett, paráznának találtatott az Christus mondása szerint, Matth. 19. „Az ki elhagyja feleségét nem paráznaságért, hanem egyéb okért, paráznának találtatik”. Azért az Gergely az utolsó feleségével egyetemben paráznaságért megfosztattatik az házasságtul, miért hogy elállott első feleségével való hűti mellől az Sz. Pál mondása (I. Cor. 7) szerint: „Ezeknek, az kik házasságban vannak, parancsolom nem én, hanem az Úr, hogy az asszonyállat férjét el ne hagyja, ha elhagyja, házasságkívvül legyen”. Az első felesége penig, az ki rab volt, kövesse meg Istenét és az Ecclesiát s annak utána szabados leszen mindenütt járni és férjhez is menni, mert az ura paráználkodása megszabadította útét az ú urához való kötelességtől amaz mondás szerint, melyet Sz. Pál ír I. Cor. 7. „Ha az hitetlen eláll, nem leszen köteles az hű az szolgálat alá”.

„Ez Deliberatio úgy leszen erős és úgy pronuciáltatik, ha az Gergely meg nem bizonyítja heted magával 15 napra embörséges embörökkel Sárvárrott, hogy ő utóbb házasodott meg, hogysen mint felesége törökké lett volna. Ezt ha heted magával Paisjártó Gergely megbizonyítja, hogy felesége előbb lett törökké, hogy sem ő megházasodott volna, tehát semmi gondja ne legyen első feleségének ő hozzá, maradjon az mostanival. Az első felesége penig megkövetvén Istenét és az Ecclesiát törökké létérül, ha szerencse találja, férjhez menjen.” (Ker. jkv. I. 28.)

Ez az ügy Nádasdy Ferencet, a főpatrónust és Magyarai István főesperest, mint sárvári lelkészt, közről érdekelte, mert a sárvári alkapitány kettős házasságát intézték el benne feltételesen. Klaszekovics István püspöksége idejéből is vannak házassági pereink. Egy ilyennek lefolyása Csepregen 1614. nov. 6-án a zsinat alkalmával tartott egyházi törvényszéken a következő volt. Borbély Tamás lukácsházai mesterembernek ifjabb Nádasdy Tamás szolgájának a „képében” Szerencsés György prókátor adta elő a vádat. Míg Borbély három évvel ezelőtt a földesurával Erdélyben járt, felesége, Kassai Anna a porkoláb fiával, Melegh Jánossal szerelmi viszonyt szőtt, tovább mint félévig járt paráznaságban és bujdosott vele. Férje főemberek közbenjártára megbocsátott neki, visszafogadta, de már másodnap ismét latrokhoz adta magát, kik a ház ablakán is belöttek, de a férj szerencsére nem volt otthon s így a golyó csak az üres ágyat találta. Nádasdy nem helyeselte, hogy Borbély a parázna asszonyt visszafogadta és ő Kassai Annát Devecserben, a másik birtokán ki is pellengérezte. A nő ezután Pápa vidékén az ihászokkal hét számra járt távol latrúl és paráznául. Az ügyvéd szavai szerint Borbély Tamás mint jámbor mesterember nem akar afféle fertelmes asszonyállattal élni és törvényt kér ellene. Három lukácsházi és négy nemescsoi tanut (köztük nemes Hollósi Jánost is) hallgattak ki s ezek a vádat megerősítették. Kassai Annát Zvonarics Mihály esperes levélben idézte meg, de nem jött el. Tanácskozás után az ítéletet ily módon iktatták a jegyzőkönyvbe:

⁸³³ Ráth. Gy. Bullinger és a magyar reformáció. 6. és 10. l.

„Deliberatum. Mivel hogy eléggé megbizonyodott, hogy az megnevezett asszonyállat meg nem maradott az ő életének tisztaságában, sem az urával való megbékélésének előtte, sem utána, hanem jámbor urának tiszta ágát parázna förtelmességével megundokította és így ennek adott hitét elárulta, méltónak iéljük kívánságát Borbély Tamásnak, melyben az parázna asszonyállatnak házasságbeli kötelességétől szabados kíván lenni; azért az mi sententiánkkal szabadossá is tesszük ötét attúl, megengedvén az Úrban való új házasságát és ezt cselekedjék Christus Urunknak Matth. 19. megírott törvénye szerént, melyben az házasság kötelének paráznaságért való megoldozása engedtetik, az hol így szól Christus Urunk: „Mondom tinéktek, hogy valaki bocsátandja feleségét, hanem csak paráznaságért és mást veend, paráználkodik.” Az asszonyállatot pedig törvény szerént való házassulástól egész életében tiltjuk, hogy ha ki feleségül venné, ne ejtené magát, megmondott helyen azt mondja: „ha ki paráznaságért elbocsátottat vészen, paráználkodik.” (Ker. jkv. I. 98.)

Erről azután latin nyelvű válólevelet is állítottak ki Borbély Tamás számára Klaszekovics püspök, az esperesek és a jelen volt lelkészek (caeterique pastores). Jellemző az evangélikusokra nézve, hogy ők még az egyházi törvényszéket is nem választott bírákból alakították meg, hanem azt is közgyűlési formában az összes lelkészek részvételével tartották meg. Ez a törvényszék (sedes spirituális) ítelt azután másféle ügyekben is, a lelkészek és tanítók vétségei, a lelkészek és a gyülekezetek között felmerült anyagi kérdések és egyéb viszályok, becsületsértések, családi és örökösödési ügyekben. Farkas Imre magyar könyvnyomtatónak mostoha fiával, Manlius Gergellyel, a csepregi nyomda miatt támadt pörében is, mint látni fogjuk, az egyházkerületi törvényszék ítelt. Így a kerületi gyűlések idejének legnagyobb részét ezek a különféle peres ügyek foglalták le s ezért jóval kevesebb idő maradt a hitélet ápolását célzó belső ügyekre.

f) Zvonarics Mihály, a tudós püspök (1620-25) és Nádasdy Pál gróf, a buzgó főpatrónus.

Klaszekovics halála után 1620-ban Zvonarics Mihály sárvári lelkészt választották meg az utódjául, akinek, mint főesperesnek, már eddig is vezető szerepe volt az egyházkerület kormányzásában. Püspöksége idejéből, mely csak öt évre terjedt, sajnos, egy jegyzőkönyvünk sem maradt fenn.

Zvonarics családja, mely valószínűleg szintén Horvátországból menekült ide, már 1535 óta élvezte a Nádasdyak pártfogását. 1628-ban a fiai, István és György mondják Nádasdy Pál grófhhoz intézett ajánlólevelükben: „Mert jól jut eszünkbe, mennyiszer emlékezett legyen az mi idvözült atyánk urunk († 1625) Nagyságodnak és Nagyságod idvözült eleinek mi hozzánk és az mi eleinkhez való nagy kegyelmességekrül, mely felől sokszor jelentette, hogy vagy on annak közel kilenczven esztendeje, miulta az mi eleink az Nagyságtok patrocíniumja alatt nagy csendességben éltek itt Sárvárott.”⁸³⁴

Atyjáról, Bálintról ő maga írja 1616-ban, hogy több 28 esztendejénél, hogy elnyugodott az Úrban. Tehát 1588. halt meg. Pathay ref. püspökről azt hitte Zvonarics, hogy alacsony származását gúnyolja. Ő maga is elismeri, hogy nemzetségében alacsony állapotú emberek voltak, de tudva van ezek jámborsága és Istentől rendeltetett igaz munkával való kenyérkeresete. Ez neki csak hálaadásra ad okot, hogy őt Isten mégis az ő titkainak sáfárává

⁸³⁴ Zvonarics M. Magyar Postilla, Csepreg 1627-28. Payr S. A sárvári Zvonaricsok ároni háza. Harangszó 1922. 185.

tette. S Pathaynak is, mondja, hihető, hogy nem volt minden nemzetsége szuperintendens. (Adattár VII. 174.)

Zvonarics atyja varga volt bizonyára. Ezért mondja róla Beythe István gúnyosan: „Varga Mihály nőmös bölcsesége meg nem ment abból bennetök.” És ismét: „Te, Varga Mihály, nem tudod-e, miért küldettél vala az kereszturi mesterségre és Sárvárrott el nem szenvedtek vala.” Kanizsai Pálfi János pedig 1615. Pathayhoz írt levelében egyenesen sárvári vargának nevezi. Hasonló okból nevezték Dávid Ferencet is vargának. Valószínű, hogy Sárvárrott is az idegen hangzású Zvonarics helyett Vargának nevezték az egész családot, mert a Báthory Erzsébetre, Nádasdy Ferenc özvegyére vonatkozó 1611. évi vallomásban „Varga Bálintné, ez mostani sárvári predikátornak az anyja” említetik, ki Beniczky Katalint mosónőnek hívta a várba. A peres akták őrizték meg Zvonarics püspök anyjának nevét. Pázmány Péter pedig Zvonaricsot, nevének szláv jelentése szerint Harangozónak gúnyolta.⁸³⁵

Zvonarics Bálint sárvári vargának Mihály fián kívül három fia volt még: Imre, ki 1597. Nagyörön a Szepességben, 1601. pedig Wittenbergben tanult, György, aki 1599. Tübingában járt és Gergely, akinek Báthory Erzsébet 1609. Hegyfalun adott birtokot. Mihály Sárvárrott, Csepregen, Komáromban és Nagyörön végezte iskoláit. Tanulhatott Pápán is, ahol Egerszegi István főember vele gyermekségétől fogva együtt és egy tudományban nevelkedett. Születési évét 1570 körül kereshetjük. Hrabovszky is 1570-re teszi. 1616-ban Pathayhoz írt levelében mondja, hogy már ő is megkezdett korosodni s kardját husz évvel azelőtt (tehát már Reczés idejében) vonta ki. Az Egyesség Könyvét 1596. mint németkereszturi rektor irta alá. Beythe István már 1599. mint az evangélikusok egyik vezérharcosáról szól róla, akit most választottak meg lelkésznek.⁸³⁶

1599-ben Szakonyban volt lelkész, innen pedig 1601. Czenkre hívták. Öccse, Imre, egy disputatióját (De poenitentia et confessione. Wittenberg 1601.) már mint czenki lelkésznek ajánlotta neki és Hunnius Egyed wittenbergi tanárnak. Czenken már a kerületnek egyik legtekintélyesebb lelkésze és Magyar István főesperesnek is bizalmasa volt. Ez 1602. márc. 27. Czenken való átutaztában kért tőle tanácsot, hogy a gonosz Darvolya Anna asszonyt, akinek főrésze volt Báthory Erzsébet kegyetlenségeiben, el merje-e tiltani az úrvacsorától. Zvonarics, bár hálára volt kötelezve a Nádasdyak iránt, levelében mégis a legszigorúbb eljárást ajánlja Magyarinak. Ha Ambrosius Theodosius császárt visszautasíthatta, sokkal inkább megteheti ezt az esperes evvel a nővel szemben. „Üdvös lesz ez a Nádasdyékkal közlendő megintésre nézve is, amelyben szólni kell a meg nem térőknek excommunicatiojáról is. Legyen ez a példaadás mintegy előkészítés és ösztönzés a komoly bűnbánat siettetésére.” Kevéssel utóbb maga Zvonarics került szembe a súlyos lelkibeteg Nádasdynéval.⁸³⁷

Még Czenken értékes irodalmi munkásságot is végzett. Itt adta ki „Pápa nem pápa” című polemikus munkáját (Keresztúr 1603.), melyről alább a hitviták történetében szólunk. Ez a mű egyengette útját a sárvári papságra, melyre (Magyari utódául) Nádasdy halála után már csak özvegye Báthory Erzsébet hívta meg 1604 végén vagy 1605. elején. Nem volt igaza tehát Beythének, hogy szülővárosában Sárvárrott el nem szenvedhetik. Az esperességben is utódja lett Magyarinak, mert 1605. már egyházlátogatáson járt Endréden. Itt kérdezte Klaszekovics

⁸³⁵ Adattár VII. 69. 70. Thury E. i. m. 178. Rexa D. Báthory E. Bpest 1908. 88

⁸³⁶ Eht. Eml. 100. 145. Ráth Gy. Lám Seb. 32. Schmal, De vita superint. 90. Klein S. Nachrichten II. 526. Adattár VII. 166. 172.

⁸³⁷ Payr, Magyarai I. és Báthory Erzsébet 11. l.

lelkésztől, hogy birja-e Szergény és Endréd között a papi földeket s 1607. is a szakonyi egyezkedésben mint esperes vett részt.

Sárvárott mint udvari lelkésznek nehéz helyzete volt beteg lelkű úrnője mellett, akinek kegyetlenségeiről már Magyar idejében is volt tudomása. Feddő szavaival könnyen tűnhetett fel hálátlannak, mert a Nádasdyak alumnusa volt s özvegy édesanyját még most is szívesen látták a várban. Mint udvari lelkésznek kellett megérnie, hogy úrnőjét Csejten tettenérték, fogságba vetették és hosszú kínos tárgyalás után elítélték. De ebben a nehéz kényes ügyben is bizonyára híven és bátran felelt meg lelkipásztori tisztének, mert különben kálvinista ellenfelei, akik keresve keresték benne a hibát, el nem hallgatták volna. Neki kellett a szerencsétlen családi viszonyok közt felserdülő Nádasdy Pálnak nevelését is vezetni. Még csak 7 éves volt a fiú, mikor ő Sárvára jött. Volt ugyan gyámja, Megyery Imre és tudós nevelője, a soproni születésű Mock Jakab, de neki is sok gondja volt reá, hogy milyenek nevelik fiatal földesurát, Báthory Erzsébet fiát. S neki is érdeme, hogy oly kiváló hazafi és lelkes, buzgó patrónus vált belőle.

Mint esperesnek is az öreg Klaszekovics mellett sok dolga volt. 1608. jún. 7. már mint esperes hívta az evang. iskolákban nevelkedett Kanizsai Pálfi Jánost Sárvára tanítónak, de nem jött, mert a kálvinistákhoz pártolt. Hutter Lénárd, a jeles wittenbergi tanár 1609. Zvonarics espereshez is címezte a levelét. Kis Bertalan és Lethenyei István külföldön járó theologusok ügyében folyt ez a levelezés, akik közül Zvonarics az utóbbit 1611. rektornak hívta maga mellé. Lethenyei mint sárvári tanító 1617. vette feleségül Zvonarics leányát s később ipának a rövid életrajzát is megírta latin versekben ily címen: „Succincta *diatyposis* vitae Michaelis Zvonarits metris poeticis per Stephanum Lethenyei ministrum Csepregiensem concinnata.” Megvan ez a Nemzeti Múzeum levéltárában s Klein Sámuel is közli belőle ezt a két sort:

*Postea Sárvárii docuit mysteria Christi
Et superintendens ipse creatus eo.*

Schmal pedig többet is közöl belőle. Hogy már esperes korában is nagy tekintélye volt s a kerület vezető emberének tartották, mutatják ezt Kolonics Szigfrid hadi tanácsosnak Bécsből és Saffarics Mihály várkapitánynak Tihanyból 1611. hozzá intézett levelei, melyekben tőle kérnek lelkészt. Potyondy István és a csáktornyai Lossits István Wittenbergben 1614. megjelent értekezéseiket neki ajánlották. Klaszekovics 1614. évi Protestatiójában ő is mint esperes az egész nemzet előtt tiltakozott Pázmány Péter vakmerő és igaztalan támadása ellen.⁸³⁸

Egyidejűleg volt heves vitája a kálvinistákkal is. Már fiatal korában is összetűzött Beythével, aki őt mondotta a lutheránusok bölcsének. Most pedig Tolnai István lelkész és Pathay István ref. püspök ellen kellett neki sikraszállni. Így lett ő a két protestáns felekezet áldatlan hitvitáinak egyik hőse. Ezt a tollharcot alább fogjuk ismertetni. Egyházkormányzó munkásságát Pathay azzal vádolta meg, hogy földesura (Nádasdy) jószágában és a szomszédságban a kálvinista lelkészeket sollicitálja és ki is üzi, mint Bő és Szentgyörgy községekben tette. Zvonarics viszont azzal vádolja Pathayt, hogy irigyli a szentgyörgyi papságnak evang. lelkésszel való betöltését és ezt akarja megbosszulni. Pathay levele szerint 1618-ban Zvonaricsnak is része lehetett abban, hogy Czeglédi György ref. lelkész, akit bilincsekben hoztak Kiskomáromból Veszprémbe, majd pedig Pápára, Török Istvánné Gersei Petheő Margit

⁸³⁸ N. Muz. Fol. Lat. 2077. 164. I. Klein S. Nachrichten II. 529. Schmal, Vita Superint. 89. 91. Szabó K. Rmk. III. 1135. 1140.

evang. földesasszony rábeszélésére áttért hozzánk s emiatt szabadon bocsáttatott. Pathay itt egyházunkat „turma Zvonaricsii” (Zv. lovascsapatának) nevezi. Ezzel is tehát vezető szerepet tulajdonít neki, amint hogy az öreg Klaszekovics hanyatló éveiben valósággal ő is volt igazi lelke az egyházkerületnek. (Adattár VII. 169. 184. VIII. 19. Fabó, Codex D. 197.)

Klaszekovics helyett az egyházakat is ő látogatta, így vizitált például 1616-ban Terestyénfán. Püspökének bizalmát teljes mértékben bírta. Pathay erős vádjaival szemben Klaszekovics 1617. ezt a dicséretet mondja róla: „Zvonarics uram ő kegyelme mi közöttünk minden engedelmességével, körülém való igaz és hű szolgálatjával s minden alázatos magaviselésével eddig úgy mutatta magát, mint illet jámbor keresztyén atyafihoz.” Vezető szerepében sem bizakodott el, öreg püspökét megbecsülte. Főesperesi sok dolga mellett otthon Sárvárott is buzgón vette lelkipásztori kötelességeit. Veje, Lethenyei István s István és György nevű fiai így jellemzik predikálási módját: „Az egész Szentírást elkezdvén Mózes könyvén minden nap egész hetetszaka által predikállotta a Mennyei látásról irt könyv utolsó részéig a sárvári hívek szent gyülekezete helyén.” Erről írja Lethenyei a Diatyposisban:

*Hic Vetus atque Novum Foedus cum laude perenni
Quotidie explicuit dexteritate gravi.*

E predikációkat halála után veje és fiai összegyűjtötték és Magyar Postilla címen (Csepreg 1627-28) ki is adták. E célra a költséget nem csak Nádasdy Pál és neje, Révay Judit adták, hanem Thurzó nádor özvegye, Czobor Erzsébet, özv. Révay Péterné Forgách Mária, Batthány Ferencné Lobkovitz Poppel Éva, Széchy Mihály, Bácsmegyei János (sághi), Gönczöl István (ölbői), Zente Péter, Takács Miklós, Kis Tamás csepregi polgármesterek is hozzájárultak. A könyv elé Lethenyei a lelkészekhez intézett igen szép költői Paraenesist irt, kitartásra, hősi bátorságra intve őket a szenvedések között, melyeket a „meretrix babylonica” zudít reájok. Szunyagovszky Mátyás csepregi rektor pedig üdvözlő és ajánló verseket irt.⁸³⁹

Tudományosságának és hithűségének oly jó emlékét hagyta maga után, hogy kátéját halála után 18 év múlva sem feledték el, sőt Farkas Imre csepregi könyvnyomtató azt 1643. szept. 8. Nádasdy Ferencnek ajánlva nyomtatásban is kiadta. Ez volt az utolsó evang. mű, melyet Nádasdynak ajánlottak, mert a fiatal patrónus két hónap múlva, nov. 23. csúfosan elhagyta apáinak hitét. Zvonarics e kátéjának címe: Az Úr vacsorája üdvösséges tudományának utába való rövid bemutatás... Ez sacramentumhoz tartozó egynéhány hasznos kérdésekkel és feleletekkel nagyobbítván. (Csepreg 1643. 4. r. 34 levél. Egyetlen példánya az esztergomi érseki egyházmegye könyvtárában.) Korábbi kiadása nem ismeretes. Lehetséges, hogy csak kéziratban volt addig. Ez lehetett az a könyvecske, melyet eredetileg a fentebbi Egerszegi István pápai lakos kértére irt. Talán egy mű azzal a kátétöredékkel, melyet Révész Kálmán Kassán fedezett fel és a Protestáns Szemle 1904. évfolyamában ismertetett. Kassa és Sárvár közt az összeköttetés élénk volt. A püspök fia, Zvonarics István Dunántúlról került Kassára evang. lelkésznek, ez vihette oda atyja kátéját, melyet előbb csak kéziratban terjesztettek. (Könyvszemle 1881. 120. Prot. Szemle 1904. 42.)

Zvonarics ha nem is öreg, de már a munka terhe, az évek súlya és a betegség igája által megviselt férfiú volt, mikor 1620. Bethlen Gábor dunántúli hadjáratainak idején püspökök választották, új hivatalának mindjárt az első évében kellett megérnie a virágzó Csepregnek, Nádasdy Pál második nagyobb városának pusztulását és öccsének, Imrének itt szenvedett vértanú halálát. Csepreg feltámasztásában is nagy feladat várakozott reá, de kiváló lelkészt

⁸³⁹ Adattár VI. 111. VII. 175. Schmal i. m. 89. Klein S. II. 530.

helyezett oda vejének, Lethenyi Istvánnak személyében. Ennek verses életrajza szerint is Zvonarics nehéz szomorú időket élt. Sárvárra jöveteléről írja a Diatyposisban:

*Cum sua ter denos aetas absolverat annos, -
omplens quinque simul tristia lustra satis.*

Eszerint 30 éves korában került Sárvárra és itt eléggé szomorú 25 évet töltött. E versek alapján teszi már Hrabovszky a püspök születési évét 1570-re és életkorát 55 évre. Püspöki hivatalát csak 5 évig viselte. Schmal, Klein és Ribini szerint is 1625. febr. 27. halt meg. Püspöksége idejéből, sajnos, egyetlen kerületi jegyzőkönyvünk sem maradt fenn. Kis Bertalan, a fiatal bűzgó jegyző, úgy látszik, új kötetet kezdett a maga idejéről és ez nem maradt fenn. Az Egyesség Könyvének aláíróiból látjuk, hogy az öt év alatt 45 kandidátust avatott fel lelkésznek. Különösen 1622. máj. 26. a hegyfalui zsinaton volt több lelkészavatás. Római kath. papok is többen tértek át hozzánk Zvonarics idejében, így Serényi György, a szombathelyi plebánus és kanonok, Horváth János, a katori plebánus, Prusowszky Vencel premontrei kanonok és Horning Joakim (In coeno latitans Pontificio). Jegyzőkönyveink hiányozván egyházalkotmányunk fejlődéséhez Zvonarics idejéből újabb adatokat nem jegyezhetünk. Elég nehéz feladat volt háborús időben, Bethlen szabadságharca után a kerületet a régi törvények szerint is kormányozni. Amit Schmal Zvonaricsnak halálos ágyán mondott jövődőléséről mesél, az ellenkezik a történeti valósággal. (Hrabovszky Presbyt. II. 343.)

Zvonarics püspök Imre nevű öccsével népes és bűzgó ároni házat alapított. György nevű fivérük 1599. Tübingenben tanult. Gergely a negyedik testvér 1609. Hegyfalun kapott birtokot. Ennek Ferenc nevű fia Erdélybe ment ki és ott halt meg. A püspöknek István nevű fia Sárvárott rektor, Cenken lelkész még 1637. is, Keresztúron Nádasdy Pál özvegyének udvari papja, majd Kassán volt lelkész, ahol még 1649. is élt. Ságodi Gergely hegyfalui esperesnek a leánya, Orsolya volt a felesége. Másik fia, György is Wittenbergben tanult, azután Batthyány Ádámnak lett nevelője s majd tiszttartója. Ennek hitehagyása után visszajött ifj. Nádasdy Ferenchez, ki Zvonarics Gergely hegyfalui birtokát adományozta neki. A felesége Kenyeres Borbála volt. Az ő leányuk lehetett Zvonarics Ilona, ki 1659. Szemerey György evang. nemesnek volt a felesége. Az 1615. megjelent, „Pázmány P. pírónsági” munka elé Zvonarics István, Balázs és Miklós ifjak verseket irtak. A vértanú Zvonarics Imrének lehettek fiai. Utolsó jeles papunk a családból Zvonarics Sámuel (a püspök unokája vagy unokaöccse), aki Répceszentgyörgyön, Szentivánfán, Nemesládonyban, Meszlenben s végül Mihályiban volt lelkész és esperes. Ez utóbbi helyről idézték 1674. Szelepcsényi primás elé Pozsonyba, Sopron megyében Zvonarics György 1817. még mint evang. nemes fizetett elő a reformáció emlékkönyvére.⁸⁴⁰

Klaszekovics és Zvonarics idejében a fiatal és bűzgó *Nádasdy Pál* volt az egyházkerület főpatronusa. Mostoha viszonyok között nevelkedett egyházunk nagy fiává. Atyját, Ferencet, a vallásoslelkű hőst már hat éves korában elveszítette, anyja, a súlyos lelki beteg Báthory Erzsébet pedig fogságban sínylődött. Mint 13 éves fiúnak kellett anyjáért Thurzó György nádorhoz folyamodni, hogy ki ne végezzék. De jó gyámja volt, Magyar Imre és jó nevelői a soproni Mock Jakab és Zvonarics, a sárvári lelkész. Még mint gyermekifjút ültették be Vas megye főispáni székébe. Szerencsétlen anyja a végrendeletében is megemlíti, hogy fiát 12 éves korában már a főispánságra is felelősköltette. Mock és Magyar levelezése szerint korán akarták már Németországba kiküldeni. Mint vallásos, művelt ifjút a lelkészek is korán megbecsülték és tisztelték. Könyveiket 1614 óta már neki is ajánlják. Lackner Kristóf soproni

⁸⁴⁰ Payr S. A sárvári Zvonaricsok ároni háza. Harangszó 1922. 185. l.

polgármester is a drámáját 1617. neki ajánlja. Galgóczi Miklós csepregi rektor két évig már a fiatal Nádasdy költségén volt Wittenbergben s 1619. kiadott művében hálás lelkes hangon esdő áldást a Nádasdy-házra. Jövendő sorsát Nádasdy már 21 éves korában Bethlen Gábor fegyvereihez kötötte. Esterházy Miklós azok közé jegyezte, akik Bethlent hívták és szívesen látták. S a „három gyermek” alatt is, kik akkor az országot igazgatták, Rákóczy György és Thurzó Imre mellett Nádasdyt értette. Mikor a fejedelem 1619. nov. 30. Sopronban járt, Nádasdy is mellette volt a keresztúri táborban. Besztercebányán 1620. őt is hitvédőnek (defensor fidei) választották. A fehérhegyi csata után Collalto és Esterházy Csepreg véres feldulatásával és kedves papjának Zvonarics Imrének felkoncolásával büntették Nádasdyt, aki Sopron példáját követve végre is kénytelen volt a felajánlott amnesztiát elfogadni. II. Ferdinánd kegyeibe fogadta, 1622. kormányzó tanácsosul rendelte Thurzó Szaniszló nádor mellé, 1625-ben pedig a grófi ranggal is kitüntette. De Nádasdy mindezekért sem volt hajlandó más főrangúak példája szerint evang. hitét áldozatul hozni. Pázmány Péter a „Csepregi Mesterség” elején már 1614. hízegő levéllel fordult hozzá, de sem ő, sem Esterházy, akivel sógorságba is került, nem tudták eltántorítani. Kállay Péter a csomai prépost 1621. évi végrendeletében panaszkodik Nádasdyra „mint ki az jus patronatust abban az prépostságban (elődei, a Kanizsayak révén) praetendálja”.

Klaszekovics és a Zvonaricsok ellenben nagy mértékben tapasztalták pártfogását. Csepreg vértanu papja nagy művét (Szentirásbeli Hitünk Ágai, Keresztúr, 1614) Nádasdynak ajánlotta, ki a költségeket fedezte. Az ajánló levél szerint Nádasdy Pál, a fiatal földesúr, midőn Csepregen tartózkodott, udvarnépével együtt többször meglátogatta Zvonarics Imrét a paplakon s viszont a lelkész is viszonzta a látogatást Sárvárott. Ekkor látta, hogy Nádasdy mily szorgalmasan olvassa Hafenreffer Mátyás tübingeni tanár latin nyelvű hittanát, melyet ő adott át neki használatra. Hogy tehát ezt mások is megismerhessék s különösen hogy Nádasdy két nénje, Homonnay Györgyné és Zrinyi Miklósné is olvashassa, ezért fordította le magyar nyelvre.

Zvonarics Mihály püspöknek Magyar Posztilláját is a fiai és veje (Csepreg 1627-28) főként Nádasdy költségén adhatták csak ki s neki és feleségének ajánlották. Sőt maga Nádasdy Pál is a felett való örömeiben, hogy 1631-ben Tamás nevű harmadik fia is megszületett, egy evang. imádságos könyvet írt és adott ki Ferenc és Tamás nevű fiacskáinak ajánlva. „Nektek ajánlom, szerelmes magzatim - írja az ajánló levélben - ez üdvösségre vezérlő kis munkácskám.” És a címlap után következő lapon a szerző határozottan meg is jelöli a nevet: „Egybeszedett és irattatott Gróf Nádasdy Pál által”. Áhitatos és buzgó imádságok. (Csepreg, 1631. 12 r. 328. lap.) Lethenyei István csepregi lelkész magyar verseket is írt a könyv elé.⁸⁴¹

Résztvett Nádasdy a protestánsok akkori szenvedélyes hitvitáiban is. A kálvinisták panaszkodtak reá. Lethenyei István esperes „A kálvinisták magyar harmóniájának meghamisítása” című vitairatát (Csepreg 1633) Nádasdy Pálnak ajánlotta, akit az előszóban arra kér, hogy „a mennyire ez ideig az kálvinistaságtól abhorreált és azt semmi részeiben sem javallotta, sem acceptálta, most így annyival inkább értvén az kálvinistáknak Isten igéjével ellenkező tévelygéseket és veszedelmes tudományukat, ennek utána irtózzék és idegenedjék tőle”. K. Pálfi János ref. püspök is 1630. febr. 9. felpanaszolja Nádasdynak, mint főispánnak, hogy Rábaszentmihályra a reformátusok sérelmével vittek be evang. papot. Ugyanő írja 1631. Pathaynak: „Vasme gyének főispánjával, ki velünk szemben kétszínű, fuldoklásig és könnyekig kell perlekedni.” Őseink nagy rövidlátással hadakoztak egymás ellen, nem látták Pázmány és Esterházy személyében a közös veszedelmet. (Thury E. 208. 260.)

⁸⁴¹ Szabó K. Rmk. 1. 598. Csonka péld. a spataki ref. koll. és a pozsonyi r.-kath. gimnáziumban.

Nádasdy jóakaró, figyelmes és áldozatkész patrónusa volt a kerület minden buzgó lelkészének. Gyűlések alkalmával ő vendégelte meg az összes lelkészeket. Még Zvonarics utóda, Kis Bertalan püspök is sokat köszönhet neki. Lethenyei István csepregi esperes fentebbi munkája is Nádasdy költségén jelent meg. Farkas Imre magyar könyvnyomtató csak az ő áldozatkészségével tarthatta fenn műhelyét előbb Németkeresztúron, azután Csepregen. Hogy gyermekeit gyóntató papjának, a már haldokló Zvonarics püspöknek beteg ágyához vezette és vele megáldatta őket, miként Pilárik István említi, az lehetséges, de képtelenség, hogy az akkor még csak két éves Nádasdy Ferencről Zvonarics már azt is megjövendölte volna, hogy elhagyni és üldözni fogja hitsorsait. Patrónusi jogait és kötelességeit Nádasdy Pál a nagy kiterjedésű urodalmakban híven és nagy áldozatkészséggel gyakorolta. Bizalmi embereit az egyházlátogatásokra és a kerületi gyűlésekre mindenkor elküldte. A püspöknek és espereseknek az engedetlen lelkészekkel szemben védelmére kelt. Külföldi egyetemekre több alumnust küldött s itthon is segítette a lelkészeket, tanítókat és gyülekezeteket. A fertőszentmiklósi gyülekezetnek a magvaszakadt Balogh György halála után 7 darab szántóföldet adományozott, melyeknek egy része Bezerédy László kertjeivel volt határos. A sárródi templomnak 1630. máj. 23. kelt levelével egy halastavat adományozott. A lövői iskolának pedig már Lethenyei István predikátorsága idején 1617. okt. 2. kelt adománylevelével évi tiz-tiz köből buzát, felét a tanítók s felét a tanulók segélyezésére. A reneszánsz kori építészet stílusára emlékeztető, oszlopos, tágas folyosókkal épült németkeresztúri gyönyörű kastélyban, mely a rajta levő emléktábla szerint 1625. készült el, igen szép házi kápolnát is építtetett, melyet Kis Bertalan püspök Schubert Pál soproni esperes jelenlétében 1631. dec. 3. avatott fel.⁸⁴²

Nádasdy egyházépítő munkájában eleinte a felesége is buzgón részt vett. Első felesége Forgách Judit, Forgách Imre és Zrinyi Kata leánya volt. Ennek korai halála után 1620-ban báró Révay Péter koronaőrnek leányát, Révay Juditot vette feleségül, aki öccsét Révay Pált és hugát, Révay Zsófiát is magával hozta Dunántúlra. Az utóbbi lett Erdődy Bálint gróf felesége és Dunántúl utolsó hithű evang. mágnásasszonya, ki Monyorókeréken s utóbb Sopronlővőn élt. Nádasdynak a második nejétől három fia született: György, Ferenc és Tamás, de csak Ferenc maradt életben, aki rosszul tanult meg imádkozni az apja által írott imádságos könyvből. Az apa korai halála (1633. okt. 15.) után először a fiatal özvegye, az után pedig egyetlen fia hagyta el hitét. Mind kettő önző világi érdekből.

g) Új korszak a kerület történetében. Kis Bertalan, az erélyes fiatal püspök (1625-46). A püspökválasztó csepregi zsinat. Schubert Pál esperes beszéde és az első rendszabályok.

Az öreg Klaszekovics és a megtört beteges Zvonarics után a kerület - úgy látszik, egyenesen Nádasdy Pál gróf kívánságára - az eddigi szokástól eltérőleg fiatal püspököt választott, aki ifjúkora miatt eddig még esperesi hivatalt sem viselt, hanem csak jegyzője volt a kerületnek. Tőle várták, hogy erős kézzel rendet teremtsen az egyházkormányzatban, helyreállítsa az egyházi fegyelmet, számba veszi a gyülekezeti vagyont, mely több helyen idegen kézre került, egységesen rendezi és méltóvá teszi az istentisztelet módját, ellenőrzi és magasabbra fejleszti az iskolákat s egyházunk hittanát úgy a szószéken, mint az irodalomban Rómával és a kálvinistákkal szemben megvédi, szóval, új korszakot nyit a kerület történetében. Mindezek a remények Kis Bertalan személyéhez fűződtek.

⁸⁴² Stromp, Pilárik István 22. Adattár VI. 24. 47. Payr S. Révay Judit, Nádasdy F. édesanyja. Ker. jkv. I. 102.

Somogy megyéből, valószínűleg a Nádasdyak valamelyik birtokáról került fel Sárvárra és Csepregre, az itteni hirneves iskolákba. Mint „Somodinus” írta nevét az Egyesség Könyvébe és a wittenbergi anyakönyv is somogyinak mondja. Nádasdy Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet vette pártfogásába. Mint ennek alumnusa folyamodott 1609. őszén Lethenyi István nevű társával, evvel a végig hű Achatesével a soproni tanácshoz. Útra kelnek, de úrnőjük segélypénzét csak Wittenbergbe való megérkezésük után fogják megkapni. Az esperesek ajánlották őket Nádasdynénak „látván, hogy e mi sokszorosan nyomorult hazánkban miként száll le napról-napra a tudós férfiak száma”. Mivel közös kérvényükben még ifjaknak mondják magukat, születési évüket úgy 1590 körül kell keresnünk. (Eht. Eml. 163.)

Wittenbergbe megérkezvén, Hutter Lénárd tanár, a jeles dogmatikus vette őket pártfogásába. Szállással, szabad asztallal és jó tanácsokkal volt segítségükre. A jó Hutterusnak még arra is volt gondja, hogy kálvinista honfitársaikkal ott künn ne sokat társalogjanak. Majd pedig ez évi nov. 30. már a dunántúli espereseknek is írt, hogy úrnőjüktől több segélypénzt kérjenek a két alumnus számára, mert az eddigi a nagy drágaság miatt nem elégséges. Egyébként Hutterus jó reménységét fejezi ki, hogy az ifjakra fordított költség jól fog majd egykor kamatozni. Visszatérte után Csepregen volt rektor és Klaszekovics püspök már 1612. Szakonyba avatta fel lelkésznek. Itt volt 1614. is, midőn Zvonarics Imre könyve elé üdvözlő verset írt. Szakonyból 1617. Czenkre hívták meg. Itt vette feleségül a püspök leányát, Klaszekovics Jusztinát. Itt született két fia is, Ádám és Pál. Mint cenki lelkész Nádasdy Pálnak udvari papja is volt és átjárt predikálni a keresztúri kastélyba. Nádasdy szerette és a legnagyobb gyengédséggel volt iránta. 1619-ben a lövői Lethenyi Istvánt akarja Keresztúrra hívni, „hogy az mi udvari predikátorunkat, Kis Bertalan uramat sok dolgaiban subleválja”. De előbb az ipától, Klaszekovicstól levélben kérdezi meg, hogy „ez dolog Kis B. uramnak nem vergál-e aliquid in derogamen, mert ő kegyelmének nem akarunk véteni”. Abban a korban nagy figyelem és tisztelet volt ez egy főúri patrónus részéről. Mint fiatal tudós lelkészt és Nádasdy kedves emberét korán megválasztották kerületi jegyzőnek. De ő, úgylátszik, külön kötetbe írta jegyzőkönyveit és ez elveszett, mert a fennmaradt legrégebbi kötetben Kis Bertalan csak az 1624. máj. 8. Fertőszentmiklóson tartott zsinatról jegyzett fel annyit, hogy a magvaszakadt Balogh György halála után ennek szántóföldeit, melyek Bezerédi kertjeivel voltak határosak, Nádasdy Pál a szentmiklósiaknak adományozta s ezek kívánságára írta ezt jegyzőkönyvébe. Mint cenki udvari lelkészt választották meg Kis Bertalant püspöknek is.

Zvonarics halála után maga Nádasdy rendelte el (jussu et mandato Comitum P. de Nádasd) és hívta össze a püspökválasztó zsinatot Csepregre 1625. június 2-ára. Ő hívta meg az új püspök beiktatására Brunswick Tóbiás dunáninneni magyar püspököt, a Thurzók szeredi lelkészét, aki csak 1616. hagyta el csepregi rektori állását. Vele jött kerületének jegyzője, Pintér Gergely galgóczi lelkész is. Maga Nádasdy Pál, akit II. Ferdinánd éppen arra a napra hívott külön rendelettel Bécsbe, nem lehetett jelen, de teljes felhatalmazással és utasítással küldte el megbizottait, nemes Szilvási Jakab kir. dikátort (adópenztárost) és nemes Mock Jakabot, volt tudós nevelőjét és mostani titkárát. Nádasdy meghívására jelentek meg a többi nemesek is: Horvát Bálint (Mankóbüki) Sopronm. alispánja, Bácsmegyey János, Szeőmeőrey István, Treštyén Bálint, Hettyei István, Károli István, Pintér János, Sopron megye esküdt bírái, Veölcesei Ádám Sopron m., Guary Miklós, Vas m. szolgabírája, Tulyok Miklós, Szelestey Ferenc Vas m. esküdt bírái, Szelestey György, Szelestey Sándor. És még számosan a nemesek és a nép köréből, kiket rövidség kedvéért nem említ a jegyzőkönyv. De a jelen volt 95 lelkész neve be van jegyezve. S mint legkorábbi ilyen névsort (állomáshelyük, sajnos, nincs jelezve) ide iktatom:

Kis Bertalan püspök, Kevi Dániel, Schubert Pál, Lethenyei István, Ságody Gergely, Eöri Péter, Kola János, Terbócs János esperesek, Galgóczi Miklós jegyző, Dongó Gergely, Fejér János, Körösi Imre, Pécsváradi Péter, Geresdi Balázs, Csői Ferenc, Szentgyörgyvölgyi György, Szentmihályfalvai Miklós, Küszöghi András, Regini Márton, Gudor János, Matheus János, Aranyadi Mihály, Jauriensis István, Csanaki István, Körmendi János, Rotari Márton, Ládony Ferenc, Pápai Imre, Bejczy György, Rumi István, Pankaszi Márton, Zólyomi Pál, Csepregi Dénes, Kelemen Mátyás, Baranyai Máté, Potyondi István, Widos József, Szvetics Gergely, Kanizsai János, K. Farkas János, Allodiatoris Mihály, Simonházi Tamás, Linka (Hlinka) László, Dubniczai Márton, Szeömeőnyi György, Szalai Márton, Prusoczki Venczel, Nagy Tamás, Musay Gergely, Kotlóczi György, Mosony János, Pápai János, Surányi György, Geregyei Gergely, Szeredi Gáspár, Hollósi Miklós, Fajertagh János, Ferrarius András, Somodi István, Szelnicz János, Terebesi Miklós, Musics Pál, Dvorszky György, Sutoris Miklós, Sámbockréti Mihály, Somodi János, Szentlőrinczi Balázs, Magyar János, Győrvári Ferenc, Szeredi Mihály, Theutonides János, Kamondi Gáspár, Győrvári Lukács, Szerdahelyi Mátyás, Serari András, Német János, Rádi István, Breznói Mihály, Magyarbéli György, Meskó Pál, Küszöghi Mátyás, Agnetis Salamon, Pauspertel Ágoston, Floriánus Pápa György, Thalabor Jakab, Harpius Máté, Telekesi Benedek, Ujkéri Miklós. És mint itt felavatott lelkészek: Kopcsány János, Somodi Péter, Szentgróthi Benedek, Kanizsai János, Muraközi Miklós.

Több lelkész betegség és egyéb okok miatt maradt távol. A rektorok neveit pedig a jegyző nem jegyezte fel. Az egész ünnepély lefolyását elmondja röviden a kerületi jegyzőkönyv. Püspökválasztásról ez a legkorábbi hivatalos feljegyzés. Eszerint a nevezett napon (1625. jún. 2.) korán reggel a templomba mentek s előleges könyörgés és magyar predikáció, Isten nevének dicsérete (éneklés) és a Szentléleknek segítségül hívása után Schubert Pál soproni német lelkész mondott latin szónoki beszédet (oratiunculam) az ismeretes verses közmondás alapján:

Et tua res agitur, paries cum proximus ardet.
(Téged is ér a veszély, ha a szomszéd háza kigyullad).

A beszédnek igen nagy lehetett a hatása, mert Schubert naplójából később a kerületi jegyzőkönyvbe is lemásolták. (I. 169-176). Bethlen háborúi még nem értek véget. A zsinat a négy év előtt szörnyű vérontással elpusztult, de újra felépült Csepreg városában, abban a templomban ült együtt, ahol a tudós Zvonarics Imre csak nem rég szenvedte a vértanui halált. Maga a szónok is a fehérhegyi csata áldozata. Morvaországból, Iglából menekült hozzánk, szemmel látója volt hazájában az iszonyú ellenreformációnak. Az ilyen szónoknak elhitték, ha predikálta: *Et tua res agitur*. A te házad is veszedelemben forog. Politikai és egyházi tűzvészről (*incendium politicum et spirituale*) beszélt velősen, nagy szónoki erővel. Nagy Németországban (a 30 éves háború elején) a legerősebb városok falai is lerombolva, a szőlőhegyek, szántóföldek elpusztítva, nők és gyermekek kardélre hányva, a szűzek megszeplősítve. „Óh vajha valamely Livius vagy Homerus volna itt, aki e, több mint tragikus veszedelmeket nagyságukhoz képest tudná lefesteni”. Hogy Magyarország is ezen Scylla és Charybdis közé ne keveredjék alkalmas óvszereket ajánl: bűnbánatot, megtérést, imádkozást, Isten törvényei iránt engedelmisséget sat. Az egyházi tűzvész a bús és szomorú Cseh- és Morvaországot, az ő szeretett és visszakívánt hazáját, sőt Ausztriát is pusztítja. A legtöbben ebben a legnemesebb országban erősen hiszik: semmi szél sem lehet oly erős, hogy az ellenreformáció gyújtószikráit a magyar egyházi kőfalakon átröpíthetné. Óh bárcsak hát soha se kellene ilyen tűzlángot megpillantanunk. De az Isten ígéje iránt való hálátlanságot és egyéb nagy bűnöket látva nem érezhetjük magunkat biztonságban. Félő, hogy a testihez lelki éhínség is járul. A sátán veszedelmünkre tör. Hamis tanítók lépnek fel, hazug lélek van az ő szájukban (I. Kir. 22, 22) hogy imponáljanak az

együgyüeknek és megigézzék a mágnásokat, összeesküsznek az igaz tanítók veszedelmére és az ő szörnyűséges tudományuk terjesztésében igen éberek. (Célzás Pázmányra és a jezsuitákra). Nostra igitur res agitur. Űzzétek el a renyhe, lomha álmodást, ne aludjunk, mert itt az ellenség, aki konkolyt akar elvetni a magyar szántóföldön.

„Oh nagyságos Nádasdy gróf, mivel Isten téged védőnek és dajkálónak állított e kerület élére, ő adjon neked éber sasszemeket, hogy lássad Józsefnek romlását (Ámos 6, 6) és mivel az egyház borotvaélére állított, adjon neked bölcsességet, hogy a naponként szélesebben terjedő tűzvészt megelőzhessed; adjon neked vallásos hitet, hogy a napi örömek között legyen kezdedben a Törvény könyve, a biblia (Josué 1, 8), amelyből különböztessed meg az igazat a hamistól, a tévútra vezetőket az igaz tanítóktól; adjon neked bőkezűséget, hogy Dáviddal és Salamonnal semmi költséget ne kimélj, hanem azt véljed, hogy az Úrnak templomaiba úgy a testiekbe, mint a képlegesekbe vannak ezek legjobban elhelyezve és az ilyenféle sáfarkodás olyan jótétemény, amelyet Isten legbővebb kamatozással fog visszatéríteni.”

Végül a lelkészi karhoz fordul Schubert: „Lelki őrállók legyetek, élesszemű Argusok; miként a hangosszavú kürtösök trombita módjára, naponkénti intelmekkel töltsétek be juhocskaiknak füleit. Tiszteletre méltó hivatásokat feddhetetlen étellel ékesítsétek. Ne csak tanítók legyetek, hanem buzgón imádkozók is, hogy miként Illés, az ég kulcsával, könyörgéssel nyissátok meg az eget; imádkozzatok, miként Dávid Ahitofel gonosz tervei ellen és Alexander püspök Arius hamis tanítása ellen imádkozott. Imádkozzunk hallgatóinkkal a gonosz cselvetések ellen. S miként a víz eloltja a tüzet, a bűnbánati könnyek vízfolyását hullassuk mi is, hogy ne lássuk többé Isten haragjának és az ellenreformációnak tüzeit csillogni. Minthogy pedig olyanok vagyunk, mint a nyáj pásztor, a tagok fő nélkül: forrón könyörögjünk Mózesnek, hogy az aratásnak Ura olyan férfiút állítson kerületünk élére, aki jó tanáccsal és példával járasson és világolhasson előttünk (Num. 27, 17), aki védőfalunk legyen és ellenálljon a lerontásnak, hogy az Úr vesztét ne engedje országunknak.”

A szívekbe markoló beszédnek bizonyára megvolt a hatása s a jelenlevők nemcsak Nádasdy akarata, hanem a maguk lelkiismerete szerint is választották a püspököt. A gyűlésen Brunswick püspök elnökölt és Schubert szónoklata után ő mondott intő beszédet, hogy a szuperintendensi hivatalra olyan jelölteket válasszanak, akik kegyes buzgalmukkal erre méltók. A jelölteket közmegegyezéssel ilyen sorrendben választották meg: 1. Kevi Dániel hidegségi lelkész, esperes. 2. Schubert Pál soproni lelkész, esperes. 3. Lethenyi István csepregi felső lelkész, esperes. 4. Dongó Gergely, csepregi alsó lelkész. 5. Kis Bertalan czenki lelkész, kerületi jegyző. 6. M. Galgóczi Miklós fertőszentmiklósi lelkész. A jelöltek ezután kiküldetvén a templomból, a szavazás a közgyűlésen élőszóval történt. Szavazott Nádasdy gróf is megbizottainak közvetítésével, valamint a sopronmegyei alispán és a fentebb felsorolt nemesek, úgy szintén az összes lelkészek. A választás Kis Bertalanra esett, akit szuperintendensnek kiáltottak ki mindnyájan. Az oltár elé térdelve tett esküt s Brunswick püspök és az esperesek kézzel erősítették meg hivatalában. Az esküformulát, amint ezt a jegyzőkönyv is megjegyzi, a zsolnai kánonokból vették át. Ebben nemcsak az Ágostai Hitvallás, hanem a Formula Concordiae (Egyesség Könyve) követésére is kötelezte magát. A püspök eskütétele után jegyzőnek M. Galgóczi Miklóst választották meg, aki szintén esküt tett. Az esperesek megmaradtak eddigi hivatalukban.⁸⁴³

Kis Bertalant mint czenki lelkészt választották meg püspöknek. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1631-ben is a czenki céhföldek közül egy hold Sopron felé a Kövecsesben még az övé volt. De a választás után Nádasdy nyomban Sárvára hívta meg, ahol egyszersmind

⁸⁴³ Ker. jkv. I. 117. Szeberenyi J. Corpus Synodorum 21. l.

udvari lelkész is volt. Az utóda Czenken Zvonarics István, az elhalt püspök fia lett, akit még 1625. avattak fel czenki lelkésznek. Kis Bertalan még fiatal ember volt, alig lehetett több 35 évesnél, esperesnek is emiatt nem választották meg. Korai püspöksége bizonyára feltűnést keltett és az idősebb jelöltek nem is láthatták szívesen. Megválasztására még később az 1669. évi büki zsinaton is Szenczi Fekete István jelölése alkalmával mint valami szokatlan és feltűnő esetre hivatkoztak. De most fiatal erélyes kormányzóra volt szükség. Nádasdy tudta, mit cselekszik. (Adattár V. 58.)

Kis Bertalan már ezen a püspökválasztó gyűlésen az istentiszteletet és a lelkészek magaviseletét szabályozó 12 artikulust és a kerületi pénztárra vonatkozó külön cikkelyt fogadtatott el. Reformáló munkáját ezzel kezdte meg. A jegyzőkönyv szerint vannak ugyan a kerületnek kánonai, de figyelmeztetésül adják az újakat is a régiek (különösen az 5. kánon) alapján s némelyiket pontosabban is meghatározzák. Az új rendszabályok, melyeket Mokos nem az eredetiből közölt, a következők.

I. Az epistolát, oratiót az praedicatio előtt és az áldást az praedicatio után az praedikátor maga mondja el az oltár előtt. Az kinek arra való ereje vagyon. (Vigore Canonis 5. sunt et hi constituti. Canon 58. 36.) II. Zöld Maiszner (meisseni) ruhát, csizmát az praedikátorok közül senki ne viseljen, hanem fekete avagy szederjes legyen, és az kívül lehet, hogy megválasztassék az községtől, papi ruhája legyen. (Canon 62.) III. Az úr ő nagysága jószágában mindenütt oltár építtessék az templomban, az hol nincsen. IV. Az körösztelés és az esküdtetés az templomban legyen, az nemes személyek kívül. Communicáltatás is közönséges helyen legyen. (Canon 43. 45.) V. Minden reggel a templomban városon és falun könyörgés legyen, az könyörgést pedig ő maga mondja az praedikátor. Az kinek ereje vagyon, - ha nincsen, tehát arra való gyermeket subministrálja. VI. Vasárnap délest praedicatio tétessenek minden helyekben. (Canon 36. 37. 38.) VII. Az praedikálás minden egyházi emberektől könyv nélkül tétettessék. (Canon 38.) VIII. Senki az praedikátor uraim közül kereskedésben ne avassa magát, hanem ha majorságát el akarja adni, tehát bizza feleségére, szolgájára avagy valami bizott emberre. (Canon 58. Idem articulus tempore Magyarini 1603. Syn. Ivani.) IX. Az mely praedikátor részeges, korcsomára örömost jár, tisztitül megfosztatik. Ennek poenája fl. 3. (Canon 58. 41.) X. Mesteremberbül, polgárbül praedikátor ne szenteltessék, hanem scholamesterekbül és scholában tanuló ifjakkbül. (Canon 14.) XI. Irigység, egymásnak rágalmazása praedikátor uraim között ne legyen, hanem becsülettel és szép atyafiúi szeretettel legyenek egymáshoz. Ennek poenája első vétkiért fl. 12, másikért duplummal. Harmadikért privetur ab officio. (Canon 59. Canon etiam 61. confirmat.) XII. Az scholamesterek sörények legyenek az gyermekecskék és ifjak tanításában. Az rest scholamesterek és ifjak superattendens uramtúl megbüntettessenek. (Canon 65.)

De communi pecunia. Az egyházi pénz álljon püspök uramnál és az hol kívántatik pro communi bono költsön abból ő kegyelme. Későbbi bejegyzés: Ez végzés emendáltatott Ab 1628 in grali Synodo Csepregii celebrata 23. et 24. Maji. Perceptor et thesaurarius constitutus est notarius ecclesiae.

A zsinat a fentiek közül két cikkelyt közelebből is meghatározott és Galgóczi Miklós, az új jegyző nevének aláírásával ezt így jegyezte be:

Canonis octavi haec est limitatio. Ministernek szabad legyen maga majorságát elvinni vásárra, megengedjük hac cautela, hogy senior avagy *püspök* uraimék pöcsétes levele legyen nála és annak erejével vigye el maga majorságát, avagy ha távol lakik seniorjátúl és püspökjétül, szolgabírótól avagy viceispántúl vegyen pöcsétes levelet és annak erejével is elviheti eladni majorságát; de hogy kereskedésre valamit vegyen és azt eladja egyszer is másszor is, tiltjuk teljességesen az ministereket sub amissione officii ettül. Még peniglen az mikoron maga majorságát is ha elviszen is az minister, magának ne legyen szabad árulni rágalmazásnak

eltávoztatásáért, hanem ha vagy arra való szolgája nem volna, avagy más becsületes embert nem találna, az kivel eladhatná áruját, szabad magának; avval is peniglen csak maga táplálására valót vegyen az minister, de kereskedésre semmit se vegyen és el ne adjon, mert ettől teljességesen tiltjuk az ministereket sub amissione officii, vigore Canonis 58.

Canonis XII. limitatio. Kettő az visitator R. D. Nicolaus Galgocinus Nicopolitanus és R. D. Potyondi Peresztegiensis, ő kegyelmek oskolákban való tanítást elrendeljék propter juventutis emolumentum; és mikoron visitálni kimennek, mesterek költsenek ő kegyelmekre. Ha visitorok kimennek, kocsival való kimenetelekre segítségért, mindenek maga emberségiért, mesterek az mit contribuálhat, contribuáljon. (Ker. jkv. I. 123.)

Ebből látni tehát, hogy a zsinat külön iskolavizsgálókat is rendelt, költségével jogtalanul terhelte meg a tanítókat. Ezeket a rendszabályokat csakhamar újak is követték.

h) Egyházlátogatások. Egyházlátogatási cikkelyek. Kis Bertalan lemondása. Rendszabályok a püspökök és a jegyző számára. Kerületi pénztár, püspöki fizetés. Kerületi fő- és aljegyzők.

Az új püspököknek nyomban a választás után sok peres ügyet kellett a gyülekezetekben és a lelkészek között is eligazítani. Nem volt meg a kellő rend és fegyelem. A sok bajon egyházlátogatásokkal akart segíteni. A fennmaradt jegyzőkönyvek szerint a Széchyek és Batthyányak urodalmaiban a vend ajkú gyülekezetek körében 1627. volt az első generális vizitáció. Ezt a püspök bizalmas jó barátjára, Lethenyi Istvánra bízta, akit Zvonarics István cenki és Terbócs János felsőlendvai lelkészek kísérték útjában. A két földesúr is velük küldte megbizottait, ezek neveit azonban forrásiratunk szakadozottsága miatt nem lehet elolvasni. Maga a püspök másfelé lehetett elfoglalva, vagy pedig a vend nyelvben is jártas egyházlátogatókat akart küldeni maga helyett. Lethenyi és társai inkább csak az egyházi jóvádelmeket vették számba, a lelkészek és rektorok tanításáról és erkölcsi életéről, a hívek buzgóságáról vagy hanyagságáról még nem szólnak a jegyzőkönyvek. Az ebben tapasztalt hiányok indíthatták arra a püspököt és a kerületet, hogy az egyházlátogatások számára a külföldi példák szerint külön utasítást készítsenek. Csepregen 1588. a szepességi Creutzer György már készített ilyent és Nádasdy Ferencnek ajánlotta. Lehet, hogy ennek kézírata fennmaradt és az új szabályok készítésénél is felhasználták. A csepregi zsinat 1630. jún. 4. rendelte el, hogy általános egyházlátogatás legyen. Bizonyára ez adott okot az alábbi 27 pontból álló szabályzatnak elkészítésére, amelyhez hasonló bő és részletes utasítás eddig még nem volt protestáns egyházainkban. Kis Bertalan püspök megbízásából Lethenyi István csepregi esperes készítette ezt, ki már az 1627. évi vendvidéki egyházlátogatáskor szerzett e téren tapasztalatokat. Mokos Gyula és Pokoly József nagy elismeréssel szólnak ennek értékéről. Mokos csak egyetlen ilyennek emlékét ismeri (1550. Lampe-Ember 98.) Pokoly 1598. vagy 1631-ben keresi a keletkezési évét. 1625 előtt nem keletkezhett, mert Nádasdy Pált a 3. artikulus grófnak mondja, ez pedig a grófságot csak 1625. kapta. A Nem. Múzeum egyik codexe (Quart. Lat. 1140.) őrizte ezt meg számunkra a legrégebb baranyai kánonokkal együtt. De megvan a pozsonyi evang. lyceum kézíratai közt is és pedig pontosabb címmel és jelzéssel: *Aphorismi seu Articuli de forma ac modo visitandi ecclesias, harumque ministros in doctrina, vita ac moribus etc. conscripti per clar. dom. Superintendentem et Seniores Consistorii Ecclesiastici Anno Christi 1631. mense Februario.*” A püspök és a többi esperes csak úgy nézte át, az alapmunkálat Lethenyié. Csecsetka, a pozsonyi kézirat alapján, őt mondja a szerző-jének. Egyelőre csak kéziratban maradt, mivel közvetlenül csak a püspököt és az espereseket érdekelte. Elég kiadása volt a kerületnek azzal, hogy eddigi kézíratos törvénykönyvét ez évben

adta ki először nyomtatásban (Canones, az egyházi szolgáknak életének regulái, Csepreg, 1630). A fentebbi latin nyelvű rendszabályokat (*Articuli quidam pro visitandis ecclesiis conscripti*) kivonatosan a következőkben közöljük:⁸⁴⁴

1. Az egyházlátogatás nem új dolog, amint a régi kegyes királyok és az apostolok példája mutatja. II. Krón. 17, 7. Csel. 6, 5; 8, 14; 11, 23; 15, 36.
2. Az egyházak legfőbb látogatója maga a szuperintendens a szeniorral. Ha pedig nagyobb egyházi ügyek tartják lekötve, akkor helyettest küldjön ki. A hallgatók (hívek) kellő tisztelettel fogadják.
3. Hogy az egyházlátogatás nagyobb haszonnal és tekintéllyel végeztessek, a világi karhatalom, tudniillik a felsőbb magisztrátusé, valamint a mi gyülekezeteinkben a nagyságos gróf úré, a mi kegyes patrónusunké, szükségképpen megkiváncsoltatik és azt is óhajtjuk, hogy ő nagysága (Nádasdy Pál) az előkelő családokból valamely megbízottat küldjön a püspök mellé.
4. A vizitátor idejekorán tudassa kimenetelét a gyülekezetekkel. 5. Az egyházlátogatás a templomban könyörgéssel kezdődjék. 6. Színhelye a templom, vagy paplak, vagy a gondnoknak, vagy bírónak a háza legyen.
7. A vizitáló mindenek előtt azt vizsgálja, vajon a lelkész a Concordia könyvében foglalt igaz keresztyén tudományt tanítja-e és vajon a vasárnapi és ünnepi evangéliumokat rendesen és más gyülekezeteinkkel megegyezőleg predikálja-e; vajon a szentségeket a meg nem változtatott Ágostai Hitvallás és az Agendában előírt forma szerint szolgáltatja-e ki és a többi szertartásokat is ezekkel megegyezőleg végzi-e. Mert megtörténhetett, hogy valaki a zsinaton vagy félelemből vagy gonoszságból az igaz tudományt helyeselte és vallotta s e közben mégis azt gondolta: „Majd ha haza megyek, a régi és titkos hazugságokat énekelem.”
8. Gondosan meg kell vizsgálni, van-e bibliája; a predikációk írásában milyen szerzőket követ, ne hogy a kevésbé képzetek hanyagságból ellenfeleink posztilláira támaszkodván, beszédeikkel botránkozást okozzanak.
9. Inteni kell a lelkészeket, hogy mind az egyházi törvényeknek, mind a világi hatóság rendeleteinek engedelmeskedjenek nem csak nyilvános, hanem magánéletükben is. I. Cor. 9, 27. Életük módjáról a kánonok bőven szólnak.
10. Az egyházi javakat gondosan kikutassa a vizitátor. Ezek kétfélék. Némelyek a templomot illetik jog szerint, amilyenek a kelyhek, tálcák s egyéb templomi szerelvények; szintúgy szőlők, szántóföldek, rétek és más javak, melyeket ugyan a község (*auditorum communitas*) bír és művel, de jövődelmük a templom építésére szolgál. Mások (szőlők, földek, rétek) magát a parochiát illetik, melyeknek jövődelmét a lelkész (*parochus*) élvezi. Az ilyeneket gondosan ki kell kutatni és összeírni; és ha valamely ürüggyel eltulajdonították, vissza kell szerezni; a lelkész ezeknek gondját viselje, hogy el ne pusztuljanak a *parochus* és az egész eklézsia kárával. Maga Isten parancsolja ezt. Agg. 1. 4.
11. A lelkészeket inteni kell, hogy hivataluknál fogva különös gondjuk legyen a templomok tisztaságára és ékességére.
12. Gondosan ki kell kutatni, hogy milyen évi fizetést (*salarium annuale*, párbér) adnak a lelkésznek s ezt pontosan írják össze. 13. Az esetleges jövedelmek dolgában, amilyenek járnak

⁸⁴⁴ Teljes szövegüket közölte Mokos Gyula, a hercegszöllősi kánonok, 160-165. l. Pokoly, Pr. Sz. 1895. 126. Csecsetka, Ehjogtan II. 317.

a keresztelésért, úrvacsoraosztásért, halotti beszédért sat. ha valahol visszaélések csúsztak be, ezeket helyre kell igazítani, a régi törvényes szokást megerősíteni és gondosan feljegyezni.

14. Mivel az iskolák az egyház veteményes kertjei (seminaria), a vizitátor a rektorokat is vizsgálja meg és figyelmeztesse kötelességeikre az egyházi kánonok, úgymint a 64. 65. 66. és 67. kánon szerint. 15. A tanulókat is szorgalmasan intse az említett kánonok értelmében.

16. Ha az iskolák, a rektorok és a tanuló ifjúság javára a gyülekezetben valamely jövődelem állapított meg, ezt gondosan ki kell kutatni, a szokásos módon kezelni és az egyház jegyzőkönyvébe beírni.

17. A hallgatók erkölcsi életét és kötelességét illetőleg az egyházlátogatónak pontonként a következőkre legyen gondja: 1. Isten ígését szorgalmasan hallgatják-e és mennyire haladtak benne. 2. A szentségekkel élnek-e áhitatosan. 3. Lelkipásztoraitak tiszteletben tartják-e. 4. Megfizetik-e neki, amivel tartoznak. 5. Ha a lelkész régi jövődelme az idők viszontagságai miatt nem elégséges, akkor a hiányt több parochia összekapcsolásával kell pótolni. 6. Midőn a hívek a lelkész számára szántanak és szénát kaszálnak, a lelkész ezért pénzbeli fizetéssel és élelmezéssel nem tartozik. 7. Jogtalanul lelkipásztoraik ellen ne vádaskodjanak, hanem lelkiismeretesen tegyenek róla bizonytságot. 8. Ne legyenek irántuk kegyetlenek és ne zsarnokoskodjanak, amint eddig meg-megtették.

18. A híveket komolyan, egyházi fenyték terhe alatt meg kell inteni, hogy minden parochia gondnokokat (aedituos) válasszon. (Ezeknek 4 pontba foglalt kötelességeit fentebb a gyülekezetek szervezetében már közöltük).

19. Ezekttől számadást kell kérni az egyház minden jövődelméről. Akiknél egyházi javak vannak, azokat a visszatérítésre kell kényszeríteni. Ezt az eljárást annak az esperességnek megbizott lelkésze vagy annak helyettese és a helység bírása évenként megtartsák, a számadást írásba foglalják s ennek másolatát a lelkész őrizz meg.

20. A lelkész és a hallgatók közt támadt viszályokat az egyházlátogatók egyenlítsék ki; ha pedig ez nem volt lehetséges, akkor a kerületi gyűlés (generális synodus) elé kell terjeszteni.

21. A vizitátor szüntesse meg intésével a gyűlölködéseket, egyetlenségeket és kellemetlenségeket; az egyes parochiák sérelmeit intézze el.

22. Arra is inteni kell a hallgatókat, hogy ne terheljék a lelkészeket a barmok őrztetésével és a barompásztorok fizetésével. Mert nem a barmoknak, hanem az Isten fia drága vérén megváltott lelkeknek pásztorául rendeltettek.

23. Attól is óvakodni kell, hogy a lelkészek a parochialis jobbágyaiknak munka közben ne adjanak élelmet, mert méltó és igazságos, hogy a jobbágyok fizetés nélkül dolgozzanak azoknak, akiknek oltalma és urasága alatt élnek.

24. Attól is óvakodni kell, hogy a paplak építésére vagy más szükségletekre a lelkészeket vagy ezeknek jobbágyait ne kényszerítsék; hanem az egész község, akár nemesek, akár nem, tartoznak jog szerint (jobbágyaiknak szolgálatán kívül) az ilyen szükséges dolgokat elvégezni, mivel a lelkész különbség nélkül szolgál mindeneknek.

25. Az egyházlátogatónak ily terhes lévén a dolga illő és méltányos, hogy őt a hívek kísérvél együtt tisztességes ellátásban részesítsék.

26. Gondoskodás történt arról is, úgy a régi kegyes királyoknak, mint az újabb időbeli istenfélő felsőségnek tekintélyével, hogy minden cathedra után egy magyar forintnyi összegben census fizettség. Figyelmeztetni kell tehát minden parochiának gondnokait, hogy ezen kegyes és

szent szokás szerint a nyomtató ökörnek száját fel ne kössék (I. Kor. 9, 9.) hanem Krisztus regulája szerint (Luk. 10, 7.) a munkásnak adják meg igaz hűséggel az ő jutalmát.

27. Az elvégzendőknek a jó Istenben való elvégzése után a nagyságos gróf úrnak udvari embere az egyházlátogatásról szóló feljegyzéseket ömagyságához fogja elvinni és a vizitátor úr mindent a kerületi gyűlés elé terjeszt és tárgyalás alá bocsát Isten nevének dicsőségére és az egyháznak épülésére.

E szabályok a püspök és Lethenyi esperes bölcsességét dicsérik. Oly részletesek és helytállóak, hogy csekély változtatással ma is lehetne őket használni. Sok régi bajon akarnak segíteni és az eddigi eljáráshoz képest több újítás van benne. Az egész vizitációt Nádasdy Pál gróf főpatrónus és a világi hatóság (magistratus) oltalma alá helyezi, tőlük várja a „*seculare brachium*” megadását. A számadásoknál a helység birójának segítségét is igénybe veszi. És határozott különbséget tesz a templom és a parochia (a lelkészi hivatal) jövedelme között. Elrendeli minden intézkedésnek írásba foglalását, amivel eleink eddig nagyon fukarkodtak. A főpatrónus iránt való nagy tiszteletről tanuskodik, hogy az egyházlátogatásról nemcsak a kerületi gyűlésnek, hanem Nádasdynak is írásbeli jelentést tesznek, aki megbizottait rendszeren el is küldte úgy a kerületi gyűlésekre, mint az egyházlátogatásokra.

Az általános egyházlátogatás el lévén rendelve és a szabályzat is elkészítve, Kis Bertalan püspök 1631. tavaszán indult el első nagyobb körútjára. Nádasdy megbízásából, a család régi hű embere, nemes és vitélő Wittnyédy János uram, a soproni prókátornak, Istvánnak atyja, kísérte. A püspök ezenkívül az illető esperest, a jegyzőt és valamelyik szomszéd lelkészt szokta maga mellé venni adjunktusnak. Fertőszentmiklóson márc. 29. kezdte meg a vizitációt s ez évben a következő 21 sopronmegyei egyházat látogatta meg a filiákkal együtt: Szentmiklós, Endréd, Söjtör, Széplak, Hidegség, Czenk, Peresztég, Pinnye, Lozs, Kövesd, Röjtök, Lövő, Horpács, Egyházasfalu, Újkér, Ság, Lőcs, Sajtoskál, Csapod, Iván, Nemesládony. Ezekről a vizitációkról igen részletes és értékes jegyzőkönyveink vannak, amilyenekkel a r. kath. egyház is csak kevéssel dicsekedhetik. Még a győri püspöki és káptalani levéltárban is a legrégibb egyházlátogatási jegyzőkönyv csak 1641-ből való, míg nálunk vannak már 1627. és 1631-ből is terjedelmes, részletes jegyzőkönyvek.⁸⁴⁵

Kis Bertalan egyházlátogató körútjában már az új rendszabályok szerint jár el. Gondosan és alaposan végezte a dolgát. Vizsgálat alá vette a lelkészek és tanítók tanítását, hivatalos buzgalmát és erkölcsi életét, valamint a hívek viselkedését is az egyházzal szemben. Számba vette e mellett a gyülekezetek anyagi javait is. Előkerestette a régi feljegyzéseket, adományleveleket és végrendeleteket. Ahol kellett, tanukat is hallgattatott ki s az ő jelenlétében is állíttatott ki elismervényeket, szerződéseket és mindent pontosan jegyzőkönyvbe vétetett. Tapasztalatai nem mindenütt voltak örömdetekesek s a mutatkozó bajokat nem hagyta szó nélkül. Engedelmisséget követelt, az egyházi törvények hű betöltését elvárta. Ezt ha megtagadják, kész volt hivatalát is letenni. Többször vette igénybe Nádasdy támogatását is, ami nem mindig tetszett a lelkészeknek.

Sok kellemetlen ügye volt már az egyházlátogatás előtt is. Mindjárt megválasztása után 1625. jún. 18. intézte el a röjtökiek és muzsajiak ügyét a lelkész szolgálata és fizetése ügyében. Itt Vághy István és Grascukovics (Grassalkovics) Mátyás sopronmegyei esküdtek segítségét is igénybe vette. Majd a czenki, csepregi és sárvári parochiális jobbágyok szolgálmányainak megállapításával volt vesződsége. 1627-ben a simonyiak, mesteriek és tokorcsiak egyházi adózását intézte el Ságody Gergely esperes, Jánossy Miklós szolgabíró, Békássy Imre,

⁸⁴⁵ Timon Á. A párbér Magy. Függelék 3. l.

Dömölky Pál és más nemesek jelenlétében. Házassági perek is bőven voltak. 1628-ban nagytőtösi Majsza János és Antal Anna vérrokonságát kutatták sok tanuval, mely ügyben a vasvári káptalan 1579. kiadott levelét is elővették. Sok baja lett a püspöknek abból is, hogy a kerület pénztárát az 1625. évi határozat szerint ő kezelte. De már 1628. máj. 25. a csepregi zsinat ezt a hivatalt a jegyzőre ruházta át: „Az szent gyülekezet több dolgok között végezte ezt, hogy az közpénz notárius uram kezénél legyen, kiről ő kegyelme tartozék számot adni és abból maga szükségére csak egy pénzt se költsön el. Ha pedig valamit elköltene, tehát defectus nélkül helyére tegye.” A többi végzésről mit sem szól a jegyzőkönyv. Erre a gyűlésre már sikerült 80 lelkészt és 17 tanítót egybegyűjteni. De Kemenesaljáról, Veszprém és Győr megyéből még nem volt senki. 1629-ben maga a püspök, a szentmiklósi, hidegségi, hegyfalui, büki és még több lelkész is panaszt emelt, hogy a gyülekezet nem építi és nem javítja a paplakot. Intő levelet kaptak külön-külön s azzal fenyegették meg őket, hogy megvonják tőlök az egyházi szolgálatot. (Ker. jkv. I. 124. 127. 131. 135. 137. II. 10.)

Megnehezítették a püspök helyzetét a vallási üldözések is. Schubert esperes ünnepi beszédében nem ok nélkül szólott az „ordító oroszlánról, mely széjjeljár, keresvén, kit elnyerjen.” (I. Péter 5, 8.) Esterházy Miklós (1625 óta nádor) birtokaiból már kiűldözte az evangélikusokat s még ő vádolta ezeket türelmetlenséggel. A fiatal Batthyány Ádámot Pázmány Péter 1630 elején már át is térítette. Pathay István református püspök, akit Esterházy egy polemikus munkája (Skotodulos et Diophanes) miatt keményen megfenyegetett, a nádortól való féltében 1628 őszén búcsúvétel nélkül menekült el Pápáról Belényesre Bethlen Gábor oltalma alá. Kis Bertalant is, midőn K. Pálfi Jánossal 1630 nyarán „a tarcsai savanyúvízen” keresték fel Esterházyt, megintette, hogy „papjai tartóztassák meg nyelvüket a gyalázkodástól s azt a vallást, melynek ő felsége a császár az ápolója és védelmezője, ne rágalmazzák.” Pedig hol gyalázkodtak nagyobb mértékben, mint éppen Esterházy és Pázmány táborában. És ha még a két testvér protestáns felekezet ily gonosz időkben összefogott volna! De ezek is egymást bántották, rágalmazták az ellenség nagy öröme. Kis Bertalan valamelyik „missilis levele” miatt püspöktársa, K. Pálfi János egy durva hangú füzetet írt ily címen: „Fantom Fant, az az Sárvári Püspöknek kozmás levelére való választétel.” Lethenyei esperes is ekkor írta polemikus iratait a református egyház ellen. (Thury E. i. m. 203. 209.)

És mennyi baja volt Kis püspöknek a saját engedetlen, hivatásuk magaslatán nem álló papjaival, amilyenek mindig akadtak közöttük. 1630. jún. 4. és 5-én a csepregi zsinaton 12 lelkészt vont felelősségre különféle vétkek és mulasztások miatt és a kánonokra hivatkozva szigorúan büntette őket. Hortulani Györgyöt például teljesen elmozdították lelkészi hivatalából. Bőczeheli Jánosról is kimondták: „ő kegyelme be nem vétethetik az gratiában és az mi ecclesiánknek membrumja nem lehet mindaddig, míg jámborrrá nem teszi magát; sőt inkább az ministeriumtól tiltattatik, mert nagyok és sokak az ő kegyelme vétkei.” Musich Pált azért feddették meg, mert a betegek felett a kuruzslásra emlékeztető módon imádkozott. Telekesi Benedek pedig a zsinatról való elmaradása miatt fizetett 2 forint birságot. Még ez évben Oemich Tivadar németkereszturi lelkésszel volt nagyobb pere, akit Szilvási Jakab, Szilágyi György nemesek és Tóth János bíró panaszoltak be, mivel nem akart a magyaroknak szolgálni. Az egyházlátogatásokon is sok nem tetsző dolgot tapasztalt. A megbüntetett lelkészek viszont a püspököt vádolták zsarnoksággal. (Ker. jkv. II. 12.)

Ilyen tapasztalatok után nem lehet csudálni, hogy Kis Bertalan az egyházlátogatások befejezése után az első zsinaton 1631. jún. 24-én Csepregen lemondott püspöki hivataláról s ezt a lelkészek engedetlenségével okolta meg. Meg akarta tudni, bizalommal van-e iránta a lelkészi kar nagyobb és jobb része s támogatni fogják-e további erélyes kormányzásában. Minden hibától ő sem volt ment. A lelkészek szemére vetették túlságos nevésségét (nimia vehementia), a kánonok határán túlmenő szigorúságát és a birságpénzekre, a pereskedő felektől fizetett

díjakra nézve is volt valami félreértés. Ezt a püspök és esperesek, úgy látszik, jóhiszeműleg a magukénak tartották, talán régebbi uzus alapján. És több más ügy is rendezésre várt, amelynél a püspöknek is engedni kellett.

A püspök kapcsolatban a lemondásával formális panaszt emelt a lelkészek engedetlensége ellen. Ezek viszont a püspök eljárását kifogásolták. A gyűlés jegyzőkönyve szerint: „Ezt a panaszt a consistoriumi tisztelendő urak tárgyalták és végre a Szentlélek kegyelme által a tartozó engedelmességnek feltételével és a consistoriumi tiszt, urak által összeírott bizonyos cikkelyek elfogadásával (amelyeknek tartalmát alább közöljük), megegyezésre jutottak. Erre a főtisztelendő szuperintendens úr az ő előbbeni hivatalában ünnepélyesen megerősített az összes tisztelendő testvér urak helyeslésével.” Az ügy elég komoly volt, oly tekintélyes férfiak tárgyalták, mint Schubert, Lethenyei, Galgóczi, Ságodi és Terbócs esperesek.

A lelkészek engedelmisséget fogadtak, de ők is feltételeket kötöttek ki a püspökkel szemben. A helyzet feszültségét mutatja 11 cikkely, melyet jegyzőkönyvbe vettek s melyet mint a személyekre és a korra nézve igen jellemzőt szó szerinti fordításban közlök. A címe: „*Articuli Consistoriales pro Rndo Dno Superintendente et Rndo Dno Notario.*”

I. A püspök úr maradjon meg hivatalának korlátai között és ne akarjon uralkodni a lelkészek felett. Ha ezek közül némelyeket kihágásaik miatt büntetni kell, lakoljanak a kánonok ellen való vétségük szerint; ha a büntetés pénzbeli, a püspök úr azt a pénzt ne a maga hasznára fordítsa, hanem az egyházi pénztárba adja be. II. Akarjuk, hogy a püspök úr hagyja el szerfelett való hevesességét, szünjön meg a lelkész urakat gúnyos és igazságtalan szavakkal sértegetni. Mert a vétkesek büntetése meg van írva a kánonokban.

III. Ha valamelyik a lelkészek közül (amitől Isten mentsen) a test és ördög által legyőzetvén, valamely szarvas hibát követne el, úgymint paráznaságot, emberölést, szentségtörést sat. és ha bűne nyilvánvalóvá lett: akkor a püspök úr hívja össze az espereseket és így tanácskozzék annak elfogatásáról és letételéről. Mert ez nem történhetik meg magános felindulás és vélemény szerint, hanem az egész egyháznak megegyezésével; mert a lelkésznek, miként a meghívása, úgy az elmozdítása is az összes egyházi rendeknek joga. Azután főbenjáró bűnök miatt az ilyen lelkészek adassanak át a világi hatóságnak: mivel ilyenféle bűnökben nem Krisztus szolgálóinak, hanem a testiség rabjainak (*homines carnales*) tekintetnek, akik méltán lakolnak más gonosztevőkéhez hasonló büntetéssel.

IV. Midőn a mi nagyságos gróf urunk (Nádasdy Pál) az ő kegyes bőkezűségéből és áldozatkészségéből a lelkészek élelmezéséről gondoskodik (gyűlések alkalmával), a püspök úr annak egy részét ne foglalja le maga számára, amint néhányszor eddig megtörtént. Mert a messziről jövő lelkészek közül soknak elfogy a költsége és nem vehetnek maguknak élelmet.

V. Ezt is akarjuk: midőn az egyházi törvényszékünk előtt pereskedő ügyfelek valami tiszteletdíjat hoznak, bármi legyen az, a püspök úr a maga számára, a maga akarata szerint semmit se tartson meg abból, hanem az elődeinknél szokásos és dicséretesen bevált módon kell azzal eljárni. Ha valamely magánszemély (akár egyházi, akár világi legyen az) magának a püspök úrnak ad honoráriumot, azt tartsa meg, arról itt nincsen szó.

VI. Választassék egyházi esküdt *jegyző és pénztáros*, aki számba véve tartsa magánál az egyház jövedelmét készpénzben és abból semmit ki ne adjon senkinek az esperes urak tudta és jóváhagyása nélkül (amint eddig történt), hanem azt a jövedelmet készpénzben tartsa meg az egyháznak jövőendő szükségletére. Ha valami abból kiadatik, az évenkénti közgyűléseken adjon számot a jegyző úr a kiadásokról.

VII. Ezentúl a kerületi gyűlés ne tüzessék ki az aratás kezdetére, mint a mostani, hanem májusban vagy június elején legyen a határideje. Mert terhes, sőt káros a lelkész uraknak,

különösen a messziről jövőknek. Mert mindennek megvan a maga alkalmas ideje. Eddig emlékezetünk óta kis gyűlésekből az esperesek megegyezésével szokták a meghívó körleveleket kibocsátani. Akarjuk, hogy ez a jövőben is úgy legyen.

VIII. A püspök úr a lelkészek által neki okozott sérelmeket ne jelentse be a gróf úrnak a tisztelendő egyházi konzisztorium szegényére és kárára; hanem terjessze azokat az egyház elé és ha a lelkészek ilyen büntetéseket érdemelnek, a konzisztoriumi urak fogják megítélni.

IX. Ha valaki a lelkészek vagy világiak közül vádat emel a püspök úr előtt valamely esperes vagy lelkész ellen: a püspök úrnak nem szabad (a másik fél meghallgatása nélkül és az igazság kiderítése előtt) ítéletet hozni vagy kifakadni ilyen ellen, különösen az igaztalanul vádolt esperes vagy lelkész ellen, legkevésbé pedig az ilyen kétes bevádolást némelyeknek kitálalni Pál apostol intése szerint. (I. Tim. 5, 19). Midőn pedig a tanúnak hinni nem lehet, ítéljen a konzisztorium.

X. Ha valaki a lelkészek közül bizonyos okból megjelenni kénytelen akár magánosan otthon (a püspök lakásán), akár nyilvánosan a kis vagy nagy gyűlésen, türelmesen és atyai indulattal hallgattassák meg és bocsáttassák el. A messziről jövőket hosszú várakoztatással ne tartsa vissza (a püspök), hanem mindennek előtt a többi közel lakókat megelőzve végezzen velük és bocsássa el őket.

XI. Akik bizonyos fontosabb okból akarnak helyet változtatni, lelkészek és tanítók, ha törvényes meghívásuk van máshová, ügyöknek az esperessel való közlése után bocsáttassanak el szabadon. Különösen ha valaki a hallgatók hálátlansága miatt panaszkodik, az ilyent nem kell erővel kényszeríteni, hogy nekik szolgáljon. Mert az ilyenektől Krisztus parancsolata szerint távozhatic, még a port is leverve lábairól. Máté 10. 14. (Ker. jkv. II. 28-30. Mokos, Hgszól. kán. 136).

Sok kemény beszéd van e pontozatokban. Minekutána a püspök a maga panaszát előadta, a lelkészek sem hallgatták el a magukét. Talán a püspök is beismerte fiatalos hevesességét és a kánonok határán túlmenő szigorúságát. S miután a lelkészek bocsánatot kértek és hathatós marasztalással engedelmességet fogadtak, a püspöknek sem volt kifogása az ellen, hogy a lelkészeknek vele szemben támasztott kíváncsalmait jegyzőkönyvbe vegyék. Kölcsönös őszinteséggel tisztázták a helyzetet s a jegyzőkönyv szerint a „concordia” létrejövén az összes lelkészek helyeslő akaratával, tapsoló örömmel (cum applausu omnium) erősítették meg a püspököt előbbi hivatalában. Nádasdy, a főpátrónus, a püspök pártján volt s a Batthyányak urodalmaiban is Lobkovicz Poppel Éva, a buzgó evang. özvegy hathatósan támogatta. A püspök fiatalos hevesességét egy kissé lehűtötték, de eddigi erélyéből nem engedett továbbra sem. Jó szándékát senki sem vonhatta kétségbe.

Eddig a püspök fizetése és a *kerületi pénztár* ügye sem volt rendezve. Ebből is félreértések, gyanúsítások támadtak. A kerületnek, mint magasabb egyházi testületnek is volt szükséglete, kiadása, tehát fedezetről, pénztárról is kellett gondoskodni. Már a legrégibb baranyai kánonok is (24-ik) kimondják: „Miért, hogy az ecclesiának szüksége gyakorta való költséget kíván: ezokaért valami efféle költségben valami tanétóra (lelkészre) esik, azt minden zugolódás nélkül megadja”. Ezt azután az 1595. évi meszlén kánonok közé is felvették (72. k.). Néha rendkívüli szükségletek is merültek fel. Hercegszöllősen például 1566. Veresmarti Illés püspököt közköltségen kellett a budai basa fogságából kiváltani. Igen szép szokás volt, hogy nálunk a lelkészek és tanítók az alumnusok javára is adóztak. A csepregi zsinat 1630. azt határozta, hogy Gutovini József és Tétényi István Nádasdy költségén, Kassai András pedig az egyház költségén tanuljon. Ennek taníttatására a lelkészek egyenként 1 forintot, a rektorok pedig 50 dénárt adózzanak. A kerületi pénztárba adóztak a lelkészek, gyülekezetek, a törvénykező

felek, s jövödelmi források voltak még a pecsétdíjak, büntetéspénzek, kegyes adományok, esetről esetre kivetett adók. Az iváni zsinat 1603. például katekizmus kinyomatására szedett minden gyülekezettől 25 dénárt. Zvonarics püspök posztilláit pedig a kiadó patrónusok a kerületnek ajándékozták és ez árúsította. A kerület pénztára (*fiscus ecclesiae*) többször szerepel jegyzőkönyveinkben. A bírság pénzeket ide utalták be. Pénztáros Beythe idejében a fősenior, később a püspök volt. Még az 1625. évi zsinat is a püspökre bízta a kerület pénzét, de az 1628. évi már áthárította e hivatalt a kerületi jegyzőre. 1630. márc. 20. a németkeresztúri kisgyűlésen mégis megtörtént, hogy Ságodi István lelkész 5 forintot fizetett posztillákért és a pénzt Kis Bertalan vette magához, hogy ezen könyveket köttessen be. Van rá eset, hogy a számadást a kerület jegyzőkönyvébe vezették be. 1630. jún. 3. a csepregi nagygyűlésen például Telekesi Benedek 2 frt. bírságot, Molitoris Zakariás, Bartholomaei Pál, Pápai János a két év előtt kiadott Zvonarics-féle Magyar Posztilla II. kötetéért 2-2 forintot fizettek; Szentmihályfalvai János az I. kötetért 3 forintot fizetett, 2 frttal adós maradt. Szeli Gergely a II. kötetért 2 frtot fizetett, 3-mal adós maradt. A zsinat összes bevétele egyéb járulékokkal 18 frt volt. Az 1631. évi rendszabályok 6-ik cikkelye ismét a jegyzőt tette meg pénztárosnak pontos számadás kötelezettsége mellett.⁸⁴⁶

A püspöknek nálunk állandó évi jövödelme sem földbirtokban, sem pénzfizetésben nem volt. Csak a szepesváralji 1614. évi zsinat rendelt az ottani szuperintendensnek évi 200 forintot, melynek felét a nemesek fizették porta szerint, felét pedig a papság, kiki jövödelme arányában. Az egytelkes nemesek és a tíz lándzsások is fizettek és pedig ezek a sajátjukból, mivel nekik portaszámuk nincsen. Erről a méltányos dologról Dunántúl nem vett tudomást. Itt a reformátusoknál még a *census cathedraticus* sem volt meg. A zsolnai 1610. évi kánonok a lelkészek által fizetett *census cathedraticus* mellett még a gondnokok adójáról (*contributio aedituorum*) is szólnak, melyet a gyülekezetek fizettek. (Szeberényi J. *Corpus Synod.* 34. Pr. Sz. 1895. 186.)

A *census cathedraticus* vagy *cathedraticum* a minden predikálószték, vagyis lelkészi hivatal (*parochia*) után szedett adó a római egyháztól maradt reánk örökségül. Eredetileg az archidiakonok szedték ezt egyházlátogatáskor a püspök számára. Jó ideig még az evang. gyülekezetektől is behajtották. Ennek elvesztése miatt nagy volt a panaszkodás s I. Ferdinánd kárpótlást ígért és adott is nekik. A protestáns világban ezt azután az evang. esperesek, illetőleg püspökök is megkapták. A zólyomi 1592. évi 10-ik kánon mondja: „*Quilibet Pastor suo Magistratui condecens munus, pactata, cathedraticum et alia ab antiquis constituta, sine molestia et difficultate statuto tempore solvat et deponat.*” Így a Dunántúl is megvolt ez. De nem volt a püspöknek rendes évi fizetése, mert csak egyházlátogatáskor és ekkor is csak a meglátogatott egyháztól kapta; ha helyettest (*esperest*) küldött vizitálni, akkor azé volt a *census*. Az 1630. évi csepregi határozat is csak az egyházlátogatáshoz köti a *cathedraticum* fizetését. És a Visitationalis Cikkelyek 26-ik pontja nem is a püspökről, hanem általánosságban a vizitátorról mondja, hogy minden kathedrától egy magyar forintnyi *census* fizessenek neki. Később azonban ezt rendes évi fizetéssé változtatta át a kerület, de már csak Musay Gergely püspök idejében, midőn a vallási sérelmek ügyében sok hivatalos útja és költsége volt. Az 1647. évi ápr. 2. Ivánban tartott kerületi gyűlés egyhangulag elhatározta, hogy „minden lelkész a *census cathedraticus* a főtitst, püspök úr részére kérje meg a hallgatóitól és a jövő zsinatra hozza el magával.” Az összegről itt nincs szó. 1652. nov. 25. a locsmándi gyűlésen pedig ez volt a határozat:

⁸⁴⁶ Pr. Szemle 1895. 188. Földváry, A dunamell. ref. ehker. tört. I. 81 Ker. jkv. II. 12. 19. 20.

„Miután főtsiszt. Musay G. püspök úr az ő hivataloskodásában előforduló nehézségeket, hiányokat, sérelmeket és költségeket felsorolta és a tiszt. konzisztóriumtól segítséget, nevezetesen a census cathedraticust kérte volna: a kerületbeli esperesek és többi testvérek azt határozták, hogy évenként minden lelkész fizessen jóakaratulag (benevole) egy magyar forintot nevezett püspök úrnak, míg életben marad. Ha pedig némelyek ennek fizetését megtagadnák, akkor a püspök úr terjessze a kerület elé.” Még ily nehéz időben is, mikor a püspök kérvényeivel és személyesen a nádorhoz, prókátorokhoz s egyik vármegye után a másikhoz futott, a kerület nem értette meg a helyzetét és szűkmarkú maradt. Még 1658. máj. 21-én is a locsmándi nagygyűlésen ez volt a második határozat (alia deliberatio) a cathedraticumról:

„Főtsiszt, püspök úr megnyugszik az esperesek és többi testvérek határozatán s várni akar addig a census cathedraticusról szóló végleges határozatra, míg a tisztelendő testvérek a legközelebbi közgyűlésen hallgatóiktól megtudják, vajon akarják-e és bírják-e azt a censust megfizetni, úgy mindazáltal, hogy az első határozatból következzen ez is.” Szegény jó püspök hát nehezen jutott a forintjához. Kánonok kötelezték a gyülekezeteket arra, hogy az egyházlátogató püspök vagy esperes élelmezéséről gondoskodjanak. Beythe István 27. kánona az ordinandusoktól várja, hogy felavatáskor a tisztességes ellátást ők szolgáltatassák. (Pr. Szemle 1895. 185. 186. Ker. jkv. II. 281. 385. 467.)

Ezt a kathedrai censust is eleinte maguk a lelkészek fizették, de később mégis belátta a kerület, hogy ezzel a gyülekezetek tartoznak. Az Egyházlátogatási Cikkelyek 26. pontja már a gondnoktól várja, hogy a gyülekezet pénztárából fizesse minden kathedrától az egy magyar forint censust. A csepregi zsinat 1630. jún. 4. pedig még világosabban intézkedik, midőn kimondja: „Census autem, qui cathedraticus dicitur, a populo debet exhiberi.” Tehát a cathedraticumot a nép fizesse, ne a lelkész. E határozat szerint azonban a csekély census sem volt egész összegében a püspöké, hanem ebből szorítottak ki némi csekély díjazást az esperes adjunctus és a jegyző számára is. Nevezetesen vizitációk alkalmával a cathedraticum 1/3 részét a püspököt kísérő esperesnek ítélték oda s még a 2/3 részből is levontak 24 denárt, mellyel a jegyzőt díjazták. A püspöknek és espereseknek ezenkívül még némi szerény díjazásuk a törvénykezéskor fizetett ítéleti díjakból, a büntetéspénzekből és a bizonyítványok kiadásáért járó pecsédíjakból volt. Beythe kánonai szerint a pereskedő felek fejenként 1 forintot fizettek. A püspök elé szabott Consistoriales Articuli V. pontja szerint a pereskedő ügyfelek „valamelyes tiszteletdíjat” szoktak adni. Az összeg nem volt meghatározva s ezt a törvényszék tagjai „régi szokás szerint” osztották meg, melyet nem ismerünk. Ezen felül a felek a püspöknek néha külön honoráriumot is adtak. Külön rendes fizetésük az espereseknek sem volt. Igen szerényen díjazták a jegyzőt is a 24 denárral.

Jegyzője a kerületnek már a XVI. században volt, bár a kánonok ekkor még nem szólnak róla. A jegyzőkönyvek vezetése gyűléseken, egyházlátogatásokon, törvényszéki tárgyalásokon és az ítéletek megfogalmazása az ő tiszte volt. 1628 óta pedig a számadásokat is ő vezette, ő lett a pénztáros. A jegyzők is hivatalbalépéskor esküt tettek. Dunántúli kerületünk első ismeretes jegyzője a csepregi születésű *Cziczak János*, aki 1596. Németkeresztúron, 1600. Sárvárott volt rektor, azután pedig hegyfalui lelkész. Jegyzőkönyveinket szépen, gondosan vezette, nevét mint „notarius sedis spiritualis” szokta aláírni s az ítélkező espereseket „assessores” néven nevezi. Közvetlen utódját névszerint nem ismerjük, de 1614. más kézírást találunk a jegyzőkönyvben. Harmadik ismeretes jegyzőnk *Kis Bertalan*, akit valószínűleg 1617. mint czenki lelkészt választottak meg; mint jegyzőt kandidálták püspöknek is. Jegyzőkönyvét valószínűleg külön (azóta elveszett) kötetbe írta, mert fennmaradt legrégibb jegyzőkönyvünkben csak egy bejegyzését találjuk. A püspökválasztó gyűlésen 1625. *M. Galgóczi Miklós* fertőszentmiklósi lelkészt választotta meg a kerület jegyzőjének, aki ezt a hivatalát 1628. már az esperességgel cserélte fel és utódjául *Potyondi István* peresztegi lelkészt, a volt tudós csepregi rektort

választották meg. E sorrendből azt látjuk, hogy jegyzőink mind a volt sárvári és csepregi rektorok, így tehát a képzetesebb fiatal lelkészek sorából kerültek ki. Potyondi 1631. jan. 20. bekövetkezett haláláig szépen és nagy gonddal írta jegyzőkönyveinket. Iskolavizsgálókül is őt és Galgóczit küldte ki már 1625. a kerület. 1631. jún. 24. a csepregi zsinaton, midőn új rendszabályokat szabtak a püspök és notárius elé, a volt szombathelyi kanonokot, *Serényi* Györgyöt választották meg jegyzőnek, ki mint Lobkovitz Poppel Éva udvari papja jött most Kövesdre lelkésznek. Esküjét a kerület színe előtt tette le. Ő kísérte a püspököt egyházlátogatási körútjában és az értékes jegyzőkönyveket is ő írta. Sok is lehetett a dolga, mert 1634. máj. 23. Nodificis István újkéri lelkész, 1635. máj. 14-én pedig Fábri István lozsi lelkész személyében aljegyzőt is választott a kerület. Ezek mellett Serényi ezután mint főjegyző (notarius supremus) említetik. Később protonotarius és deuteronomotarius néven is szerepelnek. Serényi utódjául 1641. május 7. *Nodificis* István kőszegi magyar lelkészt választották főjegyzőnek. Ennek halála után pedig 1646. az eddigi aljegyzőt, *Fábri* István szakonyi lelkészt bízták meg ezzel a tisztséggel s mellette Textoris György egyházasfalui lelkész lett az aljegyző. 1651. jún. 20-án négy jelölt közül *Sárfői* Miklós soproni magyar lelkészt választották főjegyzőnek, aki mellett Odor István iváni lelkész volt az aljegyző. 1659 óta pedig Fábri Gergely szakonyi lelkész az aljegyző. *Sárfői* utódja a főjegyzőségben 1660 óta *Odor* István szécsényi lelkész volt. 1665 óta Balika Benedek váthi lelkész az aljegyző. 1669-ben a püspökválasztó gyűlésen is ez a volt az aljegyző, a főjegyző pedig *Perennyei* Bálint szécsényi lelkész. A jegyzők kötelességeit az 1631. évi 6-ik cikkely óta újabb határozatokkal nem szabályozták. Kis Bertalan óta a jegyzőkönyvek pontosabbak. A vitatételeket is (néha 15-20 tételt is), melyeket a papi vizsgálatokon tárgyaltak, pontosan feljegyezték.⁸⁴⁷

i) A kerület terjeszkedése. Papi presbyterek választása. Újabb egyházlátogatások. Nádasdy halála s özvegyének és fiának hitehagyása. A püspök száműzetésben.

Kis Bertalan püspök még azon a gyűlésen, amelyen lemondását visszavonta és a kerülettel kibékült, 14 jelöltet avatott fel lelkésznek és pedig Veszprém, Győr, Zala és Somogy megyéhez tartozó gyülekezetekbe is (Iharos, Tarány, Szentkirály, Hahót, Szécsisziget sat.) S évenként kétszer, háromszor is volt lelkészavatás. Kemenesalja, Veszprém, Győr, Moson, Fejér és Komárom megye gyülekezetei és lelkészei is mind többször keresik fel gyűléseinket és mind szorosabban csatlakoznak a dunántúli kerülethez. Kis Bertalan 1640. jún. 12. (bizonyára a dunáninnyi kerület kértére) még Pozsony megyébe Pusztafödemesre és Tarlóra (Makoviczki Tamást és Csepregi Istvánt) és Nyitrába Ivánkára is (Loktsai Jakabot) avatott fel lelkészeket. Felvidéki főrangú családok is, mint Illéshány Gáspár gróf és Széchy György özvegye, Homonnay Mária Dunántúlról kértek lelkészeket, valamint Pozsony és Kassa városa is több ízben. Széchynéhez 1635. Sárosi Bálintot küldték el udvari lelkésznek Fertőszentmiklósról s vele ment két alumnus is, a sárvári iskolából Trnka Márton és a kőszegiből Deselvics István. (Ker. jkv. II. 117.) És feltűnő, hogy ily időkben, midőn az üldözések szele volt már érezhető nálunk is, hányan tértek át hozzánk r. kath. lelkészek is. Serényi Györgyöt, az áttért szombathelyi plebánust és kanonokát, a buzgó főjegyzőt már említettük. Így a komáromi születésű Nagy János szerzetes 1631. saját szavai szerint „ex labyrintho pontificiorum idolomanico” tért át hozzánk és Hidegségen kapott lelkészi állást. Még ez évben követte a dalmát származású Blasievich György szerzetes „ruptis laqueis Antichristi et pseudoprophetarum”. Majd 1634. Schiller János bencés, aki Németkeresztúrra került, 1636-ban Oroszi János pozsonyi

⁸⁴⁷ Ker. jkv. I. 102. 121. 137. 11. 30. 82. 101. 193. 351. 480.493. Eht. Eml. 130-132.

pállosszerzetes, ki már 36 évet töltött a zárdában. 1638-ban Weingarth Vencel premontrei kanonok és 1640-ben Godi Imre volt szanyi plebánus és győri kanonok. A kálvinisták közül is Joráni János 1629-ben, Csillagh Dávid 1631-ben Doktorics István 1643-ban sat. (Ker. jkv. II. 182. Eht. Eml. 70-77.)

Hogy szigorú egyházi fegyelmet tarthasson, a püspök munkatársakat keresett maga és az esperesek mellé. A kibékülést követő évben is sok volt a püspöknek és az espereseknek panasza. Az 1632. évi május 11. és 12. Csepregen tartott kerületi gyűlés tehát elhatározta, hogy a *lelkészek közül* az esperesek segítségére és az ügyeknek elintézésére *presbytereket*, „előrelátó és tudós férfiakat választ”. Hasonló papi presbytereket az esperesek mellé a dunántúli reformátusok már 1618. választottak a szentlőrinci zsinaton, „Collaterarii coadjutores seniorum” néven nevezték ezeket. Bizonyára Kanizsai Pálfi János esperes alkotása volt ez, ki az előző évben szervezte Pápán az első gyülekezeti presbyteriumot is. Mint az esperesek segédeit egyházmegyei, illetőleg kerületi presbytereknek (egyháztanácsosoknak) szánta ezeket s hivatásukat 1619. a pápai zsinaton így határozta meg: „Az espereseknek legyenek ezek mintegy örökös szemei a lelkésztestvérek erkölcsi élete felett; akiben kifogásolni valót látnak, azt intse meg vagy az esperesnek jelentsék fel; az egyházlátogatásban az esperest kíséreljék vagy helyettesítsék sat. Hogy nagyobb tekintéllyel léphessenek fel, legyen pecsétes megbízólevelük. A presbyterek a kötelesség útján való pályafutásban másoknak sarkantyúi legyenek. Zsinaton és egyéb gyűléseken az esperesek után az övék legyen az első hely és első szavazat”. Hasonló jogokat és kötelességeket szánt a kerület bizonyára a mi presbytereknek is, de külön szabályrendeletet nem készített számukra. (Ker. jkv. II. 44. Adattár VII. 23. 38.)

A fentebbi gyűlésen 1632. Kis Bertalan püspök mellé ilyen presbyterekül választották Zdanensis Mihály ostffyasszonyfai és Baranyai Máté miskei lelkészt; Lethenyi István csepregi esperes mellé Dongó Gergely csepregi alsó és Gudor János acsádi lelkészt; Galgóczi Miklós szentmiklósi esperes mellé Pápai Imre czenki és Fejér János újkéri lelkészt; Ságodi Gergely hegyfalui esperes mellé Mátyus János szentgyörgyi és Muraszombati Mihály ikervári lelkészt és Körösi Imre szili esperes mellé, akit ez a gyűlés helyezett vissza hivatalába, Dvornicenus Márton bodonhelyi és Ferrarius András bogyoszlói lelkészt. 1634. május 23-án Dongó Gergely, ki ekkor már kövesdi lelkész volt, az elhunyt Galgóczi helyébe esperesül választatván, segítségül kapta maga mellé Musay Gergely lövői alesperest és presbyterekül Serényi György czenki lelkészt (a főjegyzőt) és Repka Márton peresztégi lelkészt. 1635. május 14-én az elhunyt Körösi helyébe Baranyai Máté miskei lelkész választatván meg rábaközi esperesnek, mellette az alesperes Ferrarius András lett, a presbyterek pedig Báthi János kajári és Eöri György szili lelkészek. Ilyen papi egyháztanácsosokat a kerület később már nem is választott, elégségesnek tartotta a püspök és esperesek mellett az alespereseket. (Ker. jkv. II. 44. 82. 100. Mokos Gy. 123.)

A következő 1633. évben a püspök a soproniak után vasmegyei gyülekezeteket is látogatott. Így kerültek sorra: Nemeskér, Nagygeresd és Czirák után Guar, Hegyfalú, Zsédén, Vámoscsalád, Szentivánfa, Niczk, Csánig, Tretyénfa, Répceszentgyörgy, Alsószeleste, Sömjén, Nagyölbő, Csénye, Ikervár, Peczel, Kopácsi, Szentlénárd, Rábahidvég, Szenttamás, Rábakovácsi, Felsőpaty sat. Még Kis Bertalan látogatta a fennmaradt jegyzőkönyvek szerint Vámoscsaládot is 1640-ben és Szécsényt 1642-ben. Vas megyében egyes helyeken fájdalommal kellett tapasztalnia, hogy nem jól gazdálkodnak, az egyházi ingatlanok idegen kézre kerültek s ezért nem is igen szívesen fogadták az ellenőriző püspököt. (Ehlát. jkvek. Adattár VI. 11-193.)

Lesújtó csapás volt és a püspöknek egyházkormányzó munkásságát is felettébb megbénította a hitbuzgó és áldozatkész főpatrónusnak, Nádasdy Pálnak váratlan korai halála, aki 35 éves korában fiatalon hunyt el az 1633. évben okt. 15-én. Országos ügyek sokszor elvonták ugyan

otthonából, de az egyházi gyűlésekre mindenkor elküldte képviselőit. Így például 1633. jan. 12. a nemeskéri kisgyűlésen Guary Miklós és Wittnyédy János, István apja, képviselte Nádasdyt. Ezt a szokást özvegye is megtartotta s 1634. szintén Guaryt és Wittnyédyt, 1635-ben Kapocsi Márton provizort és Jánossy Miklóst, 1637-ben pedig Rátky Györgyöt, Dvojesics Jánost és Sankó Ferenc várnagyot küldötte ki a kerületi gyűlésekre. 1639-ben pedig Tompa György és Bezerédy György már a fiatal Ferenc gróf követői voltak.

Egyetlen fiának, Ferencnek neveltetésére már Nádasdy Pálnak is nagy gondja volt. 1632-ben nov. 24. udvari lelkészét, Zvonarics Istvánt küldte el a peresztegi gyűlésre, hogy kilenc éves fia számára nevelőt küldjenek. S a kerületi gyűlés abban állapodott meg, hogy amíg a külföldön járó alumnusok hazajönnek, addig Nodificis István sárvári rektor legyen a kis gróf pedagógusa. Az apa halála után pedig Kis Bertalan püspök rendelt a fiú mellé kiváló nevelőket. Zvonarics István, az özvegy udvari papja, még a kassai tekintélyes gyülekezet meghívását sem fogadta el, csakhogy a Nádasdy gyermekek nevelését továbbra is vezethesse. Érezték ugyanis a veszedelmet, mely az anyát és ennek fiát Esterházy Miklós nádor, a nagy térítő részéről fenyegette. Zvonarics Keresztúrról 1637. jan. 28. ezt írta lemondó levelében a kassaiaknak: „Valahol Krisztus templomot épít, szokták mondani, ott mindjárt a Sátán is kápolnát rak mellette...”⁸⁴⁸ Az minemű kötelességben mostan vagyok, az gyöngye vesszőszálacsáknak az jó erkölcsök és igaz mennyei tudomány egyenességében való neveltetésekre, mintegy istápnak Isten után, idegen helyekről is haza kelletnék jönnöm.” S eleinte a serdülő ifju hallgatott is mesterei szavára. Nem volt még 14 éves, midőn a wittenbergi tanároknak „Fidelis Admonitio” című munkáját magyarra fordította s bírálat céljából Kis Bertalan püspöknek mint „engedelmes lelki fia” 1636. márc. 6. megküldte.⁸⁴⁹

Az özvegy is, Révay Judit, Esterházy sűrű látogatásainak ellenére, eleinte bűzgő evangélikusnak mutatkozott. Hutter Lénárd wittenbergi tanár dogmatikáját, melyet Lethenyi István csepregi esperes fordított le magyarra, már kéziratban átolvasta s kiadásának költségeit is fedezte (Csepreg 1635). Ki akarta adni fiának fentebbi protestáns polemikus munkáját is. Ő is mint patrona 1635. ápr. 16. meghatalmazó levelet adott a püspöknek és espereseknek az egyházlátogatásra s követeit, Szálai Jánost és Zvonarics Istvánt még 1638. jún. 8. is elküldte a csepregi zsinatra. De Esterházy, aki már a maga két feleségét áttérítette, Nádasdy fiatal özvegye körül is sikerrel tudott forgolódni. A szép, szellemes és előkelő Forgách Ádám gróf személyében kérőt hozott a házhoz. És a gyenge nő hosszú kínos lelki vergődés után nemcsak a kérőt fogadta el, hanem, amint kívánták tőle, még evang. hitét is áldozatul hozta. Ezért saját fia is elítélte és ellene mondott a házasságnak. Nádasdyné e napokat németkereszturi kastélyában töltötte s a házasság és hitehagyás hírére még az urodalombeli cselédség is hangos kifakadással, sőt gyújtogatással is tüntetett ellene. De ott állt mellette Esterházy, hogy kínos küzdelmében erősítse. A nádor az itteni napokról 1638. máj. 6. ezt írta haza a feleségének: „Nekünk tegnap napestig mind dolgunk vala itt. Azon éjjel, hogy ide jöttünk, csaknem minden asztagit felégették s a kastély is félelemben volt. Sárvárott is neki gyújtották a vár mellett való várost s több égett el benne hetven háznál azon nap. Kivel igen rémítették az asszonyt, hogy ez gonosz jel legyen. Minden felül reá gyűlnek szolgálai is és ríkatták s ijesztgették a nyavalyást. Hogy azért elhányjam ezeket az akadékokat is, noha nem örömet, de ebédig meg kölle ma is maradnom.” Szegény nádor erősebben dolgozott, mint a szívtelen jezsuiták. A gyenge nő sokat szenvedett, de ki gondolt vele. A cél szentesíti az eszközöket. Dobronoki György, a jezsuita

⁸⁴⁸ Luther mond hasonlót az 1545. évi énekeskönyv elé írt versében: Wo Gott hin bauet sein Kirch und sein Wort, - Da will der Teufel sein mit Trug und Mord.

⁸⁴⁹ Ker. jkv. II. 60. Könyvszemle 1899. 369. Eht. Eml. 211. Payr, Révay Judit 18.

ezeremester és soproni házfőnök is naplójába jegyezte: „Özvegy Nádasdy Pálné Révay Judit, ki 300 magyar predikátornak volt a táplálója, második férje kedvéért katolikussá lön 1638-ban Kismartonban és Sopronból hivatott időnként magához jezsuitákat gyónás végett. Hihetetlen, hogy áttéréseivel ez mennyi okot adott a proletár predikátoroknak a panaszra és sirásra. A nő olykor csak neveti őket s a pápisták iránt igen buzgó.” Ez csak jezsuita beszéd. A szegény nőnek bizony nem sok oka lehetett a nevetésre, midőn hitehagyása miatt egyetlen fia is meghasonlott vele, s nővére, a buzgó evang. Révay Zsófia, Erdődy Bálint gróf özvegye is elítélte. (Payr, Révay Judit 24. 26.)

Az anya áttérése után a kerület most a fiuba, Nádasdy Ferenche vetette bizodalmát, aki egy ideig még igen buzgó evangélikusnak mutatkozott. Kis Bertalan püspök két fiát, Ádámot és Pált 1639. saját költségén küldte ki Königsbergbe három évre. 1640-ben felháborodással ír Nádasdy a jezsuita páterek temerítéséről, kik a soproni keresztesek telkén építeni mertek, holott abban ő a főkollátor és nem adott engedélyt hozzá. Az ő támogatásával tervezte a kerület a csepregi iskolának nagyobb szerű felépítését és kibővítését. Már az 1639. évi gyűlésen nagy reménységgel emlegetik: „az míg Istennek kegyelmességéből az csepregi *Collegium* megépül”. Kis Bertalan püspök pedig az esperesekkel 1641. márc. 12. Gergely napján a szelestei kisgyűlésből kelt igen szép és tartalmas pásztorlevélben hívta fel az összes evang. patrónusokat a csepregi „föschola” hathatós segélyezésére. Csepreg város tanácsa még az 1621. évi pusztuláskor elromlott és dűledezett régi iskolájuk helyett akart építeni „egy öreg auditoriumot, pitvart a tanítómestereknek és tanuló deákoknak házakat és kamarákat kőből és téglából”. Sárospatakra emlékeztető szép alkotása lett volna ez a magyar kulturának. De ezt is megghusította Esterházy nádor a gazdag és nagyra törő ifjunak jezsuita módra kieszelt áttérésével, akinek saját leányát szánta feleségül s akit rokonság révén hívott meg gyakrabban is udvarába. Asztal felett azután sima modoru páterek beszélgettek az ifjúval a vallás kérdéséről, a nádor vitairatokat is váltott Nádasdyval, majd a 20 éves ifjú szerelemre lobbant a szép és művelt Esterházy Julia iránt. Betetőzte a dolgot 1642. egy itáliai utazás, amelynek bizonyára a nádor volt ismét az intézője. (Ker. jkv. II. 163. Adattár V. 47).

1643. jún. 9. a csepregi zsinatra Nádasdy még Bezerédy Györgyöt küldte el képviselőjéül és nov. 25-én Katalin napján, midőn a fiatal patrónust már jezsuiták vették körül, lesújtó meglepetésül jelenté ki Csepregen a zsinatra gyülekezett lelkészek és világiak előtt, hogy egyházát elhagyja és hitet cserél. Tehát anyja példáját követte és őt is Esterházy térítette át, aki nagy örömezzéssel irta meg azonnal az esetet Lamormain jezsuita provinciálisnak Bécsbe. Egészen meglepő a hitehagyás nem lehetett. Régóta látták aggodalommal Esterházynak a nagyravágyó ifjú körül való forgolódását, de megakadályozni nem bírták. Nádasdy a nádorban látta szerencséjének megalapítóját. A római táborban nagy volt az öröm. Esterházy már Lamormainnak írta: „Kétségtelen, hogy ennek az egynek áttérését sok léleké fogja követni”. És az erőszakos térítés a nádor kedve szerint meg is indult a legkegyetlenebb eszközökkel csakhamar. Nádasdy hitehagyása fordulópont a dunántúli kerület történetében. A virágzás után ezzel állt be az elnyomatás kora.

A kerületi jegyzőkönyvek érthető okból mélyen hallgatnak az ifjú főpatrónus csúfos hitehagyásáról. A zsinatokat ezután nem Csepregen, hanem Meszlenben, Nemeskén, Szakonyban, Bükön, Lövön tartják. Kis Bertalan, Zvonarics, Lethenyey, Musay, Serényi, a volt kanonok, mind tanítói, mesterei voltak. Godi Imre, csepregi lelkész, a volt győri kanonok is oly kedves embere, hogy nemrég még levélben hívta őt predikálni Lékára. Most mindezeket kitiltja udvarából és jezsuitákat hív gyóntatónak. Nagynénje, Erdődyné Révay Zsófia grófné továbbra is evang. lelkészt tart lövői kastélyában. Mennyi korholó beszédet hallhatott a 20 éves ifjú ettől a kegyes nőtől is. Leghálátlanabbul bánt Nádasdy volt udvari papjaival. Zvonarics István Németkeresztúrról Kassára ment el. A püspöknek pedig 1643. karácsony táján kellett Sárvárt

elhagynia, ahova most egy Losy Mihály nevű plébánost helyeztek be udvari papul. A száműzött püspök Répceszentgyörgyön talált menedékhelyet. 1644. jan. 14. a szakonyi kisgyűlésen ő elnökölt s Lethenyey és Musay esperesek jelenlétében a megigazító hitről tartott disputáció után itt avatta fel Semptei Benedeket lelkésznek Légrádra. A lozsi kisgyűlésen márc. 12. pedig Getschmann Menyhértet avatta fel Veperdre. Ekkor már I. Rákóczy György felkelésének híre is eljutott Dunántúlra, ahonnan Esterházy Miklós és a még fiatal Zrinyi Miklós vettek részt a fejedelem elleni hadjáratban. Ennek a szabadságharcnak csak egy emléke van jegyzőkönyveinkben. A püspök ugyanis 1644. május 31. a nemeskéri kisgyűlésen Crock Joakim Ernő császári hadvezér kérelmére a königsbergi Dieker Henrik porosz kandidátust felavatta az Olmüc mellett táborozó lutheránus hadsereg tábori lelkészéül s Dieker ekkor szimbolikus könyveinket is aláírta. A német segédcsoport bizonyára Esterházy birtokain vonult át. (Ker. jkv. II. 231.)

Nádasdy hitehagyása után a kerület első nagy gyűlését 1644. jún. 8. Koltán tartotta. A püspök itt Fábri Jánost Koltára, Szentmiklósi Mihályt Malomsokra és Mesteri Pált a zalamegyei Hasságra avatta fel. Palla György szilsárkányi lelkész ügyében elrendelték a vizsgálatot és László Zsuzsanna kőszegi hajadont, akit jegyese, Novak Miklós (nevét bűnös módon Koczor Mihályra változtatván) hűtlenül elhagyott, szabadnak nyilvánították. A nőnek minderről Szentgyörgyi György nemes, Széchy Dénes gróf belső főembere adott bizonyítványt. Ezen a gyűlésen is még Kis Bertalan elnökölt. De a száműzetés és a vele járó lelki izgalmak a püspököt ágyba döntötték. 1645-ben emiatt maradt el a rendes évi közgyűlés s csak nov. 14. Bükön jöttek össze kisgyűlésre Lethenyey és Musay esperesek s a lelkészek közül Zvonarics István, Nodificis István és mások. Itt már nem a püspök, hanem kifejezetten csak az esperesek avatták fel kézzel a vasmegyei Szentkirályra Horváth Györgyöt. A következő 1646. évben május végén vagy június elején Kis Bertalan azután csendesesen el is hunyt az Urban Répceszentgyörgyön. Inkább a gyakorlati, mint irodalmi téren voltak nagyobb érdemei. Tartalmas szép püspöki körlevelein kívül csak a Zvonarics Imre és Lethenyey István művei elé írt latin verseit (Keresztur 1614. és Csepreg 1635.) ismerjük. Az utolsó években Nádasdynénak és fiának áttérése zavarta meg a kerület békés kormányzását s újabb reformok ezen a téren nem is voltak. A püspöknek Ádám és Pál nevű jeles készütségű fiai előbb Nádasdy, később pedig a kassai gyülekezet költségén tanultak Königsbergben. Kis Ádámot, ki a magiszteri grádust is megszerezte, 1652. Wagner Márton bártfai püspök avatta fel kassai lelkésznek s még 1671-ig is itt volt hivatalban. (Ker. jkv. II. 232. 234. Klein S. I. 196. 200.)

k) A linzi békekötés hatása. A megmaradt patrónusok. Musay Gergely, az új püspök. Wittnyédy István az országgyűlésen. Az elvett és visszarendelt gyülekezetek.

A nádor és a soproni jezsuiták által vezetett fiatal Nádasdy nyomban áttérése után nagy erőszakkal kezdte meg a templomfoglalásokat és a lelkészek elűzését. Sárvárról, Németkeresztúrról, Csepregről, Lékáról, Kapuvárról, Szilből, Szentmiklósról, Lozsról, Czenkről, Lövőről és minden Nádasdy-féle faluból sietve kellett menekülni a lelkészeknek és espereseknek. Természetes tehát, hogy a dunántúliak is reménykedve figyelték I. Rákóczy Györgynek győzelmes előhaladását és örültek Esterházy kudarcának. „Cantio nova Palatini” című gúnyvers készült ellene:

*Nem régen kevélyen gróf úr Eszterház
Erdélyre s vesztére, mint lator darázs,
Vigan megyén sok néppel az undok sok lovász,
Fejedelemséget titkon horgász.*

S kudarcának okát Csepreg elpusztításában látván, bűnbánóan mondatják el Esterházyval:

*Nézd azért, Csepregért bosszuját állá,
Erősen az Isten rajtunk megtorlá,
Uri méltóságomat rútul porban takará,
Gyalázatra hiremet hozá. (Irodört. Közl. 1916. 73.)*

Egyházi életük sorvadása közben csak a linci békekötés vívmányai szolgáltak némi vigasztalásul. Lethenyi és Musay esperesek nyomban a püspök halála után Meszlenben 1646. jún. 12. kisgyűlést tartottak s itt mindenk előtt számba vették, hogy Nádasdy és a többi főurak hitehagyása után kik még azok a patrónusok, akiknek hithűségére és védelmére számíthatnak. Az Erdődyek, Bánffyok, Zrinyiek, Batthyányok, Széchyek sat. elég sajnos, nyomban a fehérhegyi csata után félelemből vagy királyi kegyre való számításból, már jóval előbb elhagyták egyházunkat. A jegyzőkönyv név szerint sorolja fel azokat a kiválóbb evang. patrónusokat (praecipui nostrae fidei patroni), akiknek oltalmát kikérték. S ezek a következők:

Vas megyében: Sibrik István, özv. Telekesi Török Jánosné Gersei Petheő Margit, Nádasdi Boldizsár vasmegyei alispán, Palásti Péter, Guary (Góri) Miklós, Palásti János, Dömölki András, Jánosi Miklós, Ostffy Tamás, özv. Hagymási Miklósné Maróthy Zsuzsanna, Balogh Péter, Polány György, Kéry Pál, (Mankóbüki) Horvát János, Hertelendi Ádám, Darás Gergely, Sághi Ferenc, Hollósi Gáspár, Kaczor Balázs, Szelestei János, Darabos Gáspár, Jobbágyi Dániel, Paty Zsigmond. Sopron megyében: a tek. soproni tanács, nagyságos Lisztius János, Mankóbüki Horvát György, Horvát Ferenc, Franchich Péter, Rátky György, Görbei György, Fánchi Pál, Tevely István és György, Palonyai István, sárkányi Nagy Márton, Thuri Benedek, Tompa György, Wittnyédy János, a nemzeti Kisfaludy urak, Szilvási István, nagyságos Erdődy Bálintné Révay Zsófia, özv. Récsey Bálintné. És végül: a kőszegi tanács, a győri őrsereg és nemes Lengyel Miklós Pápa.

Ez a jegyzék őrizte meg számunkra a XVII. század közepéről a hithű patrónusok névjegyzékét. Közülök a mágnások elpártolása után különösen az Ostffy, a Telekesi Török és Wittnyédy család fog a következő időszakban is nagyobb szerepet játszani egyházunkban. Ezeknek hűségére és áldozatkészségére számított teljes bizalommal már a meszlénki kisgyűlés is, melynek tagjai mélyen átéreztek a püspök halálával szenvedett nagy veszteséget. Ily bánatos hangulatban a kisgyűlésből keletkezve hívták össze a püspökválasztó közgyűlést Bükre aug. 13. és 14-ikére. A meghívottak közt régi szólásforma szerint nem csak a nemeseket, hanem a „mágnásokat” említik, bár ilyenek a buzgó Erdődy Bálintné grófnén kívül már nem voltak. És meghagyták a lelkészeknek, hogy a hitükön levő patrónusokat, ahol még ilyenek vannak, hívják fel a megjelenésre és intsek őket, hogy ily nehéz és nagy jelentőségű ügyekben az egyháznak segítségére legyenek.

A meghívó levél Kis Bertalan püspök halálának bejelentésével kezdődik. „Oh vajha legalább - mondják az esperesek - azt engedte volna meg Isten, hogy a mi egyházaink hajnalcsillagának és mindenk felett való főemberének, főtiszta. Kis Bertalan püspöknek bölcsességével, tudományával, az egyházi ügyek vezetésében tanúsított okosságával, tanácsával és segítségével élhetnénk szívünknek forró kívánsága szerint továbbra is. De oh jaj, elragadtatott tőlünk, a boldogok és szentek gyülekezetébe vitetvén, akinek halálát méltán siratja velünk az egész anyaszentegyház. Lehet-e azért, oh hazánk, a te ábrázatod más mint bánatos; lehet-e más ruhád, mint gyászos; lehet-e érzésed más, mint a legszomorúbb. De mit mondjunk? Ki állhat ellen Isten akaratának? Amint tetszett Istennek, úgy történt. Hozzájárult ehhez a mi mostoha sorsunkhoz és szerencsétlenségünkhöz (amint Tisztelendőségek jól tudják) legtöbbünknek a parochiákból való kiutasítása, kivetése és siralmas száműzetése. Ezek miatt a mi feldúlt és összeroskadt

egyházkerületünknek megújulásra és újjáavatásra van szüksége” sat. A körlevél püspök-választásra hívja a lelkészeket és patrónusokat és a papjelöltekkel is, akiknek vizsgálatán Schubert János soproni lelkész fog elnökölni, közli a megvitatásra kitűzött 14 kérdést. Ezek között alkalmi oka volt a 9-iknek: „Vajon a felavatást csak a püspök végezheti-e törvényesen?” És Schubert erre tagadó választ adott. Különbösen az esperesek erre már előbb gyakorlati után is megféleltek, midőn Kis Bertalan betegsége idején püspök nélkül avattak fel lelkészeket. Aktuális volt a 12. kérdés is: „Vajon a megválasztott püspököt csak püspök erősítheti-e meg hivatalában.” Erre is (talán éppen Brunswick püspök csúfos bűne miatt) tagadólag válaszoltak. Bükre püspökavatónak már nem püspököt, hanem Heuchelin János György pozsonyi első lelkészt hívták meg. (Ker. jkv. II. 239. 240. Eht. Eml. 130.)

A kitűzött napon, 1646. aug. 13. úgy a patrónusok, mint a lelkészek nagy számmal jelentek meg a kerületi gyűlésen. Ott voltak: Sibrik István, Telekesi Török István és Imre, Rátky György, Palásti János és Péter, Balogh Péter, Franchich Péter, Horváth János, Ferenc és Miklós, Chernel Miklós, Tevely István, Jánossy Miklós, Sal Pál, Szilágyi István és még sok világi, Sopron és Kőszeg, valamint a győri és légrádi őrsereg küldöttei. A külön levéllel meghívott Heuchelin primárius lelkésszel eljött tisztársa, Cellarius János negyedik lelkész és Pozsony város küldöttei is. Dunántúli lelkész 95 volt jelen s 27 van mint távollevő felsorolva.

Először ismét az öreg Schubert Pál soproni esperes beszélt latinul II. Timoth. 3. része alapján: „Mindazoknak, kik a Krisztusban kegyesen akarnak élni, üldöztetést kell szenvedniük.” Majd pedig Fábri István szakonyi lelkész és ker. másodjegyző predikált magyarul Jel. 2. 10. alapján: „Légy hű mindhalálig és neked adom az élet koronáját.” Ezután Lethenyi István kőszegi esperes hívta fel a gyűlést a jelöltek megválasztására, akiknek ez lett a sorrendje: 1. Schubert Pál, 2. Lethenyi István, 3. Musay Gergely nemeskéri esperes, 4. Fábri István. Ezek közül a lelkészek és világi patrónusok szavazatával Musay Gergely választott meg püspöknek, aki az oltár elé térdelve tette le az esküt és az esperesek kézrátétellel iktatták hivatalába. Ribini Heuchelint mondja iktató antistesnek, de a jegyzőkönyvből ez nem tűnik ki. Az elhalt Ságodi Gergely hegyfalui esperes helyébe itt választották meg Hlinka László guari lelkészt, kemenesalji esperesnek pedig Újvári András ostffyasszonyfai és rábaközi esperesnek Fábri János kajári lelkészt. Az üldöztetések e szomorú idejében is tiz volt a felavatott lelkészjelöltek száma.⁸⁵⁰

Musay Gergelyben kiváló erélyes és tudós egyházkormányzót nyert a kerület, aki e nehéz időkben is jól megállotta helyét. Családja a sopronmegyei Muzsajból származott, (Greg. Musainus) iskoláit bizonyára Sopronban végezte s mint kiválóbb alumnus külföldön is járt. Rokonságban állott a Wittnyédyekkel, akik szintén használták a Muzsaji előnevet. Wittnyédy István később a sógorának nevezi. Mint fiatal kandidátust a tekintélyes lövői gyülekezetbe Lethenyey István utódjául 1623. még Zvonarics püspök avatta fel. A kerület már 1630. soproni magyar lelkésznek kandidálta Pápai Imre és Simonházi Tamás mellett. A lövői hivek az 1631. évi egyházlátogatáskor a legnagyobb dicsérettel szóltak róla. 1633-ban már ker. aljegyző, 1634. Dongó Gergely mellett alesperes, 1637. óta pedig főesperes volt, 1638-ban is mint a „Felsővidék” szeniora említetik. Nádasdy hitehagyása után Musayt is elűzte Lövőről. Ekkor Nemeskérre hívták meg, de ezt a helyet mindig csak exiliumának mondotta. Püspöknek is már mint nemeskéri lelkészt választották meg. Esperes társaival 1650. Somorján ő adta ki újból a dunántúli agendát és törvénykönyvet. Ez évben kérte Kürthi István püspöktől és szeniczi lelkésztől a már öreg Lethenyi esperes mellé segédül Kőszegre Regini Jakabot, mivel az üldöztetések miatt most kevesebb itt a tudós lelkész. Lang Mátyás jeles soproni lelkésszel

⁸⁵⁰ Ribini, Memorabilia I. 490. Schmidt K. J. A pozsonyi ehk. tört. 36.

Wittnyédy családi ügyei miatt később sajnálatos összetűzése volt. Nemeskéri exiliumában is még apai örömök ériek. Godi Imre kőszegi lelkész 1651-ben írt levelében egész háza népét és „az kiseded ébregető vendéget” is áldáskívánnással köszönti.⁸⁵¹

Az új püspököknek az 1645. dec. 16. megkötött linci békének végrehajtása okozott legtöbb gondot és fáradságot. A békekötést megerősítő országgyűlés Pozsonyban 1646. szept. havában kezdte meg tanácskozásait. És a zavargások (disturbia) idején 1644. febr. 3-tól 1645. nov. 30-ig elfoglalt templomoknak visszaadására a dunántúli kerületbe r. kath. részről Cziráky Ádám sopronmegyei alispán és Bessenyei István kiskomáromi kapitány, somogyi követ, protestáns részről pedig a pápai Botka Ferenc veszprémmegyei és Hamvai Péter abauji követ küldettek ki, mint kir. biztosok. Erre a tisztségre a világiak sem szívesen vállalkoztak, Musay püspök azonban Fábri István jegyzővel, hívás nélkül is jelentkezett s 1646. nov. 1-től 5-ikéig várakozott Sopronban, hol a biztosok találkoztak. Innen Saár községbe küldték őket, ahol sokat vitatkoztak Réchey Györggyel, Nádasdy Ferenc tiszttartójával, míg végre az elfoglalt templomok, parochiák, iskolák és egyházi jövedelmek jegyzékét, melyet Musay előre elkészített, a biztosoknak átadhatták. Részletesen sorolja fel ebben Musay a Sárvárhoz, a Felsővidékhez (superiores pertinentiae arcis Sárvár), Léka és Kapu várához tartozó, a rábaközi, a Héderváry, Cziráky, Csáky és Zrinyi-urodalmakhoz tartozó anya- és leánygyülekezeteket. Egész utjokat és eljárásukat is leírta és jegyzőkönyvbe vétette „Itinerarium” című emlékiratában. Ő írta össze 1661. is az elvett és még fennálló gyülekezetek értékes jegyzékét „Regestum” címen.⁸⁵²

Nov. 7. voltak Saár községben. Musay itt a sárvári templomot is visszakövetelte, de a biztosok azért nem adhatták, mivel Nádasdy ezt már 1643. karácsony táján, tehát a disturbium határideje előtt elfoglalta. Saáron azonban visszakapták a templomot. Réchey tiszttartó csak a parochialis jobbágyság visszaadása ellen tiltakozott. Musay a templomot nagy hallgatóság jelenlétében vette birtokba és Csatlós György patyi lelkészt rendelte a gyülekezetbe. Nov. 8-án az ikervári és peczöli templomokat kapták vissza hasonló módon. Ezekbe a püspök Horváth Benedek szentivánfai és Podrián Máté bögöti lelkészeket rendelte. Nov. 9-én a püspök Ölbőre Szemenyei János bogyoszlói és Csényére Lakosi Gergely rábakovácsi lelkészt rendelte helyettesül hasonló eljárással. Nov. 10-én Hegyfalun jártak, s mivel itt a paplak leégett, azért lelkészt ide nem helyezhettek be, hanem Ujkéri Mihály répceszentgyörgyi lelkészt bízták meg a keresztelessel és az úrvacsora kiosztásával. E napon a kir. biztosokat a Chernel urak hívták meg chernelházai kastélyukba, Musay és Fábri pedig a Répcén átkelve Bő községbe mentek előre. Másnap nov. 11. Cziráky Ádám azzal lépett Musay elé, hogy nekik nincs felhatalmazásuk a királytól és országgyűléstől, tehát többé ne is járjanak velők s ezt kereken meg is tiltja. A püspök erre azt felelte, hogy ők nem is mint kir. biztosok, hanem mint evang. lekipásztorok követték őket, hogy Istentől vett hivatásuk szerint a visszaadott templomokba lelkészeket rendeljenek és ünnepélyes könyörgéssel hajtsák végre őfelségének parancsolatját.

Ezután tehát a biztosok külön mentek Csepregre, Musay és társa pedig lassabb menetben Bükre. Midőn meghallották, hogy Csepregen is az alsó templomot visszarendelték, bementek később a városba s Musay az alsó templomban predikációt is mondott a galáciai levél 3. része alapján a törvény és evangéliom igazságáról. A misemondót a paplaktól eltávolították s Bükü Mihályt, a bükü lelkészt rendelték helyébe. Nov. 12-én érkezett a püspök elhagyott gyülekezetébe, Lövőre, amelynek 21 éven át volt kedvelt lelkésze s ahonnan csak két év előtt

⁸⁵¹ Hrabovszky, Presbyt. II. 30. Schmal 93. Wilfinger 36. Ker. jkv. II. 23. Adattár V. 53. Payr, Sopron eht. 377.

⁸⁵² Zsilinszky, A linczi békekötés. 244. 349. I. Ker. jkv. II. 256. Payr, Eht. Eml. 135. 145.

űzték ki. Nádasdy emberei itt már erősen dolgoztak. Hat tanácsbeli misemondót akart, a többiek evang. lelkészt. Musay tehát itt is birtokba vette könyörgéssel a templomot s a misemondót, ki velük volt a templomban, elküldték. De nyolc nap múlva az urodalmi tisztek segítségével ismét a pápisták foglalták vissza a templomot és misemondót vittek a parochiába. Nov. 13. Lozson nagy örömmel fogadták őket, de Kövesden már megoszlott a hallgatóság. Nov. 14-én a Fertő mellékét, Pinnyét, Söjtört. Széplakot, Hegyköt, Nagyczenket járták be s mindenütt hálaadással vették vissza templomaikat. Végül nov. 15. Németkereszturra mentek, hová a Léka várához tartozó összes német gyülekezeteket összehívták s számukra is lelkészeket rendeltek. Ugyanitt a kir. biztosoktól is, akik bizony kevés tisztelettel voltak a püspök iránt, végleg elbucsuztak. (Ker. jkv. II. 256. Eht. Eml. 138.)

A püspök nehéz dolgainak ez még csak a kezdete volt. A kir. biztosok a gyülekezeteket szóval visszarendelték, de a földesurakkal szemben nehéz volt azokat megtartani. A biztosok közül is maga Viczay tiltakozott a lozsi és beledi templomok, Bessenyei pedig a pinnyi templom visszaadása ellen. Rábaközbe és Muraközbe a nagy árvizek miatt nem mehettek el, az itteni templomok tehát nem adtak vissza. Hamvai Péter a református biztos méltán írhatta a Rákóczyinak küldött jelentés végére: „Sehol ezek restitutionalist nem adtak az faluknak super restitutione templorum. Mert a pápista commissariusok nem annuálták neki s jelenlétekben praedikátorok sem introducáltattak, hanem csak szóval lett az executio. Ergo sicut erat in principio, ita nunc et semper etc. Jus patronatusnak reserválásáról is protestáltak az földesurak, de ugyan magok az commissarius urak is. Micsoda securitas ez, avagy micsoda sinceritas”. A biztosok távozása után a templomokat ismét visszafoglalták, a predikátorokat elűzték. Musay már 1647. külön jegyzéket írt össze a biztosok távozása után történt sérelmekről. Különösen a kiválóbb helyek, Csepreg, Lövvő, Czenk, Lozs, Kövesd, Keresztúr sat. megtartásáért fejtettek ki nagyobb erőt és buzgalmat, de mind hiába. (Ker. jkv. II. 263. Zsilinszky i. m. 352.)

Musay püspök 1647. aug. 28. személyesen jelent meg Lethenyi István kőszegi esperes és Fábri István ker. jegyző kíséretében Szombathelyen a megyegyűlésen, hogy a lékai, ikervári és saári egyházi javakat s Nádasdy urodalmaiban a sedecimát mindenütt visszaköveteljék, melyeket a kir. biztosok már háromszor visszarendeltek nekik. Különösen az alispánok mulasztása ellen tiltakoztak, akik a törvényt nem akarták végrehajtani. November 4-én pedig Musay paptársaitól körülvéve Sopron megye gyűlésén jelent meg, hogy panaszos kérvényüket személyesen adják át. De hitehagyott földesuruk, Nádasdy Ferenc gróf tiltakozott ennek felolvasása ellen, mivel a lutheránus vallású predikátorok nem tartoznak az ország rendei közé. Musay viszont ezen eltiltás ellen protestált. Az 1649. évi országgyűlés idején is hosszú jegyzékét terjesztették elő sérelmeiknek Szombathelyen és Pozsonyban, mind hiába. Megvolt a törvény, mely a jobbágyoknak is szabad vallásgyakorlatot biztosított a templomok, harangok és temetők szabad használatával; a földesúr tartozott volna telket is adni a templomépítéshez: de nem volt, aki mind ezt végrehajtsa, a földesurak ellenszegültek a törvénynek. Az 1647. évi VI. t. cikk a 90 templom között a dunántúli evangélikusoknak Vas megyében csak a gyarmati, újteleki (Neusiedel), szentgróti, óvári, perenyei, pusztaszentmihályi, kukméri, kiczlédi (Kitzladen), farkasfalvi (Wolfau), csémi és sámfalvai; Sopron megyében a somfalvai, Moson megyében a magyaróvári, miklósfalvi, levéli, németjárfalúi, kimlei, kálnoki, mosonszolnoki, zurányi, lébényi, és mecséri; Veszprém megyében a vaszari és dabronyi templomokat rendelte vissza. De ezen első artikuláris gyülekezetek sem maradtak mentek az üldöztetéstől. (Hist. Dipl. App. 44. Zsilinszky, i. m. 448.)

Musay püspök nehéz küzdelmes munkájában kiváló segítőtársat nyert sógorában, Wittnyédy István soproni jegyzőben, a jeles jogtudósban, kinek az elnyomatás korában fontos vezető szerepe lesz Dunántúl történetében. Sárvárrott 1612. dec. 20-án született. Atyja János a Nádasdyak régi hű embere, buzgó evang. patrónus, anyja Egerváry Orsolya volt. Iskoláit

Sárvárott, Csepregen és Sopronban végezte. Már 26 éves korában magyar jegyzőnek választják a soproniak s az 1638. évi pozsonyi országgyűlésre követnek küldöttek, ahol tagja volt a protestánsok sérelmeit összeíró bizottságnak; vele volt itt az atya is, ki özvegy Nádasdy Pálnét képviselte, 1640-ben a vagyonos polgári családból való Endresz-Rádel Zsuzsannát vette feleségül s Lövey Mátyás és Andrássy János mellett vezető embere lett a városnak. Ellensége, Draskovich győri püspök mondta ilyenek. A jezsuitákkal és a plebánussal szemben ő védte sikerrel a város és az evangélikusok érdekeit. A linci békét törvénybe iktató 1646-47. országgyűlésen is ő volt Sopron egyik követe és tevékeny részt vett a protestáns és vegyes bizottságokban. A győri közös protestáns gyülekezet ügyeinek elintézésére is 1647. Botka Ferenc veszprémmegyei követtel együtt őt küldték ki. Nezsideren a jobbagyok 1647. Wittnyédy tanácsára hívtak predikátort s Lippay Gáspár, a földesúr e miatt lazítással vádolta. Ekkor írta Wittnyédy Draskovich János nádornak: „Ki ítélhet pedig engemet azért meg, hogy religiomat igyekezem jó igazsággal az ő felsége kegyelmes diplomájából és az constitutiókból tehetségem szerint vármegyémén kívül is segítenem.” Pozsonyban az országgyűlésen ismerkedett meg Wittnyédy a fiatal Zrinyi Miklóssal, akinek prókátora, bizalmas barátja és rajongó híve volt az önfeláldozásig. Zrinyire a protestánsok iránt való hajlandóságában nevelőanyja, Batthyányné mellett Wittnyédy volt legnagyobb hatással. Dunántúl is éles eszével és fáradhatlan buzgalmával igen sokat tett a gyülekezetekért, különösen Csepregért. Özvegy Erdődy Bálintné grófné, az utolsó evang. mágnásasszony a kerületben, az 1649. évi országgyűlésre Wittnyédyt küldte ki képviselőjének. Sopronban az új magyar liceumra az alapvető indítványt hat magyar ifjú eltartásával 1652. ő tette meg. Tübingenben III. Eberhard württembergi hercegtől stipendiumot eszközölt ki három magyar theológus számára, házában mindenkor voltak szegény íródeákok (tótok is) és az ő költségén Wittenbergben alumnusok. Az eperjesi kollégiumra is ő tett fényes alapítványt. 1662-ben ő vette reá az evang. rendeket, hogy hagyják el az országgyűlést, mivel sérelmeiket nem orvosolták. (Payr S. Muzsaji Wittnyédy I. 9. 15. 29.)

Így az isteni gondviselés a főurak, a grófok és bárók önző bűnös hitehagyása után a középnemesség soraiból támasztott dunántúli kerületünknek ismét bátorlelkű, áldozatkész oszlopembereket. Ilyen volt az elnyomatás korában Wittnyédy és ilyenek maradtak a régiek közül első sorban az Ostffyok és Telekesi Törökök. Ők tették magukévá a kerület dolgát és gondját a püspök és esperesek mellett már akkor, midőn még a kerületi felügyelő díszes állása szervezve sem volt egyházunkban. Egyházépítő és fenntartó munkájokról a második korszakban fogunk bővebben szólni.

III. A tanfejlődés és a hitviták.

A) Hitviták a római katolikusokkal.

a) Dévay, Sylvester, Sztáray, Huszár Gál és Zvonarics hitvitái.

A dunántúli evangélikusok különválása sem történhetett meg a kisebb vagy nagyobb hévvel megindult vitatkozások nélkül, melyek néha igen kiméretlenek és szenvedélyesek voltak. Őseink irodalmi téren is igazolni akarták a reformáció szükségét és jogosultságát. Róma pedig ezt kétségbe vonta. A pápa és a főpapság, ha tudták volna, erőszakkal is elnyomják a hatalmasan megindult mozgalmat, de mivel ez nem sikerült, kénytelenek voltak szellemi fegyverekkel is sikra szállani. A hit által való megigazulás, a hit és a jó cselekedetek viszonya, a

pápaság és szerzetesség, a szentségek hetes száma az úrvacsorában, a transsubstantiáció, Mária és a szentek kultusza, az ereklyék, a purgatórium, a papnőtlenség, szóval mind az, amit az Ágostai Hitvallás „Abusus mutati” (megszüntetett visszaélések) címe alatt sorol fel, tárgyai voltak a hitvitáknak. Nemcsak a teológusok vettek részt benne, hanem a nép, a gyülekezet is olvasta a bibliát s ennek zsinórmértéke szerint ítélte az egyház tanai és intézményei felett. Vitatkoztak nemcsak a templomban és iskolában, hanem családi körben az asztal felett (mint Mayláthné, Nádasdy Tamás nővére), az utcán, gyűléstermekben, céhekben, sőt a bormérésekben is (miként Sopronban). Sopronban 1551. Sági Finta Ambrus városi tanácsos házában Jeckel Bálint jegyző a megholtakért való imádkozás felett vitatkozott és pedig a bibliát felütve, mely az asztal mögött a padon feküdt előttük. Magyarai István mondja idősb Nádasdy Ferencről: „udvarához ha ült, az tudománynak részét hozván elő, azt az tévelygések ellen az Szentírásból megértette.” S ifjabb Nádasdy Ferenc és Esterházy Miklós nádor is az áttérés előtt vitairatokat váltottak egymással. (Sopron eht. 79. Eht. Eml. 155.)

A magyar protestáns hitvitairodalmat Sárvár reformátora Dévay Mátyás kezdte meg, ki barátai kértére még Budán 1531-ben írta „De dormitione sanctorum” (A szentek aluvásáról) című munkáját s ugyanekkor készült 52 reformátori tétele (propositiones) is. Ezek csak kéziratban terjedtek el, de már szinte mint kézikönyv voltak forgalomban s ezért Szegedi Gergely franciskánus barát „Censurae fratris G. Zegedini” című vitairatot adott ki ellenük Bécsben 1535. Ez a támadás indította Dévayt arra, hogy a két művét most már ő is kiadja. Sárvárrott Nádasdy udvarában készítette őket sajtó alá. A Bebek Imre székesfehérvári préposthoz intézett ajánló levél Sárvárrott 1535. pünkösdi napján máj. 16-án kelt. Ebben is erős vágást mér Dévay a r. kath. coelibatus intézményére, midőn Bebek Imrének feleségét is üdvözli és megdicséri a prépostot, hogy „Isten ígéje által felvilágosítva kész volt inkább atyai örökségét elveszteni, mint sem hogy ő is a papok közt szokásos kóbor ágyasságban fetrengjen.” Első művét a szenteknek segítségül hívása ellen írta, az 52. tételben pedig a reformáció adatait adja. A két műhöz barátjának, Dietrich Vida nürnbergi lelkésznek kívánságára bécsi fogságának és itt Fáber János püspök által való kihallgatásának történetét is megírta. Mind a három mű latin nyelven együttesen Nürnbergben 1536. jelent meg. Címét alább fogjuk közölni. Orthographia Ungarica (Krakó 1638) művében is van hittani anyag s az imádságokat Luther kátéjából vette át. Kátéja is Krakóban 1638. jelent meg. Énekében (Minden embernek illik ezt megtudni) a hit által való megigazulás tanát adja elő. Tanításában később is Lutherhez állott legközelebb. Schesaeus medgyesi szász lelkész és latin költő méltán nevezte őt már 1571. „Ruinae Pannonicae” c. versében magyar Luthernek.

Sylvester János is 1534. oly ajánlattal jött Sárvárra, hogy kitűzi e vidéken az evangelium zászlóját. Iskolájában is bizonyára feltárta a római egyház és a pápaság tévedéseit. A reformáció érdekében végezte nagy munkáját, az Ujszövetség első teljes magyar fordítását. Verseiben mondja: „Emberi szerzisével nem kell tisztelned az Istent.” Másutt ismét a papnőtlenség ellen: „Az házasságot szerzé Isten mindennek.” Az olvasóról is gúnyosan jegyzi meg 1547. Nádasdyhoz írt levelében: „az olvasó... melyet némelyek a templomban suttogva igazabban, mint imádkozva, szoktak kezükben forgatni s vele Istennel számot vetni, hogy mennyit imádkoztak.” Így írta Pernezyth György tiszttartó is 1551. Nádasdynak, hogy Sárvárrott az urnapi körmenetet már ama régi visszaélés nélkül csupán himnuszokkal és egyházi énekekkel tartották meg. Sylvester sokat vitatkozott a sárvári udvarban a pseudopresbyterekkel (a hamis papokkal), mert ilyenek is voltak ott. Az ingatag jellemű Mihály pappal és a pápista káplánnal való viszálykodás miatt ment el gazdálkodni Gogánfalvára. „Ha a világ végére mennék is, mondja Sylvester, ott is volna valamely hamis pap, akitől méltatlanságot kellene szenvednem.” A hite miatt szenvedett üldöztetéseket sorolja fel „A hit panasza” című költeményében is. És Abádi Benedek is, ki Sylvester új szöveg-fordítását nyomatta

Sárvárott s ki később Szegeden 1545. török bírák előtt is vitázott a franciskánusokkal, bizonyára már itt a Dunán túl is megvédte a reformáció igazságait a pápások ellen.⁸⁵³

Baranya megyében *Vaskaszentmártonban*, mint fentebb láttuk, Dervis pécsi bég parancsára vitatkoztak az evangélikusok a r. katolikusokkal és pedig főként a papok nőtlenségéről és a böjtről. A gyűlésen a vajda és a kádi is jelen volt. Kéménd és Belköz misés papjai meggyőzötven, a kádi felhívására kezüket a bibliára téve esküdtek meg és a bibliát megcsókolva fogadták meg, hogy pápás hitüket elhagyva, ezután csak az igaz keresztyéniséget hirdetik. Prodanisinus György veresmarti lelkész írta meg levelében a zsinat lefolyását. Zoványi úgy véli, hogy Sztáray Mihály ennek a hitvitának hatása alatt írta meg „*Comoedia de matrimonio sacerdotum*” latin című, de magyar szövegű, a papok házasságáról szóló drámáját, mely 1550. már nyomtatásban is megjelent.⁸⁵⁴

Sztáray Mihály 1551. május havában Valpón (Verőce m.) s néhány nap múlva Vukóvár (Szerem m.) vidékén vitatkozott a drávidéki papokkal és oly diadalt aratott felettük, hogy a szájhagyomány szerint az egyik ellenfele féltében vagy szégyenében a teknő alá bújt el. Szláv nyelven gúnyverset is készítettek reá: „Teknő alatt pap vagyon, - Három asszony ül azon”. Sztáraynak Tolna városában is heves polémiája volt Józsa pappal, akinek predikációját diákokkal jegyeztette fel s utána ő menván fel a szószekre, nyomban megcáfolta. Második „Az igaz papság tüköré” című drámájában a papavatás és a papi hivatal külső formáiról és igaz lényegéről vitatkozik igen elmésen és nagy drámai erővel. A r. kath. püspöki successióval szemben a protestáns papavatás érvényességét bizonyítja s e mellett a pápás papok tudatlanságát, hanyagságát és erkölcstelenségét ostorozza igen kemény szavakkal. (Szilády V. 302. Bunyitay V. 541.)

Huszár Gál 1555. pünkösdjén Magyaróvárrott vitatkozott kanonokokkal, ahová négyen jöttek el a győri és pozsonyi káptalan tagjai közül. A régi óvári templom volt a vita színhelye és Huszár oly fényes diadalt aratott, hogy ellenfelei a hallgatóság gúnyos megjegyzései között hagyták el a várost. Sopronban (1565-1571.) a római egyházzal vitatkozva *Gerengel* Simon adott ki német nyelven kátét és egyéb hittani műveket. Az úrvacsorai tant a magyarok kértére latin nyelven is összefoglalta rövidre, mivel a magyarok a latint jobban értették mint a németet. (Fraknói, Századok 1876. 22. Thury E. 24. Sopron Eht. 102. l.)

A dunántúliak, midőn 1576. Szegedi Mátét püspökké választván, külön szervezkedtek és hittani alapúl az Ágostai Hitvallást választották, már nem is pusztá szóval, hanem tényekkel tiltakoztak a római egyház ellen. Ezzel magukévá tették mind azon cikkelyeket, melyek az Augustana második részében (Abusus mutati) foglaltatnak. Hasonlóképpen tiltakoztak 1579-ben is, midőn XIII. Gergely naptárát visszautasították és Draskovich győri püspöknek meghívására a szombathelyi zsinatra nem mentek el. Ezen a zsinaton Pitasich Márk jezsuita, mint fentebb láttuk, éles támadást intézett a protestánsok ellen s a dunántúliak Rudolf korában, midőn az elszakadással úgy is kihívták maguk ellen a király és a klérus haragját, nem mertek külön vitairatban válaszolni. Ezt Beregszászi Péter nagyváradi ref. lelkész végezte el helyettük 1585. kiadott Apológiájával.

A század utolsó két évtizedében, sajnos, már a két protestáns egyház is szenvedélyesen harcolt egymás ellen. Rómával szemben a hitviták a dunántúli kerületben ekkor szüneteltek egy ideig, de mellesleg azért ebben az irányban is történt egy-egy oldaltámadás. 1591-ben a csepregi kollokviumon is tiltakoztak az úrvacsorai tannak pápistas felfogása ellen. 1595-ben a Meszleni

⁸⁵³ Bunyitay, Eht. Eml. IV. 450. 553. Zoványi, i. m. 117. Payr, Eht. Eml. 22. 25.

⁸⁵⁴ Zoványi 220. l. A dráma töredékét közli: Szilády Á. R. M. Költők Tára V. 136.

Concordiában is szólnak arról a sötétségről, mely a pápaság idején a próféták és apostolok tanítását elborította. És 1598. a magyar Formula Concordiae előszavában is Reczés és társai felemlítik, hogy „Isten az ő választott eszköze által Luther Márton által az ő anyaszentegyházát az pápistaságnak Aegiptomából megszabadította” és erélyesen tiltakoznak az ellen, hogy őket pápistáknak gúnyolják. Különben maga a magyar Egyesség Könyve is a legerélyesebb tiltakozás a r. katholicismus ellen.

Még a Pázmány Péterrel való összetűzés előtt, mihelyt Reczés és Thokoics halála után a protestáns hitviták egy kissé elcsendesültek, Zvonarics Mihály czeni lelkész a római egyház ellen is heves támadást intézett. Osiander András nürnbergi lelkésznek egy polemikus művét fordítá le magyarra s Nádasdy Ferenc költségén Manlius János által kinyomatta Keresztúron 1603. ezen a címen: „Pápa nem pápa. Az az a pápának és a pápa tisztelőinek Luther értelme szerint való vallások az keresztyéni tudománynak főrészeiről, kikerül az evangéliumi tudománybéli és az római hitbeliek között vetekedés és különözés vagyon.” (4. r. 240. l.) Osiander eredetileg latin nyelven írta ezt a munkát. A címe: „Papa non papa, hoc est Papae et Papicularum de praecipuis Christianae Doctrinae partibus... Lutherana confessio. Tubingae 1599.” Zvonarics azt mondja erről a munkáról: „Ez Osiander András Doctor írásában, kegyes olvasó, előszámláltatik sok Pápáknak és az Pápaságban élő egynéhány nevezetes embereknek az mi keresztyéni tudományunk szerint való értelmek és vallások, sok fő Articulusokról, kikerül köztünk és az mostani Pápaság közt igényetlenség vagyon,” Eredeti és hatásos e műben a bizonyítás módja. Az előszóban mondja erről Zvonarics: „Tiszteletes olvasó, megérted, hogy én nem az lutheránusoknak, hanem az régi pápistáknak értelmét támasztom az mostani pápaság ellen és az mi igaz hitünknek az ellenség szájából vétetött bizonyítást rakom szömd eleiben.” Hasonló hatásos módszert követett utóbb Pázmány is, midőn a protestáns írókat vonultatta fel egymás ellen ezek szájából vett nyilatkozataikkal. Osiander nyomán Zvonarics igen sok régi írókat idéz. Sokszor szólaltatja meg Erasmust is, de legtöbbször Cassander Györgyöt, ezt a békülékeny szellemű r. kath. theológust és bizonyos Fricius Andrást, akiről Cassander nagy dicsérettel szólt. A szentíráson elkezdve mintegy 30 fejezetben (az én csonka példányomban csak 28 van meg) sorra veszi a két egyház megkülönböztető tanait (szentírás, traditio, pápaság, papok házassága sat.) s kérdező tanakban tárgyalja ezeket. A fontosak mellett néha kisebb jelentőségű dolgokat is szóvá tesz. Például a 182. lapon elmondja Bonifatius pápa panaszát, „ki megkérdetvén, ha szabad volna-e faedényekben megszörzeni az szentséget, megfelelt: régente az arany papok fakelyhekkkel élének, most viszontag az fapapok arany kelyhekkkel élnek”. Feltűnő, hogy Zvonarics figyelme éppen erre az Osianderre esett, ki a megigazulás tanában a r. katolikusok felé közeledett, midőn nem csak igazzá nyilvánítást, hanem igazzá tevést értett alatta. Az interim miatt hagyta el Nürnberget s mint königsbergi tanár a vita izgalmaiban halt meg 1552-ben. Fentebbi műve bizonyára már a szerző életében is megjelent. Unokahúgát Cranmer Tamás canterburyi érsek, VIII. Henrik angol király bizalmasa vette feleségül titokban. Fia, Osiander Lukács stuttgarti lelkész 1576. egyik szerkesztője volt a maulbronni formulának. Csodálni való, hogy Pázmány erre a munkára, melyben erős támadások vannak a római egyház ellen, nem felelt. Pedig ismerte, mert a „Csepregi Szégyenvallás” első részében mondja: „Ti Morgók talám szemesbek vattok a ti könyveitekben, úgymint az *Pápa nem Pápában* és hasonló bolondságokban.”⁸⁵⁵

⁸⁵⁵ E ritka műnek csonka példánya megvan a soproni líceum könyvtárában Ld. 400. sz. a. Thienemann T. Irod. tört. Közl. 1922. 27. Pázmány összes munkái. V. 149.

b) Magyarai István hitvitája Pázmány Péterrel.

Kulcsár György alsólendvai lelkész már 1573. az „Halálra való készület” című munkáját száműzetésben írta és keserűen panaszkodik: „Az egyházak nagy szorongatásban vannak. Az igaz tudománynak kegyes tanítóit és hitvallóit bebörtönzik, száműzik, némelyeket máglyákra hurcolnak vagy a halál más nemével ölnek meg.” Pitasich Márk jezsuita Szombathelyen már 1579. éles támadást intézett az evangélikusok ellen. Draskovich György győri püspök irodalmi téren is harcolt ellenük. A soproniak már 1584. elvesztették papjaikat és templomaikat. És a két protestáns egyház a helyett, hogy testvériesen összefogott volna a közös veszedelem ellen, inkább szenvedélyes hitvitákkal gyengítette és marcangolta egymást. Csak a harcias Reczés János halálával kezdtek ezek némileg lecsillapulni. A beállott szélcsendet *Magyarai* István sárvári esperes nyomban felhasználta, hogy a vallási üldözésben rejlő nemzeti veszedelmet feltárja.

Magyarai is, miként a F. C. alá jegyzett lelkes szép szavai mutatják, rendületlen hive volt az ágostai hitvallásnak, de erejét nem a testvér ref. egyház ellen való küzdelemre pazarolta. Jól látta, hogy Róma részéről fenyegeti az egyházat és hazát a közös nagy veszedelem; ő tehát ennek zsarnoksága ellen szállott síkra. A tizenötéves háborúnak (1593-1608) mindjárt az elején Magyarai mint tábori lelkész együtt járt urával, Nádasdy Ferencsel a harcmezőn. Ott volt már 1594-ben Esztergom alatt is. E nyomoruságos időben sokszor hallotta a vádat, hogy az ország romlásának a protestantizmus, mint új vallás az oka. Külön iratban ezt ugyan még nem hirdették, mert Magyarai bizonyára hivatkozott volna rá, de elégszer lehetett hallani a vádat a táborban és a templomokban. Ezzel okolták meg Rudolf idejében a vallási üldözéseket, melyeknek intézői a Draskovich győri püspök által visszatelepített jezsuiták voltak. A szombathelyi Pitasich jezsuita 1579. kinyomatott beszédének, mint Beregszászi Péter említi, már oly hatása lett, hogy valamely nem is rossz udvari ember azt elolvastván, visszatért a pápistákhoz.

Hogy az igaztalan vádat megcáfolja s hogy egyébként is mint hazáját szerető magyar ember a romlás igazi okait felfedje és megszüntesse, írta meg Magyarai főművét „Az országokban való sok romlásoknak okairól” címen. Hasonló művet már a bibliafordító Károli Gáspár gönci ref. lelkész is írt (Debrecen 1563), de Magyarai műve ettől teljesen független és amannál részletesebb, alaposabb, érvelésében is meggyőzőbb. Még a táborozás idején kezdte el Magyarai ezt a művét írni s otthon mint sárvári esperes-lelkész a maga költségén nyomatta ki Manlius János vándor nyomdász sajtóján Sárvárott 1602. (4. r. 190. l. újabb kiad. Bp. 1911). A művet Nádasdy Ferencnek ajánlja, „ki nemcsak az predikátoroknak táplálója és oltalmazója, az scholáknak építője, hanem édes hazánknak is az pogányok ellen erős paizsa, aki szívvel, lélekkel vagyon az igaz tudományhoz, akitől Magyarai is sok jót vett s akinek szárnyai alatt vagyon most is szállása”.

Az ajánló levélben is a fentebbiekkel okolja meg művének megírását és kiadását. Már ebben is bizonyítja, hogy 1. nem az evangélikusok hite új, mert ezek megmaradtak a szentírás, az apostolok, a régi zsinatok és szent atyák tanítása mellett; hanem a pápistáké, melyet a pápák toldoztak-foltoztak össze időről-időre sokféle új emberi találmányból. És ennél fogva 2. a török háborúkban szenvedett sok nyomoruságnak sem az evangélikusok az okai, mert a török pusztította a magyart már a reformáció előtt is; hanem a pápisták, akiknek vallása bálványozás. Lényegileg erkölcsstani oktató mű ez, melynek alapgondolata, hogy Isten bűnei miatt bünteti a nemzetet s azért nincs is számára a szabadulásnak más útja, mint a megtérés. Erre int más népeknek, különösen a zsidóknak példája s erre inti Magyarai is a magyarokat. De a r. katolikusok vádjait cáfolva erősen támad is a munka, midőn nem a reformációt, hanem a

pápistaságot, mint bálványozást sorolja a nemzet bünei közé s ebben látja az ország romlásának egyik főokát.

Az I. részben mondja ezt Magyari s 12 dologgal bizonyítja, hogy a pápisták csakugyan bálványozók. Ezek a képek imádása, a processziók, búcsujárások, a bérmlás, a papi rend, az utolsó kenet, mint szentségek, a kenyér-Krisztus kalitkába zárása, a viaszból csinált Agnus Dei nyakba akasztása, „az úrnapi bálvány-ostyának utczáról-utczára való farsangoltatása” sat. Sorra veszi itt azután a transsubstantiatio, a jócselekedetek, a szabad akarat, a pápaság sat. vitakérdéseit s mindazt, amit hitvallási irataink és a polemikus művek tárgyalnak. De mindezt röviden, élénken és szellemesen teszi, kimutatván a szentírással való ellenkezésüket. Kitér a papok és főpapok erkölcsi életére is. Kapzsiaknak, pénzhez ragaszkodóknak, a barátokat henyélőknek nevezi. A históriák szerint királyt, fejedelmet is öltek; elvilágiasodtak, földi urakká lettek. „Mézzel kened szájakat, ha nagyságosoknak nevezed őket, úgy kedvelik ezt a nevet.” Esznek, isznak, tobzódznak, hintóban, székben, lektikában hordoztatják magokat. Boldog Isten, hogy ne forduljon el a község, ha az egyházi rend is elfordult. Majd pedig a pápáról szól. „Az ki az szolgálknak szolgálja volna, az uraknak ura akar lenni, nagy dolgokat szól, mintha Isten volna etc. Az törvényeket elváltoztatja, az ő magájét megerősíti, fertéztet, ragadoz, foszt, csalárkodik, öl; amaz elveszett ember ő, kit Antikrisztusnak szoktanak híni, kinek homlokán ily káromló név vagyon írva: Isten vagyok, nem vétkezhetem.” Közli a Johanna nőpápáról szóló frivol verset is, melyet Janus Pannonius pécsi püspöknek tulajdonít. (Magyari i. m. új kiad. 47. 88. 93.)

Egyik legnagyobb bűne végül a klérusnak, hogy háborgatja az igaz tanítókat. Emiatt is romlik országunk. A pápa seregének nem kellene oly igen élesíteni kardját az evangéliom hirdetői ellen. „Igen háborgatják ugyan az keresztyéneket, mind az tanítókat s mind az hallgatókat, tömlőcözik, birságolják, számkivetik és kergetik őket.” Elleneik azt akarják, hogy csak egy nyákok volna, hogy egy csapásra leszakaszthatnák mindnyájuk nyakát. „Oh vérben telhetetlen emberek, ha oly igen szomjuhózzátok a vérontást, miért nem fordítjátok fegyvereket a pogányok ellen?” Ezt ha a török cselekedne, nem volna csuda, de az a hitéért nem üldöz senkit... Hát arra szorul-e a pápisták vallása, hogy testi fegyverekkel kell azt terjeszteni? Birság alatt hajtják az embereket a misére „noha annyit ért az község hozzá, mint az tyik az regéhez”. Ne üldözzük, ne birságoljuk az evangélikusokat. Meglakoltak érte, akik ezt tették a multban. A mostaniak sem maradnak büntetés nélkül, akik mindenféle tévelygést elszenvednek tartományukban, csak az evangéliomi tudományt nem. „Az Mátyus földön lőtt rablás és Gerétzhez az töröknek közelb szállása jó bizonyosság róla.” Itt a Ferdinánd főherceg által 1600. kiadott rendeletre céloz Magyari, melynek következtében a protestánsoknak Grácból és egész Stájerországból menekülni kellett. Jó részük a Batthyányak urodalmaiban kapott helyet. És a XVI. század végén, Mátyus földén is valami nagyobb üldöztetés érhetette a protestánsokat. Magyari élénk leírása szerint ekkor az ellenreformáció már nagy erővel kegyetlenkedett és volt oka Bocskaynak, hogy fegyvert fogjon. (Magyari i. m. 100-104.)

Magyari művének II-IV. részeiben is akadnak ugyan polemikus részletek, de sokkal kisebb mértékben. Itt inkább komoly, erkölcsi intéseket intéz a magyarokhoz, melyeket alább fogunk tárgyalni. Ily erős támadást a római egyház, amint várni lehetett, nem hagyott szó nélkül. Egy most feltűnő nagy tehetség, *Pázmány* Péter jezsuita misszionárius, a sellyei rendház tagja, aki gráci működését megszakítva két évet (1601-03) itthon töltött, vállalkozott rá, hogy Magyarinak megfeleljen. Hogy munkáját nyugodtan végezhesse, Forgách Ferenc nyitrai püspök hívta meg őt radosnyai kastélyába. (Mindenesetre kényelmesebb írószoba, mint a hajléktalan, számkivetett, családos predikátoroké.) Itt Radosnyán írta *Pázmány* „Felelet Magyari István sárvári predikátornak az ország romlása okairól írt könyvére” című munkáját. (Nagyszombat, 1603. 4. r. 295. l.) Az ajánló levelet Nádasdy Ferenchez intézi, akit szokása

szerint bókokkal, hizelgéssel halmoz el és őt szólítja fel a vitás ügyben bírónak is abban a reményben, hogy talán áttérítheti. Ebben azonban alaposan csalódott. A mű végén ismét egy latin nyelven írt Peroratio van, mellyel Pázmány áttérésre szólítja fel újból a lutheristákat. Mint Nádasdyhoz közelálló példát említi itt Beythe István esetét. „Aki ma lutheránus, mondja, a legvilágosabban látja a szentírásban, hogy Kálvin téved az úrvacsorai hitcikkelyben; két év múlva pedig kálvinista lévén, éppen olyan világosan látja, hogy a lutheránusok tévednek. Példád vagyon reá, Magyarai - jegyzi meg a margón - a te superintendensedben Böjthében.” (Pázmány összes művei I. 190.)

Pázmány e művében fenntartja és ismétli a vádak az evangélikusok ellen: ezek vallása új, nem a r. katolikusoké s a lutheristák sokkal gonoszabb életűek, mint a pápisták; ők nem bálványimádók, az ország romlásának okai a lutheristák. „Hogy pedig nem mi, hanem ti legyetek nagyobb okai az ti ujonnan toldozott, foldozott, sok régen kárhoztatott eretnekségekből összetataroztatott vallásokkal, mely (mint a vipera kigyófiakról szokták mondani) megemészti azokat, az kik őket szülték és tartották, igen könnyű megmutatnunk... Addig volt az Istennek áldása rajtunk, addig volt országunk, míg az mi hitünk virágjában volt: akkor kezdett romlani, mikor ti támadtatok Lajos király idejébe.” Jellemző itt Pázmánynak ez a nyilatkozata: „Hogy igazán megmondjam, nekem a szitkokkal való versengés nem tetszik.” S egész eljárása úgy itt, mint a többi műveiben éppen az ellenkezőjét bizonyítja. (Pázmány i. m. 180. 181.)

Pázmány mindjárt a műve elején azzal is meggyanúsítja Magyarit „az Fertő mellyéki tanítót”, hogy Hunnius Aegidius wittenbergi tanár művéből vette érveit s ezért sok helyen polemizál Hunniusszal is, annál inkább, minthogy e jeles theológusnak az egyházzal írott művét ekkor fordította magyarra Esterházy Tamás és Kürthi István s Pázmány azt hitte, hogy ennek a fordítója is Magyarai. Hivatkozik Pázmány egy Keresztúron 1603. nyomtatott munkára is, Hollósi (Rabé) Godofridus prágai ágostonrendű barátjának predikációjára, mellyel a pápaságtól búcsút vett. Pázmány szerint ezt a galgóczi kiáltó (a galgóczi lelkész) nyomatta ki és Raab Gottfried csak buja kívánságai miatt hagyta el a zárdát. (Kár volt Pázmánynak így könnyen dobálózni a vádakkal, mert később őt magát is Balassa Menyhért özvegyével, Bakó Margittal hozták hirbe, fegyvertársát, Balásfi Tamás boszniai püspököt pedig sodomitasággal vádolták meg országszerte. Pázmány a leveleiben igyekszik magát ettől a vádtól tisztázni. (Pázmány i. m. I. 154. Adattár VIII. 58.)

Magyarai sem hagyta felelet nélkül Pázmány művét. Erre nézve mondja 1604 elején: „Más írásomban is vetekedésem vagyon Pázmány Péter jezsuitával, kinek rágalmazó írására való *feleletem* is készen vagyon, csak költség héjával vagyok még.” Hogy valamit mégis napvilágra bocsásson a dölyfös jezsuita ellen, a Nádasdy Ferenc felett mondott halotti beszédben - eléggé alkalmatlan helyen - polemizál vele. 1604. jan. és febr. havában több beszédet mondott elhalt jó ura felett, de csak kettőt adott ki ezen a címen: „Nádasdy Ferencnek teste felett és temetésekor lőtt két praedicatioja Magyarai Istvánnak.” (Báthory Erzsébetnek ajánlva. Keresztúr 1604.) Ezek elsejében Pázmánnyal szemben bizonyítja, hogy nincs purgatórium, mert az írás csak mennyet és poklot ismer. A lelkek a halál után nem jelennek meg, mint „Pázmány atya” mondja. Több helyen is hivatkozik reá „az én Pázmán jebusitám” vagy csak „az én jesuitám” szavakkal. A beszéd 3. részében végül a megholtakért mondott miséssel szemben azt bizonyítja, hogy a halottakért már semmit sem tehetünk, mert a jók a mennybe, a gonoszok a pokolba jutnak, tehát mindenkire nézve csak a földi élet a megtérés ideje. A második halotti beszédben, melyben Nádasdynak adja hű és részletes jellemrajzát, már csak egy-két vonatkozás van a r. katolikusokra. Pázmány e predikációk ellen külön cáfolatot nem írt, de később is alkalmilag még több helyen megemlékezik Magyariról. Szokása szerint kicsinyli, gúnyolja, mint olyant, ki „a taligakenéshez ért többet, hogy sem a vitézlő főemberek tisztihéz.” Másutt pedig ubiquista predikátornak nevezi. De némi dicséretet is mond róla: „Azok közül, kik

Magyarországba az régi keresztyén vallás ellen irtak, alég olvastam, ki mértékletesbnek tettetné magát Magyar Istvánnál (Összes művei I. 388. Ferenczi Z. Bevezetés 26. 28.)

Ferenczi Zoltán, akit elfogulatlan bírónak tekinthetünk, összevetvén Magyar művét Pázmány feleletével, a pálmát amannak adja oda. Magyar nyugodtabb, higgadtabb, mérsékeltebb, prózája hangzatosabb, világosabb, egyszerűbb és minden tekintetben olvashatóbb. Nem terheli úgy túl mondatait s nem használ annyi tudást mutogató idézetet, mint Pázmány és nyelvtanilag is hibátlanabb. De természetesen Pázmány prózája is később fejlődött azzá, amivé lett.⁸⁵⁶

c) Klaszekovics püspök és az esperesek Protestatiója s Zvonarics Imre és Nagy Benedek támadása Pázmány ellen.

Midőn Pázmány diadalmas műve, a Kalauz 1613. megjelent, ismét a serény dunántúli evang. lelkészek és tanítók voltak azok, kik erre, habár csak alkalmilag és röviden, szinte rögtönözve, de mégis legelőször feleltek. A dolog így történt. *Zvonarics* Imre, a tudós csepregi esperes lefordította Hafenreffer Mátyás tübingeni theol. tanárnak dogmatikáját „Az szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása” címen és Nádasdy Pálnak ajánlva kiadta Keresztúron 1614.⁸⁵⁷ Van ebben a munkában is polemikus rész, de *Zvonarics*, mikor fordította, nem tudott még a Kalauzról s így nem is hivatkozik rá. Időközben azután napvilágot látott Pázmány nagy műve s *Zvonarics* barátai felhasználták az alkalmat s legalább a mű elé irt előszavakban igyekeztek a hirhedt jezsuitának legigaztalanabb vádjait hamarjában visszautasítani.

Így *Klaszekovics* István püspök Téthényi Dániel, *Zvonarics* Mihály, *Temper* Balázs és *Pithyraeus* Gergely esperesekkel irt a mű elé „Protestatio az nemes magyar nemzetséghez” címen. Ebben elpanaszolják, hogy előbb a kálvinisták (*Beythe* András) rágalmazták őket undok hamis vádakkal (*Encomium Ubiquisticum*). Most pedig „nekünk torkoskodtanak az Jesuiták, kik az mi nemes nemzetünk között eldült Pápa székit (minthogy arra esküvéssel kötötték magokat az Római bagolynak, az Pápának) ám minden tehetségekkel támogatni és ujonnan azt fölállatni s az Christus édes Evangelioma helyett az Pápa bűdös borát reánk osztani akarunk ellen is akarják... Így sokakkal egyetemben nem régen amaz káromlással nyelvét fölfegyverkeztető Góliát (ki minden nap az Israel Istenének szent serege káromlására és gyalázására hasa töltése miatt torkát tátja) az ő pokolra vivő Kalauz könyvében cselekedett. Melyben... valamit az Calvinisták reánk okádtanak volt is, azt is mind beirta és könyvét afféle magától és amazoktól talált, pokol bűzét szerző poshadt virágokkal ugyan fölvetézte és tatarozta s mint valami jeles dolgot, ki nélkül az keresztyénség már hogy nem lehetett volna, mind egy csomóba kinyomtatta... De ebből az juh köntös alatt elröjtött farkaskörmet rajta tapasztalván, csak azért is az pápa megbűdösült borát naponként jobban-jobban megunják. Még azok is kedig, kik ezelőtt malozsa helyett nyalták, noha ujonnan igen czégérezik az Jesuiták, de sokan utálni kezdték... Így akarta Isten, hogy kitessek, kinek vitézkedjenek mind két felől, tudniillik, annak, ki felől Idvezítőnk mondja Jan. 8, 44. Ti az ördög atyától valók vagytok. Az eleitől fogva emberöldöklő volt és az igazságban nem állott meg, mert nincsen ő benne igazság. Valamennyiszer hazugságot szól, az ő magáéból szól, mert hazug ő és hazugságnak atyja.”

⁸⁵⁶ Ferenczi Z. bevezetése Magyar művéhez 27. l.

⁸⁵⁷ 4. r. 546. l. Régi m. kvár I. 449. A soproni lic. kvár példánya (Le 76) Szép Mihályé volt, ki ezt a kerczai vásáron 1766. dec. 12-én 1 frt. és 8 garason vette. Jelmondata: Quot in campo flores, tot in corde dolores. Első tulajdonosa pedig Balla Józsa volt még a XVII. században.

A jezsuiták erkölcsének festése után mondja tovább Klaszekovics és a négy esperes: „Volnának nálunk az Isten ígéje élő patakibul szedett lelki parittyába illendő kövek is, kiket az kisdéd Dávidok készek volnának az Góliát (Pázmány) homloka meghasogatására kihajigálni, de bizonyos okok és alkalmatlanságok halasztják; hoz az Ur Isten időt, mikor haszonnal vitethetnek mind ezek véghez.” Ime, tehát bővebb polemikus iratot is ígérnek. Addig pedig vegyék az olvasók Hafenreffernek ezt a Zvonarics Imre által lefordított becses művét, mellyel mindenben egyetértenek s melyből kitűnik, hogy méltatlanul gyalázzák őket ellenfeleik. „Dicsekedni merünk jó lelkiismerettel, hogy az czégéres és szarvas bűnöknek tilalma és büntetése megvagyon közöttünk s nem oltalmaztatnak azok, mint az Goliáth oltalmazza az bordélyokat és azokban Istent bosszantó sok utálatosságokat.” Krisztus megjövendölte ezeket a szenvedéseiket. Máté 10. És a 140. zsoltárral szólanak: „Szabadíts meg engemet oh Uram, az álnok emberektől... Kik gondolnak gonoszt... Megélesztették az ő nyelveket, mint a kigyók; áspis kigyónak mérge vagyon az ő ajakok alatt” sat. Végül pedig Augustinusznak a hippói gyülekezethez intézett igen találó szavait idézik: „Mivel magát az írásnak igazságát a vádoskodók el nem homályosíthatják, azok ellen szítanak tehát gyűlöletet, akik azt hirdetik, s akikről mindent kigondolhatnak, ami csak eszükbe jut.” Az egész Protestatio méltó felháborodással, az ellenfél hű jellemrajzával, meggyőző erővel és igen sikerült, szellemes formában utasítja vissza Pázmány Kalauzának vádjait.

A püspök és az esperesek mellett Kőszeg jeles rektora, *Sármelléki* Nagy Benedek is síkra szállott ugyanitt egyházunknak igazáért egy heves hangú előszóban (Praefatio). Nagy Benedek 1604. fertőszentmiklósi tanító volt, amikor Nádasdy Ferenc halálára gyászverset írt. 1605 óta Kőszegen tanított s később Sopronba is hívták. Balásfy Tamás hosszabban, de igen kicsinylőleg szól róla: „Valami kőszegi iskolapor sóczé (socius, segédtanító), kinek tetemes, temérdek és haspók teste állapotjához képest vak tudatlanságát, két vagy három ízben vele beszélgetvén, csudáltam... hogy mégis tudják, hogy vagyon és hever valahol valamelyik szegletecskéjében lélekrútító szemetén a világnak, minthogy hozzászokott a nyughatatlan kiabáló ábécés gyermekek között a szapora mozgáshoz, egy előljáró, de hátravető, sok dibdábos és ízetlen bolondságokkal megrakott beszédében, kit egy Hafenreffer tudatlan ember könyve elébe duzzasztott, váltig tátá turhás száját foga kocogtatásával, hozzá, hasonló condora gög pajtásaival együtt Pázmányra”. Balásfy ezt bizonyára jó izlésű beszédnek találta.⁸⁵⁸

A Praefatio, mely után Nagy Benedek Zvonaricsot magasztaló epigrammákat is írt, igen éles hangú: „Sokféle csélcsapó tévölygő emberek és báránybőrben öltözött kegyetlen farkasok, Hitetők most untalan kézzel-lábbal azon vannak, mi módon az Istennek ígéjétől, az Izraeliták hívós forrásától az együgyűeket megfosszák és az új Aegyptumbeli sűrű fölzavart posványoknak mételyes tócsalékjával itassák. Ezt pedig hogy hamarébb sokaknak veszedelmekkel véghez vihessék, az igaz tanítókat legelsőben is vallások, életek és magokviselése felől sok hamisan költött vádolásokkal szokták gyanúságra és gyűlölségre hozni... Mivelhogy nem kevés ideje immár, hogy Pázmány Péter rendjének hámbából kihágván, hallatlan hamis káromló gyalázzal sok ízben terheli az mi igaz vallásunkat, jámbor keresztyén Doctorinkat és a mi édes hazánkban megöröködött tökéletes lelki pásztorinkat: kénytelen vagyok vele, hogy az ő megszaladt elméjét, mint valami megbomlott órát, hamis hírköltéstül s bábaregétül megvásott s poklos káromlásnak tajtékjával megáztatott ajakit egy kevéssé itt megcáfoljam és az ő reánk köszörült cselvetésének álmából szoros rövid tapogatással fölrázsam, ez ü kayter szitkainak maszlagos részegségéből emberséges beszédeknek és igazmondásnak józanságára intésemmel hozzam”.

⁸⁵⁸ Balásfy az „Igazság Győzedelméhez” függesztett levelében. 88. l. Franki V. Pázmány P. és kora I. 149.

„Három álutja vagyon pedig - mondja Nagy Benedek - Pázmány rabolni indult Kalauzának. 1. Mert hamisan gyaláz minket hitünkben és életünkben. 2. Nem igazán bizonyít ellenünk az irásokkal. 3. Néhol szép szín alatt, mint az fényes köntösbe öltözött fekete angyal lépes nyelvét mézzel bekevervén alattomba veszedelmes dolgokra tanít.” Azután mindezt egy-egy példával bizonyítja. „Hogy el ne muljunk ezek mellől bizonyságok nélkül, im röviden egy-egy példával (ezer helyett) Pázmán Kalauzát megiramtatom.” Pázmány már a Kalauzban vádolta Hafenreffert azzal, hogy tagadja a lélek halhatatlanságát. Erre jelenti ki Nagy Benedek (a B. 2. lapon): „Nem igaz, hogy Luther, Hafenreffer vagy valaki mi közülünk valaha az lélek halhatatlanságát tagadta volna.” Különösen fáj Nagynak, amit Pázmány Luther születéséről mond: „Hallhatsza, ez szüzessége vesztett szemérmetlen nőtelen Jesuita mit ír Kalauzába Lutherről. Azt mondja Pázmán: Hogy az ördög ...gzott lidércz módjára Luther anyjával és annak csinálmánya. Kegyes jezsuita beszédek ezek.” Harmadik példája végül: „Pázmán is az Calvinisták táborában beszökik és megtagadja az mindenható Ember Christust, sőt ez hatalmas királyt nyomorult gyarló gyűszüs szabóhoz, rozsdás szablya tisztító csiszárhoz, kerékjártó bodnárhoz istentelenül hasonlítja, mondván: az Isten személyével való egyesülés által az mi Urunk szent teste mindenütt jelenlevő és mindenható nem lett... Hallod itt is, keresztyén olvasó, hogy Pázmány Kalauza régen elszökött az Mindenható Christus mellől és az Calvinisták pribékivé lett.” Kéri végül Nagy B. az olvasókat, hogy a reájuk költött fondor beszédeket ne higgyék el, mert csak azt tanítják, ami a szentírásban van s erre nézve Hafenreffer könyve is igazmutató világos tükör.

Különösen bánthatták Pázmányt a Praefatióban a könyvnyomtató vagy Zvonarics által tett széljegyzések: „Lesre veszi ez a könyv Pázmán csavargó kalauzát. Üzik itt Pázmán kalauzát. Ágyazzák, Hafenreffer házához kötve viszik P. kalauzát. Rókalikba szalad P. kalauza. Három kereszt álutja Pázmánnak. 1. 2. 3. iramtatás. Megragadják itt és kötözik P. kalauzát. Az vittenbergai doctorok Bellarminust, ez Kalauz kapitányát régen prédára hányták” sat. A Praefatio és Protestatio után anagrammákat és epigrammákat irtak Lethenyi István sárvári gymnasiarcha, Kis Bertalan szakonyi lelkész, Sármelléki Nagy Benedek kőszegi és galgóczi Brunczvik Tóbiás csepregi rektorok.

Pázmány a Praefatio és Protestatio által feltűzelve még ebben az 1614. évben Szyl Miklós álnév alatt a szenvedélyes hangú „Csepregi Mesterség” című munkában felelt. (Bécs 1614. kis 8. r. 48 l. Egyetlen példánya a mármaroszi ref. lyceumé). Művét ő is Nádasdy Pálnak ajánlja, akit hizelgő szavakkal áraszt el s kéri, hogy „az mostani ujságokba zabállott predikátorok ravaszságát, hamisságát és szemefényvesztését vizsgálja és ő maga ítélje meg”. Durva, lekicsinylő hangon szól ezután az superatiendens, Zvonarics harangozó, a szájátátott predikátorok és a kőszegi gaz sóczé hebehurgyaságairól és a kőszegi kufárok tárházából vett trágár rágalmazásairól. S minden vádat és vétket ellenfeleire igyekszik visszafordítani.

Jellemzésül csak azt lássuk, amit Pázmány Luther születéséről mond. Már a „Tíz bizonyság” c. művében 1605. írta: „Luther Mártonról azt olvasom: hogy az ő anyja egy fürdőházba szolgáló leány vala, ki az ördögtől megny...atván, Luthert nem természet folyása szerint férfiútól, hanem az ördög mesterségéből szülé”. Ezt azután a Kalauzba is felvette, annyira tetszett neki. Magyarország leendő biboros főpapja nem restelt egy becsületes istenfélő bányász házaspárról így szólani az igazság és jobb meggyőződése ellenére. Utóvégre neki is volt apja és anyja. Mit tett volna azokkal a gaz rágalmazókkal, akik így támadták volna szülei emlékét. Csuda-e, ha a lutheránusok mint álnok, hazug jezsuitáról szóltak róla s már Nagy Benedek, a kőszegi rektor is ezt a bűnét vetette szemére. Pázmány azután a Csepregi Mesterségben bűnének súlyát érezve igazi jezsuita módon igyekszik magát tisztázni és így felel: „Nyalka sóczé látszik, hogy tenálad is kevesen laknak az felső várban. Nem igazán fogod az Kalauzra, hogy Luthert ördög csinálmányának mondotta volna. Nyisd fel szemedet és olvasd meg az Kalauzt (I. 284) és

me glátod, hogy magátul semmit errül nem mond, hanem csak azt írja, hogy ezt *olvassa* Luther felöl; fel is jegyzi, minémü tudós főemberek írásában olvassa. Sokkal külömb pedig minálunk, mikor valaki azt mondja, hogy ő ezt olvasta és mikor azt maga is valónak mondja. Az ki eszén jár, csak annyiban, szól a dologhoz, amennyiben tudós. Azért az ki az Kalauzt írta, bizonyos lévén, hogy sokan Luther életében is írással hirdették, hogy ördögi munkával fajzatott Luther Márton: csak azt mondotta, hogy ő ezt olvasta. Errül való ítéletet az olvasókra hagyta.” Az eszes főjezsuita itt nem akarja tudni, hogy a pornográfus iratok terjesztőit éppen úgy büntetik, mint azok íróit. És szavaival ellentétben Pázmány bizony nem értelmes, hanem könnyen megtéveszthető olvasókra számított, akik Prateolus ocsmány szavait Pázmány által is vallott igazságnak vették. (Pázmány összes művei I. 397. V. 18.)

Pázmány ezt a művét *Szyl* Miklós írói álnév alatt adta ki, de a csepregiek tudták, kivel van dolguk. Szintén Bécsben 1614. megjelent művén pedig, melynek címe: „Az Calvinista Prédikátorok Tüköré”, az író álneve *Lethenyei* István. Ennek a kiváló theológusunknak a nevét Pázmány Hafenreffer hittanának az elején olvashatta, ahol Lethenyei mint sárvári gymnasiarcha irt anagrammát a fordító Zvonarics nevéből. Pázmány tehát a kálvinisták ellen írott művére egy lutheránus rektor nevét írta szerzőül, így akarta az olvasókat megtéveszteni. Már 1610. is „*Peniculus Papporum*” és 1612. „*Logi Alogi*” műveit Joannes Jemicus Parochus Senquiciensis álnéven írta. Fraknói Vilmos úgy vélte, hogy ilyen írói álnevek használatával Pázmány „azt akarta elhitetni, hogy nem áll elszigetelten a harctéren és hatalmas szövetségesek vannak oldala mellett. Vagy előjárói vélték ily módon elháríthatni rendjokről a gyűlöletet, melyet heves támadásaival felidézett.”

d) A csepregi esperes és kőszegi rektor újabb vitairata: „Pázmány Péter Pironsági.”

Pázmány durva támadását az evangélikusok sem hagyták felelet nélkül. Zvonarics Imre és Nagy Benedek ismét együtt irtak egy terjedelmesebb vitairatot, mely „Pázmány Péter Pironsági” címen jelent meg Keresztúron 1615. (4. r. 329. l.) Nádasdy Tamásnak, Kabold, Egervár, Jánosháza, Ugod és Somlyó urának és Petenyéd örökös ispánjának s a még fiatal Nádasdy Pálnak ajánlották. Az ajánló levélben említik, hogy a szirénes szavú, de áspismérgű Pázmány Péter már a két Nádasdy jószágában is igyekezett hizelkedő írásával valami észvesztő változtatást szerezni. Legelső éretlen munkáját is az Istenben üdvözült Nádasdy Ferencnek ajánlotta, de ez inkább csak köpé az ő írásiban való apróságit. Legutóbbi művét Nádasdy Pálnak ajánlá, de ez is a mosdatlan írás felöl oly értelmes ítéletet tön, hogy szinte szükségesnek sem tartják a feleletet. De más okból válaszolnak mégis. Noha Pázmány legutóbbi írásában fészülő borbélyá tette vala magát, de ők most megmutatják, hogy ehhez sem lúgja, sem szappana jó módjával nem volt. Azt is meg akarják továbbá mutatni a szerzők, hogy Pázmánynak jutott volt az olasz maszlagban és magyar purgatióval kellett ebből kitisztítani. (Célzás arra, hogy Bellarminból vette művének nagy részét.)

Irodalomtörténetünk a csepregi esperesnek és kőszegi rektornak ezt a kiváló magyar vitairatát még távolról sem méltányolta úgy, amint már régóta megérdemelte volna. Nagy kár, hogy régi emlékeink között ez a mű még máig sem jelenhetett meg újabb kiadásban. (Én ismétlen is ajánlottam.) Pázmány Kalauza nagy terjedelmével, imponáló fellépésével és egyes kiváló tulajdonságaival annyira elvakította az olvasókat és bírálókat, hogy ellenfeleinek szerényebb méretű válasziratait figyelemre sem méltatták. Pedig a „Pázmány P. Pironsági” a Kalauznak és a biboros főpap egyéb műveinek első értékes, alapos, amazokkal theológiai tudományos készültségben, meggyőző erőben, szellemes fordulatokban, gúnyban, népies szólásformákban és magyaros jó stílusban is versenyző bírálata és cáfolata. Hogy nem oly terjedelmes, mint a

Kalauz, annak ez csak előnyére válik. Akik a Kalauz után ezt a bírálatot elolvasták, azok evang. hitükben ugyan soha egy pillanatra sem inogtak meg. Pázmánynak gyenge oldalait, hogy nagyon is Bellarminra támaszkodik, hogy több művét tömte a Kalauzba rendszertelenül, „mintegy gömböczebe”, hogy írásait túlterheli idézetekkel, melyeknek forrásait nem pontosan jelöli, hogy a reformátorok mondásait kiszakítja az összefüggésből és hamis állításokat magyaráz azokba; hogy jobb meggyőződése ellenére mond el valótlan dolgokat, hogy durván sért és rágalmaz, másokra fogja, amiben maga a legnagyobb bűnös; hogy sántikáló hasonlatokkal, hamis következtetésekkel, izléstelen tréfákkal téveszti meg az együgyű elméket, szóval igazi jezsuita módra árutakon akarja az olvasókat Rómába kalauzolni: már Zvonarics és Nagy Benedek észrevették és nyíltan szemére is lobbantották. Az aránylag rövid idő alatt készült munka igen magas fokon állónak mutatja dunántúli lelkészeinknek a régi klasszikus és a keresztyén teológiai irodalomban, a Szentírásban, az egyháztörténelemben és a többi theol. tudományban való jártasságát.

Az ajánló levél után a szerzők egy rövid latin előszót is irtak az olvasóhoz. E szerint védőiratuk (Defensio) azért késett, (már alig egy év múlva megjelent), mert nem volt pénzük a kinyomatásra s míg a Maecenásokat keresték, eltölt az idő jó része. Különben is Cicerót (De oratore 2.) kellett követniök: „A nagy és emlékezetre méltó dolgokban először a tervet, azután a cselekedetet, végül pedig az eredményt kell figyelembe venni”. Az új Kalauz-könyvet (a Csepregi Mesterséget), mely álnok okoskodásokkal küzd az igazság ellen, élesebb szemekkel kellett átkutatniuk. És ha valaki beszéd módjuknak élességét vetné szemükre, az tudja meg, hogy nem őszinte és igazságra törekvő emberrel volt küzdelmük, hanem olyan makacs nyelveskedővel, aki szabadszájú fecsegésével inkább átlépi a szemérmetességnek minden határát, mintsem hogy legyőzve meghódoljon az igazság előtt. De remélik mégis, hogy ennek az elbizakodott Polemonnak bohóckodását legyűrve az egyszerű igazság felülkerekedik és az ártatlanságnak elzárt védelme életre kel.

A mű három részre oszlik. Az elsőt (1-64. lap) Zvonarics Imre írta a Csepregi Mesterség ellen s ebben az írásból, az egyházi atyákból és az egyháztörténetből (Flacius műveiből: Catalogus testium veritatis, Magdeburgi Centuriák, Chemnitz M. Examene) azt bizonyítja, hogy Rómának a purgatóriumról, szentek segítségül hívásáról, a bűjtről és a pápaságról szóló tana ellenkezik Krisztus és az apostolok tanításával. Szemére hányja Pázmánynak, hogy a dunántúli superintendenseket „az ő jó embersége szerint” tótoknak nevezi. S okát adja, hogy miért hivatkoznak ezek inkább az apostolokra, mint az ő utánuk valókra. „Úgy vagyunk itt dolgok az pápasoknak, mint annak az ki az szép és tiszta forrásból nem ihatik, hanem elmenvén onnadj, az kifolyó patakocskából kényszerítetik inni, mely mennél tovább megyen az forrástúl, annyival többször zavartatik és mocskoltatik meg”. (P. P. Pirons. 42. 45.)

A második rész, a mű dereka (65-284. l.), Nagy Benedek műve, melyben a Kalauzt cáfolja. Zvonarics higgadt mérsékletével szemben ez sokkal élesebb hangú. Hat tétele közül különösen három emelkedik ki: 1. Pázmány tanít bujaságra, nem az evangélikusok. 2. Mi nem tagadjuk, sőt erősen hisszük a lélek halhatatlanságát. 3. Némely tanításában Pázmány sem igazi pápista. Pázmány nyilván merte írni, hogy Luther, az Augustana Confessio és a Concordia bujaságra tanít (mivel a szerzetesi fogadalmat Isten rendelése és az emberi természet ellen valónak mondják 70. l.). Nagy Benedek cáfolja a Kalauzt és visszafordítja a vádat. Pázmány rosszra magyarázta Luthernek egy mondását. Nagy B. visszaadja a kölcsönt s az ő mondását idézi: „Az ördögnek két főhadnagya az bor és az asszony”. És Nagy B. most már erről kérdi: „Ha valaki az apácákra értené, vajon mit mondana, talán azt felelné: hogy az mint az bornak természeti az vérnek, ereknek megizzasztása, honnan folyuladnak emberben az gonosz indulatok: így az asszonyállat is természet szerint görjedezteti az nőteleniségre esküdt túrhetetlen személyeket?” És szemére veti Pázmánynak, hogy noha másként tette, de azért

álmod ő is néha az vánkossal és az miért saját férfiúi természetét kellene okolni, ugyanazért „az szegény asszonynépeket ördög hadnagyának nevezi”. (86.) Tehát nem lovagias férfiember. Majd áttér a papnőtlenység veszedelmeire és bűneire. „Az falusi plebánosok is üstökbe alá, holott az ő sáfárnéjakat házastársoknak tartják, együtt laknak, szaporodnak”. (91. l.) Pázmány az evang. lelkészek házasságát ocsmányságnak, bujaságnak nevezi. „Oka pedig ennek semmi nem egyéb, - mondja Nagy Benedek - hanem az ördögi gyűlölség és az ő maga nőtelen ügye... Mint az Aesopus rókája, kinek elvágta vala farkát, azt akará az többivel is elhitetni, hogy ők is farkokat metéljék el. Mert ez semmi haszonra való, csak akadék lábok között. Ő is egyszer immár magát az szent házasság renditől megkurtítván, azt akarná, hogy más is hozzá hasonló legyen”. (98. l.) Annak a kornak izlése és harcmódora ilyen volt s ebben a kőszegi rektor sem akart gyengébb lenni, mint az esztergomi primás.

Majd pedig Nagy B. sorolja fel, hogy a Kalauzban mily sok a trágár és bujaságra indító beszéd és megvádolja, hogy védelmébe veszi a bordélyokat, azt mondván: szabad elszenvedni az kisebb gonoszt (az bordélyt) az nagyobbak elítéléséért. „Mert nyilván meri írni: hogyha az bordélyt meg nem engedjük, tehát minden ház teli lesz tisztátalan személlyel... Elhittem itt, hogy az asszonynépek súlyosb választ adnak Kalauz Uramnak, kiknek jámborságában alattomba piszkála.” (100. l.) Tehát ismét lovagiatlan. Pázmány gerjeszti bujaságra az embereket. „Mert az mi szíven vagyon, azt nem átalja mogorva fajtalan beszédekkel előpattogatni... Boldog Isten, ha Luther Márton ilyen bakbúzü éktelenséggel perelkednék, mennyi kigyót, békát kiáltana reá? Ő neki pedig nőtelen kegyes szűz virágnak, szabad az jámboroknak fülüket ilyen kozma búzzal füstölni? Én soha el nem hittem volt eddig, hogy jezsuita szájából ilyen szókat hallhatnék, holott csak közházás emberekhez sem fér tisztességesen, közönséges helyen ilyen nyálas beszédekkel rogyázni... De ez a kérdés, ha ilyen szentségmutató szerzetes emberhez, tiszta szüzességre esküdt szemérmes jezsuitához, férhetnek-e bűn nélkül ezféle ocsmány beszédek, holott szent Pál (Efez. 5.) ezeket csak kimondani is igen megtiltja”. (99. 102. 104. l.)

Ez annál kényesebb pont volt Pázmányra nézve, minthogy éppen ebben az időben hozták őt hirbe Balassa Menyhért özvegyével, Baky Margittal, akit Detrekő várában szokott gyakrabban is meglátogatni. Kanizsai Pálfi János ref. lelkész ezt a ker. jegyzőkönyvbe is beírta s hozzátette a költő szavaival: „Haec est in toto notissima fabula regno”. (Ez az országban a legismertesebb szóbeszéd). Pázmány is szükségét érezte, hogy levélben mentse magát. Szerinte Permai János terjeszté a hirt, ki az özvegyet nőül akarta venni. Ez mondta el Losi Imre esztergomi kanonoknak, ez pedig Nagy János páternek. Ezek szerint is a sűrű látogatása gyanus volt. De Pázmány úgy írja, csak azért is útba ejtette az özvegyet és többször időzött nála, mert „áttért és a pozsonyi klarisszák közé akart belépni”. Pázmányhoz képest mily kiméletes volt a kőszegi rektor, hogy ezt a hirt szóba nem hozta, sőt közelebről nem is célzott reá. (Adattár VIII. 58. Hanuy F. Pázmány lev. I. 49.)

A másik érdekes vitakérdés az emberi lélek származása s ezzel kapcsolatban a halhatatlanság kérdése volt. Nagy B. ezt így magyarázza: „Itt arról vagyon köztünk a kérdés: ha az atyák testestül, lölköstül az fogantatásban egész embert nemzenek-e, avagy csak félembert, valami párás testet lélek nélkül? Mi az első oltalmazuk, tudni illik, hogy az atyák Istennek bölcs rendelése szerint testestül lölköstül egész embert nemzenek. Az Kalauz pedig hiti ágozatja gyanánt azt vitatja, hogy az atyák csak a testet alkotják, az lölköt pedig az Isten maga teremti és végre úgy önti az testben... Igen esztelen ember az, ki azt akarná (ebből) kisajtolni, hogy mi tagadjuk az lélek halhatatlanságát, mert így szent Ágostonra, Tertullianusra, Arnobiusra, Cassiodorusra és sokan több szent atyákra is hasonló káromlásnak bélyegét süthetnéd, kik velünk egy nyomban jártanak ez iránt.” Nagy B. erre vonatkozólag ezt is mondja: „Ha a fattyu fiakban Isten teremti a lelket, tehát Isten társ a fajtalanok gonosz cselekedetiben”. A

traducianismus és creatianismus régi vitakérdése volt ez. Tertullianus óta Damaskusi Jánosig az első volt az egyház hivatalos tana és a reformátorok ezt tartották meg. De a középkorban a scholasztikusok a creatianismusra tértek át. Az átöröklés modern tana e kérdésben Luthernek ad igazat. (216. l.)

Meglepő és lesújtó volt Nagy B. harmadik vádja, hogy Pázmány több tanításában nem is igazi pápista. Idézi Gelasius pápát, aki azt vallotta, hogy „az kenyérnek és bornak természeti el nem vesz az sakramentomba.” Tehát ő nem mind hiszi azt, amit a pápák hittek. Vásárhelyi Gergely jezsuita az egyház definíciójába ezt is beleveszi: „mely gyülekezet Christus után ez földön egy főpásztortul (az pápátul) igazgattatik és birattatik.” Pázmány pedig ezt tudatosan kihagyja, tehát nem jó pápista. „Az ő magyarázata pedig (az egyház fogalmáról) akkor leszen magához képest igaz, mikor Pázmán Uram menyeközött tart. Mert ha az sacramentumok foglalják ütet is az anyaszentegyház tagjainak közibe, az házasságot penig ű sacramentomnak tartja: mind addig sem lehet ez gyülekezetnek tagja vallása szerint, valameddig asszony hölgyét házához nem hozza.” (268. 270. 272. l.)

Ha volt Pázmányban incselkedő éleselműség, nem hiányzott ez Nagy Benedekből sem. Hasonló fegyverekkel veri vissza ő is. És találó, erős kifejezésekkel szállítja alább Pázmány írói dicsőségét. Megjövendőli, hogy Pázmány ha jobb lélek szállja meg, majd engedni fog vádjaiból. Idézi, hogy imakönyvében ezt az erős mondást: „Luther és Calvinus gyűlölik az szent Háromságnak még csak nevét is” - a második kiadásban a *még csak* szavak elhagyásával enyhítette. „Elhittem én azt, hogy ha Pázmán sokáig él, az Kalauzt is más csiptetőben szorítja, mert idő jártára maga is eszébe veszi, mennyi görcsös hiba legyen ebben.” (156. l.) „Magyari Istvánt is, kit először igen szidogata, végre mértékletességéről igen megdicséré.” Pázmány a Kalauz eredeti voltáról mondá kérkedve: „Senki keze szennye nincsen abban, hanem egyedül csak azé, az kinek nevét viseli.” Nagy B. erre ezt feleli: „Valamit az Augustana Confessióra, az Concordia könyvre és Lutherre akarál szurkos kézzel kenni, ezt jobbára Bellarminus tegzéből vonád elő, noha lehet hireddé, hogy ennek is régen torkában verték sok izben az borsos levet. Ha pedig azért tartod édes szülöttnednek, Pázmán uram, az Kalauzt, hogy im te tataroztad gonoszul poklul egybe: csak annyi dicséreted ebben is, mint az mely szabó sokféle dirib-darab posztót lopogat és végre valami dísztelen csunya foltos dolmányt raggat belőle. Három atomusokra osztád ez zürzavar írást, de az mit egyikbe kellene megmondanod, az másikba is nagy bőven feltálad. Tekintsd meg az könyv karéját (margóját) akárhol is, micsodát látsz gyakrabban itt, mint az sok Idem, Ibidem ifjú legényeket és az számtalan Supra, Infra czifra asszonyokat. Ezek mind azt jelentik, hogy az Kalauz nem egyéb, hanem sok hitvány gyülevész káromlásnak poshadt limbusa és ártalmas tévelygésnek kerengő labyrinthusa.” (256. l.) Azt meg már Beythe András rágalmaira vonatkozólag kérdezte Nagy az előző lapon: „De vajon mivel csinálhatta volna Pázmán az Kalauzt ilyen temérdekké, ha ezféle szemetes hulladékokkal mintegy gömböczt meg nem töltötte volna?” (255. l.) Bizonyításának módját és erejét pedig e szavakkal jellemzi: „Az Kalauznak penig minden szitkos szépelködése nem ér egy vadkörtyvélt. Mert noha nagy az rikoltása minden írásiban, feleletiben, de végre im halljuk, hogy mintegy szakadt duda csak zöngéssel mulik el az erősség mellől.” (249. l.)

Nagy Benedek bírálatának több lényeges pontját a tudományos kritika a föltétlen bámulókkal szemben ma is magáévá teszi. A kőszegi rektor e művében theol. jártasságának, dialektikai ügyességének igazán dicséretes bizonyosságát adta. A magyar irodalmat is behatóan ismeri és nagy könyvtárnak kellett rendelkezésére állani. Több érdekes történeti adat is van művében. „Tudják penig azt az vitézségben forgolódo személyek, kik az Bakonyban, Vértesen, alsó, felső Baranyán kalauzkodtak, csatáztak s áztak, hogy az ki kalauzzá teszi magát, tehát egyebeknek életeket is ez markában hordozza, ez mellett úgy vezeti az alattvalókat, hogy az még lator martalékra, nem az árnyékára, ugyan rá is viszi s mutatja. Az féle kalauzt penig, az ki

álmában látott törökre sok csavargásokkal fáradoznék vinni az katonákat, csak pöknék és meg is agyaznák. Így mivel hogy Pázmán is Kalauzzá tette magát... nevetheti és pökheti az ember.” Szól azután ő is Johanna nőpapa esetéről, Mátyás királynak a kérkedő Gatti humanistával való beszélgetéséről sat. (117. 119. 296. l.)

Pázmány P. *Pironságinak* harmadik része (284-335. l.) „*Judicium de libro Kalauz et authore eius speculativum*” címen jelent meg s már inkább csak függelék az első kettőhöz. Ennek szerzője végül „*Haec pro Supplemento adjecit Emericus Decati*” szavakkal jelölte meg magát s nem lehet más, mint szintén Zvonarics Imre esperes, az első rész írója. Ha egy harmadik író volna, bizonyára ez is kurta volna nevét a címlapra, miként a másik kettő. Dékánoknak nálunk az iskolavizsgáló alespereseket szokták nevezni s Zvonarics ilyen volt, más Imre nevű esperest abból a korból nem ismerünk. És csupán Zvonarics használhatta magáról a Pázmány-féle gúnynevet; „egy tudatlan Harangozó.” (300. l.)⁸⁵⁹

Szerinte a Kalauz hol derűtséget kelt, hol pedig halálos csömört. Néhol szinte bohóckodik, mint Lucianus és Poggius tógás mestere. „Sőt immár hegedüsöknek, lantosoknak s mind dudásoknak elveszi kenyerüket is, annyira merült az musikában ő kegyelme.” Aprólékos, gyermekies és nevetséges állításait sorolja fel példákban. Nevetségessé törekszik Pázmányt tenni s ezzel lerontani a tekintélyét. „Teljes fülviszkettető álmadozással a Kalauz. Sokszor elmegy az emberiség mellől és felettébb trágárkodik. Gyermekké teszi magát és elszalad néha az öreg lovak pányvájáról sat.” Ezeket bizonyítja példákkal. „Bár kihágjon rendiből, udvari tréfás ember lehet még belőle. Ugyanis az mint értem, immár is *Fabula Mensae*, merő csacsogó szajkónak tartják az főemberek is asztalok fölött, mondván: Nincs ott semmi bánat, - Az hol Pázmán fabulálhat.” (291. l.) Másik két ítélete még a Függeléknek: „nem méltó, hogy semmiféle rend nagyra becsülje az Kalauzt, mert mindenféle rendet gyaláz (292. l.); s az mely temérdek bölcseséget fitogtata eleintén könyvében az Kalauz, föl nem találod azt a derekában.” (303. l.) Mindezekre több bizonyító példát idéz. „Nem szenvedí Pázmán, hogy akármely hosszú üstökü s rövid eszű kofa, vagy kaptabüzü műveslegény ítélőmester legyen az szentírás dolgában. Ki tudja azért, tálam csak az prücsöknek írta Pázmán az Kalauz könyvet, az mint írják, hogy szent Ferencz is így praedicállott volna az főcskének: Édes hugaim, főcskék, hadd szóljak immár én is, hallgassátok az Istennek igéjét. És ezt hallván, az főcskék mindjárt hallgattanak. Ennyivel azért szent Ferencz okosabb volt Pázmánnál.” (301. l. Szilágyi, M. N. Tört. VI. 185.) Majd azt mondja Zvonarics: „Megfogyatkozván az szent Bibliából vett erős ágyuktul, az *Calendarium* petardját rántja elő. (304. l.)” Gyakorta azzal vádol minket, az miben ők torkig usznak. Pázmány a *certitudo salutis* (üdvbizonyosság) tanát is tagadja. Azért ellenmondanak neki Catharinus, Telegdi Miklós és Monoszlai András r. kath. theologusok is. (318. l.)

Sok megtörtént dolgot tagad a Kalauz, - mondja Zvonarics - hogy a jezsuitákat megmentse. Clemens Jakab barátot páter Cotonus és a jezsuiták bérelték fel III. Henrik meggyilkolására és Mariana jezsuita egész könyvet írt róla, hogy méltán ölték meg Henriket. (324). Pázmány is tüzet, fegyvert köszörüle Magyar és a lutheránusok ellen. (325). „Ha minden vétkek nélkül vagytok, Kalauz Uram, mi az oka, hogy az Velenczések kiadtanak rajtatok?” Zágrábnak, Nagyszombatnak sem kellene a jezsuiták. „Vajon az erdélyi zürzavartól mentheted-e (Carillo) Alfonsust, ki Illaberekre vette vala az dolgot? Sőt jól emlékeznek az emberek mostan is reá, Sellyén mint viseletek magatokat. Az túsgyökeres jámbor nemes embereket idején kitolátok

⁸⁵⁹ Pokoly a semptei kánonok szerint közvádló-félét (*accusator*) ért a dékán neve alatt. Pr. Sz. 1895. 176. Csecsetka szerint iskolavizsgáló körlelkész. II. 481. A római ehban eredetileg 10 parochia papi előjárója, az ev. ehben a lelkészek felügyelője (*superint.*). A céhekben is felügyelő volt a dékán.

onnan és az csapszékhez magatok látatok. Az szegény községet huztátok, vontátok, birságotlátok, hogy bűdös borotokat, főkélyes tudománytokat teli torokkal nem nyelték. Sőt még az halottak tetemi is érzették kegyetlenségteket. Menj el azért Sellyére és végy levelet ott is, hogy ezek így nincsenek? Most immár országunk megtisztult vala ez raj-darázstúl, hanem a kolláncs törvényét veszik elő”. (327. l.). Legvégül még Pázmánynak, mint történetírónak egy nagy jellembeli hibáját veti szemére: „Pázmány, némely hazug emberek után egyfelől azt írja, hogy Luthert az ördög fujtotta meg. Másfelől ugyanott azt czisögi: Lutherum sibimet ipsi laqueo iniecto necem attulisse: hogy Luther ő maga fujtotta vagy akasztotta fel magát. (Kalauz 190). Honnan kitetszik, hogy az hazugságot soha úgy nem földözhetik egyfelől, hogy ki ne lássék farka másfelől”. (332. l.). Zvonarics ezzel szemben Melanchthonra, Sleidanusra és a szemtanukra utal, akik hitelesen irták le Luther halálát. E műnek a végén is latin és magyar anagrammák vannak köszegi Nagy Mihály, Zvonarics István, alumnus scholae Sárváriensis, Zvonarics Bálint és Miklós, Balog Péter és Langi Mihály ifjú poéták tollából.

Pázmány a „Pironságokat” bármennyire kicsinyelte is látszólag, de valósággal mégis érezte a támadás erejét; ő sem tagadhatta, hogy embereire talált, alapos theologusokra, akik sok gyengéjét felfedték s a gúnyos beszédmód nyilaival is bántani tudnak. Nemcsak maga válaszolt azonnal, pedig az érseki kinevezés izgalmait is most élte át, hanem a durva Balásfy Tamás fegyverbarátságát is jó néven vette. Már a következő évben 1616. Prágában jelent meg ily című haragos műve: *Csepregi Szégyenvallás*, azaz rövid felelet, melyben az csepregi hivságoknak köszegi toldalékít verőfényre hozza Pázmány Péter. (8. r. 283. l. Ujkiad. V. 115-250.) Tehát nem is rövid, hanem elég hosszú felelet. Ellenfeleit itt gúnyosan csak Morgóknak nevezi és azzal dicsekszik, hogy „ily nagy epeséggel hárman (pedig csak ketten) egybeczimborálván, nem találtak benne csak egy hamisságot is.” Holott nagyon is sokat találtak benne. A vitakérdéseket 6 részben tárgyalja: 1. A Csepregben felvetett fundamentumokból igazán kifakad a luther vallásnak hamissága. 2. A Kalauz nem vádolta hamisan a lutheristákat. 3. Nem is hamisítja meg a Kalauz az írásokat. 4. Minden veszedelmes tanítás árnyékától is mentes a Kalauz. 5. Az ember lelkének eredete. 6. A morgók pántolódásának toldalékait megrázogatja. Bő lére eresztett tárgyalásaiban újra meri állítani, hogy Luther vallása fajtalanosságra vezet, Luther a lélek halhatatlanságát is tagadta sat. Makacsul megmarad nyilvánvaló rágalmazásai mellett. A Függelék úgyvélt harmadik szerzőjét izléstelen pórias szójátékkal „De Kan”-nak nevezi. „Nincs vesztegetni való időm, mondja, hogy ennek a harmadik szárnak enyelgésén sokat mulathassak. Nem is érdemli, hogy csak olvastassék is a tudatlan De Kannak moslékja.” A primási székre pályázó vagy már el is jutott Pázmánynak szájából nagyon durva és igazságtalan ez az ítélet. Zvonarics és Nagy Benedek műveiből látnia kellett, hogy alaposan képzett theologusokkal van dolga, kik úgy a külföldi, mint a magyar theol. irodalomban, Bornemissza, Telegdi, Monoszlai műveiben is jártasak. Összeszamarazással végezni ezekkel nem lehet. Kevés ilyen képzettségű papot talált a maga nyájában. A főurak és főrangú asszonyok asztala felett fabulázó és elméskedő főpapnak dölyfös elbizakodottsága volt ez a szerényebb állású lelkészekkel és tanítókkal szemben. Hogy a két dunántúli evang. theologus tudományát valójában mégis sokra becsülte, elárulta Pázmány azzal, hogy közel 300 oldalnyi munkával felelt nekik ujabban is. (Pázmány összes művei V. 234.)

Pázmánynak segítségére sietett Balásfy Tamás, a durva és erőszakos boszniai püspök is. Ez Pozsonyban 1616 végén adott ki egy „*Csepregi Iskola*” című terjedelmes munkát (4. r. 470. l.), melyet Esterházy Miklósnak, az evangélikusok nagy ellenségének ajánlott. Szenvedélyes, sértő hangjával csakis ennek tetszésére számíthatott. A munka elején van egy „Elöljáró intés a csepregi predikátorhoz” levél formában. Ez Zvonarics Imre csepregi esperesnek szól és így kezdődik: „A csepregi szitkos nyállal csepegő szájú és csak szárnya kiszaggatott szarka módon csergő, Luther predikátorának, feje falba verésétől, ösztön ellen való, maga lába sértő

rugdozásától, a római fényes egy igaz hitnek napján hiábavaló pökdöcséléstől, a Luther és Kalvinus vallását magyar rabságban tartó, győzedelmes Pázmány Péter ellen haszontalan verdeséseitől való megszűnést, észre és az igaz hitre való megtérést, rosszból jobbulást, igazmondásra való jó szokást és mind ezekre isteni kegyelmet és malasztot kíván Balásfy Tamás.” Már Fraknói Vilmos püspök megjegyezte, hogy e dedicatio hangjából következtetni lehet az egész munkában követett modorra. (Fraknói V. Pázmány P. és kora I. 157.)

Irt továbbá a fékezhetetlen Balásfy, akivel Pázmánynak is sok baja volt, Nagy Benedek kőszegi rektor ellen is egy 40 negyedréti lapra terjedő gúnyiratot ezen a címen: „Epinicia Benedicto Nagy, alias Soce Ludi Kőszeghiensis, sui nescio, sibimet nocenti, vetulo, sed nimium rudi, ignaro et diabolari Paedotribae, cantata.” Az ajánló levél, melyet Pethe Györgyhöz, a néhai győri püspök öccséhez intéz, Pozsonyban az érseki aulában 1616. ápr. 28. kelt. Tehát ez is pozsonyi nyomtatvány. A gúnyirat elején van egy „Magyar levél a következő verseknek magyarul tudó olvasóihoz”, mely így kezdődik: „Egy zsák szája szakadt meg az elmúlt napokban Kőszegben az odavaló Socénak, Dominék házában s az tudták a szegény kintornás bikosok, hogy talán valami collatióra való falatok hullanak ki belőle, de csak kapcafoltokkal és szemetes darabokkal volt rakva... Deáktalan Domine s korcsos és koszos magyar, a mi nemzetünknek egyik nemes csillagát, Pázmány Pétert homályosítani és azt a jó és nagyhirű nevet meg akarja mocskondani, avval azt mutatván, hogy ő is tud nevezgetni és névből nevet formálni; lássa nálunk is nagy könnyű voltát a szó szedegetésnek, a versek csinálásában való mesterkedésnek és az ő neve és neme jó kifeszégetésének. Sőt hogy megmutassa, hogy ő jobb volna a kapához, hogy sem a pennához, és hogy ő az őzet is gerlicének itéli... csak egy igaz Anagrammát sem tudott a Pázmány Péter uram nevéből kifacsarni, mert hol így írja: Pazmani, hol így Pázmán... Ó tenyeres, talpas, önféjű, kövér Domine, nem látod-e, hogy ez is egyik árnyéka vallásod állapotjának, aki azt is gyakorta kigyó módra mind a bőrét ujítja s mind nótáját változtatja; nyilvánvaló példája pedig mind tudatlanságodnak, mind hazudságodnak.” 15 latin anagramma és 47 epigramma következik ezután, melyek közül a hetedik például így hangzik:

*Pazmanium allatrat bucca Benedictus aperta,
Hoc canis in lunam, nil nosciturus agit.*

Még szebbek ennél a magyar anagrammák, melyek közül a hatodik ez: „Nagy Benedek, - Nagy eb neked - A hasadból ugat ki” sat. (Frankl I. 159.) Bámulatos, hogy iskolázott magyar embereknek ily rossz izlésük és ennyi idejük volt ily otrombaságokra.

A szóharc után következett azután Bethlen Gábor idejében a valóságos háború. Pázmány és Balásfy a hitvitákban nem ok nélkül cégéreztek ki annyira Csepreget és nem hiába ajánlották figyelmébe Esterháznak is. Ez a város 1621. jan. 6. áldozata lett Collalto és Esterházy bosszuló hadjáratának. Zvonarics Imre, a csepregi tudós esperes, Pázmány méltó ellenfele, e napon diákjai között a templom kórusán vértanú halált szenvedett. Így némították el Dunántúl akkori legkiválóbb tudósát. Pázmány embereit, az ú. n. három kassai vértanút azóta boldogokká avatták, nevük benne van a magyar naptárban, alakjukat szobormű dicsőíti. Evang. egyházunk nem akarván a régi sebeket felszaggatni, Zvonaricsnak, ki 1223 társával pihen a szentkirályi major sirdombja alatt, a háromszázados évfordulón még csak egy szerény emlékoszlopot sem állított. Nagy Benedek halála napját és módját nem ismerjük. Ő is 1620 körül tűnt el Kőszegről, lelkésszé már nem avatták fel.

e) Nádasdy Ferenc és Esterházy Miklós hitvitája.

E korszak végéről még csak egy hitvitát kell megemlítenünk. Ebben már nem is theologusok, hanem a két egyháznak legkiválóbb patrónusai, Esterházy Miklós gróf nádor és a 19 éves Nádasdy Ferenc gróf állottak egymással szemben. Esterházynak rendes szokása volt asztal felett is a vitatkozás és térítés. Hajnal Mátyás jezsuita és más papok, amilyenek bőven voltak mindig udvarában, készséggel segédkeztek ebben uroknak. Sokszor volt együtt a Nádasdy családdal is, a barátságot és sógorságot eretnek szomszédaival is fenntartotta. Nádasdy Ferencnek az itáliai utazást már valószínűleg ő ajánlotta. Elindulása előtt 1642 tavaszán Esterházytól is elbucsuzott, aki ekkor Nagyhöflányba vonult vissza feleségének, Nyáry Krisztinának halála után. Ez alkalommal is egy hittani kérdést feszegetett a nádor: „Mivel a szentírásban tévelygés és eretnokség nincs, hanem csak annak helytelen értelmezésében: kit kell tehát a szentírás értelmezésében követnünk, hogy mi is eretnokségbe ne essünk?” Esterházy egy „kicsiny írásocskát” is adott ekkor Nádasdynak, mely ezt a kérdést tárgyalja. Az ifjú viszont megígérte annak bebizonyítását, hogy mind azokban, melyekben az evangélikusok a r. katolikusokkal hit dolgában exceptis adiaphoris ellenkeznek, a szent atyák és egyházi tanítók, Augustinus etc. egyetértének velők. Esterházy erre le is kötelezte az ifjút.

És Nádasdy be is váltotta a szavát. Elkészítette és elvitte dolgozatát Esterházyhoz, melyről ez így nyilatkozik: „Mely kegyelmed írása, hogy igazán megvalljam, nem kicsiny munka és sok könyveinek és idejének kellett lenni hozzá, míg azokat kiszedte; s megvallom, csudáltam is, mások munkájának is véltem, de ezután is szembe lévén kegyelmeddel, maga munkájának erősítvén, ösztönt adott nekem is vele, hogy szorgalmatoskodjam vele”. Érdekes volna, ha Nádasdynak ez a protestáns vitairata valamiképpen előkerülne a kismartoni levéltárból. Esterházy Nádasdynak polemikus iratára már csak ennek Olaszországból való visszatérte után válaszolt egy hosszabb „Értekező levél” című munkával, melyet hosszabb kíséző levéllel küldött meg az ifjúnak. Nagyhöflányban 1642. nov. 1-én kelt ez a levél. „Ex affectu tanquam paterno szomjuhozván az kegyelmed üdvösségét is, mint a magamét” írja néki. És hizeleg is a nádor: „Édes Nádosdi uram, adott az úr Isten kegyelmednek oly elmét és okosságot, hogyha azt valami erős passiónak füstitől nem engedi meghomályosíttatni, igen könnyen és gyönyörűségesen általérte, minemű törökben keverik az keresztyén lelkeket az kegyelmed vallásán való doktorok; azt pedig megértvén és az igazságnak szép fényességétől megkörnyékeztetvén, örömmel mondja kegyelmed szent Dáviddal: Laqueus contritus est et nos liberati sumus”. S a bőjtről mondja tovább Esterházy: „Közönséges példabeszéd, édes Nádosdi uram, hogyha az ebeken állana az lóhalál, mind az kövére halna meg. Ha az embereken állana az bőjtszabás, soha nem fog úgy senki bőjtölni”. Nem theologiai érvek, hanem a nádor szép és művelt leánya, Esterházy Julia, akinek kezéért a költő Zrinyi Miklós hiában pályázott, döntötte el ezt a vitát és ingatta meg Nádasdyt hitében. Áttérése a következő 1643. évben, Katalin napján nov. 25. történt s ezzel új korszak, az elnyomatás kora kezdődik a dunántúli evang. egyházkerület történetében.⁸⁶⁰

⁸⁶⁰ Toldy F. Esterházy Miklós munkái. Pest 1852. 53. 140. 147. l.

B) Hitviták a reformátusokkal.

a) Ágostai és helvét hitvallású reformátorok Dunántúl. Az elfogadott hitvallási tanalap. Kryptokálvinisták és fláciánusok.

Dunántúli első reformátoraink Wittenbergben jártak, Luther tanítványai voltak és az ágostai hitvallást követték. Dunántúl a zwingliánusoknak nem volt semmi nyoma. *Kálmáncsehi Sántha Márton*, a zwinglianizmus későbbi hirdetője, dunántúli származású volt ugyan, de korán elkerült innen s csak a Felvidéken, Erdélyben és Debrecenben terjesztő a maga erős racionalizmusát mint szabad, magyar és olcsó vallást. Bauhofer állítását, hogy Kőszegen a magyarok már 1531 óta zwingliánusok lettek volna, nem hihetjük el.⁸⁶¹

Dévay Mátyás is, a magyar Luther, ki Wittenbergben a nagy reformátornál lakott és étkezett, míg 1535. Sárvárott járt s hármass latin művét 1536. Nürnbergben kiadta, Luthert követte a reformáció tanaiban. Apológiájában ugyanis, melyben 52 tételét Szegedi Gergely franciskánussal szemben védi, egyenesen Luther személyét és igaz tanát állítja a pápások elé: „Amaz egy ember Luther - írja ebben - ki kegyességére és kitűnő műveltségére nézve egyiránt tiszteletre méltó, nem tetszik nektek, minthogy titeket saját színeitekkel lefestett. Sőt hálát kellene adnotok ezen férfiúnak, hogy titeket jóra intett. Ha minden erőtöket megfeszítetek is, még sem lesztek képesek leverni ezt az egy embert, akit a jó Isten nekünk nestori évekig tartson meg. Ámen... Csak valld meg, te gonosz barát, hogy a Luther tudománya, melyet rágalmazni szeretsz, mennyire egyezik a Szentlélekkel, mennyire csak a Krisztus dicsőségét keresi egyedül s mily nagy erővel cáfolja a ti tudománytokat. Ne kárhoztassátok őt idő előtt: olvassátok és meg fogjátok érteni”. És Fáber János bécsi püspök előtt való kihallgatásának leírásában is Dévay az urvacsorai tant egészen Luther szerint magyarázza, azt mondván, hogy a kenyér és a bor nem üres jegyek, hanem ezen jegyekben és a jegyek alatt a hit bizonyosságával és szilárdságával Krisztus valóságos teste és vére adatik.⁸⁶²

És Dévay, bár az eperjesiek 1544. panaszkodtak reá, később Dunántúl elhagyása után sem hajlott el annyira Luther tanításától, mint amennyire ezt Tüdös és Szilády vélték. Ifjabb Révész Imre „Dévay tanításai” című igen értékes tanulmányában mondja: „Dévay a hit és élet legfőbb kérdéseiben, a reformatori tanfogalmak leglényegesebbjeiben Luther és Melanchthon hű követője. A tanbeli fogalmazásokban Melanchthon hatása nála az uralkodó. Mesterének azonban egyáltalán nem szolgálja másolója; több pontban szerencsésen érvényesíteni tudja vele szemben önállóságát, még pedig éppen az eredeti lutheri gondolat és érdek javára.” Zoványi pedig egy árnyalattal még erősebb lutherismust olvas ki Dévay műveiből.⁸⁶³

Dévayt tehát távolról sem lehet az első magyar kálvinistának mondani s magyar kátéja sem volt még dunántúli kerületünkben a kálvinizmus terjesztője. Érdekes feljegyezni, hogy *Melius Juhász Péter*, a magyar Kálvin is, ki Somogy megyében Horhi faluban született s 1555. Wittenbergben tanult, eleinte nagy lutheránus, vagy mint Skaricza Máté mondja róla, brentianus volt, Szegedi Kis Istvánnal sokáig ellenkezett s csak nehezen tudta ez őt a kálvinizmus számára megnyerni. De Melius is nem itt, hanem Debrecenben és Erdélyben hirdette Kálvin tanait. *Sztáray Mihályról* már fentebb kimutattuk, hogy ő Luthernek volt és maradt rendületlen híve. Neki mint lutheránusnak volt egy kisebb vitája Meliusszal is 1563-ban. Ez ugyanis a debreceni

⁸⁶¹ Pokoly J. Az erd. ref. eh. tört. I. 107. Bauhofer 84.

⁸⁶² Révész I. Dévay B. M. élete Bp. 1863. 87. 94. l. Payr S. Dévay Luther M. házában Pr. Sz. 1917. 632.

⁸⁶³ Révész I. Dévay B. M. tanításai 165. 173. Zoványi, Theol. Szaklap 1915. 296.

hitvallásban és „A halál könyve” című művében azt tanítá, hogy az elhalt kegyesek lelkei a paradicsomban, a nyugalom helyén várják az utolsó ítéletet és az örök életet. Sztáray ellenben azt vallatta és hirdette, hogy a szentek lelkei egyenesen és közvetlenül a mennyországba, az örök életbe jutnak. Melius erre újabb könyvben válaszolt s tagadhatlan, hogy egy ilyen átmeneti várakozó hely felvételével a purgatorium pápista tana felé közeledett. (Trócsányi Z. Akad. Ért. 1914. 153. Zoványi J. A ref. Magy. 1565-ig. 432.)

Huszár Gálról, Magyaróvár reformátoráról már megengedjük, hogy Kálvin és a svájciak felé hajolt el, bár ő sem közvetlenül a genfi reformátorral, hanem csak a zürichi német lelkésszel, Bullinger Henrikkel volt összeköttetésben. Bullinger, ki már a Concensus Tigurinust s ezzel a kálvinizmust elfogadta, több magyarral levelezett s ezáltal utegyengetője lett hazánkban a helvét iránynak. Így levelezett vele már 1551. Fejértői János, a bécsi kancellária titkára és *Pesti Macarius* József, Mayláth Gábornak, Nádasdy Tamás fogadott fiának későbbi nevelője, aki korán érdeklődött a helvét reformáció iránt is. Macarius 1540-44. tanult Wittenbergben. Ekkor Bucer Mártont látogatta meg Strassburgban, aki az úrvacsoráról szóló tanát írásba foglalva adta át neki. Elment ez évben még Zürichbe is Bullingerhez, akitől szintén írásban kérte el úrvacsorai tanát. Konstanzban Blaurer Ambrussal, Augsburgban Musculus Farkassal értekezett az úrvacsoráról. Majd Wittenbergbe tért vissza, ahol ismét Luther hatása alá került s mint jó lutheránust hívta őt Nádasdy nevelőnek az udvarába, ahol még 1550. is mestere volt a Mayláth fiúnak. Ő tehát csak érdeklődött a kálvinizmus iránt, de megmaradt az evangélikusok között.⁸⁶⁴

Huszár Gál Bullingerhez, akinek Bécsben tanuló fiával személyesen is találkozott, 1557. okt. 26. irt levelet s ebben mondja többek között, hogy Magyarországon majdnem az összes gyülekezeteknek ugyanazon hitvallásuk és megegyező hittanuk van, mert Bullinger és Kálvin iratait követik leginkább. Huszár Gálnak ezekben a szavaiban, azt hisszük, több a levélíró udvariassága, mint a történeti valóság. Mert azt csak nem fogadhatjuk el, hogy 1557. vagy akár utóbb is majdnem az egész országban egy hittanuk és hitvallásuk lett volna itt a protestánsoknak és pedig a kálvinista. Maga Huszár ellenmond ennek, midőn nyomban utána így folytatja a levelet: „Igen jól tennéd, ha Melanchthon Fülöpöt felszólítanád, hogy az urvacsoráról való véleményét végre valahára mondja ki nyíltan és tegye közzé még idején, mert az ő szinlelése már eddig is nem csekély bajt szült a Krisztus egyházában”. De ebben a kérdésben még maga Huszár Gál is nagyon ingatag volt, mert 1558. kiadott predikációiban még ő is Luther urvacsorai tanát követi és nem Kálvinét. Oláh Miklós primás Huszár Gált csak 1563-ban (debreceni működése után) mondja szakramentáriusnak. (Lampe-Ember 115. Prot. Eh. Isk. Lap 1862. 109. Századok 1876. 34. Zoványi i. m. 328. 444.)

Szegedi Kis Istvánról azonban tudjuk, hogy ő Tolnában és Baranyában már Kálvinnak urvacsorai tanát fogadta el és hirdette. Az ő itteni működése készítette elő a református egyháznak Herczegszöllősen 1576. történt szervezkedését. De az ötvenes években Dunántúlnak délkeleti részén is (Tolnában, Somogyban) még Luthernek tanítványai voltak többségben. Somogyból Kálmáncsáról került fel 1550 után *Szegedi* Máté Sárvárra, aki itt mint lelkész s utóbb mint első dunántúli evang. püspök erős oszlopa volt a lutheránizmusnak. Az Egyesség Könyvének fordítói mondják róla, hogy Szegedit az Augustana Confessio szerint való vallásnak őrizésére és oltalmazására választották meg püspöknek „aki meg is emlékeztén tisztiról, gondot is viselt, egyességben és nagy békeességben tartotta az ő tiszti alatt való anyaszentegyházakat”. És a sárvári születésű Zvonarics Mihály, Szegedi tanítványa, később Klaszekovics István püspökhöz irt levelében nagy dicséréttel emlékezik mesterének

⁸⁶⁴ Századok 1874. 176. 1893. 457. Ráth Gy. Bullinger H. 12. Prot. Eh. Isk. Lap 1913. 106. Pr. Szemle 1913. 428. Nádasdy csal. lev. 136. Bunyitay V. 29. Zoványi i. m. 284.

hithűségéről. E nyilatkozatokkal szemben, ha Pálházi Göncz Miklós dunáninneni püspök „Az urvacsorájáról” című művében 1613. őt mégis kálvinistának mondaná, amint Thury Etele állítja, azt tévedésnek kell nyilvánítanunk, mert tanítványa és tisztársai csak mégis jobban tudhatták, hogy milyen vallású volt Szegedi.⁸⁶⁵

Hiszen Szegedi és az egész dunántúli evang. egyházkerület 1676-ban a valószínűleg Hegyfalun tartott szervezkedő gyűlésen hittani alapul az Ágostai Hitvallást fogadták el. Miként a magyar F. Concordiae előszavában Reczés János és társai mondják: „Itt az mi hazánkba is hogy az evangeliom hirdetésének és terjedésének az ördög eszközi által akadékja ne lenne, akkorbeli körösztýén tanétok gondolták, hogy egy bizonyos megirattatott vallást követnének, mely szerént az ű tanétásokban foglalatoskodhatnának. S mivelhogy az Augustana Confessio Istennek az evangeliom hirdetésére bizonyos választatott szömélytűl az Szent írásnak folyása szerint irattatott volt és sok főő népektűl s istenfűő hercezegektűl jovallattatott, űk sem választottanak (Anno 1576.) más Confessiót, hanem azt bevevén, az szerént tanétottanak egyebeket is és abban való állhatatos megmaradásokról mind Isten előtt s mind az ű anyaszentegyháza előtt tudományt tőttenek.” S a peczőli zsinaton is, miként Reczés a csepregi kollokviumon említette, az úrvacsora tanát az Ágostai Hitvallás szerint fogadták el. (Masznyik i. m. 10. Thury E. 75.)

Megengedjük, hogy kálvinisták vagy legalább kryptokálvinisták ekkor már elszórtan Vas és Sopron megyében is lehettek, de Zvonarics szerint ezek akkor itt még moccanni sem mertek. A kálvinizmus terjedésére mutat Miksa királynak 1567. kiadott és Sopron városához is megküldött rendelete, melyből azt olvassuk, hogy „a kálvinista vagy szakramentárius szekta” más tévelygésekkel együtt főként a városokban napról-napra mind jobban elhatalmasodik. A király tehát ennek megakadályozása végett felszólítja a városok előljáróit, hogy a kálvinista predikátorokat ne tűrjék s a kálvinista könyvek terjesztését is tiltsák meg. De ezeknek a nyílt vagy titkos kálvinistáknak az evangelikusoktól való különválása dunántúli kerületünkben sokkal későbbben történt meg, mint egyebűt. (Ribini I. 207. Payr, Eht. Eml. 32.)

Az egyházkerület 1576. tehát hivatalosan is az Ágostai Hitvallás tanalapjára helyezkedett s ettől a túlzó lutheránizmus felé sem volt hajlandó eltérni. Pedig a fláciánizmus veszedelme Dunántűl is kísértett. Eszéki Zigerius Imre tolnai lelkész és ennek barátja Muceus Tővisi Mátyás a negyvenes években Flacius Mátyásnak tanítványai voltak, akivel leveleztek is. S jőllehet 1550. a pozsonyi országgyűlésen a lipcsei interimet is szóba hozták, de azért itt valami olyan gnesiolutheránus párt nem alakult. Magdeburgi Joakim győri tábori lelkész határozott fláciánus volt, aki 1566. külön fláciánus hitvallást is adott ki, de az ő hatása csak az Ausztriával határos német lelkészekre terjedt ki. Utána Reuter Lénárd győri és Hohenberger Farkas kanizsai tábori lelkészekről tudjuk, hogy fáciánusok voltak. Az 1580. megjelent „Einfeltig Bedencken” című fláciánus iratot Frank János borostyánkői, Dissinger Jeremiás pinkafői, Puchler Elek felsőlővői, Krull Lénárd szalonaki, Braunseisen Tamás kiczlédi, Kern Mihály nagymartoni és Hoë János fraknői lelkészek irták alá. Kőszegnek 1584-86. volt Hűbner Simon nevű fláciánus lelkésze. Ezt Báthay István magyar lelkész jelentette fel a tanács előtt s emiatt kellett távoznia. S későbbi fláciánus lelkészek voltak még: Böttiger Albert kismartoni, Rhorer Kálmán sérczi, Schweninger Mihály okkai, Zscninkel András feketevárosi és Rath Lőrinc ilmici. A késmárki Creutzer György, aki 1587-88. Csepregen tanított, csak fiatal korában volt Flacius jó barátja; itt csak a Formula Concordiae védője volt a kryptokálvinistákkal szemben. Hauser János Fehéregyházán, Hasler István pedig Nagyűflányban volt fláciánus lelkész. Egyik legtudósabb papjoknak, Volmár Márkusnak (Volmár Menyhért Kálvinnak volt tanítója

⁸⁶⁵ Masznyik E. Az Egyesség könyve. 11. l. Adattár VII. 167. Thury E. i. m. 63.

Bourgesban) Beythe István 1593. Németújvározt adott menedékhelyet s mint szalonaki lelkész halt meg 1595-ben. A kaboldiak és veperdiek számára is Liszti István földesúr 1593. egy fláciánus lelkészt hívott meg. De Beythe István azért nagyon is túloz, midőn 1599. az Igaz Mentségben ezt mondja; „Hiszem, ezekből megérthetjük az eredendő bűnt valahogy. De nézzétök csak, az formula vallók, noha ellene szólnak, de egy sincs bennök, hogy valami részből a Flacius táncában nem sántikálnának.” Beythe bizonyára csak Volmárról ítél, akinek mint üldözöttnek ő adott szállást Németújvározt és Szalonakon. A Dunántúlról származott Kótay Jakab kassai evang. lelkészt Tályai ref. pap még 1635. is fláciánizmussal gyanúsította. De bizonyára alaptalanul. Őseink az Agustana alapján állottak s innen nem akartak sem a kryptokálvinizmus sem a fláciánizmus felé elhajolni.⁸⁶⁶

b) Beythe István kálvinizmusa s az ellene megindult hitviták.

Beythe Istvánról, Baranya szülöttéről Pázmány Péter mondotta: „Ifjúságodat nálunk, férfikorodat a lutheránusoknál, hanyatló éveidet Kálvin táborában töltötted.” Tolnán és külföldön is (valószínűleg Wittenbergben) járt. Hédervározt, Sárvározt, Alsólendván és Sopronban még bizonyára lutheránus volt. Bornemissza Péter dunáninneri evang. püspök 1574. még a soproniakat megnyugtató bizonyítványt állított ki számára. 1576-ban költözött át Németújvárra a Batthyányak urodalmába s a kerületnek ez évi alakuló gyűlésén, hol ünnepélyesen is az Ágostai Hitvallás mellett nyilatkoztak, bizonyára még együtt örvendezett a többi evangélikusokkal. A kálvinizmus felé való elhajlása csak később történt. Őt is bizonyára az a közvetítő filippista és kryptokálvinista irány vitte át, melynek Melanchthon volt az atyamestere s melyet Wittenbergből hoztak magukkal az ott nagy számmal tanuló magyar ifjak. Már Pokoly megállapította, hogy hazánkba úgy a lutheri, mint a kálvini reformáció egyaránt Wittenbergből származott át. Wittenbergben Luther halála után ennek erős bibliai mysticismusával szemben a humanista Melanchthon kryptokálvinizmusa lett uralkodóvá s ennek hatása alá kerültek az ott tanuló magyar ifjak is, akik hazájukba visszatérve, itt is Melanchthon tanirányát, majd pedig a határozott kálvinizmust terjesztették. Csak így fejthető meg a kálvinizmus diadala hazánkban, mely azonban a dunántúli, kerületben távolról sem volt oly nagymérvű, mint a Duna és Tisza vidékén. Itt a Rábaköznek és Kemenesaljának, a Fertő- és Répcemelléknek tősgyökeres magyar népe a lutheri reformációt fogadta el igen korán s akik a kegyetlen vallásüldözés hevének áldozatúl nem estek, azok és utódaik bűzgő gyülekezeti élettel ennek a hívei maradtak mind e mai napig. A „magyar vallás” nevet a kálvinizmus számára lefoglalni nem lehet. Már csak azért sem, mert ezzel az elnevezéssel a zwingliánusok megelőzték a reformátusokat.

Beythe mint németújvári lelkész is jó ideig még nem vallott színt, bár tudta, hogy szülőföldén, a hercegszöllősiektől 1576. már különváltak. Ez nem is maradt reá hatás nélkül, valamint Szegedi Kis István tolna-baranyai működése sem. Már 1582. kátét és agendát adott ki Németújvározt (Miképpen az körösztényi gyülekezetben... 50 levél. Körösztényi tudománynak rövid summája. 48 levél), de ezekben az elválasztó tanokat oly nagy általánosságban és az egyházi szokásokat is oly kiméletes közvetítő módon tárgyalja, hogy ezekből az Ágostai Hitvallástól való eltérése világosan és határozottan nem tűnik ki. Kátéjában legfeljebb az mutat a kálvinisták felé való elhajlásra, hogy a Tizparancsolatot a heidelbergi káté szerint osztja két táblára. Beythe szerint „az elsőn van négy, a másodikon hat parancsolat; ez az igaz osztásuk.” De hozzá teszi: „Nem így osztották ezt a régiek.” Második parancsolatnak ő ezt veszi: „Ne csinálj magadnak faragott képet és semmi ábrázatot az én hasonlatosságomra.” Szerinte a pápisták ezt az elsőhöz

⁸⁶⁶ Payr, Fláciánus lelkészek Magyar. 4. 9. 25. 27. 30. 33. 38. Révész K. Százéves küzdelem 33. 1.

ragasztották s ez lett oka az ő bálványimádásuknak. Az utolsó, vagyis tizedik parancsolatból pedig kettőt csináltak; holott ez a kettő a tizedik parancsolatban szorosan összetartozik s mint ilyen a kívánságokat tiltja és azt mutatja meg, hogy ezek is bűnök isten előtt, nem csak a külső cselekedetek. Luther megtartotta a parancsolatok régi felosztását s Beythe így ebben a heidelbergi kátét követte.⁸⁶⁷

Az apostoli hitvallásban is a „szálla alá poklokra” tételt így magyarázza: „Minden nyomorúságokat és az halálnak keserűségeit is érettünk megkóstolta és az halálnak halálát is elszenvedte, az az Istennek rettenetes ítéletit és még az pokolbeliek is az Krisztus halála hatalmát meglátták és a halálon és ördögön való győzödelmét.” Vagyis e pontban a kálvinisták tanát egyesíti az evangélikusokéval. Ugyanitt az úrvacsorai tanban is Kálvin felé közeledik, midőn ezt hangsúlyozza: „lelki életül vesszük az Krisztust az igaz hitnek általa.” Az ostyáról is ezt mondja: „Vagy vas között sült lészön, vagy pogácsa, vagy valaminemű. Tsak hogy az körösztényi gyülekezetnek botránkozására ne legyen, és senki magátul új szokást ne kezdjön, mind az által ugyan kenyérnek kell lenni, mert abból szörzé Krisztus urunk az ő szent vacsoráját.” Agendájában is helyteleníti a gyermekszülő anyáknak egyházkezelését, és oltár helyett is inkább asztalt kíván: „Alkalmatosabb volna asztalon szolgálatni, mint sem oltáron. Sőt akik oltáron szolgálatják, az bálványimádó misésöket követik, kik az úr Krisztus vacsoráját áldozattá fordították.” (Fabó 44. Thury i. h. 1622. 1731.)

Luther és az Ágostai Hitvallás a szertartásokat közönyös dolgoknak tekintik, így történhetett, hogy Beythének a szertartásokban való eltérésén evang. - lelkészársai meg nem botránkoztak, sőt 1585. püspöküknek is megválasztották. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a túlnyomó többség őt még ekkor is ágostai hitvallásának tartotta. Reczés János csepregi esperes pártja állítja, Beythe pedig a meg hasonlítás után tagadja, hogy ő ez alkalommal az Ágostai Hitvallásra esküt tett volna. Miként is maradhatott volna ez el, mikor kilenc év előtt kifejezetten az Ágostai Hitvallás alapján alakult meg az egyházkerület; ezt fogadták el hivatalosan. Feltűnő, de hittani álláspontjából érthető, hogy Beythe, az új püspök, a csepregi zsinaton 1587. kihirdetett kánonaiban is oly nagy határozatlansággal szól a hitvallás dolgáról. Itt csak azt halljuk: „Új, eddig nem hallott, magától kitalált tudományt senki ne hirdessen... Az egyháznak igaz és elfogadott hitvallása mellett mindenki megálljon.” Jóhiszeműleg itt akkor a hitvallás alatt nem lehetett mást érteni, mint az ágostait, mert ennek a vidéknek Nádasdy urodalmaiban, mint a kerület törzsében, más hitvallása eddig még nem volt.

Időközben azonban mind többen gyanúsították és támadták Beythe püspököt eltérő tanítása miatt, sőt Nádasdy Ferenc, a kerület főpátrónusa előtt be is vádolták a vele tartó lelkészekkel együtt. Hogy Beythehez hasonlóan mások is állottak a kálvinizmus gyanujában, arra Sopronból is tudunk egy esetet. Itt ugyanis Schremmel Ábrahám magiszter, az iskola rektora, kit 1583. Kassára hívtak, azzal okolja meg Sopronban maradását, hogy kollegái itt nem mindnyájan követik a tiszta evangéliomi tant, hanem részint a kálvinizmus, részint más tévelygések által fertőzöttek s neki sok fáradságába fog kerülni, míg az iskolát megtisztítja. Úgy látszik Dragonus Gáspárra vagy Muraközi Györgyre céloz, de legalább az utóbbit alaptalanul gyanúsította meg.⁸⁶⁸

Nádasdynak a távolban is volt egy jó barátja, aki mint körmendi születésű a dunántúli egyházak állapotát is figyelemmel kísérte. Horváth Stansith Gergely volt ez, a lelkes szepesi alispán és a nagyőri iskola alapítója, aki külföldi utjaiban szerette meg Luther tanát s itthon egyik első és

⁸⁶⁷ Fabó A. Beythe I. 42. 45. Thury E. Beythe I. hittani álláspontja. Prot. Eh. Isk. Lap. 1891. 1594. 1.

⁸⁶⁸ Tört. Tár. 1890. 792. Payr, Sopron Eht. 141.

leghevesebb védelmezője volt az Egyességi Formulának. Ez buzdította időnként Nádasdyt a lutheri orthodoxia védelmére s ez küldött ide tudós tanítókat, kik a Formula Concordiae mellett is sikra szállottak. E küzdelemben Nádasdy és Horváth szenvedélyes hitvitázókra találtak Reczés János és Thokoics György csepregi esperesekben és néhány német lelkészben. Reczést, megengedjük, az is bántotta, hogy Szegedi halála után nem Nádasdynak, hanem Batthyánnak urodalmából választottak püspököt s így módon őt mellőzték.

Nádasdy szóbeli vitatkozások által akarta a kerületben a hittani egységet s ezzel a vallási békét is helyreállítani. Több ilyenről van emlékezés régi forrásainkban. Beythe mondja az Igaz Mentségben: „Im azelőtt való időkben Crajczér Györgyöt hozták vala az egyességek megháborítására az ur Isten szolgáinak... Az fölkereskedék, elméne mind Gabelmannusával össze. Hányszor vesztögettétek meg a körösztýenség Convocatorjait az idegön nemzetséggel. Magok elegek az mire nem voltának, az alattomban való árulkodás mind arra vitte őket, hogy idegönökkel kezdenék háborgattatni az egységet sok jámbor tanító atyafiaknak.” És alább mondja ismét: „Az Ur Isten próbájért Isten szolgálira az jó Horvát Gergelyt kihozá először Siboltitokkal össze, azután Severinustokkal Csepregre gyűlést tétetétök. (Adattár VII. 73. 74.)

És Pathay István is jól emlékszik ezekre az első szóbeli vitákra, mikor Klaszeczovicshoz intézett levelében 1616. írja: „Emlékezhetik kegyelmed róla, hogy szegény Nádasdy uram egynéhányszor hozott ilyen haragos embereket reánk. Tudja kegyelmed, hogy szegény Syboltival, Crajczerus doktorral is volt efféle collatióknak”. Másutt pedig azt is megmondja Pathay, hogy egy ilyen disputációt Hegyfaluban tartottak: „Tudom emlékezhetik kegyelmed róla, mikor még velünk egy értelemben valátok, mikor szegény Nádasdy uram Horváth Gergelynek esztekéléséből kezdé a követ mozgatni, mikor Crajczerus doktort szegény Gábrriel deákkal együtt a *hegyfalui* gyűlésünkben hozzánk küldötte vala önagysága, intvén arra, hogy a mi vallásunknak egyenességét hátrahagyván, állanánk a tőlünk szokatlan vallásnak követésére”. Nádasdy a Hegyfalun jelen voltaktól választ is kért s Pathay azt felelte, ha hitének hamis voltáról meggyőződik, kész az igazat elfogadni. És Gábrriel uram (Szentgyörgyi Gábor) ezt elegendő néven vette. (Adattár VII. 164. 181.)

E feljegyzésekből látjuk, hogy Beythével és kryptokálvinista társaival először a tolnai *Sibolti* Demeter vitatkozott, Nádasdy Ferenc egykori nevelője, csepregi rektor, később nagyszombati és semptei lelkész s egyszersmind dunáninneni püspök. Majd pedig Horváth Gergely engedte át Nádasdynak nagyőri tudós lelkészét, *Creutzer* Györgyöt is, ki 1587-88. két évet töltött Csepregen, hogy itt az egyházat és iskolát szervezze s a lelkészeket és tanítókat evang. hitükben a terjedő kálvinizmussal szemben megerősítse és velük a Concordia Formuláját is elfogadtassa. Így a hegyfalui hitvitának is, melyen Creutzer jelen volt, 1587. vagy inkább 1588. kellett megtörténni.⁸⁶⁹

Résztvett ezekben a hitvitákban *Gabelmann* Miklós, a meklenburgi származású jeles rektor is, aki 1585-88. állott a csepregi iskola élén. Úgylátszik, Creutzerrel egy időben hagyták el Dunántúlt. Gabelmann megszerette Csepregen a magyar népet s később mint császári jeles történetíró német társainak elfogultságával szemben igazságszeretettel és nagy elismeréssel mert a magyarokról írni. Ott volt továbbá a hitvitákon a bűzgő *Szentgyörgyi* Gábor is, Nádasdy Ferencnek, sőt már atyjának, a nádornak is titkára. Hittani kérdésekben a gyűléseken rendszeren

⁸⁶⁹ Thury E. Sibolti D. élete. Pr. Szemle 1890. 744. Meghalt Sibolti 1589. febr. 17.

ez képviselte Nádasdyt. Hegyfaluban Beythének és Pathaynak feleleteit ez vette tudomásul és a csepregi kollokviumon is majd ez lesz urának szószólója.⁸⁷⁰

Creutzer ugyan késmárki születésű volt, de Beythe szerint mégis ez és Gabelmann, ezek az „idegen nemzetség” háborították meg itt a vallási egységet. Az bizonyos, hogy a magyar papok közül a csepregi *Reczés* János és *Thokoics* György személyében igen harcias vezéreket nyertek meg itt a lutheri orthodoxia számára, akik kész szívvel esküdtek a Liber Concordiae, az összes evang. hitvallások hű követésére. A két német tudós eltávoztása után ezek állottak most a lutheránusok élére és kiváló munkatársat nyertek a sárvári *Zvonarics* Mihály s majd *Magyari* István személyében is. *Horváth Stansith* Gergely pedig, a törökverő szigeti várparancsnoknak, Horváth Márknak a fia, aki atyjának örökösen hadakozó életét megunva, a testiek helyett szellemi fegyvereket cserélt s most a kálvinistákon töltötte ki háborús kedvét, a távolból szította egyaránt a tüzet. A csepregi kollokviumra is Horváth Gergelynek sárvári látogatása adott alkalmat.⁸⁷¹

c) A csepregi kollokvium 1591. június 2. és 3.

A protestáns hitviták nagyobb erővel a Concordia könyvének (Liber Concordiae s ebben a Formula Concordiae) megjelenésével 1580 után indultak meg hazánkban s a dunántúli vitákat a Szepességből és Kassáról irányították. Ennek a könyvnek első példányát Rueber János sárosmegyei főispán (volt győri kapitány) adta 1581. Horváth Stansith Gergely szepesmegyei alispánnak, aki nagyőri iskolájában maga is tanított s alapos ismerője és elszánt harcosa volt a lutheri orthodoxiának. A könyvről nem csak a kálvinisták, hanem a r. katolikusok is hamar tudomást vettek. Bornemissza Gergely nagyváradai püspök a pozsonyi országgyűlésre utazván, 1582 elején Svábócon, Horváth birtokán szállt meg s megintette ezt, hogy a könyvet ne terjessze. A neki bemutatott példányt azzal vitte magával, hogy majd Pozsonyban tudós férfiak által fogja megvizsgáltatni. Horváth új példányokat akart a könyvből beszerezni, de barátja Batthyány Boldizsár 1582. okt. 3. írta neki, hogy Grácban nem kaphatta meg az Egyesség könyvét. Horváth ennek a hitvallási gyűjteménynek alapján kezdte meg szenvedélyes hitvitáit a Szepességben. Különösen Pilcz Gáspár nagysárosi, majd márkusfalvai és Lám Sebestyén késmárki kryptokálvinista lelkészek ellen küzdött nagy heveséggel. Nem csak az úrvacsorai tan és szertartás, hanem az oltárkép, orgona sat. felett is vitatkozott. Horváthnak Dunántúl rokonsága és magánügyei is lévén, barátját és rokonát Nádasdy Ferencet eleinte csak levélben sarkallta a kálvinisták ellen való küzdelemre, 1587-ben pedig udvari papját, Creutzer Györgyöt is elküldte Csepregre, aki itt írta és Monyorókeréken Mánlius János által nyomatta ki Lám Sebestyén ellen irt heves polemikus művét (Sendschreiben). Így kerültek napirendre Dunántúl is a protestáns hitviták mindjárt Beythe püspökségének az elején, akinek kátéja és agendája bizonyára Horváth figyelmét is magára vonta. És Horváthnak dunántúli látogatása adott alkalmat a csepregi kollokvium összehívására is.

Horváthnak fiatal fegyvertársa és kedves embere volt Scultéti Severinus bártfai rektor, akit a hívei most az elhalt Wagner Márton helyébe lelkésznek is megválasztottak Bártfára. A Felvidéken ekkor még nem volt evang. püspök, itt pedig sem innen sem túl a Dunán a magyar püspök nem volt nekik eléggé jó és igazhitű; patrónusa Stansith Horváth Gergely elvitte tehát

⁸⁷⁰ Payr, Gabelmann M. csepregi rektor és történetíró. Ev. Ehi Élet 1912. Eht. Eml. 42. Századok és Tört. Tár 1896. 578.

⁸⁷¹ Weber S. Grádeczi Stansits Horváth G és családja. Késmárk 1896.

felavatni Grácba Stájerországba, ahol ugyan püspök nem volt, de primárius lelkész, a jóhírű Homberger Jeremiás, a Batthyányak kedves embere, pótolta és ez avatta fel. Visszatérő utjukban látogatták meg Nádasdy Ferencet Sárvárrott és magánügyekben más dunántúli ismerősöket is. Így voltak például Fülesen is Sopron megyében. Ezt az alkalmat használták fel Nádasdy és a csepregi lelkészek, hogy Beythe püspökkel vallási értekezletet tartsanak. Már egy évvel előbb is terveztek ilyent, de elmaradt. Nádasdy 1591. jún. 2-ikára szerdára az ó-naptár szerint tűzte ki a kollokvium idejét és helyéül a régi szép csepregi főtemplomot választotta. A meghívó levelet május 25-én Reczés és Thokoics csepregi esperesek vitték el Beythének, aki kézséggel vállalkozott s levélben köszönte meg Nádasdynak, hogy a vallási béke helyreállításán fáradozik. Scultéti ugyan sietett volna hazafelé, de Nádasdy kérését nem tudta megtagadni.

Június 1-én már kedden együtt voltak Csepregen és a délutáni órákban magántanácskozást tartottak. 2-án pedig, már hajnali 5 órakor gyülekeztek össze a parochiális templomban. Igen sok lelkész és világi úr jelent meg, pedig mindenkinek szóló hivatalos meghívót nem is küldtek szét. Reczés János esperes a szent lecke felolvasásával magyar istentiszteletet tartott, melyen az iskolás gyermekek a helybeli szokás szerint néhány egyházi éneket énekeltek. Az elnöki széket külön helyen Nádasdy foglalta el s mellette kiválóbb világi tagok voltak még Stansith Horváth Gergely, a szepesi alispán és Szentgyörgyi Gábor, Nádasdy tanácsosa. Külön hely volt kijelölve Beythe püspöknek és a többi magyar papoknak. Ezekkel szemközt foglalt helyet Scultéti Szeverinus és a többi német papok, kik a szomszédságból eljöttek. A jelen voltak közül ismeretesek még Reczés János és Thokoics György csepregi lelkészek, ez utóbbi a „Hosszú-soron”, Téthényi Imre cenki, Samarjai Vidos Lénárd sárvári, Muraközi György pulyai, Báthai István kőszegi magyar, Dragonus Gáspár rohonci magyar-német, Komári Péter szakonyi, Thesmár István németkereszturi, Alsólendvai Péter horpácsi, Buphen Amandus kőszegi német, Pythiraeus Gergely kőhalmi és Szegedi András újkéri lelkészek, kik a jegyzőkönyvet is aláírták. Jegyzőknek Beythe részéről ennek fiát, Beythe András surányi lelkészt, Scultéti részéről pedig a brandenburgi Arnswaldból való Otto Dánielt, a németkereszturi iskola fiatal rektorát választották meg. Jegyzeteket irt Horváth Gergely is és Scultéti főként ezek alapján adta ki még 1591. Bártfán a kollokvium történetét: „Historia Colloquii Csepregiensis”. (Ennek szószerinti magyar fordítását közli Thury Etele a dunántúli ref. egyházkerület történetében 70-90. l.)

Nádasdy Ferenc az elnöki széket elfoglalván, magyar megnyitó beszédet mondott, melyben főként Beythe püspököt üdvözölte. Majd pedig a magyar nyelvben járatlanok kedvéért Szentgyörgyi Gábor mondott ura nevében latin beszédet. Jelezte ebben a kollokvium célját és rövid történetét. Beythe már egy év előtt is kész volt eljönni. Szeverinus úr Nádasdy kérére szentel a fontos egyházi ügynek néhány napot. A megjelenteknek köszönetet mond és kéri mind két félt, hogy istenfélelemben keressék a békés egyetértést. S mivel a nagyságos úr (Nádasdy) ágostai hitvallásu, legcélszerűbbnek gondolja önnagysága, hogy a vitás tételeket az Ágostai Hitvallásból olvassák fel s ha az ellenfél valamelyik tétel ki nem elégíti, a szentírásból tegye meg ellenvetéseit. Erre Beythe püspök mondott köszönetet Nádasdynak a vallási egység ügyében kifejtett fáradhatatlan buzgósgáért s ígéri, hogy Isten ígéje szerint fogja keresni az egyházak egységét.

Még több felszólalás is volt s közös határozatból Horváth Gergely kezébe vevén az Egyesség Könyvét (Liber Concordiae), felolvasta ebből az Ágostai Hitvallás 10-ik cikkelyét. Beythe ennek magyarázatát kívánta, Horváth pedig az Apológiára utalt, melyben megvan a magyar-
rázat. Beythe most azt kérdi: „Vajon ez-e a ti hitvallástok?” Erre Reczés feleli: „Ez a miénk. A péczeli zsinat úgy határozott és mi egyhangulag megnyugsunk benne”. E bevezetés után Beythe kezdi meg a tárgyalást: „Szeverinus uram, először azt kérdezik lelkész testvéreink: mi a Krisztus teste?” A vita azután nagyon is scholasticus modorban indult meg. Sculteti: Vajon

fizikai, aristoteleszi vagy theologiai meghatározását óhajtja-e? Beythe: A kérdés nem felelet. Nem azt keresem, hogy Krisztus testéről mit tanít a fizika, hanem Szeverinus mit mond nekem. Sculteti erre azután a régi szimbólumok szavaival felelt s a szentírásból, az ágostai hitvallásból s ennek védelméből vette bizonyítékait. Beythe arra utalt, hogy az efezusi levél 1. fejezetében az egyház is Krisztus testének nevezetik.

Beythe a vitába belevonta Thesmár István keresztúri német lelkészt is, Sculteti mellett a legalaposabb theologust és nem arra törekedett, hogy a maga úrvacsorai tanát tisztán és világosan, Kálvin tanítása szerint kifejtse (ennek nevét ő egyszer sem említi); hanem azt akarta bizonyítani, hogy az Ágostai Hitvallás 10. cikkelyét magok a lutheránusok is (Sculteti és Thesmár) eltérőleg magyarázzák. Beythe ugyanis ellenmondást keresett abban, hogy Sculteti az úrvacsorai kenyeret a szerzési igék szerint („ez az én testem, mely ti érettetek adatik”), Krisztus testének vallja, Thesmár pedig csak úgy mondja, hogy az úrvacsorai kenyérben „benne, vele és alatta” jelen van a Krisztus teste. De megfelelt neki Sculteti: Ami e szavakat illeti: „benne, alatta és vele”, ezek nem a mieink, hanem a régi (még a pápaság előtti) egyházi atyák szavai. Az ágostai hitvallásu theologusok csak a világos kifejezés kedvéért használják, hogy határozottan megkülönböztessék saját véleményüket úgy a pápásokétól, akik eltüntetik az úrvacsorájából a kenyeret, mint a helvétákétól is, akik meg Krisztus igaz és valóságos testét távolítják el az úrvacsorájából. Határozottabb nyilatkozata volt e tárgyban Beythének: „Ha vannak helvéták, kik az úrvacsorát a Krisztus testének jeléül említik, mi ezt az értelmet visszautasítjuk”. Ezzel Zwingli tanát ítélte el.

A kérdést sok aprólékos szörszálhasogatással tárgyalták étkezés nélkül délutáni 4 óráig. A vita hevében Beythe meg is sértette Scultetit, azt mondván róla, hogy saját szavaira sem emlékszik, ami könnyelmű lélek jele. Sculteti ezért szemére vetette, hogy a megállapodás ellenére gyalázkodni kezd, de éppen ezzel bizonyítja, hogy az igazság cserben hagyta. Végre is Istenre és a kegyes emberekre bízta az ítéletet. Nádasdy pedig a hosszú hallgatásban kimerülve félbeszakítja a vitát s arra kérte Beythét, hogy maradjon ott másnapra s a többi lelkésszel is tanácskozva fejezzék be a vitát. Beythe csak nagy nehezen engedett a kérésnek. Nádasdy a jegyzőkönyveket magához vette s az összes jelen voltak nála étkeztek. (Thury E. i. h. 84. 88.)

Másnap jún. 3-án reggel 5 órakor ismét a templomban gyülekeztek össze. De Beythe már az éneklés alatt kijött a templomból és el akart távozni. Csak Nádasdy és a magyar lelkészek küldöttei tudták visszahívni. Nádasdy felkérte a félbeszakított vita barátságos folytatására, de a püspök sok magyar és latin kérdéssel töltvén el az időt, nem akart többé Scultetivel vitatkozni. Sok szó esett ekkor is, ami nem került jegyzőkönyvbe. Csak egyet jegyeztek fel. Horváth Gergely azt kérdezte Beythétől magyarul: miért tagadja azt, amit előző napon már megengedett. A püspök tudni akarta, hogy mi az? Erre Horváth azt felelte: „Tagadod, hogy mindenki, aki az úrvacsorával él, Krisztus valóságos testét és vérének veszi, holott tegnap a jegyzőkönyvbe engedted venni.” Beythe erre hevesen felel: „Ha megengedtem, kérem, törjék ki a nyakamat.” Horváth pedig a jegyzőkönyvből akarván állítását igazolni, azt monda: „Nem nyaktörést, hanem először megtérést kíván a püspöknek.” Beythe a további vitatkozások hallatára nagy haragra gerjedt és annyira felindult, hogy az egész gyülekezetet ott hagyván, fiával együtt méltatlankodva távozott el a templomból.

Nádasdy ezt látva, előbb maga tiltakozott ellene magyar nyelven, majd pedig Szentgyörgyi Gábor monda latinul: „Szerfelett fáj az én nagyságos uramnak, hogy a vitát folytatni s a vitás kérdéseket igazságos egységre és egyetértésre juttatni nem lehetett. De ez nem ő rajta mult. Mivel Beythe ilyen eljárással a dolgot megzavarta, ő nagysága nem akarja a maga lelkiismeretét másnak kevésbé érett meggyőződéséhez kötni. Azért ő nagysága a birtokain levő egyházak összes lelkészeit összehívja és arra törekszik, hogy ezek az Ágostai Hitvallással, mely Isten

igéje által eléggé meg van erősítve, egyetértsenek és róla vallást tegyenek. Akik pedig nem akarnának így cselekedni, azokat ő nagysága a maga birtokain nem tűri. Reméli, hogy ezen kegyes munkájában Isten kegyelmesen vele lesz. Köszönetet mond Szeverinusz úrnak és a többi jelenvoltaknak. Sok szerencsét kíván és biztosítja őket ő nagysága kegyes jóindulatáról. Horváth Gergely is kérte a magyar lelkészeket, hogy mellőzvé az emberi észnek tetsző nézeteket, egyedül isten igéjéhez ragaszkodjanak. Erre indíthat egyrészt Krisztusnak az igazi szabadságról szóló ígérete (János 8.), másrészt az utolsó napon tartandó rettenetes ítélettel való fenyegetés (Ján. 12.). Nádasdy még felkérte a jelenlevő lelkészeket, hogy a felvett két jegyzőkönyvet írják alá s az egyiket, melyet Beythe András irt, magához vette. Horváth és Sculteti megjegyzik, hogy a hitvita leírását ebből másolták le. A hitvita történetéhez csatolva van Fáber Tamás bártfai rektor levele az olvasóhoz és nyilvánvaló célzatossággal Luthernek Dévayra vonatkozó, 1544-ben az eperjesiekhez írott levele.⁸⁷²

Hasonló szakadással és minden jó eredmény nélkül végződött 1595. dec. 5. és 1596. jan. 29. a késmárki kétszeri kollokvium is. A csepregi kollokvium kiadott történetére vonatkozólag Beythe 1599-ben Igaz Mentség című kéziratában tette meg észrevételeit. Nem akarja elismerni, hogy a vallási egységnek megbontója ő volt. Beythe tudniillik, mint a többi kryptokálvinisták a Melanchthon-féle hitvallási gyűjteményre (*Corpus doctrinae Philippicum seu Misnicum* 1560), mely csak Melanchthon iratait (*Augustana*, *Apologia*, *Loci theol. Conf. Saxonica*, *Examen ordinandorum*) foglalta magában, hivatkozott s ezzel hárítja el magától a szakramentárius megbélyegzést és a hitszakadás vádját. Erre a gyűjteményre nálunk is a Felvidéken sokan hivatkoztak és esküdtek. Erről mondja Pázmány is a Kalauzban: „Ezt a hitvallást két kézzel kapták az atyafiak és 1580. esztendeig (a *Liber Concordiae* megjelenéséig) ezt tartották, ennek hirdetésére esküdtették tanítóikat.” De mivel a kálvinizmushoz éppen a filippista iratok vezettek át, természetes, hogy a szigorú lutheránusoknak ez a gyűjtemény nem kellett. (Adattár II. 3. 5. 6. 8. 20. 82. 83. I. Pázmány, Kalauz 1613. 350. Thury E. 92.)

A tudósítás megbízhatóságáról ezt írja Beythe: „Még nagyobb lén, fölméne Horváth Gergöl Severinusával, ott azt szörzék Beythe István ellen, valamit akarnának. Bártfán-e vagy hol kinyomtaták és az magok szégyönére kiadák. Kit tud az Isten, hogy hamis, mert magatok vagytok bizonyságok, még éltek sokan, hogy az igazságot meg nem győzték, hanem ők győzettek meg az igazságtúl.” A jelenvoltakat e szavakkal jellemzi (harmadik személyben névtelenül szólván magáról): „Valamennyin voltának, kedvezésért-e, miért-e, egy sem állá mellé, hanem ő maga szegény másfél egész nap felele nekik.” Most nyolc év múlva is azt állítja, hogy ellenfelei ellenmondottak egymásnak: „Ott is tudjátok, hogy ők magok, az vetelkedő jámborok meghasonlának. Egyik azt monda, hogy az kenyér az Krisztus Urunk teste. Másik pedig, hogy alatta vagyon.” Eltávozásának pedig így adja okát: „De hogy látá Beythe István, hogy háborúra, nem az isteni szeretetre igyekeztek: megmondá előttetök, hogy soha csak egy gyűlésnek sem volt jó vége. Búcsut vevén töletek, kiméne. Azt költétök utána, hogy haragjában és azon való szégyönletiben mönt el, hogy meggyőztétök. Hiszen bizonyságot teszön az Írás. Senki kedvéért nem hazud. Még akkor nőmös praedicator uraim mindnyájan magatoknak maradtatok és placentinusokká löttetök. Jobballottatok az egy cipót és az pohár bort az Ur Istennek tiszta és förtelöm nélkül való beszédénél.” Azután alább még Reczést durva, kegyetlen hatalmaskodónak, Horváth Gergelyt és Scultetit álnok férfiaknak mondja. Mind a két fél tudósításában bizonyára volt, sajnos, túlzás, elfogultság és alaptalan rágalmazás. Egyesülés, kibékülés helyett nagyobb szakítás és gyűlölködés lett a kollokvium eredménye. (Adattár VII. 74. 75.)

⁸⁷² Thury E. fordítása és Borsos István revideálása szerint közölve a latin eredetiből. Pr. Szemle. 1905. 113. és Thury E. i. m. 90. l.

d) Reczés és Beythe pártja. A meghiusult Meszleni Concordia 1595. Beythe lemondása.

A teljes szakadás a kollokvium után még nem állott be, bár a hitvallások kötelező aláírása megkezdődött. Nádasdy csak az Ágostai Hitvallás elfogadását kívánta a lelkészekről, de Reczés pártja a Formula Concordiae aláírását is megkövetelte. Felettből szigorúan és egyöntetűen ezt a kérdést nem vették, mert némelyek aláírásukban az Augustana, mások a Liber Concordiae, ismét mások pedig a Formula Concordiae nevét említik. Nálunk nem volt eset arra, hogy valaki, miként a Felvidéken sokszor megtörtént, az Augustana mellett Melancthon „Corpus Doctrinae” gyűjteményére mert volna hivatkozni.

Beythe és fia a kollokvium után sem szakított meg minden érintkezést az ágostai hitvallás követőivel. Beythe András surányi lelkész már három hét múlva, jún. 23. egy önmaga (és bizonyára édesatyja) által készített „Methodicus tractatus de materia Coenae Domini” című értekezést küldött Csepregre Reczés és Thokoics espereseknek s vele újabb kísérletet tett a vitás kérdésben való megegyezésre. De kijelentette, ha az írás alapján jobbat készítenek, ők is alá fogják írni. Reczés erre alig válaszolt. Beythe István pedig mint püspök 1593. szept. 2. Szentgyörgyi Gábornak, Nádasdy tanácsosának írt levelet, melyben a fláciánus Wolmar Menyhért számára kér valahol lelkészi állást Nádasdy urodalmában. Ekkor a két párt még közös gyűléseket tartott, mert a püspök hivatkozik arra, hogy Wolmar beszédét (nem régiben) a zsinatjukon (in synodo nostra) Szentgyörgyi is hallotta, tehát jelen volt. (Fabó A. Beythe I. 52. 53.)

Reczés azonban a csepregi kollokviumon tett kijelentés szerint elkezdte sürgetni a hitvallás aláírását. Nádasdy maga, úgy látszik, engedékenyebb volt e részben és őszintén óhajtott a vallási egységet. De őt elvonta hazulról a háború s távollétében a túlbuzgó Reczés vezette a további tárgyalásokat, akit Beythe most különösen azzal ingerelt maga ellen, hogy Pathay István pápai kálvinista lelkésznek az úrvacsorájáról írott s 1593. valószínűleg Sopronlővön megjelent könyve elé (Az Sakramentomokról 1593. 8. r. 153. levél) egy latin üdvözlő verset írt. Ebben nagy magasztalással szól a református lelkész úrvacsorai tanáról, mint a felvilágosodás emberét üdvözli s könyvétől várja, hogy nem csak a pápa miséjét, de a nagy lutheránus Brenz János tanát is megdönti. Ezzel Beythe nyíltan is szint vallott. Elárulta, amit eddig ily nyíltan nem tett, hogy kálvinista s ezzel igazolta az ellene emelt vádakat. Ez több volt, mint amit Reczés pártja békén tűrhetett volna. Tehát Nádasdy távollétében is megkezdtek ellene a támadást.⁸⁷³

1595 elején vépi gyűlésükön úgy határoztak, hogy míg Nádasdyval szemtől-szemben nem lehetnek, addig semmit sem tesznek a lelkészek aláírása ügyében. Követeket akartak Nádasdy után küldeni, de ettől mégis elállottak. E megállapodás ellenére Reczés 1595 nyarán mégis összehívta Hegyfalura Nádasdy urodalmaiból a lelkészeket aláírás végett. Nem is az eddigi szokás szerint az összes esperesek, hanem csak a maga nevében adta ki meghívó levelét és pedig eléggé parancsoló hangon. Soós János lozsi lelkész 1595. aug. 21. emiatt szemrehányást is tesz neki, hogy elhirtelenkedett dolgával ő lesz oka az egyenetlenségnek és szakadásnak. Nádasdy, úgymond, tiszta keresztyén és békészerető s annak levele „nem kényszerít bennünket mód nélkül” az aláírásra. Várjon tehát Reczés, míg a jó úr hazajön s engedjen időt, hogy addig az artikulusokat, melyeket aláírni kell, ők is átolvashassák. (Soós J. lev. Fabó 55.)

⁸⁷³ Szalay L. Magy. tört. IV. 390. 396. Fabó A. i. m. 32. Szabó K. Rmk. I. 266. 276.

Hogy Reczés hívására Hegyfaluban összejöttek-e a lelkészek és ott mit végeztek, azt nem tudjuk. De még ez évi szept. 12-én igen fontos dolgok történtek a Meszlenben összegyűlt zsinaton. Itt tették meg az utolsó kísérletet a két theologiai pártnak egyesítésére, amint ennek történetét és a megegyezés módját a *Meszléni Concordia* emlékiratából ismerjük. E szerint Reczés János „a mi szeretett testvérünk” Nádasdy Ferenc nagyságos úrtól az Ágostai Hitvallás könyvecskéjét elhozta egyszer-másszor a zsinatokba és pedig ennek az úrnak levélben közölt felszólításával, hogy az eltérő hitcikkekre nézve igyekezzenek megegyezni. Ők ezt meg is tették, a hitvallást felolvasták, áttanulmányozták, megállapodásaikat írásba, az u. n. Meszléni Concordiába foglalták s annak kölcsönös megtartására nevük aláírásával is kötelezték magukat.⁸⁷⁴

Az emlékirat szerint Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlétére vonatkozólag ők is elfogadják azt a nézetet, melyet a németországi hasonló egyezményi tárgyalásokban Luther halála előtt és után egyesek és mindnyájan az Ágostai Hitvallás követői, Luther, Melanchthon, Bugenhagen, Cruciger, Moller, Eber Pál és mások is sokan aláírtak. S ez a megegyezés abban állott, hogy „Jézus Krisztus az ő szent vacsorájában nemcsak jelen van testével, vérével és minden jótéteményeivel az ő speciális és a szentségben megállapított mód szerint való jelenlétével; hanem hogy valósággal és lényegileg közli magát és minden jótéteményeit azokkal, akik törvényesen élnek (legitime utentibus) ama szimbólumokkal, tudniillik a kenyérrel és borral.”

„Ez a szent közlés (részesülés, communicatio), melyre az áldott emlékezetű Luther is figyelmeztetett s az Ág. Hitvallást követő összes tudósok is bizonyítanak, nem a testnek az égből való leszállása, nem is a kenyérbe és borba való helyi bezárolás (localis inclusio), nem is Krisztus testének mindenütt jelenvalósága (ubiquitas) által, sem valami más, a Krisztus testének valóságát megsemmisítő, vagy valamely hitcikellyel ellenkező, vagy az emberi ész által kikutatható módon, hanem teljesen szellemi, égi és megfoghatatlan utón és módon (mely a mi felfogásunkon és az emberi ész határán felül való) történik és lesz sajátunk. E mellett mindazáltal a kenyérnek és bornak szájjal való vétele is (orális manducatio), amelyek nem pusztá jelképek, hanem valósággal Krisztus teste és vére, mely közös a jókkal és gonoszokkal (piis et impiis), azoknak az életre, a gonoszoknak pedig ítéletükre, mindnyájunk által elismert igazság. Mert a kenyér Krisztus teste és a bor az ő vére, bizony az (est, est, est), jóllehet nem átlényegülés, sem a kenyérbe és borba való bezárolás által, hanem szakramentális módon.”

A további szöveg szerint az aláírók fogadják, hogy csak ezt a tant vallják és hirdetik ezután. Kéri is a főurakat, grófokat, bárókat, nemeseket, várnagyokat és Magyarország nagyjait, hogy őket többé semmiféle gyanuval ne terheljék, hanem engedjék őket lelkiismeretük szerint tanítani. Ez a tan nem más, mondják, mint az Ágostai Hitvallás tana, melyet Magyarországon a reformáció kezdete óta hirdettek. Ezentúl semmiféle pártnevet, amilyenek: lutheránus, zwingliánus, kálvinista, szakramentárius, breznianus, ubiquitarius, korporista, melyekkel az egyház egységét részekre szaggatják, nem használnak, hanem Pál apostol és Luther példájára megelégszenek a keresztyén névvel. Ha valaki őket e közös hitvallásuk miatt gyalázní vagy skizmatikusnak meri nevezni, az ha egyházi ember hivatalát veszítse, ha pedig világi, akkor zárassék ki a gyülekezetből. Ezt az egyezményüket Alsó- és Felső-Magyarország ítélete alá bocsátják. És végül kijelentik, hogy az V. Károlynak 1530. átadott Ágostai Hitvallás alapján állanak. Ezzel tiltakoztak tehát a Melanchthon-féle Variata ellen. (Eht. Eml. 52.)

⁸⁷⁴ Formula Concordiae Ecclesiarum in Comitatus Castriferrei, Soproniensi et Zaladiensi. N. Múz. Fol. Lat. 2077. Payr, Eht. Eml. 48.

Vajon kik lehettek ennek a nagy theol. műveltségre és békülékeny szellemre való fogalmazványnak a szerzői? Én Beythe Andrásra gondolok, aki mint fentebb láttuk, Methodicus Tractatus című közvetítő iratot küldött Reczésnek és a fiatal Zvonarics Mihályra, aki Beythe mellett legképzettebb volt a dunántúli theologusok között. Bizonyos, hogy a Meszleni Concordiában mind a két fél nagy engedményeket tett volna. És éppen azért merül fel a kétség: vajon valósággal létre jött-e ez? Nagyon gyanus, hogy mind a N. Múzeum, mind az egyetemes evang. egyház kézirati példányán hiányoznak a névaláírások, pedig ez a másolókat mindenek felett érdekelte volna, ezt el nem hagyhatták. Én azt hiszem, a nagy fáradtsággal megírt Meszleni Concordia csak fogalmazvány, csak tervezet maradt; valósággal nem jött létre a megegyezés s ezért hiányoznak az aláírások is. Az is sokat mond, hogy a későbbi hitvitákban soha nem említik a Meszleni Concordiát, még Beythe István sem az Igaz Mentségben. Pedig ha valósággal létre jön, annak fontos következményei lettek volna és neve nem maradhatott volna ki a későbbi theol. irodalomból. Kétségemet a tartalom is igazolja. Beythe István püspök nem írhatta volna alá a Meszleni Concordia ilyen tételeit: „Orális manducatio panis et vini, quae non nuda symbola, sed revera corpus et sanguis Christi sunt, quae communis est piis et impiis”. És másfelől a szigorú lutheránusok sem lehettek megelégedve vele. A kálvinistákra való tekintetből tették a „credentes” helyébe a „legitime utentibus” varázsigét, de ez ugyancsak mesterkelt valami. Egykorú lutheránus író jegyezte már a margóra ezt a bírálatot: „Jól kezdődik, jól végződik, de a közepén lappang Kálvin arcanuma”. (Eht. Eml. 49.)

A következményekből az tűnik ki, hogy Meszlenben éppen ezzel a megkísérlett Concordiával borult fel fenekestől a megegyezés dolga. A munkálatot előterjesztették, de mind a két fél visszautasította. A kálvinisták elhagyták ismét a közös gyűlést, az evangélikusok ezután csak maguk tanácskoztak s törvénykönyvüket az u. n. meszleni kánonokat már maguk alkották meg kizárólag a magok számára. Evvel a meghiusult Concordiával van összefüggésben Beythe püspök lemondása is, aki tíz évre (1585-95) teszi a szakadás előtti püspökségét: „Tíz esztendeig szolgálja egy végben”. Valószínűleg itt Meszlenben mondott le a Reczés-pártiakról s ezután csak a reformátusok püspöke maradt. „Nem vontátok le arról az superattendensséget, aki jó kedvvel ő maga letötte” - írja ismét az Igaz Mentségben. De püspöki állását a személye iránt való tiszteletből holtáig az evangélikusok sem töltötték be. Nádasdy még 1598. is püspöknek címezi. A meszleni utolsó közös gyűléshez tehát három fontos esemény emléke fűződik: a Concordia meghiusulása, a dunántúli ev. törvénykönyv megalkotása és Beythe lemondása. (Adattár VII. 68. 69.)

e) A megénekelt csepregi zsinat 1596. és az Encomium Ubiquisticum 1597.

A meghiusult egyességi kísérlet és Beythe lemondása után most már Reczés, mint főszenior (supremus senior) állott a püspök nélkül maradt evangélikusok élére. Az ő tanácsára Nádasdy 1596. (valószínűleg március elején) zsinatot hívott össze Csepregbe, melyen hivatalvesztés terhe alatt követelte meg a Nádasdy birtokain élő lelkészeket, hogy az Egyesség Könyvét (ezalatt hol az egész Concordia-könyvet, hol pedig csak a Concordiae Formulát értik) aláírják. A nagyobb rész ezt kész szívvvel megtehetette, hiszen az Ágostai Hitvallás alapján alakult meg a kerület; néhányan talán csak azért írták alá, hogy jó állásukat el ne veszítsék; de voltak határozott Beythe-pártiak is, kik a könyvet aláírni egyáltalán nem akarták. Ennek a gyűlésnek lefolyásáról nem maradt jegyzőkönyv, csupán egy érdekes históriás énekből van róla tudomásunk, melynek címe: „Az csepregi synatról, ott az praedikátorok között való meghasonlásról, Jeroboámról, Amaziásról, Ámosról és az mostani praedikátoroknak számkivetésekről való história. Ad notam: Mennyei fölségnek ura és Istene. Az gyűlésben az

dologhoz ki mint szóllott, az versfejekben megtalálod”. A szerzője talán Beythe András, ki később latin gúnyverseket is irt a lutheránusok ellen, vagy Reczésnek valamelyik más ellensége. (Kincses Pál köszegi, vagy Komári Péter szakonyi lelkész). Az ének harmadik főszemélye Ámos próféta.

*Ki csordapásztora vala Tékoának,
Az Izrael földén egy szegény falucskának.*

És mégis el mert menni predikálni Béthelbe (Csepregbe), amin Amaziás (Reczés) nagyon megijedt. Ennek ügyével az ének felettébb sokat foglalkozik. Valószínűleg Beythe András surányi lelkész rejlik Ámos neve alatt s ő volt a szerző.⁸⁷⁵

A szerző nagy haraggal szól Nádasdy Ferencről, kit Jeroboám királynak nevez és ennek udvari papjáról, Reczés Jánosról, ki Amaziás neve alatt szerepel. Nádasdy-Jeroboám az ének szerint:

*Mint egy nagyságos úr, olyan az országban,
Erős hadakozó, híres ez világban.*

Mint ilyen szakasztja ketté Salamon országát:

*Egy gyűlést hirdete hamar országába,
Hogy az hit dolgáról módot s törvényt szabna.*

Papjait nem ereszti Jeruzsálembe (Németújvárra Beythéhez). Hanem két aranyborjut öntet s az egyiket Dánban (Sárvárott), a másikat Béthelben (Csepregen) imádtatja. Az ubiquitás tanát gúnyolva mondatja Nádasdyval a versíró:

*És egyenlőképpen tisztelhetni itt is,
Mint Jeruzsálemben, itt is, Béthelben is,
Ott az frigyládánál, itt a borjunál is,
Mert lám mindenütt van, hát jelen van itt is.*

Nádasdy oltárokat, kápolnákat is rakat, hegyen, völgyön, fák alatt is; ünnepeket, papokat szerez.

*Köztök törvényeket, egyességet is szerzek,
Kinek először is subscribálni kezdek.*

Urak is aláírták az Egyesség Könyvét s ezek is tanácsolják neki a gyűlésen, hogy ne tűrje meg jószágában azokat, kik a könyvet nem subscribálják. Nádasdy így határozott s minden dolgát Reczésre bízta.

*Egy tudatlan bolond Béthelbeli papra,
Ki méltóbb lett volna disznópásztorságra.
Emberek, mindenek csúfolják, nevetik,
De Jeroboámnak oh mely nagyon tetszik,
Noha mint tar varjú, úgy kakukdogál.*

⁸⁷⁵ N. Múz. Fol. Lat. 2077. Adattár VII. 43-59. Thury E. tévesen vonatkoztatta ezt az éneket az 1591. évi csepregi kollokviumra.

*Zsák meglelé feltjét, ugyan ilyen kellett,
Követet király is jobbat nem érdemlett.*

Ezzel hivatja össze Nádasdy a gyűlést is Csepreg-Béthelben. A tudatlan Reczés-Amaziás pap kevélyen és nagy haraggal jelenik meg a gyűlésen:

*Ennek a haragja oly, mint a medvének,
Nem kell haragjában semmi ő kedvének,
A papok előtte mindnyájan felkelének,
Legfőhelyt ő neki mindgyárt engedőnek.*

A versíró szerint Reczés az „apró sok scholára” is (melyek a csepregivel versenyeznek) haragszik és így szól a gyűlésben:

*Isten a ti apró sok scholáitokat,
Elvesztette volna (bár) predikállástokat.
Ám az én kegyelmes uram városában
Elpusztult a schola Béthel városában,
Oly igen haragszom, hogy minden faluban
Oskolát tartatok itt a tartományban.
Nem akarom azért, hogy minden faluban
Mester, deák legyen ebben az országban,
Hanem csak a főfő kerített városokban,
A Hierusálemben és Béthelben, Dánban.*

Ezzel a versíró bizonyára alaptalanul vádolja a főesperest. Ezen a gyűlésen iratta alá Reczés a Concordia-könyvet:

*Ihon, ezt a könyvet, papok, látjátok-e?
Vajon kié legyen, papok, tudjátok-e?
Ennek az ő hírét, papok, hallottátok-e?
Ez az én kegyelmes, nagyságos uramé.*

Gúnyosan szól a beletévedt türhető kicsiny eretnekségről s a kényszerítés módjáról: „Nem erőltet senkit uram ő nagysága” - de aki nem írja alá, azt elüzi a jószágáról. Külön megvádolja az énekíró Vidos Lénárd sárvári lelkészt, aki azelőtt „Gönczön, az alföldön volt egy plebánusságban” és soha sem volt ily hamis vallásban, de most Nádasdy kévéért megtagadta hitét:

*Szépen mindjárt engem megajándékoza,
Örökséget, házat és jószágot ada,
Ilyen jámbor urnak ki ördög nem szolgálna,
Add ide a könyvet, hadd irjak alája.*

(Vidosról, ki a versben Reczést a pápa címével szentségednek szólítja, eddig csak azt tudtuk, hogy 1586. Semptén volt lelkész.) De vannak többen a gyűlésen, kik megtagadják az aláírást s inkább a száműzetést választják. Ezek közül részletesen szól a versíró Amos prófétáról, egy szegény falucska papjáról. Ennek Reczés azt tanácsolja, fusson Juda országába, Batthyány birtokára, ott lesz kenyere és oltalma. „Hát te csak a kenyérért szolgálsz, ezért tagadtad meg előbbi igaz hitedet?” - veti szemére Amos Amaziásnak s büntetésül nem átallja neki azt kívánni,

hogy „szép, gyenge felesége megszeplősítették”. Ehhez hasonló ocsmány dolgokat Beythe András koholt az Encomiumban, ez az eljárás is őt mutatja az ének szerzőjének.

Végül a vers a száműzöttek keservét tolmácsolva, Isten büntető haragjával fenyegeti meg a többi türelmetlen patrónusokat is, kik lelkészeiket elűzik:

*Könnyebb leszen dolga Tyrusnak, Sidonnak,
Hogy nem a mostani városnyi faluknak
És sok vármegyének, nemeseknek, uraknak,
Kik az igazságnak helyt köztük nem adának.*

Az irodalomtörténetben is számottevő históriás éneknek utolsó két versszaka pedig ez:

*Ez éneket szerzénk Nádasdi jószágában,
Kik predikátorok valánk jószágában,
De az igazságért valánk bucsuztatásban,
Isten hozzád immár én jó Nádasdi uram.
irnak vala ekkor kilenczvenhatodikban,
Mikor mind e dolgok lőnek az országban,
Kín a keresztyének, kik vannak ez országban,
Vannak nagy keserves bánatban és sirásban.*

Nádasdy és a csepregi zsinat határozatából Reczés János mint főszenior egyházlátogatásra indult, hogy a vonakodókat aláírásra kényszerítse. Az énekíró szerint Nádasdy így szólott Reczésnek:

*A könyvet pediglen oda vigyed veled,
Kérlek, hogy házadnál otthon ne felejtse,
Mint a két szemedet, aztat úgy őrizzed,
Mint kit több urak is immár bévettének.
Sehol Izraelben oly herczegség nincsen,
Sehol oly vármegye, oly pap, barát nincsen,
Ebben a kis könyvben kinek a neve nincsen,
Eretnek, akinek neve itt nem léssen.*

Voltak lelkészek, Beythe barátai, akik előre levélben tiltakoztak az aláírás ellen. Kincses Pál kőszegi lelkész 1596. márc. 11-én írta már Reczésnek: „Az könyv alá való subscribálásra pedig nem kényszeríthet senki; ő nagysága (Nádasdy) sem kényszeríthette volna kegyelmeteket.” Soós János lozsi lelkész pedig márc. 18-án írja Kincses Pálnak: „A vislálók ma mennek ki Csepregből visitálni. Először Andreae Budaeshoz (újkéri lelkész) mennek, valamint állja meg az sárt. Téthényi Imre és Dániel (a czenki és peresztegi lelkész) igen bánják, hogy az írást tették a quaestiók alá, bizony én is igen pirongatom őket. Március 29-én ismét Kincses Pál kőszegi lelkész írt Soós Jánosnak egy rövid, de érdekes levelet. E szerint Vidos (Fitos) Lénárd sárvári lelkész írta Zrinyi György ispánjának (Debreceni Mártonnak), hogy Soós is pribékké lett, vagyis aláírta a könyvet. E levélben írja Kincses: „Im egy éneket küldöttem kegyelmednek. Énnkem is ugyan hozták: kegyelmed vegye jó néven tőlem.” Ime itt merül fel a fentebbi értékes históriás ének, ennek a levélnek köszönhetjük, hogy az oly fontos csepregi zsinat történetét ismerjük. Kincses maga az éneket alig írta, inkább Beythe Andrástól kaphatta, aki ezzel is atyjának az ügye mellett agitált. Még egyházi dallamot is választott (Mennyei fölségnek Ura és Istene), hogy erre énekeljék. (Adattár VII. 40-42.)

Április 1-én Kőszegen akart Reczés vizitálni, meg is írta ezt a földesasszonynak, Choron Margitnak, Nádasdy Kristóf özvegyének és a városi tanácsnak; csak a lelkésznek, Kincses Pálnak nem, akit állítólag kisubscribálni akart Kőszegről; de csak Kőhalomig jutottak el. Elmaradása miatt Kincses Pál igen gúnyos és sértő levelet írt hozzá, majd pedig néhány nap múlva, ápr. 10. meghunyászkodva bocsánatot kér Reczéstől és Nádasdytól, készséggel igéri az aláírást ő is s még lehetőknek tartja a két párt egyesülését: „Még kegyelmetek mieink, mi meg kegyelmeteké vagyunk.” Még azt is megadhatja Isten, hogy „legitime generalis synodusunk lehet.” De ilyenről már nincsen tudomásunk. Reczés buzgalmát mutatja, hogy az Egyesség Könyvét már 1596-ban 78-an aláírtak. Voltak ezek közt, akik eleinte tiltakoztak, mint Soós János; de viszont az aláírók közül egyesek később ismét el is pártoltak, mint Komári Csapi Péter szakonyi lelkész.⁸⁷⁶

Az újabb közeledés reménysége hiúnak bizonyult. Az 1597. év elején már nem együtt, hanem külön tanácskoztak, Reczés pártja Hegyfaluban, Beythéé pedig Vépen. Hegyfaluban Beythe András, a püspök fia is megjelent és békességre kérte a testvéreket; de mivel semmi sikert sem érhetett el, ünnepélyes protestációval távozott, Reczés pártja pedig Hegyfaluról káromló levelet írt Beythe püspöknek s ezt követik által elküldötték Vépre. Beythe itt vetette szemükre különféle vétkeiket s a kibékülést ezzel is lehetetlenné tette. Erre nézve írja maga Beythe: „Az ti gyűléstekben, minekelőtte neki semmit nem jelentőttenek volna, tudjátok, az vépi közönséges gyűlésben, minemű káromló levelet írtatok neki. És az ti postáitok által mind közönséggel odaküldöttök neki. Eleiben vetette az egész gyűlésnek, úgy szabadította ez reá, hogy néktök írjon.” És alább folytatja ismét: „Ezöket pedig az vétkeket, emlékezzetek reá, az vépi közönséges gyűléstökben ő kimondotta szemtől szemben. De csak fillegtetők, haragudtatok reá és még akkor elvégeztetők az ti álnok szívetökben, hogy efféle vétkezők kikiáltóját el ne szenvedjétek.” (Igaz Mentség. Adattár VII. 69. 71.)

A Vépre küldött levélben a Reczés-pártiak, úgy látszik, főként Beythe püspököt, Bathay István öreg rohonci papot és Beythe Andrást támadták. Ez utóbbi 1597. márc. 6. kelt levelében legalább ezeket védi s még ekkor is felkéri Reczést és a többi evang. esperest, hogy a püspök által Rohoncra márc. 18-ra összehívott zsinatra menjenek el s ott lássák meg, mely igazán munkálják az egyességnek ügyét. Ezen a gyűlésen az ágostai hitvallásúak azonban már nem jelentek meg. Bathay István, Beythének egyik legbúzóbb híve legalább éppen ezen a napon (1597. márc. 18.) írt a csepregi espereseknek egy durva hangú levelet, melyben hamis és istentelen dogmák, bálványimádás és más szörnyű tévelygések védelmével vádolja őket, György papot (Thokoics esperest) pedig egyenesen szakállas sátnak nevezi. A levél egész hangja azt mutatja, hogy a szakadást már véglegesnek tekintették. És maga Beythe is igen kemény hangon felelt Reczésnek. Később azt veti ezeknek szemére, hogy csak az ő választ szellőztetik és nagyítják mindenfelé, míg a saját sértő levelüket elhallgatják. (Fabó 67. 70.)

Beythe püspök is a szakítást már befejezettnek tekintette. Erre mutat, hogy ez évben egy külön hitvallást adott ki „*Confessio fidei Németujváriensis certis comprehensa articulis*” címen. Tartalmát ma már nem ismerjük, csak Pázmány Péter közöl belőle néhány rövid tételt, melyek azonban nem vonatkoznak a két protestáns felekezet vitájára. Pázmány ezt már egyenesen kálvinista hitvallásnak mondja s így emlékezik róla: „A mi magyar kálvinistáink abban a hitvallásban, melyet a Beythe István zászlója alatt csatázó predikátorok 1597-ben nyomtatának Német-Ujvárbán, megvallják sat.” Az idézetek belőle a Kalauz 1613. évi kiadásának 203-204., 212. és 387. lapján olvashatók. Egyetemes evang. egyházi levéltárunkban is van egy

⁸⁷⁶ Fabó 34-56. Adattár VII. 59. 60. Masznyik, Egyesség Kve 166.

„Confessio Stephani Beythe”, de nem juthattam hozzá. (Thury E. 97. Egyet. eh. lev. V. 109. III. köt. 10. sz.)

Ugyanebben az évben intézte Beythe András névtelenül a legkiméletlenebb támadást az ágostai hitvallásúak ellen *Encomium Ubiquisticum* című latin versével, mely szintén Németujvárott jelent meg Manlius sajtóján. Hittanukra, úgylátszik, inkább csak a cimben van gúnyos célzás, de különben az evang. lelkészek erkölcsi életét pellengérezte ki a legundokabb, hazug vádakkal. Ebből is csak Pázmány mentett meg 32 sornyi idézetet, melyek Thokoics György, Politoris János, Vidos (Fitos) Lénárd, Hegyfalui Miklós, Tétényi Kevi Dániel, Klaszekovics István, Benkóczi Mihály és Budai András lelkészekre vonatkoznak. Méltán mondta róla már Pázmány is, hogy „bakkbúzó fűzfa-versek” s e mellett, mint utóbb világosan kitűnt, csupa rút rágalmak és hazugságok voltak. A hitviták szenvedélyes tűzében mily mélyre süllyedt itt az ifjabb Beythének erkölcsi érzése, hogy ilyen aljasságra vetemedett s ország-világ előtt ily kegyetlen fegyvert adott a közös ellenség kezébe.

Eleinte magát Beythe püspököt tartották a szerzőjének, de ő tiltakozott ellene: „Komédiátokat nem ő írta, sem ő hírével nem költ, nem kellett neki a gyermeki játék.” De mégis hozzá legközelebb álló, a saját fia írta s ha Németujvárott nyomatták, kellett neki róla tudni. A püspököt vonták érte felelősségre s ekkor fia, Beythe András el is vállalta a szerzőséget. Erre nézve felelik később Zvonarics Imre és Nagy Benedek Pázmánynak: „Az mi pedig Beythe András koszos, rühes verseit illeti (mert azokat nem Beythe István nyálazta vala) holott azt kérdi (Pázmány): Mi az oka, hogy ötet meg nem kerestük róla, ha méltatlan nyomtatta reánk ez féle szörnyűségeket? Erre is kész a felelet. Jó uram, ha közelebb laktál volna akkorban hozzánk, megérthetted volna, hogy igenis megkerestük erről ő kegyelmét És esküvéssel mentette magát, hogy azokat a rossz verseket sem ő nem írta, sem pedig az ő akaratjából ki nem nyomtattak. Böythe András is pedig azután (az ki oka vala ez Tragoediának) sirva követte meg az egész Coetust sok főnemes uraim előtt, kik közül most is élnek itt az vármegyében és megvallotta, hogy az marczonaságra nem egyéb vitte, hanem az szeles ifjúságnak hertelen mérges dagálya az elszakadásért.” Akadt Beythe párti, aki le is fordította magyarra e verseket, de majd hogy életével lakolt érte. Zvonarics Mihály mondja erre nézve: „Amint az Comoedia (Ubiquitaria) megtaláltatik az mi eklézsiánk conservatoriumjában. A kinek csak magyar nyelvre való fordulásáért is egy itt Sárvárott a nemes vármegyében való főnépeknek törvénye szerint halálra ítéltetett, ha a jámbor úrnak (Nádasdy Ferencnek) könyörületessége életét meg nem tartja.” (Pázmány P. Pironsági 254. Adattár VII. 168.)

Az 1597. év vége felé Beythe püspök újra ajánlatot tett a közös értekezletre, de Nádasdynak többé nem volt bizalma hozzá. A püspök levelét dec. 19. elküldte Reczés és Thokoics espereseknek, de ő úgy látta ebből, hogy Beythe nem barátságos értekezletre ajánlkozik, ahol békésen lehetne a vitás kérdéseket elintézni, hanem csak alkalmat keres arra, hogy levélben közölt eddigi szidalmait most élőszóval is szemükbe vág hassa. Nádasdy ezt olvassa ki Beythe leveléből, melyből idéz is. Azért megváltoztatta szándékát és nem válaszol, nehogy meghívásával nyisson neki szélesebb ablakot a szidalmazásra. Elküldi különben Beythe levelét a csepregi espereseknek is, ítélik meg, méltó-e, hogy válaszoljon reá. Reczés és Thokoics, bármily sok rosszat feltételeztek is róla Beythéék, nem beszéltek le Nádasdyt a válaszádról. Nádasdy 1598. jan. 23. újra és pedig megtisztelő hangon írt Beythének, lemondása után is püspöknek címezvén őt, amit azután Beythe el is hárít magától. Már jan. 25. felelt a püspök is s elismeri, hogy bizony ő is lefestette ellenfeleinek bűneit, de olyanokat írt, amikről mindenki tud s amiket a szomszédok is tanúsíthatnak. Különben ellenségei sértették meg őt először s minden gyalázó beszédnek a dicsőségvágyó Reczés János a szerzője. Nincsen egy gyűlésük sem, ahol őt nem rágalmaznák. Azt is mondják, hogy egy könyvet fognak ellene kiadni. Kéri Nádasdyt, szívlelje meg az egyháznak nyomorult állapotát és ha lehet, orvosolja meg az egyháznak bajait.

Nádasdy parancsára kész volna bárhová is elmenni és iratairól számot adni, de ki lesz a bíró? Vádlók és bírók ellenfelei egy személyben nem lehetnek. Fél, hogy az összejövételből még nagyobb versengések támadnak, azért nem megy el, ítéljék el távollétében. Tehát Nádasdy mégis hívott össze még egy közös gyűlést. De már egyik fél sem bízott a másiknak jószándékában. (Adattár VII. 62. Fabó 69.)

f) A magyar Formula Concordiae és ennek előszava. Beythe apológiája és ebben a F. C. első magyar bírálata.

A könyv, melyről Beythe már előre tudott, Keresztúron 1598. Manlius János nyomdájából került ki ilyen címen: „*Summája* azoknak az Artikulusoknak, kiktől vetekedések támadtak az Augustana Confessioban való tanétek között és akik ez következő írásban (mely az Egyességnak könyvéből magyar nyelven irattatott) Isten ígéjének tanítása szerint és az hűnek egyenlő folyása szerint isteni félelemmel megmagyaráztattanak. Ecclesiastici 4. Mindhalálig viaskodgyál az igazságért és az Isten meggyőzi érted az te ellenségedet”. (8. r. 84 levél, Szabó K. Rmk. I. 304.) Egyetlen példánya a kassai r. k. püspökség könyvtárában maradt fenn. Hasonmás lenyomatban kiadta dr. Masznyik E. Pozsony 1908. A Formula Concordiae első rövidebb felének, az Epitoménak hű fordítása ez, mely még küzd a dogmatikai műszavaknak nyelvünkön való visszaadásával. Az oly sokszor előforduló *lényeg* (substantia) szót például még nem ismervén állat (állatja) szóval fordítja. És több ily nehézség is merül fel. Szókötesileg is a subtilis dogmatikai meghatározásokban igen sok nehézséggel küzdöttek a fordítók s az egyházi nyelv akkori fejlettségéhez képest elég jól oldották meg feladatukat. A fordításban a fiatal Zvonarics Mihálynak lehetett főrésze, aki akkor legképzettebb volt a dunántúli lelkészek közt s akinek bölcsességét Beythe is legerősebben támadja. A bevezetés címe: Az rövid regulárul és formárul. Beythe erről az egész könyvet is Rövid Regulának nevezi. Az egyes fejezetek címei a magyarban: „I. Az eredendő bűnről. 38. l. II. Az szabad akaratrul. 51. l. III. Az Isten előtt való hűbeli igazságrul. (De justitia fidei coram Deo) 63. l. IV. Az jó cselekedetetrul. 74. l. V. Az törvényrül és az evangeliomrül 82. l. VI. Az törvénynek harmadik hasznárul. 89. l. VII. Az úrvacsorájárul. 95. l. VIII. Az Christusnak személyérul. 112. l. IX. Az Christusnak pokolra való szállásárul. 130. l. X. Az anyaszentegyházi rendtartásokrul, melyek közönséges nevezettel szabadosoknak neveztetnek. 133. l. XI. Az Istennek öröktül fogván való elrendelésérul és választásárul. 139 l. XII. Egyéb eretnekekrul és hittül szakadtakrul, kik soha nem vöttek (be) az Aug. Confessiót 150. l. Minden fejezet azután a scholasztikusokra emlékeztető erős formalizmussal három alrészre oszlik: a) Miben álljon a vetekedés? (Status controversiae). b) Affirmativa. c) Antithesis seu Negativa.

Jellemző, hogy mielőtt az Ágostai Hitvallás magyarul megjelent volna, Reczés pártja a Formula Concordiae lefordítását és kiadását tartotta szükségesnek. Ez annak a kornak hitvitáiból érthető. A Formula C. bővebben, határozottabban foglalkozik a vitás kérdésekkel és a filippisták tanait is visszautasítja, akikre a kálvinisták támaszkodtak. Az Augustana mellett tehát a F. C. volt a második egyetemes evang. hitvallás, melyet dunántúli őseink hittani alapul elfogadtak. Ezt a hitvallást már 1596-ban aláírta 78 dunántúli lelkész, akiknek nevei is közölve vannak. (Sequuntur nomina eorum, qui libro Concordiae, in eodemque contentae huic Epitomae praemisso solenni juramento Anno 1596. subscripserunt. (Masznyik kiad. 162. l.)

Ebben a könyvben adták elő hitüknek határozottabban kifejtett tartalmát s ennek előszavában feleltek meg Beythe vádjaira is. Az aránylag hosszú előszót (3-31. l.) minden tisztességes és istenfélő rendekhez intézik, kik egész Magyarországon s kiváltképpen Sopron, Vasvár és Zala vármegyékben vannak. Ebben elmondják, hogy hit dolgában visszavonás van az egyházi rendek

között. S hogy ennek eredetét megértessék, elbeszélük röviden a dunántúli reformáció történetét is több fontos adalékkal, melyeknek elsőrendű forrásértéke van. A mi eleink sem választottak, úgymond, más Confessiót, hanem az Augustanát fogadták el. Beythe Istvánt is azonképpen választották meg, mint Szegedit, az első püspököt, hogy semmit meg nem változtat, hanem az Aug. Conf. szerint tanít s egyebeket is arra igazgat. De ő és társai ettől mégis eltértek. Beythét intették a vigyázásra, de ő halogatta a dolgot. S mikor legnagyobb szükség lett volna a gondviselésre, tisztét letette s kiment közülök. Ezután való gyűlésükben tehát ők is kijelentették, hogy ők sem akarják őt többé superintendensüknek tartani s ezt levelükben közölték is vele. Majd mindenféle bűnökkel vádolta meg Beythe őket s ezeket „tudatlan verseiben álnokul reájok is kiáltotta”. Ekkor még a püspök művének tartották az Ubiquista Komédiát. A vádat ezután visszafordítják Beythe ellen. „Bár többről ne, hanem csak szegény Kálmán deák dolgárúl (kit kezével ölt meg) gondolkodjék is”. Szemetet talál Beythe a maga háza előtt is, csak győzze söpörni. Ilyen emberrel tehát ők hitbeli közösségben nem élhetnek. E könyvben bemutatják hittanukat, mely miatt ócsárolják, üldözik őket. S végül kéri patrónusaikat, hogy vizsgálják meg ügyüket s az igaz tannak üldözését ne tűrjék, sőt oltalmazzák meg őket ellenfeleikkel szemben.

Az evang. esperesek nem elégedtek meg hitvallási könyvüknek kiadásával, hanem hogy a püspöktől való elszakadásukat egyéb tényekkel is bizonyítsák, kiadták ez évben agendájukat is. (Agenda, Keresztúr 1598.) Ennek szerzőjéről már névszerint is a négy esperest jelölték meg, u. m. Reczés Jánost, Tokoych Györgyöt, Widos Lénárdot és Klaszekovits Istvánt. A latin előszóban mondják, hogy a tanban való egység mellett a szertartásokban való egységet is elhatározták. A magyar előszóban itt is emlékeznek a Kalvinus veszedelmes tudományának hintegetőiről. Míg ezek el nem szakadtak az anyaszentegyháznak élő tagjaitól, addig az egyházi szolgálatokban is sok zürzavar, visszavonás és egyenlenség volt. De most összegyűlve és Istenüket is bűzgő lélekkel segítségül híván, közakarattal írták ezt az agendát. A második kiadás is (Keresztúr 1612.) Reczés, Thokoich és Vidos halála után még mindig ezek neve alatt jelent meg változatlanul. És az 1598-as évszámmal van jelezve a dunántúli ev. egyházi törvénykönyv is (Canones Ecclesiastici), mely egyelőre még kéziratban maradt. Ezzel a három fontos és alapvető kiadvánnyal erősítették meg az ágostai hitvallásuk Beythétől való különválásukat.⁸⁷⁷

A két pártnak tagjai a legnagyobb féltékenységgel figyelték és ellenőrizték egymást. Beythe az 1598. év nyarán Meszlenben tartott külön gyűlést. Valahogyan Soós János, az Egyesség Könyvét aláírt lozsi lelkész is bement oda. Reczés erre nyomban azt költötte reá, hogy oda adta magát és Beythehez esküdött. Soós a maga espereséhez, Klaszekovics István fertő-szentmiklósi lelkészhez (senior cis lacum Fertő) fordulva menti magát: „Még nem oda adtam azzal én magamat, ha beszélgetni közükben mentem.” Kéri Klaszekovicsot, intse meg Reczést, hogy szünjék meg a sok hiábavalóságtól, ellenkezéstől, szitkozódástól és rágalmazástól... hagyjon békét a sok zürzavarnak, maradjunk meg az atyafiui szeretetben, legyen az *spiritus unionis* nálunk, ne háborogjunk, ne kisebbsítsük egymást semmi dologgal. Reczést ő nem ismeri el felebbvalójának. „Kegyelmed (Klaszekovics) az én szeniorom, nem Reczés, Kegyelmedtől akarok én függeni.” Úgy látszik, azok sem mind szívelhették Reczést, akik megmaradtak az Ágostai Hitvallás mellett. 1598-ban azonban már kevesen lehettek, akik így az unió lelkéért fohászkodtak és a kibékülést még lehetőnek tartották volna. Bár 1598 elején is történhetett még valami kísérlet a közeledésre, mert erre nézve írja Beythe András 1599. Reczésnek: „Tudod, micsoda egyezményünk volt egymással a múlt évben, megigértétek önként, hogy

⁸⁷⁷ Mokos, A dtúli törvkv. 1598. 24. l. Sörös B. A magy. liturg. tört. 228. l.

ezután már semmit sem irtok és tárgyaltok a kegyes embereknek megbotránykozására.” A Formula C. magyar előszava bezzeg nem mutat erre. Úgy látszik, őseink is a szenvedélyes hitviták idején többször kibékültek és ismét összeharagudtak. (Adattár VII. 64. Fabó 73.)

Beythe püspök, a hetvenhez közeljáró és már látásában is meggyengült öreg, ezt az ellene támadó Előszót nem hagyhatta felelet nélkül. A következő 1599. év elejére készült el nagyobb szabású *Igaz Mentsége*. Előszava febr. 6-án kelt. Teljes címe: „Az igaz körösztýénektől meghasonlott Confessionáriusoknak rágalmozó Articulusok ellen irattatott *Igaz Mentség*, kiket űk Beythe István bosszuságára egy kalandosságban, értetlenül, rágalmozójúl eltitkoltatott Mestör dolgából foldozgattanak öszve az másonnét koldultatott Confessiok szerént ez végre, hogy az Ur Isten városa ázsláló szent Igének, tisztaságos folyását irigységből elrekesztenék az ő nékiök tetszött (Isten Lelke nélkül való) áhitatos kívánságok szerént. Ecclesiast. 10. Mint az kigyó hallgatván mar meg: akképpen az titkon rágalmozó. 1599.” Ennek eredeti, a XVI. század végéről való kézírata ma is megvan Révész Kálmán püspök birtokában. 1816-ban Hrabovszky György várpalotai, majd Gamauf Teofil soproni lelkész birtokában volt. Innen került Jankovich Miklós gyűjteményébe, ahonnan Schrott bécsi antiquárius vásárolta meg, Ettől pedig 1860. Révész Imre debreceni lelkész. Habent sua fata libelli.⁸⁷⁸

Az egész védőirat harmadik személyben szól Beythéről s előszavában tiltakozik ellene, hogy ő volna a szerzője: „Ő magától senki választ ne várjon... ő immár az ő jámborúl élt életének vénségére nem sokat is lát.” Az eredeti kézirat azonban (Révész Kálmán felfedezése szerint) mégis elárulja a szerzőt, midőn ez egy helyen megfélemedezik magáról és néhány soron át első személyben szól, Beythe részéről ez nem volt egyenes, őszinte eljárás, de a régi irodalomban, miként Pázmány példája mutatja, nem szokatlan. Felelet volt az Igaz Mentség a magyar Formula C. hittanára s az ennek előszavában Beythe ellen emelt vádakra. „Az ti egyességtök könyve nélkül, írja, nem szükölködik a körösztýénség, mert vagyon neki igaz egyességös tudománya az Ur Istennek beszéde és ahoz köteles.” Beythének Luther személye sem kedves. Luther Márton, a jámbort, nem kárhoztatja, de Zwinglit és Oecolampodiumust nem akarta Luther atyjafiaiak elismerni és nem vette be őket az egyességbe. „Talán veletek öszve nem értette az szeretet parancsolatját. Az Aug. Confessio írója nem Luther volt, mert be sem mert Augustába menni(?), hanem Melanchthon. Azután egy Interimot is szörzöttek vala... ti pedig sem Augusztana Confessióban, sem Interimban nem vagytok, hanem csak az Isten tudja, ez két világ között mint szégyenködtök.”

Az első püspökről, Szegedi Mátéről mondja, hogy Reczés vele is „baknyakat vont” s míg élt sok pörük volt vele. A visszavonás ellenfeleinek felfuvalkodásából és irigységéből támadott. A komoediát nem ő írta. Reczésen kívül megvádolja Varga Mihály néven Zvonaricsot, a kereszturi mestert is. „Az többitök ki sodomita volt, ki nőmös asszonyok subácskája csináltatója és ezért feddött bennetök.” Ily undok vádakkal nem csoda, ha fiát is felbátorította a „bakbúzü fűzfa-versek” faragására. Kálmán deák halálával alaptalanul vádolták meg. „Él még mind fia s felesége, kérdjétek meg azoktul.” Ellenkezőleg ők a latrok és paráznák könyvnyomatójukkal, Manlius Jánossal együtt, akit feleségével együtt (bizonyára Németujvárott) ő mentett meg a haláltól. Ő mentette meg Szegedi Máté maradékát is Benkóczi Mihály jó hírével együtt. Nem kellett volna Beythének egy óráig sem kedveznie, nem voltak rá méltók. (Adattár VII. 71. 73.)

A békességet Nádasdy háborította meg az idegen nemzetséggel, Crajcerusszal, Gabelmannusszal. Siboltit, s utóbb Sculteti Severinust pedig Horváth Gergely hozta közibük.

⁸⁷⁸ Másolata megvan a pápai ref. főiskola könyvtárában. Révész K. Beythe I. apológiája. Pr. Szemle 1895. 588. Nyomtatásban az Adattár közli először. VII. 65-103. l.

A kollokvium után Bártfán azt nyomatták ki ellene, valamit akarának. De még élnek a bizonyságok, hogy az igazságot meg nem győzték, hanem ők győzettek meg az igazságtól. Ezután tér át a Rövid Regulának (Epitome, a F. C. első része) részletes bírálatára. Érdekes dolog ez mindenestre, mint az evangélikusok sok vitát keltett szimbolikus könyvének még a XVI. századból való magyar kritikája. (U. o. 76. l.)

Jól tudta Beythe, hogy a reformátusoknak is vannak hitvallási iratai és kátéi. Itt mégis mindjárt elől azt mondja: „Ne szörözzetek ti szentírást, csak azt tudjátok fogadni, az melyet az Ur Isten elénkbe adott, igaz elég. Az ti könyvszörzésekkel nem gyönyörködik az Isten.” Az Aug. Confessióra, úgymond, nem lehet kötelezni a gyülekezeteket, mert előtte járó az Urnak tiszta beszéde, ahol azért egyezik vele, amazért kell neki engedni. Ezt az elvet alkalmazza azután az Apológiára, a Schmalkaldeni Cikkekre és Luther kátéira is. Ezzel Beythe semmi újat nem mondott, mert az ágostai hitvallásuk szerint is norma normans csak a szentírás, a hitvallások tekintélye az Írás által feltételezett. „Luther Mártonnak tisztösség adassék - írja itt már több kimélett - de mindazáltal nem ötödik evangélista. Senkinek sem kell sem az ő írási alá írni, sem másé alá.” Ezt Reczésék is jól tudták s az aláírások megkövetelését éppen a sokféle ingadozás és a köztük titokban terjedő kálvinizmussal mentegethették.

Az Egyesség Könyve néki is külföldi elnevezés szerint Formula Discordiae. Ismeri ennek kezdeményezőjét. „Nem Jakab András (Andreae Jakab) az igazságnak és egyességnek mestöre, hanem Krisztus és az ő szent beszéde. Kovács Andrásnak (Schmiedlein Andreae gúnyneve, mert az apja kovács volt) az műhelyben adjátok az ő becsületit.” Majd pedig a rossz magyarságot veti szemükre a fordítóknak. „Ugy fordítottátok pedig, hogy senki nem tudhatja, ha deákul vagy magyarul szólottatok legyön. Mert az deákot könnyebb megérteni, mint sem az ti magyar szavatok járását.” A XVI. században nem is volt könnyű a C. Formulát fordítani, sőt ma sem az; akkor még nehéz volt magyar szavakat találni a latin műszavakra. E tekintetben Beythe ellen is lehetett volna kifogásokat tenni.

Sorra veszi azután a Formula C. fejezeteit. Nem annyira az Epitome egyes tételeit idézi és cáfolja, mint inkább önállóan mondja el véleményét az egyes hitigazságokról, ezt is a nélkül, hogy Kálvinra vagy a református konfessziókra csak egyszer is hivatkoznék. Megelégszik a szentírásból vett idézetekkel. Legbővebben (tiz nyomtatott lapon) foglalkozik természetesen az úrvacsorai tannal. Hiszen főként ez választotta el őket egymástól és ez volt tárgya már a csepregi kollokviumnak is. Az eredendő bűnről mondja: „A formulavallók, noha ellene szólnak, de egy sincs köztük, hogy valami részből az Flacius tánczában nem sántikálnának”. A többi kiválóbb hitcikkelyekben nem igen talál tévedést, mégis bátran meri az ötödik artikulus végén mondani: „Az mit ti hisztök és vallotok, sok dolog az. Valahol valami tévölygés vagyon az világon, mind hitötök és vallástok néktök”. A törvény és evangéliom viszonyáról szólva végre is a Discordiae Formulán üt egyet ismét: „Valamig Istennek szent fiát hallgathatjuk, ha megfultok is mérgetökben, sem Kovács Andrást (Andreae Jakabot), sem Böröczk Jánost (Brenz Jánost, Sztáray szinművében szerepel Böröczk pap), sem egyiket másikat nem hallgatjuk.” (Adattár VII. 86-88.)

Áttérve a vita főpontjára, az úrvacsorai tanra, mondja ismét: „Az ti sok Affirmatívátok és Negatívátok semmi nem egyéb, hanem confusiótoknak annál is inkább való egybezavarodása; bizony magatok sem értitek magatokat, mást sem tudtok tanítani.” Be akarja itt Beythe bizonyítani, hogy a lutheránusok az igazi zwingliánusok és sakramentáriusok: „Látjátok-e, hazugok, hogy azt írjátok, hogy az (Krisztus teste és vére) kenyérrel és borral vétetik. Maga (noha) nem azt mondotta az Úr, hanem: Ez az én testöm, ez az én véröm. Lám, ti szegitek meg az Úr mondását, nem az ti zwinglianusitok. A sakramentáriusok azok, akik hamisan szólnak Krisztus vacsorája felől. És így ti vagytok azok. Gyalázattá, szitokká töltétek az sakramen-

tumot. Nyilván az németöktől vöttétök” - teszi hozzá, hogy még gyűlöletesebb legyen az úgynevezett magyar vallás hívei előtt. Hogy a hitetlenek is Krisztus testét és vérének vesznek, az Beythe szerint iszonyúság. „Nálatok vagyon olyan gondolat, hogy az Krisztusnak állatja (lényege) nélkül való teste legyen és nem való.” Ezért nevezi őket cerdoniták, manichaeiták, Marcion maradékainak és monotheiták pereputtyának. „Ti az Eutyches eretnekségét akarjátok bizonyítani, mert Krisztusnak emberségét isteni természetűvé akarjátok tenni.” Alább mondja ismét: „Ti egyfelől tagadjátok, hogy nem az capemaiták módja szerint eszitek (Krisztus testét). Másfelől meg azon tévelygésre mentök.” Adattár VII. 91. 94. 95.)

Szóval nem volt az az eretnek név, amelyet Beythe szándékosan elcsavart magyarázatokkal a lutheránusokra nem zúdított volna. Könnyű az ilyen magasabb vallási titkokat kigúnyolni. Ő maga pedig a saját úrvacsorai tanát tisztán és világosan még sem fejtette ki, hogy ellenfeleit meggyőzze. És azt sem vallotta be, hogy kit követ az úrvacsorai tanban. Végül a Berekesztésben még azt is szemükre veti, hogy akik a Concordiae Formulát aláírtak, „azoknak nagy része Beythe István kezén esküdt meg és hitet megszegte és elárulta.” Érdekes volna tudni, hogy akiket Beythe felavatott, azok melyik hitvallásra tettek esküt. Mert bizonyos, hogy az egyházkerület 1576. az Ágostai Hitvallás sem szólt nyíltan,ilyent tehát legfeljebb csak titokban mások megtévesztésével használhatott. A hitszegést és árulást így inkább neki lehetett szemére lobbantam, amint Reczés és társai ezt meg is tették. Beythe itt is kimondja, hogy aki az aláírók között elől vagyon (Reczés fősenior), ő az oka az egész egyenetlenségnek és az ő tisztösségkivánása. „Mindazáltal soha püspökségre nem megyön” - jövendőli róla. (U. o. 101. l.)

Ennek a Reczés ellen való szenvedélyes küzdelemnek utolsó írott emléke az a levél, melyet Beythe András Németujvárból a saját házában mint már „senior in ecclesia” 1599. júl. 5 irt hozzá. Reczés előzetesen a neki kikölcsönzött könyveit kérte tőle vissza. Az ifjabb Beythe erre azt feleli, hogy Pápáról való kiköltözésekor „az idegen nemzet” vette el könyveit s így nem adhatja vissza. Gorombasággal azonban bőven viszonzozza a szivességet. E levélből látjuk, hogy Reczés főesperes is külön gyűléseket tartott. Így ez évben is Medárdus napra hívott össze ilyent, melyen azonban Beythe András nem jelent meg, mivel nem akart Reczés és az általa vezetett vakok és bolondok társaságába elegyedni. Szemére veti azt is, hogy mult évi megegyezésük ellenére kiadták atya ellen az Affirmatívákat és Negatívákat tárgyaló könyvüket és ennek végén a hazug katalógust, „melybe engem is mint a ti utálatos társaságtokba nem méltót hátul felvettetek, magatokhoz számítván néhány olyan kegyes embert is, akik már néhány év előtt csendesen elhivattak a világból”. Azzal gyanúsítja Reczést, hogy „a hamis mű szerzőjének” akarták őt is megtenni. Ő nem látta máskor azt, mint mikor a könyvnyomtató már eladásra kínálta s nem tudta könnyhullatás nélkül olvasni az abban foglalt hazugságokat. De ifjabb Beythe inkább csak a szerzőség ellen tiltakozik, mint az ellen, hogy az Egyesség Könyvét valamikor (1596 óta) ő is aláírta. Lehetetlen Reczés pártjáról feltételezni, hogy ellenfelüknek fiát, Beythe Andrást ők maguk álnok módon a történeti valóság ellenére vették volna fel az aláírók névsorába. Hiszen ezzel hitelét veszítette volna az egész névsor, ők pedig éppen hitelességet akartak neki szerezni. Ezek az emberek lehettek rosszak, de bizonyára eszesek is voltak. (Beythe i. m. 72. l.)

A dunántúli dolgokon már a más kerületbeliek is megbotránkoztak, Balthazarides János szeniczei lelkész 1599. aug. 20. irt Reczésnek, hogy vessenek már véget az eddigi utálatosságoknak, mert az ilyenek már az egész synedrium és contubernium jóhírének és becsületének is komoly veszedelemmel fenyegetik. A három főharcosnak napjai ekkor már meg voltak számlálva. Felsőbb isteni kéz csillapította le a vita hullámait. Reczés János, a túlbuzgó és bizonyára több emberi gyarlósággal terhelt öreg még ez évben 1599. dec. 13. meghalt. Vele majdnem egy időben hunyt el szintén Csepregen Thokoics György, a másik esperes is. És Kanizsai Pálfi János feljegyzése szerint a jóval fiatalabb Beythe András is 1599. fejezte be

pályafutását. Beythe István, a püspök is már megtört öreg ember volt, alig látott, de még több mint 12 évvel élte túl ellenfeleit. (Fabó i. m. 75. Adattár IX. 93. Thury E. 100.)

g) Hitviták a vasmegyei vegyes esperességben. Zvonarics Mihály sárvári esperes vitája Tolnai Istvánnal. Zvonaricsot a köveskúti zsinat elítéli.

Az öreg Beythe püspök fiának és két heves ellenfelének halála után többé nem vitatkozott. Ezt a házi békességet használták fel Magyarai István és Zvonarics Mihály, hogy Rudolf korában főként a vallási üldözések miatt a római egyházat támadják irodalmi téren. Még el sem némultak ezek a viták, midőn az új és harcias református püspök, Pathay István idejében a kálvinisták is új támadást kezdtek. Így most kétfelé kellett a dunántúli evangélikusoknak harcolni.

Az üldözött stájer és osztrák evang. lelkészek közül sokan menekültek a Batthyányak urodalmaiba, akik itt a magyar református felsőség alatt tanítottak az Ágostai Hitvallás szerint. A két nyelvű és két felekezetű esperességek közös zsinatain sokszor merült fel vitatárgy. Így már Szécsényben is 1613. nov. 11. vita volt a felett, hogy ostyával vagy kovászos kenyérral kell-e az úrvacsorát kiszolgáltatni? A tudományával dicsekvő öreg Mumenius Dániel és Müller Jakab rohonci pap az ostya mellett foglaltak állást. Pathay püspök négy tételt tűzött ki, Kanizsai Pálfi János pedig ötöt. A reformátusok nagy dialektikai készséggel azt vitatták, hogy aminek nincs igazi kenyér materiája és formája, az nem is igazi kenyér és így az úrvacsoráját nem is lehet vele kiszolgáltatni. Az öreg Mumenius minden érvüket ezzel az egy argumentummal akarta tönkre tenni: minden, amit lisztből és vízből sütnék, igazi kenyér; az ostyát ebből sütik, tehát igazi kenyér. De Pathay emberei jobban értettek a kenyérsütés mesterségéhez s annyira szorongatták az öreget, hogy végre is az „igaz egyház” ítéletére bízták a dolgot. A rohonci Müller Jakab kitért a vita elől és időt kért a megfontolásra. (Adattár VII. 142.)

Batthyány urodalmában üldözték is a német evangélikusokat. A rothenburgi Horn György magisztert, a későbbi balfi papot már 1615. előtt elűzték, mivel nem akarta a kálvinisták hittanát elfogadni. („Deren Liedlein er nicht singen wollte”.) Pathay elismerte, hogy vannak az ő inspectiója alatt ág. hitv. evang. lelkészek, de ők ezeket, úgymond, békén megtürik. A dolog nem egészen így volt. Amikor lehetett, áttérítés céljából ők is vitát rendeztek később is. Így például még mindig Pathay idejében a Gyöngyös melletti Szentlőrincen 1623. aug. 24-én az eslingeni Ottho György magiszter szalonaki lelkész felavatásakor. Krisztus testének mindenütt jelenvalósága (ubiquitas) és a szájjal vétel (manducatio oralis) volt a vita tárgya szintén részletesen kifejtett tételek alapján. Részt vett a vitában a római egyházból áttért Horning Joakim német-szentgróti lelkész is, ki 1622. a mi hitvallásainkat írta alá. A ref. jegyzőkönyv szerint a vita jó eredménnyel járt, mindketten megismerték az igazságot, vagyis Kálvin tanát fogadták el. (Adattár IX. 54.)

De Pathaynak a magyar evangélikusokkal is volt elég baja. Mig Zvonarics Imre és Nagy Benedek Pázmánnyal vívták az elkeseredett harcot, az alatt az előbbinek bátyja, Zvonarics Mihály sárvári esperes, akivel már Beythe is összetűzött, újabb vitába keveredett a reformátusokkal. Erre a pápai gyülekezet adott alkalmat. Az itteni két protestáns felekezet viszonyáról maga Kanizsai P. János írta: „Pápán is úgy vagyon, vannak augustana confession levő keresztyének, de mivelhogy többen vannak a helvetica confession, azért a többivel nem vonnak ujjat, hanem a helvetieus tanítónak tartásában consentiálnak, a predikációra eljárnak és egyaránt fizetnek, noha máshová járnak communicálni.” Ilyen közös gyülekezeteink voltak akkor Győrött, Rábaszentmihályon, Martjáncon is. A pápai lutheránusoknak előkelő

pártfogója volt E. Török István felesége, Gersei Petheő Margit, a kálvinisták szerint: *ubiquisticae factionis muliercula*, ki a hozzánk áttért Czeglédi György lelkészt a börtönből is kibocsátotta. (Pr. Szemle 1903. 440. Adattár VIII. 19. Eht. Eml. 79.)

A testvéri jó viszonyt Pápán is megzavarta időnként a féltékenység. Zvonarics Mihály maga így mondja el az esetet: „Lakék Pápán egy Egerszegi István nevű főember, ki az Urban elnyugodott, ezzel én gyermekségemtől fogva együtt és egy tudományban nevelkedtem. Sokszor kért engemet házamhoz jártában arra (kinek bizonyági vannak ebben a helyben), hogy az úrvacsorája felől való tudományunknak igaz fundamentomit megjegyeztem neki, kiket ő megtanulván, magát azokkal vigasztalhatná is, oltalmazhatná is ellenkező felek ellen. Ennek kedvéért irtam vala egy néhány kérdésekkel és feleletekkel való írásocskát és azt neki adtam.” Kanizsai Pálfi feljegyzéséből tudjuk, hogy Zvonarics ezt a kis úrvacsorai kátét (Brevis quaedam Isagoge de coena Domini), melyet nem is nyomtatott ki, az 1613. évi augusztus havában írta. (Valószínűleg ezt a művet adta ki a szerző halála után 18 évvel Farkas Imre könyvnyomtató Csepregen 1643. Adattár VII. 159. 166.)

Ez a kézirat valami módon az öreg és heves természetű Tolnai István bői református lelkész kezébe került, aki levél formában felelt és kemény szavakkal kelt ki különösen az ostya használata ellen. Méltán mondhatta tehát Zvonarics, hogy Tolnai volt a kihívó, ő kezdte a vitát. Erre a levélre azután Zvonarics is felelt 1615. máj. 12-én kelt iratban, amelyben szintén kiméretlen hangon polemizált a kálvinisták úrvacsorai tana ellen. Sacramentiperdáknak, török tudomány magva hintegetőinek nevezte a kálvinistákat s vallásukat Árius magvának. Szinte fenyegetőleg mondja: „Egész könyvet írhatnék be a ti török mag tudománytokkal, talán ad is Isten módot benne, kiváltképpen ha tovább börzönködtök ti kálvinisták, hogy bővebben mutathatom meg ezután a juh öltözet alatt elrejtett tudománytokban való farkas körmököt.” Ez a levél csak Tolnai bői papnak szólt, de ez püspökének, Pathai István veszprémi lelkésznek is megmutatta. Már ebbe a vitába is bele ártotta magát K. Pálfi János pápai ref. lelkész. Mert Pathai őt 1615. nov. 23. magához Veszprémbe híván, kéri, hogy a „sárvári varga” (Zvonarics) ellen készített iratát is hozza magával, hogy itt megbeszélhessék. S a püspök magáévá tevén a sérelmet, 1616. nov. 10. kelt levelében Klaszekovics István evang. püspök előtt bevádolja ennek főszeniorát, Zvonaricsot, hosszan felsorolja minden bűnét s végül felhívja ezt, hogy az efféle zűrzavar irogatások helyett, melyeknek soha sem lesz vége, álljanak szembe egymással s jöjjön el a reformátusoknak legközelebb tartandó zsinatára. Klaszekovics elküldte a vádlevelet Zvonaricsnak minden kísérő levél nélkül, azt híván, hogy ez magától is fog válaszolni. Zvonarics azonban súlyos betegen feküdt s csak a püspök tudakoló kérdésére írta meg önvédelmét (Apologia Michaelis Zvonaricii) egy ehhez Sárvárról 1616. intézett hosszú levélben. (Adattár VII. 163. 165. 180. Fabó, Codex D. 145. Thury 178.)

Apológiájában elmondja Zvonarics az egész vita történetét a fentebbi módon, ő a maga iratát felkérésre Egerszegi számára írta. Tolnai kezdte a vitát, ő hurcolta meg munkáját igen rútul egy részecskéért, melyben az Úr vacsorája kenyeréről szólt. Ez ellen kellett magát menteni abban a válaszában, melyért most bepanaszolták. „A bői predikátor - mondja Zvonarics - engem oly tanítónak ír, ki a Krisztus testét foggal tanítanám rágattatni... Patay uram nyilván nem gondol vele, hogy közönségesen az ő kegyelme alatt való atyafiak testragóknak, testmaróknak, Capemaitáknak, Synusiastáknak, Methusiastáknak, Eutiches eretnek követőinek, Brentianusoknak hívnak és mint Severinus Sculteti panaszkodik, Procrustes latorhoz hasonlítanak, ki vendégit emberhussal vendégelte. Nem régen a Krisztus testét, vérét és annak a végszentvacsorában jelenlételéről való tudományunkat hasonlították fekete lével főtt nyúlhushoz és úgy abálták föl (hivatkozás Lethenyi és Kanizsai alábbi vitájára), mint az első zenebonakor az Ubique Comoediában, hogy mind bélit s mind szára husát és egyéb tagjait is fölosztották vala Krisztusnak.” (Adattár VII. 168.)

„Az sacramentiperda nevet nem én formáltam, éltek azzal az írástudó főemberek előbb, hogy sem mint én világra születtem és értették az olyan embereket azokkal a nevekkel, az kik Kalvinussal az Krisztus testét az szent vacsorától távol az felső égben tanították lenni és így az Úr vacsorájának egyik részét tagadván, egész voltát az sacramentumnak elvesztették.” Török avagy Árius magvának is ő az egész tudományukat nem mondta, hanem vannak olyan mondásaik, melyek magvai lehetnek Krisztus istensége tagadásának; midőn például tagadják az úrvacsorában Krisztus szent testének és vérének osztogatását, jóllehet Krisztus azt úgy ígérte és úgy mondta. Az illendőképpen való synodus elől Zvonarics sem fut el, de nem fognak ott atyafiságos szeretettel szólni, ahol az actor és a judex egy ember leszen. Az evangélikusok tartanak évenként generális és libera synodust, ha kinek mi beszélgetése van vele, jöjjön oda. Semmi kedve nincs a patvaros versengéshez, ami üres ideje maradhatna szolgálatából, azt hasznosabb munkával tudná eltölteni. (U. o. 169.)

Klaszekovics püspök Zvonaricsnak ezt az Apológiáját 1617. jan. 1. elküldte másolatban Pathay püspöknek. Kísérő levelében Zvonaricsról nagy elismeréssel nyilatkozik, apológiáját méltó magamentségnek nevezi. De sem Zvonaricsnak, sem másnak nem ad szabadságot arra, hogy a reformátusok zsinatára elmenjen. „Minden okot a visszavonásra a bűi predikátor adott - írja Klaszekovics - és kegyelmed mégis azt meri mondani Zvonaricsról, hogy házatokra mentünk; mit nem mondana hát mind kegyelmed s mind más, ha synodustokba is rátok küldenénk. Az én synodusom helyének ajtaja is minden békességgel és tisztességgel jövőknek nyitva vagyon.” Pathay e tárgyban febr. 17. és márc. 30. még két levelet írt, de oly gúnyos hangon, hogy Zvonarics, még ha kedve lett volna is elmenni, igazságos ítéletet tőlük nem várhatott. Az utóbbi levelében Pathay már a zsinat helyét és napját is kitűzi Köveskutra 1617. május 1-re és mellékeli Problemata címen a tételeket, melyek felett vitatkozni akarnak. De ezeknek összeállítása és hangja is már előre csak visszatetszést kelthetett. A tételek bevezetése Zvonaricsot ubiquitárius szeniornak mondja, míg a reformátusok orthodoxi néven szerepelnek. És Zvonarics iratából 20 tételt Gloriationes, 16 tételt pedig Calumniae néven foglaltak össze. Kinek lehetett volna kedve ilyen hangú meghívóra egy ellenséges indulatú táborba ítéletre sietni? (Adattár VII. 188.)

Pathayék a legnagyobb erőszakossággal igyekeztek a már törődött és beteges Zvonaricsot a köztük való megjelenésre kényszeríteni. Nagyszabásúnak ígérkezett az összehívott köveskuti zsinat, mert a dunáninnyi kerületből is eljöttek Szenczi Csene Péter püspök (érsekújvári lelkész), Péczeli Király Imre, az énekiró, komáromi, Czeglédi Pál szerdahelyi, Eörsi Balázs somorjai lelkészek és Járfás Gáspár patrónus. Pápán ezek találkoztak Pathay püspökkel és Kanizsai Pálfiával s mind ezek együtt Sárvárnak vették útjokat. Vasárnapra érkeztek ide és a tőszomszédságban épült Saár községben állapodtak meg, ahonnan Péczelit négy társával együtt követekül küldték Zvonaricshoz, hogy élőszóval is meghívják a zsinatra. A sárvári főesperest éppen templomban a szószéken találták. János 16. r. volt az alapigéje (Valamit kérendetek az Atyától). Végighallgatták a beszédét s Kanizsai P. J. feljegyzése szerint, Zvonarics rendes szokásához híven most is a reformátusok ellen beszélt. Kijövet azután a követek a templomajtó előtt megdorgálták a főesperest, beszédét rágalomnak nyilvánították és tiltakoztak ellene. Ily bevezetés után egyszersmind a zsinatra is meghívták. Érthető, hogy Zvonarics saját püspökének tilalmára is hivatkozva nem ment el. (U. o. 194. l.)

Köveskuton május 1-én azután úgy vettek maguknak elégtételt, hogy maga Pathay püspök a zsinat elején felment a szószékre, ott magyar nyelven ismertette meg a nagy sokaság előtt Zvonaricsnak rágalmaikat, sőt Zvonarics kéziratának egyes pontjait fel is olvasta. Közölte azt is, hogy meghívták a zsinatra, de nem jött el, ezért ünnepélyesen protestál ellene. Majd a szószékről lejövén a püspök, az egész zsinat azt határozta, hogy a kiválóbb és népesebb gyülekezetekben a lelkészek a következő vasárnapon a szószékről hirdessék ki a sycophanta

Zvonaricsnak elmaradását és meghátrálását. (Zvonaricsnak ez az anathema nem ártott, három év múlva ő lesz a kerület püspöke.) A papoknak ez a testvérháborúja a szószékről publikálva nagyon épületes lehetett. S mind ez akkor, midőn Pázmány Péter a legélesebb támadásokat intézte a protestánsok ellen s ugyancsak felhasználta a két felekezet torzszalkodását a római egyház egyedüli igazságának s egyedül üdvözítő voltának bizonyítására. A papok versengése miatt nem csuda, ha a laikusok könnyebben adtak hitelt Pázmány szavainak. (U. o. 195. l.)

h) Lethenyei István vitája Kanizsai Pálfi Jánossal és Zvonarics György Péczeli Király Imrével. Samarjai János Magyar Harmóniája és ennek cáfolata.

Nemcsak a sárvári főesperesnek, hanem majdnem egyidejűleg a sárvári tanítónak, a jó készültségű, Wittenbergből nem régiben visszatért *Lethenyei* Istvánnak, Zvonarics vejének is kemény vitája volt a kálvinistákkal. Ehhez is a pápai evangélikusok, kik valószínűleg Sárvárra jártak el kommunikálni, azzal a kéréssel fordultak, hogy készítsen számukra valamiféle írást, melyből az úrvacsorai tant alaposan megismerhetik. Lethenyei már wittenbergi diák korában lefordította ottani pártfogójának, Hutter Lénárd jeles dogmatikusnak *Compendium*-át és most ebből küldte el Pápára 1613. (vagy inkább 1615.) az úrvacsoráról szóló fejezeteket. Ez a kézirat valahogyan Kanizsai P. Jánosnak, az akkori pápai ref. papnak kezébe került, aki amiatt is igen haragudott a lutheránusokra, hogy valamelyik lelkészük bement Pápára s magánházaiban evang. szertartás szerint szolgáltatva ki az úrvacsorát. Pathai püspök is 1616. elején felháborodva vett erről tudomást. Kanizsai, akit Lethenyei méltán mond lutheránusból lett kálvinistának, egy „goromba és otromba írást irt undok, ocsmány, förtelmes, trágár és moslék szókkal, melynek olvasásától a kegyes elme irtózik és undorodik”. Jellemző már a címe is: „Sárvári konyhárúl Lethenyei Istvántúl Pápára némely csemege kívánóknak valami speciale gyanánt ajándékon egy hajdunak kecséje alatt küldetett, fekete lével főtt nyulhusnak abálása, vizsgálása és fűszerszámban való fogyatkozásának előszámlálása.” A címből az egész mű hangjára is lehet következtetni. „Írása még mind e mai napig is nálam vagyon - mondja Lethenyei 1633-ban - holtom után is inventáriumban marad neki örök gyalázatja.” Nem csuda, hogy a kálvinisták békés szándékában és az unióban többé nem bizott.⁸⁷⁹

A II. Helvét Hitvallásnak magyar nyelven való megjelenése is, melyet Szenczi Csene Péter érsekújvári lelkész fordított le (Debreczen, 1616.) vitát támasztott. *Galgóczi* Miklós csepregi rektor, Nádasdy Pál gróf alumnusa, még Wittenbergben olvasta ezt és cáfolatot írt reá, amelyet Meiszner Boldizsár tanár biztatására nyomtatásban is kiadott. (*Exercitationes Academicæ*, Wittenberg, 1619.) Teljes címét alább fogjuk közölni. (Ribini, Mem. I. 424.)

Más újabb viták is mind jobban elidegenítették egymástól a két prot. felekezetet most, midőn Pázmánnyal szemben legnagyobb szükségük lett volna az összetartásra. Már Pathay és Zvonarics is vitatkozott arról: helyes dolog-e a prot. egyházakat lutheránus és kálvinista névvel nevezni. Ezt a kérdést *Péczeli Király Imre* komáromi ref. lelkész, a jeles énekíró is tárgyalta 1621. Kassán kiadott ily című művében: „*Consilium Ecclesiae Catholicae Doctorum super ista quaestione: An homo christianus possit et debeat se cognominare Lutheranum vei Calvinistam ad religionem puram ab impura recte discernendam?*” (8. r. 98. l. Szabó K. Rmk. II. 416. Egyetlen példánya a debreczeni ref. kolleg. birtokában.⁸⁸⁰)

⁸⁷⁹ Kálv. Magy. Harm. Előszó. Bothár D. Lethenyei I. 10. l.

⁸⁸⁰ Lásd Vasáry D. Péczeli K. Imre élete és énekei. Esztergom 1907. 14.

Zvonarics György, a püspök ifjabbik fia, ki 1621. jött haza Wittenbergből s még 1626. is Sárvárott volt (valószínűleg mint tanító), ez évnek tavaszán egy magyar munkát irt ez ellen ily címen: „*Rövid felelet*, melyben Péczeli Imrének, érsekújvári kálvinista praedikátornak Tanácsa meghamisítottatik és az több Doktorok írásra is válasz adatik im ez kérdés felől: Az keresztyén embernek kellessék-e Lutheránusnak avagy Calvinistának neveztetni ez végre, hogy az igaz tudomány avagy hitnek vallása az hamistól megkülönböztessék? Melyet Isten igéjéből és az szentírás magyarázó Doktoroknak írásokból szedegetett és az együgyü hiveknek épületjekre közönségessé tött Sárvári Zvonarics György.” (Csepreg 1626. 4. r. Egyetlen csonka példány, mely a D. 3. levél után megszakad, Schlauch L. szatmári püspök könyvtárában volt. Szabó K. Rmk. I. 554.)

E csonka mű tartalmát nem ismerjük, de az író bizonyára egy nézetben volt e kérdésben is nem rég elhalt atyjával, akinek Pathay ref. püspökkel volt vitája. Ez utóbbi ily szavakkal vádolta meg 1616. Zvonarics Mihályt: „Mindnyájunkat szidalmaz és gyalázatos névvel illet ő kegyelme. Kálvinista ördögöknek nevez, holott mi magunkat Calvinustól kálvinistáknak nem nevezünk (nem úgy mint kegyelmetek Luthertől lutheránusoknak), mert emberben dicsekedni nem akarunk, sem kívánunk, megelégszünk annak nevével, akinek nevét a szent keresztségben felvettük; azért bosszúból való mondásnak tartjuk, ha ki minket kálvinistáknak, avagy zwingliánusoknak, avagy bátor lutheránusoknak nevez, mert mi azoknak nevükben nem keresztkedünk meg.” Erre Zvonarics Mihály, György apja így felelt: „Gyalázatképpen tulajdonítja azt is ide nekünk Pathay uram, hogy mi lutheránusoknak neveztetünk. Nem veszi ő kegyelme eszébe, hogy mi ennek a nevünknek sem találói, sem magunknak formálói, sem kívánói nem vagyunk s tudjuk mi is, hogy az ellenkező felek nekünk, kik Lutherussal egyenlő értelemben vagyunk, gyalázatképpen tulajdonítják ezt a nevezetet. De azért nem is szégyeneljük Luthernek, mint az Isten lelkének az utolsó időbeli drága eszközének nevét elszenvetnünk s így neveztetnünk jó lölkiismerettel. Mikor pedig azt a nevezetet szenvedjük, nem vetjük akkor össze Luthert Krisztussal, hanem Calvinussal avagy más ellenkező felek között való nevezetes emberekkel s nem is keresztségünknek, hanem a mennyei tudomány felől való értelmünknek és vallásunknak tekintetiből szenvedjük a lutheránus nevet. És ha ki megkérde: e két egymással ellenkező írásmagyarázó doctor, Luther és Calvinus közül melyiknek vagyok értelmén a mennyei tudomány dolgában, azt mondom minden orcám pirulása nélkül, hogy Lutherén vagyok, nem a Calvinusén s így a Calvinus követőihez képest igazán szenvedem, ha ki Lutheránusnak mond. Ábrahámról a hivek Ábrahám fiainak, Nathanael Jákobról verus Izraelitának neveztetik (Luc. 19, 9). Szent Pál phariseusnak mondja magát az Ananiás főpap előtt és elválasztja magát a sadduceusoktól... Egy Nicolaustól, ki felől emlékezet vagyon in Actis Apost. (6, 5. Apoc. 2, 6) neveztetnek az őtet követők Nicolaitáknak. Ma is mit árt *ratione confessionis*, ennyi tévelygések között emberről neveztetni? De távol legyen *ratione baptismi*, hogy valaki mástól kívánjon neveztetni, hanem csak a Jézus Krisztustól. Mi is tudjuk szent Pálnak amaz reguláját: Num Paulus crucifixus est pro nobis? (I. Cor. 1, 13.)” Az ifjabb Zvonarics is bizonyára így, apja szellemében felelt a fentebbi vitakérdésre. Zvonarics György ezt a művét Batthyány Ferenc özvegyének, L. Poppel Évának, a búzgó evang. nőnek ajánlotta. Valószínűleg ez a mű egyengette írójának útját Németújvárra, ahová őt az özvegy már a következő évben nevelőnek hívta meg Ádám nevű fia mellé s még 1633. is ennek udvarában volt. A magyar előszó után sógora, a tudós Lethenyei István (a magyar Hutterus) latin és magyar Paraenesist irt „ad Lectorem vere Christianum”. (Adattár VII. 163. 170.)

Míg a dunántúliak ily ádáz testvérharcot vívtak egymás ellen, az alatt Pálházi Göncz Miklós dunáninnyi püspök 1615. Ujlakon (Nyitra m.) és Komjátiban uniói zsinatokat tartott a reformátusokkal s az utóbbi helyen 4 pontban megállapodásra is jutottak. Alvinczi Péter, Pázmány jeles ellenfele pedig Kassán volt lelkes képviselője az uniónak. Ezeknek példája és a

heidelbergi Pareus Dávid *Irenicum* című műve által is felbátorítva merészelt nálunk is *Samarjai* János dunáninnen ref. püspök (halászi lelkész) a protestáns unió tervével fellépni. Ennek érdekében egy bő tartalmu külön munkát is irt ily címen: „*Magyar Harmónia*, az az Augustana és Helvetica Confessio artikulusainak egyező értelme. Melyet Samaraeus János superintendens ilyen okkal rendölt össze, hogy az Artikulusokban fundamentomos ellenzékés nem lévén, a két confessiot követő atyafiak is az szeretet által egyesek legyenek. Ez mellé Pareus Dávid D. *Irenicum*-jából XVIII. rágalmas artikulusokra való feleletek és az egyességre kétféle indító okok adattanak”. (Pápa 1628. 4. r. 274. l. Rmk. I. 573). A cím világosan megjelöli a célt s megnevezi az irenikus törekvéseiről ismert jeles külföldi theologust is, akinek hatása alatt tesz Samarjai hazánkban is hasonló kísérletet. (Fabó, Codex D. 123.)

Ez a testvéries keresztyén kísérlet a szenvedélyes hitviták ama korában teljes elismerést érdemel. Maga Lethenyei is (ekkor már csepregi esperes) bizonyára tudta ezt méltányolni. Hiszen ő maga is elítélte azokat a polemikusokat, „akik mikor a tévelygők ellen disputáinak, elannyira nagy haragra gerjednek föl, hogy gyakorta magokkal nem bírván és szavoknak folyásiból kitántorodván, mit mondjanak és szóljanak, ugyan magok sem tudják. Akik azért disputálásokban igazsággal akarnak győzedelmesek lenni, azoknak kell magukkal viselni a szelidségnek lelkét, haragoskodásra való indulatnak békét kell hagyniok és nem annyira a személyeket, mennyire azoknak tévelygésit kell gyűlölni, szidalmazni és kárhozatni.” (M. Harm. Megham. Előszó.)

Samarjai ugyan téves feltevésből indult ki, midőn hitvallásaikban fundamentomos ellenkezést nem talált, de szép tervét Lethenyei mégis szelidebb ítélettel fogadta volna, ha itt a dunántúli kálvinisták s különösen régi ellenfele, K. Pálfi János őket durván meg nem sérti. Ezt a volt lutheránust időközben elnyert püspöki hivatala sem tette kiméletesebbé. Amint korábban Lethenyeit, úgy most Kis Bertalan sárvári püspök-lelkészt támadta meg a legnagyobb durvasággal. Lethenyei szerint: „most sem tette le, amit ifjúságában a természeti magával hozott, a poétának im ez verse szerint:

*Qui non assvescit virtuti, dum juvenescit,
A vitiis nescit desvescere, quando senescit.”*

Most Kis Bertalan missilis levelébe kapaszkodott bele és 1632. évi április havában „sem személyéhez, sem tisztéhez nem illendő, utálatos, szidalmazó, gyalázó és botránkoztató írást” irt ily címmel: „*Fantom Fant*, az az Sárvári Püspöknek kozmás levelére való választétel”. Tartalmához méltóan ez is csak kéziratban maradt ugyan, de mégis széles körben ismerték, mert maga Pálfi sok példányban leíratta és árulta. Ebben az evangélikusok ubiquitas tanát akarja nevetségessé tenni, midőn oly következtetéseket is von, hogy Krisztus teste benne van minden vödör borban és minden káposztás fazékban. Lethenyei megfenyegeti Kanizsai Pálfit: „Mely börszölködő és ingerlő Fantom fántja Pálfi Jánosnak, hogy eddig feleletet nem látott, tulajdonítsa annak authora nem egyébnek, hanem a mi Superintendens Urunknak tisztiben és hivatalában incidalt plusquam sexcentis occupationibus ac gravaminibus. De azért amivel elhaladott, azzal el nem mulik, csak patienter várakozzék; talán a fantom fant helyébe tromfot vészen el, hogy a tök király ne láttassék uralkodni a makk királlyal”. (I. h. Előszó. Bothár D. i. m. 22.)

Lethenyei még egy másik sértő írásukat is szemükre veti a kálvinistáknak, melynek címe: „*Symbolum Discordantis novae Concordiae*, azaz: az Athanasius püspök *Symbolum*-jának Brentius és Jakab András vallására való változtatása és megmarczongása per enormem detestandum prophanationem Symboli Athanasii deákul és magyarul.” Lethenyei ebből is idéz: „Ebben a többi között Pálfi János értelme szerint így káromkodnak ellenünk: Fölmenni pedig

nem jegyzi oda fölvetni a mennyben és elválasztani az apostoloktól, mint Szent Lukács mondja, hanem jegyzi elenyészni és megtölteni a mennyet, földet, poklot, angyalokat, embereket, ördögöket, kenyeret, vajat, sajtot, káposztát, bort, sört, fákat, füveket, summa szerint minden dolgokat és test szerint mindenütt lenni, etc.” Azért kérdi azután Lethenyei haraggal: „Ez-e a Helvetica Confessiának az Augustana Confessióval való Harmóniája? Így kell-e atyafiságra lépni és a hit dolgában egyességre menni? Távol legyen az ilyen káromkodó embereknek a mi társaságunkba való szünöző és játékos bemáskálások”. (I. h. előszó Bothár 23.)

Nem csuda tehát, hogy Lethenyei a Samarjai által felajánlott békejobbot nem fogadta el, hanem patrónusát, Nádasdy Pál grófot, akihez az ajánló levelet intézte, a szakadás további fenntartására buzdítja. Visszautasító feleletének címe: „*Az Kálvinisták Magyar Harmóniájának, azaz az Augustana és Helvetica Confessiának Artikulusainak Samarjai János kálvinista predikátor és szuperintendens által lett összehasonlításának meghamisítása.*” (Csepreg 1633. 4. r. 134. l.) Lethenyei szerint olyan egyezéseket, amilyeneket Samarjai az evang. és a ref. hitvallások között talált, találhatott volna akkor is, ha Pázmány Kalauzát, vagy Szenczi Molnár Albert Magyar Lexikonát hasonlította volna össze az evang. hitvallásokkal.

Az ajánló levél után következő előljáró beszédben Lethenyei nyomról-nyomra járva, Félegyházi, Pathay, K. Pálfi, Szenczi Molnár és Siderius kátéiból mutatja ki az evangélikus és a református egyház közt levő tankülönbséget. Idézi a régi polemizáló kálvinista énekből is („Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed”, Szegedi G. 1569. 137. l.) ezt a versszakot:

*Nem eszed itt száddal az Krisztusnak testét,
Mert az mennyországba fölvetetett innét,
De vészed testének és vérének jegyét.*

S a következő négy argumentummal bizonyítja, hogy a kálvinisták az Augustana Confessiának nem igaz atyjafiai és tiszta baráti: 1. Az kálvinisták tulajdon magok vallásából. 2. Az Aug. Confessiának ő általuk lött megváltoztatásából. 3. Az kálvinistáknak az Aug. Conf. ellen való mondásokból. 4. Az kálvinistáknak az tudományban való fundamentomos tévelygéseiből. Elmondja Lethenyei részletesen az Ágostai Hitvallás keletkezési történetét és ismerteti tartalmát. Szól a Variata kiadásról is: „Philip Melanchthon maga kiváltképpen való akaratjából megváltoztatta az Ecclesiáknak hírek nélkül 1540. esztendőben.” De ő hiteles exemplárt használ, melyet II. Keresztély saxoniai elector parancsolatjából Lamberg Ábrahám 1606. Lipsiában adott ki a Concordia nevű könyvben. Lethenyei e művével kapcsolatban az egyházkerület megbízásából (szent consistoriumunk egyező végezéséből) közli az Aug. Confessio hű magyar fordítását is, „mivel ez ideig az igazi és meg nem változtatott Aug. Confessiának articulusi a mi feleinktől (az én emlékezetemre) magyar nyelvre fordíttatván és kinyomtatvatván nem voltának.” Sorra veszi ezután az első rész 21 artikulusát s részletesen, forrásokra utalva mutatja ki az eltéréseket. Kiváló theologiai képzettségről, dialektikai ügyességről tanuskodó eredeti munka.

A két prot. felekezet között a jó viszonyt már az is megbontotta, hogy egyes helyeken, hol ágostai és helvét hitvallásuk vegyesen laktak, versengések támadtak, vajon melyik felekezetbeli legyen a papjok. Így már Zvonarics Mihály szemükre vetette, hogy irigykednek a szentgyörgyi eklézsiába behelyezett evang. lelkész miatt. És Kanizsai Pálfi is 1629 végén panaszos levelet irt Nádasdy Pálnak, hogy Rábaszentmihályon, ahol mindig ref. lelkész volt, evangélikust vittek be a vármegye támogatásával. Ily versengések és perek voltak Pápán, Győrött, Martjáncon és más közös gyülekezetekben is. (Adattár VII. 169. Pr. Sz. 1903. 440.)

Lethenyi 1635-ben kiadta magyar nyelven Hutter Lénárd Compendiumát is (Nádasdy Pál özvegyének, Révay Juditnak költségén), mely szintén elég élesen jelöli meg a református egyházzal szemben az ellentéteket és eltéréseket. Farkas Imre csepregi nyomdász pedig 1643. kiadta a 18 év előtt elhalt Zvonarics Mihály püspök úrvacsorai kátéját. Ezekről alább lesz szó. A reformátusok újabb művekkel ezekre már nem feleltek. Úgy látszik, Batthyány Ádám és Nádasdy Ferenc grófok áttérése, mely miatt a vitatkozó felek, Kanizsai Pálfi János, Kiss Bertalan és Lethenyi István egyformán állásukat veszítették s a későbbi, I. Lipót korabeli keményebb üldöztetések elvették kedvüket az eddig is oly károsnak bizonyult testvérharcból.

IV. Az evangélikus istentisztelet.

a) Átmeneti állapot. Az istentisztelet kialakulása Heltai, Huszár Gál, Bornemissza és Beythe agendája szerint.

Evang. eleink a miseáldozatot elhagyván, az igehirdetést, a tanítást, mint a lelki épülés leghatalmasabb eszközét helyezték az istentisztelet központjába. A papi rendnek áldozó és közbenjáró szerepét elvetvén, jellemzően nevezték lelkészeiket is (miként kánonaink mondják) tanítóknak, lelki tanítóknak. De az ige mellett az oltári szentség is, mint úrvacsora és a testvéri közösség szent lakomája ünnepélyes jellegét az evang. kultuszban is megtartotta. A lelkészi szolgálat mellett a nép, mint gyülekezet különösen a szép egyházi énekekben nyert a maga anyanyelvén eddig nem ismert tevékeny szerepet.

Az evang. istentisztelet rendjének megállapításában a Luther és Melanchthon lábainál ült magyar tanítványok is természetesen a wittenbergi példát s az itteni agendákat vették alapul. És ilyen alapvető mű volt ezen a téren Luthernek „Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes” című munkája. (Wittenberg 1526. Magyar fordítása hangjegyekkel: Masznyik E. Luther M. művei IV. 433-488. l.) A későbbi német és magyar agendák is ezután indultak. A megszilárdulás előtt azonban, miként az egyházalkotmány és egyházi tan fejlődésében, úgy a kultusz terén is előbb egy ingadozó átmeneti kor tűnik szemünkbe, melyben még sok volt a r. kath. maradvány. Még a reformátusoknál is csak hosszabb idő alatt hódított tért a teljes puritánizmus. Jó ideig ostyával osztották az úrvacsorát s voltak graduáljaik, a pap és kórus által énekelt szertartásos énekeik. A r. katolikusoktól átvett templomokból őseink csak fokozatosan távolították el a felesleges diszítványokat és felszereléseket. És így volt ez az egyházi szokásokban is. Dévay Mátyás Orthographia Hungarica művében 1538. és 1549. még megtartja a kereszttetés szokását. Nádasdy Tamásék husvét napjára még 1547. is szenteltettek húst és kalácsot. A r. kath. világból maradt misemondó papi ruhákat egyes helyeken az evang. lelkészek is használták egy ideig. Sopronban az alba (Chorrock, Chorhemd) még sokáig használatban volt. A tordai zsinatnak Dávid Ferenc elnöklete alatt 1558. hozott határozata szerint még meg volt az alba, oltár, gyertya, kép s kereszttelésnél az exorcismus, nyál, só. Marosvásárhelyen a reformátusok a volt franciskánus templomban még a XVI. század végén is megtartták, Bethlen Gábor pedig visszaállította Gyulafehérvárott az orgonát. De viszont tudjuk, hogy Sylvester János Nádasdyhoz írt levelében 1545. már gúnyolódott az olvasó felett. Pernezyth György, Nádasdy főtisztje pedig 1551. írja urának, hogy Urnapján processzióval voltak Saáron, de ama régi visszaélés (a konzekrált ostya körülhordozása és imádása) nélkül, csupán himnuszokkal és más egyházi énekekkel. Egyes régi szokásokhoz az evangélikusok a reformátusokkal szemben csak annál inkább ragaszkodtak. A gúnyos históriás ének 1596. már azzal gúnyolta Nádasdy Ferencet, hogy oltárokat épített s ezzel a bálványoknak szolgált. De nálunk még az 1625. évi csepregi zsinat is elrendelte, hogy az úr ő nagysága jószágában

mindenütt, ahol eddig nem volt, oltárt építsenek s az epistolát és imádságot a predikáció előtt és az áldást a predikáció után a predikátor az oltár előtt mondja el.⁸⁸¹

Az evang. istentisztelet fejlődését a használt agendákból és énekes könyvekből ismerhetjük meg. Mikor az egyházkerület megalakult, akkor itt a kéziratos agendák mellett Heltai Gáspár agendájának már két kiadása is ismeretes volt, melyek 1550. és 1559. jelentek meg Kolozsvárott s már csak a Nádasdy család révén is könnyen ismeretessé váltak Sárvárott és az egész kerületben. Nádasdy Tamás nádor huga, Nádasdy Anna, Mayláth István özvegye volt főpártfogója Heltainak, aki biblia fordítását is e nőnek ajánlotta. Mayláthné hosszabb ideig volt a nádorék vendége, fiát, Mayláth Gábort is ezek nevelték. Nádasdy és emberei (Zvonarics Gergely) gyakran jártak Erdélybe. Így az összeköttetés Erdély és Dunántúl között elég erős volt arra, hogy az ott megjelent irodalmi műveket itt is hamarosan megismerhessék s voltak bűzgó evang. patrónusok, kik ezt közvetítették.

Így már a helyi viszonyokból is bátran feltételezhetjük, hogy dunántúli papjaink már a kerület megalakulása (1576) előtt használták Heltai agendájának első kiadását. De világosan kitűnik ez abból is, hogy az első dunántúli evang. agenda (Keresztúr 1598.) igen sokat vett át Heltaiból szó szerint. Révész Kálmán igen szellemes következtetéssel bizonyította be, hogy a Heltai-féle agenda elveszett első kiadásának 1550. kellett megjelenni. Szerinte az első kiadás még teljesen lutheránus, a második azonban 1559. már kálvinista jellegű volt. Heltai maga mondja, hogy e második kiadás az elsőhöz képest annyira javított, hogy szinte új műnek tekinthető. A dunántúli első agendának a Heltai-félével való feltűnő megegyezését bizonyítja Sörös Béla is.⁸⁸²

Egyformaság különben nem volt sem az istentisztelet egész rendjében, sem pedig az egyes szent cselekvények végzésében. E miatt a dunántúli esperesek, de már Huszár Gál is panaszkodik Bullinger Henrik zürichi lelkészhez 1557. okt. 26. irt levelében s az egyház tekintélyét is félti e miatt. „Az eltérő egyházi szokások - írja - a szentségek kiszolgáltatásában és az egyházi szertartásokban, úgy látszik, felettébb kisebbitik az egyházi hivatal tekintélyét a nép előtt és igen nagy kedvetlenséget ébresztenek az avatatlanokban”. Ezért kéri, hogy egyházi cselekvényeiknek módját, tudniillik az énekeket, nyilvános könyörgéseket, az úrvacsorát, keresztelést, esketést és katechesist, amint valamely kegyes férfiú latin nyelven leírta és kinyomatta, küldje meg neki is a magyar egyházaknak felelevenítése és megerősítése végett. „Így majd, úgymond, ha mindnyájan a te irataidat fogadják el, senki sem követi járatlanul a maga csinálmányait és a különféle szertartásokkal nem zavarják meg az egyházak egységét” (Lampe-Ember, Hist. Eccl. 115.)

És Bullinger erre a kérésre csakugyan meg is küldte Huszár Gál részére Lavater Lajos zürichi lelkésznek „De ritibus et institutionibus ecclesiae Tigurinae” című munkáját. Lavater Bullinger veje volt s valószínű, hogy ezt a munkát ipának felszólítására különösen a magyarok kedvéért írta. De maga Bullinger is irt egy külön művet az üldözött magyar egyházak és ezek lelkészei számára: „*Libellus Epistolaris* a Heynricho Bullingero pressis et afflictis Ecclesiis in Hungaria, earumdemque pastoribus et ministris transmissus”. (8. r. 43. levél.) Ezt a művet is Huszár Gál kértére írta Bullinger, de ő maga már nem nyomathatta ki, mert nyomdája Sztáray drámájával és Bullinger egy másik művével volt elfoglalva. Kinyomtatás végett tehát Kolozsvárra küldte el, ahol 1559. Heltai sajtóján és ennek bevezető soraival jelent meg. A mű az egyházi tanon kívül

⁸⁸¹ Pokoly, Erd. ref. eh. tört. IV. 116. 125. Századok 1908. 275. Ker. jkv. I. 122.

⁸⁸² Révész K. Prot. Eh. Isk. Lap 1883. 1095. Szabó K. Rmk. I. 37. Sörös B. A magyar liturgia tört. 230. l.

az istentiszteletről, a szertartásokról, könyörgésekről, énekekről és órákról is szól. Huszár Gál révén bizonyára a dunántúliak is jól ismerték. Bullinger másik műve, melyet maga Huszár nyomtatott ki 1559. Magyaróvárott, az *Institutiones* című. Ezt a jeles zürichi lelkész Fejértói János kancelláriai titkár kértére még 1551. írta s csak nyolc év múlva került sajtó alá. Az egyetlen példánynak lapjait, melyen az ajánlás teljesen épen megmaradt, 1901-ben Gyalui Farkas áztatta ki egy régi könyvtáblából. Huszár Gál ezt a művet Pfäuser János Keresztélynek, Miksa király evang. papjának ajánlotta, ki érintkezésben volt a magyarokkal is és Miksát evang. szellemben befolyásolta.⁸⁸³

Huszár Gál az istentisztelet rendjét énekeskönyvében „Az ker. gyülekezetben való isteni dicséretes és imádságok” (4. r. 347. levél, Komjáti 1574.) című graduáljában írja le. S ő az istentisztelet rendjében bizonyára tekintetbe vette Lavater zürichi agendáját, valamint Bullingernek a Libellus Epistolarisban a szertartásokra vonatkozólag adott tanácsait. Huszár Gál graduálja az énekfajokban s különösen a liturgikus (szertartásos) énekekben még nagyon gazdagnak mutatja az akkori protestáns istentiszteletet. Különben a zürichi liturgia is elég gazdag volt még a XVI. században. Szathmáry József, aki még elég szerencsés volt abban, hogy Huszár Gál énekeskönyvének Eperjesen őrzött egyetlen példányát használhatta, ennek alapján így írja le az istentisztelet akkori módját: „Midőn a hívek reggel begyűtek a templomba, a pap térdreest s imádkozott a maga és a hívek bűnebocsánatáért s csendesen elmondta az uri imát. Ezután lassú énekléssel így szólt: Ur Isten nyisd meg a mi ajkainkat. Mire a chórussal visszafelt: És a mi szánk hirdeti a te dicséretedet. Erre a pap ismét énekelt: Ur Isten figyelmezzél a mi segedelmünkre. Ekkor a chórussal egy antiphonát énekelt s erre következett a gyülekezeti éneklés, zsoltár, vagy valamely, más dicséret. A közénekelés után a pap egy fejezetet olvas fel énekelve az írásból, mely egyházi beszédének alapját képezi. Mire a chórussal énekszóval válaszol. Ezután responsoriumot énekelnek a gyermekek és chórussal felváltva, minek végén a pap így szól: Imádjuk az Ur Istent s imádkozzunk. Hihetőleg ezután következett az ígértetés. A pap imája után benedictiót vagy versiculust énekelt a chórussal és a gyermekekkel felváltva.” Az úrvacsora kiosztási módja még hosszabb és bonyodalmasabb volt. Ez a könyvben a karácsonyi és husvét énekek közé van beékelve történeti visszaillesztéssel s a pap, kántor és gyülekezet teendőinek leírásával.⁸⁸⁴

Az írott graduálok is, a Batthyány-codex (a XVI. század közepéről) s a kálmáncai és nagydobszai graduálok is azt mutatják, hogy a protestáns liturgia a XVI. században gazdagabb volt, mint mai nap. A rendes gyülekezeti énekeken, zsoltárokon és himnuszokon kívül voltak énekek invocatio, antiphona, responsorium, benedictio, litania, prosa, versiculus, lamentatio és passio néven. Ilyen gazdag és változatos azonban csak ott volt az istentisztelet rendje, ahol ahhoz értő lelkész és tanító állott a gyülekezet élén. Másutt meg kellett elégedni a predikációval, imádsággal s egy-két énekkel, melyet az előénekes tanító vagy lelkész tanított be. (Szathmáry i. h. 327. 339.)

Három évvel Huszár G. graduálja után adott ki *Bornemissza* Péter semptei ág. hitv. evang. lelkész, a későbbi dunáninneni püspök is egy agendát. Mint a „Négy könyvecske” harmadik darabja jelent ez meg. E részben „Az predikátoroknak rövid tanúságokra” szól a gyónásról, az úrvacsora kiszolgáltatásáról, a házasságkötésről, a keresztyéni mosogatás (keresztelés) módjáról és a betegek vigasztalásáról. (Sempte 1577. 8. r. 151. levél. Szabó K. Rmk. I. 138. Egyetlen példánya az Akadémia könyvtárában.)

⁸⁸³ Szabó K. Rmk. II. 80. Ráth Gy. Bullinger és a magy. ref. 13. 19.

⁸⁸⁴ Köstlin, Gesch. des evang. Gottesdienstes 201. I. Szathmáry J. A ref. énekeskv. tört. Pr. Szemle 1892. 325. 451.

Bornemissza püspök személyisége és irodalmi működése ismeretes volt a dunántúliak előtt. Beythe István, midőn Sopronba jött, tőle mint evang. püspöktől hozott bizonyítványt. Nagyon valószínű tehát, hogy ezt az agendáját a dunántúli evangélikusok is használták, annival is inkább, minthogy ez az agenda őt kétségtelenül lutheránusnak mutatja és eldönti azt a vitakérdést, mely felekezeti álláspontjára vonatkozólag Thury E. és Zoványi J. között keletkezett. Így nem lephet meg, hogy a dunántúli evang. esperesek később egész részleteket átvettek tőle. De túlzott Sörös Béla állítása, aki szerint a dunántúli agenda (Keresztúr 1598.) nagy részben Bornemissza nyomán készült s különösen a közgyónás szövege tökéletesen egyezik Bornemisszáéval. Révész Kálmán ellenben ugyanezt Heltai agendája első kiadásával azonosítja teljesen. Szerinte csak új lenyomata volt ennek. A megegyezések azonban azáltal is kimagyarázhatók s ez a legvalószínűbb, hogy mindannyian közös wittenbergi forrásokat használtak. (Sörös B. i. m. 355. Révész K. Pr. Eh. Isk. Lap 1883. 1095.)

A dunántúliak közül az első agendát *Beythe* István németújvári lelkész írta 1582-ben, tehát még püspöksége előtt. Teljes címe: „Miképpen az körösztényi gyülekezetben az körösztységöt, Ur vacsoráját, házasok esküttetését, oldozatot, gyóntatást etc, szolgáltatassanak az egyházi tanítók, arról iratott könyvecske *Beythe* István praedicator által. Nyomtatott Gizing városában Manlius Janostúl. Anno 1582.” (50 számozatlan levél, a szövegbe nyomott 6 falmetszettel. Egyetlen példánya a marosvásárhelyi ref. főiskola könyvtárában. Fabó A. i. m. 42. l. és Thury E. Prot. Eh. Isk. Lap 1891. 1557. l.)

Beythét is az egyházi szertartásokban való nagy eltérés indította agendájának megírására. Erre nézve mondja: „Eddig kedig látom, hogy az mi szegény atyánkfiai között kik egyképpen és kik másképpen rendölték ez szolgálatok rendjét és így gonosz névön is vétettek nagy sokaktul, hogy egyiránt való szolgálatját nem tartották ezeknek az szegény köznép között, jöllehet, hogy ugyan nem volt gonosz, mert az egy fundamentumra, az Christus Jézusra néztek. De hogy ezután az efféle hírtúl is megmeneködjének, hogy senki méltán ne kárhoztathassa viszálykodóknak, hanem egy módját tartsák mindenütt az szentségök szolgáltatásinak és egyéb egyházi rendöknek, rövideden Isten segítségével megirtam ezöknök rendit és szertartását, nem úgy mint, hogy magamnak többet tulajdonítanék az több atyafiaknál, de ne talánd nincsen mindöniknek annyi értéké rejá, hogy magátúl könyvet ereszthetne ki... Meglássák pedig, és akiknek tetszik, éljenek vele; akiknek jobb vagyon, Isten hírével éljenek avval; a szentlélek nemcsak egyöñknek tartja az ő ajándékot, gazdag mindenekhez.” (Fabó i. m. 43. Thury i. h. 1624. l.)

Ebből látszik, hogy *Beythe* sem számít agendájának általános befogadására s feltételezi, hogy másoknak jobb írott vagy nyomtatott agendái is lehetnek s továbbra is azt használják. De mégis amennyire lehet, egységre törekszik és ennek érdekében bocsátja ki új könyvét. A keresztségre vonatkozó formuláját közölte *Mitrovics* Gyula a Sárospataki Lapok 1888. évfolyamában a keresztség történeti fejlődését tárgyaló művében. Olyan tétel vagy formula, mely az ágostai hitvallástól való eltérésre mutatna, nincs benne. (Thury 1624 l.) Az evangélikusoknál szokásos egyházkeletés azonban már nem helyesli. E részben egészen a hercegszöllősi 7-ik kánonhoz tartja magát: „Az asszonyállatoknak beavatásokat (miért hogy az ő törvényben való dolog volt) nem akarjuk az új testamentumban megtartani, sem nem kötelezünk senkit 40 avagy 80 napra, mint az ő törvényben, hanem csak intjük őket az természet szerint való tisztaságnak megtartására.” Ehhez képest mondja *Beythe* is: „Szoktak az gyermekszülő asszonyállatok avatásra is menni, amint ők mondják, tudniillik negyven napra gyermekszülésük után, de az is az ő törvény szentsége volt és nem tartozik az új Testamentumra, az Mózesnek minden egyházi szolgálatjától megszabadított minket az Christus... Az gyermekszülő asszonyállatok legyen veszteg ágyában mind addig, amig megépül és meggyógyul. Azután hívja Istennek nevét segítségére és keljön föl, szabadon menjön be Isten ígéje hallgatására és cselekedje azokat,

melyeket az ő keresztyéni hivatalja kívánja és házi gondja viseleti. Nevelje gyermekcséjét szorgalmasan, viselje hívásos gondját, tudván azt, hogy nem közembörök száma szerént neveli, hanem Istennek szent országára, kire Istennek gondja vagyon, és az ő szent fia által fiává fogadta és szent angyalival őrizteti és mindön testi, lelki gonosztól megoltalmazza.” (Mokos Hgszól. kán. 7. Fabó i. m. 44.)

Az úrvacsorai agenda előtt egy fametszet van. A templomban az oltáron feszület áll, ennek mind két oldalán egy-egy szobor, egy égő gyertya, a pap Luther-köpenyhez hasonló hosszú öltönyben, előtte két áhitatoskodó térdel s egyiknek ostyát ad, a kehely az oltáron. A térdeplők mögött még két úrvacsorázó áll. A kenyérről Beythe ezeket mondja: „Vagy vas között sült (ostya) lészön, vagy pogácsa, vagy valaminemü. Csak hogy az körösztényi gyülekezetnek botrányozására ne legyön és senki magától új szokást ne kezdjön, mindazáltal ugyan kenyérnek kell lenni, mert abból szörzé Christus urunk az ő szent vacsoráját.” Figyelmet érdemel itt, amit Beythe a szent edények s az úrvacsorai elemek tisztaságára nézve mond és pedig annyival is inkább, mivel a római egyház efféle okokkal is igazolni akarja a kehely megvonását. „Az bor is legyen oly - mondja Beythe - ki az hiveknek undorodást és utálatot ne szerezzen, az edénye is tiszta és tisztességes legyen. Valaminemü állatból, vagy aranyból, ezüsből, ónból vagy fából lészön, hiendőbb, hogy Christus urunk fapohárból osztotta (zürichi szokás), de abban böcsület nincs. Ezt pedig azért mondtam, hogy némely lelkipásztorok annyi undokul és nyomorultul viselnek erre gondot, hogy az úrvacsorája kenyerét elrothasztják avagy nyomorultul elavítják, vagy undok könyv között vagy pedig az rút, rothadott oltáröltözőjü oltáron tartják. És a bort is oly edényben hozzák elő, hogy nem hogy az keresztyén népnek jó intést tegyenek az Úr Istennek szentségére, hanem inkább elidegenítik tőle, mert megutálja.” (Fabó 44. Thury i. h. 1654. I.)

A „közgyónat” szövegét, mely lényegesen elüt a dunántúli evangélikusok későbbi agendájától, Thury Etele az 1654. lapon közli és igen szépnek, erőteljesnek találja. E szerint a pap csak egy rövid kérdést intéz a gyónókhoz s a feloldozást is más szavakkal végzi, mint az nálunk később szokásossá vált. Majd a gyónás után egy hosszú intő beszéddel készít elő az úrvacsorára s ezután négy újabb kérdést intéz a kommunikálókhoz; végül pedig ezeket az áldó szavakat mondja: „A Krisztusnak szent testével és szent vérével való egyesülések legyen ti nektek a ti hiteteknek erősségére, bűnötöknek bocsánatjának megbizonyosodására és az örök életnek bennetek elkezdésére. Ámen.” (Thury 1706. I.)

A templomi felszereléseket illetőleg Beythe az oltár helyett inkább az asztalt ajánlja. Erre nézve mondja: „Christus urunk asztalnál szörzé az ő szent vacsoráját, nem oltáron és ugyan Christus vacsorájának mondatik, nem áldozatnak; alkalmasb volna asztalon szolgáltatni, mint sem oltáron. Sőt akik oltáron szolgáltatják, az bálványimádás misésöket követik, kik az ur Christus vacsoráját áldozattá fordították és az Christus vére hullását eltagadván, abban az ő cselekedetökben helhőztetik érdemöket és idvösségöket.” A kiosztásra vonatkozólag pedig ezt az utasítást adja: „És így osztogassa nekik az kenyeret. Semmi ez világi ceremóniát ne tartson, szájában adja-e az hiveknek vagy kezökben, igaz elég, hogy veszik, böcsület, ha hiszik az Jesus Christust, méltóság, ha igaz lélökkal járulnak hozzá.” Az úrvacsorai tanban a különbséget a két felekezet között az agendában nem feszegeti Beythe. Azt akarta, hogy agendáját az ágostai hitvallásuak is használhassák. (Fabó 44. Thury 1730.)

Szól még a „betegek látogatásáról”, mert az egyházi szolgálatnak része ez is. Ezekkel is úrvacsora előtt a fentebbi közgyónatot mondatja el. „Az személy szerint való gyónásról” cím alatt szól az evangélikusoknál megmaradt magángyónásról. Úgy látszik, ezt még ő is megengedi, de hevesen polemizál a fülbegyónás ellen. Leírja a jegyesek esketését is intő beszéddel és kettős rövid esküformával. Végül pedig a temetésről szól. Ilyenkor „az halotthoz

gyűljünk és mutassuk meg atyafiui szeretetünket, kísérik el és emlékezzünk meg magunk kimulásáról is; az deákok és egyházi szolgák isteni dicséreteket énekeljenek a halottak vitelekor és emlékeztessék a községet Istennek irgalmasságáról. A predikátor Isten dolgai felől predikáljon. És szép dicsérettel hántolják el a halottat.” (Thury E. i. h. 1734.)

Beythe agendája mellett néhány adatot szolgáltat a dunántúli evangélikusok istentiszteletének történetéhez a csepregieknek 1585-ből való, de a korábbi időkre is vonatkozó meghívó levele, mely a rektor teendői között sorolja fel ezeket is: „A scholamesternek collaboratora legyen, ki az chorusnak gondját viselje és minden nap primát énekeljenek, böjtben minden nap litániát énekeljenek és esztendőn által minden innepek estin és szombat délest vecsernyét énekeljenek.” E szerint tehát voltak matutinák és vesperák, voltak litániák és a második tanító vezetése alatt énekkart is szerveztek a tanulókból, mely váltakozva énekelt a lelkésszel és gyülekezettel. A csepregi kollokvium története is megemlíti, hogy a bevezető istentiszteleten „a lelkész úr (Reczés) és az iskolás gyermekek a helybeli szokás szerint néhány egyházi éneket énekeltek el.” Sopronban voltak énekes adstans vagy diskandista ifjak s volt fizetett templomi zenekar; az orgona mellett a toronyőr trombitásai is segédkeztek. (Farkas S. Csepreg tört. 58. l. Eht. Eml. 39. Thury E. Ehker. tört. 73. Sopron Eht. 370.)

b) A dunántúli evang. agenda. (Keresztúr 1598.) s a vele egykorú lelkészavatási formula. Az ünnepek jegyzéke a kánonokban.

Már a szakadás előtt és a megindult hitviták idején is tehát három magyar nyomtatott agenda állott a dunántúli evang. lelkészek rendelkezésére: Heltaie, Bornemisszae és Beythée. Az első kettőt használták is nyomtatásban és kéziratban. Hogy Beythéétől tartózkodtak, az a szakadás történetéből érthető. A csepregi kollokvium és Beythe lemondása után, midőn az esperesek vezetése alatt külön szervezkedtek és hittanukat is, a Formula Concordiae első részének magyar fordítását kiadták, szükségét érezték, hogy egy agenda kiadásával egyházi szertartásaikat s egész istentiszteletüket is egységesen rendezzék. A négyes peres: Reczés János, Tokoych György, Widos Lénárd és Klaszekovics István vállalkozott e fontos munkára. Miként a latin előszóban mondják „a léleknek egységét a békességnek kötelékében, először a tanban, azután pedig a szertartásokban való egységet állapították meg az egyeseknek és mindenknek hű és őszinte helyeslésével és megegyezésével”. A mű 1598. Keresztúron Manlius János nyomdájában jelent meg. Teljes címe: *Agenda*, az az szentegyházi cselekedeteknek, avagy szentségeknek és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja I. Cor. 10. Vagy esztek, vagy isztok, vagy valamit cselekesztek, mind az Istennek dicsőségére cselekedjete. (8. r. 64 levél). Második szószerinti kiadását Keresztúron 1612. már Farkas Imre nyomdász bocsátotta ki. Csak az utóbbiból van egyetlen példány a N. Muzeum könyvtárában. Hogy az első kiadás csakugyan 1598. jelent meg, azt Pázmány Péter is tanúsítja Magyarai Istvánnak 1602. adott feleletében, hol ezt mondja: „Ti magatok is 1598. esztendőben egy *Agendát* szerzetek Sopron vármegyébe és annak megtartására kötelezitek az tanítókat, noha abba sok dolgok vannak a Szent Írás kívül”. (Szabó K. Rmk. I. 145. 197. Pázmány összes művei I. 70.)

A magyar előszó szerint, míg „Calvinus veszedelmes tudományának hintegetői” el nem szakadtak tőlük, addig a hiveknek nagy megbotráncozásával sok zürzavar, visszavonás és egyenetlenség volt közöttük az egyházi rendtartásokban is. Ezt nem akarták tovább tűrni s most, hogy különváltak s maguk közt békességre jutottak, közakarattal irták az agendát, hogy gondviséletlenségük miatt az erőtlének az ilyen dolgokban való különbségek miatt többé meg ne botráncozzanak. „Végezett akarunk pedig minekünk - írják tovább - ez könyvecske felől im ez, tudni illik, hogy az mi gyülekezetünkben ez időtől fogván immár ennek utána minden

egyházi szolgálatokat ígérő-igére e szerint szolgáltassunk ki mindenféle változás nélkül, hogy így is jelentessék meg az mi keresztyén tudományunkban való egyességünk és egymás között lelki békességből származó atyafiúi szeretetünk”. Az agenda kötelező voltát azzal mentik, hogy „Németországban is a keresztyén tanítók egy bizonyos renddel és móddal viszik véghez minden egyházi szolgálatukat”. Ezeket követik s nem báják, ha e cselekedetüket az ő „káromkodó szomszéd nem barátaiak visszamagyarázzák is”. A kálvinisták iránt való haragjuk itt is megnyilvánul s az előszó végén azt kéri Istentől, hogy szabadságuk és békességük felháborítóit vagy térítse meg, vagy ha meg nem térnek, tegye semmivé az ő igaz ítélete szerint. Kitűnik tehát az előszóból, hogy egyházi szertartásaikban is el akarnak különbölni a kálvinistáktól, de maguk között egységre törekcsenek, hogy többé e miatt ne legyenek botránkozások. Forrásaikról, Heltairól, Bornemisszáról nem szólnak. De mivel a németországi szokásokat emlegetik, feltételezhetjük, hogy német agendákat vettek mintául s észrevették, hogy Heltai és Bornemissza is ezeket követik.

A rövidre fogott dunántúli agenda utasításokban és leírásokban igen szegény. Az énekekre vonatkozólag például semmiféle utasítás nincs benne. Csak a csepregi zsinat históriás énekéből tudjuk, hogy külön dallamú ismeretes ének volt: „Mennyei fölségnek ura és Istene”. Ez pedig Szegedi Gergely könyvében nem volt benne. Az agenda továbbá sem a hétköznapi, sem a vasárnapi, sem a nagyünnepi liturgiák rendjét nem közli; egyes alkotó elemeit ebből meg nem ismerhetjük. Csak a szentségek kiszolgáltatására és egyéb egyházi cselekvények végzésére vonatkozólag vannak benne útmutatások, intő beszédek, imádságok. Az agenda ezeket a következő címek alatt tárgyalja: 1. A keresztség szentsége kiszolgáltatásának módja. 2. Az gyermekágyi asszonyállatnak az ker. gyülekezetben való ajánlásának módja. 3. Ugyanez oly esetben, ha a nővel nincs vele gyermeke, mert a keresztség előtt vagy után meghalt. 4. Az új házásoknak Isten törvénye szerint való öszveszentelésének rövid módja. 5. Az menyasszonynak elhalás után az ker. gyülekezetben való beajánlásának módja. 6. Az közönséges gyónásnak, oldozatnak és az úrvacsorája kiszolgáltatásának rövid módja. 7. Az beteg ember vigasztalásának és kommunikáltatásának módja.

Az agendának ezek a formulái rövidek, tömörek, az előkészítő és intő beszédek irásszerűek és velősek, az imádságok is egyszerűek, rövidek. Hogy a szerkesztők Heltait és Bornemisszát, vagy ezek forrásait használták, az lépten-nyomon kitűnik. A kereszteleésnél például szószerint átvették Heltaitól a kérdéseket. (Lásd Sörös B. i. m. 238.) Ugyanaz az utasítás s ugyanaz az áldás is: Az örök mindenható Úr Isten... aki téged víznek és szentléleknek általa ujonnan szült sat. Az agenda is, miként Heltaié, megvárja a lelkésztől imádkozáskor a térdreborulást. De a dunántúli szöveg mégis rövidebb. E szerint a keresztszülők előleges kikérdezése is a templomban történik, míg Heltai szerint a lelkész lakásán. A kereszteleés dunántúli sorrendje ez: 1. Komák előleges kikérdezése: miért hozták a gyermeket és mi legyen a neve? 2. Rövid ima. 3. Beszéd Márk 10. r. alapján. 4. Imádság a Miatyánkkal. 5. A keresztszülők kikérdezése ezek feleleteivel. 6. A kereszteleés aktusa. 7. Áldás. 8. Utólagos intés a keresztszülőkhez: „Hogyha a nyavalyás időnek előtte árva lenne.” sat. 9. Áldás.

Az egyházkelesben és a menyasszony beajánlásában is kevés változtatással Heltait követik a szerzők. Ezt a két szokást a felsőmagyarországi cikkek eltörölték, mert az új házásoké pápistás, a gyermekágyasoké pedig zsidó dolog. Már Melius Péter megjegyzi, hogy a menyasszonyavatással csúfot üttek az éretlenebbek. (De Győrött ritkább esetekben még a múlt század végén 1888. is megvolt.) A házások esketésének agendáját Heltaival és Bornemisszával szemben már nagyobb önállósággal szerkesztették meg. Ennek részei: 1. Imádkozásra való felhívás. 2. A Miatyánk. 3. Intő beszéd, 4. A jegyesek kikérdezése. 5. Esküje. 6. A gyűrűváltás (feltételeesen). 7. A házasságkötés megtörténtének kinyilvánítása. 8. Imádság. 9. Áldás. A gyűrűváltásnál az illető helyen ezt mondja az agenda; „Itt ha gyűrűváltás leszen, az Minister azt

mondhatja: Mely tiszták és becsületesek az gyűrűk és mint azoknak sohol végük nincs, azonképpen az ti szeretetetek is vég nélkül való legyen; tiszták és böcsületesek legyetek mind Isten előtt, mind ez világi emberek előtt.” A gyűrűváltás azonban el is maradhatott.

A gyónást az úrvacsorával összefoglalva egy cím alatt tárgyalja a dunántúli agenda. S itt a következő részeket találjuk: 1. Bűnbánatra intő beszéd, mely szerint az igaz poenitentia e három dologból áll: a) a bűnnek ismeretében, annak megvallásában és azért való igaz szívbeli bánkódásban, b) Krisztus érdeméért való bűnbocsánatnak erős bizalommal való elhívásában és c) életünk megjobbítására való igyekezetben. Aki így tart poenitentiát, az méltó vendége lesz a szentséges lakodalomnak. A lelkész az evangéliom hatalmával eltiltja a szent vacsorától a bálványozókat, eretnekeket, paráznákat, förtelmes életűeket sat. Akik előbbi gonoszságukban akarnak élni „az efféléknek ezerszer jobb volna az eleven szent annyi időn szájában venni, hogy nem mint az Krisztus testével és vérével örök kárhozátára élni”. Csak az igazán megtérők mondják el a közgyónást.

2. A közgyónás szövegét, melyet a lelkész is térden állva mond el, Bornemisszától vették át a szerkesztők szószerint. Ez csak úgy érthető, hogy már a dunántúli agenda megjelenése előtt is ezt használták s ezen a téren kerülték az újítást. Mert Reczés, Klaszekovics, Zvonarics és Magyar eredetit is bizonyára tudtak volna írni, ha akartak volna. 3. A gyónók kikérdezése. Ez már elüt úgy Heltai mint Bornemissza kérdéseitől. Majdnem szószerint megegyezik a Dunántúl mai nap is használt kérdésekkel. A gyónók háromszor felelnek: vallom és hagyom, hiszem, igyekezem sat. szavakkal. 4. A feloldozás vagy a bűnök bocsánatának hirdetése. 5. Úrvacsorai beszéd. 6. Miatyánk. 7. A szerzési igék. Itt találunk két utasítást: Az kenyeret kezébe vevén így szóljon... letevén az kenyeret, vegye fel az pohárt és bort töltvén bele, így szóljon sat. 8. A kiosztás. Ezzel a felhívással: „Jöjjetek elő immár és mind végig megvárjátok egymást közönséges hálaadásnak okáért”. Kiosztás közben a lelkész a szerzési igéket ismétli. 9. Hálaadó imádság. Igen szép, egyszerű, tartalmas. Mai nap is mintaszerűnek mondható. (Sörös B. 257.) 10. Miatyánk. 11. Áldás.

A betegek gyóntatását is a dunántúli agenda egy hosszabb szép intő és vigasztaló beszéddel kezdi. Azután öt kérdést intéz a beteghez. Majd a lelkész, kezét a beteg fejére tevén, hirdeti bűneinek bocsánatát. Ezután az úrvacsorai beszéd, Miatyánk, szerzési igék, a kiosztás és hálaadó imádság. Végül még egy intő- és vigasztaló beszéd. Heltai agendájában a foglyok lelki gondozására vonatkozó igen jó beszédeket és imádságokat is találunk, de a dunántúli agendába, melyet rövidre akartak szabni, nem vették fel. Valószínű, hogy Dunántúl is használták ezeket az agenda mellett kéziratban.

Kimaradt végül a dunántúli agendából egy igen fontos és ünnepélyes egyházi cselekvény is, t. i. a *lelkészavatás*. Wittenbergben járt magyar reformátoraink, mint az ottani anyakönyvek tanúsítják, többnyire ott avattatták fel magukat. De Sztáray Mihálynak „Az igaz papság tüköre” című drámája szerint már nálunk is megvolt a reformáció korában a lelkészavatás. Szegedi Kis Istvánt maga Sztáray avatta fel. Miként Skaricza mondja: „Miután Sztárai, ki a maga Baranyájának püspöke volt, a Dráva felé indult, a laskóiak, kik ekkor lelkész nélkül voltak, kérve kérték, hogy bocsássa hozzájuk Szegedit és a maga idején avassa lelkésszé. Ez szívesen tett eleget a laskóiak kérésének.” A papavatás legkorábbi módját Sztáray az említett drámában Tamás pappal így mondatja el: „A mi püspökünk begyűjtötte a körülvaló tudós papokat, predikátorokat és keresztyén népeket. Jól megkérdezett először a predikátorok előtt a mi tudományunkról és a hitnek ágazatiról. Megtudakozott a mi életünkéről is. Azután osztán predikáltatott velünk egynéhányszor a keresztyének előtt, úgy tött aztán pappá és elbocsátott minket, ahová a keresztyéneknek kellettünk.” Ime a felavatás lényeges formáit és feltételeit Sztáray már korán megjelölte. S Luther iratai által felbátorítva itthon is a lelkészek és

esperesek, még mielőtt püspökük lett volna, avattak fel lelkészeket. Reczés Jánosról olvassuk például, hogy őt mint tanítót már 1570 előtt avattatta fel Hegyfalun az ottani gyülekezet. S később Reczés is mint egyházlátogató esperes 1590 körül Csánigon avatta fel Laszlay Benedek és Ruber János kandidátusokat. Tehát olyan időben, mikor már püspöke is volt a kerületnek. A baranyai legrégibb 36-ik, a hercegszöllősi 6-ik, a Beythe-féle 20-ik s a dunántúli törvénykönyv 15., 23. és 24. kánonai szólnak a lelkészavatásról.⁸⁸⁵

Így nálunk is már legalább Sztáray kora óta lévén papavatás, ennek is kialakult bizonyos liturgiája. Ehhez alapul bizonyára Luther felavatási rendje szolgált, mely eredetileg egészen egyszerű volt. Württembergben még ma is ezt követik. Erre mutat az a lelkészavatási formula, melynek még a XVI. századból való s hangjegyekkel is ellátott magyar szövege itt a dunántúli kerületben maradt fenn. Ez az öt levélre terjedő becses kézirat egyetemes levéltárunkban őrzetik a I. 16. szám alatt. Mária Dorottya nádorasszony ajándékából, Gamauf Teofil soproni lelkész gyűjteményéből, tehát Dunántúlról került oda. Szövegét először Fabó András közölte a Sárospataki Füzetek 1858. évfolyamában (583. l.) ily cím alatt: „Az új praedicatorok fölszentöltetésének rendi és ceremóniája.”, később pedig erről nem tudva Doleschall Sándor Ede budapesti lelkész az Evang. Egyház és Iskola 1884. évfolyamában (209. és 229. l.) hosszabb tanulmány kíséretében. Megjelent továbbá e magyar formulának majdnem szószerinti latin fordítása is Fabó A. Codex Dipl. c. művében is a 78-84. lapokon. De megvan e formula latin és magyar szövege (amiről Fabónak és Doleschallnak nem volt tudomása) a legrégibb dunántúli kerületi jegyzőkönyvben is. És pedig a latin szöveg Kis Bertalan püspök kezeirásával az 1624. évi bejegyzés és az 1625. évi jegyzőkönyv között (I. kötet 105-114. l.), a magyar szöveg pedig későbbi ismeretlen szép kézírással az I. kötet 159-167. lapjain.

Ez a lelkészavatási formula a felirat szerint „megtartatott mindenkor s megtartatik most is”. Tehát hosszabb időn át használták s a XVI. században is. Oly időben keletkezett, midőn az Egyesség Könyve (F. C.), melyre hivatkozás van benne, már megvolt s nálunk is ismerték; oly időben, mikor a felavató nem püspök, hanem a főszenior volt, vagyis Beythének lemondása (1595) után; oly időben, mikor a kálvinisták és evangélikusok között a hitviták már erősen megbontották az egységet, mert az eretnekek közt a sakramentáriusokat és kálvinistákat is említ; oly időben, midőn a liturgia már fejlettebb, gazdagabb volt, mert itt már antiphonák, kollekták és énekek is szerepelnek hangjegyekkel. Tehát akkor keletkezett ennek a formulának kézírata is, mikor a két felekezet különvált s az ágostai hitvallást követők hitvallásukat, törvénykönyvüket és agendájukat megírták és kiadták, vagyis 1596-98 között. A latin fordítás Fabónál az 1613. évszámmal van jelölve, ezt a példányt tehát Klaszekovics püspökségének az elején írták. De korábban is volt már latin szövegre is szükség, mert többször avattak fel magyarul nem tudó német lelkészeket. Fabó és Doleschall is dunántúli eredetűnek mondják a formulát. Keletkezését az itteni viszonyokból lehet legtermészetesebben megmagyarázni. A főszenior (senior supremus) elnevezés Reczés óta itt volt használatban.

Hogy a formula Lutheréből fejlődött ki, azt nem csak a lényeges részekben való megegyezés tanúsítja, hanem az ordinandusokhoz intézett intő beszéd egy helyen szinte szószerint megegyezik Lutherével: „Szorgalmasan vigyázzunk az Ecclesiára. Mert nem juhok és ökrök őrizeti bízattatik ám reánk, hanem az Isten ecclesiájáé, melyet drága kincsen, maga vérén váltott meg az Istennek fia” sat. Ugyanazt a textust használja, mint Luther: I. Tim. 3. és Csel. 20. És ugyanaz a záró imádság is: Mindenható, irgalmas Uristen sat. A formula szerint az avatás a következő részekből áll:

⁸⁸⁵ Skaricza-Faragó, Szegedi K. István 25. R. M. Költők tára IV. 210. Fabó, Monum. I. 83.

1. Az ordinandus predikációja, ha az idő engedi. 2. Az avató fősenior a többi esperessel az oltárhoz megy, az ordinandusokat maga elé szólítja s mindnyájan a gyülekezettel együtt térdre borulván kezdi énekelni e könyörgést: Jövel Szentlélek Uristen, Látogasd meg az te hivedet sat. (Hangjegyekkel). 3. Antiphona és collecta háromszor egymásután. (Kéziratunk az antiphonát tévesen mondja collectának.) A fősenior énekére a gyülekezet felel s a collecta után a gyülekezet mondja: Ugy legyen. 4. Az ordinandusok kikérdezése. a) Hiszik-e a Credo három ágazatát. b) Kárhoztatják-e a Konciliumok által nem javallott eretnekségeket s Mohamednek és a pápának dögleletes tudományát s a sakramentáriusok és anabaptisták káromkodását? c) Akarják-e a nyáját is e tévelygésektől távoltartani? d) Akarnak-e kegyesen, tisztességesen élni és egyebeknek is jó példát adni? 5. A fősenior intő beszéde a felavatandókhoz I. Tim. 3. és Csel. 20. alapján. 6. Ujabb kikérdezés. a) A felsorolt lelkeszi kötelességeket képesek-e engedelmességgel és szeretettel teljesíteni? b) Készek-e fogadásukat esküvel is megerősíteni? 7. Az eskü letétele. 8. Az ordinálás a fősenior kézrátételével. 9. Imádság. 10. Intő beszéd a hallgatókhoz s különösen a felavatást kérő hivekhez. 11. Imádság. 12. Miatyánk. 13. Ároni áldás. 14. Te Deum laudamus. (Hangjegyekkel.)

Doleschall szerint ez a Te Deum szórul-szóra, hangjegyről hangjegyre megegyezik azzal, amely a XVI. századbeli Batthyány-féle codexben található. Doleschall az egész szertartás szerzőjét Sztáray Mihályban akarja felfedezni, de ezt a véleményt már Szilády Áron is megcáfolta. Formulánk az ujszövetségi helyek idézésében sem Sylvestert, sem Heltait nem követi, hanem a Vulgatából fordít elég jó magyarsággal. De Bornemissza 1575. évi predikációiban már Heltait követi. Korán volt az egyháznak a felavatás alkalmára készült külön szép éneke is, mely „Pulchra cantio ordinationis” címen a boroszlói kéziratban fordul elő (Tekints reánk Ur Isten). Negyedik versszaka:

*Adj minekünk Ur Isten, adj igaz prófétákat,
Adj minekünk igaz lölki pásztorokat,
És jámbor tanítókat.⁸⁸⁶*

Sopron számára jeles lelkésze, Gerengel Simon készített német agendát, melyet átdolgozva 1828-ig használtak. Ennek Steger Pál házi nevelő által 1678. pergamentre írott és hangjegyekkel is ellátott szép példánya a N. Muzeum levéltárában található. Tartalmát Sopron egyháztörténetében bővebben ismertettem. Több német község a Miksa király rendeletére készült s 1571. kiadott osztrák agendát is használta. (Sopr. eht. 104 l.)

Az istentisztelet rendjével kapcsolatban állapították meg eleink az ünnepek számát is. A 34. kánon általánosságban csak azt mondta, hogy a vasárnapokat és „egyéb evangeliomos ünnepnapokat” is megülik. Törvénykönyvüknek a függelékében pedig egyenként is felsorolják a köteles ünnepnapokat, mivel az egyháznak megbotrányozására némely ünnepeket különböző helyeken elhagytak, másutt pedig megültek. E jegyzék szerint a r. kath. hagyomány még erősen éreztette hatását és igen nagy volt az ünnepek száma. Karácsonynak, husvétnak, pünkösdeknek a 3-ik napját is megülték, továbbá az apostolok, Péter Pál, Mátyás, Fülöp, Jakab, Bertalan, Máté, Lukács, Simon, Judás, András és Tamás napját, Keresztelő János, Szent Mihály és Szent György, Márton és Miklós napját, az Úr színe változását (aug 6), gyertyaszentelő, gyümölcsoltó, sarlós nagyboldogasszony és kisasszony napját, az aprószentekét (dec. 28) sat. a főünnepekkel együtt 44 napot. De elhagyták egyebeken kívül a magyar szentek, László, István, Imre, Erzsébet napjait is. Már az iváni zsinat 1603. Magyarai fősenior elnöklete alatt kimondta „ha valamely miniszter az canonokban exprimáltatott innepek kívül egyéb innepeket illeni hagy,

⁸⁸⁶ Doleschall, Liturgiai erekllye i. h. 231. Szilády Á. R. m. költők V. 307. Sörös B. i. m. 298. l.

egy magyar forintra büntetessék”. Viszont a kánonokban felsorolt ünnepeket meg kell ülni. Mint fentebb láttuk, az Úrnap megülése miatt a kerület két lelkészt is megbüntetett. Sopronban pedig az Úr színe változását nem ülték meg s e miatt Káldy Mihály plebános az 1630. Csepregen kiadott evang. kánonokra hivatkozva vonta kérdőre Artner Farkas polgármestert. (Mokos, A dtuli törvkv. 1598. 60. Eht. Eml. 193.)

c) Az egyházi ének. Batizi és Sztáray evang. énekköltők. Magyarai énekei és a Csepregi Graduál. Az egyházi beszéd és imádság. Egységes magyar liturgia terve.

Az egyházi éneknek evang. istentiszteletünkben és az egész reformáció történetében való fontos szerepe ismeretes. Dunántúli magyar népünk is kedvelte a zenét. Erdősi *Sylvester* János, aki csudálta a magyar nép elméjének éles voltát a lelésben vagyis magyar poézisban, aki a virágénekeket sem vetette meg s aki Krisztus feltámadásáról egyházi éneket is írt, midőn a bibliafordításához csatolt mértékes magyar párversit Nádasdy Tamásnak megküldte, ezt írja: „Akkor szépek ezek igazán, ha lantkisérettel éneklik.” S ajánlja, hogy udvarában az ifjak és hajadonok tanulják be s úgy énekeljék. Nádasdy maga is zenekedvelő volt, levelében magyar dalt idéz és Tinódi Sebestyén az ő udvarában élt és halt meg. Fia Ferenc is olasz zenészt (Mantuanó Kamillót) tartott udvarában. Ismeretes, hogy *Sztáray* is szép hangjával és énekével mily hódítást tett a baranyai nép körében. Sztárayn kívül ki a zenét még Olaszországban tanulta, a dunántúli reformátorok közül *Szegedi Kis* István volt jó énekes. Ennek később Ráczkevény, mint egykor Luthernek, egész kis muzikális házi köre volt. Jeles zenész volt a tanítója, Szebeni János is, akivel ebéd és vacsora után sokszor énekeltek, Szebeni a tenort, Szegedi a basszust. A jó papnén, Erzsébeten kívül Skaricza Máté, Szováti Gáspár budai pap, Bakonyi Albert ceglédi püspök és volt munkatársa, Vörösmarti Illés szokták ilyenkor a házi zenét hallgatni. Jellemző az is, amit Szenczi Molnár Albert mond: „Az lelki tanúsággal teljes énekek által is, az melyeket az evangéliomnak tanítói szerzettének és az szegény Deákok az ajtók előtt házanként éneklettenek, sok számtalan emberek vezéreltettének az igazságnak esméretire Németországban, Belgiumban, Franciaországban, kiváltképpen pedig Magyarországon, holott a könyvnyomtatásnak szűk volta (és) fogyatkozása miatt ez eszközzel kellett gyakran élniek az tanítóknak, az kik az Deákoknak szép lelki tanúsággal teljes énekeket irtanak eleikben, melyeket nem csak házanként, hanem lakodalmakban is megénekelttenek.” Sopronban, Csepregen, Kőszegen (és egyebütt is bizonyára) az iskolák az énektanításra nagy gondot és sok időt fordítottak. Csepregi Mihály deák 1650. oly jártas volt a zenében, hogy mint látni fogjuk, írott graduált is tudott szerkeszteni hangjegyekkel. Nagyobb városi helyen voltak orgonák és organisták, vidéken kisebb helyeken (Sopron és Moson megyében) pedig „regál” nevű kisebb hordozható orgonát használtak.⁸⁸⁷

Az első magyar evang. énekeskönyvet és pedig hangjegyekkel *Gálszécsi* István gyulai lelkész 1536. Krakóban adta ki és Perényi Péternek, Siklós vár urának ajánlotta. A fennmaradt töredéken Luthernek három éneke foglaltatik: a tiz parancsolatról, a Hiszekegyről szóló (Hallgasd meg hív ember, Mi hiszünk az egy Istenben) és Husz Jánosnak Luther által latinból németre fordított úrvacsorai éneke: Jézus Krisztus, mi üdvösségünk (Jesus Christus, nostra salus). Tehát ez még erősen lutheránus énekeskönyv volt s Perényi révén bizonyára a dunántúliak is ismerték. Hogy ismerték-e a dunántúliak a Hofgref-Heltai-féle kótás énekeskönyvet (Kolozsvár 1554) és Kálmáncsehi Sánta Márton könyvét, melyben Sz. Ujfalvi

⁸⁸⁷ Skaricza-Faragó 48. Földváry L. 213. Szenczi Molnár, Postilla Scult. Oppenheim 1617. 1073. l. Dézsi L. Irodortört. Közl. 1911. 258.

Imre szerint hymnusok, antifónák, psalmusok, responsoriumok, versiculi, praecationes seu collectae et benedicamus voltak, azt nem tudjuk. Az első évtizedek két nagyobb énekírója, *Batizi* András és *Sztáray* is még lutheránusok voltak. Batizi fordította Luther szép énekét: *Jer mi kérjünk Szent Lelket* (Nun bitten wir den heiligen Geist). Batizihoz, miként Melanehton-nak 1543. írja, Pécs vidékéről mentek tanulók „discendae religionis causa.” 13 éneke maradt s ezek javát ismerték bizonyára a dunántúliak is. *Huszár* Gál énekét is (Könyörögjünk az Istennek szent lelkének), aki predikációjában még Luther úrvacsorai tanát követte, szívesen vették az evangélikusok. Sőt a graduálja még 1631. is megvolt a kövesdi gyülekezet birtokában. Huszárnak ez a fentebb már említett énekeskönyve (Komjáti, 1574) lehetett az első, mely Dunántúl is szélesebb körben elterjedt. Időileg az 1566. évi nagyváradai és a Szegedi Gergely-féle 1569. évi debreceni énekeskönyvek megelőzték ugyan, de ezek távolabb estek Dunántúltól s a szerkesztői reformátusok voltak.

Huszár graduálja már tartalmas, igen értékes vastag könyv (4. r. 347 levél). Az előszóban az éneklés hasznáról és szükségéről szól a szerkesztő. Inti a hivatkozott, hogy „minden gaz korcsmán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek dicséretét ne énekeljék.” Azután az anyanyelven való éneklés szükségét bizonyítja, mert az idegen nyelven való beszédből a szegény tudatlan község nem épül. Azért szedegette össze azokat a dicséreteket, melyeket a régi szent emberek s a jámbor keresztyén atyafiak magyarul csináltak. A könyv nem a nép, hanem a lelkész és kántor számára készült. Tehát igazi graduál, melyben sok a szertartásos (liturgikus) ének. Megjelöli mit énekel a pap, a kántor, a chór és a gyülekezet. Több zsoltár és himnusz után imádság is következik, melyet a lelkész a szószékről mondhatott el, Szerzőkül a könyv Dévay, Batizi, Melius, Huszár Gál nevét említi, Luthernek is van benne néhány éneke, de hiányzik az Erős várunk, amely a váradiban és debreceniben már megvolt. (Szathmáry, i. h. 449.)

Sztáray Mihály, a zsoltáros reformátor énekei mintául és buzdításul szolgáltak a későbbi énekírók számára is. A zsoltárokból tizenhatot dolgozott át s ezeken kívül még öt más egyházi éneket is írt. Egy dicséretét akkor szokták énekelni, mikor a község a predikációra összegyülekezik. Van 3 karácsonyi éneke és egy a hitről és poenitentiáról szóló. Nevét rendszerint (annak a kornak divatja szerint) a versfőkben szokta megjelölni „Michael Starinus fecit” sat. szavakkal. Énekeinek legnagyobb részét, amint a róla szóló tudósításokból következtethetjük, korán, még laskói lelkész korában írhatta. Eleinte csak kéziratban és a nép szájáról terjedtek tovább; maga Sztáray volt azok legilletékesebb terjesztője, aki sok vidéket bejárta és szép csengő hangjával énekelte zsoltárait. Énekeskönyveinkbe is elég korán belekerültek az énekei. Ezek között legkorábbi a „Praedicatio korra isteni dicséret” (Hálaadásunkban rólad emlékezünk), mely már benne van az 1566. évi váradai és az 1569. évi Szegedi Gergely-féle debreceni énekeskönyvben. Bornemissza Péter pedig Sztáraynak már több zsoltárát is felvette. Feltűnő, hogy Huszár Gál még nem közöl az énekeiből. De azután evangélikusok és reformátusok egyaránt búzgón énekeltek zsoltárait egészen a múlt század elejéig. Sőt még a franciskánus Kájoni János is felvette énekeskönyvébe (Cantionale Catholicum, 1676.) Sztáray több zsoltárát. Régi evang. énekeskönyvünk, a Zengedező M. Kar még hét énekét megtartotta, de az új dunántúliba a dallamok miatt már csak egyet (Mely igen jó az Uristent dicsérni, 5. sz.) vehettünk fel. Sztáray zeneértő is volt (Páduában tanulta a zenét) és így valószínű, hogy énekeihez dallamokat is szerzett. Egyik zsoltára (a 23-ik) felett Nagybankai Mátyás 1560. készült énekének (Hunyadi János históriája) kezdő sora „Nektek emlékezem” van dallamul jelezve. Sztáray énekeivel is oktatni, az evang. hitben megerősíteni akart, azért a költői szépségre kevesebb gondot fordít. Zsoltárai az eredetihez képest

terjengősek, verssorai hosszúak; de nagy hiterővel és világos, tiszta jó magyarsággal írt, ezért voltak énekei oly kedveltek.⁸⁸⁸

Bornemissza Péter á. h. evang. püspök gazdag és igen értékes énekeskönyvének is (Detrekő 1582.) bizonyára jó hasznát vették a dunántúliak. Szenczi Molnár Albert Beythe Istvánnak is említi egy énekeskönyvét, melyet Toldy Ferenc egy hangjegyes töredékben vélt felfedezni. Teljes példánya nem maradt fenn és forrásaink sem szólnak róla. Az 1593. évi bártfai énekeskönyv, melynek unikuma Binder Károly kezéből került az eperjesi kollégium birtokába, lutheránus énekeskönyv s így lehetséges, hogy dunántúli kerületünkben is használták. Jegyzőkönyveinkből és egyéb forrásainkból nem lehet megállapítani, hogy gyülekezeteink Huszár Gál graduálja mellett melyik magyar énekeskönyvet használták. Valószínű, hogy miként Szenczi Molnár említi „Magyarországban a könyvnyomtatásnak szűk volta és fogyatkozása miatt” mai értelemben vett énekeskönyve az evang. népnek az első évtizedekben még nem is volt, hanem könyv nélkül énekelték azt a kevés számú éneket, amit az iskolában vagy templomban betanulni tudtak. A nép a tanuló ifjúságtól vagy a lelkésztől és tanítótól tanulta meg énekeinket. Tanítóink nemcsak a temetési menetben, hanem a halott mellett való virrasztásban egész éjjel és lakodalmakban is szoktak énekelni. Szokásban volt az is, hogy valamely diák vagy előénekes diktálása után énekelte a gyülekezet az egyik verssort a másik után. Énekeskönyve, úgynevezett graduálja (írott vagy nyomtatott) az első időkben csak a lelkésznek vagy tanítónak volt. Hivatalosan elfogadott vagy ajánlott énekeskönyve a kerületnek 1696-ig nem volt. A lelkészek tetszésük szerint többfélét használtak. Legismertebb lehetett, mint a Zengedező 1770. évi előszava említi, a Lőcsén 1627. Breuer Lőrinc által nyomtatott (ma már ismeretlen, de bizonyára lutheránus), mely igen csekély és még kevés énekeket foglal magában.” És Csepregen is 1630. Mihálykó János imádságaival jelentek meg „szép isteni dicséretetek és zsoltári énekek.” (12 r. 496. l. Szabó K. I. 591.) Gönczi György debreceni lelkésznek Szegedi Gergelyéből készült legtöbbször nyomtatott könyvét, valamint Sz. Molnár Albert zsoltárait a reformátusokkal való hitviták miatt legfeljebb csak 1643 után merték használni, mikor a gyűlölködés csillapult. Az első dunántúli evang. énekeskönyvet Aáchs Mihály, volt győri rektor, a kuruc világ egyházi lantosa adta ki. (Zengedező Mennyei Kar, Lőcse 1696. 12. r. 264. l.)

Dunántúli papjaink közül a század végén *Magyari* István sárvári főesperes is akinek hatalmas prózáját fentebb ismertük meg, megkísérelte az énekszerzést, illetőleg fordítást. Nádasdy Ferenc kívánságára Sárvárott 1600. lefordította és kiadta Beust Joakim wittenbergi theol. tanárnak, (a későbbi osztrák miniszter ősenek) „A jól és boldogul való meghalás mestersége” című munkáját. Magyari ebben nem csak görög és latin poéták verseit fordította hexameterekben, hanem német írók énekeit is rimes verssorokban. Így például lefordította Éber Pál wittenbergi tanárnak „Herr Jesu Christ wahr Mensch und Gott” énekét, de nem a német eredetiből, hanem Lauterbach János latin fordításából, melyet Magyari ennek Cithara Christiana című gyűjteményéből (1585. 287.) ismert. Hat soros 8 strófából áll az ének, kezdő sora: Christus király, ember s Isten. Magyari megjegyzi: „Ha akarod az Miatyánk, ki vagy mennyekben, Te fiaid szükségünkben nótájára is elmondhatod”. Tehát Luthernek ezt az énekét, mely Szegedi Gergelynél (164. l.) és a Zengedező M. Karban is (638 l.) megvan, Dunántúl 1600. már jól ismerték. Tudta és megjegyzi Magyari azt is, hogy Ébernek ezt az énekét a csehek és lengyelek 12 négysoros strófában éneklék. Megemlíti azt is, hogy Ébernek ezt az énekét Ammonius Verus deák fordítása szerint úgy lehet énekelni „mint egy halotti énekben magyarul szoktuk énekelni, mely ilyen: Jézus Krisztus Istennek szent fia, Bűnös népnek igaz

⁸⁸⁸ Farkas L. Zsoltárvilágunk, Pr. Szemle 1898. 425. Barla J. Szegedi G. énekkve. Pr. Sz. 1899. 460.

megváltója”. Ezt a szép éneket is (dallamával együtt) mely a Zengedező 1786. évi kiadásában, is (572. sz. 917. l.) megvan még, már 1600. ismerték a dunántúliak.

Lefordította továbbá Magyarai (szintén deákból) Hermann Miklós joachimsthalai kegyes kántornak „Wenn mein Stündlein vorhanden ist” énekét. Hét soros 4 strófából áll, kezdő sorai: „Mikor halálnak órája Eljő életből kihínya”. Gyengén sikerült, a Zengedezőben később jobb fordítással pótolták. Harmadik fordítása: „O Jézus Chistus, Istennek szent fia”. Ez Lobbwasser Ambrus éneke, melyet Beust Joakim fordított deákra s így vette át Magyarai. Négy soros 11 sapphói versszakból áll. Végül Flaminius imádságát fordítja 2 soros 7 strófában az „Vitamque” nótájára:

*Végy ki már Uram engem ez fogságból,
Hadd mehessek elődben nagy boldogúl.*

Itt is egy oly dallamot (valószínűleg világi) említ Magyarai, amelyre sok egyházi éneket énekeltek a XVI. században. Verselése gyenge és nehézkes volt. Énekei azért nem is kerültek bele a későbbi énekeskönyvekbe. Hatalmas prózájával a versfordításai nem versenyezhetnek.⁸⁸⁹

A gyülekezeti közös ének mellett voltak külön a lelkész és a kórus által énekelt, egymásnak felelgető ú. n. liturgikus vagy szertartásos énekek. Miként a lelkészavatási agenda és Huszár Gál graduálja is mutatja, a XVI. század liturgiája elég gazdag volt. Voltak antifónák, responsoriumok, közös énekek s a kollektákra is a gyülekezet énekelve felelt: Úgy legyen. Graduálokat, vagyis ilyen nagyobb liturgikus énekeskönyveket hangjegyekkel vidéki gyülekezetekben is használtak. Kövesden, Sopron megyében még 1631-ben is megvolt Huszár Gál szakadozott magyar graduálja. Ugyanitt és Sopronlővőn tót graduálok is voltak a gyülekezet birtokában. Úgy látszik, hogy a Horvátországból a török elől idemenekült szlávajkúak jobban ragaszkodtak a szertartásos énekekhez, mint a magyarok. De volt magyar liturgikus éneklés Kőszegen, Csepregen és Sopronlővőn is. Erre nézve a kiválóan képzett Vajda György lövői udvari lelkésznek, volt kőszegi rektornak, 1650. márc. 16-án „ex Castello Sicz” kelt (egy régi könyvtáblából kiáztatott) levele ad felvilágosítást.

Vajda György irodalmi téren is működött. (De horrenda Idololatria hodiernae Rom. Ecclesiae. Lőcse 1643.) A kerület Kőszegről őt küldte ki a Monyorókerékről Sopronlővőre költözött Révay Zsófia, Erdődy Bálint gróf özvegye mellé udvari lelkésznek. Nagybátyja, Nádasdy Ferenc kegyéből e nő itt, ahonnan Musay Gergely püspöknek menekülni kellett, vallásszabadságot élvezett. Vajda a levelet Csepregi Mihály csepregi vagy kőszegi diáknak írta, akit már korábban felszólított, hogy hajlandó volna-e számára egy irott graduált készíteni. A diák igenlőleg válaszolt s Vajda most részleteket közöl, hogy milyen legyen az a graduál: „Az mi az Graduálnak quanasát illeti, legyen csak négy konc. Compingálja, az mint legjobban tudja Kegyelmed. Az írása pedig szép őregen legyen. Kótákra való lamentatiók Passió előtt legyenek, a többi Passió után s mindenik eleiben azt írja Kegyelmed: hoc et hoc tempore dicenda. Továbbá csak válogatott hymnusokat, antiphonákat az főinnepekre valókat írjon Kegyelmed beléje, az mely énekeket pedig megtalálhatni az *Nyomtatott Csepregi Graduálban*, ne is írja Kegyelmed belé. Az ádventre és bötre való tótbul fordított énekeket és mindennapi reggelre valókat is, de olyakat, melyek nincsenek az *Csepregi Graduálban*, legelőször írjon Kegyelmed... Egy Passionalist jó alkalmatossággal küldjön az innepekre.”

⁸⁸⁹ Ferenczi Z. Bevez. Magyarai művéhez 10. l. Dézsi L. Magyarai I. irod. működéséhez. Irod. tört. Közl. 1903. 467. Thienemann, U. o. 1922. 18. l.

Ez a levél bepillantást enged az írott magyar graduálok műhelyébe. Mutatja, hogy a csepregi diáknak és lövői papnak mily nagy volt a zenei képzettsége. Látjuk belőle, hogy Lövön mily komolyan vették az egyházi zene dolgát s ami még fontosabb, a dunántúliaknak is volt egy külön nyomtatott graduáljuk, a csepregi, amelynek, sajnos, ma már egyetlen egy példánya sem ismeretes.⁸⁹⁰ Vajda nem elégedett meg vele, hanem több és újabb énekeket is akar hangjegyeikkel és ő, a magyar pap, többől fordítottakat is. A csepregi nyomda 1621-43. működött, tehát a csepregi graduálnak is ebben az időközben kellett megjelenni. A ruszti új templom felavatásán is 1651. júl. 9., ahol Vajda György jelen volt, szintén igen gazdag liturgiával végezték az istentiszteletet. Vajda levele és a csepregi graduál tanúsítja, hogy a templomi liturgia zenei tekintetben a kisebb mezővárosokban is magas fokon állott.⁸⁹¹

Igy a dunántúli magyar evang. istentisztelet is (legalább városi helyeken) hozzáidomult ahhoz a formához, amelyet Szathmáry József, Sörös Béla és Schmidt K. Jenő nyomán így állapíthatunk meg: 1. Introitus. Kezdő ének. Antifona, vagy később gyülekezeti ének. 2. Kyrie. Közös bűnbánati imádság. (Ez a győri gyülekezetben még mai nap is megvan, és pedig a bűnbocsánat hirdetésével). 3. Gloria et in terra. E helyett később a gyülekezeti ének: Dicsőség mennyben Istennek. 4. Salutatio. Az Úr legyen veletek! Antifona a lelkész és gyülekezet közt levő egyetemes papi közösségnek kifejezésére. 5. Kollekt. Összefoglaló rövid imádság, melyre a gyülekezet felel: Úgy legyen. 6. Írás-olvasás, Epistola és evangelium. Itt szoktak énekeket is közbeszőni régente Graduale, Halleluja, Sequentia, Prosa sat. néven. 7. Credo. A gyülekezet felelete Isten ígéjére. Később ezt is gyülekezeti énekbe foglalták. 8. Prédikáció. 9. Imádság és Miatyánk. 10. Áldás az oltár előtt. Ezek között énekelt az egész gyülekezet több vagy kevesebb éneket. S néhol minden vasárnapon kiosztották az úrvacsorát is. Másutt csak időnként és nagy ünnepen.⁸⁹²

A nagyhéten, mint Vajda György fentebbi leveléből látjuk, a passiók és lamentációk (Jeremiás siralmaiból való ének) is szokásban voltak. Kovács István széplaki lelkésznek is 1658. évi meghívó levele szerint énekelnie kellett a passiót. Ez a kántorokra is nagy terhet rótt. Bizonyára sok énekvezetőnek fakadt szívéből a panasz, melyet Keserői Dajka és Geleji Katona Öreg Graduáljának (Gygyfehérvár 1636) gyöngyösi példányában a hátsó lapra beírva találunk.

*Passió mondása vajha nem lett volna,
Szegény mestereknek kisebb gondjuk volna;
De mivel ez torokrikító bejuta,
Szegény kántorokat nem kicsiny gond fogta.)*⁸⁹³

De az énekek mellett a főhelyet mindenkor az *igehirdetés* foglalta el. A perikopa-rendszert nemcsak az evangélikusok, hanem a reformátusok, Melius Péter és Geleji Katona is megtartották. Csak a puritánusok gúnyolták később száraz malomnak. Mivel a magyar bibliák

⁸⁹⁰ Sok evang. könyvünk teljes elpusztulásának nem csak a természetes kopás és elkallódás volt az oka, hanem ellenségeink, miként Stájerben és Ausztriában, szándékosan is pusztították a protestáns műveket. Pozsonyban még 1772. is mintegy 2000 „eretnek és veszedelmes” könyvet égettek el a jezsuiták. (Irod. tört. Közl. XX. 410. Harsányi I.)

⁸⁹¹ Harsányi I. A csepregi graduál. Irod. tört. 1912. 110. l. Payr S. A csepregi graduál. Ev. Ehi Élet 1912. 41. 48.

⁸⁹² Szathmáry Pr. Szemle 1892. 326. Sörös B. 150. 154. Schmidt K. J. Das gottesdienstliche Leben 115. l.

⁸⁹³ Soproni konv. lev. 212. sz. I. 25. Bartalus I. A magy. szertartásos énekek a XVI. és XVII. sz. 182. l.

ritkák és drágák voltak, csak ugynevezett evangeliomos könyvecskéket (perikopák, hozzáfűzött rövid imádságokkal) adtak ki. Ilyen Németkeresztúron 1614. és Csepregen 1631. 1636. és 1643. jelent meg. Az 1625. évi csepregi zsinat elrendelte újabban is, hogy „a predikálás könyv nélkül tétessék és vasárnap délest is predikáció legyen minden helyen.” A kánonok megkövetelték, hogy a lelkészek eredeti beszédeket irjanak és ne másokét mondják el. Különösen pedig r. kath. auktorok használatát tiltották. Hegedüs Pál ellen 1602. az volt a panasz, hogy Zsédenyben Telegdi Miklós pécsi püspök posztilláit, másutt pedig az evang. Kulcsár György beszédeit használta. Az egyházlátogató esperesek az 1631. évi cikkelyek szerint megvizsgálták, van-e bibliája a lelkésznek, beszédeiben milyen auktorokat vesz mintául, nehogy hanyagságból ellenfeleink posztilláit használva megbotránkozást okozzanak. (8. cikk.) A dunántúliak bizonyára Huszár Gál, Kulcsár György, Beythe István, Magyarai és Zvonarics Mihály beszédeit vették mintául. Ez utóbbinak két kötetét a kerület árusította és szorgalmasan vásárolták. Bornemissza Péter dunáninnen püspöknek, a termékeny írónak és a valószínűleg dunántúli származású Madarász Márton eperjesi lelkésznek predikációit is bizonyára használták a dunántúliak is. Bornemissza a maga szigorú formalizmusával valóságos iskolát csinált a papok körében. Az ő beszédeinek ezek a részei: 1. Summácska. (Az evangelium veleje). 2. Az evangelium felolvasása. 3. Rövid értelme. 4. Magyarázat. 5. Tanulságok. 6. A gyülekezethez intézett kérdések. Zvonarics és Madarász azonban már nem ezt követik. Náluk a magyarázatot mindjárt az alkalmazás követi. (Ker. jkv. I. 35. Mokos Gy. 161. Sörös B. 157.)

Imádságokat találtak a lelkészek Huszár graduáljában, az agendákban és az evangeliomos könyvecskében. A kollektákat, mint rövid összefoglaló imádságokat az oltár előtt mondták vagy énekelték el. Szalaszei György muraszombati lelkész Habermann Avenarius János mintaszerű rövid imádságait (Hetetszaka mindennapra imádságok) fordította le és adta ki, (Sopronlövő 1593). Lethenyi István is adott ki imádságos könyvecskét, (Csepreg 1629.) és Mihálykó János eperjesi lelkész is, (Keresztyéni istenes és áhitatos imádságok. Dicséretekkel és soltári énekekkel. Csepreg 1630). A református puritánusok kezdték meghonosítani a szabadon mondott, rögtönzött és terjengős imádságokat, melyek azonban nálunk nem igen találtak követésre. Talán csak később a pietistáknál.

Az evangélikusok liturgiája hazánkban már csak a három nyelvűség miatt sem lehetett egyforma. A dunántúli magyaroké lényegesen eltért a németek és tótok liturgiájától. S voltak többen, akik ezen a téren is egyformaságot akartak, jóllehet kánonaink a szertartásokat közönyös és szabados dolognak nyilvánítják. Már a Confessio Heptapolitana 1559. mondta rólok: „Ámbár vétek nélkül mellőzhetők, mégis mivel ékességére vannak az egyházi szolgáltnak, búzgón megtartjuk őket”. Különösen Thurzó Szaniszló gróf, Sempte város földesura, aki már 1614 óta levelezett Farkas Imre keresztyáni könyvnyomtatóval s akit 1622. a soproni országgyűlésen választottak meg nádornak, sürgette leginkább, hogy a dunántúli magyarok is fogadják el a németek és tótok liturgiáját. E tervének megvalósítására legalkalmasabbnak találta udvari papját, Brunswick Tóbiást, akit mint volt csepregi rektort a dunántúliak is ismertek és szerettek, 1620 óta pedig a dunáninneniek püspöke volt. Brunswick meg is mozgatott minden követ, hogy a dunántúliakat Thurzó tervének megnyerje, de mind hiába; ezekre a református szomszédság bizonyára nagy hatással volt és nem fogadták el az idegen szertartásokat. Brunswick ezt látva legalább a dunáninneniek magyarokat akarta a felvidéki liturgiának befogadására rákényszeríteni. E célból Felsőszéliben 1622. ápr. 26. generális zsinatot tartott s itt 1. megállapították az úrvacsora kiszolgáltatásának módját; 2. a keresztnak temetéseken való használatát (a menet elején való hordozását) a magyar egyházak is elfogadták; 3. az alba viselésének kérdését, aminek a magyar lelkészek ellene mondtak, miként már Zsolnán, most is más időre halasztották. Ennek a határozatnak azonban egyes, különösen Dunántúlról idekerült lelkészek most is nyíltan ellenszegültek, mint például 1624. a

szeredi gyűlésen Laskói István esperes, a győri őrség papja, aki saját szavai szerint „nem tűri, hogy neki idegen nemzetség diktáljon törvényt”. Tóth István kürthi lelkészt is 1625. és Balog Ferenc galgóczi lelkészt 1627. pénzbírsággal büntették, mivel az elrendelt új szokásokat nem követték. Balog az invocatiót hagyta el mint tót szokást. Annál nehezebb lett volna ezeket Dunántúl elfogadtatni.⁸⁹⁴

A reformátusok nagyon is jól ismerték a magyar evangélikusoknak a németektől és tótoktól a kultuszban való eltéréseit s az ő puritánizmusuk hatása alatt a kálvinisták felé való közeledését. Samarjai János ref. püspök 1628. a Magyar Harmóniában erre, is rámutat és buzdít a protestáns unió érdekében. Itt kérdi ő a magyar lutheránusoktól: „Pokolra taszítottok-e minket, hogy a kámsát reánk nem vesszük? hogy az papi köröszös, feszületös öltözetöt hátunkra nem rántjuk? hogy az stólat nyakunkban nem vetjük? hogy az oltárokat fel nem tarkázzuk? hogy nappal az oltárookra gyertyát nem gyújtunk? hogy az templomokban képeket nem tartunk? hogy discantra és orgona hegedűszó után nem éneklünk? hogy köröszöt az halottak előtt nem hordoztatunk?... Semmiképpen bizony nem kárhoztathattok minket Magyar Lutheránusok, mert cselekedetökkel megmutatjátok, holott velünk egyetemben elhagytátok (az egy ostyát hogy még megtartjátok) és ekképpen velünk egyetemben különböztök az Német és Tót nemzetből való Lutheránusoktól”. Samarjai, midőn itt a protestáns unió érdekében agitál, érdekes kortörténeti adatokat nyújt evang. egyházunk akkori szokásaihoz. Hogy az éneklésben a reformátusok hátramaradtak, arra Samarjai mentséget is tud mondani: „Köll az éneklést a gyülekezetben mérsékelni, ahol azzal élnek... Ha vágnak oly ecclesiák, melyek a hitből származott és törvény szerint való imádságot megtartják, de semmi éneklések nincsen, nem köll őket azért kárhoztatni, mert nincs minden ecclesiának az éneklésben való alkalmatosságuk”.⁸⁹⁵

V. A vallásos erkölcsi élet.

a) A reformáció erkölcsi hatása. A szerzetesség és a világi élethivatás. A cölibátus és az ároni ház. Pázmány vádjai és a papság erkölcsi élete.

Az igehirdetés és az egész istentisztelet az épülést, a vallásos érzés mélyítését, az akaratra való hatást s ezek által az erkölcsi élet javítását célozta. A reformáció anyagi alapelveinek, a hit által való megigazulás tanának nagy volt az erkölcsi hatása. A reformáció ugyanis nem fogadott el a bűnért elégtételül külső gépies cselekedeteket, száműzte az önérdekemre támaszkodó farizeusi gőgöt, a képmutató szenteskedést és ezekkel szemben az élő hit által az érzület gyökeres megváltoztatását követelte. A hit, mely által megigazulunk, szükségképpen élő hit is egyszersmind, mely mint a termőfa állandóan termi a jó gyümölcsöket, a jó cselekedeteket s hatalmas szubjektív mozgató erő Isten országának építésére. Róma a búcsulevelek árulásával üzletté alakította át a bűnbocsánatot, a pénz lefizetése mellett az őszinte bűnbánat egészen háttérbe szorult. Ilyen búcsuleveleket VI. Sándor pápa megbízottjától magyar családok is vásároltak. Így például Zay Péter 1502. a maga és felesége Lankai Kamarás Borbála számára és Olajos Gergely miskolci lakos szintén 1502. („Plenariam peccatorum remissionem confero et remitto tibi poenas in praesenti saeculo et in purgatorio patiendas” - mondja az eredeti búcsulevél) Az eperjesiek 1521. megverték és börtönbe vetették az eperjesi születésű Domó

⁸⁹⁴ Ribini, Memorabilia I. 449. Havrán D. Adatok Brunszwick T. életéhez. Pr. Sz. 1899. 608-10.

⁸⁹⁵ Samarjai M. Harm. 55. lev. Havrán D. i. h. 607. I. Farkas L. Pr. Sz. 1898. 538.

Mihály búcsuárust. Ilyen búcsulevelek bizonyára rejtőznek az ősi dunántúli családok levelesládáiban is.⁸⁹⁶

Róma a gyónás gyakorlatában a nagyobb mennyiségű imádkozást vezeklésül, büntetésül szabja ki s ily módon ezt is (az olvasóval) gépiessé tette, holott Isten részéről legnagyobb kegyelem, hogy imádságainkban közvetlenül folyamodhatunk hozzá, és beszélhetünk Istennel. Azért gúnyolta ki már Sylvester János az olvasót, mellyel a hívek inkább suttoznak, mint imádkoznak s mintegy elszámolnak Istennel. A gyónást a reformáció nem akarta oly hatalmi eszközül használni, mint Róma; a purgatoriummal, melynek a szentírásban semmi alapja nincs és csak I. Gergely találmánya, nem rémítgette a lelkeket; a fülbegyónást, a halálos bűnök egyenkénti felsorolását is, ami lehetetlen s a részletekre vonatkozó kérdésekkel annyi visszaélésre (a legújabb időben is a gyóntató szék ellen intézett erős támadásokra) adott okot, elhagyta; de azért a gyónás más evangeliomi formában üdvös erkölcsi nevelő eszköz maradt az evang. egyházban is. A középkor végén már sok gúnyos támadás érte a gyóntató barátokat.⁸⁹⁷ Az evang. predikátorok gyónás előtt komoly magábaszállásra, megtérésre intették a népet s „a communio előtti napon examen volt, melyből in negotiis religionis informáltak.” (Eht. Eml. 102.)

Leghathatósabb erkölcsi nevelő eszközei voltak egyházunknak az igehirdetés a templomban, az iskolában a tanítás, a hű lelkipásztorkodás, a vezetők jó példaadása és az egyházi fegyelem. Ez utóbbit a lelkészek, zsinatok, az egyházi törvényszék (sedes spiritualis, consistorium), az egyházlátogató esperesek és a püspök, majd később nálunk is a presbyteriumok gyakorolták. Súlyosabb esetben igénybevették ezek a földesurnak s a világi hatóságoknak támogatását is. A reformáció tanai szerint az egyházi és világi hatalomnak közös és együttes feladata az erkölcsök javítása. Luther a német nemzet keresztyén nemességéhez intézett iratában sürgette a vallási és erkölcsi bajok orvoslását. Ezt is belevonta szent munkájába. A reformáció megszüntette az ellenséges dualismust egyház és állam között, mely a középkorban a pápaság és császárság hosszú küzdelmeit idézte elő. Míg VIII. Bonifatius hihedt bullája szerint a világi hatalom csak „ad nutum et patientiam sacerdotis” használhatja a maga fegyverét, addig Luther az államot is Istentől rendelt, független, teljes jogú erkölcsi intézménynek ismerte el s az egyház és állam helyes viszonyát a kölcsönös támogatásban látta.

A középkornak életeménye a szerzetesség volt, tökéletes életnek (status perfectionis) csak ezt ismerte el. Míg Luther (ebben a humanistákkal is találkozva) kimutatja a világi élethivatás magas erkölcsi értékét. A maga személyében a világkerülő önző szerzetest kiviszi cellájából a hazafias polgári és családi élet küzdőterére s kimutatja, hogy a világot nem kerülni, hanem megszentelni és nemesíteni kell; földi élethivatásunk hű betöltése, az emberi és felebaráti kötelességek teljesítése az igaz istentisztelet. Nem az egyház és a földi tekintélyek iránt való vak engedelmességre nevelt a reformáció, miként a jezsuiták, hanem szabad egyéniségre, keresztyén nagykorúságra. Eltörölte a külön papi rend kiváltságait, az ecclesia regnans és

⁸⁹⁶ Gróf Zay Károly közl. Új Magy. Muz. 1854. 393. l. Kassai levlár 1817. sz. Obál B. Az eh. és a városok a ref. előtt 45. 46.

⁸⁹⁷ Érdekes például Gáspár doktor eredeti magyar meséje, melyet levélben irt meg Nádasdy Tamásnak. E szerint a cseri parasztbarát a szegény gyónó bűnösnek minden titkos vétjét kibeszélte az egész városban s máskor azután a konfesszorszékben ülő misemondó barátnak is azt felelte: „Eb higgye, hogy parasztbarát nem vagy, mindaddig, míg az csuklyát leveszed fejedről és az pilisedet (tonzurádat) megmutatod.” (Takáts S. Rajzok III. 126. Szmollényi i. m. 135.) Zalay János pozsonyi főispán is azt mondja: „Hogy nem mint morgó paphoz gyónnám, inkább akarok gyónatlan meghalnom.” (Bunyitay, IV. 243.)

obediens között a nagy különbséget és az egyetemes papság elvében mutatott reá a világiaknak is papi hivatására. Eltörölte a cölibátust, mint az emberi természettel és Isten rendelkezésével ellenkezőt. A lelkészeket is bevezette a családi élet nehéz kötelességeibe és csendes boldogságába; megkövetelte, hogy mint családapák is mutassanak jó példát a gyülekezetben. Ezzel megszűnt a régi cölibátus sok botránya és megszületett a protestáns ároni család, a papi ház, ez a nemzet életében is annyira fontos családi szentély, az intelligens középosztály annyi jelesének születési és nevelő helye. Mig a régi parochiákat a nőkérdés tette gyanussá és botrányok színhelyévé, az evang. ároni házakban az okos szelid papnék gyermeknevelésükkel és egyéb nőies erényeikkel a durva tömegre is nagy erkölcsi hatást gyakoroltak. A nőt megalázó középkori helyzetéből a reformáció emelte ki. Nagy gondot fordított eleitől fogva a nőnevelésre és kiváló művelt nőket nevelt is a hazának. Mig azelőtt a toledói zsinatra hivatkozva azon vitatkoztak, hogy a nőnek van-e lelke s a világi tudós is rangján alulinak tartotta, hogy házasságra lépjen, Dévay Mátyás már a tanításra és egyéb egyházi szolgálatra is méltónak tartja; egyházunk az egyetemes papság tagjának tekinti a nőt és elismeri jogait. A házasságnak, melyet Aquinói Tamás is a szentségek között utolsó helyen állónak minősített, a reformáció nem ismerte el szentségi jellegét s oly esetekben, mikor a házasság a bűn és békétlenség miatt tényleg már felbomlott, megengedte az elválást. Eljárását a modern házassági jog is igazolta. Ezzel is az üldözött nőnek kelt védelmére és sok erkölcsi botránynak vetett véget. Luther már az első nagyobb alapvető iratában is sürgette a nemzeti és társadalmi bajok orvoslását. Rendezni akarta a szegényügyet. A felebaráti szeretetről oly ideális volt a felfogása, hogy a kamatszedést is uzsorának tekintette. A fláciánusok, mint szigorú lutheránusok ezt később is szigorúan tiltották. A felesleges ünnepek apasztásával is munkaidőt nyerni, a nemzet gazdagodását akarta előmozdítani. Hadat üzent Luther a fényezésnek, a kicsapongásnak, bordélyházaknak, melyeket a középkorban a papok is látogattak sat. Szóval evangeliumi, hittani alapon erkölcsi megújulást követelt úgy a társadalmi mint a családi és magánéletben, a lelkészektől, a világi előjáróktól, a köznéptől és a nemesektől egyaránt. És mégis micsoda undok bűnöket akartak Lutherre és a reformációra ráfogni és halmozni ennek ellenségei, közöttük Pázmány Péter is a Kalauzban!

Az erkölcsi átalakulás azonban nem történhetett hirtelen, mintegy varázsütésre. Akik ezt várták volna, azokat méltán éri Murner Tamás szellemes szatírája és Pázmány gúnyos beszéde. Sok régi bűnös szokás és gyarlóság átnyúlik a reformáció korába. Előbb új nemzedéket kellett nevelni. Ezután is a sok háború, a törökdúlás, a nőrablás és a férfiak hosszabb törökfogsága, mely a családi szentélyt feldúlta, a hatalmaskodó főuraknak a régi rablólovagokra emlékeztető rossz példája, a hitviták által élesztett gyűlölködés és türelmetlenség még igen sok akadályt gördített az erkölcsi javulás útjába. Akár Magyarai István, akár Pázmány Péter kutatta tehát az ország romlásának okait, mindegyik sok szemetet találhatott a mások és a maga ajtaja előtt is. Nézzük tehát elsősorban a papság erkölcsi életét. Hiszen nekik kellett jó példával előljárni.

Pázmány a Kalauz III. könyvének 7. részében egy külön fejezetet ír „A magyarországi kálvinista és lutherista predikátorok erkölcséről”. (1637. évi kiadás 244-248. l.) Ha ennek csak a fele is igaz volna, meg kellene döbbernünk. És sokat tud és mond Magyarai István is a klérus bűneiről. Kétségtelen, hogy a reformációval ezen a téren is nagy javulás állott be. A középkori papság erkölcsi élete csak itt a dunántúli részeken is sok botrányos dolgot tár elénk. A somogyvári bencés barátok a XIV. század végén Egyed tatai apátot, aki őket laza erkölcsük miatt megfeddette és szent Benedek szabályainak követésére intette, megrohanták egy akarattal, somogyi szokás szerint megverték, sőt jobbkezünek a gyűrűs ujját is levágták. De nemcsak a durvaság és garázdaság, hanem a szüzességi fogadalom ellenére a kicsapongás és fajtalanság is nagyon elterjedt a papok és szerzetesek körében. A XV. században különösen a pécsi egyházmegyében volt nagy a papok romlottsága. Henrik püspök Pécsen Szent Mór

kápolnájában külön exhortatort tartott, hogy istenes életre intse a papokat. De a kanonokok, a városi és falusi papok ennek ellenére is tovább folytatták nyíltan az uzsorát, az erőszakot, dőzsölést és a bujálkodást. Kicsapongó életet éltek a pécsi karmeliták is, bécsi előljárójukat, aki rendet akart csinálni, elkergették, a városi tanács és a püspök is tehetetlen volt velük szemben. Marchia Jakab inkvizitort is, aki 1439. IV. Jenő pápa által kiküldetve nemcsak a huszitákat térítette, hanem a papság életét is javítani akarta, szintén elűzték a püspökség területéről, csak Zsigmond király intésére fogadták vissza. Balbi Jeromos prépost dolgait már fentebb láttuk. A veszprémi zsinat 1515. azt határozta, hogy a főesperesek a nyilvános ágyasságban élő papokat vessék fogságba és megkötözve küldjék a püspökhöz Veszprémbe. Somlóvásárhelyen a Benedek-rendű apácák a XVI. század elején erkölcstelen, a zárdái magányt meggyalázó botrányos életet éltek. Gosztonyi János győri püspök II. Gyula pápa rendeletére vizsgálatot tartott s ennek következtében elűzte őket és helyükbe premontrei apácákat rendelt. Bakócz Tamás primás Körmendről a XV. század végén maga távolította el az ágostonrendű barátokat és szigorított ferencieket hozott helyükbe. A reneszánsz korában a teljesen elvilágiasodott humanista főpapok magok mutattak rossz példát. Még Hercegh Rafael kalocsai érseket is (1450-56) bevádolták Rómában, hogy fajtalan életet él, rossz hírű színésznőkkel, férjezett asszonyokkal a házasságtörést nyilvánosan üzi. Staphilus Frigyesnek, I. Ferdinánd tanácsosának jelentése szerint száz plebános közül alig van egy, akinek ágyasa vagy felesége ne volna s a legutóbbi egyházlátogatás alkalmával a zárdákban nőket találtak, kik gyermekágyban feküdtek és szégyenkezés nélkül vallották magukat a praelatusok feleségének. Symonds és Burckhardt tanulmányai említik a reneszánsz koráról, hogy a zárdák csatornáiban gyermekhullák maradványait találták. Zichy Mihály ebben találhatott történeti alapot „Luther Wartburgban” című festményéhez, midőn a Luthert kísértő sátáni alakok közé az érzékies szép nőt és a gyermeki holttestet is felvette. II. Lajos király 1524. nov. 16. külön rendeletet adott ki a soproni beneficátusok (oltáros papok) ellen, mely szerint arról értesült, hogy „közülök a legtöbben az egész klérus gyalázatára és a lelkeknek nagy kárára erkölcstelen életet élnek, nyilvánosan ágyasokat tartanak, akikkel gyermekeket is nemzettek”. Még Akách Miklós soproni plebános is 1568. megnősült, nemes Micskó Évát vevén feleségül. Gerengel Simon evang. lelkész eskette össze őket a Szent Mihály-templomban négy városi polgárnak, mint tanuknak jelenlétében. István nevű fia később orgonista volt ugyanitt.⁸⁹⁸

Szóval igen sok erkölcsi baja volt a római egyháznak a saját papjaival is már a reformáció előtt. És ha Pázmány a maga ajtaja előtt akart volna seperni, akkor a Kalauzban ezen a címen nem egy, hanem öt fejezetet is írhatott volna. Később is mint primásnak legtöbb baja volt a cölibátussal és az ezzel kapcsolatos bajokkal. Már Sztáray Mihály az első drámáját (A papok házassága) 1550. a cölibátus ellen írta. Fennmaradt töredékében mondja a Vikárius: „Atyámfia, Bereczk pap, keressünk mi is egyet-egyet (feleséget) magunknak, mert az uraim megosztóznak az apácákkal”. Magyarai István az ország romlásának okai között nagy erővel és igazsággal mutatott rá a Róma papjainak bűneire, amilyenek a barátok tunyasága, a világias élet, telhetetlen kapzsiság, fényűzés, tobzódás, hiuság és vallási türelmetlenség. Művének IV. részében pedig a cölibátust is erősen támadja és pedig nemzeti szempontból. „Bizván erejében (mondja Magyarai) szüzességet fogadnak az papok, maga (noha) nem tarthatják meg, hanem iszonyu dolgokat, az ő lelkek ismeretek tudja, cselekesznek s mégis szüzességgel kérkednek, mint az is, ki minap vele való beszélgetésben nyilván meré nagy esküvéssel mondani, hogy ő olyan szűz volna, mint az világra születésekor volt, maga (noha) élete viselése (mert ritkán józan, néha kétszer is részeg napjában) mást mutatna. Lát Isten mindeneket. Lóth elesett az

⁸⁹⁸ Békefi i. m. 197. Fessler IV. 1102. 1108. Zsigovits B. A coelib. tört. 39 45. Tört. Tár 1903. 414. Bunyitay I. 124. 181. Burckhardt J. II. 251. Payr, Sopron. eht. 29. 172.

jóllakás után. Eléshetik ő is”. A papot, barátot is házasságra szólítja fel Magyari: „ne tisztátalankodjék... építse országunkat, szaporítsa nemzetségünket Isten szerént és se ő magát ne csalja meg az tetetes szűzességgel, mert képmutató szűzességnek nevezi Hulderichus augustai püspök, ki anno 900. élt, az papok szűzességét... Mi is azért az köztünk való tilalmas bujaságot hátravetvén, igazán adjuk az házasságra magunkat, hadd épüljön az mi maradékinkból is országunk.” (Magyari 227.)

Pázmány a dunántúli evang. lelkészek ellen az Encomium Ubiquisticum bakbúzü verseiből merítette vádjait. De már Sármelléki Nagy Benedek megírta a Píronságokban (254. l.), hogy szerzőjük, Beythe András e miatt „sirva követte meg az egész Coetust sok főnemes uraim előtt és megvallotta, hogy a marczonaságra nem egyéb vitte, hanem az szeles ifjuságnak hertelen mérges dagálya az elszakadásért”. Nagy Benedek a környéken lakó r. katolikus urakat is bizonyosággal hivta: szóljanak ehhez, ha tudnak-e valamit a reájok fogott bűnökről. Balduin Frigyes wittenbergi tanár is, ki „Phosphorus veri catholicismi” művében felelt Pázmány Kalauzára (Wittenberg 1626.), levélben tudakozódott a vádak felől s egy lelkésztől teljesen megnyugtató választ kapott. S bár a dunántúli lelkészek így teljesen tisztázták is magukat, Pázmány azért a Kalauz II. és III. kiadásában sem vonta vissza az undok vádakát, s benne maradtak azok az újabb kiadásokban is. (Balduin III. kv. 34. fej. Fabó, Monum. IV. 188.)

Megengedjük, hogy dunántúli lelkészeink között is fordultak elő sajnálatos fegyelmi esetek. Mi ezeket nem is titkoltuk el az illető gyülekezetek történetében. Sőt az a baj, hogy a különben szűkszavú jegyzőkönyvek éppen az egyházi személyek vétségeit tárgyalják a szigorú fegyelem érdekében legbővebben, míg sok más fontos eseményt, mely egyházunkra más fényt vethetne, vagy teljesen elhallgatnak vagy csak futólag és mellékesen említenek. Ez is azt mutatja különben, hogy a kerület a lelkészek és tanítók erkölcsi élete felett szigorú felügyeletet gyakorolt. Az átmeneti korszakban, midőn kevés volt a munkás, kénytelen volt az egyház úgy az értelmi képzettség, mint az erkölcsi magaviselet dolgában engedményeket tenni és éppen a r. kath. egyházból tértek át hozzánk olyanok, akik az ott megszokott életmódjukat nálunk is folytatni akarták. De egyházi kánonaink a legnagyobb szigorúsággal követelik meg a lelki vezetők példás erkölcsi életét. Így mondja már 1595-ben az 58-ik meszleni kánon: „Azt kívánjuk az (lelki) tanétóktól, hogy feddhetetlen életet kövessenek, tiszta, förtelen nélkül való életük legyenek, józanok, okosak, szömérmetesek, nem verekedők, nem részegesek, hanem emberségesek és az gonosz kereskedésnek, korcsomároskodásnak és egyéb illetlen komplárkodásnak nem követői, azt mint ezt Sz. Pál is kívánja tőlök I. Tim. 3. Tit. 1. Hogyha pedig ilyen avagy hasonló tisztességes életben valaki az atyafiak közül foglalatoskodni nem akarna, az egyházi büntetéssel akarunk afféle vakmerőt büntetni. Trágárkodást, csélcspaságot, haszontalan botrányoztató tréfákat is tiltunk sub poena gravioris animadversionis az tanétóktól... Minden praedikátor azért az ő tisztiben híven eljárván: dictis, factis, moribus, pietate, patientia, humilitate, sobrietate, beneficentia Krisztust kövesse.” A 60-ik kánon minden lelkésznek kötelességévé teszi, hogy ha társának vagy szomszédjának valamely feslettségét megtudja, jelentse fel az esperesének, mert különben ugyanazon bűn részesének tekintik őt is. A 62. kánon rendeli el a lelkész tisztességes öltözködését s a 63-ik még a papné viselkedését is szabályozza: „Az tanétok feleségének öltözeti és magaviseleése folyul ne haladja az ő urok személyének és tisztinek méltóságát, hogy ugyan igazán mondhasák felölök ezt: Im ez az Istennek igaz szolgája s amaz is az Istennek igaz szolgáló leánya.” Későbbi zsinatok is foglalkoznak a lelkészek magaviseletével. Az iváni 1603. elrendelte, hogy a lelkész vitethet bort és gabonát a vásárra, de maga ne árulja, hanem embere legyen hozzá; de mástól venni és vele kereskedni nem szabad. Az 1625. évi csepregi zsinat is meghagyja, hogy a lelkész gabonáját ne maga, hanem a felesége vagy szolgája vigye vásárra; zöld maiszner ruhát, csizmát ne viseljen, hanem fekete vagy szederjes legyen s akitől telik, papi ruhája legyen. Azt is

kimondták itt, hogy a részeges predikátor, ki korcsomára örömet jár, tisztitól megfosztatik. Az 1631. évi egyházlátogatási cikkek is utalnak arra, hogy úgy magán-, mint nyilvános életükben feddhetetlenek legyenek a kánonok szerint, melyek bőven szólanak a lelkipásztorok életmódjáról. (Eht. Eml. 101. Mokos, Hgszól. kán. 132. 162.)

b) Magyar István predikátor a nemzet bűneiről. A lelkészek erkölcsi szigorúsága.

És voltak is Dunántúl evang. lelkészei közt számosan, akik tiszta erkölcsi életükkel is tiszteletet vívtak ki és hálás emlékezetben maradtak. Ilyenek voltak Dévay, Sylvester, Sztáray, Huszár Gál, Szegedi Máté, Beythe István, Klaszekovics, Zvonarics Mihály és Imre, Lethenyi, Kis Bertalan, Musay, Gödi sat. És különösen ki kell emelnünk, mint a dunántúli papság büszkeségét, *Magyar Istvánt*, a szigorú erkölcsű, bátor lelkű és hatalmas szavú predikátort, aki Básta és Belgioyoso gyászos idejében a nagy ellenreformáció kezdetén kiméretlen igazsággal tárta fel az egyház és nemzet bajait, mint az ország romlásának okait és prófétai lélekkel mondta szemükbe a nagyoknak és hatalmasoknak is végzetes nagy bűneiket. Ismeretlen helyről, mint Wittenbergben tanult fiatal tüzes tábori lelkész, a hosszú török hadjárat idején a félelmes nevű hős, Nádasdy Ferenc oldalán tűnik fel. Hazafias érző szíve elszorúl, midőn Esztergomnál látja (1594.), hogy népünket barmostul a török sok édes atyáknak és anyáknak holtig való keserves siralmukra csordával hajtja el szemeik elől. Veszélyes helyeken, mint egykor Gabelmann, a volt csepregi rektor, a táborban írja feljegyzéseit. Művének egyes részletei a táborban elmondott predikációk. Ismeri a tábori élet bűneit, hadnagyoknak, kapitányoknak is szemükbe mondja romlást hozó vétkeiket. Munkát ír a boldog halálról (ars moriendi), hiszen veszélyben forog életük minden órán, dicsőíti a vitézséget, átkozza a gyávaságot. Egész dicső nemzetének sorsa lebeg szemei előtt, „melyet Isten Scythiából hatalmasan kihozott és Pannoniába letelepített”, s már a nyugtalan táborozáskor kezdte írni hatalmas, tartalmas művét az ország romlásáról. Amellett, hogy szívvel lélekkel ragaszkodik evang. hitéhez és szívből gyűlöli a vallásüldözőket, mint hazaárulókat, éles szemmel, aggódó lélekkel sorra veszi a nemzet bűneit és orvosszert ajánl minden ölé méreg ellen. (Magyar, új kiadás 241.)

Az olvasottság, a történeti példák bámulatos készletével küzd ez a nemes művelt lélek a magyarság megmentésért. Sok szava, gondolata a költő Zrinyire emlékeztet; talán még Kölcsey himnuszát is, amint ezt Ferenczi is lehetőnek tartja, Magyar záró imádsága inspirálta. Hitéért és hazájáért lángoló lelkéből fakad minden szava. „Ez könyvnek utolsó részbeli jóraintésemet - mondja - nem gyűlölségből, hanem szeretetből az végre szedegettem sok tudós embereknek írásokból ki, hogy ha fegyveremmel nem is, jóra intésemmel az pogányok ellen való ügyében használhatnék édes hazámnak és nemzetemnek.” (156. l.)

Szól elsőben az általános bűnökről és bajokról. „Semmi böcsületi nincsen köztünk az innepnapoknak, nincs senki is, ki az inneptörőket megbüntesse, akkor sokadalmaskodunk, vendégeskedünk és oktalan barmainknak sem adjuk meg azt a nyugodalmat, melyet Isten parancsolt; akkor registromot hányunk, adósságot szedünk, akkor fárasztjuk, rójuk jobbágyságunkat, szőlő, búza látni megyünk, földesúrhoz, udvarbíróhoz megyünk s azok miatt az isteni szolgálatot minden büntetés nélkül elmulatjuk. Hogy ne büntessen azért meg Isten ez sok gonoszságért. Az Isten ígéjének semmi böcsületi nincsen... csak szállást sem adnak neki, sőt üldözik, kergetik, tömlöczözik és háborgatják annak hirdetőit és szeretettel vevőit, de félek rajta, ezeket sem hagyja büntetés nélkül Isten... No lássátok csak kövér nyaku pap urak, háborgassátok csak az keresztyéneket, talán hamarabb elvesztitek az gonoszul poklul hozzátok koporított uraságot, de az Isten ígéje megmarad mind örökké... Ne üldözzétek tehát az evangelikusokat”.

(96. 98. 102.) „Pusztít az szüléknek meg nem tisztelése is. Azokat pedig Isten táborostól elveszti, valakik szüleiket nem böcsülik... azont mondom azokról is, kik az nálamnál idősb vén embereket, fejedelmeket, földesurakat nem böcsülik meg, őket elárulják, ellenek fegyvert fognak. Mert valaki magistratusa ellen feltámad, Isten rendelése ellen támad, melyet közönséges (általános) romlások követnek... Az sok gyilkosságokért is sanyargat az Isten. Saepe vili ex flamma serpunt incendia magna... Továbbá ha megnyitván szemeinket, kétfelé nézünk, rettenetes paráznaságokat, bujaságokat, házasságtöréseket és tisztátalanságokat találunk lenni minden rendbeli emberek között országinkban. Sodomának iszonyu romlása is azért lőn, mert égben hata fel Istenhez az ő bujaságoknak utálatossága... Az szegényekben megbüntetik az lopást, mely az paráznaságnál kisebb bűn: az nagy fertelmesség pedig szabad-jába nyargal büntetés nélkül. Elég büntetés, ha bikapénzt ad az ispánnak vagy földesurának érte; sokat pedig csak meg sem mernek róla szólítani, bár tisztátalankodják is, özvegyeket, szüzeket rontson is, avagy pogány nemzetséggel latorkodják is, sokan csak nevetségre veszik, mosolygással mulatják, sokan ugyan kérkesznek is bujaságokkal... Pusztaságot hoz a sok orzás, tolvajlás, uzsoraprédálás, ragadozás és telhetetlen fősvénység is. Továbbá nemcsak az más ember házának megásói és az tolvajok, hanem az uzsorások is kárt hoznak az országoknak, mert azt parancsolta Isten, hogy az szűkölködőknek amit kölcsön adunk, uzsorával meg ne vegyük rajtuk (Levit. 25, 35). Akármint palástoljuk is az uzsorálkodásnak utálatos nevezetét és bár nevet változtatván, interessének, ajándéknak, vagy hálaadás jelének mondjuk is lenni, de mind uzsorának mondja azt az írás, valami nagyobb mértékkel, bővebben leszen az megadáskor, hogy sem mint az kölcsönadáskor volt”. Hasonló módon kifakad azután még a hamis mértéket használók, a felettébb „satzoltató” zsarolók és fősvények ellen. „Non habet eventus sordida praeda bonos.” Megrója a cifrázkodást, fényűzést is: „Az minemű sokféle cifraságot gondoltanak az ruhaviselésben az magyarok, nyilván meg csak azzal is jelentik régi együgyűségektől való eltávozásukat. Az polgári rend a nemes öltözetre, az nemesség az urakéra, az urak az fejedelmekére üznek ugyannyira, hogy majd alig tehess immár választást közöttük”. „A nagy fényűzés büntetése az inség, drágaság, háboru és döghalál... Annyira nevedett már mindennek az ára, hogy csak ez miatt is el kellene nyomorodnunk. Most is a nagy drágaság kényszerített sokakat szokatlan eledelekre”. (Magyari i. m. 108-126. 137. 163.)

Majd áttér a nagyok és hatalmasok bűneire. Ezeknek is kérlelhetetlenül mondja meg az igazságot. A pápáról, főpapokról már szólott, most rá kerül a sor a főurakra, bírákra és egyéb tisztviselőkre. A fejedelmek és földesurak ne küldjenek telhetetlen kapzsi tisztviselőket a község és a nép nyakára. „Mint az káposztás kertet az éh kecskére nem jó bízni, sem az ludfiakat róka pásztorra, így azokra sem bátorságos az községet bízni, valakik telhetetlenségből vagy mohón óhajtják az gazdagságot... Az fejedelmek és urak tisztak az, hogy az község panaszát is meghallgassák és ne mindenkor csak az gyengénlépő és cifrán járó, bársonyos udvari páváknak higgyék el szavokat. Mint az képirókat, így ezféle koritolókat is nehéz hazugságban hagyni. Nyilván ha ő felsége (Rudolf király) atyai jóvoltából maga nem kezdi hazánknak s az községnek gondját viselni, az sok feneketlen kasok, ajándékban telhetetlen tisztartók és kóborló vitézek, az mint elkezdtek, nemsokára úgy megemésztik így és megmellestik az községet, hogy bátor semmi pogány ellenség ne jöjjön is reánk, magunk is elfogyathatjuk magunkat. Urak, urak, (kik maradástokat szeretitek), nyissátok meg szemeteket s tartsátok ti magatok az kormányt, ne hagyjátok akárkinek is az községet nyúzni, fosztani. Az úr szemei hizlalják meg a lovakat... Az törvénybeli sok méltatlanságot és hamis perpatvarkodást sem hallgathatom el, mert sok jámboroknak, ha a törökök vagy zsidók előtt volna perek, már régen vége is lőtt volna dolgokban; holott mi köztünk jó, ha csak felvötték is pereket, nem hogy elvégezték volna. Némely ajándék beszívó törvénytevők lelkek ismeretek ellen avagy elfordítják az törvényt, avagy kedvért, barátságért sokáig vontatják az pert, melyet Isten igen bán... Mennyből igazat szolgáltat Isten. Jól meglássátok azért törvénytevők,

ítélőmesterek, bírák, prókátorok etc. barátságért, fizetésért semmit se ítéljete, az álmod, mikor törvényt teszte, szemetekből kiüzzéte és istenesen lelketek ismerete szerént igaz törvényt szolgáltatassatok, egyik félnek sem kedvezvén, mert ha így nem cselekeszte, sok romlást és pusztaságot is két kézzel vonszatok magatokra.” Istennek nagy csapásaival fenyegeti meg a hamis tanukat is. Másét senki ne kívánja, mert romlást hoz. A gazdagok és hatalmasok a jó szerencsében fél ne fuvalkodjanak, mert Isten „az fennvalókat lehányja s az alávalókat felemeli, mint szűz Mária is, Urunk Jézusnak szent anyja azont énekli. Erről találták az poéták az Icarusról és Phaetonról való fabulát”. Művének 4. részében szóvá teszi még a zsarolásnak egyéb neveit is: „Az községnek háza, rété, szántófölde módjánál feljebb adóztatik, sok szolgálatra botoltatik, méltatlan birságoltatik. Földesura, mind a községnek s mind az utonjáróknak sok kárával, bűdös borát rajta kétszer árán tartja. Eczetre sem volna jó, kinek az községnek kétszer árát le kell tenni. Ide való az pintnek, köbölnek, réfnak, fontnak és egyéb mértéknek meghamisítása is. Az vendégfogadóknak és kufároknak drágaság csinálások is.” (Magyari i. m. 125-134. 232.)

Külön szól az egyház ellen elkövetett bűnökről is. A fosztogatások és ragadozások sorában említi ezeket. „Ezek közül első részt az egyházi jövedelmeknek (melyeket a régiek a bölcs tanítóknak táplálásul rendeltek volt) idestova az földesuraktól való elragadoztatása foglalja magának. Mert noha zsirosnak tetszik az mostaniaknak, ha gonoszúl, poklul az egyházi jövedelmet magokhoz koporíthatják s nem hogy a tanítókat legeltetnék az magokéből, hanem a régiekből nékiek rendeltetett jövedelmet is elvonszák és az mit fizetnek is, avagy feddésel, avagy imigy amúgy adják meg nekiek az Szentírás ellen, az melyben arra taníttatunk, hogy ha az tanítók lelkieket vetnek az hallgatóknak és az lelki ajándékot közlik ő vélek, nem nagy dolog, sőt méltó legyen, hogy az hallgatók is az testiekben szolgáljanak önekik és az tanítók is az ő hallgatóiknak testi marhájokat méltán arathassák; főképpen holott az olyatán egyházi emberek, kik az ígében és tanításban munkálódnak, kétféle tiszteletre legyenek méltók... Nyilván vagyon sok főfő nemeseknek hamisan az egyházi jövedelmekből gyűjtött kazdagságoknak mind az magokéval egyetemben semmire, praedára és szaporátlanságra való jutásából mely kevés haszna legyen. Mely dolog miért hogy igen elterjedett, Isten az ellenséggel is megbüntet érette.” Ne fosztogassa tehát senki az egyházat, sőt a hadi zsákmányból is adjanak részt neki. A hadakozó vitézeknek mint tábori lelkész adja tanácsul: „Végezetre az zsákmányon az nyereség után ne öljük vágjuk egymást, hanem vágjuk fogytig az ellenséget s aztán essünk az praedának, az nyereséggel pedig osztozzanak egyaránt az vitézek, mint az zsidók, de jól meglássák, hogy az Isten tisztességére való részt is, azaz az isteni szolgálatra, egyházi emberek, oskolában tanuló ifjak, erőtlének, özvegyek, árvák és szegények táplálásokra való részt először kiadják az nyereségből s azután a többivel ők magok is osztozzanak egyaránt, mert az Isten ugyan megparancsolta.” (U. o. 119. 216.)

A IV. részben külön fejezetben szól „Az hadról és vitézségről.” De már az I. részben is megemlékezik a tábori élet bűneiről: „Mikor meggondolom, ki sok bujaság, fertelmesség és parázinaság volt táborunkban ez egynéhány esztendőben (1594-1600), ki sok nem táborban illendő, testekkel kereskedő fertelmes személyek nyargallottak széllal az vitézek között, megszünöm szerencsétlenségünkön álmélnodni s azon csodálkozom inkább, hogy mind el nem vesztvén, ennyi jóval is látogatott Isten bennünket. Az tisztviselők büntessék meg ez nagy fertelmességet, ne szálljon fejünkre közönségesen az Istennek büntető ostora.” (118. l.) Majd alább pedig részletesen is rátér a jó tanácsokra: „Ne tobzodjunk az táborban. Tanuljunk meg az kevés étellel, itallal való meglegedést is, szabjuk az vitézséghez magunkat, ha mi éhséget kell szenvednünk; nem lehet ott minden úgy meg, mint otthon, vigyázás, józanság kívántatik ott, nem friss lakás. Ó ki sok törődéssel, nyughatatlansággal és türéssel megyen véghez az jó vitézség.” Gyorsaság, jó rendtartás kell a hadban. „Fogytig kellene az ellenséget a nyereségkor

vágni, nem minden nap pap sajtja s azért az alkalmatosságot nem kellene elmulatni.” Végül még általánosságban rajzolja a hadakozó nemzetek bűneit. Zrinyinél találunk hasonló jellemzést. „Ezt (csatavesztést, romlást) hozzák mi reánk az sok bűnök és táborban indulásunkorbeli sok feslett gonoszságok, melyekbe fel szoktunk öltözni házul mozdulásunkkor, nem hogy kitisztulnánk belőlük. És majd annyira jutunk, hogy ha ki gonoszt akar tanulni, bár ne menjen máshova érette, hanem csak az táborba. Mert ott meglátja (böcsülöm az jámborát), hogy jobb részre mindnyájan az gonoszságnak adták magokat. Háborog az magyar, az spanyol latorkodik; eszik, iszik, tobzódik az német, az cseh hortyog a jólakásban, ásít puhasága miatt az kevélységtől megrészegült lengyel; az olasz bujálkodik, az balon (vallon) paráználkodik; fertelmeskedik az franczúz, az gallus virágéneket fű; tobzódik az anglus, az scotus torkoskodik; enyeleg az tót, árulkodik az horvát és csak keveset talál sz, ki magát igaz keresztyénül viselné.” (Magyari i. m. 233. 247. 254. 257.)

Magyari, a bátor lelkű tábori lelkész nagyon elítéli a háborút. Erasmusra hivatkozik, ki azt monda, hogy „az furiáknak, a pokolbeli asszonyoknak szolgálatjuk által támad az had.” Mint szemtanú, közvetlen tapasztalatból, megrázó hű elevenséggel írja le a két ellenséges hadsereg összecsapását s ugyanilyen élethűséggel festi le a háború átkos következményeit. Ellenben a békességről és ennek áldásairól egy külön fejezetben valóságos himnuszt zeng: „Oh kíváncsú és gyönyörűséges igazság, békesség és egyenesség, vajon s mikor jössz az mi elepedett és nálad nélkül megszakaszkodott szegény országunkban magadnak fészket vetni és lakóhelyet szerezni? Vajon s mikor foldozod meg elszakadozott ruháját édes hazánknak, mikor vetsz véget az mi sok romlásunk miatt való bujdosásunknak? Oh kedvességes békesség, mikor csendesítesz le ugyan országunkban ennyi sok változásokat? Térülj mihozzánk is valaha immár egyszer, találsz sok pusztá helyeket itt is földünkben, építsd meg azokat jobb állapotra. Te mindenható Isten, ki vagy ennek adhatója, könyörülj mirajtunk és adj békességet országunkban!” Ez a részlet és a mű végén az a hatalmas, emelkedett hangú imádság, melyben Ferenczi Zoltán már Kölcsey himnuszának előhangját fedezi fel, igazi remekei Magyari hatalmas nyelvének. Ily szónoki erőt és szépséget, a vallásos és hazafias szív érzelmének ilyen mélységét Pázmánynál sem igen lehet találni. (U. o. 228. 234. 265.)

Ime a sárvári lutheránus esperes hatalmas erkölcsi predikációja. Micsoda mély erkölcsi felfogásról tanuskodik ez az egész munka. Szemükbe kiáltja bűneit nemcsak a népnek, hanem a nemeseknek, a vitézlő seregnek, tisztviselőknak, főuraknak és fejedelmeknek. A táborból visszatérve, Reczés János halála után a püspök nélkül való kerületben a bizonyára még fiatal Magyari nyomban főesperes (senior supremus) lesz. Nádasdy általa akar rendet teremteni. Ahol a zsinatokon és a törvényszéken egy ilyen erkölcsű pap elnököl, ott a kerület becsületét, jóhírnevét nem kellett féltetni. Az iváni zsinat határozatából 1603. Magyari vizitálta Cziczak jegyzővel a kerület jórésztét. Ő bizonyára szigorúan számon vette úgy a predikátorok, mint a hallgatóság erkölcsi életét. Szembe szállott, ő saját úrnőjével, a kegyetlen, vérszomjazó (valósággal pedig súlyos lelki beteg) Báthory Erzsébettel is. A férje, Nádasdy Ferenc még élt, midőn Magyari a sárvári templomban Báthory Erzsébetnek a község előtt szemére hányta, hogy már két leány halt meg a kegyetlenségei miatt. „Ám ássák fel, ugymond, a sírból a tetemeket és meg fognak rajtok látszani a kínzások nyomai.” Nádasdyné indulatosan felelt Magyarinak, fenyegetődött, hogy megírja urának: milyen gyaláztatot költenek reá és hogyan pellengérezik. S Nádasdy csakugyan meg is neheztelt Magyarira e nyilvános feddés miatt, de azért jeles udvari papját nem bocsátotta el. Ponikenusz János csejte esperes-lelkész is 1611. jan. 1. írta Lányi Illés püspöknek: „Boldogult Magyari István tisztelendő urunk, néhai való Nádasdy Ferenc úr ő nagyságának házi papja, ki nyolc év előtt halt meg, Báthory Erzsébet bűneit, gyilkolásait nyilvánosan egy beszédben (miről az udvari népség, aki még él, tehet bizonyosságot) a szószékről szemére vetette.” A fennmaradt levelek szerint még 1602. történ-

hetett ez, tehát nem sokkal nagy művének megjelenése után. (Ezt a drámai jelenetet, Magyarit és Báthory Erzsébetet egymással szemben, Réthy Lajos művészi képben örökítette meg a Luther-naptár 1918. évfolyamában.)⁸⁹⁹

És Magyar mellett hasonló szigorú erkölcsű volt a lelkészi és esperesi kar több tagja is. Ezek közül különösen *Zvonarics* Mihály válik ki, Magyar barátja és komája, aki két kötetnyi predikációjában ostorozza népének bűneit és igyekszik őket jobb utra téríteni. Magyarival is a sárvári udvar (illa carnificina, ama hóhérműhely) ellen való fellépésében teljesen egyetértett. Szerinte is Nádasdyt és a feleségét meg kell az esperesek nevében inteni, azt a horvát származású Darvolya Anna kuruzslót pedig, akinek főrésze van a leányok kínzásában, tiltsa el Magyar husvétkor az úrvacsorától. Ha, ugymond, Ambrosius Theodosius császárt visszatartotta, sokkal inkább megtehetné ezt az esperes evvel a nővel szemben. Hasonló módon vélekedett a németkereszturi lelkész Pythiraeus Gergely is, aki szintén Nádasdy birtokán küzdő társa (commilito) akart lenni Magyarinak s imádsággal tanáccsal fogja őt támogatni. A másik két esperes, Muraközi György és Klaszekovics István is egyértelműleg kívánták Nádasdyék megintését. Nagy dolog volt ez akkor, a földesúr és patrónus megfeddése. Érthető, hogy Magyar nem csak a maga, hanem az összes esperesek nevében akart fellépni s ezt az ügyet előzetesen esperes társaival is megbeszélte. Czenken átutaztában tanácskozott Zvonariccsal, akinek ez ügyben irt levele Pythiraeus válaszával együtt megvan egyetemes egyházi levéltárunkban (Ia 728. sz. a.).

A lelkészek erélyesebb fellépése egyes helyeken a hívek elhidegülését és panaszát vonta ugyan maga után, de a hivatásuk magaslatán álló és erkölcsileg kifogástalan lelkészek iránt a hívek általában mégis hálával és tisztelettel viseltettek. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben a panaszok mellett sok hálás elismerést is találunk. Néhol a lelkész iránt való jó indulatból ennek még a hibáját is bizonyos kímélettel és mentegetéssel vallják be a püspök előtt. Így vallják a bodonhelyiek Szucsányi György tisztelendő úrról: „egyházi szolgálatának minden rendiben híven eljár, itt minden embernek az ő böcsületit meg adta, hanem megissza szegény az bort, mint szintén magunk is, de akkor sem háborog senkivel”. Végrendeletükben a hívek rendszerint lelkészeikről is megemlékeznek. Oláh Ilona, az esztergomi érsek huga 1579. Musaeus Jónás Péter és Rittschendel Jakab soproni német lelkészeknek húsz és tíz forintot hagyott. Csepregen 1640. Csáki Zsuska, Csizmazia Gábor özvegye halálos ágyán a felső és alsótemplomi predikátoroknak, Lethenyeinek és Godinak 5 hold vetést, a két scholamesternek diákjaival együtt 4 pár csizmát, a Szent Miklós-templomnak egy átalag bort, a Szent Katalin és Boldogasszony-templomok oltárára egy-egy fehér „elektőt” hagyott. Gergye Tamás szintén 1640. a három templomnak 30 akó bort, a predikátoroknak egy-egy tallért rendelt. Dr. Lackner Kristóf polgármester is végrendeletében nem csak a soproni, hanem a fálusi lelkészeikről is megemlékezett. Ilyen sok eset volt s mind az egyházhoz való ragaszkodásnak jelei. Egyébként is a hívek bizalommal voltak lelkészeik iránt. Peres ügyekben általuk képviseltették magukat, hozzájuk folyamodtak tanácsért, végrendeleteiket is rendszerint a lelkész jelenlétében iratták meg.

⁸⁹⁹ Tóth Béla, Mendemondák 62. l. Rexa D. Báthory E. 72. Payr S. Magyarit és Báthory E. 12. Magyar ivadéka lehetett Magyar Mihály kissomlyói lelkész, ki 1674. a pozsonyi törvényszék elöl a szőlőhegyi pincébe menekült, ott élt tíz évig; Kozáry István nemes gondoskodott róla. (Pacher D. A. dömlői apátság tört.)

c) Az evang. főurak és nagyasszonyok szeretet munkája és családi élete.

De nem csak a lelki vezetők körében, akik első sorban voltak hivatva példát adni, hanem a világi urak, a nemesség és főrangok körében is rámutathatunk a reformáció erkölcsi hatására. Pázmány Kalauzának egyik legnagyobb rágalma, midőn a III. könyv 7. részében az „új tudományok” hamisságának hetedik bizonyosságául azt veszi, hogy „természetük szerint minden jó cselekedeteket kigyomlálnak s minden gonoszságra szabad menedéket adnak”. Ez a jezsuitának nagy mondása, ki különben azzal dicsekszik, hogy „neki a szitkokkal való versengés nem tetszik”. Szerencsére vele szemben egy kiváló tudós piarista, Takáts Sándor dr. a XVI. és XVII. század erkölcsi életének legalaposabb ismerője, szolgáltató a reformációnak elégtételt. Ő mondja az evang. Zrinyi Katáról és a Trencsényi Reguláról írott cikkében: „Az új hit napjainak fiatal földjében nálunk nem gyűlölet, hanem szeretet nyiladozott... Az új hit nyomában humánus intézmények keletkeztek s minden faluban a magyar nyelv és magyar szellem kezdé szárnyait terjesztgetni. Az utóbbinak útját talán éppen az emberszeretet megnyilatkozása egyengette”. (Régi m. asszonyok 138.) Ime a reformáció az emberszeretet, a jó cselekedetek útján így nyerte meg még az idegen nemzetiségeket is a magyar szellemnek. Protestáns főuraink és nagyasszonyaink a szegények, betegek és árvák segélyezésével, ingyenes gabonaosztással, kórház alapítással és ingyenes gyógyfürdő berendezésével siettek az emberi nyomorúság enyhítésére. A szigetvári hősnek leányát, a Dunántúlról a Felvidékre került Zrinyi Katát, előbb Thurzó Ferenc (volt nyitrai püspök), majd Forgách Imre gróf hitvesét, Thurzó György nádor anyját, dicsérik ezek a modern humanizmust előkészítő jó cselekedetek.

Régi nagyasszonyaink voltak a protestáns belmisszió első munkásai. Igazán tiszteletre és szeretetre méltó alak közöttük *Kanizsay* Orsolya, Nádasdy Tamás nádor hitvese. Nemcsak rokonainak volt tápláló dajkája, árváknak édesanyja, hanem az utolsó jobbágytól sem zárta el ajtaját soha. Egyik levelét egy szegény mosoné érdekében írta a férjének. Naponként sok özvegy és árva kapott élelmet és ruházatot Sárvárótt s volt úgy nagy inségkor, hogy a ház asszonya ezer mérő gabonát osztatott ki egyszerre. Kovács Márton deák 1551. egy általa szerzett könyvecskét vitt be hozzá s tőle kérte, hogy mint nyomorult jobbágyának fia tanulni mehessen. S ezt a jó asszony meg is ígérte. Pedig nem minden földesúr bocsátotta el jobbágya gyermekét az eke mellől. Férje, a nádor is kiváló erényekkel tündökölt. *Batthyány* Kristófné Svetkovics Erzsébet a predikátoroknak volt pártfogója. Ennek nővére Svetkovics Kata Batthyány Ferencné 1570-ben írja: „Nagy szükség vagyion itt, minden nap az kapu előtt hol száz, hol másfél száz, hol ötven nyomorultak megállanak, kiket táplálnunk kell”. Másik levelében pedig: „Vettem negyedfélszáz kőből kölest az én szegényeim szükségére; az én jószágomból ki nem hagyom vinni az gabonát, hogy az mi szegényeink ne éhezzenek”. Ilyen áldott lelkű házaspár volt *Batthyány* Boldizsár is Zrinyi Dóricával. Takáts Sándor „A régi magyar asszonyok” kötetében levelekkel és egyéb adatokkal bizonyítja, hogy az „új tanítók” bizony nem gyomláltak ki minden jó cselekedetet, sőt a szeretet nagyobb munkáira tanították a tehetőseket és gazdagokat. A XVI. század annyi durva nyers és erőszakos jelensége között Nádasdy Tamás tudósokat, zenészeket hív udvarába, iskolát, nyomdát állít, tanulni vágyó ifjaknak ad menedékhelyet. Enyingi Török Bálint a lutheránus nőoroszánt, Pemflinger Katát veszi feleségül s konstantinápolyi börtönében Mayláth Istvánnal Harkály Picus Ferenc predikátor beszédeit hallgatja. Nádasdy Ferenc évenként alumnusokat küldött külföldre, „jobbágyokhoz, szegényekhez jó volt”, ha predikátora jelen nem volt, ő maga olvasta fel háza népe előtt a bibliát. Nádasdy Pálról adománylevelek bizonyítják, hogy több gyülekezetnek volt jóltevője s vallásos lelkének szép bizonyossága, hogy imádságos könyvet írt és adott ki; a szegényeket és tanuló ifjakat ő is segélyezte. Lutheránus nagyasszonyaink közül E. Török Bálint felesége mellett még különösen *Lobkovitz Poppel* Évát, Zrinyi Miklós nevelőanyját kell kiemelnünk, akiben Takáts Sándor szavai szerint a legtermészetesebb érzelmek a legszebb

harmóniában egyesültek. „Gyöngé asszony ő, de az érzésében mégis hatalmas. Lelki nagysága egyszerűségében is mindig megcsillan. A szeretetben hív, a hitben erős, a szelidségben és nyájasságban kifogyhatatlan. Nem bánt senkit, de a bántóinak mindjárt megbocsát. Többre becsüli a szerető embertársaktól vett sebeket, mint a gyűlölőknek csókját”. (141. l.)

Nádasdy és Kanizsay Orsolya, Batthyány és Lobkovitz Poppel Éva példás szép családi élete is tükröl szolgálhatott a nép előtt. Méltán állíthatók ezek is Forgách és Zrinyi Kata, Thurzó és Czobor Erzsébet, Illésházy és Pálffy Katalin, Bethlen és Károlyi Zsuzsanna, Rákóczy és Lórántfy Zsuzsanna példás erkölcsű protestáns főúri házaspárok mellé. A protestáns puritán erkölcsiség a családi élet terén is megmutatta áldó, megszentelő hatását. Mily kirívó ellentét ezzel szemben egy dunántúli gazdag és hatalmas r. kath. főúri házaspárnak élete. A máriacelli diszes emlékképpen szemeiket a szűz anyához és gyermekéhez ég felé meresztve térdepelnek egymás mellett. A Történelmi Tár pedig közli az aktákat, melyek szerint a nő a legszörnyűbb vádakat (sodomitaság sat.) emeli férje ellen. Ez pedig nejét, mivel őt megmérgezni akarta, elfogatta s egy osztrák kolostorba záratta. A bécsi kormány a hírhedt Kolonics Lipót püspököt küldte ki bírónak. Kibékültek, de a botrány megújult. A férj főpapi életrajzírója a sok magasztalás mellett ezt az országos botrányt egy szóval sem említi. Méltán róttá meg érte már Acsády Ignác. „Ne quid veri dicere non audeat” - mondaná Cicero. (Tört. Tár 1897. 388. Bubics-Merényi, E. P. nádor 259. Szilágyi S. M. N. Tört. VII. 510.)

d) A köznép erkölcsi élete. A részegség és egyéb bűnök ellen való küzdelem. Az egyházi kánonok erkölcsi tartalma. A gyülekezetből való kitiltás és az egyházkötetés.

Ha evang. köznépünk valláserkölcsi életét kutatjuk is, Pázmány igaztalan vádjainak éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Bizony nem „az új tudomány”, nem a reformáció gyomlált ki minden jó cselekedetet s nem ez adott szabad menedéket minden gonoszságra. Elvégezte ezt már a reformáció előtt a pápasággal együtt erkölcsileg is mélyre süllyedt középkori egyház, legközelebb pedig a teljesen elvilágiasodott, laza erkölcsű főpapok s az ennek példáját követő alsó papság. Hutten Ulrik, Erasmus és a többi művelt humanista maró gúnyjának nem ok nélkül volt örökös tárgya az ételben, italban tobzódó, részeges, tunya és érzéki gyönyörök után futkosó szerzetes és klerikus. Milyen példát mutatott ez a népnek? Az egyházi vezetők elvilágosodásával és züllött életével együtt járt a nép erkölcsének megromlása is. Az üres formalizmus mellett kihalt az egyházi életből a valódi lényeg, a munkás hit, a szeretet, az építő oktatás és nevelés. Miként Heltai Gáspár mondja: „emberektől talált pepecseléseket és cerimóniákat cselekszenek a képmutatók”. Az ilyen példa vajon kit lelkesített magasabb életfelfogásra, hivatás-hűségre, a kötelesség betöltésére. Az egyház a maga gazdagságával, a diszes papi ruhákkal és fényes szertartásokkal, az egész templomi pompával példát mutatott a fényűzésre, az öltözetekben s a háztartásban való cifrázkodásra. A felesleges sok ünnep is dologtalanságra, részegségre és dorbézolásra adott alkalmat a népnek. És predikálhatott-e ily bűnök ellen az a pap, aki maga is dús lakomák mellett élte világát. Már fentebb volt szó a humanista Balbi Jeromos pozsonyi prépostról, akit Somogyban, Veszprémben a püspöki asztal vitt a boritalra, kicsapongásra, a korhely cimborák számára írott szemérmetlen latin poézisre. Bizony Janus Pannonius és a többi humanista püspök asztalánál is víg poharazás és sok mulatság követte a latin versek és epistolák felolvasását. Pázmány tehát ne a predikátorokon keresse a magyarok romlását. Már Temesvári Pelbárt barát is predikált a dús lakmározás, fényűzés és bujaság ellen. Ő is említi már fejedelmeket, kik az egyházakat fosztogatják s elragadozzák az apátúrságok és püspökségek javait, melyeket régi szent királyok fundáltak. Tehát sem az egyik, sem a másik bűn nem a protestánsok találmánya. Az urak cifrázkodását, a papok fényes öltözetét és a pórnép hivalkodását is Apáti Ferenc már a reformáció előtt rója meg feddő verseiben. (Szilágyi, Temesvári P. 37.)

Róma egyháza elfeledte a régi aszkézist, a reformációnak kellett egy újat, józanabbat kitalálni szerzetesi fogadalmak, papnőtlenség nélkül. Puritán egyszerűség, józanság, mértékletesség, takarékoság, munkás hit, jótékonyosság, a bűnös szenvedélyek elfojtása, tisztább családi élet s általában szigorúbb erkölcsiség voltak ennek a protestáns aszkézisnek erényei. Már Luther mondja 1520. „Von den guten Werken” című művében: „Először is a zabálásnak és részegeskedésnek szörnyű fertelmességét kellene eltávoztatni. Az ízes gyökerek és fűszerek főlösegesek a jólléthez és nagy kárt okoznak. Ugyanezt ismétli alapvető reformátori iratában is (An den christl. Adel). A bor és a drága fűszerek mértéktelen élvezetét ostromozza itt is. Az ünnepek számát is azért akarja korlátozni, mert ily napokon az emberek részegséggel, játékkal, semmittevással indítják haragra az Úristent. De kikel itt a fényűzés, a költséges ruházkodás ellen is, ami már sok nemest és gazdagot szegénységbe döntött. Nem kellene annyi nemzeti vagyont elpazarolni selyemért, bársonyért, külföldi árukért; a selyem- és bársonykalmárok alattomos rablók... Végre nem siralmas dolog-e, - kérdi Luther - hogy mi keresztyének megtűnjük körünkben a nyilvános bordélyházakat, holott mi mindnyájan tiszta életre kereszteltettünk meg?” (Masznyik, Luther művei 156. 158. l.)

Régi bűne volt a magyarságnak is különösen a részegség, az ételben, italban való tobzódás. Már Aeneas Sylvius is V. László királyfi számára irt neveléstanában ettől óvja különösen a magyarokat. És a magyar reformátorok is mint nagy nemzeti veszedelem, különösen a részegség ellen küzdenek szavuk és tekintélyük minden erejével. Különösen értékes és jellemző irodalmi jelenség e téren a Dunántúl is jól ismert Heltai Gáspár bibliafordítónak és meseírónak műve: „Az részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialógus” (Kolozsvár 1552. 8. r. 96. levél). A részegségnek undokságát, halálosan veszedelmes voltát akarja ezzel megértetni és a magyarokat józan életre vezérelni. Az evangéliumi hit követőinek is szüksége van erre. „Mert valahol az Úristen egy templomot épít (mondja Luther nyomán) ott az ördög is mindjárást egy kápolnát rak melléje”. (Ezt a közmondást Zvonarics István cenki lelkész is idézi Kassára irt levelében). Lám a szent karácsony után jön mindjárt az ördög nagy ünnepe, a „regélő hét” s azután a farsang, mikor legtöbbet isznak és tobzódnak az emberek. A regélő hét dec. 26-tól január 1-ig terjedt. Erre estek a regélő magyar népszokások, a regősénekek, melyek Erdélyben a XVI. században is megvoltak. Heltai a célját igen ügyesen igyekszik elérni. A dialógus két személye a józan életű és jómódú Antal és az iszákos, elzüllött Demeter, aki oly rongyos, hogy tizenkét macska is alig foghatna egy egeret a dolmányában, az arca pedig cinterem színű és ráncos, hogy diskántot irhatnának raja. Ezek beszélgetnek hét napon át vasárnaptól kezdve a részegség iszonyu hatásáról, mely elsorvasztja, megöli a testet, kiöli a szemérmességet és jó erkölcsöt, eltékozolja a vagyont, eltompítja a lelket sat.⁹⁰⁰

Heltai dialógusát, akinek agendáját és bibliafordítását is használták, bizonyára jól ismerték a dunántúliak is s annak erős igazságai az élénk ügyes formában nem maradhattak itt sem hatás nélkül. De különben dunántúli írók is erősen ostromozták a részegséget, mely szenvedélynek sokszor, sajnos, egyházi személyek is áldozatul estek. Már Tinódi Sebestyén, a Török Bálint és Nádasdy Tamás udvarában élő lantos is, a reformáció híve, 1547. éneket írt „Az sokféle részegesről”. Ugyan maga sem vetette meg a boritalt, de mégis szükségét érzi, hogy mértékletességet predikáljon:

*Gondoljátok részegösek ti vétketiket,
Melyekben megbántottátok ti Istenteket,
Ily erkölcsnek, részegségnek vessetek véget.*

⁹⁰⁰ Lásd Czobel E. kiváló tanulmányát: Heltai G. dialógusa. Bpest 1911.

Sztáray Mihály az „Igaz papság tükörében” szemükre veti a hamis hitű papoknak, hogy „hájas breviárjumokat az szatyorban az palack mellett hordják”. Tamás pap ugyanitt azzal vádolja őket: „Ti kediglen turótul, tikmontul, szalonnátul és mindenféle hustól az embereket megtiltottatok és az részegségen, torkosságon ti veletek egyetembe szabadon hagyátok”. Kulcsár György alsólendvai lelkész is posztillájában keményen fakad ki a részegeskedők ellen: „Az emberek inkább sietnek a borházhoz, hogy nem mint a szentegyházhoz, inkább kérdőzködnék arról, mely háznál kezdődtenek kiadni jobb bort, hogysen mint arról, hol hirdettetnék igazabban az Istennek igéje, inkább veteködnék a pohárral és duska itallal, hogy nem mint az Isten igéjének igazán való értelmével és ez az oka, hogy mivel az Istent mi is megvetjük, ő is elhagy bennünket és nem látogat az ő áldomásival.” A sok predikációjáról Dunántúl is jól ismert Bornemissza Péter püspök szinte haláltáncszerű leírásokkal akar a részegségtől és tobzódástól visszatartani: a vigadó, tobzódó népek holtuk után „mind bűdösek lesznek, az fejek koponája kopasz csont lesz... az mit most fitogtatnak, az majd semmi lesz, az mely fogokkal rágódtak az vendégségbe, az rútul kificsorodik, az szemök kiapad, az torkok, hasok elrothad... azért mikor köztök vagyok is, mindenkor predikálok, hogy megjózanodjanak”. És láttuk, mily erővel küzd e bűnök ellen Magyar István, valamint posztillájának két kötetében Zvonarics Mihály is. Egy fecske ugyan nem csinál tavaszt, de mégis mint ritka kivételt meg kell említeni, hogy a nagy lutheránus Wittnyédy István, akit sok merész dolgáért talán édes bortól részegnek mondtak volna a gúnyolódok, bornemissza volt, Thököly Istvánt és Keczer Ambrust megfeddette a mértéktelen borivásukért. Ő Esterházy Miklós nádornál is Fraknón savanyuvizet ivott.⁹⁰¹

A reformáció az erkölcsi romlásban látván a mohácsi vésznek s minden bajnak okát, a régi egyházat tette ezért felelőssé s templomi predikálással, irodalmi művekkel, egyházi törvényekkel, egyházlátogatásokkal, kiközösítéssel és egyéb fegyelmi eszközökkel s a városok protestáns hatóságai által igyekezett az erkölcsi újjászületést megvalósítani. Az egyházi törvények különösen az ünnepszentelést rendelik el szigorúan és óva intenek az „ünneptöréstől”. Már a legrégebbi dunántúli, a Sztáray korából való kánonok mondják erről: „Miképpen az köznapok kézimunkára és életünknek keresésére rendeltetnek, ekképpen az innepnapok arra valók, hogy az Istennek népei azon minden kézi munkától magokat megvonván, az Úrnak szent igéjének hallgatásában és az sacramentumoknak gyakorlásában legyenek foglalatosak. De miért hogy most az innepnapokon inkább gerjesztik az emberek az Isten haragját, hogy nem mint engesztelnék, holott csak az nagy hivalkodásban, kevélykedésben, felfuvalkodásban, részegségben, kereskedésben és kalmárkodásban, feddőzésben, pörlésben, lakásban, táncolásban, visszavonásban, haszontalan játékokban és egyéb sok gonoszságokban mulatják el az innepnapokat: ezokáért végeztük ezt, hogy az keresztyének mind ezeket hátra hagyván, magokat az Istennek szolgálatjára szenteljék az mennyei és földi jóknak elvételére és az innepnapokat nagy szentségben, józanságban, az atyafiúi szeretetnek gyakorlásában szenteljék meg akkor az Istennek igéjét figyelmes hallgatással, imádsággal, hálaadással mind templomban s mind templom kívül. Erre pedig az tanétók az ő hallgatójokat szorgalmasan intsék és sörkögessék” (11. kánon). Átvette ezt 1576. a hercegszöllősi 9. kánon is, a meszlени zsinat pedig két kánont (35., 36.) csinált belőle. Fentebb láttuk, hogy mily szigorúan szól az inneptörésről Magyar is. Lakodalmak tartását sem engedte meg az egyház vasárnapokon. (Meszlени 52.) S az ilyen tilalmakat az egyház komolyan is vette. Már az iváni zsinat kimondta 1603., hogy „az egerszegi vásár felől az urat ő nagyságát (Nádasdyt) találja meg az Ecclesia és ő nagysága

⁹⁰¹ Szilády, R. m. költők V. 230. Kulcsár E. Kulcsár Gy. posztillái. Figyelő 23. 1887. 189. Idézetek Czobelnél 26. Wittnyédy lev. I. 20.

hasonlókép az Comitatum, nehogy animarum myriades ob earum celebrationem sacrarumque concionum neglectationem in sempiternum ruant exitium”. (Jkv. I. 52.)

A nagyobb bünösöket a lelkésznek a kánonok értelmében kiközösítéssel kellett sújtania. Ez a gyülekezetből való *kitiltás* benne van már a baranyai 34. s a hercegszöllősi 28. kánonban. A meszlén 41. kánonban pedig e szavakkal találjuk meg: „Az körösztényi gyülekezetből való kitiltást, miképpen eleitől fogva megtartatott az Isten népe között, most is meg akarjuk tartani. Annak okáért az Isten ígéjének tanítása szerint kitiltunk minden nyilvánvaló czégéres és szarvas bűnben heverő embereket, az kik soha életüket nem igyekeznek és akarják megjobbítani, mint az részegeseket, fősvényeket, telhetetleneket, hamis esküvőket, szitkozódókat, lopókat, paráznákat és az kik uzsorával kereskednek és az ecclesiában botrányozást szereznek; hogy az kik megjobbulhatók, megjobbuljanak, az kik pedig jobbulni nem akarnak, mind mennyben s mind földön megkötöztessenek... Ezt is hozzá tesszük, hogy az kik kitiltanak, addig be ne bocsáttassanak, míg bűnöket megismervén és azokon szánakozván, Isteneket és az ecclesiát meg nem követik. Itt az tanítókat is befoglaljuk”.

A táncot úgy a legrégibb dunántúli (baranyai), mint a meszlén kánonok is csak az ünneptörő dolgok közé sorozták, de külön kánon nem tiltja. Az evang. egyház, úgy látszik, elnéző volt e tekintetben. Ezt lehet következtetni a meszlén 52. kánon szavaiból: „Az körösztényeket tisztességes lakodalmakban való mértékletes vigasságtól és örömtől nem tiltjuk meg, mint az anabaptisták, jezsuiták és barátok cselekszenek, az kik, az mi nem bűn, azt tartják halálos bűnnek, az mi halálos bűn pedig, azt idvösségnek tartják”. A reformátusok ellenben Hercegszöllősen a 30. kánonban kimondták: „Az táncz miképpen hogy keresztén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hagyjuk, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden tanítók közönségesképen tiltsa. Az tanítóknak pedig, ha valamelyik, vagy ő maga vagy háza népe tánczoland, tisztitúl megfosztatik.” Kálvinnak és Melius Péternek nagyobb erkölcsi rigorizmusa jut ebben kifejezésre. Jellemző ez a különbség a két protestáns felekezet között. Az evangélikusok, úgy véljük, helyesebben jártak el, mert a magyar népet a lakodalmi táncról bizony nem lehetett eltiltani. A lelkésznek azonban ők sem engedték meg, hogy nyilvános helyen táncoljon s a nép táncvigalmát is az illedelem és erkölcs határai közé korlátozták. Szentpéteri István tiszántúli szentmihályi ref. lelkész 1697. még „Táncz pestise” címen irt egy könyvecskét és fájjalja, hogy nincs presbyterium, mely a bajt orvosolhatná.

A kitiltás mint egyházfegyelmi eszköz a XVIII. században is megvolt egyházunkban. Egyházi törvényeink erre a lelkészt hatalmazták fel, aki azonban súlyosabb esetekben ezt rendesen az esperes és az egész gyülekezet nevében gyakorolta ott is, ahol még gyülekezeti presbyterium nem volt. Bárány János felpécsi lelkész, a későbbi püspök, saját feljegyzése szerint 1755-ben e szavakkal végezte a kitiltást: „Én Bárány János, ezen evang. gyülekezetnek hivatalos és fölszentelt lelkipásztora, mind lelki előljáróimmal, mind ezen számadásomra bizott szent gyülekezettel egyetértvén, a hatalom szerint, mely nékem az Úr Jézustól adatott, azon Horváth Ferencet, mint cégéres paráznát, részegest, szentségcsufolót sat. minden bűnei s azok kárhózatja alá lekötözöm mind mennyen, mind földön az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Ámen. És ekképpen őtet, mint fene ett tagot elmetsem, elrekesztem és eltiltom az oltári szentségtől, a szent keresztségnek ígéreteitől, az örök életnek reménységétől, a szenteknek egyességétől és nevezet szerint ezen felpécsi gyülekezettől és vetem őtet a pogányok és hitetlenek közé, kiknek nincsen részük a Krisztusban.”⁹⁰²

⁹⁰² Madár M. A felpécsi ev. ehk. tört. Pápa 1904. 21. l.

A kizárt tagot csak őszinte bűnbánat és egyházkövetés után fogadták vissza. Az egyházkövetőknek több vasárnapon a templomban vagy ennek tornácában bizonyos kijelölt helyen kellett állaniok. S ilyenkor (különösen a nőknek) a fejükre fekete posztót, szennyes abroszt, vagy lepedőt borítottak, vagy e célra készített csuklyát huztak. Ikervárott 1633. márc. 14. Kis Bertalan püspök egyházlátogatásakor határozták el: „Vagyon az oltárra való fekete vászony, mely szögény Berkes uram lován volt (a temetéskor), ez vászonybúl oltárra való abroszt köll csinálni, meghagyván az nyakátúl fogva az fején valót, kibül Isten után nem járóknak és egyéb botránkoztatókra való *csuklyát* köll csinálni”. Hasonló szokás volt a református egyházban is. A kiskomáromi ref. prebysterum jegyzőkönyvében olvassuk: „1635. márc. 17. csináltattott publica poenitentia tartó fekete ruha, melyet a poenitensnek, kiváltképp az asszonyi állatnak fejére burítva köll viselni. Junius 18. Miserné, ki lopott, három vasárnapig mind reggeli, mind déleesti conciókor az fekete posztót fejére borítván, álljon arra rendelt helyen, negyedik vasárnap reggel conció után az sollennis reconciliatiót véghez vigye és úgy osztán recipiáltassék”. Megvilágosítja ezt a szokást Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes egyházlátogatása is 1629-1645. Erről olvassuk „Az kiket a tanács ecclesia követésre ítél, ő maga módifikálja, hányszor álljon föl és ha csuklyában kell-e előállni, vagy nem; minden circumstantiáját az tanácsnak engedje, hogy az minisztérium ne terheltessék külső nem reá tartozó teherrel.”⁹⁰³

Sokat küzdött az egyház a káromkodás rút szokása ellen is. Különösen a Szentlélek ellen való szidalmat tiltották szigorú büntetés terhe alatt. Magyarai István elnöklete alatt 1603. dec. 3. az iváni zsinaton kimondták: „A lélekkel való szitkozódás iránt, mely mind két nemnél igen közzé lett, deliberáltatott, hogy ő nagysága (Nádasdy F.) requiráltassék, hogy az vármegyéknek parancsoljon, hogy efféle szitkozódóknak büntetések legyen és az urak is e felől commissariu-sokat rendeljenek.” És Kanizsai Pálfi János 1630. évi törvényeiben is benne van: „A Szentlélek ellen való (convitium in Spiritum Sanctum) ama szörnyű káromlást minden egyes lelkipásztor a saját gyülekezetében Isten ígéje szerint búzgón dorgálja és teljes erővel rajta legyen, hogy e káromlás nyilvános büntetéssel fēkeztessék.” Szigoruan intézkedik e tárgyban Szölöskén is az esperes. Itt a lélekmondóknak kezeket kalodába teszik. De a kéz nem szitkozódik, az esperes tehát elrendeli, hogy a nyakat tegyék bele. „Ha egyszer mondja el az lelkét vagy kereszteltét, mig tart az concio (predikáció), addig legyen nyaka az kalodában; ha másodszor mondja el, félnapig; ha harmadszor mondja el, meg kell ugyan az kalodában az farát lapoczkával pricskelni.”⁹⁰⁴

e) Az evang. városok erkölcsi bíraskodása. A családi élet tisztasága. A jobbágyság helyzete. A boszorkányperek.

Mint a fentebbiekben láttuk, evang. városokban a polgármester és a tanács s vidéken a földesúr és úri szék is segítségére volt az egyháznak a fegyelem és a jó erkölcsök fenntartásában. Ilyen városokban, mint például Sopronban, Sárvárott, Csepregen, Kőszegen, Magyaróvárott sat. az egész városi tanácsot evang. vallásos szellem hatotta át, határozataikkal az egyházi életet s a lelkészek munkáját támogatták. Csepregen a városi jegyző tisztét is az iskola rektora, 1627. és 1628. a légrádi Kálmáncsay Balázs látta el, fontosabb oklevelek, különösen végrendeletek kiállításához a lelkészt is meghívták tanúnak. Jellemző, hogy a Csepregen 1636. Garas János polgármester idejében kezdett jegyzőkönyvre Dacs Márton, a jegyző (notarius oppidi) ily szép jelmondatokat írni: „Omnia si perdas, famam servare memento. - Nihil est tam aptum ad jus,

⁹⁰³ Adattár VI. 123. Pr. Szemle 1892. 430. Tört. Tár. 1906. 48.

⁹⁰⁴ Eht. Eml. 102. Mokos Gy. Hgszöl. kán. 230. Thury E. 253. Tört. Tár. 1906. 59.

conditionemque naturae, quam lex, sine qua nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum ullum genus, nec rerum natura omnis, nec etiam ipse mundus stare potuerit. - Átkozott, valaki elfordítja az jövevénynek, árvának és özvegynek törvényét. Deut. 27. v. 19. - Jaj azoknak, az kik az latrot ajándékért megjámborítják és az igazoknak igazságokat elfordítják ő tőlök. Esai 5. v. 23. - Ne ítéljetez külső ábrázat szerint, hanem igaz itélettel ítéljetez. Joan. 7. v. 24. - Jaj az hamis decretom szerzőknek és az kik irnak emberek nyomorétására való hamis sententiákat. Esai 10. v. 1. - Az igaz törvény előkeresi embernek javait és megitéli; az igazság penig kezébe adja ennek saját marháit.” (Farkas S. Csepreg tört. 9. 421.)

A városi tisztviseleket búzgo vallásos szellem hatotta át. Dr. Lackner Kristóf, Sopron kiváló polgármestere, a jeles jogtudós a theológiában is annyira jártas volt, hogy a „Tugendspiegel” című művében Cassiodorus módjára párosítá össze az egyházi és világi tudományt s a lelkészek elüzetése után ő maga predikált titokban a főtéren épült házában. Házát, kerti lakását és a soproni városházát evang. szellemű jelmondatokkal díszítette. A soproni tanács, melynek tagjai mind evangélikusok voltak, minden egyházi ügyet melegen felkarolt, a szegény tanulókat és száműzött lelkészeket segélyezte. A hitviták korában a felekezeti szűkkeblőség sem korlátozta őket. Magyar, Zvonarics és Pythiraeus lelkészek kértére Thury Benedek kálvinista lelkészt is segélyezték, aki husz évi török fogságából szabadulva a váltságdíját kéregette össze. Az egyházi fegyelemben is a város segítségére volt az egyháznak. Weinberger Mártont például, mivel vasárnapon ment ki vetni a szántóföldjére, börtönbe vetették és 20 tallér bírságra ítélték. A megesett személyt csábítójával házasságkötésre kényszerítették, de az oltár előtt ismét a börtönbe vezették őket vissza. A paráznaságot, házasságtörést halállal büntették. A civakodó házasságokat pellengérré állították, a paráznakat kiséprűzték. Csepregen is a városi tanács az egyházzal összefogva igyekezett a jó erkölcsöket fenntartani. Varga Mátyás céhbeli ember 1639. a szomszédba, Jagodics Kovács György feleségéhez, Ujj Orsikhhoz átment tüzet kérni s a nő azt hiesztelte, hogy Varga paráznaságra csábította. A férfi ezt nem tűrte s szomszédasszonyát Nemeskéri István prókátor által a tanács elé idézte, mely úgy ítélte, hogy Varga is, házától eltávozván, kétséssé tette magát, azért mind a ketten „mától fogva tizenötödnapra az ecclesiát térden állva itt az felső templomban megkövessék, mihelyt beharangoznak mindjárást bemenjenek”. 1640-ben „az latorság miatt kóborló legények ellen is végzést hoztak, hogy „ennek utána, ha az óra kilencet üt, az scholamester mindjárást harangozzon lenyugvóra és senki ez idő után az utcán ne kóboroljon, az ki penig súlyos ok nélkül kóborolna vagy lármát tenne, az örök detineálják és az kalodába zárják, hol per horas 24 koplaljon, ha másodsor is megcselekedne, az pellengéren 12 pálcákkal stante pede keményen megverjék és két forinttal büntetődjék, az asszonyi állat similiter kalodával büntetődjék, ha contra statutum nostrum cselekednék”. 1642-ben Durzó Márton, mivel a felső templomból egy imakönyvecskét ellopt, ezen nagy gonoszság reá bizonyodván, egyheti kalodára és 50 botra büntetett a pellengéren, mely után a legközelebbi vasárnapon tartozott az ecclesiát térden állva a templom pitvarában tisztességgel megkövetni. Ez évben a csepregi tanács Simonics Jánost többféle tolvajlás és paráznaság miatt felakasztatta, a hasonló bűnökkel vádolt Szabó Mihályról pedig úgy ítélte, hogy „ugyan kegyelem adatik fejének, úgy azonban, hogy gyalázatára az hóhér az pellengéren az akasztó köteleit a nyakára tegye és háromszor megkiáltsa, hogy te az akasztófát megérdemelted, ha bűnben vagy és eltakarodjál ez városból örökre, mert ha még valaha ide jössz, ha megkapnak, minden kegyelem nélkül felakasztlak”. A csepregi és sárvári csizmadiacéh szabályai között az erkölcsi életre nézve is jellemző a második, mely szerint a céhbe felvett új mesternek egy év alatt meg kellett házasodni, ha az év e nélkül múlt el, 8 forint büntetést fizetett s ha ezután még egy év múlva sem házasodott meg, a céhből kiutasították. A csizmadiacéh nem tűrte a cölibátust. (Payr, Sopron. eht. 209. Farkas S. i. m. 163. 169-172.)

Jellemző intézkedéseket találunk a protestáns világban a Magyaróvárhoz tartozó városok és falvak 1635. évi rendtartásaiban is. Összesen 85 artikulus, melyek közül az 1-ső: A bíró az ő polgárral együtt istenfélelemben éljenek, erős büntetés terhe alatt ne átkozódjanak, a templomba Isten igéjének hallgatására és úrvacsorájával való életre begyülekezzenek. 2. A predikáció és istenszolgálat ideje alatt ne sétáljon az utcán senki és a korcsmaháznál dobzódni ne merészeljen. 4. A kalmárok isteni szolgálat alatt kereskedésüket ne űzzék. 7. Vasárnap senki ne merjen a mezőn vagy faluban munkálkodni, cselédit is attól megtartóztassa. A 19. pont szól az egyházi személyek jó gondviseléséről. A 23-ik a verekedés, szitkozódás büntetéséről. A 34-ik szerint a bajrahívás „10 rényes foréntig” birságoltassék meg. A 45-ik az asszonyok egymás közt való mocskolódásának büntetéséről. „Az kik rút, tiltott szókkal rútítják egymást, azoknak nyakukra arra való szereztetett kő köttessék s egyik kaputól a másikhoz dob- és sípszóval hordoztassék s amely férfiú ez elől feleségét elrejtí, 32 rényes foréntig büntetessék. 82. Az Óvárra vitt vadakkal és madarakkal először a földesúr kínáltsassék meg sat. Ezekben a helységekben is az előjáróság, az eklézsiával egyetértésben, egymást kölcsönösen támogatva ellenőrizte az erkölcsi életet. A városokban, Halászin, Mosonban a bírák mellett 12, az öreg falukon, Szolnokon, Szentivánon, Lébényben, Szentmiklóson 4-6, a többi faluban 3 esküdt polgár volt. (Thury E. Tört. Tár 1905. 572.)

Nagy gondot fordított az egyház különösen a családi életnek tisztaságára. Ez pedig a török világban, midőn a nőrablások oly gyakoriak voltak, nehéz feladatként hárult az egyházra. Ilyen esetek miatt szaporodtak meg a házassági perek. Különösen Légrádról és egyéb véghelyekről jöttek az őrsereg vitézei gyakrabban is panaszra. A tábori élet alatt, miként ezt Magyari is felpanaszolja, könnyebben meglazultak a házassági és egyéb erkölcsi kötelékek. De a kerületi törvényszék mindig szigorúan vette a dolgát, csak akkor bontotta fel a házasságot, mikor az egyik felet már csakugyan meghaltak, vagy erkölcsileg teljesen elzüllöttnek lehetett tekinteni. Újabb házasságkötésre engedélyt mindig csak az ártatlan félnek adott, a bűnös fél ebből ki volt zárva. Igen szigorúan bírálták el már a jegyességi viszonyok felbontását is. Aki kellő ok nélkül hagyta el jegyesét, azt nagyobb pénzbüntetéssel sújtották. A házasságtörés és paráznaság eseteit rendszeren a világi bíróságnak engedték át, mely halállal büntette ezeket a bűnöket. Igen szigorú eljárást követett az egyház, mint fentebb a soproni példából láttuk, a csábítókkal és megesett személyekkel szemben is. Szigorúan vette a fajtalanság, vérfertőzés és bestialitás bűneit is. Az ily bűnösöket is világi törvényszék elé állította, mely vagyonvesztéssel és halállal sújtotta őket. Csebi Jakab urasági zsellér 1638. Csepregen csak a hírét költötte, hogy Német Simon napszámos az uraság házában egy tehénnel vétkezett. Végh István csepregi ispán Csebit emiatt Meszlény Péter prókátor által perbe fogatta s a tanács úgy ítélte, hogy a tehén a gyalázat miatt a hóhér által levágtatván, bőrével együtt az földbe ásassék, az árát pedig az ispán megbecsültetvén, azt Csebi Jakab fizesse meg. Sopronban pedig azt vették igen súlyos vérfertőzési bűnnek, hogy dr. Riebstein János orvosnak 1648. az unokahugától házasságon kívül született törvénytelen fia. Ezt az esetet a lelkész az anyakönyvben igen kemény szavakkal bélyegzi meg, a város pedig Riebsteinnak összes ingó és ingatlan vagyonát elkobozta. Szentgyörgy-utcai házát 1649. Wittnyédy Istvánnak adta el a város 8150 forinton. Fuchs Rozina János miatt, aki férfi létére Sopronban 1642. a jeles Schubert Pál lelkész előtt kötött házasságot Praszky Nikodemus lengyel kereskedővel, botrányos per támadt Sopron városa és Draskovich György győri püspök között. Fuchs teljes vagyonával fizetett a szerencsétlen házasságáért. (Csepr. tört. 158. Sopron eht. 331. 372.)

De nemcsak a családi életben volt érezhető a reformációnak üdvös erkölcsi hatása, hanem társadalmi téren is a protestantizmus a *jobbágyságnak*, a szegény elnyomott népnek helyzetét igyekezett megjavítani. Ennek elodázhatlan szükségét már magok az országgyűlések és a vármegyék is átérezték. Az 1547. évi nagyszombati országgyűlés a 26. t. cikkben mondotta ki:

„A hajdan virágzó Magyarországnak semmi sem volt inkább ártalmára, mint a jobbágyok elnyomatása, akiknek jajveszékelése szünet nélkül emelkedik Isten színe elé”. A jobbágyság kedvetlenül, jobb jövőnek reménysége nélkül csak immel-ámmal végezte robotos munkáját, egy részük pedig elszökött, rabolt, gyilkolt, vagy éhen veszett. Azért sürgeti az evang. Heltai Gáspár is dialógusában és meséiben a jobbágyság s általában a szegénység siralmas állapotának enyhítését. Különösen a protestantizmus értette meg e társadalmi bajnak nagy veszedelmét, a protestáns lelkészek azért írnak erről mindenfelé s ezért viszik fel a panaszt a templomi szószékekre is. Nagy erővel nyilatkozik meg ez a panasz, mint az ország romlásának egyik főoka, különösen Magyar István művében, mint fentebb láttuk. Ijesztő példaként említi a pórlázadást: „Ilyen romláshozó pártütés volt itt Európában a parasztságnak feltámadása az is, mely lőtt anno 1525. Németországban sok városnak, falunak, egyházi, külső és polgári rendnek, sok klastromnak, erős városoknak, váraknak, kastélyoknak, faluknak romlására, mely miatt csak Németországban is veszett százezer parasztság el”. És Magyar kel ki oly keményen, s kéri az urakat, hogy ne hagyják akárkinek is a községet nyúzni és kifosztani.⁹⁰⁵

Mint a középkor szomorú hagyományát, nem lehet elhallgatnunk a *boszorkánypereket* sem, amilyenek a protestáns világban is, nálunk is fordultak elő. A boszorkányokban való hitet a középkor végén maga VIII. Ince pápa 1484. kiadott „Summis desiderantes” kezdetű bullájával erősítette meg, Sprenger Jakab és Institoris Henrik dominikánus inquisitorok pedig „Malleus maleficarum” című 1487 óta sok kiadásban megjelent művükkel valóságos kódexét írták meg a sok embertelenséggel üzőtt boszorkánypereknek. E középkori hagyomány hatása alól a protestantizmus sem tudott teljesen megszabadulni, a külföldön is tekintélyes r. kath. és prot. jogtudósok keltek a védelmére. Nálunk Csepregen tudunk ilyenféle perekről, melyeknek azonban nem volt komolyabb kimenetelük. 1637. szept. 16. Garas János polgármester, Radavics Mihály főbíró és az egész tanács előtt tárgyalta a Fülöp András özvegye, Dorottya asszony ellen indított boszorkánypert. A magisztrátus prókátora, mint vádló ismét Meszleny Péter volt. Ennek előadása szerint, midőn Mihály, a piaci csordás a szokott mód szerint a marhák és tehenek után a neki járó turót, vaját és egyéb szolgálatját kérte volna, a vádlott nő oly turót adott neki, melyben a csordás, midőn meg akarta enni, egy egész tojást (tikmonyt) talált becsinálva. A turó mint corpus delicti ott is volt a tanács asztalán. A csordás azonnal a céhmesterhez, ez pedig a magisztrátushoz futott vele. Vizsgálatot tartottak s „minthogy ez ördögi mesterség nélkül, mások kára avagy veszedelme nélkül bűbáj s babonáság nélkül meg nem lehetett, kívánja az Dnus Magistratus, hogy mi végre cselekedte s élt legyen vele, adja okát, alioquin mint efféle bűjös-bájós boszorkányságképpen varázsló asszony felől törvényt vár s kívánja is, hogy megbüntetődjék érte”. A vádlott nő személyesen megjelenvén, azt mondta, hogy a turó nem az ő keze munkája, mert ő ennél sokkal nagyobbbat adott neki s kész is volt reá megesküdni. A bölcs tanács fejben járónak mondván a dolgot, úgy ítélte, hogy Fülöpné tizenötödnapi mentse magát huszadmagával tisztességbeli jámbor személyekkel. Okt. 7. a vádlott nő most már Kótai János prókátort hozta magával s ez az egy csordás tanut nem tartotta elégségesnek s azt is kifogásolta, hogy a hűtös céhmester az actióban levő turót az egész Pap-utcában végig hordozta s házanként esküt vett az asszonyoktól, csak Fülöpné házat kerülte el s így nem menthette fel magát oly könnyen, mint a többiek. Az új prókátor jól csinálhatta a dolgát, mert újabb idézés után a földesúr széke (uriszék) elé appellált s „önagysága (Nádasdy F.) sárvári székén concordantiára ment a dolog”. Jellemző, hogy ily kicsiségből csináltak főbenjáró dolgot. 1643. és 1648. is voltak hasonló jelentéktelenebb esetek. A közeli Kőszegen azonban Schue János kapásnak feleségét, Dierntal Katalint még 1743-ban is (mikor az evang. egyház számüzve volt) mint boszorkányt égették meg. Még a lelkészek közt is

⁹⁰⁵ Fraknoi. m. orszgyül. eml. III. 107. Czobel E. 54. Magyarai 110. 125.

(nálunk és másutt is) akadt, aki kuruzslók módjára exorcizmussal s bizonyos imádságformulák mormogásával akart betegeket gyógyítani. Ilyen vád miatt intette meg a kerület 1630. Musich Pált, aki 1631. Söptén volt lelkész.⁹⁰⁶

Szóval a középkorból még sok gyarlóság és vétkes szokás átszármazott a reformáció korába is. Egyszerre mintegy varázsütéssel evang. egyházunk sem tudta ezeket megszüntetni. Előbb még új nemzedéket kellett nevelni. De az egyház szigorú törvényhozással és egyházi fegyelemmel törekedett arra, hogy hívei nem csak a hittudományban, hanem a jó erkölcsökben is megújuljanak s gyülekezetük az apostoli hitvallás szerint a szentek közössége legyen. Egyházunk a hit által való megigazulás alapelveivel nem engedte, hogy az önérdekre támaszkodó farizeusi elbizakodottság és képmutató szenteskedés kapjon lábra hívei között, mely a gépies külső jó cselekedetek látszata alatt sokszor éppen az erkölcsiség lényegét tagadta meg. Ezzel szemben az élő hit, az Isten irgalmasságáért való mély hálaérzet lett az evang. keresztyénnek állandó ösztönzője az Istennek tetsző, szent életre, a felebaráti munkás szeretetre. Velejárt ezzel a keresztyén alázatosság, mely nem hogy érdemekkel, keresztyén tökéletességgel vagy felesleges jócselekedetekkel dicsekedhetett volna, hanem inkább az Úrnak szavaihoz mérte életét: „Ha mind azokat megcselekeszitek is, amelyek nektek parancsoltattak, ezt mondjátok: haszontalan szolgák vagyunk, mert amit kellett cselekednünk, azt cselekedtük”. (Luk. 17, 10.) Pázmány fentebbi durva vádjait az evangélikusok erkölcsisége ellen nem is a belső meggyőződés, hanem a legnagyobb vallási gyűlölet szülte.

VI. Az egyházi irodalom.

A reformációnak, hogy a nép közkincsévé lehessen, hogy magasztos feladatát az iskolában, a templomban, az egyházkormányzatban és valláserkölcsei téren a gyakorlati életben teljesíthesse, valamint azért is, hogy igazait hittani téren az ellenséges támadásokkal szemben megvéddesse, gazdag irodalmi munkásságra (bibliafordításra, kátékra, hitvallásokra, kánongyűjteményekre, agendákra, ima- és énekeskönyvekre, posztillákra, iskolai tankönyvekre, dogmatikára, polemikára, disputációkra, értekezésekre, történeti művekre sat.) volt szüksége. Ilyeneket dunántúli kerületünk is, mint elszórtan már láttuk, szép számmal termelt. Ezekről akarunk most még összefoglalólag számot adni. Nem műfajok szerint vesszük sorra a megjelent műveket, hanem időrendben az egyes irodalmi központokat keressük fel, ahol jó iskola és könyvnyomda mellett több termékeny író található. Csak végül adunk egy kis összefoglaló statisztikát az írásmagyarázati, történeti, rendszeres és gyakorlati theológia csoportjai szerint. Az eredeti művek mellett aránylag sok lesz közöttük a másoktól átvett és fordított munka. De ezekre nem szabad a mai mértéket alkalmazni. Mert miként Thienemann Tivadar legutóbb helyesen mutatott rá, a XVI. és XVII. század szellemi munkásai az írói eredetiség és az egyéni szellemi tulajdon fogalmáról még keveset tudnak, ők nem ebben keresték munkájuk értékét. A középkorból átvett auctoritas elve ekkor még felettébb dominál. Hasznosabbnak és hatásosabbnak vélték, ha valamely külföldi tekintély művét közlik a magyarokkal. Hiúságot láttak abban, ha valaki eredeti könyvet akar kiadni. Még eredeti művek címlapjára is néha külföldi tudós nevét írták, hogy így csináljanak művöknek reklámot. Ezért nem lephet meg s az akkori idők felfogása szerint kell megítélni, hogy Thurzó nádor özvegye, Czobor Erzsébet dunántúli papokkal latinra fordíttatta Pázmány Kalauzát és Wittenbergbe küldte Balduin Frigyes

⁹⁰⁶ Farkas, Csepreg tört. 148. 177. 189. Chernel K. Kőszeg tört. II. 229 Ehker jkv. II. 18. 33. Ilyen kuruzslást üzött Hohenlohe Sándor váradi kanonok még 1830. is.

professzornak, hogy ez feleljen reá; holott itthon is Zvonarics Imre és Nagy Benedek rövid idő alatt is Pázmány Píronságaiban igen derekas feleletet adtak reá s Zvonarics Mihály, Kis Bertalan, Schubert Pál és Lethenyi István is bátran vállalkozhattak volna, ha több idő és költség áll rendelkezésükre.⁹⁰⁷

a) Sárvári írók és nyomtatványok.

Sárvár, a magyar Wartburg, Nádasdy udvara volt az első irodalmi központ, ahol dunántúli reformátoraink írói munkásságukat is megkezdték. Dévay Mátyás Sárvárrott 1535. május 16. irta Bebek Imre fehértvári préposthoz azt az ajánló levelét, mellyel első 3 latin iratát napvilágra bocsátotta. Ezeknek címe: „*Disputatio de statu, in quo sint beatorum animae post hanc vitam ante ultimi iudicii diem. Item de praecipuis articulis christianae doctrinae. Per Matthiam Dévay Hungarum. His addita est expositio examinis, quomodo a Fabro in carcere sit examinatus.* (Nürnberg 1536.) Az első felelet Szegedi Gergely franciskánus művére, melyben azt fejtegeti, hogy a szentek (a megholt kegyesek) lelkei magukra nézve élnek és Isten előtt örvendenek, de reánk nézve alusznak, rólunk nem tudnak, rajtunk nem segíthetnek, tehát nem kell hozzájuk folyamodni, egy a mi közbenjárónk, Krisztus. Műve 2-ik részében, a ker. vallás főigazságait foglalta össze rövid tételekbe. A 3-ikban pedig bécsi fogságának és Faber püspök által való kihallgatásának történetét adja elő. (Révész I. Dévay B. M. életrajza 69. l.)

Krakóban 1538. jelent meg *Orthographia Ungarica* c. munkája, mely a német Fibelek mintájára készült. A betűkön, nyelvtani szabályokon és számjegyeken kívül imádságokat és az evang. hit alapigazságait is magában foglalja. Az imádságokat Luther kis kátéjából vette át. E művének csak későbbi, 1549-ből való kiadása ismeretes. - *Kátéját* is Krakóban 1538. adta ki ily címen: „Az tiz parantsoltnak, az hit ágazatinak, az Miatyánknek és az hit petsétinek röviden való magyarázata.” (Kis 8 r. 56 levél.) Ezt a kátéját azonban csak egyszerű közlő formában, nem kérdésekben és feleletekben irta. Ez is még erősen Luther hatása alatt áll. Még a communicatio idiomatum tanát is vallja benne. Az Istennek jobbjára ülést a Credóban úgy magyarázza, hogy „embersége szerént is egy hatalmú, dicsőségű, bölcsességű az Atya Istennel.” De az ubiquitas tanát már nem fogadja el. Egy éneke is van Dévaynak: „Minden embernek illik ezt megtudni.” S korán keletkezett a magyar Lutherről históriás ének is: „Magyar nyelven Mátyás vala az predikátor”, melynek csak kezdősorát ismerjük s Bornemissza énekeskönyvében mint dallamjelző fordul elő.⁹⁰⁸

Dévaynak kiváló munkatársa volt Sárvárrott *Erdősi Sylvester* János. Ő irta az első latin-magyar iskolai könyvet, a Heyden Sebald nürnbergi tanító műve nyomán készült „Gyermeki beszélgetéseket”, mely Krakóban 1531. (vagy már 1527.) jelent meg s ez a legelső fennmaradt magyar nyelvű nyomtatvány. Sylvester kedvéért Nádasdy a Sárvár melletti Ujszigeten (Neanesus, a Rába és Gyöngyös kanyarodásai között) nemcsak iskolát építtetett, hanem nyomdát is állíttatott fel. Ez volt az első nyomda hazánkban, melyen magyar könyvet nyomtak. Először egy Strutius János nevű ravasz és csökönyös német könyvnyomtatót hoztak Bécsből, később pedig Abádi Benedek folytatta a munkát. Ezen a sajtón jelent meg Sylvesternek „*Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum recens scripta*” című nyelvtana. (Neanesi 1539.) Ezzel készítette elő újszövetség-fordítását. Tulajdonképpen latin nyelvtan a magyar nyelvre vonatkozó megjegyzésekkel, így mégis első uttörő munka a magyar nyelvtanhoz. Ebben mondja ki,

⁹⁰⁷ Thienemann, A XVI. és XVII. sz. irod. német eredetű művei. 3. l.

⁹⁰⁸ Szilády Á. Dévay kátéja. 71. Ifj. Révész I. Dévay tanításai 165. Payr S. Históriás ének Dévay Mátyásról Hangjegyekkel. Prot. Közl. Spatak. 1907. Kapi Gy. Magyar Éneklő Kar 134.

Sylvester főműve és dicsősége azonban az első teljes Ujszövetség volt magyar nyelven és nyomtatásban. Ennek kiadását a nemzeti becsület kérdésének tekinté. Nádasdy tanácsára I. Ferdinánd fiainak, Miksa és Ferdinánd főhercegeknek ajánlotta, „mivel a fejedelmek tiszte az alattvalók lelki javáról való gondoskodás”. De meleg szavakkal adózik Nádasdynak is, akinek költségén jelent meg a nagy munka. Abádi, a nyomdász is hálásan mondja róla a végszóban: „Az én jó uramnak minthogy mindenben nagy szorgalmatossága vagyon, valami ez országnak megmaradására vagyon: azonképpen erre kiváltképpen való gondja vagyon, hogy az község az isteni tudományban gyarapodást vegyen. Azért ez könyvnek kimenésit is az Isten után az kegyelmes úrnak köszönjed és ütet az Istennek ajánljad, hogy az övéinek eleve mentére sokáig megtartsa”. Sylvester újtestamentoma ma már szintén csak igen kevés példányban van meg. Negyedrébten 768 lapra terjedő vastag könyv. Első lapjára vörös gót betűkkel nyomták a címet: *Ujtestamentum magyar nyelven, melyet az görög és diák nyelvből ujonnan fordítánk az magyar népnek keresztyén hitben való épülésére.* (Ujsziget 1541.) Az előszó után mértékes versekben ajánlja művét a magyar népnek:

Mértékes párversekben közli azután az egyes szent könyvek tartalmát is. János evangéliumáról így mondja például:

Nyelvi tekintetben Sylvester fordítása jóval felülmulta elődeit. Ő az első, ki az eredeti görögből fordított, de felhasználta a Vulgátát és Erasmus magyarázatait is. Hűség dolgában így megbízható. A nyelvtudósok elismerik, hogy fordítása jól folyó, magyaros. Némelyek egy kis körülíró bőbeszédűséget találnak benne. Sylvester kiváló nyelvész volt, nyelvtana is bizonyítja. A középtiszai szójárás megérzik rajta. A magyar biblia terminológiáját neki kellett megtalálnia. Heltainak és Károli Gáspárnak e részben már könnyebb volt a dolga. Fordítását keresték, kedvelték. Kelendőségét mutatja, hogy Steinhofér Gáspár nyomdász Bécsben 1574. újra kiadta.

Kiváló érdeme van Sylvesternek, mint költőnek is. Az említett magyar párverseken kívül vannak latin versei is. Irt elégiát a török háborúkról (Bécs 1544.), gyászverset Anna királyné, I. Ferdinánd feleségének halálára (Bécs 1547) és egy *Querela fidei* (A hit panasza) című nagyobb költeményt (Bécs 1551. 4 r. 11 levél). Ebben a személyesített hit panaszskodik, hogy saját szolgálói támadják, méltóságából levetették; főellenségei pedig az emberi természet, a kétkedés, fõsvénység, nagyravágyás, önszeretet, babona sat. Van végül Sylvesternek egy magyar egyházi

536

éneke is, melyet Bornemissza Péter könyve őrizett meg ily cím alatt: „Mégis más dicséret a Krisztusnak feltámadásáról Sylvester Jánosé.” A kezdő sorai: Krisztus feltámadta, Ki emberré lett vala. Kilenc strófából álló, jó magyarsággal írott szép ének. Sylvesternak volt érzéke a népköltészet iránt. A virágénekeket más egyházi írókkal ellentétben ő nem kárhoztatja, sőt szépnek találja bennök a költői képes kifejezéseket. „Csudálhatja minden nép (mondja Ujtestamentuma függelékében), a magyar nép elméjének éles voltát a lelésben, mely nem egyéb, hanem magyar poesis.”⁹¹⁰

Kiváló tudós volt Sárvárrott a fentebb már említett *Macarius* József is, Nádasdy Tamás fogadott fiának, Mayláth Gábornak nevelője, ki 1544 nyarán görög nyelvű levelet írt Bullinger Henrik zürichi lelkésznek. (Először adta ki Böhl E. bécsi tanár: Conf. helv. post. 1866. 110-112. l.) Samarjai *Vidos* Lénárd sárvári lelkész is (előbb galgóczi, 1586. semptei) ki 1591. jelen volt a csepregi kollokviumon, még valószínűleg 1584. adott ki ily című munkát: „Halandó embernek kisírtetiről és azok ellen Isten ígéből való vigasztalásról és győzödelméről. Egyben szedettettek Vidos Lénárd által.” Ennek csak későbbi kiadása ismeretes. (Gyfejérvár 1632. 12. r 22 levél. Szabó K. 615. sz.) Sibolti Demeter Lelki Harcz művével lehet hasonló tartalmú, amelynek 2. kiadásával együtt, de külön címlappal jelent meg. Ákosházi *Sárkány* György, Nádasdy nádor tisztje és rokona is írt hasonló tárgyú művecskét: „Az idvösséges kimuláshoz való készületnek tudománya. Németből fordítottatott Sárkány Gy. által. És megjobbítottatott Vidos Lénárd galgóczi praedicator által.” Szintén Sibolti művének 2. kiadásához kötve. (Gyfehérvár 1632. Szabó K. 614.)⁹¹¹

Sárvár jeles egyházi írója volt továbbá *Magyari* István, aki Pázmány megjegyzése szerint Hunnius Egyed tanítványa lehetett Wittenbergben. Az ő idejében Manlius János már Sárvárrott állította fel vándornyomdáját. Művei, melyekről már fentebb szoltunk: a) „Ars bene moriendi. Az jól és boldogul való halálnak mesterségéről.” Beust Joakim wittenbergi theológus művének fordítása. Nádasdy Ferenc felszólítására még 1595. írta ezt a munkáját. A szentírás, egyházi atyák és a pogány bölcsék mellett Lutherre is kétszer hivatkozik. Magyarinak fentebb említett énekk fordításai ebben fordulnak elő. Beustnak, az osztrák miniszter ösének ezt a munkáját a Pázmány által áttérített, de hozzánk ismét visszatért Illyésházy Gáspár is lefordította (Debrecen 1639).⁹¹² b) „Az országokban való sok romlásoknak okairól” című nagy értékű munkáját fentebb a hitviták és a valláserkölcsei élet történetében már részletesen tárgyaltuk. Magyarit ez a műve hazai irodalomtörténetünk legnagyobb alakjai közé avatja. Nemcsak szellemi kincseinek bámulatos nagy tárházával ajándékozta meg benne nemzetét, hanem a mű „az author költségével” jelent is meg, tehát nagy anyagi áldozatot is hozott vele. Nádasdy Ferenc ugyan lelkes búzgó pártfogónak bizonyult, de főuraink igen nagy pénzszükében szenvedtek mindenkor. Későbbi íróink is e miatt panaszkodnak. c) „Pázmány P. rágalmazó írására való felelete.” Erről mondja predikációjában 1604-ben, hogy „készen vagyok, csak költség héjával vagyok még.”

⁹¹⁰ Hegedüs I. Sylvester J. latin versei. Irod. tört. Közl. 1910. 385. Révész J. Erdősi J. 33. 40. Szilády Á. R. m. költők II. 432. Bruckner Gy. Volt-e Sylvester lőcsei pred. Irod. tört. Közl. 1921. 174. Sem Debrecenben, sem Lőcsén nem volt.

⁹¹¹ Zoványi J. 283. Ráth Gy. i. m. 12. Adattár VII. 21. Századok 1893. 457.

⁹¹² Kézben viselő Könyv. A jó és boldog kimulásnak mesterségéről. Melyet először Beust Joachim deákul írt, mostan pedig a tek. és nagys. gróf Illyésházy Gáspár, Trencsén vármegyének, Liptónak és Árvának örökös főispánja, szerelmes gyermekinek, Gábornak és Györgynek lelki készületekre magyar nyelvre fordított és kibocsátatott. Debrecen 1639. 8. r. 195. l. Laskai János acsádi ref. lelkész intézte a kiadást s Illésházy Gábor és György urfiaknak ajánlotta külön előszóval. Pázmány az öreg Illésházynek ajánlotta egy dissertációját a luth. dogmákról (Pozsony 1631) „akit 30 év óta ismer, szeret és lelki üdvéért aggódik.” Szabó K. I. 689

Ez a műve azonban kéziratban maradt és elveszett. d) „Az tek. nagyságos Nádasdi Ferencnek sat. kit az Ur Isten ez világi nyomorult életből az örök dicsőségben magához vött, 4. Jan. Anno 1604. Sárvárrott teste felett és temetésekor lött két Praedicatiója. Az nemes és vitézlő Madarász Miklós költségével. (Keresztur 1604. 4 r. 46 levél.) Az özvegynek, Báthory Erzsébetnek ajánlja, akivel ekkor tehát már kibékült. Ebből megtudjuk, hogy a halál és a temetés ideje között (1604. jan.-febr.) Magyarai több predikációt is mondott Nádasdy felett, melyeknek tárgyait is közli: „az halál és arra való jó készületről, ez világi életnek sok keresztiről, okairól, azok ellen való vigasztalásokról, az feltámadásról, az örök életről, az megigazulásról és hasonló dolgokról valók.” De közkívánatra is költség híján csak kettőt adhatott ki közülök. Az elsőben, melyet jan. 11. mondott el, mint fentebb láttuk, Pázmánnal vitatkozik a purgatoriumról. A másodikban, melyet Lékán a temetéskor tartott, Nádasdyt mint embert, mint hívő keresztyént és mint hős vitézt jellemzi. Az üresen maradt 3 oldalra az igaz és régi hitről szóló idézeteket nyomtatott Tertullianustól és Laciántiustól is egyet a templomi képek és szobrok ellen.⁹¹³

Sárvárrott jelent meg 1602. Eszterházi Tamás és Kürthi István szeredi lelkész közös műve is: „Az igaz anyaszentegyházról”. Hunnius Egyed wittenbergi tanár művének (De ecclesia vera) fordítása. Ennek megjelenésében bizonyára volt Magyarinak is mint helybeli lelkésznek és Kürthi jóbarátjának része. A nyomás bizonyára az ő felügyelete alatt készült. Saját művének ajánlásában már jelezte Hunnius Egyed doktor művének megjelenését: „melyet remélek rövid nap magyar nyelven is kimenni az keresztyének közé”. Hunnius Egyed írásából később Király Jakab oszgyáni evang. lelkész is adott ki egy könyvecskét „Mise nem mise” címen. (Kassa 1654. 12. r. 215 lap.)

Sárvár kiváló író embere volt továbbá Zvonarics Mihály lelkész és püspök. „Pápa nem pápa” című Osiander András művéből fordított munkájáról (Keresztúr 1603. 4 r. 240. l.) fentebb már részletesen szövegeztünk. Úrvacsorai kátéját 1613. írta a pápai Egerszegi István kértére. Valószínűleg ez jelent meg 30 évvel később ily címen: „Az Úr vacsorája idvösséges tudományának utába való rövid bemutatás, mely a szentírásból és a régi keresztyén doktoroknak magyarázatjokból kérdésekkel és feleletekkel irattatott Zvonarics Mihály sárvári praedicator által és a keresztyén híveknek idvösséges épületjekre ez sacramentumhoz tartozó egynéhány hasznos kérdésekkel és feleletekkel megjobbítván”. Csepregben nyomtatott Farkas Imre által maga költségén 1643. 4 r. 34 levél. Az 1643. szept. 8. kelt ajánló levelet a könyvnyomtató Nádasdy Ferenchez, Vasmegye főispánjához intézte. Egyetlen példánya az esztergomi érseki egyházmegye könyvtárában van meg. (Könyvszemle 1881. 120.)

Magyar nyelvű *apológiáját* levélformában, mint fentebb láttuk, a M. Prot. Ehtört. Adattár közölte (VII. 165.) Ezen kívül halála után jelent meg két kötet predikációja ily címen: *Magyar Postilla*, azaz az vasárnapokra és egynéhány nevezetes innepekre rendeltetett evangeliumoknak első részben foglaltatott világos és értelmes magyarázatja, melyet az fő tudós és nevezetes szentírás magyarázó doktoroknak és professzoroknak írásukból irt és szerzett éltében az Istenben elnyugodt és idvezült Zvonarits Mihály sárvári praedicator és Dunán innen való keresztyén ecclesiáknak superintense; és holtá után maradékai kinyomtatának sat. (Csepreg 1627. 4 r. 934. lap.) A szerzőnek veje, Lethenyi István és fiai, István és György adták ki Nádasdy Pál grófnak és nejének, Révay Juditnak ajánlva több más patrónus segítségével. A II. kötet 1628. jelent meg (Csepreg, 4 r. 697. l.) Igen értékes, kiváló egyházi beszédek. Nem hiában mondja a szerző, hogy a legkiválóbb predikátorok és professzorok írásaiból merített.

⁹¹³ Zimányi J. Magyarai I. 7. Kovács G. Magyarai I. Bpest 1902. Pintér J. II. 34. Ferenczi-Magyarai i. m. 13. 28.

Zvonarics is beszédeinek szerkesztésében szigorúan kimért egységes módszert követ, mely azonban eltér Bornemisszáétól. A textus, a szokott evang. perikopák után következik: „*Az magyarázatja*” s e cím alatt többnyire 3 részben magyarázza az evangéliumot. Összefoglaló egységes főtétele nincs, hanem magát a perikopa szövegét osztja részekre s ezeknek a tárgyat mondja meg külön-külön. Mindegyik részt azután külön magyarázza s mindegyik után „*Tanúságok*” (3-8-10 is) következnek. Ezekben hitigazságokat közöl, de van benne erkölcsi rész is, int, fedd, buzdít, szóval az akaratra is hatni igyekszik. Végül ismét a részek tartalmát közli, hogy jobban emlékezetbe vesse s egy utolsó, rövid intés után mondja az áment. Tömören, világosan, igen jó logikával beszél. Tudatosan törekszik a rövidsége. Nyelve biblikus, még nem Károlyi Gáspár fordítását használja, hanem Sylvesterét javításokkal. Igen jó magyarsággal ír, beszéde élénk, de nem oly színes mint Magyarié. Történeti példák, művelődéstörténeti adatok tömörsége miatt csak kisebb számmal fordulnak elő benne. Megérdemli, hogy predikátoraink mai nap is tanulmányozzák. Igen épületes, logikus, biblikus és magyaros beszédek. Zvonarics ezeket a beszédeket még maga rendezte sajtó alá, de már nem adhatta ki. Elég kelendő is voltak, az egyházkerület maga is árusította, de még mindig elég sok példány maradt belőle. Fiai több példányt megvétel céljából a soproni tanácsnak is küldtek. Zvonarics István, midőn mint helyettes lelkész 1646. Sopron városát elhagyta, azt kérte, hogy hét hordót, melyek még atyjának posztilláival vannak tele, a városházára vihessen megőrzés végett. (Eht. Eml. 185. Sopr. eht. 362.)

Kis Bertalan püspök-lelkész, Hutter Lénárd tanítványa csak Lethenyei dogmatikája elé irt latin verseket és az egyházlátogatási cikkeket szerkesztette Lethenyeivel. Két fia Königsbergben 1642. értekezést adott ki (Kis Ádám és Pál, *Examen Apologiae Kircheri*). Ide tartozik végül még Nádasdy Pál grófnak fentebb már említett imádságos könyve: „*Áhitatos és buzgó imádságok*”. (Csepreg 1631. 12. r. 328. l.) Ajánló levele kelt Sárvárott 1631. Szent Iván hónap 2. napján. (Szabó K. Rmk. I. 598.)

b) Tolna, Magyaróvár, Alsólendva és Németújvár reformátorainak irodalmi munkássága.

Evang. egyházi irodalmunk Sárvárról indult ki, de korai és igen kiváló munkást talált *Tolnában* és Baranyában is Sztáray Mihály püspök, a jeles magyar költő személyében. Irodalomtörténetünknek is nagy büszkesége és hű lutheránus mind végig. A költészet mind a három (lirai, epikai és drámai) nemében hervadatlan érdemei vannak. Mint a magyar dráma uttörője írta *Comoedia de matrimonio sacerdotum*. (A papok házassága, Krakkó, 1550.) és *Az Igaz Papság Tüköré* (Magyaróvár 1559. 8. r. 63. l.) című polemikus drámáit, melyekről fentebb már szólottunk. Az elsőből csak egy kis töredék maradt fenn. (Közli Szilády Á. Régi m. költők IV. 136-139. és 210-240.) E téren övé a kezdeményezés dicsősége. De nem kisebb szolgálatot tett egyházának egyházi énekeivel is. Ezeket fentebb már ismertettük. Írt továbbá bibliai és egyháztörténeti elbeszéléseket (históriás énekeket) is szintén a reformáció érdekében, melyek közül legkiválóbbak: *Historia de vita beati Athanasii* (Ad notam: Röttenetes bűn lám volt az fősvénység. A versfejekben itt mondja: *Suam interim fortunam eamdem esse ostendit.*) és *Historia Cranmerus Tamás érsekről*. (Szilády, V. 157-209. és 241-262.) Dallamjelzés van a „*Historia Aháb királyról*” mellett is: Sokat szóltunk immár néktök Szentirásból. Része volt Sztáraynak bizonyára a baranyai (legrégibb dunántúli) kánonok keletkezésében is. És volt egy vitairata Melius „*Halál könyve*” ellen is, melyben az elhalt kegyesek lelkének holléte felett vitatkoztak. Tolnának egyéb jeles tudósai is voltak: Eszéki Zigerius Imre és Tövisi Mátyás. Zoványi szerint ezek fordították le Jézus Sirák könyvét. (Kolozsvár 1551.) Pedagógiai céljuk volt vele s „oly zamatos írálya van, sok helyen olyan választékos kifejezések találhatók benne,

hogy igen csekély átalakítással teljesen élvezhető olvasmány volna ma is”. (Akad. Ért. 1914. 155. Zoványi i. m. 432. Zoványi, Tanulm. Spatak 1887. 57.)

Magyaróvár kiváló reformátora, *Huszár Gál*, miként annyi más kiváló lelkészünk (Abádi, Heltai, Bornemissza), a nyomdászatot is megtanulta. Első műve a saját sajtóján jelent meg ily címen: *Az Ur Jézus Christusnak szent vacsorájáról, kinszenvedéséről és dicsőséges feltámasztásáról való predikációk*. Óvárba nyomtatott. 1558. 8. r. 26 levél. A Miksa trónörökshöz intézett ajánló levelet, mint Gallus Anaxius (érdemetlen) írta alá. Itteni első predikációjában még Luther úrvacsorai tanát vallotta. A nyomtatástól kir. parancsolattal eltiltatván, 1560. Kassára, majd pedig Debrecenbe menekült. Itt egy énekeskönyvet adott ki és ajánlott Melius Péternek. Ezt csak Szilvás Ujfalvi Imre 1602. évi előszavából ismerjük, melyben ezt mondja: „Huszár Gál bocsátott ki isteni dicséreteket és psalmusokat, azok közül válogatottakat, melyek ez időben a jámbor atyafiaktul szöröztettek, anno 1560. in 8 cum dedicatoria epistola ad Petrum Melium”. Ennek ma egy példánya sem ismeretes. Nem tudjuk tehát, hogy Sztáray zsoltárai már benne voltak-e. Másik igen értékes énekes könyvről (A ker. gyülekezetben való isteni dicséretes és imádságok. Komjáti 1574. 4. r. 347 levél) már fentebb a kultusz történetében szóltunk. Előszava Komjátiban 1574. okt. 6. kelt. Fennmaradt igen értékes levele is, melyet 1557. Bullingerhez írt. Mint pápai lelkész 1575. halt meg. Nyomdáját fia Huszár Dávid örökölte.

Kiváló irodalmi központ volt már a XVI. század óta *Alsólendva* is, a Bánffyak birtoka, ahol Hofhalter Rudolfnak volt nyomdája. Hofhalter innen Nedelice ment, 1579. pedig már Debrecenben volt. *Tőke* Ferenc lelkész 1553. itt írta „Az Istennek röttenetes haragjáról” szóló históriás énekét, melyben a hitehagyott Spiera Ferenc páduai jogtudós esetét tárgyalja és Szigetvár 1556. évi ostromának történetét is. (Historia obsidionis Insulae Sziget), valamint az Istvánfi Pál sirjára írt verses epitáfiumát is (1553), melyekről fentebb bővebben szóltunk. Beythe István itteni lelkészkedésének még nem maradt irodalmi emléke. De utóda *Kulcsár* György már értékes munkálkodást fejtett ki. Első műve: *A halálra való készültről*. (1573. 8 r. 65. levél.) Afféle „Ars moriendi” lehetett ez is, amilyent Heltai óta sokan írtak. A második: *Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetekedése*. (1573. 8 r. 48. levél.) Az előszó szerint Urbanus Rhegius (König, humanista s később augsburgi szuperint.) írt egy ily című munkát. Bizonyára Kulcsár is őt követte. Harmadik és legértékesebb műve: „Postilla, azaz evangeliumoknak, melyeket esztendő által keresztyének gyülekezetibe szoktak olvasni és hirdetni, praedikáció szerint való magyarázatja.” (A. Lindva 1574. 4 r. 561 levél.) Ez volt nem csak a kerületben, hanem az egész országban is a legkeresettebb posztilla. Bártfán 1579. és 1597. újabb kiadásokban is megjelent. Már Hegedűs Pál, a Hegyfalun és Zsédényben predikáló lelkész is 1600. ezt használta. Szenczi Molnár Albert az általa ismert posztillákat felsorolva, (Kulcsár, Beythe, Bornemissza és Telegdi Miklós könyveit), bíráló megjegyzéseiben Kulcsárt valamennyi többi társa fölé helyezi s neki ítéli az elsőséget. Pintér Jenő legújabb irodalomtörténete szerint is: „Posztillás könyvének minden része a szív és a meggyőződés emberére mutat. Kulcsár György a bizonyítgatással kevesebbet törődött, annál nagyobb súlyt fektetett a megindításra. Hívait keményen leckéztette. Buzdításaiban, tanácsadásaiban egyszerű beszéde, elég tiszta nyelve jó segítségre szolgált.” Kulcsár ezt a dicséretet teljes mértékben megérdemli. Beszédei biblikusak, egyszerűek, világosak, tömörek. Nagy gyakorlati érzékkel tudja az evangéliumokból a tanulságokat kivonni s az életre, saját korára alkalmazni s világos jó rendben, meggyőző erővel előadni. Már a beszéd homlokzatán röviden, velősen közli az evangélium tartalmát, például: „Az kétségbeejtő szorgalmatosságnak eltávoztatásáról az madaraknak és a mezei virágoknak példájából”. A textus (Máté 6. 24-34) után következik a rövid magyarázat: „Ez Evangeliumnak értelme”. Ebből vonja le a 3 tanulságot és szól: „1. Az fősვნისებისnek és az istentelen szorgalmatosságnak megfeddéséről. 2. Az Istennek gondjaviseléséről és

táplálásáról. 3. Az testi jóknak kérésének és keresetinek módjáról.” (485. l.) S ezeket a gyakorlati kérdéseket meglepő szép magyarsággal fejtegeti, pedig ő három évtizeddel írt korábban, mint Pázmány, aki bizonyára Kulcsártól is sokat tanult.⁹¹⁴ A szerkezetben Kulcsár sem követi Bornemissza szigorú formalizmusát, Zvonaricsnál is egyszerűbb. Magyarázat, tanulságok, alkalmazás, buzdítás, ez a rendes menet minden beszédében. Ma is haszonnal és élvezettel lehet e beszédek tanulmányozni.⁹¹⁵

Tőke Ferenc idejében Alsólendván 1552. irta Ráskay Gáspár nógrádi főispán Vitéz Francesco-ról szóló históriáját. Bánffy László és neje Somi Borbála nagy pártfogói voltak Bornemissza Péter ev. püspöknek is, aki predikációinak II. részét (Sempte 1574.) nekik ajánlotta. Bornemissza beszédei tehát már csak ezen a réven is nagyobb számmal jutottak el a Dunántúlra. Bornemissza semptei elüzetése és bécsi fogsága után 1578. két hónapig Bánffy László beczkói várában (Trencsénm.) rejtőzködött s a beteg Somi Borbálát vigasztalta, ki itt 1578. halt meg. (Thury E. 54.) 1614-ben már Hajnal Mátyás jezsuita predikált Alsólendván.

Németújbárott Dévay is megfordult, de irodalmi munkásságot itt csak *Beythe* István fejtett ki. 1582-1597. között Manlius János vándor nyomdász dolgozott itt. Beythe ifjúkorában még evang. volt, 1585-ben a lutheránusok választották meg püspöknek. Első műveit tehát még az evang. egyház számára lehet elkönyvelnünk. Ezek: a) Köröszyéni tudománynak rövid summája, (Nyomt. Velágosvárott 1582. 8 r. 48 levél.) b) Agenda. Miképpen a ker. gyülekezetben sat. 1582. Gyzzing városában. 8 r. 50 levél. c) Az evang. és epistolák magyarázata I-IV. rész. Németujvár 1584. A két Beythe testvér azon lelkészeink közül való, akik növénytantal is szerettek foglalkozni. István a híres belga botanikusnak, Clusius Károlynak volt munkatársa, midőn hazánkban járt. Ide vágó műve: *Stirpium Nomenclator Pannonicus*. (Magyar növény-névjegyzék.) Antwerpiae 1584. 8 r. 8 levél. Clusius művéhez kötve. A hitvitákban sokat szerepelt Beythe András surányi lelkésznek pedig ide vágó műve: „Fives könyv. Fiveknek és fáknak nevékről, természetökről és hasznokrul irattatott és szöröztetött magyar nyelvön az fő doktoroknak és természettudó orvosoknak Dioscoridesnek és Matthiolusnak bölcs írásokbul Beythe András által. Ecclesiast. 38. Istentől vagyon minden orvosság... Tisztöljed az orvost az szikségért. (Németujvár 1595. 4 r. 136 levél.) *Rohoncon* Dragonus Gáspár lelkész, mint „sacrae theologiae professor” adott ki egy lekipásztorkodás tant: *Speculum theologorum et concionatorum ex S. Pauli epistolis aliorumque conditis libris concinnatum, opera et expensis Caspari Dragoni, praeconis et servi Dei olim in ecclesia Telepontana* (Hidvég), quae est verbo vitae collecta, nunc vero Rohonciana mysteriorum domini Jesu indignus dispensator. In usum studiosorum theologiae et novitiorum concionatorum emissum. 1591. Monyorókerék 4 r. 3 iv.

c) Csepreg és Kőszeg egyházi irói.

A Nádasdyak urodalmaiban Sárvár mellett a másik kiváló irodalmi központ *Csepreg* volt. Virágzó iparúzó város a reformáció korában, régi szép és nagy templommal, melynek tornyában óra is volt. Van több céhe, polgármestere, főbírája, kiváló iskolája, könyvnyomdája,

⁹¹⁴ Sok kortörténeti adat is van e beszédekben a vallásüldözőkre, hitehagyókra és egyes népszokásokra vonatkozólag. A kánai menyegzőről szólva int pl., hogy a lakodalomtól legyen távol 1. az tobzódás, 2. az kevélység, 3. a felette való nagy és mértéktelen költség, 4. az undok és fajtalan beszédek, mint az oly siposok és hegedűsek, kik csak az sok fajtalan beszéddel töltenek időt és azzal vigasztalják az vendégeket. Sat. 151. l.

⁹¹⁵ Sz. Molnár A. Post. Scultetica 8. l. Kulcsár E. Kulcsár Gy. postillái. Figyelő 1887. Pintér J. II. 29.

fürdőháza, fürdőmestere, borbélyja sat. A polgárság 1639. nagy önérzettel rendeli el, hogy a mészárszéken a husban fogatkozás ne legyen, „mert nagy az város és igen sok utas is, sok főember is járja, ő nagysága (Nádasdy Ferenc) jövelete is nem tudatik, mikor leszen”. (Farkas S. 159.) Rektorai közül irodalmi neve volt a tolnai *Sibolti* Demeternek. Sibolti, Melanchthon tanítványa, felavatásakor (Wittenberg 1576.) irt életrajzában mondja, hogy Gyuláról Csepregre jött 1565. rektornak. 1567-ben pedig Nádasdy Ferenc nevelője volt Bécsben. Már mint semptei lelkész vett részt a Beythe ellen tartott hitvitákon és zsinatokban. Két műve ismeretes: a) *Lelki Hartz*. A bűnös embernek fölötte igen nehéz lelki kísértetekről való vélekedése és azoknak Isten ígéből való meggyőzése. (Galgócz 1584. 12 r. 24 levél. 2-ik kiadása Gyfehervár 1632.) Kérdések és feleletek alakjában iratott. A bűnös ember lelkiismeretében felmerült kérdésekre ad a szentírásból találó rövid feleleteket. b) *Vigasztaló könyvecske*. (Galgócz 1584. 12 r. 104 levél. Más címen Szalárdi Miklós, Somlyai Báthory Zsófia udvari szolgája is kiadta. Gyfehervár 1643.) Sibolti e műnek, mely 3 részre oszlik, csak kiadója. Az első két rész Bock Mihály hagenai lelkész műve (Würtz-Gärtlein, hortulus animae), melyet Balassa Bálint költő és Bornemissza Péter püspök fordítottak le „Beteg lelkeknek való füves kertecske” címen (Krakkó 1572). Bornemissza P. külön is kiadta Vigasztaló könyvecske címen, mint a Négy könyvecske 4-ik részét. Sibolti könyvének harmadik része pedig („miképpen tartsa magát az ember az halálnak órájában”) Spangenberg János nordhauseni lelkész műve (Ein neu Trostbüchlein), melyet Heltai Gáspár „Vigasztaló könyvecske” címen fordított magyarra. (Kolozsvár 1553.) Sibolti könyvének tartalma is tehát az Ars moriendi és Hortulus animae együtt.⁹¹⁶

A másik tudós csepregi rektor, a mecklenburgi *Gabelmann* Miklós, a Liber Concordiae lelkes védője Beythével szemben, később pedig Rudolf király történetírója, több munkát adott ki: „Monomachia Hungaro-Turcica” (Németújvár 1588). Nádasdy Ferenchez és ennek titkárához, Szentgyörgyi Gáborhoz latin ódákat is irt. Későbbi műve: Mansfeldiana Militia Hungara. (Frankfurt 1597.) Ez is hadtörténeti munka, mint az első. Fentebb bővebben szoltunk róla. (Tört. Tár 1896. 577. 1897. 422). A késmárki *Creuzer* György is mint csepregi lelkész itt adta ki vitairatát a kryptokálvinista Lam Sebestyén ellen: „Sendbrief” Monyorókerék 1587. *Reczés* János csepregi főesperesnek az Egyesség Könyve (Summája azoknak az artikulusoknak... Keresztúr 1598) kiadásában volt vezető szerepe a tudós Zvonarics Mihály mellett. Megemlítjük itt a fentebb már tárgyalt két csepregi vonatkozású művet is: Historia Colloquii Cheprengiensis, (Bártfa 1591.) és az 1595. évi csepregi zsinatról szóló históriás éneket. (Adattár VII. 43.) És nem szabad megfeledkeznünk a névtelen csepregi diákról sem, aki mint szemtanú elég jó verseléssel és részletes szemléltető előadással irta le Csepreg 1621. évi pusztulását (Eht. Eml. 174.)

Két kiváló tudós esperes-lelkésze is volt Csepregnek e korszakban: Zvonarics Imre és Lethenyi István. *Zvonarics* Wittenbergben már 1601. Hutter Lénárd elnökle alatt vitatkozott. (De poenitentia et confessione. Witt. 1601). Második kiváló műve: „Az szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása. Melyek az szentírásbeli dolgoknak summáját az írásnak illendő bizonyossággal megerősítetvén rövideden befoglalják és azoknak kevés szóval keresztyéni gyakorlását mutatják és az mi időnkbeli kíváltképen való ellenkező tudományokat is hűségesen magyarázzák.” (Keresztúr 1614. 4. r. 542. l.) Hafenreffer Mátyás tübingeni tanárnak, az evang. orthodoxia egyik kiváló képviselőjének műve ez. (Loci theol. certa methodo ac ratione in libros tres tribut. Jena 1601.) Zvonarics azért választotta és fordította le ezt, mert ebben „az csupa és tulajdon igazság minden ékesen szólásnak pompája nélkül rövid és világos ígéssel magyaráztatik”. Fentebb a hitviták

⁹¹⁶ Czobel E. Egyet. Phil. Közl. 1910. 607. Thienemann T. i m. 13. 14.

történetében szoltunk róla. Pázmány Kalauza ellen ennek kiadásával indult meg a harc. Harmadik és eredeti műve, melyet S. Nagy Benedekkel együttesen adott ki: „Pázmán Péter pírónsági. Azaz: azokra az szitkos káromlásokra és orczátlan pántolódásokra, melyeket Szyl Miklós neve alatt Hafenreffer M. tudós doctornak könyve eleiben függesztett levelek ellen álörcczásan kibocsátott vala, Derék Felelet. Melyben nem csak az Csepregi Mesterségnek nevezett nyelves csélcspási torkában verettetnek, de még az ő Csavargó Kalauzának csintalan fortélyi és hazug czigánysági is rövid bizonyos jelekből, mint egy világos tükörből kinyilatkoztatnak, irattatott az együgyűeknek hasznokra és az mi magunk ártatlanságának tiszta mentségére Zvonarics Imre és Nagy Benedek által”. (Keresztúr 1615. 4. r. 329 l.) Fentebb a hitviták történetében bőven szoltunk róla.

A Zalából származott *Lethenyei* István is Hutter Lénárd wittenbergi tanárnak volt tanítványa (1609-11) s így a szigorú lutheránizmus hive. Ha mestere a „redonatus Lutherus”, ő meg a „magyar Hutterus” nevét érdemli. Még künnlétekor jelent meg Hutternek klasszikus dogmatikája: „Compendium locorum theol. ex scripturis sacris et libro Concordiae collectum”. E könyvnek majdnem kanonikus tekintélye volt. Lethenyei mondja róla, hogy a szász v. fejedelem elrendelte, hogy „senki, csak egy tanuló deák se mehessen addig följobb való scholákban és akadémiákban tanulni, valamig e könyvecskében befoglaltatott articulusokat könyv nélkül és szóról-szóra nem tudandja”. Lethenyei is igen megkedvelte s „az erdélyi német, szász deákok, kik magyar nyelven is szólni tudók” s maga Hutter is biztatták, hogy fordítsa magyarra. Ezt még Wittenbergben meg is tette, de csak 1635. adhatta ki. Nyomtatásban első műve volt a) egy verse, melyet Tartzianus Pál löcsei ifjúnak Disputatioja elé irt. (Wittenberg 1611.) b) Hutter kompendiumának az úrvacsoráról szóló fejezetét magyar fordításban már 1613. (vagy inkább 1615.) elküldte Pápára. Ez lett oka K. Pálfi Jánossal való nagy vitájának, melyről fentebb szoltunk. c) Zvonarics Imre dogmatikája elé mint sárvári rektor 32 soros latin üdvözlő verset irt. (Keresztúr 1614. Bothár D. 13.) Ikervár és Lövvő után Csepregen nyervén lelkészi állást, ide Farkas Imre keresztúri magyar nyomdászt 1621. ő telepítette át. d) „Succincta Diatyposis vitae Michaelis Zvonarich metris poeticis per Steph. Lethenyei ministrum Chepregiensem concinnata” (Csepreg 1625. 4 r.) címen ipának az életrajzát írta meg. Ma már egy példánya sem található. (Kéziratban megvan a N. Muz. Fol. Lat. 2077. 164. l.) e) Sógorának Zvonarics Györgynek művéhez (Felelet Péczeli Imrének, Csepreg 1626.) latin és magyar Paraenesist irt „ad lectorem vere Christianum”. f) Zvonarics Mihály posztillájához igen szép latin distichonokat irt (40 sor) „Prosphesis és Paraenesis ad ministros ecclesiarum” címen, melyben a lelkészeket az üldöztetések között és Róma dühöngésével szemben is kitartó hűségre serkenti. (Közli Klein S. is II. 530.) g) Imádságos könyvecske. Csepreg 1629. Tartalmas előszóval. Ma egyetlen példánya sem ismeretes. Farkas Imre csepregi nyomdász mondja 1630. Mihálykó J. imádságos könyvének ajánlásában: aki az imádságot jól akarja gyakorolni „lássá és olvassa az 1629. esztendőben nyomtatott imádságos könyvecskének praefatióját, avagy előljáró beszédét, melyet Lethenyei István, az mi csepregi praedicator urunk bocsátott ki”. (Szabó K. I. 578.) h) Bizonyára Lethenyei közvetítésével jelent meg Mihálykó János volt eperjesi lelkész könyve is: Keresztyéni istenes és áhitatos imádságok... Ezek mellé adattanak egynéhány szép isteni dicséretes és zsoltári énekek, mostan ujonnan kibocsáttattak és Csepregben nyomtatattak. (1630. 12 r. 496 l.) Nádasdy Pálné Révay Juditnak ajánlva. i) Lethenyei rendezte bizonyára sajtó alá az 1630. évi csepregi zsinat végzéséből a régi törvénykönyv első nyomtatott kiadását ily címen: Canones, azaz az egyházi szolgák életének, tisztinek és tisztességes magoktartásának regulái. Csepreg 1630. Ma egy példánya sem ismeretes, de Káldy Mihály soproni plebánus 1631. már hivatkozik reá és címét is közli. (Eht. Eml. 193. Szabó K. I. 590.) k) Lethenyei szerkesztette Kis Bertalannal az 1631. évi egyházlátogatási cikkelyeket. (Mokos 160.) l) Evangeliumok és epistolák, Csepreg 1631. Az 1614. évi keresztúri kiadást Lethenyei javította és bővítette, az imádságokat hozzá ő írta. (A soproni lyceum és a gráci egyetem

könyvtárában. m) Nádasdy Pál imádságos könyvéhez hosszabb magyar verset írt. n) Az Calvinisták Magyar Harmóniájának, azaz az Augustana és Helvetica Confessiók Artikulusinak Samarjai János praedik. és superint. által lett öszvehasználtatásnak meghamisítása. (Cseprege 1633. 4 r. 134. l.) Az szentírásbeli hitünk ágainak rövid öszveszedése. (Cseprege 1635. 4 r. 225 l.) Hutter Lénárd fentebbi, kérdésekben és feleletekben írott kompendiumának elég jó magyarsággal való fordítása. Kéziratban eddig is sokan használták. Kiadás előtt a szerző újra átnézte és javította. Majd „a mi becsületes Consistoriumunk censurája alá adván”, a kerület is jónak találta arra, hogy „az scholákban való tanétek és hallgató hivek” használják. Kelendő tankönyv volt bizonyára. 34 artikulusba foglalta össze az egész dogmatika tartalmát s mindegyikben mintegy 10-30 kérdéssel igyekeznek a címekben jelzett tárgyat kimeríteni. A XVII. art. 1. kérdése pl. ez: „Micsoda a keresztyéni szabadság? Olyan mentség avagy szabadság, mellyel az igazán hívők a Christus által a bűnnek szolgálatjától, az ördögnek kegyetlenségétől, a törvénynek átkától és az örök haláltól, sőt a Leviták ceremóniáinak és az emberi találmányoknak igájától is megszabadítottatának”. A könyv a tanítók, érettebb tanulók és a nagy közönség számára készült. o) *Epicedion in obitum b. viri adm. rev. et clariss. D. Gregorii Dongo ministri ecclesiae Kövesd et senioris... qui placide in Domino obdormivit die 24. Febr. 1637. suae vero aetatis 62. Cseprege in typis Emerici Farkas Anno 1637.* Hrabovszky György még használta e munkát, azóta eltűnt.

Ez volt Lethenyi utolsó ismert munkája. A Csepregről való számkivetés felettébb megviselte. Kőszegen 1650. már Regini Jakabot rendelték mellé segédül. Fia, *ifj. Lethenyi István* 1631. jún. 17. iratkozott be Zvonarics Miklóssal együtt a wittenbergi egyetemre. Valószínűleg ez volt az az ifjú akadémikus diák, akit id. Lethenyey 1633. évi művében említ, s aki Hutter Lénárdnak Pareus Irenicumára adott feleletét (*Irenicum vere christianum*) 1632. magyarra fordította. Lethenyi ezt ki is akarta adni. Másik fia⁹¹⁷ az a Lethenyi Pál lehetett, akinek Kolozsvárott 1670. munkája jelent meg: Az szent hitben való igaz oktatásnak szükségéről és módjáról. Ma azonban már egy példánya sincs meg. Az öreg Lethenyi tanítványa volt az a *Cassai András*, akit 1630. Csepregen a dunántúli lelkészek iskoláztattak s aki 1633-34. Szentgróton és Grácban a Hagymássy fiuk nevelője, majd pedig 17 éven át Kassa mellett Ujfalu evang. lelkésze volt. Ennek két műve is jelent meg: „Kettő hián Száz Keresztyén Kérdések Jézus Christusnak szenvedéséről és haláláról” (Bártfa 1644. 4 r. 115. l.) és „Vigasztalással teljes praedicatio az özvegyiségnek állapotjáról.” (Bártfa 1644. 8 r. 72. I. A soproni lyc. kvár unikuma. Müllner M. igazgató megjegyzése Szabó K. művében: Néhai Bachich Páltól kunyeráltam el.) E könyv első lapjára Lethenyi sajátkezűleg írta be: „Az nemz. tek. és nagyságos gróf Révai Sophia asszonynak, a néhai gróf Erdődi Bálintnak meghagyott özvegyének mint kegyes patrona asszonyának, ezt az Özvegyiségnek sanyarú állapotjáról írott könyvecskét adta és ajándékozta Lethenyi István kőszegi magyar praedicator és senior szívbéli jóakarattal és isteni áldással die 20. Septembris Anno Christi 1648.” *Potyondy István* csepregei rektor is Meiszner Boldizsár elnöklete alatt vitatkozott *De personali unione duarum naturarum in Christo* (Wittenberg 1614). És mag. Huber Márk (Isnensis) is kiadta Csepregen tartott lelkészvizsgálati disputációját: *De justificatione hominis*. Keresztúr 1619. Ide sorozható Horvát András két disputációja is, (Wittenberg 1637. Szabó K. III. 1632. 1633.), melyeket Révai Juditnak s fiának, Nádasdy Ferencnek ajánlott. (Bothár D. Lethenyi I. 33. 34. Bothár D. Cassai András, Irod. tört. Közl. XXI. 3.) A csepregei nyomtatványok közt meg kell még végül a *Csepregei Graduált* említenünk, melyről már fentebb szóltunk s a melynek kiadásában ismét Lethenyinek lehetett legnagyobb része.

⁹¹⁷ Leányát, Lethenyi Zsuzsannát Textoris György soproni lelkész vette feleségül, ki törzsanyja lett a Kaboldi Textoris családnak. Sopron eht. 362.

A szomszédos *Kőszegnek* is voltak író emberei. Első lelkészei, Semlyén Simon, Báthay István, Kincses Pál, Rusa Mihály csak leveleikben hagytak írott emléket. A tübingeni *Hartlieb* György magiszter és borostyánkoszorus költő (1610-12 kőszegi lelkész) művei: *Tumulus in honorem* (Keresztúr 1601); gyászbeszéd Schmuck János nyéki lelkész nejének halálára; *Carmen heroicum*, Nádasdy Ferenc halálára (Keresztúr 1604; *Anagrammata Hungaro-Sopronia* (Keresztúr 1610), üdvözlő latin distichonok a soproni polgármesternek és tanácsnak ajánlva. Kiváló írói hírnevet biztosított magának *Sármelléki Nagy* Benedek kőszegi rektor (1605-15) a Pázmány Péter ellen való hitvitában. Még szentmiklósi rektor korában jelent meg: *Naeniae in obitum Francisci Nádasdi*. Keresztúr (1604. 4 r. 9. l.) Zvonarics Imre műve elé előszót (*Praefatio*) írt (Keresztúr 1614) és ő írta „Pázmány Péter Píronságának” is a II. legterjedelmesebb és legsikerültebb részét. (Keresztúr 1615.) Fentebb a hitviták történetében részletesen szoltunk róla. Pázmányon kívül Sz. Molnár Albert ellen is írt gúnyverset. (Czvittinger D. 254.) „*Helveticis Alberte venis prolapsus ab oris - mondja néki - Hannoviae poteras tu Principis, esse Minister, Heic inter picas garrulus anser eris.*” A kőszegi Nagy György (talán Benedek fia), ki 1641-43. Königsbergben tanult, két értekezést is adott ki. *Theses theol.* 1641. *Dissertatio theol.* 1643. A lövői születésű *Vajda* György is, ki 1650-ig volt kőszegi rektor még Rozsnyón vitatkozott Kucsera János igazgató elnöklete alatt s erről adta ki „*Disquisitio Historico-Theologica*” művét. (Lócse 1643.) Egyetlen példánya a hallei magyar könyvtárban. A hányatott életű Klesch Dániel kőszegi lelkész (magister et poeta laureatus) több mint 50 művet adott ki. Első értekezései voltak: *Dissertatio de persona Christi*, Argentorati 1648. *Dissertatio de usu et applicatione terminorum metaphysicorum ad res mysticas sen theologicas*, praeside Jacobo Martini. Wittebergae 1649. Etc. Később Sz. *Fekete* István adott ki több predicációt és „*Lelki nyugosztaló órák*” című elmélkedéseket (Müller H. *Geistliche Erquickstunden*. Lócse 1676-80. 8 r. 1284. l.) *Kőszegnek* 1659. könyvnyomdája is volt. Wecheliuss András volt bécsi és somorjai nyomdászt hívták meg, amikor 3 mázsza betűt hozattak. Egyetlen ismert terméke az 1659. évre szóló naptár. (Könyvszemle 1879. Payr S. Szenczi Fekete I. 13.)

d) Lövő, Keresztur, Győr, Fehérvár és több vidéki város egyházi írói.

A vidéki kis városok között kiváló székhelye volt a magyar kultúrának *Sopronlövő* is, a Nádasdyak birtoka. Manlius János vándor nyomdája itt működött, s távolabbi termékeket is közelebb hozott a dunántúliakhoz. Itt jelent meg 1593. újabb kiadásban *Heltai* Gáspárnak Spangenbergből fordított Vigasztaló könyvecskéje, melyben benne van a haláltáncvers: „Nem gondol a halál senkivel,” továbbá a „Három dolog kinez engemet” kezű pogány mondás és Luther kívánsága szerint módosított párja: „Vig vagyok és nem szomorkodom” (Mich wundert, dass ich fröhlich bin.) És itt látott napvilágot 1593. újabb kiadásban Balassa Bálint és Bornemissza püspök (Bock Mihály művéből készült) fordítása: *Beteg lelkeknek való füves kertecske*. (Szilády Á. VI. 331. Pintér J. II. 41. Thienemann T. 12.)

A Nádasdyak másik ilyen kis kulturvárosa volt *Németkeresztúr*. 1584-1606. a soproniak is ide jártak istentiszteletre. Két kiváló könyvnyomtató dolgozott itt, Manlius János és Farkas Imre. Rektorának, a brandenburgi *Otto* Dánielnek mint jegyzőnek a csepregi kollokvium történetében is volt része. *Mock* Jakab, Nádasdy Pál keresztúri nevelője Magyar Istvánnak ajánlotta disputációját: *De origine animae hominis*. (Wittenberg 1604. Burius, Micae 188.) Lelkészei közül *Oemich* Tivadar írt egy polemikus művet Mária mennybemeneteléről (Tübingen 1631), melyet Kis Bertalan püspöknek ajánlott. Nyomdájából (1598-1619) egymás után kerültek ki a dunántúliak legfontosabb nyomtatványai: az *Egyesség Könyve*, az agenda 1598. és 1612. az evangeliomos könyvecske 1614. Zvonarics Mihály és Imre, Nagy Benedek, Lackner Kristóf sat. művei. Különösen pedig *Pálházi Göncz* Miklós, a volt sárvári rektor, majd hegyfalui, lévai,

érsekújvári, szeredi és győri lelkész és püspök adott több munkát a keresztúri nyomdának. Többször járt itt és Farkas Imre nyomdásztól levelet is vitt Thurzó Szaniszlónak. Három munkája jelent meg itt: a) Az Úr vacsorájáról az igaz Augustana Confessio szerint (1613. 8 r. 163 levél), melyet Kolonics Szigfrid haditanácsosnak ajánlott. b) A gyermekeskék Credoja. Elsőben Wittenbergában Rhauus György (Luther barátja) által német nyelven öszveszedőgetett. (1615. 8 r. 152 levél.) Thurzó Szaniszlónak ajánlva. c) Az római Babylonnak kőfalai. (1619. 4 r. 196. lap.) Thurzó Györgyné Czobor Erzsébetnek ajánlva. Eredetijét antwerpeni Rodenborch (Rotenburg) János wittenbergi theologus írta (De muri Babylonis Romani demolitione 1615.) Reihing Jakab német jezsuita „Muri civitatis sanctae” c. műve ellen. (Thienemann i. h. 31. l.) *Pálházi Göncz* ez utóbbi művének nyomtatásakor ismét Keresztúron tartózkodott. Egyidejűleg itt igen nagy munkán dolgozott. A Concordia könyvének teljes magyar fordításához már a F. C. második részét (Solida Declaratio) fordította. S itt Keresztúron 1619. február 17-én váratlanul érte utól a halál. Felesége Bakó Margit Győrpataházáról sietett ide a temetésre, amelyre febr. 24-re a soproniakat is meghívta. A *Concordia könyvének értékes magyar kézírata* ez alkalommal került a soproni konvent birtokába. Végül itt Keresztúron 1636. fordította le a 14 éves Nádasdy Ferenc gróf a wittenbergi egyetemnek a számkivetett csehekhez a fehérhegyi csata után intézett vigasztaló iratát (Fidelis Admonitio), melyet Kis Bertalan, Lethenyi, Serényi György és Musay Gergely korrigáltak. A kis gróf anyja ki is akarta ezt nyomtatni, de nem jelent meg. (Eht. Eml. 171. Payr S. A Concordia könyv legrégebbi magyar fordítása. Ev. Eh. és Isk. 1900. 332. Fabó, Codex D. 10. Eht. Eml. 211.)

Ezek a központokon kívül elszórtan egyéb helyeken is találunk egyházi írókat. *Magdeburgi* Joakim győri tábori lelkésznek művei: Vermahnung J. Magdeburgii (Regensburg 1566.) Az Aug. Conf. és Schmalk. cikkekhez csatolt intőbeszéd. Widerlegung des papistischen Irrthums von Merito Congru (Regensburg 1566.) Confessio Joachimi Magdeb. (Regensburg 1567. N. Múz. Dogm. 337.) *Sibolti* Demeter és *Pálházi Göncz* Miklós győri lelkészek műveit fentebb már említettük. Aács Mihály győri rektornak a XVII. század végén lesznek kiváló művei. Székesfehérvárott *Baranyai Mucsi* Pál már 1545. előtt „A tékozló fiúról” írt bibliai éneket. Ugyanitt *Szegedi* Lajos, Sylvester magyar újszövetségének szigorú bírálója (1553. bécsi egyet. tanár), lefordította a zsoltárokat, melyekről viszont Sylvester mondott lesújtó bírálatot. Siklós reformátora *Siklósi* Mihály a „Mennynek és földnek kegyes Istene” szép egyházi éneket írta, melyet sokáig énekeltek. Nagykanizsa lelkésze *Szeremlyéni* Mihály 1544. bánatjában írta énekét „Egyiptomból kijövéséről Izraelnek”.

Felsőlendván Perneszi András, a Nádasdyak és Salm gróf bizalmi embere adta sajtó alá ily című iratát: *Perneszi* Andrásnak választétele a Bornemissza Péter levelére, melyet az ü ördögi kísértetről írott könyve eleibe nyomtatott. (Nagyszombat 1579. 4 r. 15 levél.) Semptéről „Ördögi kísértetek” című műve miatt saját patrónusa, Salm Gyula gróf 3 napi papi tanácskozás után üzte el Bornemisszát. E vitás ügyben írta Perneszi a levelét. Az üldözött lelkésznek Bánffy László és neje Somi Borbála adott menedékhelyet 1578. Beczkó várában. *Muraszombaton* Szalaszegi György lelkész adta ki Avenarius Habermann János wittenbergi tanárnak világhírű (francia, szláv és holland nyelvre is lefordított) imádságos könyvét ily címen: „Hetetszaka minden napra megirattatott imádságok, kik öszvöszereztettenek Avenarius János doctor által. (Sicz 1593. 12 r. 247 levél.) Lobkovicz Poppel László nejének, Salm Magdolna grófnőnek ajánlva. Németországban ez a könyv a mai napig is igen kedvelt s számtalan sok kiadást ért. Német nyelven hazánkban is többször megjelent. Versbe szedték és latinra is lefordították. Velős, mintaszerű imádságok vannak benne s változatos és könnyen áttekinthető a tartalma. Igazi evang. imakönyv, mert általa Luther értelmében mindenki a maga papja lehetett s világi életét is istentiszteletté avathatta. Szalaszegi deákból fordította s megengedi, hogy már előtte más is lefordította. Az ajánlásban mondja: „Hallottam immár egyszer, hogy magyar és tót

nyelvre is fordították volna, de azok közül még csak egy sem érkezett az istenfélő magyar keresztyén népnek nyelvén való keresztyén nemzet közé.” Bártfán 1602. újabb kiadásban is megjelent. (Könyvszemle 1890. 104. Thienemann 16. 18.) Ezt a művet Osztopányi Pernyeszi Zsigmond is, Apafi Mihály vallásos lelkű udvarmestere, ki Dunántúlról a Nádasdyak köréből kerülhetett Erdélybe, lefordította ily címen: „A kegyes léleknek lelki vigasztalást szerző idvesség Paissa.” (Kolozsvár 1676. 12. r. 272. l.) Művének fogyatékoságát az ajánlólevélben azzal menti, hogy ő „soha a tudományoknak csak kisebb részét (az Orthographiát) sem tanulta judiciummal.” S nyomatékosan bizonyítja, hogy efféle munkára a politikus embernek is szüksége van. Zalából Csáktornyáról is kerültek ki író emberek. Csáktornyai Mátyás híres műve Dedekind Frigyes *Grobianus* című szatirájának a fordítása: „Grobián verseinek magyar énekbe való fordítása, melyekben az jó tisztességes erkölcsnek regulái vissza való értelemmel vannak megiratván. Ad notam: Hegedősek, nektek szólok, meghallgassátok.” (Kolozsvár 1590 körül.) A mű különösen az étkezésnél való durvaságot jellemzi. Célját az olvasóhoz intézett pár vers mondja meg:

*Humanum est labi, scelus est non surgere velle,
Qui videt errorem et corripit, ille sapit.*

Két más históriája is van: Az erős Ajax és bölcs Ulisses miképpen perlettek az táborban Achilles fegyvere és hadi szerszáma felett. (Kolozsvár 1592.) Ezt patrónusának, Mindszenth Benedeknek, Udvarhely kapitányának ajánlotta. A másik: Régenten az római főasszonyoknak cifraság tilalmáról való perlődések az Tanács előtt. Ad notam: Mostan emlékezem az elmúlt időkről, Az elmúlt időkről, jó Toldi Miklósról.” Ennek a végén vallja magát dunántúlinak: Az ki ez éneket így egyben rendelte, Csáktornya hazája, Dráva Mura közbe. Kiváló érzéke lehetett a szatira iránt. Mint az emberek gyengéit és rossz erkölceit ostromozó egyik első írónk érdemel figyelmet. (Thienemann 150. Szabó K. I. 257. 311. 340.) Csáktornyai volt *Lossics* István is, akinek műve: *Disputatio Logica* (Wittenberg 1614) s akit 1619. ismeretlen helyre avattak fel lelkésznek. Zalában Szentgrótnak s később *Légrádnak* is tudós lelkésze volt a lébény-szentmiklósi *Deselvics* István személyében. Még murányi udvari lelkész korában Széchyné Homonnai Mária költségén jelent meg ily című munkája: „Tizenkét idvösséges elmélkedések, melyekben igen szép könyörgések Philep Kegelius D. által deákul öszveszedetvén együvé szörkösztettenek.” (Lőcse 1639. 8. r. 775. l. Bártfán is 1639. jelent meg 12 r. 661. l.) Kegel német teológus műve *Spirituales Meditationes* címmel latin nyelven Lübeckben 1602. jelent meg s benne Hieronymus, Augustinus, Anselm, Tauler, Kempis Tamás sat. evangeliomi szellemű elmélkedéseit gyűjtötte össze. Thienemann tévesen lát ebben (Althaus nyomán) a római katolicizmusba való visszaesést. Az evangeliomi szellemű misztikusokat a reformátorok eleitől fogva kedvelték. Ezt a művet először Debreczeni Péter ref. teológus fordította le (Leyden 1637). De Széchyné nem volt vele megelégedve, mivel Debreczeni az eredetiből sokat kihagyott, meg is változtatott s más nagy fogyatkozása is van, aminek talán az is lehet az oka, hogy „valami más Calvinistáktól megvesztegettetett deák exemplár volt a fordítónál.” *Deselvics* ezt a fordítást „más böcsületes személyekkel (Szentgyörgyi Tzuchius sat.) együtt” revideálta, a latin eredetivel összehasonlította s ennek alapján javította. Kegel művének kivonatát Laskai János ecsedi ref. lelkész is kiadta. (Egynéhány áhitatos búzgó imádságok. Debreczen 1651.) Debreczeni fordítása pedig (s talán *Deselvicsé* is) még sokszor megjelent. (Ulm 1653. Lőcse 1668. 1704. Kolozsvár 1739. és 1764.) Megjelent latinul is hazánkban (*Duodecim Piae Meditationes*, Lőcse 1679). Más nyelvekre is lefordították. Ez is egyike volt legkedveltebb áhitatossági könyveinknek. (Szabó K. I. 686. 695. Thienemann 25.) Sopron közeléből még *Fertőszentmiklós* egyházi íróiról kell megemlékeznünk. E virágzó városkának is korán volt jeles iskolája. Sármelléki Nagy Benedek szentmiklósi rektor volt, mikor fentebbi

művét írta: Naeniae, quas in obitum spect. ac magnifici D. Com. Francisci de Nadasd gratitudinis et memoriae ergo lachrymis rigavit Benedictus Nagy, rector Nicopolitanus. (Keresztúr, 1604. 4 r. 9 levél.) *Klaszekovics* István püspök-lelkész itt írta Zvonarics műve elé „Protestatio az nemes magyar nemzetséghez” címen a Pázmány Kalauzát visszautasító tiltakozást. (Keresztúr 1614.) Ő és társai fordították le Pázmány Kalauzát latin nyelvre Thurzóné Czobor Erzsébet megbízásából, hogy Balduin Frigyes wittenbergi tanár is felelhessen reá. (Adattár V. 46.) Kiváló tudós volt az utóda is, mag. *Galgóczi* Miklós, előbb csepregi rektor, ki két évet töltött Wittenbergben. Itt kiadott munkája: *Exercitationes academicae, in quibus quatuor theol. controversiae... simulque argumenta Calvinianorum, confessioni Helv. in Hungaria addictorum, prout in ipsorum confessione lingua vernacula sunt apposita, breviter examinantur et refelluntur.* (Wittenberg 1619.) Fentebb a hitviták közt szóltunk róla. Galgóczi tudott Pálházi Göncz Miklós nagy művéről s ő jelezte előre a teljes magyar Concordia-könyv megjelenését. (Ribini, Mem. I. 424.)

e) Egyházi íróink Sopronban.

Végül még Sopron egyházi irodalmáról kell megemlékeznünk. Ennek már a középkorból is vannak emlékei. Soproni főesperes volt az olasz származású *Rogerus* mester, ki a tatárjárást a nagyváradi püspökség területén érte meg 1241. s ennek történetét is megírta *Carmen Miserabile* című művében, (Turchányi T. Századok 1903. Pintér J. I. 140.) *Soproni* Péter franciskánus pedig Kapisztrán János életéhez írt adatokat: *Preconizatio beati patris Johannis de Capistrano, edita a fratre Petro de Sopronio* (H. n. 1523. Szabó K. III. 260. Pintér J. I. 280). Dr. Házi Jenő főlevéltáros csak a múlt évben fedezte fel a 216 magyar szót tartalmazó s 1400 körül írott *soproni szójegyzéket*, mely bizonyára a régi diákvilág emléke. 1354-ben Sopronnak már városi tanítói vannak. 1400-ban János nevű tanítója volt, ki a könyvkötéshez is értett és Weyten Orbán plebánus a 18 könyve közül egyet neki hagyott végrendeletileg. *Beheim* Mihály német költő a Sopron határában épült Macskakő várának, a husziták menedékhelyének pusztulását írta le 1464. „Wie kaczenstain zerbrochen ward” című krónikájában. A soproni *Salfzer* Ambrus bécsi tanár, ki a magyar diákok prokurátora és Sylvester idejében az egyetem rektora volt, bizonyára tudományos téren is munkálkodott. (Sopron eht. 15. 23.)

A reformáció korából igen érdekes és az országban legkorábbi az a részletes jegyzőkönyv, melyet a lutheránusok ügyében Szegedi Gergely kir. biztos 1524. vétetett fel. Eredeti levelei vannak a soproni levéltárban nem csak Luthernek és Melanchthonnak, hanem Szeremlyéni Mihálynak, Sztáray Mihálynak, Beythe Istvánnak, Bornemissza Péternek, Muraközi Györgynek, Sármelléki Nagy Benedeknek sat. bizonyosságául annak, hogy a német polgárság a magyar evangélikusok ügyét is szíven viselte. Lelkészei közül irodalmi emléke maradt *Szeremlyéninek*, ki még Kanizsán 1544. írta énekét „Izraelnek Egyiptomból való kijöveteléről”. *Gerengel* Simonnak művei: *Catechismus und Erklerung der christlichen Kinderlehre.* (Regensburg 1569. Augsburg 1571. H. n. 1582. Bécs 1619.) Luther kis kátéját magyarázza a szokásos módon. Az úrvacsoráról szóló 6 rövid kérdést a magyarok kértére latinra is lefordította, „mert a magyarok jártasabbak a latin nyelvben, mint a németben”. A 3. kiadáshoz a lelkészek függelékét is irtak: *Summa der christl. Kinderlehre* címen. Ez utóbbi magyar fordításban is megjelent: „Gerengel Summája” (Halle 1715). Bárány György a maga jeles kátéját is (Norinberga 1735.) „a gyermeki tanításnak Gerengel Simon által feltéteztett summájával” megtoldva adta ki. És Gamauf szerint a magyarok még a XIX. század első felében is használták Gerengel művét. Sopronban a káté és Gerengel egyet jelentett. Még a XVIII. században is ez a szólásmód járta az iskolában: „Sage mir deinen Gerengel her!” Ő adta ki az első soproni énekeskönyvet is, melynek 1700. évi bővített kiadásában jelent meg Gerengel arcképe. Tőle való az első soproni

agenda is, mely azonban csak kéziratban volt meg. Írt több éneket és predikációt is. (L. Sopron eht. 106.) *Beythe* István soproni lelkész műveit már említettük. *Dragonus* Gáspár volt soproni lelkész műve: „Speculum Theologorum et Concionatorum ex S. Pauli epistolis concinnatum... In usum studiosorum theologiae et novitiorum concionatorum. (Monyorókerék 4. r. 3. ív.) Pastoralis fiatal lelkészek számára”. *Schremmel* Ábrahám mag. Sturm János strassburgi jeles tanítványa Besztercebányán igen jó tantervet készített: *Ordo lectionum et exercitiorum* 1574. (Fraknói V. 180.) Bizonyára ezt követte Sopronban is. *Szigethi Frankovith* Gergely soproni orvos írta magyar nyelven az első orvosi művet: „Hasznos és fölötte szükséges könyv az Isten fiainak lelki vigasztalásukra és testi épöletökre”. (Monyorókerék, 4. r. 118. levél fametszetekkel.) A gyógyító füvek és egyéb orvosszerek leírása mellett imádságok, a szerző által készített énekek és elmélkedések vannak benne. Testi és lelki orvos akar lenni egy személyben „ki nem igazít senkit a patikába, hanem magával hordja az orvosságot”. A soproni tanulók közül kiváló hős és poéta volt *Wathay* Ferenc, a cseszneki kapitány fia, Muraközi György tanítványa, aki 1603. a konstantinápolyi fekete börtönben írta históriás énekeit, vallásos és egyéb verseit: *A zsidó népről* (a Makkabeusok 3. könyvének versbefoglalása), *História Székesfejérvár veszéséről*. (Hasznos mulatságok 1838. I. 13. Dézsi L. Wathai F. Századok 1914.)

Soproni születésű volt a fentebbi *Mock* Jakab is, aki „De origine animae” című disputációt adott ki s Hegykőről 1610. febr. 10. Megyery Imre alispánhoz írt levelében fejtegette a nevelés elveit. (Sopr. eht. 190.) A Wittenbergben tanult *Fauth* Márk városi tanácsos, *Klein* Menyhért soproni tanító és a Riczingből Sopronba menekült *Payer* György polgár értékes helyi krónikákat írtak. *Fellner* Erasmus ágfalvai lelkész beszédeit összegyűjtve 1581. kiadni és a soproni tanácsnak ajánlani akarta. *Koler* János pomogyi tanító 1580. nyomtatott verses vitairatát (*Kampfgespräch*) küldte a soproni tanácsnak. *Egerer* Jakab soproni lelkész Bocatius János eperjesi igazgatót és latin poétát doktorrá avatásakor „Gratulationes” című füzetben üdvözölte. (Wittenberg 1596.) *Fuchsjäger* István lelkész két halotti predikációt adott ki, az egyiket dr. Jessenius János császári orvos felesége, Fels Mária felett mondotta, akit Sopronba hoztak temetni (Wittenberg 1613). *Krámer* Mátyás és *Szentbertalani* Menyhért soproni követek az 1608. évi pozsonyi országgyűlésről értékes naplót írtak. (*Diarium Conventus Regnicolarum* 1608. Kovachich, Script. minores I. 211-245.) Sopron városát és gyülekezetét több író is nyomtatott művekkel tisztelte meg, *Homberger* Jeremiás gráci primárius lelkész Sopron német nevére célozva, Éden várának (Eden-Burg) mondja Sopront és „Flosculus Eden, Compendium totius christ. theologiae” c. művét (Németújvár 1584.) a soproni tanácsnak ajánlotta. A Grácban felavatott lelkészek e szerint készültek a vizsgálatra. *Hartlieb* György kőszegi lelkész a fentebb már említett „Anagrammata Hungaro-Sopronio” füzetet adta ki. (Keresztúr 1610.) A soproni születésű *Rhau* Fülöp szentilonai lelkész „Sempronium carmine heroico descriptum” című füzetet írta (Keresztúr 1615), melynek ma már egy példánya sem ismeretes. (Payr, Sopr. eht. 151. 248.)

Dr. *Lackner* Kristóf soproni polgármesternek, a sokoldalú kiváló jogtudósnak művei a pedagógia és a theológia mezejére is átnyúlnak. Még jogi műveit is erős vallásos szellem hatja át. Ilyenek: *Theses ad juris materiam de haereditatibus conscriptae*. (Patavii 1595.) Lackner a régi humanista tudós társaságok mintájára 1604. ilyent is alapított (Studentenbund, Foedus Studiosorum) s ennek alapszabályait elkészítette latin és német nyelven. (Kézirata a konvent és város levéltárában 1604.) Több iskolai drámát is írt. Ilyen: *Cura Regia seu Consultatio Paterna*. (A király gondja vagy atyai tanácskozás. Kassa, 1616.) A tanítók kértére írta s az ifjúság a városház tanácstermében 1615. elő is adta. Bocatius ezért versben üdvözölte. Erősen pedagógiai irányú. A hibás neveléssel szemben helyes nevelési elvekre akarja a közönséget tanítani. *Electio Trigoniana* (Trigoniumi, trauí királyválasztás. Nádasdy Pálnak ajánlotta.

Frankfurt 1617. 8 r. 103. l.), melyet szintén előadtak Sopronban. Harmadik drámája: *Actus Oeconomicus* (Frankfurt 1619. 8 r. 70 lap), melyet előkelő tanuló sereg adott elő. Révay Péter koronaőrnek ajánlotta. A helyes gazdálkodás módjáról szól benne. Jogi művei: *Quaestiones Justinianae*. (Frankfurt 1617. 4. r.) A római jognak alapos és világos ismertetése. *Maiestatis Hungariae Aquila*. Keresztúr 1617. Náprágyi Demeter győri püspöknek ajánlva. *Coronae Hungariae Emblematica Descriptio*. (Lauingen 1615. 4 r. 207. l.) Thurzó Györgynek ajánlva. Utolsó nyomtatott műve: *Salicetum Semproniense* (Soproni füzes. Bécs 1626). Szellemes, velős, komoly és tréfás idézetek, versek, közmondások és jelmondatok gyűjteménye, melyekkel magát s a soproni füzes kertjét és kerti házát meglátogató vendégeket akarta felvidámitani. (1614. okt. 26. Sz. Molnár Albert is Lacknernél ebédelt.) Maradt egy német nyelvű kézírata is: *Tugendspiegel und Christlicher Discurs* 1612. Ebben a különféle erényeket (fides, caritas, justitia, patientia etc.) és ezeknek általa rajzolt symbolumait magyarázza és illusztrálja a szentírásból és profán írókból vett példákkal és idézetekkel. (Sopr. ehk. lev. 45. VI. 3.) Egy második vallásos lelkű orvosa is volt Sopronnak, *Scholz* Jeremiás dr. phil. et med., ki a csepregi zsinaton 1631. a lelkészek szokása szerint aláírta szimbolikus könyveinket s tőle való a balfi fürdő latin és magyar leírása. (Csepregh 1631. 4 r. 1 1/2 iv.)⁹¹⁸

M. *Huber* Márk soproni lelkész kiadta a felavatása alkalmával Csepregen tartott disputációját. *Theses theol. de justificatione*. (Keresztúr 1619. 4 r. 16 levél.) *Schwanshofer* Kristóf rektor egy költeményben énekelte meg (*Lutherum Cygnum canit*) a reformáció százéves jubileumát. (Regensburg 1617.) *Unger* Joakim lelkész művei: *Dissertatio metaphysica de Vero* (Wittenberg 1622.) és *Oratio de fideli sanctorum Angelorum ministerio*. (Wittenberg 1623.) *Zuana* Menyhért György egy jogtudományi disputációt irt (Königsberg 1639. Szabó K. III. 1549.) s ezt *Zuana* János Menyhért bécsi kanonoknak ajánlotta. *Zuana* Kristóf Menyhért a pestistől való szabadulás után „*Soterion*” c. hálaíratot adott ki. (Breslau 1645. 4 r. 4 levél.) A soproni *Poch* György (később meggyesi lelkész) művei: *Disputatio politica de rebus publicis* (Helmstädt 1639.) és *Epistolae Paulinae ad Galatas cap. 3. vers. 20-23.* (Altdorf 1646.) *Schubert* Pál jeles soproni lelkésznek. 1630-49. öt halottibeszéde jelent meg nyomtatásban Nürnbergben és Regensburgban. Kéziratai közt értékes a *Granarium Biblicum*, melyet unokája, *Schubert* János András Lang Mátyásnak, ez pedig a konventnek ajándékozott. *Neuheller* János soproni lelkész kiadta *Schubert* felett mondott halotti beszédét: *Christliche Leichpredigt II. Kir. 13. 14. Fia Schubert János ehhez búcsuztatót irt: Klagegespräch.* (Nürnberg 1650.) *Lagus* Jakab soproni rektor szintén *Schubert* halálára *Euthanasia* című latin verset adott ki, melyhez *Schubert* János német gyászverset is csatolt hangjegyekkel. (Lőcse 1650.)

Egy kiváló zeneszerzője is volt Sopronnak, a pottendorfi születésű *Rauch* András orgonista, aki Hernalsból jött ide (1629-56). Művei, melyekkel a zenetörténetben is nevet biztosított magának: a) *Thymiasterium Musicale*, das ist musikalisches Rauchfässlein oder Gebetlein mit 4, 5, 6, 7 und 8 Stimmen samt den B. C. Nürnberg 1625. 4 r. b) *Musikalisches Stammbüchlein*. Prima vox. Secunda vox. Basis. Nürnberg 1627. c) *Concentus Votivus*, Glückwünschungs-Musik. II. Ferdinánd soproni bevonulására. (Wien 1634.) d) *Missa, Vespera et alii sacri concentus*. Nürnberg 1641. e) *Cursus triumphalis Musicus*. (Viennae 1648.) f) *Neues Thymiasterium oder Rauchfässlein*. Wien 1651. g) *Deutsche Messen und Motetten zu 3 und 4 Stimmen mit Violine*. (Mendel, Mus. Conv. Lex. VIII. 249.) A jeles zenész fia is, *Rauch* Mátyás, adott ki egy kis füzetet: *De Rudolpho I. Habsburgico eiusque symbolo Oratiuncula*. (Breslau 1649. 4 r. 8 levél.)

⁹¹⁸ Leányát *Lagus* Jakab soproni tanár (később veperdi lelkész) vette feleségül. Sopr. eht. 363.

A három jeles soproni lelkésznek *Lang Mátyásnak*, *Sowtisch Kristófnak* és *Barth Konrádnak* gazdag irodalmi munkássága már a következő korszak történetébe tartozik.

f) Összefoglalás, áttekintés. Egyházi jeleseink a magyar irodalom történetében.

A reformáció első századának gazdag egyházi irodalmából íme a dunántúli evangélikusok is fényes eredménnyel vették ki részüket. Vannak közöttük többen is (Sylvester, Dévay, Sztáray, Kulcsár, Beythe, Magyarai), kik a magyar irodalomtörténetnek is elsőrendű csillagai. Egyházi íróinkat a reformáció nagy munkája és ebben is a napi szükség irányította. Ábécés könyvet, nyelvtant kellett írni, hogy a nép a bibliát olvashassa, ezt magyarra kellett fordítani, hogy mindenki hozzáférjen és megértse. Az iskolákban kátékra, a templomban énekes- és imádságoskönyvre volt szükség. A házi áhitatosság épületes vigasztaló könyveket kívánt. Az egyházkormányzat megkövetelte a kánongyűjteményeket. A hitviták eredményeképpen kisebb írásmagyarázati művek, hitvallások, dogmatikák, polemikus művek állottak elő. Egyesek már életrajzokat, históriás énekeket, kisebb történeti műveket is irtak. Ezekhez a történeti távlat még nem volt elég nagy s az üldöztetések miatt az idők sem eléggé nyugalmasak. Leggazdagabb volt tehát a gyakorlati teológia tudományköre, a rendszeres teológiából is volt két jó dogmatikánk és több polemikus munkánk. Mai értelemben vett bővebb írásmagyarázati művek még nincsenek. Ezek anyaga néhány latin értekezésbe, a predikációkba és a polemikus művekbe van beleszorítva. Történeti teológiánk is a többi tudományszakhoz képest ebben az első korszakban még szegényebb.

A *bibliai* tudományok köréből Sylvester az egész újszövetséget, Szegedi Lajos a zsoltárokat, a tolnai tanítók (Tóvisi Mátyás és Zigerius Imre) Jézus Sirák könyvét fordították. Zvonarics Mihály és Lethenyei István evangéliomos könyvecskéket adtak ki, Poch György a galatiai levél egy szakaszát (3, 20-23) magyarázta, Schubert Pál pedig az egész bibliára vonatkozó ismertető munkát irt. *Hitvallási* iratokat Magdeburgi Joakim, Beythe István, Reczés János és társai, Pálházi Göncz Miklós és Lethenyei István adtak ki. Nagy kár, hogy Pálházi Göncz, ki az egész Concordiakönyvet fordította, művét be nem fejezhette. *Kátékat* irtak Dévay, Gerengel, Beythe, Pálházi Göncz, Zvonarics és Lethenyei, Luther kis kátéját Dévayn kívül Gálszécsi István (Krakkó 1538), Batizi Endre (Krakkó 1550) és Bornemissza Péter (Sempte 1577) is lefordították. Bizonyára többször kiadták a dunántúliak is. De ezeket a gyermeksereg elhasználta, egy példány sem maradt fenn a XVI. századból. Pedig 1603. is kátékiadására adóztak a dunántúliak és már 1595. elrendelte a 38. meszlénai kánon, hogy a lelkész „evangéliomos innepeken délest az Catechismust olvassa és praedikálja, kihöz hallgatóit hozzá szoktassa és édesítse.” *Egyházi kánonokat* irtak Baranyában Sztáray köre, Beythe, Reczés és társai, Lethenyei. *Agendát* Gerengel, Beythe, Reczés és a dunántúli esperesek. *Pastoralist* Dragonus Gáspár. *Imádságos könyveket* Szalaszegi György, Lethenyei István és Nádasdy Pál gróf. *Egyházi éneket* és énekeskönyvet Sylvester, Dévay, Sztáray, Huszár Gál, Gerengel, Beythe, Magyarai és a Csepregi Graduál szerkesztői (Lethenyei). *Predikációkat* Huszár Gál, Gerengel, Kulcsár György, Beythe, Magyarai, Fellner, Fuchsjäger, Zvonarics, Schubert, Neuheller. *Vigasztaló áhitatossági* könyveket: Kulcsár, Sibolti, Frankovics, Sárkány, Vidos, Magyarai, Lackner, Kassai, Deselvics. *Rendszeres dogmatikát* Zvonarics Imre és Lethenyei István. *Polemikus* műveket Dévay, Sztáray, Huszár G. Magdeburgi Joakim, Perneszi András, Beythe, Magyarai, Klaszekovics, Pálházi Göncz, Zvonarics Imre és Mihály, Sármelléki Nagy Benedek, Oemich Tivadar, Lethenyei és ifj. Nádasdy Ferenc. *Latin disputációkat és értekezéseket* adtak ki Mock Jakab, Zvonarics Imre, Potyondy István, Huber Márk, Lossics István, Galgóczi Miklós, Horváth András, Kis Ádám és Pál, Vajda György, Unger Joakim és Klesch Dániel. *Egyháztörténeti* emlékiratokat, életrajzokat, históriás énekeket, krónikákat, alkalmi verseket

irtak: Dévay, Sztáray, Tőke Ferenc, Szeremlyéni, Siklósi, Mucsi, Hartlieb, Csáktornyai, Wathay, Gabelmann, Fauth, Klein, Payer, Krámer, Szentbertalani, Egerer, Rhau, Schwanshofer, a két csepregi névtelen, Lethenyi, Zuana, Lagus, Schubert. *Iskolai drámákat* dr. Lackner Kristóf irt. Az *egyházi zene* terén Rauch Andrásnak maradtak kiváló művei.

Egyes egyházi íróink a magyar irodalom egyéb ágaiban is maradandó becsű munkásságot fejtettek ki. A két Beythének a magyar növénytanban is vannak uttörő érdemei. Frankovics írta az első magyar orvosi művet. Scholtz a balfi fürdő hatását ismertette. Lackner, Zuana jogi műveket irtak. Az első nyomtatott magyar szöveg 1527-ből Sylvester Jánostól való. Dévay, Sylvester írták az első magyar nyelvtani műveket. Sylvester volt a nyelvújítás és nyelvhasználat első uttörője. Ujszigeten Nádasdy állíttatta az első magyar könyvnyomdát és Abádi volt ennek első magyar munkása. Sylvester ismerte fel a magyar népköltészet értékét, ő merészelt először a virágénekekről elismeréssel szólni. A mértékes magyar verselésben is övé a kezdeményezés dicsősége. Tinódi Sebestyén az ő tartalmas szép históriás énekeit magyar dallamokra dunántúli evang. főurak, Enyingi Török Bálint és Nádasdy Tamás udvarában énekelte. Az első két magyar drámát Sztáray Mihály írta. És micsoda nagy vonzó és átalakító hatásuk volt a magyar nyelvre és magyar zenére az ő ihletett szép zsoltárainak. Bornemissza Péter is Elektráját már bécsi diák korában dunántúli patrónusok (Nádasdy, Bánffy, Perneszt) oltalma alatt írta. A magyar bibliát és énekeskönyvet az elsők közt Sylvester, Sztáray és Huszár Gál adták a magyar népnek, mely azóta állandó hatással van népünk egész szellemi világára és nyelvére. A protestáns hitvitákban is csiszolódott, fejlődött a magyar nyelv. Pázmány Péter még protestáns iskolában, protestáns könyvekből tanult. A magyar nyelvet addig a fokig, ahol Pázmány azt átvette, a magyar reformátorok s ezek utódai fejlesztették.

S nemcsak nyelvén, hanem egész szellemében is nemzeti és hazafias a magyar reformáció irodalma. Már az első evang. költők és verselők a zsidók történetéből vett példákkal keltették fel hallgatóikban a hazaszeretetet. Vagy olvassuk el Magyar István hatalmas művét, mely elemi erővel nyilatkozik meg minden sorában a népe sorsán aggódó legforróbb hazaszeretetet. S későbbi polemikusaink is egyszersmind hazájukat féltik, midőn az evang. hitért, Istennek igaz tiszteletéért síkra szállanak. Károli Gáspár és Magyar óta, de már előbb is a hazafiság kérdésévé tették a reformáció ügyét. És ez az erős nemzeti szellem hódított az idegen ajku lakosság körében is. Ebben azonban az irodalom mellett nevezetes részük volt az iskolának s az egész evang. nevelésügynek is.

VII. Az iskolák és a nevelés ügye.

A reformáció már alapelveiből kifolyólag követelte meg az általános népnevelést. Az egyházi rend eltörlésével a műveltség sem maradhatott a papi osztály kiváltsága. A reformáció anyanyelvén adta a nép kezébe a bibliát, hogy olvassa. Neki tehát olvasni kellett tanulni és iskolákra volt szükség. Nagy Károly követelményét: „ut scholae legentium fiant” (hogy olvasni tanító iskolák legyenek), igazán komolyan csak a reformáció vette. Luther az alapvető reformátori iratában (A nemzet ker. nemességéhez) kívánja: „Hát nem kellene-e minden egyes ker. embernek már kilenc vagy tíz éves korában ismernie az egész evangeliumot, amelyben neve és élete vagyon.” De nem csak népiskolákat, hanem nagy számmal alapított és szervezett át az evang. egyház közép- és főiskolákat is. (Masznyik, Luther 3 alapvető irata, 150. l.)

A reformáció korszakos jelentőségét úgy az általános tudományos műveltség, mint különösen a népnevelés terén r. kath. tudósok is elismerik. Fraknoi Vilmos püspök mondja: „A XVI. század, mely súlyos csapásokat hozott hazánkra, nagy áldásokban is termékeny volt. A

politikai süllyedés és török hódítás, a polgárháborúk és vallási küzdelmek borus napjaiban nemzetünk a művelődés pályáján oly nagy haladást tett, a tudományosság terén oly magasra emelkedett, a szellemi érdekekkel oly melegen foglalkozott, mint azelőtt soha és a kort, melyben mi élünk, kivéve, azóta is soha. A nyugot műveltségének színvonalát e században közelítettük meg leginkább.” És minket illet első sorban az is, mit alább a nevelés ügyéről mond Fraknói: „Hazánk oly nagyszámú iskolákkal, iskoláink oly jeles tanerőkkel nem bírtak soha, mint a XVI. században. Jelentéktelen városokban, vagy épenséggel faluhelyeken hirneves tudósok és írók foglalják el a tanszékeket. Idegen tudósok és tanárok soha sem keresték fel oly nagy számban hazánkat és magyarországi ifjak soha oly sűrűen nem látogatták a külföldi iskolákat, mint a XVI. században.” Fináczy Ernő is e téren nagy elismeréssel adózik a reformációnak: „A végső felbomlás veszedelmétől hazánk iskolaügyét egy nyugatról beözönlő hatalmas áramlat mentette meg: a reformáció, szövetségesével a humanizmussal; és a protestáns iskoláztatás megerősödése nem csak közvetlen hatásában volt nagy fontosságú, hanem azon visszahatásában is, melyet a mélyen aláhanyatlott kath. iskolaügyre gyakorolt”. Volt iskolázás hazánkban a középkorban, a r. kath. világban is. Ennek emlékeit Békefi Remig gyűjté össze nagy buzgalommal és széleskörű alapos forrásismerettel. De ennek eredményeként is 1540-ig összesen csak 15 káptalani, 275 városi és falusi s 1 zsidó iskola nyomait tudta kikutatni. (Ezenkívül vannak a szerzetesi iskolák). Iskolaügyünk nagyobb lendületet csak a reformációval vett, a nevelés igazi nemzeti és országos üggyé csak ezáltal lett; még a r. kath. nevelés és irodalom is csak a reformáció hatása alatt kezdett zöld ágra vergődni.⁹¹⁹

Békefi megjegyzi, hogy „a városokban a protestantizmusnak nem kellett új iskolát alapítania, hanem csak a régit alakította át és szervezte a saját céljai szerint”. Mi is elismerjük, hogy a reformáció sok városban kész iskolát talált, melyeket nem csak az egyház, hanem nagyobb számmal a tanulnivaló áldozatkész polgárság alapított és tartott fenn. De az is érdeme volt a reformációnak, hogy ezeket az iskolákat az evang. egyház a fenntartó polgársággal együtt oly gyorsan és tömegesen hódította meg a maga szellemével és újabb nevelési irányával. A meglevő iskoláknak az evang. hitre való áttérése, amint ezt Békefi is helyesen állapítja meg 1530 és 1540 között, némelyeké valamivel később is történt. De mint Fraknói is elismeri, a reformáció sok olyan helyen is alapított egészen új iskolát, ahol ilyenek eddig nem voltak; és pedig kisebb mezővárosokban és falvakban is. A falusi iskolák száma Békefi kimutatása szerint is igen kevés volt a középkorban. És Heltai Gáspár, a szászok közül származott kiváló magyar író és bibliafordító az újkor elején nem minden ok nélkül panaszkodott a magyarságnak a művelődés terén való elmaradottsága miatt. Békefi szerint Dunántúl területén 1540-ig csak a következő helyeken voltak hitelesen igazolható falusi, városi és káptalani iskolák: Győr, Székesfehérvár, Pápa, Sopron, Saár, Pápóc, Újsziget (Sárvár), Kálmáncse, Marczali, Somogy (Somogyvár), Pécs, Siklós, Keszthely (Tolna m). Bizony kevés még akkor is, ha számba vesszük, hogy sok levéltárunk s velük az iskolák emléke is elpusztult. Zárdai iskola sem lehetett sokkal több. Azt a feltevését pedig, hogy a XIV-XV. században falusi iskola minden plebánia székhelyén volt, nagyon jóhiszeműnek tartom. (Békefi, Népokt. t. 24. 50. Kápt. isk. 356. 359.)

⁹¹⁹ Fraknói V. A Révay fiúk isk. 3. 4. Fináczy E. A magyar középisk. 6. 13. Békefi R. A népokt. tört. és A kápt. isk. 361. Szelényi, Az ev. nev. t. 21.

a) Legrégibb dunántúli iskoláink és tanítóink.

Dunántúl az első evang. iskola *Pápán* tűnik fel. Már a reformáció előtt is volt itt 1508. egy Kajári István nevű tanító, akinek idejében pestis ütött ki s a tanulók szétesztek. Az iskolának a reformáció szellemében való átszervezése még Thurzó Elek idejében történt és pedig 1531. miként ezt fentebb már kimutattuk. 1534-ben *Gyzdawyth* Péter, *Turkovics* Miklós budai városbíró rokona vagy barátja, volt Pápának első evang. tanítója, aki Nádasdy Tamáshoz intézett levelében szinte dicsekedve írja a neve után: capellanus, sed non papisticus, más leveleiben pedig „rector schole de Papa” az aláírása. Sylvestert ő és *Turkovics* ajánlották Nádasdynak Sárvárra, *Gyzdawyth* inti Nádasdyt, hogy urodalmait bejárva ne higgyen az embereknek, bármily hizelgők és előkelők is, mert összeesküvést szőttek ellene, de ő hű marad hozzá. *Gyzdawyth* vagy más lutheránus tanító volt az, aki 1544. Pápáról Győrré is átjárt s ott a szentek tisztelete és a papi rend ellen predikált. Midőn 1584. évi iskolai törvényeik készültek, akkor a pápaiak túlnyomó része már református volt. (Békefi, Kápt. isk. 474. 512.)

Második korai evang. iskolánk *Sárvárott* volt. *Erdősy Sylvester* János, a Krakkóban és Wittenbergben járt kiváló tudós ennek az első tanítója, ki előbb *Geszti Mihály* nevű ifjúnak volt nevelője Borsodmegyében s mint ilyen irta már 1527. a *Colloquia Puerilia*, *Heyden Sebaldu*s elemi könyvének magyar szövegét. Budáról *Turkovics* Miklós városbíró ajánlotta őt Nádasdynak. Utközben öt napot töltött Pápán *Gyzdawyth* tanítónál, aki szekéren küldte el őt Sárvárra. 1534. május 3. érkezett meg Sárvárra, amely város mellett Ujszigeten (*Neanesus*) Nádasdy új iskolát építtetett téglából. (*Ludum literarium opere latericio ex struxit*, *Sylv. Gram.*) *Melanchthon*, Németország nagy tanítómestere 1537. külön levélben dicsérte meg ezért Nádasdyt. Ujszigeten állott a könyvnyomda és *Sylvester* ajánlkozott 1536. hogy ő maga is megtanulja a betűk készítését és a könyvnyomtatást. Keserű órájában bizony kifakadt, hogy életsorsa őt az elemi tanítóságra taszította alá s neki a többre hivatott tudósnek apró gyermekeket kell tanítania a betűvetésre. De híven betölté tisztét e helyen is. 1536-ban már nyelvtant irt. A sárvári iskola jó hírnevét ő alapította meg s bizonyára voltak nagyobb diákjai is. A század közepén a sárvári diákok (*studiosi scholae Sárváriensis*) már írásban folyamodnak Nádasdyhoz élelmiszerekért; Nádasdy bőkezűségének hírére hallva menekültek a sárvári iskolába tanulmányaiknak kibővítése céljából. *Kovács Márton* diák, egyik jobbágyuk fia 1551. magyar könyvecskét mutat be Nádasdynak, melyet ő maga irt és segítséget kér további tanulásához. *Sylvester* 1544-ig volt Sárvárott, ekkor a várost az a dicsőség éri, hogy tanítóját a bécsi egyetemre hívták meg a héber és görög nyelv, majd pedig a történelem tanárának. Sárvárott volt *Pesti Makarius* József is, a *Mayláth* fiu nevelője. *Somogyi Péter*, ennek *Mihály* nevű barátja, *Beythe István*, *Cziczak János*, *Pálházi Göncz Miklós*, *Dongó Gergely*, *Lethenyi István*, *Zvonarics István*, *Zdáni Mihály*, *Nodificis István* Sárvár ismert tanítói. *Sylvester* bizonyára *Melanchthon* tantervét hozta haza magával Wittenbergből. *Zimmermann* Mihály bécsi könyvnyomtató már 1562. *Melanchthon* grammatikáját ajánlotta a sárvári iskolának. S a sárvári tanító fizetését 1608-ból *Pásztory* udvábíró leveléből ismerjük. Sok főnép is lakott Sárvár környékén, akik fiaikat szintén taníttatták s a rektor jövedelmét növelték. A szomszédos *Saár* községnek is, amelynek templomába temették el 1556. *Tinódi Sebestyént*, már 1519. volt iskolája (*domus scholae et plebani*) és 1520-ban a saári tanulók alamizsna és köszöntés (rekordálás) fejében többszörös adományokban részesültek. Ezt az iskolát azonban Ujsziget új iskolája háttérbe szorította. (Békefi 507. 509.)

Régi, még a r. kath. világból maradt iskolája volt *Tolnának* is. (Békefi nem emlékezik róla.) *Flacius Mátyás* szerint az illyriai származású *Zigerias* Imre, Tolna reformátora, már 1544 előtt tanító volt itt. Utána *Karancsi Mihály* s majd *Tövisi Mátyás* (*Muceius* vagy *Mocer*) volt a tanító. Ez 1548. Wittenbergbe ment ki, ott *Flacius Mátyást* hallgatta, de *Zigerius* már 1549. visszahívta Tolnára, ahol 1551. meghalt. *Bereményi* János jött a helyébe, ezután pedig *Szegedi*

Kis István. Patai Sámuel írja, hogy Tövisi Muceius a latin, görög és héber nyelvet, az eklézsiánál maradt könyvei szerint, jól értette. Valószínűleg ez volt az a tudós tolnai tanító, ki a könyveibe irt széljegyzetekben Faber Stapulensis Jakab, a kiváló humanista tanítványának mondja magát. Később Sztáray és Szegedi Kis István idejében is igen virágzó volt az iskola. Sztáray drámáját „a papok házasságáról” a nagyobb tolnai diákok valószínűleg elő is adták. Tolnának oly tudós tanítói voltak, hogy Jézus Sirák könyvét magyar fordításban küldték Heltai Gáspárnak, ki ezt Kolozsvárott Gyulai István lelkész előszavával 1551. ki is adta. A fordítók pedagógiai célból végezték munkájukat. Elöl a könyv summájában mondják: ez a könyv, melyet „eddig az közdeák bibliában Ecclesiasticusnak neveztenek, jó erkölcsökről való tudományra tanít... aki kívánja e könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogy nem mint Platónak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből”. Zoványi szerint a fordítók Zigerius és Tövisi lehettek. Sok kiváló emberünk tanult a tolnai iskolában, így Sibolti is (Laskai István, Veresmarti Illés, Bélyei Tamás). Ennek és a veresmarti iskolának oly jó hirneve volt, hogy sok tanuló dicsőségének tartotta, ha elmondhatta: „Tolnát, Baranyát összejárta”.

Veresmartnak szintén Eszéki Zigerius és Prodanisinus volt a reformátora, de tanítója nevét nem ismerjük. Tolna megyéből még csak *Kesztölcz* iskolájának középkori emléke maradt fenn. Ormáni Miklós klerikus ugyanis 1486. folyamodott a pápához s elmondja, hogy midőn ő Kesztölcz mezővárosban, mely a pécsi egyházmegye területére esik, Zalai János iskolájában tanított egy Kis Benedek nevű 14 éves szegény és nehézfejű tanulót, mivel a leckéjét nem tudta, az iskolában levő asztalra fektetve vesszővel és szíjkorbáccsal annyira megverte, hogy a fiú még aznap vért hányt és nyolcadnapra meghalt. Mivel a fiúnak javát akarta, kéri a pápát, mentse fel őt az emberölés bűne alól, hogy a nagyobb egyházi rendeket is felvehesse. Jellemző példája a középkori nevelésnek. *Pécsnek*, mint fentebb láttuk, 1465. már nem volt meg az egyeteme. Az 1540. évi iskoláját, melyben Tamás mester tanította Sulyok Istvánné fiát, Ferencet, Békefi káptalani iskolának mondja. De Pathai Sámuel tolnai lelkész 1647. régi emberekre hivatkozva írja, hogy Pécsen az első reformátoroknak is jeles iskolájuk (illustre collegium) volt. *Siklóson* scholasticus Michael Deák (talán maga Siklósi Mihály) s mellette 1543-ig Kopácsi István volt a tanító, akinek 1543 előtt volt itt a tanítványa Szentgyörgyi István. *Kálmáncsa* somogyi községnek már 1485. is volt egy Sebestyén nevű tanítója, aki mint tanú szerepel egy okiratban. Retormátorának Zigeriusnak idejében Endericus Máté volt itt a jeles tanító, aki Páduában tanult. Szegedi Máté dunántúli püspökünk is először valószínűleg tanító volt Kálmáncsán s csak azután választották meg lelkésznek. 1558-ban pedig a jó készűségű Bélyei Tamás volt itt az iskolamester, aki előbb Tolnán, később pedig Wittenbergben tanult. *Alsólendván* már 1544. Orbonai Rác György, Zuhodolyi András, Bakács Farkas, 1559. pedig Beythe István volt tanító. (Békefi, Népokt. t. 118. 155. 332. Tört. Tár 1900. 475. Bunyitay I. 554.)

Székesfehérvárnak már Szent István király idejében is kiváló káptalani iskolája volt. Szent Gellért püspök innen hivatott Csanádra egy *Henrik* nevű német tanítót. Tanítója Mátyás király idejében tanulmányi célból Olaszországba utazott. A fehérvári diákok 1490. Miksa osztrák főherceg hadai ellen hősileg védték a várost s többen meg is haltak. 1531-ben Szaniszló prépost panaszkodott a rendek előtt, hogy a fehérvári egyház összes birtokait elvették tőle, ha vissza nem kapja, a Szent István által alapított templom, melyben az ő és más magyar királyok hamvai pihennek, a verebek fészkévé és tanyájává válik. 1533-ban *Velikei* Márk volt a fehérvári tanító (praeceptor) akinek Nádasdy birtokán, Velikén öröklött vagyona volt, de Nádasdy el akarta venni tőle azon a címen, hogy misés pap. Brodarics István szerémi püspök irt az érdekében Nádasdynak. Brodarics Márk testvérével együtt tanult a padovai egyetemen. Evang. tanító volt már Fehérvárott *Szegedi* Lajos, a zsoltárfordító, akit Szerémy káplán

„propheta Lutterista, unus scholasticus nomine Ludovicus” szavakkal említi, s aki 1553. a bécsi egyetemen Sylvesternak lett az utóda. (Békefi 162. 337. Kápt. isk. 364.)

Komáromban a magyar őrségnek voltak tanítói s a német őrseregnek is külön iskolája. Ez utóbbinak tanítója, *Márkus* Boldizsár (gewesener Schulmeister in Comorn, in der kaiserlichen Maiestät Dienst) 1594. a török támadás elől menekült Pozsony felé. *Győr* középkori iskolájából Rumi Miklós és László tanulók emléke maradt fenn, akik 1451. levélben kértek atyjuktól, Rumi Jánostól köpenyt, pénzt és egy tehenet, mivel a tejet nagyon szerették. (Békefi 108. 289.) A reformáció korában 1544. időnként a pápai lutheránus tanító predikált itt. De a magyar őrseregnek is voltak itt már korán evang. tanítói. *Lukács* deák nevű tanítójok Kálmán, Márton és György deákokkal együtt 1577. aug. 4. a török ellen való kirohanásban esett el. A győri katonáknak még 1660. is volt mesterük és orgonistájuk, akik rendes katonai fizetést kaptak. A német őrseregnek 1584-86. pedig *Ammon* András volt a tanítója, ki Wittenbergben 1576. a magiszteri grádust is megszerezte. Sibolti Demeter lelkész idejében 1586. *Szabó* Farkas volt a győri segédtanító, akinek itt Szenczi Molnár Albert is tanítványa volt. Laskai István lelkész mellett pedig 1614. a szenczi származású *Gerely* György volt a magyar tanító. *Hédervárott* Mérey Mihály lelkész is valószínűleg mint tanító kezdte a hivataloskodását. 1556-ban pedig Beythe István, 1614-ben Baáni Jodoci Simon volt a hédervári tanító. *Magyaróvárott* Huszár Gál 1554 óta iskolát is alapított s az általa nevelt ifjakat küldte ki predikálni. A soproni születésű Major Gross Pál is 1575 óta Óvárott vagy ennek vidékén tanított. *Mosonszolnokon* is Major Gross Pál 1575 körül a tanító. *Pomogynak, Ilmicnek* is volt tanítója már a reformáció kora (emberemlékezet) óta. *Nezsidernek* 1580-84. a fentebbi Ammon András magiszter, *Téténynek* pedig 1634-42. Bognár György volt a tanítómestere.

Időrendben nem az első volt, de jelentőségre nézve a kerület történetében első helyre emelkedett *Sopron* iskolája. Jelentékeny városi iskola volt itt már a középkorban is. 1400-ban János nevű tanítója a könyvkötéshez is értett és Weyten Orbán plebánus „Naturalia Alberti” című munkát hagyott neki. 1515 óta a város a tanulók ellátásáról is gondoskodott. A bécsi egyetemen sok soproni diák tanult. A soproni Salzer Ambrus Sylvester idejében a bécsi egyetem rektora is volt. 1534-35-ben egy Gáspár nevű, 1537-45. Löwe Márton, 1545-47. Klopfer Kristóf s 1557-ig még Leypinger Lukács, Raidel András, Spillinger Farkas és ismét Raidel voltak tanítók. Békefi szerint Sopronban még 1540-ben sem volt protestáns a tanító, mivel Úrnapkor a templomban énekelt. De nincs kizárva, hogy miként a plebánusok közt (Fochter), úgy a tanítók közt is voltak ekkor már protestáns érzelműek (a bártfai Leypinger). Faber György és Schreiner János soproni ifjak 1533. és 1545. már Wittenbergben jártak, Wirth Mihály soproni ifjú pedig 1555. már a tanács engedélyével és támogatásával tanult ugyanott. Melancthon ennek az érdekében egy szép latin levelet is irt a városhoz. Az iskolának kibővítése és a reformáció szellemében való átszervezése azonban csak 1557. történt meg. A kövezeten (am Pflaster) épült régi iskolát ekkor 650 fontnyi pénzköltséggel átalakították, több tanhelyiséggel és bennlakással is kibővítették. A bűzgő Hummel Kristóf polgármester ehhez a saját kertjét ajándékol adta. *Nuszer* Boldizsár volt ekkor (1557-61) a rektor 50 fontnyi fizetéssel, de volt segédtanítója is. Első tanítói Bécsből és Bécsújhelyből jöttek. Kiválik közülük *Hartmann* Ferenc (1565-71), ki Major Pál mosonmegyei lelkésznek volt a tanítója s fizetését már 100 fontra, vagyis 80 császári forintra emelték. A latin iskola mellett már 1569. német népiskolát is szerveztek, melynek a bajor *Reuter* Orbán volt a tanítója. Kiválóbb rektor volt még a badeni *Zeitvogel* Gáspár (1573-74), ki később Baselben lett orvos és a strassburgi *Schremmel* Ábrahám magiszter (1583-84), ki mesterének, Sturm Jánosnak pedagógiáját honosította meg Sopronban. Külön magyar iskolája is volt a városnak. 1568-ban egy ismeretlen nevű, 1570 után *Csatai* János, Lendvay János s 1578-84. a jeles *Muraközi* György, 1585. pedig még Peresztegi János voltak soproni magyar tanítók. Sokat tett az iskola

érdekében dr. Lackner Kristóf polgármester, aki iskolai rendszabályokat és iskolai drámákat is irt. A XVII. század tanítói közül az eisenachi Frank és Abermann magiszterek, a regensburgi *Schwanshofer* Kristóf, ki új tantervet készített és a drámaíró Klokovius János, Valla, Sarnichhausen, Seelmann mag., Klesch válnak ki, 1623-27. pedig direktor néven a jeles *Schubert* Pál esperes is tanított. A magyar iskolának ekkor Kőszegi Székér Mátyás (1612-24), Laátos Mátyás (1624-30) és Sárközi Miklós (1630-47) és Sárközi János (1648-58) voltak a tanítói. Az új magyar lyceumnak pedig a nyelvtanító *Kövesdy* Pál lesz a büszkesége. (Békefi 155. Payr, Sopron eht. 14. 95. 247. 274. 363.)

Sopron mellett *Csepregen* volt a kerület másik hírneves iskolája, melyet a kortársak kollégium néven is emlegettek. Fentebb láttuk, hogy Ákosházi Sárkány Antal 1557. egy Páduában tanult és a Felvidéken sokáig szolgált jeles mestert ajánlott Nádasdynak és a csepregieknek. 1562-ben pedig Deberhegyi *Fabricius* Gáspár volt a csepregi rektor, kinek népes és virágzó az iskolája, de még a külföldre szeretne kimenni. A tolnamegyei *Sibolti* Demeter, Melanchthon tanítványa maga írja, hogy Gyuláról őt (1565) a Nádasdyak csepregi iskolájába hívták rektornak. 1587-88. a mecklenburgi *Gabelmann* Miklós magiszter, a későbbi hadi történetíró volt a csepregi rektor, akiről mint mesteréről emlékszik dr. Lackner Kristóf is. Vele egy időben volt Csepregen Creutzer György nagyőri lelkész is, ki az iskola számára rendszabályokat készített. Az abecedáriusok mellett voltak itt grammatikát tanulók s öreg diákok is, kik a kisebbek tanításában segédkeztek. De volt a rektornak rendes segédtanítója is (collaborator). Sopronból, Bécsből, Bécsújhelyből és Németországból is hoztak ide gyermekeket cserébe. A csepregi zsinatról szóló históriás ének 1596. azt mondja, hogy az itteni iskola elpusztult s Reczés János esperes nem akarja, hogy minden faluban iskola s ebben mester és diák legyen, hanem csak a „főfő kerített városokban”. Az ismeretlen verselő és ellenfél itt bizonyára rosszakaratból túloz. 1596 körül *Kereszturi* Crucius Mihály, Tompor Balázs, 1602. *Andreades* Mihály, 1603. Fejér János, azután Dongó Gergely, Kis Bertalan, 1613-16. Brunswick Tóbiás, 1616-19. Potyondi István, 1619-22. Galgóczi Miklós magiszter. Ezek majdnem mind tanultak Wittenbergben is. Brunswick elbocsátó bizonyítványa szerint (1616) „miként a trójai lóból a legvitézebb katonák, úgy jöttek ki az ő iskolájából is a kiváló képzettségű ifjak, kiket azután a sopron-, vas- és zalamegyei iskolák vezetésére küldöttek ki”. Galgóczi idejére esett Csepreg pusztulása, ő jutott lengyel kézbe s „főfő könyvei prédára”. Az ő tanítványa az a bujdosó szegény csepregi diák, aki oly érzékeny szívvel látta és írta meg versekben a város pusztulását. Ez az igen becses forrásirat is bizonyosága a csepregi iskola magasabb, színvonalának. Szunyagovszky Mátyás és Kálmáncsai Balázs 1627 körül voltak csepregi rektorok. Utódaik közül még Szentmiklósi Jánost ismerjük, aki 1637-ig volt itt rektor. 1638-ban nagy reménységgel várja a kerület, hogy a „csepregi kollégium” megépül s ez fog a falusi gyülekezeteknek tanítókat nevelni. S 1641-ben is még nagy tervei voltak Kis Bertalan püspöknek. Sárospatak mintájára főiskolát akart építeni, öreg auditoriumot, pítvart s a deákoknak házakat és kamrákat. Az ekkor kibocsátott szép püspöki körlevél mondja: „Eleitől fogva a mi emlékezetünkre Dunán innen a magyar scholák között legfőbb és nevezetesebb a csepregi schola volt, kiben nagyságos uraknak, nemzeti nemes főfő rendeknek fiai német gyermekekkel egyetemben tanultának, alacsony rendeknek fiók itt tanulván scholamesterségre hivatának és azokból elvégre Isten ígéjének hirdetői és predikátorai lettenek, kik közül még e mai napig is az Isten az Ekklesiáknak nagy hasznára éltet egynéhányakat.” (Adattár V. 48.)

Jeles iskolája volt a közelben *Kőszegnek* is. Első ismert tanítója *Turóczi* János 1592 körül. Hirnevéssé tette az iskolát *Sármelléki Nagy* Benedek (1605-20), Pázmány méltó ellenfele, Kanizsai Pálfi János tanítója, akiről a hitviták történetében bővebben szoltunk. Itt tanítottak továbbá Sárvári Draganosits, Piscatoris, Soporni, Vajda, Hodik, Perennyei, Ensel sat. A csepregi iskola pótlására Kőszegen a kerület segítségével új iskolát építettek. Musay Gergely

püspök már 1653. nov. 11. a röjtöki gyűlésből bocsátott ki egy eleemosynalis levelet, melyben az írja, hogy „az kőszegi szabad városban az scholának aedificiumja fundamentumból nagyobb részre felépítettett s most summát akarnak gyűjteni a mesterek és alumnusok eltartására s az építés tovább folytatására”. S 1659. febr. 5. a kőszegi gyülekezet és a kerület formális szerződést is kötött, mely szerint közösen fogják az iskolát fenntartani. Perennyei Bálint rektor 100 forintot kapott a kerület tőkéjének kamatjából s őt ezután a város és a kerület közösen fizette. Ugyanekkor Wecheliuss András somorjai könyvnyomtatót is meghívták az iskola mellé. Itt szerepel a kerület elsőben mint iskolafenntartó. (Payr, Sz. Fekete István 12.)

Körmenden Dragonus Gáspár lelkész 1587. mint „sacrae theologiae professor” írta alá a nevét és pasztorális munkát is adott ki (*Speculum theologorum* 1591), de azért körmendi főiskoláról, mint Thury Etele teszi, nem beszélhetünk. Lehetséges, hogy a lelkészi pályára készülő egyes érettebb ifjakat tanított. *Locsmándnak* 1596. Liszti István földesúr idejében a morva Müglitzből származott Steinhacker Lőrinc volt a tanítója, ki mint ilyen írta alá a Concordia könyvet. Bocskay hadai elől 1605. Derecskére menekült, honnan az előljáróság igen szép bizonyítvánnyal bocsátotta el. Volt tehát evang. tanítója már a XVI. században *Derecskének* (Drassmarkt) is. Szintén már 1596. *Németgensnek* Pankaszi Márton, *Monyorókeréknek* az Erdődyek oltalma alatt Tsebenich György volt a tanítója. *Hegyfalun* is Reczés János már 1560. körül mint tanító kezdte meg pályafutását. *Németkeresztúrnak*, ahová 1584. óta a soproniak is kijártak, 1591. a brandenburgi Arnswaldból való *Otto* Dániel, a csepregi kollokvium jegyzője, volt az első ismert tanítója. 1596-ban Cziczak János, 1598-99. Zvonarics Mihály volt a kerestúri rektor. E mellett mint másodtanító (collega) a pomeraniai Rhécus Márton is tanított. Azután Szopori Kristóf, Sinkó Mátyás, Zvonarics Imre és Mock Jakab voltak a kerestúri rektorok. Itt volt Zvonarics István is Nádasdy Pál gyermekének nevelője.

A sopronlövői egyházlátogatáskor 1631-ben a 80 éves Szóts Pál gyermekkorára visszaemlékezve vallja: „Ezen a földön az én emlékezetemre elein csak Sárvárott, Csepregben, Kőszegen és Sopronban volt, ezenkívül sohul nem volt iskola, hanem rendelték azután Szentmiklóstra, Lósra és Lövőre.” Az 1551-ben született öreg azonban nem jól emlékszik, mert a fentebbiekből is kitetszik, hogy igen korán voltak már a XVI. században egyéb helyeken is iskoláink. De vallomása mond annyit, hogy a nagyobb városok iskolái után Fertőszentmiklós, Lövő és Lozs iskolái voltak ezen a vidéken legrégebbiek és legismertebbek. És az 1604. dec. 16. Rábaköváciban tartott kisgyűlés jegyzőkönyve szerint ezen a vidéken Sárvár, Csepreg, Kőszeg, Pulya, Szentmiklós, Czenk és Ujkér voltak a „fővárosok”, melyeken szék (úriszék) is szolgáltatott. (Ker. jkv. I. 71.) Ezekben voltak tehát először nagyobb iskolák is. Így *Fertőszentmiklósnak* bizonyára már régi iskolája volt. 1596-ban Szennyesi Ferenc, 1599-ben Berdóczi István, 1602. Kopácsi István volt a rektor. Ennek idejében tanult itt Kanizsai Pálfi János. Az utóda a jeles Sármelléki Nagy Benedek volt, aki 1605. ment át Kőszegre. 1607-ben Kanizsai Pálfit hívták meg, de nem jött el. 1625-ben Hrabovszky Fülöp, 1628-ban Sárosi Bálint volt a szentmiklósi rektor, akit utóbb a Felvidéken püspököknek is megválasztottak. *Sopronlövő* régi iskolájának Belechich Gáspár (1596) az első ismert tanítója, Manlius nyomdaja már 1592-93. működött itt. Az iskolát 1604 előtt építették a csordásház helyére, ennek elpusztulása után pedig a Malom-út mellé. Nádasdy Pál 1617. Lethenyi kértére évenkénti 10 köből búzát rendelt az iskolának, felét a mesternek, felét az „öreg ifjaknak”. A lövői iskolából került ki Vajda György, a tudós kőszegi rektor. *Lozs*nak is igen régi evang. iskolája volt. Ebbe járt Losi Imre, a későbbi esztergomi érsek is, akit a poetika osztályban Lamarmain Vilmos bécsi jezsuita térített át, 1599-ben pedig már Rómában a Collegium Germanico-Hungaricum növendéke volt. Később is innen és Sopronból több Losi nevű diák került ki. A lozsiak igen buzgó lutheránusok voltak. Mivel 1599. ilyen lelkészük nehezen akadt, azt akarták, hogy inkább iskolamesterük olvassa vasárnaponként a gyülekezetben a posztillát. Első tanítóinak nevét nem ismerjük. Az

iskolaház szőlejét a mesterek elpusztulni engedték. 1631-ben a mesternek az uraknál (Viczy család) a kastélyból járt az étele. A diákok harangoztak s ezért minden szőlőtől egy-egy meszely bor járt nekik. Viczy Ádám földesúr fiának 1643-ig Sempetei Benedek volt a nevelője. De Nádasdy után Viczy is áttért s 1645. egy diákot a szőlőgyepűn kívül szedegetett néhány dióért megfogatott, ruhájától is megfosztott s az iskolamestert is megverte. Korán volt iskolája *Peresztegnék* is. 1596-ban Iványi Antal, 1599. pedig Jagodich Miklós volt a tanítója. 1631-ben pusztá volt az iskolaház, (1621-ben Pereszteget is feldúlta az ellenség), melyet régenten Deák Péter házának hívtak. A mester alku szerint kapta a fizetését, *Nagyczenknek* is régi iskolája volt, de tanítói nevét nem ismerjük. A czenki tanító 1628. jelen volt a csepregi zsinaton. A régi iskolaház Káldy és a kovács háza között állott, az új pedig zsellérház az alsó malom ellenében. Az iskolában voltak ábécés gyermekek és feljebb való tudományúak is. *Ujkér* régi iskolájának tanítói közül 1596-ból Parthasy Mihály (talán Bárdosi) és 1599-ből Talabor Jakab nevét ismerjük, akiket ide később valószínűleg lelkészekül is felavattak. Az iskolaház a régi plebánia helyén épült s mivel ez a telek a lelkészt illette, az 1631. évi egyházlátogatáskor azért kívánta Kis Bertalan püspök, hogy az ujkériket más helyen építsenek iskolát. Régi iskolája volt *Szakonyinak* is. 1596-ban Szentmiklósi György, 1603-ban pedig Sztansich Mihály volt a tanítója. Nádasdy Tamás urodalmában *Kapuvárott* is jeles preceptorot találunk már 1550-ben, aki Erasmus műveit és a bibliát magyarázta. Udvari iskolának ezt alig tekinthetjük, jóllehet előkelő diákjai voltak, (Bánffy János és Nádasdy László), mert Nádasdyék állandóan nem tartózkodtak Kapuvárott és a két előkelő tanítvány, tanulótársait (commilito) is említi. A régi preceptor helyett 1550. kaptak újat, de ez is beteg, felgyógyulását remélik. Sajnos, e korai két tudós preceptor nevét nem ismerjük. A két ifjú Erasmusnak Colloquia és Apophthegmata című műveit kérte Nádasdytól Bécsből s igen sajnálják, hogy a bibliát nem kaphatták meg, „mely legjobban kiműveli a lelket s melyet ezért leginkább is kívántak”. Voltak ezeken kívül egyéb helyeken is tanítók már a XVI. században.

b) Az iskolafenntartók és felügyelők. A tanítók képzettsége s az iskolák színvonala és nevelési iránya.

Nagyobb városi helyeken és kisebb mezővárosokban tűnnek fel az első evang. iskolák, de voltak a XVI. században már faluhelyeken is. Eleinte sok helyen maga a lelkész volt a tanító is, aki a vallástannal együtt bizonyára az elemi tárgyakat is tanította. Már a legkorábbi baranyai kánon is (a 12-ik) kimondja: „akarjok, hogy minden tanító (lelkész) ne csak praedicáljon, hanem az gyermekeket is az keresztyénségnek fundamentomára tanítsák, miképpen az régi szent atyák cselekedtenek az ecclesiában”. S ezt a meszlén 37. kánon is átvette. A 38. k. szerint is vasárnap délest a catechismust kellett olvasni és predikálni. De idővel mind több faluban szervezik a lelkészi állás mellett a tanítóit is. Első kánonaink maguk sem tételezik fel, hogy minden gyülekezetben már iskola is van. A meszlén 64. kánon különbséget tesz az olyan helyek között „az hol scholák és scholamesterek vagynak” s az olyanok közt, amelyekben nincsenek. De patrónusok és közrendbeliek, nemesek és jobbágyok versenyeznek abban, hogy a parochia mellé iskolaházat építsenek és tanítót hívjának. Amivel a névtelen verselő vádolta 1596. Reczés János csepregi esperest, hogy csak a „főfő kerített városokban” akart iskolákat és nem tűrhette, hogy a falvakban is mesterek és diákok legyenek, ez csak az ellenség rágalma volt. Ez ellenkezett volna a reformáció szellemével.

Az *iskolafenntartók* elsősorban a bűzgóbb főurak voltak, mint patrónusok és földesurak. Nádasdy Tamás mutatott e téren jó példát, aki Sylvester feljegyzése szerint Ujszigeten téglából, szilárd anyagból építtetett iskolát s az ő bőkezűségének jó hire vonzotta oda messzebről is a tanulókat. Csepregen, Lékán, Lövön, Czenken, Nemetkeresztúron, Kapuvárott sat. bizonyára

neki volt főrésze az iskolaépítésben és tanítók hívásában. De mezővárosaiban azért a megfelelő jogok ellenében a polgárságnak is részt kellett venni az iskolafenntartás terheiben. Mikor Sárkány Antal egy Páduában tanult jeles mestert ajánl, Nádasdyt kéri: adassa ezt tudtára „az csepregi uraknak, hogy mást ne fogadjanak”. Tehát volt joguk mestert fogadni. De viselték a terheket is. Az 1585. évi tanítói díjlevél szerint „az schólát a város építteti és csináltatja és körülvaló kerítésit is az kertinek”. De a hagyományos patrónusi jogok előtt a város is kénytelen volt meghajolni. 1607-ben például Pásztori főudvarbíró írja, hogy Nádasdyné Báthory Erzsébet „egyenlő értelméből praedicátor uraim a (sárvári) scholamestert rendelték a csepregi scholák gondviselésére”. Csepregen azért a rektornak a földesúrtól is volt jövödelme, Nádasdyné Kanizsay Orsolya még a nagyobb diákoknak is rendelt malomjövödelmet. Sárvárott még nagyobb mértékben voltak Nádasdyék az iskolafenntartók. Itt maga Báthory Zsófia állította ki keze aláírásával a tanító díjlevelét, az illetményeket, gabonát sat. a főudvarbíró adta ki, a rektor fizetése mint „az várból járó” említetik, a gyermekek szülei csak tandíjat s aprólékosabb dolgokat fizettek. Ilyen nemesi és főúri iskolafenntartók voltak a Bánffyak is Alsólendván, a Batthyányak Németújvárott, a Széchyek Felsőlendván és Muraszombaton, a Viczayak Lozson, a Hagymássyak Szentgróton, az Ostffyak Asszonyfán. De az utóbbi helyeken már a gyülekezetek is jelentékeny adóval járultak a tanítók fizetéséhez. Egy-két főúri patrónust kivéve az iskolák fenntartója mégis a gyülekezet, a patrónus és a többi hivek együtt voltak. Sopronban az egész tanács is a reformációhoz csatlakozván, az evang. iskolák fenntartója továbbra is a város maradt. Hummel Kristóf polgármester telket is, a maga kertjét adta ajándéknak az iskolának. Már csak a linci békekötés után találunk példát arra, hogy a csepregi iskola pótlására Kőszeg és a kerület külön szerződéssel együttesen, mint közös fenntartók igyekeztek a kőszegi iskolát magasabb színvonalra emelni.

A fenntartókat illetően meg a *felügyelet* joga, Sopronban ezt a tanács által időnként kiküldött és részletes utasításokkal ellátott szenátorok, mint iskolafelügyelők (inspectores) gyakorolták. Ilyen felügyelő volt 1610 körül dr. Lackner Kristóf, ki sürűen látogatta az iskolát s törvényeket is adott ki számára (Scholae Sempronienſi praescriptae Leges Scholasticae), 1623-ban pedig dr. Ribstein János orvos és Sartory János tanácsos voltak a felügyelők. A városi tanács megbízásából látogatták a lelkészek is az iskolákat. A városi jegyzőkönyv kívánja, hogy az iskolák olyanok legyenek, mint a fegyvertár (gleich wie ein Zeughaus), melyből a szükség idején fegyvereket lehet előhozni, másutt pedig „seminaria virtutum, officina pietatis” nevén említi az iskolát. A vidéken pedig egyházi kánonaink értelmében a lelkészek voltak az iskolák közvetlen felügyelői. Ezért kívánja a baranyai 31. és a meszlén 64. kánon, hogy „az scholamesterek az ő pásztoroknak tisztességgel és engedelmességgel legyenek, pásztorukat alattomban ne gyalázzák, se el ne árulják”; akik ezt teszik, törvény szerint megbüntettetnek. Beythe 24. kánona szerint az iskolák részeges és közhelyen dobzódó rektorait elsőben is lelkipásztoraik intsék meg egyszer-kétszer, mielőtt hivatalukat veszítenék. De felügyeletet gyakorolt az iskolák felett a kerület is. Már Beythe 1587. évi 14. kánona elrendelte, hogy a rektorok, segédtanítók (magistri et collegae) és a nagyobb diákok is a zsinatokon megjelenjenek. Az 1625. évi 12. kánon pedig már a püspök kötelességévé teszi, hogy a rest iskolamestereket és tanuló ifjakat megbüntesse. E kánon limitációja szerint Galgóczi Miklós szentmiklósi és Potyondi István peresztegi lelkész az iskolavizsgálók s meghagyták nekik, „hogy az oskolákban való tanítást elrendöljék propter juventutis emolumentum” (az ifjuságnak hasznára). És az 1631. évi egyházlátogatási cikkelyek is (14.) elrendelik: „mivel az iskolák az egyház veteményes kertjei (seminaria ecclesiae), a vizitátor (esperes vagy püspök) vizsgálják meg az iskolák rektorait és intsék hivatalos kötelességeikre az egyházi kánonok u. m. a 64-67. kánon értelmében”. És az egyházkerület szigorú felügyelője is volt az iskoláknak és tanítóknak, jegyzőkönyveink szerint a hanyag és engedetlen tanítókat többször büntették hivatalvesztéssel is. (Sopr. eht. 274. 298. Mokos 138.)

Tanítóink legnagyobb része képzettség és erkölcsi magaviselet dolgában meg is felelt hivatásának. Sylvester János Sárvárról az elemi iskolából, Szegedi Lajos Székesfehérvárról a lelkészi hivatalból hivatott meg Bécsbe egyetemi tanárnak. Nagy hasznára vált az evangélikusoknak, hogy Luther kívánsága szerint a lelkészjelöltek is átmenetileg előbb mint tanítók szolgálták egyházukat. Így sok iskolánkban külföldi egyetemem is járt fiatal kandidátusok is tanítottak, Beythe, Reczés, Zvonarics Imre és Mihály, Galgóczi, Kis Bertalan és Lethenyi s bizonyára Magyarai is mint tanítók kezdték meg egyházi pályafutásukat. S voltak, akik mind végig megmaradtak ezen a pályán, nem vágyódtak lelkészi hivatalba, mint például a kiváló képzettségű Nagy Benedek. Némelyik rektor már az iskolában is kiváló irodalmi munkásságot fejtett ki. A kisebb helyekre a soproni, csepregi vagy kőszegi iskolákból küldtek ki nagyobb diákokat, akik ott sokszor véglegesen meg is maradtak. Arra gondosan ügyelt a kerület, hogy ismeretlen kalandorok, elzüllött vándortanítók (Lokaten, Bachanten, grobe Esel und Tölpel, amint Luther mondotta) be ne furakodhassanak iskoláinkba.⁹²⁰ Erre nézve határozta 1638. jún. 8. a csepregi zsinat: „Deliberatio de Scholis. Az mi az falukon való scholák dolgát illeti, az szent gyülekezet bizonyos okokért megengedte addig az ideig, az mig Istennek kegyelmességéből az Csepregi Collegium megépül; az hova penig scholamestereket fogadnak az falubeliek, jövevény vándorlókat az Ecclesia büntetése alatt meg ne fogadhassanak Senior uramék hire nélkül; egyéb aránt is az öreg Scholákból mester uraméktúl kérjenek oskolamestereket, az melyek esztendőnél tovább kinn ne lakhassanak; esztendő eltelvén, az öreg Scholákba, ruhát és költséget szerezvén, visszatérni tartozzanak. Succrescenceket penig az falukon való scholákban ne tarthassanak sub poena severioris animadversionis Consistorii.” Ebből látni, hogy tanítóskodás ürügyével ifjaink nem szakíthatták meg tanulásukat, hanem vissza kellett térniök az iskolába. A kerület nem akarta tűrni, hogy félig-meddig végzett ifjak lehessenek tanítók akár csak faluhelyeken is. A kerület itt különbséget tesz a nagyobb (öreg) és a kisebb (vidéki) iskolák között. (Ker. jkv. II. 163.)

Már a baranyai 31. és a meszeni 65. kánon megkívánja a tanítóktól, hogy „az ő tisztekben hiven eljárjanak, mind az ifjaknak és gyermekskéknek tanításában, mind penig az templomban való ceremóniáknak kiszolgáltatásában, semmit pásztoruk hire nélkül nem cselekedvén”. Beythe 1587. évi 17. kánona már a tananyagról is mond valamit: „A nyelvészeti tanulmányokat az iskolákban nem szabad elhanyagolni, hanem mindenütt szorgalmas rektorokra kell az iskola vezetését bízni és az ifjuságot a vallásra és a nyelvtan elemeire oktatni.” Az 1585-ből való csepregi díjlevél abecedáriusok, grammatikát tanulók és öreg deákok közt tesz különbséget. Az utóbbiak a kisdetek tanításában is segédkeznek. A városi (öreg) iskolák rendszerint magasabb fokon állottak, mint a falusiak. Népiskola, közép- és főiskola ekkor még szigoruan elkülönítve, a tananyag szigoruan megszabva nem volt. Az iskola színvonala a tanító egyéniségétől, ennek képzettségétől és munkakedvétől függött. Rendszerint külföldi mestereik tanrendszerét követték. Nálunk Sylvester, Dévay, Sibolti Melanchthon tanítványai voltak s így városainkban bizonyára Melanchthon 1528. évi tantervét követték és ennek tankönyveit használták. Sopronban a strassburgi Schremmel Ábrahám Sturm Jánosnak volt tanítványa s miként Besztercebányán, úgy bizonyára itt is Sturm pedagógiai módszerét honosította meg. A nevelés iránya általában humanisztikus volt, a vallástan mellett a latin volt a főtárgy. Sopronban a rektor mellett már 1569. is három segédtanító (collaboratores, coadjutores) segédkezett s így 4 osztályu volt az iskola több évfolyammal. A latin iskola mellett külön tanítóval volt népiskola is, melyben anyanyelven tanítottak. A XVII. században pedig a rektor, szubrektor és kántor

⁹²⁰ A német Bachanten a latin vagantes elferdítése, Locaten = locati, elhelyezett, szerződötetett segéd-tanítók, inkább lenéző, gúnyos jelentéssel. Nálunk a Pázmány és Balásfy által emlegetett sóczé (socius) is ilyen volt.

mellett már az ötödik, hatodik tanító (collega) is tanított. Dr. Lackner Kristóf idejében 1610. (de bizonyára már korábban is) nálunk is adtak elő iskolai drámákat s gyakrabban voltak szavalatok és nyilvános előadások. (Sopron Eht. 247. 274. 298. 366.)

Kánonaink szigorúan megkívánják a tanítóktól az állásukhoz méltó erkölcsi magaviseletet is. Beythe 24. kánona a részeges, dobzódó tanítókat, ha intés után sem térnek eszükre, hivatalvesztéssel bünteti. Még külső megjelenésük, ruházatuk is állásukhoz méltó legyen. Erről mondja a baranyai 53. és a meszlai 67. kánon: „Azt is kívánjuk, hogy az scholamesterek az scholákhoz illendő öltözetben járjanak az deákoknak az scholában való beédesgetésekért. Az deákok is az scholára való habitusra viseljenek gondot”. De hozzáteszi mégis a kánon úgy a tanítókra, mint a deákokra vonatkozólag: „Több gondjuk legyen az könyvek szerzésére és abból való tanulásokra, hogynem mint az külső köntös szerzésére”. Megkívánták már a régi kánonok is a tanítóktól az egyháziasságot. A templomi szolgálatban, a kórus vezetésében éppen oly serényeknek kellett lenniök, mint a tanításban. Az egyházi gyűléseken való részvételre éppen úgy kötelezve voltak, mint a lelkészek.

c) A tanítók alkalmazása és díjazása.

A tanítók alkalmazása külön meghívó levéllel és ezekbe foglalt szerződéssel történt, melyekben a fizetés mellett a kötelességek is fel voltak sorolva. A legrégibb ilyen díjlevelek a csepregi 1585-ből és a sárvári 1608-ból. E szerint a csepregi rektor jövedelme terményekből és tandíjakból állott. A felső predikátor asztalánál étkezett és pedig szigorúan megszabott étlap szerint: „Minden ebédén és vacsorán három tál étet köll neki főzetni, az egyik tál étek borsos köll lenni és minden ebédére és vacsorájára egy-egy fél meszely bort köll adni az scholamesternek. Ha peniglen az predikátor nem akar asztalt tartani, tehát az ő jövedelméből az malom böcsüből negyven köből buzát köll adni az scholamesternek az ő asztaltartásáért, az mint az előttvaló esztendőkből el volt rendelve és végezve.” Tehát így volt ez már jóval 1585 előtt is. A grammatikát tanulók 1 forintot, az abecedáriusok negyven pénzt vagy 10 denárt adnak. A várostól volt szüretkor 5 akó bora és a hegyvám szedésekor az uraságtól 25 vödör mustja s a polgároktól is pennabor járt neki. A négy vásár alkalmával a polgárok gyermekei két pénzt, a nemesek négy pénzt, a német gyermekek pedig egy garast (vagy egy Patzont) fizettek. A Sopronból, Bécsből, Ujhelyből és Németországból való cseregyermekek után szintén csak egy forintot fizettek szállásadóik, miként az önön fiaiktól. Szent Gál kakasán kívül, melyet Szent Gál napján polgár és nemes fia egyaránt fizetett, van a díjlevélnek olyan pontja is, mely ma már mosolygást kelt, ha az egyetemeken járt rektorokra gondolunk: „Ismeg nyáron, mikor az scholamester ki akar menni a szőlőhegyre mulatni, cseresnyeéréskor kimehet harmadmagával és ehetik az cseresnyében alól az földről, de föl nem hághat az fára és hazahozhat keszkenőcskéjében tisztesség szerént, de ne szatyorban avagy tarisznyában. Azonképpen mikor az boroczok érik is avagy másféle gyümölcs.”⁹²¹ A sárvári tanítófizetésben is a réten, búzán, boron és készpénzen kívül volt vaj, túró, tyúk, lúd, ártány, juhsajt, dugás, standé posztó mentére, dolmányra, nadrágra, két télre egy hátsuba avagy 12 forint sat. (Eht. Eml. 40. 159.)

Különösen a lelkésznél való étkezés, ami rendes szokás volt, adott sok alkalmat a panaszra. Császár György még a Szikszai Fabricius Balázs felett mondott halotti beszédben is felpanaszolja, hogy a megholtat, mikor 1550. Nagyidán tanító volt, az ottani lelkész igen

⁹²¹ Szigethy Dániel malomsoki lelkész Edvi Illés Pál esperesre hivatkozva monda el, hogy még a múlt században is volt lelkészi vagy tanítói díjlevél, melyben a leszedhető szilva mennyisége „két rázintás, egy toppintás” szavakkal volt jelezve.

rosszul élelmezte, méltatlanul bánt vele s konyhai szolgálatra akarta alkalmazni. „Vajha ma is, ugymond, ne találkoznának, kik az ifjakat lenézik s megillető élelemtől megfosztják”. Ezen a bajon akart segíteni már 1576. a hercegszöllősi 26. kánon, midőn meghagyja, hogy a „scholamesterek a lelkipásztorokat erejeknek felette drága étkekre ne erőltessék, hanem az mit asztalokra szörözhettek, vagy sok, vagy kevés leszen, azzal ők is megelégedjenek. Az pásztorok is penig az ő mestereknek tisztességgel legyenek és hogyha ebéddel, vacsorával szegődség szerint önekik tartoznak, hiven megadják, ha pedig szegődségek arra nincsen, ő magokról viseljenek gondot”. Muraközi György soproni magyar rektor is, míg meg nem nősült (1579-81), Dragonus Gáspár lelkész asztalánál étkezett. A csepregi díjlevél előrelátóan intézkedik arra az esetre is, ha a lelkész nem akar asztalt tartani a rektor számára. A segédtanítókat pedig rendesen a rektor élelmezte és díjazta, ez is sok viszálykodásra adott okot. Hiszen a középkorban még a kanonokok sem tudtak jól megférni a közös domusban a püspök asztalánál és külön-külön háztartásra oszoltak szét.

Sopronban a gimnázium rektorának fizetése Gerengel idejében 1570 körül 100 font pénz (80 császári forint) s a tandíjon, szabad lakáson és tüzi fán kívül volt bora is, valószínűleg félannyi, mint a lelkésznek, tehát 6 akó. Később bizonyára emelkedett. Muraközi György magyar tanítónak 1581 után a tandíjon kívül 10 magyar forintja és 5 mérő búzája. A segédtanítók lakást, szabad asztalt és tandíjat kaptak. A tandíj minden gyermek után 1 magyar tallér, vagyis 1 császári forint volt. Kőszegi Székér Mátyás soproni magyar tanító 1615-ben 125 font denárt, 5 mérő gabonát és másfél akó bort kapott a tandíjon kívül. (Sopr. eht. 96. 99. 133. 213. 244.) *Fertőszentmiklóson* 1631-ben a tanító használta az iskolaházhoz, mint egy helyhez tartozó szántóföldeket és réteket. Ezen kívül a gyülekezettől volt készpénze 20 forint. Tandíjat fizettek a helybeli gyermekek kántor számra (vagyis negyedévenként) 25 denárt, a vidékiek, amint megalkudhatott velők. A német gyermekek egy kántorra egy forintot fizettek. Vásárpénzt (sokadalompénzt) a helybeliek 2, a vidékiek 4 denárt. Kapott vásárkor egy hüvelykést vagy 25 denárt is és Szent Gál napjára egy kokast, minden gyermektől egy szekér tűzifát és sabbathalis (szombatnapi heti adózás) címén egy-egy tojást. A tanítói fizetés a Fertő mellékén és Sopron megyében ilyen volt másfelé is. Néhány denárt kapott ezenkívül még a temetésért, virrasztásért és harangozásért is. *Ikerváratt* 1633-ban a tanító a földesúr malmából kapott évi 6 köből búzát, 6 köből rozsot, minden házas embertől 10 pénzt, temetéstől 12 pénzt; a reggeli és esti harangozásért fél fertály búzát és egy garast. Voltak szántóföldjei is, mert aki nem szánthatott, az 2 pénzt fizetett. A gyermekek minden kántorra itt is 25 pénzt fizettek. A virrasztásért is 25 denár járt. Több gyülekezet időnként, sajnos elhanyagolta az iskoláját, és nem hívott tanítót. De nagy gondot fordítottak iskoláikra eleitől fogva a mosonmegyei német gyülekezetek. Pomogynak, Ilmicnek emberemlékezet óta van tanítója, akinek fizetése évi 30 forint, 15 köből buza, minden gyermektől 25 denár, egy-egy szekér nád; temetésért 10 denár, inventárium írásáért egy köből gabona s minden esküvőkor 10 denár. *Muraszombaton* és a vend községekben az egész helyes egy köből, a félhelyes félköből búzát elcsapva adott a tanítónak, tandíjat a gyermekek minden kántorra az 1. és 2. esztendőben 25 denárt, a 3. és 4. esztendőben 32 denárt, azután való esztendőben pedig 50 denárt fizettek. Itt tehát négy évnél tovább jártak a gyermekek az iskolába már akkor is. Szent Gál kakasa, vásárkor a hüvelykés minden gyermektől itt is megvolt. Több helyen külön fizették „a felhő ellen való harangozást is”. Erről mondja a csepregi díjlevél: „Mikor rút, undok felhők vannak menydörgéssel és villámlással, míg az határon kívül vannak, akkor az öreg deákokkal harangoztasson az scholamester, hogy az keresztyén emberek felemeljék az ő szívéket és az mennybéli Úr Istennek igen könyörögjenek, hogy ő szent Fölsége megoltalmazza mind marháinkat és mezőn való életünket, hegyen és völgyön való szőlőinket és minden marháinkat”. Tehát nem babonás hit fűződött a harangozáshoz, hanem csak imádkozásra hívták fel vele a hiveket.

d) A tanulók segélyezése itthon és a külföldön. Ifjaink a külföldi egyetemeken. Sibolti Demeter, a wittenbergi burza szeniora.

De nem csak a lelkészekről és tanítókról, hanem a szegény tanulók ellátásáról is gondoskodtak a patrónusok és gyülekezetek. Különösen a városi polgárságnak volt ez hagyományos szép szokása. Több régi iskolának volt erre a célra szolgáló alapítványa és egyéb jövedelme, amint ez már a régi kánonokból is kitűnik. A baranyai 32. és a meszlai 66. kánon mondja: „Az tanuló deákok, kik az végre tanulnak, hogy az ecclesiában az Úr Istennek akarnak szolgálni, azok éljenek az régiektől rendelt alamizsnából. De ha szófogadatlanok lesznek, röstek és henyélők, idestova való vándorlók: effélék az scholákból kiüzessenek. Meglássák azért az scholamesterek, kiket kölljön scholájokban befogadniok; az kiket pedig befogadnak, esztendeig azok az scholákból ki ne menjenek, hanem megmaradjanak és tanuljanak”. Régi búzgó főuraink elsőrendű kötelességüknek ismerték a tanuló ifjuságnak itthon és a külföldön való segélyezését. Ebben már Nádasdy Tamás nádor és az özvegye, Kanizsay Orsolya is szép példát mutatott. Sárvárra már 1550 körül is azért jöttek a tanulók magasabb műveltség elsajátítása céljából, mivel a nádor jószívűségének és bőkezűségének hírére hallották. Pásztor Gergely udvarbíró levele szerint Sárvárrott „az deákok táplálására pedig asszonyunk ő nagyságának egy malmából szép sabbathalis jár”. Kanizsay Orsolya pedig a csepregi öreg deákoknak rendelt tekintélyes malomjövödelmet. Erről már az 1585. évi díjlevél, mely korábbi végzésre utal vissza, mondja: „Az külső mónákból való jövedelem buzát és rozst, mely az öreg deákoknak jár, azt az scholamester osztogassa közöttök, mert ő kegyelme tudja, melyiknek mit köll adni benne, az az melyik mit érdemel”. A nádornak ezt a hagyományát hosszú éveken át élvezték a csepregi diákok, (még a Felvidékről jött tótok is). Van erről szó az 1630. évi ker. gyűlés jegyzőkönyvében is. Szily Mihály nemes, a malom bérlője ugyanis megalkudott az előbbeni diákokkal, hogy pénzben fizeti nekik a mércze gabonát, „mely 30 köből, fele buza, fele rozs, az mint az Urbarium contineálja az városi köböllel”. De a kerület végzése szerint ezután természetben kellett fizetnie „Cantor számra buzával és rozssal”, hogy a diákok kárt ne szenvedjenek. (Jkv. II. 19.) Az 1647. évi sérelmek oldaljegyzetében is ennyi gabonáról van szó és a malom „a Répcze külső folyásán épültnek” mondatik. (Adattár V. 50.) Még bővebben szól róla a hitehagyott Nádasdy Ferenc 1658. évi urbárium: „Item az külső Repcén Szakony felé vagyon egy három kerékű malom, melyet most Rátky Györgyné asszonyom birja. Item azon délről uram ő nagysága malma három kerékű, annalis adója Trit. Cub. 25. Silig. Cub. 25. cum mensura oppidi antiqua: az oskolában levő öreg deákoknak sustentatiójára cedál, melyet az megholt szegin nádorispánné asszonyom deputált volt oda. Ibidem azon alól Csepreg felé uram ő nagysága molma három kerékű, adója trit. cub. 15. silig. cub. 15. cum mensura hujus oppidi antiqua, mely azon oskolabéli deákoknak jár, ezt is az szegin megholt nádorispánné asszonyom adta volt.” E szerint tehát 40 köből buza és 40 köből rozs járt nekik.⁹²²

És a Nádasdy család többi tagjai is bőkezű patrónusai voltak az iskoláknak. Különösen a külföldre járó alumnusokat segélyezték mindenkor, de már itthon is ruházták és ételmezték őket. Nádasdy Pál 1617. Lethenyi István lelkész közbenjárására évi 10 köből buzát adott a lövői iskolának. Sajátkezüleg írta rá a folyamodásra, hogy „az ott való scholamester látván az ifjaknak tanuló voltukat, felét az ott valókra költse, felét magának tartsa; ha pedig nem volnának öreg ifjak, magáé legyen éppen (egészben)”. Lozson a deákoknak is volt egy kis jövedelmük: „A deákok (studiosi) mindenféle harangozással tartoznak, kiért minden szőlőtől

⁹²² Farkas S. Csepreg tört. 200. Ez az urbárium már gúnyosan mondja egy rétről: „kit azelőtt való perdicurták, mondok: praedikátorok birták”. U. o. 201. l.

(szülötül) egy meszely bor (jár); halott temetéstül két tál étkek, egy kenyerek és borok is, amikor vagyon”. Csepregen és bizonyára más helyeken is megvolt „az deákoknak az városon való mendikálása”. 1647-ben az volt a panasz, hogy a hitehagyott Nádasdynak Budai István nevű tiszttartója „az remittált alsó templomnál való deákokat prohibeálta az városon való mendikálástól”. Sopronban már az iskola átszervezése óta (1557) volt kisebbféle alumneum bennlakással s a tanács az idegen tanulókat is segélyezte. Különösen az énekkarban segédkező, ugynevezett adstans ifjak részesültek nagyobb pártfogásban. Fuchsjäger István lelkész és Schwanshofer Kristóf rektor idejében 1610. szervezték jobban ezek alumneumát. Egyelőre csak 8 ifjut vettek fel ide, akik lakáson és élelmen kívül ruhát és ágyneműt is kaptak. Ezen kívül szokásban volt itt is a mendikálás, házról-házra járva szedték össze a szegény diákok élelmét. Oláh Ilona, az esztergomi primás testvérhuga 1579. Wolf Máté evang. tanítónak 25 forintot, Mihály pulyai gyermeknek tanítására 300 frtot, Pathay Albert taníttatására 200 frtot, a nála iskolába járó Mártonnak, a pápainak taníttatására 100 forintot, a szegény tanulóknak feltételesen 100 frtot hagyott. A soproni iskolának tágabb körben is jó hire volt. 1610-ben Scriba György és Pastoris András mint szegény adstans ifjak folyamodtak a városi tanácshoz s az indorsatio szerint az volt a határozat, hogy a kórház gondnoka adjon nekik hetenként egy kenyeret a szokott nagyságban s két font hust és fél meszely bort; a városi kamarás pedig negyedévenként egy tallért fizessen nekik. 1638-ban elrendelte a tanács, hogy az alumnusok, kiket a város tart el és az iskolában van lakásuk, az énekkarban (chorus musicus) és a temetéseken szorgalmasan részt vegyenek; s hogy éjjelenként az utcákon ne csavarogjanak, legyen felügyelőjük, ki az iskola kapuját nyáron esti 8, télen 7 órakor bezárassa. Andrássy János tanácsos 1641-ben 1000 magyar forintot hagyott a szegény tanulók tandíjának fedezése céljából. Lövey Mátyás is 1647. hasonló célra nagyobb összeget. Wittnyédy István és Grad György pedig 1652. hat magyar származású ifjunak eltartására vállalkoztak, a városi tanácstól csak egy szobát és tűzifát kértek a számukra. Szóval, úgy a polgárság, mint a nemesek és földesurak már itthon is megkönnyítették a szegény ifjak tanulását. (Adattár V. 50. VI. 38. 46. Sopron eht. 95. 247. 366.)

De jelentékeny segítséggel támogatták a külföldre járó ifjúságot is. A reformáció korában nobile officium volt a magyar nemességre nézve, hogy alumnusokat küldjenek a külföldre. Maga Dévay Mátyás sem mehetett volna ki Wittenbergbe még Luther életében háromszor (1529. 1537. 1541.), ha ebben Nádasdy és más magyar főurak nem segélyezték volna. Bizonyára már a nádor és özvegye, a búzgó Kanizsay Orsolya is támogatta külföldre járó magyarjainkat. Fiukról, Nádasdy Ferencről ezt bizonyosan tudjuk. Lethenyi és Kis Bertalan említik, hogy majdnem évenként szokott ifjakat küldeni Wittenbergbe. Az ő alumnusa volt már bizonyára Sármelléki Nagy Benedek, aki 1603. tanult Wittenbergben. Nádasdyné Báthory Erzsébet pedig 1609. Lethenyit és Kis Bertalant küldte ki két évre. Nádasdy Pálnak 1617. Galgóczi Miklós, 1620. Zvonarics István és György, 1631. Zvonarics Miklós (szintén a püspök fia) és ifj. Lethenyi István voltak Wittenbergben az alumnusai. Ezt a példát azután polgárok, köznemesek is követték. Lackner Kristóf soproni polgármester 1631-ben vagyonának harmadrészét hagyta egyetemeket látogató szegény ifjaknak (Armen Burgerskindern, so den Studiis auf Universitäten würden nutzbarlich und fleissig obliegen). Ezt a tőkét ma is az evang. konvent kezeli. Sok alumnusa volt Wittnyédy Istvánnak is: Losy János, Stürzer Mátyás, Zabán Izsák, Ensel János, Francisci György, Fabricius János, Dömötöri György, Aács Mihály sat. Wittenbergben két alumnusa volt, Eperjesen egy s a saját fia is a preceptorával Wittenbergben tanult. Midőn Sárosi Bálint szenci püspök-lelkész 1657. még több alumnust ajánlott neki, méltán felelhetette: „Kegyelmed maga ítéletére hagyom, egy nemes ember, mint én, cselekedhetik-e többet?” Sopronból Wirth Mihály 1555. már a tanács költségén ment ki Wittenbergbe, mint a tanács nevelt fia (Pflegsohn). Wirth 1556. részletesen beszámol a neki küldött pénzről. Ebből látjuk, hogy Melanchthon külön tanítót is rendelt Wirth mellé, akinek az

egész tanévre 8 font denárt fizetett. S Faut Márk krónikája szerint Melanchthon igen szép latin levelet írt a soproni tanácsnak, amelyben Wirthet ajánlja. A tanács segélyezhette Faber György soproni ifjút is, ki már 1533. és Schreiner Jánost, ki 1545. ment ki s utánok Rufinus Roth Jakab, Rosenkranz Károlyi 1562. Kellner Jakab és Rosenkranz János, 1573. Major Gross Pál, 1579. Faut Márk, a krónikairó, 1582. Nagy Tamás, a későbbi szenátor, 1588. Schindler István, 1592. Rosenkranz Mihály, 1592-94. Mock Tamás és 1597. Mock Jakab soproni ifjak tanultak Wittenbergben, mind a város támogatásával. De mentek ki soproniak Breslauba és Páduába is (Lackner). Mietler Jakab polgármester neje, Gering Lucia 400 font értékű szőlőt és 800 forintot hagyott két soproni tanuló részére, hogy ennek kamatait öt éven át élvezzék evang. középiskolában vagy egyetemen. Szép szokás volt továbbá a kerületben, hogy maguk a lelkészek és tanítók is adóztak az alumnusok eltartására. A csepregi zsinaton 1630. például elhatározták, hogy Gutovini József (1640 körül Győrött Tarnóczy Márton későbbi püspök tanítója) és Tétény István alumnusok Nádasdy Pál költségén tanuljanak tovább (külföldön), Kassai András költségeire pedig minden lelkész 1 forintot s minden rektor 50 denárt adózott. Néha messze vidékről (Murányból) is ajánlkozott patrónus. 1635-ben Széchy György gróf özvegye, Homonnay Mária fogadta el alumnusának Trnka Mártont a sárvári és Deselvics Istvánt a kőszegi iskolából. Külföldi alapítványokból is részesültek magyarok. Az illyriai származású Tifernus Mihály, volt bécsi tanár, Kristóf württembergi herceg nevelője, majd kancellárja († Stuttgartban 1555.) 2320 forintot hagyott tübingeni tanulók számára, melynek jövedelméből magyarok is részesültek. A soproni Kustos Tamás már 1575., a sárvári Zvonarics György pedig 1599. tanult Tübingenben. III. Eberhard württembergi herceg pedig az 1659. évi bükii zsinat kérelmére és Wittnyédy István közbenjártára két magyar ifjunak biztosított helyet a tübingeni theol. szemináriumban. Az árvái Fabricius János, Wittnyédy alumnusa és a lozsi Odor János 1661. élvezték ezt először.⁹²³

Ennyi jótéteményben lévén részük, a dunántúli ifjak is nagy számmal keresték fel a *külföldi egyetemeiket*, különösen Wittenberget. Nagy számmal jártak künn, mint a fentebbi nevekből látjuk, különösen a soproniak. De itt járt már 1530. Dachs János Nezsiderből, 1532-ben Baranyai János a pécsi egyházmegyéből, Babay Máté Somogyból, Faber György 1533. Sopronból, Sartor Pál 1538. Székesfehérvárról, Pesti Makarius József, Nádasdyék nevelője 1540. Kopácsi István és Abádi Benedek 1542. Eszéki Zigerius Imre és Prodanisinus György (a későbbi veresmarti lelkész) 1544. A soproni Schreiner János és Szegedi Máté (első püspökünk) 1545. Plecker Márton, a komáromi lelkész 1549. az illyriai Zábrák János 1551. Füzti György (ex inferiore Pannonia) 1551. Kanizsai György 1553. Wirth Mihály Sopronból, Peckel Jakab Óvárról 1555. A tolnai Sibolti Demeter 1558. Tolnaiak Bogács Bálint 1570. és Nauclerus András is 1571. Szentmiklósi Ambrus (ex inferiori Pannonia) 1575. (Farkaschy Márton szakonyi, hegyfalui, majd soproni lelkész 1593. Kürthi Istvánnal együtt a jénai egyetem hallgatója volt). Czenki Gergely 1600. Sárm. Nagy Benedek 1603, Kis Bertalan és Lethenyei István 1609. A lendvai születésű Pálházi Göncz István 1612., ki 1614. diszertatiót is adott ki (De usu philosophiae in theologia). Potyondi István 1614., a légrádi Lossics István 1613., Galgóczi Miklós 1617., a Zvonarics testvérek 1620., a légrádi Kálmáncsehi Balázs 1629., az ifjabb Lethenyei 1631., Deselvics István 1636., Horváth András 1637. sat. Ez ifjak közül *Sibolti* Demeter, ki három évet töltött Wittenbergben, 1562-ben szeniora volt az itten már 1546. alapított *magyar burzának*. Ez a wittenbergi magyar társaság is segélyeivel és egyéb intézményeivel nagy vonzó hatást gyakorolt a magyar ifjakra. A vallásos és tudományos szellem mellett hű ápolója volt a külföldön a nemzeti szellemnek is. Alapszabályai elrendelték,

⁹²³ Sopr. eht. 144. Ker. jkv. II. 19. 117. Haan L. Egyet. gyűl. 30. Oestr. Pr. Jahrb. 1904. 385. Eht. Eml. 142.

hogy az egyetemi ifjak komoly hosszú magyar ruhát viseljenek; de külön szabásu öltönyt, arany zsinórral, drágakövekkel, tollakkal díszített kalapot ne hordjanak. „Ha pedig valaki megfélekezve minden szeméremről, nem pirulna magyar öltöny helyett más nemzetbeliek ruháját felvenni, az első ízben megintetik s ha ez nem használ, a társulattól kizáratik”. Nemcsak theologusok, hanem evang. főurak fiai is felkeresték a wittenbergi egyetemet. Így tanult itt már a XVI. században Bánffy György. Bánffy Ferencet pedig, aki 1587. iratkozott be, az a megtiszteltetés érte, hogy az egyetem rektorává is megválasztották. (Hasonló tisztséget viselt itt 30 év múlva a fiatal Thurzó Imre gróf is, a nádor fia). Wittenbergben tanult már 1550. Hosszútóti (Hosztóti) György magyar nemes, (hungarus nobilis), 1558. Ungnad Kristóf báró, Várasd megye főispánja, 1590. Galánthai Eszterház Tamás, István fia, Miklós nádornak unokatestvére, ki Hunnius Egyed tanárnak volt tanítványa s ennek művét (Az igaz anyaszent-egyházról, Sárvár 1602. 4. r. 582. l.) Kürthi István szeredi lelkész társaságában lefordította s Illésházy István feleségének, Pálffy Katalinnak ajánlotta. A körmendi születésű Gradeczi Horváth Stansith Gergely is, Horváth Márk szigetvári parancsnok fia, később szepesi alispán és nagyőri földesúr, 1574-82. bejárta Pádua, Wittenberg, Strassburg, Basel, Genf főiskoláit s itthon is igen sok theol. munkát írt a lutheri orthodoxia védelmére. Nussbaum György soproni jegyző 1599. és a szintén soproni Nagy László 1618., Grad György soproni tanácsos 1638. a jénai egyetem hallgatói voltak. A győri Sickh György 1605. Wittenbergben s még ez évben Jenában is tanult. Wittnyédi János, István fia 1657. a győri Losi János társaságában Tübingen, Wittenberg és Jena egyetemeit látogatta s. ⁹²⁴

Wittenbergbe jártak a kálvinista magyar ifjak is, mert itt Melanchthon hatása alatt az u. n. filippista vagy kryptokálvinista irány jutott uralomra. Ágoston szász választó fejedelem 1574. ugyan elnyomta ezt, de később ismét lábra kapott s csak Hunnius Egyed tanár és Frigyes Vilmos, II. Keresztély v. fejedelem gyámja, állították ismét helyre a lutheri orthodoxiát. Ez utóbbi 1592. évi rendeletében tiltotta ki innen a magyar kálvinista ifjakat, kikről külön is megemlékezik s akik ezóta kezdtek Heidelbergbe járni. ⁹²⁵

e) Dunántúli iskoláink diákjai. Az udvari iskolák és házi nevelők.

A külföldön járt ifjak mellett a hazai iskolák növendékeiről is van néhány adatunk. A *sárvári* iskolába járt Sylvester Tivadar, János fia, akinek latin versekben ajánlotta Sylvester a grammatikáját 1539. Ebben mondja az iskoláról: „Schola, quam novam novellus - Erexit pueris in urbe noster - Princeps, quae nova dicta, quod sit inter - Curvos insula fluminum recessus.” A fiú, ki szüleinek száműzetésében született, ekkor még csak 6 éves lehetett. A reformációra célozva írta néki apja: „Kisded fiam, kérem az Istent, hogy a Krisztus megújított népe között új csillag légy, mely elűzhesse a vak sötétséget és megismertesse a csillagok vezérét a kegyes szivekkel.” A fiú sorsáról Nádasdy Tamás gondoskodott s betegsége idején nagy érdeklődéssel tudakozódott felőle. 1550 felé már számosan lehettek a sárvári diákok (studiosi), akik Nádasdy bőkezűségének hírére menekültek ide tudásuk kibővítése céljából (uberioris eruditionis consequende gratia). Sárvári lehetett az a Kovács Márton diák is, ki 1551. maga által írt

⁹²⁴ Fraknoi V. Isk. a XVI. száz. 289. 291. Bartholom. Mem. Ung. 85. Thury E. Isktört. Adtár II. 83.

⁹²⁵ A rendelet idevonatkozó része: „Benebem dem ist auch an Uns gelanget, dass etliche *Hungari* sich bei Euch Studierens halben aufhalten, welche aber dem Calvinismo sonderlich verwandt sein sollen; da es nun diese Gelegenheit, so wären wir nicht geneigt sie zu dulden. Darum soó wollett Ihr ihnen vermeiden, da sie mit der Kirchen dieser Lande in professione nicht einig und also einer andern Religion, sie auf solchen Fali an andere Oerten zu wenden”. Hellebrandt Á. Századok 1886. 536.

magyar könyvecskét mutatott be Nádasdynénak. Solymosy János 1560. Pozsonyból kérte Nádasdyt, hogy Bajánházy Lőrinc fiút, kinek a latinban már van fundamentuma, vegye fel a nagy diákjai közé. Pásztory Gergely is 1608. azt írja, hogy a környéket sok főnép lakja, akik gyermekeiket Sárvárott taníttatják. Itt tanult a pápai Egerszegi István, a Zvonaricsok, Trnka Márton (akit 1635. Széchy Györgyné fogadott alumnusának Murányban), Kis Ádám és Pál, a püspök jeles fiai és dunántúli lelkészeink és tanítóink jó része. Csepregnek kiváló diákja volt Gabelmann Miklós rektor idejében dr. Lackner Kristóf, a későbbi soproni polgármester. Német fiúk is jártak ide Sopronból, Bécsből, Bécsújhelyből, sőt Németországból is. Erről az iskoláról mondja Kis Bertalan püspök 1641. évi körlevelében a fentebb idézett szép szavakat, melyek szerint főfő rendek fiai, német gyermekek, alacsony rendűek és a legtöbb magyar tanító és lelkész itt tanult. A csepregi iskolából kikerült ifjakat néha nyomban lelkészekké is avatták. Az 1638. évi jegyzőkönyv kollégiumnak mondja az újraépítendő iskolát. Felvidéki tót ifjak is tanultak Csepregen, valamint nagy számmal voltak ilyenek dunántúli többi iskoláinkban is. Kalinka Joakim dunáninnen püspök fia, Zakariás még 1649. is Csepregen Perennyei András tanítványa volt. Az árva megyei Philippi Mátyás és Paulini Jeremiás mint üldözött csepregi diákok folyamodtak 1647 körül segítségért Sopron városához. Philippit Musay Gergely püspök 1649. Nagygeresdre avatta fel lelkésznek.⁹²⁶

Sopron régi evang. diákjai közül is ismerjük a Faber, Schreiner, Hummel, Wirth, Rosenkranz, Faut, Nagy, Schindler, Mock, Nussbaum, Lackner, Dobner, Artner, Zuana, Grad, Reichenhaller sat. fiúkat, kik külföldön is jártak s később vezető szerepük volt a városban. Sopronban tanult 1579. a pápai Márton (Pathay) diák is, Oláh Ilona alumnusa, kit ez végrendeletében említ. Major Pál mosonszolnoki lelkész is feljegyezte, hogy Sopronban tanult Hartmann Ferenc rektor (1565-71) idejében. Muraközi György rektor tanítványa volt itt 1584 előtt a cseszneki kapitány fia, Wathay Ferenc, a későbbi vitéz katona és magyar költő, Beythe István küldte ide Németújvárról. Dongó Gergely esperes életrajzából is tudjuk, hogy soproni diák volt. Mert nemcsak német, hanem magyar ifjak is tanultak Sopronban már a XVI. században. Sztáray Mihály 1570. hálás levélben ismerte el, hogy a soproniak nemcsak az ő német, hanem a mi szétszórt magyar nemzetünkről is gondot viselnek s ennek tanítására Sztárayt hívták meg az ország széléről. A bécsi béke után és Bethlen Gábor idejében ismét nagy virágzásra emelkedett az iskola, sok magyar ifjú is tanult itt. Előkelő nemes és főrangú ifjak jártak a soproni iskolába, akik Lackner Kristóf polgármester drámáit tánccal és zenével sok gróf, báró, nemesek, hölgyek és nagy közönség jelenlétében adták elő a városházán (in domo senatoria). Az első ilyen előadás 1615. volt. Bocatius János kassai poéta versben üdvözölte a szerzőt. 1617-ben Nádasdy László (Pál unokatestvére) Pecsényéd örökös ispánja kérte fel Lacknert, hogy iskolai drámát írjon. Minden harmadik évben új dráma kerül színre és jelenik meg nyomtatásban Révay Péter koronaőrnek, Nádasdy Pál grófnak ajánlva. 1621 elején említik a városi tanácsban, hogy a szomszédos magyar ifjúságnak itt Sopronban igen jó iskolája volt, tehát az iskolafelügyelők most is szigorúbban ellenőrizték a tanítást, hogy annál több magyar úr neveltesse itt a fiait. Révay koronaőr fia, Révay Pál is Sopronban tanult. Lackner polgármester piaci házában volt szállása. Nénje, Nádasdy Pálné 1623. Sárvárról írja neki, hogy az iskolában való tanulását semmiben meg ne vonja s örvendezve akarják hallani „az nemes deáki tudományban való nevedését”. (Lackner végrendelete szerint, ami jellemző főuraink pénztelenségére nézve, Nádasdy Pál még 1631. is 2500 tallérral tartozott neki sógora tartásdíja fejében.) Scriba György és Pastoris András, valószínűleg felvidéki adstans ifjak már 1610. voltak a soproni iskola növendékei. S később is világi uraink fiai s a kerületnek sok tanítója és lelkésze végezte itt iskoláit. Az elvesztett csepregi iskola pótlására nemcsak Kőszeg, hanem Sopron is 1657. új

⁹²⁶ Payr S. Tót diákok a csepregi iskolában. Harangszó 1919. 214.

magyar gimnáziumot alapított a régi német mellé, melyet már 1664. lyceumnak is neveztek. Igazgatója a komáromi Kövesdy Pál lett, aki jeles magyar nyelvtant írt. A tanulók száma évről-évre szaporodott, voltak erdélyiek és a bányavárosokból valók is, a főnemesi ifjak közül báró Mandorf János és Keresztesi Fejérvári János. Ez utóbbi 1664. Sopronban halt meg és Wittnyédy Pál mondott felette halotti beszédet „in area Lycei”. (Sopron Eht. 247. 248. 274. 404.)

A vidéki kisebb iskolák diákjai közül Fertőszentmiklóson Kanizsai Pálfi János, a későbbi ref. püspök válik ki, aki még Kőszegen is tanítványa volt Nagy Benedeknek. Kőszegen tanult 1635. Deselvics István is, a későbbi légrádi esperes és kőszegi Nagy György (talán Benedek fia vagy unokaöccse), aki 1641-43. a königsbergi egyetemen tanult s két theol. értekezést is adott ki. Kapuvárott 1550-ből mint két kiváló diákot, Bánffy Jánost és Nádasdy Lászlót ismerjük. Sopronlővő jelesebb diákja volt Vajda György, a későbbi kőszegi rektor és Erdődy Bálintné grófné udvari papja. Sok jeles tanuló került ki Tolnárról is, mint Sibolti Demeter, Laskai István, Veresmarty Illés sat.

A nyilvános iskolák mellett figyelmet érdemelnek a *házi nevelők* és *udvari iskolák* is, amilyenekkel főuraink és gazdagabb nemesi családaink házában találkozunk. Enyingi Török Bálint fiainak Szigetvárott Tinódi Sebestyén lantos volt a nevelője, míg atyjok Konstantinápoly börtönében synylódott. Nádasdy Tamás nádor a Ferenc fia mellé Szegedi Máté predikátort hívta nevelőnek, akit külön utasítással látott el, mert azt akarta, hogy függjön tőle a gyermek. Az ifjú Nádasdy Ferencnek Bécsben Sibolti Demeter, a volt csepregi rektor volt a nevelője. Bécsből az özvegy édesanyjához írt leveleik úgy pedagógiai, mint egyháztörténeti szempontból is igen érdekesek. Nádasdyék ezután rendszerint a Wittenbergből visszatért alumnusok közül választott nevelőt. Így már Nádasdy Pálnak is a soproni Mock Jakab volt a nevelője, aki később mint titkár is teljes mértékben birta urának bizalmát. Nádasdy Pál 1632. udvari papja által a kerületi gyűléstől kért nevelőt Ferenc fia számára s a közgyűlés addig, míg a külföldi alumnusok visszatérnek, Nodificis István sárvári rektort ajánlotta. Később pedig Zvonarics István volt Keresztúrott a Nádasdy gyermekek nevelője. Alsólendván a Bánffy fiúknak Orbonai Rácz György magiszter, Zuhodolyi András deák és Szentgyörgyvölgyi Bakács Farkas voltak a nevelői. Lehetséges, hogy Kapuvárott is csak udvari iskola volt az, melyben a fentebbi Bánffy és Nádasdy fiúk tanultak, bár Nádasdyék nem szoktak Kapuvárott hosszabb ideig tartózkodni. Kiváló nevelőik voltak a Batthyányaknak is Németújvárott és Dobrán. Sz. Molnár Albert 1610. említi, hogy Dulcis Catharinus marburgi tanár (a század elején) hazánkban a Thurzó és Batthyány családnál volt nevelő. 1610. körül Macheropaeus György „honestarum artium studiosus” oktatta a németújvári udvarban a leányokat s arra kérte Batthyány Ferencet, hogy külföldi akadémiára küldje. A 16 éves Batthyány Ádám mellé az evang. édesanya, Poppel Éva 1625. a kiadott könyvről ismeretes Zvonarics Györgyöt hívta meg nevelőnek. Ez a búzgó nő, a költő Zrinyi Miklós nevelőanyja, férje halála után nagy udvart tartott Dobrán Vas megyében. Az 1635. évi összeírás szerint 5 kisasszony, 2 hajadon, 9 nemesasszony és 10 magyar nemes ifjú élt itt Éva asszony költségén. Egy Dichrichstein ifjú és két Kaunitz kisasszony is (kiket valószínűleg vallásuk miatt üldöztek), ide menekült. Pál mester volt itt az ifjúságnak preceptora és Blasik Henrik a német iskolamestere. Lozson Viczay Ádám fiának 1643-ig Semppei Benedek volt a nevelője. Házi nevelő volt Szentgróton is Hagymássy Miklós házában Cassai András, ki Csepregen tanult a lelkészek és tanítók költségén s később irodalmi téren is működött. 1634-ben volt a Hagymássy fiúk nevelője és pedig nemcsak otthon, hanem Grácban is, ahol növendékei a jezsuiták kollégiumába jártak. Ő vette rá a szülőket, hogy fiaikat többé ne küldjék oda; most „a sárból fertőzés nélkül hozta ki őket”. Szentgróton özvegy Hagymássy Miklósné házában volt preceptor 1650 körül Ách János is, ki itt ennek az úrnőnek unokáját, Ostffy Katát tanította s később mint rábapordányi rektor volt tanítványát feleségül is megkérte.

Az eljegyzés megtörtént, de Hagymássyné utóbb mást gondolt s nem adta unokáját a tanítónak. Az ügyet egyházi törvényszék is tárgyalta.

f) A lelkészképzés. A képesítő vizsgálat és a további önképzés.

Végül még a lelkészek neveléséről és képzettségéről kell megemlékeznünk. A középkor hagyományos véleménye szerint a tanulói pálya befejezését nem is követhette más, mint a papság. Pesti Gábor, ki a világi pályára lépett, ezzel igen megsomorította az övét. Édesanyjáról írta 1538. Peregi Albert pécsi prépostnak: „nullam enim ipsa putat eruditionem, quam non sequeretur sacerdotium”. A reformáció korában nálunk is sok lelkes ifjú választotta a lelkészi pályát, de az aratásra váró gabona még mindig több volt, mint a munkás. Ezért kellett sokszor a lelkészavatás feltételeiben engedményeket tenni. Fentebb már utaltunk rá, hogy a r. kath. egyházban is a nyitrai zsinat 1494. és a veszprémi 1515. mily keveset kívánt a lelkészeitől: az olvasáson és éneklésen kívül némi jártasságot az elemi ismeretekben. Ezt elismeri Békefi is, de Bunyitay, Fraknói és Molnár Aladár véleményét, akik a papság műveltségi állapotát igen alacsony fokon állónak tüntetik fel, még sem fogadja el. Hivatkozik e tekintetben Paulsenre is. Békefi különbséget tesz falusi és városi papok közt. Az esztergomi káptalan az 1397. évi egyházlátogatáskor feltételezte, hogy a falusi plebánosok a transsubstantiatio (átlényegülés) tanát sem ismerik s bizony a latin nyelvet is csak gyengén értették és beszélték. De a városi papok közt, különösen a reneszánsz korában, voltak művelt papok, akik az 1515. évi veszprémi zsinat végzése szerint már anyakönyvet vezettek s volt kisebb-nagyobb könyvtárak. Az erasmianus Henckel János könyveinek egy tekintélyes része még láncsal volt ellátva, könyvesszobája tehát középkori módra volt berendezve, több könyve nem polcon, hanem olvasótámlákon feküdt s oda volt láncolva. De azért Békefi is megengedi, hogy a magyar papság a XIV. században a felsőbb theol. tanulmányokban nem nagy kárt tett. Voltak kánonok, kik a nevüket sem tudták leírni. A külső formát a papi képesítésnél azért a középkor is megtartotta. Volt vizsgáló bizottság (a püsp. helyettes, lektor, kántor kánonok sat.) s a jelölteket kikérdezték koruk, tudományuk és erkölcsük felől. (Bunyitay III. 258. Kvszemle 1899. 217. Békefi, Kápt. isk. 302-318.)

Hasonló módon, de bizonyára nagyobb szigorúsággal járt el evang. egyházunk is a lelkészek képesítésében és felavatásában. Theol. műveltség dolgában nagy volt nálunk is a különbség a városi és a félreeső falusi lelkészek között. Sokan jártak külföldi egyetemeken és többen hozták haza magukkal a mágisteri grádust is, különösen a németajkuak s a magyarok közül is például Galgóczi Miklós. De a kisebb és veszélyes helyekre való tekintettel kénytelen volt egyházunk is engedményeket tenni. A baranyai 36. kánon például őszintén kimondja: „Miért hogy sok az aratás, kevés az arató, nem mindnyájan lehetnek jó deákok és félelmes helyek is vannak, ha erkölcsében, magaviseletében jó s tudja az magyar írást, értse az keresztyénségnek fundamentumát, olvassa az magyar Bibliát: bátorságosan felszentelhetik, mert látjuk szükségét az keresztyéneknek”. Ez az engedmény azonban 1595. a meszlén kánonokból már kimaradt. Később, midőn a tanult emberek hiánya miatt panaszkodtak, ismét elnézőbbek lehettek, mert Kis Bertalan 1625. felvétette a rendszabályok közé: „X. Mesteremberből, polgárból praedikátor ne szenteltessek, hanem scholamesterekből és scholában tanuló ifjakból”. Nem csak a kerület, hanem maguk a gyülekezetek is megkívánták, hogy minél tudósabb lelkészük legyen. Maróthi Mihály lozsi birtokos, midőn papot keresett, már 1599 előtt önérzetesen írta Reczés főesperesnek: „Mivelhog ez a mi városunkat sok főfő emberek is járkák, annak (a lelkésznek) tudományának is kell lenni, hogy ő kegyelmével tisztességet vallhassunk”. A külföldön járt lelkészeknek mindig nagyobb tekintélyük is volt a kerületben, mint a pusztán itthon tanult (domidoctus és autodidacta) papoknak, bár Sopron, Csepreg és Kőszeg is sok jeles papot

nevelt egyházunknak. A lelkészi vizsgálatnak a külföldről magiszteri grádussal hazajött kandidátusokat is alávetették, amint ezt Huber és Galgóczi magiszterek példája mutatja. A soproni iskolában a leendő lelkészekre való tekintettel már korán tanították a héber nyelvet is.

Több lelkészünket Wittenbergben és Grácban avatták fel, akik az ott használt könyvek (Melanchthon: Examen ordinandorum és Homberger J. Flosculus Eden) alapján tettek lelkészi vizsgálatot. Nálunk is az előzetes lelkészi vizsgálat már Sztáray fentebbi leírása szerint kötelező volt. Legelső kánonaink is elrendelik ezt. Sztáray szerint már 1553. is ez volt a lelkészi képesítés módja: „A mi pispékünk begyűjtötte a körülvaló tudós papokat és a keresztyén népeket. Jól megkérdezett először a predikátorok előtt a mi tudományunkról és a hitnek ágazatiról. Megtudakozott a mi életünkről is. Azután predikáltatott velünk egynéhányszer a keresztyének előtt, úgy tött aztán pappá és elbocsátott minket, ahová a keresztyéneknek kellettünk.” Kánonaink pedig már igen korán szólnak a lelkészek vizsgálatáról. A baranyai 35. kánon azt kívánja, hogy „az scholabeli mesterek (nagyobb iskolák rektorai) examinálják meg” a jelölteket. A meszlai 23. és 24. kánon szerint pedig: „Az ordinandusoknak examinálásában legelső az seniorok akarjuk, hogy legyenek in materiis theologicis; ezek után osztán az több atyafiaknak adunk szabadságot efféle új tanétóknak (lelkészeknek) megpróbálására, hogy így jól megpróbáltatván, kezdjen az ő tanétásához az tanétó.” Csak a megpróbált és ordinált lelkészek végezheték az egyházi cselekvényeket. A baranyai 27. és a meszlai 40. kánon a további önképzést is kötelességévé teszi a lelkészeknek: „De libris. Minden tanétónak Bibliája legyen, azt szorgalmasan olvassa és repetálja; amellet régi jámbor doctorok írását tartsa, kik authenticusok legyenek, kiknek írásokat cum iudicio olvassa és a mennyiben az sz. írással az ő írások egyez, annyiban az sz. írást az ő igaz értelmek szerint magyarázza, nem az maga cerebrumából, kiből sok fogyatkozás avagy változás lehetne jövendőre. Ha valami nehéz dolog támadna is valamiből az körösztvények között, abban az tanétó semmit ő magától ne cselekedjék, hanem mindjárt az Isten ígéjére és az régi körösztvényeknek Isten ígéje szerint való canonira tekintsen és az szerint tegyen minden dolog felől ítéletet.” Az 1650. évi kiadáshoz itt még hozzátették: „Az mely ministernek bibliája nem lészen, annak árával büntetessék.” 1631-ben az egyházlátogatókat is utasították a 8. cikkelyben: vizsgálják meg gondosan, van-e a lelkésznek bibliája és milyen szerzőket követ a predikációk készítésében.

Lelkészi vizsgálatra a jelöltek rendszerint csak akkor jelentkeztek, ha valamely gyülekezet a lelkészi állásra megválasztotta és meghívta őket. Mint „rite vocati” az ágostai hitvallás értelmében csak így voltak felavathatók. 2-3 gyülekezeti tag is meg szokott ilyenkor mint tanu és kezes a kerületi gyűlésen jelenni és személyesen kérték választott lelkészüket megvizsgálását és felavatását. A lelkészi vizsgálat s a felavatás egyik fő tárgya volt mindig a kerületi gyűlésnek. A vizsgálat tárgyait, a fontosabb tételeket a püspök már a kerületi meghívó levélben előre szokta közölni, hogy úgy a jelöltek, mint a vizsgáló esperesek jól elkészülhessenek. A vizsgálatnak a püspök mellett külön elnöke (praeses) is volt, rendszerint a soproni, csepregi vagy kőszegi iskola rektora, néha pedig valamelyik tudósabb és fiatalabb lelkész. A kitűzött tételeket rendszerint a dogmatikából és hitvallási iratokból vették, de fordulnak elő erkölestani s az egyháztörténetből és a gyakorlati theológiából vett tételek is. Ilyen módon tartott lelkészi vizsgálatot 1613. Szereden Pálházi Göncz Miklós dunáninneni püspök, aki előbb sárvári rektor és hegyfalui lelkész lévén, ott is bizonyára a dunántúli szokást követte. Csepregen 1616. a lelkészi vizsgálat elnöke Brunswick Tóbiás csepregi rektor volt (praefecimus ipsum ad praesidentiam), ki „az iskolában is filozófiai és theologiai disputációkban gyakorolta az ifjúságot” s most a kandidátusokkal „de invocando et adorando in precibus solo Jesu Christo” vitatkozott fényes eredménnyel. 1618. május 23-án Potyondy István csepregi rektor volt az elnök s a kálvinistákkal való disputációt már megelégtelvé, ilyen kérdésekről vitatkoztak: „Vajon a r. kath. vagy a lutheri evang. egyház-e az igazán katolikus? Vajon Szent Péter volt-e

Rómában 25 évig püspök?” 1646-ban Schubert János soproni lelkész elnöklete alatt 14 gyakorlati és aktuális kérdés felett vitatkoztak. 1663. jún. 5-én Acsádon a gyászos emlékü Szenczi Fekete István is mint kőszegi rektor elnöke volt a lelkészi vizsgálatnak, s tiz szőrszálhasogató nehéz dogmatikai kérdés után még ezt a kettőt intézte a jelöltekhez: 11. Vajon az a hit, amelyet mi most gyülekezeteinkben vallunk, az a katolikus hit-e, amely által a próféták és apostolok, valamint mind a két Testamentumnak hívői üdvözültek? 12. És vajon ez-e az a katolikus hit, amelyre a Scythiából kijött és István király kormányzása alatt állott magyarok a pogányságból először megtértek? És mind a két kérdésre igenlő feleletet várt. Fekete is ezzel arra célzott, hogy más volt a római katolicizmus István király és más a reformáció korában.(Fabó, Codex D. 75. Eht. Eml. 170. Ker. jkv. II. 240. 517.)

Voltak esetek, hogy a jelöltet újabb vizsgálatra utasították és nem avatták fel. Aki a vizsgálatot sikerrel állotta meg, az erről és a felavatásról oklevelet is kapott a kerület pecsétjével. A legrégibb ilyen lelkészi oklevelünk latin nyelvű s Bognár György tétényi (később győri) lelkész számára 1642. máj. 20. állították ki Kis Bertalan püspök és őt esperes aláírásával. Megvan egyet. levéltárunkban (Ia 7, 62.) és másolatban Hrabovszky Gy. gyűjteményében (Scrin. Ant. XI. 10). Az egyházkerület XVII. századbeli első ismert pecsétjén, miként ezen az oklevélen is látható, bárány és zászló jelkép van e körirattal: Agnus Dei tollens peccata mundi. Kánonainknak a lelkészek további önképzésére vonatkozó határozatait a legtöbben komolyan vették. S lelkészeinknek magasabb szellemi műveltségére mutat, hogy sokan jártak külföldi egyetemeken s onnan magiszteri grádust is hoztak magukkal, itthon pedig irodalmi téren is számosan munkálkodtak szép eredménnyel. Több lelkészünknek tekintélyes könyvtára is volt. Tétényi Imrecenki lelkész özvegye, Szegedi Klára például 1601. azzal vádolta sógorát, Tétényi Dánielt, hogy férje hagyatékából egyéb portékák közt egy tiz akós hordót is elvitetett „mely tele volt könyvekkel”. Kincses Pál kőszegi lelkész is 1596. írja, hogy már Szilban is könyveit az almáriumban tartotta, melyet az egyházlátogató Reczés esperes feltöretett és megnézett. Ennek a túlbuzgó esperesnek is annyi könyve volt, hogy ellenfelének Beythe Andrásnak is kölcsön adott belőle. Beythének magának is volt külön könyvtára, melyet nem csekély pénzen szerzett s Pápáról való kiköltözésekor pusztult el az „idegen nemzetség miatt” A meszleni 40. kánon is (De libris) meghagyja, hogy a biblián kívül régi jámbor doktorok autentikus műveit szerezzék be a lelkész. Már tanuló és tanító korukban is könyveket kellett szerezniök. A 67. kánon szerint „több gondjok legyen az könyvek, hogy sem mint az külső köntösnek szerzésére”. Magyarai, a két Zvonarics, Nagy Benedek és Lethenyi munkái gazdag könyvtárak használatát feltételezik. Ilyeneket Sopronban, Csepregen, Kőszegen, Sárvárott találhattak. Egyes főurainknak is volt nagyobb könyvtára. Batthyány Ferenc németújvári könyvtárát 1613. Szenczi Molnár Albert rendezte. Sopronban az iskolai könyvtár (bibliotheca scholastica Sopr.) mellett Zuana Péter polgármester és Lang Mátyás lelkész 1666. egy nagyobb szabású gyülekezeti könyvtárt is alapítottak. Sőt már jóval korábban egyes vidéki gyülekezeteknek is volt, mint fentebb láttuk, kisebb könyvtára. (Ker. jkv. I. 24. Fabó, Beythe I. 62. 72. Sopr. eht. 409.)

VIII. Evang. egyházunk a magyar nemzeti szellem szolgálatában.

a) Iskoláink és egyházi irodalmunk hazafias szelleme. A magyarság terjedése a szláv népek körében.

Iskoláinknak az általános műveltség terjesztése és a vallásos nevelés mellett kiváló érdemük volt a magyar nemzeti szellem ápolásában is. Egyházi irodalmunknak e téren való hatásáról fentebb már szoltunk. Az első magyar nyomtatott szöveg, az első magyar nyelvtan, az első

magyar könyvnyomda, a magyar népköltészet méltánylása, a mértékes magyar verselés, a magyar zsoltárok, a templomi és históriás énekek, a magyar káték és posztillák, a nyomtatott első magyar újszövetség, az első magyar drámák, az első magyar orvosi munka és magyar füveskönyv (később az első magyar neveléstan, az első uttörő irodalomtörténet, az első magyar hirlap) a magyar nemzeti műveltségnek ez a hatalmas szellemi fegyvertára, mind a reformáció méhében és pedig első sorban dunántúli evang. egyházunk talaján találta meg szülőhelyét. Amit Görcsöni Dénes (Friedreich István, ismeretes nem jó barátunk) megrovásképpen akart Beöthy Zsolt ellen kimondani, hogy az általa szerkesztett irodalomtörténet úgy tele van tűzdelve predikátorok neveivel, mint az égboltozat csillagokkal, - voltaképpen nagy dicséret. Igaza volt Fraknói Vilmos püspöknek midőn fentebb oly magasra értékelte a XVI. századnak s ebben természetesen a reformációnak magyar nemzeti műveltségét. Az irodalom mellett a sok új evang. iskola is megtette e téren a maga kötelességét. Az írókkal, költőkkel összefogtak a tanítók és predikátorok. Irodalom és nevelés párosulva az evangéliumból merített keresztyén humanizmussal, a krisztusi szeretet munkáival, a mohácsi vész után nem csak a született magyarok szívében gyújtotta hatalmas lángra a hazaszeretet szent tűzét, hanem a velünk lakó idegen nemzetiségek körében is ellenállhatlan hódító erőnek bizonyult, mely minden külső kényszerítés nélkül csupán a magasabb szellemi műveltség vonzó erejével forrasztotta őket a magyar nemzet köztestéhez.

Gondoljunk csak a szép számú virágzó vidéki kulturaközpontokra, ahol kisebb mezővárosokban jó iskola épül, könyvnyomtató telepszik le, búzgó lelkész és pap forgatja a tollat és búzgó patrónus adja a költséget, amilyenek voltak Pápa, Sárvár, Ujsziget, Alsólendva, Tolna, Csepreg, Németújvár, Kőrmend, Rohonc, Sopronlővő, Sopronkeresztúr, Fertőszentmiklós, Kapuvár, Magyaróvár stb. Ezek mind megannyi világítótornyok voltak hazánk művelődéstörténetében, melyek a reformációval tűnnek fel és a diadalra jutott ellenreformációval enyésznek el. Emlékük mellett a magyar történetíró nem haladhat el fájdalom nélkül. És mennyi szolgálatot tett a magyar műveltségnek Sztáray Mihály, a zsoltáros reformátor, aki Szentantali Gergellyel szláv nyelven is hirdette az igét, (hiszen a horvátok renegát szlávnak nevezik is). A laskói dombon átható szép hangjával énekelte a zsoltárokat (Réthy Lajos ezt is szép képen örökíté meg) s ezzel és az általa hirdetett evangéliom erejével tárta össze a jó magyar népet, mely Baranyában, a török útjába, eső helyeken a legtöbbet szenvedett. Hogy ez a vidék is a XVI. században teljesen el nem néptelenült, hogy szülőföldén a legnagyobb szenvedések között is a magyar megmaradt, az a reformátorok érdeme. Ezek vigasztalták, a jobb jövő reményével ezek erősítették az agyoncsigázott s már-már kétségbeesett magyar népet. Vagy gondoljunk csak a szerencsétlen Rudolf király, az embertelen Básta és Belgioyoso korára, a Bocskay szabadságharcát megelőző időkre. Mily nagy szükség volt ekkor egy Magyar Istvánnak, a hatalmas erkölcsi predikátornak feddő beszédére s a jobb jövőért, békességért esdeklő imádságára. A legmélyebb hazaszeretet készíti szólásra, nem törődik a hatalmasok haragjával, felelősségre vonja bűneiért a nemzetet. De az eget is megostromolja, a magyarok Istenét kérdezve: „Vajon mikor foldozod meg elszakadozott ruháját édes hazánknak, mikor vetsz véget az mi sok romlásunk miatt való bujdosásunknak?” Szinte már Kölcsey Himnuszának előhangja csendül ki záró imádságából: „Úr Isten, irgalmasságodból az mi eleinket te régenten Scythiából hatalmasan kihozád, Pannóniában itt őket letelepítéd, az pogányságból megtérítéd és sok jókkal meglátogatván ez földet nekiek örökségül adád: az pogány törökök pedig és tatárok sokaságukban felfuvalkodván, ezt a tetőled minekünk adattatott földet tőlünk torkon verve el akarják vonni, sok dulságot és pusztaságot tesznek országunkban s nincsen kihez romlásunkban fejünket hajtunk, mert az kikhez bizhatnánk, azok is pusztítóink”. A hazafiúi fájdalomnak mily nagy mértéke nyilatkozik meg e szavakban. Ellenségeink azok is, úgymond, akik hitéért üldözik a magyart. Szóval, tettel segíteni akar a hazán. Részletes intéseket és tanácsokat ad még a hadfiaknak is. Erősíteni, gyarapítani akarja a hazát mindenképpen. Hazafias indító okból

buzdítja még a klérust is: házasodjék, „építse országunkat, szaporítsa nemzetségünket Isten szerént és se ő magát ne csalja meg az tetetes szüzességgel”. Számkivetett dunántúli lelkészeink, midőn Batthyány, Nádasdy ifjúi könnyelműséggel és önző érdekből egymás után cserélnek hitet és üzik el papjaikat, nemcsak egyházuk, hanem magyar hazájuk sorsát is siratják. Kis Bertalan halála felett keseregve az 1646. évi meghívó levélben panaszolják: „Lehet-e azért, oh hazánk, a te ábrázatod más mint bánatos, lehet-e más ruhád, mint gyászos; lehet-e érzésed más, mint a legszomorubb?” Az egyházi hűség mindenkor mély hazafias érzéssel párosult úgy a lelki vezetők, mint a tanuló ifjúság szívében. Jellemző erre nézve a Luther nyomán készült versecske, melyet a káték végére szoktak nyomtatni:

*Már ki-ki leczkéljét nemcsak megtanulja,
De magát abban híven is gyakorolja.
Igy javát házának s hazájának látja,
Lelke boldogságát itt s ott megtalálja.*

Egyházunk a hazafias nemzeti szellemet nemcsak a született magyarok körében ápolta híven, hanem - ami sokkal nehezebb feladat volt - az idegen nemzetiségek között is anélkül, hogy bárkit anyanyelvétől megfosztani akart volna; őszinte jóbarátokat szerzett a magyarságnak s ez által nagy nemzeti missziót teljesített. Sokan az idegenek közül önkényt, minden kényszerítés nélkül olvadtak össze a magyarsággal. Takáts Sándor piarista történetíró mondja a reformációról: „Az új hit nyomában... humánus intézmények keletkeztek s minden faluban a magyar nyelv és magyar szellem kezdé szárnyait terjesztgetni. Az utóbbinak útját talán éppen az emberszeretet megnyilatkozása egyengette”. (Régi magyar asszonyok 108. l.) Dunántúli egyházunkban is tudunk erre példákat. Feltűnő lehet, hogy dunántúli magyar evang. lelkészeink, tanítóink és patrónusaink sorában is annyi az idegen nevű: Gizdavics, Musics, Belesics, Tokoich, Klaszekovics, Zvonarics, Domsics, Sztansics, Francesics, Jagodics, Podrianics, Dimiakovics, Draganosics, Rusanics, Orsics, Miholics, Vitkovics, Szedenics, Fisztrovics, Sipkovics, az illyriai Zábrák sat. Ezek a Horvátországból s főként a Kanizsaiak Velike és Stenyicsnyak nevű helységeiből a török elől 1533. és már előbb is hazánkba menekült szláv népeknek az utódai voltak, eredetileg horvátok, de a magyarok tótoknak nevezték őket. Itt a magyar evang. községekben maguktól minden kényszerítés nélkül megmagyarosodtak, idővel anyanyelvüket is elfeledték. A sárvári Zvonaricsok, különösen Mihály és Imre, valamint Klaszekovics és Fisztrovics püspökeink is igen jó magyarsággal írták műveinket. Erre a horvát származásra az endrédiak még 1631. is jól emlékeztek. Az ekkori egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint vallják: „Vagyon egy kelyh, melyet régi eleik Velikéből magukkal hoztak, anno Domini 1515. csináltatván. Vagyon ugyan onnéjd hozott régi keszkenyő reá való, kin az régi betűkkel tótul vagyon carmasin selyemmel kivarrva Istennek tiz parancsolatja”. Voltak ilyen beköltözött és megmagyarosodott horvátok Sopronlővön és Kövesden is. A lövőiek 1631. még azt kéri Musay Gergely lelkészüktől, hogy „őkegyelme tótul is néha-néha predikállana némelyekért”. Tehát már csak kevesen voltak, kik a velük hozott ó-szláv nyelvhez ragaszkodtak. Lővön volt még 1631. „egy tót graduál, nyomtatott”. És Kövesden is „egy magyar graduál szakadozott Huszár Gálé és egy tót graduál is”. Vajda György lövői lelkész még 1650. is „tótbul fordított énekeket” kért Csepregi Mihály diáktól. Más bizonyosságaink is vannak, hogy horvát családok éltek magyar evang. községekben. Deven Mihály volt zágrábi polgármesternek leánya, Deven Kata, tudós Leporini István özvegye, 1576-ban a vasmegyei Hegyfalun lakott, Dragonus Gáspár soproni magyar-horvát lelkész itt vette feleségül. Így menekült Sopronlővőre a Herbics család is Sziszek városából. Itt felvette a Lövey nevet s Lövey Mátyás 1623. magyar nemességet kapott, megyei esküdt volt és Sopronban városi tanácsos, iskolánk egyik jóltevője. Lövey Balázs pedig 1682-1707. a győriek kiváló lelkésze. Horvát eredetű lehetett Nádasdy

Tamás udvarában Perneszith György is. Osztopáni Perneszi András 1566. írta Miksa királynak: „Szigetvár elfoglalása után Lövőre vonultam családommal és ott kastélyt (castellum) építettem”. Több mint 600 jobbágy is menekült akkor ide a törökök elől. Horvát ajkú, de később megmagyarosodott evangélikusok voltak még Peresztegen, Hidegségen, Szécsenyben, Nagycenzen, melynek neve mellett Tothchynk nevet is találunk. Voltak horvátok Kethelyen, Fülesen, talán Lékán is. Még az illyriai Flacius Mátyásnak is, a flaciánusok fejének Vlacich volt a családi neve. Melancthon, az ellenkező párt vezére hálátlan szlávnak nevezte, mivel Wittenbergben ő támogatta s később ellene fordult. (Adattár VI. 16. Eht. Eml. 37. Hszó 1922. 185.)

De nemcsak a Délvidékről menekült horvátok, hanem a Felvidékről ide jött tótok is (a megmagyarosodott jó vend népről most nem is szólok) nagy számmal olvadtak be evang. egyházunk révén a magyar nemzet testébe. Lelkészeink és tanítóink névsorát átfutva feltűnő sok felvidéki nevet találunk közöttük. Ezek mint szegény tót diákok Árvából, Trencsén, Turóc, Liptó, Zólyom és Nyitra megyékből jöttek a soproni, csepregi, kőszegi, sárvári és győri iskolákba; szorgalmas tanulással megnyerték tanítóik és a patrónusok bizalmát, nemcsak itthon élvezték az iskolai segélyeket, hanem a külföldre is kimehettek s csakhamar mint tanítók és lelkészek nyertek alkalmazást iskoláinkban, mert e közben a magyar nyelvet is teljesen elsajátították és sokan a régi tót helyett magyar nevet is vettek fel. Tették pedig ezt minden kényszerítés nélkül, a magyar műveltség iránt való hódolatból, magyar jóltevőik iránt való hálából. így szívvél-lélekkel beolvadtak a magyar nemzetbe s válságos időkben is fényes példáját adták magyar hazafiságuknak. Pánszláv kérdés akkor (az orosz ügynökök megjelenése előtt) még a Felvidéken sem volt. II. Rákóczy Ferenc zászlóit még hazafias beszéd kíséretében Krman Dániel a miavai tót püspök áldotta meg s a sári Turcsányi Gyula lelkész 1848-ban külön guerillacsapatot szervezett és vezetett az osztrák zsoldosok ellen. Viszont a magyar sem bántotta a XVIII. században Dunántúlra települt tótoknak anyanyelvét Oroszlán, Szák, Veleg, Csernye, Súr, Öskü sat. községekben. Még a magyar nyelvért annyira lángoló Kis János püspökünk is maga intézkedett szigorúan, hogy Velegen és Lajoskomáromban a tótajkúak anyanyelvükön hallgathassák Isten ígését és Kollár János pesti pánszláv lelkésznek az izgatásra semmi okot ne szolgáltatasson. A török dúlás után 1715 körül keletkezett tolna-baranyai új esperesség hamarosan úgy megerősödött, hogy a Zombárol, Szentlőrinc filiájából elűzött magyarok 1744. a tót Békéscsaba mellett a tekintélyes Orosháza magyar gyülekezetét alapították. Dunántúl tehát messze vidékre is bocsátott ki magából magyar telepet. (Kis J. Eml. 589. 601. Nagy papok 130.)

Sopronban 1610. Skriba György és Pastoris András énekes adstans ifjak, kik a kórházi gondnoktól kaptak hetenként hust, kenyeret és pénzt, már ilyen felvidéki diákok voltak. Csepregen 1643. az árvái Philippi Mátyás és Pauliny Jeremiás szegény tót diákok kértek szép magyar nyelven írott folyamodásban segítséget. Philippi néhány év múlva már Nagygeresden, a tiszta magyar gyülekezetben volt lelkész, nevét Fülöpnek írja s bizonyára őse lett az ily nevű búzgó evang. dunántúli családnak. A dunántúliak mindig nagylelkűen karolták fel a jövevény tót diákokat. Wittnyédy István soproni házában mindig tartott szegény tót iródiákokat s külföldre is küldött ki ilyeneket, így például Zabán Izsákot Tübingenbe, a szalatnai születésű Francisci Györgyöt s az árvamegyei dobrai Fabricius Jánost Wittenbergbe. Ez utóbbira egymagára 650 forintot költött, ami akkor igen sok pénz volt. Győrött is igen sok szegény tót diák talált szíves fogadtatásra. A jeles Haynóczi Dánielt is, a vágbesztercei tót fiút, az atyja, Tamás mészáros igen kis batyúval küldte Sopronba. A lyceumban volt szállása és élelme. Győrött, Pápán is tanult, majd Devecserben lett tanító s később a soproni lyceum jeles igazgatója. A többi Hajnóczit is ő hívta és telepítette Dunántúlra. Közülök való Martinovics társa, a jeles tudós Hajnóczy József, Széchenyi gróf titkára Czenken és Sopronban. A

trencsénmegyei Hrabovából származó Hrabovszkyak közül Hrabovszky Fülöp fertőszentmiklósi tanító (majd söptei lelkész) 1625. volt az első Dunántúl. Később a még Hrabován született Hrabovszky Jakab kunaplócai rektor jött el lelkésznek Tabra Somogyba. Ennek fia volt Sámuel, a tudós dunántúli püspök és unokája György, várpalotai lelkész, a nagy magyar forrásgyűjtő és a filantropizmus egyik első harcosa hazánkban. Ismertebb felvidéki családok voltak még Dunántúl a Zmeskálók, Zathureczkyek, Turcsányiak sat. Ilyen, a magyarság szellemi ereje által felszívott idegen családok voltak még dunántúli evang. egyházunkban: a banovcei Hlinka László büki lelkész, ki a Bánóczi nevet is használta s törzsatyja lett ennek a kiterjedt dunántúli családnak; a nehéz kiejtésű Zdáni Mihály (Zdanensis) is Sárvárott rektor s Ujkéren, Ostffyasszonyfán, ilyen tiszta magyar gyülekezetekben volt lelkész és esperes. Turócmezei volt Turóczi János, az első ismert kőszegi rektor; turóciak még Palla György felpécsi lelkész, Molitoris András csikvándi lelkész, Fabricius Mátyás fertőszentmiklósi lelkész, Simonides Jakab németi alesperes, Simonides Tamás iharosi, Proksza János száki lelkész; trencséniak voltak Dubinszky Imre nedőcei lelkész, Vadini Ferenc bakonytamási lelkész; illavai volt Ferrarius András öttevényi, beckói volt Csapur János alsósági, szuchói volt Laurentiades Márton szentandrás, dubovai volt Benedicti Tamás ostffyasszonyfai, lipcsei volt Ternóczi János szenttamási, breznóbányai volt Breznóbányai Mihály saári lelkész. Felvidéki származásúak még Meskó Pál varsányi, Jeszenszky Miklós zsédenyi, Drietomai (Dretomoszki) Sartoris György cziráki, Zólyomi Pál hosszúpérezstei, majd nagyszőlősi, Molitoris Zakariás gyömörei, Bresnovicz András szintén gyömörei, Paulini János gencsi lelkész (talán testvére a Csepregről elűzött Paulini Jeremiás árvamegyei diáknak), Banovicenus András alsósági, Nozdovicenus Pál doroszlói, Horeczki István csánigi, majd tétényi, komáromi s végül ismét pozsonyi lelkész, Kerman János szegvári, Masnitius (Masznyik) János tabi, Tomcsányi György szintén tabi, Krisán Mátyás és Dávid oroszláni lelkészek, továbbá Reguli András szegvári, Holéczi Ádám trestyénfalvai, a nyitrai Klucsovsky Mihály győri, majd nemeskéri, Milohovszky András köcski és Velits Péter dabronyi tanítók, akik közül Holéczit és Velitset később lelkészeknek is felavatták. Ime a Felvidék mennyi egyházi embert bocsátott időnként Dunántúlra, akik itt tiszta magyar gyülekezetekben magyar nyelven hirdették Isten igéjét s megismervén, megszeretvén a vendégszerető magyar népnek erényeit, szívvél-lélekkel egy testté olvadtak össze nemzetünkkel. Az történt velük, ami a lutheránus Petőfivel. És ha a politikai izgatásnak áldozatul esett tótok netán ezt a sok jó magyarrá lett lelkészt és tanítót is magukénak követelik, akkor a Baksay Sándor költőpüspök által (Sárszentlőrincen 1884. az emléktábla leleplezésekor) kimondott nagy igazságra hivatkozunk: Ha ti azt mondjátok rólok: „Az én csontomból való csont”, - akkor a magyar génusz meg azt feleli: „De az én lelkemből való lélek.” Történelmileg az idegen népeknek ez a beolvadása mintegy kárpótlás volt a nagy vérvesztésért, melyet a magyar a török és az osztrák német ellen való háborúban szenvedett.

b) A németekkel való érintkezés. A külföldi iskolázás hatása szellemi és gazdasági téren.

Igen, nem csak a jó kenyér, az anyagi érdek vonta ide az idegeneket, hanem szellemi kincsek is, a magyarság magasabb kulturája, a dunántúli jó iskolák, a virágzó evang. egyházi élet, a magyarok vendégszeretete, humánus, jószívű bánásmódja a jövevényekkel szemben. A magyar nemességnek ezek az erényei hatással voltak nem csak a horvátokra, vendekre és tótokra, hanem az itt élő művelt német polgárságra és a Németországból hozzánk jött tudós tanítókra és lelkészekre is. Így ejtették rabul a magyarság erényei a mecklenburgi Grosstädenből való *Gabelmann* Miklós magisztert, aki 1585-88. volt a csepregi iskola rektora s a hegyfalui zsinaton evang. hitünk erős védője. Míg itt élt nagyon megszerette a Répcemellék becsületes magyar népét, némileg a nyelvünket is megtanulta. Midőn nyelvismereteit felsorolja, megjegyzi,

hogy a magyarban gyenge, de ezen a nyelven sem tudnák eladni. Bizalmas kedves embere volt Nádasdy Ferencnek és Szentgyörgyi Gábornak. *Monomachia Hungaro-Turcica* művében (Németújvár 1588.) Dobó Ferenc lévai várkapitánynak az esztergomi béggel vívott párviadalát írta meg. Egyik ódájában Nádasdyt és a Sárkányszigetnél vívott diadalt ünnepli, a másikat pedig, Horváth Stansith Gergelyhez intézi. Páduából visszatérve mint udvari történétíró is mindig védelmére kel a magyarnak. Magyarival egyidőben mint haditudósító ott volt Győr, Esztergom és a többi vár ostrománál. Mansfeld Károly grófnak és hadvezérnek emlékét († 1595. Komáromban), *Mansfeldiana Militia Hungara* művében (Frankfurt 1597.) örökítette meg. A kósza hirt, hogy Mansfeldet a magyarok mérgezték volna meg, felháborodva utasítja vissza, „A magyar faj, úgymond, sokkal nyiltabb a cselekvésben, mint sem hogy ravasz lehetne s nem ismeri a mérgek használatát, mely nem is illenék a nemzeti sajátságaihoz”. A magyar hajduról ezt mondja Gabelmann: „Őrt áll, talpon virrad, egész nap dolgozik, sáncot hány, árkot vet, az éhséget és szomjúságot panasz nélkül tűri”. Szerinte „contemptus Germanorum erga Hungaros” ez az átka a közös hadviselésnek. Minden magyarban árulót látnak s ez nagyon fáj a sanyargatott, szegény népnek. „Meg kell becsülni azt a nemzetet, mely már századok óta hadakozik a török ellen és sok bámulatra méltó diadalt aratott felette. Mi németek e téren fiatalabbak vagyunk s eddigi próbáink nem állanak meg a magyarokéi mellett. Csak Losonczt nézzük Temesvárott, Dobót Egerben, Horváth Márkot és Zrinyi Miklóst Szigetnél, Jurisich Miklóst Kőszegen, mily önfeláldozást és hűséget tanusítottak. Ezért nem csak örök dicséret és bámulat illeti őket, hanem minden lovagias katonának példányképpül szolgálnak”. Német ember sem azelőtt sem azóta ennyi igazsággal és meleg szeretettel nem szólt még a magyarról. A magyarok történetét akarta Gabelmann megírni képekkel díszítve s Istvánfynál, Szentgyörgyi Gábornál keresett forrásiratokat. De Mezőkeresztesnél 1596. a harctéren esett el. Istvánffy Miklós szép szavakkal emlékszik meg Gabelmann német emberről. Jegyzeteit még úgy véresen és sárosan a bécsi levéltár őrzi, de Ausztria azóta sem tanult belőle.⁹²⁷ Ime Csepreg iskolája ilyen magyarbarátot nevelt a német Gabelmannból. És Csepregre Sopronból, Bécsből, Ujhelyből, sőt Németországból is jöttek német fiúk tanulni. Több vidéki magyar iskolában is van szó a német gyermekek tandíjáról. Akkor még magyar szóra adták a német fiúkat cserébe. Érezték a szükségét. (Payr, Gabelmann M. Ev. Ehi Élet 1912. 3. l.)

Sopronban és Kőszegen is a reformációnak nemzeti szempontból igen kedvező hatása volt a német polgárságra. A közös evang. hit védelme hozta őket a magyar főurakkal és a nemességgel szorosabb érintkezésbe. Sopronnak Sztáray Mihály már 1570. köszönetet mondott, hogy a mi szétszórt magyar nemzetünknek is gondját viselik. A városi tanács olyan magyar lelkészeket és tanítókat hívott meg, amilyenek voltak Szeremtyéni Mihály, Beythe István, Muraközi György és később Sárközi Miklós, Kövesdy Pál. A régi bizalmatlanság a magyarok iránt megszűnik, evang. hitének védelmére a német polgárság is Nádasdyhoz, Batthyányhoz és Zrinyihez folyamodik. A magyar mint tárgyalási nyelv a soproni városházára is bevonul. Bornemissza János ügyvéd 1591. és Törtl János polgár 1593. magyar nyelven mondja el panaszát. A gyámoktól meg nagyon is elvárták, hogy magyarul tudjanak. „Nachdem diese Stadt in Ungarn ist und ein Mitglied des Königreichs Ungarn” - mondja a jegyzőkönyv német nyelven, de magyar szellemben. Wittnyédy személyében pedig majd külön magyar jegyzőt is választanak. Az öreg Lackner Ádám, a Bajorországból bevándorolt aranyműves még sajnálkozva mondta a városházán, hogy nem felelhet, mert nem tud, magyarul, de a fiát, Kristófot már a csepregi iskolába küldte tanulni. A soproni tanács a XVI. század végén többször is úgy határoz, hogy az általa segélyezett ifjak ne Breslauba, hanem Csepregre (Csapping) menjenek, hol a latin mellett

⁹²⁷ Gabelmann egy könyvét (Melanchthon, *Loci Praecipui Theol.* Lipsiae 1557.) nevének sajátkezű bejegyzésével kegyeletos emlékül őrzöm.

a magyar nyelvet is megtanulhatják. Szinte állandó szokássá lett Sopronból a német cseregyermeknek magyar iskolába küldése. A magyar evang. nemesség még házasságok révén is igyekezett a vagyonos német polgárságot a magyarság számára megnyerni. Wittnyédy István Endresz Rádel Zsuzsannát, egy vagyonos molnár és sütőmester leányát vette feleségül. A fia Wittnyédy Pál ügyvéd szintén Unger Máriát, néhai Edtensberger János sütőmester özvegyét. A leányát, Erzsikét is Armbrusztér János pozsonyi német polgárhoz adta feleségül s idősebb fia János is kétszer vett el pozsonyi német leányt, Pach Rebekát s ennek halála után Hiernbein Máriát. Valamennyiből jó magyar asszony vált. Az evang. nemesség ily módon is gyarapította a magyar nemzetet. Házasságok révén sok német család lett magyarrá. Ilyen volt például Sopronban és Kőszegen a Thulmon (Thulmann) család, amelyből származott Berzsenyi Dániel édesanyja. Őseik még a két német városban mészárosok és borkereskedők voltak, de Thulmon Mihály és György hadi érdemeikért 1658. már címeres nemesi levelet kaptak. György fia, Thulmon Mihály már a gazdag és régi nemesi családból való Telekesi Török Magdolnát kapta feleségül, akinek ezüst mosdótálát Berzsenyi is emlegeti († Ikervárott 1692); Mihály nővére, Thulmon Borbála pedig Unger Mátyás soproni szenátornak volt a felesége. Muzsaji Wittnyédy János felügyelőnknek is Unger Terézia, „a férfiúi elmével bíró asszony” volt házastársa s Ostffy Mihály első dunántúli felügyelőnk is a soproni nemes Prisoman családból vette feleségül Borbálát.

A tudós és bízgó evang. *Lackner* Kristóf dr. soproni polgármester, akinek atyja még bajor aranyműves, nevelőanyja, Consul Anna, horvát származású papleány volt, keresve kereste a magyar nemesek és főurak barátságát. A Nádasdy, Illésházy, Thurzó, Révay és Esterházy grófokkal levelezett, műveit nekik ajánlotta. Szenczi Molnár Albertet soproni házában vendégül fogadta. Még a nagy katolikus Esterházy Miklóssal is szövetkezve, a nemzetünket pusztító részegség ellen mértékletességi együletet akart alapítani. Iskolai drámákat írt az ifjúság számára, a magyar szent koronát erős hazafias szellemben irta le (*Coronae Hung. Embl. Descriptio*) és itt Bécs közelében a magyar függetlenségi törekvések iránt sem volt érzéketlen. Résztvett 1620. a besztercebányai országgyűlésen, ahol Bethlen Gábort királynak kiáltották ki. Nádasdy Pállal együtt itt őt is hitvédőnek (*defensor fidei*) választották meg. Bethlen Gábornak soproni bevonulása után Lackner vezetése alatt itt másfél évre független magyar világ állott be, gondjuk volt reá, hogy a magyar címer hibátlan ábrázolásban ragyogjon ott a város kapuja felett. Csepreg pusztulása után Sopron város mindent elkövet, hogy a magyar nemesség tanuló fiait ide vonja s mind ennek koronája volt, hogy a csepregi iskola elveszte után Sopron német nevű tanácsosai, Grad, Reichenhaller és a többiek 1658. a régi német gimnázium mellé egy új magyar lyceumot is alapítottak, melybe a jeles Kövesdy Pál nyelvtaniót hívták meg első rektornak. A hagyományos magyar szellem ápolásának itt a német városban továbbra is ez az evang. iskola volt a központja. Telekesi Török István, a kuruc huszárezredes itt tett alumneumi alapítványt magyar ifjak számára, *Ribini* János tanár 1751. itt mondta el és adta ki Oratióját „*De cultura lingvae Hungaricae*”. A dunántúliakon kívül ide jártak akkor a Hellenbach, Radvánszky, Jeszenák, Sréter és Prónay fiúk is. Itt tanult *Berzsenyi* Dániel s később Vajda Péter, Székács, Döbröntey, Pákh Albert, Dóczy Lajos, Sántha, Csengey és Torkos László. Itt született s tanult Zay Károly gróf, a nagy magyar. Itt alapította Kis János a soproni költő-pap és püspök az ifjúsági „Magyar Társaságot” 1790. az első ilyent. Kisnek gazdag írói munkássága, Kazinczyval való barátsága és levelezése s a sok hálás tanítvány irodalmi központtá avatta Sopront. A magyar politikai reneszánsz hatása alatt itt született meg 1827. a „Deákkuti Vármegye” a magyar nyelv, viselet, zene és tánc ápolására. Mindezek az erős nemzeti törekvések és alkotások alapjukat és gyökérszálaikat már ott lelik meg a XVI. század reformációjának szellemében.

Evang. ifjaink Németországba, Wittenbergbe jártak ki, de még a wittenbergi magyar burza is kötelezővé tette a magyar öltözetet. „Ha pedig valaki nem pirulna magyar öltöny helyett más nemzetbeliek ruháját felvenni...” így fenyeget a komoly intés. Ez is hagyományossá lett. Soproni teológusaink még ezelőtt 25-30 évvel is, ha előbb nem, de a halle-wittenbergi egyetemre való kimenetelükkor magyar ruhát csináltattak. A nemzeti szellemhez való hű ragaszkodás mellett evang. ifjainknak ez a nyugatra, német földre való járása nagy jelentőségű volt hazánk kulturtörténetében. A mélyebbre látók, a hivatottak sok szellemi kincset hoztak onnan haza magukkal. Lutheri evang. egyházunknak, iskoláinknak, a külföldi stipendiumoknak nagy érdeme az, hogy a magasfokú nyugati német műveltséggel az érintkezést a reformáció kora óta immár négyszázadon át közvetítették. Történelmi hivatásuk volt ez és pedig nem csekély értékű. Szeniczai *Bárány* György esperes, a magyar pietista, Francke tanítványa Halléban, nem csak a gyakorlati eszmékkal megtermékenyített keresztyéniséget, a szent ügybuzgalmat hozta haza magával, nem csak az első magyar neveléstant irta meg Francke nyomán, hanem hallei példán okulva, erős harcot indított itthon az anyanyelv, a magyar nyelv jogáért is. A latin nyelv uralma ellen küzdve 1711. mondja: „A keresztyénségtől sem kapnak oly hamar csömört a gyermekek, ha magyar könyvből tanulnak. A históriát, geographiát is magyar nyelven magyarázzák nekik. Epistolákat és más magyar elaboratiókat csináljanak, hogy mindek felett a magyar nyelvet tanulják meg tisztán.” *Hrabovszky* György Wittenbergből és Haliéból a filantropizmust hozta magával. Várpalotán, Kissomlyón árvaházat, alumneumot alapított s a „siketek és némák iránt való tisztünkről” predikált; e mellett Dunántúl egyháztörténetéhez sok forrásanyagot gyűjtött s a háromnyelvű Lajoskomáromban sokat tett a magyarság ügyéért. *Ráth* Mátyás győri lelkészt Göttingen tudományos élete ragadta el. Még *Perlaky* Gábor püspök felett mondott búcsuztatójában is felkiált:

*Göttinga, oh dicső tudomány kormányja,
Melytől elválását szivem most is bánja!*

Itthon az első magyar hirlapot indította meg, többnyelvű szótárra hirdetett előfizetést és *Kazinczy* ítélete szerint *Szenczi Molnár* Albert óta egy hazafi sem tett többet a magyar kulturáért, mint *Ráth*. Göttingában termékenyült meg *Kis János* és *Gamauf* lelke is. Az evang. iskolák színvonaláról, melyekben külföldön járt tanárok tanítottak, *Kazinczy* Kis Jánoshoz irt levelében 1793. szép elismeréssel nyilatkozott: „Minden kétségen kívül vagy az, hogy a lutheránusok iskoláiból jönnek ki azok az ifjak, akik aesthezissel dicsekedhetnek. Városokban neveltetvén, muzsikát és valami kevés festést s németül tudván, a német írók munkáinak ismeretségét tehetitek magatokévá, melyek nélkül haszontalanul igyekeznek valaki hazai literaturánkat boldogítani.” (*Váczy* II. 297.)

Meglátták külföldre járó teológusaink és egyéb ifjaink hazánknak a gazdasági téren való elmaradását is s itthon is a hiányok pótlását, a modern gazdálkodást sürgették. A kőszegi *Nagy* György (talán *Nagy Benedek* ivadéka) harkai lelkész és soproni tanár, *Salzmann* barátja, Jenából hazajöven, a magyar iparvállalatok iránt is érdeklődik, pályamunkát ír a hazai manufactura akadályairól és Sopronban 1794. ő kezdeményezte az első hazai cukorgyárat, melyet azután a bajor származású *Rupprecht* János, bűzgő evang. presbyter emelt virágzásra. Sopron határában kezdték művelni az első hazai kőszénbányát. A keszthelyi Georgikon igazgatója, *Asbóth* János és két tanára, *Rumi* Károly és *Magda* Pál Sopronból került oda. Más kerületekben *Berzeviczy* Gergely tiszai felügyelőnk gazdasági irataira és *Tessedik* Sámuel szarvasi lelkész gazdasági iskolájára utalok. A Sopronban nevelkedett *Zay* Károly gróf egyetemes felügyelőnk is Zayugrócon posztógyárat alapított és *Kossuth* Lajos, mint a Védegylet igazgatója javított gépeket ajánlott neki a posztószövéshöz. Volt mindig ezekben a mi lutheránus vezetőinkben az evangeliomi élő hitből fakadó energia, a közügyek és a nemzet java iránt való

tevékeny, meleg érdeklődés és élelmes gyakorlatiasság. Már *Wittnyédy* István, a költő Zrinyi Miklósnak prókátorá is rábeszélte urát, hogy az erdélyi fejedelem közvetítésével Olaszországgal ökörkereskedést kezdjen. Így akart segíteni Zrinyinek örökös pénzhíányán. És maga Wittnyédy is szakítva a magyar nemesi osztály előítéleteivel, Sowitsch Ábrahám és más soproni árus emberek társaságában kereskedést üzött borral, bőrrel és gyapjuval. Szerző ember volt, de sokat is költött gyermekeire, az iskolákra és külföldi alumnusokra. (Payr, Wittnyédy I. 38. 53.)

c) Evang. egyházunk a szabadságharcok idején. Vallásszabadság és vallásüldözés. A mult idők tanulsága a jelenkor számára.

Az evang. hitbuzgóság forró hazaszeretettel párosulva a nemzeti veszedelmek idején is megtette kötelességét, mikor vagyont, vért kellett áldozni. Fegyverrel is küzdött hazája szabadságáért akár a kálvinista Bethlen Gábor, akár a lutheránus Thököly, akár a nagy katolikus II. Rákóczy Ferenc szólította harcmezőre. E nagy kurucfejedelem seregének kilenctized része, a saját szavai szerint protestáns volt. Bocskay hadainak harci dala Luther éneke, az „Erős várunk” volt. Dunántúli gyülekezeteink sokat szenvedtek a vallonoktól és egyéb császári zsoldosoktól. Csepreg városa több mint 1200 lakosával és jeles papjának mártírhálálával fizetett meg hithűségéért és Bethlenhez való átpártolásáért. Batthyány Ferenc és neje Lobkovitz Poppel Éva Rohonczon vendégül fogadták Bethlen Gábort s ott esküdtek neki hűséget. I. Lipót gyászos uralma alatt lelkészeink ott voltak a pozsonyi törvényszék előtt, megismerték Sárvár, Kapuvár, Komárom börtöneit és a gályarabságot. A malomsoki Edvi Illést Capra Cotta mellett hagyták temetetlenül, a dörgicsei Zsédenyit Sicília szigetén mint félholtat akarták a tengerbe vetni. Rábaköz és Kemenesalja evang. népe fegyveres zendüléssel tiltakozott a zsarnoki elnyomás ellen. *Ostffy* Miklós fenekestől feldult asszonyfai várát vetette áldozatul és inkább a börtönt választotta, de a kétszeri felsőbb megintésre nemes vallástétellel méltó választ adott: kész lesz életét és jószágát is feltenni, hogy sem mint magyar nemes, házába menekült vendégét, az evang. püspököt elküldje „mivel az ő religiója ezt hozza magával”. Kemenesmihályfán a Bercsényi Miklós által összehívott evang. lelkészek és tanítók élükön *Aáchs* Mihály volt tábori lelkésszel és énekköltővel, 1706. jan. 27. esküdtek hűséget Rákóczinak. *Telekesi Török* István, Egyed, Sobor és Szentandrás földesura, mint kuruc huszárezredes és Rákóczi kormánytanácsosa küzdötte végig a háborút. Családja a Dunán átkelve menekült Rozsnyóra, 17 éves egyetlen fia itt halt meg az idegenben. Áldott lelkű feleségét, nemes Komáromi Kata asszonyt Kisfaludy Györgynével és más nemes hölgyekkel együtt Heister tábornok, az embertelen osztrák megkorbácsoltatta. Később a nagy időkben is a bécsi születésű *Wimmer* Ágoston, Felsőlövő nagy papja az elsők között tárgyalt Kossuthtal, kiáltványát ő fordította németre, nemzetörtséget szervezett (miként Turcsányi Gyula a sűri pap), sőt maga is kardot kötött s erős magyar érzése miatt ette a száműzetés keserű kenyerét. *Kolbenheyer* Mór soproni pap, Petőfi barátja és Arany Toldijának németre fordítója hű magyarságáért fogságot szenvedett. A veszprémi szücsmester fia, *Haubner* Máté püspökünk hazafias pásztorlevele miatt hat évi várfogságra ítélve Kufstein börtönében szenvedett s megosztá vele sorsát páratlan hűségű leánya, *Haubner* Matild. Így a szabadságharcok szenvedéseiből és hősi tetteiből dunántúli egyházunk is kivette a maga részét. És ezek az előzmények méltók egyetemes evang. egyházunknak ahhoz a dicsőségéhez, hogy 1848-ban a nagy és dicső szabadságharcnak három vezéralakja: Kossuth, a politikus, Petőfi, a költő és Görgey, a fővezér, mind a három evangélikus volt. Az a szellem, mely egyházunknak ily nagy fiakat és leányokat szült már a reformáció korában is megvolt és az evangéliumi hitigazságokból, szent könyvünkből, a Bibliából táplálkozott; nagyjainknak és jeleseinknek nemzedéke ennek hatása alatt nevelődött.

E vastag kötetet átlapozva, azt hiszem, meggyőződhetik az elfogulatlan olvasó, hogy dunántúli egyházunk is a reformáció kora óta evangéliumi hűséggel igyekezett Istennek országát építeni s ezáltal édes magyar hazánk művelődéstörténetében is magának méltó helyet biztosítani. Volt idő, mikor a másvallásúak is elismerték a protestánsok érdemeit. A gyászos emlékü Bach-korszakban a nemzeti szabadság egyedül a protestáns autonómia bástyái mögött tudta még magát fenntartani. Eleink akkor is hősi harcot vívtak, megismerték a börtönök falait. A katolikus Deák Ferenc a protestánsok feliratáról ekkor monda: „Tíz év óta semmit nagyobb örömmel nem olvastam.” Széchenyi István Döblingből 1859. okt. 23. írta Bartakovich Béla egri érseknek: „Protestáns hazánkiai férfiasan adták jelét, hogy még megvannak. Az ifjúság nem számol veszélyekkel, szólni akar... Kérem, a nagyméltóságú Clérusnak, Istentől nyert s rendelt lelkipásztorinknak még csak annyi bátorságuk sem leend, mikép üldözött nyájuk mellett lelkesen felszólaljanak?” A legnagyobb dicséretet a protestantizmusról ebben az időben maga az osztrák Bach miniszter mondotta: „Hogy a protestantizmust az örökös tartományokban a kihálás állapotára juttassuk, ezt nyugodtan rábizhatjuk a püspökökre; de másként van ez Magyarországon: ott az állami hatalom is kell, hogy erősen segítsen nekik, mert ott az (a protestantizmus) a legszélsőbb politikai ellenzék. Ha ott a gyökereit elvágjuk, akkor Magyarország is egy német-szláv provincia, melyben a szláv elem ellensúlyozza majd a német polgárság szabadelvű rögeit és a magyarizmus még csak mint sporadikus jelenség fog feltűnni.” (Csecsetka, Ehjogtan I. 201.) Ime, ilyen szerepet szántak nekünk Ausztriában. És a katolikus nagygyűlésen Hanauer váci püspök még mindig azt veszi a protestánsok bűnének, hogy ezek inkább Erdély, Bocskay és Bethlen felé és nem Ausztria, a dicső Szelepcsényi és Kollonics primások felé orientálódtak.

Volt idő, midőn r. kath. magyar testvéreink is megértették a protestánsok hazafias nemzeti törekvéseit és őszinte hívei voltak a vallásbékének. Az 1791. évi országgyűlés idején, midőn a reakciós Kollonics László érsek külön értekezletre hívta Kalocsára a katolikusokat, nem mentek el s külön füzetben feleltek meg neki: „Statust formálni a statusban nem illik, előbb vagyunk magyarok, csak azután katolikusok.” A római kath. Szirmay Antal mondta „Harminckét okok” című füzetében: „Soha a jó királynak rosszabb védelme nem lehet a római láncokkal megterhelhetett kezeknél.” (Ballagi, Polit. irod. 733. Concha Gy. 97.) S mikor az országgyűlésen a protestánsok vallásszabadságát tárgyalták, a r. kath. Batthyány Alajos gróf mondta ki, hogy ezt a javaslatot elvetni „a hazaárulás terhes gyanuja nélkül” nem lehet. (Irinyi J. 140.) És vele szavaztak akkor Zichy Károly, Széchenyi Ferenc, Forgách Miklós grófok is. A magyar politikai reneszánsz idején is a r. kath. Beöthy Ödön bihari követ kelt erős elszántsággal a protestánsok védelmére: „Addig fogok trombitálni, míg Jerikó falai össze nem omlanak!” És Széchenyi István, Esterházy Mihály grófok sem voltak ellene. A nagy Zrinyi Miklós, a költő, a mély belátású államférfiú és hadvezér volt már az ilyen szabadelvű katolikusok példaképe. Zrinyi az 1662. évi országgyűlésen a tőle bucsuzó Szepessy Pálnak és a többi evang. követnek monda: „Én más valláson vagyok, de kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem, rajtam ejtett sérelem. Volna bár százezer pápista mellett százezer lutheránus és százezer kálvinista vitéze a fejedelemnek: ők megmentenék együtt a hazát.” I. Lipót korának vallási türelmetlenségét Zrinyi a legélesebb szavakkal ítélte el. Jellemző dolog az idők változására nézve, hogy midőn Lonkay Antal 1860. az első klerikális napilapot megindította, a jó katolikus Királyi Pál kijelentette a Pesti Naplóban: „Más felekezetű magyar atyánkfiai meg lehetnek róla győződve, hogy Lonkay úr idétlen vállalkozását a magyar katolikus valódi intelligenciának egyetlen egy tagja sem teszi magáévá.” S midőn a lap mégis megjelent, az egyetemi ifjúság az első számot elvitte a Fillinger-kávéházba s előbb macskazenét akart adni Lonkaynak, de mivel a rendőrség ezt meg nem engedte, a lapot a kávéház előtti Sebestyén-téren az ifjúság vezérének rövid beszéde után elégették. (Vas. Újság 1910. 106.)

Azóta változtak az idők. És éppen az időknek ez a változása készítet a régi emlékek felújítására. A szerencsétlen nevű „keresztyén kurzusnak” az árfolyamoknál is gyorsabb változása után szokatlan hevességgel indult meg hazánkban is a protestantizmus ellen való támadás és a térítés. Mintha itt hitetlenség és kommunizmus soha sem lett volna, mintegy parancsszóra hirtelen bomlott fel a keresztyén felekezetek barátsága. Mindenki tudja, honnan fúj a szél. A protestáns Németországnak a világháboruban való letörése Rómában nagy reményeket keltett és lázasan indult meg a munka világszerte. A mindig fürge és mindig ügyeskező előharcosok Bajorországban a királyság mellett, Poroszországban pedig az ellen küzdve törnek az egy és közös célra. Ludendorff beszédében a német protestantizmus panasza és hazaszeretete szólalt meg. Nagy nemzetek majd csak a kulturharc veszedelmeivel is megküzdének, de mi lesz belőlünk, szegény, kicsiny Csonka-Magyarországból? Gyűléseken még a főpapság is eddig nem hallott kiméletlen támadással beszél a protestantizmusról, Hanauer Árpád püspök új magyar históriát csinál, lapjaik, különösen a jezsuiták által szerkesztett Magyar Kultura minden számban újabb kirohanást intéz az eretnekek ellen. A „három kassai vértanu” halálát a történeti igazság ellenére a protestánsok ellen használják fel. (Csepregen ugyanakkor több mint 1200 evangélikust kaszaboltak le a jeles papjokkal együtt.) Néplapjaik, A Szív f. évi 19. száma nyíltan hirdeti, hogy „az olyan házasság, melyet valamelyik katolikus fél egy nem katolikus-sal idegen (protestáns) templomban köt, nem érvényes, s aki ilyent cselekszik, azt az egyházból kiközösítik”. Hogyan szabad nálunk ily dolgokkal a vallásbékét nyíltan is felforgatni? És a történelem meghamisításával is a protestantizmust akarják kompromittálni. Hát nem akad ma Batthyány gróf, vagy Beöthy Ödön, katolikus, aki szegény agyonsanyargatott hazánkban a vallási gyűlölködés ellen a jó hazafiság kérdését merné felvetni. Derék ősz poétánk, Vargha Gyula volt oly bátor, hogy „Viszhang egy beszédre” című pompás, gúnyos versében kipellengérezte azt a főpapi szónokot, aki szerint „hazánk történetét más hangra kell cserélnünk”. Hogy is ne? „Hazánk történetét az oláh, cseh, rác, már is másképp tanítja”. Ezek az urak Bocskay és Bethlen Gábor szobra helyére, melyeket Ferencz József királyunk emelt, talán a két Kollonicsét állítanák? Már legbékésebb püspökeink, Ravasz, Raffay és Kapi, akik mindig őszinte magyar lélekkel és jó bizodalommal keresték a keresztyének testvériségét, kénytelenek kifakadni a vallási türelmetlenség újabb kihívó támadásai ellen.

Szerencsétlen hazánknak, hogy teljesen az ádáz ellenségek zsákmánya legyen, még csak a vallási villongásra van szüksége. Hát nem akarunk mi tanulni a históriából? Már Károli Gáspár, a bibliafordító és Magyarai István az ország romlásának főokai közé sorozták a vallásüldözést. Művének I. részében mondja Magyarai: „Lehetetlen dolog, hogy az Isten ígéjének megutálása és annak hirdetőinek háborgattatások utolsó veszedelmet és romlást ne szerezzen; ezt bizonyítja Isaiásnak imílyen mondása, (Isa 6. v. 11.) midőn az Propheta kérdené, meddig volna tartandó amaz vakság, felel az Isten: mindaddig, valámig el nem pusztulnak az városok, úgy hogy senki lakosa ne legyen, az házakban egy ember se legyen s az föld is pusztává legyen... Vajha meggondolnák ezt a Pápa seregében valók, nyilván eszükbe vehetnék, hogy az Evangéliomnak hirdetői ellen nem kellene ilyen igen élesíteniek kardjokat. De mennél inkább fenik ellenünk fogókat, annál közelb hozzák az veszedelmet fejekre. Igen háborgatják ugyan az keresztyéneket, mind az tanítókat s mind az hallgatókat; tömlöcsezik, birságolják, számkivetik és kergetik őket; igen akarnák ugyan, hogy az igaz keresztyéneknek, valamennyien vágynak, csak egy nyakok volna, hogy egy csapásban mindnyájunknak nyakunkat szakaszthatnák; igen furják ugyan ellenünk az követ, erősen tanácskoznak, mint fogyathassanak el, de az ki az magosságban lakozik, csak neveti és csufolja az ő haszontalan végezéseket (Psal. 2. v. 4.) s fegyvert élesített ellenek”. (Magyarai 100. 101.) A vallási türelmetlenséget elítélte a r. kath. Báthory István lengyel király is és nem akart mások lelkiismerete felett uralkodni. Még Miksa magyar király is, egy Habsburg, a párizsi vérnász miatt nagyon elítélte vejét, IX. Károly francia királyt. A lengyel koronát a franciával felcserélő és Bécsen át hazasiető III. Henriknek monda:

„Ha az én vőm tanácsot kért volna tőlem, én őszinte atyai tanácsot adtam volna neki. Az eszeveszett emberek is beláthatták volna már annyi idő óta, hogy zsarnoki gyilkolással és égetéssel semmi jót sem lehet kivívni. Nincs nagyobb bűne a fejedelemnek, mintha alattvalói lelkiismerete felett akar zsarnokoskodni. A helyett hogy az eretnekek gyilkolása által a minden emberek Atyját megtisztelné, az ég bosszujának teszi ki magát és míg ily eszközökkel égi koronát akar szerezni, a földi koronát is könnyen elveszítheti.” Még a hitehagyott Nádasdy Ferenc is, Esterházy Miklós veje, akiről fentebb annyiszor szólottunk (és akinek 1671. a bécsi városházán az osztrák csöcselék gúnyos szidalmi között történt kivégeztetése előtt X. Kelemen pápától oly ajánlással kérték a megkegyelmezésért való közbenjárást, hogy 40.000 lelket térített vissza a római egyházba) élete vége felé a híres Oratióban azt monda: „A religióbéli kérdéseket a pokolbeli ördög gyujtotta a magyarok közé, pedig ha elveszti őket a német, oda lesz az ország is, a vallás is”. I. Lipót részvételt volt iránta. Mikor lefejeztetéséről a jelentést megkapta, azt írta Lobkovitznak: „Szegény Nádasdy, nyugodjék békével, már két misét hallgattam érte”. (Szilágyi. m. N. T. VII. 239. 289.)

A nemzet romlásának okát látta a vallásüldözésben a nagy Zrinyi Miklós is, a búzgó katolikus, aki őszinte barátja volt a protestánsoknak. Ismeretes mondása: „A protestánsok szabadsága és az ország szabadsága egy alapon sarkallik.” Mikor kérdőre vonták azért, hogy a nagy lutheránus Wittnyédy Istvánt választotta prókátorának és bizalmas barátjának, azt felelte: „Wittnyédyt jó embernek ismerem és a jó lelkiismeretű lutheránust többre becsülöm, mint a rossz lelkiismeretű katolikust.” Légrádi végvárában békében élhettek az evangélikusok. „Igaz pápista vagyok, mondotta, de micsoda dühös bolondság vinne engemet arra, hogy az én légrádi evangélikus vitézeimet és ott való praesidiáriusimat helyükből kiűzzem. Ha az evangélikusokkal vagyok, azoknak imádsága és sok éneklései között, valamikor harcra megyek, soha nyereség nélkül meg nem térek.” A vallásháborgatókat senki Zrinyinél jobban nem ítélte el. Andrassy Gyula is idézte a mai korban igazán aktuális és megszívlelni való szép szavait: „A katolikus hitnek az ő génusza idegen a háboruságtól. Szent Péternek nem vala szabad a maga oltalmáért sem kardoskodni... De ezt a mostani világ papjai másképpen értik. Zelusnak neve alatt lutheránusok és kálvinisták ellen declamálnak. Ezekre hadakoznak és kiáltanak gyűlöléssel s ha ötőlük lehetne, tüzzel-vassal. Nem isteni zelus ez, hanem lábak alól felszedett ambíció, kivel magok javát s nem az Isten dicsőségét keresik. Krisztus urunk fundációját, a testamentumot elrontják.” A legnagyobb és legbölcsebb katolikus magyarnak a szájából ezek a szavak igen súlyosak. A papok által vezetett kongregációs harcias ifjak között van a „Zrinyigárda” is, vajon ismerik-e a nagy magyar hősnek ezt a mondását? Még Vörösmarty, a katolikus költő is nemzeti és emberiségi szempontból elítélte azt a vallásháborító és térítői nagy buzgalmat. Ismeretes Pázmány Péterre írott epigrammája:

*Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben,
Megtért térítő, állok az Isten előtt,
S hirdetek új tudományt, oh halld s vedd szívre magyar nép:
„Legszentebb vallás a haza s emberiség.”*

A kálvinista Jókai Mór is a Bach-korszakban, a Pátens idején, mikor a katolikusok rokonérzése is a protestánsok felé fordult, hazafias szent örömmel írta meg „Egy akol, egy pásztor” című költeményét:

*Ezernyolczszázötvenkilenczbe volt,
(Jegyezzük ezt a jobb évek közé!),
Midőn a választófal leomolt,
Mely sziveinket elkülönözé;
Midőn párt-, faj-, rang-, vallásgyűlölet
Kiveszett e hazában minden házból.
Maradjon így hát világ végéig:
Egy Isten és hon, - egy akol és pásztor.*

Bizony nem maradt úgy. Ma ismét dúl a vallásháború és a feltüzelt támadók ellen létjogunkért kell küzdenünk. Ez a küzdelem különösen evang. egyházunkra nézve nehéz, mely a hazai keresztyén felekezetek között most legtöbbet veszített. Ilyenkor szentkönyvünk, a Biblia mellett az élet tanítómestere, a történelem tanubizonyságaiból is lelki erőt merítünk és örömmel hallgatjuk nemzetünk nagyjainak vallástételét, kik az ellenség támadásaival szemben igazságot szolgáltatnak egyházunknak. Politikusaink nem szívesen theologizálnak, a lutheránus Kossuth Lajos mégis ezt a szép vallomást tette hitéről: „Evangelikus szülőktől születtem, evang. vallásban neveltetem s lelkemben jól érzem magamat Luthernek azon tana mellett, mely a lelki ismeretet emancipálta, midőn a keresztyén vallás kutfejének a szentírást, az edénynek pedig, mellyel azon kutfőből meríteni kell, nem a bármi néven nevezett tekintély diktátorságát, hanem az ész, az egyéni szabad ítéletet jelölte ki, melynek nincs megtiltva semmi Syllabusok által, hogy azon másik, azon nem írott könyv revelációjából is merítsen, melynek neve: természet s melynek úgy a porszemben, mint a virágok miriádjaiban nyilatkozó örök törvényei örök törvényhozóra vallanak.”

Négyszázados történetünk e magyar haza földén létjogunk és igazságunk mellett szól. Egyházunk nehéz viharokat kiállóit és minden akadály és üldöztetés ellenére igen értékes kultur-munkát végzett, melyet nemzeti szempontból is méltányolni kell minden elfogulatlan magyarnak. Egyedüli fegyverünk az evangeliomi igazság és védő pajzsunk az Úrnak oltalma volt. Ebben bizakodunk most is, ha a régi ellenreformáció viharait idézik fel ellenünk. Sárvári nagy papunkkal, Magyarival szólva: „ha igen furják is ellenünk a követ és erősen tanácskoznak, mint fogyathassanak el, de aki a magasságban lakozik, csak neveti és csúfolja az ő haszontalan végezéseket.” Luther diadalmas éneke nem veszítette el még erejét: „Erős vár a mi Istenünk.”

„Ne félj, kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot.” (Lukács ev. 12, 32.)⁹²⁸

⁹²⁸ A fentebbi történelmi tanulságokat a befejező II. kötet végére szántam s ott volnának illő helyükön, de az idők kényszerítő hatása alatt már itt kellett elmondanom.

Végjegyzetek:

- ^I Nagyhöflányban a r. kath főesperes szerint 1641. évi egyházlátogatás szerint már nem voltak evangélikusok. Kápolnájában csiszolt kövekkel körülépített kénes forrás van.
- ^{II} Rohner K. később rohonci lelkész volt.
- ^{III} Az 1641. évi egyházlátogatás szerint a *márcfalvai* r. kath. tanító panaszkodott, hogy a falubeliek *Borbolyára* küldik fiaikat eretnek iskolába; *Somfalva*, Esterházy nádor faluja pedig a legrosszabb eretnekekkel van tele.
- ^{IV} Kimaradt: Murecker Tóbiás soproni lelkész számára.
- ^V Papa Flórián locsmándi lelkész Papa wittenbergi nyomdász leszármazottja lehetett, ki a XVI. században énekeskönyveket adott ki. Locsmánd monográfusa tévesen mondja őt pápai tábori lelkésznek. Locsmándnak 1646. Rombald (Rumpold) János Jakab mag. volt a lelkésze, kit 1625. Felsőlvön találunk.
- ^{VI} Az 1641. évi egyházlátogatás szerint a nagymartoni lelkész szőlőjét *Borbolya* lakói szokták művelni, de mióta az eretnek predikátorok megrontották őket, azóta nem művelik.
- ^{VII} *Ruszt*nak 1641. egyházlátogatás szerint nincs lelkésze. Vida nevű tanítója pedig lutheránus.
- ^{VIII} Nádasdy Tamás nádor 1562. jún. 2. itt halt meg.
- ^{IX} Csepreg második ismert nevű rektora 1565. Sibolti Demeter volt.
- ^X Basztifalu 1630. anyagyülekezet is lehetett, mert ekkor Dvorszky György nevű lelkésze volt. (Ker. jkv. II. 22.)
- ^{XI} Bauhofer szerint a kőszegi magyarok 1531. óta zwingliánusok voltak. De forrást nem említ és nem is hihető.
- ^{XII} 1710-ben Mesterházy László győri vajda említetik ő felsége győri végvárában. 1733. pedig Mesterházy István vizsgálta át Győrött a gyülekezet számadását. (Eöttevényi 67. 70.)